

TEXTE UND FORSCHUNGEN
ZUR BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN PHILOLOGIE
Zwanglose Beihefte zu den „BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN JAHRBUCHERN“
Herausgegeben von Prof. Dr. NIKOS A. BEES (Βέης)

Nr. 42

Γ. ΒΑΛΕΤΑ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΖΩΗ - ΤΟ ΕΡΓΟ - Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΒΡΑΒΕΥΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

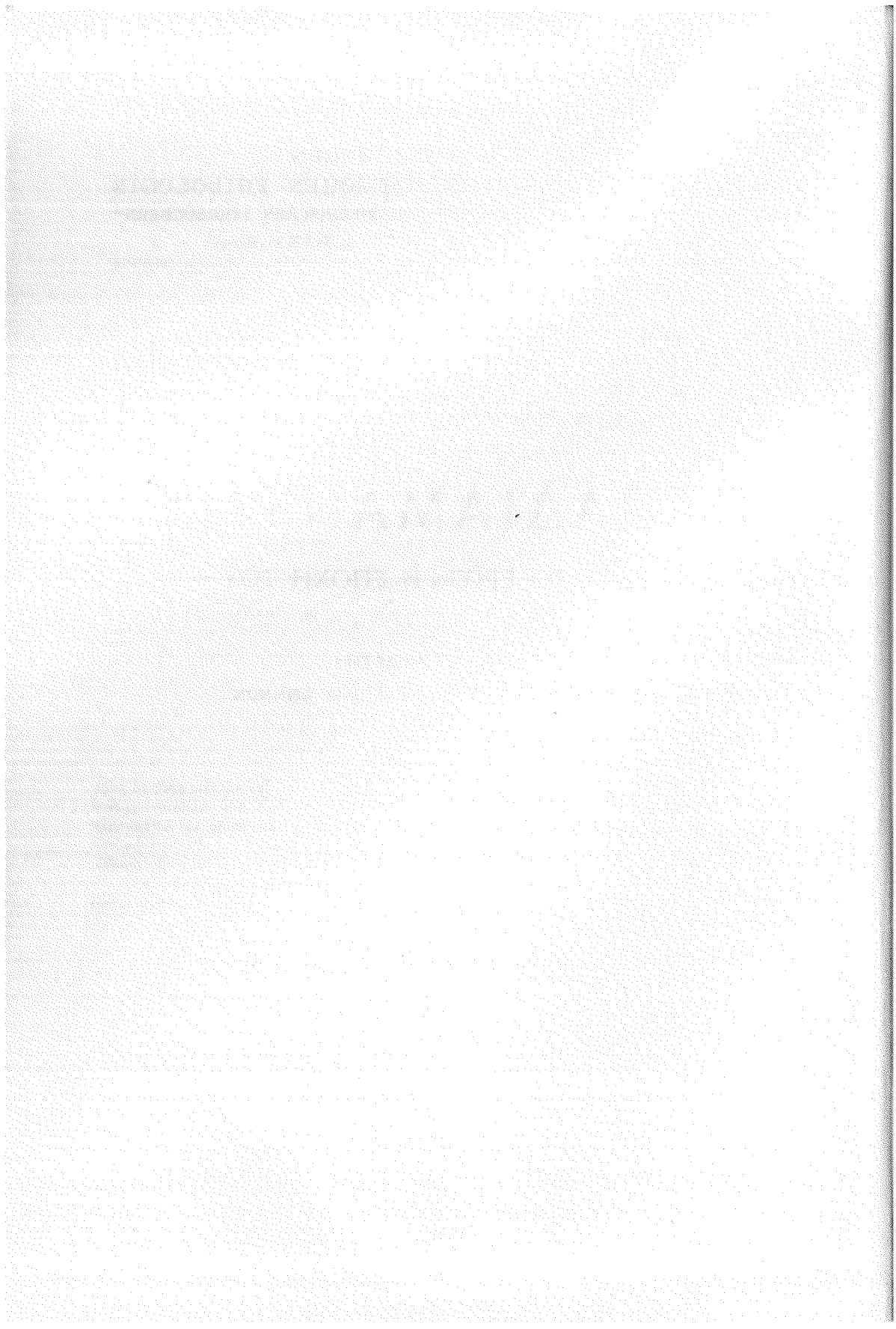
‘Η ψυχή μου ἦτο πάντοτε πρὸς τὰ μέρη
ἔκεινα, ἀν καὶ τὸν πλεῖστον χρόνον
ἀπεδήμουν σωματικῶς, καὶ ἐνθυμούμην
κάποις τὸν στίχον τοῦ Σηάπτον ἀουδοῦ:
«Ἡ καρδιά μου εἶναι στὰ Ψηλώματα,
Ἡ καρδιά μου δὲν εἰν’ ἔδω...»

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (Γ 128)

ATHEN

VERLAG DER „BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN JAHRBUCHER“
Averof-Str. 16.

1940

Γ. ΒΑΛΕΤΑ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΖΩΗ - ΤΟ ΕΡΓΟ - Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΒΡΑΒΕΥΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΝ ΑΘΗΝΩΝ

‘Η ψυχή μου ἦτο πάντοτε πρὸς τὰ μέρη
ἔκεινα, ἀν καὶ τὸν πλεῖστον χρόνον
ἀπεδήμουν σωματικῶς, καὶ ἐνθυμούμην
κάποτε τὸν στίχον τοῦ Σκάθους ἀοιδού :
«Ἡ καρδιά μου εἶναι στὰ Ψηλώματα,
Ἡ καρδιά μου δὲν εἶν' ἔδω...».

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (γ 128)

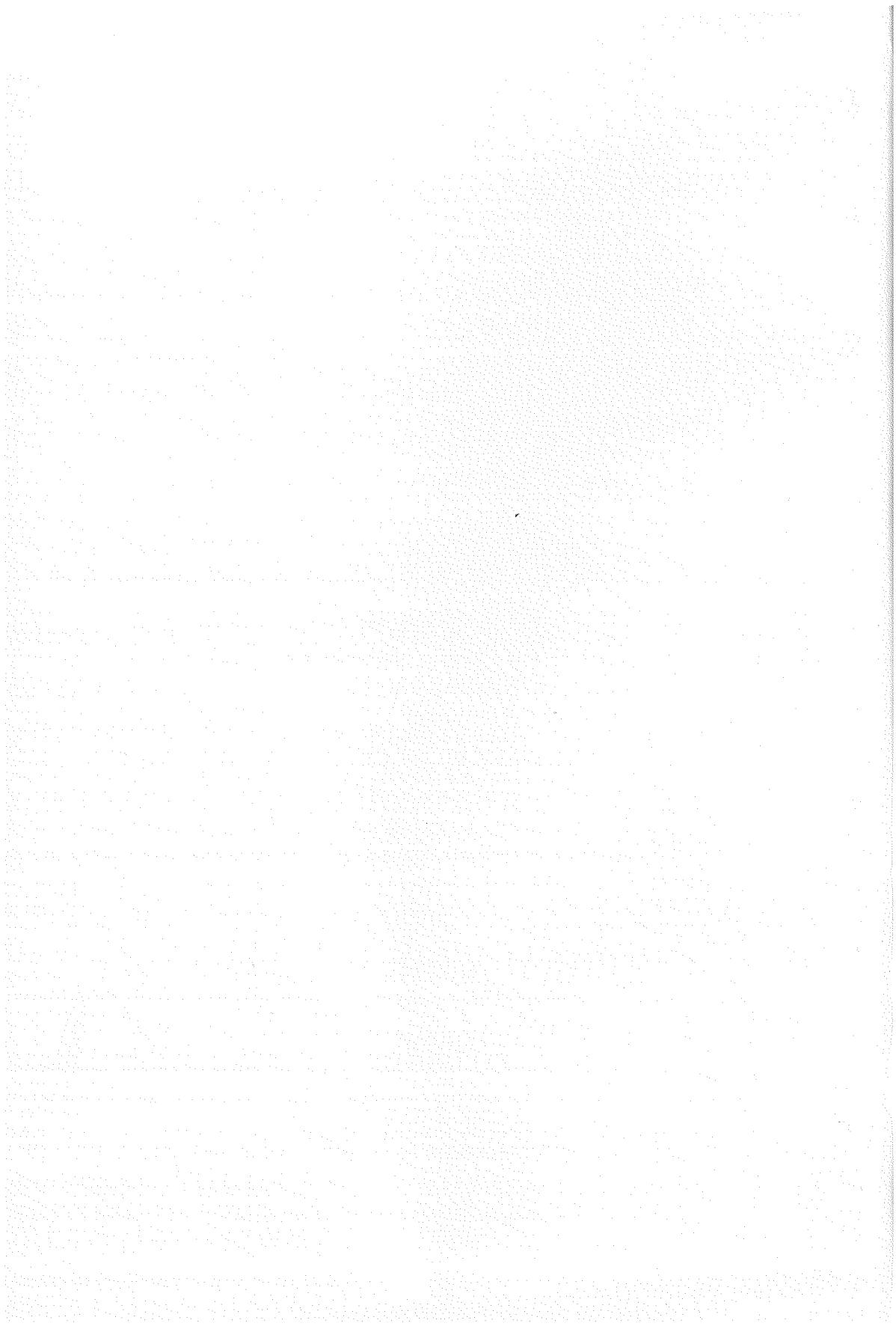
ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ “ΠΡΩΓ' ΙΝΗΣ,,
1940

Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΑΡΧΙΣΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΗ ΤΟΥ 1939 ΚΑΙ ΤΕΛΙΣΕ ΤΟ ΜΑΐ ΤΟΥ 1940
ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΓΑΤΗ ΤΟΥ ΚΑΛΑΤΕΧΝΙΚΟΥ ΤΗΣ «ΠΡΩΐΗΣ», ΦΩΤΗ ΔΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ.

ΣΤΗ ΓΥΓΗΑΙΚΑ ΝΟΥ

·Ο φλοιόβος ἐπιτάπτει σιωπήν...

ΠΑΠΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (1 δ')

ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μετά πολλού κόπου, ένθεν κάκειθεν περισυλλεχθέντα τά τεμάχια, κατωρθώθη νά συγκολλήθωσιν εις σύνολόν τι κατά προσέγγισιν...

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (Α 94)

‘Η μελέτη αύτή στή συνολική της σύγθεση ήταν έτοιμη άπ’ τά 1936, μά, άπο οίκονομικούς λόγους, έμενε, μαζί μὲ δλλα νεοελληνικὰ μελετήματά μου, ἀνέκδοτη, καὶ μόνο στά 1938, ποὺ βγῆκε η σχετική προκήρυξη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πήρα τὴν ἀπόφαση νὰ τὴν ξανακοιτάξω καὶ γὰ τὴν ὑποβάλω στὸ διαγωνισμό.

Καθὼς φαίνεται ἀπ’ τὸν πρόλογό μου, η ἔργασία μου γιὰ τὸν Πρό. φιλοδοξεῖ νὰ ἔξαντλήσει, ἀπ’ δλες τὶς πλευρές καὶ μ’ δλες τὶς ἐρμηνευτικὲς προϋποθέσεις, τὸ ἀγτικείμενο τῆς. Ἐπειδὴ δμως η προκήρυξη τῆς Ἀκαδημίας ήταν μόνο γιὰ τὰ βιβλιογραφικά, βιογραφικὰ καὶ Ἰστορικοκριτικά, γιὰ νὰ είμαι μέσα στοὺς δρους τοῦ διαγωνισμοῦ, ἀναγκάστηκα, δπως δήλωσα καὶ στὴ συνοδευτική τῆς μελέτης μου αἰτηση πρὸς τὴν Ἀκαδημία, νὰ περικέψω τὸ Ε’ μέρος (τὰ Προσωπογραφικά), καὶ νὰ παραλείψω δλο τὸ Β’ βιβλίο, ποὺ περιέχει τὰ Αἰσθητικά. Ἔτσι η Ἀκαδημία στὴν κρίση τῆς εἶχε ὅπ’ ὅψη μόγο τὰ τέσσερα πρῶτα μέρη τῆς μελέτης μου, δηλ. τὰ Βιβλιογραφικά, τὰ Κριτικά, τὰ Βιογραφικά καὶ τὰ Ἰστορικοκριτικά.

Στὴ χριστουγεννιάτικη πανηγυρικὴ συνεδρίασή της (1938), η Ἀκαδημία βράβευσε τὴν ἔργασία μου μὲ δλόκληρο τὸ βραβεῖο νεοελληνικῶν μελετῶν τοῦ Ἐμμαγουήλ Ροΐδη, τοῦ πρωτοπόρου τῆς νέας ἐλληνικῆς κριτικῆς. Ἐχει τὴ θέση τῆς ἐδὼ η κρίση τῆς Ἀκαδημίας, ποὺ ἀναγωρίζουτας τόσο τιμητικά τὴν προσπάθειά μου, καὶ βραβεύοντας τὴ μελέτη μου, ποὺ ήταν γραμμένη στὴ δημοτική, περισσότερο ἀπ’ τὴ μετριότητα τοῦ συγγραφέα, τίμησε τὰ παραγνωρισμένα νεοελληνικὰ γράμματα.

«Μετὰ γνώμην τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Τεχνῶν καὶ ἀπόφασιν τῆς Ὀλομελείας... τὸ ἐκ 30.000 δχμ. δραβεῖον Ἐμμαγουήλ Ροΐδου διὰ τὴν καλλιτέραν μελέτην περὶ τοῦ δίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ἀπονέμεται εἰς τὸν κ. Γεώργιον Βαλέταν, καθηγητὴν τοῦ Γυμνασίου Μυτιλήνης, διότι ἐν τῇ ὑποδιληθείσῃ μελέτῃ του περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, οὐχὶ μόνον προσεπάθησε νὰ φέρῃ ἀγνωστα μέχρι τοῦδε στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ νὰ ταξινομήσῃ τὴν διεσπαρμένην μέχρι τοῦδε βιογραφικὴν καὶ λογοτεχνικὴν ὅλην τοῦ βιογραφηθέντος. Ἡ διογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη καταλαμβάνει τὸ μεγαλείτερον μέρος, ἔξετάζεται δὲ πᾶν στοιχεῖον τοῦ δίου, τὸ δποῖον συνετέλεσε καὶ ἔρμηνει τὸν σχηματισμὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀγδρός, παρατίθεται δὲ λεπτομερεστάτη διογραφία...».

Λόγοι τεχνικοί κι οἰκονομικοί συνετέλεσαν, ώστε νὰ μὴ μπορέσω νὰ ἔκδωσω ἐνωρίτερα, ὅπως λογάριαζα, τὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ χρόνος δύμας, ποὺ μεσολάθησε ἀπὸ τὴ βράδευση ὡς τὴν ἔκδοση τῆς μελέτης μου, δὲν πήγε χαμένος. Μου ἔδωσε καιρὸν καὶ ἀγεσηγασθῶ τελειότερα τὴ μελέτη μου καὶ νὰ τὴ συμπληρώσω μὲ νέες ἔρευνες καὶ μὲ νέα στοιχεῖα κριτικά, βιογραφικά, ιστορικὰ καὶ πλ. Ἐτσι μὲ τὸ νὰ συγκεντρώνει καὶ γὰρ χρησιμοποιεῖ καὶ τὶς γεώτατες ἀκόμα προσπάθειες γύρω στὸν Ππδ., εἶναι σὰ νὰ γράψτηκε σήμερος. "Αλλωστε καὶ στὴ μορφὴ τῆς εἶναι πρόσφατη ἡ ἐργασία αὐτῆς. Πιάτι δὲν περιωρίστηκα νὰ τυπώσω μηχανικὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Ἀκαδημίας, παρὰ τὴ ἔναντι γραφαφὰ καὶ τὴ ἔναντι γραφαφὰ κι ἔκανα προσθῆκες καὶ διορθώσεις, κι ἔφερα βελτιώσεις καὶ ἀλλαγές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τέσσαρα πρώτα μέρη, ποὺ εἶχε ὑπὸ ὄψη τῆς ἡ Ἀκαδημία, πρόσθεισα, όπου δὲν περιωρίστηκα νὰ τηνὶ Γενικὴ Γραμματεία τῆς Ἀκαδημίας, καὶ τὸ Ε' μέρος, ποὺ δὲν εἶπα παραπάνω, τὸ εἶχα παραλείψει. Καὶ γιὰ νὰ δώσω αὐτοτέλειαν καὶ διολκήρωσην στὸν τέμνοντὸν ἔδαλον καὶ τὸ Α' μέρος—τὸ γενικὸν—τῶν Αἰσθητικῶν, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν ίδιαίτερο τόμο, ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτόν, ὅπου θὰ ἀναλύεται καὶ θὰ ἐρμηνεύεται ἀξιολογικὰ καὶ συγολικὰ ἡ δημιουργικὴ παραγωγὴ τοῦ Ππδ.

"Οσο γιὰ τὶς ἀλλαγές, ποὺ παρουσιάζει ἡ ἔκδοση αὐτῇ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ, ποὺ χειρόγραφη—ἀς προστεθῇ ἔδω κι ἀνώνυμη—κρίθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία, πρέπει γὰρ κάνω μερικὲς διασοφήσεις, ποὺ τὶς ἐπιδόλλει ἡ ἔννοια τῆς τάξης καὶ τοῦ κατατοπισμοῦ. Στὸ Α' καὶ Β' μέρος (τὰ Βιβλιογραφικὰ καὶ τὰ Κριτικὰ) οἱ προσθῆκες κι οἱ μεταδολές εἶναι ἀσήμαντες. Σημειώνω μόνο τὴ μετατόπιση τῶν κεφ. Δ' καὶ ΣΤ' καὶ τὴν προσθήκη τοῦ Η' κεφ. καὶ τοῦ Ιη' πργρ. στὰ Κριτικά. Ἡ βιογραφία δύμας (μέρος Γ'), χωρὶς νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν τῆς πλαίσιο καὶ χωρὶς ν' ἀλλάξει τὴν καθωρισμένη σύνθεση καὶ τὴν ἐσωτερικὴ της μορφὴν, παρουσιάζει ἀξιοσημείωτες προσθῆκες καὶ μεταδολές καὶ βελτιώσεις—ὅχι παραλείψεις." Ετσι ἐντελῶς πρωτοφανέρωτοι εἶναι οἱ πργρ. 2, 3, 32, 33, 34, 36, 40, 41-44, 46, 51-53, 56, 61, 63, 64, 67 καὶ 78,—ποὺ τὸ περιεχόμενό τους στηρίζεται σὲ στοιχεῖα καὶ πληροφορίες, ποὺ δὲν λείπουν κι ἀπὸ τὴν πρώτη μορφὴ. Προσθῆκες καὶ ἐπεκτάσεις—ἐρμηνευτικὲς καὶ κριτικὲς κυρίως—ἔγιναν στοὺς πργρ. 1, 37, 50 καὶ σὲ πολλὰ ἀλλὰ σημεῖα, μὰ ἀσήμαντες. Οἱ πργρ. 12 (σελ. 103), 13 (σελ. 107), 14 (σελ. 109), 21-27, 35, 47, 48, 54, 55, 70, 72, 73, 74, 76 εἶναι στηριγμένες σὲ βιογραφικὸν ὄλικόν, ποὺ διάρχει καὶ στὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου, μόνο ποὺ τὸ δούλεψα καλλιτέρα καὶ τὸ χώρισα σὲ ίδιαίτερα καὶ ίδιότερα κεφάλαια καὶ τοῦ ἔδωσα λογοτεχνικῶτερη μορφὴ καὶ αἰτιωδέστερη κατάταξη. Μερικοὶ πάλι πργρ. παρουσιάστηκαν ζαναχτεγισμένοι μὲ νέους τίτλους, ὅπως λ. χ. δ πργρ. πῶλει τὸν τίτλο : «Χαρβάτι», ἔγινε στὸ «Φῶς τοῦ λόγου» καὶ πλ. Ἀλλοσ πάλι, ὅπως στοὺς πργρ. 58, 62, 65, 68, τὸ χωρισμένο σὲ περισσότερα κεφάλαια συγγενικὸν ὄλικό, τὸ συγκέντρωσα καὶ τὸ ζύμωσα σὲ λιγώτερα. Νεώτερο εἶναι καὶ τὸ Β' κεφάλαιο τῶν Ιστορικοκριτικῶν γιὰ τὴ γραμματολογικὴ θέση τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως καὶ τὰ βιβλιογραφικὸν ἐπίμετρο. Ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται, ὅτι ἡ νεώτερη ἐπεξεργασία, ποὺ ἔκανα στὴ μελέτη μου, εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερική. Τὸ ὄλικό, οἱ πληροφορίες, οἱ ἀπόψεις—ὅλα τὰ στοιχεῖα ἔμειναν ἀνέπαφα. "Αλλαζε μόνο ἡ ἐξωτερικὴ μορφὴ—μᾶς ὅχι ἡ γλῶσσα.

"Εγινε δ ἀπαραίτητος ἐκεῖνος συντονισμός, πού ἐπιβάλλεται στὸ συγγραφέας ἀπὸ κάθε νεώτερο κοίταγμα τῶν χειρογράφων του. Πρὸς τοῦτο εἰχα καὶ τὴν προσωπικὴ ὑπόδειξη τοῦ πολυθρήγητου Ζαχ. Παπαντωνίου, ποὺ ὅταν, πολὺν χριρὸ μετὰ τὴν βράδευσή μου, ἔτυχε νὰ τὸ γνωρίσω, ἀφοῦ μοῦ μίλησε γιὰ τὰ προτερήματα τῆς μελέτης μου, μοῦ ἔκανε καὶ μερικὲς διαδεῖξεις—στὴν σύνθεση καὶ στὴ μορφὴ χυρίως—καὶ μοῦ σύστησε, πρὶν τὴν τυπώσω νὰ συντονίσω τὸν παλμὸ καὶ τὴν γραμμὴ τῆς σύνθεσης, σὲ μερικὰ σημεῖα

"Εκτὸς ἀπὸ τὴν μέθοδο τῆς ἔργων μου, ως πρὸς τὸν τρόπο τῆς ἔρευνας, τὴν κατάταξην τοῦ διλικοῦ καὶ τὴν ακινητωτὴν καὶ πολύπλευρη πορεία τῆς ἔρμηνείας τῆς προσωπικότητας, μέθοδο που τὴν ἐφαρμόζω τώρα ἀπὸ ἄρκετὰ χρόνια, ὅχι μόνο σ' αὐτὴ μὰ καὶ σὲ προγενέστερες μελέτες μου, ὅπως γιὰ τὸ Βιζυηνό, τὸν Κρυστάλλη, τὸν Καρκαδίτσα κλπ., στὴν ἔργα σία μου αὐτὴ πρωτοτύπησα καὶ σ' ἓνα ἀλλο, δευτερότερο στὴν ἀξία του, μὰ σημαντικώτατο γιὰ τὴν τεχνικὴν: χωρὶς νὰ καταργήσω, κατάφερα γ' ἀποφύγω τὸ φόρτο τῶν παραπομπῶν καὶ τῶν διοσημειώσεων. Χρησιμοποίησα τὶς βραχυγραφίες, ὅχι μόνο γιὰ τὶς παραπομπές στὰ ἔργα του Ηπδ. μὰ καὶ στὰ ἄλλα μελετήματα. "Έτοι: κι ή σύνθεση τοῦ ἔργου ὀφελήθηκε σημαντικὰ κι ἐγὼ κράτησα τὴν ἐπαρφὴ καὶ τὴν ἀναγνώρισή μου πρὸς τοὺς προγενέστερους μελετητές καὶ βιδλιογράφους. Οἱ ἔρευνητής καὶ κάθε ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης, ποὺ θὰ ἥθελε νὰ ἐπαληθεύσει τὶς πληροφορίες μου ή νὰ ἐπεκτείνει τὶς μελέτες του, μπορεῖ χρησιμοποιῶντας τὴν ακετίδα τῶν βροχυγραφιῶν, ποὺ προτάσσεται στὴ μελέτη μου, νὰ κάνει τὴ δουλειά του πολὺ διερρφα. Θὰ ἐπιδιχρυνθῇ ίσως μόνο μὲ κάποια χρονοτριβή καὶ κόπο—μὰ αὐτὸς εἶναι τὸ λιγάτερο, μπροστά στὴν ἀνεση, ποὺ χαρίζεται στοὺς ἀναγνώστες, ποὺ θέλουν νὰ παρακολουθήσουν ἀπρόσκοπτα καὶ μακρυά ἀπὸ τὸ φόρτο καὶ τὴ συντριπτικὴ ἀνησυχία τῶν διοσημειώσεων, μιὰ ζωὴ κι ἔνα ἔργο. Αὐτοὶ εἶναι οἱ περισσότεροι καὶ γι' αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ προνοήσω.

Κλείνοντας τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸς σημείωμα πρέπει νὰ θυμηθῶ τὴν προθυμία τοῦ κ. Oct. Merlier, ποὺ μοῦδωσε τὴν ἀδειανὴν νὰ ξανατυπώσω τοῦ σειχετοῦ Καθηγητῆ μου, ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. ΙΙ. Οἰκονόμου, ποὺ, μετὰ τὴν βράδευση, προθυμοποιήθηκε γιὰ μοῦ δώσεις δόηγίες καὶ συστάσεις γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου μου. Κι: ή ψυχή μου αὐτὴ τὴ στιγμὴ δακρυσμένη ἀνοίγει τὰ φτερά της πρὸς τοὺς μακάριους κόσμους του Ζαχ. Παπαντωνίου, ποὺ πόνεσε κι ἀγάπησε καὶ νοιάστησε τὴν μελέτη μου, σὰ δικό του δημιούργημα. "Ηρως χρηστὲ χαῖρε!

Μυτιλήνη, Μάης 1940

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

- A** = 'Η Γυφτοπούλα. 'Εκδ. Φέξη.
B = 'Η Φόνισσα. 'Εκδ. Φέξη.
ΒΚ = Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη. 'Εκδ. 'Εστίας (1934). Οι άριθμοί παραπέμπουν στὸν αὐξ. ἀριθμὸν τῆς βιβλιογραφίας.
Γ = Οἱ Μάγισσες. 'Εκδ. Φέξη.
ΓΠ = Γράμματα Α. Παπαδιαμάντη. 'Εκδ. Oct. Merlier. ('Ωφ. Βιβλ. 1934).
Δ = 'Η Νοσταλγός. 'Εκδ. Φέξη.
Ε = 'Ο Πεντάρφανος. 'Εκδ. Φέξη.
ΕΒΒ = 'Επίμετρο βιβλιογραφίας Βαλέτα. Στὸ τέλος τοῦ τόμου αὐτοῦ.
ΕΠ = 'Εφημερὶς Πολιτεία. Πανηγυρικὸ τεῦχος τῆς 13.9.1925 (α' Φ. Πολίτη: 'Ο λογοτέχνης, β' Ζ. Παπαντωνίου: Α. Ππδ. γ' Ζ. Παπαντωνίου: 'Ο 'Αλ. Ππδ. ως φυσικὴ σύνθεσις, δ' Δ. Κόκκινος: Πῶς τὸν ἔβλεπτα, ε' Δ. Γ. Καμπούργολου: 'Ο Ππδ. σύμβολον, σ' Γ. Βλαχογιάννης: 'Ο ἄνθρωπος, ζ' Λ. Αστέρης 'Ο Ππδ. δημοσιογράφος).
- ΣΤ** = Πασχαλινὰ Διηγήματα. 'Εκδ. Φέξη.
Ζ = Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα 'Εκδ. Φέξη.
Η = Πρωτοχρονιάτικα Διηγήματα. 'Εκδ. Φέξη.
Θ = Τὰ Χριστούγεννα τοῦ Τεμπέλη. 'Εκδ. Φέξη.
Ι = Τὰ Ρόδινα Ἀκρογάλια. 'Εκδ. Φέξη.
ΙΑ = 'Η Χολεριασμένη. Τὰ μετὰ θάνατον. 'Εκδ. Φέξη.
ΙΒ = Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα. 'Εκδ. Δικαίου.
ΙΓ = Πασχαλινὰ Διηγήματα. 'Εκδ. Δικαίου.
ΙΔ = Πρωτοχρονιάτικα Διηγήματα. 'Εκδ. Δικαίου.
ΙΕ = Οἱ "Εμπόροι τῶν 'Εθνῶν. 'Εκδ. «Τύπου».
ΙΣΤ = 'Η Χολεριασμένη κι ἄλλα διηγήματα. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
ΙΖ = 'Ο Πεντάρφανος. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
ΙΗ = Νεκρὸς ταξιδιώτης. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
ΙΘ = 'Η Φόνισσα. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
Κ = Χρῆστος Μηλιόνης. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
Ν = Π. Νιρβάνα Φιλολογ. 'Απομνημονεύματα. 'Αθήνα, 1929, σελ. 82-94.
Π = Πίνακας ἔργων Ππδ. Στὴ σελ. 66-71 τοῦ τόμου αὐτοῦ. 'Ο ἀριθμὸς δείχνει τὸν αὐξ. ἀριθμὸν τοῦ πίνακα.
ΣΒΒ = Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας Βαλέτα. 'Η στὸν τόμο αὐτὸν (σελ. 17 κπ.) δημοσιεύμένη συμπλήρωματικὴ βιβλιογραφία. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸν αὐξ. ἀριθμὸν τῆς βιβλιογραφίας.
ΣΒΚ = Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας Κατσίμπαλη. 'Αθήνα ('Εστία). 1938. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸν αὐξ. ἀρ. τῆς βιβλιογραφίας.
ΣΚ = Skiathos, île grecque. Nouvelles par A. Papadiamandis, traduites du grec et prefacées par Oct. Merlier, Paris. 1934.
Φ = Κ. Φαλτάϊτς 'Η ἀγνωστὴ ζωὴ τοῦ Α. Ππδ. Μπουκέτο 6.11.1930 κπ.
Ππδ. = 'Ο Παπαδιαμάντης πάντα καὶ παντοῦ.
Μὲ τὴν ἐμπαρένθετη ἔνδειξη (βλ. σελ.) παραπέμπω πάντα στὶς σελίδες τοῦ τόμου αὐτοῦ.
"Ολοὶ οἱ δίπλα στὰ παραπάνω συντομογραφήματα ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὲ σελίδες τῶν σχετικῶν ἔργων, μόνον οἱ δίπλα στὶς συντομογραφίες ΒΚ, ΕΒΒ, ΣΒΒ, ΣΒΚ, καὶ Π ἀναφέρουνται στὸν αὐξ. ἀριθμὸν τῆς βιβλιογραφίας ἢ τοῦ πίνακα. 'Επίσης τὰ γράμματα δίπλα στὴ βραχυγραφία ΕΠ δεν δείχνουν σελίδα, μὰ τὸ σχετικὸ ἀρθρο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘Ολόκληρη φιλολογία ᔁχει δημιουργηθή γύρω στὸν Παπαδιαμάντη. Πλανηγυρικὰ τεύχη, ἄρθρα, μελέτες, χαρακτηρισμοί, ἔορτασμοι, διαλέξεις, ἐκδόσεις, συζητήσεις, ἀπομνημονεύματα γιὰ τὴ ζωὴ του, ἔνα σωρὸ πράματα ᔁχουν γραφῆ, ποὺ θὰ μποροῦσαν, ἀν συγκεντρωθοῦν καμιὰ φορὰ σὲ τόμους, ν' ἀποτελέσουν δλόκληρη βιβλιοθήκη. Καὶ ὅχι μόνο τὴν ἑλληνική, μὰ καὶ τὴ διεθνῆ κριτική ᔁχει ἀπασχολήσει ἡ φυσιογνωμία τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ πολλά του ἔργα ᔁχουν μεταφραστῇ σὲ ξένες γλώσσες.

‘Ανεξάντλητη πραγματικὰ εἶναι ἡ φυσιογνωμία τοῦ Σκιαθίτη διηγηματογράφου. Μὲ τὴν αὐτοτέλεια, ποὺ ᔁχει καὶ τὶς προεκτάσεις, ποὺ δίνει τὸ ἔργο του, θὰ ἔξακολουθήσει πάντα, στὸν ἔδιο καὶ σὲ μεγαλείτερο ἵσως βαθμό, νὰ γίνεται ἀντικείμενο προσοχῆς καὶ ἀγάπης, νὰ συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρο τῶν κριτικῶν καὶ μελετητῶν καὶ νὰ προβάλει ζητήματα καὶ προβλήματα γιὰ λύση.

Παρὰ τὸν ὅγκο της δμως, ἡ μέχρι σήμερα φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ προσπάθεια γύρω στὸν Παπαδιαμάντη δὲν ᔁχει τὸ χαρακτηρα τῆς συστηματικῆς, τῆς ἐπιστημονικὰ ὡργανωμένης ἑργασίας. Εἶναι προϊόν τῆς ἐπικαιρότητας καὶ τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, τῆς αὐθόρμητης καὶ ἀσυνείδητης, τῆς συμπτωματικῆς πρωτοβουλίας, ποὺ δὲν στηρίζεται οὕτε ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἐργασία, ποὺ δὲν συνεχίζει καὶ δὲν προσπαθεῖ νὰ προαγάγει δ, εἰ, εἴτε ὡς πρόβλημα εἴτε ὡς σειρὰ στοχασμῶν καὶ κριτικῶν ἐπιστάσεων, ὑπάρχει καὶ ᔁχει τεθῆ πρωτύτερα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὰ περισσότερα γύρω στὸν Παπαδιαμάντη προβλήματα, ἐπειδὴ συστηματικὰ καὶ ἐνσυνείδητα δὲν ᔁχουν τεθῆ ποτέ, δὲν ἀντιμετωπίστηκαν καὶ ποτὲ συστηματικά. Ἐξακολουθοῦν μετέωρα καὶ ἀκαθόριστα νὰ μετατοπίζουνται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά, ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο. Σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο θὰ παρακολουθήσουμε τὸ ρυθμὸ καὶ τὴν ἔξέλιξη τῆς κριτικῆς τοῦ Παπαδιαμάντη. Γιὰ τὴν ὥρα φτάνει νὰ σημειώσουμε, πώς ἡ ἀταξία, ἡ σύγχυση, ἡ χωρὶς συνέχεια, ἡ χωρὶς συνέπεια καὶ σύστημα προσπάθεια γύρω στὸν Παπαδιαμάντη, δὲν εἶναι φαινόμενο τυχαῖο καὶ συμπτωματικό, ποὺ μόνο σ' αὐτὸν παρατηρεῖται, μὰ εἶναι γενικὴ κατάσταση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ποὺ δὲν εὔτυχησε ἀκόμα νὰ χαρῆ τὴν ἔγνοια, τὴν προσοχὴ καὶ τὴν ἀφοσίωση τῆς ὡργανωμένης ἐπιστημονικῆς μελέτης, ποὺ μόνο ἡ φιλολογία εἶναι ἐντεταλμένη καὶ ίκανὴ νὰ δώσει. Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία, ὡς ἐπιστήμη με-

λέτης καὶ παράκολούθησης τῆς γραμματειακῆς προσπάθειας τοῦ ἔθνους, κατὰ τὴν νεώτερη περίοδο τῆς ἴστορίας του, δὲν ἔχει συγκροτηθῆ ἀκόμα, δὲν ἔχει τραβήξει τὸ ἐνδιαφέρο καὶ τὴν προσοχὴν εἰδικῶν μελετητῶν, ἀπὸ τούς ὅποιους πολὺ λίγους ἔχει νὰ δεῖξει. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράξενο, πῶς ἡ φυσιογνωμία τοῦ Παπαδιαμάντη, μιὰ φυσιογνωμία κεντρικὴ καὶ ἄξια κάνθε προσοχῆς μέσσα στὰ νέα μας τὰ γράμματα, ἔξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀκόμα στὴν ἐπικράτεια τῆς ἀτακτῆς καὶ ἀνοργάνωτης προσπάθειας καὶ οἱ παπαδιαμαντικὲς σπουδὲς νὰ βρίσκουνται ἀκόμα στὸ προεπιστημονικό τους στάδιο. Τόσες προσπάθειες, τόση ἑργασία, τόσο ὑλικὸ φιλολογίας καὶ κριτικῆς γύρω στὴν ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη μένει μετέωρο, ἀμάζευτο, ἀκοίταχτο καὶ φυσικὰ εἶναι σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει, σὰ νὰ μὴν ἔχει γραφῆ ποτέ. Γι' αὐτό, μπορεῖ κανεὶς νὰ φτάσει στὸν δξύμωρο στοχασμό, διαπιστώνοντας, πῶς δσο γνωστὸς εἶναι ἀπὸ τὴν κοινὴ φήμη δ Παπαδιαμάντης στὸν τόπο του, τόσο ἄγνωστος κατ' οὐσίαν μένει. "Ἄγνωστος, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ ἐνημερωμένη, μιὰ ἔξαντλητικὴ καὶ ἀκριβολογημένη βιογραφία του. Καὶ δὲν ὑπάρχει μιὰ μελέτη συνθετική, δλοκληρωτική, που νὰ μᾶς κατατοπίζει σ' ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του, νὰ μᾶς ἐρωγηνεύει τὴν πρωτικότητά του. Καὶ δὲν ὑπάρχει μιὰ ἔκδοση τῶν 'Απάντων του, που νὰ τὸν φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ μεγάλο, τὸ πολὺ ἀναγνωστὶ κό κοινό, ἀφήνω που οἱ μέχρι τώρα ἐκδόσεις του, οἱ ἀταχτες, οἱ λειψές, οἱ γεμάτες λάθη καὶ σύγχυση ἔχουν ἔξαντληθῆ καὶ εἶναι περιζήτητες. "Εκανα τελευταῖα ἄνω - κάτω τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς 'Αθήνας γιὰ νὰ προμηθευθῶ ἔνα τόμο τοῦ Φέξη, που μοι ἔλειπε καὶ δὲν μπόρεσα νὰ τὸν βρῶ πουθενά. Κατέφυγα στὶς βιβλιοθήκες, μὰ καὶ κεῖ δὲν τὸν βρῆκα καὶ τέλος δανείστηκα τὸ κειμήλιο ἀπὸ πρόθυμο φίλο μου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὑπερβολὴ δισχυρισμός μου, δτι δ Παπαδιαμάντης μένει ἀκόμα ἄγνωστος κατ' οὐσίαν στὴν 'Ελλάδα.

'Αφιερωμένος ἀπὸ πολλὰ χρόνια στὴ μελέτη καὶ στὴν ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, είχα ίδιαίτερα προσέξει καὶ τὴ φυσιογνωμία τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴ θλιβερὴ κατάσταση, που ἀδικαιολόγητα βρίσκεται ἡ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του. 'Αποτέλεσμα καὶ καρπὸς τῆς προσοχῆς μου αὐτῆς εἶναι ἡ παροδία ἑργασία, που φιλοδοξεῖν' αὐξήσει τὴ γνώση τοῦ Παπαδιαμάντη, δσο μοι εἶναι δυνατό, νὰ προσαγάγει τὶς γύρω στὸ ἔργο καὶ τὴ ζωὴ του σπουδές, νὰ δώσει μιὰ μορφὴ καὶ νὰ φέρει κάποια τάξη στὸ σκόρπιο, στὸ ἄμορφο καὶ ἀχρησιμοποίητο ὑλικό, που μαζεύτηκε ἀπὸ τὴν πολυάνυμη ἑργασία καὶ τὴν κριτικὴ τόσων λογίων, που ἔτυχε νὰ προσέξουν ἡ νὰ μελετήσουν τὸν Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τότε που ἀρχισε τὸ λογογραφικό του στάδιο μέχρι σήμερα. 'Η ἑργασία μου εἶναι συγκεντρωτική, συνθετική, καὶ συμπληρωματική. Συγκεντρώνει καὶ χρησιμοποιεῖ συνθετικὰ τὰ γνωστά, συμπληρώνοντάς τα μὲ ἄγνωστα, μὲ νέα στοιχεῖα. Βγαίνει ἀπὸ τὴ μελέτη δλου τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, δημοσιευμένου καὶ μῆ. Χρησιμοποιεῖ δλη τὴ μέχρι σήμερα γνωστή, εἴτε

ἀπὸ δικές μου εἴτε ἀπὸ ξένες ἔρευνες, φιλολογία καὶ κριτικὴ τοῦ ἔργου του.

Χώρισα τὴν ἔργασία μου σὲ δυὸ μεγάλα μέρη (βιβλία). Στὸ πρῶτο προσπαθῶ νὰ κατακτήσω τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο του ἔξωτερικά, νὰ γνωρίσω τὴν ζωὴ του, νὰ καθορίσω τὶς λεπτομερειακὲς φάσεις τις, ν' ἀντιμετωπίσω τὰ προβλήματα, ποὺ παρουσιάζουνται κάθε τόσο, νὰ συγκεντρώσω τὸ ἔργο του, νὰ τὸ χρονολογήσω, νὰ τὸ κατατάξω, νὰ καθορίσω πῶς ἔγινε καὶ πῶς πρέπει νὰ γίνει ἡ ἔκδοσή του, νὰ παρακολουθήσω τὰ χαμένα ἢ τὰ νόθα ἢ τὰ ἀνεύρετα ἔργα του, νὰ δώσω βιβλιογραφικές, βιογραφικές, ἢ προσωπογραφικές πληροφορίες καὶ χαρακτηρισμούς, συγκεντρώνοντας συστηματικὰ τὶς ἰδέες του, τὶς ἀντιλήψεις του, τὶς πηγὲς τῆς γνώσης καὶ τῆς πνευματικῆς του καλλιέργειας, ἀνασυγκροτῶντας συστηματικὰ τὴν κοσμοθεωρία του, καθὼς αὐτὴ βγαίνει ἀπὸ τὸ δόλο ἔργο του καὶ τὴν παράδοση τῆς ζωῆς του. Μ' αὐτὴ τὴ σκέψη καὶ μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις χώρισα τὴν ἔργασία μου σὲ ἀνάλογα κεφάλαια. Γιὰ τὴ σειρὰ καὶ τὴν κατάταξή τους ἀκολουθήσα τὴν διανική συνέχεια τῆς μελέτης μου, ποὺ ἀρχισε ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ τὴ γύρω σ' αὐτὸ φιλολογία, γιὰ νὰ βγάλει ἀπ' αὐτοῦ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ ζωὴ του. "Ἐτοι ἀρχίζω μὲ τὰ *Βιβλιογραφικά*, διόπου ἀφοῦ παρακολουθήσω, καθορίσω καὶ κρίνω τί ἔχει διοθῆ καὶ τί ὑπάρχει ὡς τώρα, προσπαθῶ νὰ δώσω δικές μου πρωτότυπες βιβλιογραφικές πληροφορίες, ἀναφερόμενες στὰ ἔργα καὶ στὶς μεταφράσεις τοῦ Ππδ. καθὼς καὶ στὴ γύρω του φιλολογία.

'Ως δεύτερο μέρος ἀκολουθοῦν τὰ *Κριτικά*, διόπου ἐξετάζω προβλήματα ἀναφερόμενα στὴ γνησιότητα, στὴ χρονολογία, καὶ στὴν ἔκδοτικὴ τῶν ἔργων τοῦ Ππδ. Μὲ τὸ μέρος αὐτὸ γίνεται κάποια προεργασία, ποὺ θὰ βοηθήσει στὴν ἀναμενόμενη *κριτικὴ* ἔκδοση τῶν 'Απάντων τοῦ Ππδ.

Στὸ τρίτο μέρος, τὰ *Βιογραφικά*, προσπάθησα νὰ δώσω μιὰ πλήρη, ἔξακριβωμένη βιογραφία τοῦ Ππδ., ἐπὶ τῇ βάσει δλων τῶν προεργασιῶν καὶ σκόρπιων πληροφοριῶν σὲ ἀρθρα, σὲ χρονογραφήματα, σὲ μελέτες, παράλληλα μὲ τὰ στοιχεῖα τὰ βιογραφικά, ποὺ μᾶς δίνουν ἡ ἀλληλογραφία, τὸ ἔργο τοῦ Ππδ., ἡ παράδοση ἡ προφορικὴ καὶ ἡ ἀνεκδοτολογία.

Στὸ τέταρτο μέρος, *Ιστορικοφυτικά*, προσπάθησα νὰ παρακολουθήσω τὴν ἑσωτερικὴ ἐξέλιξη τῆς κριτικῆς τοῦ Ππδ. ἀπὸ τότε ποὺ πρωτοφάνηκε μέχρι σήμερα καὶ νὰ καθορίσω τὴν κατάσταση καὶ τὶς κατευθύνσεις τῆς σημερινῆς κριτικῆς του. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ κινήθηκα θέτοντας διάφορα ἔρωτήματα, διόπου: πῶς εἶδαν τὸν Ππδ. οἱ κατὰ καιροὺς κριτικοί, μὲ τὶς κριτήρια τὸν κρίνανε, τὶς ἀπαιτήσεις θέσανε στὸ ἔργο του, τὶ προεκτάσεις καὶ ποιὰ ἔρμηνεα τοῦ δώσανε, ἀν καὶ κατὰ πόσο ὑπάρχει συνοχὴ στὶς κριτικὲς αὐτὲς προσπάθειες, ποὺ διαγάγουν τὶς ἐπιδράσεις τους, ἀν ἔχουν. Πέρασα δλα περίπου τὰ γνωστά, μέχρι τώρα, δημοσιεύματα, μικρὰ καὶ μεγάλα, ἀναζητῶντας ἀπάντηση

στὰ ἔρωτήματά μου. Περικοπές, πότε σύντομες, πότε διεξοδικές παραθέτω σὲ κάθε περίσταση, μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἔχουν νὰ βοηθήσουν πολὺ στὴν μελέτη τοῦ Ππδ.

Τὸ πέμπτο μέρος τὰ *Προσωπογραφικὰ* περιέχει τὴν κοσμοθεωρία τοῦ Ππδ. καὶ τὴ στάση του μπροστὰ σὲ διάφορα προβλήματα καὶ φανερώματα τοῦ τόπου μας καὶ τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Μ' αὐτὸ τὸ μέρος ἀρχίζω νὰ προχωρῶ πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο καὶ ἐτοιμάζουμαι νὰ τὸν συναντήσω στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης του, ὅπου βρίσκεται διοκληρωμένος. Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο βιβλίο, τὰ *Αἰσθητικά*, ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὴν ἐργασία αὐτὴ ὡς ἔξαγόμενό της, ὡς συμπλήρωμά της, ὡς ἀποκορύφωμά της. Ἐδὼ ἀναπνέουμε πειὰ ἄλλον ἀγέρα, χρησιμοποιοῦμε ἄλλα κριτήρια, προσπαθοῦμε μὲ τὴν ἔξεταση τῆς γλώσσας, τῆς τεχνικῆς, τῆς σύνθεσης, τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, νὰ συλλάβουμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ μυστικὸ τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. καὶ νὰ ὑψωθοῦμε στὴ ζωὴ τοῦ δημιουργοῦ, στὸν κόσμο ποὺ ὀνειρεύτηκε καὶ πόθησε, ὅπου ἀναπνέει ἡ δική του, ἡ ἐντελῶς καὶ ὑπεύθυνα δική του πραγματικότητα. Καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ποὺ εἶναι τὸ «ἄκρον ἄωτον», ἡ κορφὴ κάθε φιλολογικῆς προσπάθειας, σὰ ρίξουμε βλέμμα πρὸς τὰ πίσω, διαπιστώνομε πόσο ἔξωτερικά, πόσο τυχαῖα, πόσο ἀδιαφόρετα καὶ συμπτωματικά ἥταν δλα, δσα προσπαθήσαμε νὰ καθορίσουμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης μας, ἔκεινες οἱ βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς λεπτομέρειες, ἔκεινη ἡ μικροπεριέργεια, ποὺ δὲν ἔδωκε παρὰ μόνο μιὰ βοήθεια καὶ μιὰ κατεύθυνση κατὰ τὸ ἀνέβασμά μας στὸν οὐρανὸ τῆς τέχνης τοῦ δημιουργοῦ. Ὡστόσο δλα αὐτὰ τὰ μικροπράμματα, δλες αὐτὲς οἱ μικρολογίες, παρουσιάζουνται σὰ στάδια μιᾶς προσπάθειας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ δλοκληρωθῇ, ἀν δὲν προηγηθοῦν τὰ χαμηλότερα καὶ τὰ ἐπουσιωδέστερα, σὰ σκαλιά, ποὺ σὲ φέρνουν στὰ ψηλάματα. Πρέπει νὰ τὰ πατήσεις γιὰ ν' ἀνεβῆς. Ἀλλιώτικα, παρ' ὅλη τὴν ἐπάρκεια, ποὺ δίνει πολλὲς φορὲς ἡ διαίσθηση τοῦ κριτικοῦ, τὸ φιλολογικὸ ἔργο γίνεται προχειρολογία καὶ μάταιος κόπος.

ΜΕΡΟΣ Α' ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α' ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ι) ΠΡΟΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στό κεφάλαιο της έργογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχουμε τίς ἀκόλουθες προεργασίες.

α') **Ανώνυμο ὄρθρο στὸ Συμπλήρωμα τοῦ 'Εγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ Μπάρτ — Χίρστ.** 'Αθῆναι 1902, σελ. 732α (στή λ.).

'Απαριθμεῖ 20 διηγήματα τοῦ Ππδ., σημειώνοντας μόνο τοὺς τίτλους τους, χωρὶς καμμιά βιβλιογραφικὴ παραπομπή.

β') **Αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ.**, γραμμένο στὰ 1906 πιθανῶς καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸ Βλαχογιάννη στὴν ἐφημερίδα «Πολιτεία» (13.9 1925) κοι ἀπό κεῖ στοῦ Octave Merlier «Α. Παπαδιαμάντη : Γράμματα» 'Αθῆναι, (Σιδέρης) 1934, σελ. 247.

Τὸ σημείωμα αὐτὸ ἔχει καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα. Μᾶς γνωρίζει τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Ππδ. (τοὺς ἀρ. 24, 25, 194, 195 τῆς BK), κι ἀνεβάζει στὰ ἔκατό, τὰ μέχρι τότε τυπωμένα διηγήματά του.

γ') **Αὐτοβιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ.** γραμμένο κι αὐτὸ στὰ 1906 πιθανῶς καὶ δημοσιευμένο μόνο στὰ 1934 ἀπὸ τὸν O. Merlier (δ. π., σελ. 249—253).

Τὸ σημείωμα αὐτό, ἀνέκδοτο ἀκόμα, χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Γ. Κατσίμπαλη στὴ σύνταξη τῆς βιβλιογραφίας του. Φαίνεται νὰ εἶναι γραμμένο πρόχειρα, ἀπὸ μνήμης, χωρὶς κανένα βοήθημα. 'Ωστόσο οἱ πληροφορίες, ποὺ δίνει, εἶναι σωστές, ἔκτός ἀπὸ δυσδ λάθη του χρονολογικὰ καὶ ἔνα στὸν τίτλο (Τρελλὴ νυχτιά : ἀντί : Τρελλὴ βραδειά). 'Ακολούθησε δὲ ὁ Ππδ. στὴ σύνταξη τοῦ σημειώματος αὐτοῦ δικό του σύστημα. Κατατάσσει τὰ διηγήματά του κατὰ περιοδικά, ἐφημερίδες καὶ ήμερολόγια, δύπου δημοσιευτῆκαν. Μερικές ἐφημερίδες (ὅπως τὴν 'Ακρόπολη, τὴν 'Ἐφημερίδα, τὸ "Άστυ κλπ.) καὶ περιοδικά (Παναθήναια), τὰ μνημονεύει δυσδ φορές, ἐπειδὴ ἔτυχε στὸ μεταξὺ νὰ θυμηθῇ κι ἄλλα διηγήματα, ποὺ περαστήκανε ἔκει. Βιβλιογραφεῖ δὲ ὁ Παπαδιαμάντης περὶ τὰ 70 διηγήματα, δσα ἔκρινε ὅξια νὰ ἐκδοθοῦνε σὲ τόμο. Δὲν παραλείπει δύμως νὰ παραπέμψει στὰ ἔντυπα καὶ νὰ ὑποδείξει, εἴτε ἀριθμητικά εἴτε ἀριστοτα, διηγήματα δευτερεύοντα κατά τὴ γνώμη του, ἥσα ἔκρινε, πῶς εἶναι εὐκολὸ ν' ἀνευρεθοῦν. Λ.χ. παραπέμπει στό : «Περιοδικόν μας» μὲ τὴν ἔνδειξη «κλπ.», στὰ Παναθήναια μὲ τὴν ἔνδειξη «καὶ ἄλλα», στὸ 'Ημερολόγιον Σκόκου μὲ τὴν ἔνδειξη «4-5 διηγήματα κατά καιρούς. Οἱ τίτλοι τῶν δύο τελευταίων Τρελλὴ νυχτιά καὶ "Αψαλτος», στὸ "Άστυ μὲ τὴν ἔνδειξη «καὶ διάφορα ἄλλα μικρά», στὴν 'Ακρόπολη «καὶ διάφορα ἄλλα». Ἀπὸ τὸ σημείωμά του παράλειψε μόνο ν' ἀναφέρει 4 ἔντυπα, δύπου δημοσιευτῆκαν 4 διηγήματά του (BK ἀρ. 37, 58, 59, 88), ὡσας νὰ παράλειψε κι ἄλλα, ποὺ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀκόμα.

δ') **Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα** μᾶς ἔδωσαν καὶ τὰ γράμματα τοῦ Ππδ. ποὺ ἔβγαλε σὲ τόμο ὁ Merlier. Αὐτὰ εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Φαράρ (BK 247) καὶ τὰ διηγήματα Σύμρης, Μυτιλήνης καὶ 'Αλεξάντρειας, εἴτε μνημονεύμενα εἴτε ὑποδεικνύμενα.

ε') **Ν. Γ. Πολίτευ Ελληνικὴ Βιβλιογραφία.** 'Εν 'Αθῆναις. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου. 1911.

Στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Πολίτη περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ἀπὸ τοῦ 1907-1920 δημοσιευμένα διηγήματα ἥ ἄλλα ἔργα τοῦ Ππδ. Καὶ εἰδικώτερα εἰ ἀρ. τῆς BK 139, 140, 144 - 149, 151 - 161, 163 - 171, 172, 255, 259, 260, 261 καὶ ὅποια ἄλλα.

στ') **Έκδόσεις Φένη 1912-1914.** Τόμοι 11. Καμμιένες μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ I. Ζερβοῦ. Πέρασαν ὅλα περίπου τὰ κατάλοιπα τοῦ Ππδ. Γιὰ τὸ

υύστημα και τὸν τρόπο, που ἀκολούθησαν, θά γίνει λόγος στὸ ἐπόμενο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς. 'Εδώ γιὰ τὴ βιβλιογραφικὴ τους προσφορά. Οἱ ἑκδόσεις Φέξη περιλάβανε ὅλο περίπου τὸ ἔργο τοῦ Ππδ., που τὸ εἶχε δὲ ὕδιος συγκεντρωμένα σὲ ἀποκόμματα φύλλων και σὲ χειρόγραφα. Μᾶς ἔδωσαν ἔχτος ἀπ' τὸ μυθιστόρημα 'Η Γυφτοπούλα, ἔνα ἄρθρο, και 98 διηγήματα. 'Απ' αὐτὰ μόνο 4 (ΒΚ 173 - 176) εἰνε ἀνέκδοτα. Τὰ ὅλλα εἰνε δημοσιεύμενα σὲ περιοδικὰ κι ἐφημερίδες. Γιὰ λόγους, που θὰ δοῦμε παρακάτων οἱ ἑκδόσεις Φέξη δέν περιλάβανε τὴν ὁμάδα ἑκείνη τῶν 13 μικρῶν διηγημάτων, που δημοσιεύτηκαν μαζεμένα στὸ "Ἀστυ τοῦ 1906 (ΒΚ 123-134 και 136). 'Επίσης παραλείψανε μερικὰ παλαιότερα, καθὼς και τὰ 10 διηγήματα, που σὲ χειρόγραφα κρατοῦσε δὲ Κακλαμάνος και που δημοσιευτῆκαν στὸ 1925 στὸ 'Ἐλεύθερον Βῆμα. 'Ολα τὰ ἔργα, που περάσανε οἱ ἑκδόσεις Φέξη, εἰνε ἀχρονολόγητα και δέν σημειώνεται σὲ κανένα ή πρώτη ἑκδοση. ζ') 'Ἐκδόσεις Δικαίου 1912-1914. Τόμοι τρεῖς κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Φέξη, Καμωμένες συγχρόνως μὲ τὶς ἑκδόσεις Φέξη, περάσανε τὰ ὕδια μ' αὐτὲς διηγήματα. Δέν ἔχουν κανένα βιβλιογραφικὸ ἐνδιαφέρο.

η) 'Ἐκδόσεις 'Ἐλεύθερουδάκη 1925-1930. Τόμοι 5. Οἱ ἑκδόσεις αὐτές στὸ μεγαλείτερο μέρος τους, εἰναι μιὰ ἐπανάληψη τῶν ἑκδόσεων Φέξη, περιέχουν δόμως 13 διηγήματα, που δέν εἰνε περασμένα σὲ καμμιά προγενέστερη ἑκδοση (ΒΚ ἀρ. 48, 50, 78, 99, 157, 167, 168, 170, 172, 189-192). 'Απ' αὐτὰ τὰ 4 (189-192) δέν ἡταν πρωτύτερα γνωστὰ ἀπὸ πουθενά. Τὰ δημοσιεύμενα κομμάτια δέν εἰνε κι ἔδω χρονολογημένα οὕτε συνοδεύουνται ἀπὸ καμμιδὸν ἄλλη βιβλιογραφικὴ πληροφορία.

θ) Γ. Κατσίμπαλη 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πρῶτες κρίσεις και πληροφορίες. Βιβλιογραφία. Αθῆνα. Τυπογραφείο «Ἐστία» 1934, 8^ο σελ. 134 † 1 ασελίδωτη.

'Ο τόμος αὐτὸς περιέχει χρονολογικὴν ἀναγραφὴ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Ππδ., χωρισμένων στὶς ἔξης κατηγορίες : Διηγήματα - Ποιήματα - "Ἄρθρα και ὄλλα πεζά - Νεκρολογίες - Διάφορα - Μεταρράσεις. Εἰνε ἔργασία ἀκριβής και πλούσια. Τὰ λάθη της εἰναι πολὺ λίγα, τὸ δὲ ὅλικό που δημοσιεύτωνει ἡ ἔξακριβωνει πλούσιο. Μὲ τὴν ἔργασία αὐτή οἱ παπαδιαμαντίκες οπουδές ἀποκτήσανε ἔνα πολυτιμότατο βοήθημα. 'Η ἐφημεριδογραφικὴ κριτικὴ στάθηκε πολὺ ύπερβολικὴ στοὺς κούφιους ἐπαίνους της και στὰ ἀστήριχτα ἔγκωμιά της γιὰ τὸ βιβλίο. 'Άδικησε τὴ σεμνότητα και σοβαρότητά του. Δέν ἡταν γεγονός φιλολογικό, ἡταν ἐπιστημονική προσφορά εὐγενικὴ και εὐπρόσδεχτη.

'Ο σ. στὶς ἔρευνές του εἶχε ὡς ἀφετηρία δλα τὰ παραπάνου ἔργα, και πολὺ ὀφελήθηκε ἀπὸ τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ. Εἰνε ἀνάγκη νὰ διαπιστωθῇ, γιὰ δσους θέλουν νὰ συνεχίσουν τὶς βιβλιογραφικὲς τοῦ Ππδ. ἔρευνες, δτι ὁ σ. δέν ἔκαμε συστηματικές και ἔξαντλητικές ἔρευνες σ'. δλα τὰ ἔντυπα (ἐφημερίδες, περιοδικὰ και ἡμερολόγια), που βγῆκαν μέσα στὰ καθωρισμένα χρονικὰ ὥρια τῆς φιλολογικῆς ζωῆς τοῦ Ππδ. (1879-1910), και ἀκόμα δέν ἔρευνησε συστηματικὰ κι ὀλοκληρωτικὰ τὰ γνωστότατα ἔντυπα, δπου συνεργάστηκε ταχτικὰ δ Ππδ. Λ. χ. τὴν 'Ἐφημερίδα, τὴν 'Ακρόπολη, τὸ "Ἀστυ δέν τὶς ἔξαντλησε σ' δλους τοὺς τόμους τους, μιὰ φυλλομέτρησε σ' ὀρισμένες χρονολογίες ἡ περιόδους, ἔκει που γνώριζε ἡ ὑπόθετε δτι ὑπάρχει κάτι τοῦ Ππδ. Πειραρίστηκε νὰ ἔξακριβώσει τὶς πρῶτες ἑκδόσεις τῶν γνωστῶν ἀπ' τὶς ἑκδόσεις διηγημάτων, νὰ ἐπαληθεύσει τὸ αὐτοβιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ. και νὰ ἔκτελέσει δλες τὶς ύποδείξεις, που τοῦ ἔδωσαν οἱ βοηθοὶ και συνεργάτες του, ὃστε ἀπὸ τὸ ὅλικό, που μᾶς δίνει, νὰ γίνεται ζήτημα, δχι τί εἰνε ἔνο ἡ δάνειο, μὰ τί ἀνήκει στὴν προσωπικὴ ἔρευνα τοῦ βιβλιογράφου. 'Ἐπωφελέστατα χρησιμοποιήσε δ σ. τὴ βιβλιογραφικὴ προσφορὰ τοῦ Ν. Πολίτη, χρησιμώτατο δὲ τοῦ φανῆκαν πλὴν τῶν δσων ἀναφέρει στὸν πρόλογο του (σελ. 7) και πλεῖστοι ὄλλοι λόγιοι, που τοῦ ἔδωσαν λίγες ἡ πολλές, ἐνδιαφέρουσες ἡ ἐπουσιώδεις, βιβλιογραφικὲς πληροφορίες. 'Αλλιώτικα δέν μποροῦσε νὰ μαζευτῇ τόσο ὅλικό, ἀφοῦ καθὼς εἴπαμε συστηματικὴ ἔρευνα δέν ἔγινε ἀπὸ τὸ σ., δλλ' ἀναζητήσεις μόνο και

κατασκοπεύσεις. Γράφοντας αυτά δὲν έχω σκοπό νὰ ἐπικρίνω ή νὰ μειώσω τὴ βιβλιογραφικὴ προσπάθεια τοῦ σ. 'Απλούστατα προσπαθῶ νὰ τὴν ἑκτιμήσω κατ' ἀξίαν, νὰ καθορίσω τὶς πηγές της καὶ νὰ βρῶ τὸν τρόπο, ποὺ ἔγινε καὶ τὸ σύστημα ποὺ ἀκολούθησε, πράμματα, ποὺ θὰ βοηθήσουν πολὺ δύσους θὰ ἐπιχειρήσουν ἀργότερα νὰ κάνουν συμπληρωματικές ἔρευνες γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Ππδ. Δεδομένου δὲ ὅτι μέχρι μὲν τοῦ 1906 (τέλη) τὴν ἔργονα φέρει τοῦ Ππδ. μᾶς τὴν ἔδωσε, μὲ ἐλλείψεις βέβαια ἀλλὰ μὲ τὶς ἀναγκαῖες ύποδείξεις γιὰ τὴν συμπλήρωσή τους, ὁ 17ος ὉΠπδ., ἀπὸ δὲ τὶς ἀρχές τοῦ 1907 ἵσαμε τὰ 1912, καὶ ἀπὸ κεὶ μέχρι τοῦ 1920, ὁ Ν. Πολίτης μᾶς ἔγνώρισε τὰ διηγήματα καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ππδ., ποὺ δημοσιεύστηκαν σὲ βιβλία, περιοδικὰ καὶ ἡμερολόγια, μπορούμε εύκολα νὰ καθορίσουμε τὴν ἀτομικὴ προσφορὰ τοῦ Κατούμπαλη στὴ βιβλιογράφη τοῦ Ππδ.. γιατὶ εἶναι χωρὶς ἀλλο ὑπερβολικός καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθεια καθόλου, ὅταν διακηρύττει, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη, ὅτι «ἡ ἔργασία μου παρουσιάζει ἀκόμα ἑξῆντα ἄγνωστα διηγήματα, ἔνα μεγάλο μυθιστόρημα καὶ ἔνα πλήθος ἀρθρα, σημειώματα κλπ., ποὺ ἀποτελοῦνται τὸ ἔνα τρίτο τουλάχιστο τοῦ ὄλου ἔργου τοῦ Ππδ. καὶ παραμένουν ὡς σήμερα ἀνέκδοτα».

"Ἄγνωστα διηγήματα, ποὺ δὲν περαστήκανε στὶς μεταθανάτιες ἑκδόσεις καὶ δὲν μνημονεύουνται πουθενά, δ. σ. ἔφερε στὸ φῶς εἰτε μὲ τὴ πρωτικὴ του ἔρευνα εἴτε ὑστερα ἀπὸ ύποδείξεις ἀλλων τ' ἀκόλουθα ἔντεκα διηγήματα: Τοὺς ἀρ. τῆς ΒΚ: 28, 29, 39, 58, 73, 77, 116, 121, 137, 141, 142. Σ' αὐτὰ δὲν προσθέτω τὰ 13 διηγήματα ποὺ δημοσιεύστηκαν μαζεμένα στὸ Ν. "Αστο τοῦ 1906, καθὼς καὶ τὰ 10 διηγήματα, τοῦ Κακλαμάνου, ποὺ δημοσιεύστηκαν ἐπίσης μαζεμένα στὸ 'Ἐλεύθερον Βῆμα τοῦ 1925. Αὐτά ἥταν γνωστότατα σ' ὅλο τὸ φιλολογικὸ κόδιο. Τὸ δὲ μεγάλο μυθιστόρημα, ποὺ διακηρύττει δι Κατούμπαλης ὅτι ὀφείλεται στὴν ἀνακάλυψή του, εἶναι βέβαια τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Ππδ., «Ἡ Μετανάστις», ποὺ ἥταν γνωστὸ στὴν ἔρευνα ἀπ' τὰ 1925, ὅταν δημοσιεύτηκε τὸ ἀντοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ., ὅπου τὸ διαφέρει ὡς ἔξης: «Τὸ 1879 ἐδημοσιεύθη ἡ «Μετανάστις», ἔργον μου εἰς τὸν Νεολόγον Κηπόλεως». Μεγαλείτερη εἶναι ἡ ἀτομικὴ προσφορὰ τοῦ Ππδ. ἀναφορικά, μὲ τὰ ποιήματα ἀρθρα - νεκρολογίες - διάφορα πεζά τοῦ Ππδ. Πρῶτος αὐτὸς ἔφερε στὸ φῶς καὶ συγκέντρωσε ἔξη ποιήματα (ΒΚ 199, 202-206), δέκα ἔννια ἀρθρα (ΒΚ 207-13, 215-226) καὶ ἔξη δημοσιεύματα μικρότερα τοῦ Ππδ. (ΒΚ 232, 233-6, 239). Τὴ μεταφραστικὴ παραγωγὴ τοῦ Ππδ. δὲν τὴν ἔθιξε ὁ καθόλου, ἐμνημόνευσε μονάχα μερικές μεταφράσεις τοῦ Ππδ., ποὺ βγῆκαν σὲ βιβλίο ή περαστήκαν σὲ γνωστὸ νεώτερα περιοδικά. 'Ἡ μεταφραστικὴ ἔργασία τοῦ Ππδ. ἔχει μεγάλη σημασία, ὅχι γιατὶ εἶναι καλλιτεχνική, ποὺ καὶ πάλι ἔχει τὴν ἀξία της, καθὼς εἶναι καμωμένη μ' εύσυνεδσία, μὲ βαθείᾳ γλωσσομάθεια καὶ μεταφραστικὴ πειρα, ἀλλὰ γιατὶ θὰ βισθῆσει πολὺ στὴν ἔξακριβώση καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ἐπιδράσεων, ποὺ δέχτηκε κατὰ καιρούς ή τέχνη τοῦ Ππδ. Γ' αὐτὸ τὸ λόγο παραθέτουμε παρακάτου σὲ ἴδιαίτερο κεφάλαιο πίνακα μεταφράσεων τοῦ Ππδ. στὶς ἔφημερίδες, ποὺ ἔργαστηκε κατὰ καιρούς ὡς μεταφραστής, μὲ τὴν ἀπόλυτη βεβαϊότητα πώς, ἀν δχι ὅλες, οἱ πλειστες εἶναι δικές του.

Σπουδαῖο κεφάλαιο -τῆς προσφορᾶς τοῦ Κατούμπαλη εἶναι ἡ ἔξακριβωση τῶν πρώτων ἑκδόσεων. Οἱ ἑκδόσεις τοῦ Ππδ., κοντὰ στὴν ἀταξία καὶ στὴν τέλεια ἀπροσεξία καὶ ἀμέλεια, ποὺ εἶναι καμμιάδις ἀπολύτως πληροφορία. Καθὼς δὲ εἶναι ἀνάκατα καὶ σκόρπια τυπωμένες, χωρὶς ν' ἀκολουθοῦν τὴ χρονολογικὴ σειρά, δ ἀναγνώστης καὶ πρὸ παντὸς δ μελεγητῆς βρίσκεται κάθε τόσο σὲ σύγχυση καὶ σκοτάδι, μὴ μπορῶντας νὰ παρακολουθήσει τὴν ἔξελιξη τῆς τέχνης καὶ τὴ σειρὰ τῶν διηγημάτων. Μέ τὴ βιβλιογραφία τοῦ Κατούμπαλη γίνεται τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν διηγημάτων καὶ τὴ χρονολογικὴ τους κατάταξη. Λέγω τὸ πρῶτο βῆμα, γιοτί ὁ Κατούμπαλης ἀναφέρει μόνο τὶς πρῶτες ἑκδόσεις τῶν διηγημάτων καὶ σύμφωνα μ' αὐτές τὰ κατατάσσει, ἐνῶ καθὼς θὰ δούμε, ἡ χρονολογικὴ σειρά καθορίζεται δχι μόνο ἀπ' τὶς πρῶτες ἑκδόσεις, ἀπ' τὴ χρονολογία δηλ. ποὺ εἶδε τὸ φῶς ἔνα διήγημα, μὰ ἀπ' τὴ χρονολογία ποὺ γράφτηκε. 'Ενδος τέτοιου εἶδους χρονολόγηση καὶ χρονολογικὴ κατάταξη θὰ κάνω στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἔργασίας μου αὐτῆς. "Ηδη περιορίζουμαι νὰ καθορίσω τὶς πηγές καὶ τὴν

προσωπική συμβολή του Κατσίμπαλη στην έξακριβωση τῶν πρώτων ἑκδόσεων. Καὶ ἡ συμβολή του αὐτή περιορίζεται μόνο σὲ δσα δέν ἀναγράφει ἡ δέν ἀναγράφει στὴ βιβλιογραφία του ὁ Πολίτης. Εἴκουσι περίπου διηγήματα γνωστά ἀπ' τις ἑκδόσεις, μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ σ. ἔγιναν γνωστά καὶ κατὰ τὴν πρώτη σὲ ἐφημερίδα ἡ περιοδικὸ ἑκδόσθη τούς. Σ' αὐτὰ δέν λογαριάζουνται δσα γιὰ πρώτη φορὰ ἔγιναν γνωστά ἀπὸ τὸ σ.

Δυὸ διηγήματα, ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Ππδ. δέν βρεθήκανε ἀκόμα, ὁχτὼ διηγήματα περισμένα στὶς ἑκδόσεις δέν ἔξακριβώθηκε ἀκόμα, ποὺ πρωτοδημοσιευτῆκαν καὶ ἄν δημόσιευτηκαν, πολλὰ ἄλλα ἔργα, γιὰ τὰ ὅποια μᾶς κάνει λόγο σὲ διάφορα μέρη τοῦ ἔργου του ὁ Ζδίος ὁ Ππδ. καὶ γιὰ τὰ ὅποια θὰ μιλήσουμε στὸ ἐπόμενο μέρος τῆς μελέτης μας, δέν εἰνε γνωστὴ ἡ τύχη τους οὕτε μηνονεύουνται πουθενά ἀλλοῦ. Χρεάζονται συστηματικές ἔρευνες γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ἔργογραφίας τοῦ Ππδ. Οἱ ἔρευνες αὐτές θὰ εύοδωθοῦν δταν τὰ βιβλιοθηκονικά μας πράγματα τακτοποιηθοῦν καλλίτερα, δταν συγκεντρωθοῦν τὰ ἔντυπα τῆς Ἀνατολῆς, δταν ἀποκτήσουμε στὴν Ἐλλάδα βιβλιογραφικό Ἰνστιτούτο.

Ἄφοῦ κάνω μερικές συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὸ ἔργογραφικό μέρος τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Κατσίμπαλη⁽¹⁾, θ' ἀνακοινώσω λίγα ἄγνωστα ἔργα τοῦ Ππδ. καὶ θὰ δώσω πλήρη βιβλιογραφία τῶν μεταφράσεων τοῦ Ππδ. στὶς ἐφημερίδες «Ἐφημερίς» καὶ «Ἀκρόπολις», δπου δούλεψε ὡς μεταφραστής ὁ Ππδ. καὶ στὸ περιοδικὸ τοῦ Γαβριηλίδη «Νέον Πνεύμα». Τὶς προϋποθέσεις καὶ τοὺς λόγους, ποὺ πιστοποιοῦν κατὰ ἔνα ἀποκλειστικὸ τρόπο τὴ γησιάτητα τῶν ἔργων καὶ τῶν μεταφράσεων, ποὺ ἀκολουθοῦν, θὰ ἐκθέσω στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης μου αὐτῆς.

2 ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗ

- 1) Στὸν ἀρ. 26 ἀς σημειωθῆ, δτι δημοσιεύτηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο: Μποέμ.
- 2) Στὸν ἀρ. 27 ἀς σημειωθῆ, δτι δημοσιεύτηκε μὲ τὸ δνομδ του.
- 3) Στὸν ἀρ. 28 ἀς σημειωθῆ, δτι δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικὰ Α. Π.
- 4) Στὸν ἀρ. 30 ἀς σημειωθῆ, δτι δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικὰ Α. Π.
- 5) Στὸν ἀρ. 40 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 15-16, Ἀπρίλιος 1891.
- 6) Στὸν ἀρ. 41 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 29-30, Ἰούλιος 1891.
- 7) Στὸν ἀρ. 45 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 1-2, Ἰανουάριος 1892.
- 8) Στὸν ἀρ. 46 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 20-21, Μάϊος 1892.
- 9) Στὸν ἀρ. 54 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 2-3, Ἰαν.-Φεβρ. 1893.
- 10) Στὸν ἀρ. 61 ἀς προστεθῆ ἡ χρονολογία: τεῦχος 10-12, Μάρτιος 1894.
- 11) Στὸν ἀρ. 105 νὰ προστεθῆ ἡ παραπομπή: ἐφ. Τὰ Νέα 24 καὶ 25 Ὁκτ. 1903.
- 12) «Ὑστερα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 106 νὰ προστεθῆ ὡς ἀρ. 107 τὸ διήγημα:
«Ἡ Δούλωα» σὲ ἔξ ἔως ἐπτὰ φύλλα τῆς ἐφημ. Νέα Ζωὴ (σύλιφωνα μὲ ἰδιόχειρη σημειώση τοῦ Ππδ.).
- 13) Στὸν ἀρ. 106 νὰ διορθωθῆ ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ Μοῦσα σὲ Μοῦσα.
- 14) Στὸν ἀρ. 138 ἀς διορθωθῆ ὁ τίτλος τοῦ διηγήματος: Ἡ Ξομπλιάστρα ἀντὶ Ἡ Ξομπλιαστήρα.
- 15) Στὸν ἀρ. 161 νὰ διορθωθῆ ἡ χρονολογία 1928 σὲ 1929.
- 16) Νὰ διαγραφῇ τελείως ὁ ἀρ. 162 γιατὶ πρόκειται γιὰ ἔργο δχι τοῦ Ππδ. ἀλλὰ τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου.
- 17) Στὸν ἀρ. 190 νὰ προστεθῆ ἡ παραπομπή: ἐφ. Τὰ Νέα 20 καὶ 21, Ὁκτ. 1903.
- 18) Στὸν ἀρ. 199 ἀς σημειωθῆ δτι δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικά: Α. Πδμ.
- 19) Στὸν ἀρ. 207 ἀς σημειωθῆ, δτι δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικό: Π. τὸ πρῶτο καὶ τὰ ἄλλα ἄρθρα μὲ τ' ἀρχικά: Α. Πδμ.
- 20) Στοὺς ἀρ. 212 καὶ 214 ἀς σημειωθῆ δτι δημοσιευτῆκαν μὲ τ' ἀρχικά: Πδμ.

⁽¹⁾ Γιὰ τὸ συμπλήρωμα τῆς ἔργασίας τοῦ Κατσίμπαλη δὲν γίνεται λόγος σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ ἔνα διήγημα (ἀρ. 2), ἔνα ποίημα (ἀρ. 7) καὶ δύο γράμματα (ἀρ. 10 καὶ 11) τίποτε νεώτερο ἔργογραφικά δὲν προσθέτει. Ο ίδιος ἀνακοινώσεις στὸ μεταξύ (Νοέμβριος 1938), μέσου Κ. Μ. Μιχαηλίδη (Νέα Γράμματα 5', 693) δύο ἀκόμα διηγήματα (ΣΒΒ 2, 4) καὶ ἔνα ηθογράφημα (ΣΒΒ 24).

- 21) Στὸν ἀρ. 231 ἀντὶ Θεσσαλικὴ (έφημερὶς) ἀς διορθωθῆ Πανθεσσαλική.
 22) Στὸν ἀρ. 233 ἀς σημειωθῆ ὅτι δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικά: Α. Πδμ.
 23) Στὸν ἀρ. 234 ἀντὶ 6 Ἀπριλίου 1894 ἀς διορθωθῆ: 5 Ἀπριλίου 1894.
 24) Στὸν ἀρ. 242 ἀς διορθωθῆ ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Δωδέ βγῆκε σὲ τρεῖς καὶ δχι σὲ δύο τόμους (Βλ. ὄγγειλα: 'Ακρόπολις 1.1.1895, 3στ).
 25) Στὸν ἀρ. 244 ἀς σημειωθῆ ὅτι βγῆκε σὲ 1διαιτέρο τόμο στὰ 1896.
 26) 'Ο ἀρ. 245 πολὺ ἀμφίβολος καὶ πρέπει νὰ διαγραφῇ μέχρις ὅτου διαπιστωθῆ.
 27) Στὸν ἀρ. 246 ἀς προστεθῆ ὅτι βγῆκε καὶ σὲ 1διαιτέρο τόμο (Βλ. ΣΒΒ 186).
 28) Στὸν ἀρ. 251 ἀς διορθωθῆ ἡ χρονολογία, ἀντὶ 1 Ἰανουαρίου 1906, 4 Δεκεμβρίου 1905.
 29) Στὸν ἀρ. 270 ὁ 'Ανώνυμος εἶναι ὁ I. Καμπούρογλους.

3) ΕΡΓΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

A) ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

- 1) Βασιλικὸν εἰδύλλιον. 'Εφημερὶς 8 Αὔγ. 1887, σελ. 1α - γ, ἐπιφ. (ἀνών.).
 2) 'Ανέορτοι. 'Ακρόπολις 25 Δεκ. 1895.
 3) 'Ο Καλούμπας. Στὸν τόμο: Νεκρὸς Ταξιδιώτης κι ἄλλα διηγήματα. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη. 'Εν 'Αθήναις 1925, σελ. 84 - 90 = Φιλολογ. Μακεδονία 31 Μαΐου 1936, σελ. 3β - δ
 4) 'Η Νοσταλγία τοῦ Γιάννη. 'Αλήθεια 25 καὶ 26 Ἀπρ. 1906.

B) ΠΟΙΗΜΑΤΑ

- 5) Καλὸς σας κατευόδιο, φτωχοὶ τυραγνισμένοι. Στίχος μοναχικὸς στὸ ἔρθρο: Ταξίδι - Βαπτόρι - Ρωμέϊκο, ἐφ. 'Ακρόπολις 12 Δεκεμ. 1895.
 6) Νύχτα βασάνου. Μούσα (περ. 'Αθηνῶν), τομ. Α', 2, Μάης 1903, 17 = Νέα Γράμματα Δ' 8 - 9, Σεπτ.: 1938, 698 (ἀνακοινωμένο, μέσον K. M. Μιχαηλίδη, ἀπὸ τὸν A. Μουσούρη).
 7) Αύτοσχέδιο δίστιχο, στὸ διήγημα "Ασπρη σὰν τὰ χιόνι, ἐφ. 'Αλήθεια 14 Ιαν. 1907.
 8) 'Ερωτικὸ τετράστιχο, στὸν πρόλογο τοῦ διηγ. Ρόδινα 'Ακρογιάλια, 'Εκδ. Φέξη, σελ. γ.
 9) Εἰς ἔνα μνῆμα. Στὸ 1διο διήγημα, σελ. 62.
 10) Εἰς Κόρην. Στὸ 1διο διήγημα, σελ. 62.

C) ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΠΕΖΑ

- 11) «Ο 'Υποψήφιος» τοῦ Κλαρετῆ (ἀνάλυση - κρίση τοῦ μυθιστορήματος). 'Εφημερὶς 19 Ιουν. 1887 (ἀνών.).
 12) 'Η κοίμησις τῆς Θεοτόκου. 'Εφημερὶς 15 Αὔγ. 1887 (ἀνών.).
 13) 'Ανάλυση μυθιστορήματος «Οι Βοργίαι τῆς 'Αφρικῆς» ὑπὸ Pierre Geeur. 'Εφημερὶς 16 Σεπτ. 1887, 3α - β (ἀνών.).
 14) "Υμνος ἀκάθιστος ('Εξέτασή του ποιητική). 'Εφημερὶς 9 Ἀπρ. 1888, 2γ. (ἀνών.).
 15) 'Εκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ ιερά Σύνοδος. 'Εφημερὶς 10 Ἀπρ. 1888, 101/1γ - 102/2β, (ἀνών.).
 16) Τὸ Πάσχα. 'Εφημερὶς 24 Ἀπρ. 1888, 1β - γ. (ἀνών.).
 17) 'Η 900ρίς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας. 'Εφημερὶς 5 Ιουλ. 1889, 2α (μὲ τ' ἀρχικό: Π.).
 18) Μεγάλη 'Εβδομάς. Σειρὰ ἄρθρων. 'Εφημερὶς 15 - 20 Ἀπρ. 1891 (ἀνών.).
 19) Αἱ μετὰ τὸ Πάσχα θρησκευτικαὶ ἔορτα. 'Εφημερὶς 26 Ἀπρ. 1891, 1γ - δ. (ἀνών.).
 20) Τὸ Μακράκιον ἐπεισόδιον ἐν Σκιάθῳ. 'Ακρόπολις 30 Ιουλ. 1891, 3δ.
 21) 'Ο συγγραφεὺς τοῦ Χονδροκέφαλου Β. Σέρπουλιέ (κρίση-εἰσαγωγὴ στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου). 'Εφημερὶς 25 Νοεμβρ. 1891 (ἀνών.).
 22) Φιλολογικὴ συζήτησις διὰ τὸν Ταρταρίνον (μυθιστόρημα Δωδέ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Πίπο). 'Ακρόπολις 25 Δεκ. 1894, 2στ-3α (μὲ τὴν ύπογραφή: 'Ο Σός).
 23) 'Οποῖον κελαδῶσιν. Περ. Φόρμιγξ 1901 = αὐτ. φ. 11 - 12, 15 - 31 Δεκ. 1910 = 'Εφημερὶς Λεσβίων (Μυτιλήνη) 6 Αὔγ. 1938, 2.

- 24) 'Ο Χαρίλαος Τρικούπης. Τινὰ χαρακτηριστικά περὶ αὐτοῦ. 'Ακρόπολις 7 'Απρ. 1896 (μὲ τ' ἀρχικό: Π.).
- 25) 'Ολυμπιακοί ἀγῶνες καὶ ὀλυμπιάδες. 'Ακρόπολις 15 'Απρ. 1896 (μὲ τ' ἀρχικά: Πμ.).
- 26) 'Ανάλυση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Σιέγκεβιτς: Ποῦ ὑπάγεις; 'Ακρόπολις 30 Νοεμβρ. 1905 (ἀνών.).
- 27) 'Απὸ τὰ νησιώτικα ἔθιμα. Σκρίπ 17 'Απρ. 1905.

4) ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΕΡΓΩΝ

- Μὲ μεγάλη προσοχὴ κυνήγησα τίς ἀνατυπώσεις τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ππδ., τῶν ἔργων δηλ. ἑκείνων, ποὺ δὲν περαστήκανε στὶς μεταθάνατες ἐκδόσεις του, μὲ τῇ σκέψῃ δὺ τὰ ἔργα ἀσύτα, εἰνε μὲν τυπωμένα, ἀλλὰ σώζονται σήμερα σὲ ἔντυπα, ποὺ δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἔνα ἡ δυὸς ἀντίτυπά τους, ἰδίως ἔκεινα τῶν ἔφημεριδῶν, στὶς δυοῦ μεγάλες βιβλιοθῆκες τῆς Ἀθήνας. 'Ετοι τὰ ἔργα αὐτά εἶνε σὰ νὰ σώζουνται σὲ χειρόγραφα. 'Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἔλλειψη ἀσφάλειας καὶ ἐπιτήρησης στὶς βιβλιοθῆκες, δίνει τὴν εὐχέρεια καὶ τὴν εὔκαιρια σὲ πολλούς μ' ἐλαφρὴ συνείδηση, ἀντὶ νὰ σεβαστοῦν τὰ ἔντυπα αὐτὰ καὶ νὰ προτιμήσουν τὴν ἀντίγραφὴ καὶ τὴν κατ' ἄλλο τρόπο μελέτη καὶ χρησιμοποίησή τους, ἀποκόφτουν κακοθεάτας ἀπ' τοὺς τόμους ὅλοι· κληρες σελίδες, ἔκρινα σκόπιμο νὰ συγκεντρώσω τίς ἀνατυπώσεις τῶν βιβλιογραφικὰ γνωστῶν αὐτῶν ἔργων, ἵσως χρειαστοῦν καμμιὰ φορὰ ν' ἀντικαταστήσουν χαμένα ἔργα τοῦ Ππδ.
- 28) Δέησις. (ποίημα 1881). «Πανελλήνιος Ἀνθολογία» Κοκκινάκη. 'Αθ. 1899, 536=Νέα Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία. Νέα 'Υόρκη, χ. χ., 190.
- 29) 'Ο ἄγγελος ὡς λέγουν τῆς ὑστάτης... (ποίημα 1891). Πανελλήνιος Ἀνθολογία Κοκκινάκη, δ. π., 536=Νέα Ἑλλ. Ἀνθολογία, δ. π., 202.
- 30) Χήρα παπαδιά (1888) περ. Μπουκέτο, 16 Μαΐου 1929, 523-5.
- 31) Εἰκόν' ἀχειροποίητη... (ποίημα 1891) Νέα Λαϊκὴ Ἀνθολογία Δ. Π. Ταγκοπούλου. 'Αθ. 1899, 273-4.
- 32) 'Η κοιμωμένη Βασιλοπούλα (ποίημα 1891). Νέα Λαϊκὴ Ἀνθολογία Δ. Π. Ταγκοπούλου, 'Αθ. 1899, 272-3.
- 33) "Ωχ! Βασανάκια (1894), περ. 'Ελλάς ΣΤ', 428-29, 1913, 13-15.
- 34) Γιαπᾶ· Αδαμιάντιος Οικονόμος (1895). Περ. Βιβλία Α', 2, Δεκ. 1934, 10α-β.
- 35) Θρήνος εἰς τὸ τάφον Δημ. Μωραΐτιδη (1898). Γράμματα Ππδ. (Merlier), 232-5.
- 36) Γιὰ τὴν περηφάνεια (1899). Νέα 'Εστία Η' 1935, 755-57.
- 37) Τρελλὴ βραδεία (1901). Νέα ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα Α' 44, Σ)βρῆς 1929, 277-80.
- 38) Πανδρολόγος (1902). Χαραυγὴ Α' 8, 31 'Ιαν. 1911, 125-129.
- 39) 'Η θητεία τῆς πενθερᾶς. Ζωὴ (περιοδ. Μελαχρινοῦ) περ. Β' 1920, 163-172.
- 40) Κουκλοπαντρείες (1903). Μπουκέτο 17 Μαΐου 1928, 525-526.
- 41) Τὸ νάμι τῆς (1906) 'Ημερ. Μπουκέτου 1928, 26-27 = Σάλπιγξ (ἐφ. Μυτιλήνης) 31 Δεκεμ., 1928, 3.
- 42) Μακρακιστίνα. 'Ημερ. Μπουκέτου 1931, 12-14 (μὲ τὸν τίτλο: Τρικόλορο).
- 43) "Ἐρμη στὰ ξένα (1906). Μπουκέτο 25.12.1930, 1262 - 4.
- 44) Τὰ πτερόεντα δῶρα (1907) "Ἐθνος 31 Δεκεμβρ. 1933, 5.
- 45) Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον (1908) Δημοκράτης (εφ. Μυτιλήνης) 6, 7, 8 Φεβρ. 1929, 3.
- 46) 'Ἐλεγενί στὸ Δεληγιώργη (τρίστιχο 1908) Γράμματα Α. Ππδ. (Merlier), 211, σημ. 1.
- 47) Θρήνος εἰς τὸν ἔξαδελφὸν Σωτήριον Οικονόμου (1909). Γράμματα Ππδ. (Merlier), 235 - 238.
- 48) "Ἐρημο μνῆμα (1910) 'Ἐφημερὶς Λεσβίων (Μυτιλήνης) 15 Αὔγ. 1938, 1-2.
- 49) 'Ο ἀντίτυπος τοῦ νοῦ (1910) 'Ημερ. Μπουκέτου 1929, 12 - 15 (ὅλοκληρο τὸ διήγημα).
- 50) Στήν Παναγία τοῦ Ντομάν (1909) 'Ἐφημερὶς Λεσβίων 23 'Ιουλίου 1938, 2.
- 51) Αύτοκριτικὴ τοῦ ἔργου του (μὲ τὸν τίτλο: Φιλολογικά) 1891. ΒΚ 27-28.
- 52) Φωνὴ αύρας λεπτῆς (1901) 'Ἐφημερὶς Λεσβίων 30 'Ιουλ. 1938, 2.

Β') ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Συγκεντρώνω παρακάτου γιατί πρώτη φορά τίς μεταφράσεις τοῦ Ππδ. στὶς ἐπιφυλλίδες τῆς Ἐφημερίδος, τῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ περιοδικοῦ «Νέον Πνεῦμα», δύπου εἶναι γνωστό ὅτι δούλεψε. Γιὰ τὴν γνησιότητά τους θὰ γίνει λόγος σὲ εἰδικό κεφάλαιο, γιὰ τὴν ὥρα μοῦ φτάνει νά σημειώσω, ὅτι στὴν κατάταξή τους προτίμησαν ἀκολουθήσαν τὴ χρονολογική σειρά, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη νὰ δώσω στὸ τέλος σχετικοὺς ἀναλυτικοὺς πίνακες, δύπου θὰ φαίνονται μ' ἀλφαριθμητικὴ σειρὰ καὶ τὰ ἔργα ποὺ μεταφράστηκαν καὶ οἱ συγγραφεῖς οἱ ξένοι καὶ οἱ χρονολογίες τῶν μεταφράσεων.

Α') ΠΟΙΗΜΑΤΑ

- 53) Λόρδ Μπάϊρων. Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδος (ἔμμετρη μετάφραση 18 στίχων). Ἀκρόπολις 19 Φεβρ. 1896, 2α.
 54) Δίστιχο Σκώτου ποιητῆ, μεταφρασμένο ἔμμετρα στὸ διήγημα Ἡ Πεποικιλμένη.

Β') ΠΕΖΑ

- 55) Ἀμεδαίου Ἀσσάρ 'Ο μανδύας καὶ τὸ ξίφος. Ἐφημερὶς 1.1.1883 - 18.5.1883 ἑπφ.
 56) Ἀμεδαίου Ἀσσάρ Τὸ χρυσοῦν δέρας. Ἐφημερὶς 19.5.1883-26.9.1883 ἑπφ.
 57) Οὐίλκη Κόλλινς Τὸ στοιχειωμένο ξενοδοχεῖον. Αὔτ. 28.9.1883 - 2.12.1883 ἑπφ.
 58) Ἐρκμανν Σατριάν Μονομαχία. Ἐφημερὶς 3.12.1883 ἑπφ. κπ.
 59) Ἰούλιου Γκαστόν Χίλια ἑκατομμύρια. Ἐφημερὶς 8.12.1883-29.5.1884 ἑπφ.
 60) Ὁκταβίου Φεγγιέ Ἡ χήρα (ἀπόσπασμα). Ἐφημερὶς 20.1.1884, 3γ - 4β.
 61) Φουρτουνάτου Βοογόβε Τὸ χαλύβδινον περιδέραιον. Ἐφημερὶς 30.5.1884 - 17.8.1884 ἑπφ.
 62) Γὺπ 'Αμερικανικὴ Φιλαρέσκεια. Ἐφημερὶς 18.8.1884 - 20.8.1884. ἑπφ.
 63) Γὺπ Ἡ βροχὴ. Ἐφημερὶς 21.8.1884 - 23.8.1884 ἑπφ.
 64) Μαύρου Ἰόκαι Τὰ φαντάσματα. Ἐφημερὶς 24.8.1884 - 27.8.1884 ἑπφ.
 65) Π. Ζακόν - Κ. Βαλοά 'Ο Μαύρος τῶν καταράτων ἐλῶν. Ἐφημερὶς 28.8.1884 - 26.10.1884 ἑπφ.
 66) Ἰβάν Τουργκένιεφ Τόκ-Τόκ-Τόκ. . . Ἐφημερὶς 27.10.1884 - 5.11.1884 ἑπφ.
 67) Ἀλεξάνδρου Δουμά Μαριάννα. Ἐφημερὶς 6.11.1884 - 18.11.1884 ἑπφ.
 68) Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ (;) Μία μήτηρ. Ἐφημερὶς 19.11.1884, 2 - 3 ἑπφ.
 69) Ἀλεξίου Μπουβιέ 'Ελίγα Βοστέλ. Ἐφημερὶς 20.11.1884 - 22.5.1885 ἑπφ.
 70) Γάλλοι συγγραφεῖς καὶ Ἰτανοί μεταφρασταί. Ἐφημερὶς 28.12.1884 2γ-3β.
 71) Ἐρνέστου Καπανδύ 'Ο καπετάν Λασενάι. Ἐφημερὶς 28.5.1885 - 2.7.1885 ἑπφ.
 72) Ἐρνέστου Καπανδύ Τὰ μυστικὰ τοῦ κυρ Εϋδωνος. Ἐφημερὶς 3.7.1885-25.8.1885 ἑπφ.
 73) Εἰς φιλόλογος ύποδηματοποιός (ὁ Λέων Τολστού). Ἐφημερὶς 6.8.1885, 3β.
 74) Ἐρνέστου Καπανδύ 'Ο Βαρδώνος Μάρκος. Ἐφημερὶς 26.8.1885-31.12.1885 ἑπφ.
 75) Φραγκίσκου Κοππεὶ Τὸ χρυσοῦν Λουδοβίκιον (διήγημα Χριστουγέννων) Ἐφημερὶς 25.12.1886, 1α - 2β.
 76) Ἐρκμανν Σατριάν 'Η κλέπτρια τῶν παιδιῶν. Ἐφημερὶς 26 - 29.12.1885.
 77) Ἰούλιου Γκαστόν 'Ο ἀνδρεῖος τῶν ἀνδρείων. Ἐφημερὶς 1.1.1886 - 10.3.1886 ἑπφ.
 78) Φρ. Τύρνερ Πάλγραφ Λόγος εἰσιτήριος ἀκαδημαϊκὸς περὶ τῆς ἀπαγγελίας καὶ μελέτης τῆς ποιήσεως. Ἐφημερὶς 4.3.1886, 4α - β.
 79) Ἡ δεξιώσις τοῦ Λέοντος Σαΐνη. Ἐν τῇ Γαλλικῇ ἀκαδημίᾳ. Ἐφημερὶς 16.12.1886, 2γ - 3α.
 80) Κας I. Βαρριέρ Χθεσινὴ ιστορία. Ἐφημερὶς 18 - 19.12.1886 ἑπφ.
 81) Γκύν τὲ Μωπασσάν 'Ο δασοφύλακ (διήγημα). Ἐφημερὶς 20-22.12.1886. ἑπφ.
 82) Ἰβάν Τουργκένιεφ 'Ο ἐπαρχιακὸς ιατρός. Ἐφημερὶς 23-24.12.1886 ἑπφ.
 83) Γουσταύου Αίμαρ 'Ο Ολωνάιος ἢ ὁ Υἱὸς τῆς τρικυμίας. Ἐφημερὶς 11.3.1886 - 20.6.1886 ἑπφ.

- 84) Γκύ ντέ Μωπασσάν Οι κάτοικοι του "Αρεως (διήγημα). 'Εφημερίς 24.6.1886 έπφ.
- 85) Γουσταύου Αίμαρ 'Ο πλοίαρχος Λαπαντάς. 'Εφημερίς 21.6.1886 - 31.8 1886, έπφ.
- 86) Ιουλίου Κλαρετή 'Ο πρίγκηψ Ζιλάχ. 'Εφημερίς 1.9.1886 - 24.11.1886 έπφ.
- 87) Γεωργίου Πρές 'Ο τελευταίος Δόν Κιχώτος. 'Εφημερίς 25.11.1886 - 7.12. 1886, έπφ.
- 88) Αιμιλίου Σουβέσερ 'Ο ιατρός του Ναυτικού. 'Εφημερίς 8.12.1886 - 17.12 1886 έπφ.
- 89) Παύλου Βερνίκ 'Η σημαία τῆς παταρίδος. 'Εφημερίς 1.1.1887-27.3.1887.έπφ.
- 90) Κριτική Τὸ τελευταῖον δρᾶμα τοῦ Ἀλφόνσου Δωδέ. 'Εφημερίς 12.2.1887.
- 91) M. Reid Ἰζολίνα, 'Εφημερίς 31.3.1887 - 6.8.1887 έπφ.
- 92) 'Εκ του Γαλλικού 'Η πρώτη δύμχλη (διήγημα). 'Εφημερίς 7.8.1887, 1α - γ.
- 93) Αιμιλίου Ζανεγγρός 'Ο πύργος τοῦ Ἀργέλ (μυθιστόρημα). 'Εφημερίς 9.8.1887 - 16.9.1887 έπφ.
- 94) Pierre Gœeur Οι Βοργίαι τῆς Αφρικῆς (μυθιστόρημα). 'Εφημερίς 18.9.1887 - 14.11.1887 έπφ.
- 95) René de Pont-Jest 'Η κόκκινη ἀράχνη. 'Εφημερίς 15.11.1887, έπφ.κπ.
- 96) De Saint Georges Γάμος τοῦ πρίγκηπος. 'Εφημερίς 16.2.1888 έπφ.
- 97) J. Lermina Κακούργοι εὐγενεῖς. 'Εφημερίς 18.2.1888 έπφ. κπ.
- 98) Λουδοβίκου Ἀλεξύ 'Η Πηνελόπη. 15.4.1888 έπφ. κπ.
- 99) Ἀλβέρτου Δελπί 'Απερίσκεπτοι λόγοι. 'Εφημερίς 25.4.1888, έπφ. κπ.
- 100) Ἐρνέστου Ἐλλὰ 'Αγωνία ψυχῆς. 'Εφημερίς 27.4.1888 - 28.4.1888 έπφ.
- 101) Γεωργίου Δουρού 'Εν τῷ καπνιστηρίῳ. 'Εφημερίς 30.4.1888 έπφ. κπ.
- 102) Καρόλου Καρβέν 'Ο Καλαΐτς. 'Εφημερίς 4.5.1888 έπφ.
- 103) A. Μάττκεϊ - A. "Αρνολδ 'Η κατηραμένη κοιλάς.'Ο Μυστηριώδης Θη- σαυρός. 'Εφημερίς 29.12.1888 έπφ. κπ.
- 104) Γαστὸν Δεσάμπ 'Ο φιλελληνισμός καὶ ἡ 'Εφημερίς τῶν Συζητήσεων. 'Εφημερίς 3 καὶ 4.6.1889 έπφ.
- 105) Καμίλλου Δεβάν 'Ο βασιλεὺς τῆς Πόλας. 'Εφημερίς 2.8.1889 - 28.8. 1889 έπφ.
- 106) Φραγκίσκου Κοππὲ 'Αρριέττα. 'Εφημερίς 5.8.1889, έπφ. κπ.
- 107) 'Α. "Αρνολδ Ζητήσατε τὴν γυναῖκα. 'Εφημερίς 28.8.1889,1 έπφ. κπ.
- 108) 'Εκ τῶν δύο κόσμων. 'Επιφυλλίς. 'Εφημερίς 1.9.1889,1 έπφ.
- 109) Αρθ. "Αρνολδ 'Ο ροδόχρους θάλασμος. 'Εφημερίς 11.10.1889,1 έπφ. κπ.
- 110) Γεωργίου [Ονὲ Τελευταῖος] ἔρως. 'Εφημερίς 19.10.1889 έπφ. κπ.
- 111) [Ἀνωνύμου] 'Ερριέτα Φάβρη (μερικὰ καὶ γιὰ τὸν σύζυγό της Φάβρη, φιλέλληνα) 'Εφημερίς 14 καὶ 15.12.1889.
- 112) Ιουλίου Κλαρετῆ Αύτοχαρακτηρισμός τοῦ συγγραφέως. 'Εφημερίς 16.12.1889,1β - γ.
- 113) Ιουλίου Κλαρετῆ 'Η ἔρημος οἰκία. 'Εφημερίς 17.12.1889 έπφ. κπ.
- 114) Καμίλλου Φλαμμαριών 'Η «Οὐρανία». 'Εφημερίς 19.12.1889, 1δ. (ἄρθρο).
- 115) Αλβέρτου Δελπί Καὶ τὰς δύο. 'Εφημερίς 1.1.1891 - 16.1.1891 έπφ.
- 116) Γεωργίου 'Ονὲ ΑΙ Δέσποιναι τοῦ Κροαμέρ. 'Εφημερίς 17.2.1891 - 2.4.1891 έπφ.
- 117) Οὐτλλιαμ Νῶρθον 'Ο Ωκεανός. 'Εφημερίς 3.4.1891 - 25.7.1891 έπφ.
- 118) Ιουλίου Μαρύ 'Η κόρη τοῦ δολοφόνου. 'Εφημερίς 28.4.1891 - 5.9.1891 έπφ.
- 119) Οκτωβ. Φεγιέ Οἱ ἔρωτες τοῦ Φιλίππου. 'Εφημερίς 30.7.1891 - 30.8. 1891 έπφ.
- 120) Αλεξάνδρου Δουμᾶ 'Αμώρης. 'Εφημερίς 31.8.1891 - 9.11.1891 έπφ.
- 121) 'Η Δεσποινὶς Δὲ Βρεσσόν. 'Εφημερίς 22.9.1891 - 27.11.1891 έπφ.
- 122) Βκέτωρος Σερμπουλιέ 'Η ίδεα τοῦ Γιάννη Χονδροκεφάλου. 'Εφημερίς 27.11.1891 έπφ.
- 123) K. Βουρδώνος 'Ο Φρασινὲ ἐν τῇ γαλλικῇ ἀκαδημίᾳ (διάδοχος Αιμ. 'Ωζιέ) 'Εφημερίς 4 - 6.12.1891, 1γ - δ.
- 124) Ξαβίε Δὲ Μοντεπέν 'Ο γάμος τοῦ Λασκάρ. 'Ακρόπολις 1.1.1892 - 10.1.1892 έπφ.
- 125) Ξαβίε Δὲ Μοντεπέν 3,000,000 προῖκα. 'Ακρόπολις 5.5.1892-19.11.1892,έπφ.
- 126) Ιουλίου Γαστώνου 'Ο μυστηριώδης ἄνθρωπος. 'Ακρόπολις 24.5.1892- 23.9.1892 έπφ.

- 127) **Ξαβίε Δέ Μοντεπέν** 'Η Καμπούρα. 'Ακρόπολις 1.1.1893 - 22.9.1893 ἐπφ.
Κατά τὴν ἀγγελία τῆς 'Ακρόπολης (10.12.1895, 2e) τὸ ἔργο αὐτὸ βγῆκε καὶ σὲ
ἰδιαίτερο τόμο, σχ. 16ου, ἀνατυπωμένο στὰ Καταστήματα τῆς ἑφημερίδας.
- 128) **Έδουάρδου Πομπερὺ Γυναικός** αιθήρ. Νέον Πνεῦμα Α' Ιαν - 'Απρίλ.
1893, 73 - 87.
- 129) **Άλεξ. Κρέϊβ** 'Αμερική καὶ 'Αμερικάνοι. Αὔτ. 105 - 113.
- 130) **Λ. Γκούμποβιτς** 'Εξ ἑνὸς ζεύγους οἱ ἀνθρώποι καταγόμεθα. Αὔτ. 114 κπ.
- 131) **Οὐίλλιαμ Σαμουῆλ** Λίλλου Τὸ μέγα σληνιγμα. Αὔτ. 194 - 198.
- 132) **'Ερνέστου Χάρτ** 'Η μαγεία εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους. Αὔτ. 201 - 224.
- 133) **'Ελισσάβετ Λιούΐς** 'Αναμόρφωσί τῆς οἰκιακῆς ὑπηρεσίας. Αὔτ. 225-39.
- 134) **Τζών Λόββοκ** Αἱ ἡδοναὶ τῆς ζωῆς. Αὔτ. 257 - 268.
- 135) **Σπένσερ** Τὸ ζήτημα τῆς κυριότητος τῆς γῆς. Αὔτ. 314 - 321.
- 136) **Ίππ. Ταίν** Νέαι ίδεαι περὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Αὔτ. 322 κπ.
- 137) **Βάξ** 'Η στρατηγικὴ σημασία τῆς Αιγύπτου. Αὔτ. 335 - 338.
- 138) **Σουλὺ Μελέτη** περὶ ὄνειρων. Αὔτ. 410 - 413.
- 139) **"Εδγαρ Λη** 'Η ἀστρολογία ἐν ἔτει 1863. Αὔτ. 414 - 416.
- 140) **Λόϋδ Τάκκεϋ** 'Ο νέος ὑπνωτισμός. Αὔτ. 423 - 432.
- 141) **Τὸ Μαυροβούνιον** 'Εκ τῶν Καιρῶν τοῦ Λονδίνου. Αὔτ. 444 - 450.
- 142) **Λουδ.** Δυμώρ Αἱ Ἐλβετίδες. Αὔτ. 451 - 456.
- 143) **Κλημεντίνης** Βλάκ 'Η οἰκιακή ὑπηρεσία. Αὔτ. 457-460.
- 144) **'Εδμόνδου Δούκεύν** 'Η ἐλάττωσις τοῦ ἐγκλήματος. Αὔτ. 467 - 484.
- 145) **Οὐίλλιαμ Λόκκνερ** 'Ο πλανήτης "Αρης. Αὔτ. 488 - 494.
- 146) **Παύλου Δ'** Αιγκρεμὸν 'Η Βασίλισσα τοῦ χρυσοῦ. 'Ακρόπολις 5.5.1893,
κπ. Κατά τὴν ἀγγελία τῆς 'Ακρόπολης (10.12.1895, 2e), τὸ ἔργο αὐτὸ βγῆκε
καὶ σὲ βιβλίο σὲ σχῆμα 16o, ἀνατυπωμένο στὰ καταστήματα τῆς ἑφημερίδας.
- 147) **"Ερμαν** 'Αδλερ Ισραηλιτικὴ ἀγγίνοια. Νέον Πνεῦμα Β' Μάϊος - Αὔγ.
1893, 16 - 33.
- 148) **Μίς Φόδεργιλλ** 'Ο γάμος καὶ ἡ θέσις τῆς γυναικός. Αὔτ. 66 - 72.
- 149) **Δρέύσον** 'Η τέχνη τοῦ ἀναπνέειν. Αὔτ. 99 - 108.
- 150) **'Ελεωνόρας Χούλ** Τὰ δικαιώματα τῆς γυναικός. Αὔτ. 109 - 115.
- 151) **Δικ. Δονοβάν** Τὸ μοιραῖον τοῦ ἐγκλήματος. Αὔτ. 129 - 134.
- 152) **Μάξ Μύλλερ** Μυστικός βουδισμός. Αὔτ. 142 κπ.
- 153) **Ριχάρδου Πρόκτωρος** 'Η πληθὺς τῶν κόσμων. Αὔτ. 175 κπ.
- 154) **Σ. Ούτιμαν** Τὸ ἀντισιμιτικόν κίνημα. Αὔτ. 188 - 209.
- 155) **Άλ. Κρέϊβ** 'Αμερική καὶ 'Αμερικάνοι. Αὔτ. 210 - 227.
- 156) **Χ. Ν. Ούνιντσων** 'Η βασιλεία τοῦ Ἰππου. Αὔτ. 228 - 235.
- 157) **Γ. Φρόσων** Πανεπιστήμιον γυναικῶν. Αὔτ. 236 - 242.
- 158) **'Ανδρ. Σηθ** 'Η νέα ψυχολογία καὶ ὁ αὐτοματισμός. Αὔτ. 257 κπ.
- 159) **Βαβέλ Αὔγ.** Πρός κατάκτησιν τῆς εύτυχίας. Αὔτ. 298 κπ.
- 160) **Άλ. Κρέϊβ** 'Η 'Αμερική ἀχανῆς χώρα. Αὔτ. 401 - 421.
- 161) **'Εκ τοῦ Αγγλικοῦ Εἰς τὸν Βόρειον Πόλον.** Αὔτ. 422 κπ.
- 162) **Π. "Αδαμ** 'Η Ίταλίς. Αὔτ. 440 - 449.
- 163) **'Ερβ. Σπένσερ** Αἱ βάσεις τῆς ηθικῆς. Αὔτ. 489 - 496.
- 164) **Ιουλίου Μαρύ Κόκκινο Πανταλόνι.** 'Ακρόπολις 28.10.1893 - 17.5.1894,
ἐπφ. (ἐν δλω 180 συνέχειες).
Κατά τὴν ἀγγελία τῆς 'Ακρόπολης (18.12.1895, 2e) βγῆκε καὶ σὲ ίδιαίτερο
τόμο σὲ σχ. 16o, ἀνατυπωμένο ἀπὸ τὰ Καταστήματα τῆς ἑφημερίδας.
- 165) **Ι. Ε. Ούέλλανωνς** Πῶς ἐπαιδαγώγει ἐαυτὸν ὁ διδάσκαλος. Νέον Πνεῦμα
Γ', Σεπτ. - Δεκ. 1893, 29 - 53.
- 166) **'Εκ τοῦ Γαλλικοῦ Παιδαγωγικὰ ζητήματα.** Αὔτ. 66 - 70.
- 167) **'Ερρ. Νόρμαν** 'Η θέσις τοῦ Σιάμ καὶ τὸ Εύρωπαϊκά κράτη. Αὔτ. 96-113.
- 168) **Λέλη Στήβενς** 'Η ηθική καὶ ὁ περὶ ύπαρξεως όγών. Αὔτ. 129 - 147.
- 169) **'Αλ. Κρέϊβ** Νέα 'Υόρκη, ή μητρόπολις τῆς 'Αμερικῆς. Αὔτ. 148 - 158.
- 170) **Ζερώμ Κ. Ζερώμ** Νὰ εἰναὶ τις ἔρωτευμένος; Αὔτ. 173 - 181.
- 171) **Μάρκ Τουσίν** 'Ενδε ἑκατομμυρίου λιρῶν χαρτονόμισμα. Αὔτ. 203 - 224.
- 172) **Ζερώμ Κ. Ζερώμ** Περὶ ματαίότητος καὶ ματαιοτήτων. Αὔτ. 257 - 265.
- 173) **'Εκ τοῦ Αγγλικοῦ Λοβεγγούλας,** ὁ βασιλεὺς τῶν Ματαβέλε. Αὔτ.
266 - 288.
- 174) **Καρολίνης Οϋλανδ** Οἱ λησταὶ τῆς Κορσικῆς. Αὔτ. 307 - 328.
- 175) **'Ο Ούωλτερ Σκώττ** καὶ ὁ τόπος του. 'Ακρόπολις 3.11.1893 ἐπφ.

- 176) Ἰουλιανοῦ Χῶθορν 'Ο Αμερικανός Μοντεχρήστος. 'Ακρόπολις 25.11.1893-9.1.1894 ἐπφ. Τὸ ἔργο αὐτὸ διηγήκε καὶ σὲ βιβλίο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ. Ἐκδ. 'Ακροπόλεως 1894, σχ. 16ο σελ. 330 (κατὰ τὴν ΒΚ 243 καὶ τὴν ἀγγελία τῆς 'Ακρόπολης 10.12.1895, 2ε).
- 177) Γ. Ούδσων Αἱ πτεροφορούσαι γυναῖκες. Νέον Πνεῦμα Γ'. Σεπτ. - Δεκεμ. 1893, 329 - 332.
- 178) Μάρκ Τουαίν 'Η κιβωτὸς τοῦ Νῶε. Αὔτ. 357 κπ.
- 179) Γ. Ούάσπορν Χριστιανισμὸς καὶ Μωαμεθανισμός. Αὔτ. 403 - 424.
- 180) Ἐρ. Στάνλεϋ Οἱ μαῦροι σύντροφοι μου. Αὔτ. 489 - 504.
- 181) Μάξ Νορδάσου Τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος (μὲ τὴν ὑπογραφή: "Αλφας") 'Ακρόπολις 27.2.1894, 1α - β.
- 182) Λεκαλίρι Καὶ πάλιν περὶ ἀνατροφῆς. 'Απὸ τὸ ἄρθρον τῆς «Ἐπιθ. τῶν δύο κόσμων». 'Ακρόπολις 26.2.1894, 1α - γ (μὲ τὴν ὑπογραφή: "Αλφας").
- 183) 'Ο Βρυνετιέρ περὶ τοῦ τύπου. 'Ακρόπολις 12.2.1894, 2ε - στ'.
- 184) Λουδ. Βουσενάρ - Ἐρρ. Μαλέν Οἱ παλαισταὶ τοῦ βίου. 'Ακρόπολις 18.5.1894 - 22.7.1894 ἐπφ. (συνέχειες ἐν δλω 65).
- 185) Ἀλφ. Δωδέ 'Ο Ταρταρίνος. 'Ακρόπολις 16.1.1894 - 23.3.1894, καὶ 26.4.1894-31.5.1894 ἐπφ.
- Κατὰ τὴν ΒΚ 242 καὶ τὴν ἀγγελία τῆς 'Ακρόπολης (1.1.1895, 3στ') τὸ ἔργο βιγήκε καὶ σὲ βιβλίο σὲ τρεῖς τόμους, σχ. 16ο, ἀνατυπωμένο ὅπο τὰ Καταστήματα τῆς ἐφημερίδας.
- 186) 'Ιουλίου Μαρύ 'Η δεσποινὶς Φασουλία. 'Ακρόπολις 1.7.1894 - 20.9.1894 ἐπφ. (συνέχειες ἐν δλω 66).
- 187) Ἀλφ. Παζιέ - Π. Λοσιέν Τὸ βραχιόλι τοῦ ταγματάρχου. 'Ακρόπολις 22.7.1894 - 18.11.1894 ἐπφ. (συνέχ. ἐν δλω 18).
- 188) Αἰμιλίου Ζολᾶ Αἱ τρεῖς πόλεις Λουρδῆ. 'Ακρόπολις 31.7.1894 - 31.12.1894 ἐπφ. (συνεχ. ἐν δλω 31).
- 189) 'Ιουλίου Μαρύ 'Η καρδιοχτυπημένη. 'Ακρόπολις 20.11.1894 - 17.4.1895 ἐπφ. (συνεχ. ἐν δλω 137).
- 190) Χῶλλ Κέϊν 'Ο Μαξιώτης. 'Ακρόπολις 15.1.1895 - 8.5.1895 ἐπφ.
- Κατὰ τὸ ἄρθρο ('Ακρόπολις 16.1.1895, 2στ') τὸ ἔργο βιγήκε καὶ σὲ βιβλίο, σχ. 16ο, ἀνατυπωμένο ἀπ' τὰ καταστήματα τῆς 'Ακρόπολης.
- 191) Σούδερμαν Μεταμόρφωσις ριπιδίου. 'Ακρόπολις 23.2.1895, 1α - ε.
- 192) [Ἀνωνύμου] 'Η γυναῖκα ποὺ τῶκαμε. 'Ακρόπολις 26 - 28.3.1895.
- 193) Σάρας Γκράντ Οἱ δίδυμοι τοῦ οὐρανοῦ. 'Ακρόπολις 29.7.1895 ἐπφ. κπ. Βιγήκε καὶ σὲ ἴδιαίτερο τόμο τὸ 1896.
- 194) 'Ιουλίου Δὲ Γαστὸν 'Ερως νικητῆς. 'Ακρόπολις 12.10.1895, 3α - 4στ' - 16.2.1896, 4α - δ. (συνεχ. 122).
- 195) 'Εκ τοῦ Ἀγγλικοῦ 'Η γυνὴ τοῦ νέου χρόνου. Διήγημα κοινωνικόν. 'Ακρόπολις 1.1.1896, 3β - δ.
- 196) Παύλου Βουρζὲ 'Η ἡλικία τοῦ ἔρωτος. ('Απὸ τὸ ἐν Παρισίοις περιοδικὸν «Κοσμόπολις» πιστὸν ἀντίγραφον). 'Ακρόπολις 1.1.1896, 3δ - στ'.
- 197) Ξαβίε Δὲ Μοντεπέν 'Η κόρη μὲ τὸ δργανέτο. 'Ακρόπολις 17.2.1896 - 13.11.1896 ἐπφ.
- 198) 'Ιουλίου Μαρύ Κεραυνόπληκτος. 'Ακρόπολις 14.11.1896 - 28.6.1897 ἐπφ.
- 199) 'Έκ τοῦ Γαλλικοῦ Φραγκικανὰ Χριστούγεννα. Χριστουγεννιάτικη. 'Ακρόπολις 25.12.1896, 4δ - στ'.
- 200) Οἱ «Σφῆκες» τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ἡ σπουδὴ τῆς 'Ελληνικῆς. 'Αρθρον τῶν «Καιρῶν» τοῦ Λονδίνου. 'Ακρόπολις 17.11.1897, 1στ'.
- 201) 'Ιουλίου Γαστὸν Τὸ πονηρὸν πνεῦμα. 'Ακρόπολις 2.10.1897 ἐπφ. κπ.
- 202) Αἰμιλίου Ζολᾶ Τὸ Παρίσι. Μυθιστόρημα. 'Ακρόπολις 1.11.1897-7.6.1898 ἐπφ. (συνέχ. ἐν δλω 110).
- 203) Ε. Φ. Μπενσῶνος 'Ο Τρύγος. Μυθιστόρημα τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος. 'Ακρόπολις 1.1.1897, κπ.
- 204) Καρόλου Μαλώ 'Η φιλοσοφία τοῦ 'Ελληνοτουρκικοῦ πολέμου. 'Ακρόπολις 24.5.1897, κπ.
- 205) "Ἐρχονται - "Ἐρχονται οἱ Ρωσσοι. Διήγημα. 'Ακρόπολις 8 - 10.3.1898.
- 206) 'Ερρίκου Σιέγκεβιτς Ιστορικὸν διήγημα περὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ. 'Ακρόπολις 3.4.1898, 1α - 2ε.
- 207) 'Ανατὸλ Φράνς 'Ο προκουράτωρ τῆς 'Ιουνδαίας. 'Ακρόπολις 4.4.1898, 3ε - 4α.

- 208) Ξαβιέ Δὲ Μοντεπέν Τὸ κακούργημα τοῦ ἀνχριτοῦ. 'Ακρόπολις 21.6.1898, κπ. ἐπφ.
- 209) Μὰξ Πίμπερτον 'Ο λύκος τοῦ βουνοῦ. Διήγημα μεσαιωνικῆς ύποθέσεως. 'Ακρόπολις 10.11.1898 - 13.11.1898.
- 210) Φρειδερίκου Φαράρ 'Ο Βίος τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν ἀγγελία ('Ακρόπολις 8.3.1898, 3δ) βγῆκε σὲ βιβλίο, ὁφοῦ προηγουμένως ἐκυκλοφόρησε ἀπὸ τὰ Καταστήματα τῆς 'Ακρόπολης κατὰ Μάρτιο - Απρίλιο 1898 σὲ φυλλάδια.
- 211) Ζίλμπερτ Δεῖλ Οἱ ἔρωτές μας. Διήγημα. 'Ακρόπολις 2 - 3.1.1899.
- 212) Πέτρου Μαέλ "Ερως - παρᾶς καὶ δικαιοσύνη. 'Ακρόπολις 3.3.1899 - 6.8.1899 ἐπφ. κπ.
- 213) 'Αγγλικὸν διήγημα "Ἐνα τραῖνο στὰ χιόνια. 'Ακρόπολις 23 - 24.3.1899.
- 214) 'Ερρίκου Μάρτλεϋ (ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ). Τὸ πιάνο τῆς ωραίας γειτόνισσάς μου. 'Ακρόπολις 3.4.1899, 4α - γ.
- 215) 'Αρνόλδ. Τανκάρδ Τὸ φάντασμα. 'Ακρόπολις 7.4.1899, 4α - γ.
- 216) Οὐίντσον Σπένσερ "Ανθρώπος εἰς τὴν θάλασσαν. 'Ακρόπολις 9.4.1899.
- 217) Ζίλμπερτ Χέρον 'Ο κλέπτης (διήγημα ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ). 'Ακρόπολις 13 - 14.4.1899, 4α - δ.
- 218) Μαρσέλ Πρεβό 'Η Παναγία μὲ τὰ κεράσια. 'Ακρόπολις 29.4.1899, 4α - γ.
- 219) 'Ο Παντογνώστης. Διήγημα. (Γερμανικὴ παράδοσις). 'Ακρόπολις 11.5.1899, 4α - β.
- 220) Ρονδυάρδ Κίπλιν Τὸ βιβλίον τῆς Ζούγκλας. 'Ακρόπολις 13.5.1899 - 30.5.1899.
- 221) Εκ τοῦ Ἀγγλικοῦ Τὸ μυστικὸν τοῦ γιατροῦ. 'Ακρόπολις 18 - 19.6.1899.
- 222) Τὸ διήγημά μας : Τὸ δωμάτιον 'Αρ. 90. 'Ακρόπολις 23 - 26.6.1899.
- 223) Τὸ διήγημά μας : Τὸ μυστικὸν τοῦ Συνταγματάρχου. [Άνωνυμα] 'Ακρόπολις 18.7.1899.
- 224) Πέτρου Λοσιέν - Α. Δὲ Τρέῖλ Τὸ μυστήριον τῆς εἰρκτῆς. 'Ακρόπολις 8.8.1899 - 22.11.1899 ἐπφ.
- 225) Παύλου Δ' Αἴγρεμὸν Μανούλα «Μαμά-Λωλέττα». 'Ακρόπολις 23.11.1899 - 3.4.1900.
- 226) 'Ερρίκου Σιέγκεβιτς Διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Μυθιστορία ἡρωϊκή. 'Ακρόπολις 17.12.1900, κπ.
- 227) 'Ερρίκου Σιέγκεβιτς 'Ο Τύφος. Διήγημα τῆς Κυριακῆς. 'Ακρόπολις 21 - 22.1.1901.
- 228) 'Ελλὴ Χουῶλ τερ Οὐίλκοξ 'Ο ιδεώδης ἔρως (ἄρθρον ἀμερικανίδος ποιητρίας). 'Ακρόπολις 3.2.1901, 4α - β.
- 229) Stanley J. Weyman 'Ο ἔρυθρὸς μανδύας. Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου. 'Ακρόπολις 10.6.1901, κπ.
- 230) Xanrof 'Ιστορικὸν ὑποκάμψιον (Ξένη εύθυμογραφία). 'Ακρόπολις 9.7.1900, 4δ - στ.
- 231) Μὰξ 'Ο Ρίλλ "Ερως ἀνδρός, ἔρως γυναικός. Κατὰ πόσον διαφέρουν. 'Ακρόπολις 12.7.1900, 2α - στ'.
- 232) Οὐίνφρεδ Μπλάκ 'Η ιδεώδης κόρη τοῦ Θέρις. 'Ακρόπολις 12.7.1900, 2α - στ'.
- 233) Στάνλεϋ Z. Οὐέλμαν. 'Ο κόμης 'Αννίβας. Μυθιστόρημα τῆς Γαλλικῆς αὐλῆς. 'Ακρόπολις 19.3.1902, κπ.
- 234) 'Ερρίκου Σιέγκεβ τς Ποῦ ὑπάγεις ; Κατὰ μετάφρασιν A. Παπαδιαμάντη. 'Ακρόπολις 4.12.1905 - 30.3.1906 ἐπφ.
- 235) Καρόλου Λεμονιὲ 'Η γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Χριστουγεννιάτικη ἀλληγορία. Νέον "Αστο 25.12.1906, 1δ - ε (μὲ τὴν ὑπογραφή : Α).

Γ') ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΓΥΡΩ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

1) ΠΡΟΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γιὰ τὴν βιβλιογραφικὴ συγκέντρωση τῶν δσων γράφτηκαν γύρω στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ τοῦ Ππρ., ἔχουμε τὶς ἀκόλουθες προεργασίες :

α') N. G. Πολέτη 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία. 1907 - 1920. 'Ο Πολίτης ἔχει συγκεντρώσει στὸ ἔργο του δλα τὰ ἄρθρα καὶ διδήποτε ἄλλο γράφτηκε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὰ περιοδικά, τὶς συλλογές καὶ τὰ ήμερολόγια.

β'.) Ήλια Π. Βουτερίδη Βιβλιογραφικό έπίμετρο στὸ ἄρθρο : Παπαδιαμάντης Ἀλ. Μ. Ἐλλ. Ἑγκ. ΙΘ' 1932, 665β. Σημειώνει ἐπτά ἄρθρα κριτικά καὶ βιογραφικά, γραμμένα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ππδ.

γ'.) Γ. Κ. Κατσίμπαλη Ἀλ. Ππδ. Πρῶτες κρίσεις καὶ πληροφορίες. Βιβλιογραφία, Ἀθήνα. Τυπογραφεῖο. «Ἐστία» 1934. Στίς σελ. 91 - 123 συγκεντρώνεται ἡ γύρω στὸν Ππδ. φιλολογία ἀπὸ τὰ 1879 - 1934 μὲ 265 λῆμματα. Εἶναι ἡ πρώτη συγκεντρωτικὴ ἔργασία. Χωρίζεται σὲ τέσσαρα κεφάλαια. Πρῶτες κρίσεις καὶ πληροφορίες (1879 - 1908). Στὴν εἰκοσιπενταετήριδα του (1908). Στὸ θάνατο του (1911). Τὰ κατοπινὰ χρόνια (1912 - 1934). Ἀκολουθεῖ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ππδ.

“Οπως στὸ κεφάλαιο τῆς ἔργογραφίας ἔται κι ἐδὼ ὁ σ. ἐργάστηκε συμπτωματικά καὶ μὲ ἀναζητήσεις, ὑπαγορευμένες ἀπὸ καθοδηγήσεις, ὑπόθεσεις καὶ ἐνδείξεις δοσμένες ἀπ' ἔξω καὶ ἐκ τῶν προτέρων. “Ἐρευνα συστηματικὴ δὲν φαίνεται νὸν ἔχει κάμει. Γι' αὐτὸ ἡ βιβλιογραφία του οὕτε ἔξαντλητικὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ οὕτε πλήρης. Εἶνε γεμάτη ἀπὸ χάσματα καὶ πηδήματα χρονολογικά, ποὺ δὲν εἶναι ἀποτελέσματα ἀρνητικὰ συστηματικῆς ἔρευνας, ἀλλὰ προέρχονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μιᾶς παρόμοιας ἔρευνας. Τέτοια χάσματα αἰσθητά εἶναι π. χ. ἀνάμεσα στοὺς ἀρ. 268 - 69, 277 - 78, μὲ 15 ἀριθμούς καλύπτεται μιὰ ὀλάκαρη ἔννεστία (1900 - 1908), 343 - 44 (ὅπου παρουσιάζεται μιὰ ὀλόκληρη τετραετία χωρὶς μνεία τοῦ Ππδ.), 421 - 422 (ἐπίσης μιᾶς τετραετίας κενό), 438 - 39. κλπ. Ἀντιθέτως πλουσιώτατα εἶναι τὰ χρόνια που ἔγιναν κάποιο γεγονός (ἴσορη - μνημόσυνο - θάνατος). Τοῦτο ἀποδεικνύει ἐπὶ πλέον τὸ συμπτωματικὸ τῆς ἔργασίας. Γιὰ τὸ σύστημα, ποὺ ἀκολούθησε ὁ βιβλιογράφος στὴν κατάταξῃ καὶ καταγραφῇ, δὲν μπορεῖ νὸν γίνει ἐδὼ λόγος οὕτε καὶ χρειάζεται, φτάνει μόνο νὸν τοινιστῇ, πῶς οἱ παραπομπὲς γίνονται μὲ ἀκρίβεια ἱκανοποιητική. Πολλὰ κομμάτια ὁ σ. δὲν τὰ εἰδεὶ δὲν τὸν ἰδιον τὰ σημειώνει μὲ ἀστερίσκο. Σὲ πολλὰ δύμως παραλείπεται τὸν ἀστερίσκο, ἐνώ προηγουμένως ἔκανε φανερὸ δῆτι δὲν εἰδεὶ τὰ περιοδικὰ ἢ τὰ ἔντυπα ποὺ παραπέμπει, ἢ δίνει τὰ κομμάτια λειψά, λ. χ. τοὺς ἀρ. 286, 389, 390, 391, 392, 393, 396, 460 καὶ 468 δὲν τοὺς εἰδεὶ, δύμως ἀποφεύγει νὸν τὸ δηλώσει.

“Αν βγάλουμε τὰ βιβλιογραφήματα εύκαιριας καὶ κοινῆς χρήσης, ὅπως εἶναι ἔκεινα ποὺ ἀναφέρονται στὴν εἰκοσιπενταετήριδα (1908, ἀρ. 295 - 343), στὸ θάνατο (ἀρ. 344 - 410), στὶς ἔορτές τῆς προτομῆς του (445 - 459) καὶ στὴν κίνηση τοῦ προσκυνήματος τῶν δένων (512 - 529), δῆτα ἔξαντλοινται δημοσιεύματα γνωστῶν πανηγυρικῶν τευχῶν καὶ δημαρκῆς χρονογραφικῆς κίνησης τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου, ἡ πρωτότυπη ἔρευνητικὴ προσφορά τοῦ Κατσίμπαλη στὸ κεφάλαιο αὐτό, περιορίζεται στὰ πρὸ τοῦ 1908 δημοσιεύματα (ἀρ. 267 - 294), στὰ μετὰ τὸ 1912 δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων μονάχα, καθόσον τὰ μέχρι τοῦ 1920 δημοσιεύματα τῶν περιοδικῶν εἰχε δώσει δ. Πολίτης, καὶ στὰ ἀπὸ τὸν ἀρ. 430 - 444 καὶ 461 - 511 δημοσιεύματα.

δ'.) Γ. Κ. Κατσίμπαλη Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας Ππδ. Ἀθήνα. Τυπογραφεῖο «Ἐστία». 1938.

Τὸ ἔργο αὐτὸ εἰνε ὅχι συμπλήρωμα, μὰ συνέχιση τοῦ προηγουμένου, γιατὶ μᾶς δίνει τὴ γύρω στὸν Ππδ. φιλολογία κατά τὰ ἔτη 1933 - 1937, προσθέτοντας πολὺ δλίγα συμπληρωματικὰ δελτία στὴν βιβλιογραφία τῶν προηγουμένων ἔτῶν. Δὲν ἔχει καμμιὰ ὑποδιάτρεση, μὰ μονοκόμματα κατὰ χρονολογικὴ σειρά μᾶς δίνει 105 ἀριθμούς τῆς πρόσφατης κριτικῆς κίνησης γύρω στὸν Ππδ.

Παρακάτου δίνων τὴ δική μου βιβλιογραφικὴ συμβολὴ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀπὸ δελτία, ποὺ δὲν ὑπάρχουνε στὶς παραπάνου προεργασίες. Μὲ τὴ συμπλήρωμα αὐτή δὲν μπορῶ ἀδίσταχτα νὸν σημειώσω, ἀν καὶ πόσο ὄλικό μένει ἀκόμα ἀγνωστό. διποδήποτε τὸ μεγαλείτερο καὶ σπουδαιότερο μέρος τῆς γύρω στὸν Ππδ. φιλολογίας εἶναι ἥδη γνωστό καὶ στὴ διάθεση τῆς ἐπιστήμης.

22 ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

236) "Ἐκδοσις «Σωτῆρος» (μὲ συνεργασίᾳ Παπαδιαμάντη, ἀγγελία. Ἡ παλαιότερη μνεία του). Ἐφημερίς 4.11.1881, 2β.

237) Δ. Α. Κορομηλᾶς (Οἱ συντάκται τῆς «Ἐφημερίδος»). Κατάλογος ὀνομαστικός. Ἐφημερίς 1.1.1883, 4α.

- 238) [Ανωνύμου] Ἡ Γυφτοπούλα [ἀγγελία δημοσίευσής της στήν «'Ακρόπολιν» μέδια γιά τὸ συγγραφέα]. Νέα Ἐφημερίς 22.4.1884, 4β.
- 239) [Ανωνύμου] Ἡ κοιμάμενη Βασιλοπούλα. [εἰσαγωγικό σημείωμα γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Ππδ.]. Ἐφημερίς 21.9.1891, 1ε.
- 240) [Ανωνύμου] Τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἐφημερίδος. [ἀγγελία]. Ἐφημερίς 28.12.1891, 1δ. [Ἄγγελία προσεχῶν δημοσιευμάτων μέδια κρίσεις γιὰ τὸ συγγ.].
- 241) Γ. Σουρῆ Γνώμη γιὰ τὸν Ππδ. σὲ συνέντευξή του μέδια τὸν Μποέμ. "Αστυ 29.3.1893, 1.
- 242) Σπ. Παγανέλλη Γνώμη γιὰ τὸν Ππδ. σὲ συνέντ. "Αστυ 29.3.1893, 2.
- 243) Χαρ. 'Αννινου Γνώμη γιὰ τὸν Ππδ. σὲ συνέντ. "Αστυ 5.4.1893, 2.
- 244) Α. Καρκαβίτσα Γνώμη γιὰ τὸν Ππδ. σὲ συνέντ. "Αστυ 8.4.1893, 3.
- 245) Κ. Παλαμᾶς Γνώμη γιὰ τὸν Ππδ. σὲ συνέντ. "Αστυ 23.3.1893.
- 246) [Ανωνύμου] Τὰ διηγήματα τῶν Χριστουγέννων. Κρίσις τῶν Ἑλαιφροῖσκωτων. Νέα Ἐφημερίς 1.1.1893, 4β.
- 247) Γ. Β. [Γαβριηλίδης Βλ.] Δρᾶμα ἐν τῇ θαλάσσῃ. Ἡ προφητεία ἐνδὲ διηγήματος [γιὰ τὸν «Πλανταρώτα» τοῦ Ππδ.]. Ἀκρόπολις 20.2.1894, 2γ - δ.
- 248) Γ. Β. [Γαβριηλίδης Βλ.] "Αστεγοι καὶ νυκτόβιοι. Στοῦ Ψυρρῆ. Ἀκρόπολις 28.30.1.1894, 2.
- 249) Γ. Β. [Γαβριηλίδης Βλ.] "Ἐλληνες Ταρταρίνοι [γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος Ταρταρίνου τοῦ ἑκ Ταρασκόνης τοῦ Α. Δωδέ ἀπὸ τὸν Ππδ.]. Ἀκρόπολις 8.1.1894, 1α - β.
- 250) Γ. Σουρῆς Τίς εῖ; [ποίημα γιὰ τὸν Ταρταρίνο]. Ἀκρόπολις 15 καὶ 16. 1.1894, 1.
- 251) Δαραμοπέ Per apimia silentia Ippae. [γιὰ τὴ Νοσταλγία τοῦ Α. Ππδ. τὴ δημοσιεύμενη στήν «Ἐστία».] Ἀκρόπολις 24.3.1894, 2δ.
- 252) [Βλ. Γαβριηλίδη] Πατέρας στὸ σπίτι. [Κρίσις γιὰ τὸ δημοσιευόμενο διήγημα τοῦ Ππδ.]. Ἀκρόπολις 2.1.1895, 3α.
- 253) «Ἐστίας εἰκονογραφημένη. 1.1.1895, 7γ [ἀγγελία τῆς «Γλυκοφιλούσας» τοῦ Ππδ. οὐδὲ χριστουγεννατικοῦ τῆς Ἀκρόπολης].
- 254) [Βλ. Γαβριηλίδη] Λαϊκές ίντερβιού: 'Ο Μαξιώτης [τοῦ Κείνη, μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν Ππδ.]. Ἀκρόπολις 14.1.1895, 3β.
- 255) Γ. Β. [Γαβριηλίδη Βλάση] Πάλιν ὁ Μαξιώτης. 'Ακρόπολις 16.1.1895, 2στ'.
- 256) [Ανωνύμου] (Άγγελία συνεργασίας Ππδ.) Ἀκρόπολις 5.4.1896, 3γ.
- 257) Γ. Κασδόνη Σημείωσις ἐκδότου. [βίκαιοι λόγοι τὴν ἔλλειψη τῆς φωτογραφίας τοῦ Ππδ. ἀπὸ τὴ συλλογή]. 'Ελληνικὰ διηγήματα. 'Αθῆναι (Κασδόνης) 1896, 215.
- 258) [Βλ. Γαβριηλίδη] Κρίσις γιὰ τὸ δημοσιεύμενο διήγημα «Ἐρωτας στὰ χιόνια». 'Ακρόπολις 1.1.1896, 1στ' - 2α.
- 259) [Βλ. Γαβριηλίδη] Κρίσις καὶ διαφήμιση τῆς μεταφρ. τοῦ Ππδ. 'Ο βίος τοῦ Ι. Χριστοῦ ὑπὸ Φρ. Φαράρ, γιὰ τὴν προσεχῆ ἔκδοση σὲ βιβλίο. 'Ακρόπολις 8.3.1898, 2δ καὶ 3δ.
- 260) Άλ. Μωραΐτιδη Χριστούγεννα στὸν ὑπὸ μου. Διήγημα τοῦ 1898 = Διηγήματα. Τόμος Δ'. 'Αθ. (Σιδέρης) 1927, 116 - 137 (ἔχει καὶ τὸν Ππδ. ως ἡρωα).
- 261) Ε. Μακρῆς [Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα]. Revue de Revues (Paris) = 'Εστία 12.5.1898, 2β.
- 262) Δημ. Α. 'Αναστασοπούλου Στυμφαλία λίμνη (Λίμνες τραγουδημένες ἀπὸ τοὺς ποιητάς). 'Ακρόπολις 19.7.1899, 1γ - δ.
- 263) Εμμ. Ροΐδου Πρόλογος στὶς «Σκηναὶ τῆς Ἐρήμου» τοῦ Ι. Μεταδᾶ. Βοσπορίτου, 'Αθῆναι 1899 = 'Εργα V, 'Αθ. (Φένης) 1913, 93.
- 264) Κ. Παλαμᾶς Αἱ σκηναὶ τῆς ἐρήμου. Δύο λέξεις διὰ τὸν Ροΐδην. 'Ακρόπολις 14.11.1899, 2γ.
- 265) Ψυχάρη Οἱ Μπεντούνοι. "Αστυ 6.3.1900 = P. M. B', 229 - 245.
- 266) Γ. Καμπύση Ψυχαρισμὸς καὶ ζωῆ. Τὸ περιοδικὸ μας Α' 1900, 206.
- 267) 'Ο περιεργός 'Η Βαβυλωνία. [γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸν στὸ Περιοδικὸ μας τοῦ Χαρ. Τρικούπη ἀπὸ τὸν Ππδ. καὶ ἄλλους λογίους]. 'Εφημερίς 1.6.1900, 1α - β.
- 268) Μποέμ 'Ημεῖς καὶ μερικοὶ ξένοι. Διόνυσος Α' 1901, 83.
- 269) Κίμων Μιχαηλίδης 'Εχομεν ἡ δὲν ἔχομεν φιλολογίαν; 'Ακρόπολις 3.4.1902, 4α [ὅπου καὶ γιὰ τὴν πεζογραφία τοῦ Ππδ.].

- 270) **Τιμ. Σταθόπουλος** [Η μεγάλη Ταρασκώνη]. Ακρόπολις 1. 6. 1902, 1β - γ.
- 271) [**Ανωνύμου**] Έρημία. Ακρόπολις 22.2.1902, 4γ [μερικά λόγια.]
- 272) **Κ. Παλαμᾶς** "Έχομεν ἡ δέν ἔχομεν φιλολογίαν ;" Ακρόπολις 10.3. 1902, 1-2.
- 273) [**Ανωνύμου**] Η Στέλλα Βιολάντη. Ακρόπολις 28.9.1903, 1β - δ.
- 274) **Γρηγ. Ξενόπουλος** Παναθήναια Ζ'. 1903, 61 οἱ [λόγιοι καὶ τὸ ἐπίσημο κράτος].
- 275) A. Asteriotis [**Η γλῶσσα τῶν Ελλήνων**. Mercure de France 1.4.1905 = Νουμᾶς Γ' 144, 17.4.1905, 9β. [γιὰ τὴν ζωντανή του γλῶσσα].
- 276) **Στ. Παρθενικὸς** Ζωγράφειος ἀδευτία. Νουμᾶς Γ' 154, 26.6.1905, 12α. [γιὰ τὴν ματαίωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Ππδ.].
- 277) [**Ανωνύμου**] Η δίψα τοῦ Δαυΐδ. Μεταρρύθμισις 6.1.1905 = ἀπόσπασμα καὶ σχόλιο, Παναθήναια Ε' 103, 15.1.1905, 222α - β.
- 278) **Ψυχάρη** "Ἐνωση θά πῇ δύναμη. Νουμᾶς Γ' 132, 23.1.1905, 4γ (γιὰ τὴν γλῶσσα τοῦ Ππδ.).
- 279) [**Δ. Π. Ταγκόπουλος**] Σχόλιο γιὰ τὸ διηγημα τοῦ Ππδ. «Η ἀποσώστρα» στὸ Νουμᾶς Γ' 147, 8.5.1905, 8γ.
- 280) D. Asteriotis Lettres néo-grecques. Mercure de France, 15.8. 1905 = Νουμᾶς Γ' 161, 28.8.1905, 1γ. [γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του].
- 281) **Κ. Παλαμᾶς** [Η γλωσσικὴ ὀλήθεια]. Νουμᾶς Δ' 225, 10.12.1906, 2β.
- 282) **Λ. Ε.** Η χαμένη χαρά. Νουμᾶς Δ' 219, 29.10.1906, 9α - β, [βιήγημα στὴ δημοτικὴ ἀφιερωμένα στὸν Ππδ.].
- 283) [**Ανωνύμου**] Σύγχρονος ἐλληνικὴ φιλολογία. Ἀμάλθεια 4.1.1906, 18.
- 284) **Κ. Παλαμᾶς** Σοῦτσος καὶ Κορνάρος. Νουμᾶς Δ' 195, 23.4.1906, 2α [γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του].
- 285) **Μ. Λυκιαρδόπουλος** Νεοελλ. Φιλολογία. Ζυγαριά Μόσχας. Μάρτης - 'Απρίλης 1906 = Νουμᾶς Δ' 195, 7.5.1906, 10β.
- 286) **Μ. Λυκιαρδόπουλος** Δυσ λόγια γιὰ ἔνα φιλικὸ γράμμα. Νουμᾶς Δ' 204, 25.6.1906, 4α - γ.
- 287) D. Asteriotis Lettres néo-grecques, Mercure de France 1906 = Νουμᾶς Δ' 210, 27.8.1906, 8α.
- 288) **Κ. Χατζόπουλος** Γράμμα πρὸς K. Dieterich ἀπὸ 3.4.1906. Νουμᾶς Η' 751, 15.12.1921, 183α.
- 289) **Σ. Μ. Ἀλ. Παπαδιαμάντης** [σκιαγραφία]. Πρωΐηνή ('Αθ.) 14.1.1907.
- 290) [**Ανωνύμου**] Μία φιλολογικὴ ἔօρτη (τὰ 25χρονά του στὸν Παρνασσό). Ἀμάλθεια 17.3.1908, 1γ - ε.
- 291) [**Αρ. Προβελέγγιος**] Ωδὴ στὸν Ππδ. Ἀπαγγέλθηκε στὴν ἔօρτη τῆς 25ριδας του].
- 292) **Σ. Σκίπη** Φιλολογία καὶ ζωή. Νουμᾶς ΣΤ' 302, 29.6.1908, 2γ καὶ 303, 6.7.1908, 2γ.
- 293) D. Asteriotis Lettres néo-grecques, Mercure de France 1908 = Νουμᾶς ΣΤ' 320, 30.11.1908, 8α [γιὰ τὴν μετάφραση διηγημάτων του ἀπὸ τὸν Jean Dargos].
- 294) Ep. Deligiorgis A. Karkavitsas (μελέτη). Monde Hellénique Σεπτ. - Οκτ. 1908 [σχετικά καὶ γιὰ τὸν Ππδ.].
- 295) **Ν. Βασιλειάδης** Εἰκόνες Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀθηνῶν ('Επιστολὴ Ή') Ἀθῆναι 1910, 144 - 145.
- 296) [**Χαρ. Μελανδινοῦ**] Ἀλ. Ππδ. (Βιογραφικά) μὲ εἰκόνα του. Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν 1910, σελ. 213.
- 297) **Καλλιρόη Παρρέν** Ἀλεξ. Ππδ. Ἐφημερὶς Κυριῶν 1908, 99 - 101.
- 298) [**Ν. Παρίστη**] Χαραυγὴ [ἀγγελία ἔκδοσης περιοδικοῦ μὲ συνεργασίᾳ Ππδ.] Σάλπιγξ (Μυτιλήνης) 21.9.1910, 3β.
- 299) [**Δ. Ἀλβανοῦ**] Ἀγγελία διηγήματος «Ο ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ». Χαραυγὴ (Μυτιλήνης) Α' 4, 30.11.1910, 64α.
- 300) **Γρηγ. Ξενόπουλος** Τιμὴ πρὸς τὰ γράμματα. "Ἄστυ 3.1.1911, 1γ (γιὰ τὴν παρασημοφορία γενικά).
- 301) [**Αρ. Χροτίδη**] Ἀλ. Παπαδιαμάντης (Νεκρολογία). 'Απ' ὅλα (περιοδ. Πόλης) Α' 21, 8.1.1911, 241 (μὲ εἰκόνα).
- 302) [**Μ. Σεϊζάνη**] Ἀλ. Ππδ. (Νεκρολογία) Ἀμάλθεια. Παράρτημα τοῦ ύπ' ἀριθμ. 9774 φύλλου τῆς 9.1.1911, 2α - β.

- 303) **Μ. Μαλακάση** Στὸν Παπαδιαμάντη. 'Απ' ὅλα (Πόλης) Α' 22, 15.1.1911, 255. Μὲ εἰκόνα καὶ τὸ διήγημα: Τὸ νησὶ τῆς Οὐρανίτσας.
- 304) **Ν. Κ.** Εἰς τὸν ποιητὴν. Χαραυγὴ Α' 7, 15.1.1911, 106α - 107β. [Νεκρολόγιμα γεμάτο λυρισμῷ].
- 305) **Χαραυγὴ** Μυτιλήνης Α' 8, 31.1.1911. Τεῦχος πανηγυρικὸ διφερωμένο ἔξ ὀλοκλήρου στὸν Παπαδιαμάντη. Περιέχει: 1) Φιλωνος Ὀφερέτη [Μιχ. Στεφανίδη]. Στὸν Παπαδιαμάντην [Ποίημα δόλοσελιδο κάτω ἀπ' τὴν εἰκόνα του] (113), 2) Τὰ διηγήματα: "Ονεύρο στὸ κυμα (114α - 119β), Τὸ θᾶυμα τῆς Καισαριανῆς (119α - 121β), 'Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν (121α - 123β), 3) Κ. Παλασμᾶ Ὁ Παπαδιαμάντης (ἄρθρο πρωτοδημοσιευμένο στὴν Ἀκρόπολη), (123β - 124β), 4) Τὰ διηγήματα: 'Ο πανδρολόγος (125α - 129α), 'Η ἀποσώστρα (129α - 130β), 5) Τὸ τελευταῖον τοῦ Παπαδιαμάντη (σημείωμα τῆς σύνταξης, δτὶ ἡ συνέχεια τοῦ δημοσιευμένου διηγήματος «Ο ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ δὲν βρέθηκε, συμφωνα μὲ τὸ παρατιθέμενο γράμμα τοῦ δημάρχου Σκιάθου Φ. Γεωργιάδη (131α), 6) 'Αγγ. Σημηριώτη 'Η γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη (131β - 132α), ἀπόσπασμα ἀπὸ ἔκτενέστερο ἄρθρο στὸ περιοδικὸ Ἀνατολὴ Σμύρνης.
- 306) [**Ανωνύμου**] Σημείωμα γιὰ τὸν Ππδ. καὶ ἀναδημοσίευση τοῦ διηγήματός του 'Η φαρμακολύτρια. Ταχυδρόμος (Πόλης) 11 καὶ 13.1.1911, 1β κπ.
- 307) [**Α. Βηθλεεμῆ**] 'Α. Ππδ. (Νεκρολογία). Φῶς (Σμύρνης) 15.1.1911.
- 308) [**Λ. Χ. Ζωή**] 'Ο Ππδ. (Νεκρολογία). Μούσαι (Ζακύνθου) 15.1.1911, 4β.
- 309) [**Κ. Φριλίγγου**] 'Ο Ππδ. (Νεκρολογία). Νεότης (Σμύρνης) Β' 40, 15.1.1911, 309γ.
- 310) **Άγγ. Σημηριώτη** 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (μελέτη) 'Ανατολὴ Α' 12, 16.1.1911, 179α - 180β.
- 311) **'Ανατολὴ** (Σμύρνης). Α'. 12, 16.1.1911. Τεῦχος τιμητικὸ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη: Περιέχει: 1) Π. Νιρβάνα 'Ο Άλεξ. Ππδ. καὶ τὸ ἔργον του [ἄρθρο στὴν 25ρίδα του], (180α - 2β), 2) **Α. Σημηριώτη** 'Αλ. Ππδ. (μελέτη), (179α - 180β), 3) εἰκόνα τοῦ συγγραφέως καὶ 4) ἀναδημοσίευση τῆς «Φόνισσας» (α' συνέχεια) καὶ ἄλλων διηγημάτων. 'Η Φόνισσα περάστηκε δλδκλήρη σὲ συνέχειες.
- 312) **Αλ. Μωρσεΐδη** Γράμματα στὸ θάνατο τοῦ Ππδ. πρὸς τὶς ἀδελφές του ἀπὸ 28.1.1911. Γράμματα Ππδ. (Merlier), 224 - 225.
- 313) **Δ. Π. 'Α. Λύβανον** 'Ο θάνατος τοῦ Ππδ. Σάλπιγξ Μυτ. 22.1.1911, 1β-γ.
- 314) Τὸ μνημόσυνον τοῦ Ππδ. Πρόσκληση ὑπογραμμένη ἀπ' τοὺς νέους λογίους τῆς Πόλης: 'Αχ. Γεωργιάδη, Μ. Δαμασκηνό, Εὔα Θεοδωρίδη, Λ. Λυμπουσάκη, 'Απ. Μελαχρινό, 'Αλ. Πανταζῆ, Γ. Ροντάκη, Σοφ. Σπανούδη, καὶ χρονολογημένη στὶς 27.1.1911 = Νουμᾶς Θ' 1911, 105α.
- 315) [**Σ. Ι. Βουτράς**] Νεολόγος (Πόλης) 30.1.1911, 1 = Νουμᾶς Θ' 1911, 105β. (ἔπικριση τοῦ μνημοσύνου, βλ. ἀρ. 314 καὶ ΣΒΚ 113).
- 316) [**Ανωνύμου**] Ταχυδρόμος (Πόλης) 1.2.1911, 1 = Νουμᾶς Θ' 1911, 106β [ἀπόσπασμα σχετικὸ μὲ τὸ μνημόσυνο τῶν νέων τῆς Πόλης].
- 317) **Πειραιώτης** 'Ανταπόκριση σὲ γράμμα γιὰ τὸ μνημόσυνο τῆς Πόλης. Νουμᾶς Θ' 1911, 105 - 106.
- 318) **Δ. Ι. Καλογερόπουλος** Γράμματα ἀπὸ τὰς Ἀθήνας [σημειώσεις γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ ἔργο καὶ τὸ θάνατο τοῦ Ππδ.] Νέον Πνεῦμα (Περιοδ. Πόλης) Γ' 3, 1.2.1911, 137α - 139β.
- 319) **Χ. Χρηστοβασίλης** 'Η προχθεσινὴ ἐμφάνισις τῶν μαλλιαρῶν (γιὰ τὸ μνημόσυνο τῆς Πόλης). Νεολόγος (Πόλης) 2.2.1911, 1γ = Νουμᾶς Θ' 1911, 107β (ἀπόσπασμα).
- 320) [**Ανωνύμου**] «'Η Χαραυγὴ» (κρίση τοῦ ὑπ' ἀρ. 8 πανηγυρικοῦ τεύχους, δ. π. 305). Σάλπιγξ 15.2.1911, 3β.
- 321) Γράμματα τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ππδ. πρὸς τὸ Βλαχογιάννη στὸ θάνατο τοῦ Ππδ. ἀπὸ 14.10.1911. Γράμματα [Merlier] δ. π. 225 - 227.
- 322) [**Χαρ. Π. Μελανθίνου**] 'Αλ. Ππδ. (Νεκρολογία μὲ εἰκόνα). 'Εφημερὶς τῶν Κυριῶν Β' 14, 15.2.1911, 213α - β.
- 323) **Ανωνύμου** «Τὸ Νέον Πνεῦμα» (γιὰ τὸ τιμητικὸ τεῦχος). Σάλπιγξ 17.2.1911, 3γ.
- 324) [**Ανωνύμου**] 'Ο θάνατος τοῦ Ππδ. Μηνιαία Εἰκονογραφημένη 'Ατλαντίς, Φεβρ. 1911, 2β.

- 325) Γρηγ. Ξενοπόλου Οι πρῶτοι καὶ οἱ μόνοι. [Γιὰ τὶς ὑπερβολές τῶν κριτικῶν τοῦ Γιπδ.] Ἀνεξάρτητος Ἀθηνῶν 16.1.1911, 6α - β.
- 326) Ταχυδρόμος Κτόλεως 13.1.1911 (ἀναδημοσιεύει τὴ Φαρμακολύτρια).
- 327) Ταχυδρόμος Κτόλεως 19, 21 καὶ 25.1.1911 ἐπφ. (ἀναδημοσιεύει τὸ "Ονειρο στὸ κέμα.
- 328) Δ. Π. Ταγκόπουλος Σχόλιο γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ππδ. Νουμᾶς Θ' 1911, 31β.
- 329) Κ. Παλαμᾶς 'Ο Παπαδιαμάντης. Νουμᾶς Θ' 1911, 21α - 22β [μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Παλαμᾶ στὴν «Ἀκρόπολη»].
- 330) Ἀνταποκριτής (ἀπὸ τὸ 'Αἰντινι). Σχετικὰ μὲ τὸν Παπαδιαμάντη. Νεότης (Σμύρνης) Β', 4=Νουμᾶς Θ' 1911, 95α καὶ β.
- 331) Τ. Χ. [ιαμουδόπουλος] Ἀλεξ. Ππδ. Ζωὴ (περ. Μελαχρινοῦ) Β' περίοδο, 1911, φύλλο 40.
- 332) A. Mavro udis Al. Papadiamantis. Graecia Θ' 1911, 218-219 [μελέτη μὲ τὸν μποῦστο τοῦ Θωμοπούλου].
- 333) Ἀρ. Σ. Παπαδάκης 'Ανοιχτὸ γραμματάκι (γιὰ τὸ μνημόσυνο τῆς Πόλης βλ. ἀρ. 315 μὲ τὶς παραπομές.) Νουμᾶς Θ' 1911, 201β - 202β.
- 334) Α. Χ. Χ. [ιαμουδόπουλος] Βιζαντινὰ χρονικά (ἀρθρίδιο γιὰ τὶς τιμὲς τοῦ Ππδ. στὴν Πόλη). Κόσμος (Σμύρνης) Γ' 1911, 58γ.
- 335) [Ἄνωνύμου] Τιμὴν τὰ Ἑλληνικά γράμματα. Καλλιτέχνης Α' 1911, 357α-β.
- 336) Γ. Τ. 'Ο Παπαδιαμάντης ἀπέθανε. Εἰκονογραφημένη Ζ' 1911, 43α - β καὶ 187α - 8β μὲ εἰκόνα.
- 337) Δικ. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πινακοθήκη Ι' 1911, 236α-238β. Στὴ σελ. 234 ὀλοσέλιδη εἰκόνα του.
- 338) D. Asteriotis Lettres néo-grecques. Mercure de France 1.7.1911 =Χαρασυγὴ (Μυτιλήνης) Β' 19, 15.7.1911, 16α - β [μετάφραση τῆς ἐπίστασης του γιὰ τὸν Ππδ. ἀπὸ ἀνώνυμο, ὡς τὸ Δ. Π. 'Αλβανό].
- 339) C. Palamas Al. Papadiamantis (σκιαγραφία) Graecia 1911, 499.
- 340) [Άρ. Χρηστίδης] Τὰ «Ἐργα» τοῦ Ππδ. [σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση]. 'Απ' ὥστα Β' (Πόλης) 101, 21.7.1912, 147γγ. - δ.
- 341) Γ. Ρήγα Βιογραφία τοῦ Ππδ. σὲ γράμμα του ἀπ' τὴ Σκίαθο πρὸς τὸ Δικαίο, ἀπὸ 7.3.1912. Γράμματα Ππδ. (Merlier), 227 - 232.
- 342) [Άνωνύμου] Εἰς τὸ σπίτι τοῦ Ππδ. (ἐπίσκεψη τῆς πριγκηπέσσας Μαρίας). Σάλπιγξ 6.12.1912, 1β.
- 343) [Γ. Βάκου] 'Η ζωὴ 'Η Καλλιτέχνης Φεβρ. 1912, 418β (γιὰ τὸ ἀνέκδοτα ἔργα).
- 344) Δ. Π. 'Αλβανοῦ 'Η Φόνισσα (σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοσή της). Χαρασυγὴ Μυτιλήνης Δ' 1912, 48β.
- 345) [Άνωνύμου] 'Η Φόνισσα (σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοσή της). Κόσμος (Σμύρνης) Δ' 8, 15.7.1912, 292γ.
- 346) 'Ελ. Σβορώνου Ἀλ. Ππδ. (σκιαγραφία μὲ φωτογραφία). Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1912, τόμος ΣΤ' Σάμος, σελ. 9 - 10.
- 347) Θ. Λ. 'Ανεκδοτα τοῦ Ππδ. σὲ γράμμα (ἀποστέλλει τὸ διήγημα: "Ωχ βασανάκια). 'Ελλάς ΣΤ' 428 καὶ 429, 1913, 13.
- 348) Μαρία Ζάμπα Τόπο στοὺς νέους (σύγκριση Παπαδιαμάντη - Βασιλεῖδη). 'Ελλάς ΣΤ' 463, 1913, 11α.
- 349) Άρ. Καμπάνη Νεοελληνικὸς πολιτισμός. Νέα 'Ελλάς (ἔφ. 'Αθ.) 22.9.1913.
- 350) M. Ροδᾶ Φιλολογικές φλυαρίες. Νουμᾶς ΙΒ' 1914, 299α καὶ β. [γιὰ τὴ διάλεξη τῆς Καζαντζάκη στὸ Λύκειο 'Ελληνίδων σχόλια καὶ ἐπίκριση].
- 351) M. Μαλακάση Ξεφυλλίζοντας τὰ χαρτιά μου. Νουμᾶς ΙΓ' 1915, 242β.
- 352) M. Μαλακάση Ξεφυλλίζοντας τὰ χαρτιά μου. Νουμᾶς ΙΓ' 1915, 256β.
- 353) M. Μαλακάση Ξεφυλλίζοντας τὰ χαρτιά μου. Νουμᾶς ΙΓ' 1915, 273α.
- 354) [Α. Ν. Χριστοφίδη] Φιλολογικὸν πανόραμα. 'Αθηναί, 1917].
- 355) Π. Νιρβάνα La curiosité du public. Νουμᾶς ΙΣΤ' 617, 2.2.1919, 124α-β.
- 356) Π. Ψάλτη 'Η βυζαντινὴ μας μουσικὴ. Τὰ Νιάτα Α' 8, 31, 7, 1919, 69α.
- 357) Ρώμος Φιλύρας Νέα 'Ελλάς 8.10.1920=Μητσάκη: Φιλολογικὰ "Ἐργα" 'Αθ. 1922, 24 (σύγκριση Ππδ.-Μητσάκη).
- 358) Αἴμ. Φαγκέ - Άρ. Καμπάνη 'Η παγκόσμιος λογοτεχνία. 'Αθ. (Βασιλείου) 1920, 190 - 191.
- 359) [Δ. Π. Ταγκόπουλος Modern Greek Stories]. Νουμᾶς ΙΖ' β' 1920, 236β [ἐπίκριση γιὰ τὸν ὑποβιβασμὸ τοῦ Ππδ. καὶ Παλαμᾶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ Καστανάκη, ἀπ' τὸ μεταφραστὴ τῆς συλλογῆς].

- 360) **A. Steimnetz** Κρίση τοῦ βιβλίου τοῦ Heisenberg «Νέα 'Ελλάς». Byz.-Neogr. - Jahrbücher (Berlin) 1920=Νουμᾶς ΙΖβ' 1920, 62β - 63α.
- 361) **Δ. Π. Ταγκόπουλος** Δυό Νεκροί. Νουμᾶς ΙΖβ', 1920, 67α.
- 362) **Δήμος Νησιώτης** Καλή ἀναζή. Νουμᾶς ΙΖ' 671, 22.2.1920, 108α. [γιά τὴν κρατική ἐπιχορήγηση στὶς ἀδερφές τοῦ Ππδ.].
- 363) **Π. Πανά** 'Ενα μεγάλο μῆσος. Νουμᾶς ΙΖβ' 1920, 223α - β.
- 364) **'Αλ. Μωραΐτης** Πῶς ἀπέθανεν ὁ Ππδ. Πρωτεύουσα 8.11.1921 (σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν 'Ἐνδυμίωνα) στὸν τόμο Μέ τοῦ Βορηὰ τὰ κύματα, σειρὰ ΣΤ' 'Αθ. (Σιδέρης) 1927, 4 - 5.
- 365) **Σ. Σκίπη** 'Η νεοελλ. ποίησις. Μην. Εἰκονογρ. 'Εθνικός Κήρυξ, 'Ιούλιος 1924, 21β.
- 366) **Γρ. Ξενόπουλος** Συνέντευξη μὲ τὸν Π. Μπουκέτο Α' 28, 2.11.1924, 443α.
- 367) [Σπ. Μελάς Κ. Θεοτόκης. Δημοκρατία 1924].
- 368) [**Άνωνύμους**] Προλογικὸ σημείωμα στὴν ἔκδοση τῶν εὐρεθέντων ἀνεκδότων διηγημάτων του. 'Ελεύθερον Βῆμα 31.5. 1925, 1β.
- 369) **Κ. Παλαμᾶς** Τ' ἀγριολούσιο (μυθιστ. Νιρβάνα). 'Ελεύθερος Λόγος 16.11.1925, 2α.
- 370) **Γ. Δροσίνη** Στὰ ρόδινα ἀκρογιάλια. Εἰκονογραφημένη τῆς 'Ελλάδος, Σεπτ. 1925=Μέ τοῦ βορηὰ τὰ κύματα ΣΤ' 'Αθ. (Σιδέρης) 1927, 143 - 145.
- 371) **Φ. Πολίτης** Ο λογοτέχνης. BK 448=Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του Α' 'Αθῆναι (Κολλάρος) 1938, 275 - 281.
- 372) **Κ. Παλαμᾶς** Κι ὁ Καρκαβίτσας (σύγκριση Καρκ. - Παπαδ.) 'Ελ. Λόγος ('Αθ.) 2.11.1925, 1ζ - 2α=Πεζοὶ Δρόμοι Γ' 1934, 87 καὶ 88.
- 373) **Ζαχ. Παπαντωνίου** 'Αλ. Παπαδιαμάντης. Μηνιαία Εἰκονογραφημένη 'Ατλαντίς. 'Οκτώβρης 1925, 25. (Τὸ ἴδιο μὲ τῆς Πολιτείας, BK 449).
- 374) [**Άνωνύμους**] Απὸ τὴ ζωὴ τῶν συγγραφέων. Μπουκέτο Δ' 180, 22.9.1927, 879β μὲ εἰκόνα.
- 375) **Παύλου Νιρβάνα** Φιλολογ. 'Απομνημονεύματα. 'Αλ. Ππδ. Μπουκέτο 13.10.1927, 974α - β, μὲ εἰκόνα.
- 376) **'Αλ. Μωραΐτης** 'Η μεγάλη συγχωρητικὴ εὐχή. Μέ τοῦ βορηὰ τὰ κύματα ΣΤ' 'Αθ. (Σιδέρης) 1927, 145 - 146.
- 377) **'Αχ. Τζαρτζάνου** Νεοελλ. σύνταξις. 'Αθ. (Κολλάρος) 1928, στ', κά.
- 378) **Παύλος Κριναίος** 'Η ἀποδημούσα ψυχὴ (πάνου σὲ μοτίβο τοῦ Ππδ.) Μεγ. 'Ελλ. 'Εγκυκλοπαιδεία (περιοδικό) Ε', 1 'Ιουλίου 1928, 2γ.
- 379) **Κ. Φαλτάϊτς** Προλογικὸ σημείωμα στὸ ἀνέκδοτο διήγημα «Ο ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ». 'Ημερολόγιον Μπουκέτου 1929, 'Αθ. 1928, 12α.
- 380) **Κ. Φ. Σκόκου** Τὸ ἐλληνικὸν διήγημα. Α' 'Αθῆναι (Κολλάρος) 1928, 7, 8, 10. (βιογραφικὰ μὲ εἰκόνα καὶ τὸ διήγημα «Πατέρα στὸ σπίτι»).
- 381) **Φ. Πολίτης** Τέχνη καὶ παράδοσις. 'Ελ. Βῆμα 11.11.1928 ='Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του, δ. π., Β' 42.
- 382) **Ο. άρχισυντάχτης** 'Η τέχνη τοῦ Ππδ. Περιοδικὸν Μεγ. 'Ελλ. 'Εγκυκλοπαιδείας Ε' 17.6.28, 2β.
- 383) **Γ. Κ. Γαρδίκα** 'Επίτομος ἑλληνικὴ γραμματολογία. 'Αθ. (Σιδέρης) 1928 ='Ἐκδ. Δ' 1936, 188.
- 384) **Φ. Πολίτη** 'Η θυσία τοῦ 'Αθραάμ. 'Ελ. Βῆμα 27.3.1929 ='Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του, δ. π. Β' 50.
- 385) **Μανώλη Βάλλη** Κουβέντες. Μυτιλήνη 1929, 116-117.
- 386) **Στεφ. Δάφνη** 'Αλεξ. Μωραΐτίδης. Μπουκέτο 14.11.1929, 1262α - β [σχετικὰ γιὰ τὴ φωτικὴ τοῦ Ππδ.].
- 387) [**Άνωνύμους**] 'Ελληνικὰ γράμματα Ε' 1929, 282 [γιά τὴν περικοπὴ τῆς σύνταξης τῶν ἀδελφῶν Παπαδιαμάντη].
- 388) **I. Ζερβού** 'Αλ. Ππδ. Κριτικὴ βιογραφία, ὡς εἰσαγωγὴ στὴ Φόνισσα (έκδ. 'Ελεύθερουδάκη 1930, σελ. 11 - 28). Παραλλαγμένη γλωσσικά, βελτιωμένη καὶ συμπληρωμένη μορφὴ τῆς πρώτης τοῦ Φέξη (BK 8).
- 389) **Κ. Κόντου** Ο Ψυχάρης καὶ τὸ ἔργο του. Ταχυδρόμος (Μυτιλήνης) 19.1.1930, 1γ [γιὰ τὶς γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις].
- 390) **Π. Γιαννούκου** Περὶ ἐκπαιδεύσεως. 'Αθῆναι 1931, 246.
- 391) **'Αντ. Πρωτοπάτη** Λεσβιακὴ ἄνοιξη. [Σύγκριση Ππδ.-Μυριβήλη]. Ταχυδρόμος (Μυτιλήνης) 18.4.1931, 1γ.

- 392) **Φ. Πολίτης** 'Επεισοδιακή λογοτεχνία και συνολική σύλληψη ζωῆς. ΒΚ 497 (1931)=Έκλογή ἀπό τὸ ἔργο του, δ. π., Β' 127 - 128 και 132.
- 393) **Τ. "Αγρα Μωραΐτιδης 'Αλεξ.** (ἄρθρο). Μεγ. 'Ελλ. 'Εγκυκλοπαιδεία ΙΖ' 957γ [σύγκριση Ππδ. - Μωραΐτιδη].
- 394) **Αρ. Καμπάνη** Μέθοδος γενικής ιστορίας τῆς Λογοτεχνίας. 'Εργασία 18.9.1932, 1189β [γιὰ τὴν ἀγγλική ἐπίδραση στὸν Ππδ.].
- 395) **Φ. Γιορδάνης** Στὸ μοναστηράκι μὲ τὸν Παπαδιαμάντη. 'Εβδομάς ΣΤ' 283, 635α - 636α [ἀνέκδοτα τῆς ζωῆς του].
- 396) **Α. Τερζάκη** 'Ο ἔξαγνισμὸς τῆς παράδοσης. Δημοκρατία 1.1.1933, 2α.
- 397) **Π. Χάρη** Πασχαλινὴ φιλολογία. Ποιηταὶ και πεζογράφοι. Νέος Κόσμος 17.4.1933, 3α - β.
- 398) **Γ. Τ. Παπαδιαμάντης** (ἐπ'εύκαιρίᾳ τῶν ἑορτῶν). Λεοβιακή 'Ηχώ (Μυτιλήνης) 23.9.1933, 1δ - ε.
- 399) [**Ανωνύμου**] Εἰς μνήμην τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Ξένοι και "Ἐλλήνες ὅμιλοῦν διὰ τὸ ἔργον του. Νέος Κόσμος 19.9.1933.
- 400) **Σπ. Μελάς** "Ενας καινούριος Ππδ. 'Ελ. Βῆμα 25.12.1934, 1γ-ζ και 7β-γ.
- 401) **Φ. Πολίτης** Βυζαντινὸς 'Υμητός. Πρωτα 23.2.1934, 2β.
- 402) **Γ. Πράτσικας** Τὸ λογοτεχνικὸν 1934. 'Ο Τύπος 31.12.1934.
- 403) **Σπ. Μελάς** 'Ηθογραφία - μυθιστόρημα. 'Εβδομαδιαῖος Τύπος, φύλ. 4, 17. 6.1934, 4α - β.
- 404) **Γ. Θέμελης** 'Ο μυστικισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. (μελέτη) Μακεδονία (φιλολογικὴ σελίς) Αύγ. - Σεπτεμβρίου 1935 ἐπφ. συνέχειες.
- 405) **Β. |Βαλέτα Γ.Ι.]** Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ππδ. 'Εβδομάδας Η' 382, 23.1.1935, 590α - β.
- 406) [**Ανωνύμου**] Τὸ Πάσχα τοῦ Ππδ. και τὸ φράκο του. 'Ατλαντὶς Α' 4, 27. 4. 1935, 220β.
- 407) **Π. Βλαστός** 'Η ἑλληνικὴ και μερικές ἄλλες διγλωσσίες. 'Αθήνα ('Εστία) 1935, 164.
- 408) **Τ. Παπατσάνη** Επίκριση Βλαστοῦ. Καθημερινὴ 22.4.1935, Φιλολ. Σελίς.
- 409) [**Ανωνύμου**] 'Ο Ἀλέξανδρος Ππδ. ὅταν ἐσπούδαζε εἰς τὰς Ἀθήνας. Μηνιαῖος Εἰκονογρ. 'Εθνικὸς Κήρυξ ΧΙ, 4 Απρ., 1935, 16α - 17γ (μὲ εἰκόνες).
- 410) **Μ. Μαλακάση** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 27.4.1935, 3δ.
- 411) **Κ. Οὐράνη** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 25.3.1935, 4α.
- 412) **Π. Νιρβάνα** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 29.3.1935, 3β.
- 413) **Λ. Κουκούλα** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 7.5.1935, 3δ.
- 414) **Γ. Δροσίνη** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 14.5.1935, 3θ.
- 415) **Ρ. Φιλύρα** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 27.6.1935, 3ε.
- 416) **Γιάννη Βλαχογιάννη** Γνῶμες γιὰ τὸν Παπαδ. σὲ συνέντευξη. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 29.5.1935, 3δ.
- 417) [**Κ. Μπατσιάς**] Σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοσή του. 'Ηχώ τῆς 'Ελλάδος 25.5.35, 2γ.
- 418) **Π. Χάρη** Τὰ ἐπίκαιρα και τὰ ἐμπνευσμένα. 'Ανεξάρτητος 25.12.1935, 3γ.
- 419) **Γιάννη Ταχογιάννη** 'Η φιλολογία τῶν ἑορτῶν. Φιλολογικὴ Μακεδονία 25.5.1935, 3α - β.
- 420) [**Ανωνύμου**] Μίσι ἀγρυπνίαι εἰς τὸν ἄγιον 'Ελισσαῖον. Οἱ δύο Ἀλέξανδροι. 'Ο Τύπος 26.12.1935, 3β-ε (μὲ εἰκόνες Ππδ. και Μωραΐτιδη).
- 421) **Π. Παλαιολόγου** 'Η φιλολογία τῆς Πρωτοχρονιᾶς. 'Αθ. Νέα 2.1.1935, 3γ.
- 422) **Τ. Παπατσάνη** Κρίσεις και συγκρίσεις. Καθημερινὴ φιλολογ. 30.3.1936, 2β.
- 423) **Σπ. Μελάς** Λόγος κατὰ τὴν δεξιώσή του εἰς τὴν 'Ακαδημία. 'Αθηναϊκά Νέα 17.3.1936, 4α.=Πρακτικὰ 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν' 1936.
- 424) [**Ανωνύμου**] Τὸ κρασὶ και ὁ Ππδ. (ἀνέκδοτο). Ταχυδρόμος (Μυτιλήνης) 29.5.1936, 2γ.
- 425) [**Ανωνύμου**] Προλογικὸ σημείωμα στὸν Καλούμπα (Βλ. ἀρ. 3) Φιλολογικὴ Σελίς Μακεδονίας Θεσσαλονίκης 31.5.1936.

- 426) Γ. Βαλέτα 'Ο Ππδ. στή Μυτιλήνη. Ταχυδρόμος 11.8.1936, 1γ - δ.
- 427) Γ. Χατζιδάκις Διατί είμαι δημοτικιστής, άλλα δὲν γράφω τὴν δημοτικήν. Ἐστία 26.9.1936, 1β.
- 428) [Π. Βελόνη] 'Η ἀδελφή του Ππδ. (στὸ θάνατο τῆς Κυρατσούλας). Ταχυδρόμος (Μυτιλήνης) 2.10.1936, 1ε.
- 429) Γ. Βαλέτα 'Ο Παπαδιαμάντης καὶ τὸ γλωσσικό, ΣΒΚ 79=καὶ σὲ ξεχωριστὸ τεῦχος. Σαλονίκη. Ξαντάπωμα ἀπ' τῇ 'Νέα Πνοή'. 1936.- 8α. Σελ. 7.
- Κριτικής 1) Λ. Χ. Ζώη Πρόδοσ (Ζακύνθου) 20.11.1936, 1γ. 2) Λ. Φιλίππος Τερζής καὶ η Νεοελλ. Γράμματα 13.2.1937, 2α - γ. 5) Φ. 'Α ν α τ ο λ ἐ α 'Εφημ. Λεσβίων 11.10.1936, 3α - β. 6) Γιάννης Βλαχογιάννης σελίς 5. 'Εφημ. Λεσβίων 11.10.1936, 3α - β.
- 430) Γ. Βαλέτα Συμπληρωματικὰ στὴ μελέτη: 'Ο Παπαδ. καὶ τὸ γλωσσικό. Νέα Πνοή (Θεσσαλίης) Α' 5, Νοέμβρης 1936, 168.
- 431) Δ. Χρονοπούλου Κυρατσούλα Παπαδ. Εἰς τὸ σπίτι τοῦ συγγραφέως τῆς «Φόνισσας». Καθημερινή (φιλολογική σελίς) 12.10.1936, 1δ - ε.
- 432) Τρ. Εύαγγελίδου 'Η παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τόμος Β' 'Αθ. (Χαλκιόπουλος) 1936, 91, σημ. 3.
- 433) Θ. Λεφκία [Γράμμα ἀπ' τῇ Σκίαθο στὰ 1919]. 'Εφημερίς Λεσβίων 7 καὶ 14.2.1937, 3 ἑπφ. [Περιγραφὴ τοῦ τάφου, τοῦ Ππδ., τοῦ νησιοῦ κλπ.].
- 434) Θ. Λεφκία Στ' ἄγνωριστο μνῆμα τοῦ Παπαδ. [ποίημα]. 'Εφ. Λεσβίων 14.2.1937, 3δ.
- 435) Π. Ψάλτη Λεσβιακή ἀνοιξη. 'Εφημ. Λεσβίων 29.11.1936, 3β. [Οἱ νέοι τῆς Μυτιλήνης (1917) καὶ ὁ Ππδ.].
- 436) Ἀντ. Πρωτοπάτεση Τοῦ στραβοῦ τὸ δίκηο. 'Εφημ. Λεσβίων 20 καὶ 27.12.1936, 2 ἑπφ. [γιὰ τὴν ήθογραφία του].
- 437) G. Théot o k a s La litterature grecque au XXe siècle. Europe (Paris) No 180, 15.12.1937, 548.
- 438) Γ. Ταχογιάννη 'Ο λησμονήμενος Ππδ. Μακεδονία 22.11.1937, 3β [μὲ εἰκόνα τοῦ Ππδ. καὶ μὲ τὸ διήγημά του ἡ 'Αποσάστρα. Προλογ.].
- 439) [Γιάννη Ταχογιάννη] "Ἐνας συγγενῆς τοῦ μεγάλου μας Παπαδιαμάντη ἀφηγεῖται ὀναμνήσεις του. Μακεδονία 11.4.1938, 1 καὶ 4 [μὲ εἰκόνα τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ μνημείου του στὴ Σκίαθο].
- 440) Γιάννη Βλαχογιάννη 'Ιω. Κονδυλάκης. Κρητικές Σελίδες Γ' 1-3 'Απρ.-'Ιουν. 1938, 23 καὶ 24 (ἀναμνήσεις).
- 441) Μ. Ζωγράφος Στὴν ταβέρνα τοῦ Κοιλιαντάμη. Διήγημα. 'Αχαϊκά Β' 5 'Απρ. 1938, 15. [Ἐπανόρθωσή του στὸν ἀρ. 447].
- 442) 'Αλ. Διαμαντοπούλου 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ψυχολογικὸ σχεδίασμα. Τὰ Προπύλαια Α' 3 - 4, Μάϊος - 'Ιούνιος 1938, 105 - 123. βγῆκε καὶ σὲ ίδιαίτερο φυλλάδιο, σχ. 8ο. Πρόβλ. κριτική Μ. Ροδᾶ στὸ 'Ελ. Βῆμα, 'Ιουλ. 1938.
- 443) Π. Σ. Σπανδωνίδη 'Η μαγικὴ γνώση καὶ ὁ Παπαδιαμάντης. Νέα 'Εστία ΚΔ' 278, 15 'Ιουλ. 1938, 943 - 950.
- 444) Γ. Καλαματιανοῦ 'Η Φόνισσα (αἰσθητικὴ ἀνάλυση). Πνευματικὴ Ζωὴ Β' 32, 25.9.1938, 262 - 264.
- 445) Π. Σ. Σπανδωνίδη Α. Ππδ. Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα. Οἱ ἔλαφοροήσκιωτοι. (Λογοτεχνικές ἀναλύσεις). Μακεδονικές 'Ημέρες ΣΤ' 8 - 9, Αὔγ. - Σεπτ. 1938, 214 - 218.
- 446) Κ. Μ. Μιχαηλίδη 'Ο ἑρωτικὸς Ππδ. "Ἐνα ἄγνωστο ποίημά του. Νέα Γράμματα Δ' 8 - 9, Αὔγ. - Σεπτ. 1938, 692 - 701. Βγῆκε καὶ σὲ ίδιαίτερο τεῦχος. Αθήνα. Τυπογραφεῖο Σεργιάδη. 1932, 8ο. Σελ. 14.
- 447) Γ. Βλαχογιάννη Πῶς γράφεται ἡ Ιστορία. Νέα 'Εστία ΚΔ' 287, 1.12.1938, 1633 - 1634. [Ἐπανορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στοὺς ἀρ. 455, 388, 429].
- 448) 'Α κα δημιαριτίστης 'Α θηνών [εἰσηγητής Ζαχ. Παπαντωνίου]. Βράβευση τῆς ἀνά κείρας μελέτης μου. Κρίση: 'Ελεύθερον Βῆμα 31.12.1938 = Καθημερινή = Πρωτα., αὐτ.-Πρβλ. 1) Γρ. γ. Παπαδημητρίου γιὰ τὴν βράβευση. 'Εφημ. Λεσβίων 21.1.1939, 2γ. Ν. Βασιλείας ἀπ. γ. αὐτ. γ. δ. Φ. 'Α ν α τ ο λ ἐ α 'Παπαδιαμάντης [μὲ εἰκόνα]. 'Εφημ. Λεσβίων 14.1.1939, 1γ - δ. 4) 'Απόσπασμα κρίσης 'Ακαδημίας. Πρωτα. 3.1.1939, 1δ.
- 449) Π. Σ. Σπανδωνίδη Γιατὶ ὁ Ππδ. δὲν ἔγινε καθηγητής. Μακεδονικές 'Ημέρες Ζ' 1, 'Ιαν. - Φεβρ. 1939, 15 - 18.
- 450) Κ. Θ. Δημαράς Πασχαλίνη φιλολογία. 'Ελευθ. Βῆμα 9 'Απρ. 1939, 3.
- 451) 'Ιω. Μ. Σπαναγιωτοπούλου 'Η πεζογραφία τῶν μεγάλων ἑορτῶν. Νέον Κράτος Γ' 20, 'Απρίλης 1939, 189 - 190.

- 452) Κ. Βάρναλη 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Στό βιβλίο του : Ζωντανοί ἄνθρωποι. 'Αθήνα (Σεργιάδης) 1939, 5 - 11.
- 453) "Αργη Κόρακα Σκιαθίτικες γραφές, Νεοελληνικά Γράμματα, Β' 147, 23.9.1939, 7α - β (μὲ εἰκόνες καὶ σχεδιάγραμμα τοῦ σπιτιοῦ του).
- 454) "Αργη Κόρακα Σκίαθος (ποίημα). Πνευματική Ζωή Γ' 55, 15.10.1939, 265β.
- 455) Ν. Θ. Μ. Μία δεκαετηρίας. 'Ακτίνες (περ. 'Αθηνῶν) Β' 12, Νοέμβρης 1939, 338, 339 κά.

Έπιμετρο

- 456) Μιχ. Μητσάκη Γράμμα πρὸς 'Αλ. Μωραϊτίδην ἀπὸ 12.5.1894 ἀπ' τὴν Κέρκυρα, ἐφ. 'Αθῆναι, Μάρτ. 1919 = Μὲ τοῦ βορηῆ τὰ κύματα ΣΤ' 1927, 134-138 καὶ 140.
- 457) 'Αλ. Μωραϊτίδη Χριστούγεννα στὸν ὑπὸ μου (διήγημα) 'Ακρόπολις 25.12.1898, 2β-3β [Ἡ πρῶτη ἔκδοση τοῦ ἀρ. 260].
- 458) Π [ετσάλη?] Λογοδοσία μᾶς ἡμέρας. Σημειώσεις 'Αθηναίου. [Κρίσεις γιὰ τὰ διηγήματα Ππδ.-Μωραϊτίδη]. 'Ακρόπολις 7.1.1899, 3α.
- 459) Συναξαριστής Τὸ ἔγκλημα τοῦ 'Αγίου, 'Ακρόπολις 23.4.1897 = Ἡχώ τῆς 'Ελλάδος, 1935, 2 [μὲ σημειώμα τῆς σύνταξης].
- 460) 'Αλ. Μωραϊτίδη Πῶς ἔγινα δημοσιογράφος [1900?] = Μιχ. Χ. Οἰκονόμου Νεοελ. 'Αναγνώσματα Γ'. τάξ. 'Αθ. (Κολλάρος) 1938, 11.
- 461) Γ. Βλαχογιάννη Γράμμα ἀπὸ 1.3.1906 πρὸς Α. Παλλήν. Νέα Γράμματα Δ' 1938, 696 σημ.

35 ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

- 462) Φωτογραφία Νιρβάνα. Πατρίς 13 Μαρτ. 1908.
- 463) Θ. Θωμοπούλου. Μπούστος Ππδ. Graecia IX, 1911, 218.
- 464) Φωτογραφία Δεξαμενῆς μὲ Βλαχογιάννη. Στό βιβλίο : Τρ. Εὐαγγελίδου. Ἡ νῆσος Σκίαθος καὶ αἱ περὶ αὐτῆν νησίδες. 'Αθῆναι 1913, σελ. 40.
- 465) Φωτογραφία τοῦ τάφου του στὴ Σκίαθο μὲ ἔϋλινο σταυρό. Αὔτ.
- 466) Φ. Λυδάκη. Ξυλογραφία. Στό παράφυλλο τῆς Φόνισσας. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη.
- 467) 'Η ἐν Σκιάθῳ προτομὴ τοῦ Ππδ. Στό παράφυλλο τοῦ βιβλίου Α. Μωραϊτίδη : Μὲ τοῦ βορηῆ τὰ κύματα, Σειρά ΣΤ' 'Αθῆναι (Σιδέρης) 1927.
- 468) 'Η πρὸ τοῦ λιμένος νησίς Μπούρτσι, ἐφ' ἣς ὁ προτομή του (μὲ περιγραφὴ τοῦ Δροσίνη ἀπὸ κάτω). Αὔτ.
- 469) Φωτογραφία Ούρανίας Ππδ. 'Ελεύθερον Βῆμα 20.9.1933, 2.
- 470) Φωτογραφία Κυρατσούλας Ππδ. Αὔτ.
- 471) Ἐρείπια τοῦ Κάστρου τῆς Σκιάθου. Καθημερινὴ 12.10.1936, 1.
- 472) Παναγία ἡ Κεχριά. Αὔτ.
- 473) 'Ο τάφος του στὴ Σκίαθο. Μακεδονία 11.4.1938, 1.
- 474) Παπαδιαμάντης. Φωτογραφικὴ μιελέτη. 'Ελευθεριάδη. Νεοελληνικά Γράμματα. Β 106, 10.12.1938, σελ. 16.
- 475) Τὸ Μπούρτζι. - Τὸ μνημεῖο τοῦ Ππδ.. Τὸ σπίτι τοῦ Ππδ.. - Σχεδιάγραμμα τοῦ ἀνώγειου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ππδ. Στὸν ἀρ. 453.

ΜΕΡΟΣ Β' ΚΡΙΤΙΚΑ

19 ΠΡΟΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στό κεφάλαιο αύτό δέν εχει γίνει ώς τώρα τίποτα ἀπολύτως. Οι μεταθανάτιες ἑκδόσεις είναι δλωσδιόλου ἄκριτες, ἀταχτες και πρόχειρες. Σημαντικό βοήθημα γιὰ τὸν κριτικό, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ βιβλιογραφικὴ χρονολόγηση και κατάταξη τῶν διηγημάτων τοῦ Ππδ., ποὺ μᾶς γνωρίζει πότε και ποῦ πρωτοδημοσιευθῆκαν.

A' ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΝΗΣΙΟΤΗΤΑΣ

20 ΕΡΓΑ ΑΝΩΝΥΜΑ

Πρέπει νὰ ἔξεταστῇ, ἂν, τὰ προσγραφόμενα στὸν Ππδ. ἔργα, ποὺ δημοσιευτῆκαν χωρὶς ὑπογραφὴ ἢ μὲ τ' ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ὀνόματός του, είναι δικά του και γιὰ ποιὸ λόγο. Τέτοια ἔργα είναι:

α') *Παπᾶ - Ἀδαμάντιος Οἰκονόμος ἐκ Σημάδου* (ΣΒΚ 8). Δημοσιεύτηκε στὴν Ἀκρόπολη (14.6.1895) ἀνυπόγραφο. Είναι χωρὶς ἄλλο ἔργο τοῦ Ππδ. γιατὶ 1) ἀποτελεῖ νεκρολογία τοῦ πατέρα του και είναι γραμμένο μὲ στοργή, μὲ πόνο και μὲ γνώση τῆς ζωῆς και τῆς δράσης του, 2) είναι δημοσιευμένο στὴν Ἀκρόπολη, δπου στὰ 1895 ἔργαζόταν δ Ππδ. (ΓΠ 177), 3) γιατὶ μόνο τοῦ Μωραΐτιδη μποροῦσε νὰ ἥταν, δπότε θὰ εἴχε κάποια ὑπογραφή, και δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μὴν ἔχει, ἐνῶ γιὰ τὸν Ππδ. ἐπειδὴ δ ἕδιος ἔγραφε γιὰ τὸν πατέρα του μὲ ὑφος ἔγκωμιαστικὸ και φυσικὰ δὲν εὑρισκε ταιριαστὸ δ ἕδιος νὰ τὸν νεκρολογεῖ, ὑπῆρχε λόγος νὰ τὸ δημοσιεύσει ἀνυπόγραφο, 4) ἀναφέρει μὲ τὸν ἕδιο σεβασμὸ και θαυμασμό, δπως σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη, τοὺς κολυβάδες, «τοὺς λεροπρεπεῖς καλογήρους, ἰδρυτὰς τῆς Μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ», 5) μόνο δ Ππδ. ἥταν τόσο κατατοπισμένος στὴ ζωὴ και στὴ δράση τοῦ πατέρα του και μόνο ἀπ' αὐτὸν θὰ μποροῦσαν νὰ γραφοῦν οἱ συγκινημένες και πλούσιες αὐτὲς γραμμὲς γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ταπεινοῦ λευτῆ τῆς Σκιάθου.

β') *Ο 'Υποψήφιος τοῦ Κλαρετῆ* (ΣΒΒ 11). Μικρὸ ἄρθρο δημοσιευμένο στὴν ἐφημερίδα ώς εἰσαγωγὴ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Κλαρετῆ, ποὺ ἀρχισε νὰ δημοσιεύεται στὴν ἐπιφυλλίδα. Είναι, χωρὶς ἀμφιβολία, γραμμένο ἀπ' τὸν Ππδ. ἂν και ἀνυπόγραφο, γιατὶ μόνον ἐκεῖνος ώς μεταφραστὴς ἥταν δ ἐνδεδειγμένος νὰ ἀναλύσει και νὰ χαρακτηρίσει τὸ νέο δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας, τὸ γεγονὸς δὲ δι τὸ δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα, είναι ἔνας ἐπὶ πλέον λόγος, δι τὸ ἀνήκει στὸν Ππδ., ποὺ ἀπὸ τότε συνήθιζε νὰ μὴ γράφει και νὰ μὴν ὑπογράφει ἄρθρα κριτικῆς και δημοσιογραφικῆς ἐπικαιρότητας.

γ') 'Η Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (ΣΒΒ 12), δ') "Υμνος ἀκάθιστος (ΣΒΒ 13), ε') Τὸ Πάσχα (ΣΒΒ 14), στ') Μεγάλη Ἐβδομάδας (ΣΒΒ 18), ζ') Αἱ μετὰ τὸ Πάσχα ψρηστικαὶ ἔορται (ΣΒΒ 19), Ὡ 900ῃς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας (ΣΒΒ 17). "Ολα αὐτὰ τὰ ὡραῖα ἀνυπόγραφα ἄρθρα, μὲν θρησκευτικὸν περιεχόμενο, μὲ εὐλόγεια καὶ μὲ γνώση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων γραμμένα, δημοσιευμένα στὴν ἐφημερίδα κατὰ τὶς μεγάλες ἔορτες τῆς ἐκκλησίας, ποὺ τόσο συγκινοῦσαν τὸν θρῆσκο Ππδ., τὸ ἕνα μᾶλιστα (ΣΒΒ 14) φέρει τὴν ὑπογραφὴν Π., εἰναι ἔργα τοῦ Ππδ. ἀναμφιβόλως καὶ πρὸς τοῦτο μᾶς πείθουν ἐσωτερικοὶ καὶ ἔσωτερικοὶ λόγοι. 1) Τὸ ὑφος καὶ τὸ περιεχόμενό τους, ἡ εὐλόγεια καὶ ἡ πίστη 2) Τὸ γεγονός ὅτι μόνον ὁ Ππδ. ἀπ' τοὺς τότε συντάκτες τῆς Ἐφημερίδος ἦταν ὁ εἰδικός, ὁ κατάλληλος, ὁ ἐνδεδειγμένος καὶ μόνον αὐτὸς θὰ ἐρχόταν στὴ σκέψη καὶ θὰ αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἀδυναμία, νὰ ὑμνήσει, νὰ περιγράψει, νὰ τονίσει τὴν σημασία τῶν μεγάλων ἔορτῶν τῆς ἐκκλησίας μας. Τὸ ἄρθρο του γιὰ τὴν Παμμεγίστη (καὶ στὸ ἐπίθετο ἀκόμα φαίνεται ἡ σφραγίδα του) Λαύρα ἔχει ἀναμνήσεις τοῦ Ἀγίου Ὄρους, διόπου πῆγε καὶ ἔζησε ὁ Ππδ., ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου προέρχεται ἀπὸ τὴν Ιδιαίτερη ἀδυναμία τοῦ Ππδ., πρὸς τὴ Θεομήτορα, ποὺ ὅχι μόνο στὰ διηγήματά του μᾶς καὶ μὲ ίδιαίτερα ποιήματα (BK 203 - 206, ΣΒΚ 7) καὶ μὲ ὀλόκληρο φυλλάδιο (BK 2) τὴν ἔξυμνησε ὁ Ππδ. Τί νὰ πῇ κανεὶς καὶ γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν ἄρθρων (ΣΒΒ 16 - 19) γιὰ τὴ Μεγάλη Ἐβδομάδα, γιὰ τὸ Πάσχα καὶ γιὰ τὶς γιορτές, ποὺ τὸ ἀκολουθοῦμον;

θ') 'Ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ 'Ιερὰ Σύνοδος (ΣΒΒ 12). Δημοσιευμένο στὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1886, δταν ὁ Ππδ. εἶχε πειὰ καταλόβει θέση μέσα στοὺς κυριώτερους ταχτικούς συντάχτες, τὸ ἄρθρο, καίτοι ἀνυπόγραφο, ἀντιπροσωπεύει καὶ τὴ νοοτροπία καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ππδ. νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴ διόρθωση τῶν «κακῶν ἔχόντων» στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. Γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορες μίλησε ὁ Ππδ. μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀργότερα, σ' ἔνα διήγημά του ('Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον, BK 182).

ι') 'Ἀναλύσεις μυθιστορημάτων μεταφρασμένων ἀπ' τὸν Ππδ. (ΣΒΒ 11, 13, 21, 26). Μόνον ὁ Ππδ. ὡς μεταφραστὴς ἦταν ἐνδεδειγμένος νὰ δώσει περίληψη, νὰ κάνει ἀνάλυση καὶ χαραχτηρισμὸν γιὰ ἔργα, ποὺ ἄρχιζε ἡ δημοσιευσὴ τους στὶς ἐφημερίδες, διόπου ἔργαζταν.

ια') 'Ο Χαρίλαος Τρικούπης. Τινὰ χαρακτηριστικὰ περὶ αὐτοῦ. Νεκρολογία. (ΣΒΒ 24). Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημοσιευμένο στὴν Ἀκρόπολη τοῦ 1896, δταν ὁ Ππδ. ἐργαζόταν ὡς τακτικὸς μεταφραστὴς, μὲ τὴν ὑπογραφὴν Π. ἔχει πολὺ ὡραίους χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν Τρ. καὶ τὸ τέλος του προδίδει τὸν Ππδ. ὡς συγγραφέα του. «Φεῦ! πῶς ἔχάθη ὁ γίγας οὗτος καὶ πῶς ἔπεσε δυνατὸς οὐρανὸς τὸν Ἰσραήλ; Πῶς κατεβλήθη εἰς ἔδαφος ἡ δρῦς γιγαντόσωμος, ἥς ἡ κορυφὴ ὑπερείχεν ὅλων τῶν δένδρων τοῦ δάσους καὶ ἥς οἱ κλάδοι παρεῖχον σκιάν καὶ καταφύγιον εἰς χιλιάδας ἀνδρῶν; Πῶς ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος ἀνηρπάγη ἀφ' ἡμῶν ἀνήρ,

δμοιον τοῦ δποίου πρὸ πολλῶν αἰώνων δὲν εἶχε παραγάγει ἡ Ἐλλάς; «Ἄλινδ μοι στοναχεῖτε νάπαι καὶ δώριον ύδωρ». Τὸ ἀπλὸ ὕφος, ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν στοὺς χαρακτηρισμούς, ἡ προσπάθεια νὰ δῇ στὸ μεγάλο πολιτικὸ τὸν ἄνθρωπον, εἶναι γνωρίσματα τοῦ Ππδ. καὶ δὲν ὑπάρχουν πραγματικὰ σημεῖα, οὕτε ἐσωτερικὰ οὕτε ἔξωτερικά, ἐπάνω στὰ δποῖα μποροῦν νὰ στηριχτοῦν ἀντιρήσεις, ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν εἶναι τοῦ Ππδ., ποὺ ὑπογράφει μὲ τ' ἀρχικὰ τοῦ ἐπωνύμου του, ποὺ ἔργαζόταν ὡς συντάκτης στὴν Ἀκρόπολη, ποὺ ἐκτιμοῦσε καὶ θαύμαζε τὴν φυσιογνωμία τοῦ Χαριλ. Τρικούπη, ποὺ λίγα χρόνια ἀργότερα διατράνωσε, ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ ἀρθρίδιό του (ΒΚ 236), τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν ἐκτίμησή του αὐτῇ. 'Ο Χ. Τρικούπης εἶναι δι μοναδικὸς πολιτικός, ποὺ δὲ Ππδ. τὸν εἶδε μὲ καλὸ μάτι ἐκτίμησης.

ιβ') *Ολυμπιακοὶ ἄγωνες καὶ Ολυμπιάδες* (ΣΒΒ 25). Μικρὸ ἀρθρίδιο δημοσιευμένο στὴν Ἀκρόπολη μὲ τ' ἀρχικὰ Πμ. Μὲ τὴν ἴδια μονογραφὴ δημοσιεύτηκε κι ἔνα ἄλλο ἄρθρο στὴν ἴδια ἐφημερίδα (25.2.1894) γιὰ τὸ *Θεόδωρο Βούλγαρη*. Καὶ γιὰ τὸ ἔνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο ὑπάρχουν λόγοι, ποὺ μᾶς ἐμποδίζουν νὰ τὰ προσγράψουμε στὸν Ππδ. καὶ νὰ τὰ παραδεχτοῦμε ὡς ἔργα του. "Αν βιβλιογράφησα τὸ πρῶτο, τὸ ἔκανα τραβηγμένος ἀπ' τὴν ὑπογραφή. 'Ωστόσο πρέπει νὰ σημειώσω δτὶ δὲ Ππδ. ποτὲ ἄλλοτε δὲν ὑπέγραψε μὲ Πμ. ἀλλὰ ἡ ἀπλὸ Π. ἡ Α. Π. ἡ Πδμ. ἡ ἀνώνυμα. 'Ο σπουδαιότερος λόγος, ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ παραδεχτοῦμε ὡς ἔργα του, εἶναι πῶς δὲν μυρίζουν Ππδ. μὲ δποιαδήποτε συγκατάβαση καὶ καλὴ διάθεση κι ἀν τὰ κρίνει κανεῖς.

ιγ') *Πονηροῦ πονηρούτερος*. Διήγημα. ('Εφημερίς 30 - 31 Δεκ. 1868 ἐπ.). Διήγημα ἀνυπόγραφο, προερχόμενο ἀναμφιβόλως ἀπ' τὴν πέννα τοῦ Ππδ. Δὲν ἐτόλμησα νὰ τὸ βιβλιογραφῆσω στὸ ἀρμόδιο μέρος μαζὶ μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ππδ., καίτοι καὶ δ τίτλος καὶ πολλὰ σημεῖα μὲ τράβηξαν. Κλίνω μᾶλλον μὲ τὴ γνῶμη, πῶς πρόκειται ἡ γιὰ διασκευὴ ἔνους ἔργου (γιατὶ δμως κατὰ τὴ συνήθεια του νὰ μὴν τὸ σημειώνει δ εύσυνείδητος καὶ τίμιος μεταφραστὴς Ππδ.;) ἡ καλλίτερα γιὰ δοκιμὴ συνθετικὴ δική του, κατὰ τὸν τρόπο καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἔνων διηγημάτων, ποὺ δὲν ἥθελε, ποὺ δὲν τολμοῦσε νὰ τὴν παρουσιάσει γιὰ δική του δ σοβαρὸς ἐφημεριδογράφος, ποὺ ἀκόμα δὲν εἶχε δώσει σὲ ἐφημερίδα κανένα δημοσίευμα μὲ τ' ὄνομά του. 'Η ύπόθεση ξετυλίγεται στὴν Εύρώπη, οἱ ἥρωες ἔχουν ζένα ὀνόματα, ώστόσο οἱ μέρες εἶναι πρωτοχρονιάτικες καὶ δ Ππδ., δ εύσυνείδητος μεταφραστής, ἐπρεπε κάτι νὰ γράψει, κάπως νὰ τὶς τιμήσει. Τὸ ζήτημα θὰ λυθῇ, δταν γίνουν εἰδικές ἔρευνες, πάντως ὅχι ἀνεξάρτητα ἀπ' τ' ἀκόλουθο διήγημα μὲ τὸν τίτλο:

ιδ') *Βασιλικὸν εἰδύλλιον* (ΣΒΒ 1). Δημοσιευμένο κι αὐτὸ τὸν δεκαπενταύγουστο τοῦ 1887, λίγους μῆνες ἀργότερα ἀπ' τὸ παραπάνου καὶ ἄλλους τόσους πρωτύτερα ἀπ' τὸ *Χριστόψωμο*, τὸ χριστουγεννιάτικο διήγημα τοῦ 1887 στὴν Ἐφημερίδα. Τὸ διήγημα αὐτὸ δὲν ἐδίστασσα νὰ τὸ προσγράψω στὸν Ππδ. καίτοι εἶναι ἀνυπόγραφο, ἔχει ἥρωες μὲ δενικὰ ὀνόματα, διαδραματίζεται στὴ

Γαλλία. 'Αλλὰ εἶναι πολὺ περίεργο κομμάτι, ἐκτός ἀπὸ τὸν τίτλο, που εἶναι παπαδιαμαντικός, ἡ ὑπόθεσή του εἶναι ἀπλή, χωρὶς πλοκή, δὲν ἔχει κὰν ὑπόθεση, δὲν εἶναι κὰν διήγημα, εἶναι θλιβερές σκέψεις γιὰ τὴν ἀνισότητα μέσα στὴ ζωή, γιὰ τὴν ἀτεγκτη κενοδοξία τοῦ πλούτου καὶ τὴ ματαιότητα τῶν ἀξιωμάτων, που θὰ τὰ κάνει κακότε στάχτη καὶ καπνὸ ἡ ἀδυσώ πητη ἐπέμβαση τοῦ χάρου. Τὸ βασιλόπουλο, που ἀγαπᾷ τὴ φτωχὴ κόρη. 'Η κόρη ἀναγνωρίζει τὸ βασιλῆ, λιποθυμᾶ ἀπ' τὴ συγκίνηση. «'Οταν τὴν ἔγειραν εὑρέθη νεκρά. Οὗτω βαίνουσι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου. Σήμερον δ' Ἀντώνιος καὶ ἡ Ἐλίζα ἐφαρπαγέντες ἐν τῇ ἀκμῇ καὶ τῷ ἄνθει τῆς νεότητος ὑπὸ τοῦ θανάτου, ἀναπαύονται ἐσαεί, ἐκείνος ὑπὸ τὸ μάρμαρον τοῦ Ἐσκουριάλ καὶ αὐτὴ ἐν τῷ κοινῷ λάκκῳ. 'Αλλὰ τί λιχύει τὸ μάρμαρον κατὰ τοῦ χρόνου; Τίς εἰδε ποῦ εὑρίσκονται οἱ τάφοι τοῦ Δαρείου, τοῦ Ἀλεξανδροῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ Μαυσώλου; Τί σημαίνουν λοιπὸν τὰ μάρμαρα, ἀν μέλλωσιν, ως ἡμεῖς νὰ μεταβληθῶσιν εἰς κάνιν; 'Ἐν τῇ ἐσχάτῃ μηδενίσει, ἡτις θὰ ἔξισώῃ τὰ πάντα, ἡ ἔγκατα λελειμένη κόρη τοῦ λαοῦ, κατέστη ἵση τοῦ βασιλικοῦ ἔραστοῦ της. "Ω κενοδοξία! τί βαρύνεις ἐνώπιον τοῦ θανάτου; »"Εδωσα αὐτὴ τὴν περικοπὴ γιὰ νὰ φανῇ καὶ ἡ γλώσσα καὶ τὸ υφος καὶ ἡ νοοτροπία τοῦ Ππδ. Ιδίως ἡ τελευταία, γιατὶ αὐτὴ εἶχε διαμορφωθῆ ἥδη, ἐνῷ τὰ ἄλλα τὰ ἐμόρφωσε σιγά - σιγά ἀργότερα. 'Οπωσδήποτε οἱ ἐπιφυλάξεις μου γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸν εἶναι πολὺ λίγες καὶ ἀσήμαντες, καὶ γι' αὐτὸν τὸ θεωρῶ, περισσότερο ἀπ' τὸ πρωγούμενο, ως μία δειλή καὶ συγκαλυμένη διηγηματογραφική ἀπόπειρα τοῦ Ππδ. — τὴν ἀπαρχὴν τοῦ ἔργου του — ἐπηρεασμένη ἀπὸ ξένα πρότυπα, Ιδίως γαλλικά.

ιε') *Οἱ μεταφράσεις τοῦ Ππδ.* Αὐτοδίδαχτος σπουδαστής ξένων γλωσσῶν, τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ἀγγλικῆς Ιδίως ἀπὸ τὰ 1874, ἔζησε ἀπὸ τίς μεταφράσεις. Κολοσσαῖο εἶναι τὸ μεταφραστικὸ ἔργο του, όλο δημοσιευμένο ἀνώνυμα. Δὲν εἶναι δμως δύσκολο νὰ καθορίσουμε καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς μεταφραστικῆς τοῦ Ππδ. παραγωγῆς, δταν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας, 1) ὅτι δ Ππδ. δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο, οὔτε πινακίδες, οὔτε πρακτικά, οὔτε κριτική, οὔτε ἐπικαιρότητες, οὔτε χρονογραφήματα — σ' ὅλα αὐτὰ δμολογεῖ πώς ἡταν ἀνίκανος καὶ ἀνεπιτήδειος — στίς ἐφημερίδες, ὅπου ἔργαζόταν, ἀπὸ τὸ νὰ μεταφράζει ἄρθρα καὶ ειδήσεις ἀπὸ δένες ἐφημερίδες καὶ νὰ τροφοδοτεῖ τὴν καθημερινὴ ἐπιφυλάδα μὲ μεταφράσεις ξένων ἔργων. "Ολοι οἱ βιογράφοι του, όλοι οἱ ἀνεκδοτογράφοι καὶ ἀπομνημονευματογράφοι του διαπιστώνουν τὸ γεγονὸς αὐτό, που δὲν χρειάζεται ἀπόδειξη. 2) ὅτι δ Ππδ. ἔργαστηκε ως τακτικὸς μεταφραστής · καὶ ἡταν καὶ δ μοναδικός · στίς ἐφημερίδες: 'Ἐφημερίς, 'Ἀκρόπολις, N. "Ἄστυ καὶ στὸ περιοδικό: Νέον Πνεῦμα. 'Ανάγκη πᾶσα λοιπὸν νὰ ξέρουμε τὰ χρονικὰ διαστήματα τῆς μεταφραστικῆς του θητείας σὲ κάθε ἐφημερίδα, ὅπότε μὲ βεβαιότητα θὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε, πώς ἀν ὅλες, οἱ περισσότερες, οἱ πλειστες λογοτεχνικὲς μεταφράσεις στὴν ἐπιφυλαδία τῶν ἐντύπων αὐτῶν κατὰ τὰ διαστήματα αὐτὰ εἶναι τοῦ Ππδ.

Στήν 'Εφημερίδα ἀρχισε νὰ συνεργάζεται κατά τὸ 1880, δῆμος μόνο τὴν πρωτοχρονιὰ τοῦ 1883 ἔχουμε γραπτὴ καὶ ρητὴ μετριψία (ΣΒΒ 248), διὰ ἀνήκει στὸ συντακτικὸ προσωπικὸ τῆς «Ἐφημερίδος». Τί ἔκανε δῆμος ἐκεῖ; Τί ὑπηρεσία εἶχε; Γνωστὸς καὶ σπουδαῖος δὲν ἦταν ἀκόμα. Τὸ χρονογράφο, τὸν κριτικό, τὸ ρεπόρτερ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει, πρωτότυπη ἄλλῃ ἐργασίᾳ οὕτε ἀν ἔδινε θὰ δημοσιεύσταν, γιατὶ οἱ ἐφημερίδες τότε ἦταν πολὺ μικρές καὶ τὰ φιλολογικά τους δημοσιεύματα πολὺ ἀραιά. «Ἐναντι ποιᾶς ἐργασίας ἔπαιρνε, ὡς ἔγραφε στὸν πατέρα του τὸ Νοέμβρη τοῦ 1882, «100 φράγκα τὸν μῆνα μὲ δχι πολλὴν ἐργασίαν»; Φυσικά, καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφιβολία, ἡ «δχι πολλὴ αὐτὴ ἐργασία» ἦταν ἡ μεταφραστική, εἴτε δημοσιογραφική εἴτε λογοτεχνική. Στὰ 1888 ἐργάζόταν ἀκόμα στὴν 'Εφημερίδα (ΓΠ 188) καὶ ἔξακολούθησε νὰ ἐργάζεται καὶ ὡς τὰ 1890 (ΓΠ 167), δόποτε, ὡς γράφει, «ὅταν συνεννοηθῶ τότε καὶ ἐπὶ μῆνας δύναμαι νὰ ἐργάζωμαι μένων ἐν Σκιάθῳ», δηλ. μεταφράζοντας στὴν ἐπιφυλλίδα, καὶ ἀκόμα ὡς τὰ τέλη περίπου τοῦ 1892.

Στὴν 'Ακρόπολη συνεργάστηκε δ. Ππδ. ἐνα μικρὸ διάστημα, ποὺ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα νὰ τὸ καθορίσουμε ἀκριβῶς, πάντως κατά τὸ 1887. Τακτικὴ ὑπηρεσία μεταφραστῇ ἀνέλαβε δ. Ππδ. στὴν 'Ακρόπολη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1893 (ἐργάστηκε μὲ πρωτότυπα δημοσιεύματα καὶ κατὰ τὸ 1892 (ΓΠ 175) ὡς τὰ 1898, δόποτε φαίνεται νὰ τραβήχτηκε καὶ νὰ ἔδινε ἔκτακτη συνεργασία, καθὼς μᾶς δίνει νὰ ὑποθέσουμε τὸ γράμμα τοῦ ἀρχισυντάκτη τῆς 'Ακρόπολης Σπανοπούλου (ΓΠ 182), ποὺ τοῦ γράφει τὸ Μάρτη τοῦ 1898 ἀν δέχεται ν' ἀναλάβει τὴ μετάφραση ἀπ' τ' ἀγγλικά τοῦ ἐργού τοῦ Φαρράρ «δ. Βίος τοῦ Χριστοῦ». Ἀπὸ τὰ 1900 δ. Ππδ. δὲν φαίνεται νὰ ἐργάστηκε τακτικὰ ὡς μεταφραστής σὲ καμμιὰ ἐφημερίδα, γι' αὐτὸ καὶ δ. ρυθμὸς τῆς πρωτότυπης παραγωγῆς του αὐξάνει δυσσανάλογα, οἱ δὲ διαμονές του στὴ Σκίαθο παρατείνονται πάντα ἐπὶ πολλοὺς μῆνες, ἐπὶ χρόνια.

Στὸ N. "Ἀστυ ἐργάστηκε ταχτικὰ δ. Ππδ. κατά τὰ ἔτη 1906 — 1908 καὶ προηγουμένως κατά τὰ ἔτη 1899 — 1901. Δέν ξέρουμε δῆμος θετικὰ ὃν ἡ μεταφραστικὴ του συνεργασία ἦταν δημοσιογραφικὴ ἡ πολιτικὴ. Πρέπει δέ νὰ σημειώθῃ διὰ δ. Ππδ. δὲν ἔμεινε εὐχαριστημένος ἀπ' τὴν ἀμοιβὴ, ποὺ ἔπαιρνε ἀπ' τὸν Κακλαμάνο (ΓΠ 190). 'Οπωαδήποτε τοῦτο εἶναι βέβαιο, διὰ μετὰ τὸ 1900 δ. Ππδ. δὲν ἔχει πουθενὰ ταχτικὴ ἐργασία καὶ βρίσκεται σὲ μεγάλη φτώχια. Τὰ δυσκολώτερα χρόνια τῆς ζωῆς του, ποὺ πηγαινοέρχεται στὴ Σκίαθο καὶ τέλος δταν τοῦ γράφει στὰ 1909 δ. Βλαχογιάννης νὰ κατεβῇ στὴν 'Αθήνα, βαριεστημένος ἀπ' τὴν ἀνεργία τοῦ ἀπαντᾶ. «Καὶ τὶ νὰ κάμω στὴν 'Αθήνα; Διὰ νὰ πληρώνω νοίκι;» (ΓΠ 206).

Στὸ περιοδικὸ τοῦ Γαβριηλίδη «Τὸ Νέον Πνεῦμα» δ. Ππδ. συνεργάστηκε τακτικά. «Τὰ δύο τρίτα τοῦ «Νέου Πνεύματος», γράφει δ. Νιρβάνας (ΣΒΚ 81, 3β), τὰ μετέφραζε ἐκεῖνος.... βρέθηκε ύποχρεωμένος νὰ μεταφράζει ἀρθρα τῆς μονιστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ πλήγωναν τὴν πίστη του στὰ καίρια». Στὸν πρῶτο

χρόνο τοῦ Ν. Πνεύματος οἱ περισσότερες μεταφράσεις εἶναι τοῦ Ππδ. Τοῦ δευτέρου τόμου δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἔξακριβωθοῦν, γιατὶ ὁ Ππδ. ἀηδιασμένος ἀπ' τὸ περιεχόμενο τῶν νεωτεριστικῶν καὶ ἀθεϊστικῶν ἄρθρων, τραβήχτηκε ἀπ' τὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ καὶ ἔδινε διάρισμένες μόνο μεταφράσεις καὶ πρωτότυπη συνεργασία.

"Ἐχοντας ὑπ' ὅψη μου τὸ παραπάνω πραγματικά στοιχεῖα, προσέγραψα στὸν Ππδ. ὅλες τὶς μεταφράσεις λογοτεχνικῶν ἔργων ἀπ' τὰ γαλλικὰ καὶ τ' ἀγγλικὰ ποὺ εἶναι δημοσιευμένες στὴν ἐπιφυλλίδα τῆς «'Ἐφημερίδος» ἀπ' τὶς ἀρχές τοῦ 1883 ὡς τὸ τέλος τοῦ 1892. Ἐπίσης τὶς μεταφράσεις στὴν ἐπιφυλλίδα τῆς 'Ακρόπολης ἀπὸ τὸ Μάη τοῦ 1892 ὡς τὰ 1900. Ἐπίσης τὶς λογοτεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς μεταφράσεις, ὃσες δὲν εἶναι τοῦ Ππδ. ἔχουν ύπογραφὴ τῶν μεταφραστῶν, ποὺ εἶναι δημοσιευμένες στὸ Ν. Πνεύμα τοῦ 1893 μονάχα. Τὶς μεταφράσεις του στὸ "Ἀστυ δὲν μπόρεσα νὰ ἔξακριβώσω, γι' αὐτὸ προσέγραψα στὸν Ππδ. μόνο μιὰ (ΣΒΒ 235), ποὺ φέρεται μὲ τὴν ύπογραφὴ Α. καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητα τοῦ Ππδ.

Δὲν ἀμφιβάλλω καθόλου γιὰ τὴ γνησιότητα τῶν μεταφράσεων, ποὺ ἀριθμησα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ στὴ βιβλιογραφία μου. "Ολες περίπου εἶναι ἀνώνυμες, ἐκτὸς ἀπ' τὴν μετάφραση τοῦ Σιέγκεβιτς (ΣΒΒ 234), ὃσες ὅμως ἔβγαιναν σὲ βιβλίο κατόπιν εἶχαν τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆς. "Εκανα ἐπιλογὴ στὶς ἀνώνυμες μεταφράσεις τοῦ Ν. Πνεύματος, ἀλλὰ μὲ μέτρο καὶ μ' αὐστηρότητα. Ἀπόκλεισα ὃσες μοῦ γεννοῦσσαν καὶ τὴν παραμικρὴ ύποψία, διτὶ δὲν προέρχονται ἀπ' τὸν Ππδ., δπως λ. χ. οἱ μεταφράσεις στὸ Ν. Πνεύμα τῆς δεύτερης χρονιᾶς, οἱ μεταφράσεις στὸ "Ἀστυ κλπ. Ἡ μετὰ τὸ 1900 μετάφραση τοῦ Στάνλεϋ Ούέλμαν (ΣΒΒ 233) μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι τοῦ Ππδ., δπως ἀμφισβητήσιμες εἶναι καὶ οἱ μεταφράσεις τῆς 'Ακρόπολης τοῦ 1892 (ΣΒΒ 125—126). Λίγες μεταφράσεις τοῦ Ππδ. σὲ βιβλία βγαλμένες ἢ σὲ περιοδικὰ δημοσιευμένες ἀναγράφει δ Κατσίμπαλης (ΒΚ 240—255). Ἐπίσης δὲν μπόρεσα νὰ ἔξακριβώσω τὶς μεταφράσεις τοῦ Ππδ. στὴν πρώτη 'Ακρόπολη κατὰ τὰ ἔτη 1885—1887, ἀν ἔκανε καὶ ποιές. Πάντως, δπως ἐσημείωσα, ἔργαστηκε μιὰ περίοδο κατὰ τὰ χρόνια αὐτὰ στὴν 'Ακρόπολη, δπου στὰ 1884 δημοσίευσε ἐπιφυλλιακὰ τὴ Γυφτοπούλα του.

'Εδὼ πρέπει νὰ γίνει λόγος γιὰ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Ππδ. ποὺ φέρουν μονογραφικὴ ύπογραφὴ Α. Π., Πδμ. Γ' αὐτά, δσα εἶναι βιβλιογραφημένα μέχρι τώρα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, δτι εἶναι ἔργα τοῦ Ππδ. καὶ τοῦτο μᾶς ύποχρεώνουν νὰ παραδεχτοῦμε πρὸ παντὸς ἐσωτερικοὶ λόγοι, ἐκτὸς τῶν ἔξωτερικῶν. Τέτοια ἔργα εἶναι τὰ ΒΚ 28, 30, 212, 214, 233, ἡ δὲ ἀνώνυμη μετάφραση τοῦ Δοστογιέφσκη (ΒΚ 240) εἶναι ἀναμφισβήτητα τοῦ Ππδ. Ἡ μετάφραστικὴ ἔργασία τοῦ Ππδ. στὶς ἐφημερίδες εἶναι βέβαια εύρυτερη — πολιτικὰ ἄρθρα, ἀνταποκρίσεις κλπ.

3 ΕΡΓΑ ΥΠΟΒΟΛΙΜΑΙΑ

α') *Tὸ Βιδάνιο.* Μ' αὐτὸ τὸν τίτλο προσέγραψε στὸν Ππδ. δι Κατσίμπαλης ἔνα διήγημα (ΒΚ 162). Παραπέμπει στὴν Χαραυγὴ (περιοδ. Μυτιλήνης) τομ. Α, 1911, σ. 98, καὶ ύποθέτει, ὅτι εἶναι ἀνατύπωση ἀπὸ παλαιότερη δημοσίευση. "Ομως μὲ τὸν ἵδιο τίτλο καὶ στὸ ἵδιο περιοδικὸ καὶ στὴν ἴδια σελίδα βρίσκουμε ἔργο τοῦ *Z. Παπαντωνίου*, ύπογραμμένο φαρδειά - πλατειά μὲ τὴν ύπογραφὴ του καὶ προλογισμένο μὲ τὸ ἔξῆς σημείωμα τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ: «Ἡ «Χαραυγὴ» πιστὴ εἰς τὸ πρόγραμμά της.... εὐχαρίστως ἀγγέλλει σήμερον εἰς τοὺς ἀναγγώστας της, ὅτι ἔξησφάλισε καὶ τὴν συνεργασίαν τοῦ γνωστοῦ εἰς τὸ πανελλήνιον λογίου καὶ ποιητοῦ κ. Ζαχ. Παπαντωνίου, ἐσχάτως ἐπιστρέψαντος εἰς Ἀθήνας ἐκ Παρισίων, ἐνθα δπὸ ἐτῶν διέμενεν». Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ύποβολιμαῖο ἔργο τοῦ Ππδ.

β') *Tὸ ἔγγόνι τῆς στριγγίλας.* Διήγημα δημοσιευμένο στὴ Καθημερινὴ 8 'Απρ. 1934, μὲ προλογικὸ σημείωμα τῆς σύνταξης, διποὺ ἔξηγεῖ, πῶς πέρασε στὰ χέρια τῆς τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ἔργο τοῦ Ππδ. «Τῷ 1910, γράφει, εἶχεν ἀποσταλῆι εἰς τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐκδιδόμενον περιοδικὸν «Νέα Ζωὴ», ἀλλὰ συνέπεσε μὲ τὴν προσωρινὴν διακοπὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ. Τὸ διήγημα περιήλθεν ἔκτοτε εἰς τὸν τυπογράφον τῆς Ν. Ζωῆς, δ ὁποῖος καὶ τὸ διετήρησε μέχρι σήμερον ἐκ τῶν τυπογραφικῶν του δοκιμών. 'Ολίγους μῆνας κατόπιν δηλαδὴ τὸν Ἰανουαρίον τοῦ 1911, δ Ππδ. ἀπέθηνησκεν εἰς Σκίαθον καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶχε τὴν εὐκαίριαν νὰ ἀναζητήσει τὸ χειρόγραφον. Διασωθὲν λοιπὸν εἰς τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια περιήλθε μέχρι τῆς συντάξεως τῆς «Καθημερινῆς», δ ὁποία τὸ δημοσιεύει».

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἔξεταση τοῦ διηγήματος, ἀνάγκη νὰ σταθοῦμε στὶς πληροφορίες τοῦ σημειώματος αὐτοῦ, γιὰ νὰ δοῦμε ἢν ανταποκρίνονται πρὸς τὴν ἀλήθεια. Μὲ τὸ περιοδικὸ Ν. Ζωὴ δ Ππδ. εἶχε τακτικὴ ἐπικοινωνία καὶ ἔστελνε τακτικὴ συνεργασία, γιὰ τὴν διποία καλοπληρωνόταν. Κατὰ τὴν μαρτυρία μάλιστα τοῦ Γ. Πετρίδη, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ σύνδεσμο μεταξὺ Ππδ. καὶ Ν. Ζωῆς (ΓΠ 202, 208), δ Ππδ. εἶχε ύποσχεθῆ νὰ τοὺς στείλει νὰ δημοσιεύσουν μιὰ σειρὰ διηγήματά του, αὐτὰ ποὺ πέρασαν στὰ χέρια τοῦ Κακλαμάνου. Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1908, δ Ππδ. παρακαλοῦσε τὸ Βλαχογιάννη νὰ ρωτήσει τὸν Πετρίδη, δικτύειε νὰ τοῦ στείλει γιὰ τὴ Ν. Ζωὴ 4 - 5 διηγήματα, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γράψει, καὶ «ἔν μακρότερον ἔργον «Στὰ Τραχαλέμαντρα» ἐπιγραφόμενον, ίδιόρρυθμον καὶ τολμηρὸν» (ΓΠ 202). Μόνον διηγηματικά μετὰ ἔνα δλόκληρο χρόνο ἔγινε δυνατὸ νὰ δημοσιεύσει ἡ Νέα Ζωὴ καὶ τρία μικρὰ διηγήματα τοῦ Ππδ. (ΒΚ 154, 155, 156). Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν εἴτε μαζὶ μ' αὐτὰ τὰ διηγήματα εἴτε χωριστὰ ἀργότερα κατὰ τὸ 1910, νὰ ἔστειλε δ Ππδ. συνεργασία στὴ Νέα Ζωὴ. Καὶ εἶναι ἀλήθεια τὸ ἀναφερόμενο ὅτι ἡ Νέα Ζωὴ εἶχε σταματήσει τὴν ἔκδοσή της τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1910 γιὰ νὰ ξαναρχίσει στὰ 1912 σὲ μικρὸ σχῆμα. Πῶς διηγηματικά μεταξύ τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ Ν. Ζωῆς έμεινε ἀπ' ἔξω; Καὶ πῶς ζεχάστηκε ἀπ' τοὺς κύκλους

τοῦ περιοδικοῦ καὶ δὲν δόθηκε πουθενά ἀλλοῦ, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀμέσως ὑστερα ἀπὸ τρεῖς μῆνες ὁ θάνατος τοῦ Ππδ. καὶ ἡ γύρω του κίνηση ἔκαναν περιζήτητα τὰ ἔργα του;

"Οταν κανεὶς, χωρὶς νὰ ξέρει τὸ συγγραφέα, περάσει μὲ προσοχὴ τὸ διήγημα αὐτὸ δ νοῦς του, δὲν θὰ πάει καθόλου στὸν Ππδ. Δὲν ἔχει τίποτα ἀπολύτως ἀπὸ τὴν τέχνη του, τίποτα ἀπὸ τὴ γλῶσσα του· τὸ ὄφος, ἡ σύνθεση, τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου καὶ τῆς ἔκφρασης εἰναι ξένα τελείως ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ συγγραφέα τῆς «Φόνισσας». "Ἐνα βιαστικὸ διάβασμα φτάνει νὰ πείσει καὶ τὸν πειδ ἄπειρο καὶ ἄγευστο τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. Δὲν εἰναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐπιμείνουμε, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ὁ σκιαθίτης λόγιος Τσαμασφύρος σὲ εἰδικὸ ἀρθρίδιο του (ΣΒΚ 61) παρέταξε ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα γιὰ ν' ἀποδείξει τὴ νοθεία τοῦ κομματιοῦ. Σ' αὐτά, ποὺ τὰ ὑπογράφω ἀνεπιφύλαχτα, ἔχω νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἔξης: 1) Τὸ διήγημα εἰναι χρονολογημένο στὸ τέλος: Μάρτιος 1894. 'Ἐδω ἔχουμε ἀμέσως πολλὲς ἀντιφάσεις. Πῶς κράτησε τόσα χρόνια ἀνέκδοτο τὸ ἔργο αὐτὸ δ φτωχός Ππδ., τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναγκαζόταν πολλὲς φορὲς νὰ βιάζει τὸν ἀστού του νὰ γράψει κατὶ γιὰ τὸ ψωμὶ του. 'Αποκλείεται δὲ τελείως νὰ ἔστειλε δημοσιευμένο ἔργο, γιατὶ δ Ππδ. ἥταν τίμιος χριστιανὸς καὶ δὲν ἔκανε δόλους. "Επειτα ὅποιος ἔχει παρακολουθήσει τὴν γλωσσικὴ ἔξελιξη τοῦ Ππδ. ἔκπλήσσεται μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ ἔργου, ποὺ εἰναι δημοτικὴ μὲ ἡθελημένη προσπάθεια νὰ νοθευτῇ μὲ λίγα στοιχεῖα, γιὰ νὰ πλησιάσει τοσας μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Ππδ. Τέτοια γλῶσσα ἥταν ἀδύνατο νὰ γράψει δ Ππδ. στὰ 1894. 2) Γνωστὴ εἰναι ἡ εἰλικρίνεια τοῦ Ππδ. ὅχι μόνο στὴ ζωὴ του, μὰ καὶ στὴ τέχνη του καθὼς θ' ἀποδείξω σὲ ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης μου. 'Ανακρίβειες γιὰ οἰκονομία τῆς πλοκῆς καὶ ἐποικοδόμηση τοῦ μύθου δὲν ὑπάρχουν στὰ ἔργα του. "Αν λοιπὸν τὸ διήγημα εἰναι τοῦ Ππδ., πρέπει ἡ ἀκόλουθη περικοπὴ νὰ εἰναι σωστή, ἐνῷ δὲν εἰναι. «'Ημουν νέος ἀκόμη καὶ γιὰ λόγους ποὺ δὲν εἰναι ἀνάγκη νὰ τοὺς ἀναφέρω (sic) μὲ εἶχαν ἀναγκάζει (sic) νὰ περάσω τὶς ἕορτὲς τοῦ Πάσχα τοῦ 1888 ἔξω ἀπ' τοὺς δικούς μου, σ' ἔνα νησὶ τοῦ Αἴγαιου κι' αὐτό». 'Ἐδω ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες ἐπαναπανωτές ἀνακρίβειες: α') δτι πέρασε Πάσχα σὲ νησὶ τοῦ Αἴγαιου ἔξω ἀπὸ τοὺς δικούς του, ἐνῷ δ Ππδ. πουθενὰ δὲν ἐπῆγε ἐκτὸς ἀπ' τὸ Βόλο, τὴ Χαλκίδα καὶ τὴν 'Αθήνα, β') στὰ 1888 δ Ππδ. ἥταν περασμένος πιά, σαρανταρίτης περίπου, γ') πλήρη χρονολογία ποτὲ δ Ππδ. δὲν ἔβαλε στὰ διηγήματά του. 'Εντοπίζει χρονικὰ τὰ γεγονότα μὲ λειψές χρονολογίες λ. χ. 186 ., 187 ., κλπ. δ') τὸ διήγημα κατὰ τὴν περικοπὴ αὐτὴ ἐκτυλίσσεται ὅχι στὴ Σκίαθο μὰ ἀλλοῦ, σ' ἔνα νησὶ τοῦ Αἴγαιου, ἔξω ἀπ' τοὺς δικούς του (τὶ σοῦ λέγει κι αὐτὴ ἡ ἔκφορα) δηλ. μακρυά ἀπ' τὴ Σκίαθο, ἐνῷ εἰναι γνωστὸ δτι κανενὸς ἀπολύτως ἔργου τοῦ Ππδ. ἡ ὑπόθεση δὲν ξετυλίγεται ἔξω ἀπ' τὴ Σκίαθο καὶ στὴν 'Αθήνα, τοὺς δυὸ τόπους, δπου ἀποκλειστικὰ πέρασε δ Ππδ. δλη του τὴ ζωὴ. Καὶ οὕτε μόνο ἔγραψε ἄλλ' οὕτε ἥταν δυνατὸ νὰ γράψει πράγματα, ποὺ δὲν εἶδε καὶ ποὺ

δὲν ἔζησε, γιατὶ τὸ θεωροῦσε ἀμάρτημα, ἔργο ἀπάτης καὶ ξεγελασμοῦ. ε').) ποιὸς ἀνάγκασε ποτὲ τὸν Ππδ. νὰ περάσει τὴ Λαμπρὴ κάπου . . . Αὐτὸ εἶναι φευτιά καὶ φευτιὲς δὲν ἔγραψε ποτὲ ὁ Ππδ. 3) Ἡ γλώσσα του, ἔστω καὶ δημοτικὴ νοθευμένη παπαδιαμαντικὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι τοῦ Ππδ. Λ. χ. «Ἡ συλλογὴ φαινότανε πῶς βασάνιζε τὸ νοῦ του. Μιὰ συλλοή ποὺ ἀκοντας ἔκανε δλούς . . . 'Υπὸ τὸν ὥθησι τοῦ ἐνστίκτου . . . Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐδέσποιζε τὸ νοικονυδίστικο πνεῦμα . . . 'Αλλὰ στὸ σημεῖο τοῦ δρφανοῦ (sic) ἔξεγείρετο ἡ φωνὴ τῆς γιαγιᾶς . . . ». Τέτοια λόγια καὶ τέτοιες ἑκφορὲς οὕτε ἔγραψε οὕτε σκέφτηκε ποτὲ ὁ Ππδ. 'Ο Ππδ., τέλειος κάτοχος τῆς δημοτικῆς, λίγες φορὲς τὴν ἔγραψε ἀλλὰ τὴν ἔγραψε στρωτή, κανονική, καθαρή. 4) Προλόγους ποτὲ δὲν ἔκανε στὰ διηγήματά του ὁ Ππδ. καὶ μάλιστα σᾶν αὐτόν, ποὺ ἔχει τὸ διηγῆμα αὐτό. Ποτὲ δὲν ἔκανε εἰσαγωγές στὸ λόγο, δπως στὸ διηγῆμα αὐτὸ (στήλη γ').) δπου μπαίνει στὴ διήγηση ὕστερα ἀπὸ πρόλογο καὶ μὲ τὴ φράση : *Kai ίδον πᾶς.* 5) Καὶ οὕτε τέλειωνε τὸ διηγῆμα του ἔτοι ὁ Ππδ. μὲ συμπεράσματα καὶ μὲ κατακλεῖδες. Τὸ διηγῆμα τοῦ Ππδ. δπως μάλιστα εἶχε διαμορφωθῆ στὰ στερνά του χρόνια, ἀρχίζει φυσικὰ σὰ διαδοχικὴ συνέχεια τῶν γεγονότων τῆς ζωῆς καὶ προεκτείνεται μέσα στὴν ἴδια ζωὴ φυσικά καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει ὁ ἀναγνώστης καλά - καλά. 6) Μερικὰ σημεῖα, ποὺ θυμίζουν παραλλήλους τόπους καὶ φανερώματα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, δπως ἡ στρίγγα γρηά, ὁ βρωμο-Νικολός, οἵ καπετάνιοι, ἡ λαπριάτικη ήμέρα εἶναι πολὺ ἔξωτερικὰ καὶ τόσο μακρινά καὶ ἀδέξια, (λ. χ. ἡ ἑορτὴ τῆς ἀγάπης, ἡ ἀκολουθία), ὡστε προδίδουν περισσότερο ἀντὶ νὰ κατοχυρώνουν τὴ γνησιότητα τοῦ διηγήματος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἔργον τοῦ Ππδ. τὸ «Ἐγγόνι τῆς στρίγγας», τόσο, ὡστε νὰ μὴ χρειάζεται οὕτε ἀπόδειξη καὶ νὰ καταντᾶ περιττολογία κάθε συζήτηση . . . 'Αλλὰ τίνος εἶναι λοιπόν; "Ισως νὰ εἶναι ἀλήθειες τὰ δσα μᾶς λέγει ἡ σύνταξη τῆς «Καθημερινῆς» καὶ δμως βέβαιο εἶναι ὅτι χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει ἔπεσε θῦμα κακοβουλίας καὶ δόλου. Γιατὶ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὑπάρχει πρόθεση καὶ ὑπάρχει σκηνοθεσία. 'Εκείνη λ. χ. ἡ πληροφορία, ὅτι τὸ διήγημα σώθηκε σὲ τυπογραφικὰ δοκίμια, εἶναι ὑποπτη προσπάθεια ἀποκλεισμοῦ κάθε ὑπόνοιας, ὅτι τὸ διηγῆμα δὲν εἶναι νόθο κατασκεύασμα προμελέτης καὶ δόλου. Καὶ ἐπειδή, καθὼς εἴδαμε, ὁ ἄγνωστος δράστης τῆς νοθείας εἶναι σὲ θέση νὰ κατέχει βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καλές, ὡστε νὰ ξέρει καὶ τὶς σχέσεις τοῦ Ππδ. μὲ τὸ περιοδικό «Νέα Ζωὴ» καὶ τὴ διακοπὴ τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ κατὰ τὸ 1910, πιστεύω δτι πρέπει νὰ εἶναι ἔκεινος, καὶ μόνον ἔκεινος, ποὺ προμήθευσε τὸ διηγῆμα στὴν ἐφημερίδα καὶ ἔδωσε καὶ τὶς πληροφορίες, ποὺ τὶς υἱοθέτησε καὶ τὶς μετάδωσε ἡ «Καθημερινή».

γ'.) Δὲν ἔχουμε πάτερα Μ' αὐτὸ τὸν τίτλο δημοσιεύηκε στὸ Μην. Εἰκ. 'Εθνικό Κήρυκα τῆς Ν. 'Υόρκης ('Ιούλιος 1923, 17 - 8) διήγημα τοῦ Ππδ. ἐνῶ δὲν ὑπάρχει γνωστὸ μέχρι τώρα δμοιδιτλο διήγημά του. Μὲ τὸ διάβασμά του διαπιστώνει κανείς ὅτι

είναι τὸ ἔδιο ἀκριβῶς, μὰ μὲ παραλλαγμένο τίτλο, μὲ τὸ διήγημα : *Πατέρα σὺν σπίτι* (BK 63, δ'). *Τρικολόρο*. Μ' αὐτὸ τὸ τίτλο δημοσιεύτηκε στὸ 'Ημερολόγιο Μπουκέτου (1931, 13 - 14), διήγημα τοῦ Ππδ., ποὺ εἶναι τὸ ἔδιο, μὰ μὲ νοθευμένο τίτλο, (ἀπὸ σκοπιμότητα γιὰ νὰ φανῆ ἀνέκδοτο καὶ ἄγνωστο) μὲ τὸ διήγημα *Μακρανιστίνα* (BK 136). Πρέπει λοιπὸν νὰ διαγραφῇ ἀπ' τὴ BK 193, παρ' ὅλο ποὺ στὸ τέλος ἐπανορθώνεται τὸ λάθος. ε') *Τὸ ἔγκλημα τοῦ διγίου*, ἀρθρο μὲ τὴν ὑπογραφὴ *Συναξαριστῆς* (ΣΒΒ 459). Τὸ βρῆκα στὴν 'Ακρόπολη τοῦ 1897 καὶ ὑποπτεύθηκα πῶς είναι ἔργο τοῦ Ππδ. "Ομως ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ ὕφος, τὸ περιεχόμενο κλπ. 'Ο 'Ηρ. 'Αποστολίδης τὸ ἀποδίδει στὸ Γαβριηλίδη.

Β' ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

3) ΕΡΓΑ ΧΑΜΕΝΑ

"Εργα, ποὺ μαρτυροῦνται ἀπ' τὸν ἔδιο τὸν συγγραφέα εἴτε στὰ διηγήματά του εἴτε στὸ αὐτοβιβλιογραφικό του σημείωμα, καὶ ποὺ οὕτε μὲ τὶς προγενέστερες οὕτε μὲ τὶς δικές του ἔρευνες ἔγινε δυνατὸν ν' ἀνευρεθοῦν μέχρι τώρα, εἶναι τ' ἀκόλουθα :

- α'.) 'Η Θαλασσωμένη
- β'.) Τὸ στοιχεῖο τοῦ καραβιοῦ
- γ'.) 'Ο ἄτυχος καραβοκύρης
- δ'.) 'Ο Μπάρμπα - Γιάκωμος
- ε'.) 'Η Γοργόνα
- στ'.) Θάλασσα, Πύρ καὶ Γυνὴ
- ζ'.) Τὰ Δελφινάκια
- η'.) 'Αγάπες ταξιδιάρες.

Αὐτὰ τὰ διηγήματα τὰ ἀνήγγειλε ὁ Ππδ. τὴν 1η Αύγούστου 1891. Μαζὶ μὲ ἄλλα ἔφτα ὅτι ἀποτελοῦσαν τόμο, μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια», ποὺ φυσικὰ δὲν βγῆκε ποτέ. «Ἐκδίδω ἔγραφε στὴν ἀγγελία του εἰς τεῦχος τὰ *Θαλασσινὰ Εἰδύλλια*, δεκαπέντε ἀπλὰ διηγήματα ἐλληνικῶν ἥθων, ὃν τὰ μὲν ἔδημοσιεύθησαν ἥδη κατὰ καιρούς ἐν τῷ περιοδικῷ τύπῳ, τὰ δὲ εἶναι ἀνέκδοτα». Ἀπὸ τὰ δεκαπέντε αὐτὰ διηγήματα τὰ ἔφτα βρεθῆκαν. Εἶναι δημοσιευμένα στὴν 'Εφημερίδα καὶ σὲ ἄλλα ἔντυπα (BK 28, 29, 31, 32, 36, 40, 61) καὶ εἰχαν δημοσιευθῆ ὅλα, δταν ὁ Ππδ. ἔγραφε τὴν ἀγγελία, πλὴν τῆς Νοσταλγοῦ (BK 61), ποὺ δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα στὰ 1894. "Οπως ἀναφέρει ὁ Ππδ. μερικὰ ἀπ' τὰ διηγήματα αὐτὰ ἥταν ἀνέκδοτα, δταν ἔγραφε τὴν ἀγγελία, ἡ δὲ περίπτωση τῆς Νοσταλγοῦ μᾶς φέρνει στὴ σκέψη, δτι τὰ παραπάνου ἀνεύρετα διηγήματα ἐπρόκειτο νὰ γραφοῦν καὶ δὲ γραφτῆκαν ποτέ (καὶ ἄρα δὲν δημοσιευθῆκαν) ἡ δτι ἀποτελέσσανε τὸ ύλικὸ ἄλλων διηγημάτων ἡ γραφτῆκαν καὶ δημοσιευτῆκαν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀγγελία (1 Αύγ. 1891), μὰ δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ εὑρεθοῖν. "Έχω τὴν πεποίθηση, δτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτές περιπτώσεις ἀληθεύουν μερικῶς καὶ δτι μερικὰ ἀπ' τὰ διηγήματα αὐτὰ θὰ εὑρεθοῦν δημοσιευμένα κάπου σὲ ἔντυπα τῶν ἑτῶν 1889 - 1893, ὅτερα ἀπὸ συστηματικές ἔρευνες, δπως συνέβη μὲ

τή Νοσταλγό. Γιατί δυὸς-τρία μπορῶ νὰ κάνω τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις.

1) *'Ο ἀτυχος καραβοκύρης φαίνεται ν' ἀποτέλεσε τὸ ὑλικὸ τοῦ μετὰ δυὸς χρόνια δημοσιευμένου διηγήματος *Nauagίων ναυάγια* (BK 54).*

2) Οι *'Αγάπες ταξιδιάρες* δημοσιευτῆκαν σὲ ἐπιφυλλίδα τῆς *«Ἐφημερίδος»*, ἀπ' ὅπου οἱ ἀνθολογίες (BK 201) πήραν τὸ γνωστὸ δίστιχο, τὸ παρατιθέμενο μέσα στὸ κείμενο :

'Αγάπες ταξιδιάρες στὸ κῦμα τὸ θολὸ κι ἐβούλιαξε ἡ βαρκούλα καὶ πέσαν στὸ γιαλό.

*'Ο δὲ Ππδ. στὰ *«Ρόδινα ἄκρογιάλια»* (I 22) ὑπαινίσσεται τὸ διήγημα αὐτὸ καὶ τὸ ἔντυπο, ποὺ δημοσιεύτηκε . . . «πλὴν ὅλα αὐτά, γράφει, μ' ἐνθυμίζουν τὸ δίστιχον, ὅπου εἶχα διαβάσει ἔνα καιρὸν εἰς ἐπιφυλλίδα τῆς *«Ἐφημερίδος»*. Μήπως ἔχει περάσει ἀπ' τῇ πέννα σου; (τοῦ λέγει ὁ φίλος του). Μετάφρασις ἥτον; Τί ἥτον; — Τὸ ποῖον; (ἐρωτᾷ ὁ σ.) — Ἰδού πῶς ἔλεγε (παραθέτει τὸ παραπάνου δίστιχο) — Δὲν ἐνθυμοῦμαι πλέον!. (ἀπαντᾷ ὁ σ.).*

3) *'Ο Μπαρμπα-Γιάκωμος* μὲ τὸ ἕδιο ὄνομα ἀναφέρεται στὴ Γυφτοπούλα ἔνας γηραιός λαϊκός τύπος.

i') Τρία διηγήματα ἀναφερόμενα στὸ αὐτοβιβλιογραφικὸ του σημείωμα (ΓΠ 252) δὲν βρεθῆκαν πουθενά. Τῶν δύο γνωρίζουμε τοὺς τίτλους καὶ τὴ χρονολογία, τὸ ἄλλο τὸ ἀναφέρει ἀριστοτα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὁ *'Ἀλιβάνιστος*, ποὺ κατὰ τὸν Ππδ. δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Μοῦσαι* τοῦ 1903. Τέτοιο περιοδικό, ἐκτὸς ἀπ' τὸ γνωστὸ Ζακυνθινὸ τοῦ Ζωή, ποὺ δὲν ἔχει τίποτα τοῦ Ππδ., δὲν μπόρεσα οὕτε νὰ βρῶ οὕτε νὰ ἔξακριβώσω ἂν ὑπάρχει. 'Ο παλαιοβιβλιοπώλης Κουμπούγιας, μοῦν εἶπε, δτι ἔχει ἔνα τέτοιο περιοδικό, μὰ παρ' ὅλες τὶς ἀναζητήσεις του δὲν τὸ βρῆκε. "Ισως νὰ πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ Ππδ. στὴν παραπομπή. Στὸ μεταξὺ ἔξακριβώθηκε (πρβλ. σημ. 1, σελ. 16), πῶς τὸ σπανιώτατο περιοδικό ἔχει τίτλο *'Η Μοῦσα*, ὅμως τὸ φυλλάδιο, ποὺ εἶναι περασμένο τὸ διήγημα, δὲν βρέθηκε, καθὼς δείχνει ἡ λειψὴ παραπομπή τοῦ Γ. Κατοίκηπαλη, ποὺ δημοσιεύτηκε μαζὶ μὲ ὅλες νεώτερες ἀνακοινώσεις του (Ν. Γράμμ. Δ', 693).

iα'.) Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ *Δοῦλα* σὲ ἔξι ἥ ἐπτὰ συνέχειες τῆς ἐφημ. *Nέα Ζωή*, ὅπως σημειώνει ὁ Ππδ. Εἶναι φανερὸ δτι ὁ Ππδ. κάνει λάθος στὴν παραπομπή, γιατὶ φύλλο μὲ τέτοιο τίτλο δὲν βγῆκε ὅσο δέρω, οὕτε καὶ περιοδικό, ἐκτὸς ἀπ' τὸ γνωστὸ τῆς *'Αλεξάνδρειας*. Καθὼς εἶναι τὰ βιβλιοθηκονομικὰ μας πράγματα, οὕτε νὰ ὑποθέσει μπορεῖ κανεὶς τίποτε μὲ βεβαιότητα. 'Οπωσδήποτε ἀναμφιοβήτητο εἶναι, δτι ιὸ διήγημα αὐτὸ δημοσιεύτηκε, καθὼς ὑπολογίζω, μετὰ τὸ 1900.

iβ'.) *Μικρὰ ψυχολογία*, ἔνα διήγημα στὴν ἐφημ. τοῦ Βώκου *Tὰ Nέα* τοῦ 1903. Δὲν μπόρεσα πουθενὰ ἀπολύτως νὰ βρῶ τὴν ἐφημερίδα αὐτή, ὅπου χωρὶς ἄλλο δημοσιεύτηκε τὸ ἄγνωστο καὶ ἀκαθόριστο αὐτὸ διήγημα τοῦ Ππδ., καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ ίδιος. 'Ο ποιητὴς κ. Μαρίνος Σιγούρος μοῦν εἶπε, πῶς ἔχει στὴ Ζά-

κυνθο μιὰ σειρὰ τῶν Νέων τοῦ Βώκου, ποὺ βγῆκαν περίπου ἔνα
ἔξαμηνο. Στὸ μεταξύ τὸ ἔξακρίβωσε ὁ Γ. Κατσίμπαλης.

ιγ') **Μάνας δυγατέρα**. Τὸν Ιούνη τοῦ 1907 ὁ Ππδ. ἔγραφε
τὸ Βλαχογιάννη (ΓΠ 197), ὅτι «μοῦ ἥρθε ν' ἀρχίσω ἔνα μεγάλο
διήγημα «Μάνας δυγατέρα» στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Τὸ διήγημα
αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ τὸ καταπιάστηκε ποτὲ ὁ Ππδ. καὶ νομίζω
πῶς δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν Πάλλη, τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων καὶ
τὴ φτωχία του ἡ δήλωση, ὅτι θὰ γράψει στὴ δημοτικὴ. Στὸ τέλος
τῆς ἐπιστολῆς τοῦ γράφει τὰ «Τὰ σεβάσματά μου στὸν κ. Πάλλη»,
τὸ δὲ γράμμα εἶναι στὴν καθαρὴ δημοτικὴ, πρᾶγμα ἀσυνήθιστο
καὶ μοναδικὸ στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ππδ.

ιδ) **Τραχαλόμαντρα** Μ' αὐτὸ τὸν τίτλο, τὸν 8|βρη τοῦ
1908, ἐπρόκειτο νὰ γράψει ὁ Ππδ. ἔνα «μακρότερον ἔργον... Ἰ-
διόρρυθμὸν καὶ τολμηρὸν» καὶ προεξοφλοῦσε τὴ δημοσίευσὴ του
στὸ πέριοδικὸ «Νέα Ζωῆ», ἔγραφε δὲ στὸ Βλαχογιάννη (ΓΠ 202)
νὰ συνεννοθεῖ μὲ τὸ συντάκτη τῆς Γ. Πετρόβη. Τὸ διήγημα
αὐτὸ εἶναι νομίζω τὸ ἴδιο μὲ τοὺς Κανταραίους (ΙΑ 40 - 44), ποὺ
ἔμεινε ἀτέλειωτο καὶ δημοσιεύτηκε μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ
τὰ διορθωμένα γειρόδρυαφά του. Τὴν ὑπόθεση μου αὐτὴ τὴν
ἐνισχύουν οἱ ἔξῆς λόγοι : α'). «Ιδιόρρυθμον καὶ τολμηρὸν» πρα-
γματικὰ διήγημα ἔμελε νὰ γίνουν οἱ Κανταραῖοι, καθὼς φαί-
νεται ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ σώθηκε. Διήγημα κοινωνικό, δπου μὲ
τόλμη καὶ μὲ διάθεση, μοναδικὴ πραγματικὰ μέσα σ' ὅλο
τὸ ἔργο του (κάποια ἀναλογία, μὰ πολὺ χαλαρή, μπορεῖ νὰ
βρῇ κανεὶς στοὺς Χαλασοχώρηδες), θὰ ἔδειχνε τὴν κατάντια τοῦ
ἀγρότη, τὴν ἐκμετάλλευσὴ του ἀπὸ τοὺς λίγους ίσχυροὺς τοῦ
χρήματος καὶ τῆς βίας, τὴν καταδυνάστευσὴ του ἀπὸ τὰ τζάκια
καὶ τὰ μεγάλα σπίτια, θὰ παρουσίαζε τὶς ἀρπαγές, τὶς κλεψιές,
τὰ κακουργήματα, τὶς αὐθαιρεσίες μιᾶς μεγάλης καὶ ίσχυρῆς
ποιμενικῆς οἰκογένειας τῆς Σκιάθου, πού, ξενόφερτη, κυριάρχησε
στὸ μεγαλείτερο μέρος τοῦ νησιοῦ καὶ ἦταν ἀληθινὴ ὁργὴ Θεοῦ.
«Ἡτο μεγάλη φάρα, σχεδὸν κράτος ἐν κράτει, ὀλόκληρον φα-
τρίαν καὶ φυλὴν ἀπετέλουν αὐτοὶ οἱ Κανταραῖοι... Τόσον, λέγω
εἶχον πληθυνθῆ, ὥστε θὰ ἥσαν ἐπικίνδυνοι, ἐὰν δὲν τοὺς ἔδιδε ὁ
Θεός κακὴν μανίαν καὶ λύσσαν νὰ τρώγωνται μεταξύ των (ΙΑ
41)... ἡ δαιμονία οἰκογένεια» (ΙΑ 42). Μὲ τόσο νεῦρο, μὲ τόσο
πάθος, μπορῶ νὰ πῶ, οὐδέποτε ἔγραψε ὁ Ππδ. ποὺ καὶ τὴ Φό-
νισσα τῶν μικρῶν καὶ ἀθώων ὑπάρξεων τὴ βλέπει μὲ χριστιανικὴ
συγκατάβαση καὶ ἔχει τόπο στὴ ψυχή του νὰ τὴ χωρέσει καὶ νὰ
τὴ δικαιώσει. Καὶ θὰ διεκτραγωδοῦσε στὸ διήγημα αὐτὸ δ Ππδ.
τὰ χάλια τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγροτικῆς ἀσφάλειας, τὴν κα-
τάπτωση, τὴν πηγὴ τῶν δικολάβων καὶ δικηγόρων, τὴν κατάντια
τοῦ κράτους κλπ. Γι' αὐτὸ δ χαρακτηρισμός του «τολμηρὸν καὶ
Ιδιόρρυθμον» διήγημα, ταιριάζει στοὺς Κανταραίους. Καὶ ἀκριβῶς
ἐπειδὴ ἦταν τολμηρὸ τ' ἄφησε ἀτέλειωτο, δπως ἀτέλειωτο ἄφησε
καὶ τὸ Μεγαλείων ὁψώνια (1892) γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, γιατὶ ἦταν
διήγημα κοινωνικῆς σάτυρας καὶ ἔθιγε σύγχρονα πρόσωπα καὶ
πράγματα, δπως οἱ Κανταραῖοι. β') 'Επίσης ταιριάζει στοὺς Καν-

ταραίους ό χαρακτηρισμός «μακρότερον ἔχον». Ή αρχή του μᾶς πηγαίνει μακρυά· ὀνοίγεται σὲ πλατειά ὑπόθεση, ἀφοῦ πιάνει τὰ ιστορικά τῶν Κανταραίων ἀπὸ τὴν ρίζα καὶ τὴν φύτρα τους καὶ περνᾷ πέντε σελίδες χωρίς νὰ μπῇ στὴ διήγηση· γ') μὲ τῶν Κανταραίων τὴν ὑπόθεση καὶ τὴν περιοχή, ὅπου διαδραματίζονται, συμφωνεῖ καὶ δ τίτλος Στὰ Τραχαλόμαντρα, στὶς μάντρες, στὶς ἀπότομες ποιμενικὲς περιοχές, ἀκριβῶς δὲ ποιμενικὴ οἰκογένεια εἶναι οἱ Κανταραίοι «καὶ εἶχαν ὡς συνοικίαν δλόκληρον καλυβίων, ἀπὸ μίλι εἰς μίλι, ἀπὸ κάμπον εἰς ρεματιάν καὶ ἀπὸ λόφον εἰς δάσος . . .» (ΙΑ 41· δ') μὲ τῶν Κανταραίων τὴν χρονολογία συμφωνεῖ καὶ συμπίπτει καὶ δ χρόνος, ποὺ συνέλαβε καὶ ἀνήγγειλε δ Ππδ. τὰ Τραχαλόμαντρα. 'Ως θ' ἀποδείξουμε στὸ ἄρμόδιο μέρος (χρονολόγηση διηγημάτων) οἱ Κανταραίοι εἶνε διήγημα τοῦ 1909 ἢ τέλη τοῦ 1908. ε') τὸ γεγονός δτι μαζὶ μὲ τὰ Τραχαλόμαντρα ἀνήγγειλε, δτι ἔχει νὰ γράψει καὶ 4·5 διηγήματα (ΓΠ 202), προσριζόμενα γιὰ τὴ «Νέα Ζωῆ» κι αὐτά. Τὰ διηγήματα αὐτὰ τάγραψε καὶ τάστειλε, συνεπῶς ἡ ἀπάντηση τῆς «Νέας Ζωῆς» στὴν ἀγγελία καὶ προσφορὰ τοῦ Ππδ. γιὰ τὴ συνεργασία ἡταν καταφατικὴ καὶ γιὰ τὰ Τραχαλόμαντρα. Πρέπει λοιπόν νὰ τὰ ἀρχισε καὶ μόλις προχώρησε λίγο σταμάτησε γιὰ λόγους ἐξωτερικούς, τοπικούς, κοινωνικούς. Οἱ Κανταραίοι ζούσαν ἀκόμα καὶ βασίλευαν στὴ Σκιάθο. . . Καὶ ζοῦν καὶ βασιλεύουν ἀκόμα (ΣΒΒ 439). "Ολοι αὐτοὶ οἱ λόγοι μὲ πείθουν, δτι τὸ διήγημα Στὰ Τραχαλόμαντρα εἶναι τὸ ideo, μὲ ἄλλο τίτλο, μὲ τοὺς Κανταραίους.

ιε') **Η Γλυκοναρδοῦσσα.** Τὸ μνημονεύει δ Ππδ. στοὺς Κανταραίους (ΙΑ 41) σὲ ὑπασημείωσή του καὶ καθὼς φαίνεται ἀπ' τὴν παραπομπή, ἀποτελοῦσε διήγημα τοῦ Β' τόμου τῶν *'Οψίμων*, δπως ὀνόμαζε τὰ τελευταῖα του διηγήματα (1904 καὶ πέρα), καὶ εἶχε ὡς ὑπόθεση καὶ ὡς ἡρωΐδα τὴν αὐτοκτονία τῆς Κατερίνας Χιδμελ, ἀνεψιᾶς υἱοθετημένης τοῦ Βαυαροῦ γιατροῦ τῆς Σκιάθου Γουλιέλμου Βίλδ. «Μεταξὺ τῶν καλεσμένων ἦτον καὶ ὁ Ιατρὸς τοῦ χωρίου μας, ὁ ἀλησμόνητος Βαυαρός Γουλιέλμος Βίλδ, καλός, ἀνοιχτόκαρδος, εἰρων, μὲ τὸ τοιμπούκι του καὶ θαυμάσιος διὰ συναναστροφήν. Μαζὶ του ἦταν καὶ ἡ ἀνεψιά του, ἡ Κατερίνα Χιδμελ, τὴν δποίαν, ὡς ἀκληρος, εἶχεν υἱοθετήσει. "Ηρχετο ἀπὸ τὸ Ἀρσάκειον, δπου εἶχεν ἀρχισει νὰ μαθητεύῃ ὡς ἐσωτερικὴ ἀπὸ δύο ἑτῶν καὶ ἥτον χλωμῆ, ἀπλοϊκή καὶ «γλυκόκαρδη», σουήτχαρτ. 'Η πτωχὴ! ποῖος τὸ ἥλπιζεν, δτι ἔμελλε μετὰ τρία ἔτη νὰ λάβῃ τραγικὸν θάνατον, ἀπὸ τὰς ideo τῆς χειρας, πρὶν γίνει ἀκόμη εἴκοσιν ἑτῶν. (Καὶ μὲ ἀστερίσκο στὴ λέξη χεῖρας παραπέμπει : «Οδα τὸ διήγημα ἡ Γλυκοναρδοῦσσα. εἰς τὸν β' τόμον τῶν *'Οψίμων*» (ΙΑ 41). Τὸ διήγημα αὐτὸ δὲν βρέθηκε οὕτε στὰ κατάλοιπά του οὔτε εἶναι γνωστό, ἀν δημοσιεύτηκε πουθενά. Κάποτε θὰ βρεθῆ πιστεύω, γιατὶ εἶναι βέβαιο, δτι τὸ ἔγραψε δ Ππδ., ἀφοῦ παραπέμπει σ' αὐτό.

ιστ') **Ο Καλούμπας.** Κατὰ περίεργο τρόπο, ὁφειλόμενο στὴ βιασύνη, στὴν ἀψηφιστὰ καὶ στὴ τσαπατσουλιά τῶν ἐπιμελητῶν τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ππδ., τὸ διήγημα

αύτό, που διασώθηκε σε χειρόγραφο, άτιτλο ώς φαίνεται, μὲ τὰ ἄλλα κατάλοιπα τοῦ Ππδ., δὲν ἔζησε δική του ζωή, δὲν ἔγινε ἀντικείμενο μελέτης, σὰν ἰδιαίτερο καὶ αὐτοτελές διήγημα, μὰ καταχωνιάστηκε κολλημένο παρασιτικά, σὰ συνέχεια τοῦ ἀτέλιωτου διηγήματος τοῦ 1892 *Μεγαλείων ὁψώνια*, δημοσιευμένο μαζί του πρῶτα στὸν Καλλιτέχνη τοῦ 1912 (BK 168), κι ἀπὸ κεῖ ἀναδημοσιευμένο, χωρὶς νὰ παρατηρήθη, μόνο στὴν ἔκδοση τοῦ Ἐλευθερουδάκη (IH 84-90). Εἶναι διήγημα ἄρτιο, ξετυλίγεται στὴ Σκίαθο καὶ μᾶς ζωγραφίζει ὑπέροχα ἐνα λαϊκό τύπο, ρέμπελο καὶ ἰδιότροπο, τὸν Καλούμπα, ἐνῶ τὰ Μεγαλείων ὁψώνια εἶναι ἀθηναϊκὸ διήγημα καὶ φαίνεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ διαφορά. Τὸ διήγημα πρῶτος ἐπρόσεξε καὶ ξεχώρισε ὁ Merlier (ΣΚ 30, σημ. 2), ἀργότερα δέ, καὶ ἵσως ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν, τὸ δημοσίευσε ὡς ἰδιαίτερο διήγημα ἡ Φιλολ. Μακεδονία (ΣΒΒ 2 καὶ 425) μὲ πρόλογο κριτικό, ὃπου τονίζει τὴν παρεξήγηση καὶ τὸ λάθος. Γιὰ τὴ χρονολογία του θὰ γίνει λόγος, ἐκεῖ ποὺ πρέπει. Διασωσμένο χωρὶς τίτλο, τὸ ὀρατὸ αὐτὸ διηγήματάκι θὰ ἀναφέρεται στὸ ἔξης μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὅ *Καλούμπας*.

ἰζ') "Ο *Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ*. Διήγημα τοῦ 1910 (Νοέμβρης) δημοσιευμένο στὴ Χαραυγὴ τῆς Μυτιλήνης μόνο στὸ πρῶτο του μέρος (BK 161)." Ἐμεινε ὡς τὰ 1929 ἀσυμπλήρωτο, γιατὶ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ περιοδικοῦ (ΣΒΒ 305, 131α), δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ βρεθῇ ἡ μᾶλλον νὰ δοθῇ ἡ συνέχειά του ἀπ' τοὺς συγγενεῖς τοῦ Ππδ. "Οταν ὁ Φαλατάϊτς πήγε στὴ Σκίαθο ἀναζήτησε τὴ συνέχεια τοῦ διηγήματος καὶ τὴ βρήκε στὸ σπίτι τοῦ Ππδ. Τὸ διήγημα ὀλόκληρο δημοσιεύτηκε τὸ 1929, στὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Μπουκέτου (12 - 15), μὲ κάποια λάθη ἀντιγραφῆς, γι' αὐτὸ στὴ νεώτερη ἔκδοσή του, πρέπει νὰ ληφθῇ ύπ' ὅψη ἡ πρώτη συνέχεια στὸ περιοδικὸ τῆς Μυτιλήνης Χαραυγῆ.

ἰη') "Ο *Ἄντοκτόνος*. Κατὰ τὴ σχετικὴ ἀγγελία (ΣΒΒ 240) τὸ διήγημα αὐτὸ θὰ δημοσιεύσταν στὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1892, μαζὶ μὲ τὸν Καλόγερο καὶ τὸ *Μεγαλείων Ὁψώνια*. Εἶδε τὸ φῶς μόνο τὸ δεύτερο (ὁ Καλόγερος, BK 48). Τὸ Μεγ. Ὁψ. σώθηκε στὸ πρωτόγραφο, ἀλλὰ λειψό, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος. Μὰ ὁ *Ἄντοκτόνος*; Εἶναι ἄγνωστη ἡ τύχη του. Δέν ἔχουμε καμμιὰ εἰδηση οὕτε ἀν γράφτηκε καν, οὕτε ἀν δημοσιεύτηκε σὲ κανένα ἔντυπο τοῦ καιροῦ του, τότε (1892) ἡ ἀργότερα, ἀν ύποθέσουμε, πῶς τῶγραψε. Ὁπωσδήποτε, ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ ἴστορικοκριτικὴ πλευρά, μᾶς δίνει πολύτιμα στοιχεῖα καὶ ἡ ἀπλὴ μόνο μνεία του καὶ ὁ ξηρός, μὰ τόσο ἐκφραστικός, τίτλος του. Θὰ ἔπρεπε κιόλας ἀπὸ τώρα νὰ σημειώσω, πῶς τὸ χαμένο ἡ ἀφανέρωτο αὐτὸ διήγημα, πρέπει νὰ ἥταν μεγάλο καὶ κοινωνικὸ σὰν τοὺς Χαλασσοχώρηδες, καὶ τὰ *Μεγαλείων ὁψώνια*, καὶ ψυχολογικὸ σὰν τὸν Καλόγερο. 'Ο τίτλος του μᾶς πηγαίνει μακρύτερα, σὲ ἔντονη δράση, σὲ μακρότερη πλοκή, σὲ ψυχικὲς συγκρούσεις καὶ κοινωνικοθρησκευτικὲς θέσεις. 'Η ἀπλὴ καὶ μόνο μνεία του, μᾶς βοηθεῖ νὰ ξεχωρίσουμε δλοκληρωτικώτερα ἰδιαίτερη περίοδο στὴν ἔξελιξη τῆς τέχνης τοῦ Ππδ.—μακρότερα ἔργα μὲ θέση—καὶ τοῦτο εἶναι σημαν-

τικώτατο. Φοβούμασι κιόλας μήπως ἔμεινε ἀνεχτέλεστη ἡ σύλληψή του, ἢ ἀτέλειωτο, σίγουρα ὅμως ἀδημοσίευτο, ἀν τάχα γράφτηκε, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπόθεσης, ποὺ θά εἶχε βάση χωρίς ἄλλο κακόδοξη καὶ ἀντιχριστιανική, παρ' ὅλο, ποὺ τὴν ἔθετε καὶ τὴν ἐκμεταλλεύσταν, γιὰ νὰ τὴ χτυπήσει ἀναμφισβήτητα. Τοῦτο, κυρίως τοῦτο, δὲν τὸ σήκωσε ποτὲ στὴν τέχνη ἢ καλλιτεχνική συνεδηση τοῦ Ππδ. (πρβλ. αὐτ. τὸ κεφ. Προσωπογραφικά).

Γ' ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ

Πολλὰ διηγήματα τοῦ Ππδ. εἶναι χρονολογημένα σύμφωνα μὲ τὸ χρόνο, ποὺ εἶδαν τὸ φῶς, καὶ ὅχι σύμφωνα μὲ τὸ χρόνο, ποὺ γραφτήκαν. Εἶναι γνωστό, ότι ὁ Ππδ. πολὺ σπανίως κρατούσε στὸ συρτάρι ἀνέκδοτα τὰ ἔργα του. Μόλις τὰ ἔγραφε, τὰ ἔδινε πρὸς δημοσίευση. Μῆνας δὲν τὰ εὗρισκε ἀνέκδοτα. Π. χ. τὸ διήγημα *Τὰ δυν Κούτσουρα*, ποὺ εἶναι ἀνέκδοτο σὲ τόμο, φέρνει χρονολογία συγγραφῆς: 9 Οκτ. 1904 καὶ εἶναι δημοσιευμένο στὶς 12 Νοεμβρίου 1904, καὶ ὁ χρόνος αὐτὸς πέρασε, γιατὶ τῶστειλε ἀπ' τὴ Σκίαθο, ἐνῶ ἂν ἦταν στὴν Ἀθήνα θὰ δημοσιεύσταν πολὺ συντομώτερα. Γι' αὐτὸς ἡ χρονολογία, ποὺ ἔχουν οἱ πρώτες ἑκδόσεις τῶν διηγήμάτων τοῦ Ππδ., εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τῆς συγγραφῆς τους. Μὲ τὴ διαπίστωση αὐτὴ διευκολύνδομαστε σημαντικὰ στὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἔργων του. Γιὰ λόγους ὅμως ἔξαιρετικούς, ποὺ ἔβγαιναν εἴτε ἀπὸ ἀνώτερη βίσα εἴτε ἀπὸ θέληση τοῦ συγγραφέα, πολλὰ διηγήματα κάνουν ἔξαιρεση ἀπ' τὸν κανόνα αὐτὸς καὶ ἡ χρονολογία τους, δὲν εἶναι ἡ ἔδια μὲ τὴ χρονολογία τῶν πρώτων ἑκδόσεων. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὰ διηγήματα τὰ περασμένα σὲ ἡμερολόγια, σὲ περιοδικά, καὶ σὲ μερικὲς ἄλλες περιπτώσεις. "Έχουμε ὅμως καὶ τὰ διηγήματα, ποὺ οἱ πρώτες ἑκδόσεις τους εἴτε ἀγνοοῦμενται εἴτε δὲν ὑπάρχουν καθόλου. Αὐτὰ εἶναι κυρίως ἀπὸ ἐκεῖνα, ποὺ δημοσιευτῆκαν σὲ τόμους ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ππδ. Τὰ διηγήματα αὐτὰ εἶναι ὀχρονολόγητα καὶ δυσκολεύεται πολὺ ὁ κριτικὸς στὴ χρονολογικὴ τους κατάταξη. Ής τὰ 1925 τυπωνόταν δὼ κι ἔκει ἔργα τοῦ Ππδ. ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του καὶ ὑπάρχει μεγάλη χρονολογικὴ σύγχυση. Στηριγμένοι σὲ λόγους ἐσωτερικούς (τεχνικῆς, γλώσσας, ὑπόθεσης κλπ.), ποὺ μᾶς τοὺς δίνει ἡ ἔξαντλητικὴ γνώση καὶ κριτικὴ παρακολούθηση τῆς ἀνάπτυξης τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ Ππδ., καὶ βοηθημένοι ἀπὸ διάφορα ἄλλα πραγματικά στοιχεῖα (χρονολογικά, βιογραφικά, ιστορικά, τοπικά), θὰ προσπαθήσουμε νὰ χρονολογήσουμε τὰ διηγήματα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ππδ. καὶ νὰ προχωρήσουμε υστερα στὴ χρονολογικὴ κατάταξη ὅλου τοῦ ἔργου του γενικά, ποὺ θὰ σταθῇ ὠφέλιμη ὅχι μόνο στὴν ἀναμενόμενη κριτικὴ ἑκδοση τῶν 'Απάντων του, μὰ καὶ στὴν κριτικὴ ἔρμηνεα τοῦ Ππδ.

1) ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ

α') 'Η Νοσταλγὸς (BK 61) εἶναι γραμμένη πρὶν ἀπ' τὸν Αὔγουστο τοῦ 1891, γιατὶ, καθώς εἴπαμε, τὴν ἀναφέρει ὁ Ππδ.

στὴν ἀγγελία τῶν Θαλασσινῶν Εἰδυλλίων του, τὴν 1 Αὔγ. 1891.
β') Γιὰ τὸ μῆνα ποὺ δημοσιευτῆκαν τὰ διηγήματα BK 41,
45, 46, 54, 61 ἔγινε λόγος στὰ βιβλιογραφικὰ (σελ. 16).

γ') "Οσα διηγήματα εἶναι δημοσιευμένα σὲ ἡμερολόγια,
ἰδίως στοῦ Σκόκου, ποὺ ἔβγαινε ταχτικὰ καὶ μάζευε ἀπὸ τὴν
ἀρχὴ τοῦ χρόνου τὴν ψλη του, πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὸν
'Οχτώβρη τοῦ προηγουμένου ἔτους, τὸ τελευταῖο δηλαδὴ χρο-
νικὸ δριο τῆς ἐκτύπωσης τοῦ ἡμερολογίου, ποὺ συνήθως κυκλο-
φοροῦσε τὸ Δεκέμβρη, πολλές φορές καὶ τὸ Νοέμβρη (τέλη)."
Ετσι
τὰ διηγήματα τῆς BK 29, 53, 59, 86, 93, 120, 121, 140, 149, 153,
εἶναι δημοσιευμένα ὅχι τὸ χρόνο, ποὺ ἔχει τὸ ἡμερολόγιο, ἀλλὰ
τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ προηγουμένου. Αὐτὸς ἰδιαίτερα πρέ-
πει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψη στὴ χρονολογικὴ κατάταξη. Γιατὶ σύμφωνα
μὲν ἔνα γράμμα, ποὺ σώθηκε (ΓΠ 204), δ Σκόκος τοῦ ζητᾶ συνερ-
γασία γιὰ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ 1910 ἀπὸ τὶς 24 Δεκ. 1908.

δ') Τὸ διήγημα *Μεγαλείων δψώνια*, ποὺ σώθηκε σὲ ἀτελὲς
προσχέδιο στὰ κατάλοιπα τοῦ Ππδ. διήγημα ἀτέλειωτο, ὃπου
κάνει κοινωνικὴ σάτυρα, εἶχε ἀναγγελθῆ στὴν 'Εφημερίδα (ΣΒΒ
240), πῶς πρόκειται νὰ δημοσιευτῇ στὴν ἐγκαινιαζόμενη ἐπιφυ-
λίδα μαζὶ μὲ τὸν Καλόγερο καὶ τὸν Αὐτοκτόνο, ποὺ μιλήσαμε :
«... Ἄλλ' ἡ Ἰδρυσις τοιαύτης ἐπιφυλλίδος θέλει διευκολύνει καὶ τὴν δημο-
σίευσιν πρωτοτύπων διηγημάτων καὶ ἡθογραφῶν. Ἀπὸ τοῦδε δὲ δυνάμεθα
ν' ἀναγγείλωμεν εἰς τοὺς ἡμετέρους ἀναγνώστας, ὅτι ὁ πρωτοτυπώτας
"Ελλην διηγηματογράφος κ. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάνης θέλει δημοσιεύσει,
ἄπει τὴν αὐδήσει τοῦ σχῆματος, τρία νέα ἔργα του ἐν τῇ 'Εφημερίδι, ὃν
ἰδού ὁ τίτλος : 'Ο Καλόγερος, ὁ Αὐτοκτόνος καὶ Μεγαλείων Ὁψώνια. Η
ἀναγγελία τῶν ἔργων τούτων τοῦ ἡμετέρου διηγηματογράφου θέλει προε-
νήσει ἐλπίζομεν ἰδιαίτεραν χαράν εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἡμῶν, διότι ἡ γνη-
σίως ἐλληνικὴ γραφὴ τοῦ ἀπερίττου ἡθογράφου ἐπιφυλάσσει ἡμῖν ἀληθῶς
τερψθύμους ἐκπλήξεις».

Καὶ δ μὲν Καλόγερος δημοσιεύτηκε μέσα στὸ Φλεβάρη (BK 48),
τὸ Μεγαλείων δψώνια ὅμως καὶ δ Ἀυτοκτόνος δὲν δημοσιευτῆ-
καν τότε στὴν 'Εφημερίδα καὶ φαίνεται νὰ μὴν εἶδαν τὸ φῶς
ποτέ. Αἰτία, γιὰ τὸ πρῶτο, ἡ τόλμηρότητά του, τὸ πάθος καὶ ἡ
εἰλικρίνεια, ποὺ σατυρίζει διαφόρους κοινωνικούς τύπους τῆς
'Αθήνας, ποὺ σύχναζαν «εἰς τὸ μικρὸν καφενεῖον Σκαρτσοπού-
λου, ἀνάμεσα εἰς τὰ κηράδικα καὶ τὴν δόδων Ντέκα, ὅχι μακράν
ἀπ' τὴν Καμκαρέαν (Καπνικαρέαν)...» (ΙΗ 74) : Σατυρίζει πολιτικὰ
ἡθη, κοινωνικὰ ψεγάδια, ἡθικὲς ἐλλείψεις καὶ ἀνθρώπινες ἀδυνα-
μίες. Τὸ διήγημα δημοσιεύτηκε ἀπ' τὸ χειρόγραφο τοῦ Ππδ. στὸν
Καλλιτέχνη τοῦ 1912 (BK 168), κι ἀπὸ κεῖ, χωρὶς νὰ περιληφθῇ
στὶς ἐκδόσεις Φέξη καὶ Δικαίου, μόνο κατὰ τὸ 1925 τὸ πῆρε ἡ
ἐκδοση 'Ελευθερουδάκη (ΙΗ 74 - 84).

ε') *Ο Καλούμπας*. Τὸ διήγημα αὐτὸς τὸ θαυμάσιο, ποὺ ἡ
τύχη του ἡταν περίεργη, καθὼς εἴπαμε παραπάνου, εἶναι χωρὶς
ἄλλο δημοσιευμένο κάπου. "Οταν μὲν νεώτερες ἔρευνες βρεθῆ ἡ
πρώτη ἐκδοσή του, θὰ γίνει δυνατὴ μὲ βεβαιότητα καὶ ἡ χρονο-
λόγησή του. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ γλῶσσα του, ἡ τεχνική του, ἡ ὑφή
του καὶ πρὸ παντὸς διάλογός του (ΙΗ 88), μᾶς πηγαίνουν στὴν
πρὸ τοῦ 1900 ἐποχή. Πάντως τὸ διήγημα μπορεῖ νὰ μπῇ κοντά

στήν 'Αποκρηάτικη νυχτιά, στήν Τρελλή βραδειά καὶ τὸν "Ἐρωτα στὰ χιόνια, γιὰ τὴν παράλληλη ἔξωτερικὴ δημοιότητά τους. Χρονολογικὰ μᾶλλον κοντά στὸν "Ἐρωτα στὰ χιόνια ταιριάζει.

Tὰ μετὰ θάνατον

Μεγαλείτερα προβλήματα καὶ περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζει ἡ χρονολόγηση τῶν διηγημάτων, ποὺ δημοσιευτῆκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ππδ. ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του. Πῶς ἔγινε ἡ ἔκδοση τῶν ἔργων του, ποιοὶ πρωτοστάτησαν, ποιοὶ πῆραν τὰ χειρόγραφα, θὰ μιλήσουμε λίγο παρακάτου. Πρὸς τὸ παρόν πρέπει νὰ τονίσουμε, δτὶ τὰ μετὰ τὸ θάνατό του δημοσιευμένα χειρόγραφα εἶναι πολλὰ καὶ εἶδαν τὸ φῶς κατὰ καιρούς. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δρίσουμε τὴν χρονολογία τους ἀπὸ διάφορες μαρτυρίες καὶ πειστήρια. Θὰ τὰ χωρίσουμε σὲ δυὰ κατηγορίες : 1) Τὰ ἀνέκδοτα ἔργα, ποὺ δημοσιευτῆκαν στὸ περιοδικὸ Καλλιτέχνης τοῦ 1912 κατὰ σειρά, 2) Τὰ ἀνέκδοτα ἔργα, ποὺ δημοσιευτῆκαν μόνο στὶς ἔκδσεις τοῦ Φέξη, 3) τὰ ἀνέκδοτα ἔργα, ποὺ δημοσιευτῆκαν στὸ 'Ελεύθερον Βῆμα τοῦ 1925 κατὰ σειρά, 4) τὰ ἀνέκδοτα ἔργα, ποὺ δημοσιευτῆκαν στήν ἔκδοση 'Ελεύθερουδάκη τοῦ 1925 κτ.

1) Τὰ ἀνέκδοτα τοῦ Καλλιτέχνη.

Τὰ διηγήματα αὐτά, δλα - δλα ἐννιά, σταλμένα στὸ Βλαχογιάννη γιὰ τὴν ἔκδοση Φέξη, δοθήκανε στὸν Καλλιτέχνη πρώτα, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Βώκος (ΣΒΒ 343), ἀπ' τὸν ἕδιο Βλαχογιάννη γιὰ νὰ περαστοῦν ἀπὸ κεῖ στήν ἔκδοση Φέξη. Τὰ διηγήματα αὐτὰ εἶναι : 'Η Δημαρχίνα νύφη, Τὰ Τραγούδια τοῦ Θεοῦ, Τ' Ἀγγέλιασμα, Οἱ Κανταραῖοι, Τὸ Χατζόπουλο, Μεγαλείων δψῶνια (μὲ τὸν Καλούμπα), Τὰ Βενέτικα, Τὰ Φραγκλέϊκα, Τὰ Μαύρα κούτσουρα. Θὰ τὰ ἔξετάσουμε ἐνα - ἐνα :

στ') *'Η Δημαρχίνα νύφη.* Σώθηκε σὲ προσχέδιο, μὲ διαγραφές καὶ ἔλλειψεις. Λ. χ. ὄνομα στήν ἥρωΐδα δὲν ἔχει δοσμένο καὶ τὴν χαρακτηρίζει μὲ τ' ὀρχικὸ Χ. 'Ανήκει πιθανώτατα στὴ σειρά τῶν *'Οψίμων* (1904 - 1910). 'Ο διάλογος, ἡ γλώσσα, ἡ στρογγυλὴ καὶ ἄνετη φράση, τὰ δσα λέγει γιὰ τὶς ναυτικὲς οἰκογένειες τοῦ τόπου, δ τόνος του δ καυστικός καὶ εἰρωνικός σὲ μερικὰ σημεῖα, δπως στήν ἀρχὴ γιὰ τὸν Ἀγκούδη, μᾶς ἐμποδίζουν νὰ κατατάξουμε τὸ ἀχρονολόγητο αὐτὸ διήγημα πρὶν ἀπ' τὴ Φόνισσα. 'Αλλὰ καὶ ἔξωτερικοὶ λόγοι ύπαρχουν, ὅπως λ. χ. δτὶ ἀν ἥταν παλαιότερο ἔργο θὰ δημοσιεύσταν καὶ ἡμεῖς λίγα διηγήματα τοῦ Ππδ. δὲν ξέρουμε, ἀν καὶ ποὺ δημοσιευτῆκαν.

ζ') *Τραγούδια τοῦ Θεοῦ.* Τὸ διήγημα αὐτὸ γράφτηκε κατὰ τὸ διάστημα 1907 - 1909, γιατὶ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα καὶ πρόσωπα, ποὺ γνώρισε καὶ ἔζησε δ Ππδ. μετὰ τὸ 1907. 'Ηρωΐδα ἔχει τὴν μικρὴ Κούλα, τὴν κόρη τοῦ φίλου του μανάβη Νικόλα Μπούκη καὶ τῆς Πολυξένης. 'Η Κούλα ἥταν μικρή, κάτω ἀπὸ δέκα χρονῶ, καθὼς μᾶς τὴν περιγράφει, πήγαινε στήν ἔκκλησιά, ἀκουε τὸν Ππδ. νὰ φέλνει τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ. Στὰ 1908 ἡ μάνα της γράφει τοῦ Ππδ. στὴ Σκίασθο, «ἡ δὲ μικρὰ Κούλα διαβάζει τοὺς

χαιρετισμούς... (ΓΠ 198). 'Η Αγγελικούλα σᾶς φιλεῖ τὴν δεξιάν... (ΓΠ 199). Καὶ ἡ μικρὰ Κούλα εἶναι καλά (ΓΠ 200) καὶ στὰ 1909: 'Η μικρά Κούλα Σᾶς ἀσπάζεται τὴν δεξιάν Σᾶς..» (ΓΠ 208 πρβλ. καὶ 212, 213). "Επειτα ἀναφέρει τὸν ἀμαξὰ τῆς Δεξαμενῆς, τὸν κύρο Στέφανο Πρόεδρο, ποὺ στὸ σπίτι του φιλοξενήθηκε δὲ Ππδ. δύο φορές, τὸ Πάσχα καὶ κατὰ τὴν τελευταία διαμονή του στὴν Ἀθήνα (1905 - 1908), τότε ποὺ κατοικοῦσε στὴ Δεξαμενή, συνεπῶς τὸ Πάσχα τοῦ 1907 καὶ 1908. Τὴ διαμονὴ αὐτὴ ἀναφέρει στὸ ἴδιο διήγημα δὲ Ππδ. (ΙΑ 95), γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό καὶ ἀποκλείεται τελείως νὰ ἔχει γραφῆ πρὸ τοῦ 1906. «Ἐνθυμοῦμαι τὴν φιλοξενίαν του (τοῦ Προέδρου) καὶ τὴν μεγαλοψυχίαν καὶ καλόκαρδον εύθυμίαν του, αὐτάς τὰς ήμέρας. Δύο Πάσχα ἔκαμα στὸ σπίτι του» γράφει δὲ Ππδ. στὰ 1909 σὲ γράμμα του (ΓΠ 207). 'Αφήνω τὴν τεχνικὴ καὶ τὰ ἄλλα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα καὶ περιορίζουμαι στὰ γεγονότα αὐτά, ποὺ ἀποδείχνουν ἀναντίρρητα, δτὶ τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο μετά τὸ 1907. "Αν γράφτηκε στὴν Ἀθήνα ἡ στὴ Σκίαθο δὲν ξέρω. Φυσικώτερο θὰ ἦταν στὴ Σκίαθο, ὅμως ἡ πληροφορία τοῦ Merlier (ΣΚ 69), δτὶ ἡ Πολυδένη, ἡ μητέρα τῆς μικρῆς ἡρωΐδας του Κούλας, τοῦ παραπόνεθηκε, δτὰν διάβασε τὸ διήγημα σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα, γιατὶ πέθανε ζωντανὴ τὴν κόρη της, ἀν εἶναι ἀληθινή, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ παραδεχτοῦμε δτὶ γράφτηκε στὴν Ἀθήνα καὶ συνεπῶς πρὶν ἀπ' τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1908, ὅπότε ἔφυγε δὲ Ππδ. στὴ Σκίαθο. 'Η ίδια πληροφορία τοῦ Merlier παρουσιάζει τὸ διήγημα ὡς δημοσιευμένο σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα, ἐνῶ μέχρι τώρα θεωρεῖται ὡς ἀνέκδοτο, τυπωμένο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῶν καταλοίπων του, μόνο μετά τὸ θάνατό του. Τί λοιπόν; "Η τὸ διήγημα εἶναι ἀνέκδοτο καὶ τότε ψεύτικη ἡ πληροφορία τῆς Μπούκη, ποὺ μᾶς μεταδίδει δὲ Merlier (δ. π.), ἡ τὸ διήγημα ἔχει ἐκδοθῆ κατὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς του καὶ συνεπῶς πρέπει ν' ἀναζητηθῇ. 'Οπωσδήποτε, πρὸς τὸ παρόν, κατατάσσω τὸ διήγημα στὴν παραγωγὴ τοῦ Ππδ. κατὰ τὸ 1908, ὅπότε ἥταν καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Σκίαθο. Σὲ γράμμα μου σχετικό μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο δ. κ. Merlier εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ γράψει τὶς ἀπόψεις του. 'Ο σοφὸς φίλος ἐπικυρώνει τὴν πληροφορία τῆς Μπούκη καὶ πιστεύει, πῶς τὸ διήγημα εἶναι δημοσιευμένο σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα. Τῇ γνώμῃ του ἀνεπιφύλαχτα τὴν παραδέχουμαι. Οἱ σχετικὲς ἔρευνές μου γιὰ τὴν ἀνεύρεσή του, στάθηκαν ὡς τώρα ἀρνητικές. Πάντως εἶναι δημοσιευμένο σὲ ἀθηναϊκὸ φύλλο τοῦ 1906 - 1908.

η') *T' ἀγγέλιασμα.* Σώθηκε σὲ χειρόγραφο μὲ διαγραφές, μὲ διορθώσεις, μὲ ἐλλείψεις, ποὺ φαίνεται δτὶ ἀντιγράφηκε ἡ ἐπρόκειτο ν' ἀντιγραφῆ. Μέσα σὲ παρενθέσεις ἔχει δλόκληρη περικοπὴ (ΙΑ 89). Πιθανώτατα ἀνήκει στὰ "Οψιμα (1904 κπ.).

θ') *Oι Κανταραῖοι.* Εἶναι χωρὶς ἄλλο διήγημα τοῦ 1909 καὶ πέρα. Πάντως εἶναι γραμμένο κατὰ τὴν τελευταία διαμονὴ τοῦ Ππδ. στὴ Σκίαθο (1908 καὶ πέρα), γιατὶ ἀναφέρεται μὲ μιάν ύποσημείωση στὰ "Οψιμα (ΙΑ 41), πού, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ρήγα, γραφτήκανε τότε (ΓΠ 230). Γιὰ τοὺς Κανταραῖους, ποὺ εἶναι προσχέδιο διηγήματος ἀτέλειωτου (μόνο πρόλογος), ἔχω μιλήσει ἐκτενῶς λίγο παραπάνου (σελ. 44 - 45).

ι') *Τὸ Χατζόπουλο.* Δέν τὸ περιλάβανε οἱ ἔκδόσεις Φέξη. Εἶναι τυπωμένο στὸν Καλλιτέχνη κι ἀπὸ κεὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση 'Ελευθερουδάκη (ΙΗ 30 - 42). Πιθανώτατα διήγημα τῆς περιόδου τῶν 'Οψίμων.

ια') *Μεγαλείων δψώνια.* Διήγημα τοῦ 1892, καθὼς εἴπαμε. 'Ατέλειωτο σὲ προσχέδιο, μὲ διορθώσεις καὶ ἐλλείψεις. Δέν τὸ περιλάβανε οἱ ἔκδόσεις Φέξη. 'Απ' τὸν Καλλιτέχνη δημοσιεύτηκε ἵσα στὶς ἔκδόσεις 'Ελευθερουδάκη (ΙΗ 74 - 84).

ιβ') *Τὰ Βενέτικα.* 'Απὸ χειρόγραφο μὲ δλίγες διορθώσεις, καὶ μὲ κενὸ τὸ μέρος, δπου θὰ ἔμπαινε ἔνα αὐτοσχέδιο τετράστιχο. Πιθανώτατα ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν 'Οψίμων. Φαίνεται πολὺ περασμένος δ σ. δταν γράφει : Καὶ ἔως σήμερον ἀκόμη δέν ἐνθυμοῦμαι νὰ εἰπα εἰς κανένα διὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ θησαυροῦ τῆς Κεχριδᾶς... (ΙΑ 110).

ιγ') *Τὰ Φραγκούλας.* 'Απὸ χειρόγραφο καθαρό, ὡς φαίνεται. Δέν τὸ περιλάβανε οἱ ἔκδόσεις Φέξη. 'Απ' τὸν Καλλιτέχνη δημοσιεύτηκε ἵσα στοῦ 'Ελευθερουδάκη τὴν ἔκδοση (ΙΗ 43 - 58). Τὸ διήγημα γράφτηκε μετά τὴ χειροτονία τοῦ νέου δεσπότη Σκιάθου, ποὺ ἔκκλησιαστικῶς ἀνῆκε ἀπὸ τοῦ 1900 στὴν ἐπισκοπὴ Δημητριάδος. 'Αλλαγὴ δεσπότη στὴν ἐπισκοπὴ αὐτῇ ἔγινε στὰ 1907 (Ι. Φραγκούλας : 'Ἐπ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 111 καὶ 119). Μὲ τὸ νέο ἐπίσκοπο, τὸ Γερμανὸ Μαυρομάτη, δ Ππδ. ἥρθε σὲ μεγάλη ρήξη γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ εἰκονίσματος τῆς Παναγιᾶς τῆς Κουνίστρας (1908) καὶ δὲν παραλείπει εὐκαιρία νὰ τὸν χτυπήσει στὰ διηγήματά του (πρβλ. 'Ανάκατος Γ 110 κά.) καί, φαίνεται, ἀρθρογράφησε ἐναντίον του μὲ ψευδώνυμο σὲ 'Θεσσαλικὴ ἐφημερίδα. «Πλήν, γράφει (ΙΗ 49), καὶ δ Δεσπότης δ νέος, ποὺ εἶχε γίνει, ἐσυμβούλευεν δλον τὸν λαὸν τοῦ τόπου, νὰ μὴν καταπατοῦν τὰ ἔκκλησιαστικά... καὶ ὅμιλει πρὸς τὸν λαὸν μὲ τοιοῦτον τρόπον, ὡς νὰ εἶχε φέρει αὐτὸς τὸ μοναστήρι καὶ τὰ κτήματα ἀπὸ τὸν τόπον του... 'Ο γεννάδας ἐδίδασκε τὸ ποίμνιόν του, πῶς νὰ γίνωνται καταδόται, νὰ διεκδικῶσιν προσωπικὰ πάθη, ἵσως καὶ συκοφάνται. Οἱ ἔμπαικται κατακυριεύσουσιν ὑμῶν». Γιὰ κανένα ποτὲ Δεσπότη δὲν μίλησε μὲ τόση ἐπιθετικότητα καὶ θάρρος δ Ππδ. 'Αλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ διηγήματος μᾶς φέρνει στὴν περίοδο τῶν 'Οψίμων.

ιδ') *Τὰ μαῦρα κούτσουρα.* 'Απὸ χειρόγραφο μὲ πολλὲς διαγράφες, διορθώσεις, ἐλλείψεις, κενά. 'Ωστόσο τὸ διήγημα ἔχει πάρει τὴ μορφὴ του. 'Ο σ. δέν ἔβαλε ὄνομα σὲ μιὰ ἥρωτίδα καὶ τὴ χαρακτηρίζει μὲ τ' ἀρχικὸ Λ. τῆς Μ... Φαίνεται νὰ μὴν ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν 'Οψίμων, δπωσδήποτε πρέπει νὰ τονιστῇ, πῶς δέν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σχέση μὲ τὸ διήγημα *Τὰ δυὸ κούτσουρα* τοῦ 1904 (ΒΚ 108), φαίνεται δὲ νὰ ὑπάρχει κάποια χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα, ποὺ τὰ τιτλοφόρησε δ Ππδ. μὲ τὸν ἔδιο τίτλο. Νομίζω δτι τὰ *Μαῦρα κούτσουρα* εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὰ *Δυὸ Κούτσουρα* τοῦ 1904.

2) *Τὰ ἀνένδοτα τοῦ Φέξη.*

Τέσσαρα διηγήματα εἶδαν τὸ φῶς στὴν ἔκδοση τοῦ Φέξη

(IA), χωρίς νὰ εἰναι γνωστὰ μέχρι τώρα ἀπὸ πουθενά ἀλλοῦ. Τυπώθηκαν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ συγγραφέα. Εἶναι τ' ἀκόλουθα: ιε') **Μάννα καὶ κόρη.** Διήγημα, ποὺ ἔμεινε ἀτέλειωτο. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ χειρόγραφο μὲ διορθώσεις, διαγραφές καὶ κενά. 'Ο ἐπιμελητῆς τῆς ἔκδοσης σημειώνει πῶς «τὸ διήγημα, πιθανῶς τὸ τελευταῖον τοῦ συγγραφέως, ἔμεινε ἔως ἐδὼ ἀτελές». Διαβάζοντάς το, δὲ νοῦς μου πηγαίνει σὲ διήγημα **Μάννας δυνατέρα,** γιὰ τὸ ὅποιο μιλήσαμε παραπάνου, ποὺ ἐπέρκειτο νὰ τὸ γράψει ὁ Ππδ. στὴ δημοτική. Καὶ δὲ τίτλος καὶ ἡ πιθανὴ ὑπόθεση καὶ ἡ γλῶσσα — ἔχει τόσο ἀνοιχτή, τόση πολλὴ δημοτική — μὲ δηγοῦν σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. 'Οπωσδήποτε, ὑποθέτω, τὸ διήγημα ἀνήκει στὰ τελευταῖα, στὰ μετὰ τὸ 1908 ἔργα τοῦ Ππδ. Μᾶς τὸ δείχνει ὁ λυρικὸς προλογός του καὶ μᾶς τὸ βεβαιώνουν μερικὰ χρονολογικὰ σημεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἐφτάχρονη συνεχής (IA 25) ἀπουσία του (1883 - 1890) ἀπ' τὴν πατρίδα, τὸ δεύτερο εἶναι ἡ ἀναδρομὴ περδ δεκαεπτὰ ἐτῶν, (IA 26), ποὺ μᾶς βγάζει στὰ 1908. "Εμεινε δὲ ἀτέλειωτο τὸ διήγημα, γιατὶ ἦταν πολὺ τολμηρὸ καὶ ἔθιγε πρόσωπα, ποὺ ζούσαν, πρόσωπα γνωστά, γειτονικά καὶ ὑπήρχε φόβος νὰ γίνει σκάνδαλο.

ιστ') **Ο Γάμος τοῦ Καραχμέτη.** Προσχέδιο διηγήματος μὲ διορθώσεις καὶ μὲ κενά, ἡ δὲ ἀρχὴ του ἔχει τρεῖς μορφές. Τὸ διήγημα ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν 'Οψίμων, γιατὶ μόλις στὰ 1907 ὁ Ππδ. ἔμαθε τὸ θρῦλο τοῦ Καραχμέτη. Μᾶς τὸν δίνει στὴν πρώτη του τῇ λαϊκῇ, τὴν ἀδούλευτη μορφὴ (I 51 - 52), στὰ Ρόδινα ἀκρογιάλια του (Νοέμβριος 1907, BK 148), 'Απὸ τὴ μορφὴ αὐτὴ λείπει ἡ συνέχεια, ποὺ εἶναι προσθήκη τοῦ Ππδ. καὶ ἀναφέρεται στὴ στάση τῆς γυναίκας τοῦ Κουμπῆ μπροστὰ στὸν παράνομο γάμο του καὶ στὴ συμπεριφορά της στὴ νέα του γυναῖκα. "Αν τὸ διήγημα ἦταν γραμμένο πρὶν ἀπ' τὰ Ρόδινα 'Ακρογιάλια, ὁ Ππδ. θὰ μᾶς ἔκαμνε κάποια νύξη γιὰ τὴ στάση καὶ τὴν τύχη τῆς καύμένης τῆς Κουμπίνας. Τὴν ὑπόθεση, πῶς τὸ διήγημα εἶναι γραμμένο μετὰ τὸ 1908, ἔνσχει καὶ τὸ γεγονός, δῆτα οἱ μέχρι σήμερα ἔρευνες τὸ θεωροῦν ἀνέκδοτο, θέλω νὰ πῶ γραμμένο σὲ ἐποχή, ποὺ ἔχουμε τὰ περισσότερα ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ππδ.

ιζ') **Τὰ συμβάντα στὸ μύλο.** 'Απὸ χειρόγραφο καθαρό, ὡς φαίνεται. Πιθανώτατα ἀνήκει κι αὐτὸ στὴ σειρὰ τῶν 'Οψίμων, γιατὶ ἐκτὸς ἀπ' τὴ γλῶσσα, τὴν τεχνική, τὴν ὑπόθεσή του, ἔχει καὶ ὑποσημείωση (IA 99), πρᾶγμα, ποὺ συνηθίζει τακτικὰ ὁ Ππδ. μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τῶν 'Οψίμων (Πρβλ. Τὸ Χατζόπουλο IH 33 καὶ 41, Τὰ Φραγκλέϊκα IH 50, Οἱ Κανταραῖοι IA 40 καὶ 41, 'Αγ. στὸν κρεμνὸ IH 65). Τοῦτο, νομίζω, εἶναι σημάδι χρονολογικὸ καὶ γιὰ τὰ διηγήματα αὐτά.

ιη') **Τὸ X. Α. τοῦ . . .** Μ' αὐτὸ τὸ γριφώδη καὶ λειψό τίτλο περάστηκε τὸ διήγημα ἀπ' τὰ χειρόγραφα ἵσα στὴν ἔκδοση τοῦ Φένη (IA 116-123). Τὸ χειρόγραφο εἶχε, ὡς φαίνεται, πολλὰ κενά, προσθήκες, διορθώσεις, ἐλλείψεις. 'Ο τίτλος τοῦ διηγήματος εἶναι συντομογραφημένος. Πρέπει νὰ γίνει: **Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη τοῦ Γιάννη.** Κι αὐτὸ πιθανώτατα ἀνήκει στὰ τελευταῖα διηγήματα τοῦ Ππδ.

3) Τὰ ἀνένδοτα τοῦ Ἐλευθερουδάκη.

Από χειρόγραφα, ἀγορασμένα ἀπὸ τὸ Φέξη, ἔβγαλε στὰ 1925 δὲ Ἐλευθερουδάκης (ΙΗ) τέσσαρα διηγήματα, ἄγνωστα τελείως μέχρι τότε, καθώς καὶ τὸν πρόλογο ἐνὸς λεψά τυπωμένου. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἔξης :

ιθ') **Τὰ χέλια.** Ἀπὸ χειρόγραφο τῶν καταλοίπων του, ἀκοίταχτο, ἀσυμπλήρωτο, ἀδούλευτο, μὲ κενὰ σὲ δονομασίες, σὲ φράσεις κλπ. Ἀνήκει κὶ αὐτὸ στὴν τελευταῖα παραγωγὴ τοῦ Ππδ. καθώς φαίνεται ἀπ' τὴ σύνθεση καὶ τὴ φράση του.

κ') **Ἡ παλλιμαντζοῦνα.** Ἀπὸ χειρόγραφο καθαρὸ καὶ φροντισμένο ὡς φαίνεται. Τὸ διήγημα αὐτὸ κάπου πρέπει νὰ ἔχει δημοσιευτῇ. Πάντως εἶναι γραμμένο γύρω στὸ 1907.

κα') **Φιλόστοργοι.** Ἀθηναϊκὸ διήγημα, γραμμένο κατὰ τὸ 1907. Ἀνήκει, χωρὶς ἄλλο, στὴ σειρὰ Εἰκόνες, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ "Αστού.

κβ') **Ἀειπλάνητος.** Ἀθηναϊκὸ διήγημα γραμμένο κι αὐτὸ μετὰ τὸ 1907. Ἀνήκει στὴν Ἰδια σειρά : Εἰκόνες.

κγ') **Ἄγάπη στὸν ὥρεμνο.** Τὸ διήγημα αὐτὸ ἀπὸ τὰ καταλοίπα τοῦ Ππδ. δημοσιεύτηκε στὸ "Ἡμερολόγιο Σκόκου 1913 (ΒΚ 172) λεψό, χωρὶς τὴν εἰσαγωγὴ του. "Ο ἐκδότης σημειώνει διτὶ «ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν μετὰ θάνατον εύρεθέντων ἀνεκδότων ἔργων του καὶ παρεχωρήθη ὑπὸ τῶν κληρονόμων του διὰ τὸν ἀνὰ χείρας τόμον τοῦ Ἡμερολογίου. Παρελείφθη ὁ πρόλογος, ἀσχετος, κατὰ τὴν κρίσιν μας, πρὸς τὸ σύνολον τοῦ διηγήματος. Θὰ τὸ εὔρουν ὅμως πλιήρες ὅσοι θέλουν εἰς τὴν προσεχῆ ἔκδοσιν Γ. Φέξη». Στὴν ἔκδοση ὅμως τοῦ Φέξη δὲν περάστηκε καὶ ἔμεινε λειψό καὶ ἀποκεφαλισμένο ὡς τὰ 1925, ὁπότε δημοσιεύτηκε ἀπὸ χειρόγραφῷ τῶν καταλοίπων του, στὴν ἔκδοση Ἐλευθερουδάκη (ΙΗ 59-73). Τὸ διήγημα εἶναι γραμμένο μετὰ τὸ 1907 πιθανώτατα, ἀσφαλέστατα δὲ μετὰ τὸ 1905, γιατὶ ἀναφέρει μέσα τὴν Ἰστορία τοῦ Γόρδωνος (ἄλλ' ὅστις διεξέλθει τὴν Ἰστορίαν τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνος τοῦ φιλέλληνος στρατηγοῦ Γόρδωνος, ΙΗ 65), ποὺ τὴν τελείωσε ὁ Ππδ. στὰ 1904 τὸ Σεπτέμβρη (ΓΠ 191). Εἶναι λοιπὸν διήγημα τοῦ 1935 καὶ πέρα.

4) Τὰ ἀνένδοτα τοῦ Ἐλευθέρου Βῆματος.

κδ') Τὸ καλοκαΐρι τοῦ 1925, ἐποχὴ ποὺ ἔχουμε μιὰ ζωηρὴ κριτικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση γύρω στὸν Ππδ. μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς του στὴ Σκίαθο, δημοσιεύτηκε στὸ Ἐλεύθερο Βῆμα μιὰ σειρὰ ἀπὸ 10 διηγήματα τοῦ Ππδ. (ΒΚ 177 - 185 καὶ 187, στὴν Κυριακὴ τοῦ Ἐλ. Βῆματος). Ἡ σειρὰ αὐτὴ δὲν ἥταν ἄγνωστη. "Ηδη στὰ 1913 ὁ ἀλεξανδρινὸς λόγιος Π. Πετρίδης, ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Νέας Ζωῆς, σ' ἔνα σημείωμά του (ΒΚ 418) γνωρίζει τὴν ὑπαρξη τῆς σειρᾶς καὶ τὴν κατοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν Κακλαμάνο, μᾶς πληροφορεῖ, πῶς προοριζόταν γιὰ τὴ «Νέα Ζωή», καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη τῆς ἔκδοσής της. «Τὸ ἔργο, γράφει, τοῦ Ππδ. δημοσιεύτηκε τούλαχιστο. "Ετσι πιστεύουν οἱ περισσότεροι καὶ θέλουν νὰ πιστεύουν μερικοί. Κοντά ὅμως σ' ἐκεῖνα,

πού βγῆκαν, ᾔχει ἀκόμα καὶ ἀνέκδοτα. Καὶ αὐτὰ εἶναι κάτι σκίτσα, πού ἀν δὲν γελιόμαστε, *βρέσκουνται στὰ χέρια τοῦ Κακλαμάνου*. Πότε ἐπὶ τέλους θὰ βγοῦνε; Χρόνια τώρα δὲ μεγάλος μας Παπαδιαμάντης τὰ εἶχε ύποσχεθῆ στὴ «Νέα Ζωή», μὰ τὴν ὑπόσχεσή του δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν κρατήσει γιὰ αἰτίες ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέλησή του». Τὰ διηγήματα αὐτὰ εἶναι πράγματα σκίτσα, εἰκόνες, ἀναμνήσεις,—πολλὰ μοιάζουν μὲ χρονογραφήματα. Δὲν ξέρουμε, μὲ βεβαιότητα, πῶς καὶ πότε περάσσανε στὰ χέρια τοῦ Κακλαμάνου, ὑπόθετουμε δῆμως στὰ 1906 - 1907, δταν ἡταν ἀκόμα στὸ «Αστυ, καὶ ποιὲς ἡταν οἱ αἰτίες καὶ οἱ ἀνώτεροι λόγοι, ποὺ δ Ππδ. ἀναγκάστηκε νὰ ἀθετήσει τὴν ὑπόσχεσή του στὴ Ν. Ζωή. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ κάνει λόγο, σ' ἔνα ἄρθρο του, τοῦ 1911 (BK 366), δ Γρηγόριος Ξενόπουλος «Τελευταίως γράφει, ἡ Ν. Ζωή εἶχεν ἐπιτύχει τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Ππδ. νὰ ἐκδώσει μερικὰ διηγήματά του». Πάντως ἡ ἀποτυχία τῆς ἔκδοσης αὐτῆς καὶ ἔνας ἀπ' τοὺς «ἀνωτέρους» λόγους της ἡταν, δτι δ Ππδ. εἶχε ἐκχωρήσει στὸ Ν. «Αστυ, ὅχι μόνο τὴ δημοσίευση στὴν ἐφημερίδα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκδοση τῆς σειρᾶς σὲ τόμο. Τὸ γεγονός εἶναι, δτι τὰ διηγήματα αὐτὰ εἶναι γραμμένα σὰ συνέχεια τῆς σειρᾶς τῶν ἰδιων κατὰ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν ὑπόθεση διηγημάτων (πολλὰ τὰ λέγει δ ἰδιος *Εἰκόνες*), ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ «Αστυ τοῦ 1906. Εἶναι γραμμένα στὴν Αθήνα ἀρχές 1907 μὲ ἀρχές 1908. Τότε δ Ππδ. τὰ εἶχε δώσει στὸν Κακλαμάνο, γιὰ νὰ τὰ ἐκδώσει εἴτε στὸ «Αστυ εἴτε σὲ ἰδιαίτερο τόμο. Ἐν τῷ μεταξὺ δ Κακλαμάνος ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ν. «Αστεως», κι ἔμειναν ἔκτοτε στὴν κατοχὴ του (BK 5). Ἡ σύνταξη τοῦ 'Ελ. Βήματος μᾶς πληροφορεῖ στὸ προλόγισμά της (ΣΒΒ 368) «δτι τὰ δέκα αὐτὰ διηγήματα περιεπλανῶντο ἔως σήμερον μαζὶ μὲ τὰ ἀρχεῖα κάποιας παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος, ἔτοιμα πρὸς ἔκτύπωσιν». Ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὶς ἀλλες, ποὺ σημειώσαμε, καὶ μένει νὰ δοῦμε, ἀν ὑπάρχουν καὶ ἀλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους, εἴτε ἐσωτερικά, εἴτε ἐξωτερικά. Πρῶτα - πρῶτα οἱ συνθήκες, ποὺ σώθηκαν καὶ δημοσιευτήκαν, μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ τὰ πάρουμε μαζωμένα, ὅχι μονωμένα καὶ χωριστά, μὰ δμαδικὰ σὰ διηγήματα σειρᾶς, ποὺ γραφτήκαν μέσα στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο καὶ προφανῶς μὲ τὸ σκοπὸν ν' ἀποτελέσουν συλλογή. «Ἐπειτα οἱ ὑποθέσεις τους, ἡ τεχνικὴ τους, τὸ σχέδιο, ἡ γλῶσσα, τὰ θέματα τους, ἡ κοινωνικὴ τους ύφη, δ γοργὸς καὶ συνοπτικὸς ρυθμός τους, ἡ ρωπογραφικὴ σὲ πολλὰ σημεῖα τάση, τέλος ἡ ἔκτασή τους, πάντα μικρὴ καὶ περιωρισμένη, ποὺ τὰ κάνει πολλὲς φορὲς νὰ μοιάζουν, πότε μὲ χρονογραφήματα, πότε μὲ σκίτσα (πολλὰ μάλιστα δημοσιευμένα τὸ 1906 δ συγγραφεὺς τὰ δονομάζει *Εἰκόνες* καὶ τὰ ὑπογράφει μὲ τὸ ψευδώνυμο *Σκεπτικός*), δλα αὐτὰ τὰ σημεῖα, τὰ κάνουν νὰ μοιάζουν καὶ νὰ παρουσιάζουνται σὰ συνέχεια τῶν διηγημάτων, ποὺ δημοσιευτήκαν δμαδικὰ καὶ κατὰ σειρὰ στὸ Νέο «Αστυ. Στὴν ἴδια δὲ ἐφημερίδα ἐπρόκειτο, νὰ τυπωθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια εἶχαν ζητηθῆ καὶ πληρωθῆ καὶ τὰ ἀνέκδοτα αὐτά, ποὺ εἶχαν ἥδη γίνει γνωστὰ στοὺς φιλο-

λογικούς κύκλους ώς *σκίτσα*, καὶ δλοι τὰ περίμεναν. Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε, καλά - καλά, τοὺς λόγους γιὰ τοὺς δποίους ἔμειναν ἀνέκδοτα, πάντως τὸ πῶς δὲν δημοσιευτῆκαν ἀμέσως στὸ "Αστυ, δὲν εἶναι ἀσχετο — κοντὰ σὲ ἄλλες ἔξωτερικές καὶ συμπτωματικές αἵτιες — οὕτε ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Κακλαμάνου οὕτε ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ ἐκδοθοῦν σὲ τόμο, ἀφοῦ δημοσιευόταν πρῶτα στὴν ἑφημερίδα.

'Αλλὰ καὶ μερικὰ σημεῖα, χρονικὰ καὶ βιογραφικά, μᾶς βοηθοῦν νὰ καθορίσουμε τὴ χρονολογία τῶν ἔργων αὐτῶν κατὰ προσέγγιση. "Ετσι τὸ διήγημα τῆς σειρᾶς αὐτῆς *Νευράνθεμα* ἀναφέρεται σὲ γεγονότα τῆς ζωῆς του κατὰ τὸ 1904, ὅπως εἶναι τὸ ἀτύχημα τοῦ ἀδελφοῦ του, πού, κατὰ τὸ πρὸς Βλαχογιάννη γράμμα τοῦ Ππδ. (ΓΠ 188, τῆς 17 Φεβρ. 1904), στὶς ἀρχές τοῦ Φλεβάρη 1904, «ἔπαθε τὰς φρένας καὶ ἀνάρπαστος ἔγινα». Συνεπῶς, τὸ διήγημα αὐτὸν εἶναι γραμμένο μετὰ τὸ 1905, πολὺ ἀργότερα, γιατὶ παρουσιάζονται τὰ πραγματικὰ γεγονότα σὰν ἀναμνήσεις, σὰν κάτι ἀπὸ πολλοῦ περασμένο. Γράφω μετὰ τὸ 1905, γιατὶ στὸ ἵδιο διήγημα γίνεται λόγος γιὰ τὸ γυρισμό του στὴν Ἀθήνα, που ξέρουμε πῶς ἔγινε (ΓΠ 192) στὶς 28 Σ)βρίου 1906. Οἱ Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν Βράχον, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση «Ἡτο εἰς τὰ 1894 τὸν περασμένον αἰῶνα...» μᾶς πᾶνε κάμποσα χρόνια μακριὰ καὶ δῶθε ἀπὸ τὸ 1900. "Επειτα τὸ διήγημα *Φλώρα* ή *Δάρβεα* ἔχει πολλὴ ἀπαισιοδοξία, πολλὴ βιοτικὴ πεῖρα καὶ μᾶς πάει σὲ κάποιον ἀπ' τοὺς ἀναγκαστικούς γυρισμούς του στὴν πατρίδα, πιθανώτατα τὸν τελευταῖο καὶ τὸν ἀγύριστο. «Δὲν τὴν εἶχα ἵδη γράφει κάπου στὸ ἵδιο διήγημα, ἀπὸ τριάκοντα ἑτῶν, δταν ἥμην παιδίον... (τὴν κόρη). Μονήρης, φεῦ! ὀεργος περιπατητῆς μὲ ἀληθῆ συστολὴν καὶ ταπείνωσιν αἰσθάνεται (δ σ.) ἐσαύτὸν ἐκτοπισμένον εἰς τὴν ἐρημίαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν πόλιν...» Ἡ ὀεργία εἶχε δείρει πραγματικὰ ἀλύπητα τὸν Ππδ. κατὰ τὰ χρόνια τῆς Δεξαμενῆς (1906 - 8), καὶ τότε μόνο μποροῦσε νὰ γράψει ἔτσι, μὲ τόση ἀπαισιοδοξία, δ ὀλιγαρκής, δ καλογερικὰ λιτός καὶ χωρὶς ἀπαιτήσεις Ππδ.

Γ' αὐτοὺς δλοὺς τοὺς λόγους, πιστεύω πῶς τὰ διηγήματα αὐτά εἶναι τοῦ 1908 (ἢ τέλη τοῦ 1907), πάντως εἶναι γραμμένα στὴν Ἀθήνα, γιατὶ διαφορετικὰ θὰ γινόταν λόγος στὰ γράμματα πρὸς φίλους του ἀπὸ τὴ Σκίαθο κατὰ τὴν τελευταία διαμονή του (1908 - 1911, ΓΠ 200 κπ), εἴτε γιὰ τὴν ἀποστολή τους, εἴτε γιὰ τὴν πληρωμή τους, εἴτε γιὰ τὴν ἔκδοσή τους, εἴτε γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις του μὲ τὴ Ν. Ζωή. 'Αντιθετα, δχι μόνο λόγος δὲν γίνεται, ἀλλὰ παρουσιάζεται δ Ππδ. νὰ ζητᾶ νὰ δώσει στὴ Νέα Ζωὴ συνεργασία, ποὺ δὲν τὴν εἶχε ἔτοιμη, μὰ ἐπρόκειτο νὰ ἐτοιμάσει (ΓΠ 202). Καὶ θεωρῶ βασιμώτατο τὸ λόγο αὐτό, δταν θυμηθῶ, δτι δ Ππδ. γράφει στὸν πάντα πρόθυμό του Βλαχογιάννη νὰ μεσολαβήσει ἢ νὰ διαπραγματευτῇ κάθε συνεργασία του.

κε') Στὸ 1925 εἶδε τὸ φῶς καὶ ἔνα ἄλλο ἀτιτλο διηγηματάκι στὸ πανηγυρικὸ φύλλο τῆς Πολιτείας (ΒΚ 186), παραχωρημένο ἀπ' τὸ Βλαχογιάννη, ποὺ τὸ κράτησε ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τὰ

σταλμένα στά 1912 ἀπ' τις ἀδελφές τοῦ Ππδ. γιὰ τὴν ἔκδοση Φέξη. Τὸ διήγημα αὐτὸ χαρακτηρίζεται (BK 186) ὡς «ἄτιτλος διηγηματικὴ προσωπογραφία», ἐνῶ ἔχει τὸν τύπο πολλῶν διηγημάτων τοῦ Ππδ., ποὺ συνηθίζει νὰ μπαίνει στὴν ὑπόθεση ἢ νὰ παρενέρει ἀναμνήσεις καὶ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς του. Εἶναι λοιπὸν κανονικὸ διήγημα, μὲ ὅλα τὰ γνωρίσματα τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Ππδ., κομμάτι τῆς ζωῆς του ἀν Θέλετε, καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἄτιτλο, θὰ τὸ ὄνομάζουμε ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ήρωΐδας του: **Ἡ ψυχοπαίδα**. Ὡς πρὸς τὴ χρονολογία του ἐπειδὴ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα καὶ ἀναμνήσεις τῆς περιόδου τῆς Δεξαμενῆς (1906 - δ), δὲν μένει ἀμφιβολία διτὶ εἰναι γραμμένο στά 1909 ἢ 1910 στὴ Σκίαθο. **Ἴσως μάλιστα νὰ ἔχει δημοσιευτῇ κάπου.**

Στὸ Μέγα-Γιαλό. Εἶναι προσχέδιο διηγήματος. Σώθηκε μόνο ἡ ἀρχὴ του (ΓΠ 243). «Οπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς διορθώσεις καὶ ἀπὸ τὸ ὑφος, τὴ γλώσσα καὶ τὸν τρόπο, ποὺ ἀρχίζει, πρόκειται γιὰ παλαιὸ διήγημα τοῦ Ππδ., γραμμένο πιθανώτατα στὴν περίοδο 1890 - 1896. Πῶς εἶναι παλαιότερό ἔργο μᾶς τὸ δείχνει καὶ τὸ τυραννισμένο ἀπὸ διαγραφές καὶ προσθήκες χειρόγραφό του (ΓΠ 238 κπ.), δσο τὰ νεώτερα χγφ. τοῦ Ππδ. εἶναι καθαρά (ΙΑ 84 κά.).

11) Χρονολόγηση τῶν ἀλλων ἔργων

α') **Πουήματα.** 1) Τὸ δίστιχο (**Ἄγαπες ταξιδιάρες...** BK 201) τὸ βάζω στά 1890, γιατὶ τότε υποθέτω, δημοσιεύτηκε τὸ δμώνυμο διήγημα.

β') Τὰ τέσσαρα θεομητορικὰ ποιήματα, ποὺ εἶδαν τὸ φῶς μετὰ τὸ θάνατό του, πιθανώτατα ἥταν ἀνέκδοτα καὶ γραφτήκανε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, τὴν ἵδια ἐποχὴ ὅλα. Τὰ βάζω στά 1909, ὅταν κουρασμένος γύρισε στὴ Σκίαθο καὶ εἶχε ἀφιερωθῆ περισσότερο στὰ θεῖα (τὸ ἵδιο ἔκανε ἀργότερα μὲ μεταφράσεις καὶ μὲ ὀδεὶς κι ὁ Μωραΐτιδης), γυρίζοντας ὅλες τὶς Παναγίες τῆς πατρίδας του καὶ ζητώντας ἀνακούφιση στὸ μαῦρο ξεπεσμό τῶν γηρατειῶν του. Τὴ χρονολόγηση ἀντὴ μᾶς ὑποβάλλει παράλληλα καὶ τὸ γεγονός, διτὶ στά 1908 ἔγιναν οἱ φασαρίες γιάτὸ εἰκόνισμα τῆς Κουνίστρας, δτε πιθανώτατα μαζὶ μὲ τὸ φυλλάδιο (BK 2) γιὰ τὴν ἴστορια «τῆς σεβασμίας εἰκόνος», γράφτηκε καὶ τὸ ποίημα καὶ ύστερα κατ' ἀναλογίαν καὶ γιὰ λόγους θρησκευτικῆς τάξης καὶ ψυχικῆς ἀνάγκης, ἀκολούθησαν καὶ τὰ ἄλλα κομμάτια, ποὺ ὑμνοῦν ὅλες τὶς Παναγίες τοῦ νησιοῦ του.

β') **Ἄρθρα καὶ ἄλλα πεζά.** 1) Οἱ σατυρικὲς παραδίες τροπαριῶν (BK 237), φαίνουνται γραμμένες πολὺ ἐνωρίς, δταν δ Ππδ. ἥταν νεώτερος καὶ εἶχε ψυχικὴ διάθεση καὶ ἀνάλογη κατάσταση. 2) Τὸ **Ἀντοβιογραφικὸ σημείωμά του** (BK 238), ποὺ ἔσωσε δὲ Βλαχογιάννης, εἶναι, υποθέτω, γραμμένο στὸ 1907 μαζὶ τὸ **Ἀντοβιβλιογραφικό.**

3) Τὸ ἄρθρο ἡ **Ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ δ ὑλισμὸς** (Α 64), εἶναι τοῦ 1881, γραμμένο δυὸ μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λιττρέ, γιατὶ γράφει ρητῶς «Ο περιώνυμος Λιττρὲ ἀποθανὼν πρὸ δύο μηνῶν ἐν Παρισίοις...». Τὸ ἄρθρο τυπώθηκε στὴν ἔκδοση Φέξη,

μαζί μὲ τὰ διηγήματα, ἀπὸ χειρόγραφο καὶ τὸ θεωροῦσαν ἀνέκδοτο, πρᾶγμα, ποὺ δὲν ἀποκλείεται. Τὸ πιθανώτερο δῆμος εἶναι, πῶς κάπου ἔχει δημοσιευτῇ, σὲ ἐφημερίδα ἢ περιοδικό τοῦ 1881. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κομματιοῦ, ποὺ μᾶς δείχνει τὶς πνευματικὲς ἐπιδιώξεις καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ππδ. στὰ 1881, ἔχει ἀνάλογη βιογραφικὴ καὶ κριτικὴ σημασία.

4) Τὸ φυλλάδιο *Παναγία ἡ Κουνίστρια* (ΒΚ 2), τὸ σπάνιο καὶ τὸ δυσεύρετο φέρεται χρονολογημένο στὰ 1903. Δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω κάν, ὃν βγῆκε ἔνα τέτοιο ἔργο τοῦ Ππδ., βέβαιο δῆμος θεωρῶ, πῶς, ὃν βγῆκε, θὰ βγῆκε στὰ 1908 ἢ (μᾶλλον στὰ 1909), ποὺ ἔγιναν οἱ φασαρίες, ποὺ γράφει ὁ Ππδ. στὸ ἀπὸ 24 Δεκ. 1908 γράμμα του «Ἐλχαμεν ταραχάς αὐτὰς τὰς ἡμέρας μὲ τὸν Δεσπότην διὰ τὴν σεπτήν εἰκόνα τῆς Παναγίας [τῆς Κουνίστριας, ΓΠ 205]. Γ’ αὐτές κάνει εύρυτατο λόγο ὁ Φαλτάϊτς (ΒΚ 484).

Α' ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Στὰ 1912 οἱ ἀδελφές τοῦ Ππδ. ἔστειλαν τὰ χειρόγραφα τοῦ Ππδ. στὸ Βλαχογιάννη γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Φέξη. “Ολα δὲν τὰ στείλανε. ”Εμειναν μερικά ποιήματα, μερικά λειψά διηγήματα, ὅπως ἡ συνέχεια τοῦ Ἀντίκτυπου τοῦ νοῦ, τὸ σχέδιο διηγήματος στὸ Μέγα Γιαλό κἄ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ, πῶς οἱ ἑκδόσεις Φέξη δὲν ἔγιναν ἀπὸ χειρόγραφα. Οἱ δέκα τόμοι ἔγιναν ἀπὸ ἔντυπα, φυλλάδια, ἀποκόμματα φύλλων, περιοδικῶν κλπ. Μόνο ὁ τελευταῖος τόμος ἔγινε ἀπὸ χειρόγραφα, καίτοι τὰ πλεῖστα εἶχαν δημοσιευτῇ στὸν Καλλιτέχνη, ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερα. ‘Ο ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης τὰ θεωρεῖ ὅλα τὰ χειρόγραφα ἀνέκδοτα καὶ τονίζει ὅτι μόνο δυὸς εἶναι δημοσιευμένα. Ἡ ἔρευνα δῆμος μᾶς ἔγνώρισε, ὅτι πέντε ἀπὸ τ’ ἀνέκδοτα αὐτά ἔργα εἶχαν δῆ τὸ φῶς πολλὰ χρόνια πρίν. Γ’ αὐτὸς δὲν ἀποκλείεται ἀλλὰ χειρόγραφα, νὰ εἶναι πρῶτα σχέδια ἢ πρόχειρα διηγημάτων, πού, ἀφοῦ ἀντιγραφῆκαν, δημοσιευτήκαν ἐδὼ καὶ κεῖ κατὰ καιρούς. ”Εκαναν παραβολὴ τῶν χειρογράφων αὐτῶν καθὼς τυπωθῆκαν στὴν ἔκδοση Φέξη μὲ τὴν τελικὴ μορφὴ τριῶν διηγημάτων, δημοσιευμένων πρωτύτερα, τῆς Χολεριασμένης, τοῦ Χαραμάδου, Τ’ Μπούφ τὸ π’ λί, καὶ δὲν βρῆκα καμμιὰ ἀπολύτως διαφορά. Ἀκόμα καὶ τὰ λάθη τῶν χειρογράφων ὑπάρχουν. Καὶ ὅσα εἶναι σβυσμένα καὶ διορθωμένα ἀπὸ πάνου, φέρονται κατὰ τὴν διόρθωση τοῦ σ. Βρῆκα μόνο τὶς δυὸς αὐτές διαφορές, ποὺ ἡ μιὰ εἶνε λάθος τοῦ τυπογράφου: *χγφ* ἀπαστύλωτη ἔκδ. ἀπασάλωτη. *χγφ* δὲν εἶχε παύσει ἔκδ. δὲν ἔπαυσε. Στὸ Χαραμάδο πάλι πλήρη δημοιότητα ἔχουμε διαπιστώσει. Σημειώσαμε μόνο κι ἐδὼ δυὸς διαφορές: *χγφ* εἰς τὸ παλαιόν βραχοκτισμένον κάστρον ἔκδ. εἰς τὸ π. βρ. Θαλασσοδαρμένον κ. Στὴ Χολεριασμένη ἐπίσης μιὰ μικρὴ διαφορά: προστήτερα: μπροστά κ. Επίσης πανόμοια εἶνε ἡ ἔκδοση μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀποσώστρας.

“Ἐπεισε δὲ ὁ ἐπιμελητὴς θῦμα τῆς σύγχυσης αὐτῆς. Νόμισε τὴ Χολεριασμένη ἀνέκδοτη καὶ τὴν ἐτύπωσε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο. ”Ἐνῶ σὲ προηγούμενο τόμο τὴν εἶχε δημοσιεύσει ἀπὸ ἀπόκομμα

τῶν Παναθηναίων, ὅπου εἶχε δῆ τὸ φῶς στὰ 1901. "Ετοι τὸ διήγημα αὐτὸ περάστηκε δυὸ φορές στὶς ἑκδόσεις τοῦ Φέξη (Θ 140-4, ΙΑ 5-10). Γιατὶ δῆμως σώθηκαν τὰ πέντε αὐτὰ διηγήματα σὲ πανόμοια μὲ τὴν ἑκδοσή τους χειρόγραφα; Καὶ γιατὶ βρέθηκαν μόνο αὐτά; Μήπως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα τὸ ἵδιο συμβαίνει; Κι ἔτοι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι ἀπλὰ προσχέδια ἢ πρόχειρα, ἀπ' τὰ ὅποια δὲ Ππδ. Εεσήκωσε καθαρὰ χειρόγραφα γιὰ δημοσίευση; Στὶς ἔρωτήσεις αὐτὲς ἀπαντῶ κατὰ σειράν.

Τὰ πέντε αὐτὰ διηγήματα εἶναι σταλμένα στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά, που δημοσιευτήκαν, ἀπὸ τὴ Σκίαθο. Ἀποτελοῦν δῆχι προσχέδια, ὡς ἀποδείξαμε, ἄλλα τελικές μορφές, δῆποι δὲ Ππδ. ἔκαμε μερικές προσθήκες ἢ ἄλλαγες λέξεων καὶ κατόπιν τὰ ἀντέγραψε καθαρὰ καὶ ἔστειλε τὸ καθαρὸ χειρόγραφο στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἵδιο φαίνεται ἔκαμε γιὰ δλα του τὰ ἔργα. "Αν αὐτῶν σώθηκαν τὰ χειρόγραφα εἶναι, γιατὶ δὲ Ππδ. δὲν θὰ ἔλαβε ἢ θὰ ἔχασε τὰ φύλλα ἢ τὰ περιοδικά, που δημοσιευτήκαν καὶ γι' αὐτὸ δέν τὰ ἀχρήστευσε, θέλοντας νὰ ἔχει συγκεντρωμένο τὸ ἔργο του, γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἑκδοσή του, που πάντα λογάριαζε καὶ προσπαθοῦσε νὰ κάνει, καθὼς θὰ δοῦμε." Ετοι ἡ Χολεριασμένη σώθηκε στὰ κατάλοιπά του καὶ σὲ ἔντυπο καὶ σὲ χειρόγραφο, που παράλειψε νὰ τὸ ἀχρηστεύσει. Δυσκολώτερη εἶναι ἢ λύση τοῦ τρίτου προβλήματος, που παρουσιάζουν τὰ κατάλοιπα τοῦ Ππδ. "Υπάρχει πιθανότητα νὰ συμβαίνει τὸ ἵδιο μὲ τὰ προηγούμενα πέντε διηγήματα, δηλ. νὰ εἶναι πρῶτα τελικὰ χειρόγραφα δημοσιευμένων ἀπὸ καθαρὸ καὶ πανομοιότυπο ἀντίγραφό τους, μόνο στὰ διηγήματα: Δημαρχίνα νύφη, Τὰ μαδρα κούτσουρα, Τ' ἀγγέλιασμα, Τραγούδια τοῦ Θεοῦ, Τὰ συμβάντα στὸν μύλο, Τὰ Βενέτικα, Ἀγάπη στὸν γκρεμόν, Καλλικαντζούνα, Ἀειπλάνητος, Φιλόστοργοι. Τὰ ἄλλα χγφ. εἶναι προσχέδια. Πρέπει δῆμως νὰ εἴμαστε πολὺ ἐπιφυλαχτικοὶ στὸ ζήτημα, ἀν ἔνα χειρόγραφο εἶναι δημοσιευμένο ἢ μή, γιατὶ δὲ Ππδ.. μὲ προσοχὴ καὶ φροντίδα μάζευε τὶς πρῶτες ἑκδόσεις τῶν διηγημάτων του καὶ σὲ ἀποκόμματα διέσωζε δλόκληρο περίπου τὸ ἔργο του. Γι' αὐτὸ εἶναι λίγο ἀπίθανο νὰ μὴν εὕρισκε ἢ νὰ μὴν ἐφύλαγε τὰ ἔντυπα τόσων διηγημάτων, ἀν πραγματικὰ δημοσιευόταν. Ό περιορισμὸς εἶναι μεγάλος.

Ε' ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

"Εκτὸς ἀπὸ μερικούς πολὺ βαρειούς χαρακτηρισμούς, τίποτε δὲν θὰ εἶχε νὰ πῇ κανεὶς γιὰ τὶς μέχρι τώρα ἑκδόσεις τοῦ Ππδ. 'Εκείνη ἡ πολύτιμη ἐπιχείρηση τοῦ Φέξη, μιὰ καὶ ἔκανε τόσα ἔξοδα καὶ καταπιάστηκε ἔνα μεγάλο ἔργο, γιὰ τὸ ὅποιο ὑπῆρχαν καὶ οἰκονομικές δυναμικότητες καὶ διάθεση μεγάλη, θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς δώσει καλλίτερα ἀποτελέσματα. Νὰ εἶχε τουλάχιστο κάποια τάξη, νὰ ἔδειχνε κάποια φροντίδα, ἀν δῆλι κριτική, τουλάχιστο τυπογραφική! Τέλος νὰ πετύχαινε κάποια πληρότητα, περιλαμβάνοντας δλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Ππδ., τυπωμένο καὶ ἀνέκδοτο! Μποροῦσαν εὔκολα τότε (1912) νὰ συγκεντρωθοῦν

τὰ σκορπισμένα, τὰ ἀκοίταχτα χειρόγραφα του Ππδ. καὶ εὔκολα θὰ βρισκόταν παληὰ διηγήματά του, πού δὲν σωθῆκαν στὰ κατάλοιπά του. Ἐνῶ ἄφησαν τὶς ἀθωεῖς, τὶς ἀνήξερες ἀδελφές του νὰ στελουν μόνο τὰ διηγήματα—σὰ νὰ μὴν εἶχαν ἀξία τὰ ἄλλα ἔργα του — ἄφησαν ἀζήτητα κι ἀμάζευτα τὰ χειρόγραφα καὶ αὐτὰ πάλι δὲν τὰ περιλάβανε ὅλα, μὰ ἀφήσανε κομμάτια ἀπ' ἔξω, καὶ δὲν νοιαστήκανε καθόλου γιὰ τὰ δέκα διηγήματα τὸν Κακλαμάνου. "Ετοι ἄρχισε σὲ λίγο ή ἐμποροκαπηλεία καὶ ἡ ἀπάτη. Ό ρένας ἔφερνε στὸ φῶς ἀνέκδοτο ποίημά του, ὁ ἄλλος δημοσίευε ἀγνωστὸ διηγῆμά του, γέμιζαν οἱ ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ ἀπὸ ψεύτικους τίτλους, ἄλλασσαν καὶ νόθευαν τὰ ἔργα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν κυκλοφορία, ἐνῶ ἐπρόκειτο γιὰ γνωστὰ διηγήματα, που ἔτυχε νὰ μὴν περιληφθοῦν σὲ τόμο. Καὶ ἄρχισαν ὑστερα νὰ παρουσιάζουν ἡρωϊκὸ χαρακτῆρα οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἔξακριβωση καὶ συγκέντρωση τοῦ ἔργου του, που ἔπρεπε ν' ἀναζητηθῇ στὶς πρώτες του ἀκδόσεις. Μέχρι τοῦ 1925 καὶ πέρα ἐξακολουθοῦσε ἡ δημοσίευση ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ππδ. καὶ τὴ συνέχεισαν οἱ ἐμποροφυλλάδες τοῦ δρόμου καὶ οἱ γραμματοκάπηλοι μὲ τὴ νοθεία καὶ μὲ τὴν ἀπάτη.

Οι ἔκδόσεις Φέδη καὶ Ἐλευθερούδακη δὲν εἶναι οὕτε πλήρεις, οὕτε καλές, οὕτε σωστές. Ἀφήσανε ἀδικαιολόγητα ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. ἀπ' ἔξω, δὲν ἔγιναν οὕτε μὲ κριτικὴ φροντίδα, τὴν ἀπλούστερη καὶ στοιχειώδη ἔστω, οὕτε μὲ ἀκδοτικὴ ἐπιμέλεια καὶ προσοχή. Καμμιὰ κατάταξῃ δὲν ἔγινε. Διηγήματα τοῦ 1892 βρίσκονται μὲ διηγήματα τοῦ 1900, τοῦ 1896 μὲ τοῦ 1907 καὶ πάει λέγοντας. Ἀταξία λοιπὸν καὶ σύγχυση. Πρὸ παντὸς ἀδιαφορία. Εἶναι ζήτημα, ἀν ὁ ἐπιμελητὴς διάβαζε τὰ διηγήματα. Τὰ ἔδινε ὅπως-ὅπως, μὲ τὴ σειρὰ ποὺ βρεθῆκαν στὸ δέμα, τὸ σταλμένο ἀπὸ τὴ Σκίαθο, χωρὶς νὰ τοῦ περάσει ἡ ἰδέα, πώς αὐτὰ τὰ ἔργα δὲν γραφτῆκαν μέσα σὲ μιὰν ἡμέρα, ἀλλὰ εἶναι παραγωγὴ τριάντα περίπου χρόνων καὶ ἀν ἥταν δύσκολη ἡ κατάταξή τους ἡ χρονολογική, εὔκολο ὅμως ἥταν νὰ προσθέσει στὸ τέλος τὴ χρονολογία τοῦ διηγήματος, καὶ ἀν αὐτὴ δὲν ἥταν γνωστή, τὸ περιοδικὸ ἡ τὴν ἐφημερίδα, ποὺ δημοσιεύτηκε. "Ἐβαλε λοιπὸν μέσα στὰ διηγήματα καὶ τὰ ἄρθρα, ποὺ ἔτυχαν μπροστά του, ἔβαλε ἔνα διηγῆμα τὴ Χολεριασμένη δυὸ φορές, σὲ δυὸ κοντινούς τόμους. "Ατυχος στάθηκε ὁ Ππδ., γιατὶ ὅταν ζούσε δὲν κατάφερε νὰ βγάλει τὰ ἔργα του. Πειὸ ἄτυχος ὅμως στάθηκε, ποὺ μετὰ τὸ θάνατό του, τοῦ τὰ ἔβγαλαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο.

Μιλῶ ἀπὸ καθαρὴ ἐπιστημονικὴ σκοπιά. Καὶ δὲν μπορῶ νὰ μὴν κατεβάσω τὸν τόνο μου καὶ νὰ τονίσω καὶ τὴν εὐεργετικὴ ἀποστολή, ποὺ εἶχαν οἱ ἔκδόσεις αὐτές. Γιατὶ ἔστω λειψά καὶ ὅσκημα δοσμένες, γνώρισαν τὸ μεγαλείτερο καὶ τὸ σπουδαιότερο ἔργο ἐνὸς συγγραφέα, ποὺ πεθαίνοντας δὲν ἄφησε τίποτε πίσω του, παρὰ μόνο τὴ φήμη καὶ τὸ θρῦλο, δτὶ ἔγραφε διηγήματα καλὰ καὶ σπουδαῖα. Πραγματικὰ πεθαίνοντας δ Ππδ. ἥταν γιὰ τοὺς συγχρόνους του ἀπλησίαστο καὶ ἀγνωστὸ μετέωρο, θρῦλος καὶ μύθος κούφιος. Οἱ ἔπαινοι καὶ τὰ ἔγκωμια ἐπάνω στὸ νωπό

τάφο του, δὲν ἔβγαιναν ἀπὸ καμμὶα πραγματικότητα, δὲν εἶχαν καμμὶα βάση, γιατὶ κανεὶς δὲν ἦταν σὲ θέση καὶ δὲν ὑπῆρχε καὶ εὐχέρεια νὰ γνωρίζει ἔνα ἔργο, δοσμένο τμηματικὰ καὶ σποραδικὰ μέσα σὲ μιὰ ὄλοκληρη τριακονταετία, ἔργο σκορπισμένο σὲ ἐφημερίδες καὶ σὲ περιοδικὰ τριάντα χρόνων. 'Ο ἵδιος ὁ Ππδ. στὰ 1907 ἀρχισε νὰ εξεχνᾷ τὰ ἔργα του ἢ νὰ τὰ θυμάται ἀδριστα καὶ θολά. Κριτικὸς σὰν τὸ Ξενόπουλο, πού πρόφτασε νὰ παρακολουθήσει σ' ὅλα τὰ στάδια της τὴ λογοτεχνικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ππδ., διαπίστων τὸ θρῦλο καὶ τὸ χάος γύρω στὸ φαινόμενο τοῦ Ππδ., τὴ σύγχυση, ποὺ ἔπαθε ἡ θρηνολογοῦσα, μὲ κούφια ἐγκώμια καὶ φαντασίες, γενεὰ τοῦ 1911 καὶ μὲ τὴ συνηθισμένη του κριτικὴ ὁξυδέρκεια ἐτόνιζε : «'Αλλ' εἶναι ἀληθές, διὰ σοβαρὰ κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. δὲν ἔγινεν ἀκόμα καὶ οὕτε ἥτο δυνατόν νὰ γίνῃ. Διότι τὸ ἔργον αὐτὸν εἶναι σκορπισμένον ἔδω καὶ ἐκεῖ, δυσκολοεύρετον, σχεδὸν ἀπρόσιτον. 'Αγνοοῦμεν πιθανόν τὰ περισσότερά του κομμάτια, χαμένα εἰς πρωτοχρονιάτικα, χριστουγεννιάτικα, πασχαλινὰ ἢ καὶ καθημερινὰ φύλλα παλαιῶν ἐφημερίδων, ... "Ο, τι κυρίως δὲν κατώρθωσα νὰ συλλάβω, ώς τώρα, ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ππδ., τὸ ὅποιον τόσον ἀτελῶς καὶ ἀτάκτως ἐμελέτησα, εἶναι ἡ ἔξελιξις του. Πότε ἀρχισε; Πῶς ἐπροχώρησε; Ποῦ ἔφθασε; Ποία εἶνε ἡ μεγαλειτέρα του ἀκμή; 'Απὸ πότε ἀρχίζει ἡ πάρακμή του; Εἶνε δυνατόν νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅ, τιδήποτε θετικόν, ἀν δὲν γνωρίζει τὰ θετικώτερα αὐτὰ σημεῖα; Διὰ τοῦτο νομίζω, διὰ ἡ ἀληθινή, ἡ ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τοῦ Ππδ. Θὰ ἀργήσῃ νὰ γίνῃ. Πρέπει πρῶτα ν' ἀνευρεθοῦν, νὰ συλλεχθοῦν δόλα του τὰ δηγήματα καὶ νὰ καταταχθοῦν χρονολογικῶς» (ΒΚ387),

Οι έκδόσεις Φέξη, ποὺ ἔγιναν ὑστερα ἀπ' τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς θλιβερὲς αὐτὲς διαιτιστώσεις τοῦ Ξενόπουλου, δὲν ἔκαναν ὅλο, παρὰ νὰ συγκεντρώσουν, ὅπως-ὅπως, ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ., νὰ τὸ κάνουν προσιτό στοὺς πολλούς. 'Η ἀποστολὴ τους ἦταν συγκεντρωτικὴ καὶ ἐκλαϊκευτικὴ. Τὴν κριτικὴ δὲν τὴν βοηθήσανε καθόλου, γιατὶ δὲν εἶχαν εἰρμό, συνοχή, σύστημα, χρονολογικὴ κατάταξη, ἔδιναν τὰ κομμάτια ἀχρονολόγητα. Καὶ ὅχι μόνο δὲν τὴν βοηθήσανε καθόλου, ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ τὴν παραπλανήσανε. 'Ηταν φυσικό! Γι' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς ἀδίσταχτα καὶ ἀπόλυτα νὰ ἐπαναλάβει, τὸν ἐπίλογο τῶν στοχασμῶν τοῦ Ξενοπούλου »'Απορῶ δὲ εἰλικρινῶς μὲ ἔκείνους, οἱ ὅποιοι ἀποφαίνονται μὲ τόσην βεβαιότητα, πρὶν γίνῃ αὐτὴ ἡ ἔργασία (ἡ χρονολογικὴ κατάταξη) καὶ χωρὶς νὰ τὴν κάμουν ὅπωσδήποτε, ἔκ τοῦ προχείρου, αὐτοῖς». Μέχρι σήμερα δὲν ἀποκτήσαμε τὴ χρονολογικὴ αὐτὴ κατάταξη, ποὺ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα τὴ βάση καὶ τὴν ἀφετηρία κάθε κριτικῆς προσπάθειας, γύρω στὸ πολυδαίδαλο καὶ μεγάλο ἔργο τοῦ Ππδ. Μόνο μ' αὐτὴν θὰ μπορέσουμε νὰ κατατοπιστοῦμε στὴ διαμόρφωση καὶ ἔξελιξη τῆς τέχνης του καὶ μόνο μ' αὐτὴν θὰ λυθοῦν τὰ ἄπειρα ἐκδοτικὰ καὶ κριτικὰ προβλήματα τοῦ ἔργου του. 'Αλλιώτικα, καθώς τονίσαμε προλογικά, τὸ κριτικὸ ἔργο εἶναι ματαιότητα καὶ ἀνωφέλευτη προσπάθεια.

ΣΤ' Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΩΝ ΤΟΥ

Περνώντας κανεὶς τὸν παρακάτω πίνακα, μὲ θλίψη του θὰ διαπιστώσει, δτι ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ διηγηματογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ππδ., 60 περίπου διηγήματα, ἀπὸ τὰ ὅποια μερικὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη, μένουν ἀνέκdotα, σκορπισμένα καὶ παραπεταμένα σὲ διάφορα παλαιά ἔντυπα. Τὸ ἀνέκdotο αὐτὸ ἔργο διατρέχει, κάθε τόσο, τὸν κίνδυνο νὰ χαθῇ. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο συγκέντρωσα ὅσες ἀνατυπώσεις σὲ νεώτερα περιοδικὰ κι ἐφημερίδες τῶν ἔργων αὐτῶν βρῆκα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο τὰ διηγήματά του. "Ἐνα ὀλόκληρο μυθιστόρημα, ἡ Μετανάστις, ὅλα τὰ ποιήματα, ὅλα τὰ ἄλλα κριτικὰ πεζά του, περιγραφές, νεκρολογίες, ἄρθρα διάφορα, ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον τους εἶναι ἔξαιρετικὸ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, μένουν ἀσυγκέντρωτα σὲ τόμους, παρατημένα καὶ ξεχασμένα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐπιβάλλεται μιὰ μεγάλη κριτικὴ ἔκδοση τῶν "Απάντων τοῦ Ππδ. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ θὰ γίνει μὲ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, κατὰ τὸ εἰδολογικὸ καὶ χρονολογικὸ σύστημα. Θὰ χωριστῇ τὸ ἔργο του σὲ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ, σὲ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ, σὲ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, σὲ ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΛΛΑ ΠΕΖΑ. "Υπολογίζω δτι θὰ βγοῦν 15 τόμοι. Πάντως πρέπει τὰ μεγάλα ἔργα, ὅπως ὁ Χρήστος Μηλιόνης, "Ἡ Φόνισσα, τὰ Ρόδιν' ἀκρογιάλια ν' ἀποτελέσουν ἰδιαίτερους τόμους, ποὺ ἡ θέση τους θὰ καθοριστῇ ἀπ' τὴ χρονολογία. Ἐπίσης ἰδιαίτερους τόμους μπορεῖ ν' ἀποτελέσουν τὰ Θαλασσινὰ Ειδύλλια (1887 - 1891). Οι Εἰνόνες (1906 - 7), Τὰ "Οψιμα (1904 - 1910), ὡς καὶ ἄλλες ὁμάδες τῆς ἰδιαίτερης χρονολογικῆς περιοχῆς. Καὶ πρέπει ἀπαραίτητως νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὅψη οἱ πρώτες ἔκδόσεις τῶν κομματιῶν.

"Ως πρὸς τὶς πρώτες, σὲ ἐφημερίδες - περιοδικά ἔκδόσεις, ὁ κριτικὸς ἔκδότης δὲν πρέπει ν' ἀποβλέψει μὲ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη. Βέβαια ἀπὸ πρωτόγραφα αὐτόγραφα τοῦ Ππδ. ἔγιναν καὶ εἶναι οἱ ἀσφαλέστερες κι οἱ ἐγκυρώτερες, ἀμεσες καθὼς εἶναι κι ἀπὸ ἔνα καὶ πρῶτο χέρι. "Ομως ἔχουν λάθη καὶ παραλείψεις καὶ πηδήματα. "Έχουν παραδιαβάσματα καὶ παρερμηνείες. "Ηταν γνωστὴ ἡ ἀμέλεια καὶ ἡ ἀδιαφορία τοῦ Ππδ. ὡς πρὸς τὴν τύχη τῶν χειρογράφων του. Δὲν τ' ἀναγόρευε, δὲν πήγαινε νὰ πάρει οὕτε ζητοῦσε νὰ κάνει διορθώσεις, δὲν φρόντιζε τουλάχιστο νὰ ἔξασφαλίσει τὴν δρθή ἐκτύπωσή τους, μ' ἔνα καθαρογραμμένο ἀντίγραφο. "Εδινε στὸ τυπογραφεῖο τὰ πρωτόγραφα καὶ τ' ἄφηνε στὴν τύχη τους. Μαρτυρία πολύτιμη παλαιοῖς διευθυντῇ περιοδικῷ, μᾶς κατατοπίζει καὶ μᾶς κάνει προσεχτικούς στὸ σημαντικώτατο αὐτὸ ζήτημα. Καὶ εἶναι σημαντικό, γιατὶ μιὰ καλὴ ἔκδοση τοῦ Ππδ. εἶναι ἡ καλλίτερη προσέγγιση καὶ κατάκτησή του. Εἶναι καὶ σημάδι πολιτισμοῦ γιὰ τὸν τόπο μας, ποὺ δὲν ἀξιώθηκε ἀκόμα νὰ ἔχει καλές, φροντισμένες, σίγουρες νεοελληνικές ἔκδόσεις. Γράφει λοιπὸν ὁ Δροσίνης (ΣΒΒ 370).

«Ο,τι ἔγραφε, ἀφοῦ τὸ ἄφηνε σὲ κάποιο γραφεῖο περιοδικοῦ ἥ ἐφημερίδας, οὕτε τὸ συλλογίζονταν πιά, οὕτε ζητοῦσε νὰ μάθῃ πότε θὰ δημοσιευθῇ, οὕτε καὶ διορθώσεις ἔβλεπεν ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τὰ χειρόγραφά του ήταν ἔκθετα, ριγμένα στὴ βρεφοδόχο τοῦ Βρεφοκομείου. Γι' αὐτὸ καὶ πολλὰ κακοτυπώθηκαν ἀπὸ τὴν πρώτη φορά, μὲ λάθια ἀπὸ σφαλερὸ διάβασμα,

καὶ ξανατυπώθηκαν ἔξακολουθητικά ἔτοι. "Ωστε, ἂν ποτε γίνῃ καμμιὰ ἔκδοση τῆς προκοπῆς, θὰ ἡταν σωστό νὰ τὴν ἐπιστατήσῃ κάποιος μὲ προσεκτικὰ μάτια καὶ κριτικὸν νοῦ καὶ νὰ διορθῶσῃ τὸ υλάχιστο ὄσα ὀλοφάνερα φαίνεται, πῶς θা�πρεπε νὰ εἰναι τυπωμένα».

Εἶναι ἀνάγκη ἀκόμα, ἐκτὸς ἀπ' τὶς πρῶτες ἔκδόσεις, ν' ἀναζητηθοῦν καὶ χειρόγραφα, ἵνα εἶναι μπορετὸν ἀνευρεθοῦν. Γιατὶ οἱ μεταθανάτιες ἔκδόσεις τοῦ Ππδ., ὅλες χωρὶς ἔξαίρεση, ἔγιναν πολὺ βιαστικὰ καὶ πρόχειρα, καὶ εἶναι γεμάτες λάθη, τυπογραφικὰ καὶ ἐρμηνευτικά, γιατί, καθὼς τονίσαμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, δὲν ἔγιναν μὲ φροντίδα, μὲ καμμιὰ ἀπολύτως ἐπιψέλεια. Μὲ κάπιο σεβασμὸ δείχνει, πῶς ἔγινε μόνο ἡ ἔκδοση τῶν Ἐμπόρων τῶν Ἐθνῶν ἀπ' τὸ Δ. Π. Ταγκόπουλο. Μὰ κι αὐτὴ ἔχει λάθη. Σημειώνων ἑδῶ μερικὰ λάθη ἀμέλειας καὶ ἔκδοτικῆς ἀδιαφορίας, ἀπὸ τὰ ἄπειρα, ποὺ ἔτυχε νὰ συναντήσω στὶς ἔκδόσεις Φέξη: «Διηγούμενος πέντε εἰνόνων (γρ. αἰώνων) σπαρακτικὴν ἴστορίαν» ΣΤ 21, «ὅτι δὲ (γρ. δὲν) περιπίπτομεν» Α 265, «πότε ἔβλεπεν ἄλλουν (γρ. ἄλλον) ὁ πατήρ του» Θ 81, πρέβαλεν (γρ. προέβαλεν) Γ 153, «ὅταν τῆς τὰ ἔβαπτε μιηρᾶς, (γρ. τῆς μ.) κόρης» ΙΑ 46, «έλογίζετο εἰς» (γρ. ὡς) ΙΑ 46, καὶ ἄλλα πολλά.

Οι περιπέτειες καὶ ἡ μορφὴ τῆς ἔκδοσής του.

Εἶναι δραματικὴ ἡ ἔξιστόρηση τῶν προσπαθειῶν, ποὺ κατέβαλε δὲ Ππδ. γιὰ νὰ ἔκδώσει σὲ τόμο τὰ ἔργα του. Κάθε ἀπόπειρά του ἔβγαινε σὲ ἀποτυχία. Κάθε ἀγγελία του ἔμεινε μόνο μὲ τὸ θόρυβο, ποὺ προκαλοῦσε. Δυὸς φορὲς ζήτησε νὰ ἔκδώσει τὰ Θαλασσινὰ Εἰδύλλια, στὰ 1891 καὶ 1902 (BK 232, 233, 281, ΣΚ 31). "Ἐβγαλε ἀγγελίες. Χαιρετίστηκε τὸ γεγονός. Προκάλεσε ἐπιδοκιμασίες, προτροπές, ἐπαίνους (BK 270, 271-4, 281, 282). "Ομως τίποτε δὲν ἔγινε καὶ τὸ ἔργο του ἔξακολούθησε νὰ παραμένει ἀνέκδοτο. Στὰ 1899 δὲ Παλαμᾶς (BK 279) κρίνοντας τὸ ἔργο του ἔτοντζε τὴν ἀνάγκη τῆς συγκέντρωσης καὶ ἔκδοσής του σὲ τόμο. Κατὰ τὸ 1906 δὲ Ξενόπουλος πήρε τὴν πρωτοβουλία νὰ βοηθήσει τὸν Ππδ. στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του. Στὴν ἀρχὴ δέχτηκε, «ἔπειτα ἐδίσταζε, ἐδέχετο, ἥρνεῖτο, ὑπέσχετο, πάλιν ἐδίσταζε, πάλιν ὑπέσχετο καὶ πάλιν ἥρνεῖτο. «Φίλε μου, μοῦ εἶπε τέλος, σ' εὐχαριστῶ, ἀλλὰ βαρύνομαι. Δὲν εἰμ' ἔγω γιὰ τέτοιες φασαρίες. Καὶ ἔπειτα τί ἀξίζουν τὰ ἔργα μου, γιὰ νὰ σὲ βάλω σὲ κόπους καὶ σὲ μπελάδες; Ἀμή, ἂν ζημιώθης κιόλας;» (BK 366). Ἡ φυσικὴ του ραθυμία, προσθέτει δὲ Ξενόπουλος (αὐτ.), ἡ μεγάλη του μετριοφροσύνη, ἔχω ἀκόμη τὴν ὑποψίαν. δτι, ὡς χριστιανὸς ὀρθόδοξος, τὸ ἐνόμιζεν ἀμαρτίαν – ἀλλο πρᾶγμα τὸ περιοδικὸν καὶ ἡ ἐφημερίδα—μαζὶ μὲ ἄλλους. Τὸ ἐνόμιζε πρᾶξιν ὑπερηφανείας, τὴν ὅποιαν ἡ ἔκκλησία κατατάσσει, εἰς τὰ θανάσιμα ἀδικήματα—συνετέλεσαν νὰ μείνει τὸ ἔργο του ἀνέκδοτο. «Ποτὲ δὲν ἐπῆγεν, γράφει στὸ 1910 ἀρθρο δὲ Ξενόπουλος, εἰς κανένα ἔκδότην». Γιατὶ, τέλος πάντων, δὲν ἡταν καὶ τόσο δύσκολο νὰ βγοῦν δυδ-τρεῖς τόμοι, τὴ στιγμὴ, ποὺ τόσοι καὶ τόσοι, στὴν 191α μὲ τὸν Ππδ. οἰκονομικὴ κατάσταση κατάφερναν νὰ βγάζουν τὰ ἔργα τους, τὴ στιγμὴ μάλιστα, ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε τὴ φήμη οὔτε

τὴν ἀξία τοῦ Ππδ. Νομίζω κι ἔγω, πώς ἡ ραθυμία του ἦταν ἐνας ἀπ' τοὺς πρωτεύοντες λόγους, ποὺ ἔμεινε ἀνέκδοτο τὸ ἔργο του. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἤθελε καὶ προσπαθοῦσε νὰ βγάλει τὰ ἔργα του, πιεζόμενος μάλιστα κι ἀπὸ τῇ φτώχεια του. 'Ωστόσο, παρ' ὅλο ποὺ ἔβγαζε ἀγγελίες, ποτὲ δὲν ἐπεδίωξε αὐτὴ τὴν ἔκδοση. Δὲν ἔκανε πρόταση σὲ κανένα ἑκδότη καὶ ἀκόμα τὶς προσφορές, ποὺ τοῦ ἔγιναν τὶς ἄφησε ἀνεκμετάλλευτες. Στὰ 1902 βγάζει ἀγγελία (ΣΚ 31) τῶν «Θαλασσινῶν εἰδυλλίων» σὲ πέντε τόμους. Γράφονται ἔπαινοι, γίνεται κίνηση (BK 281, 282), μὰ πάλι ἀποτυχία. Στὰ 1904 ὁ Καθημερινός (BK 283), ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάγκη τῆς ἔκδοσης, κι ἀργότερα ὁ Στ. Γιαρθενικός (ΣΒΒ 276), παραπονεῖται, ποὺ δὲ Ππδ, μένει ἀνέκδοτος, παράλληλα δὲ δ' Asteriotis (ΣΒΒ 280) περιμένει νὰ βγοῦν σὲ τόμο τὰ «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια», ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς θεωρεῖ προτιμότερο, ἀντὶ νὰ ξοδεύονται λεφτά γιὰ ἔκδοσεις Σούτσων κλπ. «έθνικώτερη δουλειὰ θὰ ἦταν τὸ τύπωμα τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ.». (ΣΒΒ 284). Ἡταν πάντα ἡ φυσική του ραθυμία, δμως ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀρρώστια του καὶ οἱ ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ του, τὸν ἔκαναν ν' ἀποβλέψει μὲ ἐλπίδα στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου του, ἀπ' δπου καὶ δπως κι ἀν γινόταν. Πράγματι στὰ 1907 ποὺ περνοῦνται τὶς δυσκολώτερες μέρες τῆς ζωῆς του καὶ ἡ φτώχια καὶ διεπεμόδια τὸν εἶχαν κάνει ἀγνώριστο, ὁ Μαρασλῆς δέχτηκε νὰ ἔκδώσει τὰ ἔργα του. «Ο γέρο - Μαρασλῆς, γράφει (ΓΠ 195) τὸ Γεννάρη τοῦ 1907 στὶς διελφές του, ἀπὸ τὴν Ὀδησσόν, ἔγραψε νὰ μοῦ τυπώσουν τὰ διηγήματα καὶ νὰ μοῦ δώσουν βιβλία. Τώρα οἱ φίλοι μου προσπαθοῦν νὰ τροποποιηθῇ δ' ὅρος αὐτὸς καὶ νὰ μοῦ δώσουν χρήματα». "Ομως τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν πραγματοποιήθηκε. Στὸ μεταξὺ πέθανε ὁ Μαρασλῆς καὶ ὅλα ἔμειναν στὴ μέση. Ακόμα τὸ Μάη τοῦ 1907, δ' Ππδ. περιμένει νὰ γίνει ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου του. Τὴν ἀποτυχία αὐτὴ θρηνήσανε τότε πολλοί (BK 291, 293) καὶ περισσότερο ἀπ' δλούς τῇ διεκτραγώδησε, μὲ καυτερὸ ψφος, δ' I. Κονδυλάκης (BK 313). Σὲ λίγο γίνεται ἡ γιορτὴ καὶ ἡ κίνηση τῆς εἰκοσιπενταετηρίδας τοῦ Ππδ., ὁπότε ἀνακινήθηκε πάλι ἀπὸ δλούς τὸ ζήτημα τῆς συγκέντρωσης τῶν ἔργων του. 'Ο Ππδ. γιὰ λίγο γύρισε τὶς ἐλπίδες του στὸν Πάλλη, ποὺ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Βλαχογιάννη εἶχε, φαίνεται, δείξει καλές διαθέσεις, νὰ ύποστηρίξει τὸν Ππδ. 'Ο δὲ Χρ. Βαρλέντης (BK 402, 336α) μᾶς πληροφορεῖ, πώς δ' Ππδ. «τοῦ ἀνέθεσε ἐμπιστευτικὰ τῇ φροντίδα νὰ γράψει σ' ἔνα πλούσιο δημοτικοῦ μας [τὸν Πάλλη βέβαια], νὰ τοῦ τυπώσει, ἀν ἤθελε τὰ ἔργα του. Τὸ σπουδαῖο, προσθέτει δ' Βαρλέντης, εἶναι ὅτι δ' Ππδ. συμφωνοῦσε νὰ . . . διορθωθῇ ἡ γλωσσική τους ἀνωμαλία». Τοῦτο μᾶς δείχνει ὅτι δ' Πάλλης δέχτηκε τὴν ἔκδοση τοῦ Ππδ. μὲ δρους στὸ γλωσσικό, καὶ εἴτε δέχτηκε εἴτε ὅχι δ' Ππδ., ἡ προσπάθεια ἐκείνη πήγε χαμένη καὶ ἀδικη, χωρὶς πάλι κανένα ἀποτέλεσμα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰκοσιπενταετηρίδας του, τὸ ζήτημα τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου του ἀρχισε πάλι νὰ συζητεῖται. "Ενα ἀρθρό τοῦ Γ. Τσοκόπουλου (BK 291) γιὰ τὴν ἀποτυχία νεώτερης προσπάθειας γιὰ τὴν ἔκδοση, προκάλεσε μεγάλη αἰσθηση στοὺς

πνευματικούς κύκλους τής 'Αλεξάντρειας, που ἀγαποῦσαν καὶ ὑποστήριζαν τὸν Ππδ., ώστε νὰ δηλώσει ἐπίσημα τὸ περιοδικό (ΒΚ 292), πῶς ἀναλαμβάνει τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. Τὸ γεγονός, ἅμα ἔγινε γνωστό (ΒΚ 321), πανηγυρίστηκε μὲν ἐνθουσιασμό, γράφτηκε κιόλας, πῶς ἡ πριγκήπισσα Μαρία θαυμάστρια τοῦ Σκιαθίτη, διάβαζε τὰ ἔργα του στὸ Βασιλικὸ Κῆπο (ΒΚ 293), ὃ δὲ τότε πρίγκηπας καὶ σημειεύοντος βασιληάς μας Γεώργιος (ΒΚ 329), ἔδειξε τὸ φιλόμουσο ἐνδιαφέρο του κι ἔδωσε πρᾶτος 500 δρ. γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἔκδοσης. Οἱ κύκλοι λοιπὸν τοῦ περιοδικοῦ τῆς 'Αλεξάντρειας «Νέα Ζωὴ» πρότειναν στὸν Ππδ. νὰ τοῦ ἐκδώσουν μιὰ σειρὰ διηγημάτων τῆς τελευταίας του παραγωγῆς καὶ ὁ Ππδ. δέχτηκε (ΒΚ 418, 366, βλ. καὶ παραπάνου σελ. 55 - 56). Ἀλλὰ καὶ τὸ σχέδιο αὐτὸῦ ἀπέτυχε, γιατί, καθὼς εἴπαμε ἀλλοῦ, τὴ σειρὰ αὐτὴ τὴν εἶχε προτωλήσει πρωτύτερα στὸν Κακλαμάνο, Σὲ λίγο δὲ Ππδ. ἔφυγε ἄρρωστος, ἀπελπισμένος, κουρασμένος στὸ νησὶ του, διόπου πέθανε μέσα σὲ τρία χρόνια, χωρὶς νὰ ἀφήσει τὴν ἐλπίνα, τῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων του. Στὶς τελευταῖς του μέρες παρηγοροῦσε τὶς ἀδελφές του μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, ποὺ πέθανε χωρὶς νὰ δξιωθῇ τὴν πραγματοποίησή της. «Τώρα, ποὺ θὰ φύγω ἔγω, ἔλεγε (ΓΓΙ 226), καὶ τὰ βιβλία μου θὰ τυπώσουνε καὶ λειτὰ θὰ σᾶς δώσουν». Τώρα πῶς ἀπέτυχε κι ἡ ἀλεξαντρινὴ προσπάθεια εἶναι σωστὸ μυστήριο. 'Ο Φαλτάϊτς ('Ελλ. 'Επιθ. ΙΔ' 6β), μᾶς πληροφορεῖ, πῶς κάποιος πλούσιος ὁμογενής ἀπὸ τὴν Αίγυπτο εἶχε στείλει 1000 φράγκα γιὰ νὰ ἐκδώσει σ' ἔνα τόμο τὰ διηγήματά του. 'Ο Ππδ. ἔδωσε τάχα τὸ ποσὸν στὸν Κακλαμάνο μαζὶ μὲ 12 διηγήματά του (αὐτὰ τοῦ 'Ελ. Βήματος, Βλ. σελ. 53 - 55), «.. ἀλλὰ τὸ βιβλίο δὲν ἐκδίδεται, ποτὲ δὲν ἐκδόθηκε κι οὕτε τὰ διηγήματα, οὕτε τὰ χρήματα φανῆκαν πειά».

"Ἄν θελήσουμε νὰ ψυχολογήσουμε τὴ στάση τοῦ Ππδ. μπροστὰ στὴν ὑπόθεση τῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων του, θὰ διαπιστώσουμε, πῶς δὲ Ππδ. ἔχοντας μεγάλη ἰδέα γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του, καὶ βλέποντας τὸ θερμὸ ἐνδιαφέρο τοῦ τύπου καὶ τῶν φίλων γιὰ τὴν ἔκδοσή του, ἀναπαυόταν κάθε τόσο στὴν πεποίθηση, διτὶ πολὺ γρήγορα θὰ βρεθῇ, μόνος του, κάποιος τρόπος νὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο του, μὲ δρους πολὺ καλούς. Καὶ σ' αὐτὸῦ βγῆκε ἀπατημένος. Ἡταν τόσο στενά, τόσο ἀκατάστατα τὰ πνευματικά μας πράγματα μέσα στὴν μεταβατικὴ ἐκείνη ἐποχὴ! 'Υπῆρχε τόση ἀδιαφορία καὶ τόση φτώχεια στὸ μικρὸ καὶ ἀπρόκοπο τόπο μας! Τὰ γράμματα ἥταν μιὰ πολυτέλεια. Τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πολὺ περιωρισμένο καὶ τὸ ἐνδιαφέρο γιὰ τὴν τύχη καὶ τὴν προκοπὴ τοῦ λογοτέχνη πολὺ μικρό. 'Η ραθυμία του ἡ φυσική, δὲ ωρήφανος χαρακτήρας του, οἱ ἐπιφυλάξεις καὶ οἱ δισταγμοὶ τῆς ἴδιοτροπίας του, μαζὶ μὲ τὴν κατάσταση τὴν πνευματική, ἥταν οἱ κυριώτεροι λόγοι, ποὺ τὸ ἔργο του ἔμεινε ἀνέκδοτο.

"Ωστόσο πάντα σ' δλὴ του τὴ ζωὴ τὸ ὄνειρο μιᾶς ἔκδοσης καλῆς παρακολούθησε ὡς τὸν τάφο τὸν Ππδ. Καὶ δὲν ἔπαυσε ποτὲ ἀπὸ τοῦ νὰ σχεδιάζει τὴν ἔκδοση αὐτὴ καὶ νὰ συγκεντρώνει τὸ υλικό. Στὸν τίτλο Θαλασσινὰ εἰδύλλια ἔμεινε πάντα προσ-

κολλημένος. Καὶ στίς δύο ἀγγελίες του τὸν ἔχει καὶ στὸ αὐτοβιβλιογραφικό του σημείωμα (ΓΠ 250) τονίζει ότι «ἔνας τόμος, πρέπει νὰ ἐπιγραφῇ: Θαλασσινὰ εἰδύλλια». «Ἀν κρίνουμε ἀπ’ τίς ἀγγελίες του καὶ ἀπὸ τίς ὑποδείξεις, ποὺ δίνει στὸ παραπάνου σημείωμά του, ὁ Ππδ. ἥθελε τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων κατὰ τὸ εἰδολογικὸ σύστημα. Τὰ ἔργα του τὰ χώριζε σὲ θαλασσινὰ καὶ μή. Ἡ χρονολογικὴ σειρὰ δὲν τὸν ἔννοιαζε. Ἡ Φόνισσα μὲ τὰ ἄλλα στεριανὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν ἔνα τόμο. «Ολα τὰ καθαρῶς θαλασσινὰ μὲ τὸ μακρότερο ἔργο τοῦ 1893, τὸ ἐπιγραφόμενο *Βασιλιάνος στὰ Σπέρχεα*, θὰ συγκεντρωνόταν στὸν ἰδιο τόμο, μὲ τὸν κοινὸ καὶ γενικὸ τίτλο *Θαλασσινὰ εἰδύλλια*. Στὰ 1902, ποὺ προκήρυξε τὴν ἔκδοση δόλου τοῦ ἔργου του (ΣΚ 31), προτίθεται νὰ τὸ δώσει σὲ πέντε τόμους (?), καὶ ὡς φαίνεται, θὰ τηρούνται τὴ διαιρεση σύτη, μὲ τὴ διαφορά, διτὶ θὰ ἔδινε τὰ στεριανὰ διηγήματα, ποὺ ἥταν περισσότερα, σὲ δύο ἢ τρεῖς τόμους, δπως καὶ τὰ θαλασσινὰ θὰ τὰ περνοῦσε σὲ περισσότερους τόμους. (βλ. καὶ πρκ. σελ. 71).

Μόλις ἀναγγέλθηκε ὁ θάνατός του, ἡ ἐφημερίδα ‘Εστία ἔγινε σημαιοφόρος τῆς κίνησης γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ππδ. (ΒΚ 362), δὲ Ξενόπουλος (ΒΚ 366) ἔγραψε ἰδιαίτερο ἄρθρο γιὰ τὶς περιπέτειες καὶ τοὺς λόγους τῶν ἀπράγματοπόλητων ἐκδόσεων τοῦ Ππδ. Πρώτη ἀνταποκρίθηκε ἡ Βιργινία Μπενάκη μὲ προσφορὰ δυὸ χιλιάδων δραχμῶν (ΒΚ 369), σχολιάστηκε δὲ εὐμενέστατα καὶ ἡ χειρονομία τῆς αὐτῆς καὶ τὸ συνοδευτικό της γράμμα (ΒΚ 370), ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ μιᾶς ζωηρῆς κίνησης (ΒΚ 360, 379, 382), γιὰ τὴν ἔκδοση, δπου πάλι πρωτοστάτησε μὲ τὰ δρμητικά του ἄρθρα δ. I. Κονδυλάκης (ΒΚ 371, 375). Κρίσεις, σχόλια, ἐνθουσιασμοὶ ἀπὸ παντοῦ. Κάποιος κιόλας Παπαδόπουλος (ΒΚ 377) τονίζει, πῶς ἡ ἔκδοση πρέπει νὰ γίνει λαϊκὴ καὶ εὐρύτερα εὐπρόσιτη, δὲ Ξενόπουλος (ΒΚ 382) θέτει τὸ ζήτημα τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα. Γίνεται ἐπιτροπὴ ἀπὸ λογίους τοῦ κύκλου τῆς ‘Ἐστίας καὶ σὲ λίγο ἀναλαμβάνει τὴν ἔκδοση τῶν ‘Απάντων τοῦ Ππδ., δὲ Γ. Φένης. Παράλληλα κινήθηκε κι δ. Δικαῖος. ‘Υστερα ἀπ’ τὴν μερικὴ ἐπανάληψη καὶ συμπλήρωση τοῦ ‘Ἐλευθερουδάκη στὰ 1925 κπ., δὲ Κ. Μπαστιδάς (ΣΒΒ 417) ἔθεσε τὸ ζήτημα γιὰ μιὰ μεγάλη καὶ μνημειώδη ἀκαδημαϊκὴ κριτικὴ ἔκδοση τῶν ‘Απάντων τοῦ Ππδ.

Ζ' ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ — ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ

“Υστερα ἀπὸ τὴν προεργασία, ποὺ ἔκανα στὰ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ μέρους αὐτοῦ καὶ μὲ βάση τὶς πρῶτες ἐκδόσεις, καταπιάνουμαι τὴ χρονολογικὴ κατάταξη δόλου τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. Γιὰ νὰ εὔκολύνω τὸν κριτικό, σημειώνω δίπλα σὲ κάθε ἔργο τὶς ἐκδόσεις του καὶ τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του. “Οσαν ἔργων τὴ χρονολογία σημειώνω μὲ ἀστερίσκο, δὲν εἰναι ἀπόλυτα σίγουρη, ἀνήκουν ὅμως σ’ αὐτὴ τὴ χρονικὴ περιοχή. “Οσα βάζω σὲ ἀγκύλες, ἡ χρονολογία τους εἰναι ὑποθετική, μποροῦν νὰ μποῦν καὶ τρία καὶ τέσσαρα χρόνια πίσω ἢ μπρός. Στὴν ἔκδοση θὰ μποῦν πρῶτα τὸ Αὐτοβιβλιογραφικό καὶ Αὐτοβιβλιογραφικό σημείωμα. Στὸν πίνακα βέβαια λογαριάζω καὶ τὰ χαμένα διηγήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ

"Έργα	Πότε γράφτηκε	Πρώτη έκδοση	"Έκδοση σε τόμο
α') Μυθιστορήματα			
1 'Η Μετανάστις	1879 Νεολόγος Κ/πόλ.	23.9.1879-22.1.1880	—
2 Οι "Εμποροι των έθνων	1882 Μή Χάνεσαι	5.11.1882 - 8.2.1883	IE.
3 'Η Γυφτοπούλα	1884 'Ακρόπολις	21.4 - 11.10.1884	A.
4 Χρήστος Μηλιόνης	1885 'Εστία	1885, 678 κπ.	K.
β') Διηγήματα			
5 Βασιλικὸν εἰδύλλιον	1886 'Εφημερὶς 8 Αύγ.	1887 (?)	—
6 Τὸ Χριστόψωμο	1887 'Εφημερὶς	26.12.1887	—
7 'Η Χήρα Παταπίδια	1887 'Ημερολ. Σακελλαρίου	1888, 67	—
8 'Η τελευταῖς βαπτιστικῇ	1888 'Εφημερὶς	24.4.1888	ΣΤ, ΙΓ.
9 'Υπηρέτρα	1888 'Εφημερὶς	25.12.1888	Z, ΙΒ.
10 'Ο Σημαδιακὸς	1889 'Εφημερὶς	6.1.1889	Γ.
11 'Η σταχομαζῶχτρα	1889 'Εφημερὶς	21.12.1889	Z.
[12 'Η Θαλασσωμένη. 13 Τὸ στοιχεῖο τοῦ Καραβιοῦ. 14 'Ο ἄτυχος κωραβοκύρης. 15 'Ο μπάρμα-Γιάκωμος. 16 'Η Γοργόνα. 17 Θάλασσα, Πῦρ καὶ Γυνὴ. 18 Τὰ δελφινάκια. 19 'Αγάπες ταξιδιάρες].			{ "Έργα χαμένα
20 'Εξοχικὴ Λαμπρὴ	1890 'Εφημερὶς	1.4.1890	—
21 'Η Χτυπημένη	1890 'Αττικ. Μουσείον,	Δεκ. 1890, 207	Δ.
22 'Ο Πανταρώτας	1891 'Ακρόπολις	8.1.1891	Z, ΙΔ.
23 Παιδικὴ πασχαλιὰ	1891 "Αστυ	24.4.1891	Δ.
24 'Η Μαυρομαντηλοῦ	1891 'Εστία 'Απρ.	1891, 225 κπ.	Γ.
25 Πάσχα ρωμένιο	1891 'Αττ. Μουσείον 'Απρ.	1891, 347	Γ.
26 Θέρος - "Ἐρως	1891 'Ακρόπολις	1 - 5.5.1891	—
27 Φτωχὸς ἄγιος	1891 'Εστία 'Ιούλ.	1891, 33 κπ.	Δ.
28 'Η Νοσταλγὸς	1891 'Εστία Μάϊος	1894, 149 κπ.	Δ. ΙΔ.
29 Μία ψυχὴ	1891 Παρνασσὸς ΙΔ'	1891, 50-7	Γ.
30 'Ο πολιτισμὸς εἰς τὸ χω-			
ρίον	1891 'Εφημερὶς	25.12.1891	H.
31 'Ο Αμερικάνος	1891 "Αστυ 25 - 26.12.1891		Γ.
32 Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο	1891 'Εστία 'Ιαν.	1892, 1 κπ.	Δ, ΙΒ.
33 Στὸ Μέγα - Γιαλὸ	* 1891 χγφ. προσχέδιο (ΓΠ 243 κπ.)		—
34 'Αποκράτικῃ νυχτὶα	1892 'Εφημερὶς	17.2.1892	
35 'Ο Καλόγερος	1892 'Εφημερὶς	24 - 29.2.1892	IΗ.
36 Μεγαλείων δύψωνια	1892 Καλλιτέχνης	1912, 51 - 6	IΗ.
37 'Ο Αύτοκτόνος	1892 ("Αγνωστο ἔργο, βλ. σελ.	46]	—
38 Στὴν 'Αγ' 'Αναστασὰ	1892 'Ακρόπολις	4.4.1892	Γ, ΙΓ.
39 'Η Βλαχοπούλα	1892 'Εφημερὶς	5.4.1892	IΗ.
40 'Ολόγυρα στὴ λίμνη	1892 'Εστία, Μάϊος	1892, 305 κπ.	E, ΙΖ.
41 Οἱ Χαλασσοχώρηδες	1892 'Ακρόπολις	12 - 22.8.1892	E, ΙΖ.
42 Τυφλοσύρτης	1892 'Ημ. Σκόκου	1893, 308-20	H.
43 Οἱ 'Ελαφροίσκιωτοι	1892 'Ακρόπολις	25, 27.12.1892	E, IB, IZ.
44 Ναυαγίων ναυάγια	1892 'Εστία 'Ιαν.	1893, 17 κπ.	E, ΙΖ.
45 Λαμπτιάτικος ψάλτης	1893 'Ακρόπολις	27 - 31.3.1893	ΣΤ, ΙΓ.
46 Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα	1893 'Ακρόπολις	14.8. - 5.9.1893	Θ.
47 Τῆς Κοκκώνας τὸ σπίτι	1893 'Ακρόπολις	25.12.1893	Z, ΙΒ.
48 'Η Δασκαλομάνα	1893 'Ημερ. Ν. 'Ελλάδς	1894, 173 κπ.	E, ΙΖ.
49 Τὰ Συχαρίκια	1893 'Ακρόπολις	1.1.1894	H, ΙΔ.
50 "Ωχ! Βασανάκια	1894 N. Πνεύματος 'Ιαν.	1894, 73 - 80	—
51 Φῶτα δλόφωτα	1894 'Ακρόπολις	6.1.1894	Δ.
52 'Η Γλυκοφιλούμσα	1894 'Ακρόπολις	25 - 28.12.1894	Z, ΙΒ.
53 Πατέρα στὸ σπίτι	1894 'Ακρόπολις	1.1.1895	Θ, ΙΔ.
54 'Ανεόρτοι	1895 'Ακρόπολις	25.12.1895	—
55 'Ο ἔρωτας στὰ χιόνια	1895 'Ακρόπολις	1.1.1896	Γ, ΙΔ.
56 Καλούμπας	* 1895 (χγφ) Καλλιτ. Γ' 1912, 53 κπ.		IΗ.

57 'Ο ξεπεσμένος δερβίσης	1896	Ακρόπολις	18.1.1896	
58 "Αγια καὶ πεθαμένα	1896	Ακρόπολις	10, 11.2.1896	Γ.
59 Χωρίς στεφάνη	1896	Ακρόπολις	24.3.1896	Γ.
60 'Ο ἀβασκαμός τοῦ ἄγα	1896	Ακρόπολις	3.11.1896	Γ.
61 Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι	1896	Ακρόπολις	24.11.1896	Η.
62 Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη	1896	Ακρόπολις	25.12.1896	Θ, ΙΒ.
63 "Ερως - Ἰηρως	1896	Ακρόπολις	1.1.1897	ΣΤ, ΙΔ.
64 Γουτοῦ - Γουπατοῦ	1898	Ακρόπολις	1.1.1899	Η.
.65 Οἱ παραπονεμένες	1899	"Αστυ	5.3.1899	—
66 Τ' ἀγνάντεμμα	1899	Τέχνη, 'Απρ.	1899, 130 - 3	Η.
67 Γιὰ τὴν πέρηφάνεια	1899	"Αστυ	29.8.1899	—
68 Τὸ ἐνιαύσιον θῦμα	1899	"Αστυ	25.12.1899	Ε, ΙΖ.
69 'Αμαρτίας φάντασμα	1899	"Αστυ	1.1.1900	Γ.
70 Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα	1900	Ἐθνικὴ ἀγωγὴ	1900, 211 - 16	ΙΗ.
71 Οἱ Μάγισσες	1900	Τὸ περιοδικόν μας	1900, 190 - 4	Γ.
72 'Ο Γαγάτος καὶ τ' ἄλογο	1900	Τὸ περιοδικόν μας	1900, 274-6	—
73 'Απόλαυσις στὴ γειτονιά	1900	"Αστυ	15 - 16.8.1900	—
74 "Ονειρο στὸ κῦμα	1900	Παναθην. Α'	'Οκτ. 1900, 9 - 15	Β, ΙΘ.
75 Τὸ πνίξιμο τοῦ παιδιοῦ	1900	Τὸ περιοδικόν μας Β'	1900, 193-6	Θ.
76 Τρελλὴ βραδειά	1900	'Ημ. Σκόκου	1901, 344 - 52	—
77 Κοκκώνα θάλασσα	1900	Τὸ περιοδικόν μας Β'	1900, 217 κπ.	ΣΤ.
78 'Ο Γείτονας μὲ τὸ λα- γοῦτο	1900	Σκρίπ	25.12.1900	ΙΑ, ΙΣΤ.
79 'Η Φαρμακολύτρια	1900	Παναθ. Α'	31.12.1900, 214 - 19	Β, ΙΘ.
80 'Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν	1901	Παναθ. Α'	31.3.1901, 352 - 4	Β, ΙΘ.
81 'Η τύχη ἀπ' τὴν 'Αμε- ρικα	1901	Παναθ. Β'	30.6.1901, 207 κπ.	Ζ.
82 Τὸ θαῦμα τῆς Καισα- ριανῆς	1901	Παναθ. Β'	15.8.1901, 233 - 6	Δ.
83 'Ο Πανδρολόγος	1901	'Ημερ. Σκόκου	1902, 260 - 9	—
84 'Η Χολεριασμένη	1901	Παναθ. Γ'	31.10.1901, 49 - 51	Θ, ΙΑ, ΙΣΤ.
85 Οἱ ναυαγοσάδσται	1901	Παναθ. Γ'	31.12.1901, 182 - 4	Ζ.
86 Τὸ νησὶ τῆς Οὐρανίτσας	1902	Παναθ. Γ'	15.3.1902, 346 - 48	Η.
87 Γιὰ τὰ ὄνόματα	1902	Ἐθνικὴ ἀγωγὴ	1902, 158 - 61	Δ.
88 Στρίγλα μάννα	1902	Παναθ. Δ'	15.6.1902, 134 - 7	Θ.
89 'Η θητεία τῆς Πενθερᾶς	1902	Ζωὴ (περ.) Α'	30.11.1902, 3 - 12	—
90 'Η Φόνισσα	1902	Παναθ.Ε'	15.1-15.5.1903, 193 κπ.	Β, ΙΘ.
91 'Ο 'Αλιβάνιστος	1903	'Η Μοδσα Α'	'Απρ. 1903	—
92 'Ο Κοσμολαϊτής	1903	'Αθῆναι	30.6.1903	ΙΗ.
93 Τὰ μαῦρα κούτσουρα *	1903	χγφ. Καλ/χνης Γ'	1912, 149 κπ.	ΙΑ, ΙΣΤ.
94 Τὰ κρούσματα	1903	Παναθ. ΣΤ'	15.7.1903, 595 κπ.	Β, Κ.
95 'Ο Κακόμης	1903	'Εστία 21 - 2 Ίουλ.	1903	—
96 Οἱ Κουκλοπαντρείες	1903	Σκρίπ 2, 3,	7.9.1903	—
97 'Ο ἀειτλάνητος	1903	Τὰ Νέα 20 - 21.10.1903		ΙΗ.
98 Μικρὰ ψυχολογία	1903	Τὰ Νέα 24 - 25.10.1903		—
99 'Η Συντέκνισσα	1903	Παναθ. Ζ'	15.11.1903, 69 κπ.	Β, Κ.
100 'Άλλος τύπος	1903	Σκρίπ 27.11.1903		Γ.
101 'Η φωνὴ τοῦ δράκου	1904	Παναθ. Η'	15.6.1904, 129 κπ.	Η.
102 Τὸ δύο κούτουρα	1904	'Εστία 12 - 14.11.1904		—
103 'Η στοιχειωμένη καμάρα	1904	Παναθ. Θ'	30.11.1904, 101 - 4	—
104 'Η Ντελργουσφέρω	1904	Μεταρρύθμισις	25.12.1904	—
105 'Η Γλυκοκαρδούσα *	1904	[Χαμένο ἔργο βλ. σελ. 45].		—
106 'Η Δημιαρχίνα νύφῃ *	1904	γνφ. Καλ/χνης 1912, 419 - 22		ΙΑ, ΙΣΤ.
107 Τ' Μπούφ τοῦ π' λί	1904	Σκρίπ 25.12.1904		ΙΑ, ΙΣΤ.
108 'Ο Χαραμάδος	1904	"Αστυ	25.12.1904	ΙΑ, ΙΣΤ.
109 'Ο χορὸς εἰς τοῦ κυρίου Περιάνδρου	1904	Σκρίπ 4.1.1905		—
110 'Η χήρα Νεομάρτυρος	1905	'Ακρίτας Β'	Μάρτης 1905, 2 - 9	—
111 Γυνὴ πλέουσσα	1905	Μεταρρύθμισις	15 - 22.2.1905	—

112 'Η ἄκληρη	1905 'Ακρόπολις 17.4.1905	—
113 'Η ἀποσώστρα	1905 Νουμᾶς 8.5.1905, 2 - 4	ΙΑ, ΙΣΤ.
114 'Ο πεντάρφανος	1905 Παναθ. Ι' 31.8.1905, 261 - 5	Ε, ΙΖ.
115 'Η Μαούτα	1905 Παναθ. ΙΑ' 31.10.1905, 39 κπ.	Γ.
116 "Αψαλτος	1905 'Ημ. Σκόκου 1906, 127 - 31	Δ.
117 'Αγάπη στὸν κρεμνό	* 1905 'Η. Σκόκου 1913, 37-44	ΙΗ.
118 "Ερμη σιὰ ζένα	1905 'Ημ. Φ. Κατ. Κ/λεως 1906, 241 κπ.	—
119 Τ' ἀγγέλαιασμα	* 1905 (χγφ) Καλλιτέχνης 1912, 5 - 9	ΙΑ, ΙΣΤ.
120 Ρεμβασμός τοῦ Δεκα-		
πενταύγουστου	1905. Παναθ. ΙΒ' 15.6.1906, 137 - 44	Ε, ΙΖ.
121 'Η Δούλα	* 1905 [ἀνεύρετο βλ. σελ. 43]	—
122 'Η νοσταλγία τοῦ Γιάννη	1906 'Αλήθεια 25-26, 4. 1906	—
123 Τὸ Ψοφῆμ	1906 Νέον "Αστυ 5.8.1906	—
124 Οἱ δυὸς Δρᾶκοι	1906 Νέον "Αστυ 8.8.1906	—
125 Ποία ἐκ τῶν δύο	1906 Νέον "Αστυ 12.8.1906	—
126 'Η θεοδικία τῆς δασκά-		
λας	1906 Νέον "Αστυ 15.8.1906	—
127 Τὸ τυφλὸ σοκάκι	1906 Νέον "Αστυ 19.8.1906	—
128 Τὸ «Νάμι» της	1906 Νέον "Αστυ 21.8.1906	—
129 Σταγόνα νεροῦ	1906 Νέον "Αστυ 28.8.1906	—
130 'Ξεζοχικόν κροῦσμα	1906 Νέον "Αστυ 2.9.1906	—
131 'Επίσκεψις τοῦ 'Αγίου		
Δεσπότη	1906 Νέον "Αστυ 5.9.1906	—
132 Τὸ Θαλάσσωμα	1906 Νέον "Αστυ 13.9.1906	—
133 Κοινωνικὴ δρμονία	1906 Νέον "Αστυ 18.9.1906	—
134 Θάνατος κόρης	1906 'Ημ. Σκόκου 1907, 257 - 66	—
135 'Η γραῖα κι ἡ θύελλα	1906 Νέον "Αστυ 23.9.1906	—
136 'Ο Διδάχος	1906 Νέον "Αστυ 6.11.1906	—
137 'Η Ξομπλιαστήρα	1906 Νέα Ζωὴ Γ' Δεκ. 1906, 494 - 6	Θ.
138 "Ανθος τοῦ γιαλοῦ	1906 'Εστία 24.12.1906	—
139 Τὰ λιμανάκια	1906 Νέα Ζωὴ Γ' Ιαν. 1907, 512-15	Γ.
140 'Η Μακρακιστίνα	1906 Νέον "Αστυ 25.12.1906	—
141 Τὸ κρυφὸ μανδράκι	1906 'Αλήθεια 25.12.1906	—
142 Τὰ πτερόεντα δῶρα	1906 'Αλήθεια 1.1.1907	—
143 Μὲ τὸν πεζόβολο	1906 Παναθ. ΙΓ' 15.1.1907, 206-8	Γ'
144 'Η Κάλτσα τῆς Νώενας	1907 'Αλήθεια 7.1.1907	—
145 "Αστρη σὰν τὸ χιόνι	1907 'Αλήθεια 14.1.1907	—
146 Τὸ καμίνι	1907 Ν. Ζωὴ Γ' Απρ. 1907, 552 - 4	Θ.
147 Τ' ἀερικό στὸ δέντρο	1907 Νέα Ζωὴ Γ' Ιούν. 1907, 605 - 6	Γ.
148 Φορτωμένα κόκκαλα	1907 Νέα Ζωὴ Δ' Οκτ. 1907, 643 - 6	Γ.
149 Τὰ ρόδιν' ἀκρογιάλια	1907 Ν. Ζωὴ Δ' Νοέμ. 1907, 667 κπ.	I.
150 Οἱ λίρες τοῦ Ζάχου	1907 'Ημ. Σκόκου 1908, 241-7	—
151 Φλώρα ἡ λάβρα	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 31.5.1925	—
152 'Η ἀστροφουστανούμσα	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 4.6.1925	—
153 Τὸ ίδιοκτητο	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 5.6.1925	—
154 Νεκράνθεμα	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 6.6.1925	—
155 Τὰ τελευταῖα τοῦ γέρου	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 7.6.1925	—
156 'Επιμηθεῖς εἰς τὸν βρά-		
χον	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 11.6.1925	—
157 Τὸ κουκούλωμα	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 14.6.1925	—
158 'Η κλεφτοπαρέα	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 26.7.1925	—
159 'Ιστρεῖα Βαβυλώνος	* 1907 χγφ 'Ελ. Βῆμα 17.8.1925	—
160 Τὸ ζωντανόκιβουριμου	* 1907 Κυριακή 'Ελ. Βῆμ. 12.12.1926	ΙΑ, ΣΤ.
161 Τραγούδια τοῦ Θεοῦ	* 1908 Καλλιτέχνης 1912, 423 - 25	ΣΤ.
162 Τὸ μοιρολόγιον τῆς φώκιας	1908 Πατρίς 13.3.1908	
163 Τὰ καλαμπούρια ἐνός		
δασκάλου	1908 Παναθ. ΙΣΤ., 15.4.1908, 7 - 8	Γ.
164 'Η Καλλικαντζούνα	* 1908 χγφ	ΙΗ.
165 Τὰ χέλια	* 1908 χγφ	ΙΗ.
166 Φιλόστοργοι	* 1908 χγφ	ΙΗ.

167 Ἡ Πιτρόπισσα	1908 Ἡμ. Σκόκου 1909, 258-61	—
168 Τ' ὀστεράκι	1908 Κόσμος (Σμύρ.) Α' Δεκ. 1908, 21-2	Η.
169 Οἱ Κανταραῖοι	* 1909 χγφ Καλλιτέχνης Γ' 1912, 9-12	ΙΑ, ΙΣΤ.
170 Τὸ Χατζόπουλο	[1909] χγφ Καλλιτέχνης Γ' 1912, 45-51	ΙΗ.
171 Τὰ Βενέτικα	* 1909 χγφ Καλλιτέχνης Γ' 1912, 77 κπ.	ΙΑ, ΙΣΤ.
172 Τὰ Φραγκλέικα	* 1909 χγφ Καλλιτέχνης Γ' 1912, 113 κπ.	ΙΗ.
173 Τὰ δύο τέρατα	1909 Νέα Ζωὴ Ε' 'Ιούλ. 1909, 295 - 9	Θ.
174 Τῆς δασκάλας τὰ μάγια	1909 Νέα Ζωὴ Ε' Σεπτ. 1901, 330 - 33	Δ.
175 Ἡ Πεποικιλμένη	1909 Νέα Ζωὴ ΣΤ' Νοέμ. 1909, 24 - 31	Ζ.
176 Μάννα καὶ κόρη	[1909] χγφ ἀτέλειωτο	ΙΑ, ΙΣΤ.
177 Τὰ συμβάντα στὸ μύλο	* 1909 χγφ ἀτέλειωτο	ΙΑ, ΙΣΤ.
178 'Ο Γάμος τοῦ Καραχ- μέτη	* 1909 χγφ	ΙΑ, ΙΣΤ.
179 Τὸ Χριστός 'Ανέστη τοῦ Γιάννη	[1909] χγφ	ΙΑ, ΙΣΤ.
180 [Ἡ ψυχοπαίδα]	* 1909 χγφ Πολιτεία 13.9.1925	—
181 Νεκρός ταξιδιώτης	1910 Παναθ. ΙΘ' Φεβρ. 1910, 275-8	ΙΗ.
182 'Ο ἀνάκτος	1910 Παναθ. Κ' Σεπτ. 1910, 289-92	Γ.
183 Τὸ γράμμα στὴν 'Αμε- ρική	1910 Χαραγή Α' 'Οκτ. 1910, 3-5	—
184 'Ἐρημο μνῆμα	1910 Χαραγή Α' 'Οκτ. 1910, 20-1	—
185 'Ο ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ	1910 Χαραγή Α' Δεκ. 1910, 65	=
	"Ημερ. Μπουκέτου 1928, 12-15	—
γ') Διάλογοι φιλοσοφικοί		
186 Πόσις καὶ Δάμαρ	1901 Διόνυσος Α' 1901, 265 - 68	Δ.
δ') Ποιήματα		
187 Εἰς ἔνα μνῆμα ...	1874	I 62.
188 'Ο πόνος μου	1874	I 62.
189 Πρὸς τὴν μητέρα μου	1874 χγφ.	ΓΠ 30.
190 Δέησις	1881 Σωτὴρ Ε' 1881, 31 - 32	—
191 Ἡ ἔκπτωτος ψυχὴ	1881 Σωτὴρ Ε' 1881, 128	—
192 Μία ψυχὴ	1891 Παρνασσός ΙΔ' 1891, 54	Γ 10.
193 Εἰκόν' ἀχειροποίητη ...	1891 'Ακρόπολις 4.5.1891	—
194 'Η κοιμάμενη βασιλο- πούλα	1891 'Εφημερίς 21.9.1891	—
195 'Αγάπες ταξιδιώτες ...	1891 'Εφημερίς (?)	I 22.
196 Τὸ ὡράιον φάσμα	1892 'Ακρόπολις 1.5.1892	—
197 Καὶ πάλικρινησα νάρθε ...	1894 'Ακρόπολις 26.12.1894	Z 29.
198 [Παρωδίαι τροπαρίων]	* 1895 Εἰκ. Παρνασσός 14.8.1911, 3	—
199 Νύχτα βασάνου	1903 Μούσα Α' 1903, 17	—
200 'Ασπρολαβίσυσα μου ...	1907 'Αλήθεια 14.1.1907	—
201 Τὸ σῶμα σύντο ...	1907 Η. Ζωὴ Δ' 1907, 667	Iy.
202 Εἰς 'Ἐπ. Δεληγυώργην	1908 'Εστία 27.11.1908	ΓΠ 211.
203 Στὴν Παναγία τὴν Κε- χριά	1909 'Ελλην. Ζωὴ Α' 1920, 13	—
204 Στὴν Παναγία τὴν Κου- νίστρα	1909 'Ελλ. Επιθεώρησις ΙΔ' 1921, 7β	—
205 Στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί	1910 'Ημερ. Πανδώρα 1923, 258 - 9	—
206 Στὴν Παναγία τοῦ Ντο- μάν	1910 'Ελ. Τύπος 15.9.1925	—
207 Στὴν Εὐαγγελίστριαντῆς 'Αγαλλιανοῦς, 208 Στὴν Παναγία τὴν Πρόπολη, 209 Στὸν Πρόδρομο τοῦ Κάστρου, 210 Στὸ ὄγια- σμα τοῦ Ταξιάρχη, 211 Στὴν Παναγίτσα τοῦ Τίρων.		} ἀνέκδοτα
ε') "Αρθρα		
1) Θρησκευτικὰ		
212 Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ ὅ 'Υλισμός	1881	IA 64.

213 'Η μεγάλη 'Εβδομάς ἐν 'Αθήναις	1887 'Εφημερίς 30.3. - 5.4.1887	—
214 'Ο 'Ἐπιτάφιος καὶ ἡ' Ανά- στασις εἰς τὰ χωρία	1887 'Εφημερίς 7, 10.4.1887	—
215 'Η Κοίμησις τῆς Θεο- τόκου	1887 'Εφημερίς 15.8. 1887	—
216 'Ο πάτερ Διονύσιος	1888 'Εφημερίς 9.1.1888	—
217 "Υμνος ἀκάθιστος	1888 'Εφημερίς 9.4.1888	—
218 'Εκκλ. Ρήτορες καὶ 'Ιερά- Σύνοδος	1888 'Εφημερίς 10.4.1888	—
219 Τὸ Πάσχα	1888 'Εφημερίς 24.4.1888	—
220 'Η 900ρις τῆς Παμμε- γίστης Λαύρας	1889 'Εφημερίς 5.7.1889	—
221 Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν Λόγον [περὶ βυζαν- τινῆς μουσικῆς]	1891 "Αστυ 20 - 21.8.1891	—
222 Μεγάλη 'Εβδομάς	1891 'Εφημερίς 15 - 20.4.1891	—
223 Άλι μετὰ τὸ Πάσχα θρη- σκευτικαὶ ἔορται	1891 'Εφημερίς 26.4.1891	—
224 Τὸ Μακράκιον ἐπεισό- διον ἐν Σκιαθῷ	1891 'Εφημερίς 30.8.1891	—
225 Τὸ μνημόσυνα καὶ τὸ καθαρτήριον	1891 'Εφημερίς 30.9.1891	—
226 Μεγάλη 'Εβδομάς ἐν 'Αθήναις	1892 'Εφημερίς 29.3. - 5.4.1892	—
227 ΑἼη μου Γιώργη	1892 Ακρόπολις 23.4.1892	—
228 'Ιερεῖς τῶν διερευνῶν καὶ ιερεῖς τῶν χωρίων	'Η 'Ελλὰς κατὰ τοὺς 'Ολυμπ.	—
229 Μικρὸς ἀπάντησις [περὶ βυζαντινῆς μουσικῆς]	1896 ἀγώνας 'Αθ. 1896, 43 - 45	—
230 'Ο διδάσκαλος καὶ τὸ «δηλαδή»	1900 "Αστυ 8.4.1900	—
231 Φωνὴ αὐρας λεπτῆς	1900 "Αστυ 7.4.1900	—
232 [Τίνα κελαδήσωμεν...]	1901 Φόρμιγξ Α' 1.10.1901, 2β	—
233 'Ο 'Απόλλων καὶ τὸ δέρμα τοῦ Μαρσύου	1901 Φόρμιγξ αὐτ.	—
234 'Η μουσικὴ καὶ τὰ 'Ιερά ²⁾ Εύσαγγέλια	1901 Φόρμιγξ Α' 15.10.1901	—
235 'Ο 'Εθνικὸς χορὸς καὶ ἡ μουσικὴ	1903 Φόρμιγξ Γ' 15.1.1903	—
236 'Η δίψα τοῦ Δαυΐδ	1903 Φόρμιγξ Γ' 30.1.1903	—
237 'Ολίγαι σημειώσεις εἰς τὸ Τριάδιον	1905 Μεταρρύθμισις 6.1.1905	—
238 Κατὰ τὸ πρέπον ζῆν	1906 Φόρμιγξ 28.2.1906	—
239 Κριτικά	1907 'Αλήθεια 28.1.1907	—
240 'Ο υποψήφιος τοῦ Κλα- ρετῆ	1887 'Εφημερίς 19.6.1887	—
241 Οι Βορύγιαι τῆς 'Αφρικῆς	1887 'Εφημερίς 16.9.1887	—
242 Φιλολογικά. 'Απάντησις εἰς τὸν Ζερβόν	1891 'Εφημερίς 28 - 9.8.1891	BK 27
243 Γνώμη περὶ Γ. Σουρῆ	1891 'Εφημερίς 25.11.1891	—
244 'Ο Ταρταρίνος τοῦ Δωδέ	1894 'Εστία 5.4.1894	—
245 'Ο Μπάιρων	1894 'Ακρόπολις 25.12.1894	—
246 Σιέγκεβιτς : Ποῦ γεις ; [ἀνάλυση]	1896 'Ακρόπολις 15.4.1896	—
247 Γνώμη περὶ Χ. 'Αννίνου	1900 "Αστυ 4.1.1900	—
248 Γνώμη περὶ Χ. Τρικούπη	1900 Τὸ Περιοδικόν μας Α', 218	—
249 'Από τὰ νησιώτικα έθιμα	1905 Σκρίπ 17.7.1905	—
250 Γλώσσα καὶ κοινωνία	1907 'Αλήθεια 4,11,18 Φλ. 4 Μάρτ. 1907	—

3) Διάφορα		
251 Ταχαλασσινά Ειδύλλια 1891 "Αστυ 3· 4.8.1891		—
252 Ταξίδι-βασιόρι-ρωμέϊκο 1895 'Ακρόπολις 12.12.1895		—
253 Οἰωνὸς 1896 'Ακρόπολις 1.1.1896	Γ	
254 'Ολυμπιακοὶ ἀγῶνες 1896 'Ακρόπολις 15.4.1896	—	
255 Αἱ Ἀθῆναι ὡς ἀνατο-λική πόλις 1896 δ. π. ἀρ. 229, 293 - 5		—
256 Μοσχάτο τῆς Σκιάθου * 1900 Σκιάθος (Πειραιᾶ) 2.5.1931		—
257 Σημειώσεις εἰς τὸ φυλ-λάδιον : Πλαναγία Κουνί-στρια... ὑπὸ Ἐπιφ. Δη-μητριάδου. Βόλος 1903		—
258 Αὐτοβιογρ. σημείωμα * 1907 Πολιτεία 13.9.1925	ΓΠ 247.	
259 Αὐτοβιβλ. σημείωμα * 1907	ΓΠ 249.	
4) Νεκρολογήματα		
260 'Ο πάτερ Διονύσιος 1888 'Εφημερίς 19.1.1888		—
261 Παπα·'Αδαμάντιος Οι-κονόμος ἐκ Σκιάθου 1895 'Ακρόπολις 14.6.1895		—
262 Χαρίλαος Τρικούπης 1896 'Ακρόπολις 7.4.1896		—
263 Γεώργ. Δ. Δημητριάδης 1897 'Ακρόπολις 6.11.1897		—
264 Θρῆνος εἰς τὸν τάφον Δ. Μωράζιου 1898 'Εστία 4.10.1898		—
265 Γουλιέλμος Βίλδιατρός 1899 "Αστυ 28.2.1899		—
266 Γεώργιος Εύθυμιάδης 1905 Μεταρρύθμισις 19.2.1905		—
267 "Ἐν δάκρυ υπὲ τῷ θα-νάτῳ Μ. Φ. Γεωργιάδου 1907 'Αλήθεια 25.2.1907		—
268 Θρῆνος εἰς τὸν ἔξαδελ-φον Σωτῆρ. Οἰκονόμου 1909 Πανθεσσαλική (Βόλου) 7.7.1909 ΓΠ 235.		
ε') Γράμματα		
269 Γράμματα 185, (1871 κπ.) 1871 "Εκδοση Ο. Merlier	ΓΠ.	

"Η κατάταξη. Τὸν περίεργο καὶ βαρὺ φιλοσοφικὸ διάλογο : Πόσις καὶ Δάμαρ, τὸν ἔβγαλα ἀπ' τὰ διηγήματα, γιὰ νὰ τὸν βάλω χωριστὰ μὲ τὰ ἄλλα κομμάτια του, δηπου ταιριάζει καλλίτερα. Σ' αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ πᾶν καὶ μερικὰ ἄλλα κομμάτια, ποὺ εἶναι περισσότερο ἄρθρα καὶ χρονογραφήματα, παρὰ ἀφηγήματα λογοτεχνικά. "Ομως ἡ ἐκδοτικὴ κατάταξη τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει στὸν ἐπιμελητὴ μεγάλες δυσκολίες. Κάποια προβλήματα παρουσιάζει ἡ κατάταξη, ἡ ἐκδοτικὴ ἐνστελέχωση τῶν διηγημάτων. Μὰ ἡ λύση τους θὰ ύπαγορεύεται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ υλικοῦ. Προγματικὰ τὸ διηγηματογραφικὸ ἔργο τοῦ Ππδ. παρουσιάζει, αὐτὸ ποὺ λέμε, δργανικὴ ἀνάπτυξη, αἰσθητικὴ κλιμάκωση. "Έχει περιόδους εύκολοι εχώριστες, ἔχει ἐνότητες μὲ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἀκόμα συνοχή, ἔχει σταθμούς καὶ χωρίσματα. Τὴν δργανικὴ αὐτὴ ἀνάπτυξη θὰ τὴν παρακολουθήσουμε στὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς, τὰ αἰσθητικά, δηπου, μὲ τὴν ἔρμηνεία καὶ τὴν ἀνάλυση, θὰ ξεχωριστοῦν οἱ ἐνότητες μέσα στὸ χρονικὸ πλαίσιο τους, θὰ βρεθοῦν οἱ ὁμάδες τῶν διηγημάτων, εἴτε ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμό τους, εἴτε, σπανιώτερα, ἀπὸ τὸν ἐξωτερικό. "Ετσι ἡ χρονολογικὴ κατάταξη θὰ συνταιρίαζεται μὲ τὴν αἰσθητικὴ καὶ εἰδολογική, δσο εἶναι δυνατὸ καὶ νόμιμο. Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσουμε, πώς ἡ χρονολογία θὰ εἶναι δευτερώτερος παράγοντας, μπροστὰ στὴν ἐσωτερικὴ ύφη. Μόνο αὐτὴ δρίζει τὴ θέση κάθε κομματιοῦ μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἔργου.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1) "Άλλα έργα του Παπαδιαμάντη.

Τὸ φυλλάδιο *Παναγία ἡ Κονιστρία*, ποὺ προσπάθησα νὰ τὸ χρονολογήσω παραπάνου, δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Κατὰ πληροφορία τοῦ Μωραΐτιδη, ποὺ παραθέτει καὶ μεγάλο ἀπόσπασμά του (Μὲ τοῦ βορ. τὰ κύμ. Δ', 105), «ἡ περιγραφὴ αὕτη συνεγράφη ὑπὸ τοῦ σκιαθίου λογογράφου Ἐπιφανίου Δημητριάδου τοῦ Λογιωτάτου, ἥτις ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν Βόλῳ τὸ ἔτος 1903, τῇ ἐπιμελείᾳ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, προσθέσαντος σημαντικάς τινας σημειώσεις». «Υστερα ἀπ' τὴν ἔξακρβωση τούτη, ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου εἶναι περιττή. Γιὰ τὸν Ἐπιφ. Δημητριάδη καὶ τὰ ἔργα του θὰ γίνει λόγος παρακάτου. Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ Ἀλ. Μωραΐτιδης ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ τῶν σημειώσεων τοῦ Ππδ., συνέθεσε τὴν «Ἀκολούθια εἰς τὴν εὑρεσιν τῆς ἐν Σκιάθῳ θαυματουργοῦ Εἰκόνος Παναγίας Κονιστρίας, μετὰ παρακλητικοῦ κανόνος». Σὲ μιὰν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ππδ. δὲν πρέπει νὰ ξεχαστοῦμον οἱ ιστορικές αὐτὲς σημειώσεις του, γραμμένες, βέβαια, στὰ 1903.

Ὑπενθυμίζω μιὰν ἄγνωστη Ἀκολουθία εἰς Ἀγιον Ἀντύπαν, πού, κατὰ τὸ Μωραΐτιδη, (σὲ συνέντευξή του μὲ τὸ Στέφ. Δάφνη, ΣΒΒ 386), συνέθεσε δὲ Ππδ., στὰ τελευταῖα του χρόνια. Τοῦ ἔργου αὐτοῦ μαρτυρία ἡ μνεία δὲν εἶδα ἀλλοῦ πουθενά. Ο Μωραΐτιδης τὸ εἶδε μὲ τὰ μάτια του. Ήταν, λέγει, γραμμένο μὲ μολύβι.

Ὑπενθυμίζω ἀκόμα ἐδὼ τὶς γνωστὲς ἀπ' τὰ γράμματά του κι ἀπὸ ἄλλες πηγές, πολύτιμες μεταφράσεις τοῦ Gordon καὶ Finlay. Κάποτε πρέπει νὰ δοῦμεν τὸ φῶς. Εἶναι ἔργα ἀπαραίτητα στὴν ιστορική μας βιβλιογραφία.

2) Ἀνένδοτα ποιήματα.

Τὴν ὑπόθεσή μου γιὰ τὴν χρονολογία τῆς σειρᾶς τῶν θεομητορικῶν ποιημάτων τοῦ Ππδ. (σελ. 56), ἐνισχύει κι ἡ μαρτυρία τοῦ Κ. Φαλτάϊτς *, ὅτι στὰ τελευταῖα του χρόνια, ποὺ εἶχε τραβηχτῆ στὴ Σκίαθο «ἔρριχνε κάποτε τὴ μελαγχολία καὶ τὴ λύπη του στὸ χαρτὶ καὶ ἔγραφε νεοχριστιανικοὺς στίχους μὲ θέμα τὰ ἐκκλησάκια τοῦ νησιοῦ...». Μὰ ἔχτος ἀπ' τὰ δημοσιευμένα καὶ γνωστὰ τέσσερα ποιήματα τῆς σειρᾶς αὐτῆς, δὲ Αγγελος Δόξας στὰ 1921, εἶχε στὰ χέρια του «καμμιὰ δεκαριὰ ἀνέκδοτα... ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ Ππδ., ἀλλα δουλεμένα κι ἀλλα σὲ σχέδιο». Εἶχε μάλιστα δὲ Δόξας δισταγμούς, ὃν ἔπρεπε νὰ δημοσιευτοῦν: «"Ισως νὰ μὴ μᾶς ἐπιτρέπεται, νὰ κάνουμε καμμιὰ κριτικὴ μνεία γι' αὐτὰ καὶ ίσως δὲ ίδιος δημιουργός τους νὰ δυσανασχετεῖ στὸν ἄγνωστο τάφο του, γιὰ τὴν ἱεροσυλία αὐτή..."» (ΒΚ 432). Καὶ δημοσιεύει ** γιὰ πρώτη φορά (αὐτ.), τὸ ποίημα Στὴν Παναγία τὴν Κουνί-

(*) Κ. Φαλτάϊτς Οἱ τελευταῖες στιγμές τοῦ Ππδ. 'Ελλ. Ἐπιθεώρησις ΙΔ' 1921, 6α. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Φαλτάϊτς, σημαντικό γιὰ τὶς πληροφορίες του, δὲν ἀναγράφεται σὲ καμμιὰ βιβλιογραφία.

(**) Ο Γ. Κατσίμπαλης (ΒΚ 205) ἀναγράφει μόνο τὴν ἀναδημοσίευση τοῦ ποιήματος. Ἐδὼ εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοση ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ππδ.

στρα. Σημειώνει δὲ μόνο τοὺς τίτλους τῶν ἄλλων στιχουργη-μάτων τοῦ Ππδ. Στὴν Παναγία τοῦ Κεχριδ., Στὴν Εὔαγγελί-στρα τῆς Ἀγαλλιανοῦς, Στὴν Παναγία τὴν Πρόπυλη, Στὴν Πανα-γία τοῦ Νιούμαν, Στὸν Πρόδρομο τοῦ Κάστρου, Στὸ ἀγίασμα τοῦ Ταξιάρχη, Στὴν Παναγία τοῦ Τιρῶν. Δὲν ἀναφέρεται τὸ Στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ προσχέδιο τοῦ Στὴν Πα-ναγία τὴν Κουνίστρα, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀργότερα (BK 206), εἶναι ἀκριβῶς δέκα χειρόγραφα, δσα λέγει, πῶς εἶχε δ Δόξας. Τὰ ποιή-ματα αὐτά, πρέπει, ἀν δὲν ἐκδοθῆκαν πουθενά, νὰ ἐκδοθοῦν ἀπ' τὰ χειρόγραφα, ώστε νὰ συμπληρωθῇ ἡ ποιητική αὐτή σειρά.

3) Τὰ Θαλασσινὰ Εἰδύλλια.

Ἡ γνώμη τοῦ Γ. Κατσίμπαλη, ποὺ τὴν υἱοθετεῖ κι ὁ Merlier (ΣΚ 31), πῶς στὰ 1891 βγῆκε τάχα δ τόμος τῶν «Θαλασσι-νῶν Εἰδυλλῶν», δὲν φαίνεται πιθανή. Πρῶτα-πρῶτα τὸ βιβλίο, ἃν βγῆκε, δὲν θὰ ἦταν τελείως ἄγνωστο. Κάπου κάποιος θὰ τὸ ἔσωξε ἡ θὰ τὸ γνώριζε ἡ θὰ τὸ μαρτυροῦσε. "Ἐπείτα, κι ἀν χα-νόταν ἀπ' τὸ πρόσωπο τῆς γῆς, θὰ βρισκόταν σὲ κανένα σύγ-χρονο φύλλο ἡ ἀγγελία τῆς ἔκδοσης καὶ κυκλοφορίας του, ἀφήνω, ποὺ θὰ γραφόταν ἔνα σωρὸ κριτικές καὶ θὰ τὸ ἔπαιρναν οἱ σύγ-χρονοι κριτικοὶ ὡς γεγονός, ἄξιο νὰ χαιρετισθῇ καὶ νὰ τονιστῇ ἰδιαίτερα. Ὁ Γαβριηλίδης, δὲν ξενόπουλος καὶ πολλοὶ ἄλλοι σὲ σύγχρονα ἡ λίγο μεταγενέστερα δημοσιεύματά τους, θεωροῦν ἀνέκδοτο τὸν Ππδ., δὲν Παλαμᾶς μᾶς βγάζει ἀπὸ κάθε ἀμφιβο-λία, ὅταν γράφει (BK 278), πῶς τὰ «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια» στὰ 1899 ἦταν «σκόρπια ἀκόμα καὶ ἀτύπωτα καὶ νομαδικά καὶ ἀστεγα πρὸς δόξαν μας». Ἄλλα καὶ στὴν ἀγγελία τῶν Θαλ. Εἰδ. τοῦ 1902, θὰ γινόταν λόγος γιὰ δεύτερη σειρά, γιὰ δεύτερο τόμο, ἀν πραγματικά εἶχε βγῆ πρωτύτερα ἄλλος. Τουλάχιστο δὲν θὰ μᾶς ξαναδινόταν δ ἴδιος τίτλος! — Τώρα γιὰ τὴν ἀγγελία τῶν Θαλ. Εἰδ. στὰ 1902, ἔχω νὰ κάνω τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις. Πρῶτα-πρῶτα εἴμαι βέβαιος, πῶς κυκλοφόρησε ἰδιαίτερη ἀγγελία. Ὁ Merlier, ποὺ τὴν εἶδε, λέγει, πῶς εἶναι χρονολογημένη τὸ Μάη τοῦ 1902, ἀν καὶ μόλις στὶς 15 Ιουλίου (BK 281) κοινοποιήθηκε εύρύτερα. Δὲν μπόρεσα νὰ δῶ οὕτε νὰ βρῶ πουθενά τὸ μονό-φυλλο αὐτό. Κατὰ τὸ Merlier, ποὺ μᾶς δίνει μόνο τὸ τέλος της, ἦταν πολὺ λιγόλογη καὶ σύντομη. "Ἐχει ἐπιγραφὴ «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια», ἀλλὰ θὰ ἦταν ἐκλογὴ εύρύτερη ἀπ' δλο τὸ ἔργο του, ποὺ θὰ ἔπιανε πέντε τόμους. "Ἐχουμε καὶ ἑδῶ ἀντίφαση. Οἱ σύγ-χρονοι ἐφημεριδογράφοι καὶ κριτικοί, χαιρετῶντας τὴν ἔκδοτική αὐτὴ ἀπόπειρα τοῦ Ππδ., μᾶς μιλῶν γιὰ ἔνα τόμο, μὲ θαλασσινὰ ἀποκλειστικῶς διηγήματα. "Ετοι δ Μιχαηλίδης στὰ Παναθήναια (BK 281) γράφει: «'Υπὸ τὸν τίτλον τοῦτον (Θαλ. Εἰδ.) ἀγγέλλεται ἡ προσεχῆς ἔκδοσις τόμου διηγημάτων τοῦ... Α. Παπαδιαμάντη», δὲν ἀνώνυμος τοῦ Σκρίπ (BK 282), μᾶς κατατοπίζει καλλίτερα. "Υστερα, γράφει, ἀπὸ πολλοὺς δισταγμούς καὶ πολλὰ βάσανα ἔβγα-λε (δ Ππδ.) καὶ μίαν ἀγγελίαν ἀπὸ τὴν τσέπην του, ἡ δποία γρά-φει: «'Εκδίδονται σὺν Θεῷ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη τὰ Θα-λασσινὰ Εἰδύλλια». Κατὰ τὸν ἴδιο χρονογράφο, ποὺ ἀπηχεῖ, ὡς

φαίνεται, τις προθέσεις τοῦ Ππδ., δ τόμος δὲν θὰ ἦταν μεγάλος καὶ ἀπὸ τὰ διηγήματά του, ποὺ ἐπόντισαν τὰς ἐφημερίδας, θὰ χωρέσουν εἰς ἕνα βιβλίον τὸ πολὺ 15 ή 20 εἰδικῶς θαλασσινά. Ποὺ εἶναι λοιπὸν οἱ πέντε τόμοι τῆς περικοπῆς τῆς ἀγγελίας, τῆς μεταφρασμένης ἀπ' τὸ Merlier; Καὶ ποὺ εἶναι ἡ γενικώτερη ἑκλογὴ (un choix de mes nouvelles grecques); Καὶ εἶχε στὰ 1902 τάσα θαλασσινὰ κομμάτια δ Ππδ., ὅστε νὰ γέμιζαν πέντε τόμοι; Σημειώνω ἀπλῶς τὴν ἀσυμφωνία αὐτὴ τῶν πηγῶν καὶ περιορίζομαι νὰ τονίσω, δτι, ἡ ἔτοι ἡ ἀλλιώς, στοιχεῖα περίσσοτερα γιὰ τὸν κριτικὸ δὲν ὑπάρχουν. Καλὸ θάταν, νὰ ἦταν ἀναλυτικώτερος στὴν ἀγγελία του δ Ππδ., γιὰ νὰ ξέρουμε, πῶς σκεφτόταν νὰ κάνει τὴν ἔκδοση, καὶ τί σειρά, ποιά τάξη καὶ ἀξία θὰ ἔδινε στὸ παλαιότερο ἔργο του. Ἐπ' τὸν τίτλο τῆς ἀγγελίας του καὶ τὶς πληροφορίες τῶν χειρογράφων, διαπιστώνουμε, πῶς ἦταν κολλημένος στὴν εἰδολογικὴ κατάταξη τῶν διηγημάτων του καὶ τὰ χώριζε ἀκόμα σὲ στεριανά καὶ θαλασσινά. Τὸ ὕδιο βλέπουμε νὰ προτιμᾶ καὶ στὰ 1908, στὸ αὐτοβιβλιογραφικό του σημείωμα, δπως τονίσαμε παραπάνου (σελ. 56), γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου του.

4) «Ο τόμος «Χριστούγεννα—Πρωτοχρονιά—Φῶτα».

Γιὰ τὸν τόμο «Χριστούγεννα - Πρωτοχρονιά—Φῶτα», ποὺ κατὰ τὸν Κατσίμπαλη (ΒΚ 1) εἶναι μοναδικὸς καὶ φυλάγεται ἀπ' τὸ Χ. Σταματίου, δὲν μπόρεσα νὰ ἔξακριβώσω ἀπολύτως τίποτα. Τονίζω μονάχα, πῶς κανεὶς οὕτε βιογράφος οὕτε κριτικὸς τοῦ Ππδ., καὶ ἀκόμα κανεὶς ἀπ' τοὺς γνωστοὺς συλλέχτες βιβλίου, τὸν γνωρίζει. Δὲν μπορῶ νὰ τὸν ἀμφισθήτησω κιόλας, τὴ στιγμὴ ποὺ δ ποιητὴς Μαρίνος Σιγούρος μὲ πληροφόρησε, πῶς ἔχει στὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη του, στὴ Ζάκυνθο, ἔνα τέτοιο τομίδιο. “Ομως ποὺ εἶναι ἡ πλήρης βιβλιογράφηση τοῦ Σταματίου; Προσθέτω ἀκόμα, πῶς δ Ππδ. ἀρχισε νὰ συνεργάζεται μὲ διηγήματά στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὸ 1891 κπ. Συνεπῶς ἀν δ τόμος εἶναι ἀνατύπωση διηγημάτων τῆς ἐπιφυλλίδας τῆς Ἀκρόπολης, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τοῦ 1890, γιατὶ ἰδιαίτερες ἔκδόσεις ἡ Ἀκρόπολη δὲν εἶχε ἀρχίσει νὰ κάνει ἀκόμα. Υπάρχουν λοιπὸν δυσκολίες.

5) Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη.

Δὲν ἔχουμε σχετικὴ προεργασία, ποὺ νὰ μᾶς κατατοπίζει, ἀν καὶ πόσο οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Ππδ., ποὺ ἔγιναν ἀπὸ ξένους, εἶναι σωστές, εύσυνείδητες καὶ ἀνάλογες μὲ τὸ πρωτότυπο. Ἐπὸ σκληρὴ πετρά γνωρίζω, πῶς, δσο κι ἀν κατέχει κανεὶς τὴ ξένη γλώσσα, σὰ δὲν εἶναι ζυμωμένος μαζί τῆς, ἀν δὲν πελαγώσει σὲ λάθη καὶ παρερμηνείες, δὲν θὰ μπορέσει, χωρὶς ἄλλο, ν' ἀποδώσει τὸν ἀέρα καὶ τὶς ἀποχρώσεις τοῦ πρωτότυπου. Στὸ γενικὸ αὐτὸ κανόνα ἔξαιρεσθ θαυμαστὴ κάνει, ἡ εύσυνείδητη καὶ προκομένη μεταφραστικὴ ἔργασία τοῦ Merlier (ΣΚ), ποὺ ἔζησε βαθύτατα τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ κατέχει καὶ νὰ τὸ ἐννοεῖ καλλίτερα κι ἀπ' τοὺς δικούς μας. Σταματῶ λοιπὸν ἁδῶ, ἀφοῦ γνωστοποιήσω μιὰν ἀγνωστὴ καὶ περίεργη ιταλικὴ μετάφραση τῆς Γυφτοπούλας. Ενδ συνεχίζόταν

άκομα, ή δημοσίευση τῆς Γυφτοπούλας στὴν ἐπιφυλλίδα τῆς 'Ακρόπολης τοῦ Γαβριηλίδη ('Απρ. — 'Οκτ. 1884), κάποιος ἀνώνυμος, παράλληλα, τῇ μετάφραζε Ἰταλικά σὲ Ἰταλόφωνη ἐφημερίδα. Ἡ μετάφραση δὲν ἦταν οὕτε καλὴ οὕτε σωστή. 'Ο ἄγνωστος μεταφραστής ἔκανε διάφορες τροποποιήσεις καὶ προσθήκες κατὰ τὸ κέφι του, σὲ τέτοιο μάλιστα σημεῖο, ώστε ν' ἀναγκάσει τὸν Ππδ. νὰ διαμαρτυρηθῇ μέσα στὴ συνέχεια τοῦ μυθιστορήματος (Α 265), ποὺ δὲν εἶχε τελειώσει ἀκόμα. «Φιλόδουσδς τις κύριος, γράφει, εὐαρεστηθεὶς νὰ παραφράσῃ τὴν Γυφτοπούλαν, ἔκρινεν εὔλογον ν' ἀλλοιώσῃ πολλὰ μέρη τῆς ἀφηγήσεως, προσθεὶς οὐδὲν ἥττον ἢ ἀφελῶν. "Οτε εἶδον, κατὰ τύχην, ἐν φύλλον τῆς ἐφημερίδος, ἐν ἣ δημοσιεύεται ἡ μετάφρασις, δὲν ἀνεγνώρισα πλέον τὴν Γυφτοπούλαν». Καὶ συνεχίζει τονίζοντας τὶς αὐθαίρεσίες τοῦ καλόβουλου παραφραστῆ του. Μένει τώρα νὰ ἔξακριβωθῇ τὸ δνομά του καὶ τὸ Ἰταλικό φύλλο, δπου δημοσιεύτηκε ἡ μετάφραση. Μῆπως τάχα εἶναι δ Φραβασίλης τῆς Rassegna Ellenica, ποὺ δὲν μπρεσσα νὰ τῇ δῶ ἀκόμα;

6) Μερικὲς μεταφράσεις στὴν 'Εστία.

Στὸ περιοδικό 'Εστία συναντοῦμε μερικὲς μεταφράσεις μὲ τ' ἀρχικὰ Π. Α. Π., Π. Α. Α., ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἀποδώσουμε στὸν Ππδ. Πρέπει κάποτε νὰ ἔξακριβωθοῦν τὰ δνόματα τῶν μεταφραστῶν. Τὶς σημειώνω ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο: 1) Π. Α. Α. Δουβρόσκης, διήγ. Α. Πούσκιν, μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ, 'Εστία ΚΒ' 1886, 468 - 72. 2) Α. Π. Τὸ καθῆκον καὶ ὁ Θάνατος, διήγ. αὐτ. 1892α, 277κπ. 3) Α. Π. Τὸ Κάίρον, μετ. ἀμερικανίδος, αὐτ. 1893α, 183 κπ. 4) Π. Τὰ περίεργα τῆς ἀστραπῆς, αὐτ. 1893β, 253κπ. 5) Α. Π. 'Ατμὸς καὶ ὕδωρ, διήγησις ἄγγλου μηχανικοῦ, αὐτ. 1893β, 369κπ. Σημειώνω, πῶς μὲ τ' ἀρχικὰ Α. Π. συνεργάστηκε κι ὁ Ἄλ. Πάλλης στὴν 'Εστία (1892, 238 κά.), μὲ τὰ ἔδια δὲ ἀρχικὰ βρίσκεται κάποια βιβλιοκρισία γιὰ τὸ Γάμο ἐν Κρήτῃ τοῦ Π. Γ. Βλαστοῦ. 'Ο μεταφραστῆς διηγημάτων ** Π στοὺς τόδους τοῦ ἔδιου περιοδικοῦ τοῦ 1876, 1877, 1878, ἀποκλείεται νὰ εἶναι δ Ππδ., δπως ἀποκλείεται καὶ ἡ παραπάνου (ἀρ. 1) μετάφραση τοῦ Πούσκιν.

7) Σχολικὲς ἐκδόσεις καὶ παραφράσεις.

Θὰ γίνει ἰδιαίτερος λόγος στὰ ἴστορικοκριτικὰ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Ππδ. στὴν ἑκπαίδευση. 'Εδώ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ ἀσέβεια, ἡ ἀδιαφορία, ἡ τσαπατσουλιὰ πολλῶν σχολικῶν ἐκδοτῶν καὶ ἀνθολόγων τοῦ Ππδ. Ν' ἀναφέρω δνόματα καὶ συγκεκριμένες περιπτώσεις, τὸ θεωρῶ ἀνιαρό καὶ μάταιο, ἀφοῦ μάλιστα οἱ περισσότερες ἀπ' τὶς συλλογές αὐτές, δὲν εἶναι ἡ πρόκειται νὰ παύσουν νᾶναι σὲ χρήση. Νὰ μὴ συνεχιστῇ μόνο τὸ κακό! Νὰ βασιλέψει στὶς ἔργασίες αὐτές σεβασμὸς καὶ σχολαστικὴ προσοχὴ. Εἶναι κείμενα αὐτά! Κάθε τόσο πάλι παρουσιάζουνται διασκευὲς καὶ παραφράσεις τοῦ Ππδ.—ἔργα καλὰ καὶ χρήσιμα, ἀλλὰ ἡθικῶς ἀστάθμητα καὶ ποιοτικῶς ἀμφίβολα, πάντα ὅμως ἀθέμιτα. "Οπου δ συγγραφέας τραβάει τὰ πάνδεινα κατὰ τὴ

διάθεση τοῦ καθενός, ποὺ τοῦ κόφτει, τοῦ ἀφαιρεῖ, τοῦ ἀλλάζει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τάχα τῶν πάντα ἀδριστῶν καὶ ύποκειμενικῶν παιδαγωγικῶν ὀρχῶν. Μὰ ὡς ποὺ καὶ ὡς πότε τέλος πάντων; Μὲ κάποια συγκατάβαση καὶ συμπόθεια μπορεῖ νὰ δῆ κανεῖς τὸ ἔργο τῶν παραφραστῶν. Ἡ Γεωργία Ταρσούλη (KB 23), ποὺ καταπιάστηκε τὴ διασκευὴ παιδικῶν τοῦ Ππδ. Θὰ σημείωνε μεγαλείτερη ἐπιτυχία, ἂν προσπαθοῦσε νὰ μείνει πειδὸς πιστὴ στὸ κείμενο. Ἡ καλὴ παράφραση δὲν εἶναι ἔργο τοῦ καθενός. Πρέπει δὲ παραφραστὴς νὰ συγκεντρώνει πολλὰ προσόντα, πρὸ παντὸς νὰ ἔχει λογοτεχνικὴ ἀξία καὶ νὰ κατέχει βαθύτατα ὅλο τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα, ποὺ παραφράζει.

ΜΕΡΟΣ Γ'
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ι) ΠΡΟΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γιὰ τὴ βιογράφηση τοῦ Ππδ. ἔχουμε λιγοστὲς προεργασίες, ἀλλὰ πολλὰ στοιχεῖα. Γιὰ τὰ δεύτερα θὰ μιλήσουμε ἀμέσως παρακάτου, ἀφοῦ κάνουμε λόγο γιὰ τὶς βιογραφικὲς προεργασίες. Πρέπει νὰ σημειωθῇ Ἰδιαίτερα τὸ γεγονός, πῶς τὰ βιογραφικὰ τοῦ Ππδ. μόνο ὑστερα ἀπ' τὸ θάνατό του ἔγιναν κάπως γνωστά. Πρωτύτερα ἐπικρατοῦσε δὲ θρῦλος γύρω στὸν Ἰδιότυπο λόγιο — δὲ θρῦλος τῆς Ἰδιοτυπίας του ἀκριβῶς, ντυμένος μὲ τὰ φωτεινὰ μαγνάδια τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς κοινῆς φήμης. «Ἐτοι τὸ πρὶν ἀπ' τὸ θάνατό του γραψμένο βιογραφικὸ σημείωμα στὸ Ἑγκ. Λεξικὸ τοῦ 1902 (BK 284), εἶναι φτωχότατο σὲ πληροφορίες, περιοριζόμενο μόνο νὰ μᾶς πῆ, διτὶ δὲ Ππδ. «έγεννηθή ἐν Σκιάθῳ· υἱός ἴερέως». Οὔτε χρονολογία, οὔτε βιογραφικὲς πληροφορίες. Ἐνῶ, πολλὰ χρόνια πρὶν, δὲ Μποέμ (Δ. Χατζόπουλος), σκιαγραφῶντας στὸ "Ἀστυ" (BK 276) τὸν Ππδ., μᾶς δίνει προσωπογραφικὰ στοιχεῖα του, παρμένα ἀπ' τὸν Ἰδιό τὸν Ππδ. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχαστηκαν, καίτοι εἶναι ἀληθινὰ καὶ συμφωνοῦν μὲ τὶς κατοπινές πληροφορίες γιὰ τὸν Ππδ. Τὴν κάπως πλήρη καὶ λεπτομερειακὴ βιογραφία του, τὴν δόφείλουμε στὸν I. Ζερβό, τὸν ἐπιμελητὴ τῶν ἐκδόσεων Φέξη. Ἡ εἰσαγωγικὴ μελέτη του (BK 414) στὸν τόμο Πασχαλινὰ Διηγήματα, τοῦ 1912, καθὼς μάλιστα συμπληρώθηκε ἀργότερα (ΣΒΒ 370), εἶναι ἀρκετὰ πλούσια καὶ ἱκανοποιητικὴ στὸ βιογραφικὸ τῆς μέρος. Μᾶς κατατοπίζει σὲ ζητήματα καταγωγῆς, σταδιοδρομίας, σπουδῶν κλπ. Μᾶς δίνει ὡς ἐνα σημεῖο τὸ ἀνθρώπινο, τὸ πραγματικό, τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο. Παρ' ὅλο ποὺ καὶ πρωτύτερα καὶ ἀργότερα ἔξακολούθησε ἡ χρονικογραφία καὶ ἡ ἀπομνημονευματογραφία νὰ δίνει βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀνεκδοτολογικὲς πληροφορίες (ἴδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ προσφορὰ τοῦ Νιρβάνα, τοῦ Βλαχογιάννη, τοῦ Φαλτάϊτς κἄ., καθὼς καὶ τὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς ἔδωσε τὸ πανηγυρικὸ φύλλο τῆς Πολιτείας (13 Σ/βρη 1925) γιὰ τὸν Ππδ.), κάποια συγκεντρωτικὴ ἔργασία δὲν ἔγινε παρὰ στὰ τελευταῖα μονάχα χρόνια, ποὺ οἱ παπαδιαμαντικὲς σπουδές, ἀφήνοντας τὸ προεπιστημονικό τους στάδιο, ἄρχισαν νὰ περνοῦν στὴν ἐπικράτεια τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ κριτικῆς ἔρευνας.

Πρέπει ν' ἀναφέρω τὸ σύγχρονο μὲ τὴ μελέτη τοῦ Ζερβοῦ βιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Βλαχογιάννη (BK 415), ποὺ γράφτηκε πάνου σὲ πληροφορίες ἀπ' τὴ Σκιάθο καὶ στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ππδ. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονευθοῦν τὰ βιογραφικὰ μέρη τῶν ἀρθρῶν στὰ δυὸ νεώτερα ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά, μάλιστα τὸ ἀρθρο τοῦ Βουτιερόδη (BK 500), ποὺ συγκεντρώνει κάμποσο ύλικό. Περισσότερο λεπτομερειακὴ καὶ ἀδρή σ' αὐτὸν

τὸν τομέα, εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ προσφορὰ τοῦ γάλλου ἐλληνιστή Merlier. Σ' αὐτὸν ὁφείλουμε ὅχι μόνο τὴν ἀνακάλυψη ἀγνώστων βιογραφικῶν πηγῶν γιὰ τὸν Ππδ., ὅπως εἶναι τὰ ἀνέκδοτα γράμματά του, μᾶς καὶ τὴ συγκέντρωση βιογραφικοῦ ὑλικοῦ ἀπ' τίς γραπτὲς πηγὲς καὶ τὴν προφορικὴν παράδοσην. Οἱ ἔρευνες καὶ τὰ φαξίματά του στὴ Σκιάθο, ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση πληροφοριῶν ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση, μᾶς ἀποκαλύψανε, μπορεῖ νὰ πῆ κανεῖς, τὸν ἄγνωστο Ππδ., μᾶς τὸν παρουσιάσανε πολὺ πραγματικὸ καὶ πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ πρίν. Μὰ ἡ ἐργασία τοῦ Merlier δὲν στάθηκε μόνο συγκεντρωτική. Τὸ ὑλικό, ποὺ μάζεψε, τὸ χρησιμοποίησε σὲ συνθετικὴ ἐργασία του γιὰ τὸν Ππδ., δοσμένη προλογικὰ στὴ συλλογὴ τῶν μεταφράσεων μερικῶν διηγημάτων (ΣΚ). Καὶ ἡ ἐργασία αὕτη, καθὼς καὶ ἡ ἄλλη σύγχρονή της, ἐπίσης προλογικὰ δοσμένη στὸν τόμο τῶν ἀνεκδότων γραμμάτων τοῦ Ππδ. (ΓΠ), ὅπου ἐκμεταλλεύεται τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ περιέχουν τὰ γράμματα, εἶναι τὰ καλλίτερα βιογραφήματα, ποὺ μπορεῖ κανεῖς νὰ ὑποδείξῃ καὶ οἴγουρα νὰ χρησιμοποίησει. Μᾶς δίνουν μὲ στοχαστικότητα καὶ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια, κάποια πληρέστερη καὶ θετικότερη ἰδέα γιὰ τὸν Ππδ. Μᾶς βοηθοῦνε νὰ τὸν παρακολουθήσουμε κάπως καθαρώτερα καὶ θετικώτερα μέσα στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς του. 'Ο Merlier, θερμὸς ζηλωτὴς καὶ προπαγανδιστὴς τοῦ Ππδ. καὶ μέσα καὶ ἔξω πρὸ παντὸς — κι αὐτὸ διαιτερα πρέπει νὰ τονιστῇ — ἀπ' τὸν τόπο μας, εὖσυνείδητος μεταφραστῆς καὶ κριτικὸς τοῦ ἔργου του, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ δ θεμελιωτής, δ πρόδρομος τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν γιὰ τὸν Ππδ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ μᾶς λείπει μέχρι σήμερα ἡ λεπτομερής, ἡ πλήρης, ἡ ἔξαντλητικὴ βιογραφία τοῦ Ππδ. 'Ο Merlier, ποὺ καὶ σὲ θέση ἦταν καὶ τὰ στοιχεῖα εἶχε νὰ κάνει μιὰ τέτοια ἐργασία, περιωρίστηκε νὰ σταθῇ στὰ σημεῖα μόνο ἔκεινα, ποὺ εἶχαν κριτικὸ ἐνδιαφέρον καὶ βοηθοῦσαν καὶ διαφωτίζαν ζητήματα καὶ προβλήματα κριτικὰ καὶ αἰσθητικά. Θέλησε νὰ μᾶς δώσει κάποια συνθετική, δλοκληρωτικὴ θεώρηση τοῦ Ππδ. Θέλησε νὰ ἐρμηνεύσει τὴν προσωπικότητα καὶ νὰ καθορίσει τὴν τέχνη τοῦ Ππδ. σὲ εὐρύτερα ὅρια, νὰ τὸν γνωρίσει δλοκληρωτικὰ στὴ διεθνῆ πνευματικὴ ζωὴ. Κι αὐτὸ ἔγινε εἰς βάρος καὶ μὲ ζημία τῆς βιογράφησης. Τὸ πλαίσιό του ἦταν τέτοιο, ὥστε δὲν χωρούσε βιογραφικὲς πληροφορίες δεύτερης γραμμῆς ἢ στοιχεῖα σημαντικὰ κατὰ τὰ ἄλλα, μὰ ἀσήμαντα, μὴ ἐποικοδομητικὰ γιὰ τὴν ἐργασία του καὶ τὶς ἀπαιτήσεις, ποὺ τῆς ἔδωσε ἀπ' τὴν ἀρχή. 'Επειτα δ Merlier δὲν φρόντισε νὰ ἔξαντλήσει δλο τὸ ὑλικὸ τῆς γραπτῆς παράδοσης, τῆς ἀνεκδοτολογίας καὶ τῆς χρονικογραφίας, ποὺ εἶναι σκορπισμένο σ' δλη τὴ γύρω στὸν Ππδ. φιλολογία, σὲ μικρὴ ἡ μεγάλη κλίμακα. 'Εκεῖνο, ποὺ ζητοῦσε καὶ ὀνειρεύσαν δ ἀξέχαστος Νιρβάνας, θαυμαστῆς καὶ κριτικός, φίλος καὶ προπαγανδιστῆς ἀπ' τοὺς λίγους τοῦ Ππδ., δὲν μᾶς δόθηκε ἀκόμα. «'Ολον, ἔγραφε, αὐτὸ τὸ πολύτιμον βιογραφικὸν καὶ ἀνέκδοτον ὑλικόν, συμπληρούμενον μὲ νέας εἰσφοράς, ὀνειρεύομαι συγκεντρωμένον εἰς ἔνα

τόμον, που θὰ ήτο ἔνα δεύτερον και διαφρέστατον μνημεῖον, ύψωμένον εἰς τὴν μνήμην τοῦ Σκιαθίτου διηγηματογράφου. Θὰ βρεθῇ ἄραγε κανεὶς νὰ ἐπιμεληθῇ τῆς ἰδρύσεώς του; ..» (ΣΒΚ 81).

’Αλλά, ἀν εἶναι δύσκολο και μεγάλο αὐτὸ ποὺ ζητᾶ δ Νιρβάνας—τόμοι δόλοκληροι θὰ γέμιζαν—εἶναι εὔκολο και ἀπαραίτητο ἔργο νὰ χρησιμοποιηθῇ, νὰ ἔξαντληθῇ ὅλη ἡ γύρω στὸν Ππδ. φιλολογία γιὰ τὴ βιογράφησή του. Αὐτὸ φιλοδόξησε νὰ δῶσει ἡ παρούσα ἔργασία. Στὸ μέρος αὐτὸ θὰ προσπαθήσω νὰ συστηματοποιήσω και κριτικὰ νὰ κατατάξω τὰ σκορπισμένα βιογραφικὰ στοιχεῖα, δσα ὑπάρχουν στὰ χρονικὰ και στὶς μελέτες, στὰ ἀπομνημονεύματα και στοὺς χαρακτηρισμούς, στὴν ἐπικαιρότητα τῶν γεγονότων τῆς ζωῆς του μέσα στὸ σύγχρονο τύπο, δσα μαρτύρια και πληροφορίες ἢ ὑπαινιγμούς και παραθυμήματα μᾶς δίνουν τὰ γράμματά του και τὰ ἔργα του, ποὺ τὰ πέρασσα ὅλα και χρησιμοποιήσα ὅλα τὰ βιογραφικά τους στοιχεῖα, μ' ἔνα λόγο δ, τι μᾶς ἔδωσε ἔκεινος και δ, τι εἶπαν ἡ βρῆκαν οἱ ἀλλοι γιὰ τὴ ζωή του. Τὴν προφορικὴ παράδοση δὲν τὴν ἀφησα ἀπ' ἔξω. Τὸ ταξίδι μου στὴ Σκίαθο, οἱ ἀναζητήσεις μου στὴν Ἀθήνα και νέα στοιχεῖα και νέους προσανατολισμούς μοῦ ἔδωσαν, ἀλλὰ και θετικοποιήσαν τὴ γνώση μου και τὴν ἰδέα μου γιὰ τὸν ἀνθρώπο. ’Αναμνήσεις φίλων του, γνωστῶν του, συγγενῶν του, μάζεψα πολλές, ἀλλὰ τὶς χρησιμοποιῶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, ἐφ' δσον συμφωνοῦν, ἐφ' δσον δὲν ἀντιφάσκουν μὲ τὰ ἔξακριβωμένα σημεῖα. Τὸ ζάνοιγμα πρὸς τὴ λεπτομέρεια, τὴν ἐπιμονή μου σὲ ἔξακριβωση γεγονότων δεύτερης ἔσως σημασίας, τὴν ἐπιβάλλει δ σκοπὸς τῆς ἔργασίας μου, ἰδίως σ' αὐτὸ τὸ μέρος, ποὺ θέλει νὰ πληροφορήσει, νὰ κατατοπίσει, και νὰ ἔξακριβώσει. Τὶ θὰ μείνει ἀπ' τὸ ὄλικο αὐτὸ γιὰ τὴ συνθετικὴ θεώρηση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ππδ., ἀπὸ τὴν ἀνώτερη αἰσθητικὴ και τεχνοκριτικὴ βίγλα, δὲν ξέρω. Νομίζω ὅμως, πως πολλὰ βιογραφικὰ σημεῖα θὰ γίνουν σημαντικὰ ἀγκωνάρια κριτικῆς οἰκοδόμησης, ή δὲ ἀτμόσφαιρα, που ὑψώνεται πάνου διπ' τὶς λεπτομέρειες και τὶς ἀνακρίσεις αὐτές, φτάνει και μοναχὴ τῆς νὰ κάνει τὸ μέρος αὐτὸ σημαντικό και στὸ τελευταῖο πετράδι του. Στὸν τόπο μας ὑπάρχουν πολλοὶ ἐφημεριδογράφοι και λίγοι κριτικοί. ’Η καλλίτερα οἱ κριτικοί μας εἶναι ἐφημεριδογράφοι. Γιὰ νὰ εὔκολύνουν λοιπὸν τὴ δουλειά τους χτυπᾶν κάθε τόσο τὰ ἔργα και τὰ φανερώματα τῆς ἀκρίβειας, τῆς πολύμοχθης ἀναζήτησης, τῆς λεπτομέρειας, τῆς ἔξαντλητικῆς ἔρευνας, πάει νὰ πῇ τῆς ὄλοκληρωτικῆς προσπαθείας γιὰ τὴν προσέγγιση και τὴν κατάκτηση τοῦ τεχνίτη, ποὺ πέρασε μιὰ ζωὴ και ἀφησε ἔνα ἔργο. Τὰ θεωροῦν σχολαστικότητες και ματαιοπονεῖς—ἄτοπα χασομέρια. ’Ομως, δπως εἴπαμε ἀλλοῦ, ή κριτικὴ οἰκοδόμηση δὲν γίνεται στὸν ἀγέρα. ’Εχει βάθρα κι ἔχει σκαλιά. ’Αρχίζει ἀπ' τὶς λεπτομέρειες, τὰ θετικὰ στοιχεῖα, ποὺ παρουσιάζει τὸ φανέρωμα,—ἡ στάση τοῦ τεχνίτη στὴ ζωὴ και ἡ ψυχικὴ του τάση στὸ ἔργο. Θεωρῶ τὴν ἔξονυχιστικὴ σπουδὴ τῆς ζωῆς και τοῦ ἔργου τοῦ τεχνίτη, βασικώτατη προϋπόθεση κάθε βιώσιμης αἰσθητικῆς προσπαθείας. ’Αφήνω,

πού ἡ γνώση τῶν βιογραφικῶν καὶ προσωπογραφικῶν λεπτομερειῶν, μᾶς δίνει πολλές φορὲς τὸ χέρι, γιὰ νὰ λύσουμε προβλήματα σημαντικάτατα—ζητήματα χρονολογίας, γνησιότητας, τοποθέτησης κλπ. “Ομως γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ., ποὺ βγαίνει ἡ ἀναφέρεται στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς του, ἡ βιογράφηση βοηθεῖ πολὺ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεία του. ”Επειτα κι ἡ ζωὴ του εἶναι ἐποικοδομητική. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀσήμαντο.

22 Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥ

1. **Ἡ Σκίαθος.** Ἡ πατρίδα, ὁ τόπος, τὸ ἀγαπημένο νησί του. Τὸ βρίσκουμε ὀλάκαιρο μέσα στὸ ἔργο του. Ξαναζῇ μὲ τὴ φύση του, μὲ τὴ ζωὴ του, μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Διαβάζοντας τὸ ἔργο του, ποὺ στὸ μεγαλείτερό του μέρος ξετυλίγεται στὴ Σκίαθο, ζούμε μὲ τὴ ψυχὴ μας στὴν ἀπόμερη αὐτὴ γωνιὰ τῆς γῆς, μὲ τοὺς ἀνθρώπους της, μὲ τὰ τοπία της, μὲ τὰ πανηγύρια της, μὲ τοὺς μικροκαῦμούς της. Λαχταρισμένα χώματα, ποὺ εἶχαν τὸ φθονετὸ προνόμιο νὰ γίνουν περιοχὲς καὶ θυμητάρια τῆς τέχνης!

Ἄγαπη, πόνο, ἔγνοια νοιῶθει ὁ Ππδ. γιὰ τὸ μικρὸ τόπο του. «Ἡ συγκεντρωμένη ἀκτὶς τῆς ψυχῆς του», ὅπως λέγει κάπου, (ΣΤ 77) ἐκεὶ ἔπεφτε. Τὴ λαχταριούσε τὴ Σκίαθο, δταν ἦταν μακρυά της. Καὶ γύριζε κάθε τόσο νοσταλγὸς καὶ λάτρης της. Δὲν τὴν περιγράφει μόνο, δὲν τὴν ἔχει πάντα μέσα στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης του, μὰ καὶ τὴν ἀναφέρει πότε ὀνομαστικά, πότε ὑπονοητικά, πότε μὲ τ' ἀρχικὸ τοῦ ὄνοματός της. Εἶναι ἡ «πτωχὴ», ἡ «μικρά», ἡ «πετρώδης», ἡ «ἀγαπητὴ νῆσος», τόπος, ποὺ κρατᾷ σκλοσβωμένη τὴ ψυχὴ του. Καὶ δὲν ἔφτασε οὔτε ἡ μόρφωση, οὔτε ἡ ἥλικια, οὔτε ἡ βιοπάλη νὰ τοῦ λιγοστέψουν ἢ νὰ τοῦ ψυχράνουν τὴν ἀγάπη, τὴν ἀδυναμία του πρὸς τὸ νησί. Δὲν μπόρεσε ἡ ζωὴ τῆς πόλης, ὁ πολιτισμός, μὲ τὶς εὐκολίες καὶ μὲ τὴ μαγεία του, νὰ χαλαρώσει τοὺς ψυχικοὺς δεσμούς του πρὸς τὰ ἱερὰ πατρικὰ χώματα. Ἐκεὶ οἱ ἀγάπες, οἱ νοσταλγικὲς σκιές, τὰ ὄνειρα τῶν πρώτων χρόνων, ποὺ ἀνοίγει τὴν ἀγκαλιά της ἡ ψυχὴ γιὰ νὰ χωρέσει τὸν κόσμο, νὰ γευτῇ, γιὰ πρώτη καὶ στερνὴ φορά, πρὶν ὁ χρόνος τὴ μαράνει καὶ τὴ φθείρει, τὸ δῶρο τοῦ Θεοῦ, ποὺ λέγεται ζωὴ. Ἐκεὶ οἱ ρίζες τῆς ψυχῆς.

Ἡ Σκίαθος δὲν ἔχει ίστορία, δὲν ἔχει οὔτε παρελθόν οὔτε ἐνδιαφέρον παρόν. Μικρό, ἀσήμαντο, φτωχὸ νησί. Καταφύγιο ληστῶν, πειρατῶν, ἀνταρτῶν. Ἀπόμερη μερίδα γῆς, πίσω ἀπ' τὸν κόσμο. Γι' αὐτὸ ἔμεινε τόπος παρθένος, ἀνέγγιχτος ἀπὸ τὴν πρόσοδο καὶ τὸν πολιτισμό. Κράτησε ἀλώβητη τὴν ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ παράδοση. Σκιασμένη ἀπὸ τὸ μεγαλόπρεπο παράστημα τοῦ "Αθω, δαρμένη ἀπ' τὴ ξενητεία καὶ τὴν ἀπομόνωση, κράτησε καὶ καλλιέργησε ἔντονη θρησκευτικὴ ζωὴ. Οἱ ξωμάχοι καὶ θαλασσινοὶ τῆς ἀνθρωποι, ἀναγκασμένοι νὰ παλεύουν μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς, νὰ κινδυνεύουν, νὰ ξενητεύουνται, νὰ ἀγωνίζουνται, ζητούσαν τὴν προστασία τῶν ἀγίων καὶ φεύγοντας ἄφηναν πίσω τους μιὰν ἀτμόσφαιρα δλόψυχα ἀνοιγμένη στὴν προσευχὴ καὶ τὴν παράκληση, στὸ τάμμα καὶ στὴν κατάνυξη. Πολλὲς φορὲς ἡ Σκίαθος ἔμενε μὲ λιγοστούς ἀντρες. Τὴν ἀποτελού-

σαν δλο γυναῖκες. Ψυχές, που περίμεναν καὶ ἀνησυχοῦσαν, τυραγνισμένες ἀπ' τὴν ἀπαντοχὴν καὶ τὴν ἔγνοιαν. Γέμισε ἀπὸ Παναγίες, κάθε βίγλα, κάθε ἀγναντερὴ ἀποθέστρα, κάθε ρεμματιά, ἀνοιγμένη μέσα σὲ πρασινάδες καὶ σ' ἀγναντέματα θαλασσινά, ἔχει καὶ δικό της ξωκλήσι, ἀφιερωμένο στὴν Παναγιά, «πάντων τῶν θλιβούμενών τὴν χαρά», τὴν καταφυγὴν καὶ προστασία τῶν πονεμένων. Οὐ "Αη - Νικόλας προστάτης τῶν θαλασσινῶν, κι ἡ Παναγιά παρηγόρια τῶν ποὺ τοὺς περιμένουν πίσω καὶ τοὺς νοιάζουνται. Ἐκτὸς ἀπ' τίς συνθῆκες αὐτὲς ἡ θέση καὶ ἡ φυσικὴ καταστασή της, ἐπειδὴ κιόλας εἶναι παράμερη, χωρὶς ἀγροτικούς συνοικισμούς ἑκτὸς ἀπ' τὴ μοναδικὴ πολίχνη, ἔδωσε κατάλληλο καταφύγιο στὸ μοναχικὸ βίο. Κατέβαιναν οἱ καλόγεροι ἀπ' τὸ "Αγιο. "Ορος, ἄλλοι Σκιαθῖτες, ἄλλοι ξένοι καὶ ἔχτιζαν μοναστήρια. Πλῆθος μικρὰ μοναστηράκια καὶ ἀναχωρητήρια σ' ὅλα τὰ μέρη μὲ λίγους ἢ πολλούς καλογήρους, ἥταν φυτώρια θρησκευτικῆς ζωῆς μέσα στὴ μοναξιά, στὴν ἀπομόνωση καὶ στὶς φυσικὲς διμορφιές τοῦ μικροῦ νησιού. Γιατὶ ἡ Σκίαθος εἶναι ὅμορφο νησί. Δὲν εἶναι ξηρό, ἄνυδρο, ἄγονο, ὅπως θὰ περίμενε κανένες. "Εχει πολλές πέτρες καὶ ξηρὰ βουνά, μὰ εἶναι πράσινη, "Εχει ἐλήρες, ἔχει βαλανιδιές, πρίνους, χαμόδενδρα. "Εχει νερά, ποὺ ποτίζουν ἔδω καὶ κεῖ περιβόλια, ἀλλοῦ πράσινες ρεματιές μὲ πλατάνια, μὲ λευκες, μὲ φτελιές, ἔχει ψηλώματα καὶ ἀγναντέματα, ποὺ τὴν κάνουν ὅμορφη, τῆς δίνουν χρώματα καὶ ποικιλίες καὶ ἀπομακρύνουν κάθε μονοτονία στὸ μάτι καὶ στὴ ψυχὴ γιὰ κεῖνον, ποὺ τὴ βλέπει ἀπὸ μακριὰ ἢ τὴ ζῆ ἀπὸ κοντά. «Εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν νυφούλαν τῶν Βορείων Σποράδων, γράφει ὁ Μωραΐτιδης (Μὲ τοῦ β. κύμ. Δ', 46), ἡ Ἑλλ.ηνικὴ χλωρὶς μὲ ὀργασμὸν καλλίγονον ἐπιδεικνύει ὅλα τὰ εἴδη τῶν θάμνων, ἀπὸ τῶν εύδημων καὶ τῶν ἐπισήμων μέχρι τῶν ποικιλοειδῶν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων, διοὺ ἐν συμπλοκαῖς ἀκατασχέτοις συμφύονται πλουσιώτατα, μύρτοι μὲ ἀγριάμπελην, δάφναι μὲ βάτα καὶ σχοῖνοι ἢ πρίνοι μὲ ἀγιοκλήματα, σφένδαμνοι μὲ τρικοκιές καὶ κόμαροι μὲ φασκομηλέας ἢ ὅρίγανον, κουνούκλες δειλαὶ διὰ τὴν ἀσχημίαν τῶν καὶ τσαμπουρινιές μὲ τὰς αὐθάδεις κοραλίνους σταφυλάς τῶν, ἐνῶ εἰς τὰ μεγάλα δάση, ἐγείρονται ύψικάρηνοι ἄγριοι δρύες, ἀρέα ἢ δένδρα καλούμεναι, ἐν ἀδελφικῷ γειτνιασμῷ πευκῶν καὶ πιτύων, ἔως κάτω εἰς τὰ ρεύματα, διοὺ οἱ στραγγαλιόκλωνοι πλάτανοι σκεπάζουν τὴν γῆν μὲ τὴν ξηράν τῶν φύλλων τῶν συγκομιδήν, ὅπὸ τὰ ὅποια κελαρύζουν σιγά-σιγά, ὡς ἀπήχημα κουρασμένου ψάλτου, ύδατόρυτοι ρύακες, πότε συμπεπιεσμένοι μεταξὺ τῶν βράχων τῶν βρυοσκεπῶν καὶ πότε ἀνασαίνοντες εἰς λάκκον βαθύν, εἰς τὸν πυθμένα τοῦ ὅποιου τρέφονται νόσιμα χέλια, εἰς δὲ τὰς ὄχθας τοῦ ἔνθεν καὶ ἔνθεν σχηματίζονται λειμῶνες καταπράσινοι ἀπὸ τὴν χειμερινὴν πόσαν καὶ μὲ ἀφύλλους λόχμας λυγαριῶν ἢ ξηρὰν ἀθέριστον πτέρην, διοὺ ἀναρίθμητοι κόσσυφοι ἔρχονται, μὲ τὰ ἴδιότροπα μονοσύλλαβά τῶν νὰ βρέξουν τὸ ράμφος τῶν τὸ κήρινον, ξετρυπώνοντας ἔνας-ἔνας σὰν ἀσκηταὶ ἀπὸ τίς κουμαριές...» Ποικιλία καὶ πλούτος μικρόκοσμου!...

”Επειτα εἶναι ἡ θάλασσα — αἰώνια, ἀστείρευτη πηγὴ ὁμορφιᾶς καὶ ζωῆς. Τ’ ἀκρογιάλια μὲ τὶς λαχταριστές, πότε ἥμερες, πότε ἀπότομες ἀγκαλιές τους, ἐδὼ κόρφος, ἐκεῖ ἄνοιγμα, πίσω κάβος μὲ νησάκι, ἐμπρὸς λιμανάκι, γαλανὲς ἀμμουδιές, βράχοι καὶ γκρεμοί καὶ κατεβασίες κι ἀκροφάραγγα, ὅλα δινούν στὴ Σκίαθο, μὲ τὴν ἐναλλαγὴ καὶ τὴ διαδοχὴ τους, μὲ τοὺς κρεμνοὺς καὶ τοὺς βράχους τους, μὲ τὶς ἀπόψεις καὶ τὶς περικλωσιές τους, μιὰ ποικιλία καὶ ἔνα δαντελλωτὸ περίγραμμα, χαραγμένο, θαρρεῖς, ἀσυναίσθητα καὶ ἀβίαστα μέσα στὸ καταγάλανο φόντο τῆς θάλασσας. Ἡ μικρή της ἀπόσταση ἀπὸ τὴ στεριά, χαρίζει στὴ Σκίαθο ἡμερώτατο θέλγητρο, ποὺ συνοδεύεται μὲ τὴν κρυφὴ παρηγοριὰ τῆς ἀδιάκοπης ἀντικρυνῆς παρουσίας. Ἀπ’ δπου κι ἀν σταθῆς δὲν χάνεσαι, δὲν ἀπομοναχεύεσαι. Σὲ παραστέκει πάντα τὸ θαῦμα τῆς ἑλληνικῆς — ὅλο οἰκείότητα — ποικιλίας. ”Ετσι τὸ αἰσθῆμα τῆς μόνωσης καὶ τῆς ἔξορίας, ἡ ἰδέα τοῦ ἀποκλεισμοῦ, τῆς ἔγκαταλειψῆς, ποὺ σὲ κυριεύει στὰ μικρὰ ξερονήσια τοῦ Αίγαίου, δὲν σοῦ γεννιέται στὴ Σκίαθο. Εἰσαι τόσο κοντά καὶ βλέπεις τόσο ἀδιάκοπα στὸν κόσμο : «εἰς τὸ βάθος τοῦ δρίζοντος πρὸς βορρᾶν ἡ Χαλκιδικὴ μὲ τοὺς τρεῖς λαιμούς της, ὑπὲρ οὓς ἔξεχει ὡς βαθμὶς κεραυνωθείσης τιτανείου κλίμακος πρὸς ἀνάβασιν εἰς τὸν οὐρανόν, δ λευκόφαιος κῶνος τοῦ Αθώ, μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ σύννεφα, πρὸς δυσμάς τὸ Πήλιον μὲ τὰς ἀναριθμήτους κοιλάδας του καὶ μὲ τὴν θεσπεσίαν του βλάστην, καὶ πέρσαν αὐτοῦ ἡ κορυφὴ τοῦ Κισσάβου, ὡς κεφαλή, ἐμπεπηγμένη ἐπὶ κορμοῦ ἔνου» (Γ 72), ἀνατολικὰ ἡ Σκόπελος, κάτω οἱ κορυφὲς τῆς Εὔβοιας. ”Ἐνας κόσμος παρήγορης συνοδείας καὶ ἀνοιχτόκαρδης συντροφιῶν, ποὺ ἀναπαύει τὴν ψυχή.

”Ἡ μοναδικὴ πολίχη, λευκὴ καὶ μικρὴ μὲ τὸ τρίκολπο λιμανάκι, ποὺ τὸ προστατεύουν τὰ νησάκια τῆς Τσουγκριάς, μόλις ἔχει κλείσει ἑκατὸ χρόνων ζωή. Ἡ παληὰ πόλη ἦταν στὸ ἄλλο ἄκρο, τὸ βορεινό, τὸ ἀπροστάτευτο, τὸ θαλασσοδαρμένο, τὸ σημερινὸ *Παλλήναπερδο*, μὲ τὰ ἔρείπια καὶ τὰ φαντάσματα, μὲ τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις, μὲ τὶς σκάλες καὶ τὰ κινητὰ γεφύρια του, μὲ τὴν ἐρημιά του. ”Ἐνας «γιγαντιαῖος μονοκόμματος βράχος μὲ δέκα σπιθαμές χῶμα στρωμένον ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ τῆς κυματοειδοῦς πτυχῆς του, ὡς πεντακοσίας δρυγιάς ὑψος ἀπὸ τῆς θαλάσσης» (ΙΑ 73). Τὸ κάστρο ἔκλεισε δλη τὴν περασμένη ζωὴ τοῦ νησιοῦ στὰ χρόνια τοῦ τρόμου, τῆς πειρατείας, τῆς σκλαβιάς, μὲ τὴ σιδερόπορτά του, μὲ τοὺς βαρδιάνους του, μὲ τοὺς βιγλάτορες, «μὲ τὰς τριακοσίας οἰκίας του καὶ τὰς τριάντα ἑκκλησίας του ἐντός, καὶ σχεδὸν ἄλλας τόσας, διεσπαρμένας ἐπὶ τῆς βραχώδους ἀκτῆς δεξιὰ καὶ μ’ ἔνα τζαμὶ διὰ τὸν μοναδικὸν Τούρκον ἀγῶν, ποὺ εὑρίσκετο ἐκεῖ διὰ τὸν τύπον, μὲ τὴν ύψη λήν εύρειαν ταράτσαν ἐπάνω ἀπὸ τὴν σιδερόπορταν καὶ ἀπέναντι τὸ πέλαγος τοῦ Βορρᾶ, χαριτωμένον, ἄγριον, ἀπειλητικὸν καὶ μαγευμένον..» (ΙΗ 35). Πόσες ἐπιθέσεις δέχτηκε, πόσα μαρτύρια πέρασε «τὸ βραχοκτισμένον καὶ θαλασσοδαρμένον παλαιὸν Κάστρον..» (ΙΑ 53), «παλάτιον τῆς ἐρημίας καὶ τῆς σιγῆς,

θρόνος βαθείας μελαγχολίας... πλήρες ίλιγγου καὶ σκοτοδίνης, ποὺ ἥτο ποτε καλιὰ ψυχῶν καὶ φωνῶν, καὶ τώρα ἥτο ἔρημον, πλήρες ἐρειπίων... κάτωθεν τοῦ πολιού, καταπληκτικοῦ "Αθωνος" (Κ 151). Πάνου στὸ Κάστρο μέσα στὰ ἐρείπια τὰ θλιμμένα, ποὺ τὰ ταλανίζουν χαμόδενδρα καὶ κούτσουρα, ύψωνουνται ἀκατάβλητα τὰ ἑκκλησάκια, μὲ τὶς παλιές εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες, τοῦ "Αη· Νικόλα καὶ τοῦ Χριστοῦ (ΣΚ 10). Μὰ καὶ στὰ χρόνια τοῦ Ππδ., «ὅμοιον μὲ νεκρικὸν κρανίον» (Γ 52), ἐφάνταζε τὸ μικρὸ τζαμί... καὶ δίπλα του προέκυπτε ύψηλὸν τὸ κονάκι... δπου πλεῖστα ἐκ τῶν παιδίων, ἀπόκοτα, ἀναρριχῶνται εἰς τὴν ὁροφήν... καὶ παρωδοῦν μὲ ἀτάκτους φωνάς τὸ κήρυγμα τοῦ Χότζα, τὸ ὄποιον ποτέ των δὲν ἤκουσαν. Εἶχον τύχην!» (Γ 53).

Πραγματικά στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, τούρκικο πόδι, δὲν πάτησε στὴ Σκίαθο. Τί νά. ἔκανε στὸ φτωχὸ νησί. «Ἐῖς μόνον ἀγᾶς ύπηρχε διὰ τὸν τύπον εἰς δλον τὸ χωρίον. Περὶ τοὺς χρόνους τῆς ἔθνικῆς ἐγέρσεως, ἥλθε μόνον εἰς Τοκούσας καὶ πλέον οὕ», (Γ 53). Στὴν ἐπανάσταση γέμισε δ ἡλιερος τόπος της ἀπὸ πρόσφυγες τῶν νησιῶν καὶ τῆς ἀντικρυνῆς στεριάς καὶ εἶχαν περάσει καὶ πολλοὶ διπλαρχηγοί, — δ Καρατάσος, δ Σταθᾶς, δ Βλαχάβας, δ Νικοτσάρας, δ Γάτσος, δ Περαιώβος, ποὺ εύρισκαν καταφύγιο καὶ ἐνθάρρυνση στὴ Μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Στὰ 1823 ἔγινε μεγάλη ἐπίθεση ἀπὸ Τούρκους στὸ Κάστρο, μὰ ματαιώθηκε ἀπὸ τοὺς κλεισμένους ἐπαναστάτες, μὲ μεγάλη καταστροφὴ τῶν ἔχθρων. Μὲ τὴν ἔθνικὴ ἀποκατάσταση (1830), οἱ Σκιαθίτες ἄφησαν τὸ Κάστρο καὶ χτίσανε στὸ κάτω μέρος τοῦ νησιοῦ τὸ χωριό τους, μὲ ἀπάνεμο λιμάνι καὶ ταρσανάδες καὶ θαλασσινὴ ζωή. «'Η πολίχνη μας, γράφει δ Ππδ., δὲν ἔχει πλείονας ἡ τέσσαρας χιλιάδας κατοίκων» (Γ 154), μὲ τὴν προκυμαία της, μὲ τοὺς μαχαλάδες της, τὰ σοκάκια της, τὰ σπιτάκια της τὰ λευκά. Εἶναι, θαρρεῖς, ζωγραφισμένη. "Ἐχει ἔνα πολιτισμένο παρουσιαστικό. Νησιώτικη ἀρχιτεκτονική—ἄσπρα, γλαρά, πεντακάθαρα σπιτάκια" δ ἀνατολικὸς ίδιως λιμήν, διότι ἔχει δύο λιμένας, δ κυρίως λιμήν, μὲ τὰς εύρυτάτας καινουργεῖς προκυμαίας του, ὡς εύρυχώρους πλατείας, δποὺ καμαρώνουν μόναι των τὸν ἐσυτόν των καὶ μὲ τὸ νέον εύμορφον κτίριον τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἐπὶ τοῦ Μπουρτσίου, μικρᾶς νησίδος, συνεχαμένης δι' ίσθμοῦ τεχνητοῦ, προκαλεῖ τὴν ἔκπληξιν καὶ τὸν θαυμασμὸν διὰ τὸ μεγαλεῖον του τὸ ἀπροσδόκητον, μὲ τὰ μαρμάρινα κράσπεδά του, δπου συνάπτουν ἀτελειώτους μάχας μὲ τὰ κύματα τοῦ νότου καὶ τὰς δυὸ καλάς ἀποβάθρας καὶ θαρρεῖς πρὸς στεγμὴν ὅτι εύρισκεσαι εἰς καμμίαν ἐκ τῶν δευτερευούσων παραλίων πόλεων, εἰς Χαλκίδα π. χ. Ἀλλὰ στρεφόμενος αἴφνης πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλεως, δπου τὰ μαγαζεῖα κατὰ σειράν καὶ τὰ καφενεῖα τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ, βλέπεις ὅτι ενδίσκεσαι εἰς μίαν μικράν μέν, ἀλλὰ καλὴν καὶ εὐπρόσωπον πολίχνην, τῆς δποίας οἱ καλοκοτισμένοι χίλιοι οἰκίσκοι, συμπυκνωμένοι εἰς μίαν κοιλαδίτσαν καὶ ἐπὶ τῶν δύο ἔνθεν καὶ ἔνθεν ύψηλῶν λόφων, διακόπτονται ἐδὼ καὶ ἔκει ἀπὸ νεωτέρας καὶ πολυεξόδους οἰκίας καὶ ἀπὸ δώ-

δεκα μεγάλα έλαιοτριβεῖα καὶ μηχανὰς καὶ ἀποθήκας... (Μωραΐτιδης, δ. π., 45). «Ἐβλεπα ναῦτες, γράφει ὁ Καρκαβίτσας (BK 400), καπετάνιους, ξωμάχους λογίς-λογίς, δίχτυα καὶ πανιά στὸν ἥλιο, ἐργαστήρια καὶ κρασοπωλιὰ ὄρθανοιχτα, μπαλικονάκια καὶ παράθυρα στολισμένα μὲ γλάστρες, δρόμους ἀνηφορικούς καὶ μονοπάτια χυτὰ στὸ γυαλό...» Καθαρὰ νησιώτικος πολιτισμός, λαϊκὴ ζωὴ. «Ἀγνάντευα εἰς τὸ μελαγχολικὸν φῶς τῆς σελήνης τὸ χωρίον μας κάτασπρον, κτισμένον ἐπὶ δύο λόφων καὶ μεσαζούσης κοιλάδος, παραθαλάσσιον καὶ τὸν λιμένα τρίκολπον, μὲ τὰ τρυφερὰ κηπάκια, δῆπου φαίνονται ώς νὰ ἔγκαινίζωνται εἰς τὰ φωσφορίζοντα νερά» (Ζ 76), καὶ στὰ δυό ψύχωματα τοῦ χωριοῦ «ὕπεράνω τοῦ βράχου πρὸς τὴν ἔρηράν ἐκρέμαντο ώς ἐναέρια τὰ σπιτάκια τῆς φτωχολογίας, ἀραδιασμένα, εὔρυθμα ἐν τῇ ἀταξίᾳ, πάλλευκα ἀπὸ ἀφθονα ἀσβεστώματα» (Ππδ.). Αἱ χειμεριναὶ νύκτες εἰς τὴν νήσον μου, μᾶς λέγει ὁ Μωραΐτιδης (δ. π., 44 κ.π.), εἶναι παρὰ πολὺ θελκτικαί. Σὲ ἀναπαύουν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἡμερινούς κόπους, σοῦ φέρνουν δὲ τὸν ψποντὸν μὲ πολλὴν χάριν. Αἱ ἀναλαμπαὶ τῆς ἐστίας αἱ κροταλίζουσαι ρυθμικῶς· ἡ βοή τοῦ χειμῶνος ἔρχομένη μακρόθεν ἀπὸ τὰ βουνά καὶ ἀπὸ τοὺς λιμένας· ὁ σεισμὸς ἐνίστεται τῆς στέγης, τὴν ὅποιαν ἐπαπειλεῖ νὰ ἀναστήκωσει σύξυλον καὶ συγκέραμον ὁ γραιγολεβάντης». Ἐπὸ κεῖ πάλι οἱ αἰθρίες καὶ οἱ καλωσύνες τοῦ χειμῶνα, μὲ τὶς χαρούμενες κι ἔξυψωτικές λιακάδες ἐκεῖ στ' ἀπάγγια τὰ νησιώτικα, νὰ καλοῦν μακρυάθε τὶς ἀνοιξιάτικες μέρες, ποὺ μερώνουν οἱ γιαλοὶ καὶ ἡ ψυπνοῦν τὰ ξάγγαντα καὶ τὰ ριζιμά, ἀκρούλες, κορφούλες, φωνούλες, ψυχούλες δόλο χέρι καὶ μάτι παντοῦ· «γλυκασμὸς ψυχῆς», κι ἀνάταση γεμάτη νόημα καὶ μυστικὴ οὐσία. Ἐδὼ στὴ σταγόνα τῆς γῆς μέσα στ' ἀτέρμονο πέλαγο, ποὺ τὴ χαιρετίζουν οἱ στεριές ἐγκαρδιώτατα, ἐδὼ στ' ἀπόμερο κι ἀπομοναχιασμένο νησάκι, κυλᾶ ἡ ζωὴ μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς φύσης, οἱ μέρες γυρίζουν μὲ τοὺς καύμούς καὶ τὶς λαχτάρες, τὸν καθημερινὸ ἀγῶνα τοῦ ψωμιοῦ καὶ τὸν ἀδιάκοπο μόχτο τῆς ψυχῆς, τόσο ἀπλᾶ, κι ἀβίαστα, τόσο δραματικὰ καὶ μονότονα. Γυρίζουν οἱ ξωμάχοι σκυμμένοι καὶ ἥρεμοι, φεύγουν ἀγέλαστοι οἱ καπετάνιοι, οἱ ἐποχὲς κάνουν ἀνεπαίσθητα τοὺς αἰώνιους κύκλους τους, τελειώνουν καὶ ξαναγυρίζουν οἱ δουλειές, δργωμα, βοτάνισμα, θέρως, ἀλώνια, μαζώματα καὶ ραβδίσματα, σοδειές καὶ κουβαλήματα καὶ νυχτέρια, ἀπὸ τὴ φύση καὶ μὲ τὴ φύση, τὸ μάτι κάτω στὴ γῆ καὶ ἵσα στὸν οὐρανὸ ἡ ψυχή, μὲ τὸ θρῦλο καὶ τὸ τραγούδι τῆς, τὸ κρίμα καὶ τὸ λυτρωμό τῆς, μέσα στὸ λιβάνι καὶ στὸ τάμμα, γιὰ νὰ τὴ βρίσκουν οἱ νύχτες ἀτάρασχη στὰ δεσμὰ τοῦ μόχτου κι ὁ θάνατος νὰ τὴ ξεκουράζει πονετικὰ στὴν ἐλπίδα καὶ στὸ παράπονο. Νὰ εὔχεσαι μόνο νὰ σὲ βρῇ ἐδὼ στὸ νησάκι. Ἐδὼ, ποὺ «εἶναι τερπνοτάτη ἡ ἀποψίς τῶν πέριξ ἀπὸ τῶν βιουνῶν. Τὸ πέλαγος γύρω-γύρω καταγάλανον. Ἀπ' ἐδὼ, διπισθεν τῶν πρὸ τοῦ λιμένος νησίδων, ὅποι ὡς πρόσκοποι μεγάλου στόλου πελαγοδρομοῦν, ἔνα ὠραῖον πλαίσιον ἀπὸ τὴν χιονισμένην Εὔβοιαν, μακρὰν καὶ μεγάλην ἀπὸ Ἀρτεμισίου μέχρι Κύμης, ἀπ' ἐκεῖ ἡ γείτων Σκόπελος μὲ ὅλην τὴν

άμπελοφύτευτον περιφέρειαν τοῦ δήμου Γλώσσης καὶ τὸν λευκὸν πύργον τοῦ φανοῦ εἰς τὸ ἄκρον· ἐπάνω αἱ γλαυκαὶ πλαισιώσεις τῆς Χαλκιδικῆς, μὲ τὸν ύπερήφανον τριγωνικόν "Αθωνα, κάτασπρον ἀπὸ τὰ χιόνια, ὡς μεγαλώνυμον ἀσκητὴν καταπόλιον δλον, ἐνῶ πρὸς δύσιν ἄλλο μεγαλοπρεπὲς πλάσιον τῆς Θεσσαλικῆς γῆς, μὲ τὰς τρεῖς πανυψήλους χιονοστιβάδας τοῦ Πηλίου, τῆς "Οσσης καὶ τοῦ 'Ολύμπου.—Νὰ ἥμουν ζωγράφος!—"Οπου τὸ περιβάλλον πλουτίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ δουλεύει μυστικά τὴ ψυχή του, γιὰ ν' ἀνοιχτῇ, ἀν εἶναι θέλημα Θεόδ, στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης. "Ενας ἕρεμος, καλοσυνάτος τόπος ἀπλῆς ζωῆς, μὲ τὴ ζηλευτὴ αὐτάρκεια καὶ τὴ ψυχικὰ ἀξιόπρεπη αὐτοτέλεια, μὲ τοὺς μικροκαῦμούς της τοὺς καθημερινούς, χωρισμένος ἀπ' τὸν κόσμο (μιὰ φορὰ μόνο τὴν βδομάδα περνᾶ βαπόρι), ξετυλίγει ἀπὸ χρόνια καὶ συνεχίζει τὸν ἑλληνισμό του, μέσα στὰ φανερώματα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς μοίρας του.

2. Πνευματικὴ ζωὴ. "Ἐμεινε ὁ παράμερος αὐτὸς τόπος παρθένος, μὲ τὴν ντοπιολαλία του, μὲ τὸ τραγούδι του, μὲ τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις του, μὲ τὰ συνήθια του — μὲ τὴ μοίρα του. Κόσμος θρῆσκος, ἀπλός, ἡμερωμένος, φιλαπόδημος, φιλακόλουθος, πανηγυριστής! Ξωκλήσια, προσκυνήματα, μοναστηράκια, τὸ καθένα μὲ τὴ μέρα του, τὸ καθένα μὲ τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴ χαρά του, — μὲ τὸ μυρισμένο του ὄνομα. Πρῶτα οἱ Παναγίτσες, ύμνημένες ἡ καθεμιὰ μὲ ζεχωριστὸ ποίημα ἀπ' τὸν Ππδ., ἡ Παναγία τοῦ Ντομάν, ἡ Παναγίτσα στὸ Πυργί, ἡ Παναγία ἡ Κονίστρια, μὲ τὴν ιστορική, τὴ θαυματουργή της εἰκόνα, ἡ Παναγία ἡ Κεχριά (ΙΑ 111), «μονύδριον ἔρημον ἀπὸ πολλοῦ» (ΙΑ 107), ἡ Παναγία τῆς Ἀγαλλιανοῦς, ἡ Παναγία ἡ Πρέκλα, ἡ Παναγία τοῦ Καρδάση, ἡ Παναγία τοῦ Ἀραδιᾶ, ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου (ΙΑ 117), κι ἀκόμα ἡ Εύαγγελίστρια, τὸ μοναστήρι, ποὺ ἔζησε περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ ἔγινε περίφημο ἀπὸ τοὺς κολλυβάδες καλογέρους του, ἵδιως ἀπὸ τὸν ἄγιο καὶ υπέροχο ἐκεῖνο ἀββᾶ Διονύσιο, ποὺ γνώρισε καὶ θαύμασε ὡς πρότυπο θρησκευτικῆς φυσιογνωμίας ὁ Ππδ. (Π 260). "Επειτα ὁ "Αη Γιάννης δ Μυρωδίτης, δ Προφήτης Ἡλίας, δ "Αη-Παντελεήμονας, δ "Αη-Γιάννης τοῦ Κάστρου, δ "Αη Γιάννης τοῦ Μεροχιοῦ, δ "Αη-Δημήτρης, δ "Αη-Ασώματος τοῦ Παντελῆ, δ "Αγιος Ἀντώνιος, ἀκομα ἡ Ἁγία Ἀναστασά, δ Ταξιάρχης, δ "Αη-Χαράλαμπος, δ "Αη-Γιώργης, ἀναρίθμητα παρεκκλήσια καὶ ἀγιάσματα, ξωκλήσια καὶ μοναστηράκια ἐρειπωμένα, κελιά καὶ ἀναχωρητήρια καὶ ἐρημητήρια, λατρεμένα ἀπὸ τὸν εὐλαβικὸ καὶ φιλόθρησκο κόσμο τοῦ μικροῦ νησιοῦ. Στὴ Σκίαθο κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἄνθησε ἔντονη θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ σημειώθηκε ἀγνός, παρθένος λαϊκὸς πολιτισμός (δ ὅρος στὴ γενικώτερή του σημασία), καθαρὰ ἑλληνικός καὶ αὐθόρμητος. Κεντρικὴ θέση στὴ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Σκιάθου πήρε τὸ μοναστήρι τοῦ Εύαγγελισμοῦ, στὸ βορεινὸ μέρος τοῦ νησιοῦ, στῆς Ἀγαλλιανῆς τὸ δροσόλουστο ρεῦμα. Εἶναι χαρακτηριστικό, πως ἰδρυτής του (1794) στάθηκε ἔνα σκιαθίτικο πλουσιόπαιδο, ποὺ καλογέρεψε μικρὸ στ' Ἀγιονόρος, δησπόζει τὴν Σκιάθοντας.

πολλοί σκιαθίτες, δ Γρηγόρης Χ'' Σταμάτης. Αύτός μὲ τὸν χιώτη ἀσκητὴ Νήφωνα, τονώσανε στὰ μαῦρα προεπαναστατικὰ χρόνια τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῆς Σκιάθου καὶ τῆς χαρίσανε μιὰν ἐστία θέρμης καὶ φωτός. Τὸ κοινόβιο αὐτὸν εἶδε ἔξαιρετούς ἡγουμένους μὲ μόρφωση, μὲ μεγάλη ψυχή, μὲ ύψηλὸν χαρακτῆρα, τὸν Ἀλύπιο, τὸ Φλαβιανό, ποὺ ἦταν λόγιος καὶ «διετέλει εἰς σχέσεις μετὰ ἐπισήμων προσώπων τῆς Ἐκκλησίας, ἵεραρχῶν καὶ διδασκάλων, ἐν οἷς καὶ ὁ μέγας Οἰκονόμος». Ό 'Αλύπιος, συγγενής τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Μωραϊτίδη, ἀσκητικὸς καὶ δραστήριος ἄνθρωπος, ποὺ ἡσύχαζε στὴν ἀρχὴν στὴν Παρακόλα τοῦ Ἀργολικοῦ καὶ τὸν ἀναφέρει ὁ Ππδ. (ΙΑ 67-83, Γ 128), ταχικὰ αὐτὸν καὶ τὸ κρασί του, ἀδερφὸς τοῦ ποιητῆ καὶ λογογράφου Ἐπιφανίου Δημητριάδη τοῦ λογιώτατου, μὲ τὴν καταπληκτικὴν ἔλληνομάθειαν καὶ τὴν βαθειάκην πίστην (μερικὰ ἔργα του τυπώθηκαν, ἄλλα μένουν ἀνέκδοτα), ύμνητὴ καὶ ἴστορικοῦ τῆς Κονίστριας, καθὼς εἴδαμε. (περισσότερα στοῦ Μωραϊτίδη, δ.π. 55 κπ.). Ό 'Ἐπιφάνιος ἀφησε δόνομα στὸν νησί. Εἶναι δὲ ἡγέτης τῆς πνευματικῆς του ζωῆς. Ο πατέρας του, ἀρχοντας τοῦ νησιοῦ, ἀφησε μεγάλη περιουσία γιὰ νὰ γίνει τὸ προεπαναστατικὸν σκολειό. Ό 'Ἐπιφάνιος ἔδρασε κυρίως στὴν "Υδρα, μὰ δίδαξε καὶ στὸν νησί κοι ἔβγαλε πολλοὺς μαθητές. "Ενας δάσκαλος τοῦ Ππδ. ἦταν βαφτισμιός—'Ἐπιφάνιος κι αὐτὸς—τοῦ Ἐπιφανίου ἢ τοῦ Ἀλύπα. Μὰ κι ὁ γυιός του δὲ Διονύσιος ἦταν λογιώτατος καὶ ὠφέλησε κι αὐτὸς τὸ νησί. Τὸ χαρακτηριστικὸν σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς Σκιαθίτες πνευματικούς εἶναι, πῶς συνταιριάζουν τὴν θρησκεία μὲ τὰ γράμματα, τὴν μόρφωση μὲ τὴν πίστη. Ό κτίτορας τοῦ Εὔαγγελισμοῦ, δ Γρηγόρης, φημιζόταν γιὰ ύμνογράφος, μὰ κι ὁ Διονύσιος ἔγραφε ἐπιγράμματα. Ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν λογίων αὐτῶν μᾶς ἔρχονται δ Παπαδιαμάντης κι ὁ Μωραϊτίδης, γιὰ νὰ τὸν κλείσουν καὶ νὰ τὸν ἀγλαΐσουν, ἔσχατοι τῆς παράδοσης καὶ ὑπατοὶ τῆς ἐποχῆς. Ό Μωραϊτίδης πέθανε καλόγερος—'Ανδρόνικος στὸ σχῆμα, ὅπως καλόγερος πέθανε κι ὁ πάπιος του, δ φιλόδομος ἀρχοντας, δ Δημητράκης Οἰκονόμος, στὸ κοινόβιο τοῦ Εὔαγγελισμοῦ, στὰ χέρια τοῦ γυιοῦ του Ἀλύπα, τοῦ ἡγούμενου. "Άλλο μοναστηράκι συμπαθητικό, δ Πρόδρομος τοῦ Παρθένη, παλαιὸς κι αὐτός, χτισμένο στὰ 1741 ἀπὸ τοὺς ἀδερφούς Παρθένιο καὶ Ἰάκωβο, ἀνακαινισμένο στὰ 1895 ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη, τὸ διηγηματογράφο φυσικά—δχι ἄλλον! (Πίρβ. Μὲ τοῦ βορ. τὰ κύμ. Δ', 114 κπ.). "Ολακα αὐτὰ τὰ μοναστηρια ἔδωσαν πνοὴ κι ἀνάσσα στὸ νησί. Τὸ ὠφελήσανε πνευματικά, ψυχικά, ἥθικά, κοινωνικά,—έθνικά! Εἶχαν βιβλιοθήκες, κώδικες,—περιουσίες. Στὰ 1851, ὅταν γεννήθηκε δ Ππδ., ἡ ζωὴ τῆς Σκιάθου ἔξακολουθοῦσε τὸν παλαιὸ της ρυθμὸ καὶ τὴν παλαιὰ παράδοση τῆς.

3. Ό αββᾶς Διονύσιος. Ἐπίσης σημαντικὸ στάθηκε τὸ μοναστηράκι τῆς Κονίστριας, παλαιὸ κι αὐτό, τυλιγμένο μέσα στοὺς θρύλους καὶ τὶς ὑπέροχες δόμορφιές, ποὺ τὸ λάμπρυνε δ γυιός του Ἐπιφανίου Δημητριάδη, δ ἔξαιρετος, καὶ πνευματικὸς καὶ σοφὸς καὶ ἄνθρωπος, ζηλωτὴς καὶ θερμουργός, δ παπα-Διονύσιος, δ ἀββᾶς! Κι δ πατέρας του κι δ Ἰδιος δ Ππδ. εἶναι πνευματικά του

άναστήματα. Απὸ τοὺς αὐστηρούς καὶ οἱ λυρᾶδες, μὲ τὴν ἀνταύγεια τῆς «αὐστηρᾶς μορφῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλεγχούσης, κρινούσης, μαστιζόσης»! Μὲ δέος καὶ μὲ θαυμασμὸν ἀνιστορῶ καὶ προσπαθῶ νὰ ζωντανέψω μέσα μου τὸν αὐστηρὸν καὶ μεγαλόψυχο αὐτὸν διδάχο, καθὼς μᾶς τὸν παραδώσανε στὶς νεκρολογίες τους, διαπαδιαμάντης (Π 261) καὶ διωραϊτίδης (ὅπ.), ποὺ συγγένευαν μαζὶ του καὶ τὸν ἔφτασαν στὶς τελευταῖς ἀναλαμπές τῆς μεγάλης προσωπικότητάς του. «Ἐκανε σπουδές, γύρισε χῶρες καὶ χωριά, σύστησε σκολειά, δίδαξε χρόνια, ἔχτισε μοναστήρια, εὔτρέπισε ἑκκλησίες, εὔεργέτησε καὶ δημιούργησε ἀνθρώπους, χτύπησε κακίες καὶ παρατυπίες, ἀφησε πίσω του πνευματικά ἀναστήματα, ποτισμένα ἀπ' τὴ διδαχὴν καὶ τὸ παράδειγμά του,—γεμάτα δέος καὶ θαυμασμό, ποὺ μόνο οἱ μεγάλες φυσιογνωμίες, ἔχουν τὸ φθονετὸν καὶ ἀποκλειστικὸν προνόμιο ν' ἀφήνουν στοὺς κατοπινούς. Στὴ Σκιάθῳ δὲν μπόρεσε νὰ μείνει σ' ὅλη του τὴ ζωή, δῆμος δίδαξε πολλὰ χρόνια, ἀνακαίνισε καὶ λάμπρυνε τὸ ἀγιασμένο μοναστηράκι τῆς Κονίστριας, κι δταν ξαναγύρισε ἔχτισε τ' ἀγναντερὸν μοναστήρι τοῦ προφήτη Ἡλίᾳ, ποὺ τ' ἀφῆκε μισό, γιὰ νὰ ἐρειπωθῇ σὲ λίγο, δπως ρημάχηκε κι ἡ Κονίστρια. 'Ο Καΐρης, ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὰ 1839 ἔξόριστος στὴ Σκιάθῳ, κλεισμένος σ' ἔνα κελί τοῦ Εύαγγελισμοῦ, ἀκοινώνητος, προσηλωμένος στὸ ἴδαινικό του, εἶχε γνωρίσει τὸ Διονύσιο καὶ θαύμαζε τὴ μόρφωση καὶ τὴν δραστηριότητά του. Φυσιογνωμίες σὰν τοῦ Διονυσίου εἶναι πραγματικά ἀνεξάντλητες, δῆμος διωραϊτίδης ἀρκετά μᾶς ἔδωσε νὰ καταλάβουμε, δὲ παπαδιαμάντης μᾶς ἐπέβαλε τὸν πνευματικὸν πρόγονο. Παραπέμπω λοιπὸν σ' αὐτοὺς καὶ περιορίζουμαι νὰ τονίσω τὸν ἀσκητικὸν, τὸν αὐστηρό, τὸν ἀλύγιστο, τὸν παρρησιαστικὸν χαρακτῆρα τοῦ Διονύσιου, δίπλα στὴ μόρφωση καὶ τὴν ἀξία του, ποὺ τὸν ἔκανε κοινωνικὸν διδάσκαλο ὑψηλῆς περιωπῆς, ἀνώτερο ἀγναντευτὴ καὶ στυλιτευτὴ τῶν ἀνθρωπίνων, κήρυκα καὶ δρθοτόμο τῆς ἀλήθειας, ἀπόστολο ψυχικῆς εὐλογίας καὶ εἰρήνης.

4. 'Ο πατέρας του. Παληὴ ντόπια οἰκογένεια τοῦ Ἐμμανουὴλ, καθὼς ἔμεινε στὰ τελευταῖα τῆς γνωστῆς,—ναυτικὴ καὶ πολύκλαδη! 'Ο πάππος του Ἀδαμάντιος Ἐμμανουὴλ ἦταν ναυτικός. Εἶχε λοιπὸν δ. Ππδ. μέσα στὸ ἀβύμα του τὴν ἀγάπην τῆς θάλασσας! 'Ο πατέρας του, γεννημένος στὶς 5 τοῦ Μάη 1818 (ΣΚ 11), ἔγινε κληρικός, γιατὶ εἶχε πολλούς συγγενεῖς κληρικούς καὶ καλογέρους, ποὺ εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στὸν Ἀδαμάντιο καὶ τοῦ ἐμπνεύσανε νωρίς τὴν ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα, τὴν πίστην πρὸς τὴ θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἑκτίμησην στὸ ιερατικὸν ἀξίωμα. «'Ανηκε, γράφει δ. Ππδ., εἰς γένος λευτικὸν καὶ ἐκηδεύθη πλησίον τῶν συγγενῶν του ἡγουμένων τῆς Κονίστριας» (Π 261). Αὕτοι ἦταν οἱ σεβάσμιοι καὶ γηραιοὶ μοναστὲς τῆς Κονίστριας, διπατήρης Ἰωσήφ καὶ διπατήρης Εὐγένιος. Καὶ οἱ δύο εἶχαν τραγικὸν τέλος ἀπὸ τὰ βασανιστήρια, ποὺ τοὺς ἔκανε διπατήρης τοῦ Καρατάσσος στὰ 1826, γιὰ νὰ μαρτυρήσουν τὸν κρυμμένο θησαυρὸν τους. 'Ο πρῶτος, διπατήρης Ἰωσήφ, ἦταν θεῖος καὶ προστάτης τοῦ δρφανοῦ καὶ

ἀνήλικου ἀκόμα Διαμαντῆ, κι ἔτσι ἔμεινε σὲ ἡλικία ὅχτω χρόνων ἀπροστάτευτος καὶ ἔρημος. (ΣΚ 13). Τὸν ἀνάλαβε σὲ λίγο διάτερο-Διονύσιος. Κοντὰ στὸν αὐστηρὸν καὶ σοφὸν αὐτὸν λευῖτη ὁ Ἀδαμάντιος ἔμαθε γράμματα, ψαλτική, ἐκκλησιαστικά, μορφώθηκε καὶ καλλιεργήθηκε μὲ τὴν δόδηγία καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Διονυσίου. Γύρω στὰ 1845 ἔγινε παπᾶς. Ὁ Διονύσιος τοῦ μετέδωσε τὴν ἔννοια τῆς ἀποστολῆς, τὴν εὔσυνειδησίαν, τὸ ψηφλὸν φρόνημα τοῦ κληρικοῦ, τὴν ψυχικὴν ἀνωτερότητα. Πρότυπο κληρικοῦ καὶ ὑπόδειγμα διδασκάλου καὶ καθοδηγητῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς νειότης ὁ ἀββᾶς Διονύσιος, πάνοπλος ἀπὸ ἀρετῆς καὶ ἀπὸ μόρφωσης, ἀκτινοβόλησε στὶς ψυχές τῶν συγχρόνων του καὶ ἀφῆσε πίσω του σημάδια—στὶς ψυχές καὶ στὶς καρδιές τῶν ἀμέτρητων μαθητῶν του καὶ τῶν πνευματικῶν του παιδιών, ποὺ ἀνάμεσά τοις εἶχε τὴν τύχην νὰ λογαριάσει καὶ τὸν ἑαυτό του δικτυός κι ἔρημος Διαμαντῆς,—τὸ τραταρόπαιδο! Ἡταν λοιπὸν διπάτερας τοῦ Ππδ. πνευματικό, καλλίτερα ψυχικὸν ἀνάστημα τῆς μεγάλης τοῦ Διονυσίου φυσιογνωμίας. Καὶ τοῦτο μικρὸ δὲν εἶναι! Εἶναι ἀνάγκη, προσεγγίζοντας εἴτε τὸ ἔργο εἴτε τὰ πνευματικὰ καὶ βιοτικὰ φανερώματα τοῦ Ππδ., πάντα νὰ τὸ θυμόμαστε. Ἀπὸ τὸ Διονύσιο, ποὺ τὸν γνωρίσαμε καλλίτερα παραπάνου, διποταχτικὸς Διαμαντῆς πήρε πολλὰ—εὐεργετήθηκε πολὺ! Ἐγκρατῆς, αὐστηρός, λιγόλογος, νηστευτῆς, φίλος τῆς τάξης καὶ τῆς αὐστηρῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης—σωστὸς κολλυβᾶς—ἀγρυπνιστῆς, πανηγυρικῆς, δοξολογιστῆς. Νύχτες καὶ αὐγὲς σὲ ξωκλήσια καὶ σὲ ἀγίους, σὲ ἀγρυπνίες ἀτέλιωτες καὶ σὲ μοσκοβιλισμένα πανηγύρια, μὲ γραφικὲς γύρω του συνοδείες, μέσα στὴν ἀποθέωση τῆς νησιώτικης φύσης. Εἶναι «ὁ ἀγαθὸς ἵερεύς», ὁ ρηξικέλευθος, ὁ ζηλωτῆς, σὰν ἐκεῖνον τοῦ διηγήματος Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο (Δ 47), ποὺ ἀψηφᾷ τὴν ζωή του, γιὰ κάνει τὸ καθῆκον του γιὰ τὸ Χριστὸ καὶ τὸ ποιμνιό του. «Ομως εὐλαβεῖς τινες ἵερεις, ἀναφέρει δι Μωραΐτιδης (Διηγήμ. ΣΤ' 110), αἰσθανόμενοι ἀγάπην καὶ πόνον πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην τῆς νίσου Μητρόπολιν, τολμῶντες μετέβαινον τακτικῶς κατ' ἔτος καὶ ἐτέλουν τὴν ἀγρυπνίαν τῶν Χριστουγέννων, συνοδευόμενοι καὶ ἀπὸ πολὺ ὀλίγους πανηγυριστάς».

Δεύτερα ἔξαδέρφια του ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πάλιοὺς ἰδρυτές τοῦ μοναστηρίου αὐτοῦ, ἔνας παπα-Γεράσιμος «ἔγκαταβιώσας εἰς τι μονύδριον τοῦ τόπου μας», ἔνας παπα-Καισάριος εἶχε κάνει πολλὰ χρόνια ἡγούμενος στὴν Μεγάλη Λαύρα στὸν Ἀθω. «Οὗτος ἂν καὶ ὡς προεστὸς ἴδιορρύθμου μοναστηρίου, εἶχεν ἰδίαν περιουσίαν, ἤρνεῖτο νὰ δίδῃ χρήματα εἰς τοὺς συγγενεῖς του, λέγων δτὶ τὰ καλογηρικὰ γρόσια γίνονται φειδια». (ΣΤ 55). Ο ἄνδρας τῆς ἔξαδέρφης του Πασίνας εἶχε ἀδερφὸν καλόγερο, τὸν παπα-Διονύσιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς Δοχειαρίου. «Ο γυιός πάλι τις Πασίνας πήγε καλόγερος κοντὰ στὸ θεῖο του, τὸν Καισάριο, στὸ Ἀγιο Ὄρος (ΣΤ 55, 57). Δὲν εἶναι λοιπὸν περίεργο, ὑστερα ἀπὸ τόση οἰκογενειακὴ παράδοση, πώς δ Ἀδαμάντιος ἀκολούθησε τὸ Ἱερατικό στάδιο, σὲ ἡλικία τριάντα περίπου χρόνων. Πενήντα χρόνια ἔκανε παπᾶς. Ἡταν τύπος ἥθικος καὶ εύσυνειδητού κληρικοῦ.

Παντρεύτηκε στά 1840 (ΓΠ 167). Τὰ γράμματά του ήταν λιγοστά, κυρίως ἐκκλησιαστικά. "Ομως, μὲ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴ φυσική του ἔξυπνάδα, τὴ φιλομάθεια καὶ τὸ μνημονικό του, τελειοποιήθηκε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τόσο, ὡστε πρὶν παπαδέψει ἔκαμε καὶ βοηθός στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο (Π 261). Στὰ 1874 ἔγινε ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος (ΓΠ 37), στὰ 1875 προχειρίστηκε στὸ ἀξιωμα τοῦ Οἰκονόμου, (ΓΠ 54), ἔκανε ἐπὶ πολλὰ χρόνια δημαρχιακὸς γραμματεὺς στὴ Σκίαθο καὶ ἀρχειοφύλαξ στὴ Μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. (ΓΠ θ'). Μὲ θαυμασμὸ καὶ μὲ πόνο γεμάτο καμάρι καὶ ἀφοσίωση δ Ππδ., σὲ μιὰν ἀνυπόγραφη νεκρολογία του, πλέκει τὸ ἔγκωμιο τῶν ἀρετῶν τοῦ πατέρα του στὸ θάνατό του: «...στολισμένος, γράφει, μὲ κα θαρὰν ἀπαγγελίαν, ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος τοὺς τρόπους, καθαρὸς καὶ σεμνὸς ἐν τῇ περιβολῇ, προσέδιδε ἀφελῆ μεγαλειότητα εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκολουθίας...» (Π 261). Καὶ ήταν «προσηνής, ἐλεήμων, ἀγαθός, διμιλητικώτατος, μικρὸς καὶ λεπτοκαμωμένος». Τὸν λάτρευε ἡ ἐνορία του. Στὰ τελευταῖα του χρόνια ἡ ἀρρώστια (ἔπασχε στὰ πόδια) καὶ τὰ δύσκολα γηρατειά, τὸν ἀναγκάσανε νὰ ἀπομονωθῇ στὸ σπίτι του. "Ομως οἱ ἐνορῖτες του, ποὺ πραγματικὰ τὸν λατρεύανε, τὸν πήρανε μὲ τὴ βίᾳ· «δτε ὑποβασταζόμενος διὰ τελευταῖαν φοράν προσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ, δπου ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην ἐφημέρευσε καὶ προέστη τῆς Λαμπροφόρου πανηγύρεως. 'Απεχαιρέτησε οὕτω μὲ τὸ Χριστὸς 'Ανέστη τρεῖς ὅλας γενεὰς πνευματικῶν του τέκνων...» (Π 261).

'Αξίζει ίδιαίτερα νὰ προσέξουμε τὸν ἥθικό, τὸν ἀλύγιστο χαρακτῆρα τοῦ πατέρα του, τὴν τάξη του σὲ ὅλα καὶ τέλος τὸ ζῆλο καὶ τὴν πεποίθηση, ποὺ εἶχε στὸ Ἱερατικὸ ἔργο. Ἡταν ἔνας ἐμπνευσμένος λευῖτης, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν αὐστηρὴ ἐκκλησιαστικὴ συνήθεια τῶν *κολλυβάδων* τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δπου ἀσκήθηκε καὶ ἔγινε παπᾶς. «Πολλάκις ἥλεγχε τοὺς ἀτακτοῦντας ἐν τοῖς ναοῖς... συνεβούλευε δημοσίᾳ τὰς γυναῖκας, ἐπέπληττε, παρήνει τοὺς φανερὰ παρὰ τὰ τυπικὰ τῆς ἐκκλησίας, καὶ παρὰ τὰ ἔθιμα αὐτῆς βιομντας, καὶ ἐν γένει ὡς πατήρ ἀπάντων ἔθεωρεῖτο... (αὐτ.). Μιὰ τέτοια περίου ίδεα σχηματίζουμε καὶ ἀπὸ τὰ λίγα γράμματά του, κι ἀκόμα ἀπὸ ἕνα δημοσίευμά του γιὰ τὴ μισθοδοσία τοῦ Κατωτέρου Κλήρου (ΓΠ 217), δπου φάνεται καὶ ἡ μόρφωσή του ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ δ αὐστηρὸς χαρακτῆρας του. "Οταν δὲ τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1891 πῆγε στὴ Σκίαθο δ Μακράκης, μὲ σκοπὸ νὰ προσηλυτίσει στὶς δοξασίες του τὸ λαό, δ γηραιός παπᾶ-'Αδαμάντιος ἐματαίωσε τὴν προσπάθειά του καὶ μὲ τόλμη ἀντιμετώπισε τὶς συνέπειες, ποὺ εἶχε ἡ στάση του αὐτὴ καὶ στὸν τύπο καὶ στὴν Ἱερὰ Σύνοδο. 'Ο Ππδ. ὑπεράσπισε τότε δημοσίᾳ τὸν πατέρα του, μὲ ἄρθρο του στὴν 'Ακρόπολη (Π 224). «'Αλλ' ἀφοῦ, γράφει, ἐπὶ τέλους ἡ ἐκκλησία τὸν ἔχει ἀποκήρυκτον [τὸν Μακράκην], τὶ τοῦ πταίουν οἱ δυσδικοὶ λεπτοί τοῦ πατέρας του καὶ ἔνας ἄλλος] καὶ ζητεῖ νὰ τοὺς σύρῃ εἰς τὸ δικαστήριον, διότι ἀπλῶς ἐπραξαν τὸ καθῆκόν των; 'Ακούσατε ποτὲ ἀπόστολον νὰ ζητῇ ἐκδίκησιν καὶ νὰ καταγγέλῃ εἰς τὰ δικαστήρια τοὺς ἀρμοδίους, διότι προέτρεψαν τὸ πλῆθος νὰ μὴν τὸν ἀκούσῃ;». 'Ο οἰκονόμος

παπα·Αδαμάντιος πέθανε στη Σκίαθο στις 2 (π. ή.) Ιουνίου 1895, 77 χρόνων (ΓΠ 177, Π 261), μέσα στό γενικό πένθος τοῦ ποιμνίου του, ἀφήνοντας πίσω του ἀναποκατάστατη καὶ χωρίς περιουσία ὀλόκληρη οἰκογένεια ἀπὸ τρεῖς κόρες καὶ τῇ βαρυθλιμένῃ γυναικά του. Εἶναι συγκινητικό μέσα στὴ φαρμακωμένη λιτότητά του τὸ γράμμα τοῦ Ππδ. πρὸς τὴ μητέρα του (ΓΠ 177): «”Ἄς δοξάσωμεν τὸν “Υψιστὸν καὶ ἄς παρακαλέσωμεν ν’ ἀναπαύσει τὴν ἀγνῆν ψυχῆν του. Τὴν εὐχήν σου καὶ τὴν εὐχήν του νάχουμε δῖοι καὶ νὰ μᾶς ζήσῃς χρόνια πολλὰ νὰ σ’ ἔχωμεν παρηγορίαν.” Ήθελα νὰ ἔλθω εἰς τὴν Σκίαθον νὰ σᾶς ἰδῶ, νὰ παρηγορηθοῦμεν μαζύ. Θέλω νὰ κάμω μετανοίας εἰς τὸν τάφον του, διὰ νὰ μὲ συγχωρήσῃ ἡ εὑμενῆς ψυχή του, ὅπου δὲν ἥξιώθην νὰ παρευρεθῶ καὶ ἔγῳ εἰς τὰς τελευταίας του στιγμάς». Ο παπα·Αδαμάντιος στάθηκε ἔξαίρετος κληρικός καὶ ἔξαίρετος πατέρας. Πολλὰ τοῦ ὀφείλει ὁ Ππδ. καὶ σὲ φυσικὰ χαρίσματα καὶ σὲ παίδευση.

5. Ή μητέρα του. Κόρη τοῦ ἄρχοντα Ἀλεξάνδρου Μωραΐτη, ποὺ ἦταν ἐγγονός τοῦ συνονόματου προύχοντα καὶ ἄρχοντα Ἀλεξάνδρου Μωραΐτη, καὶ τῆς Σοφούλας, κόρης τοῦ ἐπίσης σκιαθίτη ἄρχοντα Ἀλεξάνδρου Λογοθέτη. Ἀπὸ τὴ μητέρα του λοιπὸν ὁ Ππδ., συγγένευε στενά μὲ τὴ μεγάλη καὶ ἴσχυρὴ οἰκογένεια τῆς Σκιάθου τοὺς Μωραΐτηδες, ποὺ ἦλθαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ὁρλάφ στὰ 1770 ἀπὸ τὸ Μυστρᾶ καὶ ἔγκατασταθῆκαν στὴ Σκίαθο καὶ πῆραν σειρὰ μέσα στὶς τρεῖς-τέσσερες μεγάλες φαμίλιες τοῦ τόπου (ΙΗ 32). Τοὺς ἀναφέρει ὁ Ππδ. πολλές φορὲς στὰ διηγήματά του, ἵδιως μνημονεύει τὸν προπάππο του, τὸ μεγάλο Ἀλέξανδρο Μωραΐτη. «Ο γέρο - Μωραΐτης, ὁ πάππος τοῦ κτήτορος εἶχε μεταναστεύσει ἀπὸ τὸν Μυστρᾶν εἰς τὸν τόπον αὐτόν, περὶ τὰ τέλη τοῦ ἄλλου αἰώνος—κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Αἰκατερίνης καὶ τοῦ Ὁρλάφ... (ΙΘ 34)». Ἄλλοι πάλι ἡ χρονολογία, ποὺ μᾶς δίνει, εἶναι παλαιότερη καὶ φυσικὰ ὀφείλεται σὲ τυπογραφικὸ ἡ μνημονικὸ λάθος (Βέης, ΣΒΚ 70), «...οἱ Μωραΐταιοι, οἵτινες εἶχαν μεταναστεύσει φθίνοντος τοῦ 14ου (γρ. ΙΗ) αἱ. ἀπὸ τὸν Μυστρᾶν τῆς Λακεδαίμονος, φέροντες μεγάλα χρηματικὰ κεφάλαια καὶ ἡγόρασσαν κι αὐτοὶ πάμπολα κτήματα εἰς τὴν νῆσον» (ΙΗ 33). «Ἐγιναν μεγάλοι γαιοκτήμονες, ἀπὸ τὶς τρεῖς-τέσσερες μεγάλες φαμίλιες, πού, πρὶν ἀπ’ τὴν ἐπανάσταση, εἶχαν στὴν ἔξουσία τους τὸ μεγαλείτερο μέρος τοῦ μικροῦ νησιοῦ. Καὶ ὑπῆρχε ὁ θρύλος, πῶς ὅχι μόνο ἔφεραν μαζί τους ἔρχόμενοι ἀπ’ τὸ Μυστρᾶ, μὰ καὶ βρῆκαν στὸ νησί, θησαυρὸ κρυμμένον. Ἀπηχεῖ δὲ τὸ θρύλο αὐτὸ ὁ Ππδ. στὸ διήγημα Τὰ Βενέτικα (ΙΑ 106) «... ὁ παππούς σου, ὁ γέρο - Μωραΐτης ὁ Ἀλέξανδρος, ποὺ ἔχεις καὶ τ’ ὄνομά του, δὲν ιῦρε τὸ μαμτζά (δηλαδὴ μακρὸν ὑπόδημα ἢ μπότταν) μὲ τὰ βενέτικα, στὴν ἀγκωνὴ τοῦ κατωγειοῦ, στὸ σπίτι μὲ τὴν σύλην τὴν μεγάλην, ποὺ τὸ ἔχει τώρα ὁ γυιός του ὁ Δήμαρχος, ὁ μπάρμπας σου». Ο θεῖος του αὐτὸς ὁ δήμαρχος, ἦταν ὁ Κωνσταντίνος Μωραΐτης, ποὺ τὸν ἀναφέρει συχνὰ στὰ γράμματά του (ΓΠ 3, 19, 20 κά., ὡς καὶ ΙΑ 40), καὶ φαίνεται νὰ ἦταν ἴσχυρός καὶ φιλόδοξος ἄνθρωπος. Εἶναι ἀδελφός τῆς μητέρας του καὶ πατέρας τοῦ Σπυρίδω-

να Μωραΐτη, τοῦ διδασκάλου τῶν βασιλοπαΐδων, τοῦ παιδαγωγοῦ, τοῦ φιλολόγου (ΣΒΚ 70, περισσότερα), ποὺ τὸν ἐκθειάζει σὲ μιὰ νεκρολογία του (ΓΠ 237) καὶ τὸν μνημονεύει στὰ διηγήματά του, μαζὶ μὲ τὸν ἄλλον ἔξάδερφό του, ἀπὸ τὴν μητέρα του ἐπίσης, τὸ Σωτήριο Οἰκονόμο (ΣΒΚ 70, περισσότερα), τὸ συμμαθητή του «τὸν ὁμόψυχον καὶ ὁμόσκηνον ἵσαδελφόν του» καὶ στὴ Σκίαθο καὶ στὴν Ἀθῆνα, δπου συγκατοικούσσαν. Ἀπὸ τὴν μητέρα του πάλι, ἔχει πρῶτο ἔξάδερφο τὸν Ἀλέξανδρο Μωραΐτηδη, τὸ συμμαθητή καὶ συναγωνιστή του, τὸν ἵσαδελφο καὶ ὁμόψυχο, ποὺ πέρασσαν μαζὶ περίπου ὅλη τους τὴν ζωὴν καὶ στὴν Ἀθῆνα καὶ στὴ Σκίαθο σπουδάζοντας, γράφοντας, ψάλλοντας σὲ κατανυκτικὲς δοξολογίες. Ἡταν δὲ ὁ πάππος τοῦ θείου του μεγάλος ἀρχοντας στὴ Σκίαθο ἀπὸ τοὺς λίγους κατὰ τὰ παλαιά χρόνια, γυιός τοῦ Κουμπῆ, τοῦ ἐπικληθέντος Καραχμέτη, δ Δημήτριος Οἰκονόμος (κι ὅχι Ἀλέξανδρος, καθὼς μᾶς τὸν παραδίνει) καὶ τῆς ἀκριβῆς Λελούδας, φοβερός καὶ τρομερός, καθὼς μᾶς τὸν ζωγραφίζει στὰ διηγήματά του (I 67 καὶ 8, IA 23, IA 67, IH 23). Γιὰ τὴν φιλομουσία του, τοὺς λογιωτάτους γυιούς του καὶ τὸ ἀγγελικό του τέλος, ἔγινε λόγος λίγο παραπάνου.

*Ἀπὸ τέτοια παληὰ καὶ μεγάλη, ἀρχοντικὴ καὶ πολύκλαδη οἰκογένεια τῆς Σκιάθου ἡ μητέρα του, ἥταν ἀπλὴ καὶ ταπεινὴ νοικοκυρά, γεμάτη πίστη καὶ ἀφοσίωση πρὸς τὸ σπίτι της, σωστὴ ἐστιάδα τῆς τρυφερῆς οἰκογενειακῆς γαλήνης, ποὺ στάθηκε γιὰ τὸν Ππδ. πηγὴ ψυχικῆς εὐαίσθησίας κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ξενιτειᾶς του. Σ' αὐτὴν ἀναφέρεται τὸ περιπαθέστατο, ρωμαντικῆς τεχνοτροπίας, ποίημά του, γραμμένο στὰ 1874 πίσω ἀπὸ τὸ γράμμα πρὸς τὸν πατέρα του ἀπ' τὴν Ἀθήνα (ΓΠ 30). Ἀπλῇ γνωστική, πρακτική γυναῖκα, «πάντα φροντίζει τ' ἀγόρια της, πλέκει μάλινα τσουράπια, βάζει μάρκες στ' ἀσπρόρουχα, ράβει πουκάμισα καὶ σώβρακα καὶ εὔχεται στὰ παιδιά της «μὲ ύγειαν νὰ τὰ χαλάσουν». Μαζεύει τὶς ἑλήσ, τὰ σῦκα, τὰ σταφύλια, ἡλιάζει τὰ χταπόδια, τὶς ἀστακούρες, κάνει τὰ γλυκά, τὶς πίτες, καὶ μ' εὐλάβεια, ὅπως ταιριάζει σὲ κάθε καλὴ νοικοκυρά, γιορτάζει ὅλες τὶς γιορτές, δεσποτικές, θεομητορικές καὶ τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ» (ΓΠ κη'). Κάπου τὴ λέγει «φιλότεχνον»! (Δ 29). Ἀνεξάντλητη πηγὴ καλωσύνης, ἀφοσίωσης καὶ σιωπῆς ἀγάπης, ποὺ κρυφοτρώγεται μέσα της γιὰ τὴ μιζέρια καὶ τὰ βάσανα τοῦ ξενιτεμένου παιδιοῦ της, ποὺ μέσα στὴν ἀνηξεριά της φρονεῖ κάποτε, πῶς παρανοίχτηκε στὰ ἔξιδα (ΓΠ 29). Κάποτε πάλι ἀρρωστητική κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα, δπου τὴν ὑποδέχεται καὶ τὴν περιποιεῖται δ Ππδ. (ΓΠ 122) Καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ παπᾶ δέχεται ἐγκαρτερικὰ τὴν τύχη της, τὴ φτωχία της, τὸ πόνο καὶ τὸν καῦμό γιὰ τ' ἀναποκατάστατα κορίτσια της, γράφει στὸ γυιό της στέλνοντας τὰ ἔργα τῶν χεριῶν καὶ τῆς ἀγάπης της, ρουχικά, γλυκίσματα, ὁπωρικά, ὡσπου ἔκλεισε ἥρεμα τὰ μάτια κι ἀναπαύθηκε ἐν Κυρίῳ γύρω στὰ 1900. Ἀπὸ τὴ γυναικά αὐτή, ποὺ εὐώδιάζει σὰν κρυφὸς βασιλικὸς μέσα στὸν οἰκογενειακὸ του κόσμο, κληρονόμησε δ Ππδ. καὶ ὠφελήθηκε πολλά, ἴδιως σὲ πνευματικὰ χαρίσματα.

6. Τ' ἀδέρφια του. Ἀπὸ τὰ ἔφτα παιδιά τους τὰ δυό πρῶτα (ΣΚ 13) πέθαναν μικρά. "Εξησαν τὰ ἄλλα πέντε κατὰ σειρὰ ἡλικίας : ἡ Οὐρανία, ἡ Χαρίκλεια, ὁ Ἀλέξανδρος, ἡ Σοφοῦλα, ὁ Γιώργης καὶ ἡ Κερατούλα. 'Απ' τις ἀδελφές του παντρεύτηκε μόνο ἡ Οὐρανία κι ἔκαμε καὶ παιδιά (ΓΠ 149, 167, 195). "Εξησε ώς τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐπίσης παντρεύτηκε ὁ Γιώργης, ὁ μικρότερος ἀδελφός του, ποὺ ἔκανε τὸ δημοτικὸ ὑπάλληλο στὴ Σκιάθο (ΓΠ 6) κι ἀργότερα τὸ δημογραφικά στὴν Πορταριά (ΓΠ 188). Γυιός του εἶναι ὁ Διαμαντῆς, ποὺ τὸν εἰσάγει καὶ σὲ διήγημά του «Ἐπῆγα, γράφει, εἰς τὸ ὑπόδηματοποιεῖον διὰ νὰ εὕρω τὸν μικρὸν ἀνεψιόν μου, ἐργοζόμενον ὃς κάλφαν εἰς τὴν τέχνην αὔτην» (Ζ 74). Εἶχε πέντε παιδιά. Ἀπὸ μικρὸς ἦταν ἀνήσυχος καὶ νευρικός χαρακτήρας. Μάλωσε μὲ τὸ θεῖο του Κωνσταντίνο Μωραΐτη, τὸ Δήμαρχο καὶ ἔφυγε ἀπ' τὴν ὑπηρεσία (ΓΠ 61), ἔπαιζε χαρτιά (ΓΠ 62), ἦταν ἀτάσθαλος καὶ παράφορος, ἔφυγε κρυφὰ μὲ τὸ βαπτόρι, ποὺ πέρασε ἀπ' τὴ Σκιάθο μὲ τοὺς, ἐθελοντὲς τοῦ πολέμου τοῦ 1878 στὴ Θεσσαλία καὶ γύρισε πάλι κρυφὰ μ' ἐνα σκιαθίτικο καράβι, ἀφοῦ τράβηξε πολλὰ καὶ ἔβαλε τὸ σπίτι του σὲ μεγάλη φασαρία. Εἶχε κιόλας τύψεις, γιατὶ ἔφυγε κρυφὰ ἀπ' τὸν πόλεμο, ώστε νὰ τὸν παρηγορῇ ὁ Ππδ. (ΓΠ 120). Στὴν Πορταριά ἐργαζόμενος ὡς δημογραφικά στέας, ἔπαθε ἀπὸ ψυχικὸ νόσημα καὶ σὲ τρεῖς μῆνες πέθανε, ἀφήνοντας στὸ δρόμο τὴ φτωχὴ οἰκογένεια, μὲ τὰ πέντε ἀνήλικα παιδιά του (ΓΠ 188). "Ανιση καὶ ἐλαφρὴ ψυχή. Πολὺ διαφορετικὸς ἀπ' τὸν Ππδ. Ἡταν πραγματικά, ἔνας τραγικὸς ἄνθρωπος. «Ωραῖος ἥρωας ρωμάντους ἡ διηγήματος, ἀν ὁ ἀδερφός του δὲν ἀπόφευγε στὰ ἔργα του νὰ μιλεῖ γιὰ τοὺς δικούς του...» (ΓΠ κη').

Οἱ ἄλλες οἱ ἀδερφές τοῦ Ππδ., ποὺ ἄνθισαν (δροσερές, μεγαλόψυχες κοπελλιές) καὶ μαράθηκαν κάτου ἀπ' τὴ στέγη τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ, ἦταν ἀπλές, καλοκατάδεχτες, φρόνιμες καὶ ὑπερήφανες. Ἡ στενοχώρια καὶ ἡ φτώχια τὶς ἔδειρε ἀλύπητα. Στὰ τελευταῖα ζητᾶν νὰ κλειστοῦν σὲ μοναστήρι, ὅμως δὲν τῶστερες ὁ Ππδ. (ΓΠ 192). Συνέχισαν τὴν παράδοση τοῦ ἀγιασμένου σπιτιοῦ τους. Τὸ σπίτι αὐτὸ πῆρε ἀγέρα καὶ ἥλιο, μὲ τὴν τιμητικὴ στάση τοῦ πανελάχινου μπροστὰ στὴ μνήμη τοῦ ἀδερφοῦ τους. Ἡ τιμὴ αὐτὴ ἦταν τὸ φωτεινότερο γεγονός τῆς κλεισμένης καὶ μονοκόμματης ζωῆς τους, καὶ στὸ καμάρωμα αὐτὸ ἀκούμπησαν γιὰ ν' ἀναπνεύσουν κάπως ἀπὸ τὸν πόνο τῆς ἐγκατάλειψης, τῆς ὁρφάνιας, τῆς φτώχειας καὶ τῆς μάταιης ζωῆς. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση, ποὺ πήραν ἀπ' τις ἔκδόσεις τῶν ἔργων, τοὺς στάθηκε πολύτιμη. Παράλληλα καὶ τὸ κράτος τοὺς ἔδωσε μιὰ μικρὴ σύνταξη (ἀπὸ τοῦ 1920, μὰ στὰ 1929 τοὺς τὴν ἔκοψε προσωρινά, ΣΒΒ 387). "Ομως τοὺς ἔφτανε ἡ τιμὴ, ἡ δόξα, ποὺ ἄφησε γιὰ τὴν πατρίδα καὶ γιὰ τὸ σπίτι τους, τὸ δόνομα τοῦ ἀδελφοῦ τους. Στὰ 19.2 πήγε ἡ πριγκήπισσα Μαρία Βοναπάρτη, καὶ ἀπὸ τότε δέν ἔπαισσαν νὰ ἐπισκέπτουνται τὸ νησὶ καὶ τὸ σπίτι τοῦ Ππδ. οἱ θαυμαστὲς τῆς τέχνης του, ἐπίσημοι καὶ ἀνεπίσημοι, μοναχικά καὶ δικά, σὲ κοινὰ προσκυνήματα—προσκυνητὲς στὸν τάφο του, ἀνα-

ζητητές καὶ μελετητές τῆς πραγματικότητάς του, τοῦ θρύλου, τῆς ὄμορφιδας, ποὺ κληροδότησε μὲ τῆς τέχνης τὰ μάγια, στὸ προνομιούχο νησί του. Ἐορτές, ἐπισκέψεις, ἐνισχύσεις, πληροφορίες, ἔγγραφα, τίτλοι, γέμισαν παρηγοριά τὸ μαῦρο πατρικό του σπίτι καὶ οἱ θλιμένες ἀδελφές του, ἵδιως ἐκείνη ἡ Κυρατσοῦλα (ΓΠ κή), κρατήσανε, φυλαξανε σάν κειμήλιο, καὶ μετοδώσανε διτὶ ἐκεῖνος ἄφησε, διτὶ ἀναφερόταν στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἱστορία του.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

7. Γέννηση. Γεννήθηκε στὰ 1851 στὶς 4 τοῦ Μάρτη. Ἡ πληροφορία εἶναι τοῦ Ἰδιου καὶ φυσικά εἶναι βάσιμη, ἀν καὶ δλες οἱ πηγὲς συμφωνοῦν μαζὶ της. Βαφτίστηκε τὴ Δευτέρα ἡμέρα τοῦ Πάσχα καὶ πήρε τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος, εἰς μνήμην τοῦ μεγάλου πάππου του, μέσα στὴν ἀναστάσιμη χαρὰ τοῦ σπιτιοῦ, διπλῇ χαρὰ ἀνέκφραστη αὐτός, τὸ πρῶτο τ' ἀγόρι, τοῦ σπιτιοῦ τ' ἀγκωνάρι, δ μελλοντικός στύλος, (νὰ τῆς ζήσει, ἀφοῦ μάλιστα ἦταν καὶ ἀγοράκι... Κ 139). Ὁ σοφός οἰκονόμος Σκιάθου καὶ συγγενῆς του Γ. Ρήγας, θαυμαστής τοῦ ἔργου καὶ γνώστης τῆς ζωῆς τοῦ Ππδ., στὴν αὐτοσχέδιο βιογραφία του (ΓΠ 228), ποὺ ἔστειλε χειρόγραφη στὸ Δικαίο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ στὸν πρόλογο τῶν ἑκδόσεων, μᾶς πληροφορεῖ, διτὶ τότε «ἔτυχε, ἐνῷ δ βαπτίζων αὐτὸν παπᾶ - Νικόλαος ἔρριπτε τὸ ἔλαιον εἰς τὴν κολυμβήθραν, νὰ σχηματισθῇ αὐτομάτως ἐπὶ τοῦ ὅδατος σταυρός διὰ τοῦ ἔλαιου, τὸ δὲ περιεργον τοῦτο συμβεβηκός ἐξήγησεν δ παπᾶ - Νικόλαος, εἰπὼν διτὶ «αὐτὸν παιδί θὰ γίνη μεγάλος»!... Τὸ συμβάν αὐτό, καθὼς καὶ τὰ λόγια τοῦ παπᾶ - Νικόλα ξεχάστηκαν, δώστε νὰ μὴ μνημονεύουνται ἀπὸ κανέναν ἄλλο. Ἡ ζωὴ ἔτευλίγεται τόσο μυστικά καὶ ἀνεπαίσθητα, δώστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὰ στάδιά του, ἀπὸ πότε τάχα παύει νὰ εἶναι μικρὸς κι ἀπὸ πότε ὀρχιζεῖ νὰ γίνεται μεγάλος. Ὁ Ππδ. ὡς ποὺ πέθανε πολὺ λίγες φορὲς πίστεψε καὶ πρὸ παντὸς ἔκανε τοὺς δικούς του καὶ τοὺς συμπατριῶτες του νὰ πιστέψουν, πώς εἶναι μεγάλος ἀνθρωπος. Ὁστόσο ἔγιναν δλα τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα, δλα τὰ συνήθια, δ δὲ πάτερ - Φλαβισάνδρος, δ ἡγεύμενος τῆς Εὐαγγελίστριας, συμβούλεψε νὰ βάλουν στὸ εἰκονοστάτο τὸ εἰκόνισμα τοῦ προστάτη ἀγίου, τοῦ ἄντη - Ἀλέξαντρου, ποὺ ἡ μνήμη του εἶναι στὶς 4 τοῦ Μάρτη. (ΓΠ 1γ', ΣΚ 14). Πρῶτος καὶ μονάκριβος ἐπὶ ἔνα διάστημα γυιὸς τοῦ παπᾶ δ Ἀλέξανδρος, μεγάλωνε μέσα στὴν ἀγάπη καὶ στὴν ἐξαιρετικὴ φροντίδα τοῦ σπιτιοῦ, δταν καὶ τὰ βάρη τοῦ παπᾶ ἦταν λιγάτερα καὶ ἡ ζωὴ ἀκόμα ἐλαφρότερη.

8. Τὰ πρῶτα χρόνια. Σπίτι ιερατικό, μὲ ψυχὲς πιστές καὶ θρησκες πραγματικά, ὅχι ἐπαγγελματικά καὶ ἐπιφανειακά, ἦταν γεμάτο ἀπὸ ψαλμωδίες καὶ λειτουργίες, λιβάνι καὶ βιβλία ιερά, μεγάλα καὶ παλιά, μουσικῆς καὶ ἀκολουθίας, ποὺ εἶχε δ παπᾶς ἀποκτημένα ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀσκησῆς του τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς κοντὰ στὸ Διονύσιο. Καὶ ἄκουγε μὲ ἀνοιχτὴ ψυχὴ τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ λαχταροῦσε καὶ τὰ ἐντύπωνε στὴν ἀπαλὴ μνήμη του, ποὺ ἀφοῦ στὰ μεγάλα του ἦταν

ἀπέραντη, τότε θά ήταν δργιαστικά και ἀφάνταστα γρήγορη και πρόθυμη. "Επειτα πήγαινε στις ἑκκλησιές και φυσικά καθόταν μέσα στὸ ιερό, παρακολουθῶντας μὲ δέος ψυχικὸ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου ἀπὸ τὸν πατέρα του. Καὶ ξυπνοῦσε νύχτες και αὐγές, γιὰ νὰ τὸν ἀναγορέψει, καθὼς ἔτοιμαζόταν νὰ ξεκινήσει στὶς ἐκδρομές του τὶς μακρινές και κοντινές, τὶς καθημερινές περίπου, γιὰ τὰ ἔξωκλήσια και τὰ προσκυνήματα τοῦ εὐλαβητικοῦ νησιοῦ. Τὶς γιορτὲς πάλι τὶς ἐπίσημες, ποὺ μαζευόταν γύρω στὸ τραπέζι δ' Ἀλέξανδρος ἔλεγε τὶς προσευχές και συνήθιζε νὰ παρακολουθῇ τὸν πατέρα του στὶς φαλμωδίες τῶν τροπαρίων και τῶν ἀπολυτικίων γιὰ τοὺς ἄγιους και τοὺς μάρτυρες. Πρώτα αἰσθήματα, καθὼς πρωτοξυπνᾶ ἡ ψυχὴ ἡ παιδική, γιὰ νὰ χωρέσει τὸν κόσμο! Καὶ οἱ ἐντυπώσεις αὐτὲς εἶναι ἀσβύστες, δὲν τὶς ξεγράφτει οὔτε ἡ μόρφωση οὔτε δ χρόνος—οὔτε ἡ κατοπινὴ ἔξέλιξη.

Σὲ λίγο ἥρθε δ χρόνος τοῦ σκολειοῦ. Τὸ παιδὶ ἔφτασε. Τὸ γράφουν στὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σχολεῖο τῆς Σκιάθου. Πρώτος δάσκαλός του ὁ Λογοθέτης, συγγενής του ἀπὸ τὴ μητέρα του. Σὲ λίγο τέλειωσε τὸ δημοτικὸ και πήγε στὴν πρώτη και τὴ μόνη τάξη τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἐρχόταν πρώτος στὰ μαθήματα, ἔχοντας συναγωνιστή, τὸν ἀγαπητό του ἔξαδερφο Ἀλέξανδρο Μωραΐτιδη. Οἱ διδάσκαλοι τοὺς ἔλεγαν «κορυφαίους» (ΓΠ 228). Ἀφιερωμένος στὴ μελέτη, στὰ χαρτιά, στὰ βιβλία. Τόσο, ὥστε ὁ πατέρας του νὰ τοῦ φωνάζει, νὰ μὴν κουράζεται πολύ. "Ομως ὁ μικρὸς εὗρισκε ξεκούρασμα, εὐχαρίστηση, τέρψη καὶ ἡδονὴ στὴ μάθηση, στὴ γνῶση. Δὲν έρουμε ποιὸν εἶχε καθηγητὴ στὸ Ἑλληνικό. "Ἐνας δάσκαλός του στὴ Σκίαθο, λεγόταν Ἐπιφάνιος (ΓΠ 153). Μήπως συνέπεσε νὰ εἶναι ἀκόμα βιοθός τοῦ Ἑλληνικοῦ και ὁ πατέρας του;

Καὶ εἶχαν ἀρχίσει κάποιες ἐκδηλώσεις, ποὺ ἔδειχναν μιὰ πηγαία ἐσωτερικότητα. Σημάδια ἀνάγκης γιὰ ἔκφραση, γιὰ μίμηση, γιὰ κατάκτηση δημιουργικῆς. Φανερώματα ψυχικοῦ πλούτου, εὐαίσθητου και ἰδιότυπου. Οἱ ἑκκλησιές, τὰ τροπάρια, οἱ εἰκονογραφίες, τὰ συναοδάρια εἶναι τὸ πρώτο όλικό, ποὺ ἐπεξεργάζεται ἀσυναίσθητα και αὐθόρμητα ἡ δυναμικὴ ψυχὴ του. Καὶ κάνει σχέδια, σβύνει και ξανασβύνει. Κοπιάζει. Καταγίνεται! Ζωγραφίζει μορφές ἄγιων, προφητῶν, μαρτύρων, ποὺ εἶχαν ἔξασκήσει μεγάλη ἐπίδραση στὴν ψυχὴ του εἴτε στὸ μῆθο τους εἴτε στὴ γραφική τους παράσταση: "...ἡ μεγάλη εἰκόνα τῆς γεννήσεως, δπου «παρθένος καθέζεται τὰ Χερουβείμ μιμουμένη», δπου θεσπεσίως μαρμαρίουσιν αἱ μορφαὶ τοῦ Θείου Βρέφους και τῆς ἀμώμου λεχοῦς, δπου ζωντανοὶ παρίστανται αἱ ὅψεις τῶν ἀγγέλων, τῶν μάγων και τῶν ποιμένων... ὁ κρεμαστὸς χορός, μὲ τὰς εἰκόνας τῶν Προφητῶν και τῶν Ἀποστόλων... και ὁλόγυρα αἱ μορφαὶ τῶν μαρτύρων, δσίων, και ὁμοιογιητῶν... Ίστανται ἐπὶ τῶν τοίχων ἡρεμοῦντες, ἀπαθεῖς, ὅποιοι ἐν τῷ παραδεῖσῷ, εὐθὺ κατὰ πρόσωπον βλέποντες. Μόνος δ Ἀγιος Μερκούριος μὲ τὴν βαρείαν περικεφαλαίαν του, μὲ τὸν θώρακα, τὰς περικημῆδας και τὴν ἀσπίδα φαίνεται ὀλίγον τι ἔγκαρσίως βλέπειν και κινούμενος και δρῶν εἰς τὰ δεξιά τοῦ ναοῦ..." (Δ 63). Στέκεται τὸ παιδὶ μὲ δέος και προσήλωση—

μελετᾶ! Μορφές καὶ δόξες, ποὺ μόνο ἡ παιδικὴ ψυχὴ δύνεται νὰ τίς ἀγκαλιάσει σ' ὅλο τὸ ύψος καὶ νὰ τὶς ζήσει σ' ὅλο τὸ δρᾶμα τους. Καὶ ὁ Ἀλέξαντρος εἶχε ψυχὴ ἐνεργητικὴ σὲ πετάγματα καὶ σὲ δοσίματα, ποὺ λαχταροῦσε καὶ δούλευε μ' ἐντελέχεια τ' ἀκρικὰ ἀποκτήματα τῆς εὐαίσθησίας της. Ἀποκτήματα σίγουρα καὶ μόνιμα, ποὺ μιλοῦν ἀργότερα καὶ καλοῦν τὸν ἄνθρωπο, σταλάζοντας λαχτάρα καὶ πλούτος ἀλογάριαστο μέσα του. Ἀριστούργηματα τέχνης νᾶβλεπε—ὅπως καὶ εἰδε—ἀργότερα, δὲν θὰ κατάφερναν νὰ τὸν τραβήξουν τόσο, ὅσο ἡ φτωχὴ, ἀγιορίτικου ὕφους, εἰκόνα τῆς Πλατατέρας ἢ ὁ ναΐσκος τῆς Πεποικιλμένης, ποὺ διάζεται κι ἀνεβάζει τὴν ψυχὴ του στὰ ψηλῶματα.

Στὰ νιάμερα τ' ἀγαπημένα
τῆς δοξασμένης μεταστάσεώς σου,
ἥθελα νῦμαι νὰ φάλω τὸ «Πεποικιλμένη»
στὸ πανηγύρι τὸ σεμνό.

Γλυκείδ παρθένα ὀξίωσέ μου
νᾶρθα καὶ πάλι σιδ ναό σου... (Π 203)

‘Ωστόσο ἡ παιδική του φαντασία δουλεύει καὶ ἀπλώνεται, ὅχι μόνο σὲ βιώματα ἀπλᾶ, μὰ σὲ δημιουργικές τάσεις. Τὰ ἀποκτήματα καὶ τὶς ἐντυπώσεις του τὶς ξανασίνει σ' ἄφελα συνθέματα καὶ σχεδιάσματα. Ἀκριβά γεννήματα τῆς αὐθοριησίας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωντάνιας του! Τὴ μανία ἔκεινη τῶν πρώτων του χρόνων οὔτε ὁ Ππδ. τὴ λησμόνησε. Καὶ δὲν παράλειψε «ἐλάχιστον ἐν ἐλαχίστῳ», νὰ τὴ μνημονεύσει στὸ αὐτοβιογράφημά του, τὸ ξερό, τὸ στεγνό, τὸ μονοκόμματο, ἀφήνοντας ἄλλα γεγονότα καὶ παραλείποντας σημαντικῶτερες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του γενικά: «Μικρός, γράφει, ἔζωγράφιζα ὀγίους! Καὶ εἶναι γνωστὴ καὶ δὲν ξεχάστηκε ἡ μανία του αὐτὴ οὔτε ἀπὸ τὶς ἀδερφές του οὔτε ἀπ' τοὺς συγγενεῖς του. Τὴ μνημονεύει κι ὁ Ρήγας μὲ τὴν πληροφορία «...καὶ ἥσαν αὐταὶ παμπληθεῖς (ΓΠ 228)», τὶς θυμόταν κι ἡ Κυρατσοῦλα, ποὺ ἀνιστοροῦσε ἔνα «ἔμπνευσμένο Μωϋσῆ» μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ὁ θεόπιτης Μωϋσῆς» (ΓΠ 1γ'), τὴ ξέρει κι ὁ Ζερβός (ΒΚ 414) κι ἄλλοι βιογράφοι του. Κρῆμα, ποὺ δὲν σώθηκαν τὰ θυμητάρια αὐτὰ τῆς αὐθορμησίας τοῦ ταλέντου του, ποὺ βρισκόταν ἐν τῷ γίγνεσθαι. Θά ἥταν ἐνδιαφέροντα. Θά εἶχαν βέβαια φαντασία καὶ τόση ἰδιοτυπία,—πολλαπλάσιο νεφέλωμα τῆς κατοπινῆς του ώριμότητας. Ἡταν τότε 11 ὡς 12 χρονῶν.

‘Ἀλλοῦ πάλι (ΙΗ 95) μᾶς μιλᾶ γιὰ τὴ μανία του νὰ παρακολουθῇ στὸ ἐργαστήρι τοὺς τεχνίτες χρυσικούς τοῦ χωριοῦ «μετὰ περιεργείας», νὰ θαυμάζει τὰ κοσμήματα καὶ τὰ λεπτούργηματά τους, καὶ τέλος δὲν μοῦ ἔδιδαν...». Μὲ τ' ἀσήμι αὐτὸ ἥθελε νᾶ κάνει παιδάκια καὶ ἄλλα μικροτεχνήματα,—(χέρια, πόδια, καρδιές, καραβάκια, κεφαλάκια, παναγιές, ὀγίους),—γιὰ νὰ τὰ κρεμάσει, μαζὶ μ' ἄλλα ἀφιερώματα, στὴν ἑκκλησιά.

Σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία ἔσπατλώνουνται οἱ ὁμορφότερες καὶ περισσότερες ἀναμνήσεις του. Ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν χρόνων αὐτῶν —γεννήματα τῆς ἀπληστης παρατηρητικότητας καὶ περιέργειάς του—ἀποτελεῖται τὸ περισσότερο, τὸ πρῶτο ὄλικὸ τῶν διηγημά-

των του. Ἀργότερα τὸ ἐπεξεργάζεται, τὸ πλουτίζει, τὸ συμπληρώνει μόνο. Ἀλλὰ ὃς μὴ σταθοῦμε. "Ἄς παρακολουθήσουμε ὡς ἔνα σημεῖο, τὶς πρώτες σχολικὲς σπουδές του.

8) Μαθητής στή Σκόπελο. Μόλις τέλειωσε τὸ μονοτάξιο ἑλληνικὸ τῆς πατρίδας του, ἔντεκα χρονῶν, στὰ 1862 (κατὰ τὸ Ρήγα στὰ 1864 ή 1865), δ πατέρας του ἀποφασίζει νὰ τὸν στείλει στή Σκόπελο, γιὰ νὰ παρακολουθήσει μαθήματα. Κατὰ τὸ βιογραφικό του σημείωμα πρέπει νὰ πῆγε στή Σκόπελο στὰ 1861, νὰ φοίτησε ἔκει κατὰ τὰ σχολικὰ ἔτη 1861—2 καὶ 1862—1863, ἀλλ' αὐτὸ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἡλικία του καὶ τὴν τάξη του. Γιατὶ εἶχε τελειώσει τὸ δημοτικὸ καὶ μιὰ τάξη ἑλληνικοῦ καὶ πρέπει νὰ ἔταν τουλάχιστο ἔντεκα χρόνων, δσο μικρός κι ἄν πῆγε στὸ σκολειό. Λοιπὸν στὰ 1862 πῆγε στή Σκόπελο δ Ππδ. γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὸ γειτονικὸ νησάκι, ποὺ εἶχε τέλειο σχολαρχεῖο. Φοίτησε δυὸ χρόνια. Τέλειωσε τὴ β' καὶ γ' τάξη τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἡταν μικρὴ ἡ ἀπόσταση, ἐλαφρὸ καὶ ἀνώδυνο τὸ φαρμάκι τοῦ πρώτου αὐτοῦ ξενιτεμοῦ του. "Ομως μικρὴ ἥταν καὶ ἡ ἡλικία του. Καὶ ἡ νοσταλγία τῆς μάννας, τοῦ σπιτιοῦ, τῆς πατρίδας «καρδιοβόρος», κατὰ τὴ φράση τοῦ δμοιόπαθού του Βιζυηνοῦ. Στὰ 1864 ἥταν τελείοφοιτος σχολαρχείου. Κι ἔκει παρ' ὅλο ποὺ ἔταν χωρὶς ἐπίβλεψη, χωρὶς παρακολούθηση, μόνος του, ἀνήλικος, δόθηκε στὰ γράμματα μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο. Ἡταν πηγαία ἡ ἀγάπη του — ἡ φιλομάθειά του! Καθηγητές του ἔταν δ σκοπελίτης Γεωργάρας, ποὺ ἔταν οἰκογενειάκος φίλος τοῦ πατέρα του (ΓΠ 219) καὶ δ Καμπάνης, ποὺ δέν τὸν ἀναφέρει δ Ρήγας (ΓΠ 1δ'). Δάσκαλοι τῆς ἐποχῆς. Ἀνθρωπιστές! Μέ γερὴ ἑλληνομάθεια, μὲ πατριωτισμό, μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀποστολῆς, δχι τοῦ ἐπαγγελματικοῦ βιοπορισμοῦ. Καὶ θαυμάζοντας δ Καμπάνης τὴν προκοπὴ καὶ τὴν ἔξυπνάδα μὰ καὶ τὸν πόθο τοῦ παιδιοῦ, πρόβλεπε ἔνα εύρυτατο πνευματικὸ μέλλον, κι ἔλεγε καὶ ξανάλεγε, πῶς πρέπει νὰ κάνει ἀνώτερες σπουδές. Νὰ μὴν ἀδικηθῇ!...

Τώρα εἶναι τελείοφοιτος σχολαρχείου."Εχει τίτλο στὰ χέρια! "Ἐγγράμματο παπαδοπαίδι. Ξεχώριζε ἀπ' τ' ἄλλα τὰ παιδιά, τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν ξωμάχων. "Ομως ὡς αὐτοῦ! Χάνει σχεδὸν τρία χρόνια χωρὶς σκολειό στή Σκίαθο. Αὐτὰ τὰ χρόνια εἶναι καὶ τὰ σημαντικώτερα τῆς ζωῆς του ἀπὸ κάθε ἀποψη. Τότε διαγράφεται ἀσυναίσθητα καὶ μοιραία ἡ περιοχὴ τῆς ζωῆς του - ἡ κατεύθυνση ἡ ψυχική, δ κοσμοθεωρητικὸς προσανατολισμός, δ ἐσωτερικὸς ἀνθρωπος. "Αν δ Ππδ. εἶχε τὰ μέσα καὶ προχωροῦσε ἀλλιώτικα, τέλος πάντων συνεχίζοντας τὸ δρόμο του, δπως τὸν ἀρχισε, μέσα στὴ σπουδή, θα ἔταν ἀναμφισβήτητα πολὺ διαφορετικὸς κατὰ τὴ ψυχοσύνθεση καὶ τὸ χαρακτήρα. "Ισως νὰ μὴ γινόταν Παπαδιαμάντης—καὶ πολὺ φυσικά! Τότε ἀνοίγεται μέσα του ἡ πληγὴ τῆς σκληρῆς μειονεκτικότητας, τότε διώχνεται ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ ἀπομονώνεται στὸν δικό του δρόμο, δπως ἀνοίχτηκε μπροστά του μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ στὴ συναναστροφή του μὲ τοὺς καλογήρους καὶ τοὺς παπάδες. Πόσο διαφορετικὴ ἡ ἔξελιξη τοῦ ἀδερφοῦ του! Βέβαια ἄλλο τὸ ζώδιο αὐ-

τουυνοῦ. Μὰ τί τὸ θέλεις, δὲ δρόμος του ἀνοίχτηκε κανονικά, γιατὶ δὲν βρῆκε ἐμπόδια, ὅπως δὲ ππ., δὲν πληγώθηκε ψυχικά πάνου στὸ ἄνθισμά του τὸ ψυχικό, δὲν σταματήθηκε οὕτε ἔξωτερικὰ οὔτε ἐσωτερικὰ ἡ ἔξορμησή του μέσα στὴ ζωή. Δὲν τοῦ γεννήθηκαν ψυχικές ἐναντιότητες, ἐσωτερικές ἀντιδράσεις. Στὸν Ππδ. παρατηρεῖται μιὰν ἀνακοπὴ τῆς φυσικῆς του ἔξελιξης ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῶν χρόνων αὐτῶν καὶ τὶς κατοπινές τους συνέπειες.

9) Τὰ μαθητικὰ καὶ παιδικὰ χρόνια. Ο Ππδ.—εἶναι δλοφάνερο—ῶσπου τέλειωσε τὸ σχολαρχεῖο φαίνεται παιδὶ ἐνεργητικό, δραστήριο, ζωντανό, μὲ τὶς φυσικές ἴδιοτροπίες. Κάποια ἀνώμαλη κληρονομικότητα σοβιοῦσε πάντα μέσα του. Ο ἀδελφός του δ Γιώργης τρελλάθηκε. "Ομως ὡς αὐτοῦ! Προχωροῦσε κανονικό. Μᾶς τὸ δείχνει ἡ ἐπιμέλεια του, ἡ φιλοτιμία του, ἡ προσπάθειά του στὰ γράμματα, ἀλλὰ μᾶς τὸ φανερώνουν καὶ οἱ παιδικές του ἐκδηλώσεις, τὰ παιγνίδια του, οἱ ἀταξίες του, οἱ ἀδυναμίες του. Τὴν πλούσια φαντασία του ἔτρεφε καὶ ίκανοποιοῦσε μὲ τὶς διηγήσεις τῆς ἡ καλὴ γιαγιά, ἡ Σοφούλα. Θρῦλοι, παραδόσεις, γεγονότα, ἴστορίες γιὰ φαντάσματα, γιὰ ἑλαφροῖσκιωτους, γιὰ δαιμόνια καὶ νεράϊδες, γιὰ δράκους καὶ στοιχειά - οἱ πολλές καὶ περίεργες, οἱ θηλιβερές ἴστορίες καὶ οἱ θρῦλοι τοῦ παληοῦ Κάστρου, εἶναι τὰ πρῶτα του ψυχικὰ ἀποκτήματα, ποὺ τὰ δεχόταν καὶ τὰ ζοῦσε ὀλόψυχα καὶ τὰ ἐπιζητοῦσε. «Ἐδὼ στὸ ρέμμα, τὸν κατήφορο, πόσσα στοιχειὰ ἔβλεπα τὸν παλαιὸν καιρόν! Ποῦ κεῖνα τὰ χρόνια!» (Ζ 79). Καὶ προτρέπει καὶ παρακαλεῖ τὶς γρηές, μεγάλος, γέρος πειά, νὰ τοῦ ποῦν ἴστορίες καὶ παραμύθια, νὰ τὸν κάνουν νὰ ξαναζήσει τὰ ἀκούσματα τῶν παιδικῶν του χρόνων, νὰ τ' ἀνανεώσει, νὰ τὰ συμπληρώσει, γιὰ νὰ τὰ ἐκμεταλλευθῇ στὴν περιοχὴ πειὰ τῆς τέχνης! ... διότι ἔκαστος ἡμῶν, μᾶς πληροφορεῖ, διαπι- στώνοντας, πῶς γράφει «ἄπλως τὰς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἥλικίας», ἀνετρέφετο μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Κάστρου καὶ ἔδειματο δοῦτο μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἐν αὐτῷ ἐπιδημούντων ἀπειραρίθμων φασμάτων...» (Δ 70). Οἱ περισσότερες παραδόσεις καὶ θρῦλοι τοῦ χωριοῦ ἦταν γύρω στὸ Κάστρο τὸ ἔρειπωμένο, τὸ ἔρημο!

‘Ωστόσο ἀγαπᾶ τὰ γράμματα καὶ τὰ βιβλία. "Εχει δικά του μεράκια, προσωπικές ἐπιδόσεις. Μὰ πάλι δὲν εἶναι ἀποτραβηγμένος ἀπὸ τὴ ζωή, ἀδιάφορο παιδί, παράξενο, δοσμένο στὴν ἴδιοτροπία καὶ στὴ ψύχωση. 'Η ζωηρότητά του φανερώνεται στὰ παιγνίδια του, στὶς ἀταξίες του. «"Οταν εἴμεθα παιδιά, μὴ ἔχοντες τί νὰ κάμωμεν, διότι τὸ χωρίον μας δὲν εἶχεν ἀφθονα τὰ μέσα τῆς ψυχαγωγίας, συνωδεύομεν πολλάκις τὰς μητέρας καὶ τὰς θείας μας εἰς ἐκδρομάς ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἐλαιώνας, διημερεύομεν εἰς γραφικούς δρμούς, παρὰ τοὺς ἀμμώδεις καὶ ἀσπίλους αἴγιαλούς, ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ παρενοχλῶμεν καὶ χασιμεροῦμεν μὲ τὰς ἀταξίας μας τὰς φιλέργους γυναικας, τὰς ἀσχολουμένας εἰς τὸ λεύκασμα τῶν θύονῶν. 'Εὰν γειτόνισσά τις εἶχε τάξιμον, ἐὰν ἀγαθός τις ἵερεύς, μετέβαινε νὰ λειτουργήσει εἰς ἔξωκλήσιον, διεφεύγομεν τὴν ἐπίβλεψιν τῶν γονέων μας, καὶ ἐτρέχομεν ἐθελονταὶ κατόπιν τῶν εὐλαβῶν προσκυνητριῶν, αἴτι-

νες ἔξεπλήγτοντο αἱ Ἰδιαι ἀνακαλύπτουσαι ἡμᾶς, συνοδοιπόρους, χωρὶς ἄλλο ἐφόδιον, εἰμὴ ὀλίγον ἄρτον, ὃν εἴχομεν κλέψει ἀπὸ τὸ ἔρμαριον τῆς πατρώας οἰκίας. 'Ἡ ἔξοχωτέρα τῶν ἐκδρομῶν τούτων ἦτο εἰς τὸ Κάστρον...' (Δ 68).

'Ἐκεῖ ξαναζοῦσε τοὺς θρύλους, ἐντόπιζε τὰ ἀκούσματά του. "Ἐπαιζε μὲ τ' ἄλλα παιδιά στὸ «χεῖλος τοῦ κρημνοῦ, χωρὶς φόβον καὶ χωρὶς ἐξ αὐτῶν νὰ κυλισθῇ ποτε εἰς τὸν κατήφορον. "Αλλά, ὡς εἰδος πατιδικῆς γύμναστικῆς, κατωλίσθαιναν εἰς τὴν γλίστραν... σχεδόν σύρριζα στὸν κρημνόν." Αλλα προσέπαιζον εἰς τὴν Ἀλτανοῦ, τὴν μυθώδη Σπηλιάν, ἥτις ἦτο ἀντικρὺ τῆς νησίδος, ἀποτελούσαντα τὰς εἰθισμένας ταύτας ἐρωτήσεις καὶ δεχόμενα τῆς Ἡχοῦς τὰς ἀμυδρὰς καὶ παλμώδεις ἀπαντήσεις.—'Αλτανοῦ! —οὕ! οὕ! οὕ! "Ἐχεις παιδιά;—" ΑΙ ἀ! ἀ!» (ΙΑ 73). 'Ἡ Ἀλτανοῦ! 'Ἡ θαλασσινὴ Νιόβη, μὲ τὴ μαύρη μαντήλα καὶ τὴν κατάμαυρη καρδιά, μὲ τὰ πολλὰ παιδιά, ποὺ τὰ ἔφαγεν ὅλα ἡ θάλασσα! Τὰ κακόμοιρα τὰ παιδιά τῆς Ἀλτανοῦ! Τὸ σιωπηλὸ τὸ ἔφτασφράγιστο δρᾶμα τῆς πατιδικῆς ψυχῆς, ποὺ ἔχει τὸν πόνο της πάνου ἀπ' τὰ ρεποθέμελα! Μᾶς ἔειται λίγει τὸ θρῦλο ὁ Μωραΐτιδης στὴν Ἀλτανοῦ του (Διήγ. Β' 82 κ.π.): «...μὲ τ' ἄλλα παιδιά, διαβαίνοντες τ' ἀπάτητα χαλάσματα τῶν οἰκίσκων, γεμάτα ὅφεις καὶ σκορπίους, ἐφθάναμεν ἐπάνω εἰς τὸ ὅρυγμα ν' ἀκούσωμεν τὸν πένθιμον ἀντίλαλον, μὲ φρίκην, ν' ἀκροασθῶμεν τρέμοντες τὸν ὕστατον τῆς Ἀλτανοῦς, τῆς χήρας βογγητόν, διάλογον συνάπτοντες πρὸς τὸν γοερὸν ἀντίλαλον...» (δ. π. 83).

Πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ζωηρός, πολὺ ἀνυπόταχτος, δαιμονισμένος θὰ ἔλεγα, στὴν πρώτη πατιδικὴ λίκεια—τὴν προεφηβική. 'Αφήνω, ποὺ τοῦ ἔσπασαν πολλὲς φορὲς τὸ κεφάλι στὸν ὑποσκότεινον «πυλῶνα» τοῦ Κάστρου, καθὼς «εἰσῆρπε χάσκων καὶ τεθηπώ», χτυπῶντας τὸ οἱ συντρόφοι του «ἐπὶ τῆς σιδηρᾶς πύλης», ἀναφωνοῦντες διὰ τὸ καλοροίζικον: «σιδεροκέφαλος!» (Δ 70), ἀφήνω, ποὺ ἀνέβαινε στὶς μυτερές πέτρες καὶ στ' ἀκρόκρεμνα, προξενῶντας σωστὸ μαρτύριο στοὺς ἡλικιωμένους συνοδούς του. 'Ἡ ἀταξία του πολλὲς φορὲς καταντοῦσε σωστὴ τρέλλα, ἐκείνη ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ίδιότυπα παιδιά. 'Ηταν ἔνας ἀπ' τοὺς «πλείστους», ποὺ μᾶς περιγράφει στὶς πατιδικές του ἀναμνήσεις. "Ισως ὁ πρῶτος! ... Οἱ πλεῖστοι ἔξημῶν ἄφατον εὗρισκον τέρψιν εἰς τὸ νὰ κρούωσι μανιωδῶς τοὺς ραγισμένους παλαιοὺς κώδωνας, τῶν δύο ἢ τριῶν ναΐσκων, τῶν σωζομένων ἀκόμη ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἀμιλλώμενοι τίς νὰ διαρρήξῃ αὐτοὺς μίαν ὥραν ἀρχήτερα, μεθ' ὅλας τὰς διαμαρτυρίας τοῦ ἀγαθοῦ Ἱερέως [τοῦ πατέρα του!] καὶ τὸ ἐπισειόμενον μαστίγιον τοῦ κλητῆρος τῆς δημαρχίσας ἢ τοῦ χωροφύλακος..." (Δ 71). Κι ἀνιστορεῖ μεστωμένος πειὰ τὴ βανδαλικὴ συνήθεια τῆς πατιδικῆς συντροφιᾶς του, ποὺ δρύγιαζε κυριολεκτικά. «Προσέτι δὲ εἴχον τὴν συνήθειαν, μικροὶ βάνδαλοι τινες ἔξημῶν (πῶς νὰ τὸ γράψω);, νὰ καταρρίπτωσι διὰ πυγμῶν καὶ λακτισμάτων τοὺς ὀλίγους τοίχους τῶν οἰκιῶν, δσοὶ ἵσταντο ἀκόμη ὅρθιοι, ἀνεκλάλητον ἥδονὴν εὑρίσκοντες εἰς τὸ νὰ ρίπτωσι τοὺς λίθους τούτους εἰς τὸ πέλαγος... ἔως οὖ ἀκουσθῆ καὶ φθάσῃ εἰς τὰ ὅτα

ήμων ύπόκωφος δι πλαταγισμὸς τῆς πτώσεως τῶν συντριψμάτων τούτων» (Δ 71). Μικροὶ βάνδαλοι!... Πῶς ἀλλιώτικα θὰ τὸ ἔγραφε! Στέκεται πάντα μὲ σεβασμὸς ἡ ψυχὴ μπροστά στὰ περασμένα, ποὺ δείχνουν πειά ἔξαϋλωμένα, ἀφηρωτισμένα, μοσκομυρισμένα, στὸ ἄβαστλευτο βάθος τοῦ χρόνου, ἀπὸ τὴν νοσταλγικὴ θύμησῃ.

Πολλὲς φορὲς δραπέτευε ἀπ’ τὸ σκολειό, τραβηγμένος ὅπ’ τὸ παιγνίδι καὶ τὴ συντροφιά. Πήγαινε στὸ «βραχῶδες» Δασκαλειό, «ὅπου κάθε βράχος διηγεῖται μίαν ἴστορίαν τῶν μαθητικῶν μας χρόνων—ὅταν ἐφεύγαμεν κρυφὰ ἀπὸ τὸ σχολειό, ἐπαίρναμεν ἀναρώτα καμμιάν βάρκον κι ἐτρέχαμεν ἀπὸ γιαλὸν εἰς γιαλὸν ἥ ἐκολυμβούσαμεν ὅλην τὴν ήμέραν, «ώς δελφίνια» (Π 156). «Κι ἔκαμα ἀνάσκελα, ὅπως ὅταν εἴμεθα παιδιά, ὅπότε δραπετεύοντες ἀπὸ τὸ σχολείον, ἐκολυμβούσαμεν διαρκῶς, ὅκτὼ ἥ δέκα φορὰς τὴν ήμέραν...» (Ι 16). «Ἀλλοτε πάλι δραπέτευε ἀπὸ τὰ πανηγύρια καὶ χανόταν στὰ βουνά καὶ στὰ ρέμματα δλόκληρες ὁρες (ΙΗ 96). «Ἀλλοτε πάλι μᾶς ἀνιστορεῖ τοὺς συνοικιακούς παιδικούς πετροπόλεμους τους (Η 5), ἀλλοῦ μᾶς διηγεῖται τὰ φανταστικά του ταξίδια στὰ λιμάνια καὶ στὶς πολιτεῖες, στὸ «Ἄγιο» Ορος καὶ στὴ Σμύρνη, ὅπως τὰ περιέγραφε ὁ συμμαθητής του Νικολός, «ποὺ εἶχε κάμει ταξίδια ἀνά τὸ Αἴγαιον μὲ τὴν γολέτταν τοῦ πατρός του... ἀφήσας μισά τὰ μαθήματα τοῦ σχολείου κι ἥμᾶς τοὺς συμμαθητάς του ὀφρανούς. Ὁ ἀποδημητικὸς καὶ πολυταξιδεμένος καὶ πολυγύριστος φίλος, τοὺς ἔλεγε «στασίμους, δοστρείδια τοῦ βράχου!...» (ΙΑ 104). Πόσο τοὺς πείραζε αὐτό. Πόσο θὰ ἤθελαν κι αὐτοὶ νὰ ζήσουν τὰ πράγματα καὶ τὰ θαύματα, ποὺ τοὺς ἔξιστοροδε σ δ Νικολός! Καὶ συνεριζόταν δ Ππδ. τὰ δμήλικά του παιδιά καὶ ξέφευγε μαζὶ τους ξυπόλυτος, παρ’ ὅλες τὶς φωνὲς τῆς μάννας του, ποὺ τὸν εἶχε χαϊδεμένο. «Ἐπειτα περνοῦσε τρεχάτος δ φίλος του δ Χριστοδούλης, τὸ τραταρόπαιδο, τὸ ρέμπελο! Πόσο διαφορετικὸς ἀλήθεια! Πόσο ἀνέμελα καὶ ἀνεξέταστα χαιρόταν τὴ λευτεριά τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴ φύση, δ Χριστοδούλης κι οἱ ὅμοιοι του! ... Ἀλλὰ σύ, φίλε, ἐφθόνεις μᾶλλον τοὺς μικρούς δεκαετῆς παΐδας, τοὺς ἀνασηκώνοντας τὴν περισκελίδα ὡς τὸν μηρόν, φέροντας τὰ πέδιλα εἰς τὸ θυλάκιον καὶ θαλασσώνοντας ὑπὲρ τὸ γόνυ εἰς τὸ κύμα...» (Ε 29). «Ἐνῶ δ μικρός Ππδ. ἥταν χασιδένιος, χαϊδεμένος, δοῦλος τῆς ἀγάπης τῶν δικῶν του, στὰ δεσμὰ τῆς φροντίδας καὶ τῆς αὐστηρῆς ἐπίβλεψης! ... Καὶ ἥ μήτηρ σου ἥ φιλότεχνος, δχι μόνον δὲν σοῦ ἐπέτρεπε νὰ τρέχῃς, ὅπως ἄλλοι, ἀνυπόδητος καὶ σύ, ἀλλ’ ἀπῆτε νὰ φορής καὶ κάλτσες! Όποια δεσμὰ παιδαγωγικῆς δουλοσύνης!...» (Ε 29). Τὰ ἔνιωθε πράγματι πολλὲς φορὲς πολὺ σφιχτὰ κεί πολὺ βαρειά τὰ δεσμὰ αὐτὰ δ μικρὸς Ππδ. «Ἀλλοῦ πάλι ἀναθυμάται τὰ ἐπεισόδια τοῦ τυφλοσύρτη, μέσα στὴν τάξη, μὲ τὸ σχολαστικὸ καὶ ἀγαθώτατο δάσκαλο. Κάποτε ὅλη ἥ τάξη ἔνας-ἔνας ἔφυγε ἀπ’ τὸ μάθημα, χωρὶς νὰ πάρει μυρωδιὰ δεῖλαιος διδάσκαλος, ἀφοσιωμένος στὸ βιβλιό καὶ στὸ βάθος τῆς μυωπίας του: ... δὲν ἔμειναν πλέον ἐπὶ τῶν θρανίων ἀκροστάται τῆς σκυτάλης, εἰμὴ δ Πάτροκλος Καμπίδης καὶ τρεῖς τέσσαρες ἄλλοι «εὔπειθεῖς καὶ ἐπικελεῖς» μαθητίσκοι τοῦ πρώτου

θρανίου» (Η 42). «Ο δύστυχος μαθητήσκος, δέ Πάτροκλος Καμπίδης, δὲν εἶχε δικά του φτερά!» Ήταν καλόπαιδο δέ Πάτροκλος! «Ένα παπαδοπαΐδι μὲ νήθος καὶ ἐπιμέλεια ἐπιτρέπεται ποτὲ νὰ συνεριστῇ τοὺς Χριστοδούληδες καὶ τοὺς Ἀϊβαλῆδες καὶ τοὺς Βότσηδες καὶ τοὺς Τσώνηδες καὶ τοὺς ἄλλους δαιμόνους τοῦ Τυφλούρητη;» (Η 42). «Η ν' ἀνακατεύεται μὲ τ' ἀλητόπαιδα στοὺς πετροπόλεμους τῶν ἐνοριακῶν παιδικῶν φουσάτων μὲ «τὸν φοβερόν, τὸν ἀποτρόπαιον ἀρχηγὸν τῶν μαγκῶν Τσηλότατων»;» (Η 5).

«Η συνηθισμένη, ἡ νόμιμη ἃς ποῦμε συντροφιὰ τοῦ μικροῦ Ππδ. ἥταν τὰ ἔξαδέρφια του δέ Σωτήριος Οἰκονόμου, δέ Αλέξανδρος Μωραΐτης, δέ Σπύρος Μωραΐτης καὶ δέ Νικόλας Διανέλος (ΣΚ 16, ΣΒΚ 70). Νεκρολογῶντας ὅστερ' ἀπὸ χρόνια τὸν πρῶτον ἀπ' τοὺς παιδικούς αὐτοὺς συντρόφους : «Τί ἔγιναν, ἐρωτᾷ, ὅλαι ἔκειναι αἱ ἀναμνήσεις τῶν παιδικῶν χρόνων, τὰ ἵχνη τὰ ὑγρά, τὰ μαλακὰ πτίλα, δέ γνοῦς, δὲν ἐρρίπτει δέ ἀνεμος; Ποῦ οὔχεται ὅλη ἔκεινη ἡ φαιδρὰ ἐποχή, ὅπότε μαζὶ εἰμεθα παντοῦ, μαζὶ παντοτε, καὶ εἰς τὸ προαύλιον τοῦ σχολείου καὶ εἰς τοὺς βράχους τοῦ γιαλοῦ, καὶ εἰς τοὺς οἰκίσκους καὶ εἰς τοὺς ἀνυφόρους, εἰς τὰς στενὰς ρύμας καὶ εἰς τὰ λιθόστρωτα, εἰς τὰ ἔωκλήσια καὶ εἰς τὰ μοναστηράκια, καὶ εἰς τὰ τραγούδια καὶ εἰς τὰ μνημόσυνα;...» (ΓΠ 235). Μ' αὐτοὺς γύριζε τὶς γιορτές καὶ τραγουδούμσαν τὰ κάλλαντα (Γ 149), γύριζαν δὲ τὸ χωριό καὶ περνούμσαν φοβισμένοι ἀπ' τὸ στοιχειωμένο ἀπομόνωχο μέρος, δῆπου τῆς Κοκκώνας τὸ ρημαδιό, ἐνῶ τὴν ἐπαύριο θά τὸ πετροβολούμσαν ἐκδικητικὰ γιὰ τὸν τρόμο, ποὺ τοὺς προξενοῦσε (Ζ 12). Τὸ νόμιζαν μὲ τὴ παιδικὴ ψυχὴ τους «κατοικητήριον φαντασμάτων, ἄσυλον ἴσως τῶν βρυκολάκων, [τὸ ἴσως εἶναι προσθήκη τοῦ ἐνήλικου διηγηματογράφου γιὰ λόγους θρησκευτικῆς εὐσυνειδησίας] καὶ ἴσως ὅρμητήριον καὶ τόπος συγκεντρώσεως τῶν καλλικαντζάρων» (Ζ 13). Καὶ ἥταν τὰ συντρόφια του αὐτὰ καλόπαιδα, ἀρχοντόπαιδα «...Ο Σπύρος [Μωραΐτης] ἥτο συνηλικιώτης καὶ ἀχώριστος φίλος τοῦ Σωτήρου [Οἰκονόμου], φιλομαθέστατος, εύφυής, πρωτόσχολος τῆς ἐποχῆς του...». (Γ 149) «Ο Διανέλλος πάλι μύριζε θυμιάμα καὶ γράμματα!

«Αλλὰ τὸ ἀνήσυχο παπαδοπαΐδι, ἔβρισκε μεγάλη εὐχαρίστηση, ξεσποῦσε στὰ πανηγύρια καὶ στὶς γιορτές. Συνώδευε τὸν πατέρα του σ' ὅλα τὰ ἔωκλήσια, ποὺ πήγαινε νὰ λειτουργήσει, σ' ὅλα τὰ πανηγύρια καὶ μάλιστα τὸν βοηθοῦμσε στὴ ψαλτικὴ καὶ στὴν λειτουργία. «Αν δὲν τὸν ἔπαιρνε μαζὶ του, εἴτε γιὰ τὸν ἔνα εἴτε γιὰ τὸν ἄλλο λόγο, χαλούσε τὸν κόσμο. Δὲν τὸν ἔμελλαν οἱ ἀποστάσεις, δὲν τὸν ἔφοβίζαν οἱ κακοκατιρέές. «Ο μικρός δεκαετῆς τοῦ παπᾶ εύτυχως δὲν τοὺς εἶχε μυρισθῆ, ἐπειδὴ ἔπαιζε ἔκεινην τὴν στιγμὴν τὶς χιονιές μὲ ἄλλα παιδιά. «Αλλως θά ἔτρεχε κατόπιν τους καὶ θά ἤθελε νὰ τοὺς συνοδεύσῃ εἰς τὴν ἐκδρομήν, μὲ δλον τὸ ψύχος καὶ τὰ χιόνια» (Κ 142). «Τὴν φορὰν ὅμως αὐτὴν ἡκολούθησε καὶ δέ μικρός δεκαετῆς τοῦ παπᾶ. Δὲν ἦμπόρεσαν νὰ τὸν γελάσουν, δπως τὴν ἄλλην φοράν. «Αμα εἶδε τὴν συντέκνισαν νὰ ἔρχεται, ἐκατάλαβε πώς κάτι τρέχει, κι' ἐκόλησεν ἔκεινης τὴν πόρταν τῆς οἰκίας, εἰς τὴν σκάλαν, δπου ἥκουσε τὴν εἴ-

δησιν τῆς γραίας. Τὸ παπαδόπαιδον μικρὸν μαθητάριον δέκα ἡ ἐνδεκα χρόνων, ἥτο πολὺ περίεργον καὶ ἐπίμονον πλάσμα. Ἐπέμενε ν' ἀκολουθῇ τὸν «παπᾶ» του παντοῦ, εἰς τὴν πόλιν, εἰς τὴν ἔξοχήν, εἰς χαρὰν καὶ λύπην, εἰς ζωντανὰ καὶ ἀποθαμμένα.» (Κ 147). Κι ἔβλεπες ταχικά τὴν περίεργη συνοδεία τῶν εὐλαβητικῶν γυναικῶν, τοῦ ψάλτη, τοῦ καντηλανάφτη καὶ τοῦ παπᾶ μὲ τὸ γαϊδουράκι, φορτωμένο τὸ μποδῖα καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ τρόφιμα, καὶ στὴ μέση καβάλλα ὁ περίεργος, ὁ ἐπίμονος μικρός... «ὅταν παιδίον (ἐνδεκα ἑτῶν) διηρχόμην ἐκεῖ πλησίον, ἐπὶ δναρίου ὁχούμενος, διὰ νὰ ὑπάγω νὰ ἀπολαύσω τὰς ἀγροτικάς μας πανηγύρεις τῶν ἡμερῶν τοῦ Πάσχα...» (ΙΘ 249) Νῦχτες καὶ αὐγὲς δὲν ἔλειπε!.. «Ἡμην δεκαετές παιδίον. Εἴχομεν ἐκκινήσει τὰ χαράγματα... ἐγώ ἡμουν καβάλλα ἐπὶ τῆς φορβάδος...» (ΙΗ 94). Κι δταν ἔπαιρνε δρόμο ἡ φοράδα καὶ τὴν κυνηγούμσαν οἱ ἀκόλουθοι τῆς, κατατρομαγμένοι μὴν πάθει ὁ μικρός, αὐτὸς εὐχαριστιόταν ἔξαιρετικά «...μοῦ ἦρεσκε τὸ χοροπήδημα ἐκεῖνο ἐπάνω στὸ σαμάρι καὶ μ' ἔτερπον καθ' ὑπερβολὴν αἱ ἐναγγώνιοι κραυγαὶ τῶν γυναικῶν...» (ΙΗ 94). «Οταν δὲν ὑπῆρχε ψάλτης τὸν ἀντικαθιστόμε ό μικρός πανηγυριστής. Ὁ πατέρας του στὴν ἀγιά - Ἀναστασά «ἥρχισε μεγάλῃ τῇ φωνῇ νὰ ψάλῃ τὸ Χριστός Ἀνέστη, ἀντιψάλλοντος καὶ τοῦ υἱοῦ του, παιδίου δωδεκαετοῦς, δστις τὸν εἶχε συνοδεύσει ὡς συλλειτουργὸς εἰς τὴν ἐκδρομὴν» (Γ 66). Ἀλλοῦ πάλι παραχωρεῖ τῇ θέση του στὸν παπᾶ: «...ό παπα-Φραγκούλης ἥρχετο ἐπὶ δναρίου μ' ἐνα μικρὸν υἱὸν του, ἀκολουθούμντα δπισθεν». Κι ἀλλοῦ ἀφήνει τοὺς συλλειτουργούς του καὶ μόνος ἡ μ' ἄλλα παιδιά ἀρχίζει τὸ παιγνίδι κάτου στ' ἀκροθαλάσσοι: «...καὶ ἐγώ δταν ἡμην παιδίον ἔπαιζα ἔγγυς τοῦ πενιχροῦ ἀλλ' εὐώδους ναΐσκου σου παρὰ τὴν θῖνα τῆς θαλάσσης...» (Π 227). Κάνουν ἔπικινδυνα τολμήματα—δσα ἡ παιδικὴ ἐνεργητικότητα καταπιάνεται συνήθως καὶ τολμα. «Πόσες φορὲς μετά τὴν λειτουργίαν ἀνίχνευα τὰς ἀγριοσυκᾶς καὶ πόσες φορὲς πάλιν ἐσύναζα κάπαριν εἰς τοὺς βράχους τοῦ [Κάστρου] ἡ ἀνερευνούμσα τὰς φωλεάς τῶν ἀγριοπειριστερῶν, μὲ κίνδυνον νὰ πέσω κάτω, εἰς τὴν ἄβυσσον τῶν κυμάτων!...» (Μωρ. Διῆγ. Β', 83). «Ἀλλοτε πάλι μόνος του ἀφήνει τοὺς ἐκδρομεῖς καὶ φεύγει μέσα στὰ βουνά καὶ στὰ λαγκάδια καὶ χάνεται στὰ ρέμματα, ἀναζητῶντας τὰ μεγαλοφάνταστα ἴνδαλματα τῆς ψυχικῆς του πληθωρικότητας καὶ ίδιορυθμίας—τὴ Βασιλικὴ Δρῦ, τὸ μαγικό δέντρο, ποὺ «έφάνταζεν εἰς τὸ ὅμμα, ἔμελπεν εἰς τὸ οὖς, ἐψιθύριζεν εἰς τὴν ψυχὴν φθόγγους ἀρρήτου γοητείας...» (Β 119) ἡ παρασέρνεται ἀπ' τοὺς συνομηλίκους του καὶ χάνεται δλόκληρες δρες μέσα στοὺς λόγγους καὶ στὰ ρουμάνια, ἀναστατώνοντας τὸ δύστυχο πατέρα του καὶ τὶς ἀπλοίκες προσκυνήτρες (ΙΗ 99). «Ἀλλοτε πάλι μὲ τὸ Μωραΐτιδη «χτίζανε μιὰ μικρὴ ἐκκλησοῦλα ὡς ἐνα μποϊ ἀνθρώπου». Ἐκεῖ ἐκρέμαζε τὰ παιδικά του ἀγιογραφήματα, τὶς Παναγίες, τοὺς «θεόπτες» Προφῆτες, καὶ γινόταν παπᾶς ἡ ψάλτης—δρες δλόκληρες (ΒΚ 403, 356). Μιμήσεις καὶ δημιουργίες. Κόσμος ἀγγελικός! Τόση ἐπιδραση εἶχε ἐξασκήσει στὴ ψυχὴ του ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ καὶ τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του. Τὰ πα-

νηγύρια καὶ τὰ συλλείτουργα, οἱ ἀνταύγειες τῶν φτωχικῶν προσκυνημάτων, οἱ ὑπαίθριες ἀναστάσεις καὶ οἱ ἀνατάσεις οἱ ψυχικές. Καὶ τὸ παιδί μιμεῖται μόνο τὰ βιώματα, ποὺ σταθήκανε στὴν ἀπαλή ψυχή του. "Αφησε σημάδια τὸ πέρασμα καὶ τὸ μίλημά τους τὸ ξωτικό. Σὲ λίγο δὲ κόσμος αὐτὸς θεν ἀνοίξει τὴν ἀγκαλιά του, γιὰ νὰ δώσει καταφύγιο καὶ ίκανοποίηση στὸν ἀποδιωγμένο καὶ χτυπημένο τῆς ζωῆς. Νὰ τοῦ ἀνοίξει δρόμο καὶ τρόπο ὑπεροχῆς.

9) Τὸ ἀπραγο παπαδόπαιδο. Ἡταν δὲ Ππδ. παιδί μὲ κάποια ίδιορρυθμία. Ἀπὸ τὰ οἰκογενειακά του εἶχε κληρονομήσει, δπως ἔγινε σὲ μεγαλείτερη μοῖρα μὲ τὸν ἀδερφό του τὸ Γιώργη, κάποιαν ἀνωμαλία στὸ χαρακτῆρα, κάποια πληθωρικότητα ἐσωτερική, ποὺ εἶχε τὰ πρώτα φανερώματά της καὶ στὰ μαθήματα καὶ στὶς ἀσχολίες καὶ στὰ λόγια του. Μονομερής ψυχικότης—πῶς νὰ δονομάσει κανεὶς τὴν ἐσωτερική διαμαρτία, ποὺ ἔδειχναν ἡ μανία του στὰ συνθέματα τοῦ κοντυλιοῦ, ἡ ἀφιέρωσή του ὅστερα στὰ γράμματα, ἡ προσήλωσή του τώρα στὰ ἑκκλησιαστικά, ποὺ τοῦ ἔγινε ψύχωση! Ἡ τελευταία εἶναι ἀποτέλεσμα δχι τόσο τῆς ἐπιδρασῆς τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ κληρικοῦ πατέρα του, δσο ὁρισμένων ἀντιθέσεων καὶ περιστατικῶν, πού, ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς ἀργίας καὶ τῆς σχολικῆς διακοπῆς, τοῦ παρουσιάζουνται.

«Μόνον, γράφει, τὸ 1867 ἐστάλην εἰς τὸ γυμνάσιον Χαλκίδος, δπου ἥκουσα τὴν Α' καὶ Β' τάξιν.» (ΓΠ 247). Τέσσερα περίπου χρόνια μένει χωρὶς ἀπασχόληση, χωρὶς προσορισμό. Παπᾶς οὕτε σκέφτηκε δὲ διοικητής ποτὲ νὰ γίνει, οὕτε δὲ πατέρας του, δσο εἶναι γνωστό, ζήτησε ποτὲ νὰ τὸν κάνει. Γιὰ ἄλλη δουλειά, τέχνη, ἐπάγγελμα δὲν θὰ ἔγινε ἐπίσης καμμιὰ σκέψη. "Αλλωστε ἥταν ἀκόμα μικρός. Ο πατέρας του, μᾶς λένε (ΓΠ ιβ'), τὸν προώριζε γιὰ ἐλληνικὸν διδάσκαλο. Νὰ πάρει τὸ δίπλωμα καὶ νὰ διοριστῇ στὸ ἑλληνικὸν σκολειὸν τῆς Σκιάθου! Τί ωραίος συνδυασμὸς γιὰ τὸ σπίτι του καὶ γιὰ κείνον!... "Αλλωστε κι δ Μωραΐτιδης κι δ Μωραΐτης κι δ Οἰκονόμου γιὰ δασκάλοι πήγαιναν. "Επειτα κι δ μικρός μόνο τὰ γράμματα ἥθελε καὶ γι' αὐτὰ ἥταν ἄξιος. Τούτο τὸ ἔδειχνε ἡ λαμπρή, ἡ θαυμαστὴ ἐπίδοσή του. Μιὰ καταπληκτικὴ προκοπή, ἀναγγωρισμένη ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ δημοτικοῦ καὶ τοῦ σχολαρχείου καὶ στὴν πατρίδα του καὶ στὴ Σκόπελο. Άλλὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ παπᾶ ἥταν ἀδύνατα. Περνά τὰ δυσκολώτερα χρόνια. Ή οἰκογένειά του εἶχε ἀνάγκες, πού μὲ δυσκολία τὶς πρόφταινε. Πέντε παιδιά, τρεῖς κόρες. Βάρος μελλοντικό. Βάρος τωρινό, καθημερινό. «Ο τοῦ χωρίου ἐφημέριος, γράφει στὰ 1864, αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν καιρό, δὲν ἔχει οὕτε ἐλπίζει ἄλλα τυχηρὰ λεγόμενα δικαιώματα, διότι οὕτε γάμους ἔχει πολλούς, οὕτε βαπτίσεις, οὕτε ἄλλο τι ἐκ τῶν δσων ἀπολαμβάνουν οἱ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐφημέριοι» (ΓΠ 218). Γι' αὐτὸ ἔμεινε δὲ Ἀλέξανδρος δσπου νὰ καλλιτερέψουν τὰ πράμματα. "Άλλο τίποτα δὲν ἥθελε νὰ γίνει. Μικρός ἥταν. Πέρασαν δύμως τέσσαρα περίπου χρόνια σ' αὐτὴ τὴν προσωρινὴ κατάσταση. Σ' ἔνα παλαιότερό του δίήγημα, μᾶς μιλά γιὰ κάποιο Σπύρο, «δωδεκαετή» γυιὸ παπᾶ (Δ 49), πού ἀρρώστησε βαριά καὶ κινδύνεψε νὰ πεθάνει. Μήπως αἴτια, πού ἔπαψε τὸ σκα-

λειδί ήταν κοντά στ' ἄλλα καὶ ή ἀρρώστια του; Δὲν δποκλείεται, ἀν καὶ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ κανένα βιογράφο. Ὡστόσο δικρός ἔφτασε καὶ ἀρχίζει νὰ σκέφτεται. Τότε διαμορφώνεται μέσα του μιὰ ψυχονοοτροπία ἀκαθόριστη, δημιούργημα του αἰσθήματος τῆς μειονεκτικότητας, που τὸν πλήγωσε πραγματικά καὶ ἀγιάτρευτα, καὶ καθώρισε ἀνεπανόρθωτα τὸ δρόμο τῆς ζωῆς του. Στὸ νέο τῶν 15-16 χρόνων, ή στεναχώρια ή ἀνομολόγητη καὶ σὰν ξεχασμένη, τὸ πρόβλημα του μέλλοντος τῶν κοριτσιῶν, που ἔφταναν, τὸ πρόβλημα τὸ δικό του, που τὸ ἔβλεπε νὰ χάσκει βλοσυρά πίσω ἀπ' τὰ λόγια, που δέψευγαν κάποτε τοῦ πατέρα καὶ τῆς μάννας του, ή διαμορφωμένη καὶ ὑπολανθάνουσα ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐαυτό του, πώς τάχα γιὰ τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι ίκανός,—ἡ διαφορά του, ἄκομα ή ἀπόστασή του, ψυχική καὶ ἔξωτερική, ἀνατροφής, συνήθειας καὶ καταγωγῆς, ἀπὸ τὰ ἄλλα παιδιά καὶ τὰ πλούσια καὶ τὰ συνηθισμένα,—τὰ πλούσια ήταν πλούσια, ἐνῷ αὐτὸς φτωχὸς καὶ τὸ ἔνοιαθε, τὰ παιδιά πάλι τῶν ψαράδων καὶ τῶν ξωμάχων εἶχαν προκαθωρισμένο τὸ μέλλον τους, καμωμένα γιὰ ἔργα, που αὐτὸς οὔτε ἥθελε οὔτε μπορούσε ν' ἀκολουθήσει. Καὶ ἀρχίσε τὸ ἔσωτερικό, τὸ ἀνομολόγητο δρᾶμα, που βρήκε τὴν ἀνάπταση καὶ τὴ λύση του στὴ φυγή. 'Η λύση ἦρθε μονάχη τῆς, ή φυγὴ ἔγινε βαθμιαῖα κι ἀνεπαίσθητα, δπως γίνεται πάντα κάθε ἀλλαγὴ καὶ κάθε μετάβαση μέσα στὴ φύση. Πολὺ γρήγορα τὸ παπαδόπαιδο βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν ζωή, ν' ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν κοινωνία. Νὰ ξεχωρίσει, νὰ γίνει φαινόμενο, που προκαλούσε τὴν προσοχὴ καὶ τὴν ἀντίδραση τῶν συνομηλίκων του.

Στὸ σταυροδρόμι τῆς ψυχῆς. 'Αλήθεια εἶναι θλιβερό καὶ τραγικῶτατο τὸ μαρτύριο τῆς παιδικῆς του ψυχῆς. Τὸ ἀνομολόγητο, τὸ ἔφτασφράγιστο ἔσωτερικό δρᾶμα του, που θολώνει καὶ καταδυναστεύει τὶς ξέγνοιαστες παιδικὲς μέρες του. "Οπου τὰ ροδομάγουλα χρόνια τῆς ἀνθησης καὶ τῆς βλάστησης, καθὼς πᾶν νὰ ρίξουν τὰ κλαδιά τους στὸ φράχτη κοὶ ν' ἀνοιχτοῦν ἐλπιδοφόρα στὸ δρόμο τῆς ζωῆς, χτυπιούνται ἀπ' τὸ μαράζι τῆς κοινωνικῆς ἀντίθεσης καὶ χάνουν τὸ ρυθμὸ τῆς προκοπῆς τους! 'Η αίματοστάλαχτη πληγή, που ἀνοίγεται κατάβαθμα τοῦ εἶναι του ἀπὸ τὸ αἴστημα τῆς μειονεκτικότητας, φαρμακώνει τὸν ἔσωτερικό του κόσμο καὶ χαράζει τὰ δρια καὶ τὸ δρόμο δλης του τῆς ζωῆς. Καταντᾶ περίγελο, καταφρόνιο τῶν συντρόφων του. Καὶ ρυζώνει ἀνεπαίσθητα μέσα του ή ἰδέα, πώς εἶναι ἀπραγος, καταδικασμένος ἀνθρωπος. "Ετοι χαράζεται μπροστά του δικληρός κι ἀνομολόγητος δρόμος τῆς φυγῆς, ἀπ' δπου μέλλει νὰ μᾶς διθῆ δλος δ ἀνθρωπος κι ὁ τεχνίτης, καθὼς τὸν γνωρίσαμε καὶ τὸν ζήσαμε. Πραγματικά τὰ περιστατικά τῶν χρόνων αὐτῶν, οἱ συνθήκες τοῦ ψυχικοῦ του προσανατολισμοῦ μέσα στὸ οἰκογενειακό καὶ κοινωνικό περιβάλλον τοῦ τόπου του, χτύπησαν ἀβάσταχτα καὶ ράγισαν ἀγιάτρευτα τὸ εύαίσθητο, τὸ ψιλοδουλεμένο σκεύος τῆς ἱδιοσυγκρασίας του. Ψυχική λαβωματιά, που δὲν θὰ τὴ ξεχάσει ποτὲ στὴ ζωή του. Κι δταν ἀργότερα ἀπὸ τ' ἀνεπάντεχο τέρμα, που τὸν ἔβγαλε ή φυγή του, θελήσει νὰ δη τὸ ξεκίνημα, δταν, ὅστερα

ἀπὸ χρόνια κατασταλάξει πιὰ καὶ γαληνέψει ὁ ἐσωτερικός του κόσμος μέσα στὸ αἴσθημα κάποιας ύπεροχῆς καὶ ίκανοποίησης, θυμηθῆ τὰ χρόνια αὐτά, θὰ ζητήσει νὰ ξαλαφρωθῇ ἀπ’ τὸ βάρος καὶ τὴν καταχνιά τους, μὲ τὰ φτερὰ τῆς ἔξομολόγησης — στὸ φῶς τοῦ λόγου. Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸν προορισμὸ ἔχουν τὰ δυὸ φοβερὰ διηγήματά του: Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα καὶ Ἡ φωνή τοῦ δράκου. Ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ ὠριμότητα τὸν βοηθοῦσσαν ν’ αὐτοαναλυθῆ, φωτίζοντας τὸ σκοτεινὸ κι ἀπόμακρο βάθος, ὅπου κατέβαιναν οἱ ψυχικές του ρίζες καὶ σκάλωναν τὰ νήματα τῆς μοίρας του. “Οποῖος βαθύνει στὰ δυὸ αὐτὰ διηγήματα, θὰ καταλάβει πόση σημασία ἔχουν γιὰ τὴ ψυχανάλυση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς προσωπικότητας τοῦ Ππδ., ἀγκαλὰ κι εἶναι σκορπισμένοι σ’ ὅλα τὰ γραφτά του οἱ ύπαινιγμοὶ καὶ τὰ ἑσπάσματα τῆς παιδικῆς του λαβωματιᾶς.

Παιδί ἐνεργητικό, ὄρμητικό, ζωντανό, μὲ πλούσιο ἐσωτερικό κόσμο καὶ παράξενη εὔαισθησία, παρουσιάζει μέσα στὶς εἰδικές συνθήκες τῆς ἀνατροφῆς του—χωριάτικο χαϊδεμένο καὶ καλομαθημένο παπαδόπαιδο—κάποιες ίδιορρυθμίες, ποὺ φυσικά εἶχαν κληρονομικὴ προέλευση, κατασταλάγματα κάποιας μακρινῆς καὶ χαμένης στὶς διακλαδώσεις τῆς γενεαλογικῆς οἰκοδόμησης φλέβας, ποὺ ἀνοίχτηκε μαζωμένη στὸν ἀτυχὸ δερφό του, τὸ Γιώργη, μὲ τὶς τραγικές συνέπειες, ποὺ σφράγισαν τὸ τέλος του. Οἱ ψυχικές ἀνωμαλίες τοῦ Ππδ. ἀρχίζουν ἀπὸ πολὺ ἔνωρις στὰ φερσίματα, στὰ παιγνίδια του, στὰ μεράκια του—καὶ ἔχουν πάντα στὴ μορφὴ ψυχῶσεων. Ψυχικὰ δρμῆματα, ποὺ εἶχαν πάντα τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του. Στὴν ἀρχὴ μὲ τὰ σχεδιάσματα, υστερα μὲ τὰ παιγνίδια, υστερα μὲ τὶς ἐκκλησιές καὶ μὲ τὰ γράμματα, μὲ τὰ ἐπικίνδυνα τολμήματα, τὶς ὀνειροφαντασίες, τὶς παράτολμες ἐπιθυμίες καὶ ἐπινοήσεις καὶ κοντὰ σ’ ὅλα αὐτὰ ὁ «οἰκληροτράχηλος» χαρακτήρας του, ποὺ ἀνοίχτηκε ἀνεμπόδιστα μέσα στὴν ἀγάπη, τὴν κολωσύνη, τὴν ἀδυναμία τῆς πατρικῆς στοργῆς. Θυμᾶμαι τὸ ἐπεισόδιο, ποὺ μᾶς διηγεῖται ὁ ίδιος (Γ 151) καὶ ποὺ μᾶς δείχνει τὴν τεθλασμένη τῆς ψυχικῆς του σύστασης. Μαζὶ μὲ τὸν ἔξαδερφό του Σωτήρο Οἰκονόμου πήγαν στὸ σπίτι ἐνὸς θείου τους καπετάν·Θανασοῦ «...ἀπαίτητικοῦ, ίδιοτρόπου, ἀλλὰ λίαν ἐλευθερίου» (Γ 149), γιὰ νὰ ποῦν τὰ κάλλαντα τῶν Φώτων. ‘Ο μπάρμπας τους ὁ ἀρχοντικός «...ἐνθουσιῶν ἡγέρθη αὐτομάτως καὶ ἐλθῶν προσεκόλλησε σφάντζικον ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ Σωτήρου, μειδιῶντος καὶ ἀνεχομένου· τὸ αὐτὸ ἡθέλησε νὰ κάμη καὶ εἰς τὸν Ἀλέκον, ἀλλ’ οὗτος φοβερῶς μορφάσας ἀπέστρεψε τὸ πρόσωπον καὶ εἶπε—Δὲν εἰμ’ ἔγω βιολιτζῆς, μπάρμπα!» (Γ 151). ‘Αλλοι πάλι παρουσιάζεται νὰ δίνει ἀπαντήσεις τσουχτερές σὲ ἡλικιωμένους, ὅπως γιὰ τὸ Σημαδιακό, ποὺ τοῦ λέν νὰ τοῦ στείλουν μερικές τρίχες γιὰ σημάδι καὶ ἀπαντᾶ ὁ μικρὸς Ππδ. «Ἐκεῖνος δὲν χρειάζεται τρίχες, χρειάζεται τριχιέσι!...» (Γ 153). ‘Η δταν τὸν ίδιο καιρὸ (στὰ 1862), τὸν ρώτησαν οἱ γυναῖκες, ἀνταρτεῖς τίποτα στὸν ἄγιο: «Τί νὰ τάξω; τούς λέει. Ἐγὼ δὲν ἔχω ἀσήμι, γιὰ νὰ κάνω παιδιά!» (IH 95). Καὶ τὸ χαρακτηριστικώτερο, δταν σὲ μιὰ κηδεία νή-

πιου, δι πατέρας του διάβασε τὴ φράση τοῦ τροπαριοῦ «οὐδὲν ἔστι πατρὸς συμπαθέστερον, οὐδὲν ἔστι μητρὸς ἀθλιώτερον», τὸν σταμάτησε καὶ τὸν ρώτησε, γιατὶ τάχα ὄνομάζει τῇ μητέρᾳ ἔτσι «...διπού ὁ μικρὸς υἱὸς τοῦ παπᾶ, ὅστις ἐκοίταζεν ἀνάλγητος τὸ μικρὸν νεκρόν σῶμα, ἡρώτησεν ἀκαίρως τὸν πατέρα του — Παπᾶ, γιατὶ λέες «μητρὸς ἀθλιώτερον» καὶ δὲν λέες συμπαθέστερον, ὅπως καὶ γιὰ τὸν πατέρα;» (Κ 147). Μὰ ἡ ἰδιορρυθμία του αὐτῇ ἥταν κάτι, ποὺ μπορούμε νὰ διοχετευθῇ στὶς φυσικές κοῖτες τῆς ἀνάπτυξης καὶ νὰ γίνει ἀγαθὴ δύναμη, ἀν βοηθούμεσαν τὰ ἑσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ περιστατικά. Μ' αὐτὰ ἥρθαν ὅλα ἀνάποδα καὶ παράταιρα. Ἡ ἀνατροφή του, ἡ φτώχια του, ἡ ἀρρώστια του, ἡ ἰδιορρυθμία του—καὶ πάνου ἀπ' ὅλα ἡ ἡττοπάθειά του, γέννημα τῆς σκληρῆς ἴδεας τῆς μειονεκτικότητας, ποὺ τὸν χτύπησε ἀπὸ τὰ δέκα του χρόνια καὶ τοῦ ριζώθηκε μὲ τὸ χρόνο καὶ μὲ τὶς συνέπειές της, ποὺ τοῦ ἐρχόταν κάθε τόσο, σὰ νέες ἐπιβεβαιώσεις τῆς πτώσης του, σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ἡ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη.

Ἄπὸ τὰ δέκα του χρόνια, ποὺ ἀρχίζει νὰ ξεθαρρεύεται στὸν κόσμο μὲ συντροφίες καὶ πρωτοβουλίες, βρίσκεται ἀντιμέτωπα στὴν κακία τῶν συνομιλήκων του, ποὺ τὸν κάνει ν' ἀπομοναχεύεται, νὰ παραμεριστῇ, νὰ φαρμακωθῇ ἀπ' τὸ παράπονο καὶ τὴν καταφρόνια, Ἀληθινὸ δρᾶμα, ποὺ σπαράζει, δπως εἶναι ἀνομολόγητο καὶ ἀθόρυβο, καὶ δπως ξετυλίγεται στὶς βελουδένιες, στὶς παρθενικές περιοχές τῆς παιδικῆς ψυχῆς! Τὸ διηγεῖται τόσο παραστατικά, τὸ ἀνιστορεῖ μὲ τόση εἰλικρίνεια (ΙΗ 96, 97 κἄ.).

«... ἐνῶ ὁ πατήρ μου ἵερούργει εἰς τὸν ναΐσκον καὶ ποὺν ἀπολύτῃ ἀκόμη ἡ λειτουργία, ἔφρυγα μὲ τ' ἄλλα παιδιά καὶ ἐπήγαμεν νὰ τρέξωμεν εἰς τοῦ «Χαιρημονᾶ τὸ ρέμα». Τ' ἄλλα παιδιά, δσον σέβας καὶ φόβον ἐδείκνυον ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν πρεσβυτέρων μελῶν τῆς οἰκογενείας μου, ὅλον τὸν ἔξεσπαν εἰς φθόνον καὶ ἐπιβολὴν κατ' ἔμοῦ... Τὰ παιδιά, ἡ ἀσυμπαθής καὶ ἀστοργός συντροφιά μου, κατέβαινον, ἔτρεχον, ἔχανοντο οἰνονεὶ τὸν κατήφορον κι ἐκνηγούσαν τὰ καβούρια, μέσα εἰς τοὺς διαφόρους λάκκους τοῦ νεροῦ. "Ετρεχα, ἐπλανώμην κι ἐγὼ κατόπιν των. "Εψαχνα νὰ εῦθω καβούρια.—Μὲ τὸ σήκωμα τῆς πέτρας ἔθόλωναν τὰ νερά καὶ τὰ καβούρια ἐκρύπτοντο. "Αν ἐδοκίμαζα νὰ ἀρπάσω ἐν εἰς τὰ τυφλά, μιοῦ ἐδάγκανε τὰ δάκτυλα· ἐπόνουν, τὸ ἄφηνα, κι ἐκεῖνο ἔφευγε... Καθὼς μ' ἐδάγκαναν τὰ καβούρια, οὕτω μὲ ὧνεδιζαν καὶ τὰ παιδιά. Δύο ἡ τρία ἐξ αὐτῶν, ἀνευ αἰτίας, ἥρχισαν νὰ μὲ «ἀναγορεύουν», δπως λέγουν εἰς τὴν γλῶσσάν των, νὰ μὲ προσφωνοῦν δηλαδὴ μὲ ὑβριστικὰ ἐπίθετα. "Ἐγὼ ἥρχισα νὰ κλαίω. Καθὼς μ' ἔφευγαν τὰ καβούρια, οὕτω μ' ἔψυγαν μετ' ὀλίγον καὶ τὰ παιδιά... Ἐκεῖνα ἔτρεχαν, ἐγὼ ἔμενα πίσω. Δύο ἔξ αὐτῶν ἥσαν συνομίληκά μου. "Αλλοι τρεῖς ἡ τέσσαρες ἀπὸ δώδεκα ἔως δεκατεσσάρων ἐτῶν. "Ησαν δέ, δσον δὲν ἦμποροῦσα νὰ ἐκτιμήσω, πανοῦργοι, παμπόνηροι. Ἐθόλωναν τὰ νερά, ἐστραβωπατοῦσαν, ἔφευγαν τρέχοντα. "Ωμοίαζον πολὺ μὲ τοῦ ρεύματος τὰ καβούρια.—"Ετρεχον ἐγὼ ἀπηλπισμένος κατόπιν των.—Καρτερεῖτε κι ἐμέ! Τοῦ κάνουν. "Ετρεχαν, ἔτρεχαν. Δὲν ἦμποροῦσα νὰ τοὺς φθάσω. "Εκλαιον εἰς μάτην.—"Εσὺ δὲν εἶσαι γιὰ νὰ πιάνης καβούρια εἶσαι γιὰ νὰ τρώς χαράμια!—Εἶσαι γιὰ τυφλοψώμια!—"Ωνόμαζαν οὕτω τὰ πρόσφορα, τοὺς ἄρτους, τοὺς προσφερομέ-

νους εἰς τοὺς ναούς. Μὲ ἐμίσουν, διότι ἡμην παπαδοπαίδι. Ἐκεῖνοι ἦσαν τέκνα ναυτικῶν, πορθμέων, ναυπηγῶν, γεωργῶν. Οἱ πατέρες των ἐθαλασσοπνίγοντο ἢ ἵδρωναν πολὺ γιὰ νὰ βγάλουν τὸ ψωμὶ καὶ οἱ νήσοι τὸ εἶχαν διὰ καύχημα. Καὶ διὰ τοῦτο ἐμὲ μὲν ἐπεριφρονοῦσαν.—Καρτερεῖτε καὶ ἐμένα!—Νὰ τώρα θὰ σὲ φᾶνε τὰ προύσματα...—Μιὰ στιγμὴ καρτερεῖτε!—Θὰ σὲ φᾶνε τὰ στοιχεῖα!...”Εβαλα κλαυθιηρὰς φωνάς, ἀλλ’ εἰς μάτην...”Εγιναν ἄφαντοι. Καὶ μαρούθεν ἔκαγχαζον εἰς τοὺς κλαυθμούς μουν. Τότε ἀπεπλανήθην... ἔχασα τὸν δρόμον· ἀντὶ νὰ λάβω τὴν ἄγονον πρόδη τὰ δεξιά, ἐτράπην πρὸς τὸν ἀριστερά, εἰς τὸ οεῦμα...”Ητο δὲ μέγα, ἀτελείωτον τὸ οεῦμα ἔκεινο.”Οταν ἐνθυμοῦμαι τώρα τὸ συμβάν ἔκεινο τῆς παιδικῆς μουν ἥλικίας, μοῦ φαίνεται ὡς νὰ ἡ το ἀλληγορία τῆς ζωῆς μοι. Chè la diritta via era smarita. Ανέβαινα καὶ ἀνέβαινα καὶ ὀλονέν ἔχανόμην. Δὲν ἐπανεύρισκα, δχι, τὸν ἔαυτόν μου, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν ἔχανα. ”Ω ναί, εἶχε χαθῆ δι’ ἐμὲ ἡ εὐθεῖα δόδος. La diritta via era smarita!. Καὶ τὸν παίρνει δύπνος. Καὶ παρουσιάζεται «σεβάσμιός τις γέρων μὲ λευκὴν γενειάδα καὶ μὲ μακόδον ράσον». Καὶ τοῦ δείχνει τὸ δρόμο καὶ τοῦ δίνει τὴν προστασία του! ”Ο Χαιρόμων!.. Καταφυγὴ τοῦ παραστρατισμένου κι ἀπρόκοφτου. Τί συμβολικὸ διήγημα!..

”Υστερα ἀπὸ λίγα χρόνια μᾶς ἔδωσε τολμηρότερες θεσεις ἀτομικῆς αὐτοανάλυσης στὴν Φωνὴ τοῦ Δράκουν. (H 43 κπ.). Μᾶς μιλᾶ γιὰ ἔνα παιδὶ δεκατριῶν χρόνων, κυνηγημένο ἀπὸ τὴν μαύρη κατάρα, χτυπημένο ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ δύνειδος. Τὸ θεωροῦν νόθο. Οἱ συνομιληκοί του τὸ ἀναγελοῦν, τὸ δύνοματίζονταν. Τραβάει τὰ πάνδεινα!... Στὴν ἀρχὴ ἀντιστέκεται. Γοργόφα λυγάει. Καὶ συντριβεται ψυχικά! «Εἶχε γίνει σχεδὸν μισάνθρωπος, ἀπὸ τὸ δύνειδος, τὸ δύποιον τοῦ ἔρωπιτον οἱ δυμήλικοί του. Εἶχε παύσει νὰ φοιτᾶ εἰς τὸ σχολεῖον ἔξι αἰτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῶν συμμαθητῶν του, τοὺς δύποιον δυσκόλως θά ἐσωφρόνιζε...”Ο Κῶτσος ἥγάπα ὅλα τὰ τῆς ἔξιοχῆς, τὰ βουνά, τὰ δάση, τὰς βρύσεις, τὰ φεύγατα, τὰ ἔρείπια, ὡς καὶ αὐτὰ τὰ φαντάσματα...» (H 50). ”Εμαθε λοιπὸν ν’ ἀγαπᾶ τὴν ἐρημιάν, ν’ ἀγαπᾶ τὰ ἔρείπια, ὡς καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ φαντάσματα. ”Α! τὰ στοιχεῖα δὲν τοῦ ἥθελαν κακόν, οὔτε τὸν εἶχαν ἀδικήσει. Δὲν τοῦ εἶχαν φίψει ποτὲ κατὰ πρόσωπον, οὔτε ἐκ τῶν νώτων τὸ ἀπαίσιον κοινωνικὸν δύνειδος! Κι ἀγανάζεται νὰ βρῷ τρόπο ίκανοποίησης καὶ ὑπεροχῆς ἀπὸ τὴν μαύρη ἔξουθένωση, ποὺ τὸν φέξανε οἱ κακοί σύντροφοί του. Ζητᾶ νὰ μπῇ στὴ σπηλιά, «νὰ διαλάθῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ’Αράπη, ν’ ἀρπάσῃ δσα ἡμπορέση φλωριά, ἐκεῖ ποὺ τὰ ἔχόρευε. Μὲ ἔκεινα τὰ τάλλαρα θὰ ἔμβαινε καλὰ στὰ μάτια ἔκεινων τῶν φθονερῶν παιδίων... καὶ νὰ ἥρχοντο νὰ τοῦ βάζουν μετάνοιες στρωτές..»! ”Ομως λυτρωμὸ δὲν βούσκει. Καὶ τὰ ξωτικά, εἴξεραν τὴν πληγὴ του—τὸ τρωτὸ μέρος του. Ή φωνή του, καθὼς ἀντιλαλοῦσε ἀπὸ τὴν σπηλιά, τοῦ φάνηκε πῶς ἔλεγε: Μοῦ...λο! «...Καὶ δ Ὁράκος διὰ τῆς φωνῆς του ἐπεκίνωνε τὰς φωνὰς τῶν μοχθηρῶν παιδίων...». Τὸ δίνει δρόμο ξαφνιασμένος. Καθὼς γύριζε στὰ σκοτεινά, σπάει τὸ κεφάλι του καὶ πέφτει ζαλισμένος ἀπὸ τὴν τρομάρα. «Καὶ τὴν στ. γυμήν ἔκεινην παρουσιάσθη εἰς τὴν φαντασίαν του μειδιῶσα καὶ μορφάζουσα ἡ ὄψις τοῦ περιπλανωμένου μοναχοῦ, τοῦ Ιωακείμ, δστις ἀλλοτε τοῦ εἶχε διηγηθῆ περὶ τῆς ἀφελοῦς περιεογείας τῶν μαθητῶν του Χριστοῦ, ἐρωτώντων περὶ τοῦ ἐκ γεννητῆς τυφλοῦ, ἀν δ ἔδιος ἥμαρτεν ἢ οἱ γονεῖς του, διὰ νὰ γεννηθῇ τυφλός. Καὶ αὐτὸς δ Ἃ-

τοσος ἦτο κάτι περισσότερον τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ — ἦτο ἐκ γενετῆς κατάδικος!».

Νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὸν ἀντεραστὴν τὸ Χριστοδούλη στὸ «Ολόγυρα στὴ λίμνη (Ε 20 κπ); »Απραγος ἔραστὴς καὶ ἵπποτης ὁ νεαρὸς Ππδ. μπροστὰ στὰ κατορθώματα, τὴ σβελτοσύνη, τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Χριστοδούλη, αἰσθάνεται τὴν ἀνημποριά του, τὴν «ἀτέξαμοσύνη» του, ντροπιάζεται, φαρμακώνεται, πληγώνεται. «... Ἐν τούτοις σὺ ἡσθάνθης πικρὸν ὑνυμὸν ζηλοτυπίας. Ἡ καρδία σου ἐπληγώθη ἀπὸ τὸ παιδαριῶδες τοῦτο κατόρθωμα [τοῦ Χριστοδούλη] ...» (Ε 35). Νὰ θυμηθοῦμε καὶ τ' ἄλλα του ἀποθυμήματα καὶ παραδομίσματα τῶν διηγήσεών του, ποὺ ἀπηχοῦν τὸ βαθύτερο δρᾶμα τῆς παιδικῆς του ἀγωνίας; Περιττό! Τὸ βλέπουμε καὶ τὸ νοιώθουμε τόσο ζωντανό, καθός εἶναι κοινότατο στὴ δυστυχισμένη νεότητα τοῦ ἀπρόκοφτου καὶ ἀπαίδευτου ἀκόμα τόπου μας!

Τὸ μοσχαναθρεμμένο παπαδοπαΐδι, ποὺ μύριζε λιβάνι καὶ γράμματα, βρίσκεται ξαφνικά χωρὶς ἄρματα μέσα στὴ ζωή. Τὸ περιφρονοῦμ, τὸ ἐκδικοῦνται τὰ παιδιά τοῦ χωριοῦ, δπως τὰ πείραζε καὶ τὰ κέντιζε ψυχικά καὶ κεῖνος, μὲ τὴ θέση του τῇ ζεχωριστῇ, μὲ τὴν ίδιοτροπία τῆς ζωῆς του, μὲ τὴ μονομανία του στὶς ἐκκλησιές, μὲ τὴν ἐπιμέλεια, μὲ τὴν ἀποχὴ του ἀπ' τὸν κύκλο τους, μὲ τὴν ύπεροχή του τὴν κοινωνική. «Ἐτοι σπρώχνεται δλοένα στὸ δικό του κόσμο, σὰν τὸν Κῶτο τῆς Φωνῆς τοῦ Δράκου. Χάνει τὸ δρόμο του, σὰν ποὺ μᾶς λέει στὰ Δαιμόνια στὸ ρέμα. Ἀλλὰ σὲ τοῦτο συντελοῦν κι ἄλλα ἀνάποδα περιστατικά τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ σπιτιοῦ του.

Παράμερα ἀπ' τὸν κόσμο. «Ἀν μόλις τέλιωσε τὸ σχολαρχεῖο, βρισκόταν τρόπος νὰ συνεχίσει σπουδές καὶ ἔφευγε ἀπ' τὸ περιβάλλον τοῦ νησιοῦ, θά γλύτωνε ἀπ' τὴν ἀποκλειστικότητα καὶ τὴ μονομέρεια, ποὺ προσφέρνει σ' ἔνα παιδί ὁ περιωρισμένος κοινωνικός κύκλος τοῦ χωριοῦ. Φαίνεται κιόλας νὰ χτυπήθηκε μετά τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ βαρειά ἀρρώστια, ποὺ τὸν ἀφήσε ἀδύνατο, καχεκτικό γιὰ πολὺν καιρὸ. Μένει λοιπὸν στὸ χωριό. Ἡ παρέα του ἔχει ταξιδέψει γιὰ ἀνώτερες σπουδές. Αὐτὸς κάθεται ἀργόσχολος. «Ο πατέρας του μὲ τὸ σήμερα - αὔριο νὰ τὰ καταφέρει νὰ τὸν στείλει κάπου, δὲν σκέπτεται νὰ τὸν βάλει σὲ τέχνη, μὰ οὕτε καὶ κεῖνος, καθὼς εἴπαμε, ἥθελε ἥ μπορούσε. Ἡταν ἀπραγος — καὶ τὸ πίστευε. Στὰ τέσσερα αὐτὰ χρόνια τῆς σχολῆς περνᾶ στὴν ἐφηβεία. Ξυπνάει ἥ ἀνησυχία, ἀρχίζουν οἱ ἀναζητήσεις, τὰ πρῶτα φτερουγίσματα τῆς ψυχῆς, ἥ σκέψη λαγαφίζεται. Ὁ δὲ Ππδ. εἶχε εύαισθησία καὶ περίσκεψη. Κυνηγημένος ἀπ' τὶς συναναστροφές, μὴ ἔχοντας ἄλλη διέξοδο, ἀποτραβιέται δλοένα στὸ δικό του κόσμο. Βρίσκει ίκανοποίηση νὸ γυρίζει μὲ τὸν πατέρα του στὰ ξωκλήσια, στὰ μνημόσυνα, στὰ συλλείτουργα, μὲ τὶς γρηές, μὲ τὶς γυναικούλες τοῦ λαοῦ, ποὺ τόσο βαθιὰ τὶς ἔζησε, — πολύτιμο ύλικὸ τῆς τέχνης του — κανονάρχης, λαμπαδάριος, καντηλανάφτης, βοηθὸς τέλειος τοῦ πατέρα του, νὰ κρατᾶ τὴν ἀγιαστούρα, νὰ παρακολουθεῖ τὶς προσφορὲς καὶ τὰ τυχερά, νὰ ἔχυπηρετεῖ τοὺς ἔκδρομεῖς (Γ 129) κουβαλῶντας νερό, ἀνάβοντας φωτιὰ γιὰ τὸ θυμιατὸ καὶ τὸν καφέ, νὰ μαθαίνει τὶς ἀκολουθίες, νὰ ψέλνει, νὰ διαβάζει τὰ ἐκκλησιαστικά, νὰ μελετᾶ τὶς ἀγιογραφίες. «... Δὲν ἔ-

λειπε ποτὲ ἀπὸ καμμίαν ἀγυρυπνίαν εἰς τὰ ἔξωκλήσια, δταν ἐπηγαλ-
ναμεν στὰ μοναστήρια, ἀρχόμενος ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἔαρος
ἔως τὸ βασίλευμα τοῦ θέρους κι ἔως τὴν στρῶσιν τοῦ φθινοπώρου
καὶ πρὶν εἰσβάλῃ ὁ χειμών...» (ΙΑ 117). Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἀναφέ-
ρεται τὸ πραξικόπημά του σὲ μιάν ἑκκλησιά, ποὺ δὲν τὸ ξέχασε
καὶ μεγάλος καὶ εἶχε κατάβαθμα τὴν τύψη του. Καὶ τὸ διηγεῖται
γιὰ νὰ ἔξιλεωθῇ ἀπ' τὸ νεανικὸ ἀμάρτημα («ἡτο δὲ τότε δ Σταμά-
της δωδεκαετής!»). Ναὶ «ἀμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μου
μὴ μνησθῆς», δπως παρασκαλεῖ μὲν τὸν Προφήτη. (ΓΠ 234): «Ο Στα-
μάτης ἥτον ὄρφανὸν παιδίον, [θαυμάσια ἀλληγορία τῆς φυγῆς του],
πρόθυμον νὰ τρέχῃ εἰς ὑπηρεσίαν παντοῦ, δπου ἐγένοντο θρησκευ-
τικαὶ ἐκδρομαὶ καὶ συνάξεις. Εἶχε τόσον ἔνθεον ζῆλον, ὥστε βλέ-
πων τὴν εὐλάβειαν τῶν πιστῶν νὰ ἐκπίπτῃ, ἐθλίβετο τόσον, ὥστε
ἀπεφάσισεν αὐτὸς νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἀγίους νὰ θαυματουργήσωσι.
Καὶ μιάν φοράν ἀλειψε μὲ λάδι ὅλας τὰς εἰκόνας τοῦ τέμπλου
ἐνὸς ἔξωκλησίου, δθεν διεδόθη καὶ παρὰ πολλοῖς ἐπιστεύθη, δτι
οἱ Ἀγιοι «ἴδρωναν» ἡ δτι ἐδάκρυζαν, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιχείρησιν
αὐτὴν ὠφελήθησαν δχι δλγας προσφοράς οι πτωχοί οι παπάδες
τοῦ χωρίου μας. Ἡτο δὲ τότε δ Σταμάτης δωδεκαετής...» (Γ 129).
Κι ἀλλοῦ δ ἔδιος Σταμάτης, δεκάξη χρόνων ἀγυιόπαιδο, χτυπᾶ τὴν
καμπάνα καὶ βοηθᾶ τὸν παπᾶ (Π 131). Ἀφήνει, περιφρονεῖ πιὰ
τὰ φθονερὰ ἀλητόπαιδα, ποὺ τὸν πότισαν φαρμάκι. Δὲν τοὺς μοι-
άζει. «Ἀλλος δ δικός του προορισμός. Νὰ γίνει δάσκαλος, νὰ γί-
νει γραμματικός! Στὴ μητέρα του κάποτε ἐμπιστεύτηκε, πῶς δ πό-
θος του ἥταν νὰ γίνει λογογράφος, νὰ γράφει μυθιστορήματα. «Μι-
κρός, γράφει, ἔζωγράφιζα ἀγίους, εἰτα ἔγραφα στίχους κι ἔδοκι-
μαζα νὰ συντάξω κωμῳδίας» (ΓΠ 247). Ο Μωραΐτιδης (ΣΒΒ 460)
μᾶς διαπιστώνει τὴν πληροφορία του αὐτή, μᾶς γνωρίζει κιόλας
οὲ ποιά ἡλικία ἀναφέρεται αὐτὸς τὸ ἀδρίστο «εἴτα». «Ἀλλ' ἵσως
ἀνεμίχθησαν εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα καὶ αἱ παιδικαὶ μου ἀναμνήσεις
καὶ τὰ παιδικὰ μὲ τὸν Παπαδιαμάντην παιγνίδια μας, δτε, ἀντὶ
νὰ τρέχωμεν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς ὥραίας νήσου μας καὶ νὰ διασκε-
δάζωμεν μὲ τὴν ἄγραν ἱχθύων ἢ κυνηγοῦντες εἰς τὰς ὑφάλους
τοὺς κάρκινους, μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ἐγυμνοζόμεθα
τὰς ὤρας τῆς σχολῆς συνθέτοντες στίχους ἢ γράφοντες λόγους!...»
Ἀλλοῦ πάλι (Γ 115) δ πατέρας του πηγαίνοντας νὰ κάνει ἔξοχικὴ
ἀνάσταση στὰ Καλύβια, τὸν «ὑποχρεώνει, μορφάζοντα καὶ μεμ-
ψιμοιροῦντα, νὰ παραμείνῃ ἐν τῷ ἐνοιριακῷ ναῷ κατάσκοπος εἰς
τὸ ἴερον βῆμα». Μόλις εἶδε τὸ συλλειτουργὸ τοῦ πατέρα του, νὰ
φευγατίζει ἀπ' τὴν ἀλλη πόρτα τοῦ ἴερου τὰ κοινὰ πρόσφορα, τρέ-
χει μέσα στὴ νύχτα ὡς τὰ Καλύβια καὶ τὸ λέγει στὸν πατέρα του.
Κι ἀφοῦ τακτοποιηθῇ τὸ ζήτημα καὶ τὸ ἔξοικονομήσει κατὰ ἔνα
τρόπο δ διηγηματογράφος, ἀποδίνοντάς το σὲ παρεξήγηση—πῶς
τάχα δ παπᾶς δὲν φευγατίζει τὶς λειτουργίες γιὰ νὰ τὶς κρατήσει,
μὰ γιὰ νὰ τὶς κρύψει ἀπ' τὰ μάτια τοῦ ἐπιπόλαιου κόσμου, ποὺ
«γλωσσαλγεῖ δτι οἱ ἵερεις ἔχουν δῆθεν πολλὰ εἰσοδήματα», σπεύ-
δει νὰ δικαιολογήσει τὸ Ζάχο, (δηλαδὴ τὸν ἔσαυτό του) προσθέτον-
τας «ἐντεῦθεν ἡ παρανόησις τοῦ Ζάχου»...Εἶναι ἀνάγκη, βλέπετε,

παρ' όλη τὴν ἐπίφαση, νὰ δικαιολογηθῇ καὶ νὰ δικαιολογήσει τοὺς «πτωχοὺς λειεῖς τῶν χωρίων!».

'Η Πολύμνια. "Εχει λοιπόν ἀφιερωθῆ δόλόψυχα στὰ ἔκκλησιαστικά, περνάει κρίσεις ψυχικές, ἀπομονώνεται, ἀφοσιώνεται, παρακαλεῖ, προσεύχεται γιὰ τὴν τύχη του, γιὰ τὸν πόνο τῆς ψυχῆς του! "Ἐνας δρίζοντας βαρύς, γεμάτος σύννεφα! "Ἐνας σκεπτικισμὸς ἀνεξήγητος, μιὰ μονοτροπία γεμάτη μυστικισμό. "Οπου ξυπνᾶ κάποτε καὶ ἡ νειότη, τὰ κρυφά, τὰ ἀποπνευματωμένα, τὰ λεπτόχνουδα παιδικά αἰσθήματα τῆς ἀγάπης, τὰ πρῶτα κελαῖδισματα τῆς ζωῆς. Πούπουλα καὶ ἀτμοὶ καὶ βάσανα καὶ φαρμάκια ἀκαθόριστα, ἀνομολόγητα! «'Ο Γιωργῆς ἔτρεφε παιδικὸν αἴσθημα πρὸς τὴν 'Αρχόντω...» (ΣΤ 70). 'Άλλοῦ εἰναι Πολύμνια, ἀλλοῦ Μαχούλα, ἀλλοῦ μέσα στὴν ἀνωνυμία της, ἔχει ἡ νοσταλγική της παρουσία δλα τὰ δόνματα κι δλα τὰ λουλούδια τοῦ κόσμου. «...ἡ Πολύμνια, ἀλλο ἔμψυχον λον, ἡ μεθύσκουσά ποτε τὴν παιδικὴν φαντασίαν σου μὲ μόνον τῆς λινομετάξου ἐσθῆτός της τὸν θροῦν... 'Ἐνθυμεῖσαι! ὁ ποιὸν αἴσθημα ἐδοκίμασες τότε καὶ πῶς δεκατετραετῆς μόλις ἔρωτεύθης ἥδη; 'Οποία παιδικὴ μέθη, εὐκόλως παραχθεῖσα διὰ μικρᾶς δόσεως ρευστοῦ...» (Ε 30). Πρώτη ἀγάπη—μακρυνὰ ρὸδοσύννεφα, ἀβασιλευτα, στοὺς μενεξεδένιους δρίζοντες τῶν ἐφηβικῶν χρόνων, ποὺ εἶναι δλο ἄρωμα καὶ θροῦς καὶ ἔξαυλωση! Κι ἔτρεχε στὸ ἔκκλησάκι: «εἰς βοήθειαν τοῦ 'Αγίου διὰ τοὺς πρωΐμους πόνους τῆς καρδίας σου. Καὶ δὲν ἡδύνατο τις νὰ σὲ δονομάσῃ βέβηλον, καθ' ὅσον δὲν ἐζήτεις ἀπὸ τὸν ἄγιον ἐγκόσμιον εὔτυχίαν, ἀλλὰ παρηγόριαν εἰς τὰς θλίψεις σου» (Ε 22) «Τοσάκις, ἔξομολογεῖται, ἀλλοῦ εἶχε περιεζωσμένην τὴν καρδίανμου ἡ ἄκανθα τῆς πικρᾶς ἀγάπης, τοσάκις τὴν εἶχε περισφίγξει τὸ ἔρπετόν πάθος, τὸ δολερόν...» (Β 113). Κι ἔκεινο τὸ Μπραΐνάκι, ἄχ! τὸ Μπραΐνάκι, «ἡ δεκατετράετις κόρη, ἀρκετὰ δινεπτυγμένη ἥδη τὸ ἀνάστημα, ξανθή, ὑπωχρος καὶ λεπτοφυής... [ποὺ] δὲν ὑπῆρχε μαθητής τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου, δυτὶς ἐν μέσῳ τῶν τετραδίων καὶ τῶν βιβλίων του νὰ μὴ ἀναπολῇ τὴν εἰκόνα τῆς» (Γ 152). "Ομως καὶ τὸ ἀἴσθημα αὐτὸ πολὺ γρήγορα τὸ ζημιώνεται, γιατὶ βρίσκει στὴν λίδια πληγὴ τῆς μειονεκτικότητας. 'Ο Χριστοδούλης τὸν ντροπιάζει καὶ παραγκωνίζει τὸν ἄπραγο κι ἀνωφέλευτο. (Ε 35 κά.). 'Ερωτικὴ ἀναπόληση, γεμάτη μυστικισμό. Θρησκευτικὴ προσήλωση, γεμάτη πίστη καὶ θαυμασμό! Εἰναι τὰ μεγάλα αἰσθήματα, ποὺ διαφεντεύουν, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς σχολῆς καὶ τῆς ραθυμίας, τὸν ἐσωτερικό του κόσμο. Καὶ ἔγραφε στίχους καὶ διάβαζε δίπλα στὰ τροπάρια καὶ τὶς κατηχήσεις τὴ Φιλομειδῆ 'Αφροδίτη καὶ τὸ Σκανδαλώδη "Ερωτα, «τὰς ἀνωτέρω δύο συλλογάς τοῦ Γαλατᾶ, ἐξ ἔκεινων αἵτινες τοιαῦτα διστιχα περιέχουν τῷ δόντι, δν πολλὰ μὲν κακόζηλα, πλεῖστα δὲ ἀνόητα καὶ δλα γελοῖα» (Γ 150). 'Ινδάλματα καὶ δράματα, αἰσθηματισμοὶ καὶ περαστικά κρυφοκοιτάγματα,—δλα παραστρατήματα καὶ ἀμαρτήματα γιὰ τὸν θρησκόληπτο νέο. Νὰ λογαριάσεις, κοντὰ στὴ μόνωση, καὶ τὴν ἐγκατάλειψή του, τὶς οἰκονομικές δυσχέρειες τοῦ σπιτιοῦ του μὲ τὰ πολλὰ βάρο—κι ἀπάνου ἀπ' δλα τὸ δικό του τὸ βάρος, τὸ αἰνιγματικό πρόβλημα τοῦ μέλλοντός του.

Εἶναι πολὺ δύσκολα τὰ τέσσερα αὐτά χρόνια τῆς ζωῆς του! Χρόνια μεγάλης κρίσης, που σημάδεψαν μὲ τὸ φάρμακι τους δλη του τὴ ζωὴ καὶ θόλωσαν τὶς πηγὲς τῆς προσωπικότητάς του, γιὰ νὰ τὴ σύρουν πρὸς ἀντίθετους προσανατολισμούς.

Διαμορφώνεται ἔτσι σιγὰ-σιγὰ μέσα του ὁ σοβαρός, ὁ ἀγέλαστος, ὁ ἄτσαλος καὶ ίδιοτροπος χαρακτῆρας, μὲ τὸν πρώτο σκεπτικισμὸν καὶ τὴν ἀπάρνηση τῶν ἔγκοσμῶν, τὴν περιφρόνηση, τὴν ἀποφυγὴ μπρὸς στὶς ματαίότητες τῆς ζωῆς, στὸ ντύσιμο, στὸ φέρσιμο, στὴ συναναστροφή. Ἀπόκοσμος καὶ μονοκόμματος, ἀπαισιόδοξος καὶ ὑπερήφανος, εὐερέθιστος καὶ μυγιάγγιχτος, ἐγωϊστικὸς καὶ ἐρημικός, παράξενος καὶ μονόχνωτος,—αἰνιγματικό, ἀληθινὰ «σκληροτράχηλο» παιδί, μὲ τὶς ίδιορρυθμίες καὶ τὶς ἀδυναμίες του, ἀφιερωμένο στὰ θρησκευτικά, δοσμένο στὰ διαβάσματα καὶ στὰ γραψίματα καὶ στὰ ἀκούσματα τῆς μοναδικῆς συντροφιᾶς του ἀπὸ εὐλαβικὲς γρηὲς καὶ προσκυνήτρες. Μ' αὐτὰ δλα ἥθελε ν' ἀναπληρώσει τὰ χαμένα, νὰ ὑπερισχύσει, ν' ἀποζημιωθῇ σὰν τὸν Κωτσό στὸ διήγημα Δαιμόνια στὸ ρέμα. Κι' δλα αὐτὰ εἶχαν τὸ χαρακτῆρα τῆς φυγῆς, ποὺ γινόταν δλούνα ἀποκλειστικῶτερη, δσο ἔκοφτε ἀπὸ τὸ φυσικὸ δρόμο, δσο ἐρχόταν πειδ κοντὰ στὸ δικό του τὸν κόσμο. Καὶ τ' ἀνάποδα περιστατικὰ τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς ζωῆς του, καὶ σ' αὐτὰ καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια, δὲν τὸν λυπήθηκαν καθόλου. «Ἐνα πάνου στ' ἄλλο τὸν χτυποῦν καὶ τὸν συνελαύνουν καὶ τὸν κόφτουν σὲ κάθε προσπάθειά του, φέρνοντας τὸ καθένα καὶ νέα ἐπιβεβαίωση τῆς ἀτυχίας καὶ τῆς καταδίωξής του ἀπὸ τὴ μοῖρα. «Μάτην, γράφει, εἶχα κοπιάσει. »Ἐπρεπε νὰ κατέλθω ὅπισσω πάλιν δλην τὴν κατωφέρειαν τῆς κοιλάδος καὶ νὰ ζητήσω τὸν δρόμον μου, ἐκεῖ δπου τὸν ἔχασα, ἐκεῖ δπου ἐδιχάζετο τὸ ρεῦμα καὶ μὲ εἶχεν ἐγκαταλίπει ἡ ἀστοργος συντροφιά μου. 'Αλλ' ἥμουν τόσον ἀποκαμωμένος, ώστε δὲν ἀντεῖχον πλέον νὰ ύποστῶ τὴν νέαν αὐτὴν δοκιμασίαν...» (ΙΗ 102).
"Ήταν λίγο ἀργά. Τὰ χρόνια εἶχαν ἀφήσει ἀνεπανδρθωτὰ τὴν ἐπίδρασή τους. 'Αλλά καὶ τὰ περιστατικά, ποὺ ἀκολούθησαν δὲν τὸν βοήθησαν νὰ βρῇ τὸν ἵσιο δρόμο του. 'Ο τύπος εἶχε πατηθῆ καὶ δὲν ἔσβυνε εὔκολα. 'Ο Χαιρήμων εἶχε φανερωθῆ καὶ τοῦ ἔκαμε τὴν «κλήσιν». 'Ήταν ἔνα θέλγητρο ἐκεῖνο!

Στή Χαλκίδα. Πολλὰ παιδιά, πολλὰ βάσανα, πολλὰ ἔξοδα, πολλές ἀπαιτήσεις. Καὶ οἱ ἀπολαβές τοῦ παπᾶ μικρές. Περνοῦν στὰ χωριά «... οἱ ἔγγαμοι Ἱερεῖς πενόμενοι καὶ δυσπραγοῦντες, ἐπιτακτικὴν ἔχοντες ἀνάγκην νὰ θρέψωσι τὰ τέκνα των...» (Γ 115). Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος μεγαλώνει. Τέσσερα χρόνια ἀργίας καὶ σχολῆς, χωρὶς προορισμό, χωρὶς ἀσχολία. Στὰ 1867, δηλαδὴ ὅταν πήγαινε νὰ κλείσει τὰ δεκαεφτά του χρόνια, ἀποφασίζει ὁ παπᾶς νὰ τὸν στείλει στὴ Χαλκίδα γιὰ γυμνασιακές σπουδές. Ποιός ξέρει τὶ συνδυασμοὺς ἔκανε, καὶ πῶς τἀφερε βολικὰ μὲ τὰ ὑστερήματά του. Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1867 γράφεται στὴν πρώτη τάξη τοῦ γυμνασίου Χαλκίδας. Τὴν τελιώνει καὶ γυρίζει τὸ καλοκαΐρι γυμνασιόπαιδο. Γιὰ τὴν ἀπόσταση καὶ τὴν ἀποφυγὴ ἔξδων, τὸ Πάσχα τὸ περνᾶ στὴ Χαλκίδα (ΓΠ 135) κι αὐτὸ πέφτει πολὺ βαρὺ στὸ

νέο, τὸν ποτισμένο ἀπὸ τὴν ποίηση τῶν ἔορτῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν ἀκολουθιῶν, ἀπὸ «τὴν εὐφροσύνην καὶ ἀπόλαυσιν, τὴν ἄρρητον χαρὰν καὶ εὐωδίαν τοῦ Πάσχα» (Γ 79). Ἡ Χαλκίδα εἶναι ἐπαρχιακὴ πόλη μὲ κίνηση, μὲ ἐμπορικὴ ζωὴ. Βαπτόρια περνούσαν, κόσμος κατέβαινε στὰ παζάρια, δλες οἱ ἀρχές ἐκεῖ ἦταν. Γυρίζει λοιπὸν στὸ νησὶ μὲ πλούσιες ἐντυπώσεις. Ἀπ’ τὴν ἡλικία του εἶναι σὲ θέση νὰ τὶς ἐπεξεργαστῇ καὶ νὰ τὶς κατατάξῃ ἀνάλογα. Μελετᾶ τὰ πρόσωπα — ἀνθρώπους τῆς πόλης, μαθητές, καθηγητές. Κρίνει τὰ γεγονότα καὶ δλα τὰ φανερώματα μιᾶς πολιτείας. Πολλὰ τοῦ χτυποῦ ἄσκημα. Βρίσκει παρατυπίες, παραβάσεις, ἀναποδιές — τρωτὰ σημεῖα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐσωτερικός του κόσμος εἶναι πλουτισμένος ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἔξασκηση. Καὶ δοκιμάζει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ χρόνο (1868), πρωτετῆς τοῦ γυμνασίου, νὰ γράψει μυθιστόρημα. Τοῦτο εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό. Παρακολουθεῖ τὰ μαθήματα, ἀλλὰ δείχνει καὶ τὴν ἴκανότητά του σὲ γραψίματα καὶ σὲ διαβάσματα. Φυσικά, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, θὰ παρουσίασε τὸ ἔργο του αὐτὸ σὲ κανένα καθηγητή του, θὰ τὸ διάβασε σὲ συμμαθητές του. Ἐχει δά μεγάλη ἥλικια. Εἶναι ἀλήθεια πώς νοιώθει κάποιο αἴστημα ντροπῆς, νὰ φοιτᾶ στὴν ἔδια τάξη μὲ πολὺ πειδὸ μικρούς. Καθώς λέγει κάπου: «Δὲν ἔπαινε νὰ οἰκτείρει τὴν παρούσαν κατάστασιν τοῦ σχολείου... "Ολα τὰ παιδιά ἦταν μικρά, δλο σμαρίδα, δλο ἀθερίνα. Πρῶτα ἦταν δλο μεγάλοι..."»(Ε 71). Ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα αὐτό, τὸ ἀποζημιωνόταν μὲ τὴν ἐπιμέλειά του, ποὺ ἦταν πρῶτος στὰ μαθήματα, πολὺ ἀνώτερος ἀπ’ δλους, μὲ λογοτεχνικές ἐπιδόσεις. Τὶ εὔτύχημα ἀν σωζόταν τὸ πρῶτο του μυθιστόρημα! Βέβαια θὰ ἦταν γεμάτο περιπέτειες, σὲ καλαμαράδικη γλώσσα, μὲ ταξίδια καὶ ἥρωες ἀπόξενους καὶ θαυμαστούς. Ἰσως νὰ εἶχε καὶ θρησκευτικὸς τόπους. Τὸ καλοκαίρι βρίσκει στὴ Σκίαθο τὸ Μωραΐτιδη, δευτεροετῆ τοῦ Βαρβακείου, καὶ συνεχίζουν τὶς πνευματικές τους ἀπασχολήσεις, μὲ δλη τὴν ἀνανέωση καὶ τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ ταξίδια καὶ τὰ ἀποκτήματά τους.

Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1868 ξαναγυρίζει στὴ Χαλκίδα καὶ γράφεται στὴ δεύτερη τάξη. Τὴν τελειώνει μιὰ μορφιά! Αὐτὸ τὸ Πάσχα δὲν βαστᾶ νὰ τὸ περάσει μακρυά ἀπ’ τοὺς δικούς του. Κάνει νόμο τρόπο καὶ πηγαίνει στὸ νησὶ «συλλειτουργὸς καὶ ἐκκλησιαστῆς!» Περνᾶ τὸ καλοκαίρι του στὴ Σκίαθο καὶ ξαναπηγαίνει τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1869 στὴ Χαλκίδα. Γράφεται στὴν Γ' τάξη. Ἀλλὰ σταματᾶ! Φεύγει στὴ μέση τοῦ χρόνου. Γιατί; 'Ο Merlier (ΓΠ 16) χωρὶς νὰ θέτει ζήτημα Γ' τάξης, μᾶς πληροφορεῖ, πώς ἀρρώστησε καὶ γύρισε στὴν πατρίδα του. Πότε δύμως κι ἀπὸ ποιὰ τάξη; «Ἐπειτα, δὲν ἔγινε καλά; Γιατί δὲν συνέχισε; 'Ο Ρήγας (ΓΠ 229), ποὺ ἀγνοεῖ κι αὐτὸς τὴν Γ' τάξη, μᾶς λέγει «ὅτι προσαχθεὶς ἐκ τῆς δευτέρας τάξεως τοῦ γυμνασίου καὶ ἔνεκα τῆς δυσχερείας τῶν οἰκονομικῶν τῆς οἰκογενείας του καὶ διὰ τὴν περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μεγίστην του κλίσιν, δ Ππδ. ἀφῆκε πρὸς καιρὸν τὰς σπουδάς του». 'Ο Ζερβάς πάλι: «εἰς μίαν στιγμὴν θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμοῦ, δ Ππδ. παραιτῶν τὰ μαθήματα τῆς τρίτης γυμνασιακῆς τάξεως ἀνεχώρησεν εἰς "Αγιον" Όρος». (ΣΤ ζ'). 'Ο Ζερβάς συμφωνεῖ μὲ τὸ

Ρήγα, άλλα γνωρίζει τη φοίτησή του στήν Γ' τάξη του γυμνασίου Χαλκίδας. 'Αγνοεῖ δμως, καθώς θά δοῦμε τὸν Πειραιᾶ καὶ κάνει σύγχυση. 'Ωστόσο τὴν πραγματικὴ αἰτία τῆς διακοπῆς καὶ τίς συνθῆκες, ποὺ ἔγινε, μᾶς τὴ λέγει δ ἴδιος δ Ππδ. Στὸ σύντομο αὐτοβιογράφημά του δὲν μιλᾶ καθόλου γιὰ τὴ φοίτησή του στήν Γ' τάξη του γυμνασίου Χαλκίδας. Πετιέται στὸν Πειραιᾶ. «...άλλα μόνον τῷ 1867 ἐστάλην εἰς τὸ γυμνάσιον Χαλκίδος, δπου ἥκουσα τὴν Α' καὶ Β' τάξιν. Τὴν Γ' ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ...» (ΓΠ 247). Μᾶς μιλᾶ δμως γιὰ τὸ ἐπεισόδιο στὰ διηγήματά του, καθαρὰ καὶ ἔαστερα. 'Ο Μαθιός τῆς Νοσταλγοῦ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἴδιο Ππδ. «Δὲν ἦτο, γράφει ναύτης, ἀλλ' εἴξευρε νὰ κωπηλατῇ, ὡς ἀνατραφεὶς πλησίον τοῦ κύματος. Εἶχεν ἔλθει εἰς τὸ μέσον τοῦ ἔτους, ἔγκαταλεψας τὸ γυμνάσιον τῆς πρωτευούσης τοῦ νομοῦ, εἰς δὸν ἀνῆκε, δπου τέως ἐμαθήτευε, μὴ δεχθεὶς τὴν ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ ποινήν, ἔνεκα λογομαχίας τινὸς πρὸς ἔνα τῶν καθηγητῶν του, δστις τοῦ ἐφαίνετο πλέον τοῦ δέοντος ἀγράμματος. 'Ητο μόλις δέκα ὀκτὼ ἔτῶν, ἀλλ' ἐφαίνετο δεκαεννέα ἡ εἰκοσι μὲ τοὺς πυκνοὺς ἥδη ιούλους τοῦ καστανοῦ γενείου καὶ τοῦ μύστακος (Δ 3). Κι ἀλλοῦ μνημονεύει τὸ ἴδιο γεγονός. «Εἰς ἐμὲ παρασυρθέντα κατὰ τύχην ἔκει, τὸ πρᾶγμα ἐφαίνετο παράξενον, δσον ἥθελε φανῆ εἰς μαθητὴν τῆς γ' τάξεως ἐπαρχιακοῦ γυμνασίου, δραπετεύσαντα ἄμα τῇ ἐνάρξει τῶν μαθημάτων εἰς τὸ μέσον τοῦ ἔτους» (ΙΘ 235). 'Απῆχηση μακρυνὴ τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ στὸν Τυφλοσύρτη (Η 40) στὸ πρόσωπο τοῦ μαθητῆ 'Αλογάκη «Φταῖνε οἱ γονιοί, λέγει σὲ λογομαχία του μὲ τὸ δάσκαλο, ποὺ δὲν θέλουν νὰ μὲ μπαρκάρουν... καὶ μ' ἀφήνουν κοτζάμ γαϊδιούρι νὰ μάθω... γράμματα». 'Απ' τὶς περικοπές αὐτὲς βγάζουμε, πῶς τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ διαφέρεται στὸν τρίτο χρόνο τῶν σπουδῶν του στὴ Χαλκίδα, δτι ἔφυγε ἔξ αἰτίας τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ καὶ δτι πρὸς τὴ φοίτησή του στὴ Χαλκίδα συμφωνεῖ καὶ ἡ χρονολογία μὲ τὴν ἡλικία, ποὺ μᾶς δίνει στὴν περικοπή. Πραγματικά τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἔγινε στὰ 1869, δταν δ Ππδ. τέλιωσε τὴ β' τάξη τοῦ Γυμνασίου, πήγε νὰ φοιτήσει στὴν γ' καὶ ἦταν 18 χρόνων. Σταμάτησε λοιπὸν τὶς σπουδές του στὰ μέσα τοῦ χρόνου!

Εἶχε τόση αὐτοτέλεια, ἦταν τόσο εὐερέθιστος, τόσο φιλότιμος! Τὰ βάζει μὲ τοὺς καθηγητές, τοὺς ἐλέγχει, ἔχει γνώμη δική του καὶ μαλώνει μαζὶ τους, ὥστε τιμωρεῖται μὲ ποινή, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ τῇ δεχτῇ δ ἔγωγες του, γιατὶ ἦταν ἄδικη. Τὸ ἐπεισόδιο χωρὶς ἀμφιβολία ἔγινε στὴ Χαλκίδα, κι ὅχι στὸν Πειραιᾶ, δπως παραδέχουνται δλοι οἱ βιογράφοι του, γιατὶ δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος ν' ἀφήσει τὸ Γυμνάσιο τῆς Χαλκίδας—ποὺ ἦταν κοντὰ καὶ εἶχε τακτικὴ συγκοινωνία καὶ εἶχε γνωστοὺς καὶ καθημερινῶς πήγανταν ἔκει οἱ πατριώτες τους γιὰ ὑποθέσεις, γιὰ δίκες, — καὶ νὰ πάει στὸν Πειραιᾶ. 'Αλλωστε δ Ππδ. μᾶς τὸ λέγει καθαρά, δτι τὸ ἐπεισόδιο ἔγινε σὲ ἐπαρχιακὸ γυμνάσιο καὶ στὴν πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ «εἰς δὸν ἀνῆκε», δηλ. στὴ Χαλκίδα. "Ἐπειτα ἔχουμε καὶ τὴ χρονολογία. Στὸν Πειραιᾶ μαθήτευσε στὰ 1870-1871, δταν ἦταν εἴκοσι χρόνων, κι ὅχι «μόλις δέκα ὀκτὼ ἔτῶν», δπως λέγει δ ἴδιος.

Ασκητική μύηση. Τὸ ἄτυχο αὐτὸ μαθητικὸ ἐπεισόδιο τῆς Χαλκίδας εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ ψυχονοοτροπία του αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ εἶχε σημαντικὴν ἐπίδραση στὴν κατοπινὴ σταδιοδρομία του, σ' ὅλη του τὴ ζωὴν. "Ισως τότε νὰ τέλιωνε τὸ γυμνάσιο στὴ Χαλκίδα καὶ μὲ τὴν ἔδια ἐξόρμηση νὰ κατέβαινε στὴν Ἀθῆνα καὶ νὰ γινόταν καθηγητής. Γιὰ νὰ τελιώσει ἀργότερα τὸ Γυμνάσιο, θὰ χρειαστοῦν πολλὲς περιπέτειες καὶ θὰ περάσουν χρόνια. Κι αὐτὸ θὰ τοῦ ἐξαθλιώσει τὸ ἥθικό! Θὰ ριζώσει μέσα του ἡ ἡττοπάθεια! Ομως στὴ Χαλκίδα ἦταν ἀκόμα καιρός. Μὰ τὸν χάνει, κλωτσᾶ τὸ μέλλον του ἀπὸ τὸν ἐγωϊστικό, τὸν ύπερήφανο, τὸν ἄτσαλο καὶ ἀσυμβίβαστο χαρακτήρα, ποὺ εἶχε διαμορφώσει, δταν πρὶν λίγα χρόνια ἀγωνιζόταν νὰ ἀποζημιώσει μέσα του τὸ αἴστημα τῆς μειονεκτικότητας καὶ τῆς ἀδυναμίας. Στὴ Χαλκίδα πάλευε ἑσωτερικὰ γιὰ τὴν ύπεροχὴ καὶ τὴ διάκριση, ποὺ τὴν εὔρισκε σὰν ἀνακούφιση καὶ σὰν ἀντίδοτο ἀπὸ τὸ ἀνομολόγητο ὅνειδος τῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἰδιορρυθμίας του, ποὺ τὸν ἔκανε φαινόμενο γιὰ σχόλια καὶ γιὰ κρυφοκοιτάγματα καὶ κρυφογελάσματα τῶν ἄλλων παιδιῶν. Καὶ ἡ ἐνδόμυχη αὐτὴ τάση του θὰ εἶχε πολλὰ φανερώματα, στὰ φερσίματα, στὴ συμπεριφορά, στὴν ἐπιμέλεια, στοὺς τρόπους, στὶς ἐπιδόσεις. Καὶ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν καθηγητὴ του ἔχει τὴ ρίζα του στὴν τάση αὐτὴ γιὰ τὴ διάκριση καὶ τὴν ύπεροχὴ. Δὲν λογαριάζει τὸ δάσκαλό του, δὲν ἀνέχεται τὰ λάθη του καὶ τολμᾶ νὰ τὰ ἀντικρύσει, νὰ τὸν διορθώσει μὲ τρόπο ἐπαναστατικὸ καὶ αὐθάδικο. Ἀντιμιλησε, παραφέρθηκε. Καὶ δὲν μετανοιώνει! Πάρνει τὰ μπαγκάζια του καὶ φεύγει. Νάτος στὰ μισὰ τοῦ χρόνου στὸ νησί! Ξάφνιασμα γιὰ τὸ σπίτι του, γιὰ τοὺς χωριανούς του—παπάδες, καλόγεροι, ἐπιτρόποι, συγγενεῖς! Κάθε προσπάθεια τοῦ παπᾶ νὰ ἐπανορθωθῇ τὸ σφάλμα του, νὰ ξαναγυρίσει στὰ μαθήματά του, θὰ πήγε χωρὶς ἄλλο χαμένη. Ἡταν δύσκολο νὰ παραδεχτῇ τὸ λάθος του. "Ἐπειτα θὰ εἶχε καὶ τὰ δικά του ἐπιχειρήματα! Ἀκόμα καὶ τὰ παράπονά του γιὰ τὶς δυσκολίες τὶς οἰκονομικές, ποὺ τραβιούσε στὴ ξενιτειὰ ὁ ἀνέβγαλτος νέος—δταν ὁ παπᾶς ἀργούσε νὰ στείλει οἰκονόμηση, δταν αὐτὴ δὲν ἦταν ἀνάλογη μὲ τὰ ἔξοδα καὶ τὰ χρέη του. Καὶ χάνει τὸ χρόνο του. Ξαναρχίζει τὴν ἔδια ζωὴν. Πάλι στὰ ἔδια, πάλι σὰν πρῶτα... Στὶς ἐκδρομές, στὰ ξωκλήσια, στὰ ψαλσίματα. Καὶ παράμερα στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του τὰ νεανικὰ αἰσθήματα τῆς λιμνῆς καὶ τοῦ γκρεμοῦ, μὲ τὴν Πολύμνια καὶ τὴ Μαχοῦλα. Μ' αὐτὰ ἦταν πόνοι καὶ ἀδυναμίες ἀνομολόγητες καὶ ἀσυγχώρητες—άμαρτωλές! Φανερωνόταν ὀμέσως ἡ αὐστηρὴ μορφὴ τοῦ πάτερ-Διονύσιου καὶ τὰ φευγάτιζε ὅλα τὰ φαντάσματα καὶ τοὺς πειρασμούς. "Ο Διονύσιος, δ' ἀββᾶς, δ' πνευματικός! Δὲν εἶχε γυρίσει ἀκόμα ἀπ' τὴ Σύρο (αὐτὸ ἔγινε στὰ 1882, ΣΒΒ 455), δπου, προσκαλεσμένος ἀπ' τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργο, εἶχε κάνει θαύματα μὲ τὴ δράση καὶ τὴ διασκαλία του. "Ο Μωραΐτίδης στὰ 1866, δευτεροετής τοῦ Βαρβακείου, πήγε στὴ Σύρο καὶ γνώρισε τὸ θεῖο του. (Μὲ τοῦ βορ. τὰ κύμ. Α', 119 καὶ ΣΒΒ 455). Γύρισε θαμπωμένος ἀπ' τὴ γνωριμία του καὶ ἔξιστορούσε καὶ διηγόταν μὲ θαυμασμὸ τὶς ἐντυ-

πώσεις του. Μὰ κι ό Ππδ. σὲ κάποιο ἀπ' τὰ ταξίδια του στὴ Σκίαθο ἀξιώθηκε νὰ τὸν γνωρίσει. «Οταν ἀργότερα τὸν νεκρολογοῦμε μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε δόλο τὸ γόητρο, ποὺ ἔξασκοῦμε στὴ ψυχῆ του ἡ ἐπιβλητική αὐτὴ φυσιογνωμία τοῦ ἀσκητῆ.» *«Ἐπὶ ἐβδομήκοντα ἔτη, γράφει (Π 260), φορῶν τὸ σχῆμα ἑκεῖνο, τὸ τοσοῦτον ἀστόργως θεωρούμενον παρ' ἡμῖν σήμερον, δὲν ἔταπείνωσε τὸ φρόνημα, δὲν ἥθετησε τὰ ἐπηγγελμένα. Ἡτο πνευματικός, ἦτο κήρυξ, ἦτο προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος. Ἡτο ἀρχαιοπρεπέστατος καὶ δὲν ἦνείχετο νεωτεριστικόν... ὅταν τὸν ἐπλησίαζέ τις, κατελαμβάνετο ὑπὸ σεβασμοῦ τηλικούτου, ὥστε τὰ ἔχανε κατὰ γράμμα...». Τί ψηλὴ ἡ κλήση τοῦ πνευματικοῦ! Στὸ μοναστήρι τοῦ Εύαγγελισμοῦ ὑπάρχουν καλόγεροι αὐστηροί, ἀσκητικοί, μὲ πολιτεία ἀμόλυντη καὶ χριστιανική. Ὁ πάτερ - Δαμιανὸς, δ ἡγούμενος, πρέπει πολλὲς φορὲς νὰ τοῦ θύμησε τὶς σπουδές του. Ὁ Νήφων, δ παιδικός καὶ ψυχικός του φίλος, εἶναι φευγάτος στὸ *“Αγιο”* *“Ορος*, καλόγερος στὴ μονὴ Δοχειαρίου. Μακάριος, ποὺ γλύτωσε ἀπὸ τὰ κοσμικὰ βάσανα, — τὰ ὅσα τραβοῦμε δ Ππδ. — καὶ ἀφοισιώθηκε στὴν ἄσκηση τῆς ψυχῆς καὶ στὸ ἰδανικό του, — σκεφτόταν πολλὲς φορές.*

Στὸν Πειραιᾶ. *‘Ο χρόνος κυλᾶ. Πλησιάζει δ Σεπτέμβρης. Ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ χωριοῦ εἶναι βαρειά καὶ ψυχρή γιὰ τὸν ἀνωφέλευτο νέο. Καὶ παίρνει τὴν ἀπόφαση νὰ κατεβῇ στὸν Πειραιᾶ, σὲ κανένα συγγενῆ του ἡ χωριστὸν του, νὰ ζητήσει δουλειά, νὰ σπουδάζει κιόλας παράλληλα. Τὰ παραδείγματα ἥταν πολλὰ. Καὶ παράδειγμα ὑπέροχο, ποὺ δ παπᾶς συχνὰ θὰ τὸ ἔφερνε, γιὰ συνέριο καὶ γιὰ σύγκριση (ἀλλοίμονοι...) ἥταν δ πρῶτος του ξάδερφος δ Σωτῆρος Οἰκονόμου, δμήλικός του, συμμαθητής του, φίλος του. Πόση διαφορά, πόση ἀπόσταση ἀνάμεσά τους, ἀλήθεια! Ὁ Σωτῆρος, σὰν τέλιωσε τὸ ἔλληνικό, ἔγινε ἔωμάχος καὶ θαλασσινός, ἔπειτα ἔφυγε στὸ Σουέζ καὶ δούλεψε στὴ διάρωγα. Γυρίζει μὲ λεφτά, ἀνακουφίζει τὸ σπίτι του καὶ μὲ χίλιες δραχμὲς φεύγει στὴν *‘Αθήνα—εἴκοσι χρόνων!* —, δπου, δουλεύοντας σ' ἔνα φαρμακεῖο, τελιώνει τὸ γυμνάσιο καὶ γράφεται ἀμέσως στὸ πανεπιστήμιο (ΓΠ 236). Πόση διαφορά ἀπὸ τὸν ἄπραγο, τὸν ἀναποφάσιστο ξάδερφό του. *‘Ο Μωραΐτης πάλι, μόλις τέλιωσε τὸ σχολαρχεῖο, ἔκανε δημογραφικός στὴ Σκίαθο!* *‘Ο ἀλλος, δ Σπύρος Μωραΐτης, δγωνίστηκε κι αὐτὸς γιὰ τὴν προκοπή του!* Κάπου δ Ππδ. ζητᾶ νὰ ρίξει τὸ βάρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν κατάντια του σὲ κληρονομικὲς ἀμαρτίες (Η 53), *«σχοίνισμα κληρονομίας»* (Β 108), ἀλλοῦ πάλι στὸν πατέρα του (Η 104), ποὺ τὸν ἀφήσει ἐλεύθερο νὰ πάρει τὸν κατήφορο καὶ νὰ χαθῇ στὸ συμβολικὸ ρέμα τῆς ζωῆς του. Γιὰ τὸν Οἰκονόμου πάλι μιλῶντας, εἶναι χαρακτηριστικό, πῶς τονίζει τὴν αὐστηρότητα καὶ ἀρχαικότητα τῶν γονιῶν του. *‘Ο Χαιρήμων τὸν ἐπιπλήττει:* *«Ἐτσι χάνουν τὸν δρόμον τους, δσοι δὲν εἰξεύρουν πόθεν ἔρχονται καὶ ποῦ πηγαίνουν...* Διατὶ δὲν ἔκαμες ὑπακοήν; Δὲν σοῦ εἶπεν δ πατήρ σου, δτὶ ἔπρεπε νὰ μείνῃς ἑκεῖ μέχρι τέλους τῆς λειτουργίας; Διατὶ ἔφυγες; *“Υπαγε, εἶπε,* νὰ βάλῃς μετάνοιαν εἰς τὸν πατέρα σου καὶ νὰ τοῦ εἴπης ἐκ μέρους μου, δτὶ ὀφείλει νὰ εἶναι αὐστηρότερος πρὸς τὴν νεότητα.*

Φταίει λοιπὸν κι

δ πατέρας του; Τὸ πίστευε αὐτὸ δ Ππδ.; Τί τοῦ ἔλειπε τάχα καὶ δὲν μπόρεσε ν' ἀκολουθήσει τὸ δρόμο τῶν συγγενικῶν συμμαθητῶν του, ποὺ ἡ θέση τους δὲν ἦταν καθόλου πλεονεκτική; Πόσο τὸν ἔβλαψεν ἀλήθεια ἐκείνη ἡ τετράχρονη σχολὴ στὴ Σκίαθοι... Ἡταν ἀγαθός, ἦταν καλὸς δ πατέρας του. Εἶχε ἀδυναμία στὸ πρῶτο ἀγόρι του. Τὸ εἶχε χαῖδεμένο, συγχωροῦσε τὶς ἀταξίες του, ἀνεχόταν τὶς ἰδιοτροπίες του, ποὺ πολλὲς φορὲς τὶς πλήρωνε πολὺ ἀκριβά. "Ομως οἱ ἀταξίες πέρασαν κι ἔκαναν νὰ ριζωθῇ ἀνεπαίσθητα μέσα του ἡ μεγάλη, ἡ ἀνεπανόρθωτη ἀταξία—ἡ ψυχική. Ἡ ἰδέα τῆς ἀναπηρίας, ποὺ τὸν ἀφώπλισε κυριολεκτικά, γιὰ νὰ τὸν σύρει στὴ μανία μὲ τὰ ἑκκλησιαστικά, στὴ θρησκοληψία.

'Οστόσο, τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1870, δ παπᾶς τὸν στέρενει στὸν Πειραιᾶ γιὰ νὰ συνεχίσει τὸ γυμνάσιο. Γράφτηκε στὴν Γ' τάξη. «Τὴν Γ', μᾶς πληροφορεῖ δ ἔδιος στὸ αὐτοβιογράφημά του, ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἰτα διέκοψα τὰς σπουδάς μου...» (ΓΠ 247). 'Ο Ρήγας, δ Ζερβός καὶ οἱ ἄλλοι ἀγνοοῦν τὸ ταξίδι αὐτό. Τὸ ἀναφέρει ὅμως ὁ Merlier (ΓΠ 1ε'). 'Ημεῖς τὸν βρίσκουμε στὴν 'Αθήνα (14 Ιαν. 1871), νὰ τρέχει μὲ συστατικὲς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Κομούνδομρο, νὰ μὴν τὸν βρίσκει ποτὲ γιατὶ «ἔπασχε ἐκ ποδάρας» (ΓΠ 3), γιὰ νὰ τὸν βάλει σὲ καμιὰ θέση. Τὸν βρίσκουμε νὰ ζητᾷ ἀπὸ τὸν πατέρα του παρόν. «Ἄλλα σημειωτέον, γράφει, δτὶ ἔγω σᾶς ἔζήτησα ἐνεστώς, καὶ σεῖς μοῦ προσφέρετε τρόπον τινὰ μέλλον. Τούτο εἶναι δεσμῷ!» (ΓΠ 3). Τότε εἶχε διακόψει πιὰ τὴ φοίτησή του στὸν Πειραιᾶ, χωρὶς ἄλλο. Γιατὶ δ πατέρας του τοῦ παρατηρεῖ «βλέπω δτὶ πάλιν ἐκλώτσησας καὶ παρόν καὶ μέλλον συμφέρον!» (ΓΠ 4). Τὸ παρόν συμφέρον ἦταν ἡ θέση, ποὺ γύρευε. Μέλλον συμφέρον ἦταν τὰ μαθήματά του, ποὺ τὰ παράτησε. Στὸν Πειραιᾶ φαίνεται μάλωσε πάλι μὲ κανένα καθηγητή του «ἀγράμματον», καὶ ἀηδιασμένος ἀπ' τὴ στενοχώρια τῆς ξενιτειᾶς, τῆς πολιτείας, τῆς ἀνέχειας, (ποὺ νὰ τὸν προφτάσει δ παπᾶς καὶ πῶς νὰ μπορέσει δ ἀπραγος νέος νὰ βρῇ μόνος του πόρο ζωῆς!), τὰ χτύπησε κάτω καὶ γύρισε στὴ Σκίαθο. Τὰ ἔδια καὶ τὰ ἔδια —ἄλλοι μόνο! Τὸ πίστεψε πιὰ κι αὐτός. Δὲν ἦταν γιὰ τίποτα. 'Απολύτως τίποτα. Καὶ συναντᾶ στὴ Σκίαθο τὸν παιδικό του φίλο, τὸ Νικόλα Διανέλλο, ποὺ εἶχε φύγει στὸ "Άγιο" "Ορος" καὶ ἔγινε καλόγερος Νήφων. 'Ο Νήφων τὸν κατηχεῖ στὸν ἀσκητισμό. Δὲν ἦταν μακρυά ἡ Χαλκιδική. Κοντά, τὴ βλέπανε κατάντικρα. "Επειτα τὸ "Άγιο" "Ορος", ἦταν παιδικὴ νοσταλγία τοῦ Ππδ. Καὶ τέλος μιὰ διέξοδος στὴν ἀπραξία. 'Ο δὲ πάτερ - Δαμιανὸς καὶ ἡ καθημερινὴ ἐπικοινωνία του μὲ καλογέρους ντόπιους καὶ περαστικούς, εἶχαν γεμίσει τὴ φιλόθρησκη ψυχή του μὲ τὴν ἀσκητικὴ ἰδέα. Καὶ μὲ τὸ Νήφωνα φεύγει, φθινόπωρο τοῦ 1872, μὲ τὴ γολέτα τοῦ Μαυρογιαλῆ στὸ "Ορος" (ΓΠ 229). Τὶ νὰ πῆ δ πατέρας του. Στὸ κάτω τῆς γραφῆς γιὰ προσκύνηση πήγαινε.

Στὸ "Άγιο" "Ορος". Εἶχε πατριώτες στὸ "Ορος"—εἶχε καὶ γνωστούς του καὶ φίλους τοῦ πατέρα του. Καθημερινῶς κατέβαιναν καλόγεροι στὴ Σκίαθο. «Κατέβαιναν, γράφει, μοναχοὶ περαστικοὶ ἀπὸ τὸ "Άγιον" "Ορος" καὶ ἐπεσκέπτοντο τὰ μονύδρια τῆς Σκιάθου»

κι ἔπειτα τραβούσανε γιὰ τὴν "Υδρα (ΙΔ 70), δ' Ἀλύπας, ἥταν στὸ "Αγιο" Όρος ἡγούμενος (ΙΑ 83). Καταλύει στὸ κελὶ κάποιου γηραιοῦ συμπατριώτη του. 'Απ' αὐτὸν ἄκουσε πολλὰ ἱστορικὰ γιὰ τὴ Σκιάθο. Μάζεψε πολλές παραδόσεις καὶ θρύλους γιὰ τὸ Κάστρο. Στὸ "Ορος δ Ππδ. ἔμεινε «δλίγους μῆνας...» (ΓΠ 247), ποὺ μᾶς τοὺς ἀνεβάζει δι Ρήγας σὲ 6—7 (ΓΠ 229). 'Ο ՚διος γράφει «...τῷ 1872, είκοσαετής ὡν, ἔτυχε νὰ μεταβῶ καὶ νὰ διατρίψω ἐπὶ τινας μῆνας ἐν Μακεδονίᾳ. Ἐγνώρισα ἐκεῖ ἔντιμον συμπατριώτην, ἀπὸ πολλῶν ἔτῶν ἀποδημούντα. Μετ' ἀφελείας καὶ ἀνευ στόμφου δ' ἀνήρ οὗτος μ' ἐδίδαξε πολλά!..» (Δ 72). Δὲν μᾶς εἶναι γνωστός δι πατριώτης του αὐτὸς καλόγερος, ποὺ τόσα τοῦ ἔμαθε, σχετικὰ μὲ τὸ μοναχικὸ τάγμα, τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοσην καὶ τὰ ἱστορικὰ τῆς Σκιάθου.

Στὸ "Ορος δ Ππδ. ἀσκήθηκε, μελέτησε καὶ σπούδασε. "Εμαθε τὰ ψαλτικὰ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ στὴν ἔντελεια. Καὶ συνηθίζει πάντα νὰ κάνει λόγο γιὰ τὰ ἀγιορίτικα συνήθια. «Ἐψάλαμεν τὴν "Αμωμον, δπως συνηθίζεται εἰς τὸ "Άγιον "Ορος (Γ 159), «ἀνέγνωσε τὸν ὅρθρον κατὰ τὸν ἰδιάζοντα αὐτῷ τρόπον διὰ τοῦ κομβοσχοινίου» (Θ 93), «... τὸ ἀπλούν καὶ ἀπέριττον ἐκκλησιαστικὸν ὑφος, δποτὸν μόνον εἰς τὸ "Άγιον "Ορος καλλιεργεῖται» (Γ 46). Θυμάται τοὺς «μοναστηριακὸς ἀρσανάδες» (Θ 54), θυμάται τὴ Χαλκιδικὴ (Γ 73), τὸν θεσπέσιον "Αθω (Γ 159), σὲ πανηγυρικὸ δὲ ὅρθρο γιὰ τὴ μονὴ τῆς Λαύρας (Π 220), ἔξυμνησε τὴν ἐλληνικότητα, τὸ μεγαλεῖο, τὸ παρελθόν, τὴν ἀγιωσύνη τοῦ θεοβάδιστου "Αθωνα καὶ στέρνει τὸ νοσταλγικὸ καὶ «μυστηριώδη του ἀσπασμὸν εἰς τὰς ὑπωρείας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς "Αθω, μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χιλιετεῖς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰώνια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μινυρισμοὺς τῶν ἀπειραρίθμων κωδώνων...». Θυμάται τὴ Μονὴ Δοχειαρίου (Ι 54), τὴ Μονὴ Ζωγράφου μὲ τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ "Αη-Γιώργη (Π 227). Καὶ ἀσκήθηκε... προετοιμάστηκε γιὰ μοναχός. "Εμαθε τὸν τρόπο τῆς κουρᾶς, τὴν ἀκολουθία, τὶς διατυπώσεις της. Πίστευε καὶ ἔνοιωθε βαθιὰ τὸ ρητὸ «τοῖς ἐρημικοῖς ζωὴ μακαρίοις ἐστί, θεῖκῷ ἔρωτι πτερουμένοις...» (ΙΗ 170). Μὰ ἀνεπάντεχα φεύγει ἀπ' τὸ "Ορος καὶ γυρίζει στὸ νησί. Σ' ἔνα του διήγημα μᾶς λέγει διτι αἰτία, ποὺ δὲν ταΐριασε νὰ γίνει καλόγερος, δπως εἶχε ἀποφασίσει, ἥταν ἡ μόρφωση του: «... ἀν ἥθελαν νὰ μὲ κάμουν καλόγερο, δὲν ἔπρεπε νὰ μὲ στείλουν ἔξω ἀπὸ τὸ μοναστήρι», δπου ἔγινε τάχα δικηγόρος (Β 108). Ἀλλὰ στὸν Κοσμολαζῆτη εἶνε σαφέστερος, ἀναφέρεται δὲ στὸν ἔαυτὸ του καὶ στὸ ἐγχείρημά του αὐτό. Μνημονεύει καὶ τὸ Νήφωνα (ΙΗ 147). Οἱ αύστηροι μοναχοὶ ἀποτρέπανε, «συνήθιζαν ν' ἀποθαρρύνουν σκληρῶς πάντα νέον, προσερχόμενον μὲ πόθον δπως ἐνδυθῆ τὸ μοναχικὸν σχῆμα» (ΙΗ 146). Καὶ συνοψίζει ὅσο μπορεῖ πιστότερα τὶς συστάσεις, τὶς ἀποτροπές τους: «Ἡμεῖς παιδὶ μου, ποὺ μᾶς βλέπεις ἐδώ, εἴμεθα μετανοημένοι ποὺ ἥρθαμε, ἔτσι βρεθήκαμε κι ἡμεῖς. Τώρα εἶναι εἰς παρακμὴν τὸ μοναχικὸ τάγμα. Ἄχ! τὸ ἀγγελικόν, σχῆμα παιδὶ, μου εἶνε μεγάλο πρᾶγμα!.. Βλέπεις τὸν καλόγερον, πῶς τὸν ἔχουν ζωγραφίσει

καρφωμένον εἰς τὸν Σταυρόν, εἰς ὅλους τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν εἰς τὸ "Ορος!.. Σύρε πίσω στὸν κόσμο παιδὶ μου. Στὴν εὐχὴν τοῦ Θεοῦ! εἰς ὁδὸν εἰρήνης τέκνον μου!». Μιὰ ἡρωΐδα του ἔχει σκέψεις πολὺ κοσμικές γιὰ τὴν καλογερική: «... Μὲ τόσην καλλονὴν καὶ νεήτητα, ὡς τὴν ἴδικήν σας, καὶ νὰ ὑπάγῃ νὰ ταφῇ τις! νὰ γίνῃ ἀσκήτρια, ἐρημῖτις, νυκτερίς, κουκουβάγια! Νὰ μὴ βλέπῃ κόσμον, νὰ μὴ ἀκούῃ ζωῆν! Νὰ καταδικάσῃ αὐτὴ ἑαυτὴν εἰς ἵστριον ἀγωνίαν, εἰς βραδὺ ψυχορράγημα, εἰς ὄστερικὸν θάνατον, ὥ, Θεέ μου! καὶ ποῖος δὲ λόγος;..» (ΙΕ 96). Πήγε στὸ "Ορος μὲ θέρμη, εἶχε μεγάλη ἰδέα γιὰ τὴ θεοβάδιστη πολιτεία, μέσα στὶς ἀναποδιές τῆς ζωῆς του ἡ ἀπόφαση νὰ καλογερέψει ἀντάμωνε στὴ ψυχὴ του πολὺ λίγους δισταγμούς, ἔπειτα ἦταν κι δὲ Νήφων, ἦταν κι δὲ νεανικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ πίστη του ἡ βαθειά! Νὰ πᾶς ψυχολογεῖ τὸν ἑαυτό του κάπου: «Ἐνρίσκοντο τότε δέκα ἡ δώδεκα νέοι τρέφοντες, ὅπως ἐφαντάζοντο τούλαχιστον, κλίσιν εἰς τὴν καλογηρικήν, ὅπως αὐτοὶ τὴν ἤννόουν. Πρὸς τοῦτο δὲν ἦτο ἀνάγκη οὕτε διδαχῆς οὕτε πειθοῦς μεγάλης. Ἡσαν προθυμότατοι...» (ΙΗ 146). Γεμάτοι λοιπὸν ἐνθουσιασμὸ φεύγουν στὸ "Ορος. Ἀλλὰ τοὺς περίμενε μαύρη ἀποκαρδίωση. «Τόσον ἐπάγωσαν, διηγεῖται ὁ Ἱδιος, ἅμα ἔφθασαν ἐκεῖ, τόσον ἐτρόμαξαν ἀπὸ τὸ μεγαλεῖον τῶν θρησκευτικῶν συνάξεων, ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ τάξιν τοῦ κοινοβιακοῦ βίου, ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῶν προσώπων ἐκείνων τῶν γηραιῶν μοναχῶν, ὃστε ἔνας ἀπ' αὐτούς... εἰς τόσην ἀθυμίαν ἔφθασεν, ὃστε τοῦ ὑπέβαλεν διαβόλος εἰς τὸν νοῦν, νὰ ριφθῇ ἀπὸ τὴν «ἀπλωταριάν», τὸν ὑψηλὸν ἔξωστην τοῦ μοναστηρίου, καὶ νὰ αὐτοκτονήσῃ...» (ΙΗ 146). Καὶ τὴν αὐτοκτονία αὐτὴ τοῦ νεαροῦ ἰδεούλογου θὰ εἴχε ὑπόθεση στὸ χαμένο διήγημά του **"Ο Αὐτοκτόνος**, ούγχρονο ἀκριβῶς μὲ τὸν Καλόγερο! Ήταν ἀληθινὸ τάχα, ἔγινε πραγματικὰ στὸ "Ορος ἔνα τέτοιο δρᾶμα; "Οταν, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, σκεφτῷ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ππδ. νὰ ἐκμεταλλεύεται μόνο πραγματικὰ γεγονότα ἡ ἀκούσματά του μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικοθρησκευτικῶν ἀντιληφεών του, πάω νὰ πιστέψω, πῶς τὸ δρᾶμα αὐτὸ ἦταν πραγματικὸ καὶ πολὺ πρόσφατο, ὅταν πήγε στὸ "Ορος. Θὰ τοῦ τὸ διηγήθηκαν μὲ μαύρα χρώματα οἱ καλόγεροι καὶ θὰ ἄφησε ἀνάλογη ἐπίδραση στὴ ψυχὴ του. Μὰ στοχάζουμαι, πῶς κι δὲ χαρακτήρας του δὲ σκληροτράχηλος καὶ παράξενος, δὲν μπόρεσε νὰ βολευτῇ μὲ τὸ δουλικὸ ρόλο τοῦ ὑποταχτικοῦ—ὅλο ταπεινώσεις καὶ βασανιστικές ἀξιώσεις, καθὼς τὶς τραβιοῦσε καὶ τὶς ἀνιστοροῦσε δὲ Νήφων. Πολλὰ λοιπὸν εἶδε καὶ ἄκουσε καὶ γόησε ἀπὸ κοντά στὸ "Ορος, ποὺ τοῦ χτύπησαν ἀσκημα, τοῦ πάγωσαν τὴ θέρμη καὶ τὸν πόθῳ γιὰ τὴν καλογερική. "Ο Ἱδιος ἀργότερα, ἔξομολογούμενος ἔλεγε, πῶς «ἡ ἐκ τοῦ πλησίον γνωριμία μὲ τὴν καλογηρικὴν ζωὴν τοῦ ἔδωκε πολλούς δισταγμούς» (ΣΤ ζ'). Νὰ λογαριάσουμε ὅμως κοντὰ σ' αὐτὰ καὶ τὴ μόρφωσή του, ποὺ τοῦ ἀνοιγε ἄλλους δρόμους, ἐνδεχόμενες φιλοδιξίες μέσα στὴ ζωὴ, πάντα πνευματικές. "Επειτα ἦταν καὶ τὸ σπίτι του, ποὺ πάντα τοῦ ἀνοιγε μιὰ μερίδα ὑποχρεώσεων, σὰν πρῶτο ἀγόρι ἀνάμεσσα σὲ τέσσερις ἀδερφές, καὶ δὲν ἦταν—ἔτσι θὰ σκεφτόταν—μικρό, νὰ λι-

ποταχτήσει, νὰ καταπατήσει κάποιες ἐλπίδες καὶ προσδοκίες, ποὺ πάντα, παρ' ὅλες τὶς ἀποτυχίες του, στήριζαν πάνω του οἱ δικοὶ του. Πραγματικά, τὸ μήνυμα τῆς κουρᾶς του θὲν' ἀκουγόταν στὴ Σκίαθο σάν ἀληθινὴ λιποταξία, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἔλειπαν παρόμοια παραδείγματα στὸ φιλόθρησκο νησί. ⁹ Ήταν καὶ τὸ κήρυγμα, ἡ διδασκαλία τοῦ πάτερ-Διονύσιου. Δὲν προσηλύτιζε ὁ Διονύσιος στὸν ἀσκητισμό. Συνήθιζε νὰ ἀποθαρρύνει, νὰ κρυώνει, ν' ἀποτρέπει τοὺς ἐθελοντές του, δταν μάλιστα τύχαινε νᾶναι νέοι. Δὲν ἥθελε τὸν αὐστηρὸ διδασκητισμὸ διονύσιος. ⁹ Ήταν «θιασώτης τοῦ μιγάδος πολιτεύματος, τοῦ νὰ διάγῃ δηλαδὴ συνήθως πλησίον τῶν πόλεων καὶ τῶν μεγάλων κέντρων... Ἀπέτρεπε τοὺς θέλοντας ν' ἀποσυρθῶσιν εἰς ἀπόλυτον ἡσυχίαν ἐν τῇ ἐρήμῳ...» (Μωρ. Μὲ τοῦ βορ. τὰ κύμ. Δ', 141). Πίστευε στὴν πνευματικὴ ἀποστολὴ τοῦ κλήρου πλάι κι ἀνάμεσσα στοὺς ἀνθρώπους, ὅπου μὲ τὸν ἀγῶνα δοκιμάζεται καλλίτερα ἡ ψυχὴ καὶ ἡ ἀγγελικὴ κλήση φτάνει πραγματικὰ στὸ σκοπό της. Κάποτε ἐμπιστεύτηκε στὴ μάννα του, πῶς θὰ γίνει «κοσμοναλόγερος», ἥγουν ἀσκητὴς τῆς κοινωνίας. Σ' αὐτὰ τὰ λόγια ξεχαράζει ἀπὸ μακριὰ ἡ διδασκαλία τοῦ Διονύσιου. Καὶ ἥθελε νὰ δεῖξει στὴ μάννα του, πῶς, κοντά στοὺς γνωστούς, ὑπάρχει καὶ ἔνας ἄλλος δρόμος ψυχικῆς ἀσκησῆς καὶ πνευματικῆς ἀποστολῆς. Δὲν δῆγεν στὴν ἔρημο οὔτε στὴ μόνωση, μὰ φιδοσέρνεται ἀθόρυβα κι ἀκοίταχτα μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ κόσμου, ἀπείραχτος ἀπ' τὶς ἀδυναμίες του; ἀλώβητος ἀπ' τὴν περιέργειά του, ἀπάτητος ἀπ' τὴν κακία του. «Ενας δρόμος τραχὺς καὶ ἀνηφορικός, ὅπου ἔχει νὰ δώσει κανεὶς σὲ κάθε βῆμα καὶ μιὰ σκληρὴ μάχη, μάχη διπλῆ καὶ διμέτωπη, ἀπ' τὴν μιὰ μεριὰ μὲ τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἔαυτοῦ του, ἀπ' τὴν ἄλλη μὲ τοὺς πειρασμοὺς τοῦ κόσμου, ποὺ θέλει φώτιση καὶ διδαχὴ. Γι' αὐτὸ γράφει κάπου, πῶς «ἀκριβῶς ἡ ἀνάμνησις ἔκεινη [τῆς λουομένης κόρης], ἔπρεπε νὰ μὲ κάμη νὰ γίνω μοναχός» (Β 108), ἀν ὑπάρχει τάχα λόγος ν' ἀσκητέψει κανεὶς, αὐτὸς περισσότερο ἀπ' δλους εἶναι, νὰ νικήσει τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες—δλους τοὺς πειρασμοὺς τῆς σάρκας. Γι' αὐτὸ δυσκολεύουμαι νὰ παραδεχτῷ τὴν ἀποψῆ (ΣΚ 20), πῶς δ Ππδ. δὲν καλογέρεψε, γιατὶ τὸν τραβισθαν στὸν κόσμο οἱ ἐφηβικοὶ ἔρωτές του. Αὐτοὶ ήταν σύννεφα καὶ καπνοί, ποὺ πέρασαν διαβατάρικοι στὸν δρίζοντα τῆς νεανικῆς ψυχῆς του, γιὰ ν' ἀράξουν ἀπόμερα σ' ἔνα βάθος, ἐνῶ μεσουρανοῦσε τὸ φωτεινὸ μετέωρο τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεαλισμοῦ του. Στὴν τελευταία κατάληξη του τὸ ζήτημα τῆς μετάβασής του στὸ "Ορος ἐντοπίζεται στὰ ἔξης: "Οτι δ Ππδ. φιλόθρησκος καὶ εύσεβης νέος, τραβηγμένος ἀπ' τὰ γράμματα, ποὺ τοῦ ἔστελνε στὴ Χαλκίδα (ΣΤ ζ'), κι ἀπ' τὶς διηγήσεις τοῦ Νήφωνα, ἔφυγε σὲ στιγμὲς νεανικοῦ ἐνθουσιασμοῦ στὸ "Αγιον" Όρος, χωρὶς κανένα ἀποκλειστικὸ σκοπό, μὰ μὲ τὴν ἀπώτερη σκέψη, ἀν τάβρισκε βολικὰ νὰ καλογερέψει—«χάριν προσκυνήσεως...», ὅπως γράφει ὁ Ζδίος (ΓΠ 247). "Εμεινε ἀρκετὸ διάστημα καὶ γιὰ τοὺς λόγους, ποὺ ἔξηγήσαμε παραπάνου, καὶ ποὺ δὲν ξέρουμε ποιὸς βάρυνε στὴν ἀπόφασή του περισσότερο, ἔφυγε ἀπὸ τὸ "Ορος καὶ γύρισε πάλι στὸ νησί. Θυμάμαι πάνου σ'

αύτά τό πάθημα τοῦ Βιζυηνοῦ. Κι ἐκεῖνος ἔμπλεξε μὲ τὸ ράσσο, δυμῶς χάλασσε τὸν κόσμο κι ἀγωνίστηκε γιὰ νὰ τὸ γλυτώσει. Ὁ Βιζυηνὸς θρησκευτικὴ συνείδηση δὲν ἦταν, ἀφήνω, ποὺ κι ὁ ἔρωτας καὶ τὰ καλογερικὰ παθήματά του, τὸν ἔκαναν νὰ συχαθῇ τὸ ἀνεπιθύμητο σχῆμα. Ὁ Ππδ. πίστευε κι αἰσθανόταν κλίση ἑσωτερικὴ! Κι ἐδὼ βρίσκεται ἡ μεγάλη διαφορά, ἀνάμεσα στοὺς δυὸς μεγάλους διηγηματογράφους, διαφορὰ ποὺ δρίζει καὶ τὸ ἔργο τους!

19) Βαρβάκειο. Εἰκοσιδύο χρόνων ἀντρας, τὸ Σεπτέμβρο τοῦ 1873 (ΓΠ 7), ἀφοῦ ἔγινε πιὰ βαρετὸς στὴ Σκίαθο, κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τελιώσει τὸ γυμνάσιο, κι ἀπὸ κεῖ νὰ προσπαθήσει νὰ πάρει τὸ δίπλωμα τοῦ καθηγητῆ—καὶ νὰ γυρίσει κάποτε ἐλληνοδιδάσκαλος στὴ Σκίαθο. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1873 τὸ περνᾶ μὲ μεγάλη στενοχώρια. Ἡταν σωστὸ μαρτύριο καὶ γιὰ κεῖνον καὶ γιὰ τὸ σπίτι του. Ἡ μεγαλείτερη ἀδερφή του, ἡ Οὐρανία, εἶχε ἀποκατασταθῆ ἀπὸ δυὸ χρόνια πρὶν, κι αὐτὸ δύνει κουράγιο στὸν παπᾶ. Ὁμως ὡς πότε δ' Ἀλέξανδρος θὰ ξαναγύριζε στὰ Ἰδια καὶ τὰ Ἰδια, χωρὶς καμμιὰ προκοπή! Ἡταν καὶ τὰ ἄλλα παιδιά, ἥταν καὶ οἱ δύσκολες περιστάσεις. Ὁ παπᾶς εἶχε πάψει νὰ κάνει τὸ γραμματικὸ στὸ μοναστήρι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ΓΠ 14). Τὸν εἶχαν ἀκόμα μεταθέσει ἀπ' τὴν ἐνορία του καὶ τὰ τυχερὰ εἶχαν λιγοστέψει (ΓΠ 10). Τὸ πρόβλημά του ταλαιπωρούσε ψυχικὰ τοὺς δικούς του—μὰ περισσότερο βασάνιζε τὸν Ἰδιο. Καθόταν ἀνεργος καὶ ἀπραγος, χασομέρης μὲ διαβάσματα καὶ ψαλσίματα, γεμάτος ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τοῦ Ἀθωνα, μὲ τὸ βάρος τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς κακομοιρίας του. Ὡ! ἥταν ἀποτυχημένος καὶ κακοροίζικος—ἔλεγε μέσα του. Ἄν τοῦ ἔλειπε ἡ συνοχὴ καὶ τὸ κουράγιο τῆς πίστης, θὰ μπορούσε νὰ φτάσει σ' αὐτοκτονία. Ἰσως καὶ νὰ τὴ σκέφτηκε πολλὲς φορές. Ὁμως δὲν ἥταν ἔτσι. Ὁ ἔρχομός τοῦ Σωτήρη Οίκονόμου καὶ τοῦ Ἀλέκου Μωραΐτηδη τὸν ἐνθαρρύνει. Ποτὲ δὲν εἶναι ἀργά! Κι δὲ Σωτήρης μεγάλος ἥταν στὰ χρόνια. Ἡ βιοπάλη τοῦ ἔφαγε ἀρκετὰ χρόνια. Μόλις εἶχε τελιώσει δὲ Σωτήρης τὸ γυμνάσιο κι ἐτοιμαζόταν γιὰ τὸ πανεπιστήμιο. Μὰ κι δὲ Ἀλέκος μικρὸς δὲν ἥταν καὶ μόλις εἶχε τελιώσει τὸν πρῶτο χρόνο τῆς φιλολογίας. Οἱ νέοι αὐτοὶ συγγενεῖς του, τοῦ στάθηκαν πολὺ εὔεργετικοί, γιατὶ τοῦ ἔδωσαν θάρρος καὶ ὕθηση. Ἔκαναν κι αὐτὸν καὶ τὸ σπίτι του νὰ πάρει κάποιαν ἀπόφαση. Περισσότερο ώφελιμος τοῦ φάνηκε δὲ Σωτήρης. Αὐτὸς ἥταν ζωντανὸ παράδειγμα αὐθόρμητης κι αὐτοκατόρθωτης προκοπῆς. Θὰ τοῦ εἶπε, θὰ τοῦ ἔξιστόρησε πολλά, τὸν κατατόπισε, τὸν συμβιόλεψε. Ὅταν τάχα κατέβαινε στὴν Ἀθήνα, μὲ λίγη καλὴ θέληση, θὰ μπορούσε νὰ πηδήξει τὴν τρίτη τάξη, ποὺ εἶχε παρατήσει στὴ μέση δυὸ φορές, καὶ σ' ἔνα χρόνο θάπαιρνε τὸ ἀπολυτήριο τοῦ γυμνασίου. Θὰ ἔφτανε ἔτσι γρήγορα τὰ ξαδέρφια του. Ἀργά δὲν ἥταν καὶ δὲν ἥταν δὰ καὶ τόσο δύσκολο. Στὴν Ἀθήνα δὲ Σωτήρης θὰ τὸν ἔπαιρνε στὸ δωμάτιό του, θὰ τὸν σύστηνε στὸ γυμνάσιο, θὰ τοῦ εύρισκε παραδόσεις. Ἡταν πολὺ πειστικὸς δὲ Σωτήρης καὶ στὸ διστακτικὸ ἔξαδερφό του καὶ στὸν ἀπελπισμένο παπᾶ. Καὶ τὸ παίρνουν ἀπόφαση. Ὁ Σωτήρης φεύγοντας νωρίτερα ἀνάλαβε νὰ τοῦ γράψει,

Δν θὰ μπορέσει νὰ κερδίσει τὴν τρίτη τάξη. Καὶ τοῦ ἔγραψε πολλὰ γράμματα. "Ενα μάλιστα δὲν πρόφεταις τὸν Ππδ. στὴ Σκίαθο (ΓΠ 8).

"Ετοι, τέλη τοῦ Σεπτέμβρη (ΓΠ 7), μὲ τὸ πρῶτο χινόπωρο, ὁ Ππδ. γεμάτος ἐλπίδες κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα. Κάπου μιλάει γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ καραβιοῦ. "Ηταν τὸ "Υδρα" ἢ τὸ Πανελλήνιον, καλά-καλά δὲν θυμόταν (Π 252). «Τὸ ταξίδιόν μας ὑπῆρξε εύάρεστον καὶ εύτυχές. 'Ο καιρὸς ἦταν μαγιάτικος...» (ΓΠ 7). Μὰ στὸ βαπόρι εἶχε περιπέτειες. 'Απὸ τὸ σπίτι τοῦ σύστησαν νὰ πασκίσει νὰ γλυτώσει τὸ εἰσιτήριο. Θὰ χωνόταν στὸ κατάστρωμα, θὰ ξέφευγε εὔκολα τὸν ἔλεγχο! "Ομως δὲν τὰ κατάφερε. Δέν ἦταν ἄξιος γιὰ τέτοια τεχνάσματα! Καὶ βιάζεται νὰ γνωρίσει στὸν πατέρα του, πῶς «έντος τοῦ ἀτμοπλοίου δὲν ἤμπορεσα νὰ γλυτώσω τὸν ναῦλον» (ΓΠ 8) — τὶ ἀναποδιά! 'Αναγκάζεται λοιπὸν νὰ διαθέσει τὸ λίγο χαρτζίλικι του γιὰ εἰσιτήριο Γ' θέσης καὶ νὰ βολευτῇ στὴν κουβέρτα. "Υστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια θυμάται τὸ ταξίδι του ἐκεῖνο, που τὸ βαπόρι ἦταν γεμάτο, ὁ κόσμος ζητοῦμε θέσην ν' ἀκουμπήσει. Καὶ ἀναγκάστηκε, ἀπὸ σεβασμό, νὰ παραχωρήσει τὴ θέση του σὲ κάποιον γεροντότερο καὶ νὰ μείνει στὸ κατάστρωμα! «'Αλλ' οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι, ἐπιλέγει, ἔφυγον πρὸ πολλοῦ, καθὼς ἔφυγε καὶ ἡ νεότης!..» (Π 252).

'Ο παπᾶς τὸν εἶχε φορτώσει μ' ἔνα σωρὸ δγγαρειές καὶ παραγγελίες. "Επρεπε νὰ τὶς τελιώσει καὶ δυσκολεύεται! Ποῦ νὰ πρωτοπάει; «... τρέχω, τοῦ γράφει ἀηδιασμένος, ἀνω-κάτω, ως νὰ ἐπρόκειτο νὰ καταμετρήσω τοὺς δρόμους τῆς μεγάλης Ἀθήνας, καὶ νὰ χορτάσω κονιορτόνων! (ΓΠ 7). "Ηταν ἐκεῖνος γιὰ τέτοια παθήματα; Κατεβαίνει στὸ δωμάτιο τοῦ Σωτήρη Οἰκονόμου, καὶ μένει δλο τὸ χρόνο μαζὶ του, χωρὶς νὰ πληρώνει νοίκι. Στὴν ἀρχὴ σκεφτόταν νὰ κουβαληθῇ στὸ σπίτι τοῦ Μωραΐτιδη καὶ τὸ ἔγραψε στὸν πατέρα του, «μετὰ τοῦ φιλτάτου Α. Δ. Μ. θέλω συγκατοικήσει ἀνεξόδως, δὲ σεβαστὸς πατήρ Γεράσιμος, θὰ μοὶ διδῃ, διτι εύκολύνεται, διὰ νὰ τὸν προγυμνάζω καὶ τέλος δλοι οἱ φίλοι προθυμοῦνται νὰ μὲ συνδράμουν...» (ΓΠ 7, 8). Τὸν ἔβλεπαν, ἔβλεπαν πόσο εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ήθικὸ δυνάμωμα. "Αγωνίζεται νὰ τὰ καταφέρει στὶς ἔξετάσεις του. Στὴν ἀρχὴ πηγαίνει στὸ τρίτο γυμνάσιο, «οἱ καθηγηταί, γράφει, ἐλπίζω διτι θὰ μὲ δεχθοῦν νὰ ἔξετασθῶ διὰ τὴν Δ'. Τοῦτο ἥδη ἐνεργῶ. "Ἐν ἀποτυχίᾳ δὲ ἔχω πάντοτε ἔγοιμον τὸ ἐνδεικτικὸν διὰ τὴν Γ'» (ΓΠ 9). Τί δοκιμασία γιὰ τὸ φιλότιμο καὶ τὶ ντροπὴ γιὰ τὴν ἡλικία του! Σὲ λίγο δίνει ἔξετάσεις στὸ Βαρβάκειο, δησου δ Μωραΐτιδης εἶχε γνωστούς, ἀλλὰ κυρίως, ἐπειδὴ φημιζόταν γιὰ καλλίτερο.

"Ετοι στὶς 6-9 τοῦ 8)βροῦ τελιώνει τὶς ἔξετάσεις στὸ Βαρβάκειο «καὶ ἐπέτυχα χάριτι Θεοῦ νὰ εἰσέλθω εἰς τὴν Δ' καὶ ἀνωτέραν τάξιν... μετὰ ἐπαίνων πολλῶν, ἀν καὶ δὲν ἔγνωριζα τοὺς καθηγητὰς οὕτε ἥμην συστημένος εἰς αὐτοὺς παρά τινων». (ΓΠ 12). "Ηταν αὐτὴ ἡ πρώτη καὶ τελευταία, ἡ μοναδικὴ, ἡ μεγαλείτερη ἐπιτυχία τῆς ζωῆς του. "Άλλη δὲν θὰ γνωρίσει πιὰ ποτέ! "Ηταν 22 χρόνων, ἀλλὰ τελειόφοιτος! "Αν καὶ δὲ παπᾶς ἔχει στενοχώριες καὶ τοῦ γράφει νὰ δανειστῇ ἀπὸ τὸ Σωτήρη λεφτά (ΓΠ 15), δ Ππδ. ἀ-

παντιά, πώς γιάλλη παράδοση δὲν ἔχει καιρό (ΓΠ 12). 'Ωστόσο ή παπαδιά δὲν παύει νὰ στέρνει διάφορα εἰδή καὶ ρουχικά (κυδώνια, σῦκα, τσοράπια, έσωβρακα). Καὶ ἔγινε καὶ τὸ λάθος νὰ τὸν γράψουν στὸ γράμμα τους «φοιτητὴν τοῦ Ἀρσάκειου». Τὶ εἰρωνία τῆς ἀπλοϊκότητας! «Τοῦτο δὲν θὰ εἰπῇ τίποτε, Ἀρσάκειον εἶναι τὸ παρθεναγωγεῖον... δπου ἐκπαιδεύονται τὰ κορίτσια, φοιτηταὶ δὲ εἶναι δσοι σπουδάζουν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον... Ἐγὼ δὲν είμαι οὕτε κόριτσι οὕτε φοιτητής. Τοῦ λοιποῦ θέλετε γράψει «μαθητὴν τοῦ Βαρβακείου Λυκείου». (ΓΠ 12). Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν παύει νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ἑκλογικὰ τῆς πατρίδας του: «Σύ, ἀδελφὲ Γεώργιε, σὲ παρακαλῶ νὰ μοὶ γράψῃς τὰ καθέκαστα διὰ τὰς ἑκλογάς, ἵτοι πόσοι θὰ ἔχουν κάλπες... καὶ πόσοι θὰ ψηφοφορήσουν» (ΓΠ 19). Προσπαθεῖ νὰ μηδὲ βοηθὸς στὸ ἐκπαιδευτήριο Μανούσου, δπου θὰ εἰχε τροφὴ καὶ ὄπνο, μὰ δὲν τὰ καταφέρνει (ΓΠ 25, 26). 'Ο παπᾶς πάλι, στενοχωρημένος οἰκονομικά, ζητᾶ νὰ πιαστῇ βοηθὸς στὸ Ἑλληνικό. Καὶ τρέχει ὁ Ἀλέξανδρος στὴν Ἀθήνα καὶ βρίσκει βουλευτὲς καὶ ἀνεβαίνει σκάλες· ύπουργειῶν, μὰ «ἡ μόνη δυσκολία», ποὺ τοῦ φέρνουν, «εἰναι ἡ ἔλλειψις πτυχίου!» (ΓΠ 28). Πόσο πολύτιμο εἶναι ἔνα παληόχαρτο! Γι' αὐτὸ στενόχωρα περνᾶ τοὺς μῆνες αὐτούς, «διότι δυστυχῶς η εἰς τοῦ Κ. Μανούσου εἰσοδός μου δὲν ἐπραγματοποιήθη καὶ ἀλλαχοῦ δὲν εὐτύχησα νὰ εὕρω πόρον τινά. Ἐντρέπομαι δὲ πάρα πολὺ καὶ τὸν Σωτηράκην, δστις μόνος του πληρώνει τὸ διπλούν ἐνοίκιον» (ΓΠ 29). Ζητᾶ ἀπ' τὸν πατέρα του «οἰκονόμησιν», καὶ προσθέτει «αὐτὰ εἶναι τὰ σκληρά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀληθῆ» (αὐτ.). Σ' αὐτὸ τὸ γράμμα, στὴν τελευταία σελίδα στέρνει καὶ ἔνα αὐτοσχέδιο ποίημα στὴ μάννα του (ΓΠ 30-31). Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό!..

Μάννα μου ἔγδιμαι τ' ἄμοιρο τὸ σκοτεινὸν τρυγόνι,
ὅπου τὸ δέρνει ὁ ἀνεμος, βροχὴ ποὺ τὸ πληγώνει.
Τὸ δόλιο! δπου κι' ἀν στραφῆ κι' ἀφ' δπου κι' ἀν περάση,
δὲν βρίσκει πέτρα νὰ σταθῇ, κλωνάρι νὰ πλαγιάσῃ.

'Εγὼ βαρκοῦλα μοναχή, βαρκοῦλ' ἀποδαρμένη,
μέσα σὲ πέλασγο ἀνοιχτό, σὲ θάλασσ' ἀφρισμένη,
παλαίω μὲ τὰ κύματα, χωρὶς πανί, τιμόνι,
κι ἄλλη δὲν ἔχω ἀγκουρά, πλὴν τὴν εύχή σου μόνη.

Στὴν ἀγκαλιά σου τὴ γλυκειά, μαννοῦλα μου ν' ἀράξω
μές τὸ βαθὺ τὸ πέλασγο αὐτό, πριχοῦ βουλιάδω.

Μαννούλα μου, κῆθελα νὰ πάω, νὰ φύγω, νὰ μισέψω.
τοῦ ροιζικοῦ μου ἀπὸ μακρυά τὴ θύρα ν' ἀγναντέψω.

Στὸ θλιβερὸ βασίλειο τῆς Μοίρας νὰ πατήσω,
κι' ἔκει νὰ βρῶ τὴ μοῖρά μου καὶ νὰ τὴν ἐρωτήσω.

Νὰ τῆς εἰπῶ εἶναι πολλά, σκληρά τὰ βάσανά μου,
ώσαν τὸ δίχτυ, ποὺ σφαλνά θάλασσα, φύκια κι' ὅμμο,
εἶναι κι' ἡ τύχη μου σκληρή, σὰν τὴ ψυχὴ τὴ μαύρη,
π' ἀρνήθηκε τὴν Παναγιά, κι' ὀπώλεος δὲν θαῦρη.

Κι' ἔκεινη μ' ἀποκρίθηκε κι' ἔκεινη ἀπελογήθη.

«ῆταν ἀνήλιαστη, ἀτυχε, η μέρα ποὺ γεννήθης·

ἄλλοι ἐπῆραν τὸν δάνθη, καὶ σὺ τὴν ρίζα πήρες·

δντας σὲ ἐπλασ' δ Θεός, δὲν είχεν ᄀλλες μοῖρες».

Εἶναι η θλιβερή μπαλάντα τῆς ἀνάποδης ζωῆς του. Δὲν ἥταν μικρός! "Ομως πόση παιδική τρυφερότητα διασώζει ἀκόμα μέσα

στὴν παρθενική, τὴν ἀδιάφθορη ψυχή του. Ἐναθρεμμένος χρόνια κοντά στὴ μάννα του, ἀποτραβηγμένος στὴν παρήγορη συντροφιά της, νοιώθει βαρύ τὸ χωρισμό της, πονεῖ γιὰ τὴ στέρησή της, στὴν ἄξενη πόλη, ὅπου βασανίζεται μὲ τὴ στενοχώρια καὶ τὴ φτώχια. Ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ ψυχονοοτροπία, που ἐκδηλώνεται στὸ πολῆμα αὐτό. Ἐχει βέβαια κάποια ρωμαντικὴ δόση τὸ ποίημα — ποὺ ἦταν συνήθεια τῆς ἐποχῆς. Μὰ δ πόνος του, ἡ ἀπαισιοδοξία του εἶναι τρομερή. Θεωρεῖ τὸν ἔσαυτό του ἀδικημένο ἀπὸ τὴ μοῖρα, φαρμακωμένο μέσα στὴ ζωή. Ὁ πόνος του δὲν βρίσκει πουθενά ἀντιστύλι | Τί βαριά, μὲ πόση ὥμη εἰλικρίνεια, ἀναδίνεται δ πόνος του στοὺς σπαραχτικούς στίχους :

Μαννούλα μου ήθελα νὰ πάω, νὰ φύγω, νὰ μισέψω,
τοῦ ροιζικοῦ μου ἀπὸ μακρυά τῇ θύρᾳ ν' ἀγναντέψω...

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἡττοπάθειά του, τυλιγμένη μέσα στὰ μουντά σύννεφα τῆς αἰσθηματικῆς ἀπαισιοδοξίας. Εἶναι τὸ τρυγόνι τὸ ἄμοιρο — κυνηγημένο ἀπὸ παντοῦ | Εἶναι βαρκούλα χωρὶς πανί, χωρὶς τιμόνι, που παλαίβει σὲ θάλασσα ἀφρισμένη, — τὴ σκληρὴ ζωή. Οἱ περιπέτειες καὶ τὰ ἀνάποδα περιστατικὰ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας του, τὸν εἶχαν χτυπήσει ἀνεπανόρθωτα. Ἀλλὰ μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς χαιρετοῦμε τὶς ἀπώτερες ἀπαρχὲς τῆς φιλολογικῆς του ζωῆς. Γιὰ τὰ συνθέματα τῆς πρώτης μαθητικῆς ἡλικίας του, μᾶς ἔμειναν μόνο ξηρὲς εἰδῆσεις. Στοὺς στίχους αὐτοὺς πρωτοσυναντοῦμε τὶς λογοτεχνικές του προσπάθειες. Χαιρετοῦμε τὴν ἀνατολὴ τῆς λογοτεχνικῆς του συνεδροσης, που ὀρχίζει νὰ μεστώνει καὶ νὰ στέκεται σὲ δικά της πόδια. Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἔχουν καὶ τέχνη ἀρκετὰ προχωρημένη καὶ εἰλικρίνεια, γιατὶ ἐκφράζουν τὶς πραγματικές καταστάσεις τῆς ψυχῆς του καὶ δὲν εἶναι, δοσο φαίνουνται, ρωμαντικοί. Ἐχει γνωρίσει τὸ Βαλαωρίτη, τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ ξεθαρρεύεται μὲ τὴ δημοτική, χαρακτηριστικὸ κι αὐτὸ τῆς εἰλικρίνειάς του | Οἱ λογοτεχνικὲς ἐπιδόσεις, τὰ διαβάσματα καὶ τὰ γραψίματα ἦταν παληγές ἀγάπτες καὶ δὲν τὰ παράτησε ποτέ. Εἶναι τὰ ἀπόμερα καταφύγια τῆς φαρμακωμένης ψυχῆς του, ὅπου βρίσκει ἀνακούφιση καὶ ισοπεδώνει τὶς ἀντιθέσεις τῆς ζωῆς του. Πνευματικὴ ὑπεροχή! Νά ἡ κορφή, που ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ξεχαράζει μπρός του, καὶ τὸν καλεῖ γιὰ νὰ τοῦ χαρίσει τὸ διπλὸ τῆς δυναμικότητας, μπροστὰ στὶς ἀμέτρητες ζημίες καὶ ταπεινώσεις τῆς ψυχῆς του.

20) Φοιτητής. Τὸ ἀπολυτήριο τοῦ Βαρβακέίου τὸ πῆρε τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1874. Δὲν μπόρεσε νὰ δώσει ἔξετάσεις τὸν Ἰούνη, γιατὶ τὰ μαθήματα τέλιωσαν στὶς ἀρχές τοῦ Μάη, καὶ ἔπρεπε νὰ περιμένει τρεῖς μῆνες καὶ θὰ χρειαζόταν πολλὰ χρήματα | (ΓΠ 29). Φεύγει λοιπὸν ἀμέσως στὴ Σκιάθο. Ἐτοιμάζεται γιὰ τὸ ἀπολυτήριο τέσσερις μῆνες. Τέλη Αὔγουστου γυρίζει στὴν Ἀθήνα καὶ κατεβαίνει πάλι στὸ δωμάτιο τοῦ Σωτήρη, ἀλλὰ «προσωρινῶς» | (ΓΠ 32). Δίνει ἔξετάσεις. «Αἴ ἔξετάσεις μου, γράφει, στὸν πατέρα του, ἐτελείωσαν τὴν Δευτέραν τῆς παρελθούσης ἐβδομάδος, Σεπτεμβρίου 9. Προχθὲς τὴν Τρίτην ἐπῆρα τὸ ἀπολυτήριόν μου μὲ βαθμὸν καλῶς. Ἀκόμη δὲν ἐπῆγα νὰ ἐγγραφῶ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Σαλεύω δὲ μεταξὺ θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, καὶ καλὸν ἦτο νὰ ἔχω τὴν γνώ-

μην σας. 'Αλλά δυστυχώς ή προθεσμία τῶν ἐγγραφῶν τελειώνει τὴν προσεχῆ Τετάρτην καὶ δὲν θὰ προλάβω ἔως τότε νὰ λάβω τὸ γράμμα σας. Θὰ ὑπάγω λοιπὸν τὴν Δευτέραν νὰ ἐγγραφῶ εἰς δόπιαν τῶν δύο σχολῶν μὲ φωτίσῃ ὁ Θεός» (ΓΠ 36). Προτίμησε τὴν φιλοσοφική καὶ τοῦτο δὲν ἥταν τυχαῖο. Πραγματοποιούσε κάποια κλίση του. 'Ο Μωραΐτιδης, ὁ Σωτήρης Οἰκονόμου, ὁ συγκάτοικός του, φοιτητὲς τῆς φιλοσοφικῆς ἥταν. 'Ο πρώτος, «ἔλκύσας τοῦ σοφοῦ Κουμανούδη τὴν συμπαθή προσοχήν, προσελήφθη ὡς βοηθός τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου» (ΓΠ 236). Καθημερινὲς συζητήσεις γιὰ πανεπιστημιακά ζητήματα, γιὰ πρόσωπα καὶ μεθόδους καὶ θέματα, γιὰ τοὺς καθηγητὲς κοι τὴ διδασκαλία τους, εἶχαν οἰκειώσει τὸν Πρό. μὲ τὴ φιλοσοφικὴ σχολή, ὅπου ἔβλεπε προαγόμενο τὸν πόθο του γιὰ τὴ φιλολογία καὶ τὰ γράμματα, ὅπου εὑρίσκει κάποιον προορισμό, ὕστερα ἀπὸ τόσες προσωπικές ἐπιδόσεις καὶ τόσο δυνατὴ ἐλληνομάθεια, ἀπόκτημα κυρίως τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς κλίσης του στὰ πνευματικά! "Ἐπειτα κι ὁ παπᾶς τὸν ἥθελε δάσκαλο, ὁ δὲ Πρό. δεσπότης δὲν θὰ δεχόταν νὰ γίνει ποτὲ—οὕτε καὶ νὰ τ' ἀκούσει! Τοὺς θεολόγους δὲν τοὺς χώνευε γιὰ τὴ δοκησιοφία, τοὺς νεωτέρισμούς τους, προπάντων ὅμως γιὰ τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἐπιστημοφάνεια τους. Ἡταν ἔξω ἀπὸ τὸν προορισμό τους. Τοὺς γιατροὺς τοὺς θεωροῦσε τσαρλατάνους, που ὑβρίζουν μὲ τὴν ἐπιστήμη τους τὸ ἔργο καὶ τὴν πρόνοια τοῦ Δημιουργοῦ. Τοὺς δικηγόρους πάλι... ἄ! αὐτοὺς τοὺς μισοῦσε. Εἶναι οἱ σοφιστές, οἱ ἐπιτήδειοι, οἱ δικολάβοι μὲ τοὺς ψευδομάρτυρες καὶ τὴν ἀπάτη—οἱ πολιτικατζῆδες καὶ δημοκόποι. Προτίμησε λοιπὸν τὰ φιλοσοφικὰ—ἐκεῖ ὑπήρχε γαλήνη, ψυχικὴ ζωή, πνευματικές κορυφές, πνευματικοὶ θησαυροί!

'Η προσπάθειά του νὰ μην βοηθός στὸ ἔκπαιδευτήριο Μανούσου, παρ' ὅλα τὰ τρεξίματα καὶ τὰ συστατικά, ἀποτυχαίνει. Βρίσκει ὅμως δυὸ παραδόσεις καὶ παίρνει 40 δραχμές τὸ μῆνα. Ἡταν τὸ πρῶτο καζάντισμα καὶ τὸν γεμίζει ἀπὸ χαρά. «'Απὸ τῆς προχθές, γράφει στὸν πατέρα του, μὲ ἐκάλεσεν ὁ παπᾶς-Γεράσιμος, καὶ μοὶ εἴπεν, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ τοῦ κάμνω μάθημα, ἀντὶ 15δράχμου ἀμοιβῆς. "Ἐχω λοιπὸν τώρα δύο προγυμνάσεις, αἵτινες μοὶ δίδουσιν ἐν συνόλῳ τεσσαράκοντα δραχμάς κατὰ μῆνα. Δὲν ἥξεύρω, ἀν θεία Πρόνοια ἀμέσως [μόλις ἥρθε δηλ.].] ἐνέπνευσε τὸν παπᾶ-Γεράσιμον, ἵνα λάβῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἥ ἀν μετεχειρίσθη ἄγγελόν τινα πρὸς τοῦτο. "Αν γνωρίζῃς σὺ τὸν ἄγγελον τοῦτον, μῆτέρ μου, εἴπε τῷ, ὅτι εἴμαι ἀφωσιωμένος πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς ἄγγελὸν προστάτην μου.» (ΓΠ 38). Τὶ συγκινητικά, ποὺ τὰ γράφει. Μὲ πόση ἀναγάλλια δέχεται τὶς πρῶτες του ἐπιτυχίες ὁ ἀπελπισμένος, ὁ ἀπραγος! Τώρα, νομίζεις, πῶς ἔχει φτερά καὶ θέλει νὰ πετάξει, γεμάτος αἰσιοδοξία μέσα στὴ ζωή. Τὸ δνειδός τῆς ἡλικίας, ποὺ τὸν ἔτρωγε κρυφά, σβύστηκε πιά. "Υπάρχουν ἀσπρομάλληδες φοιτητές. Καὶ τὸ νοιώθει βαθιά ὁ Ἀλέξανδρος, πῶς εἶναι πιά φοιτητής καὶ μένει στὴν Ἀθήνα χωρὶς νὰ ἐπιβαρύνει, δπως πρὶν τὸ σπίτι του. Παράλληλα κι ὁ πατέρας του γυρίζει στὴν ἐνορία του, προβιβάζεται! "Υπογράφεται οἰκονόμος καὶ σα-

κελλίων, εἶναι ἀρχιερατικός ἐπίτροπος καὶ συστήνει κάθε τόσο στὸ γυιό του, νὰ ἐπισκέπτεται τὸν "Αγιο Χαλκίδας. "Ομως αὐτὸς δυσκολεύεται «καιρός, γράφει, ἀρκετός δὲν μου μένει καὶ βαρύνομαι ἀνευ λόγου νὰ κρούω τὰς θύρας τῶν μεγάλων. Πέρυσι προσῆλθον πρὸς αὐτὸν ὅλιγας φοράς, διότι εἶχα αἰτίαν νὰ προσέρχωμαι. 'Ἐν τούτοις θέλω ξεκλέψει μίαν ὥραν, ὅπόταν τύχω εύκαιρίας, διὰ νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ καὶ ζητήσω τὴν εὐλογίαν του! » (ΓΠ 38). Παραχωρήσεις καὶ συνθηκολογήσεις ἀναγκαστικές, γιὰ νὰ εὐχαριστήσει τὸν καῦμένο τὸν πατέρα του! "Επειὶ α εἶχε καὶ τὴν σπιτονυκοκυρά του «ἡ κυρά Εὐαγγελὴ ή οἰκοδέσποινά μας [αὐτοῦ καὶ τοῦ Σωτήρη], μοὶ λέγει ὅτι διηγύθυνε πρὸς ὑμᾶς, διὰ τοῦ Κωνστ. Λητοῦδου, ἐν γράμμα πρὸς τὴν Ἀλεξανδρῷ Ἀλογάκη, εἰς τὸ ὁποῖον τῆς ἔξηγεῖτο διὰ μίαν ὑπόθεσιν ὑφαντικὴν καὶ περὶ ἐνωτίων κτλ. Γράψατέ μοι ἀν ἔλαβεν ἡ Ἀλεξανδρῷ τοιούτον γράμμα καὶ διατὶ δὲν ἀπήντησεν εἰς τὴν κυρίαν Εὐαγγελήν!... (ΓΠ 39). Ἡταν ὅλα ὑποχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὶ τοῦ ἀλύγιστου φυσικοῦ του.

Καὶ γυρίζει τὸ καλοκαίρι στὸ νησί. "Ἐρχεται μὲ ἀσπρο πρόσωπο! Πρωτοετής φοιτητής τῆς φιλολογίας, νὰ I.. σὰν τὸ Σωτήρη, σὰν τὸν Ἀλέκο. Κάποια ἀπόκρυφη περηφάνεια θὰ χάραξε στὴν ὅψη του. Ἡταν ἡθικὰ ἐνισχυμένος. Βρίσκει τὸ σπίτι του ἰκανοποιημένο, χαρούμενο. Οἱ ἀδερφούλες του, ἡ καλὴ μητέρουλα του, ἡ γειτονιά, οἱ γνωστοί, οἱ φίλοι—ὅλα διαφορετικά, πρόσχαρα, φωτεινά! Συνεχίζει τὶς μελέτες του, φυλλομετρά κάθε τόσο τὰ λεξικά, σκυμμένος στὰ βιβλία καὶ στὰ γραψίματα. Ξαναβρίσκει τὶς ἐκδρομές του, τὰ ἔωκλήσια τὰ καλοκαιρινά, τὰ αύγουστιάτικα—ὅλο γλυκασμὸ ψυχῆς!—πανηγύρια.

21) Δεύτερος χρόνος. Μὲ τὸ Σεπτέμβρη γυρίζει στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ συνεχίσει τὸ δεύτερο χρόνο τῶν σπουδῶν του. Τώρα συγκατοικεῖ μὲ τὸν Ἀλέκο Μωραΐτη, τὸ γυιό τοῦ δημάρχου (ΓΠ 53). Μὲ τὸ Σωτήρη, τὸν καλὸ καὶ πρόθυμο ξαδερφό του, ποὺ σὰν πέρυσι, τὸν φιλοξενοῦμε στὴν κάμαρά του ἔνα ὄλόκληρο χρόνο, «πληρώνων μόνος του τὸ διπλοῦν ἔνοίκιον» (ΓΠ 29), τὰ χάλασε· σ' ἔνα γράμμα του τὸν λέγει «δ κύριος Σωτήρης...» (ΓΠ 34). Ποιὸς ξέρει ἀπὸ ποιὰ ἀσήμαντη ἀφορμὴ πειράχτηκε ὁ παράξενος νέος. Σὲ λίγο θὰ μαλώσει καὶ μὲ τὸ νέο συγκάτοικό του! Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ δεύτερος χρόνος του (1875 - 1876) ἥταν ὅλο ἀναποδιές καὶ ἀποκαρδιώσεις. Παραδόσεις δὲν βρίσκει. Δὲν τρέχει, δὲν ζητᾷ, δὲν παρακαλεῖ—δὲν ξέρει, δὲν καταδέχεται νὰ σκύψει λίγο γιὰ τὸ ψωμί του. Κι δταν τύχει καμμιά, ό! αὐτὴ κάποιος «βιοηθὸς ἄγγελος» τὴν στέρνει! Εἶναι ἀλήθεια, πώς εἶναι λιτός, οίκονόμος, συμμαζωμένος. Ἡ ἐμφάνισή του εἶναι χωριάτικη, ἀπεριποίητη, πολὺ φτωχική. Δὲν ξέρω, ἀν ἀναφέρεται σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τὸ πάθημά του μὲ τὸν ἀκόλουθο τῆς ρωσικῆς πρεοβίσας, ποὺ πήρε τὸν Ππδ. γιὰ νὰ τοῦ διδάξει ἐλληνικά, μὰ ἀναγκάστηκε νὰ τὸν πάψει, «διότι ὁ δάσκαλος ἦτο πολὺ ἀτημέλητος, διὰ νὰ ἐμφανίζεται εἰς μίαν πρεσβείαν» (ΒΚ 403). 'Υποφέρει πολλές φορές. 'Ο κακομοίρης ὁ παπᾶς δὲν παύει νὰ τοῦ στέλνει δεκάδραχμα κάθε λίγο—μὰ δὲν τοῦ φτάνουν. Τὸ χρέος του στὸ μαγερειό μεγαλώνει—κι αὐτὸ τὸν στενο-

χωρεῖ πολὺ καὶ τοῦ κόφτει κάθε διάθεση. 'Ο παπᾶς τοῦ στέρνει συστατικό γιὰ τὸ βουλευτὴ Νικολαΐδη, γιὰ νὰ τὸν βάλει σὲ θέση. Πηγαίνει τυπικά, δίνει τὸ γράμμα μὲ δυὸς ξηρὰ λόγια, παίρνει τὴ συνηθισμένη ἀπάντηση καὶ δὲν ἔσται γυρίζει πιά. Καὶ γράφει στὸν παπᾶ δικαιώνοντας καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς βουλευτάς «...εἶναι ἀληθές, διτὶ εὐρίσκονται οἱ ἄνθρωποι εἰς δεινὴν θέσιν, ἔνεκα τῶν πολλῶν καὶ ἀντιφατικῶν ἀπαιτήσεων, ὃστε εἰς κατάλληλον ὅραν ἐπαρουσιάσαμεν καὶ ἡμεῖς τὴν ἴδικήν μας...»! (ΓΠ 35). Καὶ τοῦ στέρνει—πρωτοχρονιάτικο δῶρο ὁ παπᾶς ἔνα λαχεῖο τῶν 'Αρχαιοτήτων, γιὰ νὰ παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὴν κλήρωση. 'Ο ἀμοιρὸς γονιός! Πόσες ἐλπίδες θὰ εἴχε τολμήσει πάνω στὸ κάλεσμα τῆς τύχης! "Ομως τὸν πληροφορεῖ σὲ λίγες μιέρες δ 'Αλέξανδρος μὲ δυὸς ξηρὰ λόγια: «τὸ γράμματιόν μας τοῦ λαχείου δὲν τὸ ἐκερδίσαμεν...»! "Ηθελε καὶ σχόλια; Τοῦ ἀναθέτει ὀρθόμα δ παπᾶς διάφορες μικροδουλειές—μᾶς τὶς κάνει μὲ πολλὴ δυσκολία καὶ πολλὲς φορὲς δὲν φέρνει κανένα ἀποτέλεσμα. Χαρακτηριστικός εἶναι δ ἀγῶνας του γιὰ τὴν ἔξαργύρωση δυὸς ἐπιταγῶν τῆς πτωχῆς θειᾶς του Γερακούλας, ποὺ τοῦ τὶς ἔστειλε δ πατέρας του. Τρέχει, σκοτώνεται, κατηγορεῖ τοὺς ἀποστολεῖς γιὰ τὴν ἀταξία «... ἀπορῷ διατὶ αὐτὸς δ Μανωλάκης δὲν λέγει κανένα θετικὸν καὶ πραγματικὸν ὅνομα εἰς τοὺς τραπεζίτας, ἀλλὰ πότε 'Αλέξανδρος Γοβανίδης καὶ πότε 'Ιωάννης ('Ιωάννα, θηλυκὸν δηλ., εἶναι γραμμένον). Ποιὸν νὰ τὴν εὑρωμεν αὐτὴν τὴν 'Ιωάνναν 'Ιωαννίδου πάλιν; 'Αφοῦ ἥτο δύσκολον καὶ δ 'Αλέξανδρος 'Ιωαννίδης νὰ εύρεθῇ...» (ΓΠ 60). «... τὸν Γουβανίδην αὐτὸν τὸν εἰκονικόν, τὸν ἴδιαν, τὸν διὰ τὸν τύπον, πρέπει νὰ εύρεθῇ ἄνθρωπος διὰ νὰ τὸν παίξῃ καὶ βεβαίως δὲν δύναμαι νὰ τὸν δημιουργήσω ἔγῳ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. 'Αφοῦ δ ἀνόητος ἥθελε νὰ στείλῃ συνάλλαγμα διὰ τὴν μητέρα, ἔπρεπε νὰ εἴπῃ εἰς διαταγὴν τοῦ Παπαδιαμάντη ἥ τοῦ Μωραΐτου ἥ ἄλλου τινὸς συγγενοῦς, καὶ δχι ἐνὸς ἀνυπάρκτου Γουβανίδου» (ΓΠ 56). Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ ἐπιταγές ἥταν κανονικές, τὶς ἔξαργυρώνει γρήγορα καὶ στέρνει στὸν παπᾶ τὰ χρήματα, ὀφοῦ κρατήσει ἔνα 20δραχμο. (ΓΠ 58). Δὲν εἶναι γιὰ τρεχάματα, τὸν πειράζουν τέτοιες ἀγγαρειές. Εἶναι ἀποξενωμένος ἀπ' τὴν πράξη καὶ τὴ βιοτικὴ ἐνέργεια. "Εχει τραβηχτῆ σὲ μιὰ δικιά του ἀτμόσφαιρα. «Αὐτὰ παθαίνω, συμπεραίνει, ἔγῳ μὲ τὰ συναλλάγματα τοῦ Μανωλάκη σας. "Εμαθα τοὺς δρόμους τῶν τραπεζιτῶν, τῶν κολλυβιστῶν, τῶν πωλούντων καὶ ἀγοράζόντων καὶ τῶν μπακάληδων· καὶ τὸ χειρότερον εἶναι, διτὶ ἀναγκάζομαι νά... καὶ ἵσως εἶμαι διὰ τὴν φυλακὴν» (ΓΠ 67). Τάχα νὰ... ἀπατήσει, νὰ κλέψει! Μᾶς ἀπὸ ποι κι ώς ποι, τὴ στιγμὴ ποὺ τὶς ἐπιταγές αὐτές τὶς ἔπαιρναν καὶ οἱ μπακάληδες; "Ηταν τόσο ἀσυνήθιστος καὶ ἀπειρος! Μᾶς κι ἄλλου εἰδούς δουλειές τοῦ φόρτωνε δ παπᾶς μὲ τὰ γράμματά του. Νὰ ψάξει λ. χ. καὶ νὰ βρῇ ἔνα πατριώτη τους, ποὺ χώρισε τὴ γυναῖκα του κι ἔγινε ἀφαντος. Εἶναι θαῦμα, πῶς μπόρεσε νὰ τὸν βρεῖ καὶ πῶς τὰ κατάφερε νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ συμβιβαστῆ, γιὰ ν' ἀγαπήσει μὲ τὴ γυναῖκα του «...ἐπροσπάθησα νὰ καταπραύνω αὐτόν. 'Αλλ' ύπηρξεν ἀμετάπειστος! Τί προσπάθεια!" Ε-

πειτα ἔχει καὶ κεῖνο τὸ Γιώργη, τὸ μικρότερο ἀδερφό του, μὲ τὶς ἀδιάκοπες ἐνοχλήσεις καὶ παραγγελίες του. Πότε τοῦ παραγγέλνει ὅμπρέλλα, πότε παλτό, πότε καπέλλω, καὶ τὸν βάζει σὲ πολλές σκοτοῦρες, τὸν ρίχνει σ' ἀναβολές καὶ σὲ ἀσυνέπειες (ΓΠ 47, 55, 57 κά.). "Οταν πιὰ ἀξιωθῇ καὶ τοῦ στείλει τὸ καπέλλο, ἀνησυχεῖ μήπως δὲν τοῦ ἀρέσει καὶ τὸν καθησυχάζει, νὰ βολευτῇ μ' αὐτό, που τρώγεται κάπως, «διότι ὅλα τὰ νῦν συνήθη καπέλλα ἔχουσιν ἀλλόκοτα σχήματα». Ωρισμένως ποτὲ δὲν τὰ ζήλεψε καὶ ποτὲ δὲν θὰ δεχόταν νὰ τὰ φορέσει. Πόσο ἄσχημα τοῦ χτυποῦσαν ἀλήθεια τὰ σχήματα τῆς μόδας καὶ τοῦ εύρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, που ἀκράτητος ἄρχιζε αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ χύνεται στὴν Ἀθήνα! Πότε νὰ τὸν ἐπιφορτίζει νὰ τοῦ βρῇ ἀντικαταστάτη, γιὰ νὰ γλυτώσει τὸ στρατιωτικό—καὶ τρέχει ὁ Πρ. καὶ ἔξετάζει καὶ γράφει καὶ ξαναγράφει γιὰ τὶς ἑνέργειές του στὴ Σκιάθο (ΓΠ 73-81), πότε νὰ χαρτοπαίζει στοὺς καφενέδες, πότε νὰ μαλώνει, πότε νὰ τὰ βάζει μὲ τὸ θειό του τὸ δῆμαρχο, που τὸν εἰχε πάρει ύπαλληλο στὴ δημαρχία καὶ νὰ σηκώνεται νὰ φεύγει, νὰ παρατὰ τὴ θέση του. Αύτὰ ὅλα τὸν πειράζουν καὶ γράφει συμβουλευτικά γράμματα στὸν ἀδερφό του, ἀπ' ὅπου φαίνεται, τόσο νωρίς, ὁ στοχαστικός, ὁ φιλοσοφημένος, ὁ μεγαλόψυχος ἀνθρωπος,—ὁ πονετικός ἀδερφός (ΓΠ 35, 62). Πραγματικά! Τὸ πολυτιμότερο στοιχεῖο, που μᾶς δίνουν τὰ λιτά, τὰ ξερά, τὰ τυπικά γράμματά του, είναι ἡ αισθηματικότητα. Μιὰ θηλυκὴ περιπάθεια πρὸς δλους καὶ πρὸς δλα τὰ δικά τους ἔκει πέρα στὸ νησί. Μὲ πόσο πόνο θυμάται τὴ μάννα του, ὅταν κάθε τόσο παίρνει τὶς καλοθύμητες ἀποστολές της. Μὲ δυνηρὴ νοσταλγία ἀνοίγει τὰ δεματάκια καὶ μεθᾶ, μὲ σπαραγμὸ ψυχῆς, ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῆς πατρικῆς γωνιῶν, που ἀναδίνεται ἀπὸ τὰ πλεξίματα καὶ τὰ ραψίματα καὶ τὰ σταλασίματα τῶν ἀγιασμένων μητρικῶν κι ἀδερφικῶν χεριῶν, που ἔχουσαν στὶς δεπλές καὶ στὰ τυλίγματα δλῃ τὴν τρυφεράδα τῆς παρθενικᾶς καὶ δακρυοστάλαχτης ἔγνοιας τους. "Ω! είναι ἀνάξιος μᾶς τόσης φροντίδας—καὶ τὸν παίρνει τὸ παράπονο μέσα στοὺς τέσσερους ψυχροὺς τοίχους τῆς ζενιτεῖᾶς. Μὲ ἐνδιαφέρο ζητᾶ νὰ μάθει τὰ νέα τοῦ χωριοῦ καὶ τοῦ σπιτιοῦ του ἀπὸ τοὺς σκιαθίτες, που ἔρχουνται στὴν Ἀθήνα ... ἥλθε δὲ καὶ ἡ θεία Ἀλεξανδρὼ τοῦ Ἀλογάκη, ἥτις ἥξιζε διὰ δέκα ἑφημερίδας, διότι μᾶς εἶπε τὰ νέα δλα τῆς Σκιάθου, ἐπίσημα καὶ ἀνεπίσημα" (ΓΠ 24). Παρακαλεῖ τὸν ἀδερφό του, που τὸν προσονομάζει μὲ τρυφερότητα «Γεωργάκη» (ΓΠ 35, 67), νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὶς δημοτικὲς ἐκλογές, ὃχι ἀπὸ περιέργεια, μὰ γὰρ νὰ μάθει ὃν πέτυχε ὁ θεῖος του ὁ Κ. Μωραΐτης, που τοῦ εἶχε μεγάλη ἐμπιστούνη (ΓΠ 19). Κι δταν οἱ δικοὶ του περιορίζουνται μόνο σὲ παραγγελίες, ὁ κακομοίρης πειράζεται καὶ παραπονιέται μὲ πίκρα, γιατὶ ξεχνοῦν τὴ θέση του! «Γράφοντες πρὸς τὸ τέκνον σας λέγετε ζηρῶς «στείλε μοι ἔνα βάζον κινίνης», ὡς νὰ ὀποτείνεσθε πρὸς ἐμπορικὸν ἀνταποκριτὴν ἢ ἐντολοδόχον καὶ δὲν ἔνθυμετσθε κάν, ὅτι ἔγώ θὰ ἀνησυχήσω ὑπονοῶν δτι είναι τὶς ἄρρωστος ἐκ τῆς οἰκίας μας» (ΓΠ 72). Σὰ νὰ μὴν ἔφταναν τὰ τόσα ἀνάποδα τῆς ζωῆς του—ὅπως τὰ ἔπαιρ-

νε δ ἄπειρος καὶ ἀξέσπαστος στὴ ζωὴ—, τὸν ἐνοχλοῦν κάθε τόσο καὶ μικροστρώστιες, πυρετοί, πόνοι, κρυώματα, ποὺ τὶς παρατείνει πολλὲς φορές ἡ ἔλλειψη περιποίησης καὶ καλῆς θεραπείας. Καὶ τὸ πιὸ δυσάρεστο εἶναι, ποὺ μάλωσε μὲ τὸ συγκάτοικό του, τὸν τόσο πρόθυμο, ποὺ τὸ Σεπτέμβρη εἶχε κατεβῇ στὸ σταθμὸ γιὰ νὰ τὸν καλωσορίσει καὶ νὰ τὸν πάρει στὸ δωμάτιό του—τὸ ξάδερφό του, τὸν Ἀλέκο Μωραΐτη. Τὸ ἐπεισόδιο ἦταν πολὺ σοβάρδ καὶ μαθεύτηκε μάλιστα ἔξωγκωμένο στὴ Σκίαθο, κι ἔβαλε σὲ μεγάλη ἀνησυχία τοὺς δικούς του, ὥστε ν' ἀναγκαστῇ ὁ πατέρας του, νὰ τοῦ γράψει. Καὶ τοῦ ἀπαντᾶ «... μοὶ γράφετε νὰ σᾶς δώσω πληροφορίας περὶ τοῦ τί συνέβη μετοξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ Ἀλέκου» εἰς ταῦτα ἀπαντῶ ἐν ὀλίγοις δτι, κατὰ πρώτον, δὲν εἶναι ἀληθὲς δτι ὁ Ἀλέκος εῖλκυσε μάχαιραν ἐναντίον μου. Τόσον ἀνδρειωμένος δὲν εἶναι ὁ πτωχὸς Ἀλέκος. Αὐτὸν τὸν λόγον τὸν εἶπε τὸ ἀνόητον στόμα τοῦ Σταμάτη, πρὸς ἐν ἄλλῳ ξεσχισμένον στόμα, τὸ ὅποιον ἴσως τὸ διέσπειρεν σύτοθι. «Ολη ἡ ἱστορία ἔχει ως ἔξης. Ο 'Αλέκος δὲν μὲ ἥκουσε καθόλου· δταν ἐγὼ τὸν ἐπέπληττα, μοὶ ἔλεγεν δτι θὰ ὑπάγῃ νὰ κατοικήσῃ μὲ τὸν διάκονον. Τέλος ... μὲ ἥρεθισε τόσον πολὺ μὲ τὰ καμώματά του, ὥστε τοῦ ἔδωκα δύο ραπίσματα. 'Εκ τούτου λοιπὸν ἐμάζωξε τὰ ροῦχα του τὴν ἐπιούσαν καὶ ἀπῆλθεν ἐκ τοῦ δωματίου. Καὶ ναὶ μὲν ἐκ τοῦ συμβάντος τούτου κατέστη ἡ ἐμὴ θέσις δυσχερεστέρα οἰκονομικῶς, ἀλλ' εὑρὼν τούλαχιστον τὴν ἡσυχίαν μου. Αὐτὴ εἶναι δλὴ ἡ ἀλήθεια» (ΓΠ 95). Επιβαρύνεται μὲ διπλὸν νοίκι (ΓΠ 98), παραδόσεις δὲν ἔχει, ὁ παπᾶς δὲν τὸν ξεχνᾷ, δλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ προφτάσει τὰ ἔξιδά του. Παρόμοια ἐπεισόδια ἦταν συχνὰ στὴν ἰδιότροπη ζωὴ του. Ξεσπάσματα νευρικότητας, ἀπότομα φερσίματα—δλα παραδρομίσματα τῆς ἐγωϊστικῆς καὶ μυγιάγγιχτης ἰδιοσυγκρασίας του σὲ στιγμὲς ἐρεθισμοῦ, ποὺ τὸν ἔκαναν ὕστερα νὰ θλίβεται καὶ νὰ μετανοιώνει μόνος του.

22) Χρόνια κρίσιμα. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1876 συγκατοικεῖ γιὰ λίγο μὲ κάποιον σκιασθήτη φοιτητὴ Γ. Κ. Ἀποστολίδη, ποὺ ἔχει βιβλία καὶ «ξύλινη βιβλιοθήκη» μάλιστα (ΓΠ 87). Μὲ πολλὲς περιστροφές (ΓΠ 82, 83) καὶ μὲ τὴν πρόφαση, πῶς θὰ διαβάσει γιὰ νὰ δώσει ἔξετάσεις γιὰ δίπλωμα ἐλληνοδιδασκάλου (ἀκριβῶς δυὸ χρόνια φοίτησης ἔφταναν), τὰ καταφέρονται καὶ μένει δλόκληρο τὸ καλοκαίρι στὴν Ἀθήνα, ὅπου βρίσκει βιβλία, ὅπου τὸν Αὔγουστο θὰ βρῇ παραδόσεις, ἐνῶ στὴ Σκίαθο τὸ καλοκαίρι θὰ τοῦ εἶναι «τέσσαρες μῆνες στασιμότητος καὶ ὀπισθοδρομήσεως». «Πρέπει νὰ μελετήσω, τονίζει, ἐφέτος!» (ΓΠ 84). «Ομως περνᾶ τὸ καλοκαίρι, ἔρχεται ὁ χειμῶνας, ἔρχεται τὸ ἄλλο καλοκαίρι κι αὐτὸς ἀγρόν ἀγόρασσε! Οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόαση γιὰ τὶς ἔξετάσεις τοῦ ἐλληνοδιδασκάλου. 'Η ἀλήθεια εἶναι, πῶς δὲν μποροῦσε νὰ φύγει, γιατὶ ἦταν πνιγμένος στὰ χρέη. Στὸ ἐνοιδοχεῖο ἔχει νὰ πληρώσει ἀπὸ τὸν Ὁκτώβρη τοῦ 1875 ως τὸ Μάη τοῦ 1876—έννια μῆνες! Πῶς νὰ φύγει!» Ήταν νιροπή, ἦταν σωστὸ ἔγκλημα. Δὲν τὰ καταφέρονται νὰ βγάζει τὸ ψωμί του. Παραδόσεις δὲν τοῦ τυχαίνουν. 'Εκεῖνος εἶναι ἀνάξιος νὰ τὶς ξετρυπάνει—καὶ τὸ πιστεύει. Γρά-

φει λ. χ. «έγω έπροκοψα έσχάτως και ἐπέπτυχα νὰ εῦρω δύο παραδόσεις (δηλ. ἄλλοι φίλοι τὰς ηὗραν). Περὶ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς τούτου θὰ πληρωθῶ» (ΓΠ 88). Καὶ ζητᾶ, ὥσπου νὰ πληρωθῇ «οἰκονόμησιν». Σὲ λίγο ἐπανέρχεται σὰ βρεγμένος—καὶ τὸ διάβημα αὐτὸ τὸν γέμιζε ντροπὴ καὶ πίκρα. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἦταν ἀσήμαντες... «Μή παραξενευθῆτε, διότι ἔκειναι αἱ παραδόσεις, περὶ ὁν σᾶς εἶχα γράψει, ἡξεύρετε τὶς ἡσαν; ή μία ἐξ αὐτῶν ἦτον εἰκοσιπέντε δραχμῶν μετρητῶν καὶ ἡ ἄλλη ὅσον διὰ νὰ κλείσω τὸ ἑκ δεκαπέντε δραχμῶν ἐνοίκιον» ἔγω δὲ κατὰ τὸν παρελθόντα μῆνα ἔξωδευσα χρήματα ἰσοδυναμοῦντα μὲ δέκα τοιαύτας παραδόσεις καὶ ἐνοίκια. Τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Ἀλέκο τοῦ στοιχίζει καὶ οἰκονομικά. Βαρύνεται τώρα μὲ διπλὸ νοίκι «χάριν τῆς ἡσυχίας του! Καὶ τὸ διμολογεῖ! Ζητᾶ «οἰκονόμησιν» κι δ παπᾶς τοῦ στέλνει δεκάδραχμα καὶ σφάντζικα καὶ γερμανικά τάλληρα, ποὺ δὲν ἔφταναν οὔτε γιὰ χαρτζίλικι. Τὶς ἀποστολές αὐτὲς τὶς καταγράφει στὸ τεφεράκι του. Μιὰ μέρα θὰ τοῦ χρειαστοῦν! Ή παπαδιά, βλέποντας τὶς καθημερινὲς ἀποστολές τοῦ παπᾶ, ἀνησυχεῖ, μουρμουρίζει, θεωρεῖ σπάταλο τὸ γυιό της. Ύποψίες ἔχει κι δ παπᾶς. Καὶ τὶς μαθαίνει δ Ἀλέξανδρος—σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ἡ ἡρωϊκὴ στενοχώρια του! Περνᾶ δ Νοέμβρης, πλησιάζει δ Δεκέμβρης καὶ παράδοση δὲν βρίσκει. Ξαναγράφει λοιπόν. Πρέπει κιόλας νὰ ἔξηγηθῇ, νὰ περιγράψει ώμὰ τὰ χάλια του, νὰ διαλύσει τὶς πλάνες! «Παράδοσιν ἀπὸ τῆς 12 παρελθόντος Ὁκτωβρίου δὲν ἔχω καμμίσαν. Διὰ τοῦτο σᾶς ἐβάρυνα τόσον ἐσχάτως· ἥδη ἀπὸ χθὲς ειδρον μίαν 25 δραχμῶν, ἀλλὰ πότε θὰ λάβω χρήματα; Καλὰ Χριστούγεννα. Θὰ ἐπροτιμοῦσα νὰ ἐλάμβανα ἄπαξ 40 ή 50 δρ. παρ' ὅμδων, παρὰ νὰ μοὶ στέλλετε πολλάκις 10 καὶ 15 καὶ 20. Διατὶ δ Γεώργιος νὰ μὴ ἀποφασίσῃ νὰ μοὶ πέμψῃ ἐνα μισθόν του δόλκηρον; Ήξεύρετε δὲν μὲ 10 καὶ 20 δραχμάς δὲν δύναται τὶς, οὔτε πανταλόνι ν' ἀγοράσῃ οὔτε ἐν μέρος τοῦ χρέους του νὰ πληρώσῃ. Καὶ ἥδη τελειώνει δ μὴν καὶ δὲν ἔχω νὰ πληρώσω τὸ ἐνοίκιον. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ μοὶ στείλητε πάλιν χρήματα, μὲ αὐτὸ τὸ ἀτμόπλοιον. Αν δὲ δη μήτηρ μου παραπονεῖται πάλιν, δὲν ἔξοδεύω πολλὰ καὶ δὲν ἡξεύρω τί, ἔπρεπε νὰ ἦτον αὐτὴ εἰς τὴν θέσιν μου. Ο ἀπ' ἐμοῦ χωρισμὸς τοῦ Ἀλέκου μὲ ἔβαλε μέσα 60 - 65 δραχμάς. Διότι, ἔκτος τοῦ ὑπερόγκου ἐνοίκιου, ἔχειασθην νὰ προμηθευθῶ πάραυτα τράπεζαν, λάμπαν, καθέκλαν, σταμνίον, βοῦρτσαν, τσατσάρων, καὶ τὰ λοιπά, καὶ τὰ λοιπά. Λοιπὸν τοιαύτας ἐλεεινότητας πρέπει νὰ σᾶς γράψω, διὰ νὰ πιστεύσητε, δὲν δὲν είμαι δυστος»; (ΓΠ 98).

Εἶναι βαριά χρεωμένος σὲ δύο - τρία ἐστιατόρια (τοῦ Στεφανόπουλου, τοῦ Ἡλιόπουλου ΓΠ 83, 79). Ξεπλέκει ἀπ' τὸ ἔνα, μπλέκει στὸ ἄλλο. Χρωστᾶ νοίκια πολλῶν μηνῶν, ἀπ' τὴ Σκιαθο τοῦ στέλνουν μικρές, ἀσήμαντες δόσεις, παραδόσεις δὲν ἔχει, δρρωστᾶ κάθε τόσο. Ύποφέρει ψυχικά καὶ σωματικά. Τὸ Μάρτη, ἵσως καὶ νωρίτερα, τοῦ 1877 (καὶ ὅχι 1878, ΓΠ 1θ'), τὸν παίρνουν στρατιώτη (ΓΠ 109). Ήταν γραμμένος στὴν Α' κατηγορία, ἐνῶ ἀνήκε στὴ Β', κι δ παπᾶς, μὴ ξέροντας, δὲν ἔκανε ἐνσταση (ΓΠ 126). Ύπηρέτησε πολὺ λίγο διάστημα, γιατὶ πήρε ἀπαλλαγὴ ὡς σπουδαστής. Ισως καὶ γιατὶ ἦταν ἀρρωστος. Νομίζω ὅμως, πώς τὰ κατάφερε νὰ περάσει στὴ Β' κατηγορία. Ύπηρέτησε λοιπὸν πολὺ λίγο διάστημα. Ταλαιπωρήθηκε κάμποσο ἀπ' τὶς «συνεχεῖς μετακομίσεις καὶ τὸν ἀνώμαλον βίον» (ΓΠ 109), καὶ ἔχασε δυό-τρία πουκάμισα καὶ μιά φανέλλα. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὶς συνθῆκες τῆς στρά-

τευσής του αύτης δὲν έχουμε γιὰ τὴν ὥρα. Γιὰ τὰ μαθήματά του, γιὰ τὸ πανεπιστήμιο οὔτε λόγος! Κλείνει δύμας σὲ λίγο τὸ δεύτερο χρόνο τῶν ἀνώτερων σπουδῶν του. 'Ο παπᾶς τοῦ γράφει νὰ πάει αὐτὸ τὸ καλοκαΐρι στὸ νησί. 'Ηταν πάντα καὶ τὸ ζήτημα τῆς ύγειας του, ποὺ ἀνησυχοῦσε τὸ σπίτι (ΓΠ 84). 'Υποψιαζόταν ἔξ ἄλλου ἡ παπαδιά. "Ηθελε νὰ δῆ τὸν ἀκριβογυιό της, ὅστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια ξενιτεία. "Ομως πάλι ξεφεύγει. 'Υπόσχεται, πῶς θὰ πάει ἀργότερα (ΓΠ 109), ἀλλὰ δταν τελιώσουν τὰ μαθήματα τοῦ πανεπιστημίου καὶ ξεμπερδέψει μὲ κάτι παραδόσεις. "Ερχεται δὲ Ιούλις, δύμας πάλι ξεφεύγει. Δυὸ μῆνες μόνο, τὶ νὰ ἔκανε στὴ Σκίαθο; «Καλλίτερον εἶναι νὰ μείνω τώρα καὶ τὸ προσεχὲς ἔτος, σὺν Θεῷ, δτε θὰ ἥμαι τελείσθοιτος, δύναμαι νὰ ἔλθω...» (ΓΠ 108). Καὶ ζητᾷ νὰ τοῦ στείλουν μὲ ἐπιβάτη τὸ Λεξικό Πανταζῆ (ΓΠ 109). Μὰ τὸν ἄλλο χρόνο, ποὺ θὰ ἥταν τελείσθοιτος καὶ θάπρεπε νὰ γυρίσει, μεσολαβοῦν ξαφνικὰ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλίας, ἡ νεολαία στὴν Ἀθήνα ὀργά καὶ φρενιάζει ἀπὸ πατριωτισμό, δὲ ἀδερφός του δ Γιώργης φεύγει κρυφά ἀπ' τοὺς γονεῖς του, χωρὶς ροῦχα, χωρὶς χαρτζιλίκι, ἔθελοντὴς μ' ἔνα περαστικὸ βαπτόρι. Τὸ σπίτι του στὸ νησὶ γίνεται ἀνάστατο. 'Ανησυχοῦν καὶ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο. «Οσον τὸ κατ' ἐμέ, τοὺς γράφει, καὶ εἰς Θεσσαλίαν νὰ ἀποφασίσω ν' ἀπέλθω, δὲν θὰ πράξω τοῦτο, προτοῦ νὰ ἔλθω πρὸς ὑμᾶς καὶ νὰ λάβω τὴν συναίνεσίν σας» (ΓΠ 116). Καὶ προσπαθεῖ σὲ ἀδιάκοπα γράμματά του νὰ καθησυχάσει τοὺς δικούς του, νὰ παρηγορήσει τὴ μητέρα του. 'Εδώ φαίνεται πάλι πόσο στοχαστικός, πόσο αἰσθηματικός, πόσο φιλοσοφημένος ἦταν. Τὸν ἀνησύχησε, γράφει, πιότερο, πῶς δ Γιώργης πῆγε χωρὶς παλτό, «διότι πλειότερον πρέπει νὰ φοβήται τὶς τὸ κρύον παρὰ τοὺς Τούρκους!..» (ΓΠ 116). "Ομως δταν σὲ λίγο σφίξουν τὰ πράμματα κι ἀρχίσει ἡ φωτιά, παίρνει ἀνάλογο ὕφος καὶ μὲ ἀποστροφές συγκινητικές, μὲ ἐπιχειρήματα, προσπαθεῖ νὰ καθησυχάσει τοὺς ἀπαργύρητους γονεῖς. (ΓΠ 119). Σὲ λίγο δ Γιώργης γυρίζει λιποτάκτης στὸ νησὶ. Συνέρχονται στὸ σπίτι τους. 'Ο δὲ Πρδ. συμβουλεύει τὸ λιποτάκτη «νὰ μὴν πειράζεται ἡ φιλοτιμία του...»! (ΓΠ 120). Στὴν πρόσκλησή τους νὰ πάει στὴ Σκίαθο ἀπαντᾶ μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ «... θὰ δῦηγηθῶ ἀν θὰ ἥμπορέσω νὰ ἔλθω» (ΓΠ 119). Μὰ νὰ ἡ δυστυχισμένη μητέρα του φτάνει ξαφνικὰ ἔνα πρωῒ στὴν Ἀθήνα ἄρρωστη βαριά, κατάκοιτη. 'Ημικρανία ἔξ ἀναιμίας, εἶπαν οἱ γιατροί (ΓΠ 123). Τρεχάματα δ Ἀλέξανδρος, φασαρίες μὲ τὰ νοσοκομεῖα καὶ τὶς ἀστυκλινικές, στενοχώριες γιὰ τὴν κατάσταση τῆς μάννας του. Μὰ γρήγορα γίνεται καλά καὶ γυρίζει στὸ νησὶ, μὲ τὴ χαρά, ποὺ εἶδε τὸ γυιό της, μὰ καὶ μὲ τὴ λύπη γιὰ τὰ χάλια του. Εἶχε πάρει ἰδέα μὲ τὰ μάτια της γιὰ τὶς ἀσωτίες του. Πόση ἀδικία! Τὸν βρήκε βέβαια μὲ καινούρια φορεσιὰ (ΓΠ 108), δύμας κατάλαβε τὶς στενοχώριες καὶ τὶς δυσκολίες του, παρ' ὅλο ποὺ αὐτὸς τὶς ἔκρυφτε ἐγώιστικά, γιὰ νὰ μὴν τὴν λυπήσει. "Ενα χρόνο πρὶν εἶχε γράψει στὸν πατέρα του, «δὲν ἡξεύρω ποῖος σᾶς εἶπεν, δτι δὲν ἔβγάζω τὰ ἔξοδά μου. Τὰ ἔβγαζω βεβαίως, ἀλλ' ἀπὸ ἐνδὸς μηνὸς» (ΓΠ 108). Θὰ ἥταν καμμιὰ μικροπαράδοση πάλι! Καὶ κυλᾶν τὰ χρόνια καὶ περνᾶ δ καὶ

ρός κι δ 'Αλέξανδρος στὰ ἵδια καὶ τὰ ἵδια. Οὔτε δίπλωμα, οὔτε θέση, οὔτε προκοπή. Πόσο ύπόφερε ἀπ' τὴν κατάσταση αὐτὴ διατέρας του! Ἀλλὰ ἡταν—γιὰ τὸν Ππδ. τουλάχιστο, ὅχι μικρές δικαιολογίες καθυστέρησης, ἡ προσωρινὴ στράτευσή του, τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλίας, ἡ ἀρρώστια τῆς μάννας του κλπ. Ἐξακολουθεῖ λοιπὸν νὰ φυτοζωεῖ μὲ τὶς δυσεύρετες παραδοσούλες του καὶ νὰ γράφει κάθε τόσο, ζητῶντας ἐνίσχυση «... Μὴ μὲ λησμονῆτε πάλιν, διότι δὲν ἔχω παράδοτιν...» (ΓΠ 133), «... πρὸς τὸν Γεώργιον γράφω, διτὶ ἔχω ἀνάγκην νὰ μὲ συνδράμῃ μόνον δι', ἐν παλτόν. Τὰ δὲ καθημερινὰ μου ἔξιδα τὰ οἰκονομῶ ἐκ μιᾶς παραδόσεως, ἢν ἔχω» (ΓΠ 128). Στὸ μεταξὺ ἔχει στρατευθῆ διώργης κι ύπηρετεῖ στὴ Λαμία. Μὰ τὸ Μάρτη τοῦ 1879 δι παπᾶς τοῦ στέλνει τὴν ύστατη εὐχὴ του. Περίεργο! Μήπως εἶναι ἄρρωστος, μήπως θέλει νὰ τὸν ἀναγκάσει νὰ πάει στὸ νησί; (ΓΠ 133). Καὶ τὸ ύπόσχεται δριστικά. «Θὰ ἔλθω ἀφεύκτως... ἀν ἔχω τὰ ἔξιδά μου, ὡς σᾶς προέγραψα» (ΓΠ 135). Μετὰ δέκα μέρες ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀθετημένη ύπόσχεσή του, πῶς θὰ πάει τέλη Μαΐου (ΓΠ 136)· καὶ τὸ ξαναγράφει (ΓΠ 137). Στὰ μέσα Μαΐου σημειώνει: «Πέμψατέ μοι δλίγα χρήματα» (ΓΠ 139). Ἀλλὰ τελιώνει δι Μάης καὶ πάλι ἀναβάλλει τὸ ταξίδι του: «Εἰς Σκίαθον θὰ ἔλθω, ὡς σᾶς ύπερσχέθην ἔξαπαντος, ἀν ζήσωμεν. Πιστεύω κατὰ τὸν Ἰούλιον. Διότι τώρα δὲν δύναμαι ἀκόμη ν' ἀπέλθω ἐξ Ἀθηνῶν» (ΓΠ 140). Καὶ σὲ λίγες μέρες, λιγοστεύει τὴν προθεσμία: «Εἰς Σκίαθον θὰ ἔλθω, ὡς σᾶς ἔγραψα, ζῶσ καὶ ταχύτερον» (ΓΠ 140). Καὶ δὲν πάει οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα. Μένει στὴν Ἀθήνα, σὰ δεμένος ἀπὸ ἀδιόρατα δεσμά. Εἶναι πραγματικὰ ἀνεξήγητη ἡ στάση του! Οἱ δικοί του τὴν παρεχηγοῦν. Βάζουν στὸ νοῦ τους χίλια πράμματα, πολὺ δυσάρεστα, πολὺ ἀδικαία ζῶσ. Ποιὸς ζέρει τὶ ἔλεγχαν μόνοι τους! Τὸν ἀδικούσσον δῆμος πολὺ ἀν πίστευαν, πῶς ἀποξενώθηκε, πῶς δὲν θέλει νὰ πάει. Ρέβει καὶ φθείρεται, ἀγωνίζεται καὶ ύπαψφει μόνος του. «Δέν δύναμαι ἀκόμη ν' ἀπέλθω ἐξ Ἀθηνῶν», τοὺς γράφει λακωνικά, ηρά, ἀναιτιολόγητα. Δὲν ἡδύνατο! Αὕτο δὲν ἡταν ψέμμα. Ἡταν σωστό, μὰ είχε καὶ τὴ δικαιολογία του—ὅχι μιά, πολλές, ἀπειρες, ποὺ μόνο σὲ κεῖνον ἡταν συνειδητές, μόνο ἐκεῖνος τὶς ἀντιμετώπιζε σοβαρά καὶ τὶς θεωροῦσε σημαντικές. Κάθε ἀλλος θὰ τὶς εὑρισκε ἀσήμαντες—καὶ θὰ τὸν συμβούλευε νὰ φύγει ἀμέσως ἀπ' τὴν ἀξενη πόλη, δηπου τὸν ἔδερνε ἡ ζενιτειὰ καὶ ἡ στενοχώρια, μιὰ ζωὴ γεμάτη ψυχρὴν ἔγκατάλειψη. Είχε μπλέξει καὶ δύσκολα θὰ τὸν κατάφερνες νὰ πάρει τὴν ἀπόφαση τοῦ γυρισμοῦ. Γλυκό, πολυπόθητο τοῦ ἡταν τὸ ὄνειρο ἔνὸς εύτυχισμένου νόστου! Πάσσο λαχταροῦσε νὰ γυρίσει στὴν πατρίδα του. Τὸν ἔτρωγε ἡ λαχτάρα της καὶ πολλές φορές τὸν συνέπαιρνε ἐκεῖ πέρα τὸ παράπονο καὶ θὰ σπάραζε τὰ σωθικά του δικαύμδος τῆς ζενιτειᾶς, τοῦ κατατρεγμοῦ, τῆς ἀτυχίας. Ἡταν εἰκοσιοχτὼ χρόνων ἄντρας, καὶ δῆμος καταντούσε σὲ τέτοιες στιγμὲς μικρὸ παιδί. Πόσα χρόνια ἀλητεύει στὴ ζενιτειά! «Ἐγὼ ἔχω ἐξ ἔτη, δηπου κάμνω Πάσχα ἐν Ἀθήναις καὶ ἀπαξ, τῷ 1868, ἐν Χαλκίδι» (ΓΠ 135). «Ἐξη χρόνια! Τὸ ἔλεγε, τὸ ξανάλεγε, τὸ κλωθογύριζε μόνος του καὶ δαγκώνοντας τὴν

πίκρα του εύρισκε μέσα του κάποιον ἡρωΐσμό, που μπόρεσε ν' ἀντέξει σ' ἔνα τέτοιο μαρτύριο. 'Η αἰσθηματική, ή πονετική φύση του ἦταν πρόθυμη σὲ λεπτότατες δονήσεις, που δὲν τὸν ἄφηναν ἥσυχο. Καὶ νὰ νομίζουν οἱ δικοί του, πῶς δὲν θέλει νὰ πάει — ἵσως καὶ πῶς ξέκοψε πιά! Αύτὸ τὸν πείραζε πολύ, ὅμως τὸ ἀνεχόταν μὲ παράπονο, γιὰ νὰ κρατήσει τὰ μυστικά του, νὰ μὴ διακινδυνεύσει τὰ Ἱερά καὶ δσια — τὶς μικροφίλοτιμίες, τὴν ἀθλιότητά του, τὰ χασομέρια του, τὶς ἀκατανόητες ἀσχολίες του, τὶς ἀργητες καὶ τὶς ἀναβολές. "Ολα ἦταν «έλεεινότητες» (ΓΠ 98) καὶ πῶς νὰ τὶς ἔγραφε, πῶς νὰ τὶς ἔξιστοροῦσε; Τὸ σκεφτόταν κάθε τόσο! Αύτὸς ἦταν δρόμος του — δρόμος ἵσως στραβός, ἐπιζήμιος, ἀσκοπος, χωρὶς προορισμό, χωρὶς θετικὸ τέρμα. Δρόμος ὅμως δικός του, που κατέβαζε τὴν ἀφετηρία του πολὺ μακρύά, ἐκεῖ στὸ βάθος τῶν παιδικῶν χρόνων, στὸ θλιβερὸ καὶ μοιραῖο σταυροδρόμι τῆς ψυχῆς. 'Ηταν ἡ ὑπεύθυνη πορεία του, δπου τὸν κρατοῦσε καὶ τὸν τραβοῦσε μιὰ σατανικὴ τύχη. "Οσο κι ἀν ἔλεγε, δσο κι ἀν προσπαθοῦσε νὰ τὴν ἀλλάξει, ἔβλεπε πάντα νὰ βρίσκεται στὴν ἐπικράτεια τῆς Ἰδιας μοίρας. Τὸ φαντάστηκε τάχα ποτέ, πῶς ἦταν ἔνας σημαδιακὸς ἄνθρωπος, πιασμένος σύλλιμα στὸ «κληρόνομικὸ σχοινισμα» μιᾶς κλήσης, «κρυφοδάγκωτη» ψυχῇ (ΣΤ 69), ταμμένη καλογερικὰ σὲ προορισμοὺς ἀνώτερους καὶ Ἱερώτερους, πάνου ἀπ' τὶς κοινοτυπίες τῆς ζωῆς — μιᾶς ζωῆς τέλος πάντων —, ἐπέκεινα ἀπ' τὴ βιοτικὴ μέριμνα, πέρα στὶς θεοβάδιστες πολιτεῖες τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης! Σὲ λίγο θὰ ξεδιαλυθῇ ὁ καπνός τοῦ μυστηρίου, που τυλίγει τὴ στάση του ἀδιστέραστα κι ἀπ' τοὺς δικούς του κι ἀπ' τοὺς γνωστούς του, μιὰ στάση πού, καλά-καλά, εἶναι καὶ σὲ κείνον τὸν ἵδιο ἀνεπίγνωστη καὶ ἀκαθόριστη.

23) 'Η πνευματικὴ Αθήνα. Κατεβαίνοντας τὸ 1874 στὴν 'Αθήνα, θὰ ἔφερνε καὶ τὰ τεφτέρια τῶν μαθητικῶν ἔργων — τοῦ μυθιστορήματος ἵσως, που εἶχε γράψει στὴ Χαλκίδα, τῆς κωμῳδίας, νεώτερες προσπάθειες στὸ στίχο καὶ στὸν πεζὸ λόγο. 'Ηταν αὐτὰ τὰ μοναδικὰ κειμῆλια τῆς φοιτητικῆς βαλίτσας του, ἀνάμεσα σὲ δυὸ-τρία βιβλία, ίστορικά, λογοτεχνικά, ποιὸς ξέρει. Καὶ βρῆκε στὴν 'Αθήνα νέους μὲ φιλολογικὰ ὄνειρα — που δημοσίευαν στὰ περιοδικὰ καὶ στὶς ἔφημερίδες τῆς ἐποχῆς. 'Ο Ππδ. τὶς διάβαζε καὶ τὶς ταχυδρομοῦσε Ὁστερα στὸν πτυχέρα του (ΓΠ 23, 26 κά.). Οἱ φιλολογικοὶ διαγωνισμοὶ δημιουργοῦσαν τότε κίνηση — ἔδιναν τόνο στὴ φτωχὴ πνευματικὴ ζωὴ καὶ ὕθηση στοὺς νέους. 'Ο νεούδυρτος Παρνασσός συγκεντρώνει πολλούς. 'Ο Μωραϊτίδης ἦταν κιόλας ταχτικὸ μέλος του. 'Εκεῖ περνοῦσε τὰ βράδια του καὶ «έσχετισθην, γράφει, τότε μὲ δλους τοὺς λογίους νέους τῶν τότε χρόνων καὶ μὲ τὴν σεμνὴν Πλειάδα τῶν ποιητῶν μας». (ΣΒΒ 460) Μεσουρανοῦσαν ἐκεῖ μέσα οἱ Παράσχοι, ὁ Βλάχος, ὁ 'Ορφανίδης, ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὁ Βασιλειάδης — δλοι τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς οἱ ἀντιπρόσωποι — γινόταν διαλέξεις, ἀναγνώσματα, συζητήσεις. 'Η νέα γενεὰ ἦταν γεμάτη ἀναζητήσεις καὶ παρ' ὅλες τὶς παράτατιρες ἐπιδόσεις τῆς σὲ στιχηρὰ κλαψαρίσματα, διαβάζει μὲ ἀγάπη καὶ θαυμασμὸ τὸ Βαλαωρίτη, στέκεται μὲ ἀμφιβολίες

καὶ δισταγμούς μπροστά στὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, ποὺ εἶναι δημοκρατικώτερο στὴν ποίηση, ἀπολυταρχικὸ ὅμως στὸν πεζὸ λόγο, εἶχε ἀρχίσει ντροπαλὰ νὰ φανερώνεται τὸ ἴστορικὸ μυθιστόρημα μὲ τὸν Καλλιγᾶ καὶ τὸ Ζαμπέλιο. Τὸ ἴστορικὸ δρᾶμα, ποὺ οὐρανοδρομεῖ, ἔχει πολλοὺς φίλους καὶ ὀπαδούς, καὶ καταπιάνεται θέματα μετακλασσικά, ἀπὸ τὸν περιφρονημένο μεσαίωνα, ἀπὸ τὴν φραγκοκρατία καὶ τουρκοκρατία, ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση περισσότερο. Πολλοὶ νέοι, μὲ δυναμικότητα καὶ ἀνάλογη ἀγωγή, αἰσθάνουνται τὴν φτώχια καὶ τὴν στενότητα τῆς σύγχρονης πνευματικῆς ζωῆς καὶ ζητοῦν ἐπιδράσεις καὶ γνωριμίες μὲ ξένες φιλολογίες, ὁ δὲ Ἰω. Παπαδιαμαντόπουλος, δὲ Μωρέας, δοκιμάζει νὰ γράψει καὶ γαλλικούς στίχους καὶ προσπαθεῖ νὰ παρασύρει καὶ ἄλλους νέους λογίους φίλους του, ὅπως τὸν Προβελέγγιο. Ὁ Ροΐδης μυκτηρίζει τὴν σύγχρονη φιλολογικὴ ζωὴ — τὴν ἀφορίζει, τὴν καταδικάζει καὶ γυρίζει τὰ πνεύματα σὲ νέους προσανατολισμούς, ύψωνοντας τὴν ἐκτίμηση καὶ δυναμώνοντας τὴν ἐπαφὴ μὲ τὶς ξένες φιλολογίες. Ἡ «Ἐφημερίς» γίνεται καθημερινὴ μὲ ἐπιφυλλίδες λογοτεχνικές, μὲ μεταφράσεις συγχρόνων γαλλικῶν μυθιστορημάτων, μὲ φιλολογικὸ ἐπιτελεῖο. Εἶναι τὰ χρόνια ἐκεῖνα κρίσιμα καὶ μεταβατικά, δηπου ἀνοίγουνται δρόμοι καὶ καταδικάζουνται δεσπόζουσες κατευθύνσεις. Ἀρχίζει νὰ σπᾶ ἡ παλὴ παράδοση καὶ νὰ μπαίνουν νέοι τρόποι. Τραβοῦμε γιὰ τὴν Νέα Σχολή, βρισκόμαστε στὸ κατώφλι τῆς προγλωσσικῆς δεκαετίας, στὴν ἐποχὴ τῆς ἑθνικῆς αὐτοσυνέδησης, ποὺ θὰ τινάξει σὲ λιγο κλαδιά καὶ καρπούς γόνιμους, μὲ τὴ στροφὴ πρὸς τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, τὴ γλώσσα, τὴν ἐκπαίδευση—ἀληθινὴ κοσμογονία, ποὺ γίνεται ἀνεπαίσθητα καὶ βαθμιαῖα στὶς ψυχές, στὰ πνεύματα, στοὺς θεσμούς.

24) Στὸ βιβλιοπωλεῖο Κουσουλίνου. Ρίξαμε μιὰ περαστικὴ ματιὰ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, γιὰ νὰ δοῦμε τὸ περιβάλλον, γιὰ νὰ κατατοπιστοῦμε στὴ διαμόρφωση τῆς λογοτεχνικῆς συνείδησης τοῦ Ππδ. Οὕτε λόγος νὰ γίνεται πῶς, δὲ παράξενος καὶ σκληροτράχηλος νέος, εἶναι ἀνακατωμένος ἐνεργητικὰ καὶ προσωπικὰ στὴν κίνηση καὶ στοὺς κύκλους τῶν νέων. Θὰ κατηγοροῦμε κιόλας μέσα του τὸ Μωραϊτίδη, μὲ τὴν πολυπραγμοσύνη του — νὰ χώνεται σ' ὅλα καὶ νῦναι μέλος τοῦ Παρνασσοῦ, καὶ νὰ καυχιέται καὶ νὰ ἐπιδείχνεται καὶ νὰ συζητεῖ. Ὁ Ππδ. ἥταν ἔνα ἀγκαθερὸ ἀγριολούσουδο, φυτρωμένο κατὰ λάθος μέσα στὶς λάσπες καὶ τοὺς «κονιορτούς» τῆς Ἀθήνας. Δὲν ξεθαρρεύοταν σὲ ἐμφανίσεις καὶ σὲ συχνάσματα, δὲν σήκωνε τὶς ἐπισημότητες, τὶς πολλές καὶ ἄκαριες γνωριμίες — τόσο ἐπίπλαστες καὶ ἔξωτερικές! Θὰ τὶς θεωροῦμε κωμικές καὶ μάταιες. Ἐπειτα γιὰ τέτοιες δουλειές χρειαζόταν κέφι — καὶ δὲν τὸ εἶχε, χρειαζόταν ἐμφάνιση — καὶ ἥταν γιὰ νὰ τὸν κλαῖς, μὲ τὰ ξεφτισμένα, τὰ χωριάτικα ροῦχα. Ποῦ νὰ τρέχει λοιπὸν νὰ ἐκτίθεται καὶ νὰ δυσαρεστεῖται, — νὰ ἐπιδεινῶνει τὴν κατάντια του! Συχνάζει μόνο στὸ βιβλιοπωλεῖο Κουσουλίνη. Ἐκεῖ περνᾶ πολλές ὁρες τῆς ἡμέρας του, κάνοντας παρέα μὲ τὸν καλὸ φίλο του, ποὺ εἶχε ἐκτιμήσει πολὺ τὸν ἀρχοντικὸ χαρακτῆρα τοῦ νεαροῦ σπουδαστῆ καὶ βιοπα-

λαιστή. Ἐκεῖ βρίσκει βιβλία, παληὰ καὶ καινούρια, τὰ ξεσκαλίζει, τὰ διαβάζει μπρὸς καὶ πίσω, κάπου δανείζεται κανένα γιὰ τὸ βράδι. Ἐκεῖ ἔρχουνται ἐφημερίδες ντόπιες καὶ πολίτικες. Ἔρχεται κι ὁ «Νεολόγος» μὲ τὸ μεγάλο σχῆμα καὶ τὶς ἐπιφυλλίδες, ποὺ τὶς παρακολουθεῖ πολλὲς φορές. Βρίσκει περιοδικά ἐλληνικά καὶ ζένα, σύγχρονα καὶ παλαιότερα. Καὶ τὰ φυλλομετρᾶ καὶ κατατοπίζεται. Ἀπὸ τοῦ Κουσολίνου γνωρίζει εἴτε ἀπὸ μακρυά, εἴτε προσωπικά πολλούς λογίους, παληὸὺς καὶ νέους, σχετίζεται μὲ τὸν ἀνήσυχο καὶ φλογερὸ νέο, τὸν Ἰω. Παπαδιαμαντόπουλο-Μωρεάς, κι ἀκούει τὰ γαλλικά του, τὶς συμπάθειες καὶ τοὺς νεανικοὺς θαυμασμούς του πρὸς τὴ γαλατικὴ μοδσα καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους της. Ἀπὸ τοῦ Κουσουλίνου παίρνει τὸ ταχυδρομεῖο του καὶ δὲν παύει νὰ συστήνει καὶ πάλι νὰ θυμίζει στὸν πατέρα του τὴν πραγματική, τὴ σίγουρη διεύθυνσή του (ΓΠ 85, 129). Ἐκεῖ λοιπὸν στοῦ Κουσουλίνου εἶναι δ σταθμός, τὸ καταφύγιό του. Ἐχει ἀνοίξει ἐγκάρδιες σχέσεις μὲ τὸν Κουσουλίνο, ποὺ τοῦ φαίνεται χρήσιμος σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Τὸν παίρνει πολλὲς φορές, τὶς ἐπίσημες μέρες, στὸ σπίτι του. "Ισως ἀπὸ τότε νὰ τὸν μελετοῦσε γιὰ γαμπρό του. Ἀργότερα θὰ τοῦ κάνει καὶ σχετικὴ πρόταση, ποὺ δὲν τὴ δέχτηκε φυσικά δ Ππδ. 'Ωστόσο ἀπ' τὸ βιβλιοπωλεῖο του δὲν ξέκοψε ποτέ. 'Ωσ τὰ 1892 καὶ πέρα, ἐξακολουθεῖ νὰ συχνάζει καὶ νὰ ἔχει τὴ διεύθυνσή του στὸ βιβλιοπωλεῖο Κουσουλίνου (ΓΠ 175) ποὺ τοῦ στάθηκε πολὺ βοηθητικὸ στὴν πνευματικὴ προκοπή του, δταν ἀκόμα ἡταν ἔρημος κι ἀκατατόπιστος σπουδαστής.

25) Στοῦ Σκαρτσόπουλου. Ἐκεῖ κάτω πρὸς τὴν Καπνικαρέα, «ἀνάμεσα εἰς τὰ κηράδικα καὶ τὴν δόδον Ντέκα, ὅχι μακρὰν ἀπ' τὴν Καμκαρέαν» (ΙΗ 74), στὸ μικρὸ καφενεῖο τοῦ γέρω-Σκαρτσόπουλου, θὰ ἔβλεπες παράμερα στὸ βάθος, πρὸς τὴ γωνιά, ἔνα νέο ἀπόκοσμο, μὲ δασιά γένια, μὲ κατάμαυρα μαλλιά, ἀπεριποίητο, σοβαρό, ἀμίλητο, συσταζούμενο, συχνὰ κατσουφιασμένο καὶ πάντα σκεφτικό, δοσμένο σὲ δικές του σκέψεις,—ποὺ τὸ μάντευες—τὸν τυραννούσαν κρυφὰ καὶ τὸν κρατοῦσαν σύψυχα. Εἶχε ξυπνήσει μ' αὐτὲς καὶ θὰ τὶς γύριζε δλη τὴ μέρα στοὺς δρόμους τῆς 'Αθήνας, γιὰ νὰ τὶς συμμαζέψει πάλι τὴ νύχτα στὴν ἄξενη καὶ ψυχρὴ τρώγλη του, ἐκεῖ στὶς φτωχογειτονιές τῆς Πλάκας. "Ενα κερί θ' ἀναβει γιὰ λίγη ὥρα, κάποια σκιαθίτικα ἀφροκύδωνα θᾶστερναν ἀπ' τὴ γωνιά τὴ νοσταλγικὴ μυρουδιά τους—κι υστερα οἱ σκιές νὰ χοροπηδοῦν γύρω στὸ τραπεζάκι μὲ τὰ λιγοστὰ βιβλία, τὴ Γραφή, τὸν Ἰώβ, τὸν 'Εκκλησιαστή, τὸ 'Ασμα 'Ασμάτων, ποὺ μιλούσαν στὴ ψυχή του μ' ἀνταπόκριση, ἀνάμεσα στὴν ἀταραξία τῶν κλασσικῶν κειμένων. Τὸ πρωΐ θὰ σταματοῦσε στοῦ Σκαρτσόπουλου, ποὺ σύχναζαν πατριώτες του καὶ πηγαινοερχόταν ταξιδιώτες κι ἀμανετζήδες ἀπ' τὸ νησί. Περίμενε ἔμβασμα, γράμμα, ἀποστολὴ ἀπὸ τὸ σπίτι του. "Ἐχει καιρὸ νὰ πάρει, καιρὸ νὰ μάθει... κατι θὰ φαινόταν σήμερα! Εἶχε παραγγείλει τὸ φασκόμηλο, τὸ ἀγαπημένο του ρόφημα (ΣΒΚ 52), καὶ ἀνοιγε τὴν «Ἐφημερίδα», ρίχνοντας τὸ πρώτο βλέμμα ἵσα στὴν ἐπιφυλλίδα τὴ φιλολογική. Ἡταν τακτικός, ἡταν γνωστὸς ἐκεῖ στοὺς κύκλους τοῦ

Σκαρτσόπουλου. Καθόταν πάντα στὸ ἔδιο τραπέζι, στὴν ἕδια πλευρά. Ὡταν συνηθισμένος, γνωστὸς «ῶς πτωχὸς σπουδαστής». Μὰ φαινόταν ξενυχτισμένος. Ἐδειχνε ὅσωτος καὶ τεμπέλης. Τὰ πλαῖνὰ τραπέζια εἶχαν «καταληφθῆ ὑπὸ τῶν θαμώνων», ποὺ εἶχαν καταντήσει στοιχεῖα ἐκεῖ μέσα. Ὡταν οἱ «φρόνιμοι γέροι, οἱ πρόθυμοι συμβουλάτορες, διοὺ δονομάζονται κάπου «κακῶν παρακλήτορες» (IH 74)—ἀπόστρατοι καὶ συνταξιούχοι, ἥρωες καὶ δσιοι, μὲ τὶς ρεδιγκότες καὶ τὰ ἡμίψηλα, μὲ τὰ γυαλιά καὶ τὰ μουσάκια, ποὺ πολιτικολογοῦν μὲ πάθος, δι καθένας μὲ τὸ κόμμα του, δι καθένας μὲ τὸ χρῶμα του, ἄλλος ναπιστής, ἄλλος μπαρλεϊστής, ρωσσόφιλος, ἀγγλόφιλος, ποὺ ἀστειεύονται καὶ χασκογελοῦν καὶ ξεκαρδίζονται καὶ πειράζονται καὶ πειράζουν καὶ ἐνδιαφέρουνται γιὰ τὸ σύμπαν, ἀνάμεσα σ' ἔνα κλασσικὸ καΐμακλῆ καὶ στὸ τερτιπλίδικο ρούφημα τοῦ ναργιλέ, ποὺ ἀναταράσσεται υπόκωφα στὰ πόδια τους, συμβολίζοντας τὴν ὑδρόγειο. Καὶ σάζουν τὰ γυαλιά τους καὶ σκύβουν καὶ ρίχνουν πλάγιες ματιές στὸν περίεργο νέο, ποὺ κάθεται ἀγνάντια τους. "Α! κάποιος «πτωχὸς σπουδαστής»—δι δυστυχής! Μὰ ἡ ἡλικία του, οἱ τρόποι του, ἡ ἐμφάνισή του καὶ πρὸ παντὸς τὰ πρισμένα μάτια του; "Ασκημα σημάδια. Πρέπει νὰ «έπανέλθῃ εἰς τὴν εὐθείαν δόδον»! "Εχουν ύποχρέωση νὰ τὸν συμβουλέψουν, νὰ τὸν καθοδηγήσουν. Καὶ πλησιάζουν τὸ θύμα τους... "Αν ἦτο δύμως κανεὶς πτωχός, τότε ἀλλοίμονό του! Τοῦ ἔδιδαν συμβουλάς. Πολλὰς συμβουλάς καὶ νουθεσίας, πῶς νὰ εἴναι φιλόπονος (δι ἀνθρωπὸς συνέβαινε νὰ μὴν εύρισκῃ ἐργασίαν), πῶς νὰ εἴναι οἰκονόμος (δὲν εἶχε τὶ νὰ οἰκονομήσῃ), καὶ πῶς νὰ μὴν εἴναι μέθυσος (δι ἀνθρωπὸς δὲν εἶχε πεντάραν, διὰ νὰ πήγε ἔνα ποτήρι). Ἐκεῖ διεξήγοντο συχνὰ καὶ τινὲς ἀπλοῖκαὶ φάρσαι...» (IH 74). Σὰ νὰ μὴν ἔφταναν τόσες στενοχώριες! Πόση ἀγανάκτηση ἔκρυψαν οἱ ἀπαντήσεις του στοὺς ἀδιάκριτους χασιμέρηδες τοῦ καφενείου, ποὺ εύρισκαν ἀπασχόληση μὲ τὴν κατάντια του—ἐκεῖνα τὰ λιγόλογα καὶ τὰ λακωνικά του ναὶ καὶ ὅχι! Κι δταν πιὰ τοὺς καλογυνωρίσει κι ἀρχίσουν νὰ τὸν παραφορτῶνται, παίρνει μέρος στὶς συζητήσεις τους καὶ προσπαθεῖ μὲ τὸν τρόπο του, νὰ ξετινάξει τὴν φτωχοηθική τους, ἀρνητής καὶ κατήγορος, μὲ αὔστηρες καὶ τσουχτερὲς φράσεις. «Μίαν φοράν ἐκαυχήθη, μεταξὺ λόγων, δτι «ἔγώ δὲν ἔπήγα ποτὲ εἰς τὴν ἀστυνομίαν, οὔτε θά πάω». Τότε εἰς νεώτερος πτωχὸς δένος σπουδαστής, ἔξ ἐκείνων εἰς τοὺς διοίους ἔδαπάνων ἀφειδῶς τὰς συμβουλάς των οἱ γέροι, «οἱ κακῶν παρακλήτορες», ἔτόλμησε νὰ τοῦ πῇ: Μή λέσ μεγάλα λόγια, γέρο-Σκαρτσόπουλε!» (IH 77). Καὶ ἀηδιασμένος σηκώνεται ὀρμητικὰ καὶ φεύγει, γιὰ νὰ ξαναγυρίσει ἀργότερα, νὰ δεῖ μήπως ἥρθε κανεὶς ἀπ' τὸ νησί. Τότε, ὡ τότε, τὸν πλησίαζε ἔνας ἄγνωστος γεροντάκος, ποὺ εἶχε βρεθῆ στὴ σκηνὴ καὶ τοῦ ἀρεσε ἡ στάση τοῦ «πτωχοῦ δένου σπουδαστοῦ» καὶ τοῦ ἔλεγε τὸν πόνο του, πῶς τάχα «καὶ στὴ λοκάντα, γιιέ μου, τὰ ἕδια παθαίνω» δταν καθίσω νὰ φάω, κάποτε μερικοὶ νέοι καλοφορεμένοι, δὲν ξέρω, ἀν εἴναι φοιτητές, διοὺ ἄμα μὲ ἰδοῦν νὰ κάμω τὸν σταυρὸ μου, μὲ περιγελοῦνε». Τότε εύ-

ρισκε τρόπο νὰ ξεσπάσει δ «πτωχὸς σπουδαστής», δ μὴ καλοφορεμένος ! (IH 83).

Δὲν ἦταν ὅμως σπάνια τὰ πρωΐνα, ποὺ ἐρχόταν στὸ τραπέζι του δ «ἰσόβιος φοιτητὴς» καὶ συνάδελφός του, δ Κυπραῖος, «δύκώδης κεφαλή, χωμένη εἰς παχὺν κορμὸν μὲ βραχὺ ἀνάστημα, πυκνὴ γενειάς καὶ κόμη». "Ανθρωπος τριακοντούτης, εὐθυμος, ἄφροντις καὶ ἀγαπῶν τὰ λογοπαίγνια" (Γ 95), γιὰ νὰ τὸν γεμίσει πρόσκαιρη εὐθυμία, μὲ τὰ καλαμπούρια του τὰ ἀτέλιωτα. 'Ο Κυπραῖος ἦταν χαμένο κορμὶ—θὰ γερνοῦσε καὶ διπλωμα δὲν θάπιρνε. Στὴ συντροφιά του δ Ππδ. εὗρισκε ἔνα μέρος τοῦ ἔαυτοῦ του κι αὐτὸ θὰ τὸν ἀνάπαιε κάπως.

26) Οι σπουδές του. "Ἐβλεπε μὲ κάποια συμπάθεια τὴ στάση τοῦ Κυπραίου. Δὲν θὰ τὴν ἀλλαξε μὲ τὴ θέση μερικῶν διδακτόρων τοῦ γλυκοῦ νεροῦ. Ἐκεῖνα τὰ χαριτωμένα ξεπετάρια τῆς φιλοσοφικῆς, ποὺ ἦταν παραφουσκωμένα ἀπὸ ἔπαρση καὶ ψευτοσοφία. Τὰ κάτεχε τὰ μυστικά τους καὶ εἶχε γεμίσει ἀπὸ ἀηδία καὶ ἀπέχθεια γιὰ τὰ χάλια τοῦ Πανεπιστημίου καὶ γιὰ τὴ διαφθορὰ τῆς νεολαίας. Πῶς γινόταν ἡ διδασκαλία; πῶς δινόταν τὰ διπλώματα—πόσα ρουσφέτια, πόση κατάντια, πόση διαφθορά. Εἶχε γνωρίσει καὶ τὸ νέο, πού, κάτοχος τῆς γαλλικῆς, ἔκανε μεταφράσεις ζένων πραγματειῶν, γιὰ νὰ χρησιμεύσουν σύτούσιες καὶ ἀπρολόγιστες ὀκδύμα, ὡς διδακτορικές διατριβές στὸ πανεπιστήμιο. Καὶ τίς πραγματείες αὐτὲς τοὺς τίς εἶχαν ύποδειξει οἱ ίδιοι καθηγητὲς διαφόρων σχολῶν. «Τέτοιες ἔξετάσεις, ποὺ εἶναι ρουσφέτι, ἃς λείπουν», ἔλεγε πεισματωμένος ! (ΓΠ 152).

'Ωστόσο στὰ τρία πρῶτα χρόνια (1875-1878) παρακολουθεῖ τὰ μαθήματα τοῦ Πανεπιστημίου. Τρέχει κι αὐτὸς στὶς αἴθουσες, συναγελάζεται μὲ τοὺς τακτικούς φοιτητές, «ποὺ προσήρχοντο μὲ μεγάλα τετράδια, σὰν δεφτέρια δικαστικῶν κλητήρων καὶ ἐλάμβανον θέσιν ἐμπρὸς-ἐμπρὸς, ἀπέναντι τῶν καθηγητῶν» (ΣΒΒ 460). Μερικούς τέτοιους ἀνεφερμένους τοὺς βλέπει μὲ κάποια θυμηδία καὶ συγκατάβαση. Αὐτὸς μένει πίσω μὲ τοὺς ἰσόβιους, μὲ τοὺς ταραξίες, μὲ τοὺς παρείσακτους καὶ περίεργους τῶν ἄλλων σχολῶν. Δὲν ἀποδέχεται τὴ διδασκαλία παθητικά, τὴν παρακολουθεῖ ἐνεργητικά, ἔχει προσλαμβάνουσες παραστάσεις, εἶναι σὲ θέση νὰ κρίνει τὴ συγκρότηση καὶ τὴ δυναμικότητα καὶ τὸ ποιὸν τῆς διδασκαλίας κάθε καθηγητῆ. 'Απὸ ἐνδιαφέρον πηγαίνει κάπου-κάπου καὶ στὴ θεολογικὴ σχολὴ καὶ φεύγει ἀποκαρδιωμένος «ἀπὸ τοὺς ἔξ 'Εσπερίας ἀνατείλαντας φωστήρας, μὲ τοὺς παχεῖς μισθούς, ποὺ μεταγγίζουν ἀθεϊστικὸν πνεῦμα εἰς τὴν 'Ελλάδα...» (IH 81). Τὰ πρῶτα χρόνια παρακολουθεῖ ὅλους περίπου τοὺς καθηγητὲς τῆς φιλοσοφικῆς. Θυμᾶται τὸν Κοτζιᾶ, θυμᾶται καὶ τὸν Κόντο, τὸν Πυλαρινό, τὸ Σεμιτέλλο, τὸν αύστηρο Φιντικλῆ—δονομάζει ὅμως «σοφοὺς καὶ χρηστοὺς» τὸ Φίλιππο Ίωάννου καὶ τὸν Κουμανούδη (Γ 95). 'Αργότερα δτὰν ἄρχισε ν' ἀποξενώνεται ἀπ' τὸ πανεπιστήμιο, περιορίζει τίς παρακολουθήσεις του μόνο στοὺς δυδ αὐτοὺς σοφοὺς καὶ ἐναρέτους δασκάλους. Στὸ αὐτοβιογράφημά του μᾶς πληροφορεῖ : «'Ηκουα κατ' ἐκλογὴν δλίγα μαθήματα

φιλολογικά, κατ' ίδιαν δὲ ἡ σχολούμην εἰς ξένας γλώσσας» (ΓΠ 247). Τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν κατακτήσει ὀλοκληρωτικά. Διαβάζει μόνος τὸν τοὺς κλασσικοὺς μὲ τῇ σειρᾷ, τοὺς καταβροχθίζει «ἀπνευστὶ» θὰ λέγαμε,—ρήτορες, ἴστορικούς, ποιητές. Σταματᾶ στὸν Πίνδαρο, ξαναγυρίζει στὸν «Ομηρο». Τὰ φοιτητάρια τρέχουν στὸ Φιντικῆ γιὰ ν' ἀκούσουν Θουκυδίδη, φοιτισμένα μὴν πάρουν ἀπουσία κι ἀποκλειστοῦν, κι αὐτὸς εἶναι σὲ θέση ν' ἀπαγγέλνει ὀλόκληρες δημηγορίες τοῦ ἴστορικοῦ. Τῇ σπουδὴν τοὺς τῇ βλέπει μὲ κάποια συγκατάβαση καὶ χωρὶς μνησικακία μαθάίνει τὰ ὄντα τῶν νέων διδακτόρων. Ποιὸς ξέρει ἀπὸ ποῦ προμηθευτῆκαν τὰ «δοκτοράτα» τους! «Ἄν ζοῦσε ἐκεῖνος διγλωσσοῦς μαθήτης νέος φοιτητῆς «θὰ ἥτο ἰκανὸς νὰ κατασκευάσῃ πολλάς δωδεκάδας διδακτόρων!» (ΙΗ 81). Εἶναι ἀρνητικός, ἀπαισιόδοξος, κατακριτικός—καὶ ἐκδηλώνεται μὲ ἐπικρίσεις κι ἐλεεινολογήματα. Εἶναι ζήτημα ἀν τὸν γνώρισαν, ἀν τὸν πρόσεξαν ποτὲ στὸ πανεπιστήμο οἱ συνάδελφοί του, ἀν γνωρίστηκε προσωπικά μὲ κανένα καθηγητή! Περνοῦσε σὰν κλέφτης, ἔφευγε σὰν καταζητούμενος. Καὶ τραβιόταν στὸν κόσμο του. «Ἡταν παρέκκλιση ἀναγκαστικὴ ἡ μετάβασή του στὸ πανεπιστήμο! Στὴν ἀρχὴ κάτι ἔγραφε στὸν παπᾶ γιὰ τὰ μαθήματα, ὀργότερα γλύτωσε κι ἀπ' αὐτὸ τὸ βάσανο! Καὶ ὅμως διπλάσιος περίμενε νὰ κλείσουν τὰ τέσσερα χρόνια τῶν σπουδῶν καὶ νὰ πάρει τὸ δίπλωμα. «Ομως τὰ τέσσερα ἔγιναν ὁρτὼ καὶ τὰ ὁρτὼ δεκαέξη καὶ «ὅ πτωχός ξένος σπουδαστῆς» δίπλωμα δὲν πήρε—τουλάχιστο γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τὸν πατέρα του καὶ νὰ δέσει τὶς ξεσκισμένες γλῶσσες. Τὰ περιστατικὰ τὸν βοηθοῦν καὶ δὲν ἀποκαλύπτεται καὶ δὲν ἐκτίθεται. »Εχει πάντα κάποια βάσιμη δικαιολογία, κάποιο σοβαρὸ ἐπιχείρημα. Εἶναι δικαιολογημένος—τουλάχιστο στὴ συνείδησή του. Μόνο ποὺ δὲν πάει στὴ Σκίαθο, παρ' ὅλες τὶς προσκλήσεις καὶ παρακλήσεις καὶ παρ' ὅλη τὴν ἐπιθυμία τῶν δικῶν του. Οἱ κακές γλῶσσες κουβαλοῦν στὸν παπᾶ καὶ στὴν παπαδιὰ πολλὰ καὶ διάφορα—καὶ τοῦτο τὸν πειράζει ύπερβολικά.

27) 'Ο 'Αδαμαντιάδης. Τὸν ἔβλεπαν συχνὰ στοῦ Σκαρτσόπουλου. Δύσκολα ν' ἀλλάξει τρόπο ζωῆς. 'Αλλοί μονο!—εἶχαν πάει ἄδικα οἱ συμβουλεὺς τῶν «φρονίμων γέρων» τοῦ καφενείου. Οἱ πατριώτες του τὸν φώναζαν 'Αλέξανδρο, οἱ φίλοι του τὸν εἴξεραν *Παπαδιαμάντη*, διπλάσιος τοῦ εἰχεραν *Παπᾶ 'Αδαμαντίου*. Καὶ ὅμως τοῦ τὸ εἶχε γράψει πολλὲς φορές: «Ἀν δὲ ἐνίστε συμβαίνῃ νὰ μοὶ ἐπιστέλλητε ταχυδρομικῶς, διευθύνετε τὸ γράμμα ἀμέσως πρὸς ἐμέ, ἐπιγράφοντες ὅχι ἀπλῶς «φοιτητὴν», ἀλλὰ «φοιτητὴν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς» καὶ οὕτω θὰ τὸ λαμβάνω ἀσφαλῶς καὶ ταχέως: γράφετε δὲ τὸ ὄνομα ύφ' ἐν «Παπαδαμαντίου», διότι οὕτως εὔκολωτερα εὑρίσκεται ἡ ἐπιστολὴ εἰς τὸ ταχυδρόμειον!» (ΓΠ 55). Τὸν πειράζει ἡ ἀμέλεια κι ἡ λησμοσύνη τοῦ παπᾶ. Καὶ εἶχε τραβήξει τόσα μὲ τὸ ὄνομα. Τὸ ἐπώνυμο τοῦ πατέρα του ἦταν *Μοσχοβάνης*. 'Αδαμαντιός Εμμανουὴλ Μοσχοβάκης. «Ἐτσι γραφόταν, ὅταν ἦταν κοσμικός. Οἱ πρόγονοί του οἱ Μοσχοβάκηδες ἦταν φημισμένοι καλόγεροι στὸ Όρος. Τρία ἀδέρφια ἀπ' αὐτούς, εἶχαν

ιδρύσει τὸ μοναστηράκι τοῦ Ἀσέληνου, τὴν Παναγία τὴν Κονίστρια (Φ 1086). Μοσχοβάκης λοιπόν ἔπρεπε νὰ γραφτῇ. Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Μοσχοβάκης. Ἀγνώριστος ἀλήθεια! Ὁμως ὁ πατέρας του, ὅπως οἱ πιότεροι κληρικοὶ εἶχε ἀχρηστεύσει τὸ παρόνομά του. Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος σεμνυνόταν γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πατέρα του! Μὰ ὁ σχολάρχης τὰ κανόνισε μιὰ μορφιά. Στὸ δημοτικὸ γραφόταν *Εμμανουὴλ*, ὅστερα δταν ἥρθε στὴ Σκόπελο ὁ σχολάρχης τοῦ εἰπε «πῶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸν γράψει μὲ τὸ χυδαῖο αὐτὸ ὄνομα. Τὸν ρώτησε, πῶς λέγεται ὁ πατέρας του καὶ ἀμα ἔμαθε, πῶς λεγόταν Διαμαντῆς, τὸν ἔχραψε στοὺς καταλόγους «*Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντιάδης*» (Ν 87). Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα πήρε τὸ ἀπολυτήριο τοῦ σχολαρχείου. Τί σχολαστικισμός! Νὰ γίνεται κανεὶς ἀμέσως ἀγνώριστος μὲ μιὰ κατάληξη. Κάπου ὑπάρχει ἡ ἀπῆχηση τῆς καταθλιπτικῆς ἐντύπωσης, ποὺ τοῦ ἀφησε στὴ ψυχή, ἡ ἀνεκδιήγητη ἐκείνη οὐρά, ποὺ μεταμόρφωσε ἀλλοτε τὸ ὄνομά του. «Ο μπαρμπ' Ἀλέξης μάλιστα τὸν ἐναυτολόγει ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωαννίδης. Ὑπελόγιζεν δτι, ἀν ὑπάρχωσιν ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον χιλιάδες ἔγγαμοι Γιάννηδες καὶ Γιάννεναι χῆραι, θὰ εἰναι, κατὰ μέσον δρον, διακόσιαι πενήντα ἡ τριακόσιαι χιλιάδες Ἰωαννίδαι. Καὶ μετὰ τρεῖς γενεάς, δτε (ἀν περισωθῆ τὸ ἑλληνικὸν γένος) τὰ εἰς -ιδης καὶ -αδης θ' ἀπαντῶνται μόνον εἰς τὰ ἡρωϊκοκωμικὰ ἐπύλλια, τίς θὰ εὑρεθῆ ν' ἀνησυχήσῃ, ἀν οἱ ζήσαντες Ἰωαννίδαι ἥσαν σωσταὶ τριακόσιαι χιλιάδες ἡ τριακόσιαι χιλιάδες καὶ εἰς;» (Ζ 67). Στὴν Ἀθήνα κατέβηκε ὁς Παπᾶ Ἀδαμαντίου. Καὶ ἔχει περιπέτειες μὲ τὰ ταχυδρομεῖα. Πότε ἔβαζαν τὰ γράμματά του στὸ Π, πότε στὸ Α. Νὰ πηγαίνει γιὰ γράμμα καὶ νὰ κοιτάζουν βιαστικὰ στὸ Π καὶ νὰ τοῦ λέν ὅχι. Καὶ νὰ τοὺς παρακαλεῖ νὰ κοιτάζουν καὶ στὸ Α. Ἡταν μαρτύριο ἔκεινο. *Παπαδαμαντίου* λοιπόν κι ἀπὸ κεῖ *Παπαδιαμάντης*. «Υφ' ἔνι... μονοκονδυλιά, μονογραφή. Νὰ ταιριάζει καὶ στ' αὐτὶ καὶ στὸ στόμα. Νὰ εἰναι ἀπλό, εὕηχο, εύκολοθύμητο, νὰ ἔχει δική του ἀτομικότητα. Τὸ *Παπαδιαμάντης* τὸ χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ γράμμα πρὸς τὸν πατέρα του, στὶς 28 τοῦ Σταυροῦ τοῦ 1875 (ΓΠ 46). Στὸ πανεπιστήμιο ἦταν γραμμένος Παπᾶ Ἀδαμαντίου. Καὶ μένει μὲ τὴ διπλοτυπία αὐτῇ, πότε Παπαδαμαντίου, πότε Παπαδιαμάντης ἀραιότερα, ὡς τὸ Νοέμβρη τοῦ 1876 (ΓΠ 97). Πότε τὸ ἔνα, πότε κάπου-κάπου καὶ τὸ ἄλλο, τὸ δικό του, τὸ διαμαντένιο καὶ δροσερὸ *Παπαδιαμάντης*. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, δταν εἰδε, πῶς δὲν ἔκανε ἐντύπωση στὸν παπᾶ, χρησιμοποιοῦσε μόνο τὸν τύπο Παπαδιαμάντης (ΓΠ αὐτ.). Ἡταν κάτι κι αὐτό. Νὰ μὴ βρῆς ὄνομα καὶ νὰ τὸ δημιουργήσεις. Νὰ ρθῆς ἀπὸ ἔνα χωριό μὲ σωρὸ ὄνόματα καὶ νὰ τὰ καταργήσεις, καθιερώνοντας τὸ δικό σου—τὸ λαϊκό, τὸ κοινὸ (τὸν πατέρα του κοινολεκτοῦσαν στὴ Σκίαθο: παπᾶ-Διαμάντη). Καὶ νὰ γίνει κοινὸ καὶ γνωστὸ καὶ θαυμαστὸ σ' ὅλη τὴν Ἐλλάδα—κι δταν ἀκουστῇ στὸν τόπο, νὰ σ' ἀναρωτᾶν καὶ νὰ σ' ἀναγυρεύουν καὶ ἀμέσως νὰ διαπιστώνουν μ' ἔκπληξη τὴν ταυτότητα τοῦ χτεσίνου παπαδόπαιδου μὲ τὸν ἔνδοξο λογοτέχνη. Ἡταν δημιουργία μιὰ φορά, ποὺ σκόρπιζε ἀπὸ πάνου της ἀληθινὰ διαμάντια.

28) Πρός τὸ λυτρωμό. Τέτοια πολύτιμα πετράδια ἀνασάλευε στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του τὸ κῦμα τῆς πίκρας καὶ τοῦ πόνου. Κι ἔλαμπαν καὶ φτεροκοπούσαν μέσα του, ζητῶντας νὰ πιοῦν ἥλιο καὶ φῶς καὶ νὰ λάμψουν σὰν ἥλιοι μέσα του καὶ γύρω του. Ναὶ! ἦταν φεράκι ἐκεῖνο καὶ τὸν τραβοῦσε καὶ τὸν ἔδεινε. Εἶχε χαράξει, μέσα σ' ἔνα σύθαμπτο, ἡ φιλοδοξία τῆς τέχνης—καὶ τοῦ ἔδινε συμπονετικὸ χέρι στὶς ἀντίθεσεις τῆς ζωῆς. Ὡταν προσπάθεια ὑπεροχῆς, ποὺ εἶχε τὴ ρίζα τῆς βαθά, στὴν πληγὴ τῆς μειονεκτικότητας. Ὡταν τάση προκοπῆς, ποὺ πήγαινε ν' ἀναπληρώσει, μὲ κάποιο τρόπο ἐκδικητικὸ καὶ πεισματικό, ψυχικές ἀπώλειες μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο. Ὡταν κλίση καὶ κλήση, ποὺ θράφηκε καὶ γιγάντωνε μέσα στὴ φυγὴ, ποτισμένη σύρριζα ἀπὸ τὸ πικρὸ ρέμμα τῆς ἀντικοινωνικότητας, ποὺ πλημμύρισε καὶ ἄλλαξε τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο, ἀφοῦ τὸν φαρμάκωσε πάνω στὴ βλάστησή του. Μακρυά τοῦ φώναζε δὲ Χαιρήμων!... Κι η φωνὴ ἀντηχούσε μυστηριακὰ κι ἀπόκοσμα στὴ ψυχή του. Τὸν ἔδερνε ἀλύπητα ἡ ἀντίθεση τῆς ζωῆς, τὸν κατάτρεχε ἡ στρίγγα ἡ μοῖρα του. "Ἐπρεπε νὰ βρῇ καταφυγὴ καὶ προστασία—νὰ ὁχυρωθῇ, ν' ἀντιδράσει, νὰ βρῇ κλαδὶ νὰ σταθῇ καὶ χῶμα νὰ παιήσει. Καὶ ρίχνεται δλόψυχα στὸ σιωπῆλὸ κι ἀπομόναχο, στὸν αὐτόβουλο κι αὐτοκατόρθωτο, πάντα ἀπ' τὴν πρακτικὴ του πλευρά ἀκαθόριστο κι ἀνεπίγνωστο κι ἀπροσάρμοστο ἀγῶνα τῆς πνευματικῆς συγκρότησης. 'Αγωνίζεται νὰ δπλιστῇ μὲ σοφία, νὰ κερδίσει σύρριζα τὴ γνώση, ν' ἀνεσάνει στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. Ὡταν κορφές καὶ ύψωματα ἔτοῦτα, ποὺ —τὸ ἔβλεπε—τοῦ ἔδιναν τρόπο ἄμυνας καὶ ὑπεροχῆς, μέσα στὴν ἔχθρότητα καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία τῆς ζωῆς. Καὶ παλεύει μόνος του. Τραβάει δρυμητικὸ μὲ πεισματική, μὲ στανικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐλληνομάθεια καὶ τὴ γλωσσομάθεια. Εἶναι δοσμένος στὴ γνώση καὶ στὴ δημιουργία. 'Η ἐλληνικὴ φιλολογία, ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα, οἱ ξένες φιλολογίες, ἡ γαλλικὴ καὶ ιταλικὴ γλώσσα, τὰ κείμενα τὰ ἐκκλησιαστικά. Διαβάζει καὶ γράφει, σχεδιάζει καὶ μελετᾷ. Δὲν ἦταν τυχαῖος καὶ συνηθισμένος δὲ ἀγῶνας ἐκεῖνος. Ὡταν σωστός ἡρωίσμος, καθὼς γινόταν μοναχικά, ἀκαθοδήγητα, μέσα σὲ τόσες βιοτικές δυσκολίες. Μόχθος ἡράκλειος, οἰστρηλατημένος ἀπὸ πραγματικούς πόθους ψυχῆς. Πολὺ σύντομα, προικισμένος καθὼς ἦταν μὲ πολύτιμα πνευματικὰ χαρίσματα—τὴ σπιρτόζικη ἀντίληψη, τὸ καταπληκτικὰ σβέλτο καὶ πλατύ μνημονικό, τὴ γόνιμη καὶ πλούσια φαντασία, ποὺ τὴν τρέφει καὶ τὴ συντρέχει ἡ πουπουλένια, ἡ θηλυκιά αἰσθηματικότητά του, πολὺ γρήγορα φτάνει σ' ἀνεπάντεχη προκοπή, γίνεται γραμματισμένος νέος, διαβασμένος,—σοφὸς θάξειγα, ἀν δὲν φοβόμουν τὴν ὑπερβολή. Τὸν καλοῦν καὶ τὸν κρατοῦν καὶ τὸν ὀθοῦν ἐπιδόσεις καὶ διαβάσματα καὶ γραψίματα. Τὴν ἀτομική, τὴν πρόσθετη, τὴν ἔξωπανεπιστημιακὴ αὐτὴ ἐργασία, ποὺ θὰ τὸν ἀπασχολοῦσε πολύ, δὲν τὴ θεωρεῖ ἀθέμιτη κι ἀνώφελη παρέκκλιση τοῦ σκοποῦ του. Τὴ θέτει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς σπουδῆς καὶ τῆς μόρφωσής του—κι αὐτὸ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό. "Οταν δὲ Νιρβάνας, γυμνασιόπαιδο στὸν Πειραιά, τύπωνε τοὺς πρώτους του στίχους, δὲ Ππδ. ποὺ τοὺς διάβασε προσεχτικὰ

στήν «Παλιγγενεσία», ζήτησε νὰ γνωρίσει τὸ νεαρὸ σκοπελίτη ποιητή. Καὶ μιὰ μέρα—αὐτὰ τὰ χρόνια—τοῦ τὸν φέρνει στοῦ Σκαρτσόπουλου ὁ ξάδερφός του. «”Ωστε δικό σου λοιπὸν ἥτανε τὸ ποίημα, παιδί μου... Αἴ, μπράβο σου, παιδί μου. Νὰ καταγίνεσαι!». «Τὰ μαθήματά του νὰ κοιτάξει τώρα!...», πρόστεσε αὐστηρά ὁ ξάδερφος. Κι ὁ Ππδ. χαϊδεύοντας τὸ κεφάλι τοῦ μικροῦ, ἀπαντᾶ στὸ θετικιστὴ σκοπελίτη μὲ ἀποκλειστικὸ καὶ αὐστηρὸ ὄφος. «Καὶ τὰ ποιήματα μαθήματα εἶναι!» (Ν 84).⁷ Ήταν σὰ νἄκανε τὴν ἀπολογία του! Σιγά-σιγά κατασταλάζει ὁ νοῦς του σὲ μιὰ θαυμαστὴ στοχαστικότητα, ποὺ τὸν ὅπλιζει μὲ κριτικὸ πνεῦμα, τοῦ ἀνοίγει ξεχωριστὸ δρόμο καὶ τὸν ύψωνει σὲ προσωπικὴ ψυχικὴ στάση μέσα στὴ ζωὴ. Αὐτὸ τὸν καιρὸ ἐμπιστεύεται τὸ μυστικὸ στὴ μάννα του. «Ἐγὼ θὰ γίνω συγγραφέας. Θὰ διαβάζω καὶ θὰ γράφω. “Αλλο τίποτα δὲν μπορῶ νὰ κάνω» (ΓΠ ιθ'). Ήταν τόσο ἀποκλειστικός!...

29) Στὸ φῶς τοῦ λόγου. Εἶχε καταπιαστῇ δλα τὰ εἰδὴ τοῦ λόγου. «Εγραφε, ξούσε καὶ ζεσκούσε ἡ στοίβαζε. Κάπου λίγα χρόνια πρίν, ἔγραφε στίχους—ρωμαντικούς, παθητικούς, παρασχικούς. Τοὺς ἀναθυμάται νοσταλγικὰ μέσα στὸ θαμπόφωτο τοῦ χρόνου. «Τὸν καιρόν, ποὺ ἔγραφες στίχους... “Οταν ἐκατοικούσαμε μαζί, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, στὸ Ριζόκαστρο...» τοῦ λέγει ὁ φίλος του. Καὶ σφαλνὰ τὰ μάτια του γιὰ νὰ θυμηθῆ: «Ἐγὼ ἔκλεισα τοὺς δόφθαλμοὺς κι ἐσιώπησα...» (Ι 62). Κι ὁ φίλος ύποψιθυρίζει, στὸ πεῖσμα τῆς μνήμης καὶ τῆς ντροπῆς, δυσ-τρεῖς στροφές του γιὰ τὴν κόρη:

Εἰς ἔνα μνῆμ’ ἀγνώριστο, μικροῦ κοιμητηρίου,
δέν θελω νὰ μὲ βλέπωσιν ἀκτίνες τοῦ ἥλιου,
μηδὲ κυπάρισσος σκαιά, μηδ’ ἀπεχθῆς ἵτεα
νὰ τὸ σκιάζῃ...

Ἡ γνωριμία του μὲ τὸ Μωρέας, τὸν κάνει νὰ δοκιμάσει νὰ γράψει καὶ στίχους γαλλικούς (ΣΤ η') καὶ τοῦτο δείχνει τὴν ἀνησυχία του καὶ τὴν δημιουργική του ἔνταση. Έκεὶ στοῦ Κουσουούλινου συναντοῦσε τὸ Μωρέας καὶ ἀνταλλάσσανε τὰ χειρόγραφά τους, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ ἐμπιστοσύνη. Αὐτὰ τὰ χρόνια ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἴστορικὸ μυθιστόρημα. Ἀναζητᾷ περασμένες ἐποχές, μεταφέρεται σὲ κόσμους μακρυνούς, μὲ τὴν πρόθεση νὰ τοὺς ζωντανέψει σὲ λογοτεχνικές συνθέσεις. Ἡ ἔργασία αὐτὴ εἶναι ἀπατητικὴ καὶ τὸν ἀπασχολεῖ μὲ ἴστορικές μελέτες, ποὺ τὸ κέντρο τους εἶναι προπάντων ἡ μεταβυζαντινὴ ἐλληνικὴ περίοδος. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1879, ὅταν ἔγραφε, πῶς δὲν μποροῦσε «ν’ ἀπέλθῃ ἐξ Ἀθηνῶν», εἶναι ἀφιερωμένος στὸ γράψιμο ἐνδὸς μεγάλου μυθιστορήματος. Μὲ τὴ σύσταση καὶ μεσολάβηση ζωὰς τοῦ Κουσουλίνου, — σὲ τοῦτο θὰ συνετέλεσε κι ὁ Γαβριηλίδης — τὸ στέρνει μακρυὰ στὴν Πόλη καὶ τὸ δημοσιεύει ἀγώνυμα μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Μετανάστις». Καὶ τὸ παρουσιάζει δχι ὡς δικό του. Ήταν δῆθεν σημειώσεις, ποὺ βρέθηκαν στὸ συρτάρι μιᾶς γρηγᾶς, κληρονομημένες καὶ παραχωρημένες ἀπ' τὸ γηραιό φίλο του Ἰω. Βαλσάμη. Ἡ ἀνωνυμία αὐτὴ εἶναι καλὸ σημάδι, καὶ μᾶς βοηθεῖ

νὰ δοῦμε μιὰ πτυχὴ τῆς ψυχοσύνθεσής του. Δισταγμὸς καὶ μετριοπάθεια. Ὁ δισταγμὸς ἀποτέλεσμα τοῦ ἀδύνατου καὶ ἀναποφάσιστου φυσικοῦ του. Ἡ μετριοπάθεια γέννημα κάποιας ὥριμότητας. Ἀρχὴ πραγματικῆς σοφίας. Τριανταδύο μεγάλες ἐπιφυλλίδες τοῦ Νεολόγου, μέσα σὲ τέσσερις μῆνες, παρουσίασαν τὸ πρῶτο του λογοτέχνημα. Ἡ πρώτη συνέχεια συνοδευόταν μὲ τ' ἀκόλουθο σημείωμα τῆς διεύθυνσης τοῦ «Νεολόγου»:

«Ἀπὸ τῆς σήμερον ἄρχεται δὲ Νεολόγος δημοσιεύων ἐν ἐπιφυλλίδι πρωτότυπον διήγημα, γραφέν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ νέου ἐπιτυχῶς ἀσχολουμένου εἰς τὸ Ιστορικὸν εἴδος τῆς μυθιστοριογραφίας. Ἡ Μετανάστις ἔχει ὑπόθεσιν τὸν ἐν Μασσαλίᾳ ἐνσκήψαντα κατὰ τὸ 1720 καταστρεπτικὸν λοιμόν, οιδινὸς αἱ ἀναμνήσεις φοβεραὶ παραμένουσιν ἔτι ἐν τῇ εἰρημένῃ πόλει. Ὁ Νεολόγος δημοσιεύων τὸ διήγημα τοῦτο, φρονεῖ διτὶ εὐαρεστεῖ τοὺς ἀναγνώστας αὐτοῦ καὶ ἐνθαρρύνει τὴν πρὸς τὸν καλὸν τῶν γραμμάτων ἀγῶνα ἔφεσιν λογίου νέου, ἀξίου πάσης συστάσεως καὶ ὑποστηρίξεως».

«Ο λόγιος νέος! Ἡ ἔφεση καὶ δὲ ἀγῶνας του δὲ πνευματικός...—δὲ ἀξίος πάσης συστάσεως καὶ ὑποστηρίξεως!...» Ἀν σωζόταν τὸ γράμμα του πρὸς τὴν διεύθυνση τοῦ «Νεολόγου», θὰ εἶχαμε ἔνα θαυμαστὸν ντοκουμέντο. Νὰ ἔστειλε ἀραγε τὰ φύλλα στὸν παπᾶ μὲ τὸ ὑστερόγραφο, πῶς ἦταν δικό του ἔργο; Δὲν τὸ ἀποκλείω. Ἡταν βέβαια μιὰ δοκιμὴ ἔκεινη ἐντελῶς ἀτομικὴ κι ἔπειτα ἔνας σπουδαστὴς δὲν ἦταν συγχωρημένο νὰ χάνει τὸν καιρό του μὲ παραμύθια καὶ ιστορίες, παρὰ νὰ κοιτάζει τὶς σπουδές του καὶ τὸ δίπλωμα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἔπρεπε, ἦταν ἀνάγκη, νὰ πάρουν ἔκεινα κάτου μιὰν ἰδέα τῆς προκοπῆς καὶ τῆς ἀξίας του. Ἡ δημοσίευση τοῦ ἔργου του τοῦ ἔδωσε θάρρος, τὸν γέμισε κρυφὴ ἱκανοποίηση καὶ τόνωσε τὴν πνευματικὴ προσπάθειά του. Ἐλπίδες ἀπόκρυφες, κάποια ὄνειρα γελούσαν παράμερα στὸ βάθος καὶ τὸν ἔδεναν περισσότερο μὲ τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης. Νὰ γιατὶ δὲν πήγαινε στὴ Σκιάθο!

30) Στρατιώτης. Εἶχαν περάσει τὰ χρόνια. Εἶχε κλείσει δὲ κύκλος τῶν σπουδῶν. «Ἐπρεπε νὰ πάρει καὶ νὰ δώσει. Νὰ παρουσιάσει λογαριασμό. Κι αὐτὸς βρισκόταν σὲ τρομερὸ ἀδιέξοδο. Εἶχε πελαγώσει. Τὰ χρέη, ἡ ντροπή, ἡ ἀποξένωσή του ἀπ' τὸ πανεπιστήμιο. Τὸ βιβλιάριο σπουδῶν του ἦταν ἐλλιπέστατο. Πῶς νὰ παρουσιαστῇ στὸν αὐτηρὸ Φιντικλή καὶ νὰ ζητήσει ἀπόδειξη «ἀκροάσεων», δταν «έάν εἶχες πέντε ἀπουσίας τὸ ἔτος εἰς τὸ κατά Σάββατον φροντιστήριον (ἔρμηνεία Θουκυδίδου), ἡδύνατο νὰ σὲ ἀποκλείσῃ...» (Γ 94), πῶς νὰ πάρει στοὺς ἄλλους καθηγητές καὶ νὰ ζητήσει φεύτικες βεβαιώσεις; «Ω! αὐτὸς ἦταν ἐγκληματικὸ κι οὕτε τὸ σκέφτηκε ποτέ του. Εἶχε ξεκόψει πιά. Τὸν εἶχε πάρει δὲ κατήφορος. «Ἐτοι θὰ πήγαινε ἡ κατάσταση καὶ δὲ Θεός βοηθός!» Αν δὲν ἦταν τὸ σπίτι του, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι δλότελα ξένοιαστος. Τώρα κινδύνευε νὰ ἐκτεθῇ, νὰ ντροπιαστῇ, νὰ πικράνει καὶ τοὺς φτωχοὺς γονεῖς. Μόνο στὴ σκέψη αὐτῇ θὰ ἔνιωθε ἀνεξιλέωτες τύψεις!... Μὰ τὰ πράμματα ἔρχουνται βολικὰ καὶ διαιωνίζεται ἡ ἐκκρεμότητα. Ἡ στράτευσή του τὸν βγάζει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Ἡταν ἔνας ἀπὸ μηχανῆς Θεός.

Στρατεύθηκε τὸ Σεπτέμβρη του 1880. Τρία χρόνια πρὶν, τὸν

εἶχαν πάρει στὸ στρατιωτικό, μὰ γιὰ λίγο διάστημα. Εἶχε κάνει, καθώς εἴδαμε, ἔνσταση καὶ πέρασε στὴ Β' κατηγορία. Τώρα καλεῖται ἡ κλάση του καὶ κατατάσσεται στὸ πρῶτο σύνταγμα Ἀθηνῶν. Δὲν ἔχουμε λεπτομέρειες γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ζωὴ του, μὰ μποροῦμε νὰ τὸν φανταστοῦμε. Θὰ εἶχε γίνει ἀγνώριστος. Χωμένος στὸ ἀπροσάρμοστο χιτώνιο καὶ τὴ σκελασία, μὲ τὶς γκέτες καὶ τὶς φαρδειές ἀρβύλες, ἀσουλούπωτος, ἄτονος, νωθρός, ἀδύνατος, ἀκατατόπιστος, τὸ γενάκι χυρισμένο, τὰ μαλλιά κομμένα σύριζα, μὲ τὸ πηλίκιο, "Ω! ἦταν γιὰ γέλοια καὶ γιὰ κλάμματα. Νὰ τὸν φανταστῆς στὶς ἀσκήσεις, μὲ τὸ δύπλο ἐπ' ὅμοι, μπροστά στὴ βάρβαρη κι ἀπότομη πειθαρχία, νὰ τὸν τιμωροῦν, νὰ τὸν προπηλακίζουν, νὰ τὸν ἔξευτελίζουν γιὰ τὸ παρασικρό. Παλαιός βιογράφος του μᾶς πληροφορεῖ πῶς «ἡτο ἀπειθάρχητος καὶ πολλάκις ἐτιμωρήθη» (ΣΤ ιγ'). Τράβηξε τὰ πάνδεινα. Ὁ ἐγωΐστικὸς καὶ ἀπότομος χαρακτήρας του, δὲν μποροῦμε νὰ προσαρμοστῇ στὸ στρατιωτικὸ περιβάλλον. Ἀρρωστᾶ κάθε τόσο. Τέλος τὸν ἔσωσε ἀπ' τὸ μαρτύριο δὲ σκιαθίτης πατρικός φίλος Αἰγιαλίδης, στρατιωτικὸς γιατρός. Τὸν πήρε στὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο καὶ τὸν ἔβαλε σὲ γραφικὴ ύπηρεσία (ΓΠ 118). "Υστερα ἀπὸ λίγους μῆνες τὸ Μάρτη τοῦ 1881 ἀποσπάστηκε στὸ ύπουργεῖο στρατιωτικῶν. Κρατοῦσε τὸ πρωτόκολλο καὶ περνοῦμε καλά. (ΓΠ 143). Ἀκόμα καὶ δταν ἔφυγε τὸ τάγμα του στὰ σύνορα, ἐκεῖνος κατάφερε νὰ μείνει στὸ ύπουργεῖο ὡς γραφιδᾶς. Τις ἀποκρήτες τοῦ 1881, πρὶν νὰ πάει ἀκόμα στὸ ύπουργεῖο, δὲ Αἰγιαλίδης τὸν βοηθεῖ καὶ παίρνει ἐνάμιση μῆνα ἀγαρρωτικὴ ἀδεια. Πηγαίνει στὴ Σκίαθο. Ξυπνᾶ τὸ πρωΐ στὸ σπίτι, βλέπει τοὺς γνάριμους τοίχους, τὸ γνώριμο φῶς, νοιώθει τὴν πατρικὴ θαλπωρὴ καὶ δὲν τὸ πιστεύει. Τὸν ἔδειρε ἡ ξενιτειά ἐφτά χρόνια. Εἶναι δὲ φαρμακωμένος νοσταλγός. Δὲν μπορεῖ νὰ ξεκολλήσει εὔκολα! — παραβιάζει τὴν ἀδειά του καὶ τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση. «Ἐίχον γράψει ύμιν ὅτι ἀπηλλάχθην πάσης ποινῆς, δτε ἥλθον εἰς Ἀθήνας, διότι οὗτος ἐπίστευα κατ' ἀρχάς. Τῇ ἐπαύριον ἐτιμωρήθην καὶ μ' ἐφυλάκισαν, ἀλλ' ἡ φυλάκιοίς μου ἦτο μόνον κατ' ὄνομα. Ἐπέρνων καλὰ καὶ ἡμουν σχεδὸν ἐλεύθερος δλην τὴν ἡμέραν». Ἡ ύπηρεσία του δὲν τὸν ἀφήνει νὰ βρῇ καμμιὰ παράδοση γιὰ χαρτζιλίκι, γι' αὐτὸ δητὰ ἐνίσχυση ἀπ' τὸν παπᾶ. «Ἐργάζομαι, γράφει σὲ λίγο, εἰς τὸ γραφεῖον τῆς διεκπεραιώσεως τοῦ ύπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν. Ἀλλ' ἐργάζομαι δέκα ὥρας (9-12 $\frac{1}{2}$ π. μ., 3-9 $\frac{1}{2}$ μ. μ.) καὶ δὲν μοι μένει καιρὸς καὶ τρόπος νὰ διαθέσω εἰς καμμίαν παράδοσιν. Παίρνω μισθὸν στρατιώτου, δηλαδὴ 20.10 τὸν μῆνα καὶ αὐτὰς δυσκόλως θὰ τὰς παίρνω. Κοπιάζω πολύ. Κάμετε τρόπον νὰ μοῦ στείλετε δλίγα χρήματα» (ΓΠ 144). Ὁ παπᾶς τοῦ στέλνει 5.60 «πρὸς τὸ παρόν». Τέλος στὶς 13 τοῦ Ἰούνη 1881 παίρνει τὴν ἀπόλυτή του. Καλὸς πολίτης παιδί μου, θὰ τοῦ εἶπαν ύπονοητικὰ τὴν ἐπαύριο οἱ «φρόνιμοι γέροι» στὸ καφενεῖο τοῦ Σκαρτσόπουλου.

31) Καὶ νῦν καὶ ἀεὶ... Εἶναι τριάντα χρόνων. "Εχει τελιώσει τὸ στρατιωτικό. "Εχει ἔξη χρόνια στὸ πανεπιστήμιο. Ὁ Μωραΐτης ἔχει πάρει τὸ δίπλωμά του καὶ εἶναι διωρισμένος καθηγητής στὸ

Β' γυμνάσιο Ἀθηνῶν (ΣΒΒ 455). 'Ο Οἰκονόμου ἔχει φύγει στὴ Γερμανία γιὰ ἀνώτερες σπουδές. Τὸ σπίτι του ὑποφέρει. 'Ο παπᾶς τοῦ γράφει γιὰ τὶς πτυχιακὲς ἔξετάσεις. Φτάνουν κακὲς εἰδήσεις στὴ Σκίαθο. Εἶναι λόγια τοῦ κόσμου! Περνᾶ τὸ καλοκαίρι. 'Ο Ἀλέξανδρος «ἔχει μόνον μίαν παράδοσιν πρὸς 30 δρ. τὸν μῆνα» (ΓΠ 145). 'Υποφέρει, χρεώνεται, ντρέπεται νὰ ζητήσει, ἀποφεύγει νὰ γράψει. 'Ο παπᾶς ἀνησυχεῖ, ὅμως περιμένει τὸ Σεπτέμβρη, ποὺ ἀνοίγει τὸ πανεπιστήμιο. Περνᾶ δὲ Σεπτέμβρης, μπαίνει δὲ Ὁκτώβρης καὶ καμμιὰ εἰδηση ἀπ' τὸν Ἀλέξανδρο. "Α, εἶναι ἀδικισολόγητος πιά, σκέφτεται. Θᾶναι σωστὰ δσσα λέει ὁ κόσμος. Καὶ τοῦ στέρνει ἔνα γράμμα αὐστηρό, γεμάτο παρατηρήσεις καὶ παράπονα. Τοῦ ἔφερνε παραδείγματα συνομιλήκων του ἀπ' τὸ νησί, ποὺ πῆραν διπλώματα, ποὺ κατέχουν θέσεις, ποὺ βοηθοῦν τὸ σπίτι τους. Πόση διαφορά! Ἡταν πολὺ πικρὰ τὰ λόγια τοῦ πατέρα του, πολὺ ἀδικα. Τὸν πειράζουν, τὸν φαρμακώνουν, ἐπιδεινώνουν τὴ στενοχώρια του. Καὶ ἀναγκάζεται νὰ ἀπολογηθῇ, νὰ περιγράψει τὴν πραγματικὴ κατάστασή του. Εἶναι κάτι τὸ ἀνεκδιήγητο!

'Εν Ἀθήναις τῇ 15 8)βρίου 1881

Σεβαστέ μοι πάτερ,

"Ἐλαβον τὴν ἀπὸ δὲ τοῦ μεσοῦντος ἐπιστολὴν σας. "Ημην ἀσθενής ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν, εἶχον πυρετόν, ἡ ἐπιστολὴ σας μὲ ἐλύπησε πολὺ καὶ διὰ τῆς λύπης μ' ἔθεράπευσε παραδόσιας ἐκ τοῦ πυρετοῦ.

Σεβαστέ μοι πάτερ, οἱ Μιλιτάδαι, τοὺς ὄποιους λέγετε, ἔξωδευσαν ἀλλοὶ 15 καὶ ἀλλοὶ 20 χιλ. δραχμάς, διὰ νὰ φθάσωσιν, δπου ἔφθασαν. 'Ημεῖς δὲν εἴχομεν μέσα καὶ δὲν μᾶς ἔβοήθησε καὶ ἡ τύχη. Μὲ δὲ χιλ. δραχμάς διετηρήθην ἔγω εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπὶ 10 ἔτη, πότε νησιτικὸς καὶ πότε χορτάτος. Αὔτη εἶναι η ἀλήθεια. Τὸν ἐναὶ μῆνα εἶχον μίαν προγύμνασιν, τὸν ἀλλοὶ δὲν εἶχαν. Συνεχής τις καὶ μόνιμος ἐργασία δὲν εὑρέθη δι' ἐμέ. 'Οσάκις τυχόν μοὶ ἐμειδία ἐπ' ὅλιγον μία ἐλπίς, ἡ σκληρὰ τύχη μοὶ τὴν ἀφήρπαζε. "Ο, τι ἐπεχείρησα νὰ κάμω ἐμπροστὰ εὑρέθη. 'Ατυχία, παντοῦ ἀτυχία.

'Εκεῖνο, δποὺ σᾶς εἶπεν δ Σαχίνης, δὲν ἔχει νὰ κάμῃ τίποτε μὲ τοὺς ύλιστας. 'Αλλ' εἶναι τρόπος διὰ νὰ μὲ βοηθήσῃ εἰς τὰς ἔξετάσεις μου. Καὶ πάλιν δὲν θὰ τὸ κάμω, διότι θέλει χρήματα.

Τῇ 13 'Ιουνίου ἀπελύθην τοῦ στρατοῦ. 'Ηρχισα μίαν παράδοσιν. Εἰς γνώριμός μου μοὶ ὑπεσχέθη ὄλλην μίαν. Μὲ ἔγέλασσε. Παρεκάλεσα τὸν Μωρᾶ[αίτιδην] νὰ μ' εὔρῃ ὄλλην μίαν, δὲν μοὶ εὔρε. 'Η μόνη παράδοσις, ἥν πραγματικῶς εἶχα, ἐπαυσε μετὰ 20 ἡμέρας, τὴν 4 'Ιουλίου. "Εκαμσ κακὰ νὰ μὴν ἔλθω τότε εἰς τὴν Σκίαθον. 'Αλλ' ἔβασισθην εἰς ρητὰς ὑποσχέσεις. 'Ως τόσον μὴ δυνάμενος πλέον νὰ εκοιλλήσως ἀπ' ἔδω, διότι ἔχω χρέη εἰς ἔνοικια, εἰς μαγείρους κτλ. ἔμεινα ἔως τώρα. 'Αλλ' εἴπετε μοι, πῶς ήτον δυνατὸν νὰ ζήσω μὲ τὰς 84 δραχμάς, τὰς δποίας μοὶ ἐστείλατε ἀπὸ 'Ιουνίου μέχρι σήμερον; ἔνω ἔχρεισαζόμην τούλαχιστον 200. Διὰ τοῦτο λοιπόν, ἀπελπισθείς, ἐσκέφθην τὸ ἔχη. Θὰ ἐδεχόμην τὴν παράδοσιν τῶν Γαλλ[ικῶν] τοῦ Δ. 'Αθ., θὰ διωριζότην βοηθὸς τοῦ ἐλλήνικοῦ σχολείου εἰς Σκίαθον καὶ θὰ ἥρχομην. Θὰ εἶχα ἔως 140 δραχμάς τὸν μῆνα. Θὰ ἐπλήρωνα τὰ ἐν 'Αθήναις χρέη μου, παλαιά καὶ νέα. Περὶ τούτων ἀν μοὶ ἀπήντα δ Δ. Αθ., θὰ σᾶς ἔξηνούμην δι' ἐπιστολῆς. 'Αλλ' αὐτὸς μᾶς ἔγέννησεν φουρτούναν. 'Ἐφοβήθη μη τὸν γελάσω! Ὡς θεέ μου! Τώρα, δπως φέρεται, δὲν θέλω οὕτε τὰ Γαλλικά του, οὕτε αὐτόν. Διότι ἐπιστολὴν ἰδικήν του τὴν ἀνέγνωσε πρὸς ὑμᾶς, διὰ νὰ καταπάτησῃ. 'Εγώ ἔμελλον νὰ σᾶς γράψω, ἀν μοὶ ἀπήντα ἀνθρωπίνως.

'Αλλ' ή αὐτὴ ἀνάποδη τύχη, ήτις μὲ ἄφησε τρεῖς μῆνας ἄνευ παραδόσεων, ή αὐτή, ὅμας ἔγραψα τὴν πρὸς Δ. Αθ. ἐπιστολήν, μοὶ εὔρε δύο παραδόσεις. Τώρα λοιπόν, μετὰ τὴν ἀπὸ δ 8βρ. ἐπιστολήν σας, ἔδέχθην καὶ μένω εἰς 'Αθήνας. Τι νὰ κάμω; εἶναι δμως ζωὴ αὐτή; 'Επὶ τέσσαρας μῆνας

πόσας στερήσεις ὑπομένω! Καὶ σεῖς μοὶ λέγετε, δῆτι μὲ δυσφημοῦσι. Ἐγὼ δέν παραλείπω οὐδὲν διὰ τὸ καλόν μου. Ἀλλὰ νὰ ζητῇ τις ἐργασίαν καὶ νὰ μὴ εὑρίσκῃ, δέν θὰ δυστυχήσῃ, δέν θὰ χρεωθῇ:

“Αν εἴχατε ὀλίγα χρήματα νὰ μοὶ στείλετε διὰ ν’ ἀναπνεύσω, ἔωστου τελειώσῃ ὁ μῆν τῶν παραδόσεών μου, θὰ ἥτο καλόν.” Εἶχω ἀνάγκην ἀπὸ τὸ στρῶμά μου, ὃν ἔλληπι πλοῖόν τι εἰς Πειραιά, στείλατέ μοὶ το. Ἀσπάζομαι τὴν δεειάν σας καὶ τῆς μητρός.

‘Ο αἰός σας (ΓΠ 146)

Τὸ γράμμα αὐτὸν εἶναι μιὰ ἐκ βαθέων ἔξομολόγηση καὶ μιὰ αὐτοπροσωπογραφία του. Ἡ προσεκτικὴ ἔξτασή του μᾶς βιηθεῖ νὰ προχωρήσουμε βαθύτερα στὴν ψυχὴ του. Ἡ πρώτη διαπίστωση, ποὺ μᾶς δίνει τὸ γράμμα αὐτό, εἶναι ἡ ἀγιάτρευτη ἡττοπάθειά του μέσα στὴν ζωὴ. Θέλει, μὰ δὲν μπορεῖ, πασκίζει, μὰ δὲν πετυχαίνει, — καὶ τὸ ξέρει ἀπὸ πρίν. Πιστεύει, πώς εἶναι ἀτυχῶς, πώς καταδιώκεται σὲ κάθε ἐπιχείρησή του ἀπὸ μιὰ σκληρὴ τύχη, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ πικρὸ συναίσθημα τῆς μειονεξίας. «Οὐσάκις τυχόν μοὶ ἐμειδία ἐπ’ ὅλιγον μία ἐλπίς, ἡ σκληρὰ τύχη μοὶ τὴν ἀφήρπαζε. “Ο, τι, ἐπεχείρησα νὰ κάμω, ἐμπροστά εύρεθη. Ἀτυχία, παντοῦ ἀτυχία”! Κοντά στὴν ἡττοπάθεια φουντώνει μιὰ παιδικὴ αἰσθηματικότητα — ποὺ δείχνει ἔλλειψη πείρας καὶ βιοτικοῦ προσανατολισμοῦ. Πιστεύει, πώς μόνο μὲ τὶς χιλιάδες γίνονται οἱ Μιλτιάδαι, πώς μόνο μὲ τὴν ξένη ἐνίσχυση προκόφτει ὁ ἀνθρωπος. Δὲν τοῦ περνᾷ καθόλου ἡ ὑποψία, ἀν κι αὐτὰ τὰ λίγα, ποὺ τοῦ ἔστερνε τόσα χρόνια ὁ πατέρας του, ἥταν νόμιμο καὶ συγχωρημένο νὰ τὰ πάρει. Καὶ ἔξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ ἔχει ἀξιώσεις καὶ νὰ ζητᾶ ἀπ’ τὸ φτωχὸ σπίτι του, χωρὶς νὰ σκέφτεται τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ὑποχρεώσεις του. Καὶ τρομάζει κάθε τόσο τοὺς δικούς του μὲ τὶς ἀρρώστιες καὶ τὶς δυσκολίες του. “Υστερά προβάλλει ἀτίθασσος κι ἀδιόρθωτος ὁ ἔγωγός του. Δὲν δέχεται τὴν ὑποστήριξη τοῦ Σαχίνη, δὲν δέχεται νὰ πάρει τὴν παράδοση τῶν γαλλικῶν, ἐπειδὴ ὁ ἔνδιαφερόμενος δὲν τοῦ «ἀπήντησε ἀνθρωπίνως». Τοῦ παρουσιάζουνται εὔκαιριες πολλές, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τὶς ὠφεληθῇ, τὶς χάνει, — μιὰ κλωτιὰ ἔγωγός του. Σκέφτεται ςτερα σὰν παιδί καὶ χωρὶς νὰ ὑποψιάζεται, πώς φταίει, κατηγορεῖ τοὺς ἄλλους, ἐλεεινολογεῖ τὴν τύχη του. Ἡταν φυσικὸ νὰ μὴ σημειωθῇ καμμιὰ μεταβολὴ στὴν ψυχοπαθικὴ κατάστασή του. Εἶναι ὁ ἄβουλος, ὁ καταπιεσμένος, ὁ ὑπερευαίσθητος τύπος, ποὺ ἔχει τὶς καλλίτερες προθέσεις καὶ καταβάλλει τὶς ἡρωϊκῶτερες προσπάθειες, — δὲν παραλείπω, γράφει, οὐδὲν διὰ τὸ καλόν μου — μὰ τοῦ λείπει ἡ αὐτοπεποίθηση, ἡ αἰσιόδοξη προσαρμογὴ καὶ τὸ θάρρος, κι ἔτσι δὲν συναντά στὴν ζωὴ του παρὰ μόνο τὴν ἀποτυχία καὶ πάντα τὴν ἀποτυχία. Πιστεύει τέλος στὴν ἀτυχία καὶ στὴν ἀνικανότητά του καὶ ἀποτραβιέται ἀφωπλισμένος μπροστά στὴν ζωὴ, γεμάτος πίκρα καὶ ἀπαισιοδεξία γιὰ τὴν κατάντια του.

Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ μῆνα δημοσιεύει στὸ «Σωτῆρα» (ΒΚ 194), μὲ τὴν ὑπογραφὴν Ἀλ. Παπαδιαμάντης (εἶναι ἡ πρώτη ἐμφάνισή του στὴν Αθήνα καὶ ἡ πρώτη μνεία του στὶς ἀγγελίες (ΣΒΒ 236), ἐλεύθερη διασκευὴ — «ἐράνισμα ἐκ τῶν ψαλμῶν», ὅπου ἔξωτερικεύει

τὸ παράπονο τῆς εύαίσθητης ψυχῆς του, τῆς πληγωμένης ἀπ' τὴν κακία τοῦ κόσμου. Μερικὲς στροφές εἶναι τὸ ξεχείλισμα τῆς πίκρας του, — μιᾶς σκοτεινῆς ἀπαισιοδοξίας, ποὺ φωτίζεται ἀπ' τὴν οὐράνια ἀνταύγεια τῆς πίστης καὶ βρίσκει ξαλάφρωμα στὰ φτερά τοῦ στίχου: "Ἐτοι τὸ «ἐράνισμα» γίνεται ούσιαστικά ἀπ' τῇ ψυχῇ του, — ὅχι ἀπ' τοὺς Ψαλμούς! Εἶναι οἱ μαῦροι θρόμβοι τῆς ἀνοιχτῆς πληγῆς του.

...·'Η ὑπαρξίς μου εἰς φθορὰν καὶ σκοτασμὸν κατέβη,

Κατέστην τῶν μισούντων με καὶ τῶν ἔχθρῶν μου χλεύη.

Οἱ συγγενεῖς μου μ' ὅβριζον, μ' ἐνέπαιζον οἱ φίλοι,

Τάς κεφαλὰς των σείοντες, λαλοῦντες μὲ τὰ χεῖλη.

Καὶ πάντες οἱ θεώμενοι σκληρῶς μὲ κατηρῶντο,

Καὶ τόσα βέλη κατ' ἐμοῦ καὶ ἐιφῆ ἡμιλλῶντο.

"Ω πότε, πότε, Κύριε, θὰ παύσῃς τὴν δρυγήν σου;

Πᾶσαν αὐγὴν τὸ στόμα μου λαλεῖ τὴν αἰνεσίν σου.

'Ανωφελής ὁ βίος μου ἐνώπιόν σου ρέει·

Πᾶσα πνοή καὶ ὑπαρξίς τὸ πρόσκαιρόν της κλαίει.

Εἴς λίθος πρὸς οἰκοδομὴν ἃς ἥμην τοῦ ναοῦ σου,

Καὶ ἃς ἥμην καίουσα λαμπάς πρὸ τοῦ σεπτοῦ βωμοῦ σου...

Θὰ τὸ ψιλύριζε μέσα του σὲ κάποιες παρόμοια σοβαρές καὶ ἐπισημειῶρες. «"Ω! ἄς ἥμην ἀκόμη βοσκός εἰς τὰ δρη!..."» (Β 108). Μακρυά ἀπ' τὴν κακία τοῦ κόσμου. Σάν τὸν ἥρωά του τὸν Κωτσο (Η 43), ποὺ ἀποτραβιέται στὴν ἐρημιὰ μὲ τὰ δέντρα, μὲ τοὺς βράχους, μὲ τὰ στοιχεῖα καὶ μὲ τὰ φαντάσματα. «"Α! τὰ στοιχεῖα δὲν τοῦ ἥθελαν τὸ κακόν, οὕτε τὸν εἶχαν ἀδικήσει. Δὲν τοῦ εἶχαν ρίψει ποτὲ κατὰ πρόσωπον, οὕτε ἐκ τῶν νώτων τὸ ἀπαίσιον κοινωνικὸν ὅνειδος! Τὸ καταφύγιο, ποὺ ἀποτραβιέται ὁ Ππδ., εἶναι ἡ τέχνη μέσα σὲ θρησκευτικὴ ἐνατένιση. Σὲ μερικοὺς τέτοιους κατατρεγμένους, βρήκε ἀνέκαθεν ἡ τέχνη τοὺς λαμπρότερους μύστες της. "Ω ναΐ! ἂν ἔρχόταν βολικά κι ἔφευγε τότε στὴ Σκίαθο, θὰ τὸν ἔχανε χωρὶς ἄλλο ἡ τέχνη. Μὰ πρέπει νὰ προχωρήσουμε ἀκόμα λίγο, γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ σταθμό του.

32) 'Ο Μποέμ. 'Ο Μωραΐτης, ἀπὸ τὸ 1880, ἥταν διωρισμένος καθηγητὴς στὴν Ἀθήνα. Τὸν βοηθεῖ, τοῦ συστήνει παραδόσεις. Στὶς 5 τοῦ Νοέμβρη 1881, ὁ παπᾶς τοῦ γράφει: «έλπιζω πρὸς τὸ παρόν δὲν ἔχεις ἀνάγκην χρηματικήν· γράψε ποία ἡ ἐκ τῶν παραδόσεων ὀφέλεια σου». Αὐτοὺς τοὺς μῆνες ἀναπνέει λίγο καὶ ἀποφασίζει νὰ δῶσει ἔξετάσεις γιὰ καθηγητὴς τῆς Γαλλικῆς ἢ Ἑλληνοδιδασκαλος. «'Εντὸς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, γράφει τὸ Φλεβάρη τοῦ 1882, θὰ δῶσω ἔξετάσεις διὰ δίπλωμα Καθηγητοῦ τῆς Γαλλικῆς καὶ ἀν ἀποτύχω ἀμέσως θὰ δῶσω 'Ἑλληνοδιδασκάλου. "Έχω ἀνάγκην χρημάτων» (ΓΠ 150). 'Αρχές τοῦ Μάρτη ξαναγράφει: «Θέλω δῶσει τὰς ἔξετάσεις ταύτας, περὶ δὲ σᾶς ἔγραφα καὶ ὁ Θεός βοηθός». (ΓΠ 151) 'Αλλὰ τίποτα. "Ἐρχεται ὁ 'Οχτώβρης καὶ ὁ παπᾶς τοῦ στέλνει καινούρια πανταχούσα μὲ παράπονα καὶ παρατηρήσεις. Τοῦ διαβιβάζει τὰ δόσα ἔσπερναν εἰς βάρος του στὸ νησὶ οἱ κακές γλώσσες. Εἶναι ἀνυπόφορη ἡ κατάσταση. Πρέπει πιὰ νὰ πάρει καὶ νὰ δῶσει μιὰ καὶ καλή. 'Αλλὰ τὸ γράμμα αὐτὸ τὸν βρίσκει στὸ δρόμο τῆς νίκης, τῆς ἐπιτυχίας:

«Η ίδική μου τύχη, γράφει, έν γένει ύπάγει καλλίτερα τώρα, Δόξα τῷ Θεῷ.
Έχω 100 φράγκα τὸν μῆνα, μὲ δῆλι πολλήν ἐργασίαν. Προσπαθῶ δέ ἀδιακόπιας καὶ περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἔξετάσεων μου. Σᾶς παρακαλῶ, πάτερ καὶ σὺ μῆτέρ μου, νὰ μὴν ἔχετε βαρύν παράπονον κατ' ἐμοῦ. "Ο, τι σᾶς λέγουν νὰ μὴν τὸ πιστεύετε εὔκολα. Νὰ μὴ δεινοπαθήτε καὶ νὰ ἔχητε ύπομονήν. Ο Θεός εἶναι μέγας. 'Αμφιβάλλετε δτὶ ἀπὸ ἐπτὰ μηνῶν ἐργάζομαι ἀδιακόπως νὰ συστηθῇ ἐπιτροπὴ διὰ νὰ μ' ἔξετάσῃ [γιὰ τὸ πτυχίῳ γαλλικῆς] καὶ δτὶ δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε; Πιστεύσατέ το εἶναι ἡ μόνη ἀλήθεια. "Εκτοτε ἡμέρας εὐρέθην καὶ ἔγώ εἰς σφλομονήν καὶ νὰ ἐπία καὶ κανένα λόγον ἐπιπλασίουν, δτὶ τέτοιες ἔξετάσεις, ὅπού εἶναι ρουσφέτι ἄς λείπουν καὶ τὰ ρωμέϊκα εἶναι βρδμα κτλ. 'Αλλὰ τοῦτο δὲν θὰ εἴπη, δτὶ δὲν θέλω τὰς ἔξετάσεις καὶ δὲν προσπαθῶ. Καὶ ἔπειτα μὲ φουρκίζουν πολλοί, ὅπού κάμνουν τὸν φίλον καὶ δὲν εἰλέγουν κανεῖς τὶ νὰ τοὺς εἴπῃ διὰ νὰ τοὺς ἐφορτωθῇ, καὶ ὑστερούν αὐτοὶ οἱ ίδιοι ἵσως ἔρχονται καὶ σᾶς πωλοῦν ἐσάς δούλευσιν κτλ. Εἶναι κόσμος αὐτός; ... Δὲν θέλω ἔγώ νὰ δίδω λόγον εἰς κανένα, καὶ τοὺς λέγω δούλους ψεύματα. 'Αλλὰ τὶ δικαίωμα ἔχει ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα νὰ μ' ἔρωτῶσιν; ... Σᾶς πέμπω σήμερον τρία φύλλα τῆς ἐφημερίδος «Μή χάνεσαι». 'Η ἐπιφυλλὶς ὅπο τὸν τίτλον «Οἱ ἔμποροι τῶν ἔθνῶν» εἶναι ίδικόν μου ἔργον... Εἶναι σατυρικὴ ἐφημερίς, ἀλλ' ἔγώ δὲν σατυρίζω, γράφω ἐπιφυλλίδα ἴστορικήν καὶ φιλολογικήν καὶ τοῦτο τὸ κάμνω ἔξι ἀνάγκης διὰ νὰ λάβω χρήματα, ώστε μὴ μὲ κατακρίνετε, σᾶς παρακαλῶ. [καὶ σὲ ὑστερόγραφο ἐμπιστευτικό]: Τὰ φύλλα τοῦ «Μή χάνεσαι» νὰ φυλάξῃς ὅλα ἐπιμελῶς, νὰ μὴ τὰ δώσῃς δὲ εἰς μηδένα πρὸς ἀνάγνωσιν, πλὴν τοῦ θείου μου Κωνστ. Μωραΐτου» (ΓΠ 152-4).

Αὐτὸς ήταν ὁ ἐπίλογος τῶν ἔξετάσεων του «πάσης φύσεως». Στέρνοντας τὸ «Μή χάνεσαι» ήταν σὰ νὰ ἔστερνε στὸν παπᾶ τὸ δίπλωμά του. 'Απὸ δῶ καὶ πέρα καὶ τὰ γράμματα σταματοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ σωζόταν δὲν θὰ γινόταν λόγος γιὰ ἔξετάσεις καὶ πανεπιστήμια καὶ πτυχία καὶ διπλώματα—ρωμέϊκες φτώχιες δλα. Τὸ νέο μυθιστόρημά του ήταν ἴστορικό—ἀπαιτοῦσε δηλ. ἐπιστημονικὴ προεργασία, μελέτη καὶ προπαρασκευή. Πῶς νὰ ἔδινε λοιπὸν ἔξετάσεις; 'Υπογράφεται δὲ μὲ τὸ ψευδώνυμο **Μποέμ**. Οἱ Βοημοὶ καὶ ὁ μποεμισμὸς ήταν τότε τῆς μόδας στὴν Ἀθήνα—χαρακτηριστικὸ κι αὐτὸ τῆς μεγάλης κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτυσσαρμογῆς, ποὺ γίνεται τὰ χρόνια αὐτὰ στὴν Ἑλλάδα. Βοημὸς λοιπόν. "Αστεγος καὶ ξενύχτης καὶ πλάνης καὶ ἀνεργος, μὲ τὸ μεράκι τῆς τέχνης καὶ τὴν ίδιοτροπία τῆς ζωῆς, περιφρονητής τοῦ κοπαδιοῦ, μυκτηριστής. Μὰ τοῦ ἔλειπε τὸ κέφι, ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἡ ἀψηφισιὰ τῆς ψυχῆς, ἡ ἐπαρση τῆς ἐμφάνισης—ἡ ἀδιαντροπιὰ καὶ ἡ φαρμασονιά τῆς βοεμίας!... Γι αὐτὸ βιάστηκε ν' ἀλλάξει τὸ ψευδώνυμο, ποὺ τὸν παραμόρφωνε ἐσωτερικά. 'Ο παπᾶς δὲν θὰ τὸ ψιλολόγησε τὸ παράξενο ψευδώνυμο τοῦ γυιοῦ του, μὰ κι ὁ Ππδ. ἀπόφυγε νὰ τοῦ κάνει νύξη. Μέσα στὴ χαρά του νὰ βλέπει τὸ γυιό του λόγιο καὶ ἐφημεριδογράφο, δέχασε καὶ τὶς ἔξετάσεις, παράβλεψε καὶ τὸ σατυρικὸ περιοδικό, παράτρεξε καὶ τὸ ψευδώνυμο. Κεῖ ποὺ σταμάτησε μὲ ίκανοποίηση ήταν ἡ πληροφορία, πῶς πληρώνεται ὁ γυιός του, πῶς ἔγινε συγγραφέας, «ἄγνωστος εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον δύναμις», καθὼς τὸν χαρακτήριζε ὁ πασίγνωστος τότε Γαβριηλίδης σ' ἔνα σχόλιο του (ΙΕ 5). 'Απὸ τὸ Γαβριηλίδην πῆρε τὸ πρώτο τίμημα τῆς πνευματικῆς του παραγωγῆς. 'Αλλὰ λιγοστὰ πράμματα. Σὲ λίγο (Νοέμβρη 1882) πιάνεται μεταφραστής στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλᾶ, ἐκεῖ στὸ Σύνταγμα, στὸ ἐπιβλητικὸ μέγαρο τῶν ἑκδοτικῶν κατασημάτων, ποὺ ἦ-

ταν όλόκληρος δργανυσμός μὲ συντακτικὸ ἐπιτελεῖο, μὲ ἑκδοτικὸ τμῆμα, βιβλιοπωλεῖο, λογιστήρια, αἴθουσες, ἰδιαίτερα γραφεῖα. Ἐκεῖ λοιπὸν ἔγκαταστάθηκε. Σὲ μιὰ γωνιά, σ' ἔνα τραπεζάκι, ἔβαλαν τὸν Ππδ. καὶ τοῦ ἔδωσαν τὶς πρώτες μεταφράσεις ἀπὸ γαλλικές ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Στὸ τραπεζάκι αὐτὸ τοῦ μεταφραστῆ τὴν πεπρωμένο νὰ φθείρει τὴν νιότη του, «εἰς τὸ μικρὸ τραπεζάκι, ἐπάνω εἰς τὸ ὅποιον σταλαγματιὰ·σταλαγματιὰ ἀνέλυσαν τῆς νεότητός μου τὰ δροσερὰ ἀνθολογήματα, ὡσάν δάκρυα ἐνὸς αἰχμολάθου τῆς βιοπάλης... τῆς νυκτερινῆς βιοπάλης», δπως λέει ὁ Μωραΐτης (ΣΒΒ 460). Παράλληλα ἔδινε τὴ συνεργασία του στὸ «Μὴ χάνεσαι» μὲ μικρή ἀμοιβή. Στὸ πρωτοχρονιάτικο φύλλο τῆς Ἐφημερίδος (ΣΒΒ 237), δημοσιεύεται ὁ κατάλογος τῶν συνεργατῶν καὶ συντακτῶν. Ἀνάμεσα στὰ μεγαλείτερα δημοσιογραφικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ὄνδματα ὑπάρχει καὶ τὸ δικό του. 'Ο ἀπονύχτερος λοιπὸν Μποέμ ἀλλάζει ζωή, ἀλλάζει κατευθύνσεις, βρίσκει τρόπο ζωῆς, ξεχρεώνεται, ἀνθρωπεύει. Λυτρώνεται κι ἀπ' τὸ μαρτύριο τῶν ἔξετάσεων, καὶ τὶς παρεξηγήσεις τοῦ σπιτιοῦ του.

Ήταν σταθμὸς σημαντικὸς στὴ ζωή του ἡ πρόσληψή του στὴν Ἐφημερίδα. Καὶ τὴ χρωστᾶ πέρα ὡς πέρα στὴν ὑποστήριξη τοῦ Μωραΐτη, ποὺ εἶχε διοριστῇ πρακτικογράφος τῆς βουλῆς στὴν Ἐφημερίδα, ἥταν γνωστὸς στοὺς φίλολογικοὺς κύκλους, καὶ ἥταν κυρίως φίλος καὶ συγκάτοικος τοῦ Γαβριηλίδη, πού, κατεβασμένος ἀπ' τὴν Πόλη, ἔδωσε στὴν 'Αθήνα τόνο καὶ ζωή, αὐτὸς κι ὁ ΚΛ. Τριαντάφυλλος, μὲ τὴν ἴδρυση στατυρικῶν περιοδικῶν, ποὺ πήραν σημαντικὴ θέση στὰ νεοελληνικὰ χρονικὰ καὶ ἔγιναν φορεῖς νέας ζωῆς, γιατὶ ἀπὸ τὰ σπλάχνα τους ξεπάθωσε ἡ Νέα Σχολὴ καὶ τὸ νέο πνεῦμα. 'Ο «Ραμπαγᾶς» καὶ τὸ «Μὴ χάνεσαι» σκόρπισαν κέφι καὶ δροσιά, τάραξαν συνειδήσεις, ξεσήκωσαν πνεύματα. 'Η νεοελληνικὴ σάτυρα ἔπεισε σᾶν πέτρα στὰ στεκάμενα νερά τοῦ λογιωτατισμοῦ, ἔδωσε τὴν ἔννοια τοῦ ζωντανοῦ, σηκώνοντας τὰ βαρειά παραπετάσματα, ποὺ τὸ σκέπαζαν. 'Ο Γαβριηλίδης, ἀνήσυχο καὶ δημιουργικὸ μυαλό, ξεκινᾶ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας. Συγκατοικεῖ στὴν ὁδὸ Σίνα 16, μὲ τὸ Μωραΐτη, κι ἀπ' αὐτὸν γνωρίζεται μὲ τὸν ἀκοινώνητο Παπαδιαμάντη. Στὸ «Μὴ χάνεσαι» συνιδρυτής καὶ συμμέτοχος εἶναι κι ὁ Μωραΐτης, ποὺ ἀργότερα βγάζει καὶ δικό του στατυρικὸ φύλλο τὴν «'Αγορά» (Διηγ. ΣΤ', προλεγ.). Αὐτὰ ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. ἀμαρτήματα καὶ παραστρατήματα, χασομέρια κι «ἀνθρωποπρέπειες», γι αὐτὸ τὸν βρίσκουμε πάντα μακριά, πάντα ἀπόμερα, δισταχτικό, ἀσυμβίβαστο, ἀνικανοποίητο. Οἱ γνωριμιές του στὴν Ἐφημερίδα εἶναι πολὺ λίγες, οἱ συναναστροφές πολὺ τυπικὲς κι ἔξωτρικές. 'Αναθυμόταν ὅστερα ἀπὸ χρόνια, δταν ἔπειταν τὰ χιόνια τῆς ζωῆς, τὶς ἀνοιξιάτικες ἔκεινες πνευματικὲς συναντήσεις. Στὰ τριαντάχρονα τοῦ Μπ. 'Αννίνου ἀναρωτιέται νοσταλγικά:

«Μήπως ἔγω ἥμην ἀνάξιος

«Ἡ μὴ τὸ πεπρωμένον ἥτον,

Νὰ μὴ σὲ δρέψω καὶ δέν σ' ἔδρεψα

«Ω ρόδον, ἀνθος τῶν χαρίτων!...

«Ἴδους οἱ στίχοι του, συνεχίζει, τοὺς ὅποιους ἀνέγνωσα τὴν λαμ-

πράντινην περίοδον τής 'Εφημερίδος τοῦ 1883. Πόσοι καὶ πῶς εἴμεθα τότε καὶ πόσοι ἐμείναμεν σῆμερον! Ποῦ δὲ καλός καὶ εὔγενής φίλος δ. Π. Θωμᾶς; Καὶ ποῦ δὲ ἔκλεκτὸς καὶ ποιητικὸς ἐκεῖνος νέος δ. Π. Γιαννόπουλος; Καὶ ποῦ δὲ μεγάθυμος ἐκεῖνος δ. Δημήτριος Κορομηλᾶς, δὲ σκέπων καὶ θάλπων ὅλους ὑπὸ τὰς πτέρυγας» (ΒΚ 235). ⁷ Ήταν καὶ δ. Δαμβέργης, ήταν καὶ δ. Πολέμης, δ. "Αννινος, δ. Λυκούδης, δ. Μητσάκης, δ. Μωραΐτιδης, δ. Παγανέλλης, ήταν καὶ δ. Ιω. Καμπούρογλους, δ. ἀρχισυντάκτης τῆς 'Εφημερίδας — καὶ πόσοι ἄλλοι! Κι αὖμεσά τους δ. Παπαδιαμάντης ήταν δὲ τελευταῖος, ήταν δὲ περίεργος καὶ σφραγισμένος τύπος, δ. μίσθιος μεταφραστής, ποὺ δὲ παρουσία του ήταν πάντα περαστικὴ καὶ ἀδιάφορη, ἀπόλυτα ἀνεπίδειχτη μέσα στὸ γενικὸ στόμφο. Καὶ κράτησε στὴ μνήμη του μόνο τὴν εὐγενικὴ φίλια τοῦ Θωμᾶ καὶ τὴν ποιητικὴ μορφὴ τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου. Σ' ὅλους αὐτούς, ποὺ παρακολουθοῦσαν τὸ μυθιστόρημά του καὶ γνώριζαν, πῶς αὐτὸς τῶγραφε, δὲν ἔστεργε ν' ἀποκαλυφθῇ, δὲν ἥθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ διμολογήσει τὴν ταυτότητα ἐκείνου, τοῦ Μποέμ στὸ «Μή χάνεσαι». Εἶχε τὴν παρθενικὴ μετριοφροσύνη τοῦ πραγματικοῦ τεχνίτη, ποὺ συνταυτίζεται μὲ τὸ ἔργο του καὶ δείχνει τὴν προσωπικότητα μόνο μέσα ἀπ' αὐτό.

33) 'Ο Νήφων. Πρέπει δ. Νήφων Διανέλλος, δ. περίεργος ἐκεῖνος καλόγερος, ποὺ ἄλλοτε πήρε τὸν Ππδ. στὸ "Ορος, νὰ ήταν πολὺ δυνατὴ φυσιογνωμία. «Ξανθός, μελιχρός καὶ εὐπροσήγορος» (ΙΗ 152), καλοδεμένος, μὲ μέτριο ἀνάστημα! Τύπος ἀδρός καὶ πλευριος, ποὺ ἔξασκομενος κάποια μυστικὴ γοητεία στὸν κύκλο του. Πῶς ἀλλιώτικα νὰ ἔξηγήσουμε τὸ σύνδεσμο καὶ τὴν ἐπίδραση, τὴν ψυχικὴν ἔλξη, ποὺ ἔξασκομενος στὸν Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὰ παιδικά τους χρόνια; ⁸ Ήταν δ. Διανέλλος, πάντα στὸ νοῦ του καὶ πάντα στὴ ψυχὴ του. Εἶχε μαζί του δ. Ππδ. ἀλληλογραφία (ΓΠ 145), τὸν ἀποκαλεῖ «ἀδελφὸν», τὸν νοιάζεται. Καὶ δ. Νήφων ἀφήνει τὴν μετάνοιά του καὶ κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα. ⁹ Ήταν τάχα τυχαίο; «... ήτο νέος ἀκόμη, δλιγάτερον τῶν σαράντα ἑτῶν, καὶ εἶχεν ἔλθει ἐκ τοῦ 'Αγίου 'Ορους διὰ νὰ ιατρευθῇ ἐκ τῆς ὁφθαλμίας, ύψῳ ἡς ἔπασχε, προσκολληθείς, χάριν προσκαΐρου ἔξοικονομήσεως παρά τινι ἐνοριακῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀθηνῶν ὡς νεωκόρος. 'Αλλ' ἀφοῦ ιατρεύθη, παρῆλθον ἔτη καὶ ἔξηκολούθει νὰ μένῃ εἰς τὴν θέσιν τοῦ νεωκόρου, μελετῶν μὲν νὰ ἐπανέλθῃ ὡς τάχιστα εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανόias του, ἀλλ' οὐδέποτε ἀποφασίζων...» (ΙΗ 151). ¹⁰ Η ἀδιάκοπη παραμονή του στὴν Ἀθήνα καὶ ὡρισμένα παραπατήματά του, δίνουν ἀφορμὴ σὲ κακὲς διαδόσεις, πῶς πίνει, πῶς παρασύρεται κά. ¹¹ Ωστόσο δ. Ππδ. πληροφορεῖ τὸν πατέρα του στὰ 1882 (10 Νοέμβρη, ΓΠ 153), πῶς δ. «Νήφων εἶναι ἔδω ἀκόμη, καὶ, δπως λέγει, θὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ 'Αγ. 'Ορος. Προσπάθησε νὰ κατορθώσῃ κάτι καὶ δὲν ήμπορεσε. Δὲν ἔκαμε δὲ καμμίαν παρεκτροπὴν ἐνταῦθα καὶ μήν ἀκούετε.» Αν πίνῃ ὀλίγον τι, ἀλλὰ φέρεται σεμνῶς! ¹² 'Ο Νήφωνας δὲν φεύγει πιά στὸ "Ορος. Μένει στὴν Ἀθήνα καὶ κεῖ θά πεθάνει. Πιάστηκε καντηλανάφτης στοὺς 'Αγίους 'Αναργύρους τοῦ Ψυρρῆ καὶ εἶναι ἀχώριστοι μὲ τὸν Ππδ., ποὺ κουβα-

λιέται σ' ἔνα δωμάτιο ἐκεῖ κοντά καὶ συγκατοικεῖ μὲ τὸ Νήφωνα. Μαζὶ τρώνε, μαζὶ πίνουνε. 'Ο Νήφων ἡταν πότης, γεμίζει τὸ μπουκάλι κάθε βράδυ καὶ περιμένει τὸν «ἀδελφόν» του νὰ γυρίσει ἀπὸ τὸ γραφεῖο, γιὰ νὰ συναγροικηθῷον σὲ μιὰ κατανυκτική, μὲ τροπάρια καὶ ψχλυπωδίες, συντροφίᾳ πάνου ἀπὸ τὸ ποτήρι. 'Ο Ππδ. κουβαλᾶ, ὁ Νήφων μαγειρεύει. 'Ο Νήφων διαβάζει τὸν ὅρθρο στὴν ἐκκλησιά, ὁ Ππδ. φύλανε. 'Εσπερινοὶ καὶ ἀγρυπνίες καὶ συλλείτουργα τοὺς βρίσκουν πάντα μαζί. 'Απὸ τὸ Νήφωνα μαθαίνει τὰ τυπικὰ καὶ τὶς διατάξεις, ἐμβαθύνει στὰ ἀγιορίτικα συνήθιστα, τελειοποιεῖται στὴν ψαλτική—ζῆ μὲ τὸν καλόγερο σὰν πραγματικός «κοσμοκαλόγερος». Καὶ τὸ σπουδαιότερο συνηθίζει τὸ πιοτό, που θὰ τοῦ γίνει σιγά-σιγά πάθος καὶ ἀνάγκη. Θά πεθάνει πάνου στὸ ποτήρι, ὅπως ἀλκοολικός πέθανε κι ὁ φίλος του ὁ Νήφωνας. Τὶς περιπέτειες καὶ τὴ θλιβερὴ ἀντινομία τοῦ Νήφωνα μᾶς τὶς ἔδωσε στὸ γνωστὸ διήγημά του 'Ο Καλόγερος (ΙΗ 150 κπ.).

34) Μέσα στὸ θρῦλο. Σὲ λίγο, δταν ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης ίδρυσε τὴν Ἀκρόπολη, τοῦ ἔδωσε τὴν «Γυφτοπούλα», ποὺ ἡ δημοσίευσή της στὴν ἐπιφυλίδα τῆς Ἀκρόπολης, βάσεας ἔξη μῆνες. 'Η «Γυφτοπούλα», τὸ τρίτο κατὰ σειρὰ δημοσιευμένο μυθιστόρημά του, μὲ τὴν πρωτοτυπία της, μὲ τὴ δύναμή της καὶ μὲ τὴ ρεκλάμα τοῦ Γαβριηλίδη στὰ ἐπαινετικῶτατα σημειώματά του (ΒΚ 267), ἔκανε γνωστότατο στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τὸν Ππδ. καὶ τὸν ἐπέβαλε ὡς λόγιο. Τώρα πιὰ εἰναι γνωστός σ' ὄλους μὲ τ' ὄνομά του. 'Η «Γυφτοπούλα» ήταν ὁ θρίαμψός του. Διαβάστηκε μὲ ἀπληστία καὶ μὲ θερμότατο ἐνδιαφέρον. Στερέωσε τὴν ἐπιτυχία τῶν «Ἐμπόρων τῶν Ἐθνῶν», ποὺ ἔκαναν ὥστε ὁ Ζερβός καὶ μερικοὶ ἄλλοι λόγιοι νὰ τὸν παραβάλλουν μὲ τὸν Πόε καὶ μὲ τὸ Δίκενς. Πρὶν τελιώσει ἀκόμα ἡ Γυφτοπούλα στὴν Ἀκρόπολη ἀρχισε νὰ μεταφράζεται Ἰταλικά καὶ μόλις τέλιωσε, δυὸς λόγιοι, ὁ Δ. Σιαπάτης καὶ ὁ I. Μαργαρίτης, τὴν ἔκαναν ἔξαπραχτο δρᾶμα, ποὺ κυκλοφόρησε σὲ βιβλίο στὰ 1885 (ΒΚ 268). 'Ηταν ἐπιτυχίες ἔκεινες, ποὺ θὰ τὶς ζήλευε κάθε λογοτέχνης.

Εἶχε τυλιχτῇ σ' ἔνα περίεργο καὶ ἀκανανόητο θρῦλο ἀπὸ πολὺ νωρίς, ἀπὸ τὶς πρῶτες συνέχειες τῶν «Ἐμπόρων τῶν Ἐθνῶν». Πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀφάνειά του. "Ἐπειτα τὸ παράξενο ψευδώνυμό του. "Υστερα ἡ ζωή του ἡ ἀπόκοσμη. Τέλος οἱ τρόποι καὶ τὸ παρουσιαστικό του. Πάνους ἀπὸ ὄλα τὸ μυστήριο, τὸ ἄγνωστο καὶ τὸ πρωτόφαντο, ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ γύρω στ' ὄνομά του ἔνας θρῦλος, ποὺ ἔπαιρνε διαστάσεις καὶ παραλλαγές ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, δοσο, στὴν ἔξελιξή του, τὸ μυθιστόρημά γινόταν πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ κυριαρχοῦσε στὶς ψυχές, μὲ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴ δύναμή της, ἡ τέχνη τοῦ ἄγνωστου συγγραφέα. Συζητούσαν, ἀποθαυμάζανε, ἐπαναλαμβάνανε, κριτικάρανε, ἀναρωτιόταν. Οἱ φιλογογικοὶ κύκλοι στὰ καφενεῖα καὶ στὰ γραφεῖα μιλοῦσαν γιὰ τὸν ἄγνωστο λόγιο, ἄλλοι ἔλεγαν, πῶς εἰναι πραγματικός μποέμ, ἄλλοι ψιθυρίζανε τ' ὄνομά του τὸ πραγματικό καὶ ἔδιναν ἀδέσποτες πληροφορίες γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴ σοφία του, ἄλλοι πρόσθεταν μερικά σημεῖα γιὰ τὴ ζωή του, γιὰ τὴ

δουλειά του καὶ τὸν παραμοιάζανε μὲν μεγάλους ξένους συγγραφεῖς τὸ Δίκενς, τὸν Πόου, τὸ Ζολᾶ κα. Κάπου ύπαινται δὲ τὸ θόρυβο ἐκεῖνο τοῦ 1883. «Ἀλλὰ δὲν ἔνθυμεῖσαι, φίλε, τὶ εἰρωνία καὶ τὶ σύμπτωσις! διότε πρὸ ἐννέα ἑτῶν, σὺ καὶ δύο ἄλλοι φίλοι, τὸ μὲν ἐκ τῆς ἐντυπώσεως σκηνῶν τινῶν τῶν Ἐμπόρων τῶν Ἐθνῶν, τὸ δὲ πλεῖστον ἐκ τῆς σχηματισθείσης τότε περὶ ἔμοι ἀδίκου λέγεντο, εὐηρεστεῖσθε νὰ μὲν ἐπονομάζητε μὲν αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγγλοαμερικανοῦ διηγηματογράφου»; (BK 233). Καὶ στὸ θρύλο αὐτό, τὸ γεμάτο γοητεία καὶ θέλγητρο, ἔξακολούθησε νὰ στέκεται σ' δλη του τὴ ζωή, ὡς τὴ στιγμή, ποὺ ἀνέβηκε στὴ Δεξαμενὴ κατατρεγμένος. Τότε συγκεντρώθηκε γύρω του δλη ἡ ἀδιάκριτη μικροπεριέργεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιὰ νὰ ἀπολαύσει τὸ δρᾶμα ξέσκεπτο ἀπ' τὰ μαγνάδια τῆς ἀπροσέγγιστης φήμης.

35) Στὸ πεῖσμα τῆς ἀνθρωποπρέπειας. Βρισκόμαστε στὰ 1886. «Ο Ππδ. δὲν ἔχει ἀκόμα τακτοποιηθῆ. Ἀγωνίζεται γιὰ τὸ ψωμί του. Μόνιμη ἐργασία στὴν Ἐφημερίδα δὲν ἔχει. Εἶναι ἔκτακτος μεταφραστὴς ἐπιφυλλίδων καὶ ἀρθρών. Δίνει μεταφράσεις καὶ στὴ νεοσύστατη Ἀκρόπολη. Μὰ δταν τύχει, δταν τοῦ ἀναθέσουν. Κάνει καὶ προγυμνάσεις, ποὺ τοῦ τυχαίνουν τώρα συχνότερες, μὰ πάντα ἄτακτες καὶ κακοπλήρωτες. Τὰ χρόνια περνῶν, δὲ καιρὸς φεύγει. Ἀπὸ καιρὸς ἔχει ξεγράψει πιὰ δριστικὰ τὴν ἰδέα τοῦ διπλῶματος, τοῦ πτυχίου, τοῦ διορισμοῦ—κάθε χαρτιοῦ, κάθε εἰδους ἔξετάσεων, εἴτε γιὰ ἐλληνοδιδάσκαλος, εἴτε γιὰ γαλλιστής, εἴτε γιὰ καθηγητής. Τὴν ἔχει ξεχάσει μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου κι δὲ παπᾶς· καὶ τοῦ φτάνει, ποὺ δὲ γυιός του ἔγινε δημοσιογράφος, ἐργάζεται στὶς ἐφημερίδες καὶ ἔξοικονομᾶ δπως-δπως τὴ ζήση του. Ἔτσι ἥρθαν τὰ πράματα, ἔτσι τάφερε ἡ τύχη—σκέφτεται πολλὲς φορὲς μόνος του δὲ Ἀλέξανδρος καὶ προσπαθεῖ νὰ διώξει καὶ τὴ σκέψη ἀκόμα, πῶς ἔχει κάποιες ἐκκρεμότητες καὶ κάποιες ἀνεκπλήρωτες υποχρεώσεις στὴ ζωή του. Ἀλλοτε εἰχε δώσει, καθὼς εἰδαμε (σελ. 142), σαφέστατες ἔξηγήσεις στὸν πατέρα του. Τοῦ ἔλεγε πῶς δὲν ἀφήνει τίποτα γιὰ τὴν προκοπή του, πῶς προσπαθεῖ γιὰ τὶς ἔξετάσεις του, πῶς τρέχει γιὰ τὴ σύσταση ἐπιτροπῆς—δμως δὲν ἀνάποδη τύχη μπαίνει πάντα μπροστά. Ἐλπίζει στὸ Θεό, ἀρκεῖται στὰ δλίγα, ἐμπιστεύεται τὸ μέλλον του στὴ φορὰ τῶν πραγμάτων. Ἡταν βέβαια μιὰ μοιρολατρεία αὐτή, μὰ ἔδειχνε παράλληλα καὶ τὴ βαθειά του πίστη. Ἔτσι ἔπρεπε νὰ γίνει κι ὅχι ἀλλοιῶς. Ο Μωραΐτιδης ἀπ' τὰ 1883 δὲ τὰ 1884 φεύγει στὴ Σκίαθο σχολάρχης, δὲ Ππδ. μένει στὴν Ἀθήνα χωρὶς μόνιμη θέση, χωρὶς κανένα σκοπό. Μὲ δυσκολία βγάζει τὸ ψωμί του καὶ δὲ Θεός καὶ κείνος μονάχα τὸ ξέρει μὲ πόσες στενοχώριες παλεύει. Ἐκεῖ στοῦ Σκαρτσόπουλου, δταν ἔνα ἀπλούκο γεροντάκι τὸν εἰχε πλησιάσει κάποτε καὶ τοῦ παραπονέθηκε, πῶς στὴ λοκάντα μερικοὶ καλοφορεμένοι νέοι τὸν περιγελοῦν, γιατὶ κάνει στὸ τραπέζι τὸ σταυρό του. «Φταῖς ἔσύ, τοῦ εἰπε ἐπιτιμητικά, φταῖς ἔσύ γιατὶ τοὺς κοιτάζεις νὰ ἴδῃς τὶ φρονοῦμενε. Μήπως κάνεις τὸ σταυρό σου ἀπὸ ἀνθρωποπρέπεια; Νὰ κάνης τὸ σταυρόν σου μὲ ἀπλότητα καὶ μὲ ἀπεριέργειαν, καὶ νὰ μήν κοιτάζῃς διόλου ποιός εἶναι ἀντικρύ σου,

'Εβραῖος, Τοῦρκος ἢ Φαρμασδνοῖς» (ΙΗ 83). Τὴν ἀπάντηση αὐτὴν θὰ μποροῦσε νὰ ἐπαναλάβει καὶ στὸν ἔαυτό του καὶ στὸν πατέρα του καὶ σὲ κάθε ἀδιάκριτο, ποὺ θὰ τὸν ρωτοῦσε τί σκέφτεται γιὰ τὸ μέλλον του καὶ πότε θὰ πάρει τὸ διπλωμά του· Τὸ εἶχε γράψει ἄλλωστε στὸν πατέρα του: «Δὲν θέλω ἔγώ νὰ δίδω λόγον εἰς κανένα καὶ τοὺς λέγω δῆλους ψεύματα. Ἄλλα τὶ δικαίωμα ἔχει δεῖνα καὶ δεῖνα νὰ μ' ἔρωτῶσιν;» (ΓΠ 153). Ἡταν οἱ περίεργοι, τὰ ζιζάνια, οἱ κακές γλῶσσες, ποὺ ψώνιζαν ἀπ' τὴν Ἀθήνα καὶ πωλοῦσαν ἀνεύθυνα στὴ Σκίαθο.

36) Ἡ ἀπολογία του. Θέλω νὰ ξεκαθαρίσω τελικά τὸ ζήτημα τοῦ διπλώματος, ὅχι μόνο γιατὶ εἶναι τὸ σπουδαιότερο μέσσα στὴ βιογραφία τοῦ Ππδ. καὶ τὸν ἐπιβαρύνει ἡθικὰ στὴ γνῶμη τῶν ἀπληροφόρητων, μὰ γιατὶ τὸ ζήτημα αὐτὸν σχετίζεται ἀμεσα μὲ τὴ ψυχοσύνθεση καὶ τὸ χαρακτῆρα του, ἀπασχόλησε ἔξαιρετικὰ μέγα μέρος τῆς ζωῆς του καὶ καθώρισε ἔμμεσα, μὲ τὶς συνέπειές του, δρισμένα φανερώματα τοῦ ἔργου του, δπως εἶχε καὶ δρισμένες ἐπιδράσεις στὸ χαρακτῆρα του. Τὸ ζήτημα κιόλας, ὡς ἐδὼ ποὺ φτάσαμε, ἔχει ἀρκετὰ φωτιστῇ. Ἐκείνα τὰ παιδικά του παθήματα τοῦ γέννησαν ἀντικοινωνικὲς τάσεις, κάποια λανθάνουσα κληρονομικὴ ψυχικὴ ἀνωμαλία τονώθηκε καὶ πῆρε νὰ τὸν κυριεύει μέσα στὶς ἀντιθέσεις καὶ τὰ σύνδρομα τοῦ περιβάλλοντος—οἰκογενειακοῦ, κοινωνικοῦ, σχολικοῦ. Στὴ Σκίαθο, ἡ φτώχεια ἱερατικοῦ σπιτιοῦ μὲ πολλὰ παιδιά καὶ μὲ πολλὰ προβλήματα, ὑστερα μιὰ τετράχρονη ἀργία, ἡ ἀτυχία τῆς Χαλκίδας, ἡ περιπέτεια τοῦ Πειραιᾶ, ἡ ἀπογοήτευση τοῦ "Ορους, ἀντιθέσεις καὶ ταπεινώσεις ἀνομολόγητες, πολλαπλασιασμένες καὶ ἔξωγκωμένες ἀπ' τὴν πληθωρικὴ καὶ μυγιάγγιχτη ὑπερευαισθησία του, ἐρέθισαν σκληρά καὶ μάτωσαν τὴν κρυφὴ ἐκείνη πληγὴ τῆς μειονεξίας, καταδυνάστευσαν τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο, φαρμάκωσαν τὶς πηγὲς τῆς αἰσιοδοξίας του, καταπάτησαν τοὺς βλαστοὺς τῆς θέλησής του. Κατέβηκε στὴν Ἀθήνα μεγάλος, πληγωμένος ψυχικά, δοκιμασμένος βιοτικά, ντροπιασμένος ἡθικά. Καὶ βρέθηκε μέσα στὶς ἔδιες καὶ χειρότερες ἀντιθέσεις. "Ἐπρεπε νὰ ἐπανορθώσει ἀπώλειες—κι αὐτὸν τὸν κρατοῦσε πάντα στὰ δεσμὰ τῆς προηγούμενης ἀτυχίας καὶ πίκρας του. "Αν ἥταν πιὸ δυνατός, πιὸ γερός χαρακτῆρας θὰ τὰ σποῦδε. Θὰ λευτερωνόταν καὶ θὰ προχωροῦσε γιὰ νὰ τερματίσει κάπου νικητής. "Αν εἶχε ἀπείραχτη τὴν αἰσιοδοξία καὶ τὴ θέληση ἀκέρια, θὰ μποροῦσε νὰ προσαρμοστῇ μὲ τὸ περιβάλλον, νὰ ριχτῇ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὸ ψωμὶ καὶ γιὰ τὴ γνῶση. Μὰ ἥταν λίγο ἀργά καὶ τὰ περιστατικὰ δὲν τὸν βοήθησαν. Ἡ ψυχοπαθικὴ κατάστασή του ἐπιδεινώθηκε. Τὸν ἔδερνε ἡ ἀπαισιοδοξία, τὸν κρατοῦσε σκλάβο ἡ ἡττοπάθεια, τὸν τυραννοῦσε ἀλύπητα τὸ ὄνειδος. Εἶναι φυγάνθρωπος, ύποφέρει ἀπὸ νοσταλγία, συνηθισμένες στερήσεις καὶ στενοχώριες τὸν φθείρουν καὶ τὸν ταλαιπωροῦν. "Εχει ἀκόμα μέσα του τὸ παιδὶ τῶν ἔντεκα χρόνων, τὸ χαϊδεμένο, τὸ παραπονιάρικο, τὸ ἀπειθάρχητο, τὸ κυνηγημένο ἀπ' τὴν κακία τῶν συνομιλήκων του, τὸ παραστρατημένο. Κλαίει καὶ παραπονιέται καὶ αἰσθάνεται σὰν παιδί. Εἶναι ἀπροσάρμοστος. Πι-

στεύει πώς εἶναι ἄπραγος, ἀνίκανος, ἀνεπιτήδειος, καὶ τὸ ἐπιβεβαιώνει μέσα του ἀπό τὰ τόσα καὶ τόσα περιστατικά τῆς ζωῆς του. Τὸ διαβάζει καὶ στὰ μάτια τοῦ κόσμου καὶ σὲ κάποιους ὑπανιγμοὺς τῶν δικῶν του. Ἐκεῖνοι οἱ πατριῶτες, οἱ συγγενεῖς του, οἱ συμφοιτητές του, ἔκεινα τὰ ξαδέρφια του, ἔκεινο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ὀδυναμία τοῦ παπᾶ, νὰ ρωτᾶ, νὰ παθαίνεται γιὰ τὸ γυιό του!. Τὰ πρόχειρα καὶ ἀμέτρητα παραδείγματα προκοπῆς, οἱ συγκρίσεις καὶ οἱ παραλληλισμοὶ μὲ ἄλλους τυχερώτερους καὶ ίκανώτερους—οἱ Μιλτιάδαι, οἱ Ἀλέξανδροι καὶ οἱ Σωτήρηδες—ἡ κακούβουλη περιέργεια, οἱ διαδόσεις καὶ τὰ κουβαλήματα—ὅλα μαζὶ καὶ τὸ καθένα μὲ τὴ σειρά του, τὸν ἔβλαψαν πολύ. Ὁ αἰσθητικὸς θὰ ἔλεγε πώς τὸν ὠφέλησαν, πῶς αὐτὰ τὸν ἔκαναν Παπαδιαμάντη. Ἡταν χτυπήματα, ποὺ ἔρεθισαν ἀφάνταστα τὴ χαίνουσα πληγὴ τῆς μειονεξίας καὶ τὸν ἔκαναν νὰ δχυρωθῇ στὸ πείσμα, στὴν ἀποκλειστικότητα καὶ στὸν ἔγωϊσμό. Δίνουν οἱ ἄλλοι ἔξετάσεις, προκόφτουν—ἀντιδρᾶ μὲ τὴν πειρφρόνηση καὶ τὴν ἀντίθεση. Καταφεύγει στὴν ἄρνηση. Τέτοιες ἔξετάσεις, ποὺ εἶναι μιζέρια καὶ ρουσφέτι, νὰ μὴν τὸν ὀξίωνε ποτὲ δ Θεός νὰ δώσει. Τέτοια δοκτορᾶτα ὅποτα, καμωμένα ἀπὸ ἄλλους ἡ μεταφρασμένα ἀπὸ ξένους καὶ στὸ δρόμο νὰ τἄβρισκε δὲν θᾶκανε τὸν κόπο νὰ σκύψει νὰ τὰ πάρει. Τὰ διπλῶματα τὰ θεωροῦνσε ἄχρηστα παληόχαρτα. “Οταν κάποτε ἐνοχλητικὰ τὸν παρακινοῦνσε δ Μωραΐτιδης νὰ πάρει τὸ διπλωματικῆς φιλολογίας, γύρισε θυμωμένος καὶ τοῦ εἶπε: «Καὶ ποιὸς θὰ μ’ ἔξετάσῃ?»; (ΣΤ Ια')...η ἔξεταστικὴ ἐπιτροπὴ εἶναι τέτοια, ποὺ θάπρεπε νὰ τῆς δώσω ἐγὼ λίγα μαθήματα προηγουμένων» (Φ 1120). ‘Οπλίζεται μὲ γλωσσομάθεια—θέλει νὰ εἶναι ἀνώτερος πνευματικά. Ἐπιδίεται στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. Ἀναπάνεται στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι πτωχὸς ἀλλὰ τίμιος. Εἶναι ἀνίκανος στὴ ζωή, μὰ προκομμένος στὰ γράμματα. Εἶναι ἀποξενωμένος ἀπ' τὸ πανεπιστήμιο, μὰ κατέχει τὴ σοφία πολλῶν πανεπιστημίων. Ἡ θρησκευτικὴ του συνέδηση καὶ ἀγωγὴ τὸν δῆγει σὲ κάποιαν ἀπάρνηση τῶν ἐγκοσμίων, σὲ μιὰν δλιγάρκεια, σὲ μιὰ παθητικὴ στάση μέσα στὴ ζωή. Ἐβλεπε ἀπὸ μακρὺ ἀπὸ τὸν πειρασμὸ καὶ προσπαθοῦνσε νὰ τὸν ἀποφύγει, νὰ τὸν νικήσει. Ἐκεῖ στὶς ἔξετάσεις, στὰ διπλῶματα, στὶς θέσεις ὑπῆρχε δόλος, σοβιοῦνσε ἡ νοθεία, τὸ ρουσφέτι, ἡ συναλλαγή, τὸ ψέμμα, ἡ κλεψιά, ἡ ἀπάτη. «Ἄς μὴ κάμωμέν τι, ἔγραφε μὲ αὐστηρὴ γλώσσα στὸν πατέρα του, διὰ τοῦ δποίου θὰ δώσωμεν ἀφορμὴν εἰς ἄλλους νὰ μᾶς κατακρίνουν, ἀς μείνωμεν εἰς τὴν ἔντιμον πενίαν μας, διὰ νὰ μᾶς βοηθῇ καὶ δ Θεός!» (ΓΠ 36). Κάθε ἔξωτερικὴ ζημιά του, κάθε κοινωνικὴ ἀποτυχία του, τὴν πληρωνόταν ἀμέσως μὲ τὸ χρυσὸ νόμισμα μιᾶς ἡθικῆς νίκης στὴ ψυχή του. Τὰ ἄλλα ἥταν ἀνθρωποπρέπειες. Ἐκεῖνος τραβοῦνσε τὸ δρόμο τῆς ἀρετῆς κι ἔκανε τὸ σταυρό του μὲ τὴν ἐλπίδα στὸ Θεὸ καὶ χωρὶς γὰ προσέχει τὶ θὰ ποιῦν οἱ ἄλλοι. Ἐτσι δὲν εἶχε συμβουλέψει καὶ τὸν ἀφελῆ γεροντάκο στοῦ Σκαρτσόπουλου; Καὶ ίκανοποιοῦνσε παράλληλα καὶ τὸν ἔγωϊσμό του. “Ολοι γνώριζαν τὴν ὀξία καὶ τὴν ίκανότητά του, τὴ σοφία καὶ τὴν ἐμβρίθειά του. Ο παπᾶς εῖξερε καλά, πῶς δ γυιός

του ἦταν πάνοπλος κι ἔβαζε κάτω πολλά φοιτητάκια τῆς σειρᾶς. "Ενας συμμαθητής του ἀπ' τὴ Σκόπελο, δόηγῶντας αὐτά τὰ χρόνια τὸ μικρὸ Νιρβάνα στοῦ Σκαρτσόπουλου, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσει δ Ππδ., ποὺ εἶχε διαβάσει τοὺς πρώτους στίχους του, ἔλεγε στὸ νεαρὸ ποιητὴ συστήνοντας τὸν ἄνθρωπο: —«Κρῖμα στὸν ἄνθρωπο! Πρῶτος μαθητής ἦταν στὴν τάξη. Καὶ μὲ τὰ γερά ἐλληνικά, ποὺ ξέρει αὐτός, μποροῦσε νὰ εἶναι σήμερα καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου. Τώρα κάθεται καὶ γράφει παραμύθια σαπέρα. Χαμένος πάει...» (Ν 83). "Ετσι τὸν ἔβλεπαν. Τὸν θαύμαζαν καὶ τὸν κακοτύχιζαν, τὸν ἀναγνώριζαν πνευματικά καὶ τὸν ξέγραφταν πρακτικά. 'Η ύπεροχή του ψυχωνόταν ἀνάμεσα στὰ ἑρείπια. 'Η ἀξία του ἔλαμπε πάνου ἀπὸ συντρίμια. Νικητής τοῦ πνεύματος, νικημένος τῆς ζωῆς. Εἶναι ἡ ἀχάριστη ἀντινομία τῆς μοίρας του. 'Απὸ τὴ ξάγναντη κορφὴ τοῦ πνεύματος ἀντιμετωπίζει ύπεροπτικά καὶ ἐκδικητικά τὴ μιζέρια καὶ τὸν κατατρεγμὸ τῆς ζωῆς του.

Δὲν ύπάρχει τίποτα τὸ περίεργο καὶ τίποτα τὸ σκοτεινὸ στὸ ζήτημα τοῦ διπλώματός του. Πρὸ παντὸς δὲν ύπάρχει τίποτα τὸ συνειδητὸ καὶ τὸ προσχεδιασμένο. "Ολα ἥρθαν μόνα τους, δλα κύλησαν μὲ τὴ σειρά τους, μὲ τὸν καιρό, χωρὶς κι δ ἵδιος νὰ τὸ καταλάβει. Στὴν ἀρχὴ πήγαινε γιὰ νὰ τελιώσει τὸ πανεπιστήμιο, πέρασε τὰ πρῶτα χρόνια κανονικά, ὑστερα οἱ ἀναποδιές τῆς ζωῆς του, οἱ ἀντιθέσεις τῆς ψυχῆς του, οἱ ἀντιδράσεις τοῦ χαρακτῆρα του, τὸ χασομέρι του σὲ λογοτεχνικά ἐνδιαφέροντα, τὸν ἔρριξαν σὲ μίαν ἄτακτη φοίτηση, ἀποδείξεις ἀκροάσεων δὲν εἶχε καὶ δὲν μποροῦσε νὰ πάρει, ώσπου ἀποδεινώθηκε τελείως ἀπ' τὸ πανεπιστήμιο. 'Ο ἵδιος στὰ 1893 εἶπε στὸ Χατζόπουλο (ΒΚ 276), πῶς συχαινόταν τὴ σχολαστικότητα τοῦ Φιντικλή, ποὺ διάβαζε κατάλογο κι ἔβαζε ἀπουσίες σὲ κάθε παράδοση. "Ετσι βρέθηκε ἀποκλεισμένος· κι αὐτὸ δὲν θὰ τοῦ κακοφάνηκε, τὸ δέχτηκε παθητικά. "Υστερα σκέφτεται νὰ δώσει ἔξετάσεις ἐλληνοδιδασκάλου, χρησιμοποιῶντας τὶς ἀποδείξεις παρακολούθησης τῶν δύο πρώτων χρόνων. Παράλληλα σχεδιάζει νὰ πάρει δίπλωμα γαλλικῆς καὶ φροντίζει νὰ συστηθῇ ἐπιτροπή. Μὰ δὲν κάνει τίποτα, δὲν ἀποφασίζει, ἀναβάλλει, καθυστερεῖ, πάλι ἀποφεύγει, πάλι διστάζει, σὲ λίγο ξεθαρρεύει, καὶ τέλος μετανοιῶνει. Κάθε ἀπόφασή του ματαιώνεται ἀπ' τὸ πρῶτο ἔξωτερικό ἐμπόδιο, ἀπ' τὴν πρώτη ἐντύπωση. Καὶ εἶναι ίκανὸς νὰ βλέπει ἐμπόδια καὶ κεῖ ποὺ δὲν ύπάρχουν! Δὲν ύπηρχε εὐκολώτερο πρᾶμμα, νὰ πάρει χαρτὶ ἐλληνοδιδασκάλου καὶ νὰ πάσι στὴ Σκίαθο, δῆποι θὰ εἶχε καὶ τὴν παράδοση τῶν γαλλικῶν (ΓΠ 147). Μιὰ παρεξήγηση μὲ τὸν ἐπιστολογράφο του, μιὰ ἀδεξιότητα, ἔνα ἐμπόδιο ἀσήμαντο τὸν κάνει ν' ἀνατρέψει τὸ σχέδιο, νὰ ποδοπατήσει τὴν εὔκαιρία. Λένε πολλοὶ βιογράφοι του (ΣΤ 1α, ΙΓ 5, ΓΠ 1η'), πῶς ὁ Ππδ. δὲν ἤθελε νὰ γίνει δάσκαλος, πῶς ἀποστρέφταν τὸ ἐπάγγελμα αὐτό! "Οπως εἶχε καταντήσει, δλα νὰ τὰ περιμένει κανείς. 'Αγαποῦσε τὴν τέχνη. Πολὺ σωστά. Μὰ ποιδὲς ζοῦσε στὰ χρόνια του ἀπ' τὴν πέννα μονάχα. 'Υπάρχουν πολλὲς προφάσεις, πολλοὶ λόγοι, πολλὲς δικαιολογίες—δλα ὅσα εἴπαμες ἐπαιξαν μικρὸ ἡ μεγάλο ρόλο στὴν περίεργη στάση του, δικιας στὰ

βάθος ὑπάρχει πάντα δ' ἀναποφάσιστος καὶ ἀδρανής, δ' ἀναβλητικός (ΓΠ ιη') χαρακτήρας, μαζὶ μὲ τὸν ἐγωϊστικὸν τύπον. Πῶς νὰ ἔδινε ἔξετάσεις γαλλικῶν τὴν στιγμήν, ποὺ τὰ γαλλικά του ἦταν θεωρητικά καὶ δέν μποροῦσε ν' ἀρθρώσει δυσδ φράσεις. Πῶς νὰ ἔδινε ἔξετάσεις ἑλληνοδασκάλου, τὴν στιγμὴν πού, μέσα στὴν εὐσυνειδησία του καὶ τὴν ἀπειρία του, τὶς ἔπαιρνε πολὺ σοβαρά καὶ νόμιζε πάντα, πὼς δέν εἶναι παρασκευασμένος. "Ἐπειτα ἔρχουνται οἱ δισταγμοί, οἱ φόβοι, ἡ ντροπή, οἱ ἀναβολές, ποὺ τὸν ρίχνουν σὲ δεινὴ ἀποτελμάτωση καὶ ἀπραξία. Παράλληλα τὸν περισποῦν οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς του. Οἱ βιοτικὲς δυσκολίες τοῦ κόφτουν κάθε διάθεση. Οἱ λογοτεχνικὲς ἀσχολίες τὸν κάνουν πιὸ ἀπραγο. Τέλος ἀρχίζουν οἱ ὑποχρεώσεις οἱ ἐπαγγελματικές, ποὺ τὸν ἀπορροφοῦν τελείως μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τους. Τὰ πρῶτα χρόνια στὴν Ἐφημερίδα πρέπει νὰ συνθῆσει στὴ μεταφραστικὴ ἐργασία, ἔχει ἀκόμα ἐλλειψεις, βρίσκει δυσκολίες, κι αὐτὸ τὸν κάνει νὰ χάνει ὅρες μὲ τὰ λεξικὰ καὶ τὴ φιλότιμη προσπάθεια. Πῶς νὰ δώσει ἔξετάσεις; Πῶς νὰ σκεφτῇ πιὰ τὰ διπλώματα; "Οχι μόνο δέν ἔδωσε ὀποιουδήποτε εἴδους ἔξετάσεις (δ' Ζερβόδ (ΣΤ ια') ἀκατατόπιστα κι ἀβάσιμα γράφει, πὼς πενηνταρίτης πιὰ γιὰ νὰ «εὔχαριστήσῃ τοὺς γηραιοὺς γονεῖς του»—δ' πατέρας του εἶχε πεθάνει τότε!—, πήρε δίπλωμα γαλλικής), μᾶς οὕτε τὶς σκέφτηκε κάν. Εἶχε γλυτώσει (ἀπὸ τὰ 1883) ἀπὸ τὸν τυραννικὸ βραχνᾶ τῶν ἔξετάσεων καὶ τῶν πτυχίων.

"Ο αὐστηρὸς καὶ τυπικὸς κριτής δὲν θὰ δικαιολογήσει ἔξ δόκιμον τὸν Ππδ. "Ἐπρεπε δλα νὰ τὰ παραβλέψει, νὰ παραμερίσει ἔμποδια καὶ δυσκολίες καὶ ἀναποδιές, γιὰ νὰ φανῇ συνεπής στὶς ὑποχρεώσεις του, νὰ τιμήσει τὴν ὑπόσχεσή του, παίρνοντας τὸ διπλωμά του, δταν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δ' πατέρας του εἶχε ξοδέψει τόσα χρήματα καὶ εἶχε στηρίξει τόσες ἐλπίδες. Δὲν ἦταν ἥθικὸ ἐκ μέρους του νὰ χάνει τὸν καιρὸ του στὴν Ἀθήνα, νὰ ζητᾶ καθημερινῶς ἐνισχύσεις, νὰ κάνει τοὺς ἄλλους νὰ ὑποφέρουν, νὰ παραγγωρίζει τὴν κατάσταση τοῦ σπιτιοῦ του καὶ στὸ τέλος νὰ τὰ χτυπήσει κάτω, χωρὶς νὰ μπορέσει οὕτε δίπλωμα νὰ πάρει οὕτε τὸ σπίτι του νὰ βιοθήσει. Αὐτὰ θὰ ἔλεγε δ' αὐστηρὸς κριτής καὶ θὰ εἶχε δίκιο—μᾶς ὡς ἔνα σημεῖο. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ δ' Ππδ. δὲν κατέβηκε στὴν Ἀθήνα μὲ σχεδιασμένο καὶ δριστικὸ πρόγραμμα. Δὲν ἦρθε ὡς φοιτητής, μᾶς ὡς βιοπλασιστής. "Ἐπειτα οἱ ἐνισχύσεις τοῦ σπιτιοῦ του ἦταν ἀσήμαντες, κι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸν ἔκανε νὰ ὑποφέρει καὶ νὰ χάνει τὸν καιρὸ καὶ τὸ κέφι του. Στὴν Ἀθήνα ἀγωνίζόταν πρῶτα γιὰ τὴν ἔξασφάλιση τοῦ ψωμιοῦ του καὶ ὑστερα γιὰ τὶς σπουδές του. Ἡ μαρτυρική, ἡ ἀνομολόγητη προσπάθειά του ἦταν πῶς ν' ἀπαλλαγῇ καὶ ν' ἀπαλλάξει καὶ τὸ σπίτι του ἀπὸ τὴ δικῆ του ἐπιβάρυνση. Δὲν κατάφερε νὰ γίνει ἀνεξάρτητος ποτέ, κι αὐτὸ τὸν ἔξασθλωσε κυριολεκτικά. Τὸν ἔκανε ἥθικὸ πτῶμα καὶ παράλληλα τὸν ἀποξένωσε καὶ τὸν καθυστέρησε ἀπ' τὶς σπουδές του—τὸν φαρμάκωσε!.. «Ἐγώ, δμολογεῖ στὸν πατέρα του, δὲν παραλείπω ούδεν διὰ τὸ καλόν μου» καὶ εἶναι τραγικώτατα εἰλικρινής. "Ηταν κακοροίζικη καὶ ἀχάριστη κάθε προσπάθειά του! Βλέπει παντοῦ τὴν ἀποτυχία καὶ ὑποχωρεῖ ἐγωϊστικά! 'Ο χαρακτήρας του τὸν

ρίχνει σε άποτυχίες, σε αύθαιρετες και ἀσύμφορες ἀποφάσεις, σε ἀναβολές, σε ἐκκεντρικότητες. Τὸ ἔνα τὸ κακὸ φέρνει τὸ ἄλλο, ή μιὰ ἀναβολὴ γεννᾷ τὴν ἄλλην καὶ ἡ κατάσταση ὅλο καὶ χειροτε-
ρεύει. Πῶς νὰ γράψει κανεὶς στὴν ἀπολογία του τέτοιους λόγους; Τέτοια ἐπιχειρήματα δὲν γράφουνται, δὲν λέγουνται, δὲν τὰ πιά-
νει ὁ λόγος καὶ ἡ λογικὴ καὶ τὸ κριτήριο. "Ομως εἶναι αἴτια καὶ
αἴτιατά, εἶναι καταστάσεις πραγματικές, ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ ἔσ-
τοχήσει. Θὰ μείνει λοιπὸν στὴν Ἀθήνα γιὰ πάντα, θὰ διαμορφώ-
σει ἀνάλογο τρόπο καὶ στάση ζωῆς, θὰ ἔξακολουθήσει νὰ ἀγωνί-
ζεται γιὰ τὸ ψωμί του, μεταφράζοντας καὶ γράφοντας ἔορταστικὰ
διηγήματα. 'Ο δρόμος του ἦταν ωρισμένος. Νὰ γυρίσει πίσω, «ἔκει
ποὺ ἔδιχαζετο» τὸ συμβολικὸ ρέμμα τῆς ζωῆς του, ἥταν ὀδύνατο.
Τὸ πλοιό ἔπεσε στ' ἀνοιχτά, πήγαινε ἐνάντια στὸ καιρό, κανόνιζε
τὸ πανί του ἐνάντια στὶς ἀντιθέσεις τῆς ζωῆς καὶ τὶς συνέπειες
ποὺ ἄφησαν πίσω τους. Τραβοῦσε, στὸ πεῖσμα τῆς ἀνθρωποπρέ-
πειας, σὲ μιὰ λύτρωση ἑσωτερική,—σὲ μιὰ νίκη δικῆ του, πνευμα-
τικῆς καὶ ἡθικῆς μορφῆς. 'Ο Χαιρήμων, ἐκεῖνος ὁ πλάνος καλόγε-
ρος, εἶχε πατήσει τὴν ἀσβυστή καὶ μοιραία σφραγίδα. —σφραγίδα
δωρεᾶς πνευματικῆς, «σχοίνισμα κληρονομίας» καὶ βιοτικοῦ κατα-
τρεγμοῦ. 'Η τέχνη εἶναι ἀδυσώπητη θεά! Καὶ τὸ οὐράνιο λουλούδι
τῆς πίστης φυτρώνει μέσα στὴ δοκιμασία καὶ τὴν αύταπάρονηση.
'Εδὼ ἀκριβῶς στηρίζεται ἡ ἀπολογία καὶ ἡ δικαίωσή του.

37) Στήν 'Εφημερίδα. Μὰ ποῦ νὰ φανῇ ἡ στεριά!.. Παλεύει
ἀκόμα μεσοπέλαγος μὲ τὸν ἀνάποδο καιρὸ τῆς ἀπραγῆς ζωῆς του.
Μιὰ μέρσα πάει ν' ἀνασάνει λίγο μὲ κανένα τυχερὸ ἀπὸ πνευμα-
τικὴ ἔργασία ἢ παράδοση καὶ δέκα κάθεται καὶ ρέβει μέσα στὰ
βρόχια τῆς στενοχώριας. 'Εκεῖ στὴν ὁδὸ Καλαμιώτῃ στὸ μαγέρικο
«Παντὸς ἔθνους», ποὺ τὸ διευθύνει ὁ καλώτατος μπαρμπ' 'Ανα-
στάσης, ἡ κλῶσσα δλῆς τῆς φοιτηταριδές, τὸ χρέος του ἔχει ἔξιγ-
κωθῆ σὲ ὕψη δυσθεώρατα. "Αλλοτε, δταν πήγαινε ντροπιασμένος
νὰ γράψει τὸ λογαριασμό, δ μπαρμπ' 'Αναστάσης θὰ τοῦ ἔδινε ἀέ-
ρα, μὲ τὰ συνηθισμένα λόγια του: «Μὴ σὲ μέλλει, παιδί μου, διόλου.
Τρώγε καὶ γράφε. Ταχιὰ σὰν πάρουμε τὸ δίπλωμα...» (ΣΒΒ 460).
Τώρα τὸν βλέπει ἀμιλητος, βλοσυρός, κατσουφιασμένος. Δὲν τοῦ
μιλᾶ πιὰ οὔτε γιὰ δίπλωμα οὔτε γιὰ πίστωση, δπως δὲν τοῦ γράφει
πιὰ κι δ πατέρας του, ποὺ εἶχε κόψει κάθε ἐλπίδα. 'Η γραμμα-
ταλλαγὴ τους ἀπὸ τὸ 1882 ὡς τὰ 1888 δὲν σώθηκε. "Ισως καὶ νὰ
εἶχε σταματήσει, περιωρισμένη σὲ ἀραιὰ λακωνικὰ σημειώματα.
Εἶναι βέβαιο, πώς δὲν ἀξιώθηκε νὰ πάει στὴ Σκίασθο ξανά, ἀπὸ τὰ
1881, ποὺ πήγε στρατιώτης μὲ ὅδεια. Εἶναι σκλαβωμένος στὴν
'Αθήνα μὲ τὰ ἀδιόρατα ἀλλὰ καλῶς ἐννοούμενα ψυχολογικὰ δε-
σμά. Λιμνάζει, ἀγωνίζεται, ὑποφέρει. Νὰ ζητήσει ἀπ' τὸν πατέρα
του ντρέπεται. 'Ως πότε τέλος πάντων! Βρίσκει κάπου-κάπου παρα-
δόσεις, δίνει μεταφράσεις στὴν 'Εφημερίδα καὶ στὴν 'Ακρόπολη.
Μὰ ἡ ἔργασία του εἶναι ἀταχτη, ἀπροσδιόριστη. Πρωτότυπη συνερ-
γασία δὲν ἔδινε, γιατὶ δὲν εἶχε πέραση. "Ολος ὁ κόσμος τότε εἶναι
ξεδοισμένος μὲ τὶς εὐρωπαϊκές διασκευές, μὲ τὶς ξενικές μεταφρά-
σεις, μὲ τὶς ἐμποροφυλλάδες. "Ολοι οἱ λόγιοι ἔχουν ἀφήσει τὴ δη-

μιουργική έργασία καὶ κάνουν τὸ μεταφραστὴ «έκ τοῦ... γαλλικοῦ», τίτλο, ποὺ τὸν θεωροῦσαν σπουδαῖο καὶ τιμητικό, καθώς μᾶς λέει ὁ Δροσίνης στ' ἀπομνημονεύματά του. Χρόνια μεταβατικά, ποὺ τὰ δέρνει ἡ ἐκήτηση κι ὁ ψυχικός εξειδομός. Τέσσερα χρόνια σωπαίνει ὁ ἐκκρηκτικός δημιουργός τῶν Ἐμπόρων καὶ τῆς Γυφτοπούλας. Φαίνεται μιὰ στιγμὴ περαστικός, μὲ τὸ Χρῆστο Μηλιώνη στὴ φθινοπωρινὴ Ἐστία τοῦ 85 καὶ πάλι χάνεται. Τὸ βλέπει, τὸ βεβαιώνεται. Γιὰ νὰ βγάζει τὸ ψωμί του πρέπει νὰ γίνει κι αὐτὸς μεταφραστής—ἢ μεταπράτης κατὰ παραγγελίαν καὶ ἀποκοπήν. Σταματᾷ λοιπὸν τὴ δημιουργική του προσπάθεια καὶ συμπληρώνει μ' ἐντατικὸ ρυθμὸ τὴ γλωσσομάθειά του. Τότε μαθαίνει ἀγγλικά. Τὰ Ιταλικά καὶ τὰ γερμανικά του ἥταν πάντα λίγα καὶ πρόχειρα. Τὰ γαλλικά εἶχαν κατανήσει τῆς δεκάρας. Ἡταν ἀνάγκη νὰ καταφύγει σὲ μιὰ γλώσσα σπανιώτερη καὶ προτιμᾶτὴν ἀγγλική, ἐκπληρώνοντας παλήρα του φιλοδοξία νὰ γνωρίσει τὸ Σαΐκσπηρ καὶ τὸ Μίλτωνα, ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ἔβλεπε, πὼς ἡ ἀγγλικὴ εἰδησεογραφία καὶ πολιτικὴ ἀρθρογραφία ἥταν περιζήτητη ἀπ' τίς ἑφημερίδες. Ἀπὸ τὰ 1882, ποὺ ζήτησε νὰ χειραφετῇθῇ κι ἔπαψε νὰ ἐπιβαρύνει τὸν πατέρα του, ὃς τὰ 1888, ποὺ πιάστηκε ταχικός μεταφραστής στὴν Ἐφημερίδα, περνᾷ μὲ πολλὲς δυσκολίες, πότε νηστικὸς καὶ πότε χορτάτος—μὰ πάντα χρεωμένος στὰ νοϊκια καὶ στὰ μαγερειά. Στὰ 1886—ἄ τοῦ θαύματος!—τὰ κατάφερε νὰ πετάξει τὸ ἄγος τῆς φορεσιᾶς του, δλο λίγδα καὶ εσκλίδια, καὶ νὰ βάλει καινούριο κοστούμι. Εἶχε γυρίσει δὲ Μωραΐτίδης ἀπ' τὴ Σκλαθο, τὸν εἶδε σὲ τέτοια χάλια καὶ στενοχωρέθηκε. Γιὰ νὰ μὴ προσκρούσει στὴν περηφάνεια του, ποὺ θὰ τοὺς ἔρριχνε σὲ παντοτεινὴ δυσαρέσκεια, τὰ κατάφερε νὰ τοῦ πάρει τὴ φορεσιά, λέγοντας πῶς τὸ ἀντίτιμο ἥταν συγγραφικὴ ἀμοιβὴ του ἀπ' τὴν Ἐφημερίδα καὶ τοῦ τὰ ἔδωκε ὁ Κορομηλάς. Βέβαια θὰ κατάλαβε τὸ κόλπο τοῦ φίλου του δλεπτὸς καὶ μυγιάγγιχτος σκιαθίτης, ἀλλὰ δὲν τῶδειξε. (ΣΤ θ', ΣΒΚ 70). Μπροστὰ στὴν ἀσπλαχνία τῆς ζωῆς ἡ λιονταρίσια περηφάνια κατεβάζει πολλὲς φορές τὰ φτερά της, τὰ διπλώνει καὶ ύπομένει τὴν ταπείνωση τῆς εὔσχημης ἐλεημοσύνης. Καὶ ἥταν χάλια! Χρέη μπρός, χρέη πίσω—παντοῦ χρεωμένος.

Στὰ 1888 τὸ Νοέμβρη πιάνεται ταχικὸς συνεργάτης στὴν Ἐφημερίδα (ΓΠ 157) καὶ πληρώνεται καλά. Τοῦ ἔρχεται 200 δρ. περίπου τὸ μῆνα (ΓΠ 159). 'Ο παπᾶς ἔχει στενοχώριες στὸ νησί, πληρώνει καὶ τὶς κακοκεφαλιὲς τοῦ Γιώργυ, ποὺ καταδικάζεται στὸ Βόλο ἔξη μῆνες φυλάκιση γιὰ ἄδικο ἐπίθεση (καὶ γράφει στὸν 'Αλέξανδρο νὰ ἐνεργήσῃ νὰ τοῦ δοθῆ χάρη, ΓΠ 158, 160) καὶ δοκιμάζει νὰ ζητήσει τὴ χρηματικὴ συνδρομὴ τοῦ παιδιοῦ του. 'Αλλοιμονο! Πρέπει νὰ περάσουν χρόνια γιὰ νὰ ἐξοφλήσει τὰ χρέη του, νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ κεῖνον τὸ βλοσυρὸ μπαρμ'. Αναστάση τοῦ «Πλαντὸς» "Ἐθνους" καὶ νὰ δῆ στὸ πρόσωπο τὴ στρίγγλα σιτιτονικούρα του. Στὶς 12 Μαΐου ύπόσχεται νὰ στείλει καὶ νὰ ἔξακολουθήσει νὰ στέρνει. «'Εάν εὕρω αὐτάς τὰς ἡμέρας ταξιδιώτην διὰ Σκλαθον, θὰ σᾶς στείλω δσα λεπτὰ τύχει νὰ ἔχω. 'Εάν εὕρω ἀργότερα, θὰ σᾶς στείλω καὶ πάλιν» (ΓΠ 159). Στὶς 16 Ιουνίου,

γράφει, γιὰ κάποιὸν Σταυράκη καὶ γιὰ τὶς ἐνέργειές του νὰ πά-
ρει χάρη δ Γιώργης—γιὰ τὸ ἔμβασμα ὅμως οὔτε λόγος. 'Ο Γιώργης,
φυλακισμένος στὸ Βόλο, ζητᾷ λεφτά. 'Η παπαδιὰ στενοχωρημένη
φεύγει κοντὰ στὸ παιδί της «διὰ συντροφιὰν τοῦ Γεωργίου», (ΓΠ
160). 'Ο παπᾶς ἀγωνίζεται καὶ τοῦ ξαναγράφει νὰ τὸν βοηθήσει,
ὅσα εὐκολύνεται. 'Απαντᾶ στὶς 14 'Ιουλίου: «Ἐχω πληρώσει δλα
τὰ χρέη μου, δὲν ἔχω σήμερον λεπτόν. Μοὶ χρειάζεται μόνον ἐν-
δυμασία. Τὰ ἔξοδά μου τὰ περιώρισα εἰς ἄκρον, ἀπόδειξις δτι
εἰς 6 μῆνας, ἐνῶ ἔλαβον μόνον δρ. 900, ἐπλήρωσα 550 διὰ χρέη.
"Ωστε ἀπὸ τοῦδε, ἀν εὐδοκήσῃ δ Θεός, θὰ μοῦ περισσεύσουν νὰ
σᾶς στέλλω τακτικά» (ΓΠ 161). Στὶς 18 Αύγουστου πάλι τὰ ἵδια:
«Ἐύρισκομαι χωρὶς λεπτόν, διότι ἐπλήρωσα τὰ χρέη μου καὶ ἔκα-
μα ροῦχα». Τοὺς παραπέμπει στὸ Μωραΐτιδη, ποὺ ξεκαλοκαΐρισ-
ζε στὸ νησί, νὰ ζητήσουν 50 δρ. κι ὅταν θὰ γύριζε στὴν 'Αθήνα,
θὰ τοῦ τὶς ἔδινε (ΓΠ 163). Μὰ δ Μωραΐτιδης λείπει περιοδεία. Στὶς
24 τοῦ Σεπτέμβρη δίνει στὴν ἔξαδέρφη του τὴν Σεραΐνω 37 δρ. καὶ
γράφει νὰ τὶς πάρουν ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς. 'Αλλὰ ἡ Σεραΐνω δὲν
ἔγραψε νὰ τὶς δῶσουν, δ παπᾶς τὶς ζητᾷ καὶ οἱ κόρες τὶς ἀρνιοῦν-
ται. Καταγανακτημένος γράφει στὸν 'Αλέξανδρο τὰ παθήματά
του γιὰ τὶς προκομμένες 37 δραχμές του καὶ τοῦ συστήνει αύστηρὰ
«διὸ σοὶ λέγω παῦσον τὰ τοιαῦτα τυλιγματα, καὶ μὴν ἐνοχλήσαι,
διότι φείδομαι καὶ καιροῦ καὶ ματαιοπονίας καὶ τα χυδρομικῶν ἔτι
ἔξδων» (ΓΠ 146). Μὰ ἡ στενοχώρια τοῦ παπᾶ δὲν ἥταν μόνο ὡς
ἔδω. Παράγγειλε παπούτσια καὶ δ 'Αλέξανδρος τοῦ ἔστειλε γυναι-
κεῖα. Τί ἀναποδιά! Στὸ ἵδιο γράμμα λοιπὸν συνεχίζει τὴν Ἱερε-
μιάδα του δ δύστυχος παπᾶς: «Ἐλαβον καὶ τὰ παπούτσια, τὰ
δποῖα μετεχειρίσθην ἔξ ἀνάγκης. Εἶναι δὲ σχήματος γυναικείου,
στενά, ἀβαθῆ καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ ἐπάνω μέρους τοῦ ποδός μου
ἀσκέπαστον...». Καὶ δ 'Αλέξανδρος ζεμματισμένος δὲν ἀπαντᾶ
παρὰ ῦστερα ἀπὸ ἔνα μῆνα περίπου, χωρὶς νὰ θίγει τὸ ζήτημα.
«Μὲ συγχωρεῖτε δτι δὲν σᾶς ἀπήντησα, δὲν εὐκαίρησα, ἥμην καὶ
ἀδιάθετος, ὡς ἔκ του βαρέος χειμῶνος...» (ΓΠ 165). "Ηθελε καὶ ἔξη-
γήσεις; Καὶ μόνο μετὰ ἔξη μῆνες κατορθώνει νὰ στείλει 50 δραχ-
μές στὸν πατέρα του (ΓΠ 166), καὶ τοῦτο δείχνει δχι μόνο τὶς ὑ-
ποχρεώσεις του στὴν 'Αθήνα, τρέχουσες καὶ παλαιότερες, δχι μό-
νο τὶς μικρές ἀποδοχές του, μὰ καὶ τὴν ἀνοικοδόμητη καὶ κακο-
διόκητη ζωὴ του. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ κατάστασή του—οἰκονομικὴ καὶ
ψυχικὴ—εἶναι τώρα ὀσύγκριτα καλλιτερη. Δουλεύει σὰ σκλάβος
στὴν ἀχάριστη καὶ κακοπλήρωτη θέση τοῦ μεταφραστῆ, μὰ ἡ λο-
γοτεχνικὴ του ἀξία εἶναι γνωστὴ καὶ σεβαστὴ ἀπ' ὅλους καὶ τοῦ-
το τὸ δέχεται μὲ περηφάνεια, κρυμμένη κάτου ἀπ' τὸν πέπλο τῆς
χριστιανικῆς του μετριοπάθειας. Σημαντικὸ κιόλας εἶναι τὸ γεγο-
νός, δτι, μὲ τὸ νὰ ἔχει ἔξασφαλισμένη μιὰ θέση, ἐλευθερώνεται
ἀπ' τὴν τυραννία τῆς ἀτακτης βιοπάλης, τῆς συντριπτικῆς ἀρι-
στίας γιὰ τὸ αὔριο. "Ετσι οὔτε ζητᾷ, οὔτε, κι ἄν τύχουν, ἀναλαμ-
βάνει ἰδιωτικὰ μαθήματα. "Ἔχει γίνει πιὰ τέλειος κάτοχος τῆς
ἀγγλικῆς—θεωρητικὰ βέβαια—καὶ διαβάζει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὸ
Μίλτωνα, τὸ Μπάύρον, τὸ Σαίκσπηρ καὶ ἄλλους κλασσικούς.

38) Οι συμποτικοί «ἀδελφοί». Ένω καθυστερούσε νὰ στείλει ἔμβασμα στὸν πατέρα του μέσα στὶς τόσο περιέργεις καὶ λαροτραγικὲς συνθῆκες, τοῦ στέλνει συστημένο τὸν «φίλον του εὐλαβῆ καὶ εὐπαιδευτὸν ἄνδρα, ὅστις ἔρχεται αὐτῷ διποφασίσας νὰ φορέσῃ τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα». Εἶναν βλέπετε λοιπὸν εὐνοϊκὰ τὰ πράγματα εἰς τὸ Κοινόβιον [Εὐαγγελισμοῦ], ύποστηρίξατε τὸν, ὅσον δύνασθε, νὰ μείνῃ». Ήταν δὲ Γ. Χριστοφίλης, ψάλτης, καντηλανάφτης τοῦ Ἀγ. Ἐλισσαίου, φιλόθρησκος—ὅ γάτος, ποὺ μυριζόταν τὶς ἐκκλησίες, ὅπου γίνονταν αὐστηρές ἀκολουθίες καὶ ἔτρεχε γιὰ νὰ τὶς χαρῇ, μαζὶ μὲ τοὺς «ἀδελφούς του» (ΣΒΒ 260). Δεύτερος δὲ κύρ Στρατῆς δὲ λυρικώτατος καὶ παθητικώτατος ψάλτης τοῦ Νεκροταφείου, ἰδεολόγος τῆς ἀγιορίτικης συνήθειας, γεροντοπαλλήκαρο, κοντόχοντρο, φαλακρὸ μὲ κόκκινη μύτη καὶ κεφάλι στρογγυλὸ σὰν κολοκύθι (αὐτ.). Τρίτος δὲ κύρ Θεοφάνης, «ἔνας εὐλαβέστατος χριστιανὸς, γηγενῆς ἀθηναῖος, ἀνήκων εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἀρχοντικὰς οἰκογενείας τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως, σπουδάσας τὰ νομικά, ἀλλὰ μὴ θελήσας νὰ μετέλθῃ τὸν δικηγόρον. Κάτοχος δὲ περιουσίας ἀκινήτου ἔμενεν ἀργός, ἔχων ὡς μόνην ἐνασχόλησιν τοῦ νὰ συλλέγῃ πληροφορίας περὶ τοῦ Ἀγίου Βασιλέως, διόπου κοιμᾶται εἰς τὰ ὑπόγεια τῆς Ἀγ. Σοφίας, προφορικάς καὶ γραπτάς, καὶ ἀγοράζων προφητικὰ βιβλία ἀπὸ τὰ παλαιοπωλεῖα. Συχνὰ τὸν ἔβλεπε κανεὶς εἰς τὰ Χαυτεῖα μὲ τὸ σάλι του εἰς τὴν πλάτην καὶ τὸ ναργιλέ του εἰς τὸ στόμα, ἀναμένοντα νὰ συναντήσῃ ταξιδιώτην τινά, εἴτε ἐκ τῆς ἑλευθέρας Ἑλλάδος, εἴτε ἐκ τῆς δούλης, ἵνα συμπληρώσῃ τὰς προφητικάς πληροφορίας του. Ο καλός καὶ ἀγαθὸς οὗτος χριστιανὸς, καθήμενος πλησίον τοῦ παντοπωλείου Καχριμάνη, ἐσχετίσθη πολὺ στενῶς μαζὶ μας καὶ συχνὰ ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰ δεῖπνα μας. Αὐτὸς μᾶς ὠδήγησε τὴν πρώτην φορὰν καὶ εἰς τὸν Ἀγιον Ἐλισσαίον εἰς τὰς Ἀγρυπνίας του. Αὐτὸς καὶ κατὰ τὰ δεῖπνα μας, ἐντείνων τὴν φαιδρότητά μας, μᾶς διηγεῖτο πολλάκις πολλά καὶ παράδοξα· δτὶ ἔνα βράδυ εἰς τὴν δόδον Ἐρμοῦ συνήντησε τὸν Γέροντα τοῦ Ὑμηττοῦ, ἔνα πρόσωπον φανταστικόν, περὶ οὓς ἔγραφε τότε ἡ Νέα Ἐφημερίς πολὺ περιέργα καὶ ὑπερφυῆ πράγματα. Ἀλλ’ ἔως οὐδὲ τὸν πλησιάσην νὰ ὁμιλήσῃ μαζὶ του, μᾶς ἔλεγεν, ἔγινεν ἀφαντος...» (ΣΒΚ 52). Τέταρτος δὲ Νικόλας δὲ Θεοφίλατος, δὲ φιλόθρησκος, δὲ εὐλαβικός, δὲ πλούσιος, δὲ ἔγκαρδιος φίλος του, ποὺ κατεβασμένος ἀπ’ τὴν Ρουμανία εἶχε ἐγκατασταθῆ σὲ μεγάλο ἀγρόκτημα στὸ Χαρβάτι, ὅπου κοντὰ στ’ ἄλλα ὑποστατικά ἔκτισε καὶ μιὰ μικρὴ ἐκκλησίτσα. Ο κύρ-Χριστόφιλος λοιπόν, δὲ κύρ-Στρατῆς, δὲ κύρ-Θεοφάνης δὲ μεγαλοὶδεάτης, κάποιος Γιάννης Μανάφτης, «πεντηκοντούτης, εὐτραφής, πρώην ἐμπορευόμενος, μετρίως εὔπορος καὶ πατήρ τέκνων. Ἡξευρεν ὀλίγα γράμματα καὶ ἦτο τακτικὸς ἀναγνώστης ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων...» (ΙΗ 151), κάποιος κύρ-Γρηγοράκης Γιακουμῆς, συνταξιοῦχος εἰρηνοδίκης (Φ 1086), δὲ γνωστός μας καλόγερος Νήφων Διανέλλος, κάπου-κάπου δὲ Ἀλ. Μωραΐτης, συχνότατα δὲ Νικόλας Θεοφίλατος παρεπίδημος ἀπ’ τὸ Χαρβάτι, αὐτὸι ἀκριβῶς ἦταν οἱ συμποτικοὶ φίλοι καὶ πνευματικοὶ ἀδελφοὶ τοῦ Παπαδιαμάντη κατὰ τὰ

χρόνια αύτά. Μᾶς τούς παρουσιάζει σ' ένα διήγημά του μὲς ἄλλα δύναματα. «Οἱ συμποτικοὶ φίλοι τοῦ κύρ.-Γιάννη τοῦ Μανάφτη ἥσαν διπάρμπα.-Γρηγοράκης, δικύρ.-Αθανασάκης καὶ διγέρο.-Παντελάκης, δῆλοι εὐθύμοι γέροντες. Τὴν ἐσπέραν ἐκείνην εἶχον συνέλθει ἥδη εἰς τὸ παντοπωλεῖον τοῦ Κοσαροπούλου, εἶχον λάβει διλίγα χαψιά καὶ ἔνα τοίρον ὡς ὅψον κι' ἔπινον τὸν ξανθόν ρητινίτην. Ἀπέφευγον ἐκ συστήματος τὴν μαστίχαν καὶ πᾶν οἰνόπνευμα, ἔπινον δὲ συνήθως πᾶσαν ἐσπέραν, πρὸ τοῦ δείπνου, ἀνὰ δύο ἡ τρία ποτήρια οἶνου ἔκαστος. Ἡσαν δῆλοι καλοὶ οἰκοκυραῖοι, ὥκτιρον τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, συνεζήτουν δὲ καθ' ἑκάστην ζητήματα πολιτικά, θρησκευτικά, κοινωνικά καὶ ἐνίστεται ἐπιστημονικά..., ἐκακολόγουν τοὺς Ἱερεῖς, τοὺς ψάλτας, τοὺς ἐπιτρόπους καὶ πρὸ πάντων τοὺς ἀρχιερεῖς» (ΙΗ 156-7). Φιλακόλουθοι, ίδεολόγοι, φανατισμένοι θρησκοί, ἀκρως συντηρητικοί καὶ ζηλωτές τῆς παλῆς βυζαντικῆς τάξης στὴ μουσική, στὸ τυπικό, στὴν ἀκολουθία, ποὺ ἥταν σὲ θέση νὰ τὴν δέρουν καλλίτερα ἀπ' τοὺς εἰδικούς, «συνήρχοντο» (ΙΗ 157) σὰν αἱρετικοί καὶ συνωμότες μὲ κάθε προφύλαξην καὶ μυστικότητα, ἀπόμερα σ' ἀσύχναστο μέρος, τακτικά κάθε βραδάκι στοῦ Βασίλη Καχριμάνη τὸ μπακάλικο, κάτω στὸ Ψυρρῆ καὶ συναγροικισταν γύρω στὰ ποτήρια. Δὲν ἥταν παρατυπία, δὲν ἥταν παράλειψη ἡ αὐθαιρεσία ἢ λάθος στὶς ἑκκλησιές, ποὺ νὰ μὴν τὸ δέρουν καὶ νὰ μὴν τὸ συζητήσουν. Ἡταν δὲ ἀμειλικτοί, δταν ἔβγαινε καμμιά νεωτεριστική διαταγὴ τῆς μητρόπολης, ποὺ καταργοῦσε τὴν τάξη καὶ τὴ συνήθεια. Κουτσόπιναν καὶ συζητοῦσαν, συζητοῦσαν καὶ κουτσόπιναν. Ἡταν δῆλοι sui generis, δικαθένας μὲ τὴ χάρη του. Πότε τῶριχναν στ' ἀστεῖα καὶ ἥταν δῆλο διάχυση καὶ ἵλαρότη, πότε κατέβαζαν τὸν τόνο σὲ ἐμπιστευτική ἀνακοίνωση, μὲ ύπονοούμενα καὶ μὲ ἀναδρομές, πότε ζωήρευε ἡ συζητησή τους, πότε γινόταν μονότονη, ὕσπου νὰ ζεσταθοῦν ἀπ' τὰ θερμαντικὰ καταπότια νὰ σπινθηροβολήσουν ἀπ' τὸ βάθος τὰ μάτια, νὰ φωτιστῇ ἡ θωρίδ, καὶ νὰ ἀρχίσουν τὰ τροπάρια, ἀνοιξαντάρια, αἴνοι, κοντάκια, ἀργά, παθητικά, λυρικά, ἐκ βαθέων, νὰ ἔξαντλεῖται δῆλη ἡ κλίμακα μέσα στὸ λαρύγγι καὶ νά σταματᾷ στὰ χείλη, νὰ μὴν ἀκούγεται πιὸ πέρα, νὰ μὴ σκορπίζει τοὺς παθητικούς κυματισμούς τῆς παρ' ὅσο γιὰ νὰ δονήσει τὸ συμποτικό κύκλο. Τὶς ἐπίσημες καὶ τὶς Κυριακές ἔκαναν τὶς ἔτοιμασίες τοὺς ἀνάλογα. Γκιουβεκάκια λαχταριστά, μυριστικά, ποὺ τὰ περίμεναν ἀπολείτουργα μὲ κρυφὴν ἀναγάλλια. Ἡταν οἱ πρωτοχριστιανικὲς «ἀγάπεις» τῆς συμποτικῆς μποεμίας. Τὸ καταφύγιο τοῦ Καχριμάνη, ἥταν τότε ἄγνωστο στοὺς λογίους καὶ ἡ παρέα ἥταν ἀποκλειστική, οἱ παρείσακτοι δὲν χωροῦσαν. Πολὺ σύντομα προσκολλάται κι ὁ μπάρμπα.-Πίπης, ποὺ ἔμεινε διπιστόρεος τῆς παρέας, ίδιοτυπος, ίταλοκερκυραῖος, μὲ τὴν ξενικὴ προφορά του—δῆλο ίταλικὲς λέξεις καὶ φράσεις,—δῆλος καυχησιά, μὲ τὰ ἐφτά ἡ δύχτω καπέλλα «διαφόρων χρωμάτων, σχημάτων καὶ μεγεθών», ποὺ εἶχε κι αὐτὸς ἀδυναμία μὲ τὰ ἑκκλησιαστικά καὶ κατέβαινε κάθε Μέγα Σάββατο νύχτα μὲ τὰ πόδια στὸν Πειραιᾶ γιὰ νὰ «ἀκούσῃ τὸ Χριστὸς Ἀνέστη εἰς τὸν ναὸν τοῦ διμωνύμου καὶ προστάτου του, διὰ νὰ κάμη Πάσχα ρωμέϊκο

κι εύφρανθῆ ἡ ψυχὴ του...» (Γ 42). Μισοῦσε τοὺς Δυτικούς, κατηγοροῦσε τὸν Πάπα καὶ τὸ ρωμαϊκὸ κλῆρο, ἔλεγε τὶς προσευχὲς λάθος καὶ τὸν διόρθωνε ὁ Ππδ. ἀλλ' αὐτὸς πάντα «ὑπετροπίαζε» (Γ 40-41). Ἡταν τύπος ἔξαιρετος ὁ μπάρμπα-Πίπης, ὁ «γηραιός φίλος» τοῦ Ππδ.

39) Όλόγυρα στή λίμνη. Μόνο τὸν Ιούνη τοῦ 1890 καταφέρνει νὰ πάρει ὅδεια ἀπ' τὴν «Ἐφημερίδα» καὶ νὰ γυρίσει στὸ νησί, Ὁστερα ἀπὸ πολύχρονη ἀπούσια. Πῆρε μαζὶ του τὴν μεταφραστικὴ ἑργασία κι ἔστερνε τὰ χειρόγραφα ἀπ' τὴν Σκιάθο. «Ἐτσι κάθεται ὅλο τὸ καλοκαίρι στὸ νησί καὶ γύριζε κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ὁχτώβρη (ΓΠ 169). Τὸ ταξίδι αὐτὸ τὸ εἶχε ἀποφασίσει ἀπὸ τὸ Γενάρη τοῦ 1890, μὰ οἰκονομικοὶ καὶ ἐπαγγελματικοὶ λόγοι δὲν τὸν ἄφησαν νὰ τὸ πραγματοποιήσει, παρὰ μόνο Ὅστερα ἀπὸ ἕνα ἔξαμηνο. «Ἐτσι βλέπουμε νὰ γράφει καὶ νὰ ἔσαναγράφει στὸν πατέρα του καὶ διαρκῶς ν' ἀναβάλλει. Σ' ἕνα γράμμα του (ΓΠ 168), γιὰ νὰ βγάλει ἀπὸ κάθε ὑποψία τὸν παπᾶ, γράφει πῶς ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ κάνει τὸ ταξίδι αὐτό. Ἡ ἀνάγκη του αὐτὴ ἥταν καθαρὰ λογοτεχνική. Γράφει ἡθογραφικὰ διηγήματα, ἔτοιμάζει τὰ «Θαλασσινὰ εἰδύλλια» καὶ θέλει νὰ μελετήσει, νὰ μαζέψει ώλικό, νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ συνειδητοποιήσει τὶς ἐντυπώσεις τῶν πρώτων του χρόνων, ποὺ δ χρόνος καὶ ἡ ἔνιτιειά τὶς εἶχαν θαμπώσει καὶ κομματιάσει στὴ μνήμη του. «Ἐτσι ἡ παντοτεινή, ἡ ἀσβυστὴ νοσταλγία του γίνεται τώρα ἀνάγυη. Καὶ τὸ ταξίδι αὐτὸ στὸ νησί του δὲν εἶναι μόνο τὸ πολυτιμότερο γιὰ τὸ ἔργο του, μὰ παίρνει κι ἔνα χαρακτήρα ἔξαιρετικὰ συμβολικό, γιατὶ μὲ τὸν Ππδ. γυρίζει στὸν τόπο της ἡ νεοελληνικὴ συνείδηση, γιὰ νὰ βρῇ τὸν ἔσυτό της, ἔστρατημένη καθὼς ἥταν καὶ περιπλανημένη σὲ μάταιες ἀναζητήσεις εἴτε στὴν Εύρωπη εἴτε στὴν ἀρχαιότητα. Γυρίζει δ ἀσωτὸς υἱὸς μετανοιωμένος γιὰ ν' ἀνανήψει μέσα στὴν οὐράνια θαλπωρὴ τοῦ τόπου του. Κι δ σκιαθίτης λογογράφος ἔσαναβρίσκει τὸ νησί του μ' ἀληθινὸ πόθῳ ψυχῆς, γι' αὐτὸ μᾶς μιλᾶ γιὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ γυρισμοῦ. Στὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἀνεσαίνει ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ ἔργου του, ἀπ' τὴν κρυφὴ αὐτὴ πηγὴ ἀναβλύζει ἡ μυστικὴ χάρη, ποὺ ἀνυψώνει τὸν Ππδ. σὲ προσωπικότητα καὶ τοῦ δίνει τὸ δῶρο τοῦ τεχνίτη, δταν οἱ συγκαιρινοὶ του θαλασσώσανε στὰ ρηχὰ καὶ δὲν καταφέρανε νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπ' τὴν κακοδισμένη λαογραφία καὶ τὸ θεατρινισμὸ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς.

Περιδιαβάζει νοσταλγὸς καὶ μελετητὴς δλόγυρα στὴ λίμνη. Ξαναβρίσκει τὰ προσκυνητάρια τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεων. Καλοκαιριάτικο τὸ νησί, καταγάλανα τὰ νερά—ὅλα γελοῦν καὶ ὅλα μιλοῦν. «Ο νοσταλγός, στὸ πεῖσμα τῆς «ἀνθρωποπρέπειας» καὶ τῆς ἀναποδιάς, ἔχει ὑψωθῆ στὴν κορφὴ τοῦ δημιουργοῦ, ποὺ στὰ μάτια του λάμπει καὶ τὸ τελευταῖο πετράδι τοῦ τόπου. Πλουτίζεται ἐσωτερικά, ἀποθησαυρίζει στὴ ψυχὴ του τὶς μορφές καὶ τὰ φανερώματα τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ τὰ ζωντανέψει, νὰ τὰ ἀποθανατίσει μὲ τὸ κοντύλι τῆς τέχνης του. Ὁχτώ περίπου χρόνια ἔχει νὰ δῃ τὸ νησί, τὸ σπίτι του, τοὺς δικούς του. «Εἶχε κατέλθει μετὰ πολλὰ ἔτη νοσταλγὸς ἐξ Ἀθηνῶν, δπου συνήθως διέτριβεν, ἀσχολού-

μενος εἰς ἔργα οὐχὶ παραδεδεγμένης σκοπιμότητος...» (Ε 124) «... ἔλεγε πάντοτε πέρα κι ἐννοούσε τὴν πατρίδα... κι ἐστέναζεν τόσον δι' αὐτήν, ὡς νὰ τὴν ἔχωριζεν δόλοκληρος ὥκεανδς ἐκεῖθεν... καὶ τὴν ἐπόθει τόσον, ὡς νὰ τὴν εἶχε στερηθῆ ἀπὸ χρόνων πολλῶν...» (Δ 3). Ἀγαπημένα, ἀθάνατα ἔαναγυρίσματα «... δταν ἐπανῆλθες μετὰ ἐπτὰ ἔτη εἰς τὴν ὠραῖαν τοποθεσίαν, τὴν προσφιλῆ εἰς τὰς ἀναμνήσεις σου...» (Ε 21). «Ημερα, γελαστά, μακαρισμένα ἔυπνήματα κάτου ἀπ' τὴν πατρική στέγη «... ὡς πόσον ὠραῖα ἔξυπνα, δταν ἔχῃ κοιμηθῆ τις εἰς τὸν μικρὸν κοιτῶνα μὲ τὸ βορεινὸν παράθυρον, τὸ βλέπον πρὸς τὸ βουνόν, εἰς τὴν πατρικήν, πενιχράν, καθάριον οἰκίαν, δπου εἰδέ ποτε τὸ πρῶτον ὄχραντον φῶς, πόσον ὠραῖα ἔξυπνα μίαν πρωῗαν τοῦ Ἰουνίου, δταν ἔχῃ ἐπανακάμψει εἰς τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του μετ' ἀπουσίαν ἐπτὰ ἑτῶν! «Οπόσαι μεταβολαὶ ἐντὸς τόσου χρόνου! «Ολα σχεδὸν ἥσαν, ὡς νέα πλάσις δι' ἐμέ...» (ΙΑ 25). Τὸ φῶς τῆς πατρίδας γίνεται θεῖκό, ὄχραντο, γιὰ τὸν ἔξωρισμένο νοσταλγό, ἡ πλάση ἔαναγεννιέται δηλη στὰ μάτια του. Σώζει ἀκόμα μέσα του, στὸ πεῖσμα τοῦ χρόνου, μιὰ θαυμαστὴ παιδικότητα, ποὺ ὑψώνει τὴν ψυχή του σὲ παρθενικές περιοχές.

40) *Ἡ δίψα τοῦ Δαυΐδ*. Ἡ βαθειά του πίστη δὲν εἶναι μόνο κάτι τὸ θεωρητικὸ καὶ τὸ ἀφαιρημένο. Εἶναι τραγούδι καὶ ρυθμός, ἀνάταση καὶ μορφή. Εἶναι δίψα παρθενικῆς ψυχῆς, ποὺ δονεῖται καὶ λαχταρᾶ κι ἀναγαλλιάζει μὲ διπλαὶς ἐκλεκτότερο ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ χριστιανικὴ λειτουργική. Τέλειος κάτοχος τῆς ὑμνολογίας, γνώστης τῶν τύπων καὶ τῶν κανονισμῶν τῆς λατρείας, θαυμαστὴς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἔραστής τῆς ἐκκλησιαστικῆς δμορφιδές, παθαίνεται γιὰ τὰ ὠραῖα τροπάρια, ἀναζητᾷ τὴν ὑποβλητικὴ κατάνυξη, φλέγεται κι ἀναδεύεται σύψυχα γιὰ μιὰ παθητικὴ ἔκτελεση. Οἱ ρυθμοὶ καὶ οἱ μορφὲς κατασκηνῶνουν κυριαρχικοὶ καὶ διαφεντεύουν τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο. Δὲν εἶναι μόνο δ εὐλαβικός πιστός, εἶναι δ παθαιμένος ἔραστής τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας δμορφιδές στὴ μουσική, στὴν ποίηση, στὴ διακόσμηση καὶ στὴ λειτουργική της. Εἶναι τέλειος, φανατικός πρωτοχριστιανός — ἔνας ἀδιόρθωτος νοσταλγός. Γιατὶ στὸ βάθος ὑπάρχει πάντα ἡ νεοσταλγία τοῦ νησιοῦ καὶ ἡ μορφὴ τοῦ παιδιοῦ, ἔνα τροπάρι, μιὰ ἀγρυπνία, μιὰ ἀκολούθια ἀναπαύει καὶ τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸν πιστὸ καὶ τὸ νοσταλγό. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχουν τὸ σκιαθίτικο, τὸ ἀγιορίτικο ὑφός. Τότε μεταφέρεται στὸ νησί, τότε ἔαναζῇ μέσα του τὸ παιδί, τότε δ πιστός καὶ δ καλλιτέχνης, δ χριστιανός κι δ μορφωμένος γίνονται ἔνα. Ἡ μεταφυσικὴ του δίψα, ποὺ κάπου τὴ λέγει «δίψα τοῦ Δαυΐδ», σβύνει μόνο μὲ παρόμοιες ἐκλεκτὲς συγκινήσεις καὶ μεταρσιώσεις.

Αὐτοεξόριστος στὴν Ἀθήνα φθίνει καὶ μαραζώνει μέσα στὴν ἀχαριστία καὶ τὴν ἔχθρότητα τῆς ζωῆς του, μέσα στὴν τύρβη καὶ τὴν ψυχικὴ νοθεία τῆς νεωτερίζουσας πολιτείας. Κλείνει πάντα μέσα του — στὸ πεῖσμα τῆς ἡλικίας καὶ τῆς μόρφωσης καὶ τοῦ κόσμου — τὸ παιδί. Μιὰ παιδικότητα ἀνόθευτη καὶ θηλυκή κρατᾶ τὴν δροσιά καὶ τὴν παρθενιά τῆς ψυχῆς του. Καὶ γίνεται παιδί σὲ κάθε περί-

σταση και παραπονιέται και κλαίει και θυμάται σάν παιδί. Μα τα φτάνουν οι μεγάλες γιορτές, σά ξημερώνουν Χριστούγεννα, σά χαμογελά ή ουράνια Πασχαλιά, τότε ή νοσταλγία του γίνεται άγιατρευτος καῦμδς, τότε ξυπνά μέσα του τό άνομολόγητο παράπονο κάποιας στέρησης, σταλάζει ή πίκρα τής ζενιτειδς, τής έγκατάλειψης, τό καταθλιπτικό συναίσθημα τής άναγκαστικής έξορίας. Νομίζει πώς είναι δεσμώτης τής ζωής. 'Όνειρεύεται λίγη πατρίδα, άποζητά κάποια γιορτινή άναγάλλια, πολύ γνώριμη, μά πολύ μακρινή. Τελετές, δοξολογίες, λιτανεῖες, συλλείτουργα, ὄρθροι, έσπερινοί, πανηγύρια, προσκυνήματα και κατανυκτικές άγρυπνίες, δλούποβολή και άναταση, πάνου άπ' δλα ή χριστουγεννιάτικη μυστικοπάθεια, σύναυγα, μέ τις σκιές, μέσα στά σκοτάδια, νά γεννιέται τό φῶς κι ό φωστήρας τοῦ κόσμου!. . κι έκει ψηλά—άκρον ἄνωτον—τόση χαρά, ή άναταση, ή άναγάλλια τής Λαμπρῆς, μουσική και ποίηση, λόγια και τραγούδια τοῦ Θεοῦ, φῶς και χαρά άνοιξιάτικη—σωστή άνδσταση ψυχῆς. Δὲν ξεχνά ποτέ του τὰ δράματα τῶν πρώτων χρόνων." Έγραφε ἄλλοτε στὸν πατέρα του παραπονετικά, πώς ἔχει νά γιορτάσει στὸ νησὶ έξη Λαμπρές, τώρα ἔγιναν δεκαέξη και δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα νά σταματήσουν ποτὲ οἱ ὁρφανεμένες, οἱ πικρές του πασχαλιές. 'Αναγκάζεται λοιπὸν νά δημιουργήσει μιὰ ψευδαίσθηση, ν' άναζητήσει τή γιορτινή του λαχτάρα στὴν 'Αθήνα. Στὶς κοινὲς ἐκκλησιές δὲν βρίσκει ἐκεῖνο, ποὺ ζητᾷ. "Ολα νεωτερίζουν, δλα είναι νοθευμένα—οἱ παρατυπίες τὸν πειράζουν, πολλές φορὲς άναγκάζεται νά φύγει άπ' τή μέση τής λειτουργίας γιὰ μιὰ παράλειψη ή παράβαση τοῦ τυπικοῦ και τής παράδοσης. Κάθε ψάλτης και κάθε παπᾶς δὲν τὸν ίκανοποιεῖ. "Επειτα δὲν πάει στὴν ἐκκλησιὰ νά παρακολουθήσει παθητικά τή λειτουργία, αἰσθάνεται τὴν άνάγκη νά πάρει μέρος—νά διαβάσει, νά κανοναρχίσει, πρὸ παντός νά ψάλει τά λυρικώτερα κομμάτια κι έτσι νά σβύσει τή δίψα του και ν' άναπάψει τή ψυχή του. 'Αποζητᾶ τὶς καλλιτεχνικές συγκινήσεις τής λατρείας. Είναι δονοσταλγός, καθὼς εἴπαμε, τοῦ νησιοῦ, και ξεκουράζεται μόνο σὲ δι, τι θυμίζει τό νησὶ. 'Η άδυναμία του αὐτή δὲν είναι άπλη θρησκευτική άνάγκη, είναι μεράκι ψυχικό, κάτι σάν πάθος.

'Ο Χριστοφίλης, ἔκεινος δο περίεργος τύπος εἶχε τό ἵδιο ἀκριβῶς μεράκι. Ξέρει τὰ πρωτοχρονιάτικα καταφύγια τῶν 'Αθηνῶν, τὰ μυρίζεται, και δὲν λείπει άπὸ καμμιά άγρυπνία, δσο μακρυά, δσο ὀπόκεντρα κι ἀν γινόταν. Πολλές φορὲς παίρνει μαζὶ του και τὸν Ππδ. Σὲ λίγο, κατὰ τὸ 1887, δο συμποτικὸς φίλος του κύρ-Θεοφάνης τὸν δῆγει στὶς άγρυπνίες τοῦ Προφήτη 'Ελισσαίου, ἔκει στὸ Μοναστηράκι, ἀγνάντια στὴν Παληὰ Στρατῶνα. 'Έκει βρίσκει ἀληθινὸ καταφύγιο, ή ἔξοριστη, ή νοσταλγική, ή τυραγνισμένη ψυχή του. Τὶς άγρυπνίες τὶς πρωτόφερε στὴν 'Αθήνα ξένας άγιορίτης πνευματικὸς Παπᾶ-Μεθόδιος. Στὴν ἀρχὴ(1870 και πέρα) γινόταν στὸ ἐκκλησάκι τής Μεταμόρφωσης ἔκει στὸ λόφο τοῦ Πολύγωνου, δπου εἶχε στήσει τό ήσυχαστήριο του δ ἐμπνευσμένος καλόγερος. "Οταν, ύστερα άπὸ δεκαπέντε χρόνια, ἔφυγε πίσω στὴ μετάνοιά του δο Μεθόδιος, οἱ άγρυπνίες συνεχιστῆκαν στὸν ἄγιο 'Ελισ-

σατο. Σύχναζε πολύ πλήθος προσκυνητῶν, ίδιως εὐλαβικές γυναῖκες, ἐρχόταν κι δ Μωραΐτίδης, δ μητροπολίτης Πενταπόλεως Νεκτάριος Κεφαλᾶς, πρωτοστατούμενος διμώς δ παπᾶ. Νικόλας δ Πλανᾶς, σεβάσμιος και ἀφωσιωμένος λευτῆς. Κάθε Σάββατο ἔβλεπες τὸν Ππδ. νὰ τρέχει βιαστικός στὴ θεία μυσταγογία τοῦ Ἐλισσαίου. Τίποτα δὲν μπορούσε νὰ τὸν συγκρατήσει ἢ νὰ τὸν ἐμποδίσει. Πήγαινε δειλά· δειλά και συσταζούμενα και ἔπιανε τὸ στασίδι δίπλα στὸ δεξιό ἀναλόγι. Μὲ τὸν καιρὸν γνωρίστηκε και ζητούσε ἀπ' τὸ φάλτη νὰ τοῦ παραχωρήσει τὴν ἑκτέλεση ὡρισμένων ἀγαπημένων του κομματιῶν. "Ολη τῇ νύχτα τὴν περνοῦσε βυθισμένος στὴν Ἱερὴ αὐτὴ κατάνυξη.

41) Ψάλτης και τυπικάρης. Κατά τὸ 1891, δταν γύρισε ἀπὸ τὸ νησί, μπήκε ἐπίσημος δεξιός φάλτης, ἔκανε μαζὶ και χρέη τυπικάρη, πάει νὰ πῇ ἔδινε τὸ ρυθμὸν και τὴν τάξη σ' ὅλη τὴν ἀκολουθία, ἀγρυπνῶντας γιὰ τὴν πιστὴ τήρηση τοῦ τυπικοῦ. Γνώριζε περισσότερα ἀπὸ τοὺς παπάδες, ἥταν διειδικώτερος ἀπὸ δλούς, εἶχε μπάσει δικές του πρωτότυπες συνήθειες και τύπους, δπως συνηθίζόταν στὴ Σκιάθο και στὸ "Ορος. Κάθε παράβαση, και τὴν πιό ἀσήμαντη, κάθε παρατυπία και παραφωνία και ἀταξία τὴ στηλίτευε δημόσια μὲ παρρησία και ὀργὴ ψυχῆς. Μὰ ἥταν ἄφταστος δταν ἔψελνε. Ἡταν κάτι τὸ ἀφάνταστο, δταν ἄνοιγε τὸ στόμα του μέσα στὸ σκιόφως τοῦ μικροῦ παρεκκλησιοῦ—δταν ἡ νύχτα εἶχε προχωρήσει και οἱ προσκυνητὲς ἔδειχναν σὰ σκιές. Εἰδικὸς στὰ μουσικὰ δ Α. Τσικνόπουλος, ποὺ παρακολούθησε τὶς ἀγρυπνίες τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου, μᾶς μιλᾶ ἀναλυτικῶτερα γιὰ τὸ φάλσιμο και τὸ θρησκευτικὸ λυρισμὸν τοῦ Ππδ., φτάνει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ ξεχάσει τὸ λογοτέχνη μπροστά στὸ φάλτη—και τοῦτο είναι ἀξιοπρόσεχτο. Ἐρχόταν ἀπὸ ἄλλο κόσμο ἡ μελωδία του! "Ο Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ἀτε γεννηθεὶς και ἀνατραφεὶς ἐν Σκιάθῳ, ἔνθι θεραπεύεται μεγάλως, και νῦν ἔτι, ή βυζαντινὴ μουσικὴ, λόγῳ τῆς γειτνιάσεως τῆς νῆσου ταύτης μετὰ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, και τυγχάνων υἱὸς Ἱερέως, φύσει δ' ἔχω τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἡγάπησεν αὐτὴν παιδιόθεν, ὡς τοῦτο συνήθως συμβαίνει παρ' ἄπαντας τοῖς ἀγαθοῖς νησιώταις. "Ηκουσεν ἐπομένως οὗτος πολλοὺς φάλτας, εἴτε ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ, εἴτε ἀλλαχοῦ, και μάλιστα ἐν Ἀγίῳ Ὁρε, ἔνθα συχαγά μετέβαινεν οὗτος πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἔκει Ἱερῶν Μονῶν. Ήπορε' οὐδενὸς διμῶς τούτων τῶν ψαλτῶν, τοὺς δποίους πάντοτε ἐφρόγυτζε νὰ γνωρίζῃ και μετὰ τῶν δποίων πάντοτε στενάς συνήπτε σχέσεις, ἐμάθεν οὗτος τὴν μουσικὴν θεωρητικῶς ἢ πρακτικῶς οὐδὲ γρὺ μουσικῆς. Φαίνεται διμως, δτι ἡ προικοδότερα φύσις, ὡς ἐπροίκισεν αὐτὸν διὰ τῶν τόσων ἀλλων προτερημάτων, ἀτιγα δινέδειξαν αὐτὸν μέγαν, οὗτως ἐπροίκισε τὸν Παπαδιαμάντην και διὰ μουσικοῦ ὥτες, ἵκανου νὰ δέχηται πρὸς ἀποτύπωσιν και τὰς πλέον δυσκολούς μουσικὰς γραμμάς, διὰ νὰ παραμείνωσιν εἰς αὐτὸν διὰ βίου γνωστάν. Διὰ τοῦτο ἥκουσεν φάλλοντα τὸν Παπαδιαμάντην, οὐχὶ διὰ νὰ «βγάλῃ τὸν παπᾶ», κατὰ τὸ δῆλο λεγόμενον ἐπὶ ἀρχαρίων και ἀπείρων ψαλτῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ «βγάλῃ» ὀλόκληρον δλογύκτιον ἀκολουθίαν, διαρκεῖας συνήθως διτὼ περίπου ὡρῶν, ἀποτελουμένην ἀπὸ Μέγαν· Ἐσπεριγόν, πλήρη Ορθρού και μεγάλην Λειτουργίαν, ἐν τοῖς δποίοις φάλλονται διάφορα και ποικίλα, μακροσκελῆ δὲ συνήθως, μέλη, τῶν δποίων

ἡ ἔκτελεσις παρουσιάζει τεχνικάς δυσχερείας ἀγυπερβλήτους καὶ ὑπὸ αὐτῶν ἀκόμη τῶν πλέον ἐμπείρων φιλοτῶν. Πάντα τὰ πρὸς διεξαγωγὴν μιᾶς τοιαύτης δλονυκτίου ἀκολουθίας, τυπικαὶ δηλονότι διατάξεις καὶ ἔκκλησιαστικὰ μέλη, ἡσαν γνωστότατα εἰς τὸν Παπαδιαμάντην. Τὸ τυπικὸν λεγόμενον τοῦ Ἀγίου Σάββα, τὸ διαλαμδάγον σὺν ἀλλοῖς λεπτομερῶς καὶ τὰς τυπικὰς διατάξεις τῶν δλονυκτίων τούτων ἀκολουθιῶν, ἐγγνώριζεν ἐν μνήμῃς δ Παπαδιαμάντης ἐν ἔλαις αὐτοῦ ταῖς λεπτομερεῖαις. Τὰ ἰδιόρρυθμα καὶ ποικίλα τῶν Πολυελαίων, τῶν ἐπὶ λεγομένων «Ἐκλογῶν», μέλη, ὡς καὶ τὰ ἔξισου ἰδιόρρυθμα καὶ δλῶς ἀγγωστα τῷ μουσικῷ κεδριῷ τῶν πόλεων «Προσόμοια» τοῦ Ἀγιοριτικοῦ τρόπου, ταῦτα πάντα ἡσαν τὸσον θαυμακόσιας πιστῶς ἀποτετυπωμένα εἰς τὸ οὖς τοῦ Παπαδιαμάντη, ώστε πᾶς δ ἀκούων αὐτὸν φάλλοντα ταῦτα, νὰ σχηματίζῃ ἀκράδαντον πεποιθησιν, διὶ δ ἀνὴρ οὗτος εἶχε κάμει μακρὰς σπουδὰς μουσικῆς ἐν Ἀγίῳ Όρει, ἐν φιλοτῷος οὐδὲ δικριψιν διακτύλῳ φύσατο. Ἐκεῖνο ὅμως, διπερ προσύκαλει ἔτι μᾶλλον τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν ἐκπληξιν, ἡτο δη πιστοτάτη ἐκ μνήμῃς ἔκτελεσις ὑπὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπάντων γενικῶς τῶν «Ἐίρμων» τῶν Κανόνων, τῶν πολυπληθῶν τούτων καὶ πολυποικίλων εἰς τόγον καὶ μέλος τύπων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, τοὺς δποίους ἀπειροτέρους μόνον μουσικῆς μνήμῃς καὶ πολυετοῦς πείρας φάλτης δύναται νὰ ἔκτελέσῃ ἐκ στήθους, καὶ πάλιν ἵσως οὐχὶ τόσον πιστῶς μὲ τὴν ἔκπαλαι καθιερωμένην μουσικὴν γραμμὴν τῶν Είρμων τούτων.

Ἐν τῇ ἔκτελεσι δὲ τῶν μελῶν τούτων δ Παπαδιαμάντης ἡτο ἀμίμητος. Κατ' αὐτὴν μετεχειρίζετο ἰδιάζοντά τινα τρόπον ἔκφράσεως καὶ χρωματισμοῦ τῆς φωνῆς, προδίδοντα μίαν ἐγνωμένην προσπάθειαν ἔξωτε ρικεύσεως καὶ διερμηνείας τῶν διαφόρων συναισθημάτων τῆς χαρᾶς ἢ τῆς θλίψεως, ἢ καὶ ἀλλού τινός, τὰ δποτα εἴν τῇ φυχῇ αὐτοῦ ἐγενγάνωτο, καθ' ἥν στιγμὴν οὗτος συνήγντα ἐν τῷ φάλλειν φράσεις, περιεχούσας ἔνγονίας παραγωγικάς τῶν τοιούτων συναισθημάτων. Καὶ ὡς νὰ μὴ ἥρκει δι' αὐτὸν ἡ μουσικὴ μδγον, ὡς μέσον τῆς τοιαύτης διερμηνείας, δ Παπαδιαμάντης μετεχειρίζετο καὶ τι πλέον πρὸς τελειοτέραν καὶ ἔκφραστικωτέραν τούτων ἐκδήλωσιν, τὸν μορφασμὸν τούτεστι καὶ τὴν κίνησιν τῆς κεφαλῆς, ἢ τῶν χειρῶν, ἢ καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ποδῶν. Δὲν ἡτο ποτὲ δυνατὸν δ Ππδ. νὰ φάλλη τὴν φράσιν λ. χ. «Ἐλαμψεν ἡ χάρις σου Κύριε», ἢ τὴν «Μέγχ τὸ μυστήριον τῆς σῆς ἐνανθρωπήσεως» διὰ μόνον τῆς προσηκούσης αὐταῖς, λόγῳ ἔνγονίας, ἰδίας τονικῆς ἐμφάσεως, ἀν δὲν ἐξεδήλου συγχρόνως οὗτος καὶ διὰ καταλλήλου μορφασμοῦ καὶ κινήσεως τῆς κεφαλῆς, ἐλαφρῶς ἀποτόμου, τὸ ἐκ τῶν ἔνγονιων τῶν τοιούτων φράσεων παραγόμενον ἐν τῇ φυχῇ αὐτοῦ ἀποτέλεσμα, τῆς ἐκπλήξεως δηλογετοι καὶ τῆς ἐκστάσεως. Οὐδὲν ἡτο ποτὲ δυνατὸν δ Ππδ. φάλλων ν' ἀρκεσθῇ εἰς ἀπλοῦν μόνον τονικὸν χρωματισμὸν τῆς φράσεως λ. χ. «χαρεύετα ἡ φύσις», ἀν δὲν ἔκίνει οὗτος πρὸς παραστατικωτέραν ἔκφρασιν τῆς ἔννοιας ταῦτης καὶ δλον αὐτοῦ τὸ σῶμα ἐλαφρῶς πρὸς χορόν. Ἐὰν δὲ φράσις τις περιεῖχε ἐπιτακτικήν τινα ἔννοιαν, ὡς λ. χ. «αὐτὸν προσκυνήσωμεν», ἡτο ἀδύνατον νὰ μὴ συνοδεύσῃ τὸ μέλος ταῦτης δ Παπαδιαμάντης καὶ μὲ μίαν ζωηράν πως πλήξιν τοῦ ποδὸς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὡς νὰ ἐπέτασσε καὶ οὗτος μετὰ τοῦ ὅμηροῦ τοῖς ἔκκλησιαστικούς: «αὐτὸν προσκυνήσωμεν!»

Ψάλλων δ Ππδ. ἐσκίτα ἀληθῶς, ἡγάλλετο, ἐθλίβετο, ἐταπειγοῦτο καὶ οἶονει συνέπασχε μετὰ τοῦ ὅμηροῦ. Τοῦτο πολλαχῶς ἐξεδήλου δ Ππδ.,

εἴτε διὰ τοῦ χρωμάτισμοῦ τῆς φωνῆς αὐτοῦ εἴτε διὰ τῶν κινήσεων. Δὲ γε εἶχε δ' Ππδ. φωνήν, ἡτο καὶ αὕτη πενιχρά, ὡς ἡτο καὶ ὅλος αὐτοῦ δ' βίος. Οὐχ ἡτον ὅμως ὁ πενιχρὸς αὐτοῦ φωνητικὸς χρωστήρος ἡτο ἐκανδές νὰ παραστήσῃ ζωηροτάτας τὰς ὑψηλὰς ἐνγοίας τῶν τροπαρίών, διότι καὶ τοῦτο, ὡς τὸν ἄλλον ποιητικὸν αὐτοῦ χρωστήρα, ἔγνωριζεν οὗτος καλῶς νὰ χειρίζηται, ἐδηγούμενος οὐχὶ ὑπὸ τῆς τέχνης πλέον, τὴν δόποιαν δὲν ἔγνωριζε, ἀλλ' ὑπὸ αὐτῆς ταύτης τῆς φωνῆς τῆς ψυχῆς του, εἰς τὰ βάθη τῆς δοποίας ἡσαν ἐκ φύσεως ἐναποτεθειμένα ὅλα τὰ πρὸς σύνθεσιν τῶν ὑπὸ αὐτοῦ χρησιμωποιουμένων χρωμάτων ἀπαιτούμενα, διὰ τὴν ἀγνότητα τῶν δοποίων ἡγγυάτο ἡ πανθομολογούμενη ἀκρασία αὐτοῦ εὐσέβεια καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεόν ἥμῶν ἀκράσαγ-τος αὐτοῦ πίστις καὶ ἀφοσίωσις... Τοιοῦτος τις τύπος αὐτοδιδάκτου καὶ ὅλως ἰδιορύθμου ἐκτελεστοῦ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἡτο ὁ ἀγαθός τὴν ψυχὴν Ἀλ. Παπαδιαμάντης, διστις θανὼν ἥδη οὐδέν τι ἀλλο ἔγκατέλιπε ἥμιν τοῖς γνωρίσασι αὐτὸν ὡς φάλτην, ἡ τὴν γλυκεῖαν καὶ αἰσθηματικὴν ταύτην φαλ-μφδίαν του, ἡτις ἔνσυλος θ' ἀντηχῇ ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς ἀκοὰς ἥμῶν, εἰς μνή-μην αὐτοῦ αἰώνιον.

'Ο Γοινόπουλος μᾶς κατατοπίζει τόσο ὅμορφα. Λαθεύεται μόνο, διατηρεῖται πάσις δ' Ππδ. πήγαινε συχνά στὸ "Ορος. Μὰ κι δ Μω-ραΐτης, ποὺ ἔγραψε στὰ στερνά του χρόνια τὴν Ἀκολουθία του Προφήτη Ἐλισσαίου, μᾶς δίνει μιὰν εἰκόνα τῶν ἀγρυπνιῶν αὐτῶν καὶ τῆς ψαλτικῆς τοῦ Ππδ.

«... ἐτελοῦντο ἀγρυπνίαι καθ' ὅλας τὰς μεγάλας ἔορτάς, ἀπὸ τὰς δοποίας ποτὲ δὲν ἐλείπαμεν, καθισηγούντες τοὺς φάλλοντας καὶ φύλλοντες καὶ ἡμεῖς τοὺς Κανόνας ἰδίως, δεξιὰ δ' Παπαδιαμάντης, ἀριστερὰ ἐγώ, μὲν ὅλην τὴν τέρψιν, τὴν δοποίαν παρέχει εἰς τὴν ψυχὴν μίαν ἀπόλυτισις εἰς ἐκεῖνον, δοπὸν εἰναις συνηθισμένος εἰς τοιαύτην γυντερινήν προσευχήν. Καὶ ἡμεῖς εἰμεθικούς συνηθισμένοις ἀπὸ τὴν νῆσόν μας, δοπὸν εἰναις πολὺ γνωσταὶ αἱ Ἀγρυπνίαι, διχὶ μόγον εἰς ἔξωκυλήσια, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς δύο ἔνοριακοὺς γαούς. Ήερὶ τὸ μεσονύκτιον λοιπόν, μετέδην βιαστικὰ εἰς τὸν Ἀγιον Ἐλισσαίον, ὅπου εἶχε προχωρήσει πλέον ἡ Ἀγρυπνία. Εὔρον δὲ τὸν ναῖσκον γεμάτον ἀπὸ κόσμου. 'Ο χειμῶν ἡτο ἀρκετὰ δριμὺς τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἡ δὲ πυκνὴ τοῦ γαῖσκου συρροὴ τῶν εὐλαβῶν ἀγρυπνιῶν ἀπετέλει μίαν εὐάρεστον θερμότητα... Εἶχε τελειώσει δ' Ἐσπερινός, ἔγινεν ἡ εὐλόγησις τῶν ἀρτων καὶ μετὰ τὴν Ἀνάγνωσιν θὰ ἥρχιζεν δ' ὅρθιος, τὸ ὠραιότερον μέρος τῆς ἀκολουθίας τῆς ὁρθοδόξου ἐκκλησίας, διὰ τοὺς θεσπεσίους ὑμηνούς τοῦ Κοσμᾶ καὶ Δακιασκη-γούς, διὰ τοὺς γλυκυτάτους πολυελαῖους, τοὺς τρεῖς φαλμούς τοῦ Δαυΐδ, διὰ τοὺς Κανόνας εἴτα, διε ἐκυριάρχει δ' Παπαδιαμάντης, ψάλλων μὲ τὴν ἀχρούν ἐκείνην ἀσθενικὴν φωνὴν του, ἀλλὰ μὲ τὸ περιπαθές ἀλησμόνητον ὄφος, κατορθώνων νὰ μεταδίῃ τὸν ἐνθουσιασμόν του εἰς τοὺς ἀκούοντας, οἱ δοποῖοι χωρίς νὰ θέλουν τὸν παρηκολούθουν καὶ αὐτοὶ εἰς τὰς ἀρμονικὰς κινήσεις του ἐν τῷ φάλλειν, διε ἐκινεῖτο ὅλος κι ἔχορευε κι ἐλαφρώς ἐκτύπα τὰς χειράς του ἐπὶ τοῦ ἀναλογίου καὶ τοὺς πόδας του ἐπὶ τοῦ ξυλίγου δαπέδου, χωρίς νὰ γεννᾷ καμψίαν χασμφδίαν...» (Διηγ. Σ' 52).

Κι δ' ίω. Δαμβέργης, ποὺ πήγε ἀπὸ περιέργεια στὴν ἀγρυπνία, μᾶς δίνει μερικές ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καὶ χαρακτηρισμούς τοῦ πρακτικοῦ φάλτη τοῦ Ἀγίου Ἐλισσαίου.

«... Ο Ππδ. εἴτε ἐκ λόγων ἀτταχισμοῦ εἴτε ἐκ λόγων ἰδιοτύπου ψυχοσυγ-θέσεως, ἡτο μουσικὸν φωνόμεγον! — Δὲν γνωρίζω οὔτε μίαν γότκην. Δὲν

γίκουσα κανένα διδάσκαλον, μου ἔξωμοι λογήθη μίαν φοράν, σταν εύρεθημεν μόνοι. Ἐπῆγα δημαρχός πολλάκις [sic] εἰς τὸ Ἀγιον Ὄρος καὶ ἐκεῖ φαίνεται ἐσπούδασεν ἡ ψυχή μου ὅχι ἔγω! Τὰ ἐπῆρε τὸ αὐτὸν μου καὶ τῆς τὰ μετέδωκε». Ἐφρόντιαν νὰ μάθω τί νὰ ἡτο ἀρά γε ἡ ὀλογυκτίκα ἐκείνη... Καὶ ἔφριξα ἔγω ὁ σεσημασμένος ξενύχτης, μαθών ὅτι διήρκει καὶ δικτὸς ὥρας κακποτε ἐγ ἀπολύτῳ ὄρθοστασίᾳ καὶ ὅτι ὁ κύρος Ἀλέξανδρος τὴν ἐξετέλει ὅχι ἀπλῶς ἵσταμενος ἢ προσευχόμενος, ἀλλὰ ϕάλλων ἐκκλησιαστικά μέλη δυσκολώτατα μὲ αὐστηράν τήρησιν τοῦ τυπικοῦ εων καὶ τὰ περισσότερα μάλιστα καὶ διὰ τὸ κείμενον καὶ διὰ τὴν μουσικήν των ἀπὸ μηῆμης... Δὲν είχε φωνήν ἀρκετήν διπλαχός καὶ διπλας δὲν ἐσπούδασε μουσικήν δὲν είχε σπουδάσει καὶ ὑποκριτικήν, τὴν τέχνην δηλαδὴ τοῦ ἀποδίδειν καλλίτερα τὰ ποιήματα. «Ἐδίδεν ὅμως εἰς αὐτὰ ζωήν, πάθος, ἔκστασιν, ὅχι μόνον διὰ τῆς πτωχῆς ἐπίσης φωνῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς πτωχῆς ἀκόμη φυσιογνωμίας του. Καμμία ἀγριοφωνή. Κανεὶς ἀσχημος μορφωσμός. Καμμία βιαία κίνησίς. Ἀλλὰ δλα ἥμερα, ταπεινά, εὐσεβή, ὅπως τὰ ἐπέδυλλεν ἡ Ἱερότης τοῦ χώρου. Θά είχα λιποτακτήσει πολὺ ἐγωρίτερον ἀπὸ τὴν δλονυκτίαν ἐκείνην, ἣν κάθε φοράν, ποὺ τὸ ἀπεφάσιζα δὲν μου ἐπεκρουσιάζετο καὶ μία νέα παρατήρησις, νέα σκέψις, νέος θαυμασμός! Καὶ δὲν ἥμποδιζε τὸ ἥμιφως, ποὺ ἐπεκράτει μέσα εἰς τὸ ἐκκλησιδάκι του, γά βλέπω ὅτι ἐμεγενθύνετο κάθε στιγμὴν δ Ἄπδ., ὅχι δ προσεκτικός μεταφραστής καὶ συνεργάτης, ὅχι δ ἐπιλεκτος λογοτεχνῆς καὶ φίλος, ὅχι καν δ μουσικός, ἀλλὰ δ ὀρχαῖος χοριστικαὶς τῶν πρώτων αἰώνων, γικήσας τὸν θάνατον καὶ παραμείνας εἰς τὴν ἀμαρτωλήν γῆν, διὰ νὰ συμβολίζῃ τὴν ἀληθινήν πίστιν» (ΣΒΚ 72).

Τὸ ὄφος τοῦ Ππδ. ἦταν προσωπικό. «Υφος λιτό, αὐστηρό, μετάροσι, λυρικό. Θύμιζε αἰσθηματικό ἀγιορίτη καλόγερο. Κρίνοντας δ Ἰδιος ἔνα ψάλτη ἐπαινεῖ τὴν φωνή του, μὰ παρατηρεῖ, πῶς «ἀπεῖχεν πολὺ τοῦ γνησίου, τοῦ ἀπλοῦ, τοῦ ἀπερίττου ὄφους, τὸ δόποιον μόνον εἰς τὸ Ἀγιον Ὄρος καλλιεργεῖται» (Γ 46). Καὶ σὲ σύντομη ἀπάντησή του στὸ Ζ. Παπαντωνίου γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ (Π 229), χαρακτηρίζει ἔνα ἄλλο ψάλτη τῆς Ἀθήνας αἰσθηματία. «Ωρισμένως αὐτὸς δ χαρακτηρισμὸς ταιριάζει καὶ στὸν Ἰδιο. Ὁ Στέφ. Δάφνης μᾶς μεταδίδει τὴν πληροφορία, ποὺ ἄκουσε ἀπ’ τὸ Μωραΐτιδη, δτὶ δ Τσικνόπουλος, δ διευθυντής τῆς Φόρμιγγας, παρασήμανε πολλὲς ἐκτελέσεις τοῦ Ππδ. καὶ τὶς δημοσίευσε στὸ περιοδικό του. Δυστυχῶς τέτοια ἐργασία οὕτε ἔγινε οὕτε δημοσιεύτηκε. Ὁ Τσικνόπουλος ἵσα-ἵσα θρηνεῖ, σὰν κάτι ἀνεπανόρθωτα χαμένο, τῇ ψαλτικῇ τοῦ Ππδ. «Ισως, θαυμαστής τῆς καθώς ἦταν, νὰ σκέφτηκε νὰ τὴν παρασημάνει, μὰ δὲν τὰ κατάφερε. Τὸ τραγούδι τοῦ Ππδ. ἔσβυσε μὲ τὴ ζωή του, μὰ τὸν ἀντίλαλο του τὸν ἀκούει δ αἰσθητικὸς μέσα στὸ ἔργο του. Βγαίνει ἀπ’ τὸ ρυθμὸ τῆς φράσης του, ἀπ’ τὴ θέρμη τοῦ λόγου του, ἀπ’ τὸ μυστικὸ παλμὸ τῆς διάθεσής του, ἡ μᾶλλον δλες αὐτές οἱ χάρες πηγάζουν ἀπ’ τὸ τραγούδι του, γιατὶ κι αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο του εἶναι ἀδέρφια, διδυμα χλωροβλάσταρα τῆς «μεμουσωμένης», τῆς ἀγιας ψυχῆς του. Γι αὐτὸ καὶ τὸ ἔνα καὶ τὸ ἄλλο ἔχουν κάποιαν ἀνεξήγητη γοητεία ἐπάνω τους. Τὸ ψάλισμό του σκλάβωνε, ὅπως σκλαβώνει καὶ τὸ ἔργο του. Τὸ πρώτο μάλιστα συγκινούσε καὶ τ’ ἀνήξερα παιδιά. Ὁ Ἰδιος βλέποντας τὸ ὄρφικὸ θέλγητρο τῆς ψαλτικῆς του στ’ ἀνήλικα κο-

ριτσάκια, τὸν Τοτώ καὶ τὴν Ἀγγελικούλα, ἀπορεῖ καὶ θαυμάζει γιὰ τὴν ἀνεπάντεχη ἐπίδρασή της στὴν παιδικὴ ψυχή, τὴν ἀποδίδει δὲ στὴν ποιητικὴ καὶ μουσικὴ ἀξία, καὶ πιότερο στὸ θεόπνευστο χαρακτῆρα τῶν τροπαριῶν (ΙΑ 93). Μὰ δὲν ἥταν ἄλλο, ἀπὸ τὸ μεράκι τῆς ψυχῆς του καὶ τὴν παθητικὴ χάρη τοῦ ὅφους του—ξεχελίσμα τοῦ μεταφυσικοῦ του ἔρωτα καὶ τοῦ ἀγγελικοῦ καῦμοῦ του. Πραγματικὰ δοσοὶ τὸν ἄκουσαν ἔχουν νὰ λένε. Κι ἐκείνη ἡ ἀγράμματη, ἡ φτωχὴ Πολυξένη Μπούκη δὲν ἔχασε, ὡς τὰ προχτές, τὴν μελωδία του: «Δέν εἶχε, λέγει, πολλὴ φωνή, ἀλλὰ ὁ τρόπος ποὺ ἔψαλλε ἥταν θερμὸς καὶ συγκινητικός. Κάποτε εἶχε κινήσεις καὶ χειρονομίες, ποὺ ἀθελα τίς μιμοῦνταν οἱ ἄλλοι. Κανενὸς δὲν τοῦ ἐρχόταν νὰ χαμογελάσῃ...» (ΓΠ κθ'). Κι δὲν ήταν οἱ Μωραΐτιδης, ὃχι μόνο ἀναγνώριζε τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ππδ. στὸ ψάλτημο, μὰ κυνηγοῦσε τὴν μελωδία του, τὴν λαχτάριζε καὶ τὴν χαιρόταν. Τόση ἀδυναμία εἶχε, ποὺ ἔφτανε νὰ λογαριάζει μήπως φανῇ κανεὶς ἀνεπιθύμητος στὴν παρέα καὶ κάνει τὸν Ππδ. νὰ κλείσει τὸ στόμα του. «Ἐφοβούμην, προσθέτει, μὴ καλεσθῶσι καὶ ἄλλοι καὶ τότε ὁ φίλος μου θὰ ἡρνεῖτο νὰ ψάλῃ» (ΣΒΒ 260). «Ετοι δὲν Ππδ. ἀβίαστα κι ἀσυζήτητα πῆρε τὴν θέση τοῦ δεξιοῦ ψάλτη καὶ τυπικάρη στὸν Προφήτη Ἐλισσαῖο, ὃχι μόνο γιατὶ ἥταν γνώστης τῶν τυπικῶν καὶ τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ καὶ γιατὶ μποροῦσε νὰ κάνει τίς σπάνιες ἔκεινες ἐκτελέσεις, ποὺ μόνο στὶς ἀγρυπνίες καὶ στὸ «Ορος γίνουνται. Ο Μωραΐτιδης, ποὺ ἥταν πειὸς μεγαλόφωνος ἀπ' τὸν Ππδ. ύστερούσε σ' αὐτὸς τὸ σημεῖο, τὴ στιγμὴ μάλιστα, ποὺ καθὼς δὲν ήταν ἀναφέρει (ΕΒΒ 3), εἰδικοὶ ψαλτάδες σύχναζαν στὸ παρεκκλήσι, «ἴνα ἐνασκῶνται, ἐκτελοῦντες τὰ μελίφθογγα ἔκεινα μελῳδήματα, τῶν δποίων μόνον ἐν ταῖς Ἱεραῖς ἀγρυπνίαις γίνεται χρῆσις...». Τέτοια βουνὰ δὲν μποροῦσε νὰ τὰ πηδήσει οἱ Μωραΐτιδης, οὕτε ἥταν σὲ θέση νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ τὶς πολύπλοκες διατάξεις τῶν τυπικῶν, ἐνῶ δὲν Ππδ. τὰ εἶχε σπουδάσει ἀπὸ μικρὸς κοντά στὸν πατέρα του, καὶ ύστερα τὰ συμπλήρωσε στὸ «Ορος καὶ κοντά στὸ Νήφωνα. Ἡ φωνὴ τοῦ Μωραΐτιδη ἥταν πιὸ πλούσια, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸ θέλγητρο καὶ τὴ χάρη τοῦ Ππδ. Παρ' ὅλο δὲ ποὺ δὲν Ππδ. δικαιολογοῦσε τὴν προνομιακή του θέση στὸν «Ἀγιο Ἐλισσαῖο «...ὅχι διότι θεωροῦσε τὸν ἔαυτόν του καλλίτερον, ἀλλ' ἀπλῶς διά νὰ κάμνῃ καυγάδες καὶ νὰ διώχνῃ τοὺς παρεισάκτους ἐθελοντάς ψάλτας, τοὺς μὴ ψάλλοντας αὔστηρῶς κατὰ τὸ γνήσιον βυζαντινὸν ὅφος» (ΣΒΒ 420), οἱ Μωραΐτιδης εἶχε τὸ παράπονό του, ποὺ δὲν τὸ ξέχασε ποτέ. Πολλὰ χρόνια μετά τὸ θάνατο τοῦ Ππδ. οἱ Μωραΐτιδης θυμόταν τὴν «κακία» τοῦ Ππδ. κι ἐλεγε παρεκβατικὰ στὸν παιδαγωγὸ καὶ δεύτερο ἔάδερφό του Δημ. Γ. Μωραΐτη, κατὰ τὴν ἀπομνημόνευση Ν. Βέη (ΣΒΚ 70) «...εἶχεν ὅμως διακαρίτης ἔάδερφός μας, δὲν ἀλέκος Παπαδιαμάντης καὶ μιὰ κακία.. Νὰ μὴ μ' ἀφήσῃ καὶ μένα μιὰ φορά νὰ ψάλω ὡς δεξιός ψάλτης!...» Εκδικήθηκε ὅμως οἱ Μωρ. μετά τὸ θάνατο τοῦ Ππδ., ὅταν πιὰ ἔμεινε μόνος κυρίαρχος στὶς ἀγρυπνίες τοῦ Αγίου Ἐλισσαίου, γιατὶ ὃχι μόνο δεξιός ψάλτης καὶ τυπικάρης ἔγινε, μὰ κατάργησε καὶ κάθε συνήθεια ἢ τύπο καθιερωμένο ἀπ' τὸν Ππδ., ποὺ νόμιζε ἀντικανο-

νικό. «Πολλάκις ήκουσαμεν τὸν ἀείμνηστον Μωραΐτιδην, μετὰ τοῦ δποίου συνηγρυπνοῦμεν ἐμποδίζοντα τοὺς ψάλλοντας μαθητάς τοῦ Ππδ. λέγων ὅτι ἐν σύδεμιᾳ μονῇ τοῦ Ἅγ. Ὁρους συνηθίζεται τὸ τοιοῦτον» (ΕΒΒ 3). Πρόκειται γιὰ τὴ συνήθεια τοῦ Ππδ. νὰ φέλνει τὸ «Ἐισελεύσομαι εἰς τὸν οἶκόν σου...», σ' ἀργὸ ἡμίφωνο παπαδικὸ μέλος, ὅταν ὁ παπᾶς θυμιάζει μυστικά καὶ πρόκειται νὰ γυρίσει γιὰ νὰ πῆ τὸ «Κύριε εὐλόγησον...». Τὸ βάσταξε τόσα χρόνια καὶ δὲν τόλμησε ποτὲ νὰ φέρει ἀντίρρηση στὸν αὐστηρὸ ἔαδερφὸ του, μὰ μετὰ τὸ θάνατό του κατάργησε τὴν παράδοσή του, που τὴν τηροῦσαν εὐλαβικά οἱ μαθητές του στὴ μουσική. Χωρὶς ἄλλο, ὃν υπάρχει αἴσθηση στοὺς νεκρούς, θὰ ταράχτηκε κι ἀπ' τὸν τάφο του ὁ Ππδ. γιὰ τὴν ἀσέβεια τοῦ Μωραΐτιδη. Μὰ εἶχε ὁ Μωραΐτιδης κι ἄλλα παράπονα γιὰ μερικές ἄλλες κακίες τοῦ Ππδ. Πρῶτα-πρῶτα, που δὲν τὸν λογάριαζε καθόλου καὶ τὸν πίκραινε μὲ τὴ ψυχρότητα καὶ τὴν ἀδιαφορία του πρὸς τὰ δημοσιεύματά του, μὲ τὴν περιφρόνησή του, πολλές φορές καὶ τὶς ἐπικρίσεις του γιὰ δώρισμένα καμώματα τοῦ Μωραΐτιδη, τὴν κοινωνικότητά του, τὴν πολυυπραγμοσύνη του, τὴ δημοσιογραφική του ξετοιπωσιά, γι' αὐτὸ εἶχαν ψυχραθῆ πολλές φορές, τὰ τελευταῖα μάλιστα χρόνια τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει σχεδὸν ὁ Μωραΐτιδης. Ἡ ἀντίθεση εἶχε τὶς ρίζες ἀπὸ τὰ φοιτητικά τους χρόνια, που ὁ Μωραΐτιδης παρουσιαζόταν στὴ Σκίαθο γιὰ προκομμένος καὶ ἐπιμελῆς, κι ἔδινε, χωρὶς νὰ τὸ θέλει βέβαια, ἀφορμὴ σὲ συγκρίσεις καὶ σχόλια τῶν δικῶν καὶ τῶν γνωστῶν, που πείραζαν τὸν Ππδ. "Ἐμεινε δῆμως ὁ Ππδ. δεξιὸς ψάλτης στὸ ναὸ τοῦ Ἐλισσαίου καὶ τῆς Τέχνης—καὶ τοῦτο ἦταν ἡ μόνη ἴκανοποίηση ἀπὸ κάθε παράπονό του ἐνάντια στὸν καλοκατάδεχτο, πρόθυμο, μαλακὸ μὰ καὶ ρηχότατο ἔαδερφὸ του, που σὰν ἄνθρωπος εἶχε τὶς φιλοδοξίες καὶ τοὺς ἔγωισμούς του, κι ὅσο ἀγαποῦσε καὶ σεβόταν, ἄλλο τόσο φθονοῦσε τὴν τελειωμένη καὶ ἀχτινοβολοῦσα προσωπικότητα τοῦ Ππδ. Ἡ φύση προώρισε τὸ Μωρ. μόνο γιὰ τὸ ἀριστερὸ ἀναλόγιο.

'Ιδιοκτήτρια τοῦ παρεκκλησιοῦ καὶ ἑκκλησιάρχισσα τῶν πανυυχίδων ἦταν ἡ **σεβασμία μήτηρ** Ὁλυμπιάς, σπλαχνικὴ καὶ εὐλαβητικὴ γυναικα, που εἶχε τὸν τρόπο της, καὶ τὸ σπίτι της τὸ πλούσιο ἦταν ἀνοιχτὸ σὲ κάθε φτωχὸ καὶ κατατρεγμένο. Κάπου ὁ Ππδ. μᾶς μιλᾶ γιὰ τὴ γενναιοδωρία της καὶ τὸ ξεχωριστὸ δωμάτιό της, «μὲ τὰ ὑπερτριάκοντα εἰκονίσματα διαφόρων ἀγίων παλαιᾶς καὶ νέας ζωγραφικῆς...» (Γ 47). Στὸ σπίτι αὐτό, κατὰ τὶς ἐπίσημες ἡμέρες, πολλές φορὲς φιλοξενήθηκε ὁ Ππδ. μὲ τὸ Μωραΐτιδη καὶ τὸν πνευματικὸ τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου, ἔτυχε δὲ νὰ παραφερθῇ πολλές φορὲς ἀπὸ τὶς ἀσέβειες καὶ τὶς ὀσχημοσύνεις τοῦ μπάρμπα-Μάρκου, που τὸν στολίζει στὸ διήγημά του «Ἀλλος τύπος» (Γ 45 κπ.). Τέτοια καλέσματα δὲν ἔλειπαν. Οἱ ἐνορῆτες μάλισταν ποιὸς θὰ πρωτοπάρει στὸ σπίτι του τοὺς δυὸ εὐλαβικούς ψαλτάδες. Συνήθως ὁ Ππδ. δὲν δεχόταν τέτοιες προσκλήσεις. Κατάφερνε νὰ ξεφύγει μὲ τρόπο. Μὰ στῆς Ὁλυμπιάδας, που ἦταν «ἡ σεβασμία ίδιοκτήτρια τοῦ ναΐσκου καὶ τελετάρχις τῶν πανυυχίδων.. ἐκ θρησκευτικοῦ ζήλου καὶ φιλαδελφίας» (Γ 46), δὲν μπο-

ροῦσε νὰ μὴν πάει. 'Επίσης ἔστεργε, διου ἔβλεπε τὴν ἀνυστερό-
βουλη χριστιανική φιλαδελφία, διως λ.χ. στὸ σπίτι τοῦ Μπούκη κά.

42) Μακάριος ἀνήρ... Σιγά-σιγά τὸ πνευματικὸ καταφύγιο
ἄρχισε νὰ γίνεται γνωστὸ καὶ στοὺς δημοσιογραφικούς κύκλους.
'Ο Μωραΐτίδης εἶχε καλέσει πολλοὺς λογίους χωρὶς τὴν εἰδηση
τοῦ Ππδ., ποὺ δὲν ἦθελε, μὲ κανένα τρόπο, τὸ πολύτιμο ἐκεῖνο
ἄσυλο τῆς λατρείας καὶ πίστης, νὰ γίνει ἀντικείμενο περιέργειας
καὶ δημοσιότητας. Κάποτε μάλιστα δτὰν κατάλαβε, πῶς ἥρθε δ
Δ. Ταγκόπουλος μὲ μιὰ παρέα δημοσιογράφων καὶ κοίταζαν μπρὸς
καὶ πίσω μὲ περιέργεια καὶ κρυφομιλούμσαν, δ. Ππδ. σηκώθηκε καὶ
ἔφυγε φουρκισμένος. Τὴν ἄλλη μέρα εἶπε στὸν Ταγκόπουλο μὲ αὐ-
στηρὸ ὑφος «ἡ ἐκκλησιὰ δὲν εἶναι θέατρο, οὕτε οἱ φάλτες θεα-
τρῖνοι...». Αργότερα δημαρτὶ πολλοὶ λόγιοι παρακολούθουμσαν κάπου-
κάπου τὶς ἀγρυπνίες αὐτές, διου θριάμβευε δ. Ππδ. Κι δ ἵδιος κα-
τὰ τὰ 1889, πλησίασε δισταχτικὰ τὸ συνεργάτη του στὴν Ἐφημε-
ρίδα Ἰω. Δαμβέργη, στάθηκε μπροστὰ στὸ γραφεῖο του καὶ στὴν
πρότασή του νὰ καθίσει—«Εὔχαριστῶ, τοῦ ἀποκρίθηκε. 'Απόψε
εἶμαι βιαστικός. 'Ηρθα μόνον νὰ σοῦ εἰπῶ, δτὶ ἀπὸ δλους ἐδὼ
μέσα ἐσὺ μοῦ φαίνεσαι χριστιανός. Καὶ σοῦ τὸ λέγω, διότι λυποῦ-
μαι, ποὺ δὲν ἡμπορῶ νὰ σὲ πάρω μαζί μου εἰς μίαν θείαν ἀπόλαυ-
σιν. 'Απόψε ἔχω δλονυκτίαν εἰς τὸ ἐκκλησιδάκι μου...» (ΣΒΚ 72).
Τοὺς γεωτεριστές, τοὺς μασώνους, τοὺς ὑποπτους δὲν τοὺς πλη-
σίαζε, τοὺς ἀπόφευγε σὰν ἀγρόμ. Μὰ δτὰν ἔβλεπε τῇ θρησκευ-
τικῇ διάθεσῃ ἄνοιγε τὴν ψυχὴ του καὶ καλοῦμσε τοὺς χριστιανοὺς φί-
λους στὴν πρωτοχριστιανικὴ κατακόμβη του, διου παρουσιαζόταν
μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο. "Ετσι πολὺ γρήγορα προδόθηκε κι ἔγινε
εὑρύτατα γνωστὸ τὸ κρυφὸ καταφύγιο τοῦ Ἐλισσαίου. Στὰ 1894
δημοσιεύθταν στὴν Ἀκρόπολη λεπτομερέστατη περιγραφὴ τῶν ἀ-
γρυπνιῶν (ΣΒΒ 420). Ήταν πραξικόπημα τῆς ἀδιάκριτης πέννας
τοῦ Μποέμ. Τὴν παραθέτουμε στὸ μεγαλείτερο μέρος τῆς, γιατὶ
μᾶς δίνει μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς θρησκευτικῆς ἐκδήλωσης τοῦ Ππδ.
καὶ τῶν ἀγρυπνιῶν τοῦ Ἀγ. Ἐλισσαίου, διου βρίσκουμε λαμπα-
δάριο τὸ γνωστὸ μας Χριστοφίλη, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ μείνει στὴ
Σκιάθο καὶ νὰ καλογερέψει. Γύρισε γρήγορα στὴν Ἀθήνα κι ἔκα-
νε τὸ γυρολόγιο πωλητὴ πετρελαίου. (ΣΒΒ 447).

«... 'Οταν εἰσῆλθε ἔδειχε νὰ σπρώω δι' ὅλης τῆς δυνάμεως τοῦ σώματός
μου καὶ τότε ή θύρα ἡρέμα ύπήκουσε, τῆς ἀνθρωπομάζης, ήτις ἐπλήρου τὸν
νασοκὸν ἀπαλώτατα καμφθείσης πρὸς τὰ ἔνδον, ὕστε εὑρέθη τόπος καὶ δι' ἐμέ.
'Ησαν δὲ γραῖαι πολλαὶ καὶ γυναικεῖς ώριμοι ἡλικίας καὶ νεάγιδες τρυ-
φερώταται καὶ μητέρες μετὰ τῶν θηλαζομένων νηπίων εἰς τὰς ἀγκάλας...
δινθρώποι δὲ τοὺ λασοῦ ἵσταντο πρὸ τῶν γυναικῶν εὐλαβῶς, ἐν ἀφορήψ
συνωστισμῷ... Τοῦ ὅρθρου ψαλδομένου ἀντίχησεν εἰς γνήσιον βυζαντινὸν
μέλος, περιπαθές καὶ σεμνότατον, ἡ φωνὴ τοῦ δεξιοῦ φάλτου ψαλλόντος ἐκ
τοῦ κανόνος τὴν σ' ὁδῆν... 'Ησαν δὲ οἱ φάλται, δ. Ἀλέξανδρος Παπαδια-
μάντης καὶ δ. Ἀλέξανδρος Μωραΐτίδης, οἱ ἀπὸ Σκιάθου δίδυμοι καὶ τρυφε-
ρώτατοι διηγηματογράφοι, οἱ ἀληθεῖς καὶ εὐεσβέστατοι υἱοὶ χριστιανοί. 'Ο
πρῶτος, ὃ καὶ ἐν τῇ Ἀκρόπολει συνάδελφος, εἶχε μεταρσιωθῆ ἐν τῇ ἐκπλη-
ρῶσει τῶν ἱερῶν τούτων καθηκόντων. Αἴγαλη ἀπολύτου εύτυχίας ἐφώτιζε τὴν
δασύτερη μορφὴν του, μὲ τὴν σγουράν μαύρην γενειάδα καὶ τὴν δμοιόχρω-
μον πλούσιαν κόμην. Ήτο ἀγνώριστος καὶ ἡ μορφὴ ἐκείνη, ἡ τόσῳ σκυθρωπή,
κατὰ τὰς ὡρας τῆς ἐργασίας, ἐδὼ εἰς τὸ γραφεῖον, ἐφαιδρύνετο ὑπεράνω

τοῦ ιεροψαλτικοῦ ἀναλογίου. "Ἐψαλλε δέ ὁ συγγραφεὺς τῆς Νοσταλγοῦ μετὰ ζέσεως καὶ πάθους ἀληθινοῦ, ἐντείνων τὴν φωνὴν, τηρῶν τὸν χρόνον διὰ βιάζας καταφορᾶς τῆς χειρός του ἐπὶ τοῦ ἑρέσματος τοῦ στασιδίου, ἀλλὰ τηρῶν συγχρόνως καὶ τὴν τάξιν τοῦ ναοῦ, ὅσακις κανεὶς παρεξετρέπετο ἢ ἔθορύβει, δταν συνέβαινεν ὁ λαμπαδάριος, ὁ καλὸς κάγαθὸς Χριστοφίλης, νὰ προτρέχῃ εἰς τὴν ἑκπλημητὴν τῶν καθηκόντων του. Τότε ὁ Ππρ. μετεβάλλετο εἰς αὐστηρότατον ἐπιτιμητὴν καὶ ἐπεφώνει καὶ ἐκραύγαζεν. 'Ο ἄλλος ἀπέναντι, ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Δεκατιστοῦ», εἶχε τὸ ἥθος ταπεινότερον καὶ ἐφανετοῦ βυθισμένος εἰς ὄνειρον θρησκευτικῆς ὄφοσιώσεως καὶ λατρείας. Ἐπακούμβων ἐπὶ τοῦ ἑρέσματος τοῦ στασιδίου δὲ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἔκλινε τὴν φαλακρὰν κεφαλὴν του μὲ τὴν μακρὰν μαύρην γενείαν, τὸ λεῖον μέτωπον καὶ τὴν γρυπὴν ρίναν καὶ ἡμικλείνων τούς ὄφθαλμούς ἔψαλλεν ἥρεμα, μόλις ἀκουόμενος. Καὶ ἥτο τὸ θέαμα τῶν δύο αὐτῶν ἀπὸ Σκάθου θεοπνεύστων συγγραφέων κατανυκτικῶνταν... ἥσαν ἀπροσπίτοι τοι δεινοὶ ἀπὸ ιερᾶς πεποιθήσεως καὶ χρηστοῦ συνειδότος τελετάρχαι τοιούτων τελετῶν καὶ πανηγύρεων, ὑπέροχοι πρόμαχοι τοῦ γνησιωτέρου βυζαντινοῦ μέλους... Ἀμφότεροι τοῦ Παπαδιαμάντη ψάλλοντος πρώτου, ἐτόνισαν μὲντονον καὶ χαρμόσυνον φωνὴν τὴν ὄδην ταύτην τοῦ Κανόνος:

Ἐνάγγελίους γῆ χαράν μεγάλην·

Αἴνετε οὐρανοῦ Θεοῦ τὴν δόξαν...

Τότε ὁ λαμπαδάριος, ὁ καλοκάγαθος ἐκείνος Χριστοφίλης [βλ. σελ. 157], ὁ ψιλόλιγνος, μὲ τὸν μακρὺν λαιμὸν καὶ τὰ κοντὰ φαγωμένα μουστάκια, ἀλλὰ καὶ τόσῳ συμπαθής, ἔσπευσεν ἡ ἀνάψη τὸ κηρία τοῦ πολυελαίου καὶ ἐκίνησε τοῦτον εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς, ἐνῷ ἀπὸ τοῦ Ιεροῦ βῆματος ἐπρόβαλεν ὁ παπᾶς Χρύσανθος θυμιατίζων... Καὶ ὁ ὄρθρος ἔξηκολούθησεν, ἀκουσθέντων κατόπιν τῶν αἰνῶν... 'Ἄλλ' ἥτη εἶχε τελειώσει ὁ ὄρθρος καὶ μετά τὴν εὐλογίαν τῶν ἄρτων, ἐμπήκαν εἰς τὴν λειτουργίαν. Πάραυτα δὲ ὁ λαμπαδάριος Χριστοφίλης, κόψας τὸν ἄρτον εἰς μικρὰ τεμάχια, ἤρχισε νὰ διανέμῃ αὐτὸν εἰς τοὺς πιστούς, ἀλλὰ τοῦτο ἥτο προφανῆς παρατυπία, καὶ ὁ Ππρ. δταν τὰ πλήθη μετὰ βουλιμίας ἔξετειν τὰς χειρας ἐπός τὸ κοφίνιον, ἀνεκραύγασε κατηγανακτημένος:—Σκάνδαλον! Σκάνδαλον! "Ἐπρεπε νὰ τὴν μοιράσῃς μετὰ τὸ ἀντίδωρον, ἀδελφέ!.. Κατὰ σύμπτωσιν τὴν στιγμὴν ἐκείνην νεανίας τις ἐπακούμβησας εἰς τὸ ἀριστερὸν μανουσάλι, ἡπείλει νὰ τὸ καταρρίψῃ. Καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Νοσταλγοῦ ἐκτελῶν χρέη εύταξιον, ἀνέκραξε δυνατά δργισθεὶς:—Μήν ἀκουμβᾶς τὸ μανουσάλι! Φύγε ἀπ' ἔκει!.. Τοιαῦτα ἐπεισόδια συμβαίνουν τακτικῶτατα εἰς τὸν 'Αγιον 'Ελισσαῖον, ἀλλ' ἥσαν τὴν νύκτα τῆς Πέμπτης ζωηρότατα καὶ ίκανῶς θορυβώδη, διότι καὶ ὁ συνωστισμὸς τοῦ πλήθους ἥτο πράγματι ἀπροσδόκητος. Καὶ μετὰ τὸν ἐσπερινόν, πρὶν ἀρχίσῃ ὁ ὄρθρος, περὶ τὴν 11ην, εἰναι ἀληθές, ὅτι ὁ παπᾶς-Χρύσανθος, οἱ δύο ψάλται καὶ τὸ ἄλλο ἐπιτελεῖν τὴν ἑκκλησίας, ἀπεχώρησαν εἰς γειτονικὸν καφενεῖον, διὰ νὰ βαρυνθῇ καὶ φύγῃ ὁ πολὺς δ κόσμος... Καμμιά φορὰ μάλιστα ὁ Μωραϊτίδης παρατείνει τὴν ἀνάγνωσιν τῶν 'Ωρῶν, διὰ νὰ φύγῃ ὁ πολὺς δ κόσμος, καὶ ἔνιοτε ἐπιτυγχάνει. Οὕτω δὲ ὁ ποιητικὸς ναΐσκος διασώζει τὴν ἐρημικήν του ποίησιν καὶ οἱ δίδυμοι ἐκ Σκιάθου συγγραφεῖς φέλνουν μὲ περισσότεραν κατάνυξιν καὶ μὲ περισσότερον κέφι.

'Η βροχὴ ἔπιπτεν ὁ δάκυμη ραγδαία. 'Ηθελήσαμεν νὰ διαβῶμεν ἀπὸ τοῦ Ψυρῆ, μήπως καὶ εὑρώμεν κανὲν καφενεῖον ἀνοικτὸν νὰ καταφύγωμεν. Πάρα τὴν δόδον Μιαούλη... εἶχον στριμωχθῆ πολλὰ γυναικόπαιδα προερχόμενα προφανῶς ἐκ τῆς ἀγρυπνίας τῆς Μητροπόλεως καὶ ζητήσαντα ἐκεῖ καταφύγιον ἐκ τῆς βροχῆς. 'Άλλ' εἰς τοῦ Ψυρῆ ὄλα τὰ μαγαζιά ἥσαν ἐρμητικῶς σφαλισμένα. 'Απεφασίσαμεν νὰ πάμε εἰς τοῦ Καλαμιώτη. 'Άλλ' αἴφνης οἱ φανοκόρδοι ἔσβυσαν τὰ φανάρια καὶ σκότος πυκνὸν ἐκάλυψε τὴν πόλιν. Τοῦ Ππρ. ἐκτελούντος χρέη πιλότου, ἐφθάσαμεν εἰς καφενεῖον διανυκτερεύον, ὅπου πηγαίνουν οἱ βιολιτζῆδες τὸ πρωΐ καὶ ἥλθε καὶ ὁ Μωραϊτίδης, κατόπιν καὶ ὁ γέρων πλοιάρχος [ἢ μπάρμπα-Μάνθος] ἢ Μάρκος τοῦ «Ἀλλού τύπου», ποὺ ἔμενε στὸν Πειραιά κι ἀνέβαινε στὶς ἀγρυπνίες γιὰ νὰ πῆ τὸ «Πιστεύω», καὶ ὁ λαμπαδάριος Χριστοφίλης. 'Εκεῖ ἐμείναμεν ἔως ὅτου ἔφεδε, τοῦ Μωραϊτίδου λέγοντος μεταξὺ ἄλλων φιλολογικοθεοευτικῶν, καὶ ἐν παρόδῳ, ὅτι τὰς ἀγρυπνίας αὐτὰς τοῦ 'Αγίου 'Ελισσαίου ἔχει ζωγραφίσει εἰς τὸ μυθιστόρημά του τὸ «Τάξιμον», γραφὲν πρὸ τριετίας καὶ ἀδημοσίευτον ὀκόμη» (ΣΒΒ 420).

'Η ἀδυναμία τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν νὰ ἔκτελέσει σὲ κάθε ἀγρυπνία τὸ δασιτικὸ «Μακάριος ἀνήρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν καὶ ἐπὶ καθέδρᾳ λοιμῶν οὐκ ἐκάθισεν...», στὸν ἄργο, τὸ βαθὺ, τὸ λυρικό, τὸ μεγαλόπρεπο πλάγιο τετάρτου. Τότε μόνο ξεδιψοῦσε ἡ ψυχὴ του. Μόνο τότε ἔσβυνε τὸ μεράκι του, ὁ λυρικὸς καῦμός του.

43) Χριστούγεννα στής 'Αγαλλιανοῦς τὸ ρέμμα. Συνήθως ἡ ἀπόλυτη τῆς ἀγρυπνίας γινόταν κατὰ τις 5 τὸ πρωΐ—καθὼς γυαλόφεγγες ἡ μέρα κι ἀσπρογάλιαζαν οἱ χειμωνιάτικοι οὐρανοί. Ὁ ἐμπνευσμένος νοσταλγὸς τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου μὲ τὴ συντροφιὰ τῶν φίλων του συναγρυπνιστῶν, περνοῦσε σὰ φάντασμα τὰ στενορύμια τοῦ Ψυρῆ καὶ σταματοῦσε σ' ἀπονύχτερα καφενεδάκια, δπου μ' ἀναπαυμένη ψυχὴ ἔπινε τὴ φασκομηλιά του καὶ περίμενε νὰ φέξει γιὰ νὰ τραβηχτῇ στὸ ἑρμηκὸ καὶ κρύο κελλὶ του, ἐκεῖ παράμερα στὸ βάθος τῆς φτωχογειτονιᾶς, γιὰ νὰ δοθῇ στὸ καλόβουλο ὅνειρο, ποὺ θὰ τὸν ἔφερνε στὸ νησί, στὸ σπίτι, στὴ χριστουγεννιάτικη χάρη τῶν σκιαθίτικων δρυμῶν. Ἡ ψυχὴ του, ποὺ δὲν πρόδωσε, ποὺ δὲν ἀπομακρύνθηκε ποτὲ ἀπ' τὸ παιδί, ἦταν τρυφερή, ἀπαλή, καθάρια, ἔξαγνησμένη, γεμάτη πόθους καὶ ἀναζητήσεις, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀξιωνόταν τὰ ὅνειρα καὶ τὰ δράματα τοῦ γυρισμοῦ κι εὕρισκε φτερά γιὰ νὰ πετάξει σιθερόταξιδη στ' ἀγαπημένα της χώματα. Τὸ ἀκριβό, τὸ θεῖο δράμα τοῦ νησιοῦ, τὸν παράστεκε καὶ τὸν δυνάμωνε τέτοιες χρονιάρες μέρες. Εἶναι πολὺ πραγματικὸ καὶ πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ διήγημα τοῦ Μωραΐτιδη «Ιστορία μιᾶς τυρόπηττας» (Διηγ. Σ' 47 κπ.), δπου μᾶς παρουσιάζει τὸν ἴδαιλο γ νὰ γεύεται μὲ σπαραγμὸ τὴν ἀχάριστη πίκρα τῆς ξενιτειᾶς καὶ νὰ μεταφέρεται νοερά, μέσα ἀπ' τὸ μοσκοβόλημα τῆς φασκομηλιᾶς, μακρύα, σὲ μιὰ δροσόλουστη πλαγιὰ τοῦ νησιοῦ, στὸ ρέμμα τῆς 'Αγαλλιανοῦς, καὶ νὰ γαληνεύει τὴ ψυχὴ του ξεγελῶντας τὴν μὲ τὴ ψευδαίσθηση. Κάποτε λοιπὸν δὲ Μωραΐτιδης, ξέροντας τὴν ἀγάπη τοῦ Ππδ. «πρὸς τὰ ὄψα καὶ προϊόντα τῆς ὠραίας μας νήσου, πρὸς ὅλα μὲν, ἀλλὰ πρὸ πάντων πρὸς τὴν τυρόπητταν» καὶ θέλοντας νὰ τοῦ κάνει μιὰ εὔχαριστη ἔκπληξη, ποὺ θὰ τὸν κατασυγκινοῦσε, πηγαίνει κρυφὰ στὸ μεγάλο φοῦρνο τοῦ Μίχα, ἐκεῖ κοντὰ στὸ Ἀναβρυτήριο τῆς δοδοῦ Αίδου, παραγγέλνει μιὰ τυρόπηττα, καὶ δίνει ὁδηγίες καὶ συνταγές καὶ συστάσεις, ὥστε νὰ μὴν παραπλάζει καθόλου ἀπ' τὴ σκιαθίτικη. «Υστερα ἀπ' τὴν ἀπόλυτη τῆς χριστουγεννιάτικης ἀγρυπνίας καλεῖ τὸν Ππδ. καὶ τὸ συμπότικὸ ἀδελφό του Θεοφάνη καὶ τοὺς ὁδηγεῖ στοῦ Μίχα. Διατάσσει νὰ βγάλουν τὴ σκιαθίτικη τυρόπηττα. Ὁ Ππδ. τάχασε. Στὴν ἀρχὴ δὲν τὸ πίστεψε, ὅτερα δταν βεβαιώθηκε «ὅτι εὑρίσκετο ἐνώπιον μιᾶς θεσπεσίας ἀναψυχῆς του, μὲ κατηυχαρίστησε μὲ γέλοιον ἀνυπόκριτον. — Νὰ ζήσῃς 'Αλέκο μοῦ λέγει κατὰ τὴν συνήθειάν του. »Ηρχισε δὲ ἀμέσως νὰ φάλλῃ ἐλαφρά-ἐλαφρά τὸ «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε!» πολὺ γλυκὰ καὶ πολὺ ὀρεκτικά, ὡς νὰ ἔτρωγεν ἀληθῶς τὴν τυρόπητταν». Μὰ ἡ τυρόπηττα εἶχε ἀποτύχει, ἦταν μιὰ ζύμη στὸ ταψί, ποὺ ἔπλεε στὸ βούτυρο καὶ τίποτα ἄλλο. Ἡταν ξεγέλασμα καὶ παρωδία. Ὁ Ππδ. ἄλλαξε ἀμέσως ὅψη—βουρκώθηκε, συννέφιασε...

«Αλλ’ ή ἔκπληξις τοῦ Ππδ. δὲν περιγράφεται. "Εχασε τὸ γέλοιο του ἀμέσως καὶ τὴν φαιδρότητά του, ἔγινεν πλέον κίτρινος ἀπὸ διτοῦ συνήθως ἥτο· συνωφρυώθη. Δίδει ἀμέσως μιὰ μὲ τὸ χέρι του εἰς τὸ ταψίον, τὸ δόποῖον ἥρχισε νὰ περιστρέφηται, ὡσὰν ἔνας δίσκος δόποισικτῶν καὶ βλέπων μετά τινος εἰρωνικοῦ μειδιάματος, φωνάζει ἐγειρόμενος—Αὐτὸ δὲν εἶναι τυρόπητα! Αὐτὸ εἶναι σκεμπές!... "Ο καλός μας φίλος Θεοφάνης... βλέπων διτοῦ διπλοῦ δρθίος εἰς μίαν στιγμήν καὶ μὲ τὸ κατάμαυρα μαλλιά του φρίσσοντα, ἥρχισε νὰ φεύγῃ, εἴπε κολακευτικά, γλυκαίνων τὰς λέξεις παιγνιωδῶς:—Στάσου 'Αλεξανδρῆ, στάσου. Εἶναι που-δί-γκα! (Δηγ. 5' 56).

Καὶ φεύγει θυμωμένος διπλοῦ. καὶ χάνεται στὴν πάροδο τῆς δόδου Αἰόλου. Οἱ φίλοι του τὸν ἀναζητοῦν καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγο τὸν βρίσκουν στὸ καφενεῖο τοῦ Τσούτη στὸ Ψυρῆ, δλομόναχο σὲ μιὰ γωνιά, πολὺ σύλλογισμένο, νὰ ρουφᾶ τὴν ἀκριβή του φασκομηλιά. Ξέροντας τὰ πατήματα τοῦ θυμοῦ του, τὸν πλησιάζουν ἀμίλητοι, κάθουνται κοντά του σκεφτικοί. Σὲ λίγο τὰ σύννεφα τοῦ μετώπου του διαλυθῆκαν, ή ὅψη του ἡμέρεψε, καλωσύνεψε ή ἔκφρασή του. 'Αμέσως διατάσσει νὰ φέρουν καὶ γιὰ τοὺς φίλους του φασκόμηλα καὶ ἔνα σέρτικο ναργιλὲ γιὰ τὸν κύρ-Θεοφάνη. «Καὶ χωρὶς νὰ κάμη διόλου πλέον λόγον διὰ τὸν σκεμπέν, δπως ὀνόμασε τὴν τυρόπηταν τοῦ ἡπειρώτου, ἥρχισε νὰ ψάλλῃ σιγά-σιγά τὴν 'Εκλογὴν τῆς 'Αγρυπνίας, ἔνα δαυΐτικόν, χορευτικὸν καὶ πολὺ χαρμόσυνον δσμα τῆς ἑορτῆς, ρουφῶν τὴν φασκομηλιάν του ἡδονικῶς καὶ ἀπολαυστικῶτατα, κροτῶν ἐλαφρὰ τοὺς πόδας του ἐπὶ τοῦ δαπέδου.—'Αλλαλάξατε τῷ Κυρίῳ πᾶσα ἡ γῆ! 'Αλληλούϊα. Συχνὰ δὲ διακόπτων τὸ γλυκύτερον δσμα, ἔλεγε πρὸς ἐμὲ βλέπων:—Πέρις πῶς εἶμαστε αὐτὴν τὴν ὄραν στὴν Παναγία στῆς 'Αγαλλιανοῦς τὸ ρέμμα... 'Εκεῖ δὲν ἔχεις ἀνάγκην νὰ βράσῃς τὴν φασκομηλιάν' μὲ τὴν εὐώδιαν μόνον, δποὺ διαχέει ἀπὸ τὸν βράχον ἀναθάλλον ἔκει τὸ φαιδρούν φυτόν, θερμαίνονται τὰ σπλάγχνα σου καὶ ὁ νοῦς σου καὶ ἡ ψυχὴ σου...». Μιλούσε διπόνος τοῦ ζενιτεμένου, δικαῦμὸς τοῦ νοσταλγοῦ, ποὺ ἥταν καταδικασμένος στοὺς λογίς-λογίς σκεμπέδες τῆς 'Αθήνας. Τί βάσανο!...

44) Θλιμμένα Χριστούγεννα. Κατὰ τὸ 1892 ή Μητρόπολη ἔβγαλε διαταγὴν νὰ μὴ χτυποῦν τὴν νύχτα οἱ καμπάνες τῶν Χριστουγέννων. Εἶχε καταργηθῆ ἡ νυκτερινὴ ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς. Καὶ οἱ ἀγρυπνιστές βρεθῆκαν στὸ δρόμο. Οἱ πόρτες τοῦ παρεκκλησιοῦ ἥταν κλειστές. "Οχι πιὰ ἐκκλησιές «μέσα εἰς τὰ σκότη! Μέ τὸν ἥλιον! Αἱ κατακόμβαι δὲν ὑπάρχουν πλέον!...», ἔλεγαν οἱ νεωτεριστές. 'Ο νοσταλγὸς τοῦ νησιοῦ διαμαρτύρεται ἐσωτερικὰ γιὰ τὴν παράλογη διάταξη, κατακρίνει, εἰρωνεύεται, παραπονιέται, εἶναι δλοὶς νεῦρα, δλοὶς πίκρα. 'Ο Μωραΐτης σ' ἔνα ἀλλο διήγημά του, μὲ τὸν τίτλο «Χριστούγεννα στὸν ὕπνο μου», εἰκονίζει τὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ Ππδ. καὶ τῇ δικῇ του. «Καὶ ἥμην δλην τὴν ἡμέραν κατηφῆς καὶ λυπημένος, μοῦ ἐφάνη πῶς δὲν ἔκαμα Χριστούγεννα». 'Ο συμποτικὸς «ἀδελφὸς» καὶ παθητικῶτατος ψάλτης, δικύρ-Στρατῆς, ἐργένης κι αὐτὸς καὶ ἀσκητικός, τοὺς κάλεσε τὸ βράδι σὲ τραπέζι. Εἶχε ἔτοιμο γουρουνόπουλο φουρνιστὸ μὲ τὸ ἀπαραίτητο κοκκινέλι. Πηγαίνουν στοῦ Στρατῆ μὲ τὴν κρυφὴ ἐλπίδα νὰ ψάλλουν δλη τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς, δπως ἔπρεπε καὶ δπως ἥθελαν. "Ετοι θ' ἀποζημιωνόταν αὐθαίρετο ἀπ' τὸν νεωτερ-

σμὸς τῆς μητρόπολης. Νύχτωσε, κι δὲ Πρδ. πέρασε ἀπ' τὸ σπίτι, πήρε τὸ Μωραΐτιδη καὶ τράβηξαν ἵσα στὸ σπίτι τοῦ Στρατῆ:

Ἐν μέσῳ τῆς αιθούσης ἥτο δὲ τράπεζα ἔτοιμος. Ἐπὶ νεοσιδηρωμένης λευκῆς ὁδόνης, ἔκειντο ἀπαστράπτοντα ἐκ καθαριότητος πάντα τὰ ἐπιτραπέζια σκεύη... ἐν τῷ μέσῳ ἡστραπτε τὸ ταψίον μὲ τὸ χοιρίδιον τὸ ἐψητόν, διασχένων πανταχοῦ ὀρεκτικὴν εὐώδιαν, ἐλαφρῶς ροδισμένον, προκλητικώτατον. Κατελάσθιον τὰς θέσεις μας. Ὁ κύρ.-Στρατῆς καθίσας ἐν μέσῳ τῶν δύο χιλιάριων, ώμοιάζει δικαστικόν, τὴν νύκτα δικάζοντα μεταξὺ δύο ὀρχαίων κηροπογίων.—“Ελα, εἰπεν, αὐτὰ τὰ Χριστούγεννα κανένας Δεσπότης δὲν θὰ μᾶς τὰ καταργήσῃ!» Καὶ ἥρχισε μὲ τὰ χονδρά, καθαρὰ δάκτυλά του, νὰ κόπη τὸ χοιρίδιον, ὡσπερ δαιτρὸς δημηρικός, «κρειῶν πίνακας παρτιθείσ».—Τίς δοῖς; εἴπε καὶ ὁ φίλος μου [δὲ] μαντεύσας τὰς σκέψεις μου καὶ τὴν παρομοίωσίν μου τὴν δημηρικήν. Τίς δοῖς; Τίς δὲ δημιούς δέ τοπετο; Εἰλαπίνη ἡ γάμος; Ἐπει οὐκ ἔρανος τάδε γ' ἑστίν!». Καὶ ἥρξαμεθα τοῦ δείπνου, τὰ μάλα φαιδροί, ἀναμένοντες ἐν τέλει καὶ μολπήν. (ΣΒΒ 457).

Μὰ δλα εἶναι μαῦρα. Ἡ διάθεση λείπει. Κατὰ σατανικὴ σύμπτωση τὸ σπίτι τοῦ κύρ.-Στρατῆ, ποῦ ἥταν ψάλτης τοῦ Νεκροταφείου, ἥταν γεμάτο ἀπὸ νεκροστέφανα, ἀπὸ πεθαμένα κεριά, ἀπὸ κόλλυβα. Ὁ Μωραΐτιδης τὰ χάνει. Οἱ συνδαιτυμόνες, καὶ πρῶτος δὲ Πρδ. ἀπομακρύνουν τὰ θλιβερά θυμητάρια. Μὰ τοῦ κάκου, ἡ διάθεση τῆς παρέας ἔχει πληγωθῆ. Ὁ Στρατῆς, ποὺ ἥταν ἄφταστος στὴν ἐκτέλεση τῶν νεκρώσιμων τροπαριῶν, ἀντὶ νὰ πῇ τὸ δοξαστικὸ τῆς ἡμέρας, πιάνει τὸ «Θρηνῶ καὶ δύρομαι...» στὸ λυπητέρο καὶ συγκινητικώτατο πλάγιο τέταρτο. «Καὶ συγχρόνως ἀρχίζει νὰ κλαίῃ δλος ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν. Εὑρίσκετο εἰς τὸ στοιχεῖόν του. Ὁ φίλος μου δὲ Ἀλεξανδρῆς τὸν ἀποτρέπει, τὸν διορθώνει, τὸν ἀνακαλεῖ... ἀλλ' ἀπελπισθεῖς πλέον δτι ἥδυνατο νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν τάξιν ἐβοήθει καὶ αὐτὸς συμψάλλων. Καὶ νὰ τοὺς ἔβλεπεις τότε ἔκλαιον καὶ οἵ δύο». Ὁ Μωραΐτιδης κλείνει τὰ μάτια του ζαλισμένος καὶ γυρίζει μὲ τὴ φαντασία του στὸ νησί, στὰ παιδικά τους χρόνια, ξαναζῇ τὰ σκιαθίτικα Χριστούγεννα μὲ τοὺς ναυτικούς, μὲ τὶς νησιωτοπούλες, τὴν δημοφη φύση, τὴ χαρά, τὴν οἰκειότητα, τὴ θαλπωρή. Βλέπει τὴ μεγαλοπρεπεια, τὴν τάξη, τὴν κοσμιότητα τῆς ἔκκλησιᾶς, τὸν παπᾶ-Νικόλα τὸ θεῖο του, «ποὺ εἰς τὰς μεγάλας ἐορτὰς ἄλλαζεν δχι μόνον τὰ ράσα του ἀλλὰ καὶ τὴν φωνήν του καὶ δλην τὴν παράστασίν του ἐν γένει, ώμοιάζε μὲ τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ». Περιγράφει τὸν ἀλλο θεῖο του τὸν παπᾶ-Διαμάντη, τὸν πατέρα τοῦ λογογράφου μας. Ἡταν «κοντότερος, σεμνότερος, μὲ τὸ ἀρχαῖον μωραΐτικον φαιλώνιον, τοῦ Γενάρχου μας κληρονομίαν εὔσεβη,-διφιλοπαίγμων καὶ γλυκύτατος γέρω παπᾶ-Διαμάντης, ὁ ἀλησμόνητος καὶ πολυσέβαστός μου Ἱερεύς, ἔκεινος δποὺ τόσον μὲ ἀγαπούσε, καὶ τόσον τὸν ἐσεβόμην, μὲ τὸν δποῖον ἔκαμνα δλας τὰς θρησκευτικὰς μου ἐκδρομάς, ώμοιάζε μὲ τὸν ἀρχαγγελον Μιχαήλ. Πῶς νὰ μὴν ὑπάρξῃ σεμνότης καὶ εὐπρέπεια εἰς ἔκεινον τὸν ναϊσκον, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ πομπὴ διηυθύνετο ἀπὸ δύο τοιούτους ὀρχαγγέλους!...» Καὶ συνεχίζεται τὸ ζωντανὸ δνειρο τοῦ Μωραΐτιδη. Παρελαύνουν οἱ γυναῖκες, τὰ παιδιά, τὸ σπίτι τους... Καὶ συνέρχεται μόνον δταν σὲ λιγο ἥρθε στὴν παρέα δ παπᾶς τοῦ νεκροταφείου. Καὶ ἐπιλέγει μὲ συγκίνηση δ Μωραΐτιδης:

«”Ετριβαί ἐπὶ ὕδραν τούς δόθηκαν μου. Ήτο τόσον θερμόν τὸ δηνειρόν μου, ώστε μοῦ ἔθερμανε ψυχήν καὶ σῶμα. Δέν ἦμουν πλέον ἑγώ ὁ ἀνεόρταστος, ὁ ἀλειτούργητος, ὁ ἀφωρισμένος. Ἐώρτασα τὰ τρυφερώτατα Χριστούγεννα μὲ τόσα πρόσωπα, τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχουν πλέον. Χωρὶς ἄλλο ἥτο δηνειρὸν ἐξ οὐρανοῦ, διὰ τὴν εἰς τὰ ὕδρατα ἔθιμα τῆς πατρίδος μου πίστιν ἀτίμητος ὅμοιος. Συμμετέσχον τότε χαίρων τῆς χαρᾶς τοῦ φιλικοῦ δείπνου. Δεῖπνου δύντως χριστούγεννιάτικου μὲ δῆλην τὴν γοητείαν τὴν καθαυτὸ δέλληνοπρεπῆ, τὴν ὅποιαν αἰσθάνονται μόνον δύσοι ἀγάποιν καὶ λατρεύουν τὰ πάτρια... ‘Ο ἐκπνέων πότος ἀνέζησε πάραυτα...» (ΣΒΒ 457).

“Ἐτσι δηνειρεύουνται καὶ λαχταροῦν καὶ αἰσθάνουνται μόνο οἱ ἔρωτευμένοι καὶ τὰ ἀνήλικα παιδιά. Ήταν τραγικώτατη ἡ μοῖρα τῶν τριῶν ἑκείνων ἔργενηδων, ποὺ μαζευτήκαν γιὰ νὰ νοιώσουν κάποια θαλπωρή, λίγη χαρὰ καὶ παρηγοριά, ὅχι ἀπ’ τὴν πραγματικότητα, μὰ ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση, ποὺ χαρίζει στοὺς νοσταλγούς τὸ πιοτό, ἡ παρέα, καὶ τὸ τραγούδι—πάνου ἀπ’ δῆλα τὸ δηνειρὸ! Σὲ λίγο τραβηγτήκαν στὰ κελλιά τους γιὰ ν’ ἀναζητήσουν τὸ γλυκασμό του δηνειρού μέσα στὴν τόση ψυχρότητα κι ἐγκατάλειψη, μέσα στὴν τόση ἀσπλαχνιά τῆς πραγματικότητας.

45) Λαμπριάτικος ἀναχωρητής. Τὴ Σκίαθό του ἀποζητᾷ καὶ δταν κατάκοπος ἀπ’ τὴν πνευματικὴ ἔργασία στὶς ἐφημερίδες, τὰ καταφέρνει νὰ πάρει δυὸς-τριῶν ἡμερῶν ἀδεια κάθε χρόνο καὶ νὰ φύγει, σὰ σκλαβωμένος, ποὺ λυθῆκαν τὰ δεσμά του, στὴν ἔξοχή, στὸ ἀγρόκτημα τοῦ φίλου του καὶ συμποτικοῦ ἀδελφοῦ του Ν. Θεοφιλάτου στὸ Χαρβάτι. Η γνωριμία του μὲ τὸ θρῆσκο καὶ φιλακόλουθο Θεοφιλάτο χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ 1885. Τὸ ἀγρόκτημά του ἦταν πλουσιώτατο, ζητούσε δὲ ὁ Θεοφιλάτος ἔνα παπᾶ γιὰ τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τοῦ κτήματος, ποὺ παράλληλα θὰ ἔκανε καὶ τὸ δάσκαλο στὰ λίγα παιδιά τοῦ Χαρβατιοῦ. Ο Ππδ. τοῦ σύστησε τὸ Νήφωνα (ΣΤ θ'), κι ἔτσι οἱ σχέσεις του μὲ τὸ Θεοφιλάτο, πατέρα καὶ γυιό, γενῆκαν στενώτερες (ΓΠ 182). Τὸ σχολεῖο στὸ Χαρβάτι τὸ ἔχτισε ὁ Θεοφιλάτος καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ τὸ ὑψηλὸ φρόνημα καὶ τὴν ἀνώτερη ἀντίληψή του. Ο Νήφωνας ἔμεινε κοντά στὸ Θεοφιλάτο ὡς τὸ θάνατό του. Τὶς μεγάλες γιορτές, ἰδίως τὶς Λαμπρές, ὁ Θεοφιλάτος καλούσε τὸν Ππδ. ταχικά στὸ Χαρβάτι, κι ἔτσι, μπορούμε νὰ πούμε, ἀπὸ τὰ 1885 ὡς τὰ 1900 τὶς περισσότερες πασχαλιές του, τὶς περνούσε συνεορταστής, ψάλτης καὶ συμποσιαστής τῆς ἀνυπόκριτης ἀγάπης καὶ χριστιανικῆς γενναιότητας τοῦ Θεοφιλάτου, ποὺ τὸν πειριποιόταν δυὸς καὶ τρεῖς μέρες πλουσιοπάροχα. Σώθηκε ἔνα γράμμα ἡ μᾶλλον τελεσίγραφο τοῦ Θεοφιλάτου ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικὸ τῆς φιλίας καὶ τῆς οἰκειότητας. «Αλέκο, τοῦ γράφει ὁ Ν. Θεοφιλάτος, Χριστὸς ἀνέστη. Πεινῶ καὶ τρώγω ὡδα, ἔλα νὰ σὲ ἵδω καὶ φέρε καὶ τὸν Τσάμην», τὸ φύλακα τοῦ σπιτιοῦ του στὴν Αθήνα, κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Merlier (ΓΠ 182). Μὰ γιὰ τὸν Τσάμη κάνει λόγο δὲ διοικητής Ππδ. (Π 214). Ήταν «ἀπόστρατος διακριθεὶς εἰς τὴν καταδίωξιν τῆς ληστείας». Μαζὶ μὲ τὸν Τσάμην ἀναφέρει καὶ δυὸς ἄλλους ἀκόμα, ποὺ συναντούσε τακτικὰ στὸ Χαρβάτι, τὸ Νικόλα, ἥρωας τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης, καὶ τὸν Αντώνη, «τὸν ἐπιλεγόμενον Βουλγαρομάστιγα, δύστις εἶναι ιστορία μόνος του».

‘Οστόσο καὶ στὸ Χαρβάτι, πολλὲς φορές, δὲν βρίσκει τὴν ἡσυχία του. Κι ἐκεῖ ἄναβαν οἱ βλάχοι βεγγαλικά. Καὶ προσθέτει: «ἀλλ’ ὅσον καὶ ἀν φεύγη τις τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν τύρβην των, ὅσον ἀμιγώς καὶ ἀν ἐπιθυμῆντας έορτάσῃ τὰς ἡμέρας ταύτας, τὸ φάσμα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ τὸν ἀκολουθεῖ παντοῦ, βῆμα πρὸς βῆμα, τὰ προϊόντα τῶν νεωτέρων ἔφευρέσεων τὸν καταδιώκουν, ἀδύνατον δὲ νὰ μείνη τις ἥσυχος οὐδὲ στιγμὴν» (Π 214). Ἐκεῖ μέσα στὴ φύση, μὲ τὴν ἀνάπαυση καὶ τὴ μοναξίᾳ, ἄνοιγε ἡ ψυχὴ του καὶ νόμιζε, καθὼς ἀνάσαινε τὸ θυμάρι καὶ τὸ φλησκούνι, πῶς βρίσκεται στὸ νησί, κάπου ἐκεῖ στὴ ρεμματιά τῆς Κονίστριας! Στὸ παρεκκλήσι χοροστατοῦσε δὲ Νήφωνας, ἔψελνε δὲ Ππδ. βιηθοῦσε δὲ Θεοφιλάτος, πολλὲς φορές ἔπαιρναν καὶ τὸ Χριστοφόλη ὡς ἀριστερὸς ψάλτη καὶ λαμπαδάριο. Μὰ συνήθως ἀριστερὸς ψάλτης ἦταν δὲ Θεοφιλάτος, ποὺ εἶχε φωνὴ καλὴ καὶ γνώριζε βυζαντινὴ μουσικὴ. Καλοθοῦσε καὶ ἀλλους φίλους, ποὺ τοὺς βρίσκουμε νὰ γυρίζουν μὲ τὸν Ππδ. πίσω στὴν πόλη. (ΙΗ 135). Γινόταν ὅρθροι, μεγάλοι ἔσπερινοι, ἔπιτάφιοι, ἀναστάσιμες ἀκολουθίες κατὰ τὸν αὐστηρὸς ἀγιορίτικο τρόπο. Μαζεύοταν οἱ ἀγρότες, οἱ χωριάτες, οἱ βοσκοί, οἱ ξοχάρηδες καὶ ξωμάχοι κι ἐκεῖ μέσος στὴν ἑρημικὴν ἀπλότητα καὶ ψυχικὴ ἀρχοντιά, ἀντιχοῦσαν τὰ ἀπόκοσμα μελωδήματα τοῦ Ππδ. Ἀποθανάτισε δὲ τὸ Θεοφιλάτο στὰ διηγημάτα του μὲ τὸ ψευδώνυμο: Γιάννης Πεντελιώτης. Γιάννη ἔλεγαν τὸν πατέρα τοῦ Νικ. Θεοφιλάτου. «... χάρις, γράφει δὲ Ππδ. εἰς τὴν φιλάδελφον προθυμίαν τοῦ χωρικοῦ καὶ ἀρχοντικοῦ φίλου μου κυρ.-Γιάννη Πεντελιώτου, ἀξιούμαι σχεδὸν κατ’ ἔτος ἀνελλιπῶς, κατὰ τὰς περιδόξους ταύτας ἡμέρας [τοῦ Πάσχα], νὰ συμψάλλω ἐναμίλλως μετ’ αὐτοῦ, ὑποβαστάζοντος διὰ τῆς χειρὸς τὰ γυαλιά του, ἀγαπῶντος τὸ πολιτικὸν ὑφος, εἰς τὸν μικρὸν ἀγροτικὸν ναῖσκον τοῦ χωρίου Θ., ὅπου μυροβιολῆ ἐλισσόμενον εἰς κυανοῦς στεφάνους τὸ μοσχολίβανον...». Κι ἀλλοῦ: «...νὰ κάμη τὴν ἔξοχικὴν ἑκδρομὴν καὶ νὰ δεχθῇ τὴν φιλοξενίαν τοῦ πλουσίου ιδιοκτήτου τῆς ἐπαύλεως, νὰ ἔλθῃ νὰ κάμη Πάσχα εἰς τὸ χωρίον, νὰ κοιμηθῇ σχεδὸν ὡς τὸ μεσημέρι τὸ Μέγα Σάββατον...» (ΙΗ 127). Καὶ πάλι «... ἔξηλθε ἔξω τῆς ἐπαύλεως τῆς ἀνηκούσης εἰς πλούσιον κτηματίαν, ὅπου ἐφιλοξενεῖτο χάριν τῶν ἔορτῶν τοῦ Πάσχα» (ΙΗ 124). Καὶ πάλι «... ἐφέτος τὸ μισοσαράκοστον μοῦ ἐπρότεινεν δὲ μπάρμπα-Πίπης, ἀν ἥθελα νὰ τὸν συνοδεύσω εἰς τὴν προσκύνησιν ταύτην [στὸν “Αγιο Σπυρίδωνα, στὸν Πειραιᾶ], θὰ προσέχωρουν δὲ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν του, ἀν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν δὲν εἶχα τὴν συνήθειαν νὰ ἔορτάζω ἑκτὸς τοῦ “Αστεως τὸ “Αγιον Πάσχα...» (Γ 44). Ἐκεῖ εὔρισκε καὶ τὸν ἀδελφικὸν του φίλο Νήφωνα, κι ὅταν, ὕστερα ἀπ’ τὸ πλούσιο φαγοπότι, τῶστρωναν στὸ πιοτὸ καὶ ξυπνοῦσε τὸ κέφι κι ὅρχιζαν τὰ ἀλέγκρα ἀναστάσιμα, χορευτικά, γοργά καὶ πανηγυρικά τροπάρια, δὲν ξεχώριζε τὴ Σκίαθο ἀπ’ τὸ Χαρβάτι. Ἀναπαυόταν καὶ γαλήνευε τότε ἡ πικροκυματοῦσα θάλασσα τῆς ἀσύγαστης νοσταλγίας του. Μά, γύρω στὰ 1891 (ἀφοῦ τὸ Φλεβάρη τοῦ 1892 γράφει τὸν Καλόγερο, μὲ ήρωα τὸ Νήφωνα, ποὺ δὲ θὰ τὸν ἔγραφε ἄν ζούσε), δὲ κακόμοιρος Νήφωνας «μετέστη πρὸς Κύριον». Πέθανε ἀλκοολικός! “Ο θάνατός του δὲν ἔ-

φησε ἀσυγκίνητο τὸν αἰσθηματικὸν Ππδ. Ἡταν δὲ Νήφωνας μεγάλη ψυχή, τόσο στενά καὶ τόσο γλυκά δεμένος μὲ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ Ππδ. Ὄταν μετὰ τὸ θάνατό του ἀνέβαινε στὸ Χαρβάτι, στεκόταν σιωπηλὸς στὸν ἀπομόναχο τάφο του κι ἀνακαλοῦσε στὴ μνήμη του μιὰν ὀλάκαιρη ζωὴ—τὴ ζωὴ του, ποὺ ἔφθινε κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της, ἀνώφελη καὶ τυραγνισμένη. Στὸ Χαρβάτι ξετυλίγεται τὸ αἰσθηματικὸν διήγημά του, ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἡ Βλαχοπούλα», δπου ἀγωνίζεται δὲ χριστιανὸς καὶ δὲ ἀνθρωπος, ποὺ παραδέρνει σκλάβιος στὰ δεσμὰ τῆς φύσης.

46) Ὁ κοσμοκαλόγερος. Πραγματικά, ἂν ἔπεισε στὸν πειρασμό, αὐτὸς θὰ παραμόνευε ἐκεῖ στὸ Χαρβάτι, δπου μέσα στὴν ἀνάπαυση καὶ στὴν καλοπέραση, μέσα στὸν ἀνοιξιάτικο ἔρωτικὸ δργασμὸ τῆς φύσης, ξυπνοῦσε τὸ ἔνστικτο καὶ φτεροκοποῦσε ἔρωτευμένη ἡ ψυχή. Ἡ νειότη ἐπαναστατοῦσε μὲ δλα τὰ δικαιώματά της. Οἱ φλέβες φούσκωναν ἀπὸ τὸ ζεστὸ αἷμα τῶν σαράντα χρόνων. Εἶχε βγῆ ν' ἀνεσάνει μέσα στὴ φύση ἔξω ἀπ' τὴν ἔπαυλη, ξαπλώθηκε στὴ χλόη, ἀνακλαδίστηκε σὰ σὲ πουπουλένιο ἔρωτικὸ κρεββάτι, κι ἐνῶ ἡ παρθενιά του τὸν κρατοῦσε μέσα στὴν ἀδριστὴ αἰσθησιακὴ μέθη, ἀγναντεύει στὴν ἀκρη τοῦ χωραφιοῦ τὴν κόκκινη μπόλια τῆς χωριατοπούλας, τὸν ἀναδεύτο κόρφο της, ἄ! ἐκεῖνα τὰ «στέρνα εὔκολπα σχηματισμένα ὅπισθεν τῆς ἐμπροσθέλλας τῆς τῆς λευκῆς, ἐκείνη ἡ μεταξωτὴ κοκκίνη ταινία!...».

Ο Πάνος Δημούλης ἦσθανετο τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐπανερχόμενα εἰς τὴν μνήμην του δλα τὰ ὄνειρα, δλας τὰς μυστηριώδεις τέρψεις, δλας τὰς ἀνεδηγήτους φρικιάσεις τῆς πρώτης νεότητος, τῆς ὁρας, καθ' ἥν ἔξεγειρεται τὸ πρδτον ἡ καρδία καὶ ἡ ζωὴ γίνεται ἐν μὲ τὸν ἔρωτα...” Α! περικαλλής μορφή, ἄ! ὄνειρον, ἄ! ὀπτασία, ἄ! καλλίμορφος χωριατοπούλα!...” Τρέμει σύγκορμος, ἡ καρδιὰ σφυροκοπᾶ, μουδιάζουν τὰ ἀκρα. Ό πειρασμὸς πλησιάζει καὶ ξυπνᾶ, μ' ὅλη τὴν δρμή του, δὲ ἀνεξιλέωτος, δὲ αὐστηρός, δὲ ἀσυμβίβαστος χριστιανός γιὰ νὰ τὸν κατατροπώσει. «Τί ἥλθεις βλαχοπούλα; Τί θέλεις ἀπὸ ἐμέ; Φύγε βλαχοπούλα, μὴ μὲ κολάζης, χωρὶς νὰ μὲ συμπονῆς, μὴ μὲ ἐνοχλῆς χωρὶς νὰ μὲ γνωρίζῃς! Πῶς νὰ καταπράσων τὴν φαντασία μου, σήμερον μέγα Σάββατον; Πῶς νὰ ὑπάγω νὰ μεταλάβω, τὴν νύκτα, εἰς τὴν ἀνάστασαν βλαχοπούλα; Ἄλλ’ ἔγω διὰ τοῦτο ἥλθα εἰς τὸ χωρίον, ὀφεῦ ἔξωμοιογήθη κχέες. διὰ νὰ μὴ προλάβω νὰ κάμω ἄλλα κρίματα, ἔως οὗ ἀξιωθῶ νὰ μεταλάβω αὔριον. Καὶ τώρα πῶς νὰ μεταλάβω, βλαχοπούλα!» (ΙΗ 127-8). Μὰ ὡς ἔδω! «Ἀκαιροὶ καὶ ὑπερβολικαὶ» τὸν φαίνονται ἀμέσως οἱ σκέψεις του καὶ οἱ διαθέσεις του γιὰ τὴ βλαχοπούλα. Παρουσιάζεται δὲ ἀγαπητικός της, οἱ νέοι ἀρχίζουν τὸ κουβεντολόγι τῆς ἀγάπης κι δὲ Πάνος Δημούλης [είναι μεταγραμματισμὸς τοῦ ὄνοματός του], τραβιέται στὸ παρεκκλήσιο γιὰ νὰ ἔξαγνιστῇ καὶ νὰ προετοιμαστῇ γιὰ τὴ θεία κοινωνία. Γιὰ νὰ είναι δμως εἰλικρινής, προσθέτει στὸ τέλος (ΙΗ 135), πῶς φθονούσε δλοψύχως καὶ μὲ αἰσθημα μελαχολίας, ἀγαπητικό, ποὺ «ἔμελε μετά μίαν ἐβδομάδα νὰ στεφθῇ εἰς γάμιον μετά τῆς ὥρας λιγυρᾶς βλαχοπούλας...».

Ἄργοτερα δμως δὲ πειρασμὸς τὸν περικύκλωσε μὲ προκλητικώτερη μορφή. Διηγεῖται τὸ περιστατικὸ πάλι δὲδιος. Ἡ σπιτονοικοκυρά του, ἡ κυρά Ἀχιλλέϊνα, τὸν πλησιάζει κάποτε καὶ τοῦ κάνει γλυκὰ μάτια μ' ἀνεστούμπωμένα μπράτσα, μὲ μαργιόλικο ὄφος, μὲ δελεαστικὸ τρόπο, ἀρχίζει νὰ κατηγορεῖ τὸν ἀντρα τῆς τὸν μπεκρή, νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν ἀσωτία του καὶ τέλος ζητᾶ ἀπ' τὸν Ππδ. δανεικά. «Ἐβγαλα, γράφει, ἔν πεντάδραχμον ἀπὸ τὸ Ισχνὸν θυλάκιον καὶ τῆς τὸ ἐνεχείρισα, ἀποστρέφων τὸ δῆμα ἀπὸ τοὺς βρα-

χίονας τούς γυμνούς καὶ κοιτάζων ἐπιμόνως τὸ μοῦτρο τὸ σκυλῆσιο, ὃς ἀντίδοτον βεβαίως κατὰ τῆς γοητείας, ὃς ἀποκρουστικὸν κατὰ τῆς ἔλξεως. Καὶ πάραυτα ἔφυγα...» (Π 124). Φεύγοντας θὰ ἔλεγε καὶ θὰ ξανάλεγε μὲθισμένη της φτωχογειτονιάς στην κόρη τῆς πειρασμοῦ τὴν γραφική ρήση: «'Ο ἀντοφθαλμῶν ἡδοναῖς, στεφανοῖς ζωὴν αὐτοῦ». Μᾶς δόθηκε ἀφορμὴ σὲ προηγούμενα κεφάλαια νὰ μιλήσουμε γιὰ τοὺς νεανικούς ἔρωτές του. Τὸ Μπραΐνακι, ἡ Παλύμνια, τὸ Λασιώ, ἡ Μοσχούλα, ἡ Περμαχούλα εἶναι συμβολικὰ δύναματα τῆς ἀγάπης του, μορφὲς ἔξιδανικευμένες, ποὺ δὲν τολμᾶ νὰ τὶς δῇ μὲ μάτι καθαρὰ σεξουαλικό, δημως τὸ μαντεύεις ἀπὸ παντοῦ, πῶς εἶναι γεννήματα τοῦ ἔρωτισμοῦ του. Γιὰ τὴν κόρη τῆς φτωχογειτονιάς στὴν 'Αθήνα ἔγραφε στίχους πολὺ ρωμαντικούς, πολὺ παθητικούς. Ἡταν τότε φοιτητὴς ἀκόμα. Τὴν ἀναθυμάται μὲ χάζι στὰ τελευταῖα του ἔργα (Ι 61-2).

«...Καὶ ποὺ νὰ σ' ἔβλεπε τώρα ἀπὸ πουθενὰ ἡ Περμαχούλα, τοῦ κάνει δὲ φίλος του.—Ποιὰ Περμαχούλα; εἰπα ἔξαφνισθεὶς ἔγω.—Ἐκείνη ποὺ ξεύρεις... ἡ λατρευτὴ σου!—Δὲν εἶναι καμμία λατρευτὴ μου!... εἰπα μετὰ δυσφορίας. —'Α! τὴν ὀρνέτσια; ἀπὸ τώρα! εἰπε μὲ ἀλλόκοτον ἥθος δὲ Σταμάτης.—Μήν ἔτρελλαθης φίλε μου?—'Εγώ; καὶ τὶ σοῦ φταίω; 'Εσύ γνωρίζεις τὸν τρόπον. 'Ημπορεῖς νὰ τὴν καταρασθῆς κι αὐτὴν, ν' ἀσχημίσῃς, δπως ἡ ἄλλη.—Ποιὰ ἄλλη; Τούλαχιστον ἔται ἔγραφες τὰ παληὰ χρόνια σ' ἔνα ποίημά σου. Δὲν θυμάσαι;—Πότε;—Τὸν καιρόν, ποὺ ἔγραφες στίχους... "Οταν ἑκατοικούσαμε μαζὶ, κάτω ἀπὸ τὴν 'Ακρόπολιν, στὸ Ριζόκαστρο..." Οταν ἔγω εἶχα τρία χρόνια εἰς τὴν πρώτην τοῦ γυμνασίου. 'Εγώ ἔκλεισα τοὺς δόθαλμούς κι ἐσιώπησα.—'Ενθυμοῦμαι κάτι στίχους σου... Μᾶς πολὺ ρωμαντικούς... Μήπως ἔμιμενσο τὸν 'Αχιλλέα Παράσχον τότε; "Ακούσε:

Εἰς ἔνα μνῆμ' ἀγγώριστο μικροῦ κοιμητηρίου,
δὲν θέλω νὰ τὸ βλέπωσιν ἀκτίνες τοῦ ἥλου
μηδὲ κυπάρισσος σκαιά, μήδ' ἀπεχθῆς ἵτεα,
νὰ τὸ σκιάδης' καταιγίς ἀς τὸ κτυπᾶ βιαία!
καὶ δὲν ποιῶ θυμίαμα, δὲν θέλω ψαλμῳδίαν.
νὰ ἔλθῃς μόνον σὲ ζητῶ, μίαν θαυμήν πρωτίαν,
νὰ βρέξῃς μ' ἔνα δάκρυ σου τὸ διψασμένον χῆμα,
κι ἀς σβύσῃ μὲ τὸ δάκρυ σου καὶ τ' ὅντιμά μου ἀκόμια.

Τοὺς θυμᾶσαι αὐτοὺς τοὺς στίχους; ἡρώτησεν δὲ Σταμάτης.—Δὲν ξέρω!...—"Ετοι ἐτελείων" ἔνα ποίημά σου. "Ἐν ἄλλῳ ἄρχιζεν ὡς ἔξης:

Δὲν ἔχω πλειὰ παράπονο, σ' ἔσθ δὲν ἔχω, κόρον·
τὸν πόνον, ποὺ τὸ στήθος μου ἔξέρνα, δὲν ἔχώρει·
θὰ τὸν χωρέστης' ἡ ἄβυσσος, ἡ γῆ θὰ τὸν χωρέσῃ·
είναι βαθὺ τὸ πέσιμο, ποὺ η φτέρνα μου θὰ πέσῃ.

Κι αὐτοὺς τοὺς ἔξέχασες;—'Βέβαια!... εἶπα.—'Ενθυμεῖσαι τούλαχιστον τὴν συνέχειαν αὐτῶν τῶν στίχων, ποὺ ἔγραφες ἔνα καιρόν;

Σύ, ποὺ θάμπωσες τὸν ἥλιο, ποὺ σ' ἔξηλειψ' ἡ αὔγη,
σπέρμα οὐδάνιο, οιχμένο, ποὺ σ' ἔβλαστησε στὴ γῆ...

'Ενθυμεῖσαι; τοῦ λέει περίεργα δὲ φίλος του.—"Οχι! ἀποκρίνεται στὸ πεῖσμα τῆς μικρολογίας του δὲ Ππδ. ..."²"Ω! οἱ ἀγάπες, οἱ ἀγάπεις!..» δναφωνεῖ ἀλλοῦ (Ι 22), καὶ θυμᾶται ἔνα παλιὸ δίστιχό του, ποὺ εἶναι σωστὸ τεφαρίκι.

'Αγάπες ταξιδιώρες, στὸ κῦμα τὸ θιλό³
κι ἔβρύνιας' ἡ βαρκούλα κι ἐπέσαν στὸ γιαλό!...»

'Αλλοι, ύπαινισσεται τὸν ἴδιο τὸν ἔαυτό του, μὲ τὸ ψευτόνομα τοῦ Σπύρου Βεργουδῆ, πρωτοετῆ τῆς φιλολογίας, ἐπιμελῆ καὶ φτωχοῦ, ποὺ κατοικεῖ στὴν πολυκατοικία τοῦ κύρ-Ζαχαρία καὶ κολάζεται ἀπὸ τὰ καμώματα καὶ τὶς μαργιολιές τῆς Μέλπως καὶ τῆς Κούλας,

δυό διαβολοκόριτσων της γειτονιάς (Π 34). 'Ο Μαλακάσης, κατά τά 1906, είχε τήν περιέργεια νά ρωτήσει τὸν Ππδ. ἀνέρωτεύτηκε ποτέ. Στήν ἀρχὴ ἀποκρίθηκε ἀρνητικά: «Ποτέ! εἰπε. Τί χριστιανὸς εἴμαι νᾶχω δυό ἀμαρτήματα. Δὲν φτάνει, ποὺ πίνω;». Σὲ λίγο ὅμως ὁ χριστιανὸς ἔκανε τήν ἐξομολόγησή του, γιὰ νὰ ξαλαφρώσει παράλληλα κι ἀπὸ τ' ἄθελο ψέμμα του. Τοῦ διηγήθηκε λοιπὸν ἐμπιστευτικά τὸ ἀμάρτημά του. Είχε κατεβῆ στήν 'Αθήνα μιὰ μακρινὴ ξαδέρφη του καὶ ἔπιασε τήν διπλανὴ κάμαρη στὸ σπίτι ποὺ ἔμεινε στοῦ Ψυρῆ. Τὸν κέντησε ἀπόκρυφα ἡ ὁμορφιά της (BK 467).

«Ἡ ἀφέλειά της, ἡ χάρη της, ἡ χλωμάδα ἔκεινη τοῦ προσώπου της, τὸ σύνολό της ὅλο μὲ καταμάγεψε. Θεέ μου, εἶπα μέσα μου εἶναι νὰ χαθῶ. Σῶσε με Κύριε! Ὁστόσο τήν ὁργὴ τοῦ Κυρίου τήν ἀψήφισα κι ἔνα βράδι, ποὺ εἶχε ἀνομμένο τὸ φῶς τῆς κάμαράς της, μπῆκα στή δική μου, σιγοπάτησα καὶ σίμωσα στή μεσόπορτα καὶ ἔσκυψα καὶ εἶδα ἀπὸ τήν κλειδαριά τήν ἔξαδέρφη μου νά γύνεται... Ἀπέστρεψα τὸ πρόσωπο, ἔκαμα τὸ σταυρό μου καὶ ἀπεμακρύνθη. Αἰσχυνόμην καὶ ἔτρεμα. Ἀργότερα σηκώθηκα καὶ ξαναπλήσιασα τήν πόρτα καὶ ἔσκυψα. Τὸ φῶς ήταν ἀναμμένο πάντα καὶ ἡ ἔξαδέλφη μου κοιμόταν. Τὴν φορὰ αὐτὴ οὔτε ἔτρεμα οὔτε ἐντρεπόμουν. Στάθηκα ἔκει κοιτάζοντας ἀπὸ τήν κλειδαριάν καὶ ἀπελάσμανα. Μὲ κλεισμένα τὰ μάτια, μὲ πλεγμένα γύρω στὸ μέτωπο τὸ μαλλιά, χλωμὴ ὅπως ήταν, ἔμοιαζε σὰν πεθαμένη. Δὲν τὴν ἔχόρτανα. «Ομάδα ἀργότερα μιὰ λύτη μὲ κατέλαβε καὶ μιὰ μετάνοια. «Ἐκαμα γιὰ δεύτερη φορὰ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ κατακλιθεὶς ἐκοιμήθηκα ἔως τὸ πρωΐ τὸν ἥσυχον ὑπένον ἐνὸς παιδίου. Τὴν ἀλληγ ἡμέραν ἔσπευσα εἰς ἔξαγνισμόν, ἐπροσευχήθην καὶ ἔκτοτε διὰ λίγον κατρόν, ποὺ ἔμειναμε ύπό τὴν ἴδιαν στέγην, δὲν τὴν ἐπρόσεξα καὶ δὲν τὴν ἐφρόντισα παρὰ ὃς πρεσβύτερος ἀδελφός». Σὲ λίγα χρόνια πεθαίνει ἡ ξαδέρφη του κι ὁ Ππδ. ζήτησε ἀπὸ τὸ Μαλακάση ἔνα μανύρο λαμπιδέτη γιὰ τὸ πένθος του. «Ξέρεις, τοῦ εἶπε ἐμπιστευτικά... τὸ κορίτο ποὺ εἶχα κοιτάζει ἀπὸ τὴν κλειδαριά!...»

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, παρ' ὅλο ποὺ ἔχει μερικές ἀνακρίβειες στὶς λεπτομέρειές του, ὀδφειλόμενες σὲ παραδρομὴ ἡ σὲ λησμοσύνη, εἶναι στὴ βάση του αὐθεντικὸ καὶ ταιριάζει μὲ τὴ βαθύτερη ψυχονοτροπία τοῦ χριστιανικοῦ καὶ καλογηρικοῦ Ππδ., μᾶς εἰσάγει κιόλας στὸ σπαραχτικὸ κι ἀνεξιλέωτο δράμα τῆς ψυχῆς του, ποὺ τὸν βασάνισε σκληρὰ σ' ὅλη του τὴ ζωή. Εἶναι ἡ πάλη τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ χριστιανό, ἡ σύγκρουση τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὸν πειρασμὸ τῆς σάρκας. «Ο ἐμβλέψας γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν, ἦδη ἐμοίχευσεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ...». Τὶ φριχτὴ ἀντινομία! νὰ παλεύεις ἀνάμεσα σὲ δυό φωτιές καὶ νὰ μὴ βρίσκεις ποτὲ τὴν ἀνάπτωση καὶ τὴν Ισορροπία. Τὴν ἀχάριστη καὶ τραγικὴ αὐτὴ πάλη τῆς ψυχῆς τὴν ύποτύπωσε στὸ φοβερὸ—γεμάτο δέος καὶ κόλαση!—διήγημά του: 'Ο Καλόγερος (IH 150 κπ.), γραμμένο εἰς μνήμην καὶ εἰς ἀνάπτωσιν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀγαπημένου τευ Νήφωνα, λίγους μῆνες μετὰ τὸ θάνατό του. Εἶναι ἡ ψυχολογία τοῦ μοναχοῦ, ποὺ ἀφήνει τὸ μοναστήρι καὶ κυλιέται στὸν κόσμο. Εἶναι ἡ ψυχολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Ππδ. καὶ τὸ ὅμολογει σ' ἔνα σημεῖο τοῦ διηγήματος ... μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ ἀναγνώστου παρενεβάλαμεν καὶ ἡμεῖς ὀλίγας ἰδέας ἀτομικάς μας εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀτυχοῦς καλογήρου» (IH 168). 'Ο δείλαιος δὲ Νήφωνας παρ' ὅλη τὴν ἀντίδραση καὶ τὴν ἀγνεία του, ἔκει στοὺς 'Αγίους 'Αναργύρους, ξελογιάστηκε ἀπὸ τὶς προκλητικές γειτονισσες, καὶ καλεσμένος πήγε νύχτα στὸ σπίτι τους, ποὺ ἦταν ἀγνάντια στὸ κελλί του, «καὶ δτε

ἀπῆλθεν εἰς τὸ κελλίον του, πλησίον τοῦ ναοῦ, εἶχεν εἰς τὸ πρόσωπον ἐπὶ πολλὴν ὤραν, τὴν αἴσθησιν τῆς ἐπιψαύσεως τῆς σαρκὸς καὶ ὡσφραίνετο ὡς ὀσμὴν χώματος... καὶ αὐθορμήτως ἥρχισε νὰ πλύνῃ τὸ στόμα, τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χειράς του...» (ΙΗ 177). 'Ο ύπνος του εἶναι γεμάτος δύτασίες φοβερές «...δὲ καλόγερος ἔτινάζετο φρίσσων ἐπὶ τῆς κλίνης του, ἔξυπνα τρέμων καὶ πάλιν ἔβυθιζετο εἰς νάρκην καὶ κάρωσιν» (ΙΗ 178). 'Ηταν ή ἀγωνία τῆς κολασμένης ψυχῆς του. Τὸ πρωΐ χωρὶς καμμιά εἰδοποίηση παίρνει τὰ μάτια του καὶ φεύγει δὲ Νήφωνας στὴ μετάνοιά του γιὰ ἔξιλασμό! Γλύτωσε ἀπ' τὸν κόσμο, νίκησε τὸν πειρασμὸ—ἔτσι τὸ ἥθελε δΠπδ., γιατὶ στὴν πραγματικότητα δὲ Νήφωνάς δὲν ἔφυγε στὸ "Ορος, μὰ πῆγε, καθὼς εἴδαμε, παπᾶς καὶ δάσκαλος στὸ Χαρβάτι.

Φύση παθητικὴ κι αἰσθηματικὴ δ Ππδ. συγκινήθηκε στ' ἀκαταστάλαχτα χρόνια τῆς νιότης του ἀπὸ τή γυναῖκα. 'Ο Ἰδιος ἀναθυμάται κάπου τίς ἐφηβικὲς συγκινήσεις του, τίς «μυστηριώδεις τέρψεις, δλας τὰς ἀνεξηγήτους φρικιάσεις τῆς πρώτης νεότητος, τῆς ὥρας καθ' ἥν ἔξεγειρεται τὸ πρῶτον ἡ καρδία καὶ ἡ ζωὴ γίνεται ἐν μὲ τὸν ἔρωτα...» (ΙΗ 125). 'Η Πολύμνια (Ε 30) εἶναι μιὰ μορφὴ τοῦ προεφηβικοῦ του αἰσθητισμοῦ, δπου τὸ ἔρωτικὸ αἰσθημα εἶναι θαυμασμός, ἀνεπίγνωστη ἔλξη, λατρεία, παιδικὴ μέθη (Ε 30). 'Η Λιαλιώ (Δ 1 κπ.) εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἐφηβικοῦ του ἔρωτισμοῦ, ποὺ ἔχει πάρει πιὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὸ περιεχόμενό του. 'Η συγκίνηση γίνεται αἰσθησιακή, δ καύμός τῆς σάρκας ἔχει ρίξει πιὰ τίς πρῶτες δειλές κι ἀδύνατες φλόγες του, «... δὲ νέος ἔκυψε περιπαθῶς καὶ τῆς ἐφίλησε τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων τῆς χειρός της» (Δ 8), ἡ καρδιά του φλογίζεται (Δ 10), εἶναι πάνου στὰ δεκαοχτώ χρόνια του, δρμητικός, ἀνυπόταχτος, μὲ τὴν ἀνδρικὴ τάση τῆς ἀπαγωγῆς καὶ τῆς κατάχτησης. 'Η Μοσχούλα (Β 97 κπ.) εἶναι τὸ δύνειρο, δπου ἀξιώνεται νὰ βρῆ πραγματωμένο τὸν πόθο του, νὰ χαρῇ μὲ τὰ μάτια του τὸ γυμνὸ σῶμα, νὰ τὸ πιάσει στὴν ἀγκαλιά του. 'Ονειρο, δχι πραγματικότητα—κι αὐτὸ εἶναι ποὺ βαραίνει στὴν ψυχαναλυτικὴ ἔρμηνεία τοῦ ἔρωτισμοῦ του. Γιατὶ πρὶν καλά-καλά ἀποκρυσταλλωθῆ στὴν τελικὴ φάση του τὸ ἔνστικτο, πρὶν ἀκόμα πάρει τὴ μόνιμη καὶ καθαρὴ ἔρωτικὴ του μορφὴ, πρόφτασε ἡ θρησκευτικὴ φοβέρα καὶ τὸ καταπλάκωσε αὐταρχικά κι ἀλύπητα στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του. 'Ο χριστιανικὸς νόμος τὸν κρατᾷ δέσμῳ στὴν ἀλύγιστη αὐστηρότητά του, οὔτε τὸ μάτι νὰ δῆ, οὔτε ἡ ψυχὴ νὰ ποθήσει, οὔτε ἡ δρμὴ νὰ πραγματωθῇ—δλα εἶναι μοιχεία, ἀμάρτημα, πειρασμός, κόλαση. «'Ο ἐμβλέψας γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν, ἦδη ἐμοίχευσεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ». 'Η μοιχεία τῆς ψυχῆς, τοῦ ματιοῦ, τοῦ ὄνειρου—νὰ τὸ βάσανο!... "Ομως δὲ ἔρωτικὸς δυναμισμὸς διαφεντεύει δλο μας τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, βασιλεύει μέσα στὸ χάος, μέσα στὴν σκοτεινὴ ἀβύσσο τῆς ψυχῆς, κυρίαρχος καὶ δυνάστης τοῦ σκότους καὶ τοῦ φωτός της. 'Η παντοδυναμία του ξαπλώνεται παντοῦ. Εἶναι τὸ προζύμι τῆς ζωῆς, ἡ ἀγαθὴ πηγὴ τῆς δημιουργίας, τὸ μεδούλι τῆς ὅπαρξης. Ποιὸς ν' ἀντισταθῇ στὸν ἔρωτα; 'Απὸ δὲ ἔχει τὴν ἀρχὴ του τὸ δρᾶμα τοῦ Ππδ., ποὺ βαραίνει ἀλογάριαστα καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο του. 'Η ἀσκηση, ἡ προσευχή,

ή νηστεία, ή βαθειά πίστη, ή ἀποχή, παράλληλα ή βιοπάλη καὶ τὸ κρασί, τὸν κρατοῦν στὴν ἀγνεία καὶ τὸν προφυλάγουν ἀπ' τὸν πειρασμὸν τῆς σάρκας καὶ τῆς ψυχῆς. Εἶναι ταμένος, καθωσιωμένος, ἀφιερωμένος—σωστὸς **κοσμοκαλόγερος**. Δέν γνώρισε τὴν γυναῖκα, τὴν περιφρόνησε, τὴν πολέμησε, τὴν ἀπόδιωξε. Κατέβασε τὰ μάτια του, ἀπόφυγε τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ. Μὰ σὲ κάποιες χαλαρές κι ἀνέμελες στιγμές, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ πόθοι, τὰ ὅνειρα πολιορκοῦν τὴν ψυχή του καὶ τότε ἀρχίζει τὸ μαρτύριο, δὲ πόνος δὲν τοῦ χαρίζει τὸ λυτρωμό, σωτηρία δὲν ὑπάρχει ἀπὸ πουθενά, οἱ δέσες τῆς ψυχῆς ἀνοίγουν, τὰ θολὰ νερά πλημμυρίζουν τὴν ἐπιφάνειαν της, καμμιὰ δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσει τὸ ρέμμα, ν' ἀναχαιτίσει τὴν ἐπιδρομὴ τῶν σκοτεινῶν τάσεων, ποὺ ζητοῦν νὰ καταπίξουν τὴν βιούληση καὶ νὰ κερδίσουν τὴν ψυχή. 'Η ἀντινομία αὐτὴ τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὸν ἀνθρωπο, συνοδεύει τὴν ψυχικὴν ἔξελιξην τοῦ Ππδ. σ' ὅλη του τὴν ζωή. 'Ο χριστιανὸς βγαίνει πάντα νικητὴς στὴν πάλη του μὲ τὸν ἀνθρωπο. 'Ο σατανᾶς νικέται, ἔξουδενωνεται, δὲ πειρασμὸς καταπνίγεται, καταπατιέται—μὰ μὲ πόση ἀγωνία καὶ μὲ πόσες καὶ ποιεῖς ἀπώλειες!... 'Ο πόνος, τὸ βάσανο, τὸ μαρτύριο, ἡ ἀνησυχία, ἡ ἀγωνία, οἱ νύχτες τῆς ξαγρύπνιας καὶ τῶν ἀμαρτωλῶν ὄνειρων, οἱ ἀνεξήγητες μελαγχολίες, εἶναι ή κλήρο τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, ποὺ κυλιέται μέσα στὸν κόσμο καὶ συναντᾷ σὲ κάθε βῆμα του τὸν πειρασμό καὶ τὴν κόλαση. Οἱ ἀποδιωγμένες, οἱ παραπονεμένες ἐπιθυμίες ἀφήνουν πίσω, καθὼς φεύγουν διωγμένες ἀπ' τὴν ψυχή, τὴν πίκρα καὶ τὸ μαράζι. Τὸ ψυχικὸν του δρᾶμα τὸ ἐκφράζει ὑπέροχα στὸ συμβολικὸν διήγημά του 'Η Φαρμακολύτρια (B 109 κπ.). Πλανιέται μὲ τὴν ἀνησυχία του στὰ βουνά, ξαγρυπνᾶ, ὑποφέρει ἀπὸ ἀκαθόριστα αἰσθήματα, καταφεύγει στὴ βοήθεια τῆς 'Αγίας, ποὺ λύνει τὰ μάγια, ποὺ γιατρεύει τοὺς ἔρωτικούς πόνους: «Τοσάκις, γράφει, εἶχε περιεζωσμένην τὴν καρδίαν μου ἡ ἄκανθα τῆς πικρᾶς ἀγάπης, τοσάκις τὴν εἶχε περισφίγγει τὸ ἔρπετὸν πάθος τὸ δολερόν... εὐλαβούμην νά εἴπω εἰς τὴν 'Αγίαν, ἥσχυνδμην νὰ δομολογήσω πρὸς ἐμαυτόν, δτὶ ἡμην ὀψὲ ἥδη τῆς ἡλικίας, λεία τοῦ πάθους καὶ ἔρμασιν... »Ω I καὶ ὅμως, ἐτηκόμην, ὥρας-ὥρας ἐπεθύμουν, εἰ δυνατόν, νὰ ιστρευθῶ. Βοήθει 'Αγία 'Αναστασία!...» (B 113). Πηγαίνει νύχτα στὸ ξωκλήσι, κάθεται σ' ἔνα στασίδι γεμάτος παραισθήσεις καὶ ὀνειροφαντασίες. »"Ηκουον ἥχους, ψιθύρους καὶ φωνάς. Μοῦ ἐφαίνετο δτὶ οἱ ἀναμνήσεις καὶ αἱ εἰκόνες, αἱ πολιορκοῦσαι τὸν νοῦν μου, ἐλάμβανον μορφὴν καὶ σῶμα, ἐβόμβουν περὶ τὰ ὕδατα μου, ὡς σμῆνος ἀπειράριθμον πτερωτῶν ψυχῶν. Προσέβλεπον πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς 'Αγίας καὶ μοῦ ἐφαίνετο τὸσον ὥραία, δσον ἐφάνη ἐν ὀνείρῳ εἰς τὴν ἔξαδέλφην Μαχούλαν. Εἰτα μία ἄλλη μορφὴ μοῦ ἐφάνη, δτὶ ἐστάθη ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνος καὶ τὴν ἀπέκρυψε...» Εἶναι τὸ φάσμα τῆς πρωτομαγιᾶς (Π 196), εἶναι ἡ σκιαθίτισσα, ποὺ μᾶς λέει ὁ Ζερβός, πώς τὸν συγκίνησε βαθιά (ΣΤ 1γ'), εἶναι ἡ Λιασλιώ τῆς βασανισμένης του νύχτας (Π 199), εἶναι ἡ Περμαχούλα, εἶναι ἡ Ριζοκαστρίτισσα (Ι 62), εἶναι ἡ μαυροφόρα τῆς Πρωτομαγιᾶς (Π 196); Εἶναι μήπως ἡ Ιδιαίτης ἡ ἔξαδέρφη τοῦ Μαχούλα, ποὺ διηγήθηκε τὴν ἀμαρτία του στὸ Μα-

λακάση; "Ολες και καμμιά... Είναι τότε ζηδαλμα του διποδιωγμένου πόθου! Είναι ή μορφή, πού στεκόταν, παράμερα στό βάθος τής ψυχής του, διποδιωγμένη, χτυπημένη, παραπονεμένη, και στάλαζε τότε φαρμάκι και την πίκρα στήνει εύαλσθητη καρδιά του. Ζητούσε ίκετευτικά την άνάπαιση απ' την 'Αγία, τότε λυτρώμό, τή γιατριά. Μά ή φωνή, σά χρησμός, σάν καταδίκη, ή φωνή τής ψυχής άκούστηκε στό βάθος του είναι του: «Υπαγε άνιστε, διόνος θά είναι ή ζωή σου!...». 'Ο πόνος, ή δοκιμασία απ' την άδιάκοπη πάλη τής θρησκείας και τής φύσης μέσα του, αποτελεῖ άκριβώς και την ουσία τριών τραγουδιών του. Στό ένα (Π 196) ή πρωτομαγιάτικη φύση, μέσα στὸν έρωτικὸ δργασμό της, τοῦ ξυπνᾶ τὴν ἔρωτικὴ λαχτάρας και θρονιάζει στὴ ψυχή του τὸ ὡραῖο φάσμα τῆς χλωμῆς, τῆς τυραγνισμένης, τῆς μαυροφόρας κόρης, ποὺ ή άνάγκη τῆς πίστης του, τὴν έξιδανικεύει σὲ κερένια και βασανισμένη ὁμορφιὰ. Μά ή ἀγάπη γίνεται πόνος και παράπονο, γίνεται ἀλτρουϊστικὸ αἰσθημα συμπόνιας (στροφὴ γ' και δ'), τὸ «σ' ἀγάπησα», ποὺ ξεχαράζει απ' τὴν ἀρχὴ τοῦ τραγουδιοῦ, γίνεται στὸ τέλος «σ' ἐπόνεσα» και διόνος τοῦ άνθρώπου γίνεται παράκληση τοῦ χριστιανοῦ νὰ τὸν λυπηθῇ ή κόρη και νὰ τὸν σώσει απ' τὸ μαρτύριο τῆς κυριαρχίας της, τῆς μυστικῆς γοντείας της.

'Αγάπης και χαρᾶς γλυκεῖσα ὥρα'
σ' ἐπόνεος' ή ψυχή μου, ω̄ μαυροφόρα!
μή μὲ κοιτάζῃς πλειά, μή μὲ πειράζῃς,
μέ τὴ ματία σου πάψε νὰ μὲ σφάζῃς!...

"Ετσι, δηπως παρακαλεῖ, καθὼς εἰδάμε παραπάνου, τὴ βλαχοπούλα νὰ λυπηθῇ τὴν ἀγνεία του, νὰ λογαριάσει τὴ ψυχική του ζημιά. Στό ἄλλο ποίημα (Π 199), ποὺ ἐπιγράφεται «Νύχτα βασάνου» και θυμιζει τόσα και τόσα παράλληλα χωρία τοῦ ἔργου τοῦ Ππρ., ἐκφράζει άκριβώς τότε ίδιο μαρτύριο τῆς ψυχῆς του. Σὲ μιὰ νύχτα ἀγρύπνιας και ἔρωτικῆς ἀνησυχίας, τὰ πάντα κοιμήθηκαν, τ' ἀδηδόνι κι δι γκιώνης σώπασαν, ἔσβυσε τὸ πυροφάνι τοῦ φαρᾶ, τὸ Λιασιλιώ ἔκλεισε τὸ τζάμι γιὰ νὰ διθῆ σὲ γλυκὰ ὅνειρα και μόνο δι ποιητής μας ξαγρυπνᾶ στὰ βρόχια τῆς θλιβερῆς του ἀντινομίας, τοῦ ἀγιάτρευτου καῦμου του. 'Εξικετεύει κι ἐδώ μὲ παράπο νο τὴν άνάπαισή του απ' τὴ δολερή ἀγάπη, τὸν πειρασμό.

Μοναχὸς ἔγώ ἀγρυπνάω,
νυχτερεύω μοναχός·
λεημοσύνη σᾶς ζητάω
νύχτα, δόλι' ἀγάπη, φῶς!

Γίνε νύχτα συντροφιά μου
στὴ βαθειά, ἀπειρη σιγή,
ἄλλα μέσ' στήν ἀγκαλιά μου,
δός μου ἀνάπαιψη πικρὴ (Π 199).

Τρίτο ποίημα ἐμπνευσμένο απ' τὶς ἑκδρομές του στὸ Χαρβάτι και σύγχρονο (1891) μὲ τὸ πρῶτο (1892), είναι βαλμένο στὸ στόμα τοῦ ἥρωα τοῦ διηγήματος «Θέρος-ἔρως» (Π 26). 'Αγνή: και ἐδώ ή ἀγάπη του. Τὴν κλείνει κρυφά στὴ ψυχή του, τὴ συναντᾶ στὸ ὄνειρο, τὴν έξιδανικεύει στήνει τέχνη. Οἱ ἀπωθημένοι πόθοι γίνουνται «όδνείρατα μαυροφτερουγιασμένα...»!

Εἰκόν' ἀχειροποίητη, που στὴν καρδιά μου σ' εἶχα
κι εἶχα γιὰ μόνο φυλαχτό, μιὰ τῆς κορφῆς σου τρίχα,
ὄνείρατα στὸν ύπνο μου μαυροφτερουγιασμένα,
σὰν πειριστέρι στὴ σπηλιά, μ' ἐτάραξαν γιὰ σένα...
Τὴ χάρη σου τὴ σπλαχνική μή μ' ἀρνηθῆς, πουλί μου...
'Αγάπη μου αἰώνια, σγάπη ύστερνή μου! (Π 193).

"Οταν κάποτε, μὲ χίλια παρακάλια, ἔστερξε ν' ἀπαγγείλει, σὲ φιλολογικὴ παρέα, τὸ τραγούδι του αὐτό, ὁ Μητσάκης τοῦ εἶπε.—"Ετσι λοιπὸν κύρ· Ἀλέξαντρε!... "Ἐχουμε ἔρωτες καὶ τοὺς τραγουδᾶμε τόσο ὅμορφα!—Ἐγώ δὲν ἔχω ἔρωτες!... ἀποκρίθηκε ὁ Ππδ., χαμηλώνοντας τὰ μάτια. 'Ο ἡρωάς μου ἔχει!...—Μπρέ αὐτά εἶναι κολοκύθια, τοῦ κάνει ὁ Μητσάκης. Πρέπει ν' ἀγαποῦμε ἐμεῖς, γιὰ ν' ἀγαποῦνε καὶ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Τέτοια τραγούδια σὰν κι αὐτά δὲν εἶναι φιλολογία καὶ νὰ μὲ συμπαθᾶς. 'Αναβρύζουν ἀπ' τὴ ψυχὴ κι ὅταν ἡ ψυχὴ δὲν συγκλονίζεται ἀπὸ ἐνα στήμα δυνατό, δὲ μιλάει· βουβαίνεται! (BK 436). Παρ' ὅλη τὴ σύγχυση τέχνης καὶ ζωῆς, ὁ Μητσάκης δὲν ἔπεφτε ἔξω στὴν ικρίση του. Μόνο μέσα στὸ πλαίσιο, ποὺ χαράξαμε παραπάνω, εἶναι δυνατὸ νὰ νοηθοῦν καὶ νὰ ἔρμηνευτοῦν τὰ ποιήματα αὐτά, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ., ἀλλιώτικα φαίνουνται σὰν ἀντιφατικά καὶ ζεκρέμαστα μέσα στὴ συνοχὴ καὶ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ζωῆς του. Πραγματικά, ἡ καταπίεση τῆς γενετήσιας ὄρμῆς, ἡ ἀσπλαχνὴ ἀπώθηση κάθε ἔρωτικῆς τάσης καὶ ἐπιθυμίας, ποὺ ἀρχισε στὸν Ππδ. ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐφηβικὰ χρόνια καὶ τὸν συνώδεψε ώς τὸν τάφο, τὸ στραγγάλισμα μ' ἐνα λόγο τοῦ ἔρωτισμοῦ του, ἔμελλε νὰ ἔξασκήσει γενετικὴ ἐπιδραση σ' ὠρισμένα φανερώματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἔργου του, νὰ ξαπλωθῇ δὲ καὶ στὸ χαρακτῆρα του καὶ ν' ἀφήσει κι ἑκεῖ τὰ ψυχοπαθικὰ σημάδια του. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς γίνουνται γιὰ πρώτη φορά, ὅπως γιὰ πρώτη φορά ἔξετάζεται τὸ ἔργο καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ππδ. ἀτομικοψυχολογικά καὶ ψυχαναλυτικά. 'Ο ἔρωτισμός του καταπλακωμένος ἀμείλιχτα στὸ σκοτεινὸ βάθος τῆς ψυχῆς, ἐξιδανικεύθηκε σὲ θρησκευτικὴ ἀγάπη—ἀποπνευματώθηκε σὲ μεταφυσικὴ δίψα. "Ετσι φωτίζεται ἔρμηνευτικὰ ἡ ψύχωσή του μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά, ἡ θρησκολατρεία του, τὸ πάθος καὶ τὸ μεράκι του γιὰ τὸ λειτουργικὸ στοιχεῖο τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ λυρικὴ του ἐκδήλωση στὴ ψαλτικὴ—ἀλήθεια, σὰν ἔρωτευμένος, γλυκά καὶ παθητικά καὶ συναρπαστικά μελωδοῦσε!—κι ἀκόμα ἡ παιδιάτικη νοσταλγία τοῦ νησιοῦ, τοῦ σπιτιοῦ, τοῦ παιδιοῦ, κι ἐπὶ πλέον σὰν σ' ἐποικοδόμημα—ποὺ δὲν φαίνεται ὁ στύλος, ποὺ τὸ ἐνώνει μὲ τὴ βάση, μὰ ὑπάρχει στὸ βάθος—ἡ φιλοσοφικὴ του διάθεση, ἡ δίψα τῆς γνώσης, ἡ πνευματικὴ του ἐπίδοση, ὅλα εἰχαν τὴν πηγή τους στὸν ἀξεθύμαστο ἔρωτικὸ δυναμισμό. 'Η τέχνη του πάλι, ποὺ εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ ἔμφυτου ταλέντου του, εὐεργετήθηκε σημαντικὰ ἀπ' τὸν ἐμποδισμένο ἔρωτισμό, ποὺ ἀποπνευματωμένος διωχτεύθηκε στὴν περιοχὴ της, γιὰ νὰ τὴν ὁμορφήνει, νὰ τὴν ἔξαγνίσει καὶ νὰ τὴν ἔξασύλωσει. 'Η ψυχικὴ ἀναπόληση, ἡ νοσταλγικὴ διάθεση, ἡ λυρικὴ θέρμη, ὁ ἔντονος φιλοζωϊσμός, ἡ μελαγχολικὴ τάση, ἡ ὀνειροπόληση—ἡ ἔξιδανίκευση ἔξυπακούεται καὶ στὴν ἔμμονη χρήση πνευματικώτερης γλώσσας,—ὅ παγανισμός του, ὁ ἥδονισμός τῆς φυσιολατρείας του, τὸ παιγνίδισμα τοῦ ὕφους του, τὸ μυστικὸ μυρμίδισμα τοῦ λόγου του—ὅλα εἶναι ἀντίλαλοι ξεμαυλισμένου γενετήσιου πόθου, ποὺ λανθάνει ἀθώρητος στὸ ἀπώτερο ψυχικό του βάθος. 'Ο μελετητής, ποὺ θὰ ψυχαναλύσει τίς ἐκ-

δηλώσεις τοῦ Ππδ. στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ του, πρέπει νὰ στηριχτῇ στὸν ἀσκητισμό του καὶ νὰ μὴν ἀφῆσει ἀνεξέταστη καμμιὰ ἀπολύτως πτυχή, γιατὶ παντοῦ φωλιάζει τὸ ἀνικανοποίητο αἰστημα. Ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ἀποπνευματωμένες σχέσεις προϋπάρχει δὲ ὑποστατικός καὶ πρωταρχικός ἵσκιος τοῦ ἐρωτισμοῦ του. Νὰ ἔξαντλήσουμε τὸ ζήτημα δὲν εἰναι ἐδὼ δὲ τόπος, μὰ δὲν τὸ ἐπιβάλλει καὶ κανεὶς λόγος. Στὸ πέμπτο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς, δταν θὰ ἔξετάσουμε αἰσθητικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ἡ ἀνάγκη τῆς ἐρμηνείας θὰ μᾶς ξαναθυμίσει τὶς γενικές αὐτές παρατηρήσεις, ποὺ θὰ τὶς ἐπαληθεύσουμε μὲ παραδείγματα περισσότερα καὶ εἰδικῶτερα. Γιὰ τὴν ὥρα μοῦ φτάνει νὰ σημειώσω μερικὲς ἀκόμα περιπτώσεις, δπου σοβεῖ δὲ ἀνικανοποίητος αἰσθησιασμός του. Τὸ δνειρο, ποὺ τάραξε τρομερὰ τὶς χριστιανικές του νύχτες, δὲν εἰναι μόνο διέξοδος τοῦ πόθου του, μὰ καὶ πρόσχημα τῆς τέχνης του, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ εδιπλώσει τὴν τάση του μὲ κάθε προφύλαξη καὶ μετατόπιση σκοποῦ. "Ονειρο σεληνοφώτιστο εἰναι ἡ Μοσχούλα καὶ σὰν δνειρο μᾶς δίνεται, «δὲν ἔχόρταινα, γράφει, νὰ βλέπω τὸ δνειρον, τὸ πλέον εἰς τὸ κῦμα (B 105) ... ἦτον δνειρον, πλάνη, γοητεία...» (B 107). «"Ημην δ ἄνθρωπος, δστις κατώρθωσε νὰ συλλάβῃ μὲ τὰς χειράς του πρὸς στιγμὴν ἐν δνειρον, τὸ ἰδιον δνειρόν του...» (B 108), νὰ τὸ πραγματώσει δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης. Ἀλλοῦ τὰ δνειρα «τὰ εἶχεν ἀφαιρέσει ἡ ἐγρήγορσις» (B 117), ποὺ λευτερώθηκε ἀπ' τὰ δεσμὰ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ ἐλέγχου. Τὰ δὲ ἐρωτικὰ του διηγήματα, τὰ παρουσιάζει μὲ τὴν ἔνδειξη, πῶς τάχει ἀπλῶς ἀντιγράψει ἀπὸ κάπου (B 108, B 117 κἄ.), προλαβαίνει κιόλας σὲ κάθε περίπτωση νὰ μετατοπίσει τὸν ἐρωτικὸ σκοπό, νὰ τὸν ἔξιδανικεύσει σὲ ἀλτρουϊσμὸ καὶ σὲ χριστιανικὴ ἢ πλατωνικὴ ἀγάπη «... καὶ ὅπόσον διέφερεν ἀπὸ ὅλας τὰς ἰδιοτελεῖς περιπτύξεις, ἀπὸ ὅλας τὰς λυκοφίλιας καὶ τοὺς κυνέρωτας τοῦ κόσμου ἡ ἑκλεκτή, ἡ αἰθέριος ἔκεινη ἐπαφή!...» (B 108). Ο ἰδιος δμως θεωρεῖ ἀνύπαρκτο τὸν πλατωνικὸ ἔρωτα καὶ κάπου τοῦ ξεφεύγει: «Ἀλλὰ ποῦ στὸ διάβολο εἰναι δ πλατωνικὸς ἔρως δὲν τὸν βλέπω πουθενά. Ἐγὼ δσων χρόνων είμαι καὶ παντοῦ δπου ἐπῆγα, ηῦρα μόνον ἰδιοτελῆ, ἄπιστον, σαρκικὸν ἔρωτα. Δὲν εἰναι πλέον ἔρωτας στὰ χιόνια, εἰναι ἔρωτας στὰ κόπρια...» (I 20). Γέμισε δ κόσμος ἀπὸ «φράγκικες ἀγάπες» (αύτ.). Κι ἀλλοῦ μιλᾶ «έν παραβολαῖς»: «... τὰ ρόδα, τὰ δόποια εἶχον πλασθῆ ἀπὸ τὸν δημιουργὸν χωρὶς ἀκάνθας καὶ τώρα διὰ νὰ δρέψῃ τὶς ἐν ἀπὸ αὐτὰ ἀνάγκη νὰ ματώσῃ τὰ δάκτυλα... καὶ πάλιν, δταν τὸ ρόδον εἰναι ὑψηλὰ πολύ, δὲν τὸ φθάνει καὶ ἔν τανυσθῆ τις, μόνον ἀδικως ματώνει τὰ δάκτυλα καὶ καμμίαν φορὰν πέφτει καὶ σπάζει τὰ πόδια...» (ΣΤ 75). "Οπως στὸ δνειρο, σὲ μεγαλείτερη κλίμακα, ἔτοι προβάλλει τὸν αἰσθησιασμὸ του καὶ στὴν τέχνη, παρ' ὅλο ποὺ τὸν κυνηγᾶ κι ἐδὼ ἡ ἀμαρτία καὶ ἡ κατάκριση καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐκφραστῇ καθαρά. Πρωτόμωτερα εἶχε γράψει, πῶς «αἱρετώτερον εἰναι νὰ καλύπτωνται ἡ νὰ παρέρχωνται ἐν σιγῇ ἡ νὰ προλαμβάνωνται καὶ νὰ μὴ εἰσάγωνται ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὰ καυστικὰ ταῦτα βλήματα [τοῦ ἔρωτος], 'Ἡ ςη οὐτῇ εἰναι ξῖν πῦρ!...» Αργότερα δμως ἀναγκάστηκε

νὰ μετοχετεύσει τὴν ζωντανή αὐτὴ φωτιά στὴν τέχνη του, γιὰ νὰ λυτρωθῆ ἀπ' τὸν καύμό της—Ισως καὶ νὰ ἔξομολογηθῆ. Καὶ τότε ποὺ μιλᾶ ὑποκειμενικὰ καὶ μᾶς περιγράφει τὸν ἔρωτά του, μεταθέτει τὶς σκηνὲς στὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικὰ χρόνια, ὅχι μόνο γιατὶ τότε ἔνοιωσε στὴν ἔντασή τους τὰ αἰσθήματα αὐτά, ἀλλὰ γιατὶ πιστεύει, πῶς εἶναι ἡ «λέρα τῆς νιότης νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γλυτώσει τὸν πειρασμὸ καὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὸ προνόμιο τῆς συγχώρησης κι ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους κι ἀπ' τὸ Θεό. «Ἀμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μου μὴ μνησθῆς!...» λέγει τὸ γραφικό. Κι ἀλλοῦ ἀποτελώνει ὁ ἔδιος, πῶς «τὸ σπέρμα τοῦ αἰσθήματος ἄδηλον ἐκ ποίας γῆς ἀναδίδεται, ὑπὸ ποίου ἀνέμου φέρεται καὶ εἰς ποῖον ἔδαφος πίπτει...» (Α 267), καὶ πῶς «ὅ ἔρως εἶναι πλάνος καὶ ἡ νεότης εὐαπάτητος .. (Δ 18), καὶ γενικεύει τὸ στοχασμὸ του γιὰ τὴν νεανικὴ ἀδυναμία προσθέτοντας : «ἄλλα πῶς δύναται τὶς νὰ γίνῃ ἀνήρ χωρὶς ν' ἀγαπήσῃ δεκάκις τούλαχιστον καὶ δεκάκις ν' ἀπατηθῆ...» (Ε 39). «Ομως ἀντιλέγει ὁ χριστιανός, λογαριάζοντας τὴν κρίση «ὅ ἔρως εἶναι χορηγὸς γλυκείας ζωῆς καὶ πικροῦ θανάτου...» (Π 128). Καὶ κρατιέται σὲ αὐτηρὴ ἀποχὴ καὶ παρήγοριέται γιὰ τοὺς πειρασμοὺς τῆς ψυχῆς, τοῦ ὅπνου καὶ τοῦ ματιοῦ, μὲ τὰ σοφά λόγια τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. «Μακαρίζει ὁ Κύριος οὐ τούς ἔξω πάθους βιοτεύοντας οὐδὲ γάρ δυνατὸν ἐν ὑλώδει ζωῆ τὸν ἄυλον καθόλου καὶ ἀπαθῆ βίον κατορθωθῆναι». Ή ἔξομολόγησῃ, ἡ μετάνοια, ἡ νηστεία καὶ ἡ προσευχὴ καθαρίζουν τὴν ψυχὴ ἀπ' τοὺς ρύπους τῆς ἀμαρτίας, ποὺ εἰβράζουν ἀνεπάντεχα κι ἀθέλητα τὰ θολὰ κι ἀνεξερεύνητα βάθια της, εἴτε στ' ὄνειρο, εἴτε στὴ σκέψη, εἴτε στὴν ἐγρήγορση. Κεῖνο ποὺ ἀποφεύγει καὶ φοβᾶται ὁ Ππδ. εἶναι ἡ πρόθεση, ὁ πειρασμὸς τῆς θέλησης, ἡ σκόπιμη ἐνέργεια.

"Αλλη σημαντικὴ κι ἀξιοπρόσεχτη ἐκδήλωση τοῦ ἐμποδισμένου ἔρωτισμοῦ του ὑποφώσκει στὴν ἀδυναμία του πρὸς τὰ κοριτσάκια, τὸ πάνθεο ἐκεῖνο τῶν ἀγνῶν, τῶν ξανθῶν ψυχῶν, ποὺ ἰλαρώνουν τὸ ἔργο του. 'Αλλὰ καὶ γυναῖκες καὶ κοπέλλες, ἀπ' τὰ πολλὰ παραδείγματα, σημειώνω τὴν γλυκόθωρη Πούλια (Η 11), ὅπου ὁ ἔρωτισμός του εἶναι περισσότερο φανερωμένος, παρ' ὅλη τὴν ἔξιδανίκευση. Τὴν παρακολουθεῖ ἀπὸ μακρυά, ἐπιδιώκει τὴν καλησπέρα της, στὸ τέλος, δταν ἔτυχε νὰ πάει μὲ τὸν πατέρα της, ἔλεγε μέσα του «Κισμέτι νὰ δῶ τ' ἀστεράκι...». 'Αλλὰ μήπως οἱ ποιητικὲς σχέσεις του μὲ τὰ φτωχὰ κοριτσάκια τοῦ Καχριμάνη δὲν ἔκρυβαν κάποιον ἀντίλαστο ἔρωτισμο; Χωρὶς ἄλλο! ἔχουν πάρει τὴ μαρμαρυγὴ τῆς ἀγνότητας καὶ τῆς ἔξιδανίκευσης, ἀνεπίγνωστα δημιουργήματα τῆς στραγγαλισμένης λαχτάρας του. 'Αλλ' ἂν ἔδω δύσκολα ξεχωρίζεται ὁ ἀναχαιτισμένος ἔρωτικὸς σκοπός, δλοκάθαρος φαίνεται κάτου ἀπ' τὸ διάφανο πέπλο τῶν εύφυολογημάτων του. 'Εκεῖ λ. χ. ποὺ, στὴν ἔρωτηση τοῦ Μωραΐτίδη, ἀν, στὸ χριστουγεννιάτικο γεῦμα τοῦ κύρ-Στρατῆ (βλ. σελ. 172) ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς, θὰ εἶναι κι ἄλλοι καλεσμένοι, ὁ Ππδ. ἀπαντᾶ — «"Οχι. 'Εξέχασσα. Θὰ εἶναι καὶ αἱ δύο γειτόνισσές του, αἱ δύο... πῶς τὶς λένε; πέξ τες ντε... αἱ δύο... χιλιάρικες...». (ΣΒΒ 457), λανθάνει καθαρὸς ὁ ἀπωθημένος πόθος του γιὰ τὴν γυναῖκα. Κι δταν βλέπει τὴν

άσπρη σὰ χιόνι γυνατίκα τοῦ κύρ. Κωσταντῆ καβάλλα στὸ ἄλογο, αὐτοσχεδιάζει τὸ διπλονόητο ἔκεινο δίστιχο, ποὺ μὲ τὴν ἄδεια τοῦ καλαμπουριοῦ ἐκφράζει πραγματικές σεξουαλιστικές τάσεις. «Μοῦ δίδεις, εἶπε στὸν ἄντρα τῆς, τὴν ἄδειαν νὰ πῶ ἐνα τραγούδι τῆς κυρίας; — Εύχαριστως, εἶπεν ἔκεινος. Καὶ τότε ἀπήγγειλα:

'Ασπροκολοβοῦσα μου καὶ ἄσπρη σὰν τὸ γάλα,
σένα σοῦ πρέπει λεβεντιά, σοῦ πρέπει καὶ καβάλλα!...

Στὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία λέξη τὸ διφορούμενο σκεπάζει παρόμοιες τάσεις. Τέτοια ἀστεῖα τὰ συνήθιζε πολὺ δ. Ππδ. κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Μωραΐτηδη καὶ πολλῶν βιογράφων καὶ μελετητῶν του, ίδιως τοῦ Στεφ. Δάφνη (BK 431). Τοῦ χιούμορ του ἦταν πηγαῖο, κληρονομημένο ἀπ' τὸν πατέρα του, ποὺ λὲν πῶς ἦταν σπουδαῖος εὐθυμολόγος (Δ 57, ΣΒΒ 457), ἀλλωστε μικρὸς δ. Ππδ. ἔγραφε κωμωδίες καὶ στὸ ἔργο του πολὺ συχνὰ βρίσκουμε τὸ λεπτό, τὸ πειραχτικὸ πνεῦμα, μὰ καὶ στὴν κουβέντα του κάποτε δταν εἶχε καλὴ συντροφιά καὶ βρισκόταν στὶς καλές του ὥρες, ἦταν διασκεδαστικός, «ὅλος λεπτὸν σαρκαστικὸν πνεῦμα, πατρικήν του κληρονομίαν». (ΣΒΒ 457). Μὰ τύχαινε πίσω ἀπ' τ' ἀστεῖο νὰ πιαστοῦν, νὰ κρυφτοῦν μέσα στὸ χωρατό καὶ νὰ βγοδην στὴν ἐπιφάνεια οἱ ἀδάμαστοι δεσμῶτες τοῦ βυθοῦ, κάποια ἀνεξιχνίαστα δρμῆματα τῆς ψυχῆς, ποὺ νοσταλγοῦσαν τὸ φῶς καὶ τὸν ἀγέρα τῆς ζωῆς, καὶ δὲν μποροῦσαν ἀλλιώτικα νὰ φανερωθοῦν παρὰ μόνο μὲ τὴν προσωπίδα τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ γελοίου. Ἡταν οἱ τυφλές ἔρωτικές τάσεις—ποὺ φώλιαζαν στὰ μαῦρα κατατόπια τῆς ψυχῆς του, λησμονημένες, παραπονεμένες, περιφρονημένες, ἀνεπίγνωστες.

Οἱ ἔρωτικός του δυναμισμὸς ἀποδιωγμένος καὶ καταπλακωμένος ἀμελιχτα ἀπ' τὸν ἀνεξιλέωτο ἀσκητισμό, ἀποτραβήχτηκε στ' ἀνήλια ὑποστρώματα τῆς συνείδησης, κι ἀπὸ κεῖ σὰν πολυχρονίτικο κρασὶ δαμασμένος καὶ σφραγισμένος, βρῆκε τὴν ἀπόκρυφη διέξοδο τῆς λύτρωσής του κι ἀποπνευματώθηκε. «Ολος «ἄρωμα καὶ πτησις καὶ ἀφρόδι» (ΚΓ 17), πέταξε σὰν αἰθέρας καὶ ἔγινε αἰθέρας στοὺς παρήγορους οὐρανοὺς τῆς θρησκευτικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκδήλωσης. Οἱ Ππδ. βέβαια εἶχε ἔμφυτο τὸ ταλέντο, δπως καὶ ἡ ἀγάπη του στὰ θρησκευτικὰ ἔχει τὴν ρίζα τῆς ἀπ' τὰ παιδικὰ χρόνια κι ἀπὸ κληρονομικές προδιαθέσεις. Μὰ δὲ γενετήσιος δυναμισμὸς ἔδωσε ἔνταση καὶ χρῶμα καὶ πνοὴ στὶς προϋπάρχουσες κλίσεις του. Οἱ χριστιανὸς ἔγινε θρήσκος μὲ τὴ δίψα τοῦ Δαυΐδ, μὲ τὸ μεράκι τῆς λατρείας, παθητικὸς ὑμνωδός, αἰσθηματικὸς ἀγρυπνιστής, παθαιμένος ἐορταστής «ἐκ νυκτὸς ὁρθρίζων». Οἱ καλλιτέχνης πάλι, καθὼς εἴδαμε, εὐεργετήθηκε ἀλογάριαστα ἀπ' τὴν τυφλὴ κι ἀξεθύμαστη ἔρωτικὴ τάση, ποὺ μεταμορφώθηκε σὲ δυναμικότητα καλλιτεχνική, σὲ ρυθμό, σὲ λυρισμό, σὲ θέλγητρο. Μὰ δὲ ἀπωθημένος ἔρωτισμὸς εἶχε γενετικὴν ἐπίδραση καὶ σ' ὥρισμένα φανερώματα τοῦ χαρακτήρα του—καὶ τὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι βιογραφικὰ πολὺ ἀξιοπρόσεχτο. Ή ὑπερευαισθησία του, ἡ ίδιοτροπία του, ἡ ἀνεξήγητη ἔκεινη μελαγχολικὴ διάθεση, ποὺ δὲ ἰσκιος τῆς σκεπάζει ὅλο τὸ ἔργο καὶ τὴν ζωή του, ἡ τάση του στὴν ἀπομόναχη ὀνειροπόληση καὶ στὸν ἀκαθόριστο ρεμβα-

σμό, οί ἀγρύπνιες του, οί δνειροφαντασιές του και πάνου ἀπ' ὅλα οί παραισθήσεις του, ὅπως μᾶς τις ζωγραφίζει στὴ Φαρμακολύτρια (Β 116), εἶναι ψυχοπαθικές καταστάσεις, ποὺ ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὴν ἀνώμαλη αἰσθησιακή του ἐξέλιξη. Τέτοιες παθήσεις εἶναι συχνές στὶς παρθενικές γεροντοκόρες, ποὺ μαράθηκαν στὴ φυλακιομένη ἀναμονὴ—καὶ ξεθυμαίνουν μὲ τὶς ἰδιοτροπίες καὶ τὶς παραισθήσεις. Ἡ μελαγχολία τοῦ Ππδ. δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποδειχτῇ. Εἶναι τόσο συχνὴ στὸ ἔργο του. Κι ἐκεῖ ἀκόμα, ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀφορμή, προβάλλεται ἀνεπίγνωστα στὰ πράγματα, στὸν ἀντικειμενικὸν κόσμο. Τὸ ἐπίθετο «μελαγχολικός» μὲ τὶς περιφράσεις καὶ τὰ συνώνυμά του, εἶναι πολὺ συχνό, ἀδικαιολόγητα συχνό. Εἶναι δὲ ἀντίλαλος τῆς ἐσωτερικῆς δυσαρέσκειας τοῦ ἀπωθημένου καύμοι, τῆς ἀνεξήγητης μελαγχολίας του. Συγκεντρώνω μερικά ἀπ' ἄπειρα παραδείγματα, ἔτσι στὴν τύχη, γιὰ περιέργεια. «Ολα τοῦ φαίνουνται μελαγχολικά, δλα λυπημένα :

«... μελαγχολικά κύματα τῆς νοτιᾶς (Θ 54), μελαγχολικῶς ἀπήντα δ φλοῖσθος τοῦ ὕδατος (Δ 60), ἥτο ὁμιλούκη φθινοπώρου μελαγχολικὴ (Γ 129), ὅχνη μελαγχολίας ἐπεκάθησεν [εἰς τὴν ὄψιν του] (Γ 126), οἱ ἀμαυροὶ μελαγχολικοὶ ἄγιοι (Θ 10), τὰ θλιβερά ἐρείπια (Θ 11), ἡ σελήνη, δρέπανον κοπτερόν, στίλβιον, διαχύνον ψύχραν καὶ μελαγχολίαν (Θ 11), τὴν Κεχριάν, τὴν ὠραίαν μελαγχολικὴν κοιλάδα (Δ 58), εἰς θλιμένον πνεῦμα καὶ εἰς μελαγχολικὸν οἰκλισκὸν (Ε 62), θρόνος βαθείας μελαγχολίας (Β 132), μελαγχολικὴ Σειρήν (Β 132), τὰ μύρια ἔντομα νὰ τρύζωσι μελαγχολικῶς εἰς τὸ βαθὺ σκότος (Θ 52), ἀγνάντευσα εἰς τὸ μελαγχολικὸν φῶς τῆς σελήνης (Ζ 76), δὲ καφετζῆς ἐκοίταζε μελαγχολικὸς ἀπὸ τὸ παράθυρον (Θ 70), εἰς τὴν ὠραίαν μελαγχολικὴν ἑκδρομήν μας (Γ 159), οἱ μελαγχολικοὶ τοῖχοι (Π 179), δὲ πένθιμος κρωγμὸς τῶν γλάφων (Θ 11) κα. Μὰ εἶναι καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάθεση τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς του μουχρωμένη. Τὴν ἴσκιωνει κάπου-κάπου ἐλαφρὸ σύννεφο συλλογῆς,

‘Η ἀδικαιολόγητη ἔτούτη μελαγχολικὴ διάθεση, ποὺ σὰν πάχνη φθινοπωρινὴ σκεπάζει μὲ τὸ μουντὸ πέπιλο τῆς τὶς ψυχικὲς κορφὲς τοῦ Ππδ. εἶναι σχεδὸν μόνιμη ἐσωτερική του κατάσταση καὶ δὲν ἔχει βέβαια καμμιὰ σχέση μὲ τὴ γνωστὴ πίκρα κι ἀπαισιοδοξία του γιὰ τὴ ζωή, γιὰ τὸν ἀνθρωπὸ καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ μελαγχολία του εἶναι ἀπόδικρος ἀντίλαλος, ἀπόδιερο ξεθύμασμα τοῦ παραγνωρισμένου ἔρωτισμοῦ του, ἐνῶ ἡ ἀπαισιοδοξία σταλάζει ἀπ' τὴν ἀγιάτρευτη πληγὴ τῆς μειονεξίας. ‘Η μελαγχολία του φανερώνεται μὲ τὴν κατήφεια, μὲ τὴ βαρυθυμιά, μὲ τὸ spleen, ἐνῶ ἡ ἀπαισιοδοξία ἔχει μέσα τῆς τὴν πίκρα καὶ τὸ φαρμάκι τῆς ζωῆς, τὴν κοινωνικὴ ἔχθροτητα καὶ δυσαρέσκεια. ‘Η μελαγχολία ἔχει λυρικὴ μορφή, εἶναι ψυχικὴ κατάσταση, ἡ ἀπαισιοδοξία εἶναι βουλητική, νοητική, θεωρητική. ‘Η πρώτη εἶναι παθητική, ἡ ἄλλη ἐνεργητική, ἐπιθετική. Καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη ἀνταμώνουν πολλές φορὲς στὴν κοινὴ ἐκδήλωση, στὴν ἔκφρασή τους, μὰ δὲν ἔχουν καμμιὰ βαθύτερη ἐπαφὴ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ, τὴν προέλευση καὶ τὴν τάση τους. ‘Ο κατατρεγμὸς κι δ ἔρωτισμὸς εἶναι οἱ δυὸ μεγάλοι ἄξονες τῆς προσωπικότητας τοῦ Ππδ. ‘Απ' αὐτούς διακλαδίζονται οἱ κεντρικώτερες γραμμές τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς ψυχικῆς του σύστασης, καθὼς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὑφῆς τοῦ ἔργου του—ένδος μεγάλου μέρους του. ‘Η μελαγχολία του βρίσκει τὴν ἀνάπτωση καὶ τὸ ξέσπασμά της στὴ μό-

νωση, στὸ ἔρημικὸ ἀποτράβηγμα καὶ στὴ ρωμαντικὴ περιπλάνηση, στὴ ψυχικὴ ἀπόδραση, στὸν ἀκαθόριστο ρεμβασμό, στὴ θολὴ ὄνειροπόληση. Ἡ ἀπομονωτική του τάση παίρνει πολλὲς φορὲς ἐντονη μορφή, γίνεται ψυχοπαθικὴ κατάσταση: «... μόνος, γράφει, μόνος μὲ τοὺς λογισμούς μου εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ κύματος, εἰς τὸ ἔλεος τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς τρικυμίας· δτὰν ἔχῃ τις πληγὴν βαθεῖαν, κρυφήν, εἰς τὴν θάλασσαν πρέπει νὰ πλέῃ μόνος, δλομόναχος...» (Ι 11). Τὸν τραβᾶ ἡ νυχτιά, ἡ σελήνη, ἡ μοναξιά. Μὰ φτάνουν κάπου-κάπου, κάποιες σημαδιακές καὶ δύσκολες δρες ἔξαγρύπνιας, ἀνησυχίας, ἀναζήτησης, ἡ πάλη τοῦ σαρκικοῦ μὲ τὸ πνευματικὸ γίνεται συνειδητὴ καὶ κρίσιμη, δ πόθος ξυπνᾶ μὲ τὸν δριστικὸ σκοπό του καὶ τότε εἶναι ποὺ ἀρχίζει τὸ ψυχικὸ μαρτύριο, ἡ «νύχτα βασάνου», δ ἀγιάτρευτος καῦμός. Κρυφολυώνει στὸ κρεββάτι ἡ ὑποφέρει στὸ παράθυρο. Νύχτες ἀγρύπνιας καὶ ἀγωνίας, ποὺ ἡ ψυχὴ δοκιμάζεται ἀνεξιλέωτα καὶ δέρνεται ἀπ' τὶς παραισθήσεις, τὶς ὑπνοφαντασίές, τοὺς πειρασμούς τῆς ἀμαρτίας. Ἡ πληγὴ ἡ «βαθεῖα καὶ κρυφή» ἔρεθιζεται, ματώνει, σταλάζει φαρμάκι καὶ πόνο μέσα του. Μὰ γρήγορα θὰ σκορπιστοῦν οἱ καπνοὶ καὶ θὰ χυθῇ στὴ ψυχὴ τὸ φῶς τῆς ειρήνης. Θὰ κοιμηθοῦν οἱ πόθοι, θὰ ναρκωθοῦν οἱ λογισμοί. 'Ο ἄγγελος τῆς σιωπῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς γαλήνης θ' ἀνοίξει τὰ λευκὰ φτερά του καὶ θὰ σκεπάσει τὰ ἵκετευτικὰ μάτια καὶ τὰ προσευχόμενα χείλη τοῦ ἀσκῆτη. Φῶς ἰλαρόν!... "Υπνος παιδιοῦ!... Τὸ μάτι τῆς ἡμέρας θὰ τὰ βρεῖ ὅλα ἔξαγνισμένα. Μὰ θὰ μείνει ἡ ἄχνα τοῦ πόθου. Τὸ τεφρὸ σύννεφο τῆς μελαγχολίας θὰ σταλάζει πάντα τὴν ἀποπνευματωμένη κατήφεια στὸ πρόσωπο καὶ στὴ ψυχή. Κι ἐκεῖ στὸ φαράδικο καφενεδάκι ἡ στ' ἀπόμερο μπακάλικο τῆς Ἀθήνας δ νοσταλγὸς θὰ ξεδιπλώσει τὸ ρεμβασμό του, θὰ βυθιστῇ ἀμίλητος, σκυφτός, ξεχασμένος στ' ὄνειρο καὶ στὴν ἀνατόληση, δσπου νὰ σημάνει δ ἐσπερινός καὶ νὰ γίνουν ὅλα προσευχὴ καὶ τραγούδι, ν' ἀναπαυτὴ ἡ ψυχὴ στὴ χαρὰ τῆς δημιουργίας καὶ στὸ γλυκασμὸ τῆς λατρείας, ὅπου θὰ λευκοφορεθοῦν ἀγγελικὰ οἱ πόθοι οἱ δινθρώπινοι καὶ ὅπου θὰ μπορέσει «νὰ συλλάβῃ ζωντανὰ τὰ ἴδια ὄνειρά του». Καὶ τότε εἶναι ποὺ ἀνθίζει, σὰν κρήνος εύαγγελισμοῦ, στὰ χείλια του, ἡ γραφικὴ ρήση: «... τοῖς ἔρημικοῖς ζωὴ μακαρία ἐστί, θεϊκῷ ἔρωτι πτερούμενοις» (ΙΗ 171).

'Ο ἕδιος Ππδ. στὸ ἀνέκδοτο διήγημά του «Οἱ παραπονεμένες» (Π 65), θεωρεῖ τὴν θρησκεία ἀντίδοτο τῆς στέρησης καὶ ψυχικὸ καταφύγιο τῶν παραπονεμένων δχὶ μόνο κοινωνικὰ μὰ καὶ σεξουαλικά. «Φαίνεται, γράφει, δτὶ ἐγνώριζεν ἐκ μακρᾶς πείρας [βέτας ἀκριβῶς κι ὁ Ππδ.], δτὶ πολλὰ πλάσματα κατοικοῦντα εἰς τὰς συνοικίας τὰς σκοτεινάς καὶ ἀνηλίους τρώγλας, πλάσματα παραπονεμένα ἔξ ἀτυχιῶν, ἔξ ἐλλείψεων πολλῶν, δν πρώτη ἡ ἐλλείψις φορέματος, δευτέρα ἡ ἐλλείψις ἀρρεβωνιαστικοῦ, τρίτον δὲ ὅλαι ὅμοι αἱ ἐλλείψεις—δτὶ πολλά τοιαῦτα πλάσματα δὲν θὰ ἐπήγαιναν νὰ ἰδωσι τὸν Καρράβαλον, καὶ θὰ ἡσαν διατεθειμένα νὰ δράξωσιν, ἄμα προσφερομένην αὐτοῖς, τὴν παραμυθίαν τὴν ἔκ τῆς θρησκείας». Οἱ ἀπόψεις αὐτές, χρήσιμες γιά κάθε ψυχαναλυτική, γραμμένες χρόνια πρὶν ἀπ' τὸ φρούδισμό, εἶναι γεννήματα τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας καὶ ψυχικῆς αὐτοκανάλυσης τοῦ Ππδ., ἐνισχύουν δὲ πολὺ τὶς παραπονήσεις μας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἔξιδανίκευση τοῦ ἔρωτισμοῦ του, ποὺ φυσικά—κι αὐτὸ τὸ τονίζω ἴδιατερα γιὰ νὰ καταπίσω κάθε βιαστικὸ ἀναγνώστη μου—δὲν εἶναι δ κύριος καὶ μοναδικὸς πα-

ράγων της θρησκευτικής του δίψας, πού είναι πρωταρχική και γεννήθηκε άπό προδιαθέσεις κληρονομικές, άπό έπιδράσεις άγωγης και περιβάλλοντος, τονώθηκε δέ περισσότερο και πήρε ψυχοπαθική μορφή άπό την πρώιμη ψυχική διαυχία του με τὸ χτύπημα τῆς μειονεκτικότητας [βλ. σελ. 103 κτ.]. 'Ο απωθημένος πόθος ξεθύμανε στη θρησκευτική ἀφοσίωση, πού τῆς χάρισε λυρικό περιεχόμενο και τὴ θέρμανε μὲ τὴ φλόγα του, τὸν ἔκανε δίψα ψυχική και λαχτάρα μεταφυσική. Ἡ κλίση δύμας ὑπῆρχε άπό τὰ πολὺ μικρά χρόνια τοῦ Πιπδ. Εἶχε, μᾶς λένε οἱ βιογράφοι, μὲ τὸν ἀδερφὸν του ἔνα κοινὸν μπασόλιο, χωρισμένο στὴ μέση, δπου ἔβαζαν τὰ παιγνίδια τους. Τὰ παιγνίδια τοῦ δρμητικοῦ και καυγατῆρι Γιώργη ἦταν σπαθιά και φεύτικα τουφεκάκια και μαχαιριά, ἐνῶ τοῦ Ἀλέξανδρου ἄμφια, θυμιατά, κεριά, λιβάνια, πετραχήλια, εἰκόνες ὀγίων αὐτοσχέδιες, συνόψεις κλπ. και τὸν ἔβλεπες νὰ κάνει τὸν πατέν, νὰ φέλνει, νὰ θυμιάζει, νὰ λειτουργεῖ. (Φ 1120, πρβλ. και BK 403), 'Εξιδανίκευση τοῦ ἑρωτισμοῦ του στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης (έρωτική ἀναπόληση) παραδέχεται κι δ Merlier (ΣΚ 20), κανένα δύμας συμπέρασμα δὲν βγαίνει ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ K. M. Μιχαηλίδη (ΣΒΒ 446), πού κάνει σύγχυση τέχνης και ζωῆς, πραγματικοῦ και ἴδανικοῦ, ἀποδίδει στὸν Πιπδ., ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, χωρὶς νὰ ἔξηγει, πῶς τὶς ἀντικειτώπιες στὴ ζωὴ και στὸ ἔργο του και ὃν τὶς ἀντιμετώπισε (και μὲ ποιεὶς συνέπειες), και συνεπώδες ἀδικεῖ τὸν ἀσκητισμὸν τοῦ Πιπδ., ἀφήνω πού τοῦ λείπει ὁ γενικὸς προσανατολισμός, κι δ ὁ πλισμός του σὲ πηγές και στοιχεῖα είναι φτωχότατος. Τοῦ ξεφεύγει τὸ βάθος και ἡ ἀντίληψη τοῦ συνόλου, πέρα ἀπὸ δυδ.-τρεῖς κοινότατες πληροφορίες (κι αὐτές ἔχορα κι ἐπιπλακαὶ δοσμένες, χωρὶς ἐμβάνθυνση, τοποθέτηση ἢ ἑρμηνεία), δὲν σηκώνει τὸ κοντιθώρῳ μάτι τοῦ—ἀποτέλεσμα φιλοσοφικῆς ἀνεπάρκειας και κριτικῆς τύφλωσης, ἀφήνω τὴν ἀφέλειά του νὰ καταπιαστῇ ζήτημα σημαντικῶτατο, χωρὶς νὰ ἔχαντλήσει τὴ βιβλιογραφία τοῦ Πιπδ. και χωρὶς νὰ ἔγκυψει στὸ ἔργο του. Ζήτησε νὰ σκοτώσει ὀλόκληρο λιοντάρι μὲ δυδ.-τρία σκάγια και δὲν θά μείνουν ἀπ' τὴ μείζητη του παρὰ τὰ δυνατά λιβανίσματα τῶν εὑεργετῶν και δωρήτων του (da ut deus=συναλλαγὴ, ρουσφέτι, κατάπτωση, ἔξαθλίωση), τὴ στιγμὴ μάλιστα, πού τὸ ἄγνωστο ποίημα τὸ διεκδικεῖ ἡ πρωτοβουλία τοῦ σοφοῦ K. Μουσούρη. Παρ' ὅλ' αύτὰ πιστεύω ἀκόμα νὰ περιμένει τὸ θόρυβο και τὶς συζητήσεις, πού τολμᾶ νὰ νομίζει πῶς θὰ σήκωνε ἡ ἀνακάλυψη του, πού και ἔνο δάνειο είναι και τίποτο τὸ δεχχωριστὸ δὲν παρουσιάζει, ἀφοῦ ὑπάρχουν και ποιμάτα και χωρίσ ἀπ' τὸ ἔργο τοῦ Πιπδ. Χαρακτηριστικά, δύος εἰδῆμα. Μά, θαρρῶ, χάνω ἄδικα τὰ λόγια μου!...

Σημεῖο ἀξιοσπύδαστο και συγγενικὸ μὲ τὶς διαπιστώσεις μου γύρω στὴν έρωτικὴ ζωὴ τοῦ Πιπδ. είναι και ἡ στάση του μπροστὰ στὸ θάνατο. Φοβάται, τρέμει, σφυρώνει ὅταν δῆ ἡ ἀκούσει κηδεία, διώχνει: ἐπίμονα ἀπ' τὸ νοῦ του τὴ σκέψη ἢ τὴ θύμηση τοῦ θανάτου. Τὸ ἴδιο και στὸ ἔργο του, δὲν βρίσκεις πουθενὰ ἔδι, μνῆμα, νεκρώσιμο θυμητάρι. Τὰ ἔχει ἔξορίσει ὀλότελα, ἐνῶ εἰναι τόσο κοινὰ στὴ λειτουργική, ποὺ καμιὰ ἐκδήλωση τῆς δὲν ἀφήσει ἀμηνόνευτη ἢ ἀζωγράφιστη. Και σὲ δυδ.-τρία μέρη, πού μᾶς παρουσιάζει κηδεία, θέλει νὰ κλάψει γιὰ τὴν ἀδικία τοῦ χάρου, πού θερίζει τὰ νιδτά (Π 184, IA 96), λοιπὸν νὰ κρύψει ἀπ' τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του τὸ σκοτεινὸ βάθος τῆς ζωῆς, τραβῶντας τὸ γελαστὸ πραπέτασμα τοῦ ἄκρατου φιλοζωϊσμοῦ του. 'Ο φόβος τοῦ θανάτου παρουσιάζεται στὸν Πιπδ. μὲ ψυχοπαθική μορφή, είναι τρομάρα, δοκιμασία—συνέπεια ψυχικῆς ἀνωμαλίας, ὁφειλόμενη και σ' ἄλλες αἰτίες, μᾶς και στὸν ἀπωθημένο ἑρωτισμὸ του.

Χτυπημένος ἀπ' τὴ μιζέρια τῆς ζωῆς, βαρυμένος ἀπ' τὶς οἰκογενειακές ύποχρεώσεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ταμμένος ψυχικὰ στὸν ἀσκητισμό, δὲν σκέφτηκε ποτὲ τὸ γάμο και τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴν. 'Ο ἀδερφός του πρόφτασε, βιάστηκε γρήγορα νὰ παντρευτῇ και νὰ κάνει παιδιά. 'Ο Ἀλέξανδρος οὗτε σκέφτηκε. 'Ο πόνος του ἦταν, πού ἔμειναν οἱ ἀδερφές του ἀναποκατάστατες. 'Ο Κουσουλίνος κατὰ τὸ 1891 τοῦ ἔκανε πρόταση γάμου γιὰ τὴν κόρη ἢ τὴν ἀδερφή του, μᾶς δ Πιπδ. ὅχι μόνο ἀρνήθηκε, μὰ τὸ θεώρησε προσβολὴ και ψυχράθηκε κάπως μὲ τὸν πρόθυμο φίλο του (Φ 1120).

Ἐπίσης δταν κάποτε δ μητροπολίτης Χαλκίδας Καμπάνης εἶχε πάει στὴ Σκίαθο καὶ φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ Ππδ., τόλμησε μιὰ μέρα νὰ μιλήσει γιὰ γάμο. Ἔτυχε νάναι παρὼν κι ὁ ἔδιος δ Ππδ. ποὺ εἶχε ἔρθει μὲ ἀδειὰ ἀπ' τὴν Ἀθήνα. — Νὰ βροῦμε καμμιὰ Ρεβέκα νὰ δώσουμε τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ νὰ μὴ χαθῆ τὸ ὄνομα τοῦ Παπαδιαμάντη, εἶπε στὸν πατέρα του. Ὁ Ἀλέξανδρος ταράχτηκε. «Τὸ ὄνομά μας ἀπάντησε, δὲν θ' ἀκουούσῃ ἀπὸ τὴν Ρεβέκα. Θὰ τὸ κάνω ἔγών ν' ἀκουούσῃ». Κι ἡ συζήτηση σταμάτησε. (Φ 1120). Ἡ τρίτη καὶ τελευταῖα ἀνησυχία του γιὰ γάμο, εἶναι λίγο περίεργη, τὴν ἀναφέρει ὅμως αὐθεντικά δ Ζερβός. «Τῶρα τελευταῖα (1905-1908) μιὰ μορφωμένη καὶ λογία κυρίᾳ ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ, θαυμάστριά του, ἔτυχε νὰ τὸν γνωρίσῃ καὶ τοῦ ἐπέδειξεν, διὰ τὸν ηθελε σύζυγον. Ἄλλ' δ Ππδ. ἂν καὶ ἔρημος τότε καὶ ταλαιπωρημένος, ἥρνήθη εὔγενῶς» (ΣΤ 1γ'). Ἄλλα, καθὼς δ ἔδιος δ Ππδ. ἀναφέρει (Π 192), κι ἡ σπιτονοικοκυρά του ἡ Μάρω, ὀφοῦ στολίστηκε καλὰ, πέρασε ἀπ' τὸ δωμάτιό του, ἔσκυψε καὶ τοῦ εἶπε: «Πάρω στὸ γάμο καὶ στὰ δικὰ σου! — Καλά!.. ἀπάντησε γιὰ νὰ τὴν ξεφορτωθῆ. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶχε τὴ θεωρία του γιὰ τὸ γάμο. Εἶναι, λέει, δυὸς κατηγορίες ἀγάμων, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν μποροῦν καὶ δὲν πρέπει νὰ παντρευτοῦν, (ἀνάπτηροι, ἄρρωστοι, ἀναφρόδιτοι, ἀνίκανοι γιὰ δουλειά), κι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν θέλουν νὰ παντρευτοῦν καὶ αὐτοὺς δὲν πρέπει νὰ τούς ἀναγκάσουμε. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἔβαζε πιθανώτατα καὶ τὸν ἑαυτό του (ΙΗ 161).

47) Ἀναχωρητήρια. Ἡταν ἀναποφάσιστος σκλάβος τῆς συνήθειας! Δύσκολα ἔκοφτε, δύσκολα συνήθιζε. Εἶναι ὑπερβολικὴ κι ἀβάσιμη ἡ πληροφορία πολλῶν βιογράφων τοῦ Ππδ. πῶς τάχα δ Ππδ. γύριζε σ' ἀπόκεντρα καφενεδάκια κι ἔγραφε πάνου στὸ τραπέζι τὰ διηγήματά του, πίνοντας καὶ τρώγοντας. Ἀλήτης καὶ γυρολόγος δὲν ἦταν δ Ππδ. Καὶ δωμάτια λίγα ἄλλαξε καὶ κέντρα λιγώτερα γνώρισε. Σ' ἔνα δωμάτιο ἔμεινε διχτὼ χρόνια, σ' ἄλλο δώδεκα, ὅλα κάτω στὸ Ψυρῆ, ὅπου τὸν ἀνέβασε δ Βλαχογιάννης στὴ Δεξαμενή. Στὴν ὀρχὴ ὡς φοιτητὴς κατοικοῦσε ἥ μόνος ἥ μὲ τὸ Μωραΐτη καὶ ἄλλους πατριώτες στὸ Ριζόκαστρο, κάτου ἀπ' τὴν Ἀκρόπολη, στὴν πολυκατοικία τοῦ κύρ· Ζαχαρία (Π 34), μὲ τὶς πολλὲς πλύστρες, τὰ δουλικά, τὰ λαδικά, τὶς μαργιόλες καὶ τσαχπίνες γειτόνισσες, τὴ Μέλπω καὶ τὴν Κούλα. Ἀπ' τὴ μιὰ κρυφοδιαγώθηκε κάποτε καὶ ἔγραφε τοὺς στίχους, ποὺ εἶδαμε (σελ. 176). Ἐκεῖ τοῦ συμβαίνει τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴ Μαρούσα, τὴν κόρη τῆς πλύστρας. Ἀργότερα συγκατοίκησε γιὰ λίγο μὲ τὸ Μωραΐτη δ στὴν πλατεῖα Κλαυθμῶνος σ' ἔνα ύπόγειο. «Υστερα πήγε μὲ τὸ Νήφωνα στὸ κελλὶ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων τοῦ Ψυρῆ κι ὅταν ἔφυγε δ Νήφωνας τραβήχτηκε σὲ μοναχικὸ δωμάτιο κοντά στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους. «Υστερα πήγε στὴν δόδο Καλαμιώτη, στὸ σπίτι τῆς κυρᾶ· Ἀχιλλέϊνας, ὅπως τὸ λέει (Π 124). Μ' αὐτὴν εἶχε τὸ ἐπεισόδιο, ποὺ εἶδαμε παραπάνου (σελ. 175). Θυμδται τὴν κόρη της, τὴ μικρὴ Δώρα, ποὺ τὶς Κυριακές πήγαινε στὸ δωμάτιό του «καὶ τοῦ ἔγύρευε κοκά. Ἐνθυμεῖτο ἀκόμη μὲ τὴν βραχεῖαν μνήμην της, ἀπὸ τὸν περασμένον χρόνον, ὅταν εἶχα γυρίσει ἀπὸ τὴν πατρίδα καὶ

εἶχα φέρει ἔνα κόδινον γεμάτον ἀπὸ μοσχούδωνα καὶ μῆλα φερίκια καὶ μὴ εύρισκων ἡδονὴν νὰ τὰ τρώγω τὰ ἐμοίραζα εἰς τὰ παιδία τῆς γειτονιᾶς...» (Π 124). Ἀργότερα κουβαλήθηκε σὲ μιὰ πολυκατοικημένη αὐλὴ τῆς ὁδοῦ Ἀριστοφάνους, ὅπου ἔμεινε δώδεκα χρόνια. «Ἡ μάνδρα, γράφει, μὲ τὰ πενιχρά οἰκήματα ἔκειτο εἰς τινα πάροδον, ἀνάμεσα στοῦ Ψυρῆ καὶ στοῦ Τσούτη...» (ΙΑ 54). Ἐκεῖ κατοικοῦσε ὁ ὑπόκοσμος. ² Ήταν τρώγλες, χαμῶγεια «ὅλα παμπάλαια, τρώγλαι, ἄλλα χωρίς παράθυρα, ὅλα σχεδόν μὲ σαθροὺς τούς τοίχους. ³ Υπῆρχον δυὸς ἢ τρεῖς μπεκιάρηδες, μιὰ οἰκογένεια μὲ πέντε ἢ ἔξι παιδιά, μιὰ νέα ζωντοχήρα, Κατερινιώ ἢ Πολίτισσα, ξενοδουλεύουσα, ζωσα κατὰ τὸ φαινόμενον δλομόναχη καὶ τὸ μέσα δωμάτιον εἰς τὸν μυχὸν τῆς αὐλῆς κατεῖχεν ἡ σπιτονοικοκυρά κυρά-Γιάννενα, χήρα μὲ τὴν κόρην της, τὴν Δημητροῦλαν (ΙΑ αὐτ.). Ἡ τρώγλη τοῦ Ππδ. ἦταν σωστὸς ρημαδιός. Κάποτε ἔπεισε «ὅλη ἡ δροφῇ διὰ νυκτὸς πέραν τοῦ προσκεφάλου μου...» (Π 180). Ἐτρεχαν τὰ νερά καὶ πλημμύριζε τὸ ἀνήλιο καὶ στενὸς κελλί. Ἀλλοῦ περιγράφει τὴν ζωὴν τῆς φτωχογειτονιᾶς, τοὺς καυγάδες, τὶς ἀντιζηλίες, τὰ καμώματα τῶν φτωχῶν γυναικῶν τῆς μάντρας. Καὶ μιλᾶ ἐκδικητικά γιὰ τὴ σπιτονοικοκυρά, ποὺ ἦταν ὑπενοικιάστρια, «δὲν ἦτον σπιτονοικοκυρά οὔτε σωστὴ ὑπενοικιάστρια, μόνον ἐντολὴν εἶχε νὰ ἐπιστατῇ εἰς ὅλην τὴν μάνδραν, νὰ εἰσπράτῃ τὰ ἐνοίκια ἀπὸ τὰς πέντε ἢ ἔξι χαμῶγείους τρώγλας, τὰς ἀραδιασμένας κατὰ μῆκος τῆς αὐλῆς καὶ εἶχε τὸ προνόμιον νὰ κατοικῇ αὐτῇ εἰς τὴν σχετικῶς καλλιτέραν κάμαραν καὶ νὰ πληρώνῃ εὐθηνότερον κάπως ἐνοικιον» (Π 96). «Ολη ἡ ζωὴ του πέρασε σὲ φτωχόσπιτα τοῦ Ψυρῆ.

Κάπου μιλᾶ γιὰ τὴ σπιτονοικοκυρά του τὴν Μπᾶ-Μάρω (ἢ Μπᾶ-Μήλιω), «κάτω εἰς μίαν μάνδραν πλησίον εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Ἐλευθερίας» (Π 160): «ὅταν ἐπῆγα κι ἔπιασα τὸ μέσα δωμάτιον, ὅπου ἔμεινα ἔκτοτε ἐπὶ δώδεκα ἔτη τῆς ἀνωφελοῦς ζωῆς μου, καὶ λούβαν χαμωγείων καὶ τὸ μόνον βλέπον πρόδε τὸν δρόμον, ὃς ἀντικρύζον τὴν αὐλὴν προτραπαν—εἶναι πολλὰ ἔτη ἀπὸ τότε—ἢ πρώτη ἐντύπωσίς μου ὑπῆρξε τερπνή. ⁴ Ήτο μέσα ἀπὸ ἔλινα δρύφρακτα, εἰς τὸ βάθος τῆς αὐλῆς, μαζὶ μὲ ἄλλα δύο· τὸ ἔν, τὸ δύοσιν κατεῖχε πτωχὴ χήρα μὲ τὰ τέκνα τῆς καὶ τὸ μέσα-μέσα τῆς σειρᾶς, ὅπου ἐφώλευεν ἡ Μπᾶ-Μάρω. ⁵ Εντὸς τοῦ δρυφάκτου καὶ πρὸ τῆς θύρας μου, ἥτο μία ἔξαισις κληματαρία, μὲ πλουσιώτατον φύλλωμα, ἀποτελοῦσα τὴν μικράν αὐλήν μας, ἀντρον σκιάς καὶ δρόσου. ⁶ Εκοιμήθην τὴν πρώτην νύκταν παράθυρον δέν εἶχε τὸ μικρὸν κελλίον, τῆς δέ θύρας τὸ τρίτον πρόδε τὰ ἄνω διεφέγγετο ἀπὸ Ὂαλον. ⁷ Ἐξύπησα μὲ τὴν ἐντύπωσιν... διὰ τοῦτο εἶχα κοιμηθῆ μέσα στὸ κιβούρι μου, τὸ δύοσιν μοῦ εἶχε κτίσει, ὅπως προσαπολαύσω καὶ λάβω πείραν τοῦ πράγματος, ἡ εύμενής Μοΐρα...» (Π 160). ⁸ Άλλου τὴ Μάρω τὴ λέει κυρά-Ζαφείραινα, λεγόταν δμως κύρ-Γιάννενα (Π 96). «Ο ἄντρας της, μὲ τὴ βράκα καὶ τὸ φέσι (Φ 1120) δπως κι ἡ Μάρω, καταγόταν ἀπὸ τὴν Ὑδρα (Π 160, καὶ Φ 1120). ⁹ Η Μάρω ἐπλενε καὶ τὰ ροῦχα τοῦ Ππδ. ¹⁰ Απὸ τὸν κύρ-Γιάννη μάλιστα ἔμαθε δ Ππδ. καὶ λίγα ἀρβανίτικα (Φ αὐτ.), δπως εἶχε μάθει καὶ λίγες φράσεις ρούσσικες στὸ Ορος (ΙΗ 62). Τὸ δωμάτιο ἦταν χωρίς ἐπιπλα, ἔνα κρεββάτι, ἔνα τραπεζάκι μὲ λίγα βιβλία ἀπάνω—¹¹ Αγία Γραφή, Ομηρος, Μίλτων, Σαίκσπηρ κά. (ΣΤ η'). ¹² Ήταν πολὺ στενὴ καὶ πολὺ σκοτεινὴ ἡ τρώγλη του. ¹³ Η Μάρω τοῦ ἔψηνε καὶ ρόφημα, ἐπλήρωνε δὲ τρεῖς δραχμές χοίκι (Φ αὐτ.), ἥταν πρόθυμη, περιποιητική. Στάθηκε ἡ πιὸ στοργικὴ σπιτονοικο-

κυρά του. 'Αργότερα δύως τό νοίκι του &νέβηκε σε 15 και 20 δραχμές. Κάπου κάνει λόγο γιά τη ζωή τοῦ ἐργένη «... ώς πολλαὶ πολλάκις γυναῖκες διατίθενται φιλανθρώπως, μεθ' ἀγνότητος, ἀν δχι μετ' ἀφιλοκερδείας, πρός τοὺς μπεκιάρηδες, τοὺς μὴ ἔχοντας ἐστίαν καὶ οἰκογένειαν ἐν Ἀθήναις καὶ ζῶντας μονότονον βίον εἰς ἐν ψυχρὸν δωμάτιον, ὅπου πληρῶνουσι δεκαπέντε ἡ εἴκοσι δραχμάς ἐνοικιον, ἀπλῶς διὰ νὰ μὴ κοιμῶνται εἰς τὸ ὄπαθρον τὸν χειμῶνα. 'Αλλ' οἱ μὲν ἐργένηδες οἱ κοσμικοί, οἱ πολῖτες καθὼς ἔλεγεν ἡ γραῖα Τασοῦ, δὲν εἶναι καὶ τόσον ἄξιοι οἴκτου, διότι οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἔχουσιν ως οἰκογένειαν τὴν ἀγορὰν δλην καὶ ώς ἐστίαν τὸ προσῆλιον, διημερεύοντες εἰς καφενεῖα, οἰνοπωλεῖα καὶ ἄλλα χειρότερα μέρη...» (ΙΗ 174). Πήγαινε στὸ σπίτι ἀργά. Δὲν εὔρισκε κανένα, δὲν τὸν ἔβλεπε κανένας. "Ἐφευγε τὸ πρωῖ σκαστός, ἀμίλητος, σοβαρός. Πότε ἐρχόταν, πότε ἔφευγε δὲν ἥξεραν οἱ γειτόνοι. Τις νύχτες ὁ φτωχόκοσμος κοιμόταν. Μόνο δ σκύλλος τῆς μάντρας ἀγρυπνοῦσε καὶ τοῦ ἔκανε πολλές φορές πανηγυρικὴ ὑποδοχὴ μὲ τὰ δαιμονισμένα γαυγίσματα καὶ τοὺς ἀπαίσιους αἰφνιδιασμούς του. Διηγεῖται δ ἵδιος τὰ παθήματά του μὲ τοὺς νοικάρηδες, ἀνθρώπους καὶ σκύλλους τοῦ Ψυρῆ. «Μίαν φορὰν ἡ κυρά-Μάρω ἔκαμε μίαν ἔβδομάδαν νὰ μοῦ διμιήσῃ διὰ τὴν ἔξῆς αἰτίαν. "Αν καὶ σχεδόν ποτὲ δὲν παρεπονούμην διὰ τίποτε, συνέβη νὰ ἐνοχληθῶ ποτε ἀπὸ μερικοὺς νοικάρηδες, ὅπου συνήθιζαν νὰ κοιμῶνται καὶ νὰ ρέγχουν ὑπαίθριοι τὸ θέρος, καταλαμβάνοντες δλον τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος, πλὴν τῶν δρυφράκτων τῆς ἔξω αὐλῆς. Τὸ δὲ χειρότερον τὸ ὅποιον μοῦ εἶχε συμβῆ ποτε ὑπέρβετε τὸ ἔξῆς. Εἰς Καρπάθιος, λατόμους, μένων διαρκῶς εἰς τὴν Πεντέλην, ἐκράτει οὐχ ἡτον δωμάτιον εἰς τῆς Μάρως καὶ κατήρχετο κατὰ τὰς ἑορτὰς εἰς τὴν πόλιν. Μίαν τοιαύτην παραμονὴν εἶχε κατέλθει, καὶ εἶχε κατακλιθῆ εἰς τὸ ὑπαίθρον· ἀλλ' αὐτὴν τὴν φορὰν εἶχε φέρει μαζὶ του καὶ ἔν ζῶον ως εἶδος μανδροσκύλλου, νέον ἀπόκτημα, ώς φαίνεται. 'Ο σκύλλος, ἄμα ἔγω εἰσῆλθον εἰς τὴν αὐλὴν μεσάνυκτα, μοῦ ἐρρίχθη, ώς ήτο ἐπόμενον. (Παρέκβασις.—"Ω! τί δύναται νὰ ὑποφέρῃ τις καὶ μᾶλιστα ώς ἐριγένης εἰς τὰς Ἀθήνας! Φαντασθῆτε! νὰ πηγαίνης διὰ νὰ κοιμηθῆς εἰς τὸ δωμάτιόν σου, ἐθάρρευτος, καὶ νὰ εύοιης ἀκοίμητον ἀνέλπιστον ἔχθρον ἐνεδρεύοντα εἰς τὴν θύραν σου! Καὶ ἐσώθην μὲν τότε ἀπὸ τοὺς ὄδόντας τοῦ σκύλλου, ἀλλ' ἡ σπιτονοικοκυρά ἐκάκιωσε μαζὶ μου, ώς νὰ ἔπταια ἔγω...» (Π 160). Πήγαινε μεθυσμένος, ἀναβε τὸ κερί τοῦ κελλιοῦ του, διάβαζε κάποια περικοπὴ τῆς Γραφῆς, ἔκανε τὴν προσευχὴ του σὰν παιδί, καὶ πλάγιαζε. 'Ο υπνος, καθὼς ἡταν ζαλισμένος, μὲ ναρκωμένα τὰ νευρά, τὸν ἔπαιρνε ἀμέσως καὶ κοιμόταν σὰν ἀληθινὸς χριστιανός. Μόνο στὶς κρίσιμες νύχτες τῆς ἀγρύπνιας τὸ κερί θὰ ξανάναβε καὶ τὸ τσιγάρο θὰ ἡταν ἡ παρηγοριά του. "Ερχουνται χωρὶς νὰ τὸ θέλω στὸ νοῦ μου οἱ ύποβλητικοὶ στίχοι τοῦ Θρ. Σταύρου:

Θαμπά μοῦ φέγγει ἔνα καντήλι
τοῦ δύροῦ κελλιοῦ τὴν κρύαν ἐρμιά.

Στὸ ξύλο ύπομονετικά,

μὲ βέβαιο κι ἀλαφρὸ κοντύλι,

τῆς Παναγιᾶς χλωμά τὰ χείλη

γράφω καὶ μαδρά τὰ μαλλιά...

Μασύρα μαλλιά!... Ποῦ νὰ μοῦ στείλει

τὸ νοῦ τὸ κρίμα πολεμᾶ;

Φύλασε Χριστέ! Χείλη χλωμά...

Στὴν αὐλὴ δ φτωχόκοσμος ρουχάλιζε ἡ παραμιλοῦσε, δοσμένος στὸ ὄνειρο, κι ἡ κληματαριὰ σάλευε ἀνατριχιαστικὰ τὰ φύλλα της.

Οἱ δυὸς «παραπονεμένες» γειτόνισσες, τὰ δύστυχα κορίτσια τῆς αὐλῆς, ποὺ πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια τὰ θυμόταν μικρά, «ποὺ ἐκάθηντο ὑποκάτω εἰς τὴν κληματαριάν... ἀθλία εἶναι ἡ αὐλὴ κατὰ τ' ἄλλα, τρώγλας πολλάς ἔχει δι' ἐνοικίασμα, ἀλλὰ στολίζεται ἐπὶ ἔξι μῆνας τὸ ἔτος ἀπὸ λαμπρὰν κληματαριάν...» (Π 65), ποὺ μεγάλωσαν τόσο γρήγορα, ποὺ δὲν εἶχαν φορέματα, ποὺ δὲν εἶχαν ἀρραβωνιαστικό, σκορποῦν μέσα στὴ νύχτα τὸ θλιβερὸ παράπονο τῆς ζωῆς τους τῆς ἀδικημένης. 'Ο καλόγερος ξαγρυπνᾶ. Πήρε τὴν πέννα καὶ γράφει. Θαμπά τοῦ φέγγει τὸ καντήλι τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ λυτρωμοῦ!...

48) Τὰ ἀναψυκτήρια. 'Ο μόνιμος σταθμός του εἶναι τὸ μπακάλικο τοῦ Καχριμάνη, στὴν ὁδὸν Σαρρῆ, κοντά στὸ Ψυρῆ, ποὺ ὑπάρχει μέχρι σήμερα. »'Εκεῖ εἶχε τὸ σύνηθες ἀναψυκτήριόν του...» (ΣΒΚ 52). Τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του ἐκεῖ τὰ πέρασε. Ἡταν τακτικός, δὲν ἔλειπε. 'Εκεῖ περνοῦσε τὶς ὥρες τῆς σχολῆς του, ἐκεῖ ἔτρωγε τὶς πιότερες φορές, ἐκεῖ ἔπινε, ἐκεῖ συναντοῦσε τοὺς συμποτικούς ἀδελφούς. Πολλές φορὲς δταν εἶχε διάθεση καὶ ἡσυχία, τραβιόταν παράμερα στὸ βάθος, ἔπαιρνε τὸ μελάνι καὶ ἔγραφε κανένα διήγημα. 'Ο κύρ-Δημήτρης ὁ Καχριμάνης τοῦ ἔκανε πίστωση, τὸν περιποιόταν, τὸν εἶχε σὰ δικό του. 'Ο μικρότερος πάλι ἀδερφός του ὁ Βασιλάκης, δεχόταν κι ἐκτελοῦσε μὲ ζῆλο καὶ σχολαστικότητα τὶς παραγγελίες τοῦ Ππδ. Πάντα θὰ εὔρισκε φαγητό στοῦ Καχριμάνη. Μὰ τὶς Τετάρτες καὶ τὶς Παρασκευές, ποὺ νήστευε, τοῦ ἔφερναν λαδερά ἀπὸ τὸ κοντινὸ μαγερικό τοῦ μπάρμπα-Γιώργη, ποὺ «διησκόλυνε ὁ καλὸς γέρων τοὺς νηστεύοντας...» (ΣΒΒ 457), ἥ πήγαινε διδύος κι ἔγευμάτιζε. "Οταν εἶχε καλὸ φαγητό, καλοῦσε πολλές φορὲς καὶ τὸ Μωραΐτιδη. Θὰ καθόταν ἀπὸ νωρὶς κουτσοπίνοντας μὲ τὴν παρέα του τὸ κοκκινέλι κι δταν οἱ συμποτικοὶ ἀδελφοὶ ἔφευγαν, θὰ τραβιόταν στὸ βάθος γιὰ νὰ δειπνήσει μόνος του ἥ μὲ κανένα φίλο του. »'Αλέκο, εἶπε κάποτε στὸ Μωραΐτιδη, ἔχω φαγὶ ἀπόψε. Καλὰ ποὺ ἥλθες. Τὸ βράδυ θὰ φᾶμε μαζί...». (ΣΒΚ 52). Χαρμόσυνο μήνυμα. Καὶ στρέψας τὸ βλέμμα μου, γράφει ὁ Μωρ., εἰδα πράγματι εἰς μίαν γωνίαν τοῦ παντοπωλείου μικρὸν πύραυλον, ἐφ' οὗ ἐκόχλας ἔχυτρα εύώδης, ἀτμούς ἀναπέμπουσα ἐδέσματος ὀρεκτικῶταου, τοῦ δποίου ἐπεμελεῖτο, μέσα εἰς τὴν τόσον πολυάσχολον ἔργασιαν του, μὲ ἰδιαιτέρων προσοχῆν, ὁ καλοπροσαίρετος καὶ πραότατος κύρ-Βασιλῆς... 'Ἐνθυμοῦσι μάλιστα τὸ εἶδος τοῦ φαγητοῦ. Κρέας μὲ κολοκυθάκια προφαντά... Πολλάκις τὸν χειμῶνα, δταν κατὰ τὰς 11 μετέβαινε εἰς τοῦ Κεχριμάνη νὰ δειπνήσῃ, τόσον ἀργά, ἀφοῦ πλέον εἶχεν ἔξονυχίσει τὰς ἀγγλικάς ἐφημερίδας, ἐνῶ δι κύρ-Βασιλῆς τοῦ εἶχε φυλαγμένον ὠραῖον φαγητόν, ἐπροτιμοῦσε καλλίτερα μίαν φασουλάδα ἀπὸ τὸ γειτονικὸν ὑπόγειον· καὶ γειμίζων ἀπὸ ψωμία τὸ βαθὺ πιάτον, ἔτρωγεν ἀρπακτικά, ὡσὰν δρνεον, κουρασμένος θὰ εἴητε, ἀπὸ τὴν ἀποκαρδιωτικὴν νυκτερινὴν ἔργασιαν, δποὺ πολὺ τὴν ἔχθρεύετο, παρὰ πολὺ, ως διάβολος τὸ κηρί, τὸ δηλ λεγόμενον. 'Ἐπροτιμοῦσε δὲ τὴν φασουλάδα, καθὼς μοῦ ἔξεμυστηρεύετο κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ φαιδροῦ μας δείπνου, διότι οἱ ἀτμοὶ τῆς τοῦ ἔθυμιζον χιόνια καὶ θυέλλας καὶ τρικυμίας ἐκτάκτους τῆς ὠραίας πατριδος, τῶν δποίων τὴν ἀναπαράστασιν ἀπελάμβανε μακαριώτατα, θερμαινόμενος, σδμα καὶ ψυχήν, τὰς θλιβεράς χειμερινάς τῶν 'Αθηνῶν νύκτας, μὲ τὴν δχνίζουσαν φασουλάδα...» (ΣΒΚ 52). 'Η μεγάλη του δμως ἀδυναμία ἦταν ἡ τυρόπιττα, δπως τὴ συνήθιζαν στη Σκίαθο (βλ. σελ. 170). Τὸ μπακάλικο τοῦ Καχριμάνη, ἀπὸ ἄλλη ἀπόψη, εἶναι τὸ κοινω-

νικό σπουδαστήριο τοῦ Ππδ. Ἐκεῖ μὲ τὸ δξύτατο παρατηρητικό του, μὲ τὸ φιλοσοφικὸ μάτι του, μελετοῦσε τὴν κοινωνία, ποὺ παρῆλαυνε γιὰ νὰ φωνίσει. Ὑπέροχη βίγλα, θαυμάσιο παρατηρητήριο γιὰ ἔνα λογοτέχνη, ποὺ ξέρει νὰ κοιτάζει καὶ νὰ μελετᾷ. Περνοῦσε δπ' τοῦ Καχριμάνη ὅλη ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία. Πλούσιοι καὶ φτωχοί, ὀριστοκράτες καὶ ξεπεσμένοι. Παρήλαυνε δὲ πόδοκοσμος τῶν φτωχογειτονιῶν τοῦ Ψυρῆ, γρηγορίες, χῆρες, κοριτσάκια, καὶ χωρίς νὰ τὸ θέλουν καὶ νὰ τὸ καταλαβαίνουν ἔδειχναν δπὸ μιὰ μεριὰ τὴ φτωχία καὶ τὴ μιζέρια τους—τὸν πόνο τους! Κι δὲ Ππδ. μελετοῦσε, ἀποθησαύριζε συμπονετικά. Ἡ ἀδυναμία του νὰ συχνάζει τακτικὰ κι ἀδιάκοπα στὸ παράμερο ἐκεῖνο μπακάλικο, ἥταν βέβαια ἑκδήλωση καὶ ἀνάγκη τοῦ ἀσκητισμοῦ, τῆς φυγανθρωπίας, τῆς ἰδιοτροπίας, τῆς ἐμφάνισής του, τῆς συνήθειας. Συνταιριαζόταν τὸ περιβάλλον μὲ τὴ ψυχονοοτροπία του, μὲ τὴν εὐκολία καὶ ἄνεση τῆς ζωῆς του. Δὲν τὸν ὀδηγοῦσαν στοῦ Καχριμάνη λογοτεχνικὲς ἐπιδιώξεις. Θὰ συσταίναμε δύμας σὲ πολλοὺς νέους μας λογοτέχνες νὰ περνοῦν δπ' τὸ μπακάλικο τῆς φτωχογειτονιᾶς, γιὰ νὰ πλουτίζουν τὴ ψυχολογικὴ καὶ κοινωνικὴ στοιχείωσή τους, ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἀληθινῆς τέχνης. Τὸ μπακάλικο εἶναι τὸ καλλίτερο σκολειό γιὰ ἔνα λογοτέχνη, εἶναι δὲ φεγγίτης τῶν ἀδύτων τῆς κοινωνίας. Πολλὰ διηγήματά του εἶναι ἐμπνεύσεις κι ἀποθησαύρισματα δπ' τὸ μπακάλικο τοῦ Καχριμάνη. Ἐκεῖ σπούδασε εἰκοσι συναπτὰ χρόνια, ἀπὸ καὶ παρακολούθησε δυὸ κοινωνικὲς γενέτες τοῦ ὑπόκοσμου. Ἄλλιωτικα θὰ ἥταν ἀνεξήγητη ἡ τόση κοινωνικὴ καὶ ψυχολογικὴ πεῖρα, ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔργο του καὶ ἔρχεται σὲ τέλεια ἀντίφαση κι ἀντίθεση μὲ τὴν ἀκοινώνητη, μισάνθρωπη κι ὀδοκίμαστη ζωὴ του. Ἐκεῖ μὲ τοὺς συμποτικοὺς ἀδελφοὺς λαγάρισε καὶ ἀκόνισε τὴ σκέψη του. Ἐκεῖ στὸ παράμερο τραπεζάκι, πάνου στὰ κατάστιχα καὶ στὰ τεφτέρια, ἔγραψε τὰ καλλίτερα καὶ περισσότερα διηγήματά του δὲ Ππδ. Γ' αὐτὸ δὲ συνατήσουμε πόλλες φορές τὸ καταφύγιο αὐτὸ στὸ ἔργο του. Ἄλλοι τὸ περιγράφει, ἀλλοῦ τὸ ὑπονοεῖ, ἀλλοῦ τὸ προϋποθέτει. "Ἄλλοτε κάθεται μόνος του καὶ μελετᾷ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ δυστυχία. Τὰ πληγώμενα παιδάκια τῆς φτωχολογίας παρελαύνουν μπροστὰ στὰ μάτια του. «Δὲν ἥτο τὸ μόνον παιδίον, τὸ ὁποῖον ἔρχεται εἰς τὸ μικρὸν ἐκεῖνο παντοπλεῖον τῆς δόδου Σταρρῆ], κατὰ τὴν δυτικήν ἐσχατιάν τῆς πόλεως. Πτωχαὶ γυναίκες ἔστελναν συνήθως τὰς πενταετεῖς ἢ ἐπταετεῖς κορασίδας των διὰ νὰ δψωνίσουν. Συνέβαινε καθ' ἐσπέραν νὰ κάθημαι ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν καὶ πλέον, συνομιλῶν μὲ δύο τρεῖς φίλους, πίνοντας τὸ δρεκτικόν των εἰς τὸ μικρὸν μαγαζέον, ἐνίστε δὲ νὰ λαμπάνω ἔκει τὸ λιτὸν δεῖπνον μου...» (Θ 22). Περνοῦν τὰ δουλικά, τὰ λαδικά, τὰ ἀλάνια γιὰ νὰ φωνίσουν, «Μίαν ἐσπέραν εἰς τὸ πλησίον ἐκεῖ μπακάλικον, δπου εἶχεν ἔλθει δι' δψώνια, ή γρηγὸ Μαριάνθη, ή κυρτή καὶ σκαφιδοειδῆς ψηπρέτρια, μ' ἔφωτισε, καλλίτερα περὶ τοῦ ἐντὸς τῆς οἰκίας...», τῆς ἀντικρυνῆς, ποὺ ἥταν ὑποπτὸ σπίτι. (Π 153). Τὴν παραστρατημένη κόρη τῆς γειτονιᾶς, τὴν εἶχε γνωρίσει ἀπὸ μικρή. «Ναὶ τὴν ἐνθυμοῦμα τὴν μικρὰν κορασίδα, τὴν ὅποιαν ἔβλεπτα τόσον συχνὰ νὰ ἔρχεται ν' ἀγοράζῃ δψώνια εἰς τὸ γειτονικὸν μπακάλικο...» (Π 128). Κάνει χάζι μὲ τὰ φτωχὰ κοριτσάκια, ποὺ τὰ κρυφοσπαράζει τὸ δράμα τους τὸ οἰκογενειακὸ «...ἀνθρωποι, οἱ μὴ ἔχοντες νὰ κάμουν τίποτε, καθὼς ἔγω, πολλάκις τὸ ἔκαλουν καὶ ἀπέτεινον αὐτῷ τὴν ἄνω ἔρωτησιν τοῦ μικροῦ παντοπάλου τῆς γειτονιᾶς [τοῦ Δημήτρη], μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ἀκούσωσιν ἀπὸ τὸ στόμα του τὴν ἀπόκρισιν.—Νὰ πάει (δὲ πατέρας του!) ναύρη δλλη γυναῖκα» (Θ 22).

Πάντα μὲ τὸν ἀχώριστο συμπότη του τὸν μπάρμπα-Πίπη τὸν Ἰταλοκερκυραῖο (πρβλ. σελ. 158) «...ἔτυχε νὰ εἰσέλθωμεν τὸ θέρος εἰς τὸ ἀντικρυνὸν μπακάλικον ἑγώ καὶ ὁ φίλος μου Σπύρος Γ[ά]νωσης...» (Π 133). Μόνιμοι στὴν παρέα του μετὰ τὸ 1895, ἐκτὸς ἀπ' τὸν Πίπη (ποὺ εἶναι ἡρωας καὶ στὸ διήγημά του Κοινωνικὴ ἀρμονία), κολλοῦν καὶ δυσδ ἄλλοι «...Στοῦ Καρμάνη [γρ. Καχριμάνη] τὸ καπτηλεῖον, ὅπου ἐγένοντο ἄφθονοι σπονδαῖ εἰς τὸν Διόνυσον... οἱ πλέον ἀχώριστοι ήσαν ὁ Ἀντώνιος Ἀλμέργος, Σικελιώτης ἀπὸ τὴν Κατάνην, μὲ ἡλιοκασῆ ἐλλονοῖταλικὴν δψιν, φέρων τὴν λάβαν τῆς Αἴτνης εἰς τὴν μορφὴν καὶ εἰς τὴν ψυχὴν, σφραγιδοποιός καὶ ἐν μέρει καλλιτέχνης· ὁ Σαββατίνος ἡ Σαλβατῶρος ἡ Σάλβος ἡ Σάββας, ἐβραῖος ἀπὸ τὴν Κέρκυραν, δύμιλῶν Ικανᾶς γλώσσας καὶ ἔξασκῶν πολλὰς τέχνας· καὶ ὁ Λύσανδρος Παπαδιονύσης [ψευδώνυμο τοῦ Παπαδιαμάντη, δψα τὸ Πλάνος Δημούλης Η 123 καὶ τὸ Λέανδρος Παπαδημούλης Ε 124 καὶ ἄλλα]. Τρεῖς ἀνθρωποι, τρία θρησκεύματα, τρεῖς φυλαῖ. Ὡς κοινὸν γνώρισμα εἶχον τὴν μεγάλην κλίσιν εἰς τὰ γιούβέτσια, τὰ ὅποια παρήγγελλον μὲ μακαρόνια, πολὺ χονδρά, ραβδωτά... Μαζὶ μ' αὐτοὺς ἥρχετο καὶ ἄλλοι Ἰταλοκερκυραῖοις, κατασκευαστῆς οἰκιῶν καὶ ἐπιχρίστης, ὁ μπάρμπα-Νιόνιος ὁ Πούπτης (Π 185, πρβ. καὶ ΣΤ θ').»

«Οσο μεγάλωνε τὸ πάθος τοῦ πιοτοῦ, τόσο πλήθαιναν κι οἱ συμποτικοὶ φίλοι. Οἱ συμποτικοὶ «ἀδελφοί», ποὺ γνωρίσαμε παραπάνου ήταν ἔρασιτέχνες καὶ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὸ συστηματικὸ πότη Λύσανδρο Παπαδιονύση. Αὐτοὶ ήταν γιορτινοί, ἀποβραδινοί, νωρίς-νωρίς παρασπονδούσαν καὶ λιποτακτοῦσαν ἀπ' τὴν παρέα του. Μόνο ὁ μπάρμπα-Πίπης ὁ κερκυραῖος στάθηκε συνεπῆς καὶ πιστὸς στὶς θυσίες τοῦ Βάκχου ἐκεῖ στοῦ Καχριμάνη. Τώρα πιὰ τὸ μοναδικὸ σημείο ἐπαφῆς καὶ συνδέσμου του μὲ τοὺς συμπότες του μένει μόνο τὸ κρασί. Τίποτ' ἄλλο. Οὕτε ἡ μόρφωση, οὕτε ἡ θρησκεία, οὕτε ἡ ἔθνικότητα. Ἐβραῖοι, καθολικοί, Ιταλοί—τύποι ἀγυρτικοί καὶ πολυπλάνητοι, μαζεύουνται γύρω στὸ τραπέζι τοῦ Παπαδιονύση γιὰ τὴ διονυσιακὴ μυσταγωγία. Πῶς τὰ κατάφερνε νὰ βολευτῇ καὶ νὰ συναγροικηθῇ μ' αὐτοὺς τοὺς τύπους εἶναι θαῦμα. Τὸ κρασί εἶναι δύναμη ἀνώτερη. Καὶ εἶναι τὸ κρασί ποὺ ἀνύψωσε τὸ φανατικὸ θρῆσκο καὶ τὸν βοήθησε νὰ μπῇ μέσα στὴ ψυχὴ τοῦ ἐβραίου συμπότη του Σαββατίνου καὶ ν' ἀδερφωθῇ μαζὶ του σὰν ἀνθρωπος. Ἡ συναδέρφωση αὐτῇ γίνεται στὸ συμποτικὸ διήγημά του »Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ», ποὺ δὲν εἶναι μόνο τὸ κύκνειο μᾶς καὶ τ' ἀριστούργηματικώτερό του. Τὴν ἀνθρωπιὰ τοῦ διηγήματος αὐτοῦ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικρύσει κανένα ἔργο τοῦ Πρδ. Ξεχωρίζει, στέκεται πολὺ ψηλά ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα του.

Τὸ πιοτὸ ποὺ συνήθιζε νὰ πίνει ήταν τὸ κρασί—τὸ «κοκκινέλι», τὸ «ἀλυπιακόν», ἡ ἐκλεκτὴ καὶ μυρωδάτη ρετσίνα. Ἐπὶ πλέον ήταν δεινὸς καπνιστής, στὸ γραφεῖο, στὸ σπίτι, στὴν ταβέρνα τὸ τσιγάρο δὲν ἔπεφτε ἀπ' τὸ στόμα του. Στὸν καπνὸ καὶ στὸ πιοτὸ ξεσποῦσε τὸ μεράκι του ὁ Πρδ.. «Τσιγαρέττα... ψιλὰ Ἀγρινίου, τοῦ Βάρκα...» (ΓΠ 185), ποὺ τ' ἀγόραζε μὲ τὴν ὄκα, ὅταν πληρωνόταν, γιὰ νὰ τοῦ βρίσκουνται πάντα καὶ νὰ μὴν τὰ στερεῖται στὶς ἐνδιάμεσες οἰκονομικές στενοχώριες του. Κρασί διαλεχτό, ἀγνό, ποὺ δὲν μποροῦσες νὰ τὸν ξεγελάσεις γιὰ τὴν ποιότητά του. Κοκκινέλι τῶν Μεσογείων, τῆς σαντορινιάς ταβέρνας τοῦ Καλαμιώτη ἢ τοῦ Καχριμάνη, ποὺ τὸ θυμάται καὶ τ' ἀποζητᾷ ἀπ' τὴ Σκίαθο «...τὸ ὄνταριον κοκκινωπόν, τὸ ὅποιον ἑγώ μὲ τὸ ἀνακάτωμα ἀθη-

ναϊκῶν ἀναμνήσεων, ωνόμασα «κοκκινέλι»... ἔβαλεν εἰς τὴν πηγὴν νὰ κρυώσῃ τὸ παγούρι μὲ τὸ ρακί...» (Π 145). Τὸ «ἀλυπιακόν» κρασί, προγονικό του προνόμιο, τοῦ Ἀλύπα τοῦ καλόγερου μοσχάτο κατασκεύασμα «...τὸ δυνάμενον νὰ καλῆται οὕτω διττῶς καὶ ἀπὸ τὸν κατασκευαστὴν του Ἀλύπιον καὶ διότι καθίστα ἀλυπὸν τὸν βίον...» (Γ 128). Πίνει πρὶν ἀλλὰ συνεχίζει καὶ μετά τὸ φαγητὸ καὶ ὁ κόρος πάντα ἀργεῖ νὰ φτάσει. «'Ἄδειάσαμεν τὴν μίαν φλάσκαν τὴν μικράν, ἀφήσαντες τὴν μεγάλην δι' αὔριον...», μὰ μὲ δεύτερες καὶ σοφώτερες φροντίδες δὲν ἀντέχουν νὰ κρατοῦν κλεισμένο τὸν πειρασμό, «ἀνελάβομεν ἡμᾶς αὐτούς κι ἐδέησε ν' ἀνοίξωμεν καὶ τὴν δευτέραν φλάσκαν, διὰ νὰ λησμονήσωμεν τὸ δυσάρεστον γελοῖον, εἴτα εἶχον περάσει μεσάνυκτα καὶ ἦτο καιρὸς νὰ κατακλιθῶμεν...» (ΙΗ 68). «Οταν ὁ Μαλακάσης τὸν πῆγε στὴν ταβέρνα τοῦ Πανταζῆ, δὲν μποροῦσε νὰ συνέρθει, «δὲν εἶναι κρασὶ αὐτὸ Μιλτιάδη, εἶναι πετρέλαιο, ἔλεγε καὶ ξανάλεγε στενοχωρημένος. Μόνον δὲ Καχριμάνης κι δὲ Κόπανος κατὰ δεύτερο λόγο... Τί τὰ θέλεις αὐτά... Τοὺς Πανταζῆδες!...», (ΒΚ 486). Νήστευε Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ—μὰ τὸ κρασὶ ἥταν πάντα νηστήσιμο εἶδος. Αὐτὴ ἥταν ἡ ἀμαρτία τῆς ζωῆς του. Τὸ πιοτὸ καὶ ἡ κατάλυση τοῦ κρασιοῦ σὲ μέρες νηστείας. Μὲ τὴν ἐληά, μὲ τὸ χαψί, μὲ τὸ κρεμμύδι, μὲ τὴ φασολάδα—μ' ὅλα συμφωνοῦσε καὶ πήγαινε τὸ κρασὶ, φτάνει νὰ ἥταν καλό. "Ἐπινε μὲ πάθος· τὸν εὗρισκαν συνήθως τὰ μεσάνυχτα γιὰ νὰ σηκωθῇ. Οἱ τελευταῖες ἥταν κι οἱ μακαριώτερες δύρες τῆς διονυσιακῆς νυχτοπάρωρης Ἱεροτελεστίας του. Δὲν μιλοῦσε, δὲν φιλοριοῦσε, δὲν παραπατοῦσε, δὲν χασκογελοῦσε, δὲν ἐνθουσιαζόταν, οὔτε ξεσποῦσε, οὔτε τραγουδοῦσε, οὔτε χοροπηδοῦσε—ὅλα αὐτὰ κι ἀμαρτήματα ἥταν καὶ τὸ ἀμάρτημα τοῦ πότου ἐπιδεινώνανε, μὰ κι δὲ χαρακτῆρας του δὲν τὰ σήκωνε. Τὸ κρασὶ τὸν ἀποπνευμάτωνε, τὸν ἔφερνε σὲ μιὰ λυρικὴ ἔκσταση. 'Ημέρευε, γαλήνευε, καταστάλαζε δὲ ἐσωτερικός κόσμος. 'Η μορφή του σὰν ίλαρωτατὸ δειλινὸ—πὸν τόσο ἀγαποῦσε καὶ κυνηγοῦσε τὸν ἥλιο του—σκόρπιζε ἀπόκοσμες ἀντιλαμπές. Καὶ δὲ ἀπονύχτερος βακχευτής, «ἡρχιζε, ὅπως λέει ὁ Ἰδιος, μετὰ τρυφερᾶς μεσοφωνίας, μετὰ ψιθύρου καὶ παθητικοῦ τόνου νὰ ὑποτετερίζῃ...» (Δ 5) τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ, «ώστε ἐλθεῖν τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατασκηνοῦν ἐν τοῖς κλάδοις» τῆς διονυσιακῆς ψυχῆς του (Ματθ. ιγ' 31). Τότε «ἐλικνίζετο μεταξὺ φθορᾶς καὶ ὀφθαρσίας» στὴν κούνια τοῦ οἴστρου καὶ τῆς κοσμοπλάστρας μέθης, σὰν τὸ ἀπόκοτο Πετρί του (ΙΗ 71), σύριζα στ' ἀνοιγμα τοῦ γκρεμνοῦ. 'Η μετάσταση, ἡ μεταρσίωση αὐτή, μ' ὅλο τὸ μυστικισμὸ καὶ τὸ λυρισμὸ της, βαστοῦσε πολλές δύρες καὶ ἥταν συνηθισμένη ἐκδήλωση, ὅχι μόνο σὰ μεθοῦσε, μὰ κι διταν ρεμβαστικὸς κι ἀποτραβηγμένος κουτσόπινε στὰ συνηθισμένα του ἀναχωρητήρια. 'Ακινητοῦσε μὲ δεμένα τὰ χέρια, μὲ κλειστὸ τὸ στόμα, μὲ κατεβασμένα μάτια, εἰρηνικός, ἀτάραχος, ἀδιάφορος, τόσο ποὺ «Θὰ ἔλεγες δτὶ ἀνέπνεε πρός τὰ ἔσω, δτὶ ἔζη μόνον ζωὴν ἐνδόμυχον» (ΣΤ 65). Καὶ σιγόφελνε καὶ μελωδοῦσε, «εἰχε συνείδησιν δινείρου μελωδικοῦ, ἐφέρετο ἐπὶ πτερύγων μουσικῶν φθόγγων, ἐπὶ πτίλων αὔρας ἐναρμονίου, λιγυρᾶς...» (ΣΤ 72) ἐσώψυχος, με-

τάρσιος, ένατενιστής, πού ἀποδημούσε μὲ τὴν ἐνόραση στοὺς ἀγγελικούς κόσμους τῆς ἔξαγνισμένης, τῆς δοκιμασμένης ψυχῆς του. Κι ὅταν ἐρχόταν ἡ ὥρα, ὅταν σήμαινε ἡ ἀπαίσια πραγματικότητα τὸ ψυχρὸ ἀνακλητήριό της, τ' ὄνειρο σταματοῦσε, σηκωνόταν, καληγυχτίζε καὶ τραβοῦσε στὸ ἑρμηκό κελλί του ζεστὸς, οἰστρηλατημένος, μακάριος, γαληνεμένος, μὲ τὴ ψυχὴ ἐλαφρὴ καὶ τὰ πόδια βαρειά, στερεά καὶ σίγουρα, στὰ χρόνια ἐτοθτα τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς μπόρεσής του. «Καὶ ἀργὰ τὸ βράδι, τὴν νύκτα, τὰ μεσάνυκτα, ἀφοῦ ἔπινεν δλίγα ποτήρια διὰ νὰ ξεχάσῃ ἢ νὰ ζεσταθῇ, ἐπανήρχετο εἰς τὸ παλῆσπιτο τὸ μισογκρεμισμένον, ἐκχύνων εἰς τραγούδια τὸν πόνον του...» (Γ 19). "Οχι τραγούδια ἐρωτικὰ γιὰ τὴ γειτόνισσα, ποὺ χειρομύλιζε, σὰν ἔκεινα τοῦ Γιαννιοῦ τοῦ ἥρωά του (Γ αὐτ.), μὰ τραγούδια ψυχῆς, τραγούδια τέχνης καὶ ἀγιωσύνης—ἀπονύχτερα λυρικὰ ταξιδια, ὁρθινὰ «ἀνοιξαντάρια», ποὺ ἀνοίγουν τὴ φυλακὴ τῶν πόθων καὶ τοὺς ἀφήνουν νὰ φτερουγίσουν σὰ λευκὰ περιστέρια στοὺς δρίζοντες τοῦ ὀνείρου καὶ τῆς δημιουργικῆς ψευδαίσθησης. «Βάδιζε γήινο κορμί, γύριζε γύρω ἀπ' τὸ κέντρο σου...» Θᾶλεγε μὲ τὸ στόμα τοῦ Σαίκσπηρ, καθὼς ύψωνόταν ἡ ψυχὴ του πάνου ἀπ' τ' ἀνθρώπινα.

49) Στήν 'Ακρόπολη. Στήν 'Εφημερίδα δούλεψε τακτικὰ ὡς τὰ τέλη τοῦ 1892. 'Η ἑργασία του ἦταν μεταφραστική. 'Αποτραβηγμένος παράμερα σ' ἔνα τραπεζάκι γεμάτο εύρωπαίκες ἐφημερίδες καὶ περιοδικά προσπαθοῦσε νὰ ξεμπερδέψει μιὰν ὥρα ἀρχήτερα γιὰ νὰ προφτάσει τὴν ἀγρυπνία ἢ τὴ συμποτικὴ παρέα του. Σὲ κανένα δὲ μιλοῦσε, μὲ κανένα δὲν ξανοιγόταν. Τὰ λόγια του ἦταν μετρημένα, τυπικά, ἔξηρα, λακωνικά. Τὰ μάτια του πάντα σκυμμένα. "Αναβε κάθε τόσο τσιγάρο καὶ δπως στίβαζε μὲ γρηγοράδα τὰ χειρόγραφα, ἔτσι σώριαζε καὶ τ' ἀποτιγαρα στὴ σταχτοδόχη. Στήν 'Εφημερίδα οἱ περισσότεροι συντάκτες ἦταν λογοτέχνες, δπως καὶ οἱ περισσότεροι λογοτέχνες τοῦ καιροῦ ἦταν τακτικοί ἢ ἔκτακτοι συνεργάτες καὶ περνοῦσαν τακτικὰ ἀπ' τὰ γραφεῖα. "Ετσι γνωρίστηκε μὲ πολλούς δ Ππδ. μὰ δὲν ἄφησε κανένα νὰ προχωρήσει πέρ' ἀπ' τὴν τυπική γνωριμία. 'Ο Παλαμᾶς, ποὺ ἦταν τακτικὸς συντάκτης τῆς 'Εφημερίδας κι ἔβλεπε κάθε μέρα τὸν Ππδ. σπάνια ἔτυχε ν' ἀκούσει λόγο ἀπ' τὸ στόμα του, ὃν δὲν τὸν πλησίαζε καὶ τὸν ρωτοῦσε, γιὰ νὰ φύγει μὲ δυὸ-τρεῖς ξηρὲς ἀπαντήσεις. Συζήτηση γιὰ φιλολογία καὶ γλωσσα δὲν ἔκανε μαζί του ποτὲ (ΣΒΒ 447). 'Ο Βλαχογιάννης, δ Καρκαβίτσας, δ Μαλακάσης, δ Λάμπρος 'Αστέρης, δ Παγανέλλης, δ Δαμβέργης, δ Κουρτίδης κά. στήν 'Εφημερίδα γνωρίσαν τὸν Ππδ. 'Ο Δαμβέργης, ποὺ ἔργαζόταν στὸ διπλανὸ τραπέζι, δὲν εἶδε ποτὲ μιὰ φιλικὴ ἐκδήλωσή του. Θᾶλεγες πώς εἶχε προηγούμενα μὲ τοὺς συναδέλφους του. «Δὲν ξέρω, διηγεῖται, πῶς μιοῦ ἥλθε τὸ ἀπόγευμα νὰ σηκωθῶ ἀπὸ τὸ γραφεῖόν μου, νὰ κάμω δλίγα βήματα καὶ νὰ πλησιάσω τὸν κύρ. 'Αλέξανδρον, τοῦ μὲ ἀστραπούλαν ταχύτητα ἐγέμιζε χειρόγραφα μεταφράσεων καὶ τὰ ἐπέτα, υγρὰ ἀκόμη, τὸ ἔνα ἐπὶ τοῦ ἄλλου, ἐπάνω εἰς τὸ πέντε βήματα ἀπέχον τοῦ ίδιοκοῦ μου γραφείον του. 'Ο Ππδ. χωρὶς νὰ διακόψῃ τὸ γράψιμο, ξετρεφεν ἐπάνω μου γελαστὰ καὶ φιλόστοργα τὰ μάτια του καὶ σὰν νὰ μὲ ἥρωτα, γιατὶ τὸν διακόπω.—Τίποτε, τοῦ ἀπήντησα μὲ ΐσην ἀγάπην. Καὶ εἰς

μίσιαν ἀνάγκην διαχύσεως ύπακούων, ἀπλωσα τὸ χέρι μου καὶ τοῦ ἔχαΐδεψα τὴν κεφαλήν. 'Ο Ππδ. τότε ἀφῆσε τὴν πένναν του καὶ μὲ ψφος ἐλαφρᾶς δυσ- αρεσκείας μὲ ἡρώτησε : Γιατὶ τὸ κάνεις αὐτό ;—"Ετοι. Μοῦ ἥλθεν νὰ σὲ ξε- κουράσω λιγάκι, 'Ο Ππδ. ποὺ δὲν ἦτο συνηθισμένος εἰς τοιαύτας διαχύσεις, οὐδὲ θὰ τὰς ἐπέτρεπε βεβαίως εἰς ἄλλους, ἐδιάβασεν εἰς τὰ μάτια μου τὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου μου καὶ ἔλασμψαν τὰ ἴδικά του ἀπὸ καλωσύνην.—Εὔχα- ριστῶ ! μοῦ εἶπεν. Καὶ ἔξανάπιασε τὴν πένναν του...». Δὸ ἰδιο βράδι, δταν τέ- λιωσε τὴ δουλειά του, πλησίασε τὸ Δαμβέργη γιὰ νὰ τὸν καλέσει στήν ἄγρυ- πνια (ΣΒΚ 72). "Ηταν ἑκδήλωση ὑπέρτατης ἐμπιστοσύνης.

'Ο Λάδηπρος 'Αστέρης, ποὺ ἔφτασε τὸν Ππδ. στήν 'Εφημερίδα, μᾶς πληροφορεῖ (ΕΠ ζ') πώς οἱ μεταφράσεις τοῦ Ππδ. ἀπὸ ἀγγλικές καὶ γαλλικές ἐφημερίδες δὲν δημοσιεύσταν ὅλες «... τὰ περισσό- τερα ἐλλείψει χώρου καὶ ἐνδιαφέροντος ἔμεναν ἀχρησιμοποίητα καὶ τὰ πετοῦσε ὁ ἐπὶ τῆς Ὑλῆς στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων». 'Ο Ππδ. δὲν ἐθύμωνε, μὰ λιγότευε τὴ μεταφραστική του ἐργασία, ὡσπου ὁ Ρούκης ἐρχόταν μέσα καὶ τούλεγε νὰ μεταφράζει περισσότερα. 'Η ἐκλογὴ γινόταν ἀπ' τὰ χειρόγραφα, γιατὶ κανεὶς ἔκει μέσα δὲν ἤξερε ἀγγλικά. 'Ο Ππδ. κρατοῦσε τὰ κλειδιὰ καὶ τὰ πόστα.

Κοντά στὴ μεταφραστική συνεργασία του στήν 'Εφημερίδα, δημοσιεύει τὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ πρωτότυπα διηγήματα, κάπου κάπου καὶ μικρὰ ἀρθρα. Εἶναι τὰ γιορτινὰ διηγήματά του, ποὺ στο- λίζουν τὶς σύγχρονες ἐφημερίδες. "Ετοι καθιερώνεται σιγὰ-σιγὰ ἡ συνήθεια τῶν πανηγυρικῶν φύλλων καὶ τῆς ἐπίκαιρης φιλολογίας, ποὺ γιὰ τὸν Ππδ. ἦταν ψυχικὴ ἀνάγκη, γέννημα τῆς πατριωτικῆς καὶ θρησκευτικῆς του δίψας, παρ' ὅλα τὰ σχόλια καὶ τὶς ἀντιδρά- σεις, ποὺ βρήκε στήν ἀρχὴ ἡ τακτικὴ κάθε χρόνο ἐμφάνισή του μὲ χριστουγεννιάτικο ἡ πασχαλινὸ διήγημα (ΣΤ 17). Στήν 'Εφημερίδα (ΒΚ 198) δημοσιεύτηκε καὶ τὸ θαυμσάσιο ἐλεγεῖο του στὸ θάνατο τῆς βασιλοπούλας 'Αλεξάνδρας καὶ τὴν ἡμέρα ἔκεινη πῆγε δ Ππδ. γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά μεθυσμένος στὸ γραφεῖο ἀπὸ τὴ συγκινηση καὶ τὴ λύπη του (ΕΠ ζ'). "Ηταν ἡ μοναδικὴ ἡμέρα, ποὺ δ Ππδ. πλησίασε αὐθόρμητα τοὺς συνεργάτες του καὶ τοὺς μίλησε μὲ κάποια διάθεση καὶ ἐλευθερία. 'Η πληρωμὴ του στήν 'Εφημε- ρίδα ἦταν μικρή, ἔπειτα ἡ πολιτικὴ ἐπικαιρότητα καὶ ἄλλες δημο- σιογραφικές ἀνάγκες ἀναγκάζουν τὴ σύνταξη τῆς 'Εφημερίδας νὰ λιγοστέψει τὶς μεταφράσεις, δταν δὲ στὶς ἀρχές τοῦ 1892 καθιε- ρώνεται εἰδικὴ φιλολογικὴ ἐπιφυλλίδα μὲ πρωτότυπη λογοτεχνικὴ Ὕλη (ΣΒΒ 240 πρβλ. καὶ σελ. 48), δ Ππδ. ζήτησε αὖξηση μισθοῦ γιὰ τὴν πρόσθετη αὐτὴ συνεργασία, ποὺ δὲν τὴν ἔκαναν, ὡς φαί- νεται. "Ετοι ἐνῶ ἦταν νὰ δημοσιεύσει τρία μεγάλα πρωτότυπα διη- γήματα, δίνει μόνο τὸ ἔνα. Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε αὐτὸ δὲν τὸν πληρώνουν τακτικά, τοῦ καθυστεροῦν τὸ μισθό καὶ τὸν ἀναγκά- ζουν νὰ ἐκτίθεται καὶ νὰ ὑποφέρει. «Κατ' ἔκεινην τὴν ἡμέραν, γρά- φει κάπου, συνέβη νὰ εἶμαι πλούσιος, διότι εἶχα κατορθώσει μετὰ πέντε ἐκλιπαρήσεις καὶ μετὰ τέσσαρας ἀποπομπὰς νὰ λάβω δε- καπέντε δραχμάς, ἀπέναντι ὁγδοήκοντα ὁφειλομένων μοι δι' ἀμοι- βὴν φιλολογικῆς ἐργασίας πέντε ἐβδομάδων» (Θ 23). "Επαιρνε λοι- πὸν 65 δραχμὲς τὸ μῆνα, σύμφωνα μὲ τὸ μισθολόγιο τοῦ πρώτου διορισμοῦ, χωρὶς νὰ τοῦ γίνει στὸ μεταξὺ καμμιὰ αὔξηση, ἐνῶ ἡ ἐργασία του ἦταν ύπερογκη καὶ δυσκολώτατη. "Ισως νὰ εἶχε καὶ

έπεισόδια μὲ τὸν διαχειριστή, ἀναγκασμένος κάθε τόσο νὰ διακονεύει τὰ δικαιώματά του, πρᾶμα ποὺ τὸν δυσκόλευε πολὺ καὶ τοῦ κόστιζε ἀφάνταστα στὸ ήθικό του. Τότε πιστεύω τραβήχτηκε ἀπ' τὴν Ἐφημερίδα καὶ δίνει πρωτότυπη συνεργασία στὴν Ἀκρόπολη καὶ σ' ἄλλες ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. «Οτάν ἔτοιμας εἰη γηματάς γραφεῖς στὸ Γαβριηλίδη δρίζοντας καὶ τὴν τιμήν. Σώθηκαν μερικά σημειώματα τοῦ Γαβριηλίδη, ποὺ τοῦ ζητᾶ συμφωνημένα χειρόγραφα ἢ τοῦ παραγγέλνει νὰ περάσει συνεννοηθοῦν γιὰ ωρισμένη συνεργασία (ΓΠ 173, 174). Σ' ἔνα σημείωμα δὲ Γαβριηλίδης τοῦ γράφει: «Καλῶς νὰ δρίσῃ τὰ μαγιάτικά σου. Εἰς τὰ τῆς τιμῆς σύμφωνος πρός δόσα γράφεις» (ΓΠ 173). Μὰ δὲ Γαβριηλίδης τὸν θυμάται καὶ γιὰ ἄλλες δημοσιογραφικές συνεργασίες. Τοῦ ζητᾶ ἄρθρα τουριστικά γιὰ λουτρά, γιὰ ἔξοχές κλπ., τοῦ ζητᾶ περιγραφές, ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις (ΓΠ 175), μὰ δὲ Ππδ. δὲν δέχεται, δὲν τὰ καταφέρνει σὲ τέτοιες ἀγγαρείες, παρ' ὅλο ποὺ ἔχει οἰκονομικές ἀνάγκες, ἀφοῦ πιθανώτατα ἀπὸ τὴ σαρακοστὴ τοῦ 1892 τραβήχτηκε ἀπ' τὴν Ἐφημερίδα καὶ μένει χωρὶς ἐργασία. Συχαινόταν τὴ δημοσιογραφικὴ ξετιπωσιά, ἐπειτα τὶ ἐντυπώσεις καὶ περιγραφὲς νὰ ἔγραφε, τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν εἶχε ταξιδέψει πουθενά; «Ο Γαβριηλίδης, ἔλεγε στὸ Νιρβάνα (ΒΚ 287), μοῦ παράγγειλε ἔνα ἄρθρον. Μήπως ἡμπορῶ ἔγώ νὰ τὸν εὐχαριστήσω; Ἔγὼ δὲν ἡξεύρω νὰ γράφω τέτοια πράγματα. Ἔγω γράφω δπῶς μδῦ κατεβαίνει». Δὲν νόθευε τὴν τέχνη μὲ τὶς πονηριές τῆς μαγιειρικῆς, κι ἀντὶ νὰ στείλει τουριστικά ἄρθρα, γράφει στὸ Γαβριηλίδη γιὰ πενήντα χειρόγραφα λογοτεχνικῆς ὥλης (ΓΠ 175). Δημοσιεύει διηγήματα μὲ πληρωμὴ καὶ σ' ἄλλες ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Πηγαίνει ντροπαλός στὰ γραφεῖα, ἀφήνει τὰ χειρόγραφα καὶ φεύγει χωρὶς νὰ γυρίσει. Σκύφτει, κοιτάζει, διστάζει, κάνει νὰ μπῇ, μὰ γυρίζει πίσω. «Ποτὲ δὲν ἔμπαινε, διηγεῖται δὲ Δροσίνης, μέσ' στὸ γραφεῖο. Περιπατούσε δειλά ἔξω ἀπ' τὴν πόρτα, στὸ δρόμο, ὃς ποὺ νὰ βεβαιωθῇ πῶς εἶμαι μέσα. Κρατούσε τὰ χέρια σταυρωμένα καὶ χωμένα τὸ κάθε χέρι στὸ μανίκι τοῦ ἄλλου χεριοῦ, καὶ χωρὶς νὰ εἶναι κρύος δὲ καιρός, ἔτσι ἀπὸ συνήθεια. Μισάνοιγε τὴν πόρτα φοβισμένα καὶ μοῦ φώναζε ἢ καὶ μ' ἔκραζε ἀφωνα βγάζοντας τὸ δεξιὸν χέρι: —Μπορῶ νὰ σοῦ πῶ; Πλησίαζα, καὶ τότε τραβούσε ἀπὸ τὴ μέσα τσέπη τοῦ παλιοῦ τριμμένου παλτοῦ ἔνα χειρόγραφο κατὰ μάκρος διπλωμένο σὰν ἐπίσημο ἔγγραφο καὶ μοῦ τῶδινε. —Δός μου τώρα κανένα εἰκοσιπεντάρικο. Οὕτε φρόντιζε πιὰ γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου (βλ. σελ. 61), οὔτε ἥθελε νὰ δῆ διορθώσεις» (ΕΒΒ 18). «Οδυνηρότερες περιπέτειες εἶχε μὲ τὸ θυρωρὸ τῆς Ἀκρόπολης, αὐτοὺς τοὺς λίγους μῆνες τῆς ἀργίας του. Τὸν καλούσε δὲ Γαβριηλίδης ἢ πήγαινε μόνος του γιὰ νὰ δώσει συμφωνημένη συνεργασία, μὰ τάμπλεκε μὲ τὸ θυρωρό. Πῶς ν' ἀφήσει τὸ διακονιάρη νὰ μπῇ μέσα, τὴ στιγμὴ ποὺ εἶχε αὐλιστηρὴ διαταγὴ ἀπ' τὸ διευθυντὴ του; Τὸν ρωτούσε καὶ κεῖνος οὕτε τὴν ταυτότητα οὕτε τὸ σκοπὸ τοῦ ἔλεγε, παρὰ μόλις ἔβλεπε τὴ δυσκολία τῶδινε δρόμο σὰν κυνηγημένος, σὰν νἄπαθε κάτι ξαφνικό. Ο Γαβριηλίδης τὸν περίμενε πάντα χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται τὰ παθήματά του. Τὸν προσκαλεῖ

ξανά. Μά του κάκου! 'Ο Ππδ. ούτε άπαντα ούτε παρουσιάζεται. Στήν τρίτη πρόσκληση άναγκάστηκε νά διεκτραγωδήσει στὸ Γαβριηλίδην τίς περιπέτειές του μὲ τὸ θυρωρὸν καὶ νὰ πάρει τὴν ἀκόλουθη εἰδοποίηση τοῦ Γαβριηλίδη, «... ἔδωσα διαταγὴν εἰς τὸν θυρωρὸν νὰ μπαίνεις μέσα κατ' εὐθεῖαν χωρὶς νὰ τὸν ἐρωτᾶς...» (ΓΠ 176). 'Ο θυρωρὸς ξαφνιασμένος θὰ ἔμαθε ἀπ' τὸ διευθυντὴ του, πῶς διαικονιάρης ἔκεινος ἦταν ἐπίσημος ἀνθρωπός, ποὺ τὸν θαύμαζε καὶ τὸν ἐκτιμούσε ἔνας Γαβριηλίδης. "Οταν δὲ Ππδ. ξαναπήγε στήν 'Ακρόπολη διθυρωρός τὸν δέχτηκε μὲ υπόκλιση, μὰ κείνος προσπέρασε σκυφτός σὰ ντροπιασμένος, χωρὶς νὰ τὸν προσέξει.

'Απὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1892 ἡ 'Ακρόπολη πλάτυνε τὴν εἰδησεογραφία της, καθιέρωσε τακτικές λογοτεχνικές ἐπιφυλλίδες, ἔκανε ἰδιαίτερες ἑκδόσεις (ῆμερολόγια, ὄδηγος, βιβλία), καὶ ἐπὶ πλέον ἴδρυσε τὸ πολυσέλιδο νεωτεριστικὸ περιοδικό «Νέον Πνεῦμα». 'Ο Ππδ. πιάστηκε τακτικὸς μεταφραστὴς κι ἐγκαθιδρύθηκε πάλι στὸ δημοσιογραφικὸ σκαμνί. 'Ο Γαβριηλίδης τοῦ γράφει λακωνικά: «"Ἐλα σὲ παρακαλῶ αὔριον ν' ἀναλάβῃς» (ΓΠ 174). Αὕτη ἦταν ἡ σωτηρία μὰ κι ἡ καταδίκη του μαζὶ. Εξασφάλισε καλὸ καὶ τακτικὸ μισθό, μὰ ἔγινε σκλάβος τῆς δουλειᾶς, ύποχρεωμένος νὰ πολεμᾶ ὡς τὰ μεσάνυχτα, ποὺ θὰ ἐρχόταν τὸ εύρωπαϊκὸ ταχυδρομεῖο. Ή υπερκόπωση δὲν ἥργησε νὰ τὸν ρίξει κάτω. Σκυμμένος ἐπάνω σὲ στίβες γαλλικῶν καὶ ἀγγλικῶν ἐφημερίδων μετέφραζε τὰ κομμάτια, ποὺ σημείωνε μὲ κόκκινες μολυβίες δὲ Γαβριηλίδης. Μιὰ ἐργασία τρομερή, ποὺ τούτρωγε ὁρες δλόκληρες. «'Η ἐργασία αὐτή, γράφει δὲ Νιρβάνας, ἦταν ἀκόμα τρομερωτέρη, γιατὶ τὴ διαλογὴ τῆς δημοσιεύτεας ὅλης ἀπὸ τὶς ξένες ἐφημερίδες δὲ Γαβριηλίδης τὴν ἔκανε ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῶν μεταφράσεων. "Ετοι ἀπὸ τὶς στίβες τῶν μεταφράσεων τοῦ Ππδ. ἄλλα πήγαιναν στὸ καλάθι, ἄλλα ἐκουτσουρεύοντο ἀλύπητα καὶ ἔτσι καταντοῦσε νὰ δημοσιεύσυνται τὰ μισά καὶ κάποτε πολὺ λιγώτερα ἀκόμα. Καὶ δὲ περισσότερος μόχθος τοῦ καῦμένου τοῦ 'Αλέξανδρου πήγαινε χαμένος». (ΣΒΚ 81). Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε τὸ βάρος αὐτὸ ύποχρεώθηκε νὰ κάνει μεταφράσεις ἄρθρων φιλοσοφικῶν καὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν γιὰ τὸ «Νέον Πνεῦμα». Τὰ δυσδ τρίτα τῆς ὅλης του ἦταν μεταφράσεις τοῦ Ππδ. Τὶς πρωΐνες ὁρες τὶς εἶχε ἀφιερωμένες γιὰ τὸ «Νέον Πνεῦμα». Τὸ μεσημέρι πήγαινε γιὰ φαγητό, ξεκουραζόταν λίγο καὶ κατὰ τὸ δειλινὸ γύριζε στὸ γραφεῖο γιὰ νὰ φύγει πιὰ στὶς 10 καὶ στὶς 11 τὸ βράδι, πολλὲς φορὲς καὶ τὰ μεσάνυχτα, δταν ἀργοῦσε τὸ εύρωπαϊκὸ ταχυδρομεῖο. Τὸ χέρι του ρόζιασε ἀπ' τὸ γράψιμο. Τὰ μάτια του θόλωναν πολλὲς φορὲς ἀπ' τ' ἀδιάκοπο σκύψιμο. Χλωμὸ τὸν ἔβλεπες πάντα καὶ κομμένο—σὰ νὰ ἔπασχε ἀπὸ κρυφὴ ἄρρωστια. Καὶ τὸ χειρότερο ἦταν ποὺ δὲν ἔκανε καμμιὰ διακοπή, δὲν ἔφευγε ὃν δὲν τέλιωνε. Δούλευε θεονήστικος μὲ τ' ἀδιάκοπο κάπνισμα καὶ τοὺς ἀμέτρητους καφέδες, ποὺ κουβαλούσε κάθε τόσο δ φίλος του διθυρωρός, ποὺ τὸν ἔμαθε πιὰ καὶ τὸν περιποιόταν. Δὲν μποροῦσε νὰ δουλέψει ὅστερα ἀπ' τὸ φαγητό. «'Εθεώρει τὸ δεῖπνον ὡς μίαν ἀναψυχήν, ὡς μίαν ἀνάπτωλαν τῆς τραχυτάτης δημοσιογραφικῆς ἐργασίας. Νὰ φάγη χωρὶς νὰ σκέ-

πτεται, δτι μετά τό φαγητόν θά καθήση πάλιν είς τό δημοσιογραφικόν σκαμνίον». (ΣΒΚ 52). Ή ζωή του αύτά τά χρόνια είναι πολύ άτακτη. Δέν έχει μέτρο, δέν έχει ώρα γιά τίποτα, ούτε γιά φαγητό, ούτε γιά πιοτό ούτε γιά ύπνο. Μά άναγκάζεται νά παραμελήσει και τά θρησκευτικά του καθήκοντα κι αύτό τόν πειράζει κατάβαθμα. Χάνει τίς άγρυπνίες, δέν έχει σκόλη, δέν φυλάει γιορτή, δέν γνωρίζει διακοπή και ήμέρα άργιας. "Εφευγε βιαστικός ἀπ' τό γραφεῖο, ἀφήνοντας πίσω μιάν ἀδριστή καληνύχτα, ἀν δέν τά κατάφερνε νά τό στρίψει χωρίς νά τόν δοῦν. Τραβούσε ἵσα στοῦ Καχριμάνη κι ἀν τύχαινε κλειστά, ἔμπαινε στή σαντορινιά ταβέρνα τοῦ Καλαμιώτη, δπου εύρισκε τίς ἀγαπημένες του ξεροτηγανισμένες μαρίδες, πού τίς ἔτρωγε μὲ τό χέρι μαζί μὲ ραδίκια σαλάτα και τό ἀπαραίτητο κοκκινέλι. (ΣΒΒ 447)." Επινε, ζεκουραζόταν, συλλογιζόταν. Ή ψυχή του και στήν ταβέρνα εύρισκε τρόπο νά κάνει τήν ὄφειλόμενη «θυσίαν αἰνέσεως». «"Ἐπειτά δ φίλος μου συνήθιζε μετά τό φαγητόν νά ψάλλῃ πᾶσαν τήν τυχούσαν ἀκολουθίαν, παρηγορούμενος, διότι ὡς διανυκτερεύων δημοσιογράφος δέν εἶχε καιρὸν διὰ τήν ἐκκλησίαν—αὐτή δημοσιογραφία κοντεύει νά κάμη δλους τούς ἐργάτας της ἀθέους..."» (ΣΒΒ 457). Κάπου-κάπου δταν τύχαινε νά καθυστερήσει τό ταχυδρομεῖο ή οι τοπικές εἰδήσεις νά είναι πολλές ή νά μήν υπάρχει χωρος γιά τίς ξένες, δ Γαβριηλίδης τόν σκολονομίσε νωρίς. "Ἐτρεχει τότε στοῦ Καχριμάνη νά συναγροικηθῇ μὲ τήν παρέα του και ν' ἀνεσάνει λίγο διπ' τή ρουτίνα (ΣΒΚ 52). Κάποτε σκόλασε νωρίτερα. Μά ήταν και πάλι άργα γιά τόν Ππδ. 'Ο ήλιος εἶχε τραβήχτη στίς στέγες, οι δρόμοι ἵσκιασαν. 'Ο σκλάβος τοῦ γραφείου τρέχει νά προφτάσει τόν ήλιο «... ἐλθόντες ἐπὶ τήν ήλιού δύσιν, ιδόντες φῶς ἐσπερινόν». Τρέχει νά περάσει τήν δόδο Φιλελλήνων (ή 'Αμαλίας), νά βγῃ στό ξάγναντο τοῦ Ζαππείου γιά νά χαρῇ τό ἀττικό δειλινό στίς Στῆλες, στόν Παρθενώνα, στό Σαρωνικό. Στό δρόμο τόν βρήκε δ Νιρβάνας και ξαφνιασμένος τόν ρώτησε: «Γιά πού τόσο βιαστικός, 'Αλέξανδρε;» Κι δ νοσταλγός χωρίς νά κόψει τή φόρα του »"Αφησέ με! τοῦ κάνει. Τρέχω νά προφτάσω τόν ήλιο. "Έχω ἔνα μήνα νά τόν δῶ και τρέχω νά τόν προφτάσω πρὶν βασιλέψει...» (Ν 82, ΒΚ 459, ΣΒΚ 81 και σὲ ἄλλα δημοσιεύματα τοῦ Νιρβάνα). 'Ο ήλιος πήγαινε νά χαθῇ και τόν κυνηγούμεσε. 'Αναζητούμεσε τό ἄστρο τοῦ Θεοῦ, πού βγαίνει γιά δλο τόν κόσμο. 'Ο σκλάβος τοῦ ἀνήλιου γραφείου και τής μίσθιας δουλειᾶς ἀφησε μιὰ στιγμή τό νοῦ και τή ψυχή του νά πάρει φτερά και σὰ φυλακισμένο πουλί νά πετάξει νοσταλγική στά μενεκεδένια ἀραξοβόλια τής δύσης. 'Ο ήλιος βασίλευε μὲ ίεροπρέπεια!

"Ηλιε μ' στά βασιλέμματα σ' πάρε κι ἐμὲ μαζί σου και σὰ γυρίσεις τό πουρνδ μὲ φέρνεις πάλι πίσου.

"Ήταν ή ἐκ «βαθέων» προσευχή τοῦ ταπεινού και τοῦ καταφρονεμένου. Νά μπορούμε δ νοσταλγός νά πετάξει μιὰ στιγμή μὲ τόν ήλιο!..

50) 'Ο «άποκαμώμένος παλαιστής...». 'Η ἐργασία του στήν 'Ακρόπολη είναι ύπερογκή. Παίρνει τό μήνα 200 και 250 δρ., τά διπλάσια και τριπλάσια, πού ἔπαιρνε στήν 'Εφημερίδα, ἀφήνω, πού οι συνεργασίες του σὲ ἄλλες ἔφημερίδες και περιοδικά είναι περι-

ζήτητες καὶ παίρνει κι ἀπ' αὐτοῦ ἀρκετά λεφτά. Ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν πλευρά τους, αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του, εἶναι τὰ καλλίτερα. Μά εἶναι σπάταλος, κακοδιοίκητος, ἄτακτος. "Οταν πάρει τὸ μισθό θὰ πληρώσει τὰ χρέη του στὸν Καχριμάνη, στὸ νοίκι, θὰ στείλει στὴ Σκίαθο, θὰ μοιράσει στοὺς φτωχούς, θὰ σπαταλήσει σὰν ἄρχοντας μ' ἀνοιχτὸ χέρι, χωρὶς ὑπολογισμό, χωρὶς τὴ σκέψη τῆς αύριανῆς μέρας. Καὶ θὰ μείνει, δπως πρίν, ἀπένταρος, στενοχωρημένος, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ πάρει ἔνα μαντήλι, ἔνα πουκάμισο, νὰ κάνει μιὰ φορεσιὰ ροῦχα, ποὺ τόσο εἶχε ἀνάγκη. Κι αὐτὴ ἡ ἱστορία γίνεται πάντα. Τὰ παθήματα δὲν τοῦ γίνονται μαθήματα, νὰ βάλει μιὰ τάξη στὴ ζωὴ του. Εἶναι ἄτσαλος, ἀδέξιος, ἄτακτος, ἀψήφιστος, ἀδιάφορος. Δέν εἶναι ἄξιος νὰ περιποιηθῇ τὸν ἔσωτό του, νὰ συγυρίσει τὴν κάμαρά του, νὰ ράψει ἔνα κουμπί, νὰ ψήσει ἔνα ζεστό, νὰ παραγγείλει νὰ τοῦ βάλουν ἔνα μαγκάλι στὸ ύγρο καὶ ψυχρὸ κελλί του. Ἡ ἀναμειλιά του, ποὺ δὲν ἔχει ὅρια, συνωδευμένη μὲ κάποια φυσικὴ ραθυμία καὶ νωθρότητα, μὲ μιὰ ἀδιαφορία γιὰ τὰ βιοτικά, τὸν κρατᾶ σὲ μιὰν ἀξιολύπητη ἀθλιότητα. "Απλυτος, ἀπεριποίητος, γλυτσιάρης, κουρελιάρης δίνει τὴν ἐντύπωση κατατρεγμένου ἀνθρώπου. Καὶ ἥταν!.. Δέν κρατᾶ λογαριασμό. Τὰ λεφτά μόλις τὰ πάρει τὰ σκορπά ἀσυλλόγιστα. Δέν γνωρίζει τὴν οἰκονομία, δὲν καὶ εἶναι λιτότατος καὶ ἀσκητικός. Πληρώνεται μηνιάτικο, μὰ μόνο κάθε πρωτομηνὰ ἔχει λεφτὰ στὴν τσέπη του, τὶς ἄλλες ἡμέρες τὶς περνᾶ σὲ στενοχώρια. «Κατ' ἔκεινην τὴν ἡμέραν συνέβη νὰ εἴμαι πλούσιος...» γράφει κάπου (Θ 23). Ἡ βασανισμένη αὐτὴ ζωὴ γεμάτη ἀταξία κι ἀχαριστία, σκάφτει τὰ θεμέλια τῆς ύγειας του. Κρυφοτρώει τὰ νιάτα του. Ἡταν ἀνέκαθεν φιλάστενος καὶ ἀδύνατος, χλωμὸς καὶ ἀπραγος, μὰ ἡ ὑπερκόπωση τὸν πειράζει ἀφάνταστα. Ἀχάριστη προσπάθεια, ἐντατικὴ πνευματικὴ ἔργασία, κούραση, ξενύχτι, πιοτό, νικοτίνη, ἐκνευρισμός, ἀϋπνίες, ἔρμη ζωῆ, ἔργενικο ρεμπελιό, ὅλα τὸν πειράζουν, μὰ περισσότερο ἡ ύπερκόπωση καὶ τὸ πιοτό, ὥσπου τοῦ χάλασσαν τὴν ύγεια. 'Υποφέρει ἀπὸ στομαχικά, ἔχει ξυνίλες, ρεψύματα, πόνους. Τὸν πιάνουν ζαλάδες, τόσο, ποὺ ἀναγκάζεται πολλές φορές ν' ἀφήσει τὴ δουλειά καὶ νὰ φύγει. Μὰ δὲν πηγαίνει σὲ γιατρό, δὲν ψηφᾶ τὸ κακό, δὲν φροντίζει γιὰ τὴν ύγεια του. Δέν κάνει διαιτα. Νηστεύει, τρώγει φασούλαδα μὲ χαψιά καὶ ἄλλα ἀρμυρά, ἔξακολουθεῖ τὸ πιοτό, τὸν καπνό, τὴ δουλειά, ὥσπου τοῦ ἥρθαν ἐλαφρές λιποθυμίες καὶ πέφτει κάτω ἀρρωστος. Τότε μόνο μήνυσε στὸ Γαβριηλίδη, πῶς δὲν θὰ πάει νὰ δουλέψει. 'Ο Γαβριηλίδης δειχνει ἐνδιαφέρον ἀδερφικό, πατρικό. Τοῦ δίνει ἀόριστη ἀδεια ἀπουσίας μὲ δυὸ-τρία μυθιστορήματα ἀγγλικά, γιὰ νὰ πάει στὴ Σκίαθο, νὰ ἡσυχάσει, νὰ γίνει καλὰ καὶ νὰ μείνει ὅλο τὸ καλοκαίρι στέρνοντας τὶς συνέχειες τῶν μεταφράσεων ἀπ' τὴ Σκίαθο. Καὶ φεύγει στὸ νησί, στὸν ἀέρα, στὴν ἀγάπη καὶ στὴν ἀνάπαυση. 'Αλλοιμονο! τώρα πιὰ θεωρεῖ τὸν ἔσωτό του «ἀποκαμωμένον παλαιστὴν τοῦ βίου». Σ' ἔνα ἄρθρο του (Π 252) ποὺ περιγράφει τὸ ταξίδι του, ξετυλίγει θλιβερές σκέψεις γιὰ τὰ χάλια τῆς συγκοινωνίας, γιὰ τὸ ρωμαϊκό καὶ γιὰ τὴν ἀρρώστια του. Τώρα πιὰ ἔχει ιδιαίτερη καμ-

πίνα Β' θέσης, θυμάται δμως τὸ κατάστρωμα τοῦ πρώτου του ταξιδιοῦ, ποὺ δὲν μπόρεσε οὕτε τὸ εἰσιτήριο τουλάχιστο νὰ ξεφύγει (βλ. σελ. 120). 'Υποφέρει ἀπὸ ναυτίᾳ, ὑπνος δὲν τὸν πιάνει, τραβιέται στὴν κοκκέτα κι ἀπὸ τὸ φεγγάρι την παρακολουθεῖ τὴ δύση τοῦ φεγγαριοῦ, χαιρετᾶ σὰν εἰδωλολάτρης τὸ ναὸ τῆς Σουνιάδας Ἀθηνᾶς, ἀγκαλιάζει μὲ τὴ συμπόνια του τούς φτωχοὺς θαλασσομάχους, κλαίει γιὰ τὴν πρόσφατη σεισμικὴ καταστροφὴ τῆς Ἀταλάντης. Μᾶς λέγει τὸν πόνο του μὲ ὅμη, μὲ σπαραχτικὴ εἰλικρίνεια: «Ἐγὼ ἥμην ἄρρωστος, εἶχα πάθει πρὸ μικροῦ ἀπὸ τὸν στόμαχον, ὁφείλω νὰ τὸ δμολογήσω. Πλὴν δὲν ἦτο τόσον ἀπὸ κατάχρησιν στομαχικὴν [δικαιολογεῖ τὸ πιοτό!..], δσον ἀπὸ σκύψιμον καὶ ὀκτάωρον συνεχῆ καθημερινὴν ἔργασίαν, ἀνευ τοῦ τεταγμένου ἀγιασμοῦ τῆς ἡμέρας τῶν Σαββάτων... Ἐγὼ ἥμην σχεδόν ἄρρωστος— μοῦ ἐπῆλθε ὁ συνήθης ἀπὸ δύο ἐβδομάδων γουργουρισμός, ή τρεμούλα καὶ ἡ μικρὰ λιποθυμία...». 'Ο νοσταλγός, ποὺ τόσα χρόνια δὲν μπόρεσε νὰ πάει γερός στὸ σπίτι του, τώρα πηγαίνει ἄρρωστος ἀναγκαστικά. Τί ἀτυχία!... «Ἡτο τὴν Πέμπτην τῶν Βαΐων, 7 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1894. Μετὰ τόσων ἑτῶν ξενιτευμάδων θὰ ἐπήγαιναν νὰ ἐορτάσω τὸ Πάσχα, πλησίον τῶν πτωχῶν, γηραιῶν γονέων μου. Ἡ αὔρα τῆς θαλάσσης καὶ ἡ ἀναψυχὴ καὶ ἡ βραχεῖα σχολὴ καὶ ὁ δῆρο τῆς μικρᾶς, πτερυγῆς καὶ ἀφανοῦς γενεθλίας νήσου, ἥλπιζα εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, δτὶ θὰ μοὶ ἀπέδιδον τὴν ύγειαν...» (Π 252). Βγαίνει ἐρείπιο ἀπ' τὸ βαπτόρι. Ἡ ἀσπλαχνη μοῖρα δὲν τοῦ χάρισε οὕτε θὰ τοῦ χαρίσει κάποιον ἀξιόπρεπο κι εὐχαριστημένο γυρισμό. Πάντα καραβιτσακισμένος θὰ γυρίζει στὸ νησὶ γιὰ νὰ ρίχνει στοὺς πόνους τοῦ σπιτιοῦ ἄλλον ἔνα. Ἄλλοι μονο, ἥταν οἱ ἀδερφές του, ποὺ ἔφθιναν καὶ μαράζωναν στὸ πατρικὸ ρημαδίδ, ἀνέβγαλτες χωρὶς ἐλπίδα νὰ δοῦν τὸν ἥλιο τῆς ζωῆς, νὰ βγοῦν κάποτε στὸν κόσμο. Τις βρήκε ὕδριμες πιά, ἔτοιμες νὰ παρατηθοῦν ἀπ' τὴ ζωή, ἡ μιὰ ὑστερα ἀπ' τὴν ἄλλη. Καὶ βρήκε τὸν ὀσπρομάλλη πατέρα του λυγισμένο ἀπ' τὰ γηρατειά, ἀδύνατο, ξεπεσμένο, ἀποτραβηγμένο, ἀρθριτικό, χωρὶς κέφια. Βέβαια δὲν τοῦ ἔκανε πιὰ λόγο γιὰ μέλλον καὶ γιὰ διπλώματα—ὅλα εἶχαν τελιώσει. Μόνο ίσως κανένα πλάγιο παράπονο, πῶς δὲν τοὺς στέρνει ἔμβασμα τακτικά. Μὰ κι αὐτὸ δὲν ἥταν παράπονο, ἥταν δοκιμὴ γιὰ νὰ πάρει ὁ κλειστὸς Ἀλέξανδρος ἀφορμὴ νὰ πῇ τὰ δικά του—τὴ ζωὴ του, τὶς ἀποδοχές του, τὸν τρόπο του. Συναγροικήθηκε μὲ τὴ μάννα, τὶς ἀδερφές του, φίλησε τὸ χέρι τοῦ πατέρα του, τὸν παρακολούθησε στὴ λαμπριάτικη λειτουργία, ποὺ πήγαν οἱ Σκιαθίτες καὶ τὸν σήκωσαν στὰ χέρια γιὰ νὰ κάνει τὴν ἀναστάσιμη κεροδοσιά (Π 261). Σὲ λίγο θὰ τὸν σήκωναν γιὰ νὰ τὸν ξεπροδώσουν στὸ στερνὸ καὶ ἀγύριστο ταξίδι του. Βρήκε τὸ νησὶ λαμπριάτικο! φτωχὸς γνώριμος πλούτος, γλυκασμὸς λυπηρός. Πῶς πέρασαν τὰ χρόνια! Καὶ πόσα χρόνια «ἀνωφελοῦς ζωῆς!...» (Π 160). "Ἄρρωστος τώρα καὶ ξεπεσμένος, «ἀποκαμωμένος παλαιστής» στὸν ἀχάριστο κι ἄκαρπο ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ποὺ δὲν ἄφησε πίσω τίποτα, ποὺ ἔρριξε δλα τὰ ἄνθιτα πρὶν δέσουν στὰ κλώνια τῆς μαραζωμένης ψυχῆς, γυρίζει ρεμβαστικὸς καὶ πονεμένος στὴ Λίμνη καὶ στὸν Ταρσανᾶ, κι ἀποζητᾷ τὴ ζαμένη

ύγεια καὶ τ' ἀδικοσκοτωμένα νιᾶτα του. Κάνει ἐκδρομὲς σὲ πανηγύρια καὶ προσκυνήματα μὲ παληοὺς φίλους καὶ συμμαθητές του ἢ μὲ διμίλους προσκυνητῶν. Μιὰ τέτοια ἐκδρομὴ του στὸ Κάστρο μᾶς διηγεῖται στὸ διήγημά του »Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον» (Π 156) «Ἔτοι ἀρχάς θέρους τὴν 25ην ἡμέραν τοῦ Μαΐου. Ἡ συντροφιὰ ὅλη ἀπὸ φίλους καὶ πατριώτας ὁγαπημένους εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἔκτελέσῃ θαλασσίαν ἐκδρομήν, μὲ σκοπὸν ἵεροτελεστίας ἄμα καὶ πανδαισίας διὰ τὴν ἐπαύριον· Πέμπτην τῆς Ἀναλήψεως. Ἔτοι εἰς τὰ 94 τὸν περασμένον αἰῶνα!.. Ἡ δύμας τῶν πανηγυριστῶν δὲν ἦτο ἀπρομήθευτος· δότοπος των δὲν ἦτο ἄσινος. Εἶχαν πάρει μαζὶ τους δαμιτζάναν πλήρη, προσέτι δύο φλάσκες μαύρου καὶ ἄλλας δύο, τὴν μίαν ἐκ κεφαλοκρούστου ροδίτου, τὴν ἄλλην ἐκ μοσχάτου ξανθοῦ». Μὰ στὸ ταξίδι ουναντοῦν ἔνα καῖκι παριανὸ φορτωμένο κρασιά, ἀδειάζουν τὴ λαγήνα τὸ νερὸν καὶ τὴ γεμίζουν κι αὐτὴ κρασί. 'Ο Ππδ. ἐπειδὴ φοβόταν τὴ ναυτία, πήγε μὲ τὰ πόδια ἄν κι δ Σταμάτης δ Καρδασάκης, καλός παιδικός του φίλος, «μαθὼν δτὶ ἔμελλον νὰ συμμετάσχω τῆς ἐκδρομῆς, μοὶ εἶχε προσφέρει τὸ δνάριον διὰ νὰ καθαλλικέψω, ἀλλ' ἔγω ἀπεποιήθην, προτιμήσας νὰ ὑπάγω πεζός». Στὸ Κάστρο γίνεται ἀγρυπνία, δ Ππδ. ψέλνει τ' ἀγαπημένα του τροπάρια, ποὺ φροντίζει νὰ τὰ ἔξασφαλίσει ἀπ' τοὺς ψαλτάδες ἀπὸ πρὶν. Τόσο ἦταν τὸ μεράκι του!

Μὰ ἔμειναν στὸ τέλος χωρὶς νερὸν κι ἀναγκάζουνται ν' ἀδειάσουν τὴ λαγήνα, δχι βέβαια στὴ θάλασσα, δπως πρὶν, γιά νὰ προμηθευθοῦν νερὸν ἀπὸ πολὺ μακρύ. «Καὶ ἐπότισάς μοὶ οἶνον κατανύξεως ...!.. Μὰ εἶχε καὶ τὶς ἀνησυχίες τοῦ φίλου του Νικολάκη Κόκκινου! Τοῦ ζητοῦσε λόγο! «Καθὼς εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀγρυπνία καὶ ἥσαν ἥδη εἰς τὰ μισά τοῦ 'Εσπερινοῦ δ κύρ-Νικολάκης ὁ Κόκκινος, πιστὸς καὶ ἀγαπητὸς φίλος, εἶχεν ἀρχίσει νὰ μὲ κατηχῆ.. δτὶ ἔπρεπε ἔξαπαντος νὰ ἀρχίσω τέλος νὰ σκέπτωμαι ὀρθότερα περὶ τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τοῦ ίδιου ἑαυτοῦ μου, καὶ δτὶ ἦτο καιρὸς πλέον νὰ κάμω καλὴν ὀρχήνη, νά...βγάζω λόγους εἰς τὸ δημόσιον. Τὶ κρύβεις τὸ τάλαντον, μοῦ ἔλεγε, βρὲ ἀδερφέ. Θά δώσῃς λόγο! νά-το δέρης. Κρίμα στὸ νάμι καὶ στὸ καμάρι, κρίμα στοὺς κόπους καὶ στὸ ἔξιδα!..Τὶ σοῦ χρειάζονται τὸ τόσα γράμματα κι' οἱ ἀγκούτες, τὶ σὲ ὀφελοῦν οἱ γιῶτες καὶ τὰ ψηφία, τὶ σοῦ χρησιμέυουν οἱ γιῶτες καὶ τὰ κιτάπια, κι' δ ὅ σμπακος. Νά! τώρα ἔμεῖς δλωι εἴμαστε, νὰ πούμε τὴν μαύρην ἀλήθεια, κούτσουρα, δαυλά καμμένα, καψάλες. Τώρα ποὺ θὰ βγῆ ὁ παπᾶς νὰ πῇ τὸ βγαγγέλιο τοῦ καιρῷ εἰκείνου—τὶ θὰ καταλάβουμε ἡμεῖς; 'Ανέβα ἔκει στὴν πεζούλαν κι' ἄνοιξε τὸ στόμα σου νὰ μᾶς ἔγησης, νὰ μᾶς φωτίσης—ΐσως καὶ νοιώσουμε κι' ἡμεῖς τίποτα». 'Η δρμὴ τοῦ φίλου μου διεκόπη ἀπὸ τὴν συνέχειαν τῆς ἀκολουθίας...» (Π 156). Καλλίτερη ἀπάντηση δὲν χρειαζόταν!...

'Η ἀνάπταυση κι ἡ ἀλλαγὴ τὸν ὠφέλησαν καὶ γυρίζει στὴ θέση του πολὺ σύντομα, γερός, φρέσκος, μὲ νέες δυνάμεις. Τὸ «Νέον Πνεύμα» ποὺ τὸν πέθαινε καὶ τὸν κόλαζε ἀναγκάζοντάς τον νὰ μεταφράζει ἀθεϊστικά ἄρθρα (ΣΒΚ 81) σταμάτησε, κι ἔτσι ἡ ἐργασία του περιωρίστηκε στὶς μεταφράσεις τῆς ἐπιφυλλίδας καὶ τῶν εἰδήσεων, δπως καὶ σ' ἐπίκαιρα ἡ ἔγκυκλοπαιδικὰ ἄρθρα, δουλειὰ κάπως κανονικὴ καὶ λιγώτερη. Πήγαινε τὰ βράδια, κούρνιαζε σκυφτὸς στὸ σκαμνί του, χωρὶς νὰ κοιτάξει γύρω του, κι ἄρχιζε τὸ μαγγανοπήγαδο. Σκολονύσε δταν ἐρχόταν τὸ εύρωπαϊκὸ ταχυδρομεῖο, συνήθως στὶς 9 ἢ 10 τὴ νύχτα, ἔχτὸς ἀν ἀργοῦσε, δπότε, καθὼς εἴπαμε, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ξενυχτήσει.

Δὲν πέρασε χρόνος κι ἔρχεται τὸ θιλίθερὸ μήνυμα τοῦ πα-

τέρα του. «Εκλεισε τὰ μάτια δ χρηστός, δ λευκός λευτής.»² Ανεπαύθη, ἀπεδήμησεν πρὸς Κύριον... ἐν γήρατι καλῶ» (2 Ιουνίου 1895). ³ Ήταν βαρύς δ πόνος του, πρῶτο χτύπημα, ποὺ δοκιμάζει ἡ τρυφερή, ἡ παιδιάστικη ψυχή του γιὰ δικό του ἀνθρωπο. Παραπονιέται, γιατὶ δὲν ἀξιώθηκε νὰ βρεθῇ στὶς στερνὲς στιγμές του καὶ νὰ πάρει τὴν εὐχή του (πρβλ. σελ. 90) καὶ νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ πάει στὸ χλωρὸ μνῆμα του, νὰ κάνει μετάνοιες καὶ προσευχὲς «διὰ νὰ τὸν συγχωρήσῃ ἡ εὐμενῆς ψυχή του». Δημοσιεύει ἀνώνυμη νεκρολογία στὴν 'Ακρόπολη, ὅπου ἔξυμνει τὶς ὀρετές καὶ τὸ χρηστὸ βίο του πατέρα του (Π 261). Μὰ τὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε στὴ μητέρα του (ΓΠ 177) σταλάζει πίκρα καὶ πονεμένη ἔγκαρτέρηση. Καὶ προσθέτει : «Ο. κ. Γαβριηλίδης, ὅστις μοῦ ἔστειλεν ἐνθερμα συλλυπητήρια ἀπὸ τὴν Κηφισιάν, ὅπου διαμένει, μοῦ παρεχώρησε πᾶσαν εὔκολίαν νὰ ἐργάζωμαι ἐπὶ τινας ἔβδομάδας εἰς Σκιάθον, λαμβάνων καὶ τὰ δύο τρίτα τοῦ μισθοῦ». «Ἐτσι τὸν Ίούλη τοῦ 1895 ξαναπηγάνει στὸ θλιμένο σπίτι του καὶ μένει ὡς τὸ Σεπτέμβρη.» Εμεινε πιὰ μόνος πρωστάτης τῶν ὄρφανεμένων ἀδερφάδων του. Ο ἀδερφός του ὁ Γιώργης εἶχε παντρευτῆ. Οἱ υποχρεώσεις ἔπεφταν ὅλες πάνω του.

51) Ο διακονιάρης τοῦ δρόμου. Γυρίζοντας τὸ φθινόπωρο τοῦ 1895 ἔκακολούθησε τὴν τακτικὴ ἐργασία του στὴν 'Ακρόπολη, ξαναβρῆκε τὰ μόνιμα ἀναχωρητήρια κι «ἀναψυκτήρια», τὴν τρώγλη μὲ τὸ δρύφρακτο καὶ τὴν κληματαριά, τὶς ἀγρυπνίες καὶ τοὺς συμποτικοὺς «ἀδελφούς» καὶ φίλους. Βαστοῦν ἀκόμα τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς, δ μισθός του ἰκανοποιητικός, ὥστε, παρ' ὅλη τὴν σπατάλη του, νὰ βοήθῃ καὶ τὸ σπίτι του, ἡ ύγεια του καλλιτέρεψε, γνωστός, ἀγαπητός καὶ σεβαστός σ' ὅλους, κι ἀπ' ὅλους περιζήτητος κι ἀκριβοθρήτος, ἔχει φήμη, ἔχει θαυμαστὸ φιλολογικὸ δνομα. Ή παράξενη φυσιογνωμία του, οἱ τρόποι καὶ ἡ ἔμφάνισή του εἶχαν γίνει γνωστά καὶ στοὺς ἀναγνώστες του ἀκόμα, ἀπὸ τὴν ἀδιάκριτη ἔκεινη καὶ προδοτικὴ πέννα τοῦ Μποέμ (Δ. Χατζόπουλου). Ο Μποέμ εἶχε καθιερώσει γιὰ πρώτη φορά τὶς συνεντεύξεις, ποὺ ἀργότερα ἔμελλε νὰ γίνουν δρρώστια καὶ πληγὴ γιὰ τὰ κακόμοιρα γράμματά μας, γιατὶ βοήθησαν τὴ ξετιπωσιά, τὴ φτωχοπερηφάνια, τὸ μεγαλανθρωπισμὸ καὶ τὰ παρόδμοια λυπηρά καὶ δυσδρεστα φανερώματα (πόζα, κουτσομπολιό, προσωπολατρεία, κομματισμὸ κλπ.). Ο Μποέμ λοιπὸν ἔπιασε στὰ δίχτυα του καὶ τὸν Ππδ. Καὶ παρ' ὅλη τὴν ἀντίδρασή του, ἔκεινος ποὺ δὲν δένθησε οὕτε μιὰ φωτογραφία νὰ βγάλει, δέχτηκε νὰ γίνει ἀντικείμενο δημοσιογραφικῆς ἀδιαντροπίδες, μὲ τὸ ζόρι βέβαια καὶ «ἔξ ύφαρπαγῆς», ἡ μᾶλλον μὲ δόλο, χωρὶς νὰ τὸ καλοκαταλάβει. Γιατὶ δ Μποέμ τὸν κάλεσε σὲ τραπέζι, καὶ τὸ πρωΐ τὸν στόλισε μ' ὅλες τὶς ἀδιακρισίες στὸ "Αστυ. (ΒΚ 276). «Οταν κατά τὸν Ίούνη τοῦ 1931, πήγα νὰ βρω τὸν Μποέμ γιὰ νὰ τοῦ ζητήσω βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ Μεγ. Ἐλλ. Ἐγκυκλοπαιδεία, τοῦ ἔκανα λόγο γιὰ τὴ συνέντευξη ἔκεινη καὶ τὸν ἄκουσα νὰ μοῦ λέει : »ΑΙ ὅλες οἱ συνεντεύξεις, μὰ ἔκεινη μὲ τὸν Ππδ. ἦταν ἀληθινὸ κατόρθωμα. Ἄφηνω ποὺ ἔπεσα στὴ μανία του κι ἔκανε νὰ μοῦ μιλήσει βδομάδες...

δχι οἱ περιγραφές τῆς κατάντιας του, μὰ τὸν πείραξε δ δόλος μαυκαὶ ἡ δημοσίευση γνωμῶν του γιὰ σύγχρονα πρόσωπα. 'Απὸ τοὺς ἐπαίνους ὅμως κολακεύτηκε πολύ!...». Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ συνέντευξη τοῦ Μποέμ μᾶς εἶναι σήμερα χρησιμώτατη γιὰ τὶς πληροφορίες. Δὲν παρασιώπησε τίποτα, τάχιγαλε δλα στὸ φανερό, χωρὶς νὰ συλλογιστῇ τὴν ντροπαλάδα καὶ τὴ φιλοτιμία τοῦ Ππδ., χωρὶς νὰ σεβαστῇ τὸν ἀνθρωπισμό του, τὴ στιγμὴ μάλιστα, ποὺ αὐθαίρετα τοῦ εἶχε σφετεριστῇ τὸ παλὴὸ ἔνδοξο ψευτόνομά του **Μποέμ**.

«'Ο Ππδ., ἀρχίζει ὁ Μποέμ, γνωστὸς "Ελλην ποιητής, καὶ ἔγώ, οἱ τρεῖς μας, εἴχομεν καθήσει ἐπὶ ἑνὸς τραπεζίου εἰς τὸ μπακάλικον τοῦ Μπάρκα, ἀκριβῶς παρὰ τὴν βρύσιν τοῦ Λέκα. 'Η ὥρα ἡτο ὁγδόη ἐσπερινή, τὸ μπακάλικο ἐφωτίζετο πλουσίως διὰ τῶν ραμφῶν τοῦ ἀεριόφωτος... Τὸ σπαγέτον δρεκτικῶταν, ὁ κ. Ππδ., ἐζήτησε καὶ τυρὸν μάλιστα, τὸ κρέας τρυφερώτατον, δρητινίτης γευστικώτατος, ἡδονικώτατος καὶ ἡμεῖς ἐφάγομεν δρεκτικῶτατα. 'Ο κ. Ππδ., ὁ ἕκ τῆς νήσου Σκιάθου συγγραφεὺς, ὁ ἰδιόρρυθμος, ὁ ἐκκεντρικός, ὁ Μποέμ, ὁ Μένιππος φιλόσοφος, ὁ ἀνθρωπὸς τῶν καπηλείων καὶ τῶν τρωγλῶν, ὁ θαυμάσιος τύπος, ὁ εἰλικρινῆς χαρακτήρ, ὁ περιφερόμενος συχνάκις ἄνατά τάς ἀθηναϊκᾶς δόδους μὲ τὸ τετριμένον καὶ ἔθεμαριασμένον ἐπανωφόριον, μὲ τὰ διπλὰ καταράκωμένα πανταλόνια, μὲ τὴν ράβδον παραμάσχαλα καὶ τὴν χεῖραν αἰωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους, ὁ πνευματώδης αὐτὸς Λουκιανός, ἡ χάρις αὐτῆς τοῦ Θεοκρίτου, ὁ ἀναλυτικὸς ψυχολόγος Τουργένιεφ, δ παρατηρητικὸς Δίκενς, δ μελαγχολικὸς Κοππέ, ὁ γλαφυρὸς καὶ φυσικώτατος αὐτὸς Πλούταρχος, μὲ τ' ἄφθονα μοῦρα ἀκτενίστα μαλλιά, μὲ τὸν πλαταύγυρον λερωμένον ἡμίψηλον, μὲ τὴν εἰρῶνα, φίλοινον φυσιογνωμίαν του, μὲ τὴν ἀνθηρὰν εύφυολογίαν τὴν ἀναφαινομένην ἐν ἀκρατήτῳ πεζολογίᾳ, ὁ ἡκιστα αὐτὸς φαινόμενος ποιητῆς, ὁ ἐλάχιστα δεικνύμενος συγγραφεὺς, ἡ μορφὴ αὐτῆς τοῦ σχολαστικοῦ, τοῦ δασκάλου, ἡ προτομὴ αὐτῆς τοῦ Σειληνοῦ, ὁ ἰδιότροπος, ὁ φυγόπονος διὰ τάς φιλολογικὰς ἐργασίας, δ καταδαπανῶν δέκα ὥρας τῆς ἡμέρας εἰς μεταφράσεις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ διὰ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὸ Νέον Πνεύμα τῆς, δ σκορπῶν δλόκληρον τὸ βάρος τοῦ θυλακίου του διὰ μίαν ἐσπέραν, δ ζῶν μεταξὺ ἑνὸς ποτηρίου οἶνου καὶ ἑνὸς κυπέλλου ζύθου, μὲ τὰ σιγαρέττα του εἰς τὸ πλάτι, δ χρυσός αὐτὸς ἀνθρώπος, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ μποεμικοῦ δείπνου μας, μᾶς ἔτερπεν ἐκ καρδίας, τόσον ἀγαθὸς καὶ τόσον φιλόφρων δεικνύμενος, αὐτὸς δ τόσον ἄγριος, δ τόσον ἀπότομος συνήθως. Καὶ ἐν μέσῳ τῶν συχνῶν προπόσεων μας καὶ τῶν συγκρούσεων τῶν ποτηρίων ἐν γλυκεῖς ἀδελφικότητι, ἔξηκολούθειν' ἀπαντὲ εἰς τάς ἐρωτήσεις μου καὶ νὰ λέγῃ πάντοτε αὐτὸς δ τόσον κατηφής; δ τόσον δύσκολος συνήθως. 'Ο κ. Ππδ. εἶναι εἰς τὴν ὀκμήνη τῆς ἡλικίας του, μόλις ὑπερπηδήσας τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του...» Κι ἔξακολουθεῖ ὁ Μποέμ νὰ ωρτᾷ τὸν Ππδ. τι γνῶμη ἔχει γιὰ τοὺς συγκαιρινούς του λογοτέχνες, χωρὶς νὰ παραέψει κανένα. Κι δ ὁ Ππδ., ἀνυποψίαστος νὰ ἀπαντᾶ λακωνικὰ καὶ στανικὰ γιὰ τὸν καθένα. «Μὴ ζητήσετε, τελιώνει ὁ Μποέμ, περισσότερον, διότι θαῦμα εἶναι, πῶς ἀπεσπάσθησαν καὶ αὐτὰ ἐκ τῶν χειλέων του, ἀλλοίμονον δὲ ἀν προεμάντευε τὴν ἰδιότητά μου, καθ' ἣν στιγμὴν τὸν ἡρώτουν. Αἱ καλλιτεχνικαὶ του ἀπαντήσεις, τσως δὲν θὰ ἐστόλιζον σήμερον τὴν σκιαγραφίαν του, τὴν ὅποιαν ἐπισφραγίζω καὶ μὲ ἐν ἀνέκδοτόν του. — Μίαν ἡμέραν δ κ. Σίμων 'Αποστολίδης καὶ ὁ κ. 'Ανδρέας Συγγρός, συνωμήλουν καθ' ὅδον, διόπτε διερχόμενος δ συγγραφεὺς τῶν [Θαλασσινῶν] Εἰδυλλῶν, πάντοτε ρακένδυτος καὶ ἰδιότροπος, ἔχαιρετισε τὸν κ. 'Αποστολίδην. 'Ο μέγας τραπεζίτης διακόψας τὴν συνομιλίαν του προσέθεσεν ἐπὶ τῷ εὐκαρίῳ τοῦ χαριτεισμοῦ τοῦ συγγραφέως.—Γιὰ δῆτε ἐδὼ στὴν 'Ελλάδα ὡς καὶ οἱ ἐπαῖται ποὺ chier φέρουνε μπαστούνια. "Εκπληκτος δ 'Αποστολίδης ἀπαντᾷ.—Τὶ λέγεις, κύρ·'Ανδρέα; αὐτὸς εἶναι δ καλλίτερος διηγηματογράφος μας.—Ποιός; πῶς τὸν λένε;—Παπαδιαμάντη.—Καὶ εἶναι ἔτοι σὰ διακονιάρης! ἀπήντησεν ἔτι ἐκπληκτότερος αὐτὴν τὴν φοράν δ κ. Συγγρός (BK 276).

«Ο Συγγρός ποὺ περίμενε νὰ δῇ τὸ συγγραφέα τῆς Νοσταλγοῦ πολὺ ἀλλιώτικο, δὲν πίστευε τὰ λόγια τοῦ 'Αποστολίδη καὶ ξα-

φνιασμένος έλεγε καὶ ξανάλεγε στὸ Σίμωνα Ἀποστολίδη, βλέποντας μὲν οἶκτο καὶ περιέργεια τὸν κατατρεγμένο κουρελιάρη, ποὺ ἄκουε στὸ φημισμένο ὄνομα Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. «...Μὴ μου τὸ λέτε, μὴ μου τὸ λέτε!.. αὐτὸς εἰν' ὁ Παπαδιαμάντης!..» (BK 403). Μὰ δὲ διακονιάρης ἀνυποψίαστος γιὰ δὲ, τι γινόταν γύρω του τραβιούσε μὲ τὰ κουρέλια καὶ τὸ μπαστούνι του παραμάσκαλα στὸ δρόμο του πεπρωμένου του.» Αν ἔπαιρνε τ' αὐτή του τὴ συζήτηση θὰ ἔρριχνε στοὺς δυὸς ἐκείνους κυρίους ἐνα πλάγιο βλέμμα καὶ τότε θὰ σπίθιζε ἡ ψυχικὴ του περηφάνεια κι ὁ ἡθικός του πλοῦτος, ἀξιος ν' ἀντιμετρηθῇ μ' ὅλα τὰ ἔκατομμύρια πολλῶν Συγγρῶν. Κεῖνο, ποὺ θὰ τὸν πείραζε μόνο ἀπ' τὴ συζήτηση, θὰ ἥταν δὲ οἶκτος. Ο ἐγωϊσμός του ποτὲ δὲν κυλίστηκε στὸν οἶκτο τῶν συνανθρώπων καὶ ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. ἡ μεγαλείτερη προσβολὴ νὰ τοῦ δείξεις συμπόνια καὶ λυπησιά. Μὰ τὰ λόγια του Συγγροῦ δὲν εἶχαν οἶκτο, εἶχαν θαυμασμὸς γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ ξάφνιασμα γιὰ τὰ χάλια του. Πολλοὶ λέν, πῶς δὲ Συγγρός τοῦ ἔδωσε καὶ ἐλεημοσύνη μιὰ πεντάρα (ΣΚ 26 κἄ.), μὰ αὐτὸς δὲν εἶναι σωστό. Τὸ ἔπεισόδιο ἔγινε, δπως μᾶς τὸ περιγράφει δὲ Μποέμ, κι ἀπ' αὐτὸν τῶχουν παρμένο οἱ κατοπινοὶ ἀνεκδοτογράφοι του, δπως ἀπ' αὐτὸν τὸ πρωτόμαθε κι ὁ ἴδιος δὲ Ππδ. καὶ βέβαια δὲν θὰ τὸν πείραξε καθόλου, γιατὶ εἶχε πιὰ συνηθίσει σὲ παρδομοὶς ἵλαροτραγωδίες. Πραγματικά, πολλὲς φορὲς δὲ σκιαθίτης νοσταλγὸς ἔγινε ἡρωας θλιβερῶν παρεξηγήσεων, ποὺ ἥταν ἀναπόφευκτα ἀκολουθῆματα τῆς ἔξωτερης κατάντιας του. Καὶ στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους τοῦ Ψυρῆ κάποτε, ποὺ μετὰ τὴν ἀπόλυση περίμενε στὴν ἔξοδο τὸ Μωραΐτιδη, κάποια ἐλεητικὴ καὶ φιλακόλουθη δέσποινα τὸν πῆρε γιὰ διακονιάρη καὶ τοῦ πρότεινε τὸν δβολὸ τῆς εύσπλαχνίας της. Μὰ μικρὸ δὲν ἥταν καὶ τὸ πάθημά του μὲ τὸν εύσυνείδητο θυρωρὸ τῆς Ἀκρόπολης ἢ τ' ἀποκαρδιωτικὸ ἀτύχημά του μὲ τὸν ἀκόλουθο τῆς Ρωσοτικῆς Πρεσβείας, ποὺ πῆρε τὸν Ππδ. γιὰ νὰ τοῦ κάνει ἴδιαίτερο μάθημα ἐλληνικῶν, ἀναγκάστηκε νὰ τὸν σκολάσει μὲ τρόπο, γιὰ ν' ἀποφύγει τὰ σχόλια καὶ τὶς παρεξηγήσεις ἀπ' τὰ χάλια του (BK 403), ἢ ἐκεῖνο τὸ ἔπεισόδιο του μὲ τὸ μανάβη, ποὺ πῆρε τὸν Ππδ. γιὰ καροτσιέρη, ἔπειδη ἔτυχε νὰ βρεθῇ πίσω ἀπὸ ἐνα κάρο, καθὼς πήγαινε βιαστικὸς σ' ἐνα στενοσόκακο. Τὸ κάρο πῆρε μὲ τὴν ἄκρη τοῦ τροχοῦ του ἐνα πανέρι τοῦ μανάβη κι ἐνῶ δὲ πραγματικὸς καροτσιέρης τραβιούσε τ' ἀλογο μπροστά, δ μανάβης ρίχτηκε τοῦ Ππδ. κι ἔγινε δλόκληρος καυγάς, ὡσπου νὰ καταλάβουν κι οἱ δυό τους τὴν παρεξήγηση. Τὸ ἔπεισόδιο αὐτό, μοῦ τὸ διηγήθηκε δὲ Μποέμ στὰ 1931, τὸ ξέρουν δμως καὶ ἄλλοι.

Ο Μποέμ φάνηκε ὡμὸς καὶ κάπως ἀδιάκριτος στὴ σκιαγραφία του, ποὺ εἶναι ἡ πρώτη δημόσια παρουσίαση τοῦ Ππδ. καὶ σώζει τόσα πολύτιμα προσωπογραφικὰ καὶ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ἀναφερόμενα μάλιστα σὲ χρόνια, ποὺ μᾶς λείπουν περισσότερες πληροφορίες. Κι ἀν δὲ Ππδ. πειράχτηκε μὲ τὸν Μποέμ ἥταν ἀπ' τὸ δόλο καὶ τὴν ἀπάτη του, δχι ἀπ' δσα ἔγραψε γιὰ τὸ ντύσιμο καὶ τοὺς τρόπους του. Ο Μποέμ ἔσυρε τὸν παρθενικὸ κι ἀθώρητο καὶ θρυλικὸ ἐρημίτη τοῦ Ψυρῆ στὴν ἀγορά, τὸν ξεγύμνωσε στὰ

μάτια τοῦ δχλου. Κάθε ἄλλος θὰ ἔπαιρνε γιὰ προσβολή του τοὺς ἀδιάκριτους χαρακτηρισμούς τοῦ Μποέμ, δι Ππδ. δμως τοὺς διάβασε μ' ἀδιαφορία, γιατὶ ἡταν ἀνώτερος ἀπ' τις τρέχουσες συνθῆκες τῶν κοινωνικῶν ἀνθρώπων. Ό Μποέμ τὸν παρουσίαζε πότη, ταβερνόβιο, φτωχὸς καὶ κακοντυμένο; ἀσουλούπωτο καὶ νωθρό, Σειληνό, Βάκχο, Μένιππο, μὰ τί πρὸς τοῦτο, μηπως δὲν ἡταν; Τὸ πολὺ·πολὺ ἔχασε τὴν εὐχαρίστησην νὰ στείλει τὴ συνέντευξη αὐτῇ νὰ τὴ διαβάσει κι ὁ πατέρας του, κυρίως γιὰ νὰ μὴ δῇ τὰ χάλια του καὶ πρὸ πάντων τὸ μπεκριλήκι του. "Ω! ἡταν πάθος ἐκεῖνο, που θὰ πίκραινε τὸ δύστυχο γέρω. Κατὰ τ' ἄλλα ἡ συνέντευξη τοῦ Μποέμ ἡταν ὑπέροχη, πολὺ κολακευτική, πολὺ ἔξυψωτική γιὰ τὸν Ππδ. καὶ ὡς ἀνθρωπὸς καὶ πρὸ πάντων ὡς συγγραφέα. Κι ὁ Ππδ. εἶχε τοὺς δικούς του ἐγώισμούς, που τοὺς ἔκρυψε κάτου ἀπ' τὸ ροῦχο τῆς χριστιανικῆς του μετριοπάθειας καὶ τὸ ἀσκητισμὸς του. Δὲν συγχώρησε μόνο τὴν αὐθαίρεσία τοῦ Μποέμ, νὰ βγάλει στὸ φανερὸ τις σκέψεις καὶ τὶς κρίσεις του γιὰ τὰ σύγχρονα πρόσωπα τῆς λογοτεχνίας. Αὐτὸς ἡταν σωστὴ προδοσία καὶ κατὰ τὸν τρόπο, που ἔγινε, δαιμονική ἀπάτη. Πέρασσαν χρόνια κι ὁ Ππδ. θυμόταν τὸ πάθημά του μὲ τὸν Μποέμ, που τὸν πήρε στὴν ταβέρνα ποιὸς ξάριει ύστερα ἀπὸ πόσα τεχνάσματα, τοῦ ἔκλεψε μὲ τὴ τοιμπίδα δυὸς-τρία λόγια γιὰ τὸν ἔνα καὶ τὸν ἄλλο, τὰ συμπλήρωσε, τὰ μεταμόρφωσε καὶ τὸ πρωτὶ παρουσίασε τὸν Ππδ. νὰ κάνει κριτικὴ καὶ κουτσομπολιό, αὐτός που πέρασε δλη του τὴ ζωὴ στὴ σιωπὴ καὶ στ' ἀποτράβηγμα. Παρ' δλα αὐτὰ δ Μποέμ ἔκανε γνωστὸ εύρυτατα καὶ καθιέρωσε τὸν τύπο τοῦ Ππδ. ὡς ἀνθρώπου καὶ ὡς λογίου. Κι ἂν ἡ σκιαγραφία του εἶναι σήμερα γιὰ μᾶς λειψή καὶ δὲν μᾶς βοηθεῖ νὰ τὸν ἀνασυγκροτήσουμε δλοκληρωτικά μέσα μας, γιὰ τοὺς συγχρόνους του, που τὸν ἔβλεπαν καὶ τὸν γνώριζαν, ἔκανε τὸν Ππδ. κοντινὸς καὶ τὸν ἔβγαζε ἀπ' τὸ θρῦλο καὶ τὸ μυστήριο, που τὸν τύλιγε ἀθέλητά του ἡ περιέργεια ἀπὸ τὰ 1883 ἥ μᾶλλον ἔφερνε στὴν ἐπικαιρότητα αὐτὸς τὸ θρῦλο. Ήταν δ θαυμασμός, ἥ φήμη τῆς ἰδιοτροπίας καὶ ἰδιοτυπίας του, οἱ συζητήσεις, τὰ κρυφοκοιτάγματα, τὰ κρυφοδειξίματα στὸ γραφεῖο, στὸ δρόμο, στὴν ταβέρνα, ἡταν τὸ θέλγητρο τοῦ ἀπλησίαστου καὶ παράξενου, που ἔκανε τὸν Ππδ. φαινόμενο καὶ μετέωρο ἀπροσέγγιστο κι ἀνεξιχνίαστο, ἡταν ἥ ἀξία του ἥ λογοτεχνική, ἥ σοφία του, πάνου ἀπ' δλα οἱ ἀντιθέσεις τῆς ζωῆς του, που τὸν ἔκαναν νὰ ξεχωρίζει καὶ τραβούσαν τὴν περιέργεια καὶ τὴν προσοχή. Μὰ ἔξη μῆνες πρὶν ἀπ' τὸ Μποέμ, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1892, δ Ππδ. φρόντισε νὰ μᾶς δώσει δ ἵδιος τὴν αὐτοπροσωπογραφία του σ' ἔνα δίηγμα του (Π 41), διόπου παρουσιάζεται ὡς *Δέανδρος Παπαδημούλης*, ψευτόνομα που τὸν ἔκρυψε μόνο ἀπ' τοὺς ἀμύητους καὶ μόνο «οἱ ἀνίδεοι Ἀντιοχεῖς διαβάζουν Ἐμονίδην», καθὼς λέει ὁ Καβάφης (Ποίημ., 141). "Η αὐτοπροσωπογραφία του ἔχει κάποιαν ὀμὴ εἰλικρίνεια—χαρακτηριστικὸς κι αὐτὸς τῆς ἡθικῆς του ἀνωτερότητας. «Ο δ' ἔξ ἀρχῆς διμιλῶν, γράφει, ἔκαλείτο Λέανδρος Παπαδημούλης καὶ κατήγετο ἐκ τοῦ τόπου. Εἶχε κατέλθει μετὰ πολλὰ ἔτη νοσταλγὸς ἔξ Ἀθηνῶν, διόπου συνήθως διέτριβεν ἀσχολούμενος εἰς ἔργα

ούχι παραδεδεγμένης χρησιμότητος. "Ητο ύψηλός, ύπερτριακοντούτης, μὲ μαύρην κόμην καὶ γένειον μελαμψόν, μὲ ἀδρούς χαρακτήρας, πενιχρὸς τὴν ἀναβολὴν, πτωχαλαζών, τρέφων ἀλλοκότους ἰδέας..." (Ε 124). Μέσα σὲ δυὸς τρεῖς σειρές μᾶς ἔδωσε δόλο τὸν ἑαυτό του, δῆλη τὴν ψυχοσύνθεσή του! Μὰ κι δ Ταγκόπουλος (ΒΚ 436) θυμόταν τὰ χάλια του κατὰ τὰ χρόνια αὐτά (1893-4). «"Ηταν κακοντυμένος. Τὸ πουκάμισό του στὸ λαιμό, ἀντὶ κουμπί, θυμάμαι, εἶχε μιὰ θηλειά ἀπὸ σπάγγο, τὸ πανωφόρι του τὸ χιλιολυγδιασμένο, τῶκλεινε μὲ τὰ χέρια του σταυρωτὰ κάτω ἀπ' τὰ στήθη του, δύπως τὸ συνήθιζε, πρὸς τὴν κοιλιά». Μὰ ρεαλιστικώτατα μᾶς τὸν παρουσιάζει δ Στέφ. Στεφάνου (ΣΒΚ 74), ποὺ γνώρισε τὸν Ππδ. στὴν Ἐφημερίδα καὶ στὴν Ἀκρόπολη αὐτὰ τὰ χρόνια:

'Ο Παπαδιαμάντης δὲν εἶχε σχέσεις μὲ κανένα. Ἀκοινώνητος, σκοτεινός, δύμήτης. "Ηρχετο εἰς τὸ γραφεῖον σὲ δρες, ποὺ δὲν τὸν ἔβλεπε κανείς. Εἰργάζετο μόνος σὲ ἔνα δωμάτιο. Ἡταν πάντοτε κακοντυμένος. "Οχι τόσο ἀπὸ φτώχεια, δσο ἀπὸ ἀδιαφορία. Τέλειος Μποέμ. "Ενα καπέλλο τῆς κακῆς ώρας. Πουκάμισο σὰ νυχτικό. Λαιμοδέτη, ἀλλοτε φορούσε καὶ ἀλλοτε δχι. Πανταλόνι μὲ ζέφτια, γόνατα καὶ χρώματος ἀκαθόριστου. Παπούτσια σὰν ἀρβύλες. Καὶ γιὰ νὰ κρύψει δόλο αὐτὸ τὸ χάλι, ἐφόρούσε ἀπὸ πάνω ἔνα μαδρο χοντρὸ παλτό, ποὺ εἶχε δλατά τὰ χρώματα τῆς Ἱριδος, φόδρες σχισμένες, λεκέδες, τρύπες, μπαλώματα, ζέφτια στὰ μανίκια, τσέπες ζεχαρβάλωμένες σὰ σακκούλες, ζαρωματιές—γιατὶ δ Παπαδιαμάντης ποτὲ του δὲν ἔβγαζε τὸ παλτό. Μὲ αὐτὸ ἔμενε δρες εἰς τὸ γραφεῖο του, μὲ αὐτὸ ἔγραφε, μὲ αὐτὸ ἔτρωγε, μὲ αὐτὸ περπατούσε στὸ δρόμο, χειμῶνα καλοκαίρι, ἵσως μὲ αὐτὸ καὶ νὰ κοιμόταν. Εἶχε καὶ ἔνα μπαστούνι, ποὺ διαρκῶς κρατούσε ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη του. Τὰ δάχτυλά του τσουρουσφλιασμένα ἀπὸ τὰ τοιγάρα. Κίτρινα καὶ μαύρα σὰν τοῦ γύφτου. 'Η ἄκρη τοῦ γραφείου του, τὸ ξύλο τοῦ τραπεζιοῦ, εἶχε, ἀπὸ τὰ τοιγάρα ποὺ ἀφήνε ἀναμμένα, διάφορες μαῦρες βούλες. 'Ο Παπαδιαμάντης ἐκάπτιζε σχεδόν διαρκῶς. 'Απεριποίητος εἰς βαθμὸν ἀφάνταστον. Τὰ μανικέτια τοῦ ἦταν ἀγνωστα. Μανήλι δὲν εἶχε ποτέ. Τὸ πρόσωπό του ἔγυάλιζε ἀπὸ τὴν ἀπλυσιά. Τὰ γένεια του τσαλακωμένα. Τὰ μαλλιά του ἀχτένιστα πάντοτε. 'Ο κολλάρος τοῦ παλτοῦ του λιγδωμένος γύρω-τριγύρω καὶ γεμάτος πιτυρίδα. Τὰ μάτια του εἶχαν μιὰν ἔκφραση ἀλλοκοτη. Ποτὲ του δέν σ' ἐκοίταζε Ἰσια. Τὸ βλέμμα του, σκατεινό καὶ κουρασμένο, ἔπεφτε δίπλα, σὰν νὰ ἐκοίταζε τὸν δῶμα σου. 'Η φωνή του βραχνή, ἀδύνατη, χωρὶς κανένα χρώμα. Τὸ γέλοιο τοῦ ἦταν ἀγνωστο. Βαρύς, μονοκόμματος, σκυθρωπός. Μία μελαγχολία θανάτου ἐπίεζε τὴν ψυχή του. Σύννεφα μαύρα κυλούσαν μέσα του. Μπορούσε νὰ μείνει δρες ὀλόκληρες, μέρες, βδομάδες, χωρὶς νὰ πῆ λέξη σὲ ἀνθρωπο. Καὶ ὅμως! Πίσω ἀπὸ δόλο αὐτὸ τὸ ἀποκρούστικό ἔξωτερικό, ἔκρυψε μιὰ ψυχή ἀγνή μιὰ ψυχή μικροῦ παιδιοῦ! "Ακακος σὰν καλὸς χριστιανός, ἡμερος σὰν ἀρνί, ἔυκολος, χωρὶς ἀξιώσεις, χωρὶς παραξενίες, χωρὶς φιλοδοξίες, χωρὶς ἔγωγισμούς, σὰν νὰ μήν εἶχε καὶ αὐτὸς δικαιώματα στὴ ζωὴ... 'Αφιλοκερδής δοσον ἔπαιτρε. Περιφρονητής τῶν πάντων! 'Υπουργημάτων, ἀξιωμάτων, χρήματος, κοινωνικῆς λάμψεως. Φιλόσοφος ἀρσαγε ἡ τοκε; Διογένης ἡ ἀσκητής; Γιατὶ δ Παπαδιαμάντης, γυιός παπᾶ, ἦταν θρησκόληπτος. 'Επίστευεν εἰς τὸν Θεόν. Μυστικοπαθής, σὰν νὰ ζούσε πρὸ δύο αἰώνων στὸ δρός Σινᾶ ἢ στὴν Ἱερουσαλήμ ἢ στὴ Μονὴ τῆς Ἀγίας Λαύρας, εἰς τὸ "Αγιον" Ορος.

Ψηλό, μὲ μαύρα μαλλιά, κουρασμένο καὶ φτωχὰ ντυμένο τὸν πρωτοεἰδὲ στὸ στασίδι τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου κι ἡ Ἀγγελικὴ Μπούκη καὶ τῆς ἔκανε ἐντύπωση δ τρόπος του (ΓΠ κθ'). Μὰ καὶ ἡ σάτυρα τοῦ Σουρῆ δὲν λυπήθηκε καθόλου τὸν κατατρεγμένο ἀνθρωπο καὶ σατανικὰ πειράζει (ΣΒΒ 241, πρβ. καὶ ΣΒΚ 23) τὰ χάλια του καὶ τὴ μισανθρωπία του, παρουσιάζοντάς τον ἀπὸ τὴν ἀνάποδη,—ντυμένο τῆς ώρας, τῆς κόλλας καὶ τῆς μόδας, galant,

δηλαδή φιλοφρονητικό, φιλάρεσκο, κοινωνικό, εύγενικό,—καὶ τὸ χειρότερο—έρωτιάρη, διὰ δὲν ἥταν, διὰ συχαινόταν δικακόμοιρος.

Πολὺ τιμᾶται παρ' ἐμοῦ ὁ Παπαδιάμαντης
ποὺ εἶναι πάντα ἀ κατρεπέγκλ καὶ φάνεται γαλάντης!

Τί εἰρωνία!... Τὸ δεύτερο ἡμίστιχο τοῦ πρώτου στίχου δὲν εἶναι λειψό, μὰ πρέπει νὰ διαβαστῇ δ.-Πα.-πα.-δι.-α.-μάν.-της, διότι δὲ Σουρῆς θέλει νὰ θίξει τὴ γραμματωσύνη του. Μὰ κανεὶς ἀπ' τοὺς συγχρόνους οὕτε τώρα οὕτε ἀργότερα, οὕτε σκόλη, οὕτε καθημερινή, εἴδε ποτὲ τὸν Ππδ. συγυρισμένο κι εὐπαρουσίαστο. Καὶ θὰ κινοῦσε τὸν οἶκτο καὶ τὴ συμπόνια, ἀν δὲν γνώριζαν καλὰ οἱ συγχρόνοι του καὶ ἡμεῖς σήμερα καλλίτερα ἀπ' αὐτούς, πῶς δὲ Ππδ. βρισκόταν στὴν ἀκμή του, εἶχε δόνομα, εἶχε μισθό, ποὺ θὰ τὸν ζήλευε κάθε συνάδερφός του αὐτὰ τὰ χρόνια. Στὴν Ἀκρόπολη ἔπαιρνε 250 δραχμές (ΣΒΚ 276), ποὺ ἔγιναν σὲ λίγο 300 καὶ μὲ τίς ἔκτακτες φιλολογικὲς συνεργασίες του σὲ περιοδικά, ἡμερολόγια καὶ ἑφημερίδες, ἔφταναν τὶς 400 καὶ 500, δ δὲ Βλαχογιάννης (ΕΠ 5') τὶς ἀνεβάζει καὶ σὲ 600, ποὺ ἀναλογούν μὲ 7 καὶ 8 χιλιάδες σημερινές. Φτωχὸς λοιπὸν δὲν ἥταν, εἶχε τὰ μέσα νὰ ντυθῇ, νὰ καλοπεράσει καὶ νὰ τοῦ μείνουν καὶ περισσεύματα. Τὶ τὸν ἔκανε λοιπὸν νὰ ζῇ σ' αὐτὰ τὰ χάλια; Πρῶτα-πρῶτα ἡ πτωχαλαζονεία του, διὰς μᾶς λέει δὲ τίδιος. "Ἐπειτα ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ ἀναμελία του. Καὶ τρίτο δ ἀσκητισμός του. Εἶναι χαρακτηριστικό, πῶς δταν ἔκανε καινούργιο κουστούμι χανόταν ἀπ' τὸν κόσμο. Δὲν τὸν ἔβλεπες πουθενά, προσπαθοῦσε νὰ μπῇ στὸ γραφεῖο σὰν κλέφτης, χωρὶς νὰ τὸν δῆ κανεὶς καὶ περίμενε νὰ φύγουν πρῶτα δλοι κι ဉστερα νὰ φύγει κι αὐτός. Περίμενε νὰ στρώσει λίγο ἡ καινούργια φορεσιά, νὰ τριφτῇ, νὰ τσαλακωθῇ, νὰ λαδωθῇ, νὰ χάσει τὴ γυαλάδα της, ὥστε ἡ ἀντίθεση νὰ εἶναι μικρότερη καὶ λιγώτερο ἀντιληπτή. Συνήθως ὅμως ἄλλαζε φορεσιὰ, δταν ἐπρόκειτο νὰ πάει στὴ Σκίαθο—καὶ θὰ τὴν ἔβαζε στὸ βαπτόρι! Πρῶτα-πρῶτα πίστευε πῶς δ καλλωπισμός κι ἡ περιποίηση τοῦ σώματος εἶναι ἀμάρτημα, πηγὴ πολλῶν πειρασμῶν, ἀρχὴ δισφθορᾶς καὶ ἀκολασίας. "Ἐπειτα ἥταν ἡ πολύχρονη συνήθεια, ἡ ἀπροκοπιά του, ἡ τσαπατουλιά του, ἡ περιφρόνηση τῶν τύπων. 'Ως στὰ 1888 φυτοζωοῦσε, βιολόδερνε μέσα στὴ στέρηση καὶ στὴ φτωχεία. Δὲν μπόρεσε—ὅσο κι ἀν τὸ ἥθελε—νὰ κάνει ροῦχα, νὰ βρῇ μιὰ τακτικὴ κι ἀνθρωπινὴ ζωή. Στὸν πατέρα του ἔγραφε καὶ ἔανάγραφε, πῶς «ἔχει ἀνάγκην ἐνδυμασίας!...», καὶ σὰ νάβλεπε μὲ ζηλόφθονο μάτι στερημένου τοὺς «καλοφορεμένους» φοιτητὲς τῆς λοκάντας (ΙΗ 83). "Οταν ἀργότερα πλούτισε ἡ συνήθεια εἶχε ριζώσει σὰ δεύτερη φύση, ἡ ἰδιοτροπία του εἶχε χωνέψει στὸν τύπο της, εἶχε πάρει τὴ μορφή της καὶ ἥταν κάπως δύσκολο ν' ἀλλάξει γιὰ ἔνα κατασταλαγμένο στὰ χρόνια ἀνθρωπο (ἥταν σαρανταρίτης πιά), ποὺ δεδομόδες τῆς νιότης δύσκολο νὰ τὸν κυριέψει. Κινημένος ἔτσι ἀπ' τὶς ἐνδόμυχες ἀσκητικὲς κι ἀντικοινωνικὲς κλίσεις του, «μύστης τῆς ἀπλοϊκῆς διαίτης εἰς δλα του ἀπὸ τοῦ φαγητοῦ μέχρι τῆς περιβολῆς, φιλόσοφος ἀπὸ τοὺς οἰκείους του ἀποκαλούμενος» (ΣΒΚ 52), ρημαγμένος ἀπ' τὴν ἀναμελία καὶ

τὴν ἀπροκοπιὰ τῆς ζωῆς, ἀδιάφορος, ξεροχέρης, ἀφρόντιστος σ' ὅλα — δὲν ἥταν ἄξιος νὰ ράψει ἔνα κουμπί ή νὰ ψήσει ἔνα ζεστὸ ἢ τουλάχιστο ν' ἀγοράσει ἔνα μαντήλι, — προτίμησε ἢ μᾶλλον ἀναγκάστηκε ἀνεπίγνωστα νὰ μείνει στὸν παλιὸ συνηθισμένο, τόσο γνώριμο καὶ τόσο βολικὸ τρόπο ζωῆς, ἀντὶ νὰ προχωρήσει σὲ ἀπότομες ἀλλαγὲς καὶ μεταμορφώσεις τοῦ παρουσιαστικοῦ του, ποὺ δχι μόνο ἥταν δυσκολοπρόσδεχτες καὶ ὀδυνηρές γιὰ τὴν εὐαισθησία του, μὰ καὶ τὸν ἐσωτερικὸ ἀνθρωπὸ ζῆμιωναν ἀλογάριαστα. "Ἐπρέπει ν' ἀλλάξει ψυχικὰ γιὰ ν' ἀλλάξει κι ἐξωτερικὰ — μὰ δὲν ὑπῆρχε κανεὶς λόγος νὰ γίνει οὕτε τὸ ἔνα οὕτε τὸ ἄλλο. Κάλλιο ζητιάνος παρὰ γαλάντης. Κάλλιο ἀσκητὴς παρὰ θεατρῖνος. Προτιμούσε — καὶ τί σημασία εἶχε; — νὰ ξαφνιάζει μερικοὺς ἀγνώστους του Συγγρούς καὶ θυρωρούς καὶ μανάβηδες, παρὰ νὰ παρουσιαστῇ ξαφνικά στοὺς γνωστούς του καὶ στὸν κύκλο του διαφορετικός, ἀλλαγμένος, συγγρισμένος, καινουργιοντυμένος, καὶ νὰ τοὺς κάνει νὰ τὸν κοιτάζουν καὶ νὰ τὸν συγχαίρουν καὶ νὰ τὸν σχολιάζουν ἀπὸ πίσω του κι ἀπὸ μπρός του. Αὗτὸ ἥταν τόλμημα, ποὺ οὕτε τὸ σκέφτηκε ποτὲ ὁ ἀσκητικὸς περιφρονητὴς τῶν κοσμικῶν ματαιοτήτων. 'Απὸ πολὺ νωρὶς (1883) εἶχε ἐνστερνισθῆ καὶ προσπαθούσε νὰ τὴ μεταδώσει καὶ στοὺς συνανθρώπους τὴν ἀρχὴ τῆς χρυσῆς μετριότητας καὶ ταπεινοφροσύνης. 'Πρέπει νὰ μένῃ τις, ἔγραφε καὶ πίστευε καὶ ἐφάρμοζε κι ἀπολογιόταν, ἐν τῇ τάξει ἐν ᾧ εὑρέθη ἀπ' ἀρχῆς, δσον ταπεινή, δσον πενιχρά καὶ ἀν φαίνεται αὔτη, αἱρετωτέρα δὲ ἀείποτε ἡ ἔντιμος εὐτέλεια τῆς ἀδόξου καὶ κωμώσης πολυτελείας καὶ τρυφῆς...' (Α 117, πρβ. καὶ ΓΠ κγ'). Τὸ θαρροῦσε θεατρινισμό, τὸ νόμιζε ψυχικὴ βεβήλωση, ἀσυγχώρετη ἀσέβεια, ἀχάριστη προδοσία, ἀλαζονικὴ περιφρόνηση τῆς θείας πρόνοιας, ποὺ τοῦ ἔδωσε λίγο ψωμὶ κι αὔριο μποροῦσε νὰ τοῦ τὸ στερήσει, δπωσδήπτοε δμως θεωροῦσε ὑποχρέωση νὰ τὸ τιμήσει. Θά ἥταν σωστή γελειοποίηση γιὰ τὸν ντροπαλό, τὸ φιλοσοφικό, τὸ στοχαστικό καὶ συσταζούμενο ἀνθρωπό, ποὺ δὲν γεύτηκε τὶς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς καὶ δὲν γνώρισε πάρεξ τὸν ἡθικὸ κανόνα καὶ τὴν προσευχή, τὴ μοναξιὰ καὶ τὴν αὐστηρὴ στέρηση, τὸν ἀνθρωπό, ποὺ ἔφαγε χεροπάλαμα τὴ φτώχεια καὶ δοκίμασε ὅλα τὰ συνακόλουθά της σὲ σωματικές ταλαιπωρίες καὶ σὲ ἡθικές δοκιμασίες, φαρμακερές κι ὀδυνηρές, δσο δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῇ κανεὶς. Τώρα ποὺ νίκησε τὴ φτώχεια — ἔνας λόγος κι αὐτός! — θὰ μποροῦσε νὰ ἐκδικηθῇ τὴν ἀσπλαχνιὰ τῆς τύχης του, νὰ πάρει μαζωμένη τὴν ἀποζημίωση γιὰ τὶς ἀλλοτινές του ἀπώλειες καὶ στενοχώριες. 'Ο καθεὶς στὴ θέση του ἔτσι θᾶκανε — μὰ ὁ Πρδ. δὲν ἥταν τόσο κοινός. «'Ἄς μείνωμεν, ἔγραφε πρὸ χρόνια στὸν πατέρα του, εἰς τὴν ἔντιμον πενίαν μας, διὰ νὰ μᾶς βοηθῇ καὶ ὁ Θεός!...». "Ἐπειτα δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ ἀνάγκη, κανεὶς ἀπολύτως λόγος δὲν τὸν ἀνάγκαζε σ' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ. Τὸ αἴσθημα τῆς μειονεκτικότητας εἶχε ξεθυμάνει πιά, ἀφοῦ ἀφησε δσα σημάδια μπόρεσε στὴ ψυχὴ του. 'Ἡ τάση τῆς ὑπερόχης καὶ τῆς ἡθικῆς ἀναπλήρωσης εἶχε βρῆ τὴν ἱκανοποίησή της ἀκριβῶς μέσα στὴν κατάντια καὶ τὴν ἰδιοτυπία του. "Ισως ἔνας λόγος τῆς κατάντιας του στὴν ἐμφάνιση καὶ στὴν

Ιδιοτυπία τής ζωῆς καὶ τοῦ χαρακτήρα, λόγος πρωταρχικός κι ἀνεπίγνωστος, νὰ εἶναι κι ἡ τάση αὐτὴ τῆς ὑπεροχῆς. Διαφορετικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι. Δούλεψε κι ἔδω ἡ παληὰ ἐκείνη πληγὴ τῆς μειονεξίας—μ' ὅλα τὰ δευτερογέννητα παραβλάσταρα καὶ ψυχικὰ διασταύρωματά της. «Μία δυστυχία δὲν ἔρχεται μόνη της!...» λέει κι ὁ Ἰδιος (Δ 43). 'Αλαζονικός, δύσκολος σκληροτράχηλος, εὐέξαπτος, ἀκατάδεχτος, ἀσυμβίβαστος, περιφρονητικός, διασπαστικός, καθὼς ἦταν παντοῦ καὶ πάντα καὶ σ' ὅλα του ὁ Ππδ. εἶχε κι ἔνα παράξενο κι ἀπεριόριστο ἔγωϊσμό, που δύσκολα κρυβόταν κάτ' ἀπ' τὸ σκέπασμα τῆς χριστιανικῆς του μετριοπάθειας καὶ μεγαλοψυχίας. Βρήκαμε τὴν εὐκαίρια νὰ διαπιστώσουμε στὶς σελίδες αὐτὲς πολλὰ φανερώματα τοῦ ἔγωϊσμοῦ του, θὰ τὸν συναντήσουμε κιόλας συχνά στὰ κατοπινὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς του. «'Αγριωπός κι ἀδέξιος καὶ μαζὶ ὅσο μπορεῖτε νὰ φανταστῆτε ὑπερήφανος κι ἔγωϊστης» κατά τὸ Βλαχογιάννη (ΣΒΒ 447), «πτωχαλαζῶν μὲ ἀλλοκότους ἰδέας» κατά τὸν δικό του αὐτοχαρακτηρισμὸ (Ε 124), δὲν μποροῦμε νὰ σηκώσει καὶ τὴν παραμικρὴ ἀντιλογία, δὲν ἀνεχόταν καμμιὰ μείωση ἢ ὑποβιβασμὸ εἴτε στὴ συναναστροφὴ εἴτε στὴ συζήτηση, ἔπαιρνε στάση ἀπειλητική, τὰ χτυποῦμες κάτω, τάφηνε στὴ μέση κι ἔφευγε, σ' ἀνάγκαζε μὲ τὸ ζόρι νὰ παραδεχτῆς τὴ γνώμη του—ὅλα σύτἀ ἦταν φανερώματα ἄμετρου ἔγωϊσμοῦ, που ἦταν πολὺ φυσικὸς γιὰ ἔνα ἀνθρώπο μὲ τόση θλιβερὴ κι ἀχάριστη ψυχικὴ ιστορία. Κι ὁ ἔγωϊσμὸς αὐτὸς εὑρίσκε τὴν ἀνάπαυση καὶ τὴ θεραπεία του μέσα στὴν ἰδιοτροπία καὶ στὴν παραξενία. 'Η τάση—πάντα ἀνεπίγνωστη—τῆς ὑπεροχῆς, ἵκανοποιόταν κατὰ θαύμαστὸ τρόπο μέσα στὰ κουρέλια καὶ στὶς ταβέρνες κι εἶχε δ' ἀθέλητος θρύλος του γοητεία καὶ αἴγλη «φθονετὴ» γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἔνα ἐπίθετό του (Δ 43), ὥστε νὰ γίνει ὀμέσως τὸ χαϊδεμένο παιδί, που κρεμόταν δλοι ἀπ' τὸ στόμα του καὶ τὸν θαύμαζαν καὶ τὸν ἐπαινοῦσαν καὶ κρυφοκοίταζαν καὶ κρυφόδειχναν κι εἶχαν νὰ λένε γιὰ τὰ συνήθια καὶ τὰ φερσίματά του, γιὰ τὶς ἰδέες καὶ γιὰ τὸ ντύσιμό του, γιὰ τ' ἀναχωρητήρια καὶ ἀσκητήρια του, ὅπου ἔψελνε καὶ μελωδοῦσε, ἔπινε καὶ σιωποῦσε. Ποιὸς δ' λόγος λοιπὸν ν' ἀλλάξει τρόπο καὶ σύστημα ζωῆς, ποιὰ ἡ ἀνάγκη νὰ κλωτσήσει καὶ ν' ἀπαρνηθῇ τὶς ἀγαπημένες του συνήθειες, που ἀποτελοῦσαν ἔνα ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἔαυτοῦ του, συμφωνοῦσαν μὲ τὶς κλίσεις του, καὶ ἔξυπηρετοῦσαν μὲ θαύμαστὴ δόμοφωνία τὴν κοσμοθεωρία του καὶ τὸν ἔγωϊσμό του; "Ω! δὲν θ' ἀλλάζει ἐκείνος ποτὲ μὲ παλάτια καὶ μὲ πιρφύρες τὶς ταβέρνες καὶ τὰ κουρέλια του, ὅπου εὑρίσκε τὴν πολύτιμη ψυχική του ἄνεση καὶ βιοτικὴ εύκολιά, ἐλεύθερος ἀπ' τὶς συνθήκες τῆς μόδας, τοὺς τύπους τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, τὶς μικρολογίες τῆς ἀνθρώπινης ματαιοδοξίας καὶ διαφθορᾶς. Κάλλιο διακονιάρης παρὰ γαλάντης. Τὸ πρῶτο ἀποτελοῦμες καθεστώς καὶ δύσκολα ν' ἀλλάξει, πρὸ παντὸς ἦταν χριστιανικό, τὸ δεύτερο, ὡ αὐτὸς ἦταν ἀμαρτωλό, παράνομο, παράτατρο, ἔξωφρενικό, ἀλλὰ πρὸ πάντων εύρωπαϊκό. Κάτι παρόμοιο ἔγινε καὶ μὲ τὴ γλώσσα. "Εμεινε λοιπὸν «εἰς τὴν ἔντιμον πενίαν του», καὶ τὸ γνώριμο ξε-

πεσμό του, ἀπ' τὸν δόποιο δὲν εἶχε κανένα, μᾶς κανένα ἀπολύτως παράπονο! Ἀλλά, γιὰ νὰ πάρουμε καὶ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ξεχείλισαν, ἀλλοίμονο! τὰ κέρδη ποτὲ στὴν τοσέπη του. "Ἐπαιρνε πολλὰ λεφτά, μᾶς ἦταν πολυέξοδος. "Ηθελε 100 καὶ 150 περίπου δραχμὲς τὸ μῆνα γιὰ καπνὸ καὶ πιοτό, ἐπρεπε νὰ στείλει στὸ σπίτι του ἐνίσχυση, ἐπρεπε νὰ ἔξοφλήσει παληὰ χρέη, ὅλα αὐτὰ τὸν ἔτρωγαν καὶ καθὼς ἦταν φιλότιμος, ἀρχοντικός, ἀνοιχτοχέρης, ἐλεητικός καὶ κακοδοίκητος, καταντοῦσε πολλὲς φορὲς νὰ στενοχωριέται καὶ νὰ σφιγγεται, περιμένοντας νὰ κλείσει ὁ μῆνας γιὰ νὰ πληρωθῇ, ὅπως μᾶς ἐκμυστηρεύεται ὁ ἴδιος κάπου: «... κατὰ τὰς τοιαύτας δὲ ἡμέρας ἵσαριθμους μὲ τὰς σελήνας τοῦ ἐνιαυτοῦ μοὶ συμβαίνει, χωρὶς νὰ φροντίσω νὰ πληρώσω μέρος τῶν χρεῶν μου, νὰ ἔξοδεύσω μονοημερὶς τὰ δύο τρίτα τοῦ οὔτως ἐκβιασθέντος ποσοῦ [τοῦ μισθοῦ του], φυλάττων φρονίμως τὸ τρίτον διὰ τὰς ἐπομένας τρεῖς ἑβδομάδας...» (Θ 22).

52) Εἰκόνα του. Δίνει κι ὁ Μποέμ κι ὁ Στεφάνου ἀρκετὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα, μᾶς μᾶς τὰ συμπληρώνουν καὶ ἄλλοι εἴτε μὲ τὰ γραφτά εἴτε μὲ τὶς πληροφορίες τους. Πολυτιμότατοι μοῦ στάθηκαν οἱ παληὶ γνώριμοι του Δαμβέργης καὶ Δ. Χατζόπουλος κι ἀπ' τοὺς νεωτέρους ὁ Ζαχ. Παπαντωνίου, ὁ Νιρβάνας, ὁ Γιάννης Κλ. Ζερβός, καθὼς κι ἡ ἀλησμόνητη ἀδερφή του Κυρατσούλα καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ποὺ τὸν γνώρισαν στὰ χρόνια αὐτὰ ἢ ἀργότερα. Κι ὁ Βλαχογιάννης σὲ μιὰ προπερσινὴ συνάντησή μας, βρήκε εὐκαιρία νὰ μὲ διαφωτίσει σὲ μερικὰ ἀπορήματά μου. 'Ο ἴδιος μᾶς ἔδωσε στὰ 1925 μερικὲς γραμμὲς τῆς φυσιογνωμίας του. «Κεφάλι ἀντρικού καὶ σοβαρό, γιομάτο συλλογὴ κι ἐμβρίθεια. Κάτι τοῦ λιονταριοῦ ἀπάνω του γραμμένο. Ἀνάστημα ψηλὸ διρθόστατο, γεμάτο,—βῆμα ἀλασφρό, γρήγορο. Πρόσωπο ἀλασφρὰ γυρμένο μπρός, κοιτάζοντας δλόϊσια, βλοσυρὰ καὶ κάπως θυμωμένα» (ΕΠ σ'). Εἶναι τὰ χρόνια τῆς νιότης καὶ τῆς ἀκμῆς του. Στύλος ἀσάλευτος, σκαρὶ σφιχτοδεμένο, στιβαρό. Στὸ πρωταντίκρυσμά του ἔφερνε ἀγριωπός, ἀλλοιοσύσουμος, σοῦθ θύμιζε μάγους, σὲ πήγαινε σ' ἀπόκοσμες χῶρες, στὶς πλούσιες καὶ πρωτόγονες ρίζες τοῦ σκαριοῦ του. "Όλα ἦταν ὀδρά, ἔντονα, σὰν περασμένα δυοδ.-τρεῖς φορὲς μὲ πινέλλο. Μαῦρα, πυκνὰ μαλλιά, ποὺ ἀν δὲν τάκοβε χαμηλώτερα θάβγαιναν καὶ θὰ ξεχείλιζαν ἀπὸ παντοῦ φουντωτά καὶ κυματιστὰ ὥλα θρασομανιασμένα περιπλοκάδια. Τὰ γένια του σκληρὰ σὰ βελόνες, δασιὰ σὰ στάχια, σγουρωπά, ἀνέγγιχτα. Σκόρπιζαν δέος, διώχνανε τὸ βλέμμα. Μὰ τὸ πρωτόγονο αὐτὸ τρίχωμα, ποὺ εἶχε ρίζες πολὺ βαθιές, σοῦδινε τὴν ἐντύπωση σκιασθίτικου ρουμανιοῦ, ποὺ ἡ ἀγριάδα του εἶναι ὅσπου νὰ τὸ δῆς μόνο καὶ νὰ τὸ περάσεις, γιὰ νὰ βγῆς ἀμέσως στὰ ἥμερα ἀγναντέμματα μὲ τὶς δαντελλωτές χάρες τους καὶ τὶς βελούδενιες γραφικότητές τους. 'Η ἀλπικὴ βλάστηση τῆς τρίχωσής του θᾶλεγες, πῶς ἦταν καμωμένη γιὰ νὰ προφυλάγει τὸν παρθενικὸ κόσμο τῆς μορφῆς του, ὅπου κούρνιαζαν, φοβισμένα κι ἀθάρρευτα καὶ σὰν κυνηγημένα, τὰ δυὸ νοσταλγικά καστανόμαυρα μάτια του, καθάρια σὰν αὐγερινὲς πηγές, ποὺ καταστάλαξαν καὶ

λαμπύρισαν τὰ νερά τους ἀπ' τὶς νῦχτες τῆς σιωπῆς καὶ τῆς δοκιμασίας. Τὰ κουκουλοβλέφαρα, τὰ περιχαρακωμένα σάν τὴ σκιαθίτικη λίμνη, «ποὺ ἐκόσμουν εὐπαρύφως τὰς ὅχθας της τὰς ὁρεινὰς καὶ τὰς ὄμμαδεις» οἱ καλαμιώνες τῶν ἀδρῶν φρυδιῶν του καὶ στὰ καλωσυνᾶτα νερά της «ὅσαι μυριάδες ἄστρος ἐκόσμουν λάμποντα τὸ στερέωμα, ἄλλα τόσαι μυριάδες ἔλαμπον τρεμοσβύνοντα κάτω εἰς τὸν πυθμένα». Κόσμος ἀπόμερος, ἀπόκρυφος, παρθενικός, ποὺ πρέπει νὰ σκύψεις γιὰ νὰ τὸν βυθομετρήσεις, νὰ κουραστῆς γιὰ νὰ τὸν κερδίσεις. Κι εἶχαν τῆς σκιαθίτικης λίμνης τὴν παρθενιὰ καὶ τὴ γοητεία τὰ μάτια του, κομμένα, ἀγαλήνευτα, τρικυμισμένα ἀπ' τοὺς ἐπώδυνους κυματισμοὺς τῆς δαυΐδικῆς δίψας καὶ νοσταλγίας του. Ζοῦσαν δικό τους κόσμο τὰ μάτια του. Ἡταν θάλεγες τὰ σκλαβωμένα πουλιά, ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ φύγουν ἀπ' τὸ κλουβὶ τους, μ' ὅλα τὰ χτυπήματα καὶ τὰ πλαταγίσματά τους, καὶ ἀπόστασαν στὸ τέλος ματωμένα καὶ φτεροχυμένα γιὰ νὰ δεχτοῦν μὲ πικρὴν ἑγκαρτέρηση κι ὑποταγὴ τὴ μοῖρα τους καὶ τὰ τρώγει ἡ στενοχώρια καὶ τὸ παράπονο. Κρατοῦν τὴν παρθενικὴ ἀγριάδα τους, πᾶς νὰ τὰ πλησιάσεις καὶ σηκώνουν τὸν κόσμο, χτυπούνται καὶ πλαταγίζουν μέσα στὰ ἀνεξιλέωτα κάγκελα τῆς φυλακῆς τους. "Ετοι ἀγρίευαν καὶ τὰ μάτια τοῦ νοσταλγοῦ σὲ κάθε ἀνεπιθύμητο πλησίασμα. Διπλωμένα στὸ πεπρωμένο τους ἀντιφέγγιζαν τ' ἀξεθύμαστο μεράκι τῆς ψυχῆς. Δύσκολο νὰ τὰ συναντήσεις μὲ τὸ βλέμμα σου, δυσκολώτερο νὰ τὰ χαρῆς σὲ φιλικὸ συναγροίκημα. Τραβιόταν, ξέφευγαν ἐπίμονα καὶ συστηματικά, προφυλαγόταν ἀπὸ κάθε ἔξωτερικὴ βεβήλωση καὶ ταραχή, ἔσκυβαν γιὰ νὰ μὴν πέσουν στὸν πειρασμὸ τοῦ κόσμου καὶ στὴν ἐνόχληση τῶν ἀνθρώπων. Σκεπασμένα πάντα μὲ τὰ σύννεφα, ποὺ κατέβαζε ὁ ἀπέραντος οὐρανὸς τοῦ μετώπου του καὶ τὰ σώριαζε ἐκεὶ στὶς συσπάσεις καὶ στὶς δίπλες τῶν πανωφρυδιῶν, φουρτούνιαζαν ἀπότομα καὶ ξεσπούμσαν σ' ἀπρόσμενες μπόρες, ξεσπάσματα θυμοῦ καὶ θείας δρυγῆς. Μὰ σὰν περνοῦμεσες τ' ἀνταριασμένα αὐτὰ ριζά, σὰν ξεπηδοῦμεσες ἀπ' τὰ ἐπικίνδυνα ύψωματα τῆς μύτης του, ποὺ ἔμοιαζε μὲ «ἀπορρῶγα» κι ἀπότομο βράχο τῶν σκιαθίτικων ἀκρογιαλιῶν, ποὺ στὴν κορφή του κατεβασμένη πάντα καὶ δυσκολοθώρητη, καθὼς ἥταν χωμένη μέσα στὸ τρίχωμα τοῦ μουστακιοῦ, κούρνιαζε ἀκατάβλητο τὸ ἀγρίμι τῆς πτωχαλαζονείας καὶ τῆς ἀλυσοδεμένης του ύπεροψίας, δταν προσπερνοῦμεσες τὰ πυροβολεῖα τῶν δυὸ πάντα φουσκωμένων καὶ πάντα ἐπιστρατευμένων ρουθουνιῶν του, ἐπιβλητικοὶ ὅγκοι προκάλυψης στὸ σύνολο τῆς μορφῆς του, ξετοιμοὶ νὰ φρουμάξουν καὶ νὰ ἀποκρούσουν τὴν «κακοχυμίαν» τοῦ κόσμου ἥνα μυκτηρίσουν τὴν ἀναποδιὰ καὶ ἀδικία καὶ τὴν ματαιότητά του, σὰν περνοῦμεσες αὐτὰ τὰ ἀπάτητα βουνά, καὶ δάση ἔβγαινες κι ἔπαιρνες ἐλαφρωμένος τὴν ἀνάσα σου στὸ ζέφωτο τοῦ μετώπου του, ποὺ ἀνοιγε καὶ πλάταινε καὶ προσκαλοῦσε, θόλος πνευματικός, ποὺ ἀνέβαινε καὶ δὲν τέλιωνε, ποὺ δὲν τὸν ἔπιανε τὸ μάτι σου, παρὰ χανόταν μέσα στὰ δυὸ μυστικὰ κι ἀνεξερεύνητα θαλάμια του, ποὺ σοῦ θύμιζαν τὸν «λευκόφαιον κῶνον τοῦ "Αθω, μὲ τὴν κορυφὴν πρός τὰ σύν-

νεφα, ώς βαθμίς κεραυνωθείσης τιτανείου κλίμακος πρὸς ἀνάβασιν εἰς τὸν οὐρανόν» (Γ 73). Τίποτα ἐπιβλητικώτερο κι ἔκφραστικώτερο, γιὰ τὸν κλειστὸν καὶ ταπεινωμένο αὐτὸν ἄνθρωπο, ἀπ' τὸ φαρφουρένιο χάλκωμα τοῦ μετώπου του. Σὰ ξέφωτη βουνοκορφὴ σὲ κέρδιζε ἀνεπίγνωστα μὲ τὸ ἄγριο μεγαλεῖο της. Σ' ἔφερνε κάπιο αἴσθημα ταπεινωσῆς κι ἀναπάντεχης γοητείας. Σὲ δέσμευε ὁ Ἰσκιος τῆς προσωπικότητάς του, ποὺ τὸν ἔνοιωθες νὰ σὲ σκεπάζει βαρύς, δταν ἀγνάντευες τίς κορφές τοῦ μετώπου του. Ἡταν ἔκει ψηλὰ τὸ ἐπιβλητικὸ ἀέτωμα τῆς σκέψης του, ποὺ σὲ σταματοῦσε τὸν ἀγεωμέτρητο, σοῦ. Θύμιζε πῶς βρίσκεσαι σὲ Ἱερούς, σὲ ἄβατους χώρους, καὶ σὲ γέμιζε μὲ τὴ μυστικὴ ἀκτινοβολία τῆς ἡρωϊκῆς ψυχῆς του. «Αν εἶχε κάτι τὸ ἡρωϊκὸ ἐπάνω του, αὐτὸ κούρνιαζε στὰ ψηλώματα τοῦ μετώπου του. Κι ἀπ' αὐτὰ θάλεγες, πῶς ἀνάσαινε κι αὐλιζόταν ὁ ἀποκλεισμένος δλοῦθε κι ἀπλησίαστος κόσμος του. Ἡταν ἀπὸ δὼ ἡ μοναδικὴ ἔξοδο ἐπικοινωνίας, δχι μὲ τὸν κόσμο, μὰ μὲ τὸν οὐρανό. Ἀποκορύφωμα τῆς φυσιογνωμίας του, οἱ κορφές ἔκεινες ἀνοιγόταν μόνο πρὸς τὸν οὐρανό, χανόταν σὰν τὸν κῶνο τοῦ Ἀθω στὰ σύννεφα. Δύσκολο νὰ κερδίσεις τὰ ύψωματα αὐτά. Καθώς ἔγερνε τὸ κεφάλι του πάντοτε πρὸς τὰ μπρός, τὸ μέτωπό του φάνταζε σὰν ἀπάτητο κάστρο, ποὺ τὸ πρόβαλλε ἀφοβία καὶ σὰν ἐπίτηδες στοὺς ἀνθρώπους, ἀκριβῶς γιατὶ ἥταν τὸ πιὸ ωχυρωμένο σημεῖο τῆς φυσιογνωμίας του, ποὺ σ' ἀφώπλιζε καὶ σὲ γέμιζε δέος καὶ θαυμασμό. Στὰ παρθενικὰ ἑτοῦτα λημέρια βασίλευεν δικέφαλος ἀητός τῆς βυζαντινῆς σκέψης του, μ' ἀνοιχτὰ φτερά καὶ σηκωμένα μάτια, ἔτοιμος νὰ χαθῇ τοῦ ψήλου στοὺς αἰθέρες τῆς μεταφυσικῆς του δίψας, νὰ ζυγιστῇ μπροστὰ στὸ μάτι τοῦ Θεοῦ καὶ μεθυσμένος ἀπ' τὴ λαχτάρα νὰ ἐνώσει τὸν ὅμνο του μὲ τοὺς ἀγγέλους, σὲ γλυκοκέλασδο χερούβικὸ ἀγαπημένου του ἥχου. Αἰθερόλαμνος καὶ ποθοπλανταγμένος δ ἀητός τῆς σκέψης του, δύσκολο νὰ χαμηλώσει στοὺς βαλτωμένους κάμπους. Ἡ τροφή του κατέβαινε ἀπ' τὸν οὐρανούς, δὲν ἥταν τοῦ κόσμου ἡ σοφία του. Γι' αὐτὸ εἶχε κλειστό τὸ στόμα του δ Ππδ. καὶ σιωποῦσε. «Αν ἀνοιγε τὸ στόμα, τὰ λόγια του θὰ ἔπεφταν ἀπὸ πολὺ ψηλά καὶ θὰ σταματοῦσαν πολὺ χαμηλά, κι ἔτσι θὰ φαινόταν παράξενα, ἀπόκοσμα, πειραχτικὰ καὶ δυσκολοχώνευτα—καὶ τὸ σπουδαιότερο θὰ πήγαιναν χαμένα. Κλειστά, πεντασφάλιστα τὰ χείλη του, νόμιζες πῶς ἔκρυβαν χρυσάφι, ποὺ κινδύνευε. Σκεπασμένα μὲ τοὺς σκληρούς θυσάνους τοῦ μουστακιοῦ του, ποὺ τὸ εἶχε κάψει στὴ μέση ἡ νικοτίνη καὶ τὸ σπίρτο—κηλίδα καὶ ρύπος ἀμαρτίας ἀνεξιτηλος—ἀνοιγαν μόνο στὴν προσευχὴ καὶ στὴ μελωδία, κι ἔτρεμαν μόνο ἀπ' τὴ θρησκευτικὴ συγκίνηση καὶ τὸ λυρισμὸ τῆς ψυχῆς. Ἀλιώτικα τὸ στόμα του τὸ κρατοῦσε κλειστό, κάτι περισσότερο, σφιγμένο. Δάγκωνε θάλεγες μὲ τὰ δόντια του σφιχτὰ κάπιοιν ἀβάσταχτο πόνο, σφυροκοποῦσε ἔκει παράμερα στὰ κρυφά τὸν πόθο του, «...ἀνέπνευε πρὸς τὰ ἔσω...» (ΣΤ 72), «ἔσω βλέπων, ἔσω βιῶν»! Εἶχε ἀποξενωθῆ ἀπ' τὸν κόσμο, βυζαντινὸς ὄμολογητῆς καὶ στυλίτης, ποὺ περιφρόνησε τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, ποὺ δὲν γελασε, ποὺ δὲν ἐγκαρδιώθηκε ποτέ του, ποὺ κυλιόταν μέσα στὸν κό-

σμο σάν καταραμένος, κι δημως ἀσκοῦσε τὴ ψυχή του στ' ἀπλησίαστα ἑρημητήρια τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Θὰ τὸν ἔπαιρνες γιὰ περιφρονητὴ κάθε πνευματικῆς ἢ βιοτικῆς ἀξίας—ἔνα ἀπόλυτο μηδενιστή. Θὰ τὸν πονοῦσες σάν πολὺ δυστυχισμένο, θὰ τὸν ἀπόφευγες σάν πολὺ κακὸ ἄνθρωπο. Όταν ἔβλεπες τὸ μπαρούτι, ποὺ εἶχε πασπαλίσει τὴ μορφή του, οταν βρισκόσουν κατ' ἀπ' τοὺς συννεφιασμένους οὐρανοὺς τῆς φυσιογνωμίας του. Κι δημως δὲν ἔφευγες τρομαγμένος καὶ πικραμένος ἀπὸ κοντά του—φτάνει νὰ τὸν πληρίαζες. Κάτι σὲ κρατοῦσε, κάτι σὲ τραβοῦσε σὰ μαγνήτης καὶ σ' ἔκανε νὰ λιμπίζεσαι καὶ νὰ λαχταρᾶς καὶ νὰ φρονιμεύεις. Ἡταν ἡ μυστικὴ ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς του, ποὺ στάλαζε, σάν ἥλιος πίσ' ἀπ' τὰ σύννεφα, τὴν αὔστηρή ἀγαθότητα καὶ τὴ δύσκολη καλωσύνη. Πίσ' ἀπ' τὴν κατήφεια καὶ τὴν παραξενία του μάντευες τὴν παρουσία τῆς αἰσχυλικῆς μοίρας του, ποὺ τὴ δεχόταν μὲ περηφάνεια καὶ μὲ τραγικὴ ύποταγή. Ἐδὼ ύπηρχε κάτι τὸ ἥρωϊκό, ποὺ σ' ἔκανε ἀσυναίσθητα νὰ σκύβεις καὶ νὰ προσκυνᾶς. Ο ἀσκητισμός του ἔπαιργε τότε τὴ μορφὴ τῆς ἀνάγκης, ἡ παραξενία του σὲ πήγαινε στὸ ἔφτασφράγιστο δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ τεχνίτη—στὴν ἄγρια μοναξιὰ τῆς ψυχῆς του, τρομερῶτερη καὶ συνειδητότερη ἀπὸ κείνην, ποὺ δοκίμασε, οταν παρατημένος ἀπ' τὴν ἀσπλαχνη παιδική παρέα του, χάθηκε στοῦ Χαιρημονᾶ τὸ ρέμμα (βλ. σελ. 105). Αὐτὸς ὁ τόσο χριστιανὸς κι ἀγαθὸς εἶχε μέσα του κάτι τῆς θάλασσας (Ν 88) καὶ κάτι τοῦ λιονταριοῦ ἐπάνω του (ΕΠ σ').

Καὶ σάν ἄφηνε τὴ μονιά του κι ἔβγαινε στὰ μάτια καὶ στὸ θύρυσθο τοῦ κόσμου—στοὺς πολυσύχναστους καὶ γεμάτους ἀνόητη ματαιότητα δρόμους τῆς Ἀθήνας, θὰ συμμαζευόταν, θὰ τυλιγόταν στὸ παλτό του, σὰ φίδι ποὺ φοβᾶται τὴν οὐρά του καὶ τὴ συμμαζεύει κουλούριαστά. Τὸν ἔβλεπες ἀπὸ μακρὺ καὶ ἄθελά σου τὸν παρακλησιούθοισες, μὲ φόβο μὴ σὲ προσέξει καὶ χτυπηθῆ ἡ παιδιάστικη ντροπαλάδα του. Μεστωμένος, κατασταλαμένος, εἶχε πάρει πιὰ τὴν κάτω βόλτα τῆς ἥλικίας. Ἡ πρώτη ἐντύπωση, ποὺ σοῦ ἔδινε αὐτὸς ὁ οὐρανοκατέβατος κυνικός τοῦ 20^ο αἰώνα, ήταν ἡ δειλία του, τὸ συμμάζωμά του. Ἔδειχνε ἀκατατόπιστος. Θὰ τὸν ἔπαιρνες γιὰ ἐπαρχιώτη κατατρεγμένο, ποὺ πρωτόρχεται στὴν πόλη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προσανατολιστῇ. Ἡ κατεύθυνσή του ἀβέβαιη, ἀκαθόριστη. "Ετοιμος νὰ κάνει μεταβολὴ ἢ στροφὴ δεξιά, ἀριστερά, στὸ πρῶτο σοκάκι, δπου εὔρισκε, δπως τοῦ φυσοῦσε δ καιρός. "Επιανε πάντα τὶς ἄκρες τῶν δρόμων, πήγαινε λοξοδρομῶντας ἀνάλογα μὲ τὰ ἐμπόδια, ποὺ θ ἀντάμωνε. "Αρρυθμη, πεταχτή, ἐλαφρὴ ἢ περπατησιά του, τὸ βῆμα του μικρό, συσταζούμενο, ἔτοιμο νὰ τὸ πάρει πίσω, νὰ τὸ ἐπανορθώσει, σὰ λάθος αὐθάδειας, σὰν τόλμημα ἀμαρτίας. Καμμιὰ προεξοχή, κανένα σήκωμα, καμμιὰ ἔλευθερη κίνηση. Τὸ κεφάλι γυρτὸ ἐμπρός, χωμένο μέσα στοὺς πάντα ἀνασηκωτοὺς δόμους, σὰν καρφωμένο. Τὸ βλέμμα χαμηλωμένο, σὰ βαλμένο στὴ θήκη του, χωρὶς γυρίσματα καὶ κοιτάγματα, παρὰ μόνο δειλές, γοργές, κλεφτές κατοπτεύσεις. Τὰ χέρια στὴν τσέπη μὰ πιὸ συχνὰ στὰ μανίκια, σταυρωτὰ τὸ ἔνα στ' ἄλλο. Οἱ

μασκάλες κατεβασμένες, οι ἄγκωνες τραβηγμένοι κολλητά στὸ πλευρό. Τὸ μπαστούνι ποτὲ στὸ χέρι, μὰ καὶ ποτὲ χωρὶς αὐτό. "Αν τοῦ ταίριαζε θὰ μποροῦσε νὰ βάλει σάν τὸ προγονό του Διογένη καὶ μιὰ πέτρα στὸν ὅμο, ἔτοιμος νὰ τὴ ρίξει κατάμουτρα στὸν πελ-ρασμὸ καὶ στὴν προστυχιὰ τοῦ κόσμου. "Ολα διπλωμένα—καὶ τὸ μπαστούνι ἀκόμα παραμάσκαλα, γυρτὸ λίγο πρὸς τὰ μπρός, νὰ μὴν πιάνει τόπο, νὰ μὴ χτυπᾶ ἡ προεξοχὴ του. Τὸ εἶχε γιὰ τοὺς σκύλους «πάσης φύσεως»,—τῆς πολυκατοικίας, τῆς φτωχογειτο-νιᾶς, τῆς ἀγορᾶς, τῶν ἐφημερίδων, τῶν περιοδικῶν. Σήκωνε κά-που-κάπου βιαστικὴ καὶ φοβισμένη μάτιά, κατατοπιζόταν καὶ κα-νόνιζε ἀνάλογα τὴν κατεύθυνση καὶ τὴν περπατησά του, σάν ἐ-ξερευνητής ζούγκλας. 'Ο χαιρετισμός του ἦταν ἔνα ἐλαφρὸ κι ἀδ-ριστο κίνημα τοῦ κεφαλιοῦ ἢ μιὰ καλησπέρα, ποὺ χανόταν μέσα στὰ χείλια του, χωρὶς νὰ σὲ κοιτάζει στὸ πρόσωπο καὶ χωρὶς νὰ λιγοστεύει τὴ φόρα του. Τύχαιναν δύμως οἱ Μητσάκηδες κι οἱ Ταγ-κόπουλοι κι ἔνα σωρὸ ἄλλοι, ποὺ τὸν φώναζαν μ' ἀδιακρισία «Κύρ.-Αλέξανδρε!...» καὶ τὸν σταματοῦσαν καὶ τὸν ἐρωτοῦσαν κι ἥθελαν νὰ τὸν τραβήξουν μαζί τους. Δὲν ἦταν μεγαλείτερο μαρ-τύριο γιὰ τὸν Ππδ. Προσπαθοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ ξεφύγει, νὰ τοὺς ξεφορτωθῇ μιὰ ὅρα γρηγορώτερα. Φοβισμένος, συσπειρωμέ νος, θᾶλεγες πῶς καταδιώκεται ἢ πῶς κρατᾶ κάτω ἀπ' τὸ παλ-τό του κλεψύμιο. Συμμαζεμένος, κουμπωμένος, σταυρωμένος, σὰ σπαγγυραμμένος δίσταζε, ντρεπόταν τὰ χάλια του καὶ τάκρυβε κάτ' ἀπ' τὸ μακρὺ παλτό του. Μὰ μὲ τί νὰ σκέπαζε τὸ ἀφόρετο ἐκεῖνο ἄγος; Κάθε τόσο νόμιζε, πῶς μποροῦσε νὰ γίνει περίγελο, νὰ πέσει στὰ στόματα καὶ στὴν ἀδιακρισία τῶν γνωστῶν του, πάντα δημοσιογράφων ἢ λογίων, ποὺ γνώριζε πολὺ καλά τὴν προστυχιὰ καὶ τὴν ἀδιαντροπιὰ τους. Καὶ σήκωνε κλεφτάτα μάτια γιὰ νὰ κα-τατοπιστῇ. Κι ἀπόφευγε ἀνεπιθύμητες συναντήσεις τοῦ δρόμου, ἀ-νεπιθύμητους χαιρετισμούς καὶ σταματήματα, ἔκοφτε ἀπ' τὰ κέν-τρα, πετιόταν στὴν ἄλητὴ κρη τοῦ δρόμου ἢ προτιμοῦσε τὸ στενοσό-κακο, μὴν τὸν δῆ καὶ τοῦ φορτωθῆ ἢ τὸν σχολιάσει, μὲ τὴ μάτιὰ ἢ μὲ τὸ στόμα, καμμιὰ παρέα λογίων. 'Υποψιάρης μέσα στὴν φτω-χοπερηφάνεια του, κρυφοκολακευόταν ἀπ' τὴν ἀνυπόκριτη ἑκτί-μηση, ἀνταποκρινόταν στὸν ὀληθινὸ σεβασμό, μὰ ἔπεφτε πολλὲς φορὲς θῦμα τῆς ύποψίας του καὶ πίκραινε τοὺς συναδέρφους του. Δύσκολος, «ἀπότομος καὶ σκαίος», καθὼς τὸν λέγει ὁ Μητσάκης (ΣΒΒ 456), κρατοῦσε γνωστοὺς καὶ θαυμαστὲς σ' αὔστηρὰ ἀλιγό-στευτη ἀπόσταση, καὶ τοὺς ἔκανε νὰ φυλάγουνται ἀπ' τὴν ἰδιο-τροπία του καὶ νὰ φοβοῦνται τὸ θυμὸ καὶ τὰ ξεσπάσματα τῆς παραξενίας του. Δὲν παρουσίαζε ἀντιθέσεις. 'Ηταν μονοκόδματος κι ἀνεπιτήδευτος. Συγκρατημένος, ἀγέλαστος καὶ κατσουφιάρης δὲν παραβίαζε τὸ μέτρο. 'Η σκοτεινή του αὔστηρότητα καλωσύνευε καὶ φωτιζόταν γλυκὰ ἀπ' τ' ἀκριβοθρόητα κι ἡμερα φανερώματα τῆς ἐμπιστούνης του, δταν συντρόφευε ἀνθρώπους, ποὺ δὲν χτυ-ποῦσαν στὴν ἰδιοτροπία του καὶ πρὸ παντὸς ἔξασφάλιζαν τὶς ἀδυ-ναμίες τῆς ἰδιόρρυθμης ψυχοσύνθεσης καὶ νοοτροπίας του, μ' ὅλα τὰ καταχθόνια μυστικά της, μ' ὅλες τὶς εὐαίσθητες χορδές της.

53) Φιλολογικές βραδειές. Γνωρίσαμε τούς ἀνθρώπους πού πλησίαζε δ. Ππδ. Ὡταν οἱ συναγρυπνιστές καὶ μερικοὶ περίεργοι συμποτικοὶ φίλοι. Πέρ' ἀπ' αὐτούς μὲ κανέναν ἄλλο δὲν ἔκανε παρέα. Ὡταν ἀπροσπέλαστος, ἀθώρητος, ἀσυμβίβαστος—σωστὸς ἀγρίμι I Δὲν εἶναι κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ὅσοι γράφουν μὲ στόμφο ρωμαντικό, πώς δ. Ππδ. συναναστρεφόταν λαϊκούς τύπους καὶ καθόταν ὥρες μαζὶ τους πίνοντας καὶ κουβεντιάζοντας. Οἱ ἀνθρώποι ποὺ τὸν πλησίαζαν ὥταν ὡρισμένοι, γνωστοί, μετρημένοι. Θά τὸν εὔρισκες ἢ μόνο ἢ μ' αὐτούς. Μὲ κανέναν ἄλλο!... Συστηματικά, θαρρεῖς, ἀπόφευγε τοὺς λογίους. Ἐκτὸς ἀπ' τὸ Μωραΐτιδη, ποὺ κατέβαινε καὶ τὸν σύναντοῦσε στοῦ Καχριμάνη ἢ στὸν Προφήτη Ἐλισσαῖο τὰ Σαββατόβραδα καὶ τὶς Κυριακές, κανεὶς ἀπολύτως στὰ χρόνια αὐτὰ τῆς ἀκμῆς του, δὲν ἀξιώθηκε τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τῇ φιλίᾳ τοῦ Ππδ. Κανεὶς δὲν εἶχε τὸ φθονετὸ προνόμιο τῆς τακτικῆς συναναστροφῆς του. Ὁ Δροσίνης τὸν θυμάται ἀκοινώνητο καὶ φυγάνθρωπο. Στὰ μάτια δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ἀντικρύσει κανεὶς!... Πολὺ λίγοι ἀγροίκησαν τὸν ἀγέρα τοῦ προσώπου του. «Μὲ τὸν ἄλλον Ἀλέξανδρο, τὸν Παπαδιαμάντη, πολὺ ἀργότερα γνωρίστηκα. Καθώς ὥταν πάντα κουμπωμένος ὃς τὸ λαμπό, ἀκοινώνητος, σφαλιστός, δὲν ἔκανε μὲ κανένα συντροφία, οὕτε στοὺς κύκλους τότε τοὺς δημοσιογραφικοὺς ὥταν γνωστοί. Μεταφραστής μυθιστορημάτων καὶ πρὸ πάντων ἀγγλικῶν γιὰ ἐπιφυλλίδες ἐφημερίδων, σκυμμένος σὲ μιὰν ἀπόμερη γωνιά γραφείου, τυλιγμένος σὲ σύννεφο καπνοῦ, ἔξωφλοισε τὶς γνωριμίες του μὲ μιὰ καλησπέρα ἢ μιὰ καληνύχτα, γιατὶ ὥτον ἀπὸ τὶς νυχτερίδες τῶν ἐφημερίδων... Παρουσιάζονταν τὸν πόρτα τοῦ γραφείου χωρὶς ν' ἀκουστῇ τὸ βῆμα του κι ἔδινε τὸ χειρόγραφο ἀπὸ κεῖ, χωρὶς νὰ μπῆ παραμέσα, ὃν τύχαιναν κι ἄλλοι. Σὰ νὰ ἥρχουνταν γιὰ νὰ πάρει κι ὅχι γιὰ νὰ δώσει, ἀμιλήτος καὶ μὲ τὰ μάτια χαμηλώμενα. «Οσοι τὸν γνώρισαν θά μποροῦσαν νὰ διολογήσουν, πώς·ποτὲ δὲν κατώρθωσαν νὰ τὸν ίδοιν κατὰ πρόσωπο κι οὕτε ἔμαθαν ποτὲ τὸ χρώμα τῶν ματιῶν του...» (BK 447).

Μὰ κι δ. Νιρβάνας ποὺ ὥταν πατριώτης του (Σκιαθίτες καὶ Σκοπελίτες λογαριάζουνται σὰν πατριώτες) καὶ θαυμαστής του, σπάνια χάρηκε τὴ συναναστροφή του, ἐκτὸς ἀπὸ βιαστικά συναπαντήματα. «Ἀπὸ τὴν ἐποχή, γράφει, ποὺ μοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ ὡριμώτερη πλέον ἥλικία δ. Παπαδιαμάντης «ἐν δῃ του τῇ δόξῃ», ἀνάρια καὶ ποὺ καὶ ποὺ τύχαινε νὰ συναντηθοῦμε. Ἀσκητικός, ὄπως ὥταν, ἀποσυρμένος σὲ παράμερα μαγαζάκια, μὲ τὴν συντροφιά τῶν ταπεινῶν ἀνθρώπων, φιλέρημος καὶ μισανθρώπος—ἀνθρωπόβιος θά ὥταν ἡ κυριολεξία του—δὲν ὥταν εὔκολο νὰ τὸν πλησίσσει κανένας, ὅσο θαυμαστής του κι ἀν τύχαινε... Στὸ «Ἄστυ λ. χ. δταν τὸ διηγήθυναν ὁ Θέμος» Ἀννινος καὶ ὁ κ. Κακλαμάνος, δπου ἔτυχε νὰ συνεργασθοῦμε πολὺν καιρὸ μὲ τὸν Ππδ.—ἐκείνος μεταφραστής κι ἕγω χρονογράφος—πολὺ σπάνια τὸν ἔβλεπα. «Ἐφτανε ἀργά πάντα, τρύπωνε στὸ γραφεῖο του, χωρὶς νὰ πλησίσσει κανένα καὶ ριχνότανε στὴ δουλειά, γιὰ νὰ ἔσαναφύγει πάντα μὲ τὸν ἔδιο τρόπο. Κάποτε τὸν ἔβλεπα μόνο νὰ μπαίνει στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Κακλαμάνου, ἀλλαφροπατῶντας σὰν ἵσκιος, νὰ προχωρεῖ πρὸς τὸ τραπέζι τοῦ διευθυντῆ, ν' ἀφήνει τὰ χειρόγραφά του, χωρὶς νὰ πῆ λέξη, καὶ νὰ φεύγει βιαστικά, περπατῶντας σύρριζα στὸν τοίχο. Ὡταν φανερό, πώς κι αὐτὴ ἀκόμα ἡ στιγμαία παρουσίαστο του μέσα στὸν κόσμο τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ γραφείου, τὸν ἐνοχλοῦσε ὑπερβολικά. «Οσοι δὲν τὸν γνώριζαν καθώς ὥταν κακοντυμένος, μὲ ξεφτισμένες πάντα τὶς ἄκρες τῶν μανικιῶν του, μποροῦσαν νὰ τὸν πάρουν καὶ γιὰ ὑπηρέτη τοῦ γραφείου. Καὶ μόνο ὁ σεβασμός, μὲ τὸν δόποιον δ. κ. Κακλαμάνος τοῦ ἔσανάλεγε κάθε φορὰ παίρνοντας τὰ χειρόγραφά του: «εύχαριστω, κύριε Παπαδιαμάντη...», σκόρπιζε τὴν ἀνάξια αὐτή, ἀλλὰ τέσσο φυσική, παρεξήγηση» (N 85-86).

‘Ο Μητσάκης, φίλος του Μωραΐτηδη, πλησίαζε στά χρόνια τής ‘Εφημερίδας συχνότερα τὸν Ππδ. Μά γρήγορα ἔκοψαν σχέσεις. Πειράχτηκε φαίνεται δύ Ππδ. &πό ώρισμένα φερσίματα καὶ λόγια τοῦ Μητσάκη. Στὰ 1894 ποὺ ἀρρωστᾶ δύ Ππδ. καὶ φεύγει στὴ Σκίαθο, δύ Μωραΐτηδης γράφει στὸ Μητσάκη στὴν Κέρκυρα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρρωστια του, ποὺ δύ Ππδ. τὴν πῆρε στὰ σοβαρὰ καὶ νομίζοντας πώς θὰ πεθάνει, ζητούσε συχώρεση ἀπ’ ὅλους. Καὶ τοῦ ἀπαντᾶ δύ Μητσάκης: «Γιὰ τὰ τοῦ φιλτάτου μας κύρ· Ἀλεξανδρῆ, τοῦ μαλακώσαντος σκαιοῦ καὶ ἀποτόμου, ἐλυπήθηκα καὶ ἐγέλασα συγχρόνως. Τὸν μακαρίζω δύμως ποὺ ἐπῆγε εἰς τὴν ποιητικὴν Σκίαθο του, δύπου εἶμαι βέβαιος δτὶ θ’ ἀναλάβῃ ἐντελῶς. “Οταν γράψῃς τυχὸν ἐκεῖ μήν ξεχάσῃς, σὲ παρακαλῶ, νὰ τοῦ παραγγείλῃς καὶ τοὺς ἑγκαρδίους χαιρετισμούς μοῦ» (ΣΒΒ 456). “Ἐβαλε τὸ Μωραΐτηδη νὰ γράψει στὸ Μητσάκη καὶ νὰ τοῦ ζητήσει συγχώρεση, γιατὶ παραφέρθηκε κάποτε μαζὶ του!»

‘Ο Ππδ. κατέβασε τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στὴν ταβέρνα. ‘Η φιλολογικὴ μποεμία ἀρχίζει ἀπ’ αὐτόν. Μὰ δύ Ππδ. ήταν ἀθώος ἀπὸ ἔνα τέτοιο ἀμάρτημα. ‘Αναγκασμένος ἀπὸ συνήθεια καὶ ἀπὸ κλίση νὰ συχνάζει στὰ παράμερα κρασοπωλείᾳ τοῦ Ψυρῆ, δεχόταν κάθε τόσο τὰ καλέσματα καὶ τὶς ἐπισκέψεις τοῦ ἐνδές καὶ τοῦ ἄλλου, ποὺ εἶχαν ἔτοιμα γκιουβέτοια καὶ παρέες καὶ γλέντια. ‘Ο Ππδ., καθὼς εἶδαμε, σύχναζε στοῦ Καχριμάνη καὶ στὴ σαντορινιά ταβέρνα τοῦ Καλαμιώτη κάτω στὸ Μοναστηράκι, δύπου εὕρισκε καλὸ κρασὶ καὶ φρέσκες τηγανητές μαρίδες, ποὺ τὶς ἔτρωγε μὲ τὸ χέρι καὶ ήταν «ἄξιος νὰ σηκωθῇ νὰ φύγει ἀν σ’ ἔβλεπε νὰ τὶς τρώς μὲ τὸ πηρούνι καὶ τὸ μαχαίρι (ΣΒΒ 447, προβλ. καὶ ΣΒΒ 441). ‘Ηταν περίφημη ἡ σαντορινιά ταβέρνα «... τὸ προσφιλές ἐντευκτήριον ὑπαλλήλων, δικηγόρων, ἐμπόρων καὶ ἡμῶν τῶν δύο ἀλλῶν [τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ Μωρ.], εἰς τῆς δροὶς τὰ ὑπόγεια ὑπάρχουν δεκαπέντε εἰδῶν κρασιά. Πόσες φορές, γράφει δύ Μωραΐτηδης (ΣΒΒ 260), ἐκεῖ δύ Ἀλεξανδρῆς κουτσοπίνων ὑπέψαλλε τὰ ὠραιότερα τροπάρια, ἐν μέσῳ ἐκλεκτῆς παρέας λογίων καὶ συγγραφέων, δύπου τὸν ἐκαμάρωναν ἔκθαμβοι!..». Οἱ δημοσιογράφοι, οἱ λόγιοι, οἱ συνεργάτες του στὴν ‘Εφημερίδα καὶ στὴν ‘Ακρόπολη ἀργότερα, παληὸι καὶ νέοι, δύ Μητσάκης, δύ Δαμβέργης, δύ Καρκαβίτσας, δύ Κακλαμάνος, δύ Θ. ‘Αννινος, δύ Κουρτίδης, δύ Π. Γιαννόπουλος, δύ Παγανέλλης, δύ Κοντυλάκης, δύ Σίμος ‘Αποστολίδης, δύ Νιρβάνας, δύ Δ. Χατζόπουλος, δύ Μ. Καβαλλιερᾶτος, δύ Κ. Μάνος, δύ Λυκούδης, δύ Μ. Λάππας, δύ Βλαχογιάννης, διορθωτὴς τότε στὴν ἐφημερίδα, δύ Στεφάνου, δύ Λ. ‘Αστέρης κα. (ΣΒΚ 74), ἐπίσης δύ Γαβριηλίδης, δύ ‘Ωμόδλλ, δύ Γ. Φιλάρετος, δύ Μιμίκος Τσάτσος, δύ Λ. Νάκος, δλη ἡ φιλολογικὴ γενεὰ ἔβλεπε τὸν ἀπλησίαστο Ππδ. μὲ θαυμασμὸν καὶ μὲ περιέργεια. ‘Εκεῖ στὰ δημοσιογραφικὰ τραπέζια, δόσο κι ἀν κρύφτηκε, δόσο κι ἀν τ’ ἀπόφυγε, ἀναγκάστηκε νὰ βγῆ ἀπ’ τὸν πορφυρὸ θρῦλο του (βλ. σελ. 148) καὶ νὰ γίνει ἀντικείμενο προσοχῆς καὶ κουτσομπολιοῦ, πρᾶμμα ποὺ τὸν πίκραινε κατάβαθα. Οἱ περιέργοι θαυμαστὲς καὶ συναγωνιστές του γνώρισαν πιὰ ἀπὸ κοντὰ ἡ ἀπὸ μακρυά τὸν ξενύχτη, τὸν μποέμ καὶ

ἀσκητή, τὸν πολύγλωσσο καὶ ταπεινό, τὸ δημιουργικὸ λογοτέχνην καὶ ψάλτη τῶν ἀγρυπνιῶν, τὸν ἀντιφατικὸ τύπο σ' ὅλα του, στὸ χαρακτῆρα, στὶς ἀντιλήψεις καὶ στὸ παρουσιαστικὸ του. Ἐκεῖ στὰ δημοσιογραφικὰ τραπέζια, ποὺ ἥταν ἀναγκασμένος νὰ χύνει τὰ μάτια του καὶ νὰ μαραίνει σὰ νυχτολούλουδα τὰ νιάτα του, οἱ φιλολογικοὶ κύκλοι τὸν εἶδαν, τὸν γνώρισαν, τὸν πλησίασαν, τοῦ μίλησαν, τὸν σχολίασαν, τὸν ἀγροίκησαν—ίκανοποίησαν τὴν περιέργειά τους. Μὰ δέν τὸν κέρδισαν!. . Τὸν φωναζαν **κύροντας Αλέξανδρον**, τὸν κολάκευαν, τὸν παρακολουθούμσαν, τὸν πρόσεχαν, τὸν ἀναζητοῦμσαν. Μὰ αὐτὸς ξέφευγε. Οἱ δροι εἶχαν ἀναποδογυριστῇ σὲ μιὰ περίεργη καὶ τραγικὴ συντυχία. «Οπως στὰ μικρά του χρόνια (σελ. 105), σὰν καβούρια τὸν ἀφηναν κι ἔφευγαν οἱ φίλοι καὶ οἱ συμμαθητές του, ἔτσι κι αὐτὸς τώρας ἀποφεύγει τοὺς συναδέλφους του, ποὺ τὸν ἀγαποῦν, τὸν θαυμάζουν ἀνυπόκριτα, καὶ ζητοῦν μὲ ἀγαθώτατες προθέσεις τὴ συναναστροφή του. Μὲ τὴν ἵδια βαρβαρότητα κι ἀσπλαχνὰ «τῆς δισυμπαθοῦς ἐκείνης καὶ ἀστόργου παιδικῆς συντροφιᾶς του», ἀπομακρύνεται, ἀποξενώνεται, ἀφήνει πίσω καὶ κρατᾷ σ' ἀπόσταση τοὺς φίλους του. Ἀλλιώτικα δέν μποροῦσε νὰ γίνει καὶ θὰ μᾶς παραξένευε ἀν βλέπαμε ένα κοινωνικὸ καὶ ἀνοιχτόκαρδο Παποδιάμαντη. Οἱ ἀντικοινωνικές του τάσεις καὶ ἡ ψυχοπαθικῆς μορφῆς ἰδιοτροπία του, τὸν ἔκαναν νὰ ζητᾶ τὴ μοναξιά, νὰ βρίσκει εὐχαρίστηση στὴν ἀπομόνωση. Ἡ συνήθεια, ἡ φτώχεια, τὸ παρουσιαστικὸ κι ὁ ἐγωϊσμός του κατωχυρώνανε τὴν κλίση του αὐτῆ, τὴν ἔκαναν ἀναγκαστικὰ ἀπαράβατη κι ἀποκλειστικὰ ἀνένδοτη καὶ στὸν ἵδιο, ἀν τυχὸν εἶχε τὴν καλὴ διάθεση. Οἱ συνάδερφοί του τὸν παρεξηγοῦσαν μέχρις ἀδικίας. Τὸν ἔλεγαν ἀκοινώνητο μᾶς ἥταν ντροπαλός. Τὸν θαρροῦσαν κακὸ κι ἀπότομο μᾶς ἥταν δυστυχισμένος καὶ κακοσυνηθισμένος ἄνθρωπος. Τὸν βαστοῦσαν γιὰ φτωχοπερήφανο μᾶς ἥταν φοβιτσιάρης καὶ μυγιάγγιχτος. Τὸν ἀποκαλοῦσαν ἰδιότροπο μᾶς δέν ἥταν παρὰ ένας ὑποψιάρης κι ἀδέξιος, ποὺ δέν εἶχε ἐμπιστοσύνη στὸν ἔαυτό του, ποὺ φοβόταν τὰ λόγια καὶ τὰ φερσίματά του, ποὺ ντρεπόταν τὰ χάλια καὶ τὶς ἀδυναμίες του, ποὺ δίσταζε γιὰ τὸ κάθε τί, ποὺ εἶχε τὶς προλήψεις καὶ τὰ καταχθόνια μυστικά του, «τὰς ἀλλοκότους ἴδεας του», κι ἔτρεμε μήν πέσει στὰ λόγια καὶ στὴν εἰρωνία, στὴν περιέργεια καὶ τὴν προσοχὴ τοῦ κόσμου. Πάν' ἀπ' ὅλα ἥταν ένας σκλάβος τῆς συνήθειας καὶ δέν εὑρίσκε πουθενὰ τὴ λευτεριὰ καὶ τὴν ἀνεσή του παρὰ στ' ἀγαπημένα ἐρημητήριά του στὸ Ψυρῆ καὶ στὴν ἀπομόναχη κι ὀσάλευτη ζωή, δῆπου δέν ὑπῆρχε ὁ φόβος καὶ τὸ κακὸ μάτι τοῦ διπλανοῦ, ποὺ ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. σωστὸς κίνδυνος. Ἡταν θύμα τῆς συνήθειας τοῦ φυσικοῦ του καὶ κυρίως τῆς ἀνώμαλης ψυχικῆς ἀγωγῆς του. «»Ω ναί! εἶχε χαθῆ δι' αὐτὸν ἡ εὐθεῖα ὁδός», ἀπὸ τότε ποὺ τὸν πλήγωσαν καὶ τὸν πετροβόλησαν ἵσα στὴ ψυχὴ οἱ «ἄστοργοι» παιδικοί του σύντροφοι. Ἀπὸ τότε τὸν βλέπουμε νὰ πλανιέται μονάχος καὶ νὰ «χάνεται ὀλοέν» στὰ ρέμματα καὶ στὰ μονοπάτια τῆς ἀχάριστης ζωῆς του. Πώς λοιπὸν θὰ γινόταν κοινωνικός, ποὺ θαύρισκε τὴν ἀνυπόκριτη ἐμπιστοσύνη γιὰ

τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τοὺς συνανθρώπους, δταν λογάριαζε καὶ τὸ παραμικρό, δταν σ' ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ τρέφει καὶ νὰ δυναμώνει τὶς ἀντικοινωνικές κι ἑγωΐστικές τάσεις του; Ἡ ζωὴ λίγα τοῦ χάρισε μὰ τὰ δέχτηκε χωρὶς μηνησιακά καὶ δὲν ζήτησε τίποτε περισσότερο ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀνάξια κατοχύρωση τῆς ἀξιοπρέπειάς του καὶ τὴν ἀνεση τῆς βιοτικῆς του συνήθειας. Διηγεῖται ὁ Ταγκόπουλος ἔνα χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο τοῦ 1892 περίπου. Ἡταν ὁ Μητσάκης, ὁ Κ. Ξένος, ὁ Κλ. Τριαντάφυλλος κι ὁ Ταγκόπουλος καὶ πήγαιναν στὴν δόδο Σταδίου. Ξαφνικὰ συντυχαίνουν τὸν Ππδ. Ὁ Μητσάκης τὸν σταμάτησε καὶ ζητοῦσε σώνει καὶ καλὰ νὰ τὸν τραβήξει μαζὶ του. Στὴν ἀρχὴ ἀντιστεκόταν, ὕστερα δέχτηκε. Τοὺς συνώδευσε λίγο κι ἀμέσως ἔμεινε πίσω μὲ τὸν Ταγκόπουλο. «Μὲ τέτοια χάλια νἄρθω μαζὶ σας!... τοῦ εἶπε μὲ ἡρεμη φωνή.—Τ' εἰν' αὐτὰ κύρ.-Ἀλέξαντρε; Τοῦ λόγου σου νὰ μιλᾶς ἔτσι!... τοῦ κάνει ὁ Ταγκόπουλος.—»Αφησέ με νὰ φύγω! τοῦ ἀπαντᾶ παρακαλεστικά.—Καὶ χάθηκε στὴν δόδο Βουκουρεστίου. «Ποῦ εἶναι ὁ Ππδ., μὲ ρώτησε ὁ Μητσάκης, σὰν τοὺς ζύγωσα μόνος μου.—Μοῦψυγε!—Καὶ βέβαια σοῦψυγε, πρόστεσε ξεκαρδισμένος ὁ Κλεάνθης, σὰν είχες τὴν ἀνοησία νὰ πιστέψεις, πῶς θὰ σὲ ἀκολουθοῦσε λυτός!—Ἐπρεπε νὰ τὸ δέσεις αὐτὸ τὸ ἀντικοινωνικὸ θηρίο, γιὰ νᾶσαι σίγουρος πῶς θὰ σ' ἀκολουθήσει...» (ΒΚ 436). Ντρεπόταν, φοβόταν, ὑποψιόταν, δίσταζε, ὑπόφερε, μαρτυροῦσε μέσα στὶς συναναστροφές, ίδιως στὰ πολυσύχναστα κέντρα καὶ στοὺς κεντρικοὺς δρόμους. Πολλές φορὲς δύμως ἔστεργε νὰ καθίσει σὲ μποεμικὰ φαγοπότια σὲ παράμερες καὶ γνωστὲς γιὰ τὸ κρασὶ καὶ τὸ περιβάλλον τους ταβέρνες—στοῦ Μπάρκα τῆς δόδοι Λέκα, στὴ σαντορινιά τοῦ Καλαμιώτη, στοῦ Τσούτη, στοῦ Κόπανου. Ὁ Μωραϊτίδης ἥταν δόδηγός του, ἔκανε τὸ μεσάζοντα, τὸν εἰσηγητή, καὶ τὶς πιότερες φορὲς κατάφερνε τὸν Ππδ. νὰ δεχτῇ τὰ συμποτικὰ καλέσματα, δταν οἱ συμπότες ἥταν ἐπιθυμητοὶ καὶ οἱ περιστάσεις κατάλληλες. Δισταχτικὸ στὴν ἀρχὴ ἔλανογε κάπως πάνου ἀπ' τὸ ποτήρι, εὔρισκε τὴ διάθεσή του, σπουδεῖς ἡ ἀγέλαστη σοβαρότη του, ἔπαιρναν κάποια θέρμη τὰ μάτια του. Μὰ ἔπρεπε νὰ συντρέξουν πολλοὶ δροὶ γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ τὸ θᾶμα—νὰ λυθῇ ἡ γλώσσα του, ν' ἀνοίξει ὁ κρουνὸς τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ του πλούτου καὶ στὸ τέλος ν' ἀκολουθήσουν τὰ λυρικὰ μελωδήματα «δλο ὄρωμα καὶ πτήσις καὶ ἀφρός», ποὺ τ' ἀκουγαν μὲ συγκίνηση οἱ συμπότες του. Στὸ στόμα του τὰ κοινὰ παπαδίστικα τροπόρια, γινόταν ἀγνώριστα—σωστὰ καλλιτεχνήματα, γεμάτα ποίηση καὶ πάθος.

«Ἡ συναντροφία του, ἀπομνημονεύει δι Βλαχογιάννης, ἥταν μάθημα σοφοῦ δασκάλου, ποὺ ποτὲ δὲ γύρευε νὰ δείξει τὴ σοφία του. Οἱ γνῶμες του στολισμένες μὲ παρέκβασες πότε στ' ἀρχαῖα γράμματα, πότε στὰ ἐκκλησιαστικά, μὲ κοιμάτια ἢ στίχους ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ὁράτιο καὶ τὴν Παλαιὰ Γραφὴ καὶ τὸ Συναξαριστὴ [βλ. στὴ σελ. 172 τὶς δημηρικές συμποτικές παρεκβολές του]... Τὸν πείραζε τὸ ἀκαίρῳ ἢ τ' ἀπότομο καὶ καμμίδι φορὰ τὸν ἔκανε ν' ἀφῆσει τὸ φᾶι, συμπάθιο νὰ ζήτησει καὶ νὰ φύγει βιαστικός. Ἀνέγγιχτος ὁ δλα του. Ἀν ἔπαιρνες μαζὶ του θάρρος, ἀσκήμα τέλειωνες. Ἀπότομα τὸν ἔχανες. Τὸ τραπεζάκι τοῦ φαγητοῦ του στὴν ταβέρνα εἶχε κι αὐτὸ τὸ πρωτόκολλό του. «Αμα σώπαινε καὶ ἀναπολοῦσε, ἔπρεπε νὰ σωπάνεις καὶ ν' ἀ-

ναπολεῖς κι ἔσυ ἡ νὰ φύγεις τὸ καλλίτερο... (ΕΠ 5') Κάποτε, γράφει ἀλλοῦ δὲ Βλαχογιάννης, ἐτοίμασσα ἔνα τραπέζι μὲ πολλοὺς φίλους. Ἀρχίσαμε νὰ μαζευόμαστε ἄρκετοί, ό μακαρίτης Μάνος, νομίζω, ό Παλαμᾶς, ό Ἐπισκοπόποσουλος καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι, οἱ καθαροὶ δημοτικιστές. Ἡταν δύμας μερικοὶ ἀπ' αὐτούς τόσο ἐνοχλητικοὶ στὸν Ππδ., τὸν κοιτάζανε σὰν περίεργο τέρας, τοῦ μιλοῦσαν ἐρωτηματικὰ κι ἀδιάκριτα, ἀνθρωποὶ ποὺ ζοῦσε σὰν ἀγρίμι μέσο' τὸν ἔσυτό του... ὅστε, μιὰ στιγμή, ὥρθος τινάχτηκε, ἀνοιξε δρόμο ἀνάμεσα στὰ καθισματα κι ἔφυγε σὰ μανιακός καὶ τρέμοντας ἀπ' τὸ κακό του» (ΣΒΒ 447). Παρόμοια μπόρα δέχτηκε κι ὁ Μητσάκης, κι ἀπὸ τότε δὲν ἀξιώθηκε πιὰ τὴ συναναστροφή τοῦ Ππδ. (βλ. σχετικά στὴ σελ. 216). Κι ὁ Νιρβάνας τὰ ἔδια! «Θυμοῦμαι, γράφει, μέσα στὰ πολλὰ, πῶς σὲ κάποιο τραπέζι, ποὺ εἰδαμε καὶ πάθαμε νὰ τὸν φέρουμε, μιὰ συζήτηση ἀπάνω στὸ γλωσσικὸ ζήτημα τοῦ πείραζε τόσο τὰ νεῦρα, μολονότι κανένας δὲν τὸν πείραξε προσωπικά, ὅστε ν' ἀφήσει στὴ μέση τὸ φαγι, νὰ πάρει τὸ καπέλλο του καὶ νὰ φύγει, χωρὶς κανένας νὰ σταθῆ ἵκανός νὰ τὸν συγκρατήσει (Ν 88). Οἱ περισσότεροι λόγιοι, ποὺ πλησίαζαν τὸν Ππδ., ἔχοντας ἀκουστὰ τὴν ἰδιοτροπία του, πρόσεχαν πολὺ τὰ λόγια καὶ τοὺς τρόπους τους, κανόνιζαν τὴ στάση τους ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεσή του. Μὰ δὲν ἔλειπαν κι οἱ ἀστόχαστοι, ποὺ φερνόταν μ' ἀδιαντροπιά κι ἀδιακρισία καὶ τὸν ἔκαναν νὰ θυμώνει καὶ νὰ στενοχωριέται. Κεῖνο ποὺ τὸν πείραζε ἀφάνταστα ἥταν ἡ ὑποπτη, ἀφύσικη καὶ φευτισμένη στάση, ἡ περιέργεια, ἡ ἄκαιρη ἐρώτηση, ἡ ἀτοπη συζήτηση. Τότε γινόταν ἀμίλητος, ἔχανε τὸ κέφι του καὶ φρόντιζε νὰ γλυτώσει γρηγορώτερα. Ό Ππδ. δὲν ἔκανε παρέα τακτική, οὔτε συντροφιά, οὔτε περίπατο, οὔτε συζήτηση μὲ κανένα λόγιο ἢ δημοσιογράφο τῶν χρόνων αὐτῶν (1890 κπ.). Πάντα μονάχο τὸν εὕρισκες—στὸ δρόμο, στὸ γραφεῖο, στὴν ταβέρνα, δπου μόνο δ στενὸς καὶ μόνιμος συμποτικὸς κύκλος του (βλ. σελ. 191 κπ.) χαιρόταν τὴ συναναστροφή του. Αὐτοὶ δλοι ἥταν ἀπλοῖκοι κι ἀληθινοὶ τύποι, μὲ τὶς ἴστορίες καὶ τ' ἀστεῖα τους, μὲ τὶς ἰδιοτροπίες καὶ πρὸ παντὸς μὲ τὴν ἀδυναμία τους στὸ πιοτό. Αὐτοὶ μόνο εἶχαν τὸ ζηλευτὸ προνόμιο νὰ χαίρουνται τῇ συντροφιά τοῦ διπόκοσμου δράκου, χωρὶς νὰ ὑποψιάζουνται, πῶς εἰναι περιζήτητος ἀνθρώπος καὶ θαυμαστὸς λογογράφος. Οἱ συμποτικοὶ φίλοι γνώριζαν τὸ σοβαρὸ ἄνθρωπο, τὸν ἔμπιστο καὶ συστηματικὸ πότη, τὸν καλὸ χριστιανό, τὸ γλυκόλασο ψάλτη, τὸ θρῆσκο, πολλές φορές καὶ τὸ χαριτωμένο ἀφηγητὴ ἢ ἀνεκδοτολόγο καὶ καλαμπουριστή. Μὰ εἶναι ή μοιρα τῶν μεγάλων νὰ μὴν περνοῦν διπάρατήρητοι. Κι ὁ ἀπλὸς κόσμος ἔχει δισφρηση καὶ διαισθάνεται ἀπὸ μακρυά τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἀξία. Μὲ σεβασμὸ ἀνεξήγητο τὸν πλησίαζαν τὸν Ππδ. οἱ κοινοὶ ἔκεινοι λαϊκοὶ καὶ πολύπαθοι τύποι, γοητευμένοι ἀπ' τὴν ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς του. Μ' αὐτοὺς ἥταν σ' δλα του θαρρετός, διπροσποίητος, ἀνετος, δόσο κλειστὸς καὶ μυγιάγγιχτος ἥταν μὲ τοὺς ἀμύητους λογίους. Οἱ λόγιοι στεκόταν μόνο κι ἔχασκαν μπροστά στὸ φαινόμενο τοῦ Ππδ. Νὰ τὸ πλησιάσουν καὶ νὰ τὸ χαροῦν ἥταν τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατο. Οἱ συμποτικὲς βραδειὲς ἥταν στὴ χάση καὶ στὴ φέξη, μὰ καὶ πάλι σπάνια ξανοιγόταν ὁ Ππδ. γιὰ νὰ δείξει μιὰ πτυχὴ τοῦ βαθύτερου ἔσυτοῦ του, παρὰ στεκόταν ἐπιφυλακτικὰ καὶ συγκρατημένα. Ἡταν τὸ παιδὶ ποὺ σταματᾶ τὸ παιγνίδι του, μόλις καταλάβει πῶς τὸ παρακολουθεῖς. Ό Ταγκόπουλος ἀνιστορεῖ μιὰ συμποτικὴ βραδειὰ μὲ τὸν

Πτεδ. στήν ταβέρνα τοῦ Ψυρῆ, μὰ νοθεύει τίς πληροφορίες καὶ μᾶς παρουσιάζει ἔναν ἀλλόκοτο Παπαδιαμάντη, στὰ χρόνια μάλιστα τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς μπόρεσής του. "Ετοι μᾶς πληροφορεῖ πώς πῆγε μὲ τὸ Μητσάκη καὶ κάποιο ἄλλο φίλο του (ὅχι λόγιο) κι ἀφοῦ ἥπιαν καὶ μέθυσαν, δὲ φίλος του ἐλεγε καὶ ξανάλεγε τάχα στὸν Πτεδ. «Πίνεις στὰ γερά κρασοπατέρα!» καὶ πάνω στὸ κρασὶ «κινημένος ἀπὸ αἰσθημα θαυμασμοῦ πρὸς τὸ γερὸ κρασοπότη καὶ συμπόνιας πρὸς τὸν κακομοιριασμένο ἄνθρωπο, ἔβγαλε μιὰ χούφτα δεκάρες ἀπ' τὴν τοέπη του καὶ τοῦ τὶς ἔδωσε. Πάρ' τες φουκαρᾶτι τοῦ εἶπε». Κι ὁ Πτεδ. ἀντὶ νὰ σηκώσει τὸ μπαστούνι του καὶ νὰ τὸν κάνει μαῦρο στὸ έύλο γιὰ τὴν ἀδιαντροπὶα καὶ ξετιπωσιά του, τὶς πῆρε τάχα καὶ τὶς ἔβαλε στὸ τραπέζι γιὰ νὰ τὶς πιοῦν κι αὐτές. Τέτοια φερούματα ὁ Πτεδ. δὲν τὰ σήκωνε, ἀγρίευε, φρένιαζε, δσο κι ἀν ἥταν πιωμένος. Πάντα κρατοῦσε τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν νηφαλιότητά του. Ποτὲ δὲν τὸν νικοῦσε τὸ πιοτό. «Ποτέ, λέει ὁ Βλαχογιάννης, δὲν κατάφερνε νὰ μεθύσει ἡ μεθυσμένος νὰ φανῇ» (ΕΠζ'). Τὸ πιοτό δὲν τὸν κυρίεψε ποτέ. Τὸ μεθύσι ἥταν λυρικὴ κατάνυξη — μιὰ ἐπιστροφὴ στὸ βαθύτερον ἑαυτό του. Συζήτηση γιὰ πνευματικὰ ζητήματα πολὺ σπάνια δεχόταν, ὅπως δὲν ἔκανε ποτὲ κρίσεις γιὰ σύγχρονα πρόσωπα καὶ ζητήματα. «Σπανίως δὲ καὶ εἰς κύκλον ἀνεπτυγμένων ἔξερφαζεν ἐμβριθεῖς γνώμας περὶ πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων· ἀλλ᾽ ὁσάκις οἱ ἀκούοντες τὸν παρεκίνουν νὰ τὰς γράψῃ ψύωνε χαρακτηριστικῶν τοὺς ὕμους του»! 'Η ἐποχὴ του εἶχε τὴν ἀδυναμία τῶν λόγων, τοῦ θορύβου, τῆς ἐπίδειξης, τοῦ ύστερικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Εἶχε τὴν φτώχεια τῶν μεγάλων αἰσθημάτων καὶ τῶν ἀκράτητων ἐκδηλώσεων τὴν ἀφέλεια. Περιστοίχιζαν τὸν Πτεδ. δημοσιογράφοι, λογοκόποι, ρήτορες, κριτικοί,—φαρμασόνοι σ' ὅλα τους. 'Η ψυχὴ τους εἶχε κρεμαστῆ στὴ γλάσσα τους. Τὸ μυαλό τους ἥταν κατεβασμένο στὴν καρδιά. 'Ο Πτεδ. ζούσε σὲ ἄλλο κόσμο. 'Ήταν ἀνθρωπὸς ἄλλης ἐποχῆς—καὶ προσπαθοῦσε νὰ περάσει χωρὶς ν' ἀγγίξει τὴν ξεδοσμένη γενεά του. Παρεπίδημος τοῦ κόσμου, στωϊκὸς ποὺ μπλέχτηκε κάπου κι ἔφτασε ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τόσο πάρωρα καὶ παράταιρα, ζούσε σᾶν ἔνα ἥρωά του «ζωὴν ἐνδόμυχον», κι ἀν παρέβαινε κάποτε τὴν αὐστηρότητα τῆς στωϊκῆς «ἐποχῆς» του, κι ἀν ἐκδηλωνόταν καμμιά φορά εἴτε στὴν κουβέντα εἴτε στὰ ἔργα του, γιὰ νὰ δρθοτομήσει τὸ λόγο τῆς ἀλήθειας, ἔδειχνε περισσότερο τότε τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα, ποὺ τὸν χώριζε ἀπ' τοὺς συγκαιρινούς του.

54) Ἀγάπαι. Συχαινόταν τὶς συζητήσεις γιὰ τὸ γλωσσικό, ἄκουγε μ' ἀδιαφορία τοὺς πολιτικούς καυγάδες τῶν καφενείων, ἔκλεινε τ' αὐτιά του μπροστὰ στὶς φιλοσοφικές ἡ κοινωνικές μικρολογίες, μὰ ξεσπάθωνε ὅταν ἄκουγε θρησκευτικές βλαστήμιες, ἀθεϊστικές αὐθάδειες ἡ παρατυπίες, παραβάσεις καὶ παραπατήματα χριστιανῶν ἡ κληρικῶν. Τὸν εύχαριστοῦσε ἀκόμα νὰ φωτίζει τοὺς ἀπλοίκους συμπότες του γιὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡ λειτουργικὰ ζητήματα, νὰ τοὺς ἔξηγει θεολογικές ἀπορίες, νὰ δείχνει τὸν κανόνα καὶ τὴν τάξη, γνήσιος θεματοφύλακας τῆς πατρολογικῆς παράδοσης καὶ βαθὺς γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς

ἰστορίας καὶ λειτουργικῆς. Πολλὲς φορὲς καὶ μόνος του, χωρὶς νὰ τοῦ δοθῇ ἀφορμή, ἔπαιρνε τὸ λόγο καὶ ἔξηγοῦσε ἐπίκαιρες εὐάγγελικὲς περικοπές ἡ τροπάρια πολυσήμαντα (ΣΤ ι'). Πίστευε πῶς κάνει ἔνα καθῆκον, εὗρισκε τὴν ἐπιταγὴν τῆς ἀποστολῆς καὶ τὴν ὑποχρέωση τῆς κλήσης. Σ' ὅλα ἔδινε νόημα καὶ σκοπὸν καὶ δὲν ἔκανε τίποτε χωρὶς νὰ ὑπάρχει λόγος ὑπαγορευμένος ἀπ' τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν συνέπεια τῆς πίστης του. Καὶ εἶχε κερδίσει τὶς καρδιὲς τῶν εὐλαβικῶν ἀγρυπνιστῶν τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου, ποὺ εὕρισκαν στὸ πρόσωπο τοῦ Ππδ. τὸν ἀνώτερο ἄνθρωπο τῆς ἀρετῆς, τὸ θρησκευόμενο «κατὰ λόγον καὶ πρᾶξιν», καὶ τὸν ἄκουαν καὶ τὸν πλησίαζαν καὶ τὸν φρόντιζαν μὲ ἀνυστερόβουλο σεβασμὸν καὶ μὲ τὴν ἀφοσίωση, ποὺ γεννοῦσε στὴν ψυχὴν τους ἡ μυστικὴ ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς του. Μὲ ἀνάλογη ἐμπιστοσύνη καὶ καταδεχτικότητα, ἔβλεπε κι ὁ Ππδ. τὸν ἀπλοϊκὸν ἔκεινο κόσμο, κι ἔνιωθε νὰ τὸν ἔνωνυν μαζὶ του οἱ ἀκατάλυτοι δεσμοὶ τῆς χριστιανικῆς ἀδελφωσύνης. Δὲν ἦταν γιὰ τὸν Ππδ. ζήτημα συγκατάβασης ἡ συναναστροφὴ του μὲ τοὺς φτωχοὺς συναγρυπνιστές. Μὲ τὸ πλῆθος ἔκεινο, ποὺ ἀντιπροσώπευε δλες τὶς κοινωνικές τάξεις, ἀδελφωνόταν ὁ Ππδ. στὴν κοινὴ προσευχὴ, στὴ διάθεση, στὴν ἀνατροφή, στὴ φτώχεια, στὴ μοῖρα του. Ήταν τόσο κοντὰ μὲ τοὺς κατατρεγμένους συναγρυπνιστές του, ποὺ ἔτρεχαν νὰ ξαλαφρώσουν τὸν πόνο τῆς ζωῆς στὸν Προφήτη Ἐλισσαῖο, δόσο μακρὺ ὅριον στὸν οὐρανὸν ἀπ' τοὺς ὑποκριτικοὺς φαρμασῶνους καὶ ἄδειους λογοκόπους τῆς ἐφήμεριδογραφίας, ποὺ ἐίχαν τὴν ἐτικέττα τοῦ λογίου. Γι' αὐτὸν ἔστεργε στὰ καλέσματά τους μὲ τόση προθυμία, δση δυσκολία ἔδειχνε νὰ πλησιάσει ἡ νὰ συναναστραφῆ λογίους. Εἴδαμε τὶς «ἀγάπεις» στὸ σπίτι τῆς ἐκκλησιαρχίσας τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου, δπου τακτικὰ ἔπαιρνε μέρος ὁ Ππδ. (σελ. 167). «Εἰς τὴν μικράν [της] σάλαν, γράφει, ἐγλυνοντο συχνὰ δεῖπνα ξενίας καὶ ἀγάπης χριστιανικῆς...» (Γ 47). Καὶ ἀλλοῦ: «Μίαν χρονιάν εἰς τὰ 189[6] ὁ Ἑυαγγελισμὸς ἤτο τὴν Δευτέραν τοῦ Πάσχα. Ἐπρόκειτο νὰ γίνει εἰς ἔνα παρεκκλήσιον παννυχὶς τὴν Δευτέραν ἔξημέρωμα. Ἡ κ. Π... [Ὀλυμπιάδα], ἡ Ἰδιοκτήτρια τοῦ ναΐσκου εἶχε καλέσει ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς τὴν ἐσπέραν τοῦ Πάσχα δύο ἄλλους [τὸν Μπδ. καὶ Μωρ.] ἐκ τῶν μελλόντων νὰ συμμετάσχωσι τῆς παννυχίδος...» (ΙΗ 148). Κάθε Κυριακή, κάθε ἐπισημη γιορτὴ ὁ Ππδ. ἦταν καλεσμένος σὲ σπίτια, ἀνάμεσα σ' ἀνθρώπους θρήσκους καὶ τίμιους, εὐλαβικούς κι ἀνυπόκριτους, ποὺ ἡ ἐγκάρδια φιλοξενία τους χάριζε λίγες στιγμὲς ἀνακούφισης καὶ παρηγοριάς στὸν ξενιτεμένο καὶ ὡρφανεμένο νοσταλγό. Μέσα σὲ τέτοια σπίτια ὁ Ππδ. εὗρισκε τὴν ψυχικὴν του ἄνεσην, ξεθαρρεύοταν, ἀνοιγε τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδιὰν του, καὶ, εἴτε μὲ τὸ λόγο εἴτε μὲ τὴ μελαδία του, ἔχυνε τὸ μεράκι τῆς πίστης καὶ τῆς ζωῆς του. Διηγήσεις, ἀνέκδοτα, λεπτές εὐθυμολογίες, ἀναμνήσεις τοῦ νησιοῦ καὶ τοῦ σπιτιοῦ, κοντὰ στὶς ἔξηγήσεις περικοπῶν καὶ τροπαριῶν, ἐπισφραγίζανε τὰ σπιτικὰ ἔκεινα φαγοπότια του μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀγρυπνίας, ποὺ ἦταν πραγματικοὶ ἀδελφοί του, γιατὶ τὸν ἀγαπούσαν καὶ τὸν φρόντιζαν καλλίτερα ἀπὸ συγγε-

νεῖς. 'Αξιομνημόνευτος εἶναι ό σύνδεσμός του μὲ τὸ σπίτι τοῦ μανάβη Νικόλα Μπούκη, ποὺ ἔφτανε στὴν ἀφοσίωση. Διηγήθηκε ἡ ἕδια Πολυζένη Μπούκη πῶς τὸν πρωτογνώρισαν στὸν Προφήτη 'Ελισσαῖο καὶ πῶς τὸν πήραν γιὰ πρώτη φορά στὸ τραπέζι τους. «Στεκόταν, λέει, σ' ἔνα στασίδι τοῦ ναοῦ, κοντά στὸ Νίκο κι ἔψαλλε.., φαινονταν τόσο καλός καὶ τόσο μίζερος, ποὺ τὸν λυπήθηκα. "Οταν τελείωσε ἡ ἀγυρπνία, εἶπα στὸ Νίκο, «Νίκο, θά κάνουμε ἔνα ψυχικό. Τὸν εἰδες τὸ χριστιανό; 'Ασφαλῶς δὲν θὰ ἔχει λεφτά. Πές του μὲ τρόπο, γιὰ νὰ μὴν τὸ πάρει ἄσκημα, νὰ ἔρθει στὸ σπίτι, ἀν θέλει. Θὰ μᾶς κάνει μεγάλη εὐχαρίστηση καὶ θὰ φάμε μαζὶ μιὰ καλή σοῦπα. Τί λέει, ἐσύ Νίκο;»—«Κι ἔγώ τὸ συλλογιζόμουν καὶ ἥθελα νὰ τὸν παίρναμε μαζὶ μας. Θὰ εἶναι κανένας καλὸς χριστιανός, που δυστυχάει. Πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε».—Πήγαινε λοιπόν Νίκο καὶ μίλησε του καλά». 'Ο Νίκος πήγε καὶ τοῦ μίλησε, λέγοντάς του, πῶς θὰ μᾶς ἔκανε εὐχαρίστηση, θὰ χαιρόμασταν, νὰ μοιράσουμε τὸ φαγί μας μαζί του, τὴν ἡμέρα αύτή καὶ τὶς ἀλλες μέρες· ἀλλὰ ποὺ αὐτός;—«Δέν ᔁώ καμμιδά ἀνάγκη, εἶπε. Τὰ ᔁώ δλα. "Αλλωστε δὲν δέρετε τί θὰ πή γεροντοπαλήκαρο σάν κι ἐμένα! Θὰ σας είμαι πολὺ μπελάς. "Οχι. Σᾶς εὐχαριστῶ πολύ. Βλέπω τί καλοί, ποὺ είστε. Στό τέλος δέχτηκε. "Υστέρα δύμως εἶπε, πῶς δὲν δεχόταν πιά νὰ ξανάρθει, ἀν δὲν μοιράστούν τὰ ᔁώδα. Μιά πού πήρε τὸ δρόμο τοῦ σπιτιοῦ ξαναῆρθε συχνά...» (ΓΠ κ-λ').

"Εγινε σχετικός, ξεθαρρεύτηκε μὲ τὸ σπίτι τοῦ Μπούκη. Δέχτηκε τὴ φιλοξενία τους, τὶς περιποιήσεις τους. Τὸν εἶχαν καὶ τοὺς εἶχε σὰ δικούς του. Πήγαινε πολλές φορές καὶ μόνος του γιὰ νὰ περάσει τὴν ὥρα του. Πολλές φορές τοὺς ύποχρέωνε νὰ δεχτοῦν τὸ ρεφενέ του ἢ τοὺς ἀποζημίωνε μὲ ἀλλο τρόπο. 'Επειδὴ ἡ Πολυζένη Μπούκη ἦταν ἀγράμματη, τῆς ἔμαθε ἀνάγνωση καὶ γραφή. Καὶ εἶναι ψυχοπαίδα τοῦ Μπούκη ἢ ὅγγελόψυχη παιδοῦλα, ἢ μικρὴ Κούλα τοῦ διηγήματος «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ». (ΙΑ 93-94), ποὺ τὴν ἀγαποῦνσε γιατὶ εἶχε τὸ δνομα τῆς μάννας του. «Τοῦτο μοῦ ἐνθύμισε, γράφει, μίαν ἄλλην μικράν κορασίδα, τὴν Κούλαν ('Αγγελικήν) τοῦ φίλου μου Νικόλα τοῦ Μπούκη. 'Απλοῦς μανάβης ἢ διπωροπάλης ἦτον ὁ ἀνθρώπος, ἀλλ' εἶχε λάβει θεόθεν διὰ τὴν φιλοξενίαν του τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἀβραάμ. 'Η μικρὰ οἰκία ἦτο ξενών διὰ τοὺς φίλους καὶ τοὺς διαβατικούς, διὰ τοὺς ἐκλεκτούς καὶ τοὺς τυχόντας. Εἶχεν ἀπολύσει ἢ λειτουργία μετὰ τὴν πανυχίδα εἰς τὸ παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου 'Ελισσαίου καὶ τὴν ὥραν τοῦ ἀντιδρού, ἢ γυνὴ τοῦ Μπούκη, τοῦ φίλου μου, ἀκολουθουμένη ἀπὸ τὴν μικράν κόρην της, τὴν 'Αγγελικούλαν, μ' ἐπλησίασεν εἰς τὸ στασίδι, διὰ νὰ μοῦ ὑπομνήσῃ ὡς συνήθως, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάγω εἰς τὸ γεῦμα. Τότε ἡ μικρὰ παιδίσκη (ἡτο ὡς ἐννέα ἐτῶν, ροδίνη καὶ καστανή, καὶ τὴν εἶχαν υἱοθετήσει ἀπὸ τὸ βρεφοκομεῖον, ὡς ἄτεκνον, διοὺ ἡτο τὸ ἀνδρόγυνον· ἀλλ' αὐτὴ τὸ ἡγνόει), μ' ἔχαιρετησε, καὶ μοῦ λέγει:—'Εσύ μπαρμπ' 'Αλέξανδρε, ψέλνεις τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ!'. Οἱ ἔρευνες τοῦ Merlier καὶ τὰ γράμματα τοῦ Ππδ. μίαν ὥραν δρόμον διὰ νὰ τὸν φροντίζῃ». Δέν εἶναι δύμως σωστὴ ἡ πληροφορία τοῦ Ζερβιού, πῶς τάχα ὁ Ππδ. πλήρωνε τὴν Πολυζένη γιὰ τὶς περιποιήσεις της καὶ πῶς ὁ Μπούκης «ύπηρξε

άντιλήπτωρ του κατά σύστασιν τοῦ Μωραΐτιδη», πού εἶναι ζήτημα ἂν γνώριζε τὸν Μπούκη πρωτύτερα. Μὲ τὸ Μωραΐτιδη, πήγαινε δὲ Ππδ. καὶ σὲ ἄλλα σπίτια, δπου εἶχε ἐμπιστοσύνη, καλεσμένος ἀπολείτουργα ἀπ' τοὺς «ἀδελφούς» τῆς ἀγρυπνίας. Στὰ τραπέζια αὐτὰ πήγαινε πολλὲς φορὲς κι ὁ μπάρμπα-Μᾶρκος τοῦ «"Αλλου τύπου», «πρῶην ἐμποροπλοίαρχος» (βλ. σελ. 167 καὶ 169), κι δὲ παπᾶς τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου κι ἄλλοι σχετικοί. Στὶς «ἀγάπες» αὐτὲς δὲ Ππδ. ἀπαιτοῦσε ἀπ' τοὺς συνδαιτυμόνες του τάξη καὶ σεβασμό. Τὸν πείροςαν πολὺ οἱ ἀνόντες φλυαρίες, τ' ἀστόχαστα φερούματα, οἱ ἀντιλογίες, οἱ ἀσέβειες καὶ κάθε τὶ ποὺ ἦταν ψεύτικο κι ἀντιχριστιανικό. Πολλὲς φορὲς ἥρθε σὲ λογομαχία μὲ τὸ μπάρμπα-Μᾶρκο πού «ἡ πείσμων ἀντιλογία του... ἔφθανε μέχρις ἀσυνειδησίας, μάλιστα μέχρις ἀσεβείας» σὲ κάθε ζήτημα «ἄλλα καὶ ὅταν ἦτο θρησκευτικὸν τὸ θέμα» (Γ 47). Μὲ τοὺς παπᾶδες πάλι εἶχε ἀπρόσπτες συγκρούσεις «...δὲ γέρων ἱερεὺς Θεόκλητος γεμάτος ἀπὸ νοστίμους ἰδιοτροπίας, πρὸς τὸν δποῖον τρις ἔλαβε τὴν τιμὴν νὰ φιλονεικήσω ἐν καιρῷ δείπνου...» (Γ 129), πολλὲς φορὲς ἔκοφτε τὴν συζήτηση γιὰ νὰ πῇ τὶς δικές του ἀπόψεις καὶ δὲν παραδεχόταν καμμιὰ ἀντιλογία· «...ἄλλ' ἔνας, ποὺ δὲν ἦτο παπᾶς οὔτε δάσκαλος εἰς τινας κύκλους εἶπεν...», κι ἀν τύχαινε νὰ πειραχτῇ ἀπ' τὶς ἀντιλογίες μποροῦσε νὰ σηκωθῇ ἀπότομα καὶ θυμωμένος νὰ φύγει ἀπ' τὸ τραπέζι, παρ' ὅλες τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ σπιτονοικούρη. Δὲν ἀνεχόταν στὴ συντροφιά του τύπους τυχοδιωκτικούς σάν τὸν Καλοχεράκη ἑκεῖνον, πού προσκαλοῦσε πολλὲς φορὲς μαζὶ μὲ τὸν Ππδ. ἡ Ὁλυμπιάς (ΙΗ 148).

55) Στὸ "Αστυ". Ως τὰ τέλη τοῦ 1897 δὲ Ππδ. ἔξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται ὡς μεταφραστὴς στὴν Ἀκρόπολη. Ἀρχές τοῦ 1898 τὸν βρίσκουμε τραβηγμένο ἀπ' τὴ θέση του, νὰ δίνει ἔκτακτες μεταφραστικές καὶ πρωτότυπες συνεργασίες στὸ Ἰδιοφύλα, ὕστερα ἀπὸ παραγγελία τῆς σύνταξης (ΓΠ 182). "Ἐτσι δημοσιεύεται τὸ ἀριστούργημα τοῦ Φαρράρ «Ο βίος τοῦ Χριστοῦ» καὶ ἄλλα μεταφράσματά του, ποὺ μερικά κυκλοφοροῦν καὶ σὲ Ἰδιαίτερα βιβλία (ΣΒΒ 205-235, ΒΚ 242-245). Ἀπὸ πρωτότυπες συνεργασίες του σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικά παίρνει πολὺ λίγα (κάθε Χριστούγεννα καὶ Λαμπρὴ κυρίως, πρβ. ΕΠ σ'). Στὶς 14 τοῦ Γενναρή τοῦ 1897 μαθαίνουμε ἀπὸ γράμμα του (ΓΠ 181), πῶς ἔπαιρνε μισθὸ 300 δρ. καὶ ἔμενε πολὺ εὐχαριστημένος ἀπ' τὴν ἀμοιβὴ του. Ἡ ἀρρώστια, ἡ καταναγκαστικὴ ἐργασία τοῦ μεταφραστῆ, ἵσως καὶ λόγοι οἰκονομικῆς μορφῆς, (ἵσως μάλιστα νὰ ἔφυγε καὶ πειραγμένος ἀπὸ κανένα ἀπρόσπτο ἐπεισόδιο σὲ στιγμὴ παραφορᾶς), τὸν ἀναγκάζουν νὰ χάσει τὴ θέση του στὴν Ἀκρόπολη, καὶ νὰ πιαστῇ τακτικὸς μεταφραστὴς στὸ "Αστυ" τοῦ Κακλαμάνου (1899-1902 περίπου).

... μοῦ μένει, (διηγεῖται δὲ Νιρβάνας, πού ἦταν χρονογράφος τότε στὴν Ἰδιαίτερη, ἐντυπωμένη ἡ πρώτη φορά, πού εἶχε ἔρθει ν' ἀναλάβει ὑπηρεσία στὸ γραφεῖο. Ὁ κ. Κακλαμάνος, ἀφοῦ τοῦ μίλησε γιὰ τὴ δουλειά, πού εἶχε νὰ κάνει, ἔφτασε, μὲ κάποια ἐπιφύλαξη καὶ στὸ ζήτημα τοῦ μισθοῦ.—Ο μισθός σας θὰ εἶναι ἔκατον πενήντα δραχμές... τοῦ εἶπε. Ὁ Ππδ. κοντοστάθηκε, σὰ νὰ ἔκανε κάποιους ὑπολογισμούς μὲ τὸ νοῦ του.—Μήπως εἶναι λίγα; τοῦ εἶπε δειλά δὲ κ. Κακλαμάνος, ἔτοιμος ν' αὐξήσει τὸ ποσό, πού

είχε προτείνει. Τότε ἄκουσα απ' τὰ χείλη τοῦ Ππδ. τὴ μοναδικώτερη ἀπάντηση πού θά μποροῦσε νὰ δώσει ἀνθρωπος σὲ τέτοια στιγμή.—Πολλές εἶναι 150... εἰπε. Μέ φτιάνουνε 100». Καὶ ἔφυγε βιαστικός καὶ ντροπαλός, χωρίς νὰ προσθέσει λέξη. Δέν ηθελε νὰ δώσει καιρό γιὰ σχόλια καὶ γιὰ συζητήσεις. Κι ἔμειναν στὸ γραφεῖο μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτό, ζεματισμένοι απ' τὴν ἀνεπάντεχη στάση του, ποὺ δὲν ήταν γιός τὸν Ππδ. ἀσυνήθιστη.

'Ο Νιρβάνας φρονεῖ δτὶ διὰ τὸ Ππδ. κανόνισε τὴ μισθοδοσία του σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγκη του κι ὅχι ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας του. Συμβαίνει δμως τ' ἀντίθετο. 'Ο Ππδ. ήταν πολὺ τυπικός καὶ πολὺ λογικός στὴν ἀμοιβὴ του. Κάπου λέει : «...φρονῶ δτὶ ἡ ἐργασία πρέπει ν' ἀνταμείβηται καὶ μάλιστα εἰς τοὺς καλούς τεχνίτας» (Α 47), δὲν ἔννοοῦσε οὔτε νὰ πλεονεκτήσει μὲ ὑπερβολικές ἀπαιτήσεις, μά καὶ δὲν δεχόταν νὰ κατεβῇ κάτω ἀπ' τὸ ὀρισμένο καὶ τὸ λογικό. Πρὸ παντὸς δὲν ἀνεχόταν τὰ παζάρια. 'Υπολόγιζε μόνος του τὴν ἀμοιβὴ—είχε κι ἐδὼ τὸ πρωτόκολλό του, ποὺ τὸ γνώριζαν οἱ ἀρμόδιοι ἀκδότες καὶ διευθυντὲς καὶ συμμορφωνόταν χωρὶς συζητήση καὶ παζάρια. Θὰ ἔδινε τὴ συνεργασία του διπλωμένη σὰ βυζαντινὸ χρυσόβουλο καὶ θὰ ἔπαιρνε προκαταβολικά τὴν πληρωμή του. Γιὰ κάθε κομμάτι πρωτότυπης συνεργασίας πληρωνόταν 20-30 δρ., γιὰ τὶς συνέχειες τῆς «Φόνισσας» καὶ τῶν ἄλλων ἔκτενεστέρων διηγημάτων του στὰ «Παναθήναια», στὴν «Ἐστία» κλπ. ἔπαιρνε 25 δρ. ἀκατέβατες!... (ΣΒΚ 51 καὶ ΕΒΒ 18). "Οταν τοῦ ζητοῦσαν συνεργασία ἀπ' τὴ Σκίαθο, τοῦ ἔστελναν συνήθως προκαταβολικά τὴν ἀμοιβὴ καὶ ταχυδρομοῦσε τὸ ἔργο του. "Ετοι οἱ ἀκδότες τοῦ περιοδικοῦ Χαρασυγή ἀπ' τὴ Μυτιλήνη τοῦ γράφουν : «Θὰ λάβετε πάλιν 15 φράγκα... καὶ σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς γράψετε νέον διήγημά σας, στέλλοντες αὐτὸ ἐγκαίρως...» (ΓΠ 213). Θύμωνε δμως δὲν τὸν ρωτοῦσαν ἀστόχαστα καὶ παζάρευαν τὴ συνεργασία του. «Ἐάν γνωρίζῃς, γράφει στὸ Βλαχογιάννη, κανένα σχετικὸν τοῦ «Κόσμου» τῆς Σμύρνης, εἰπέ του, διατὶ κάμνουν τὸν κουτόν καὶ μ' ἐρωτοῦν πολλάκις δι' ἐπιστολῶν τοὺς δρους μου; Μήπως δὲν τοὺς ὑπέδειξα ἐμπράκτως; Αύτοὶ μάλιστα πρῶτοι τοὺς ὑπέδειξαν. Μοῦ ἔστειλαν 20 δρ. δι' ἐπιστολῆς ἐπὶ συστάσει εἰς τὰς 15 Νβρ. Πέμπτην τὰς ἔλαβα καὶ τὴν Κυριακὴν 16 Νβρ. τοὺς ἔστειλα ἐπὶ συστάσει «Τ' Ἀστεράκι» κι ἐδημοσιεύθη. "Αλλως νὰ κάνω ἔγῳ τόσον κόπον, νὰ πληρώνω ἐπὶ συστάσει δι' ἀποστολὴν χειρογράφων ἐκ τοῦ ὑστερήματος, κι ὑστερα νὰ περιμένω νὰ λάβω λεπτά;» (ΓΠ 207). Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Γόρδωνα είχε γράψει στὸ Βλαχογιάννη μιὰ τιμή, ποὺ ήταν κάπως ὑπερβολική. Σὲ νεώτερο γράμμα του (ΓΠ 184) ἐπανορθώνει «... κουτουρού εἶχα γράψει ἔνα ποάδν, δὲν ἤξευρα ἀν τῆσαν πολλὰ ἡ ὀλίγα». Σὲ ἄλλο γράμμα ζητᾶ ἀπ' τὸ Βλαχογιάννη τὸ δίκηο του. «"Ελαβα, γράφει, τὰς 40 δρ. Διατὶ τὰς περνᾶς εἰς λογαριασμὸν τοῦ Γόρδωνος ; τὰ 555 μεγάλα χειρόγραφα τοῦ Σπηλιάδου ἰσοδυναμοῦν μὲ 1000 (ἐξαιρὼ τὸ περιθώριον)=μὲ τριῶν, ὡς ἔγγιστα, μηνῶν ἐπιφυλλίδα, δπου καὶ διὰ Κακλ.[αμάνος], μιζέρια, θὰ ἐπλήρωνεν ὑπὲρ τὰς 200 δρ. Λοιπὸν μοῦ χρεωστεῖς ἀκόμη 60...» (ΓΠ 190). Αύτὸ ήταν κατὰ τὴ γνώμη του τὸ σωστὸ καὶ τὸ λογικὸ καὶ διαφορετικὰ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει. "Οταν δ Σπ. Μελᾶς πῆγε (1907 πε-

ρίπου) κατ' ἐντολὴ τοῦ διευθυντῆ τῆς ἑφημερίδας νὰ ζητήσει χριστουγεννιάτικο διήγημα καὶ τοῦ ἔδωκε 20 δρ., ὁ Ππδ. τοῦ γύρισε τὶς 10 πίσω. «Εἶναι πολλά, μοῦ εἰπε. Αὐτὸ τὸ διήγημα κάνει δέκα δραχμές» [θὰ ἡταν φαίνεται μικρότερο ἢ χρονογραφικό]. Καὶ στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μελᾶ, πάντα ἀνένδοτος νὰ δεχτῇ καὶ τὶς ἄλλες 10, τοῦ θύμισε τὴν ἀφιλοχρηματία καὶ τὸν πατριωτισμὸ τοῦ Κοραῆ, ποὺ δὲν δέχτηκε τὸ μισθό καὶ τὴ σύνταξη, ποὺ τοῦ ὅρισε ὁ Ναπολέων γιὰ τὸ Στράβωνα. «Καὶ ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Στράβωνος, ποὺ ἐστραβώνετο νὰ τὴν κάμῃ. Καὶ ἡταν πεντάπτωχος. Αὐτοὶ ἦσαν ἄνδρες, παιδί μου!...». «Καὶ αὐτός, προσθέτει ὁ Μελᾶς στ' ἀπομνημόνευμά του, ἡταν ἀπ' αὐτούς!...». (BK 502). Μὰ «δὲν ἔννοούσε — ἀπὸ παραξενιά, ύποθέτω, δχι ἀπὸ φυγοπονία — νὰ γράψει οὕτε γραμμὴ ἔξω ἀπὸ τὴν ἑργασία, ποὺ εἶχε ἀναλάβει. Κάποτε — θυμοῦμαι σχετικά — εἶχε φτάσει στὸ γραφεῖο ἔνα ἀγγλικὸ τηλεγράφημα... Ὁ ἐπὶ τῆς ὥλης συντάκτης πλησίασε τότε τὸ τραπέζι τοῦ Ππδ. καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ μεταφράσει τὸ τηλεγράφημα, ποὺ δὲν ἤταν μεγαλείτερο ἀπὸ πέντε γραμμές. Ὁ Ππδ. θύμωσε, τινάχθηκε ἀπάνω καὶ σπρώχνοντας τὰ χαρτιά, ποὺ εἶχε μπροστά του, εἶπε στὸ συντάκτη, ποὺ τὰ εἶχε σὰ χαμένα: — Ἡ δούλειά μου ἔμενα δὲν εἶναι νὰ μεταφράζω τηλεγραφήματα. Τέτοια δουλειά δὲν μοῦ ἔχουν ἀναθέσει: "Ἄν εἰναι ἔτσι παίρνω τὸ καπέλο μου καὶ φεύγω. Καὶ πρὶν προφτάσει ὁ συντάκτης νὰ τοῦ δικαιολογήσει τὴν ἔκτακτη ἀνάγκη, νὰ τοῦ ζητήσει συχώρεση, νὰ βγάλει λέξη, ὁ Ππδ. πήρε, πράγματι, τὸ καπέλο του κι ἔφυγε μουρμουρίζοντας, γιὰ νὰ ξαναγυρίσει τὴν ἄλλη μέρα στὴ δουλειά του, ύστερ' ἀπὸ τὶς ἔξηγήσεις, ποὺ τοῦ ἔδωκε ὁ Κακλαμάνος» (N 87). Γι' αὐτὸ πιστεύω, πῶς ἀν δὲν δέχτηκε ἀπ' τὸν Κακλαμάνο τὶς 150 καὶ περιωρίστηκε μόνο στὶς 100 δρ. αἰτία δχι ἡ ὀλιγάρκειά του, γιατὶ 100 δρ. δὲν ἔφταναν στὸν Ππδ. τὸ μῆνα, μὰ ἡ φύση καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἑργασίας του, καθὼς καὶ κάποια νότα παραξενιάς. Στὸ "Αστυ" ἤταν μεταφραστὴς ἄρθρων καὶ ἐπιφυλλίδων μόνο, ἐνῶ στὴν Ἀκρόπολη ἔνευχτούσε μεταφράζοντας τηλεγραφήματα καὶ εἰδήσεις καὶ ἡ ἑργασία του ἤταν διπλάσια. Δὲν ἤθελε ὁ Ππδ, τὸ χαράμι καὶ τὴν ἔκμετάλλευση. Στὸ "Αστυ", κατὰ τὴν εἰδηση τοῦ Μωραΐτιδη μετέφραζε καὶ ἔξωτερικὲς εἰδήσεις ἔνα διάστημα (ΣΒΚ 52). Γενικὰ ὅμως δὲν ἤταν τόσο εύχαριστημένος ἀπ' τὴν ἀμοιβή του (μίζερο ἀποκαλεῖ τὸν ἔξαιρετο φίλο καὶ ύποστηρικτὴ του Κακλαμάνο, ποὺ κι ὁ Μωραΐτιδης τὸν ἀγαποῦσε καὶ τὸν θαύμαζε γιὰ τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ προσόντα του (ΣΒΚ 52, σελ. 7), καὶ ύστερα ἀπὸ λιγόχρονη θητεία τραβιέται καὶ μένει πάλι χωρὶς θέση στοὺς τέσσερις δρόμους, τρέχοντας στὰ γραφεῖα τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν ἑφημερίδων, γιὰ νὰ δώσει πρωτότυπη συνεργασία. Εύτυχῶς ποὺ εἶναι εύπρόσδεχτη καὶ περιζήτητη ἀπὸ παντοῦ. Καὶ εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος, ποὺ ἡ πρωτότυπη παραγγή του αὐξάνει καταπληκτικὰ αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐνῶ ἄλλοτε διηγήματα συνήθως δημοσίευε τὶς γιορτές, μὲ σπάνιες ἔξαιρέσεις. Ὁ ρυθμὸς τῆς πρωτότυπης παραγωγῆς του εἶναι δυσανάλογος κι αὐτὸ ἔχει στενώτατη σχέση μὲ τὶς βιοτικές του συνθῆκες. "Ἐτσι ἀν-

χωρίσουμε σὲ δυὸς δεκαετίες τὴν παραγωγή του (1890—1900, καὶ 1900—1910), μέσα στὴν πρώτη ἔχει γράψει μόνο τριάντα περίπου κομμάτια, ἐνῶ κατὰ τὴ δεύτερη ἔχει γράψει δλα τὰ ὑπόλοιπα μικρὰ καὶ μεγάλα διηγήματά του, ποὺ φτάνουν στὸν ἀριθμὸν 120 περίπου, δηλαδὴ τετραπλασιάστηκε κατὰ τὴν ποσότητα ἡ πρωτότυπη παραγωγὴ του, ἐνῶ ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία του λιγοστεύει κατὰ τὴν ἓδια περίπου ἀναλογία. Καὶ στὶς ἓδιες βιοτικὲς συνθῆκες, πρέπει ν' ἀποδώσουμε καὶ τὸ γεγονός, πῶς δὲ Ππδ. ἀπόφυγε τὰ μεγαλείτερα ἔργα, ἐνῶ ἦταν γεννημένος μυθιστοριογράφος καὶ τὸν τραβοῦσε τὸ μεγάλο σχέδιο. "Ἐνα διήγημα γράφεται εὐκολώτερα ἀπὸ ἔνα μυθιστόρημα, καὶ τοποθετεῖται εὐκολώτερα στὰ περιοδικά καὶ στὶς ἐφημερίδες..." γράφει πολὺ σωστὰ δὲ Καμπάνης (ΣΒΚ 59). Τὰ περιοδικά, τὰ ἡμερολόγια, οἱ πανηγυρικὲς ἑκδόσεις τῶν ἐφημερίδων ζητοῦσαν μικρὰ κομμάτια κι ἀν δὲν ἦταν τὰ «Παναθήναια» κι ἡ «Νέα Ζωὴ» δὲν θὰ γραφόταν οὕτε ἡ «Φόνισσα» οὕτε τὰ «Ρόδινα Ἀκρογιάλια». Ἐπειδὴ δὲ ὅχι μόνο τὰ περισσότερα, μὰ καὶ τὰ καλλίτερα ἔργα του τὰ χρωστᾶμε στὴ δεκαετία αὐτή, μποροῦμε, ἀντιστρέφοντας νὰ ποῦμε, πῶς ἀν δὲ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἀχάριστη δουλειὰ τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου ἔβλαψε τὸν ἀνθρώπο, ὁφέλησε ἄλλο τόσο τὸ διηγηματογράφο Ππδ., καὶ τοῦτο εἶναι ποὺ βαραίνει περισσότερο. "Ο Καμπάνης γράφει (δ. π.), πῶς δὲ Ππδ. κέρδιζε τὸ ψωμί του μεταφράζοντας ἡ ψάλλοντας στὰ ξωκλήσσια. 'Ἀλλοίμονο! ἡ μεταφραστικὴ του δὲν εἶχε πιὰ πέραση—εἰχαν γίνει τῆς δεκάρας οἱ μεταφραστὲς ἐπιφυλλίδων κι δὲ Ππδ. δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς συναγωνιστῇ οὕτε στὶς τιμές οὕτε στὴν ἐπιτηδειότητα. "Αν πῆς καὶ γιὰ τὴ ψαλτικὴ του δὲν σκέφτηκε ποτὲ νὰ τὴν κάνει ἐπάγγελμα καὶ θὰ τὸ ἐπαιρετε ζήτημα τιμῆς, προσωπικὴ βρισιά, ἀν τοῦ πρότεινες θέση ψάλτη ἡ ἀμοιβή. 'Η ψαλτικὴ τοῦ χάριζε τὴν παρηγοριά, ἦταν ἡ τροφὴ τῆς ψυχῆς του—τὸ μεράκι του! Κι ἔνας μερακλῆς γιὰ νὰ κάνει τὸ γοῦστο του δὲν πληρώνεται, πληρώνει, ἀποζημιώνει. "Αν ἦταν ἄλλος στὴ θέση τοῦ Ππδ. θὰ ζητοῦσε βιοπορισμὸν ἀπὸ τὴ ψαλτικὴ ἡ θὰ γινόταν θρησκοκάπηλος, δπως δὲ ἥρως του Στυλιανὸς Καλοχεράκης (ΙΗ 145). Αὐτὸς θὰ ἦταν ἀφάνταστο γιὰ τὸν Ππδ. 'Η ψαλτικὴ γιὰ τὸν Ππδ. ἦταν σὰν τὴ μουσικὴ τοῦ βιολιτζῆ Φιλάρετου, τοῦ ἥρωά του, ποὺ ἔπαιζε, ἔπαιζε ὅλη τὴ νύχτα στοὺς γάμους καὶ στὰ γλέντια γιὰ τοὺς ἄλλους, μὰ σὰ γύριζε τὴν αὐγὴ στὸ σπίτι του «έτραβοῦσε δυὸς-τρεῖς δοξαριές καὶ ἥρχιζεν αὐτὸς καθ' ἔσυτόν, διὰ νὰ εὐχαριστήσει τὸν ἕδιον ἔσυτόν του, ἔνα ἥχον περιπαθῆ, ἐν μέλος, ἐν δόσμα, τὸ ὄποιον μάτην θὰ ἔξηντλουν τὰ σβάντζικά των, πᾶς γαμβρός καὶ πᾶς σύντεκνος καὶ ὅλ' οἱ καλεσμένοι, διὰ νὰ καταφέρουν τὸν Φιλάρετον νὰ τούς τὸ πῆ...»(Π 83). "Η θὰ γινόταν εὐκολώτερα λογοκάπηλος, δηλαδὴ Στυλιανὸς Καλοχεράκης τῆς δημοσιογραφίας. Νὰ γράφει ἄρθρα πύρινα μὲ ὅλες τὶς συνταγὲς τῆς μαγειρικῆς καὶ μὲ ὅλες τὶς νοθεῖες τῆς ἐμπορικῆς, νὰ σκαρώνει γαργαλιστικές ἐπιφυλλίδες καὶ γλυκανάλατα χρονογραφήματα—ἄν ζοῦσε σήμερα θὰ μιλοῦσε κι ἀπὸ τὰ ραδιόφωνα ἡ θάκανε διαλέξεις κι διμιλίες πληρωτές. Μὰ δὲ Ππδ.

ήταν καλλιτέχνης. Κι δ' ἀληθινός καλλιτέχνης δὲν ύπακούει στὴν κοιλιὰ καὶ στὴ βιοτικὴ ματαιότητα. Εἶναι ἱερουργὸς καὶ μύστης— ἀπόστολος. Πάν' ἀπ' ὅλα βάζει τὴν παρθενιά τῆς ψυχῆς καὶ τὴν αἰδημοσύνη τῆς τέχνης, ποὺ σὰν τὴ χάσει, χάνεται μ' αὐτήν. Δὲν ἔγραψε ἄφθρα καὶ καμπάνιες δ' Ππδ. «Ἐγὼ δὲν ἡξεύρω, ἔλεγε μὲ τὴν αύτοσυνειδησία τῆς θέσης καὶ τῆς ἀποστολῆς του, δὲν ἡξεύρω νὰ γράφω τέτοια πράγματα. Ἐγὼ γράφω δπως μοῦ κατεβαίνει» (πρβλ. σελ. 197). Σεβόταν τὴν αὐθορμησία τῆς ἀνόθευτης τέχνης. "Αν ἡταν πλούσιος θ' ἀφηνε μετρημένα κομμάτια. Μὰ ώστόσο σπάνια ἔγραψε βιασμένος ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς. "Οταν πῆγε δ Μελδας (δ. π.) καὶ τοῦ ζήτησε χριστουγεννιάτικο, δὲν εἶχε ἔτοιμο καὶ δὲν εἶχε κέφι νὰ γράψει καινούργιο, παρ' ὅλο ποὺ θὰ περνοῦσε τὴν πρωτοχρονιά του νησικός. 'Αντὶ νὰ γίνει ἔμπορας, προτίμησε νὰ ζήσει δυστυχισμένος. "Ὑπέροχο δίδαγμα γιὰ μερικοὺς συγκαιρινούς καὶ περασμένους, κάθε ἐποχῆς καὶ κάθε ἥλικίας, μεταπράτες καὶ φαρμακοτρίφτες τῆς τέχνης! Μὰ καὶ παραδόσεις εἶχε πάψει πρὸ πολλοῦ νὰ κάνει. "Απὸ τότε ποὺ ἔπαθε τὸ ἀτύχημα μὲ τὸν ἀκόλουθο τῆς ρωσσικῆς πρεσβείας (βλ. σελ. 205), ἀπὸ τότε, ποὺ τὸν περιφρόνησε δ' πλούσιος ἔμπορος καὶ δὲν τὸν ἀξίωσε ἔνα χαιρετισμό, καθώς ἀνέβαινε τὴ σκάλα τοῦ σπιτιοῦ του γιὰ νὰ δώσει μάθημα ἀγγλικῆς στὴν κόρη του (Φ. 1120) καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ μὴ ξαναπατήσει, ίδιωτικὴ παράδοση οὔτε ζήτησε οὔτε καὶ δέχτηκε. 'Ο μοναδικὸς πόρος του ἡταν ἡ ἀμοιβὴ ἀπ' τὴν πρωτότυπη ἡ μεταφραστικὴ συνεργασία του σὲ περιοδικὰ κι ἐφημερίδες. Μὰ δὲν τοῦ ἔφτανε ἡ ἀκανόνιστη κι ἀσήμαντη αὐτὴ πρόσοδο—ἔπειτα ἔπειτε νὰ βοηθήσει καὶ τὸ σπίτι του. Περιώρισε τὰ ἔξοδά του στὸ ἐλάχιστο, καὶ περνοῦσε σὲ μεγάλῃ στενοχώρια, χρεωμένος, ντροπιασμένος, ταλαιπωρημένος. Μὰ δ' περιορισμός αὐτὸς ἡταν εἰς βάρος τῆς καλῆς διατροφῆς καὶ τῆς ὑγείας του. Τὰ περισσότερα λεφτά, ποὺ ἔπαιρνε, πήγαιναν στὸν καπνὸ καὶ στὸ πιοτό. Δὲν μπόρεσε νὰ περιορίσει τὸ κάπνισμα, δὲν κατάφερε νὰ κόψει τὸ πιοτό, ποὺ τοῦ παραλεῖ δλοένα τὰ νεῦρα καὶ τοῦ τρώγει τὴν ψυχήν. Οἱ πιστώσεις του στὸν Καχριμάνη ἔχουν φτάσει σὲ ὑψηλή δυσθεώρατα, κι ὁ φίλος του καπνοπώλης τοῦ Ψυρῆ Π. Κουτσούκος (ΓΠ 208) ἔχει γεμάτα τὰ τεφτέρια του ἀπὸ πακέτα τοῦ Βάρκα. 'Ο ἀλκοολισμός ἔχει ριζώσει πιὰ μέσα του, εἶναι τὸ ἀγιάτρευτο πάθος του καὶ φθείρει τὸν πάντα ἀσθενικὸ ὄργανισμό του. Χλωμός, ἄτονος, ἄκεφος, κατσουφιασμένος, φαρμακωμένος, ὑποφέρει ἀπ' τὸ στομάχι του, ποὺ τὸν ἐνοχλεῖ ἀπὸ πολλὰ χρόνια. "Έχει πόνους, κάνει ἐμετούς, τοῦ ἔρχονται οἱ ξυνίλες, μὰ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει θεραπεία, νὰ κρατήσει μιὰ δίαιτα. 'Ο Νιρβάνας, σὰ γιατρὸς ποὺ ἡταν, διαισθάνεται τὴν κατάστασή του καὶ τοῦ συστήνει μεγάλη προφύλαξη, ν' ἀφήσει τὴ νηστεία (γιὰ τὸ πιοτό δὲν τολμοῦσε νὰ τοῦ κάνει λόγο, γιατὶ θὰ τὸν πείραζε), ποὺ τὴν κρατοῦσε σύστηρά Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ κι ὅλες τὶς ἄλλες ήμέρες, ποὺ προβλέπουν τὰ τυπικὰ κι οἱ διατάξεις τῶν Πατέρων,—ώσπου νὰ καλλιτερέψει τὸ στομάχι του. «Πῶς νὰ καταλύσω γάλα ἡμέρα ποὺ εἶναι;» τοῦ εἶπε μὲ τὸ βαθύτατο παράπονο τῆς ἀκλόνητης θρησκολη-

ψίας του (ΒΚ 287, ΣΒΚ 81). Τή βελτίωση τῆς ύγειας του ἐκεῖνος τὴν περίμενε ἵσα-ἵσα ἀπ' τὴν ηγετεία, ἀπ' τὸ Θεό, ὅχι ἀπ' τοὺς γιατρούς καὶ τὶς ἀμαρτωλές δίαιτες τοῦ Νιρβάνα. Στὸ κρεββάτι περνᾶ τὴν Τετάρτη του μὲ ἔνα-δυὸ φασκόμηλα—σιωπᾶ καὶ ὑπομένει, σιωπᾶ μ' ἔγκαρπτέρηση καὶ θυμάται, μέσ' ἀπ' τὴν ἄχνα τοῦ ζεστοῦ, τὶς ρεμματιές καὶ τ' ἀκρογιάλια τῆς Σκιάθου καὶ τῆς νιότης του. Δόξα σοι δ Θεός!... ἐπισφραγίζει μ' ἐλπίδα κάθε ἔγνοια καὶ κάθε στέρηση τῆς ἀχάριστης ζωῆς του. 'Η σύλληψη τῆς Φόνισσας ἔγινε σὲ τέτοιες στιγμές ἀγωνίας, γράφτηκε δύμας καὶ ἐνορχηστρώθηκε τοπογραφικά καὶ ἡθογραφικά στὴ Σκιάθο, δπου ἔφυγε, ἀφοῦ πῆρε τὴν προκαταβολὴ δυδ-τριῶν συνεχειῶν της, ἀπ' τὰ Παναθήναια. 'Ἐπίσης δ Βλαχογιάννης τοῦ προμήθευε ἔργασία μεταφραστική, γιὰ νὰ τὴν κάνει, μὲ τὴν ὑπομονὴ του, παραθερίζοντας στὸ νησί.

56) 'Ο προστάτης του. Τώρα μόνο εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμὴ νὰ κάνω εἰδικὸ λόγο γιὰ τὸ Βλαχογιάννη, ποὺ στὴ βιογραφία τοῦ Ππδ. κατέχει σημαντικὴ καὶ πολὺ τιμητικὴ θέση. 'Ο Βλαχογιάννης πρωτογνώρισε τὸν Ππδ. ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐφημερίδας, δπου ἔργαζόταν ὡς διορθωτὴς στὸ Ἰδιο γραφεῖο, ποὺ ἦταν ἀντικρυστὰ τὰ τραπέζια τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ππδ. (ΣΒΒ 440). Κάποτε δ Βλαχογιάννης τοῦ ἔδωσε χειρόγραφο ἔνα πρωτόλειό του καὶ τὸ δέχτηκε μὲ χαρὰ κι ἱκανοποίησῃ, κι ἔτρεξε στὸν Καρκαβίτσα καὶ στὸ Μητσάκη καὶ τὸ ἐπαίνεσε (ΣΒΒ 447). 'Αργότερα πολλὲς φορὲς συναντήθηκε μὲ τὸν Ππδ. μᾶ ἡ στενώτερη γνωριμιά τους, ποὺ ἔφτασε νὰ πάρει τὴ μορφὴ ἀδερφικῆς φιλίας, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ 1901 καὶ πέρα, λιγούσς μῆνες πρὶν φύγει δ Ππδ. ἀποκαμψαμένος στὴ Σκιάθο. Εἴδαμε πόσο ἀπλησίαστος ἦταν δ Ππδ. ἀπὸ δλους τοὺς συγχρόνους λογίους. «Βράχος ἀζύγωτος καὶ μοναχικός...» καθὼς τὸν χαρακτηρίζει δ Ἰδιος δ Βλαχογιάννης. Μὰ τὰ χρόνια μαλακώνουν καὶ ἡμερεύουν τὶς ψυχές, τιθασσεύουν κάπως τὶς ἰδιοτροπίες. 'Ο Ππδ. ὅταν ξεφορτώθηκε τὴν τυραννικὴ δουλειά τοῦ ξενύχτη μεταφραστῆ, καὶ, παρ' ὅλη τὴ φτώχεια του, βρήκε κάποιαν ἀνάπαυση, ἄφηνε πολλὲς φορὲς τὰ ἀσκητικὰ του ἀναχωρητήρια στὸ Ψυρῆ, κι ἐρχόταν σὲ κάπως στενώτερη ἐπαφὴ μὲ τοὺς συναδέρφους του, ποὺ τὸν ἀγαπούσαν μέχρι λατρείας καὶ τὸν θαύμαζαν ἀνεπιφύλαχτα καὶ ἀποζητούσαν τὴν πολύτιμη κι ἀρχοντικὴ συντροφιά του. Συχνότερα τὸν βλέπουμε τώρα σὲ παρέες φιλολογικές, μᾶ συγκρατημένο καὶ συσταζούμενο, δπως πάντα, καὶ μ' ὥρισμένους λογίους, ὅχι δποιον τύχαινε. Σχέσεις φιλικὲς καὶ συναναστροφὴ εἶχε μὲ τὸν Καρκαβίτσα, ὃν καὶ δὲν ἔμενε μόνιμα στὴν Ἀθήνα, μὲ τὸ Μαλακάση, ποὺ ἀργότερα γίνεται φίλος καὶ σύντροφός του, μὲ τὸν Κοντυλάκη, τὸν Κ. Χατζόπουλο, τὸ Γρυπάρη, τὸ Νιρβάνα, ἀφήνει δύμας νὰ τὸν πλησιάσουν καὶ νὰ τοῦ κουβεντιάσουν καὶ ἄλλοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς, συνήθως οἱ περισσότεροι δημοτικιστές. 'Απ' δλους δύμας μόνο δ Βλαχογιάννης χάρηκε τὴν ἀληθινὴ φιλία τοῦ Ππδ. Ἡταν κάποια ἐκλεκτικὴ συγγένεια ἀνάμεσά τους. 'Ο ἀδρὸς κι αὐστηρὸς καὶ ἀντρίκιος χαρακτήρας τοῦ Βλαχογιάννη τράβηξε πολὺ γρήγορα τὴν προσοχὴ τοῦ Ππδ., ποὺ ἔβλεπε στὸ πρόσωπο τοῦ φίλου του τὸν ἀνυπόκριτο σεβασμὸ καὶ τὸ ἀνυστερόβουλο ἐνδιαφέρο. «Μονάχ

ΐσως, διηγεῖται ό Νιρβάνας (Ν 86), ό Βλαχογιάννης—πού ὅχι χωρὶς λόγο ό Ππδ. ἀγαποῦσε νὰ τὸν δνομάζει προστάτη του—μπορεῖ νὰ πῇ δτι ἔζησε μαζί του καὶ γνώρισε τὸν ἄνθρωπο, στὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς του καὶ τῆς ψυχολογίας του, ὅσο καὶ τὸν συγγραφέα. “Ολοὶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τὸν μαντεύαμε ἀπὸ τὰ σπάνια, ἀλλὰ τόσο συμπαθητικὰ φανερώματά του!...» Κατατρεγμένοι κι οἱ δυὸ στὸν πνευματικὸ ἀγῶνα συναδερφώθηκαν. Τὸν ἔβαλε καὶ σ' ἔνα διήγημά του μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «ὅ ἀγαπητός μου φίλος Β.», ἐνῶ τὸ Μαλακάση τὸν ξεχωρίζει μὲ τὸν τίτλο «ὅ εὐφύής φίλος μου Μ.» (Π 180). Εἶχε βαθμοὺς καὶ σκαλοπάτια ἡ φιλία του, — πολλὰ συρτάρια ἡ καρδιά του, ὃπου ἔβαζε ξεχωριστὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο. Στὰ γράμματά του προσφωνεῖ τὸ Βλαχογιάννη μὲ χαίδευτικὴ οἰκειότητα «ἀδελφὲ Γιαννάκη ἡ ἀδελφὲ Ἰωάννη» καὶ τὰ κλείνει μ' ἀδερφικὴ διαβεβαίωση φίλίας κι εὐχαρίστησης. «Σὲ ἀσπάζομαι ὁ σός» ἡ «Σὲ ἀσπάζομαι ἀδελφικά». Κάποια κοινὴ μοῖρα τοὺς ἔφερε κοντά, ὃστε μὲ τὸν καιρὸν ν' ἀγκαλιαστοῦν ψυχικά. Ο Ππδ. εἶχε ἀνάγκη καὶ βρῆκε τὴν προθυμία τοῦ Βλαχογιάννη καὶ τὴ δέχτηκε μὲ τὴ συγκατάβαση τοῦ ἡττημένου καὶ μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ φίλου, ποὺ μπροστά στὴν ἀγάπη βουβαίνεται κι ὑποχρεῖ ἡ περηφάνεια του. Ο Βλαχογιάννης πρόθυμα ἔτρεξε στὴ φωνὴ τοῦ Ππδ. μὰ δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ τὸν συντρέχει ἥθικά καὶ ὄλικά σὰν ἀδερφὸς καὶ σὰν πραγματικὸς κι ἀνυστερόβουλος φίλος(ΕΒΒ5).

57) Στὸ νησὶ. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1902, ἀναγκασμένος ἀπ' τὴ φτώχεια καὶ τὶς προτροπὲς τῶν φίλων τὸν, ἀποφασίζει νὰ τυπώσει μιὰ ἑκούσιη διηγημάτων του μὲ τὸν περιπετειώδη ἔκεινο τίτλο «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια» (βλ. σ. 65 καὶ 67), καὶ κυκλοφορεῖ μιὰν ἀγγελία περίεργη—μὰ τ' ἀφήνει ὅλα στὴ μέση, ἀναποδογυρίζει τὰ σχέδια καὶ φεύγει, ἀρχὲς Αὔγουστου (ΒΚ 283), σὰν κυνηγημένος στὸ νησὶ. Πάει ν' ἀναλάβει, νὰ ξεκουραστῇ. Μὲ δυσκολία ἔχοικονόμησε τὰ ναῦλα του. Ο Βλαχογιάννης τοῦδωσε μεταφραστικὴ ἐργασία μὲ προκαταβολὴ τῆς πληρωμῆς του. Ἀποχαιρετᾶ τοὺς φίλους του, μὰ κάθεται μιὰ βδομάδα ἀκόμα κρυμμένος, ὃσπου νὰ τακτοποιηθῇ (ΓΠ 183). Φτάνει στὸ νησὶ ἀποκαμμένος πάλι καὶ ἀπελπισμένος καὶ ἀρρωστος—μόλις εἶχε τελιώσει τὴ Φόνισσα, δόπου ἔχυσε τὴν πίκρα καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία, ποὺ τὸν κυβερνοῦσε. Τέσσερα περίπου χρόνια ἔχει νὰ χαρῇ τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια καὶ τὰ χερουβικὰ ψηλώματα τῆς «γενεθλίου νήσου», ποὺ τ' ἀποζητοῦσε καὶ τὰ λαχτάριζε, σὰ στέρηση ἀβάσταχτη μέσα στὶς τόσες στερήσεις τῆς ζωῆς του. «Ἡ ψυχὴ μου ἥτο πάντοτε πρὸς τὰ μέρη ἐκεῖνα, ἀν καὶ τὸν πλεῖστον χρόνον ἀπεδήμουν σωματικῶς καὶ ἐνθυμούμην κάποτε τὸν στίχον τοῦ Σκώτου ἀοιδοῦ: «*Ἡ καρδιά μου εἶναι στὰ ψηλώματα, ἡ καρδιά μου δὲν εἶν' ἐδώ ...*» (Γ 128). Στὸ περασμένο ταξίδι του, ποὺ πρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε στὰ 1897-1898, εἶχε καθίσει ἐνάμιση περίπου χρόνο. «Ἐπὶ τούτοις, σημειώνει, ἀπῆλθον εἰς τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς μου. Διέτριψα ἐκεῖ περὶ τοὺς 17 μῆνας. Ἐπέστρεψα εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ φθινόπωρον τοῦ μεθεπομένου ἐνιαυτοῦ...» (Π 125). Κι ἀλλοῦ θέλει νὰ δώσει κάποια τάξη καὶ ρυθμὸ στοὺς ἀχάρι-

στους γυρισμούς του, μάτιαν τόσο λίγοι καὶ τόσο ἀνεπάντεχοι κι ἀναγκαστικοὶ — ἔξη ταξίδια μέσα σὲ 22 χρόνια. «Πᾶσαν φοράν, γράφει, δταν ἐφθανα εἰς τὴν πατρίδα μου ἀνὰ πᾶν τρίτον ἢ τέταρτον ἔτος...» (Π 183). Τώρα ξαναβρίσκει πάλι τὸ νησί — κατατρεγμένος, μὲ χιονισμένα μαλλιά, μὲ κρύα καρδιά· «... καὶ τώρα, γράφει, μετὰ εὐκοσιν ἔτη, δταν ἥρχισα ἥδη νὰ φθίνω, ἀφοῦ κατὰ κόρων ἐγεύθην τῆς ζωῆς δλην τὴν τρύγα καὶ τὴν πικρίαν..». (Β 112). Καὶ βρίσκει τὸ φτωχὸ σπίτι τους χωρὶς κανένα στύλο, τὶς μαραμένες ἀδερφές του πεντάρφανες, νὰ τὸν δέχουνται ξαφνιασμένες, σὰν ἄγγελο παρηγοριῶν. «Ολα περνοῦν — σκιᾶς δναρ ἀνθρωπος! Ή καλή γρηά, ποὺ τοῦ ἔστερνε τὰ κυδώνια καὶ τὰ φερίκια καὶ τὰ ρουχικά καὶ τὰ μπλεχτά, περιμπλέκοντας κι ἔνα μέρος τῆς καρδιᾶς της μαζί, ἔχει κλείσει τὰ μάτια της, κι ἀναπαύεται δίπλα στὸν εἰρηνικὸ τάφο τοῦ πατέρα. Μὰ ἐλαφρὸς εἶναι ὁ πόνος καὶ ζεστὴ γίνεται ἡ πίκρα κάτ' ἀπ' τὸ θάλπος τῆς πατρικῆς γωνιᾶς. Οξωμάχος σὰ γυρίζει στὸ καλύβι ἀνεσάλνει καὶ ξαλαφρώνεται ἀπ' τὸ μόχθο τῆς ἡμέρας. Κι' ὁ Ππδ, γυρίζει πάντα σὰ ναυαγὸς καὶ σὰν δραπέτης φυλακῆς καὶ ὑστερα ἀπ' τὴν ἀσπλαχνιά τῆς ξενιτεῖας του εἶναι ἵκανδ καὶ τὸ τελευταῖο χαλίκι τοῦ νησιοῦ νὰ τοῦ χαρίσει ξαλάφωραση καὶ θέρμη. Σὰ μυθικὸς Ἀνταῖος καὶ τὸ χῶμα τοῦ νησιοῦ του νἀγγίσει, παίρνει νέες δυνάμεις, ἀνανεώνεται. Παρ' ὅλη ἀυτὰ ἡ φτώχεια τὸν κυνηγᾶ ἀλύπητα «στρίγγλα ἀσύνθετη», γιὰ νὰ μεταχειριστῶ πάλι ἔνα δικό του ἐπίθετο. Πήγε νὰ ξεκαλοκαριάσει στὸ νησί, μὰ ἔμπλεξε δλοχρονίς καὶ δὲν μπορεῖ, δὲν ἔχει τὰ μέσα νὰ φύγει. Καὶ σφίγγεται καὶ ὑποφέρει. Ἐκεῖ στὴν ἐρημιὰ χόρτασε τὸν ἀγέρα καὶ τὴ μοναξιά, μὰ δὲν τοὔρχεται ὅβιολο ἀπὸ πουθενά. Πολλὲς φορὲς βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ στερεῖται καὶ τὸ πιοτὸ καὶ τὸ τσιγάρο. Μαυρίζει τὸ μάτι του, τὸ θεριακλίκι θολῶνει τὴν ψυχὴ του. Εἶναι δεσμώτης τῆς φτώχειας. Ἀντικρύζει τὸ ἀδιέξοδο. Ποιός τὸ λογάριαζε, πῶς θὰ καταντοῦσε νὰ πληρώσει τόσο ἀκριβά τὴ μικρὴ ἀνακούφιση τοῦ νησιοῦ καὶ νὰ νοσταλγεῖ τὴν ἀχάριστη ζωὴ τῆς Ἀθήνας, κατάδικος μιᾶς ἀθλιότητας, ποὺ γινόταν βαρύτερη ἀνάμεσα σὲ γνωστοὺς καὶ φίλους καὶ συγγενεῖς! Στὴ Σκίαθο βρίσκεται κι ὁ Σωτήρης Οἰκονόμου, κι ἀλλοίμονο! ἔχουν οἱ πρόθυμοι συμβουλάτορες παράδειγμα γιὰ σύγκριση καὶ ταλανίζουν τὰ χάλια τοῦ ἀδικημένου κι ἀπρόκοφτου Ἀλεξαντρῆ. Μὰ τέτοια-τέτοια δὲν τὸν πειράζουν πιά, δὲν τὸν πικραίνουν δπως πρίν. Ο χρόνος ξερίζωσε παρόμοιες ἀδυναμίες, μάρανε τὶς παληὲς εὐαίσθησίες του. Κείνο ποὺ τὸν πειράζει εἶναι, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔξοικονομήσει τὶς ἀνάγκες του καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ του. Οἱ ἀδερφές του δυστυχοῦν καὶ... περιμένουν ἀπὸ κεῖνον. Κάτι κληρονομικὰ δικαιώματα, ποὺ εἶχε ἀπὸ ἔνα θεῖο του τὰ παράτησε, γιὰ ν' ἀποφύγει τὶς φασαρίες καὶ τὰ μαλλώματα. «... Εἶχα ἐγκαταλείψει τὰς ίδιας μου ὑποθέσεις, παραιτηθεὶς πρὸ πολλοῦ ἀπὸ πᾶν δικαιώματα κληρονομίας, ίδιοκτησίας κτλ.» (Π 183). «Ἐγὼ ἐκόλλησα, γράφει (ΓΠ 183) στὸ Βλαχογιάννη, ἔδω ἐν δυστυχίᾳ καὶ δὲν εἰξεύρω ἀν θὰ ἔλθω γρήγορα εἰς Ἀθήνας». Η φτώχεια του εἶναι τόση, ώστε δὲν ἔχει χρήματα νὰ

ταχυδρομήσει τὰ χειρόγραφα τοῦ Σπηλιάδη. Σ' αὐτή τὴν περίσταση, πολὺ ἔξυπηρετικός τοῦ φαίνεται ὁ Βλαχογιάννης. Τοῦ προμηθεύει μεταφραστική ἐργασία, τοῦ συστήνει συνεργασία σὲ περιοδικά κι ἐφημερίδες. Εἶναι ό ἀνταποκριτής του! Τοῦ γράφει μὲ θάρρος, τοῦ ἀναθέτει διάφορες δουλειές—τοῦ παραγγέλνει καὶ τοιγάρα «μισήν ὁκάν ψιλά' Ἀγρινίου, τοῦ Βάρκα» (ΓΠ 185), καὶ τὸ σπουδαιότερο, τοῦ ζητᾷ ἔξοικονόμηση ἔναντι τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας. Πρέπει νὰ μεταφραστῇ τὸ συντομώτερο ἡ πολυσέλιδη δίτομη 'Ιστορία τοῦ Γόρδωνα' ἡταν μιὰ ἑκδοτικὴ καὶ φιλολογικὴ προσπάθεια τοῦ Βλαχογιάννη, ποὺ βιάζει τὸν Ππδ. νὰ τὴν παραδώσει γρήγορα. Μὰ ἡ δουλειά εἶναι ὑπέρογκη καὶ μ' ὅλο τὸ στανιό του δὲν καταφέρνει νὰ τὴν ξεμπερδέψει στὴν ὥρα της. «Πέντε ἡμέρας ἔδοκίμασα τὸ σύστημα τῆς ὁκταώρου ἐργασίας μὲ σκοπὸν νὰ τελειώσω γρήγορα, ὅπως ζητεῖς. Ὁ λιχανὸς τῆς δεξιᾶς μου ἔχει δαρμούς καὶ πόνους καὶ τὰ δυό μου ἄλλα δάκτυλα πάσχουσι σκλήρυνσιν τοῦ δέρματος. 'Η μέση μου πονεῖ. "Ωστε ξανακύλησα πίσω εἰς τὴν πεντάρον"» (ΓΠ 187). Κάλους ἔκαναν τὰ χέρια του ἀπ' τὴν μισθωτὴ δουλειά τῆς βιοπάλης! Τοῦ ἀρέσει ὅμως ἡ ιστορία τοῦ Γόρδωνα καὶ δουλεύει μὲ κέφι (ΓΠ 185). Βγάζει στίβες τὰ χειρόγραφα,—ἀμέτρητα, ἐκατοσταριές. Δεκαπέντε σελίδες τυπωμένες μεταφράζει σὲ πέντε δρες. Καὶ μεταφράζει εύσυνείδητα. 'Η ἀγγλομάθειά του εἶναι ἀπέραντη, καὶ ἡ μεταφραστικὴ του πεῖρα καὶ ἡ ἐλληνομάθεια τοῦ εύκολούνει τὴν προκοπὴ τῆς δουλειᾶς. 'Ο Βλαχογιάννης εἶναι προθυμότατος. Τὸν νοιάζεται, τοῦ στέλνει χρήματα, τοῦ κάνει γρήγορα καὶ μὲ ίκανοποιητικὸ τρόπο δλες του τίς παραγγελίες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βολεύεται καὶ δὲν ἀποφασίζει νὰ φύγει ἀπ' τὸ νησί, παρ' ὅλο ποὺ τὸ ὑπόσχεται (ΓΠ 185). Δὲν τὸ κουνά!—ὅμως θυμάται τ' ἀγαπημένα λημέρια τοῦ Ψυρῆ, τὸ κοκκινέλι, τοὺς συμποτικούς φίλους, τοὺς φιλολογικούς θαυμαστές του, τίς ἀγρυπνίες, θυμάται τὴν ἀσπλαχνή 'Αθήνα, «ὅπου ἔκ διαλειμμάτων ἐπέρασε τὸ ἥμισυ περίπου τῆς ἀνωφελοῦς ζωῆς του...». Γράφει στὸ Βλαχογιάννη, πῶς θὰ κατεβῇ, μὰ τ' ἀφήνει γιὰ τὸ ἔρχόμενο καλοκαίρι: «Κατόπιν ὅταν μυρίσει καλοκαίρι, μπορεῖ κι ἔγαν ν' ἀξιωθῇ νὰ πατήσω εἰς τὰ ἐδάφη τῆς «παναρμονικότατης» (sic) 'Αθήνας. Κατόρθωσε νὰ στείλῃς δλίγα λεπτά ἐν τῷ μεταξύ.. καὶ μίαν ὁκᾶ σιγαρέττα...» (ΓΠ 185).

58) 'Η τρέλλα κι ό θάνατος του ἀδερφοῦ του.

"Ετσι περνᾶ τὸ χειμῶνα τοῦ 1903-1904 στὸ νησί, ἥσυχα, ἀναπαυμένα, ἀδέσμευτα, ξαπλωμένος στὸ ἀγαπημένο παραγώνι. Μὰ πρὶν βγῆ ὁ Φλεβάρης, ἀναπάντεχο, σὰν ἀστροπελέκι, τοῦ ἔρχεται τὸ ἀτύχημα τοῦ ἀδερφοῦ του καὶ τὸν ἀναστατώνει καὶ τὸν τρομάζει, κι ἀποσβολωμένο τὸν ἀναγκάζει νὰ πάρει τ' ἀνάπλαγα καὶ νὰ τρέξει μέσα στὴ βαρυχειμωνιά, μὲ τὸ στανιὸ ἔξοικονομῶντας ναῦλα καὶ ἔξοδα, στὴν Πορταριά, ὅπου ἔμενε φαμιλικῶς ὁ Γιώργης. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὸν πόνο καὶ τὴν τρομάρα ἐνὸς κλεισμένου κι εύαισθητου κι ἀδοκίμαστου ἀνθρώπου σὰν τὸν Ππδ. ἀπ' τὸ οἰκογενειακὸ αὐτὸ δυστύχημα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θλιβερώτερο καὶ σοβαρώτερο γεγονός τῆς κατατρεγμένης ζωῆς του, ποὺ πάλαιψε μὲ τὴ

φτώχεια μᾶς εἰρηνικά, καὶ δὲν δοκίμασε ὡς τώρα μανιασμένα χτυπήματα τῆς μοίρας. Ἡ ψυχή του, σὰν τρυφερὸς κλαδί, λύγισε ἀπό τὸ βάρος τοῦ πόνου. Ἐπ' τὴν περιπέτεια τοῦ ἀδερφοῦ του τὸ νευρικό του σύστημα ταράχτηκε σύρριζα κι ἀπό δῶ καὶ πέρα ἄσπρην ἥμέρα δὲν θὰ δῆ. Ἐπ' τὴν Πορταριά κουβάλησε δεμένο τὸν ἀδερφό του, ποὺ ἀσπλαχνα τὸν ἀπόλυταν ἀπ' τὴν θέση του, παρ' δλες τὶς προσπάθειες τοῦ Ππδ. νὰ τοῦ δώσουν ἀδριστή ἀναρρωτική ἄδεια. Μὲ συντομία τραγικῆς ἐγκαρτέρησης, γνωρίζει στὸ Βλαχογιάννη τὸ οἰκογενειακό του δυστύχημα: «Φίλτατε Γιάννη, τοῦ γράφει στὶς 17 Φεβρ. 1904, Γράφω ἐκ Βόλου, δπου εύρισκομαι (ἐπιστρέφων ἀπόψε εἰς Σκίαθον) συνεπείᾳ οἰκογενειακοῦ ἀτυχήματος. Ὁ ἀδελφός μου, ὁ ἐν Πορταριᾷ δημογραμματεύς, ἔπαθε τὰς φρένας, καὶ ἀνάρριπτος ἔγινα, διὰ τηλεγραφήματος τοῦ προϊσταμένου του Δημάρχου, τὴν ἡμέραν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς, δπως ἔλθω καὶ φροντίσω δι' αὐτόν. Ἐχει πέντε παιδιά...»! (ΓΠ 188). Τίποτε περισσότερο! — τὸ δρᾶμα μιλούσε μόνο του. Στὴ Σκίαθο παλεύει μὲ τὴν ἀρρώστια τοῦ ἀδερφοῦ του, τὸν φυλάγει, τὸν παραστέκει, τρομάζει ἀπ' τὶς φωνές του, τὸ σπίτι τους εἶναι ἀνάστατο, χάνει τὴν ἡσυχία του, τὸν ὅπνο του, ἀφήνει τὴν ἐπείγουσα μεταφραστικὴ ἔργασία του, μὰ βοηθεῖ ἡ χάρη τῆς Κονίστριας κι ὁ ἀδερφός σὲ δυό βδομάδες συνέρχεται καὶ φεύγει στὴν Πορταριά γιὰ νὰ ξαναπάρει τὴ θέση του. Μὰ δὲν τὰ κατάφερε, γιατὶ εἶχε διοριστῇ ἀλλος ἀντικαταστάτης του. «Δυστυχῶς ἔχασε τὴ θέση του, ἀπὸ σκληρότητα τοῦ προϊσταμένου του, δστὶς δὲν ἔκαμεν ὑπομονὴν νὰ τὸν οἰκονομήσῃ ἀκόμη δι' ὀλίγας ἐβδομάδας, ἔως νὰ ἰδῇ πῶς θὰ ἐπήγαινεν» (ΓΠ 189). Ἡ ἀποτυχία αὐτὴ ἐπιδεινώνει τὴν κατάστασή του. Γυρίζει φαμιλικῶς στὴ Σκίαθο καὶ σὲ λίγες μέρες ξανακυλᾶ μὲ χειρότερα συμπτώματα. Οἱ μέρες τῆς ἀνοιξης τοῦ 1904 εἶναι μαρτυρικές γιὰ τὸν Ππδ. Ἡ ἀρρώστια τοῦ ἀδερφοῦ του, ἡ φτώχεια του, τὸ βάρος τῶν δυό σπιτιῶν, ποὺ περιμένουν ἀπὸ κεῖνον, ἀλλὰ πρὸ παντὸς οἱ καθημερινὲς ψυχικές του δοκιμασίες. Ἡσυχία δὲν ἔχει. Μέρα νύχτα στὸ πόδι. Νὰ δουλέψει δὲν μπορεῖ. Ἐχει ἀκόμα ἀτέλιωτο τὸ Γόρδωνα (ΓΠ 189). Οἱ γυναῖκες κλαῖν, τὰ ἀνίψια του — σπαραχτικὰ ρημάδια δυστυχίας — τὸν πληγώνουν μὲ τὴ ζωντανὴ δρφάνια καὶ ἐγκατάλειψή τους. Σκέφτεται μιὰ στιγμὴ νὰ φύγει στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ μπορεῖ τουλάχιστο νὰ βοηθᾶ οἰκονομικὰ τὸ σπίτι του, «ὅπως ἥλθαν τὰ πράγματα ἐδῶ, ἔγω πρέπει νὰ ζητήσω ἔργασίαν ἔκει, νὰ εὑρῶ σχετικὴν ἡσυχίαν. Παρακαλῶ νὰ κοιτάξῃς εἰς τὴν Ἡμεροσίαν καὶ ἀλλοῦ, ἵσως μοῦ εὔρης θέσιν. Ἐν τῷ μεταξύ, μοῦ χρειάζονται ἀκόμη ὀλίγα λεπτά διὰ νὰ ξεκινήσω ἀποδῶ» (ΓΠ 189). Περνᾶ τὴ θλιβερώτερη πασχαλιά του — ἡ βδομάδα τῶν Παθῶν κι οἱ Γολγοθάδες ἥταν δική του κλήρα. Ὁ πόνος τὸν κάνει ἐρείπιο. Τὸν σταυρώνει, τὸν ἀφοπλίζει ἡ δυστυχία. Χτυπημένος ἀπ' δλες τὶς πλευρὲς βρίσκει ἀνακούφιση στοὺς ἔρημικοὺς περιπάτους, δπου ξετυλίγει τ' ἀτέλιωτα κουβάρια τῶν θλιβερῶν στοχασμῶν του. Θύμησες καὶ σκέψεις καὶ ρεμβασμοὶ, σὰ νεογέννητο σμάρι, τὸν περιτριγυρίζουν καὶ τὸν παραζαλίζουν. Στὸ συννεφιασμένο διήγημά του: Φλώρα ἢ Λάβρα (Π 151), ἐξωτερικεύει

μὲ διδιαμαρτύρητο σπαραγμὸς τὴν ψυχικὴν κατάστασην τῶν μαύρων ἐκείνων ἡμερῶν του, ποὺ χτύπησαν ἀνεπανόρθωτα τὴν ύγειαν του. Ἀνιστορεῖ τὸ δρόμο τῆς ζωῆς του, ἀνεβαίνει κατάκοπος στὶς ἡλιόλουστες κορφές τῶν παιδικῶν χρόνων. Καὶ μέσα στὸ σκοτάδι ποὺ ὀλούθη τὸν ζώνει, λαχταρᾶ τὴν φυσικὴν κι ἀνύποπτην ζωὴν τοῦ ξωμάχου. Παίζεται σιωπηλὸς δρᾶμα μέσα στὴν ψυχὴν τοῦ νοσταλγοῦ. Καλότυχοι οἱ βοσκοί, ποὺ ζοῦν ἡσυχα, μὲ τὴν μοῖραν τους, μέσα στὴν φύση! «Μονήρης, φεῦ! ἄεργος περιπατητής, μὲ ἀληθῆ συστολὴν καὶ ταπείνωσιν αἰσθάνεται ἔαυτὸν ἐκτοπισμένον εἰς τὴν ἑρμῆσαν, δπως καὶ εἰς τὴν πόλιν. Διατὶ νὰ μὴν εἶναι τις ζευγολάτης, γεωργός, ἡμεροδουλευτής; Ἄλλοι μονον, πολὺ ἀργά!..» (Π αὐτ.). «Ολα ἔχουν τελιώσει πιά! Ὁ κατήφορος τῆς ζωῆς ἀνοίγεται μπροστά του. Καὶ τὸν παίρνει μὲ στοχαστικὴν ὑποταγὴν. Μὰ τὸ φῶς δὲν ἔσβυσε. Παροδικὰ μόνο σύννεφα ἰσκιώνουν τὸν οὐρανὸν τῆς πίστης καὶ τῆς ἐλπίδας τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἡ ψυχὴ του ὑψώνεται σὰ ρόδο μέσα στὶς ἀγκαθερές φραγγὲς καὶ ἔχει φτερὰ καὶ πετᾶ στὰ φηλῷματα—πάνου ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη τραγώδια!

Ἡ κατάσταση τοῦ ἀδερφοῦ του χειροτερεύει. Οἱ γυναῖκες ἀνησυχοῦν. Τὸ σπίτι ὑποφέρει. Κι ἀφοῦ γύρισαν δλα τὰξ ἔωκκλήσια καὶ ζήτησαν τὴν συνδρομὴν δλων τῶν ἀγίων κι ἔκαναν δλες τὶς συνταγὲς καὶ τὰ γιατροσόφια τῶν μορφωμένων καὶ τῶν ἀπλῶν, ἀποφασίζουν νὰ προστρέξουν στὴ βοήθεια τῆς οἰκογενειακῆς τους θαυματουργῆς Κονίστριας. «Τὴν ἐπαύριον ἥτο Κυριακὴ τῶν Πατέρων, ἡ πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς [25 τοῦ Μάη]. Εἴχαμεν τάξιμον νὰ λειτουργήσωμεν τὴν Παναγίαν τὴν Κονίστριαν. Ἐκεῖ εἴχον ἀπέλθει ἀπὸ τῆς πρωΐας τοῦ Σαββάτου δύο ἀπὸ τὰς ἀδελφάς μου καὶ δ ἀτυχῆς δ μόνος ἀδελφός μου (ὅστις εἴχε πάθει ἀπὸ τριῶν μηνῶν ψυχικὸν νόσημα), μὲ τὴν γυναῖκα καὶ μὲ τ' ἀνήλικα τέκνα του...» (Π 154). Στὸ δμαδικὸ σύτὸ προσκύνημα, ἀνοιξιάτικο καὶ θλιβερό, γεμάτο ἀναζήτησην καὶ πόθο ψυχῆς, δ Ππδ. μάζεψε ἀγριολούλουδα καὶ στεφάνωσε τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τῆς Παναγιᾶς καὶ προσκύνησε καὶ παρακάλεσε καὶ τραβήχτηκε ὅστερα στὸ ἀναλόγι καὶ μελώδησε μὲ πάθος καὶ μὲ συντριβὴ τὸν πόνο του, σκαλώνοντας τὸ σπαραγμὸ τῆς καρδιᾶς του στὰ φτερά τῶν οὐράνιων τροπαριῶν τοῦ μικροῦ καὶ μεγάλου Παρακλητικοῦ Κανόνα, ο' ἔκεινα τὰ ὑπέροχα, σὲ ἥχο καὶ στίχο, δεχειλίσματα τῆς δοκιμασίας.

«Τῶν λυπηρῶν ἐπαγωγαὶ χειμάζουσι τὴν ταπειγήν μου ψυχὴν καὶ συμφορῶν γέφη τὴν ἐμὴν καλύπτουσι καρδίαιν Θεονύμφευτε, ἀλλ' ἡ φῶς τετοκυῖα, τὸ θεῖον καὶ προαιώνιον, λάμψον μοι τὸ φῶς τὸ χαρμόδυνον.

«Παθῶν μὲ ταράττουσι προσδολαί, πολλῆς ἀθυμίας ἐμπιπλῶσαί μου τὴν ψυχήν. Εἰρήνευσον, Κόρη, τῇ γαλήνῃ, τῇ τοῦ Υἱοῦ καὶ Θεοῦ σου, Πανάμωμε.

«Πάγτων θλιβομένων ἡ χαρὰ καὶ ἀδικουμένων προστάτις καὶ πενομένων τροφή, ξένων τε παράκλησις καὶ βακτηρία τυφλῶν, ἀσθενούντων ἐπίσκεψις, καταπονουμένων σκέψις καὶ ἀντίληψις καὶ δρφαγῶν βοηθός, Μῆτερ τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου, σὺ ὑπάρχεις. Ἀχραντε, σπεῦσον, δυσωποῦμεγ, ρύσασθαι τοὺς δούλους σου.

Λυρικώτερα καὶ παθητικώτερα δὲν πιστεύω νὰ ἔψαλε ποτές

του δ. Ππδ. 'Ο αβάσταχτος πόνος του ξαλαφρώθηκε μὲ τὴν προσευχὴν καὶ τὴν παράκλησην—στὴ λαμπηδόνα τῆς πίστης του. «Ἡ ἔμπνευσις αὕτη τῆς ἀπαισιοδοξίας, γράφει κάπου, ὥφείλετο εἰς σκοτεινὰ συναισθήματα. "Ημην δυστυχῆς ἐνδομύχως ἀπὸ θλιβερᾶς ἀφορμᾶς ἀφορώσας ἐμὲ καὶ τοὺς οἰκείους μου, τοὺς ὁποίους πιολὺ ἐπροσπάθουν νὰ λησμονῶ" (Π 154). Καὶ γιὰ νὰ βρῇ τὴν ἡσυχίαν του, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δουλέψει πνευματικὰ καὶ νὰ συνέρθει ψυχικά, μιὰ ποὺ ἔβλεπε πώς ἡ ἀρρώστια τοῦ Γιώργη εἶναι ἀγιάτρευτη καὶ θὰ βαστοῦσε πολύ, ἀναγκάζεται νὰ τραβηγχῇ ἀπ' τὸ σπίτι του καὶ νὰ νοικιάσει «ἔνα πυργάκι, ύψηλόν, ἀγναντερόν, μαγευτικόν» (ΓΠ 190). "Ετσι ἀναβάλλει πάλι τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Αθήνα καὶ γράφει στὸ Βλαχογιάννη νὰ τοῦ ἔξασφαλίσει συνεργασία στὶς ἐφημερίδες καὶ τὸν προσκαλεῖ γιὰ ἔξοχὴ στὸ νησί, παρακαλῶντας νὰ τοῦ φέρει καὶ τὸ Φίνλεϋ γιὰ νὰ τὸν μεταφράσει. Καὶ ἔξοικονομεῖ τὴ ζήση του μὲ τὰ λίγα ἐμβάσματα ποὺ τοῦ στέρενει δ. Βλαχογιάννης, πληρωμὴ γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Γόρδωνα καὶ ἄλλες πρωτότυπες συνεργασίες.

59) Στήν Αθήνα. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1904 ἀφήνει τοὺς δικούς του μέσα στὴ λύπη καὶ τὴ στενοχώρια καὶ κατεβαίνει, ὕστερα ἀπὸ δυόμιση περίπου χρόνων ἀπουσίᾳ, στὴν Αθήνα—«τὴν παναρμονικότατη...»! «Ἐφθασα, γράφει, εἰς τὰς Αθήνας, τὴν 28 'Οκτωβρίου» (Π 154). Πιάνεται μεταφραστὴς τῆς ἐπιφυλλίδας στὸ "Αστυ, μὰ παίρνει πολὺ λίγα κι ἀναγκάζεται νὰ σκορπᾷ διηγήματα, δπού εὕρισκε, γιὰ νὰ συμπληρώνει τὰ ἀτομικά ἔξοδά του. Οἱ ἀδερφές του ὑποφέρουν, μὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὶς βοηθήσει. Ντρέπεται, ἀγωνίζεται, κρυφοτρώγεται ἢ 'Αναγκάζεται νὰ μὴν ἀπαντᾶ στὰ γράμματα τῶν ἀδερφάδων του! Πληρώνεται μὲ δόσεις, «τὰ λεπτὰ ἀπ' δύλιγα-λίγα φθείρονται εἰς τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας». "Ετσι δὲν μπορεῖ νὰ συγκεντρώσει ἔνα ποσὸν γιὰ νὰ στείλει στὶς ἀδερφές του ἢ τουλάχιστο νὰ κάνει τὰ ναῦλα του καὶ νὰ φύγει πίσω στὸ νησί. Τοῦ γράφουν γιὰ τὸ Διαμάντη, τὸ μεγαλείτερο ἀνεψιό του καὶ τοὺς συστήνει νὰ τὸν βάλουν σὲ τέχνη. Δὲν θέλει νὰ τὸν πάρει στὸ λαϊμὸ του καὶ νὰ τὸν κάνει δυστυχισμένο γραμματάνθρωπο! "Εχει μπουχτίσει τὴ μιζέρια τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπ' δλες τὶς πλευρές. 'Η Χαρίκλεια ἀπελπισμένη ἀποφασίζει νὰ τραβηγχῇ σὲ μοναστήρι καὶ νὰ γίνει καλόγρηα.

«Ἐλαβα, τῆς γράφει στὶς 10 τοῦ Μάρτη 1905, καὶ τὴν ἀπὸ 7 Μαρτίου, ὡς καὶ τὰς πρὸ αὐτῆς. 'Απὸ ντροπὴν καὶ ἀγωνίαν δὲν σᾶς ἔγραψα. 'Ο μεγάλος καῦμὸς εἶναι ποὺ δὲν παίρνων λεπτά. 350 δραχμ. 4 1/2 μῆνες. Εἰ δὲ μῆ, θὰ σᾶς ἔστελνα νὰ τὰ οἰκονομῆται. 'Ησυχαστήρια, καὶ ἀν ὑπῆρχαν δλοῦδ, δὲν ἀρκοῦν διὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τόπου. Καθένας θέλει νὰ ξεφορτωθῇ τὸ βάρος του, ὁ ἀλλος εὔκολα δὲν τὸ φορτώνεται. Μήπως εἰς Σκίαθον δὲν υπάρχει μοναστήρι; 'Η αὐτὴ κατάστασις εἶναι καὶ ἀλλοῦ. Κουράγιο, ἔως νὰ δῶσῃ δ. Θεός νὰ οἰκονομήσω λεπτά...» (ΓΠ 192).

Καὶ μέσα στὸ μαράζι τῆς ζωῆς του, πλακώνει τὸ θλιβερὸ μήνυμα τοῦ ἀδερφοῦ του. Ξεκουράστηκε ἡ σκοτισμένη ψυχὴ τοῦ πολυτάραχου Γιώργη (τέλη τοῦ Απρίλη). 'Ο θάνατός του παρ' δλο ποὺ ἦταν λυτρωτικός, πληγώνει κατάκαρδα τὴν τρυφερὴ εὐαισθησία τοῦ Ππδ. κι ἔκει παράμερα στὴν ταβέρνα τοῦ Καχριμάνη βουρκωμένος ἀ-

ναλογίζεται τήθεση τῆς δρφανεμένης φαμίλιας του καὶ σπαράζει μέσα του, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συντρέξει. Στὸ Βλαχογιάννη, ποὺ τὸν εἶχε καλέσει κείνη τὴν ἡμέρα σὲ τραπέζι, γράφει μὲ χριστιανικὴ συντριβή. «Δὲν τρώγω κρέας σήμερα, καὶ Τετράδη, καὶ μοῦ ἥλιθεν ἡ εἰδησις τοῦ θανάτου τοῦ ἀτυχοῦς ἀδελφοῦ μου» (ΓΠ 193). Ἡταν ἔνα μνημόσυνο τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης του ἡ νηστεία ἑκείνη τῆς θλιβερῆς Τετάρτης (4 τοῦ Μάη). Στὴ μνήμη τοῦ ἀδερφοῦ του εἶναι ἀφειρωμένο τὸ σπαραχτικὸ διήγημά του Νεκράνθεμα (Π 154), ὃπου ἀνιστορεῖ τὶς μαύρες ἡμέρες τοῦ 1904 καὶ κλαίει τὸ χαμό τοῦ ἀδερφοῦ του καὶ τὴν ἀχαριστία τῆς δικῆς του μοίρας. «Καὶ ὀλίγας μῆνας ὕστερον, τὴν Δευτέραν τοῦ Πάσχα, λευκήν καὶ μυροβιολομσαν μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη», ἐσβύνετο, ἀφῆσας τόσην δράμνιαν ξοπίσω του, διαλαΐπεσσος ἀδελφός μου...» (Π αὐτ.).

60) Στή Δεξαμενή. Ἐργασία τακτικὴ δὲν βρίσκει. Μεροδούλια, μεροφάγια. Θέλει νὰ γυρίσει πάλι στὸ νησί. Πόση ἀπερισκεψία ἔκανε νὰ φύγει! Ἐκεῖ θὰ περνᾶ φθηνότερα, θὰ εἶναι μὲ τὶς ἀπελπισμένες ἀδερφές, θὰ ἔχει περιποίηση, θὰ ἐργάζεται ἀνετώτερα—τουλάχιστο δὲν θὰ πληρώνει νοίκι. Μὰ δύσκολα ἔρχεται καὶ δύσκολα φεύγει (ΓΠ 194). «Προσπαθῶ, γράφει, νὰ ἔξασφαλίσω μικράν ἄνεσιν, διὰ νὰ ἔλθω» (ΓΠ αὐτ.). Καὶ πάνου σ' αὐτὰ τὸν χτυπά ἀνεπάντεχο κακό καὶ τὸν καταδικάζει στὴ χειρότερη ἀθλιότητα. Παθαίνουν ἀπὸ παράλυση καὶ φοβερούς ρευματισμούς τὰ χέρια του καὶ τὰ πόδια του, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κινηθῇ ἀπ' τὸ κρεββάτι. Οἱ ἀποχειροβίωτος «συρράπτης ἐπιφυλλίδων» χάνει τὴ μοναδικὴ ἐλπίδα τῆς ζωῆς του—τὰ χέρια του! Πόση κατάρα καὶ ἀσπλαχνιά τύχης! Ἡ ἀρρώστια τὸν κάνει ν' ἀφήσει τὴν πέννανα ἔνα περίπου χρόνο (ΓΠ 194-5), ἀπὸ τὸ Μάρτη, ποὺ θάπιανε δουλειά στὸ "Αστυ, ὡς τὸν Αύγουστο. Οὕτε τὴν ύπογραφή του δὲν μπορεῖ νὰ βάλει. «Ἐξη-έφτα μῆνες τοῦ 1906 δὲν δημοσιεύει τίποτα. Σὰν κουφάρι ἐτοιμοθάνατο ρέβει σὲ μιάν ύγρὴ κι ἀνήλια τρώγλη τῆς φτωχογειτονιᾶς στὸ Ψυρῆ ("Αγιος Ἀθανάσιος) καὶ κλαίει τὴ μοῖρα του. Οἱ δράκος λύγισε πιὰ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Τὸ βασιλικὸ δρῦ κλονίστηκε καὶ ξαπλώθηκε «μέγα μεγαλωστὶ» καταγής. Καὶ ξεσπᾶ ἡ λιονταρίσια, ἡ ἀδάμαστη ψυχὴ του στὸ παράπονο καὶ στὴ σπαραχτικὴ διαμαρτυρία. «Φεῦ, στενάζει ἀναθυμούμενος τὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ του καὶ τὰ βάσανα τῆς ζωῆς του, τίς μοὶ δώσῃ ὕδωρ καὶ δάκρυα; Ἀπὸ τὸν τόπον ἐκείνον τῆς δοκιμασίας καὶ τὸν τόπον τῆς μικρᾶς ἀναψυχῆς [δηλ. τὴ Σκίαθο], ἥλθα εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης—ὅπου, ἀπὸ πολλοῦ σύρω τὸν σταυρόν μου, μὴ ἔχων πλέον δυνάμεις νὰ τὸν βαστάζω—εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν...» (Π 154). Ξεχείλισε διόνος του. Μαύρισαν τὰ μάτια του ἀπ' τὶς στενοχώριες. Εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς σπάνιες περιπτώσεις, ποὺ ἀκοῦμε μέσα στὸ ἔργο του τὴ φωνὴ τῆς διαμαρτυρίας. Τὴν πετροβιολά του! Καὶ τοῦτο μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε πόση ἥταν ἡ δυστυχία του. Χρωστοῦσε καὶ νοίκια, καὶ ἴσως νὰ τὸν στενοχωροῦσε ἡ σπιτονοικοκυρά του, γιατὶ τότε γράφει μὲ τὴν ἐπίδραση μιᾶς τέτοιας κατάστασης: «Ἄλλως τὰ περὶ ἔξωσεως ἐνοικιαστοῦ δὲν εἶχον κανονι-

σθῆ τότε, δπως σήμερον, καὶ ίκμάς φιλανθρωπίας, ἐσώζετο ἀκόμη εἰς τὸ βάθος μερικῶν καρδιῶν, παρὰ τῇ τάξει τῶν ίδιοκτητῶν» (Π 140). ‘Ο Βλαχογιάννης δὲν τὸν ἀφήνει. Εἶναι δὲ βοηθός ἄγγελος τῆς δυστυχίας του. Τρέχει, τὸν ἐνισχύει, τὸν παρηγορεῖ, τὸν νοιάζεται καὶ βλέποντας τὰ χάλια του, τὸν σηκώνει ἀπ’ τὸ μουχλιασμένο κελλὶ του καὶ τὸν κουβαλᾶ στὸ δωμάτιο του στὴ Δεξαμενή. Καὶ ἥταν ἄνοιξη τοῦ σωτηρίου ἔτους 1906 καὶ ἥταν ἀνοιξιάτικη ἡ Δεξαμενή κι ἀνοιξιάτικα τὰ κέφια τῶν λογίων, ποὺ εἶχαν ἑκεῖ στημένο τὸ λημέρι τους. Κι ἔτρεχαν κι ἔτρεχαν ὅλοι χάσκοντας ἀπ’ τὴν περιέργεια νὰ περιεργαστοῦν τὴ βασιλικὴ δρῦ τῆς περηφάνειας του, ποὺ στάλαζε «μάννα ζωῆς, δρόσον γλυκασμοῦ, μέλι τὸ ἔκ πέτρας», καὶ τώρα τὴν εἶχε σωριάσει σύξυλη δρόλαπας τῆς δυστυχίας. Κι ἔτρεξε κι ὁ Νιρβάνας λαχανιασμένος νὰ φωτογραφήσει καὶ ν’ ἀποθανατίσει τὰ χάλια του στὴ μνήμη τῶν γενεῶν καὶ γιὰ δόξα τῆς ρωμέϊκης κατάντιας! «‘Ο Ππδ., φωνάζει μ’ ἵερὴ ἀγανάκτηση δὲ Βλαχογιάννης, εἶχε κατανήσει τὸ περιέργο ψυχολογικὸ τέρας τῆς Δεξαμενῆς, ποὺ κάθε ἀνυπόμονος γραφιδάς, κάθε κριτικὸ χηνάρι ἐρχότανε νὰ ψηλαφήσει ἀπὸ κοντά, γιὰ νᾶχει ἔπειτα νὰ λέγει καὶ νὰ γράφει. “Οχι! ‘Ο Ππδ. δὲν ἥταν αὐτός. Οἱ περιέργοι θεατὲς ἐρείπιο εἶχανε γνωρίσει, ὅχι ἀκέριο πλάσμα τοῦ δημιουργοῦ. Τὸν παλαιὸ αὐτὸ ἄνθρωπο τὸν εἶχε τσακίσει, συντρίμι κατανήσει ἡ ἀλήτικη φτώχεια, ἡ ἔλλειψη δουλειᾶς καὶ τὸ πιοτό...» (ΕΠ σ’). ‘Η περισσότερη χρονικογραφία τῆς ζωῆς του ἀναφέρεται στὸν Ππδ. τῆς Δεξαμενῆς—τὸ ρημάδι δηλαδὴ τῆς φτώχειας, τῆς ἀρρώστιας καὶ τοῦ πιοτοῦ. Ἐκεῖ πλησίασαν τὸ δράκο τοῦ Ψυρῆ ὅλοι οἱ λόγιοι, κι ἔβγαλαν τ’ ἄχτι τους ἐπάνω στὸ πτῶμα του, μὲ τὰ ἀδιάκριτα κουβεντολόγια τους, καὶ τὶς ἀνησυχίες καὶ τὶς ἔρωτήσεις καὶ τὰ ψηλαφίσματά τους, ποὺ ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. πολὺ δύσυνηρά κι ἐνοχλητικά. “Ἄς εἶχε ἑκεῖνος τὴν ύγεια καὶ τὴν μπόρεσή του, ἄς εἶχε τουλάχιστο γερά τὰ ροζιασμένα ἀπ’ τὸν ἀγώνα τῆς πνευματικῆς βιοπάλης χέρια του, καὶ τοὺς κανόνιζε ἀπ’ τὸ κάστρο τῆς μοναξιῶν του! Μὰ εἶχε ξεπέσει—τὸν φαρμακώσαν τὰ δηλητήρια, τὸν ἔφαγαν οἱ στερήσεις, τὸν χαντάκωσε ἡ ἀρρώστια, τὸν διαφέντευε τὸ πάθος τοῦ πιοτοῦ καὶ τῆς νικοτίνης. Καὶ τὰ γεράματα πλάκωσαν πρώϊμα μ’ ὅλες τὶς νεροσυρμέτους καὶ καθὼς λεύκαναν τὰ μαλλιά του, ἔτσι ἡμέρεψαν καὶ τὴ ψυχή, ἀπαμβλύνοντας τὶς αἰχμές τῆς ἀκαταδεξιῶν καὶ περηφάνειας του. Καὶ πάλι μὴν πῆς, πῶς παραδόθηκε στὶς διαθέσεις τῶν ἐνοχλητικῶν θαυμαστῶν του. Συνθηκολόγησε μονάχα καὶ ἡμέρεψε κάπως ἡ πρωτινὴ ἀγριάδα του. Μὰ γιὰ νὰ τὸν πλησιάσεις, ἐπρεπε νὰ τὸ σκεφτῆς. Χρειοζόταν προετοιμασία ψυχική καὶ προσωπική. “Ἐπρεπε νὰ γίνεις ἀλλιώτικος, νὰ ζυγιάσεις καὶ τὸ ὄφος καὶ τὰ λόγια καὶ τὶς κινήσεις καὶ τοὺς τρόπους σου. Μόνο ἔτσι θὰ ἀξιωσουν τὸ λόγιο καὶ τὴν προσοχή του. Καὶ τοῦτο εἶναι ίδιαίτερα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ γόητρο τῆς προσωπικότητάς του. “Οσοι τὸν ἐνοχλούσαν εἶχαν στὸ βάθος ἀνυπόκριτο θαυμασμὸ κι ἀληθινὸ σεβασμὸ γιὰ τὸν ἀνθρωπὸ καὶ γιὰ τὸν τεχνίτη, τὸν ἀναζητοῦσαν γιὰ ίκανοποιήσουν μιὰ βαθύτερη ἐπιθυμία τους—τὴν ἐπιθυμία τῆς

ἐπαλήθευσης, ποὺ ξυπνᾶ μέσα μας κάθε μεγάλη φυσιογνωμία. 'Ο Ππδ. διαισθανόταν τὸ μεγαλεῖο του, μὰ ἡ φτώχεια καὶ ἡ συνήθεια τὸν εἶχαν καταντήσει τρομερὰ ύποψιάρη καὶ μυγιάγγιχτο, καὶ ἡ ἀρρώστια συδαύλισε τὶς ἴδιοτροπίες του. Γι' αὐτὸν καθόταν ἀποτραβηγμένος σὲ μιὰν ἄκρη τῆν πλατείας κι ἀφήνε νὰ τὸν πλησιάζουν μόνο οἱ προνομιούχοι φίλοι του, ποὺ πλήθαιναν καταπληκτικά αὐτὸν τὸν καιρό. Μὰ καὶ μ' ὅλο τὸν ξεπεσμό του εἶχε ἐπιβληθῆ σ' ὅλους ἐκεὶ πάνω παλαιούς καὶ νέους. **"Ηταν ἀπάτητο, ἀπαραβίαστο ἀπ' τὸν ὄχλο τὸ κάστρο του κι ἔδω!..."**

'Ο Ππδ., κατὰ τὸ Βάρναλη, συνήθιζε νὰ κάθεται ἔξω ἀπὸ τὸ καφενεῖο, στὸ πίσω μέρος, δίπλα στὸ μικρὸ παραθυράκι τοῦ τζακιοῦ. 'Απὸ τὸ παραθυράκι ἔπαιρνε τὸν καφέ του ἡ ζητοῦσε φωτιὰ ν' ἀνάψει τὸ τσιγάρο ἡ ζητοῦσε ἐφημερίδα. Μακρύα ἀπ' ὅλους τοὺς πελάτες, ἀπομονωμένος, σταύρωνε τὰ χέρια του, ἔγερνε δίπλα τὸ λερατικὸ κεφάλι του καὶ βυθίζοτανε στὰ δημηουργικὰ του ὀνειροπολῆματα, —στὴν πραγματικὴ ζωὴ του. 'Απόφευγε καὶ νὰ κοιτάει τὸν κόσμο... Αὐτὸς λοιπὸν ὁ φτωχικός, ὁ φοβισμένος, ὁ ἀμίλητος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, μᾶς εἶχε ἐπιβάλει τὸ σεβασμό, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε. "Οταν αὐτὸς καθότανε πέρα τῇ διάβαζε, ή φωνακλάδικη κι ἀσεβέστατη παρέα μας χαμήλωνε τὸν τόνο, γιὰ νὰ μὴ τὸν ἀνησυχήσει..." (ΣΒΒ 452).

61) 'Ο Πρόεδρος. Μόνο ὁ Πρόεδρος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ πλησιάζει σ' ὅποιαδήποτε ὥρα τὸν ἀπομόναχο Ππδ. νὰ τοῦ κουβεντιάζει ἐλεύθερα καὶ ν' ἀξιώνεται τὴν προσοχὴ καὶ τὸ συγκαταβατικό του χαμόγελο. Καὶ λεγόταν Πρόεδρος ἔνας ἀμαξᾶς κοντόχοντρος μὲ ποδήματα καὶ μπαστούνι, μὲ βλέμμα ποὺ στάλαζε τιμιότητα, καὶ περιφρονοῦσε καὶ κορόϊδευε τὰ πάντα, μισάνθρωπος κι ἀπαισιόδοξος, σὰν τὸν Ππδ.—ὁ κύρ-Στέφανος (ΣΒΒ 452). Μὲ τὸ μαγνήτη ἔκλεκτικῆς θαρρεῖς συγγένειας εἶχε συναδερφωθῆ ὁ Ππδ. μὲ τὸν περίεργο αὐτὸν τύπο τῆς Δεξαμενῆς κι ἔστεργε τὴ συναναστροφὴ καὶ τὴ φιλοξενία του. 'Ο Νιρβάνας τὸν βρῆκε κάποτε μὲ τὸν Πρόεδρο καὶ σηκώθηκε καὶ τὸν σύστησε μὲ ἐπίσημο ὕφος, τρομάζοντας μήπως ἀψηφήσει καὶ δὲν φερθῆ, ὅπως ἔπρεπε, στὸν ἐντιμότατο φίλο του: «Τοῦ λόγου του ἀπὸ δῶ εἶναι στωϊκὸς φιλόσοφος. Μᾶς λέει πολλὰ ὡραῖα πράγματα». Καὶ προσθέτει ὁ Νιρβάνας «"Ητανε σὰ νὰ μοῦλεγε, μὴ μὲ προσέξης ἐμένα. Πρόσεξε τὸ στωϊκὸ φιλόσοφο..."» (Ν 90).

«Τὶς Κυριακές καὶ τὶς μεγάλες γιορτάδες, ἀπομνημονεύει ὁ Βάρναλης, ὁ Ππδ. πήγαινε πρωὶ-πρωὶ σιὸν "Αγιο 'Ελισσαῖο... Τὴ Μεγάλη Βδομάδα τόνε χάναμε. Ἐχτελούσε στὴν ἐντέλεια ὅλα τὰ χριστιανικά του χρέη... Μὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, κατὰ τὸ μεσημέρι, ὁ κύρ-Στέφανος ἐρχότανε στὸ καφενεῖο καὶ τὸν ἔπαιρνε στὸ σπίτι του νὰ φᾶνε τὸ πασχαλινὸ ἀρνί. Κατηφορίζανε κι οἱ δυο τὸ λόφο, ὁ ἔνας μὲ σκυμένο τὸ κεφάλι κι ὁ ὄλος μὲ τὴν ἀλύγιστη περπατησία του..."» (ΣΒΒ 452). Δυο φορές ἔφαγε Πάσχα στὸ σπίτι τοῦ κύρ-Στέφανου. Καὶ στὴ Σκίαθο δταν ἔψυγε, δὲν τὸν ἔχεισε, "...παρακαλῶ, εἰπὲ (γράφει στὸ Βλαχογάλλη), ἔγκαρδίους ἀσπασμούς εἰς τὸν κύρ-Στέφανον, τὸν Πρόεδρον. 'Ενθυμούμα τὴν φιλοξενίαν του καὶ τὴν μεγαλοψυχίαν του καὶ τὴν καλόκαρδον εὐθυμίαν του, αὐτὰς τὰς ἡμέρας. Δύο Πάσχα ἔκαμα στὸ σπίτι του» (ΓΠ 207). Μὰ καὶ σὲ διήγημά του ἀπαθανάτισε τὴ φιλοξενία καὶ τὴ προσωπικότητα τοῦ στωϊκοῦ φίλου του. «Μὲ εἶχε καλέσει, γράφει, διγενναῖος φίλος μου, ὁ κύρ-Στέφανος Μ. εἰς τὴν οἰκίαν του τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, διὰ νὰ συμφάγωμεν τὴν δράσαν τοῦ προγεύματος περὶ τὰς δέκα, ἀπὸ συγκατάβασιν καὶ εὐσπλαγχνίσαν, διὰ νὰ κάμω καὶ ἔγω, μετὰ τόσα χρόνια, Πάσχα οἰκιακά, ὡς ἔρημος καὶ ἔνος στὰ ξένα. Εὔχαρι καὶ θαλπεροῦ ἦτο τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας του...» (ΙΑ 92). Στὰ πλούσια γεύματα τοῦ Πρόε-

δρου δ Ππδ. ἀφοῦ ἔκανε δλες τὶς ἐπιτραπέζιες προσευχές κι ἔτρωγε καὶ τραβοῦσε μιὰ κούπα ρετσίνα «ἀμυστί» (ΣΒΒ 452), εὔρισκε τὸ κέφι τῶν κακοροιζικῶν γερατεών του κι ἔψελνε μὲ πάθος, ὥστε, καθὼς ὁ Ἰδιος ἀναφέρει, νὰ συγκινεῖ μὲ τ' ἀναστάσιμα μελωδήματά του καὶ τὴ μικρὴ Τοτώ, τὴν ἑγονὴ τοῦ Πρόδερου, ὅπως μάγευε καὶ τὴν Ἀγγελικούλα τοῦ Μπούκη (ΙΑ 93, βλ. καὶ σελ. 163). Γιατὶ λοιπὸν νὰ μὴν εὕρισκε εὐχαριστηση στὴ συναναστροφὴ ἐνδὸς ἀρχοντικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁ κύρ-Στέφανος, ποὺ ἦταν ἀπόμαχος τῆς τίμιας βιοπάλης, κι εἶχε δημηιουργήσει μιὰ ζηλευτὴ οἰκογένεια, κι εἶχε τὴν πεῖρα καὶ τὴν εἰλικρίνεια τῶν φυσικῶν ἀνθρώπων; Ὁ στωκισμός, οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία, ἡ μισανθρωπία τέλος τοῦ Στέφανου, εὔρισκαν ἀνταπόκριση στὴ ψυχὴ τοῦ πυρωνιστῆ λογογράφου. Κι ὁ κύρ-Στέφανος διαισθανόταν τὸ μεγαλεῖο τῶν φίλους του καὶ κρατοῦσε προσεχτικά σὰν ἄγιο δισκοπότηρο τὴν ἀκριβῆ του ἐμπιστοσύνη, διαπιστώνοντας κάθε μέρα πόσο περιζήτητος ἦταν καὶ πόση τιμὴ ἀντανακλοῦσε καὶ στὸν ἀσημὸν ἔαυτὸ του ἀπ' τὴν συντροφιὰ του μὲ τὸν Ππδ.

Μὰ δὲν ἦταν μόνο ὁ Πρόδερος, ποὺ θυμόταν τὶς σκόλες τὸν Ππδ. Ὁ Ήταν κι ὁ Μπούκης κι οἱ συναγυρυπνιστὲς κι ὁ Ποριώτης, ποὺ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ φιλέψει τὸν Ππδ. στὸ σπίτι του στὰ Πατήσια (ΓΠ 206), κι ὁ «ἀφεντάνθρωπος» ὁ κύρ-Ἀντώνης, ἔμπορος ἀρχαιοτήτων καὶ πολὺ σχετικός μὲ τὸν Ππδ. (ΓΠ 209), πού, φαίνεται, τοῦ στάθηκε χρήσιμος σὲ πολλὲς περιστάσεις. Ἡ τακτικὴ του παρέα εἶναι ὁ Βλαχογιάννης κι ὁ Μαλακάσης, ποὺ δέχεται μὲ ἄκραν ἐμπιστοσύνη τὰ καλέσματα καὶ τὶς συμποτικὲς γενναιοδωρίες τους. Στὴ Δεξαμενὴ γνώρισαν καὶ πλησίασαν καὶ κρατοῦν τὴν ἀνάμνηση τοῦ Ππδ. οἱ περισσότεροι λόγιοι τῆς ἐποχῆς—παληοὶ καὶ νεώτεροι, ὁ Κόκκινος ὁ Μελᾶς, ὁ Βάρναλης, ὁ Βέης, ὁ Βαρλέντης, ὁ Σπανδωνῆς, ὁ Σκίπιης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ποὺ ἔγραψαν σχετικὰ χρονικὰ κι ἀνέκδοτα τῆς γνωριμιᾶς τους. Καθόταν ἀμιλητος, μὰ πρόσεχε στὰ λόγια καὶ στὶς συζητήσεις. «Ἐτσι δταν ὁ Ν. Βέης, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1907, γυρισμένος ἀπ' τὶς καρποφόρες ἐπιστημονικὲς ἔρευνές του στὸ Μυστρᾶ, διηγόταν στοὺς φίλους τὶς ἐντυπώσεις του, ὁ Ππδ. «διέκοψε πρὸς στιγμὴν τὴν σιωπὴν του καὶ ἀνεφώνησε: «κι ἔγῳ ἀπὸ τὴν μακαρίτισσαν τὴν μητέρα μου, ποὺ ἦτο τὸ γένος Μωραΐτη, κρατῶ ἀπὸ τὸν Μυστρᾶν» (ΣΒΚ 70). Ἡ χρυσῆ σιωπὴ του γινόταν τότε γοητεία καὶ θησαυρὸς καὶ τὰ ἄχρωμα κι ἀσθενικὰ λόγια του ἔπεφταν ἀκριβά καὶ λαχταριστὰ σὰ φλουριά, ποὺ τὰ μετρᾶς στὰ χέρια σου καὶ τὰ χαίρεσαι καὶ δὲν τὰ χορταίνεις. «Ἐπιανε τόπο καὶ τυπωνόταν ἀξέγραφη στὸ μυαλὸ τοῦ συνομιλητῆ κάθε κουβέντα του, γιατὶ ἔβγαινε ἀπὸ πηγὲς ψυχικῆς ἐμβρίθειας καὶ πνευματικῆς περίσσειας.

62) Στὸ σπίτι τῆς *Μαρουδιᾶς*. Λίγο καὶρο φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸ Βλαχογιάννη. «Ο Ππδ. ἦταν ἀλλιώτικα συνηθισμένος. Τσαπατσούλης, ἄρρωστος, μποέμ, μπεκρῆς εἶχε τὶς ἐπιβρύνσεις του, ποὺ δύσκολα μποροῦσε νὰ τὶς ὑποφέρει ἀνθρωπος. Γι αὐτὸ κουβαλιέται σὲ Ιδιαίτερο δωμάτιο—τὸ στερνὸ καὶ μοιραῖο ἀπ' τὰ ἔρημητηρια τῆς Ἀθήνας, στὸ σπίτι τῆς Μαρουδιᾶς, ποὺ κι αὐτὴν καὶ τὴ ψυχοπαίδα τῆς καὶ τὶς περιπέτειες του μὲ τοὺς σκύλλους καὶ τὶς γυναῖκες τῆς φτωχογειτονιᾶς, μᾶς τὶς ζωγραφίζει στὴν ἀττιτλη αὐτοβιογραφικὴ σελίδα τῆς ζωῆς του, ποὺ δημοσιεύτηκε μόνο στὸ 1925 καὶ τὴ ξεχωρίσαμε μὲ τὸν τίτλο «Ψυχοπαίδα» (Π 180). «Μικρουλάκι, χαμηλὸ-χαμηλό, στενό, ἔχει ὅψη κελλιοῦ...—ἔνα τό-

σο δὰ παραθυράκι τὸ φωτίζει» (BK 482). Ἡ καινούρια τρώγλη ἔχει τὸ προτέρημα τῆς μοναξιᾶς καὶ τοῦ καθαροῦ ἀγέρα. Τὴν ἀποθανάτισε κι αὐτὴ σ' ἔνα διήγημά του: «ἡ μικρὴ κάμαρα ἦτο ἐξάρτημα ἰδιόρρυθμον οἰκοδομῆς, ἵσογειον, ὡς ἐννέα τετραγωνικῶν πήχεων τὸ στένος...» (Π 180).

«Παρεπίδημος, γράφει ὁ Ὀδίος, ἥμουν τὸν καιρὸν ἑκεῖνον εἰς τοὺς λόφους τῆς Δεξαμενῆς, εἰς τὸν Λυκαβηττοῦ τὰ κράσπεδα. Στρατηγοί, καθηγηταί, δικηγόροι [=λόγιοι] ἐσύχναζον, αἰσθηματικοὶ διμιλίαι ἐγίνοντο... λοῦστροι διεκωμῷδουν πτωχοὺς καὶ πλάνητας δυστυχεῖς. Δύο μεγάλοι σκύλοι ἔγαγυζαν δπισθεν τοῦ μακροῦ καταλύματος, συνεχομένου μὲ μίαν μάνδραν καὶ χαμηλὴν οἰκίαν, ἔχουσαν τὴν εἶσοδον πρὸς τὸν δρομίσκον, δι' οὗ ἀνηρχόμην ἔγῳ εἰς τὸ μικρὸν κελλίον μου... Ἀπευρόμην δροσίσθιν ἐνωρίς, περὶ τὴν ἐνδεκάτην τὸ θέρος, τὸν χειμῶνα πρὸ τῆς δεκάτης ὥρας». Κάθε βράδη θάβρισε τὶς γειτόνισσες στὸ δρόμο καὶ θάψιθύριζε μὲ στανὸ δ τὴν καλησπέρα του. «Θά εἰπῆτε πρὸς τί νὰ λέγω καλησπέρα. Ἐξ ἀνάγκης, φεῦ, διότι δρόμος ἦτο τόσον στενὸς ὡς δύο μέτρων πλάτος καὶ ἑκεῖθεν ἔχασκε κρημνός... Λοιπὸν ἔπειτε η νὰ μὴ ἐπανέλθω οἰκαδε ἢ ν' ἀποφασίσω νὰ πέσω εἰς τὸν κρημνόν ἢ νὰ χαρετήσω τὶς γειτόνισσες». «Οταν ἔβρεχε «ἔπλεον ἐπὶ πέντε ἢ ἔξι ὥρας εἰς τὸν λιμνάζοντα χειμαρρον. Πλὴν δόξα τῷ Θεῷ δὲν συνέβη νὰ πέσῃ δλὴ ἡ ὄροφη διὰ νυκτὸς πέραν τοῦ προσκεφάλου μου, ὅπως τὸ εἶχον πάθει μίαν φοράν, τρία ἢ τέσσερα ἔτη πρὶν, εἰς ἔνα δρόμον τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἐκεῖθεν τοῦ Ψυρῆ, νομίζω ἐπιγράφεται ὁδὸς Ἀριστοφάνους» (Π 180). Ἡ σπιτονοικοκυρά του «Μαρία Σ. ἐκ Καρυστίας» τίμια καὶ μεγαλόψυχη (Π 180), τὸν περιποιόταν καὶ κάποτε ποὺ ἡταν νηστικὸς τοῦ πῆγε καὶ φαγυτό, ποὺ τὸ δέκτηκε μὲ δυσκολία, μὰ δὲν τ' ἀπογύρισε. «Νᾶξερες, εἶπε, τί χρῆμα ἔωδεψα ἔγῳ...»! (BK 482). «Ἐκλαγε τὰ χάλια του!...

63) Οι δύο κόσμοι. Ἡ Μαρουδιά, ὡς τὰ στερνὰ χρόνια, θυμόταν τὸν Ππδ., νὰ γυρίζει στὸ κελλί του ἀπ' τὶς δλονυκτίες. Κι δ Ὀδίος διεκτραγωδεῖ τὶς περιπέτειές του μὲ τοὺς σκύλους τῆς μάντρας, ποὺ τοῦ ριχνόταν σὰ λυσσασμένοι καὶ τάραζαν βανδαλικὰ τὴν κρουσταλλένια ἡσυχία τῆς αὐγῆς καὶ τῆς ψυχῆς, ἀνέλπιστοι ἐπιδρομεῖς, ποὺ ξέσκιζαν καὶ ποδοπατοῦσαν τοὺς πρωτινούς του ρεμβασμοὺς καὶ ξεσήκωναν τὸν κόσμο «καὶ δταν ἐπήγαινα καὶ δταν ἐνίστε ἐπέστρεφα τὴν αὐγὴν εἰς τὴν οἰκίαν, δπότε ἐξημέρωνεν ἐօρτῃ καὶ εἶχα ἀγρυπνήσει τὴν νύκτα, ἐν θρησκευτικῇ συνάξει, εἰς τὸν Ἀγιον Ἐλισσαῖον: τοὺς εἶχε ἀγριεύσει διὰ τῆς ράβδου του δ ἀγαπητὸς φίλοις μου Β[λαχογιάννης], δστις ἥθελε νὰ ἐπιβάλῃ πειθαρχίαν εἰς τοὺς σκύλους...»! (Π 180). Μὰ ποιὸς ἦταν ἑκεῖνος ποὺ μὲ τὸ ραβδὶ του θ' ἀγρίευε καὶ θὰ ποιδευε κάπως τοὺς πινευματικοὺς καὶ κοσμικοὺς κύκλους τῆς Δεξαμενῆς, ποὺ εἶχαν καταντῆσει γιὰ τὸν Ππδ. ἀνυπόφεροι; Ποιὸς θὰ σταματοῦσε τὶς ἐπιδρομές τῶν ψευτονεωτεριστῶν ἐνάντια στὰ τιμιώτερα τῆς ψυχῆς του, ποὺ τοῦ κόστιζαν πολὺ περισσότερο ἀπ' τὶς ἐπιθέσεις τῶν σκύλων καὶ τὸν πλήγωναν κατάκαρδα μέσα στὸν τόσο ξεπεσμό του; Ποιὸς θὰ σήκωνε φραγμό, ποιὸς θὰ ἔβαζε φύμωτρο σιωπῆς κι ἀξιοπρέπειας στὴ νέα γενεά, ποὺ ξεχαλινωμένη ἀσχημονοῦσε κατὰ τὸ χειρότερο τρόπο μπροστά στὰ παρθενικὰ μάτια τοῦ ρεμβαστικοῦ πρεσβύτη, καὶ τοῦ στεροῦσε τὸ μόνον ἀγαθό, ποὺ τοῦ ἔμεινε στὴν ἀχάριστη ζωὴ του—τὴν ἡσυχία τῆς ψυχῆς; Σὰ νὰ μὴν τοῦ ἔφταναν οἱ τόσες στεναχώριες, καταδικάστηκε ἑκεῖ στὰ ψηλώματα τῆς Δεξαμενῆς στὸ χειρότερο μαρτύριο, ποὺ μποροῦσε νὰ σταθῇ σ' ἄνθρωπο τῆς δικῆς του ἀνα-

τροφής. Σηκώνοντας «καρτερικώς τὸ ἄχθος τῶν ἀτυχημάτων του» (ΙΓ 6), περιφέροντας ἐκεῖ στὰ τραπεζάκια τῆς πλατείας τὰ χαλάσματα τῶν γκρεμισμένων γηρατειῶν του, πολεμῶντας μὲ τὰ δόντια νὰ σώσει σπειρό-σπειρὶ τὴν περηφάνεια του καὶ νὰ σταθῇ ψηλότερα ἀπ' τὸν οἶκο τῶν φίλων του, ἀεργος, ἀνάπηρος, ἄρρωστος, χτυπημένος, λυπημένος, βαρύθυμος, ἥταν ἀναγκασμένος ἀκόμα νὰ κυλιέται μέσα σ' ἔνα περιβάλλον, ποὺ ἔπινε τὴ ψυχὴ του καὶ τὸν πείραζε κατάκαρδα. "Ορνια λογίς-λογίς χυμούσαν καὶ σπάραζαν καὶ μάτωναν τὰ σπλάχνα τοῦ νοσταλγοῦ, ποὺ ἡ Μοῖρα, σὰν Προμηθέα θαρρεῖς, τὸν εἶχε καρφώσει στοὺς βράχους τοῦ Λυκαβηττοῦ. Κι αὐτὸς δὲν ἔλεγε νὰ μετανοίωσει ἢ νὰ παραδοθῇ, παρὰ ἀγωνιζόταν ἔγκαρτερικὰ νὰ σώσει τοὺς Ἱεροὺς χώρους τῆς ψυχῆς ἀπ' τὸ μόλυσμα καὶ τὴ ξετσιπωσιὰ τοῦ πλήθους. Δὲν ὑπάρχει ἔδω τίποτε τὸ ποιητικὸ ἢ τὸ ὑπερβολικό! Εἶναι ἡ σωστὴ ιστορία τῆς ψυχῆς του, ποὺ ἔφτασε στὸν τραγικώτερό της σταθμό. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὸ ἀνομολόγητο μαρτύριο ἐνὸς δυστυχισμένου ἀνθρώπου, ποὺ πέρασε δλητὴ τὴ ζωὴ του μέσα στὴ σιωπὴ καὶ στὴ μόνωση, καὶ μαζὶ μὲ τ' ἄλλα χτυπήματά της τὸν ἔρριξε ἡ μοῖρα μέσα στὴ χλασοὴ τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸ ξεδομό τοῦ ὄχλου. Ἡταν ἐκεῖ στὰ ψηλώματα τῆς Δεξαμενῆς, στὸ καφενεῖο, ποὺ μ' ὅλη τῆς τύχης τὴν εἰρωνία, εἶχε τὴν ἐπιγραφὴ «Ἡ Τέρψις», δπου τὸν ἀνέβασε δ Βλαχογιάννης ἐρείπιο πιά, ἄλλος κόσμος, πολὺ διαφορετικός, πολὺ παράξενος γιὰ τὸν ἐρημίτη τοῦ Ψυρῆ. Ποῦ νὰ παρακολουθήσει τὸ ρυθμὸ τῆς νέας γενεᾶς, πῶς νὰ προσανατολιστῇ μὲ τὸ ψυχικὸν ἀέρα μιᾶς ἐποχῆς κακοπαθημένης κι ἀδικημένης, ποὺ μόλις ξύπνησε ἀπ' τὴν καταστροφὴ καὶ τὸ ξεπεσμὸ τοῦ 97, ἔχασε τὰ νερά της καὶ ζητῶντας τόπο νὰ σταθῇ καὶ δέντρο ν' ἀκκουμπήσει παραπλανήθηκε στὶς Σαχάρες τὶς ψυχῆς, ξελογιάστηκε ἀπὸ τὰ κλεφτοφάναρα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, χτυπήθηκε ἀπ' τὴ χειρότερη ἄρρωστια γιὰ ἔνα μικρὸ τόπο καὶ γιὰ μιὰ στενὴ καὶ φτωχὴ πνευματικὴ ζωὴ, τὴν ἐπιδημία τοῦ μοντερνισμοῦ καὶ τῆς ξενομανίας. Εἶναι ἀλήθεια πολὺ σπαραχτικὸ τὸ δράμα τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης γενεᾶς, δπου κατεβάζουν τὶς ρίζες καὶ τὶς αἰτίες τους πολλές ἀθλιότητες τῆς κατοπινῆς, μὰ καὶ σημερινῆς ἀκόμα, πνευματικῆς ζωῆς, δπως πολὺ σπαραχτικὴ εἶναι κι ἡ καταδίκη τοῦ Ππδ., ποὺ ἀποξενωμένος ἀντιπροσώπευε ἔνα κόσμο, ποὺ εἶχε σύβουσει πιά. Κλείνει πραγματικὰ κάποιο βαθύτατο συμβολισμὸ τὸν ἀνέβασμα τοῦ Ππδ. στὴ Δεξαμενή, γιατὶ ἐκεῖ στὴν πλατεά συναντήθηκαν δυὸ κόσμοι, ὅχι γιὰ νὰ συναγροικηθοῦν, μὰ γιὰ νὰ κάνουν τὸν τελειωτικὸ τους χωρισμό, ποὺ ἔμελλε νὰ μᾶς στοιχίσει ἀφάνταστα. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς κόσμους αὐτοὺς ἥταν κυρίως ψυχική, γι αὐτὸ οὔτε δ Ππδ. ἐννοούσε τοὺς γύρω του φιλολογικοὺς κύκλους, οὔτε αὐτοὶ ἔνοιωθαν κανένα δεσμὸ μὲ τὸν Ππδ. Τὸ συνδετικὸ νῆμα εἶχε ἀνεπανόρθωτα κοπῆ. Ἡ νέα γενεά, ἀναγκασμένη νὰ ξεπλύνει ἀμαρτίες καὶ λάθη τῆς προγενέστερης, ἀπαρνήθηκε περιφρονητικά, ἀποξενώθηκε ἔγως-ιστικὰ ἀπ' τὴν παράδοση. "Εχασε τὸ τιμιώτερο—τὸν ἔθνυκὸ ρυθμό, ποὺ εἶναι τὸ προζύμι κάθε δημιουργίας. Ἡ ψυχὴ της

δὲν θερμαινόταν ἀπ' τὸ κέντρο τῆς ἔθνικότητας, ἐνῷ δὲ κόσμος τοῦ Ππδ., καὶ περισσότερο δὲ δίος δὲ Ππδ., παρ' ὅλο ποὺ τὸ εἶχαν μετατοπίσμένο, δεχόταν ἀκόμα τὶς εὐεργετικές ἀκτῖνες του. Πατούσαν σὲ χῶμα ἐλληνικό! Στὴ Δεξαμενὴ ἔβλεπες τὸν Ππδ. σὲ μιὰν ἄκρη, νὰ κάθεται μοναχικὸς καὶ συλλογισμένος. Ἡταν βυθισμένος στὸ δνειρο τῆς ψυχῆς του, ποὺ τὸ ἔθρεψε καὶ τὸ θέρμανε μέσα στὴν ἐποχή, ποὺ φωτίζεται ἀκόμα ἀπ' τὶς ἀνταύγειες τοῦ 21. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔβλεπες τὴν νέα γενεὰν νταβραντισμένη νὰ ξεσηκώνει τὸν κόσμο. Ποιός νὰ τὴ συμμορφώσει; Μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ὀχλοκρατίας ξερνούσαν οἱ προφήτες κι οἱ μεταπράτες νέων θεῶν, γλωσσικοὶ ἀναμορφωτές, πολιτικοὶ ἀπόστολοι, κοινωνιολόγοι, ὑπεράνθρωποι, λοιδοὶ στρατοκόποι. φραγκομύριστοι ἐλληνοπαθεῖς, μὲ έταιρεῖς, μὲ συλλόγους, μὲ συνεντεύξεις, μὲ μανιφέστα, μὲ ἀλληλοφαγώματα καὶ συζητήσεις. Ἀπαρνήθηκαν, πολέμησαν τὴν ἀρχαία 'Ἐλλάδα, ἀντὶ νὰ τὴν ἀναζητήσουν ἀπ' ἄλλο δρόμο. "Ἐχασαν ἀπ' τὰ μάτια τους καὶ τὴ ψυχή τῆς νέας 'Ἐλλάδας, καὶ ἥταν πολὺ φυσικό, ἀφοῦ σκοτάδι ἔδερνε τὴ ψυχή τους. Καὶ μέσα στὸ σκοτάδι καὶ στὸ ξεδομό ζωντανές μορφές δὲν κερδίζουνται. Τὸ φῶς τῆς πίστης καὶ τῆς θυσίας εἶχε σβύσει. Πολὺ γρήγορα ἀρχισε νὰ τοὺς βασανίζει τὸ φῶς ποὺ καίει καὶ τυφλώνει. "Αν εἶχαν στάλα στοχασμοῦ θά μάντευαν, πῶς ἀγνάντια τους κρατιέται ἀναμμένη ἡ λαμπάδα τῆς ἀνθρωπιδεῖς. Καὶ θά πλησίαζαν τὸν ἀποκαμωμένο γέρω μὲ ἄλλο πρόσωπο, Θάξβρισκαν ξεσκαλίζοντας στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του τὴ χόριολη τῆς ἔθνικῆς μοίρας καὶ θάνατον πυροφάνια προκοπῆς, ποὺ θὰ φωτίζαν στοὺς δρόμους τοὺς σωστούς. Θά ἔπιναν τὸ μπάλσαμο τῆς σιωπῆς του καὶ θὰ γινόταν ἀλλιώτικοι. Θά φρονίμευαν, θά ἔμπαιναν στὸ σωστὸ δρόμο τους. Μὰ ποῦ ἔνα τέτοιο καλό! Ἡ νέα γενεὰ πλησίαζε τὸν Ππδ., γιὰ νὰ περιεργαστῇ τὰ κουρέλια του καὶ νὰ χαζέψει πάνου ἀπ' τὸ κουφάρι του. Πήγαινε νὰ χορτάσει τὴν ταπεινότερη περιέργειά της. 'Ο θαυμασμός τῆς ἥταν στὴ διαφορά, ποὺ ἔδειχνε στὸ φέρσιμο καὶ στὸ ἔξωτερικό του δὲ Παπαδιαμάντης. Δὲν τοὺς περνοῦσε ἡ Ιδέα, πῶς ὑπάρχει κάτι βαθύτερο στὸν ἀνθρωπὸ καὶ αὐτὸ εἰναι ποὺ τὸν κάνει ἀνθρωπὸ, αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν ἀξία κι αὐτὸ κανονίζει τὴ στάση μας μπροστά του. 'Αηδιασμένος ἀπ' τὴν ξετιπωσιὰ τῆς γενιᾶς, ποὺ τὸν περικύκλωνε ἔκει στὴ Δεξαμενή, φουρκισμένος ἀπ' τὸ ἀλλοπρόσαλλα φανερώματά της, ζαλισμένος ἀπ' τὸ θόρυβο καὶ τοὺς καυγάδες της, τραβήχτηκε πάλι στὸ κάστρο τῆς μοναξιᾶς του, τοῖχο σήκωσε μπροστά του, ποὺ τὸν προφύλαγε ἀπὸ κάθε βεβήλωση. Καὶ τέλος γιὰ νὰ μὴ βλέπει καὶ νὰ μὴν ἀκούει τοὺς θεατρινισμοὺς καὶ τὰ δργια τῆς πλατείας, κρύφτηκε στὴν πίσω μεριά τῆς Τέρψης κι ἐπικοινωνοῦσε ἀπ' τὸ παραθυράκι μόνο μὲ τὸν καφετζῆ γιὰ νὰ παραγγείλλει καφὲ ἢ ν' ἀνάψει τὸ τσιγάρο του. 'Η φυγὴ του αὐτὴ ἔχει πάλι τὸ συμβολισμὸ καὶ τὴ σημασία της. "Οπως δὲν μπόρεσε νὰ συμμορφώσει τοὺς σκύλους τῆς φτωχογειτονιᾶς κι ἔβλεπε πῶς νὰ τοὺς ἀποφύγει, ἔτσι ἀφησε στὴν τύχη της τὴν ἀμαρτωλὴ γενεὰ τῶν ἀπογόνων καὶ τραβήχτηκε στὴν ἔρημιά του, γιὰ νὰ κλάψει τὰ χάλια του. "Αν ἥταν νεώτερος ἵσως νὰ προσπαθοῦσε νὰ φω-

τίσει τούς παραπλανημένους. Μὰ ποιός θὰ τὸν ἄκουγε; 'Ο κατήφορος δὲν σταματᾶ μὲ λόγια! 'Ωστόσο, παρ' ὅλη τὴ δυστυχία του, τὸν ἄκουσαν πολλές φορές νὰ ύψωνει φωνῇ διαμαρτυρίας, ὅταν ἔβλεπε τοὺς ἀπαίδευτους φαντάρους νὰ πειράζουν, νὰ τυραννοῦν καὶ νὰ «διακωμῷδιον πτωχοῦς καὶ πλάνητας δυστυχεῖς», ὅπως διαμαρτύρεται μὲ σπαραγμό ψυχῆς σ' ἐνα διήγημά του (Π 180). Μιὰ καὶ δὲν βρισκόταν κανεὶς νὰ βάλει σωφρονισμὸ στὴν ξεπαραλυμένη ἑκείνη γενιά, ἀναγκαζόταν, μέσα στὴν τόση μιζέρια του, νὰ ξεσπαθώνει ἐνάντια στὴν ἀχαλίνωτη προστυχιά καὶ νὰ κάνει κάπου-κάπου τὸν ἀστυνόμο τῆς Δεξαμενῆς. Κι ἡ ταραχῆ του καταντοῦσε Ἱερὴ ἀγανάκτηση, ὅταν, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἔβλεπε τοὺς πνευματικοὺς χασομέρηδες τῆς πλατείας ν' ἀφήνουν τὸ τάβλι καὶ τὸ γλωσσικό, νὰ σταματοῦν ἀπότομα τοὺς νιτσεῖκοὺς οἴστρους τους καὶ γυρίζοντας τὶς καρέκλες νὰ κάνουν χάζι μὲ τὶς θλιβερές ἑκείνες σκηνές, ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ φαντάροι— καὶ τὸ χειρότερο νὰ χασκογελοῦν στὰ κρυφὰ γιὰ τὴ στάση τοῦ Ππδ., ποὺ μὲ τὸ ξαφνικὸ ξεσπάθωμά του, ἥταν σὰν νὰ τοὺς τύφλωνε γιὰ τὴν κατάντια τῆς γενιᾶς τους. 'Άντι νὰ γίνουν κατακόκκινοι ἀπὸ ντροπὴ καὶ νὰ σηκωθοῦν στὸ πόδι γιὰ νὰ ύπερασπίσουν τὴν τάξη καὶ τὴν ἡθική, καθόταν κι ἔκαναν γοῦστο, ἑκεῖ ποὺ μόνο τὰ κλάμματα χωροῦσαν, ἀν εἶχαν μέσα τους σπειρὶ ἀνθρωπιᾶς. Σὲ παρόμοιες σκηνές καλλίτερα νὰ μὴν τύχαινες! Δὲν θᾶξερες ἀλήθεια ποιόν νὰ πρωτοκλάψεις. Τοὺς φαντάρους ποὺ ἀσχημονοῦσαν σαδιστικὰ στὴν πλάτη τῆς δυστυχίας καὶ τῶν γειρατειῶν; Τὴ νέα πνευματικὴ γενεά, ποὺ κυλιόταν στὸ χειρότερο βοῦρκο, τυφλωμένη ἀπ' τὸ ἀνεμομάζωματα τοῦ πολιτισμοῦ; "Ἡ τὴν τραγικὴ θέση ἐνὸς ἡθικοῦ ἀνθρώπου ἄλλης ἐποχῆς κι ἄλλης συνήθειας, ποὺ ἀγωνιζότων τὸν πιὸ ἀχάριστο ἀγῶνα, ζητῶντας νὰ σώσει ὅ,τι γιὰ πάντα εἶχε σβύσει καὶ δὲν ἥταν τρόπος νὰ ξαναγυρίσει εὔκολα. 'Εδὼ βρίσκεται ἡ ἄβυσσο, ποὺ χώριζε τὸν Ππδ. ἀπ' τοὺς ἄμεσους πνευματικοὺς κληρονόμους του. Τὸ κερὶ ποὺ ἔσωσε ἑκείνος μὲ τόση προσπάθεια καὶ λαχτάρα, μέσα σὲ τοσους ἀνέμους, τὸ φῶς τῆς ἔθνικῆς παράδοσης καὶ τῆς πίστης, δὲν μπόρεσε, παρ' ὅλο τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν πίστη του, νὰ τὸ μεταδώσει στοὺς ἐπιγόνους του. 'Η νέα γενεὰ δὲν εἶχε τὴν κατάλληλη ψυχικὴ ἐτοιμασία, γι' αὐτὸ δὲν ἔτρεξε στὴν πασχαλινὴ κερόδοσιά, στὸ «Φῶς ἐκ φωτός», ποὺ κάνει κάθε γενιὰ ποὺ φεύγει, σ' ἑκείνην ποὺ ύποχρεώνεται νὰ συνεχίσει τὸ δρόμο της. Νέοι θεοὶ θρονιάστηκαν. 'Η ψυχὴ ἔχασε τὰ φτερά της. Πῶς νὰ φτερουγίσει στὶς ἀνώτερες σφαῖρες τοῦ ἰδανικοῦ; 'Εκεῖ στὰ «κράσπεδα τοῦ Λυκαβῆττοῦ» εἶχε τὴν ἀτυχία δ Ππδ. νὰ περικυκλωθῆ ἀπὸ «στρατηγούς, καθηγητάς, δικηγόρους»—καὶ μὲ τοὺς δικηγόρους λογαριάζει ὅλα τὸ ποστράγγια τῆς ἐπιτηδειότητας, ὅλους τοὺς ταραξίες καὶ δικολάβους τοῦ πνεύματος, ὅλους τοὺς μεταπράτες καὶ κροταλίες τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ του, ποὺ ἀφθονοῦσαν τότε κι δσο πήγαινε καὶ πλήθαιναν καὶ πληθαίνουν, γειὰ νᾶχουμε, ἀκόμα. 'Ο θόρυβος τὸν πείραζε καὶ μὲ πίκρα καὶ παράπονο διαπίστωνε κάθε τόσο τὴν ὁδυνηρὴ ἀποξένωσή του

ἀπ' τοὺς νέους, ποὺ ἡ σχέση τους μαζὶ του ἔπρεπε νᾶναι σχέση παιδιοῦ πρὸς πατέρα, πάει νὰ πῆ σεβασμὸς καὶ θαυμασμός. Εἶδαμε δμως ὡς ποὺ ἔφτανε δ θαυμασμὸς τῶν ἐπιγόνων πρὸς τὸ σπουδαιότερο ἀντιπρόσωπο τῆς περασμένης γενεᾶς, ποὺ οἱ ψυχικές του ρίζες κατέβαιναν κι ἀντλούσαν χυμοὺς ζωῆς ἀπ' τὰ ἔχασμένα καὶ περιφρονημένα ἐκεῖνα βάθη, ποὺ ἔβγαλαν τὶς φλόγες καὶ τοὺς καπνοὺς τοῦ 21. 'Ο θαυμασμὸς τους δὲν προχωροῦσε περ' ἀπ' τὰ κουρέλια τοῦ Ππδ. Καὶ πῶς νὰ ριζοβολήσει δ σεβασμός, δταν λείπει δ θαυμασμός, ποὺ τὸν τρέφει καὶ τὸν σκέπει; Λίγα βήματα, ἔνα δηνηφοράκι χώριζε τὸν Ππδ. τῆς Δεξαμενῆς ἀπ' τ' ἀπόμερα ἡσυχαστήρια τοῦ Ψυρῆ, δπου πέρασε δλάκερη ζωὴ μέσα στὴ συλλογὴ καὶ τὴ ψυχικὴ νοσταλγία, μέσα στὴν ἄσκηση καὶ τὴ θεωρία—στὴν πλατύτερη σημασία της. Μὰ σὰ βυθομετροῦσες τὴ σκέψη του θᾶβλεπες πόση ἥταν ἡ ταραχὴ του ἀπ' τὴν ἀπότομη αὐτὴ μετοικεσία. Καὶ θᾶλεγες πῶς πέρασε ὠκεανοὺς καὶ ταξίδεψε χρόνια γιὰ ν' ἀνεβῆ στὸ δύψωμα τοῦ Λυκαβηττοῦ, δπου βρῆκε ἔνα κόδσμο ποὺ δλλιώτικο καὶ ποὺ δπομακρυσμένο ἀπ' τὴ ψυχὴ του. Τόσο διαφορετικά τοῦ φάνταζαν δλα ἐκεῖ ἐπάνω. Καὶ τὸν πείραζαν ἀφάνταστα! "Ολα τοῦ ἔφταιγαν! Καὶ δὲν ἥταν, νὰ πῆς, ἡ γεροντικὴ παραξενία του ποὺ τὸν ἔκανε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προσαρμοστῇ πρὸς τὸ νέο περιβάλλον. 'Η παραξενία του μὲ τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀρρώστια καὶ τὰ δυστυχήματα λούφαξε, ξεθύμανε κι ἔγινε ἀφάνταστα ἀνεκτικὴ καὶ συμβιβαστική. Οὔτε πάλι ἔφταιγε ἡ ὀπισθοδρομικότητα κι ἡ θρησκοληψία, ποὺ τοῦ καταλόγιζαν πολλοὶ. "Ο Ππδ. ὀπισθοδρομικὸς δὲν ἥταν κι ἀς μὴ πλανιόμαστε. "Ηταν ἀνθρωπὸς ποὺ στεκόταν μέσα στὴν ἐποχὴ του κι ἀκουγε τοὺς χτύπους τῆς καρδιᾶς της, μὲ τὴ διαφορά, πῶς δὲν ἀεροβατοῦσε, μὰ πατοῦσε στέρια τὸ χῶμα, ποὺ τὸν γέννησε. "Αν λοιπὸν δὲν μπόρεσε νὰ προσανατολιστῇ κι ἀκόμα περισσότερο ν' ἀνεχθῇ τὴν κίνηση τῆς Δεξαμενῆς καὶ νὰ τὴν ἀντικρύσει μὲ ἔχθρικὴ καὶ κατακριτικὴ στάση, τὴν αἰτία πρέπει νὰ τὴ ζητήσουμε ὅχι στὸν Ππδ. μὰ στοὺς πνευματικούς καὶ κοινωνικούς κύκλους, ποὺ τὸν πολιορκοῦσαν. Καὶ ἥταν αὐτοί, ποὺ δημιούργησαν τὴν ἀποξενωσή τους μὲ τὴν ἄμεση παράδοση, γιατὶ χωρὶς νὰ λογαριάσουν τίποτα, πετάχτηκαν τόσο μακρύ καὶ πήδησαν τόσο μπροστά, ὥστε νὰ λογαριάζεις ὅχι πῶς νὰ τοὺς φτάσεις, μὰ ἀν πρέπει νὰ τοὺς φτάσεις. Κι δ Ππδ. μποροῦσε ἀπὸ μακρύ νὰ καταλάβει ποιᾶς προέλευσης καὶ ποιᾶς ποιότητας ἥταν ἡ «ἀλματώδης» προκοπὴ τῶν ἐπιγόνων του. Καὶ σταμάτησε στὴ μοναξίᾳ του, τραβήχτηκε, καθὼς εἴδαμε, στὸ πίσω μέρος τοῦ καφενείου, κλαίοντας τὰ χάλια τῆς ἀνόητης κλήρας τοῦ καιροῦ του, ποὺ κοινωνιολογοῦσε καὶ γλωσσοκοποῦσε στὰ Ισκιώματα τῆς πλατείας, πρὶν καλὰ-καλὰ ἀποτινάξει τὴ ψυχικὴ τῆς σκλαβιά. "Άλλο δὲν μποροῦσε νὰ κάνει. Δάσκαλος δὲν ἥταν καὶ τοὺς ἵεροκήρυκες τοὺς συχαινόταν. Περιωρίστηκε λοιπὸν νὰ κρατήσει ἀλέκιαστο τὸ λευκὸ παράδειγμα τῆς ζωῆς του καὶ κλωτσοῦσε τὰ δαιμόνια τοῦ ἀποπνιχτικοῦ ψευτοπολιτισμοῦ, μόνο δταν ἔμπλεκαν στὰ πόδια του. Βάσταξε ἀλύγιστο τὸ ψυχικό του ἀνάστημα μέσα στὰ τόσα ἐρείπια τῆς ζωῆς του.

Τοῦτο μᾶς θυμίζει, πώς ἀπ' ὅλα, ἐκεῖνο ποὺ βαραίνει ἀνεκτίμητα στὸ σύνολο τῆς προσωπικότητας τοῦ Ππδ. εἶναι ἡ ψυχική του συνοχὴ. Δὲν λύγιζε, δὲν ἔχανε τὴν Ισορροπία του! Τοὺς λάκκους καὶ τὰ χάσματα π' ἀνοιγαν στὴ ζωὴ του οἱ περιπέτειες κι οἱ στερήσεις τὰ γέμιζε ἡ ψυχὴ του ἀμέσως μὲν λουλούδια.

Τὸ χάσμα π³ ἀνοιξ³ ὁ σεισμός, εὐθὺς ἐγέμισ³ ἀγθη κατὰ τὸν κοσμοστάλαχτο στίχο τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ ἔζησε σ' ἀνάλογο μὲν τὸν Ππδ. ψυχικὸ κλῖμα, καθὼς θὰ δοῦμε σὲ λίγο.

Φιλοσοφημένος καθὼς ἦταν, ζύγιαζε τὶς πράξεις κι ἀπ' τ' ἀποτελέσματά τους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀντὶ νὰ πάρει τὸ φραγγέλιο τῆς θεογνωσίας, προτίμησε νὰ καταδικάσει τὸν ἔσαυτό του στὸ ἀβάσταχτο μαρτύριο, νὰ μὴν βλέπει καὶ νὰ μὴν ἀκούει, πρὸ παντὸς νὰ θέλει, νὰ πρέπει, νὰ ἐπιβάλλεται, μὰ νὰ μὴ μπορεῖ, νὰ σφίγγεται, ν' ἀποφεύγει νὰ μιλήσει. Μόνο δταν τὸ μαχαίρι ἔφτανε στὸ κόκκαλο, ὑψωνε φωνὴ δισμαρτυρίας. Οἱ ἀθεϊστικὲς συζητήσεις, ποὺ δὲν ἦταν σπάνιες, οἱ βλάστημες κουβέντες, τὰ πρόστυχα φερσίματα, καμωμένα μάλιστα ἀπὸ πνευματικοὺς ἀνθρώπους, τὸν ἀγανακτούσαν καὶ τὸν ἀνάγκαζαν νά' ξεσπαθώσει ἢ νὰ πάρει τὸ μπαστούνι του καὶ θυμωμένος νὰ φύγει, ψιθυρίζοντας ζωσ κάποιες Ἱερεμιάδες. Τὴν ἡσυχία του τάραζαν καὶ χαλούσαν τὴ διάθεση τῆς ψυχῆς του «οἱ φράγκικοι κυνέρωτες στὰ κόπρια», ὅπως τοὺς λέει ὁ Ἰδιος (βλ. σελ. 182), τὰ ἑρωτικὰ ζευγαράκια, ποὺ ἄρχισαν τότε νὰ γίνονται τοῦ συρμοῦ καὶ συνήθιζαν νὰ βρίσκουν καταφύγιο στὶς ἀναδεντράδες τοῦ Λυκαβηττοῦ καὶ πολλές φορές ἀντίκρυ στὸν Ππδ. ἔδειχναν τὸ ἀπαίσιο φάσμα τῆς ἀσυδοσίας, τῆς ἀδιακρισίας καὶ τῆς ξετιπωσίας, ποὺ ὀργίαζε μέσα στὴν ἀπόλυτη ἀνοχὴ κι ἐπιδοκιμασία τῆς ἀγκουροῦπνητῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ. Τ' ἄφηνε τότε ὅλα στὴ μέση κι ἔφευγε στὸ κελλί του, τῶσκαζε σὰν κυνηγημένος, κρατῶντας τὴ μύτη του. Μὰ τὰ δεινά του δὲν εἶχαν τελιωμό. Στὴ μάντρα τοῦ σπιτιοῦ παραφύλαγαν οἱ σκύλλοι. Σκύλλους ἄφηνε, σκύλλους εὗρισκε. Σκύλλοι στὴν πλατεῖα, σκύλλοι στὰ ἰσκιώματα, σκύλλοι στὴ γειτονιά του. Παντοῦ σκύλλοι, ποὺ «έξεβιάζοντο ζητοῦντες τὴν ψυχὴν του», κι ἥθελαν νὰ βεβηλώσουν σφαλιστοὺς χώρους σιωπῆς κι ἀγιωσύνης. Στήν ἀρχή, μὲ δόλο τὸ ξεπεσμό του, εἶχε τὸ κουράγιο «νὰ ἐπιβάλῃ πειθαρχίαν» εἰς τοὺς σκύλλους. Μὰ γρήγορα βεβαιώθηκε πῶς ἀδικα πολεμούσε καὶ κολαζόταν. Καὶ δὲν μιλοῦσε σὲ κανένα. Σὲ πολλοὺς ποὺ τὸν πλησίαζαν καὶ τοῦ ἔλεγαν καλημέρα, δ Ππδ. ἀπαντοῦσε νευριασμένος «Δὲν ἔχω καιρὸν!..». Καὶ γύριζε ἀπ' τὴν ἄλλη. Καὶ τοὺς ἀφήκε ν' ἀλέθουν ἐλεύθεροι, χωρὶς οὕτε ἀλεστικὰ νὰ ζητᾶ, οὕτε νὰ τοὺς συνερίζεται πιά. Κείνο ποὺ τὸν ἔνοιαζε τώρα ἦταν πῶς νὰ τοὺς ξεφορτωθῇ. Κι ἐδὼ ἦταν τὸ μαρτύριο. Νὰ θέλεις, μὰ νὰ μὴ μπορεῖς ν' ἀποφύγεις τοὺς σκύλλους. Σοῦ ρίχνουνται ὀπρόσμενα, σοῦ γαυγίζουν ἀνέλπιστα καὶ σὲ ξετρομάζουν ξεσκίζοντας τὰ σωθικά σου. Αύτὸ ἦταν ἡ δυστυχία τῆς δυστυχίας του, ἡ ἀφόρητη ἀγκούσα τῶν σκυθρωπῶν ἐκείνων ἡμερῶν του στὴ Δεξαμενή, ὅπου τοῦ ἔμελλε νὰ τραβήξει τὶς χειρότερες ταπεινώσεις καὶ δοκιμασίες, ἀντικρύζοντας ἐγκαρτερικὰ τὸ θεῖο βράχο. καὶ τὸ ιστέφανο ἀστυ τῆς

καταδίκης του. 'Απ' τὸ Γολγοθᾶ τῆς ψυχῆς πρόσκυνοῦσε μὲ θαυμασμὸ τὸν ἀθάνατο ἐλληνισμό, ποὺ δημιουργήθηκε μὲ πόθο καὶ ἔγνοια ψυχῆς κι ὑψώσε τὴν τέχνη στὴ ψηλότερη κορφὴ τῆς ζωῆς.

64) Μή θορυβοῦν οἱ ὅχλοι... Εἶχε καταντήσει τὸ «στοιχειό» τῆς Δεξαμενῆς (ΣΒΚ 84). Πρωῖ, βράδι, μεσημέρι ἐκεῖ τὸν εὔρισκες. Κάπου-κάπου ἀνέβαιναν οἱ φίλοι του, ίδιως ὁ Βλαχογιάννης κι ὁ Μαλακάσης καὶ τοῦ κρατούσαν συντροφιὰ ἢ τὸν ὀδηγοῦσαν σὲ καμμιὰ ταβέρνα. Καθόταν ἐκεῖ παράμερα, βυθισμένος στοὺς ρεμβασμούς του. Τὰ πρωΐνα ζητοῦσε ἀπ' τὸν καφετζῆ τῆς Τέρψης, τὸ Σωτήρη 'Αργυρόπουλο, τὸ μελάνι, ξεδίπλωνε ἔνα χαρτὶ κι ἔγραφε ἢ διόρθωνε τὰ ἀθηναϊκὰ διηγήματά του. Κι ὁ Πρόεδρος τὸν παράστεκε σιωπηλός, σὰ νὰ γινόταν δίπλα του λειτεστία. Μιὰ μέρα, ποὺ οἱ θαμῶνες τῆς πλατείας «καυγαδίζανε κι ὁ κύρ-Αλέξαντρος, ποὺ ἦταν ἄκρη-ἄκρη, πάλευε μὲ τὰ δικά του, δὲ βάσταξα — διηγόταν δ Πρόεδρος—σηκώνω τὴ μαγκούρα μου καὶ μπήγω μιὰ φωνὴ: μὴ θορυβοῦν οἱ ὅχλοι, δ κὺρ-Αλέξαντρος ἐργάζεται!... Μεταναν δοι κόκκαλο...」 Εκεῖνος γύρισε τὸ κεφάλι του καὶ χωρὶς νὰ δείξει τίποτα ξανάσκυψε στὸ γράψιμό του...» (ΒΚ 476). Μὰ καὶ τὸ γκαρσόνι τῆς Τέρψης, ὁ 'Αλέκος, ποὺ πέθανε στὰ 1928 φθισικός, φρόντιζε γιὰ τὴν ήσυχία τοῦ Ππδ. καὶ σύσταινε στὰ πλήθη νὰ κάνουν σιγώτερα, γιατὶ ἀνησυχοῦν τὸν κύρ-Αλέξαντρο (ΒΚ 479). 'Η ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς του εἶχε παντοῦ τοὺς σκλάβους τῆς. Στὸ καφενεῖο τῆς Δεξαμενῆς εἶχε ἀπεριόριστη πίστωση. "Αμα πληρωνόταν ἔτρεχε νὰ ξοφλήσει τὸ λογαριασμό. Κι ὁ 'Αργυρόπουλος, ποὺ πονοῦσε τὴ φτώχεια του, τοῦ ἐλεγε τότε πῶς τὰ πιοτά του εἶναι μόνο τρία, ἐνῶ ἦταν τριάντα, καὶ πῶς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ πληρώσει τόσο γρήγορα. Στὸ τέλος δ Ππδ. ἄφηνε τὰ χρήματα πάνου στὸ τραπέζι κι ἔφευγε. Δὲν δεχόταν τὴν ἵπποτικὴ προσφορὰ τοῦ καφετζῆ του (ΣΒΚ 51). 'Ο Μαλακάσης ἀνιστορεῖ «τὴ ζιφερὴ σιλουέττα του, τὰ ἀκατάστατα γενάκια του, τὴν ἀπεριπόλητη περιβολή του, τὰ λασπωμένα ἢ κατασκονισμένα του ύποδήματα, τὸ ἡμίψηλό του τὸ εἰθωριασμένο, τὴν παπαδίστικη κάννα του μὲ τὴν ἀσημένια τῆς λαβῆ, τὸ μαῦρο πλατύ κορδόνι γύρω ἀπὸ μιὰ ἀσιδέρωτη λουρίδα, εἶδος κολλάρου, τὸ ρεμβαστικό του, σὰν καθόταν, τὸ χαμηλόβλεμμά του, ἀν περπατοῦσε, μὲ τὰ χέρια συγκρατῶντας πρὸς τὴ μέση τὸ ἐπανωφόρι του, μαζὶ μὲ τὴ δεσποτικὴ του ράβδο...» (ΣΒΚ 467). Πολλές φορές, ἔκτος ἀπ' τὰ ἔκτακτα φαγοπότια τους σὲ ταβέρνες καὶ σὲ μπακάλικα, ὁ Μαλακάσης τὸν ἔπαιρνε καὶ στοῦ Ζαχαράτου, δην εἴπαινε δ Ππδ. διστακτικὰ μόνον δταν βεβαιωνόταν ἀπ' τὸ τζάμι, πῶς βρίσκεται μέσα δ φίλος καὶ προστάτης του. (ΣΒΚ αὐτ.) 'Ο ὅχλος τὸν πείραζε ἀφάνταστα, τοῦ τρυπάνιζε τὴ ψυχή.

65) Η μεσίδα τῆς ἀμαρτίας. 'Αναγκασμένος ἀπ' τὴ φτώχεια ἔκανε μὲ πίκρα καὶ μὲ στανικὴ δυσκολία μερικές ύποχωρήσεις στοὺς φίλους του, ποὺ τὸν καθυποχρέωναν μὲ τὶς καθημερινὲς γενναιοψυχίες τους καὶ μὲ τὸ ἀμετρο ἐνδιαφέρο τους, πού φυσικὰ δὲν ἦταν ὀλότελα ἀγνό, παρὰ εἶχε τὴν ύστεροβουλία κάποιας ἐπίδειξης καὶ σνομπισμοῦ. 'Ασημαντες ύποχωρήσεις, ποὺ σὲ κάθε

ἄλλον θὰ φαινόταν γελοῖες, μᾶς στὸν Ππδ. ποὺ ζούσε μὲ ψυχικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια, ἡταν ἀμαρτήματα βር:ρειά. Εἶναι περίεργο τὸ ἀπομνημόνευμα τοῦ Μαλακάση, δημοσιευμένο ὑστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ππδ. (1930), καὶ μὲ προθέσεις πολεμικῆς. Διηγεῖται λοιπὸν δὲ Μαλακάσης (ΒΚ 486), πῶς τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων κάποιος στενὸς φίλος τοῦ Ππδ. τοὺς εἶχε καλέσει νὰ φᾶνε ἔνα κλεμμένο κοτόπουλο. 'Ο Μαλακάσης δὲν πῆγε στὸ δεῖπνο ἐκεῖνο, διότου ἡταν καλεσμένοι κι δὲ Καρκαβίτσας κι δὲ Πασαγιάνης, παρὰ ἔροντας τὴν προέλευση τοῦ πουλερικοῦ, φρόντισε νὰ κάνει γνωστὴ στὸν Ππδ. τὴν ἴστορία τῆς κλοπῆς του καὶ τὸν πῆρε κι ἔφαγαν νηστήσιμα στὴν ταβέρνα τοῦ Πανταζῆ, (στὴν δόδο 'Αναγγωστοπούλου). 'Ο Ππδ. ἐπειδή, χωρὶς νὰ ξέρει, εἶχε δώσει λόγο στὸ φίλο του, πῶς θὰ πήγαινε στὸ δεῖπνο, ἀφοῦ ξεμπέρδεψε πάρωρα μὲ τὸ Μαλακάση καὶ τραβιόσει γιὰ τὸ σπίτι του, περνῶντας ἀπ' τὴ Δεξαμενή, τὸν κέντησης ἥ περιέργεια καὶ μπῆκε νὰ πῇ μιὰ καληνύχτα στοὺς φίλους του φαγοπότες. Τὸ πρωΐ τρεχάτος πῆγε στὴν κάμαρα καὶ ξύπνησε τὸ Μαλακάση γιὰ νὰ τοῦ γνωρίσει, πῶς ἔπεσε στὸν πειρασμό. «Σὲ ντρέπομαι, τοῦ εἰπε... Πέρασσα ἀπ' τὰ παιδιά καὶ κόθισα καὶ λίγο μαζί τους. » Ήθελα νὰ ξεπλύνω τὸ στόμα μου ἀπὸ κεῖνο τὸ παληόκρασο τοῦ Πανταζῆ. Μοῦχαν φυλάξει τὸ μερδικό μου καὶ γιὰ νὰ μήν τοὺς προσβάλω ἔφαγα τὸ σηκώτι. 'Απ' τ' ἄλλο ὅμως, σοῦ δρκίζομαι, οὔτε μπουκιά!..» (ΣΒΚ486). Πάτησε τὴν νηστεία του. Γεύτηκε κρέας... κλεψύδιο! Κι ἔτρεξε νὰ ἔξιλεωθῇ! Ήταν ἔνα μεγάλο παιδί καὶ τίποτ' ἄλλο!

66) Ή φωτογραφία του. 'Ο Νιρβάνας εἶχε τὴν ἔμπνευση καὶ τὴν πρωτοβουλία ν' ἀποθανατίσει τὰ χάλια τοῦ Ππδ. Τὸν 'Οχτώβρη τοῦ 1906, δὲ Ππδ. καθισμένος μὲ τὸν Πρόεδρο καὶ δυὸς ἄλλους λαϊκούς τύπους σὲ μιὰ ἄκρη τῆς Τέρψης ξετύλιγε τοὺς ἀτέλιωτους ρεμβασμούς του, πάνου ἀπ' τὰ ἄθλια συντρίμμια τῆς ζωῆς του. Καὶ καθὼς κατέβαζε τὰ βλέφαρα γιὰ νὰ βυθιστῇ στὸν ἑαυτό του καὶ νὰ ἔκμηδενιστῇ μέσα στὴν ναρκωτική ἀταραξία του, σὰν κυνηγός μὲ δίκανο πλακώνει δὲ Νιρβάνας καὶ ταράζει τοὺς ἀνυποψίαστους δραματισμούς του. Σκόπευε δὲ Νιρβάνας «νὰ ύφορπάσει τὴν εἰκόνα» τοῦ Ππδ. χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει. Μὰ δὲ Ππδ. ἀμέσως κατάλαβε τὸ σκοπό του. «Μή μὲ γελᾶς!» φώναξε δταν δὲ Νιρβάνας τοῦ εἴπε ψέμματα, πῶς τὸ κοντάκ ποὺ κρατοῦσε ἦταν... θερμοκαυτήρας. Καὶ μὴ μπορῶντας νὰ κρυφτῇ, ξομολογήθηκε τὴν ἀνομία του. Καὶ προσπάθησε νὰ τὸν καταφέρει νὰ σταθῇ μπροστά στὸ φακό του. «Οὐ ποιήσῃς σεαυτῷ εἰδωλον, οὐδὲ παντός δμοίωμα...» τοῦ ἔλεγε καὶ τοῦ ξανάλεγε μὲ τόνο αὐστηρό. Στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Νιρβάνα, πῶς πρέπει νὰ μείνει ἔνα ἐνθύμιο γιὰ τοὺς κατοπινούς του, πῶς τὴ φωτογραφία θὰ τὴν ἔστερνε καὶ στὶς ἀδερφάδες του στὴ Σκίσθο, πῶς ἐπὶ τέλους μποροῦσε νὰ τὸν φωτογραφήσει καὶ χωρὶς νὰ τὸ θέλει καὶ νὰ τὸ καταλάβει, ἀρχισε νὰ λυγίζει καὶ τέλος δέχτηκε. «'Ας εἶναι!.. τοῦ εἴπε. 'Η φιλία νίκησε τὸ ζορμπαλίκι..., δηλαδὴ ἡ ύποχώρησή του ἦταν γιὰ χάρη τῆς φιλίας κι ὅχι τῆς δόξας ἢ τῆς ἄλλης ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Νιρβάνα. 'Αν ἡταν στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς θὰ

έδιωχνε τὸ Νιρβάνα μὲ τὸ μπαστούνι. Κι ἔτσι φέρθηκε σὲ μερικοὺς ποὺ σὲ παλαιότερα χρόνια πήγαν γιὰ νὰ τὸν φωτογραφήσουν! 'Ο Κασδόνης, ἐκδότης μιᾶς πεζογραφικῆς ἀνθολογίας (ΣΒΒ 257), χάλασε τὸ κόσμο γιὰ νὰ τοῦ πάρει τὴ φωτογραφία κι ἀναγκάστηκε ν' ἀφήσει λευκὴ τὴ σχετικὴ σελίδα καὶ δικαιολογώντας τὴν ἔλλειψη νὰ τὴ γεμίσει μὲ μιὰ σημείωση χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ ἥθος καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ Ππδ. Κι ὁ Ξενόπουλος τὴν ἵδια χρονιὰ τονίζει ξεχωριστὰ καὶ παραπονιέται γιὰ τὴ στάση τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ Μωραΐτιδη, ποὺ «ἡρνήθησαν ἐπιμόνως νὰ φωτογραφηθοῦν» (ΣΒΚ 22). Μὲ τὴν ἵδια ἐπιμονὴ θ' ἀντιστεκόταν καὶ στὴν ἀπόπειρα τοῦ Νιρβάνα, μά, εἴπαμε, τὰ γηρατεῖα δαμάζουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κάνουν ὑποχωρητικό. Μὰ καὶ πάλι δὲν θὰ δεχόταν, ἀν γνώριζε πῶς γιὰ νὰ τραβῆχτη ἡ φωτογραφία ἔκεινη, ἐπρεπε νὰ βγῆ ἔξω, νὰ πάρει πόζα, νὰ γίνει ἀντικείμενο περιέργειας τῶν ἀργοσαχόλων κλπ. Μιὰ δύμας ποὺ ἔδωσε τὸ λόγο, ἥταν ἀναγκασμένος νὰ τραβήξει τὸ μαρτύριο, παρ' ὅλο ποὺ ἀρνιόταν. «Οταν τὸν εἶδα, διηγεῖται ὁ Νιρβάνας, νὰ σηκώγεται καὶ νὰ μὲ ἀκολουθεῖ ὅξω στὸ καφενεῖο, δὲν πίστευα τὰ μάτια μου.—Ποῦ θέλεις νὰ πάμε; μοῦ εἰπε στενοχωρημένος.—Κάθεσαι σ' αὐτὴ τὴν καρέκλα, 'Αλέξανδρε; τοῦ εἶπα. Σὲ δυδ λεπτὰ θὰ τελειώσουμε!—Νὰ καθήσω... μουρμούρισε. Κάθησε, ἔσκυψε τὸ κεφάλι του ἐπάνω στὸ στήθος καὶ σταύρωσε τὰ χέρια του ἀπάνω στὸ μπαστούνι του, ποὺ κρατοῦσε ἀνάμεσα στὰ πόδια του. Δέν θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ δώσει κανεὶς μιὰ πόζα, πιὸ σύμφωνα μὲ τὴ φύση του. 'Ήταν τυχαία ἡ πόζα αὐτή; 'Ήταν μελετημένη! Δέν έρω. "Αν ἥταν τὸ δεύτερο πρέπει νὰ πιστέψει κανεὶς, διτ καὶ ὁ πιὸ ἀπόκομμος ἀσκητισμὸς ἔχει τὴ φιλορέσκειά του. Στάθηκα ἀντίκρυ του... καὶ τοῦ πήρα δυδ «ἐνσταντανὲ» στὴν ἵδια πόζα. Στὸ μεταξὺ ἀυτὸ, δυδ·τρεῖς ἀνθρώποι τοῦ καφενείου καὶ ἔνα παιδάκι είχαν μαζευτὴ γύρω μας νὰ ἰδοῦνε τὸ ἀνέλπιστο θέαμα. Αὐτὸ τὸν εἶχε ἀνησυχήσει. Γύρισε στενοχωρημένος καὶ μοῦ εἶπε γαλλικά, αὐτός, ποὺ δὲν εἶχε μεταχειρισθῆ ποτὲ του ξένη λέξη στὴν δυμίλια του!... Nous exécitons la cérémonie du public... Τὸ κοινὸ ποὺ τὸν ἔκανε ν' ἀνησυχεῖ ἥταν, ἀπλούστατα, οἱ τρεῖς ἀγαθοὶ ἀνθρώποι τοῦ λαοῦ καὶ ἔνα παιδάκι!» (Ν 93).

Πρέπει νὰ χρωστᾶμε κάποια χάρη τοῦ Νιρβάνα, ποὺ πρῶτος καὶ μὲ τόσο ἀγῶνα κατάφερε νὰ φωτογραφήσει τὸν Ππδ., σὰ θυμηθοῦμε μάλιστα, πῶς ἡ φωτογραφία ἔκεινη, δημοσιευμένη σ' ὅλοστιδο *hors texte* τῶν «Παναθηναίων» καὶ συνωδευμένη μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ σκιαγραφία τοῦ Ππδ. ἀπ' τὸν ἵδιο Νιρβάνα (ΒΚ 287), δημιούργησε κάποιαν ἐπικαιρότητα καὶ κίνησε τὸ ἔνδιαφέρο τῶν πνευματικῶν κύκλων γιὰ τὸν ἀπόμαχο λογοτέχνη, ποὺ καταδικάστηκε σὲ τόση δυστυχία. Μὰ τὶ τὸ θέλεις! Χαμένη πῆγε ἡ προσπάθεια τοῦ Νιρβάνα στὴν οὐσία της καὶ δὲν ἔχει τὴ σημασία, ποὺ θέλησε νὰ τῆς δώσει ὁ ἵδιος, ἔξιστορῶντας τὸ κατόρθωμά του ἀμέτρητες φορὲς ἀπὸ τότε. 'Η πρωτοβουλία τοῦ Νιρβάνα εἶχε τὸ χαρακτήρα καθαρὰ δημοσιογραφικῆς ἐπίθεσης καὶ θάφερε σ' ἀφάνταστη δυσκολία τὸν Ππδ. 'Ήταν ἔνας τρομερός καταναγκασμός, ποὺ δὲν θὰ τὸν σήκωνε ποτὲ ὁ Ππδ. ἀν μερικές ψλικές ύποχρεώσεις του πρὸς τὸ Νιρβάνα δὲν κρατοῦσαν σκλαβωμένο τὸ φιλότιμό του τόσο, δόστε νὰ μὴν μπορεῖ ν' ἀρνηθῇ. 'Η φιλία ποὺ νίκησε τὸ ζορμπαλίκι του ἥταν ὀκριβῶς οἱ ύποχρεώσεις αὐτές, ποὺ τίς ξοφλούσε μὲ τόσο πολύτιμο νόμισμα, καταναγκάζοντας τὴ ψυχή του καὶ σφίγγοντας τὰ δόντια του. 'Ωχτόσο δὲν

ξέδωσε τὴν ψυχή του στὸ φακό. Μόνο τὰ κουρέλια καὶ τὰ χάλια του πόζαραν στὴν πλάκα αὐτή καὶ σκέπασαν καὶ προφύλαξαν ἀπ' τὸ θεατρινισμὸν τοῦ δχλου τοὺς μαργαρῖτες τῆς ψυχῆς. Δὲν πῆρε στάση, δὲν τεντώθηκε, δὲν καμάρωσε, δὲν ἄφησε νὰ τοῦ πάρει τίποτα δ' φακός, ἐκτὸς ἀπ' τὸ ἄθλιο κουφάρι του. Κι αὐτὸ πάλι δὲν τ' ἄφησε ἔκθετο, παρὰ τὸ κούμπωσε καὶ τὸ συμμάζεψε καὶ τὸ νοιάστηκε καὶ τὸ τύλιξε μέσα στοὺς βασιλικοὺς πέπλους τῆς περηφάνειας καὶ τῆς ψυχικῆς του ἀξιοπρέπειας. Κατέβασε τὰ βλέφαρα, χαμήλωσε τὰ μάτια, κλείδωσε τὴν ἔκφραση, ἔκρυψε τὰ μισίδια, ἔγυρε τὸ κεφάλι, σταύρωσε τὰ χέρια! Πήρε στάση φοβισμένη, δισταχτική, ταλαιπωρημένη ἀπ' τὸ βάρος τοῦ δημοσιογραφικοῦ καταναγκασμοῦ, τυραννισμένη ἀπ' τὸ μαρτύριο τῆς ὑποχώρησης. Πόσο διαφορετικὴ ἡ στάση του στὴ φωτογραφία του μὲ τὸ Βλαχογιάννη, τὸ χειμῶνα τοῦ 1908! Κι ἔκει κατατρεγμένος κι ἀποκαμωμένος δείχνει, μᾶς ἔχει ἀέρα, κοιτάζει μπρὸς μὲ λιονταρίσιο βλέμμα, ποὺ καθρεφτίζει τὴν ἄγρια περηφάνεια τῆς ψυχῆς του καὶ τὸν κρατᾶ σ' ἕνα δικό του ἀνέγγιχτο κι ἄφταστο ὅφος δυσκολοκέρδητης καλωσύνης καὶ ψυχικῆς αὐτοτέλειας. Ἐκεῖ ἀγναντεύει, ἔδω κρύβεται. Ἐκεῖ ὑψώνεται καὶ καμαρώνει, ἔδω σκύβει καὶ ἐκμηδενίζεται. Δείχνει σὰς ζητιάνος ἀξιοθρήνητος, ἔνω δ' Ππδ. ζητιάνος μόνο ἀπὸ μακρυά φαινόταν, μᾶς ὅταν μέσος ἀπ' τὰ κουρέλια του ἀντίκρυζες τὰ χαραγμένα μισίδια καὶ τ' ἀποπνευματωμένο ἔκφραστικό του, νόμιζες πώς μιλᾶς μ' ἄρχοντα καὶ πυργοδεσπότη ἀπλησίαστο. Στὴ φωτογραφία τοῦ Νιρβάνα μοιάζει μὲ φταίστη, φαίνεται σὰν ἄθλιος κατάδικος στὸν τόπο τῆς θανατικῆς ἔκτελεσης, ποὺ περιμένει νὰ δεχτῇ τὸ τελικὸ βόλι τοῦ δημίου του, καθὼς τὸν σημάδευε μὲ τὸ φακό του δ' Νιρβάνας καὶ δ' κδσμος τὸν κοίταζε περιεργα. Κάνε γρήγορα τοῦ φώναξε, σῶσε μὲ ἀπ' τὸ μαρτύριο, γλύτωσέ με ἀπ' τὴν ἀγωνία καὶ τὴ διαπόμπεψη! Ποῦ νὰ τῷξερε πώς χρειαζόταν τόσα βάσανα γιὰ νὰ βγῆ ἡ πολυθρύλητη ἐκείνη πλάκα τῆς καταδίκης του. "Αν τὴν καλοκοιτάζεις σὲ πιάνει ἀπελπισία. Πᾶς νὰ γνωρίσεις ἔναν ὄνθρωπο, ποὺ στάθηκε μπροστὰ σὲ φακό, καὶ δὲν βρίσκεις στὴν πλάκα παρὰ κουρέλια καὶ γένια καὶ σκοτεινιά. "Ας εἶναι ὅμως! Ἡ ἀξία τῆς φωτογραφίας αὐτῆς εἶναι ποὺ μᾶς δείχνει τὸν ἀγωνιστὴ τῆς ψυχῆς, τὸ δράκο τῆς σιωπῆς. Εἶναι κλεισμένος ἀπὸ παντοῦ. "Αγρια μοναξιὰ τὸν περιτυλίγει." Εχει κουμπωθῆ, ἔχει διπλωθῆ, ἔχει σταυρωθῆ καὶ γιὰ νᾶναι ἀσφαλισμένος ὑψώσε μπροστά του ἀπάτητο κι ἀπαραβίαστο προπύργιο, καθὼς ἔδεσε τὰ ἔρεγκιανά δάχτυλά του, ἔτοιμα μ' ὄλη τὴν ἀναπτηρία τους ν' ἀπωθῆσουν ἢ νὰ σταματήσουν κάθε πλησίασμα. Νομίζεις πώς σήκωσε μὲ τὰ δάχτυλα πολεμίστρα κινδύνου κι ἀναγκιᾶς μπρὸς στὸ ψυχικὸ κάστρο του. Καὶ στὸ κούτελο, καθὼς τῶχει γυρμένο μπρὸς καὶ δείχνει σὰ φωτοστέφανο μαρτυρίου, προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει καὶ ν' ἀσφαλίσει ἔκει τὴν κυνηγημένη παρθενιά καὶ τὴν χτυπημένη περηφάνεια του. "Ιδε ὁ ὄνθρωπος!...—ἔτοιμος ν' ἀνεβῇ στὸ σταυρό του. Τὸ φινιοπωρινὸ ἀπόβραδο τοῦ 1906 συνεργάστηκε μὲ διακριτικὴ περίσκεψη στὴν πλάκα αὐτή. "Ολα φυλλορροοῦν, δλα σκύ-

βουν τὸ κεφάλι στὴ μοῖρα τους. Λέσ κι εἶναι βουρκωμένος καὶ κατέβασε τὰ μάτια γιὰ νὰ πνίξει στὶς κόχες τὸ πρῶτο δάκρυ τῆς πίκρας του. Τὸν ἀκοῦς νὰ μονολογεῖ ύπομένοντας ἐγκαρτερικὰ τὴν μοῖρα του—κούτσουρο, ποὺ τὸ δέρνουν οἱ ἄνεμοι· ἀλύπητα ἀπὸ παντοῦ κι ἐπιμένει στὸν ἀνάξιο ἀγῶνα, νὰ κρατήσει τὴν Ισορροπία του καὶ νὰ σώσει ἔνα μέρος τῆς τιμῆς του. Σπαραχτικὸς ἀκούγεται ἀπ’ τὸ βάθος τῆς εἰκόνας αὐτῆς ὁ σβυσμένος ἀντίλαlos τοῦ καταχθόνιου πόνου του, ποὺ δὲν εἶναι διαμαρτυρία οὔτε κάνικεσία καὶ παράκληση, παρὰ σκορπίζεται σὰ μοιρολόγι στὴ γωνιὰ τῆς Δεξαμενῆς μὲ τὶς παληῆς καρέκλες, γιὰ νὰ γυρίσει γρήγορα στὴ ψυχὴ του. Καθὼς γέρνει τὸ κεφάλι, τὰ χειλια του ξετυλίγουν βαρεῖα καὶ τραγικὰ ἔνα μονόλογο, ποὺ εἶναι ἡ ἄρια τῆς κατάντιας του. «Χειμῶν βαρύς, οἰκία καταρρέουσα, καρδία ρημασμένη. Μοναξιά, ἀνία, κόσμος βαρύς, κακός, ἀνάλγητος. 'Υγεία κατεστραμμένη, σῶμα βασανισμένον, φθαρμένον, σωθικὰ λυωμένα. Δὲν ἡμποροῦσε πλέον νὰ ζήσῃ, νὰ αἰσθανθῇ, νὰ χαρῇ. Δὲν ἡμποροῦσε νὰ εὕρῃ πάρηγορίαν, νὰ ζεσταθῇ. "Ἐπιε διὰ νὰ σταθῇ, ἔπιε διὰ νὰ πατήσῃ, ἔπιε διὰ νὰ γλυστρήσῃ. Δὲν ἔπατει πλέον ἀσφαλῶς τὸ ἔδαφος....» (Γ 21). Τὸν ἵδιο καιρὸ μασάριζε τὸ ξάδερφό του τὸ Δημητρό, ποὺ «έξελευθερώθη ἀπὸ τὰ βάσανα τοῦ κόσμου» (ΓΠ 195). Ἡταν στιγμές ποὺ ή ζωὴ τοῦ φαινόταν μαύρη.

67) Στὸν XXI αἰώνα... 'Ο Νιρβάνας ἄρχιζε τὴ μελέτη του στὰ «Παναθήναια» (ΒΚ 287), μ' ἔνα δῆθεν χρονικὸ τοῦ XXI αἱ., ποὺ μὲ εἰρωνία χτυπᾷ τὴν ἀδιαφορία κράτους καὶ κοινωνίας γιὰ μιὰ σύγχρονη δόξα καὶ μὲ υπερφίαλη μετριοφροσύνη ποὺ μᾶς τὴν ξαλαφρώνει λίγο ή δροσιὰ κι ή χάρη τῆς διήγησής του, ύψωνει τὸ φωτογραφικό του τρόπαιο. «... Περὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγγραφέως, τὸν ὅποιον είδεν ἡ νεωτέρα Ἐλλάς κατὰ τὰ τέλη τοῦ XIX καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ XX αἰώνος, πολὺ δλίγας πληροφορίας μᾶς ἀφήκαν οἱ σύγχρονοι του. 'Ενω αἱ πηγαὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης βρίθουν ἀπὸ παιδαριώδεις πληροφορίας καὶ κρίσεις, δι' ἔνα πλήθιος μετριωτάτων συγγραφέων, τῶν ὅποιων οὔτε τὰ δνόματα ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν, περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη δὲν γνωρίζομεν σχεδὸν τίποτε. 'Ο μεγάλος αὐτὸς διδάσκαλος φαίνεται δτὶ ἐπέρασε τὴν ζωὴν του ἄγνωστος καὶ πτωχός, κερδίζων τὸ ψωμὶ του ἀπὸ μεταφράσεις μυθιστορημάτων εἰς τὰς ἔφημερίδας τῆς ἐποχῆς του καὶ ἥθθαν πολλαὶ στιγμαὶ, πού, δπως ἀναφέρει κάποιος χρονογράφος, ἐκινδύνευσε ν' ἀποθάνῃ ἀπὸ τὴν πείναν. Τὰ φιλολογικὰ του ἔργα, τὰ ὅποια σήμερον ἀριθμοῦν τόσας ἐκδόσεις, ἐκτὸς τῆς μνημειώδους ἔθνικῆς ἐκδόσεως, ἥσαν διεσπαρμένα εἰς ἔφημερίδας καὶ περιοδικά, τὰ ὅποια μὲ κόπους καὶ μόχθους περισυνέλεξαν οἱ ἑκδόται ἀργότερα. Κάποιος ἐκατομμυριοῦχος τῶν χρόνων ἐκείνων, λέγεται, δτὶ τὸν ἔξελαβεν εἰς τὸν δρόμον ὡς ἐπαίτην καὶ τοῦ ἔδωκε μίαν πεντάραν. 'Η πεντάρα αὐτή, ὀβιολός Γεωργίου τοῦ Α', ἔχει κατατεθῆ ὡς γνωστὸν εἰς τὸ 'Εθνολογικὸν Μουσεῖον. 'Αλλὰ τὸ ἀτιμωτικώτερον διὰ τοὺς συγχρόνους του εἶναι, δτὶ δλίγον ἔλειψε νὰ μᾶς στερήσουν καὶ τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ μεγαλειτέρου διηγηματογράφου τῆς ἐποχῆς των

καὶ τῆς ἐποχῆς μας, τὴν ὑπερόχως συμπαθητικὴν αὐτὴν φυσιογνωμίαν μὲ τὴν ἀσκητικὴν ἔκφρασιν, ὡς βυζαντινοῦ ἄγίου, τὴν διποίαν βλέπομεν σήμερον εἰς κάθε γωνίαν καὶ τὴν διποίαν ἀπηθανάτισεν εἰς τὸ ὠραῖον μάρμαρον τοῦ πάρκου τῆς Ἀκροπόλεως διπλέον ἐμπνευσμένος γλύπτης τῆς ἐποχῆς μας. Εἰς ἐποχὴν ποὺ κάθε σκύλλος καὶ κάθε ἀόμματον γατάκι εἶχε τὴν φωτογραφίαν του, δὲν εύρεθη ἔνας νὰ φωτογραφήσῃ τὸν Ππδ. «Ἐνας τόμος ἀπὸ ἡλίθια νεοελληνικὰ διηγήματα τῆς ἐποχῆς ἔκεινης, ὁ διποίος ἔχει ἔκατὸν εἰκόνας νεοελλήνων διηγημάτογράφων, διγνώστων καθ' ὅλοκληρὰν εἰς τὰς ἡμέρας μας, φαντασθῆτε δτὶ δὲν ἔχει τὴν εἰκόνα του. Ο ἐκδότης δὲν τὴν εύρηκε νὰ τὴν δημοσιεύσῃ καὶ οὕτε ἐλαβε τὸν κόπον νὰ τὴν ζητήσῃ. Ή σωζομένη εἰκών του ὀφείλεται εἰς κάποιον Παύλον Νιρβάναν, λογογράφον τῆς ἐποχῆς ἔκεινης, ἐντελῶς διγνώστων σήμερον», διποίος, διπως ἀναφέρη ἡ παράδοσις, ἔξεδραμε μ' ἔνα κόδακ δύο ὥρας μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, διὰ ν' ἀνεύρῃ τὸν συγγραφέα τῆς «Φόνισσας» εἰς ἔνα ἔρημον... καφενεδάκι καὶ νὰ τὸν φωτογραφήσῃ, ἐν μέσω τῆς ἐκπλήξεως τῶν θαμώνων τοῦ καφενείου, οἱ διποίοι δὲν ἤμπορούσαν νὰ ἐννοήσουν τὴν τιμὴν ποὺ ἐγένετο εἰς τὸν ἀσημόν σύντροφόν τους. Ή ἐποχή μας θὰ ὀφείλῃ χάριν εἰς τὸν ἀσημόν αὐτὸν λόγιον, τοῦ διποίου ἀν δὲν ἔφθασαν τὰ μέτρια ἔργα μέχρις ἡμῶν, ἔφθασε τούλαχιστον τὸ ὄνομα, χάρις εἰς τὴν φωτογραφικὴν του μηχανήν..».

68) Διεμερίσαντο τὰ ἴματα. Στὸ πιοτὸ ἀπόζητᾶ τὴν ἔαλα-φωση καὶ τὴν τόνωση. Πίνει μὲ πάθος. Μὰ πολλὲς φορὲς στερεῖται καὶ τὸν καπνὸ καὶ τὸ κρασί. Ο ἀλκοολισμὸς τοῦ φέρνει τρεμοῦλες, τοῦ θολῶνει τὰ μάτια. Οἱ ἀπαράβατες νηστεῖες τὸν ἀδυνατίζουν καὶ χειροτερεύουν τὰ στομαχικά του. Ο κατήφορος ἔτσι τῆς δυστυχίας του δύο καὶ χειροτερεύει. Οἱ φίλοι του τὸν συμπονοῦν. Ο Βλαχογιάννης, μόλις ἔγιναν κάπως καλλίτερα τὰ χέρια του, τοῦ προμηθεύει πάλι μεταφραστικὴ ἔργασία καὶ τὸν ἀλαφώνει στὴ δυσκολία του. Εἶχε δῶσει διπδ. τὴν «Ἀποσώστρα» στὸ Νουμᾶ, γραμμένη στὴ δημοτική. Οἱ γλωσσαμύντορες τῶν ἔφημερῶν τὸν πήραν στὸ κυνηγητό καὶ τὸν κατηγορούσαν πῶς πήρε ρούβλια γιὰ νὰ γράφει στὴ χυδαία. Αὐτὸ ἔκανε τὸν Πάλλη νὰ προσέξει τὸν Ππδ. καὶ νὰ τὸν ἐνισχύσει οἰκονομικά, στέρνοντάς του ἀπ' τὴν Ἀγγλία χρήματα. Τὸ Μάρτη τοῦ 1906 δι Βλαχογιάννης γράφει στὸν Πάλλη: «Φέτος λησμονήσατε τὸ φίλο σας τὸν Ππδ. Εἴναι σὲ κακὰ χάλια. »Εγινε πιὰ ἀνίκανος γιὰ δουλειά. »Ἐπαθαν τὰ δάχτυλά του ἀπὸ παράλυση καὶ δὲν μπορεῖ οὕτε νὰ κρατήσει πέννα οὕτε νὰ περιποιηθῇ τὸν ἔαυτό του. Εμεῖς ἔδω μαζεύομε χρήματα γιὰ νὰ τὸν στείλουμε στὸ χωριό του. Δώσαμε πολλοὶ ἀπὸ ἔνα μικρὸ ποσό. »Αν χειροτερέψῃ, θὰ φροντίσουμε νὰ τὸν βάλουμε σὲ νοσοκομεῖο. Δὲν ἔχει δύμας ροῦχα καὶ γι' αὐτὸ ἥθελα νὰ σᾶς παρακαλέσω... »Αν τοῦ στείλετε κανένα δέμα, αὐτὸς συχνάζει στὸ καφενεῖο τῆς Δεξαμενῆς «Η Τέρψις», κι ἔκει μπορεῖ νὰ λάβει τὴν εἰδοποίησή σας». (ΣΒΒ 446). Τὸν βοηθούσαν δλοι. Τὸν βοηθούσαν κι οἱ γυναῖκες τῆς ἀγρυπνίας. Τοῦ ἔδιναν ρουχικά, τοῦ ἔστερναν δῶρα. Τὴ Λαμπρή τοῦ 1907 κατορθώνει νὰ στείλει στὶς ἀδερφές 50 δρ. καὶ περι-

μένει νὰ γυρίσει δ' Βλαχογιάννης ἀπ' τὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ γίνει τὸ τύπωμα τῶν ἔργων του στὴ βιβλιοθήκη Μαρασλῆ. Στὴν ἀρχὴ ήταν νὰ τοῦ δώσουν βιβλία, οἱ φίλοι δύμας ἔκαναν ἐνέργειες στὸ Μαρασλῆ ν' ἀλλάξει αὐτὸς δ' ὅρος καὶ νὰ τοῦ δώσουν χρηματικὴ ἀποζημιώση. Σὲ λίγο πεθαίνει δ' Μαρασλῆς κι ἡ ἔκδοση ναυαγεῖ. «Ἀσπρόρουχα, γράφει στὶς ἀδερφές του, ἔχω πάμπολλα καὶ μὴ τυχὸν φροντίσητε. Όμοίως καὶ ροῦχα ἔξωτερικά, ἔχω τρία παλτά, 3 σακκάκια, 4 γιλέκα, 4 πανταλόνια. Φωτίζει δ' Θεόδης τοὺς φίλους μου!» (ΓΠ 196). «Ἔγινε πλούσιος ἀπ' τ' ἀποφόρια τῶν ἐλεητικῶν κυράδων τῆς ἀγρυπνίας καὶ τῶν φίλων του. Τὰ δεχόταν μὲ δυσκολία. Μὰ εἶχε πέσει πιὰ στὸν οἴκτο τῶν γνωστῶν του. Ἡταν ἡ τρομερώτερη καταδίκη, ποὺ μποροῦσε νὰ δρίσει ἡ μοῖρα γιὰ μιὰ περήφανη ἰδιοσυγκρασία. Ἡ φτώχεια εἶναι κακός σύμβουλος καὶ τὸν ἔκανε συγκαταβατικό. Ἡ ἀνάγκη δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸν ἔγωγό σμό. Τὸν κατατσάκιζει καὶ τὸν κάνει νὰ λυγίσει μπροστά της. Κι δ' Ππδ. ὑπόμενε τὸ γενναιόδωρο οἴκτο μόνο τῶν φίλων του, ποὺ ἐκδηλωνόταν μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἔγνοιας κι ἀγάπης. Εἶχε καταντήσει ἀξιολύπητος καὶ τῷ βλεπει καὶ τὸ δεχόταν μὲ σπαραγμό. Δὲν εἶχε φτερά νὰ πετάξει. Ἡ παραξενιά του μπροστά στοὺς πρόθυμους φίλους ἔγινε σιωπηλὴ ύποταγὴ καὶ συμβιβασμός. »Εγραψε κι ἔνα γράμμα στὸ Βλαχογιάννη, ποὺ ήταν ἀκόμα στὴν Ἀγγλία, σὲ δημοτικὴ γλῶσσα, ὅπου τοῦ γνωρίζει πῶς πήρε τὸ ἔμβασμά του καὶ πῶς σκοπεύει νὰ γράψει ἔνα μεγάλο διήγημα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα (ΓΠ 197), ποὺ δὲν τǎγραψε ποτέ. «Ἐπρεπε βέβαια νὰ κινηθῇ ἐνεργώτερα τὸ ἐνδιαφέρο τοῦ Πάλλη I... Καὶ ἡ κατάσταση ὅλο καὶ χειροτέρευε. Ὁ ἀλκοολισμός, ποὺ τὸν εἶχε κυριέψει, ηθελε μιὰ συστηματικὴ δίαιτα καὶ θεραπεία, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ τὴν κάνει δ' Ππδ. γιατὶ ήταν ἔρημος στὴν Ἀθήνα κι ἀγωνιζόταν μὲ τοὺς χειρότερους ἔχθρούς, τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀνεργία. Ἡ κατάστασή του ἄρχισε ν' ἀνησυχεῖ τοὺς φίλους του. Οἱ ἐφημερίδες ἔγραψαν πῶς πρέπει νὰ τὸν ὑποστηρίξει τὸ κράτος καὶ νὰ τὸν βάλει σὲ θέση (BK 329) ἢ νὰ τοῦ δώσει ἐπιχορήγηση. Ἐπίσης ξανάρχεται στὴν ἐπικαίροτητα τὸ ζήτημα τῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων του, γίνονται πολλές συζητήσεις, γράφουνται πολλά, μὰ δλα σβύνουν χωρὶς κανένα θετικὸ ἀποτέλεσμα (βλ. σελ. 62 κπ.). Τέλος ἀποφασίζεται ἀπὸ μερικοὺς φίλους του νὰ γίνει μιὰ φιλολογικὴ βραδεῖα πρὸς τιμὴν του κι ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις νὰ ἐνισχυθῇ δ' κακοπαθημένος λόγιος. Τὸ Φλεβάρη τοῦ 1908 ἔγραφε δ' Ππδ. στὶς ἀδερφές του: «Κἄτι περιμένω τώρα εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Τεσσαρακοστῆς, καὶ ἡ θάληθω ἡ θάστελω ποσόν τι χρημάτων» (ΓΠ 197). «Ἐννοοῦσε τὴ γιορτὴ τοῦ Παρνασσοῦ!

69) «Ο πανηγυρισμός τῆς κατάντιας του. Τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴ διοργάνωση τῆς γιορτῆς αὐτῆς, ποὺ γινόταν μὲ τὸ πρόσχημα νὰ τιμηθῇ ἡ εἰκοσιπενταετηρίδα τοῦ Ππδ. (1883-1908), μὰ πραγματικός της σκοπός ήταν ἡ ὑποστήριξη τοῦ κατατρεγμένου λογοτέχνη, ποὺ κινδύνευε νὰ πεθάνει ἀπ' τὴν πεῖνα καὶ τὴν ἀρρώστια, τὴν πρωτοβουλία της τὴν εἶχαν δ' Ἀλέκος Μαυρουδῆς, δ' Νώντας Δεληγιώργης, δ' Μαλακάσης καὶ πολλοὶ ἄλλοι θαυμαστές καὶ φίλοι τοῦ Ππδ. Ο Νώντας Δεληγιώργης, μόλις εἶχε κατεβῆ ἀπ' τὴ

Γερμανία—λεπταίσθητος νέος μὲ εύγενικές φιλοδοξίες, ποὺ διακρινόταν γιὰ τὸ ποιητικό του ταλέντο, τὴν κριτική του σκέψη καὶ παρακολουθοῦσε μὲ στοργὴ τὰ σύγχρονα νεοελληνικὰ γράμματα. Ὁ Δεληγιώργης, μόλις ἥρθε, ζήτησε νὰ γνωρίσει τὸ συγγραφέα τῆς Φόνισσας. Ὁ Μαλακάσης κατάφερε νὰ διδηγήσει τὸν Ππδ. ἐνα βράδι χειμωνιάτικο στὸ ἀρχοντικὸ σπίτι τοῦ νεαροῦ κριτικοῦ. Ὁ Ππδ. μέσα στὴν ἀρχοντιὰ ἔχασε τὰ βάσανά του καὶ ξεθαρρεύτηκε. Μίλοδυσε μὲ τὸ Δεληγιώργη γιὰ θρησκευτικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα. «Ἡταν, τονίζει ὁ Μαλακάσης, χαριέστατος καὶ εὐτράπελος καὶ κάποτε-κάποτε καὶ εἰρωνικός...» (BK 467).

«Σὲ μιὰ στιγμὴ, ποὺ μιλοῦσε, συνεχίζει ὁ Μαλακάσης, ἀνοιξε ἡ πόρτα... καὶ ἔμφανίστηκε ἡ ἀδερφὴ τοῦ ποιητοῦ, ἡ δεσποινίδα Σοφία Δεληγιώργη. Φοροῦσε φόρεμα χοροῦ καὶ εἶχε ἀπανωτά της ριχμένο ἔνα βαρύ μαῦρο βελουδένιο ἐπανωφόρι. Στὸ στῆθος της κατάμεσσα εἶχε ἔνα μεγάλο κατακόκινο ρόδο. Ὁ Παπαδιαμάντης ἐσηκώθηκε πρῶτος ἀπὸ μᾶς καὶ ἡ νέα τὸν πλησίασε. «Υστερα ἀπὸ μερικὰ λόγια τοῦ ὀδερφοῦ της, τοῦ ἔδωσε τὸ χέρι της καὶ τοῦ εἶπε πόσον ἦταν λυπημένη, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ μείνῃ μαζί μας. Ἡταν ὑποχρεωμένη νὰ βρίσκεται στὸ Παλάτι πρὶν ἀπ' τὶς 11 γιὰ νὰ συνοδεψει τὴν πριγκήπισσα Μαρία Βοναπάρτη σὲ κάποια πρεσβευτικὴ ἐσπερίδα... Ἀφοῦ τὸν παρακάλεσε νὰ προσδιορίσει αὐτὸς ἔνα ἄλλο βράδι γιὰ μιὰ νέα συνάντηση, ποὺ νὰ εἰναι ἐλεύθερη καὶ νὰ ἔχῃ τὸν καρδιὰ νὰ καθήσῃ μαζί μας, ἔβγαλε τὸ κόκκινο ρόδο ἀπὸ τὸ στῆθος της καὶ τοῦ τὸ προσέφερε. Ὁ Ππδ, τὸ πέρασε στὴν ἀπάνω κουμπότρυπα τοῦ φορέματός του καὶ τὴν εὐχαρίστησε. Τὴ στιγμὴ ἔκεινη τίποτε δὲν ὑπενθύμιζε τὸν ἀπλὸν ἔκεινον καὶ λαϊκὸν φαινομενικῶν ἀνθρώπων. Ὑψηλός, ὅπως ἦταν, καὶ μεγαλοπρεπής, ὅπως ἔφανταζε μέσα σὲ κείνο τὸ ήμιρας, γελαστός δὲ καὶ εὐδιάλθετος κατ' ἔξαιρεσιν ἔκεινο τὸ βράδι, εἶχε τὸ ὕφος τέλειου μεγάλου κυρίου!. Τέτοιον δὲν τὸν εἶχα ποτὲ μου ἄλλοτε ξαναδή!...» (BK 467).

Εἶχε γίνει γιὰ μιὰ στιγμὴ νέος. «Ἐνοιωσε στὴν ψυχὴ τὸ περαστικὸ χάρι τῆς εὐτυχίας. Τὸ λουλούδι τῆς νειότης ἦταν μιὰ συμβολικὴ ἐκδήλωση τῆς πίκρας του. Καθὼς τὸ πέρασε στὴν κουμπότρυπα ὄλες οἱ σχισμές τῆς δυστυχίας του εἶχαν κλείσει. Αὐτὸς ποὺ δὲν ἔπιασε ποτὲ στὴν ζωὴ του οὔτε πράσινο φύλλο, δέχτηκε τὸ λουλούδι τῆς τιμῆς καὶ τῆς χαρᾶς μὲ ἀλογάριαστη εὐχαρίστηση καὶ προθυμία, σὰ νἀθελε μέσο' ἀπ' τὸ λουλούδι αὐτὸ καὶ μέσα στ' ἀρχοντικὸ ἔκεινο περιβάλλον νὰ ξαναβρῇ τὸν ἔσωτό του, ποὺ τὸν εἶχε χάσει μέσα στὸν κατατρεγμό, σὰ νὰ ζητοῦσε νὰ πάρει συνείδηση τῆς ἀξίας του, ποὺ ποτὲ δὲ τὴν λογάριασε. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο συναντοῦμε πάλι βαθύτερα τὴν προσωπικότητά του καὶ ξαναγυρίζουμε στὴ μακρυνὴ πηγὴ της, ποὺ ἀνάβρυζε ἀπ' τὰ πλούσια κοιτάσματα τῆς παιδικότητας καὶ τὸν κρατοῦσε σ' ἔνα ἐπίπεδο εὐαισθησίας κι ἀρχοντιάς, λεπτῆς καὶ τρυφερῆς. «Ἀμα ἐπλησίασα, τονίζει ὁ Δεληγιώργης (BK 302), τὸν Ππδ. μοῦ ἐφάνη τόσον μυστικὰ κλεισμένος εἰς τὸ δύνειρόν του, ἡ ἀν θέλετε εἰς τὴν προσωπικήν του ἀντίληψιν τῆς ζωῆς, ὡστε κάθε παρείσδυσις εἰς τὴν ἀτομικότητά του, ὅσον διακριτικὴ καὶ ἀθόρυβος καὶ ἀν ἥτο, θὰ ἐλάμβανε διαστάσεις ἐκβιασμοῦ. Καὶ ἐν τούτοις δ ἀνθρωπος αὐτός, δλίγον ἔνεκα τῆς στενοχωρίας νὰ αισθάνεται τόσον παραστρατημένος δσάκις ἀναγκάζεται γὰ ἐγκαταλείψῃ μίαν στιγμήν, ἔστω καὶ φαινόμενικῶς μόνον τὸν ἐσωτερικισμόν του,—δλίγον ἵσως καὶ διά

νὰ τὸν καταστήσῃ δλιγώτερον φανερὸν καὶ κτυπητὸν εἰς τὸ κοινόν, καταβάίνει πρὸς ἡμᾶς μὲ μίαν ταπεινότητα τόσον μεγάλην, ὥστε προσπαθεῖ αὐτῇ καὶ νὰ μᾶς πείσῃ ἀκόμη ὅτι εἶναι ἐκεῖνος μᾶλλον, ὁ ὄποιος ἀνέρχεται εἰς τὸ ἐπίπεδόν μας. Δὲν θὰ ἡμποροῦσα ἄλλως νὰ ἔκφράσω αὐτό, παρὰ λέγων ὅτι ὁ Ππδ. φαίνεται διαρκῶς νὰ μᾶς ζητῇ συγγνώμην, διότι ζῆ βίον πραγματικόν. Καὶ τοῦτο χωρὶς ποτὲ νὰ θέλῃ νὰ ἰδῃ ὅτι ἡμεῖς μᾶλλον θὰ ἐπεθυμοῦμεν ὁ βίος, ὁ ταραχοποιὸς καὶ βίαιος, νὰ τηρήσῃ ἐμπρός του μίαν μυστικήν καὶ θωπευτικήν σιγήν. Αὐτὴ ἡ ἰδία ταπεινότης, τὴν ὄποιαν μεταφέρει εἰς τὰ διηγήματά του, ἡ ἀπλοϊκότης, ἥτις καὶ μὲ αὐτὸν ἀκόμη τὸν ἀγνωστικόν του παραμένει βιβλική, προσδίδει νομίζω εἰς τὸν Ππδ. τὴν ἀμύμητον αὐτὴν ποιότητα...».

‘Ο Δεληγιώργης μὲ τὴ δική του πρωτοβουλία καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἀδερφῆς του, κατάφερε νὰ δώσει κάποιον ἐπίσημο χαρακτῆρα στὴν γιορτή, ποὺ ἔγινε ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν προστασία τῆς πριγκήπισσας Μαρίας Βοναπάρτη. ’Απ’ ὅσα μᾶς δίνουν νὰ συμπεράνουμε τὰ χρονικὰ καὶ τὰ σχόλια τῶν ἐφημερίδων ἡ γιορτὴ εἶχε ἐπιτυχία ἱκανοποιητική. Τὸ πρόγραμμα ἦταν πλούσιο. ’Ο Δ. Κακλαμᾶνος μίλησε γιὰ τὸν ἄνθρωπο γενικώτερα, ὁ ποιητὴς ’Αρ. Προβελέγγιος ἀπάγγειλε μιὰ φωδή του στὸν Ππδ., ὁ Π. Νιρβάνας ἔκανε σύντομη ἀνάλυση καὶ χαρακτηρίσμο τοῦ ἔργου του, ἡ κ. Θ. Παπᾶ διάβασε τὸν «Ἐρωτα στὰ Χίονια» κι ὁ νεαρός τότε φοιτητὴς Φ. Πολίτης ἀπάγγειλε τὸ συγκινητικὸν Ἐλεγεῖο τοῦ Ππδ. γιὰ τὴ βασιλοπούλα ’Αλεξάνδρα. Οἱ εἰσπράξεις εἶχαν σχετικὴ ἀπόδοση. Στὸν τύπο δημοσιεύγηκαν περιγραφές, ἄρθρα, σχόλια, ἐπικαιρότητες (BK 295-349). Χαιρετίστηκε ἴδιας ὡς ἐλπιδοφόρα ἀπάρχῃ πνευματικῆς ζωῆς, τὸ γεγονός ὅτι τὴν ἐσπερίδα ἐτίμησε τὸ ἄνθρος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας καὶ θεωρήθηκε ὡς «μία ἀνάνηψις ἐκ ληθάργου καὶ μία ἀφύπνισις» (BK 328). Τὴν ἑορτὴν ἔνοιξε ὁ Δ. Κακλαμᾶνος μὲ μιὰ προσφώνησή του πρὸς τὴν πριγκήπισσα, ποὺ τὸ ἐνδιαφέρο τῆς γιὰ τὰ γράμματα καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὸν Ππδ. εἶχε κάνει κατάπληξη στοὺς λογοτεχνικούς κύκλους, ποὺ ἀγωνιζόταν νὰ δημιουργήσουν πνευματικὸν πολιτισμὸ μόνοι τους, πεταγμένοι στὸ περιθώριο τῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ τοὺς προσέχει κανεῖς.

“Ισως διὰ τινας, τόνιζε ἔνα χρονικό (BK 322) τὸ δόνομα τοῦ ’Αλ. Ππδ. νὰ ἥτο γνωστὸν ἀμυδρῶς καὶ συγκεχυμένως, ὅπως εἶναι γνωστὰ τὰ ὄνόματα μερικῶν ξένων συγγραφέων. Καὶ ἵσως πολλοὶ νὰ ἡθέλησαν νὰ ἰδοῦν τέλος πάντων καὶ νὰ γνωρίσουν τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ ἀγώνιστού, ὁ ὄποιος κατά τὴν ἐπιτυχῆ φράσιν τοῦ Νιρβάνα ἐώραταζε χθὲς τοὺς ἀργυρούς του γάμους μὲ... τὴν ἀδιαφορίαν τῆς κοινωνίας. ’Αλλ’ ἡ ἐπιθυμία των ἔμεινεν ἀνεκπλήρωτος. ’Ο Ππδ., ἥτο ἀπόν, Δὲν ἡθέλησε νὰ παραβῇ τὰς ἔξεις του καὶ νὰ φανῇ ἀσυνεπής πρὸς τὴν παροιμιώδη του μετριοφροσύνην. ”Ισως μάλιστα νὰ ὑπῆρχε καὶ κάποιος ἄλλος λόγος. Κάποια ὑπερήφανος ἀδιαφορία διὰ τὴν δψιμον αὐτὴν ἐκτίμησιν τῶν περισσοτέρων.

“Ἐνα ἄλλο χρονικό (BK 314) δίνει περιγραφὴ τῆς ἐσπερίδας, σημειώνοντας ἔχωριστὰ τὴν πληθώρα καὶ τὴν ἐκλεκτικότητα τοῦ ἀκροατηρίου (καθηγητές, ἐπίσημοι, λόγιοι κλπ.). ’Ο πανηγυρισμὸς τοῦ τύπου, ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν λογοτεχνικῶν καὶ δημοσιογραφικῶν κύκλων στὸν ἑορτασμὸ τῆς εἰκοσιπεντετετηρίδας τοῦ Ππδ., ἀνεξαρτήτως γλωσσικῶν καὶ κοινωνικῶν καὶ αἰσθητικῶν κατευθύν-

σεων, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας και καταγωγῆς και προέλευσης, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς πνευματικῆς ἐπιβολῆς τοῦ Ππδ. στοὺς συγχρόνους του, ποὺ ἀγαποῦσαν και θαύμαζαν και τιμοῦσαν ὅχι μόνο τὸν τεχνίτη μά και τὸ διαμαντένιο και γιγαντόψυχο ἄνθρωπο, ποὺ ἄλλο δὲν ζήτησε ἀπὸ τὴ ζωὴ κι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του παρὰ λίγη, ἀσήμαντη, φτωχὴ ἄνεση και ἡσυχία γιὰ νὰ πῇ τὸ τραγούδι τῆς ψυχῆς του και νὰ σβύσει μὲ τοὺς τελευταίους ἥχους του. Ή ἀπήχηση τῆς γιορτῆς ἥταν ζωηρότατη και στὰ πνευματικὰ κέντρα τοῦ ὑπόδοουλου και ξενιτευμένου ἐλληνισμοῦ, ἵδιως στὴν Ἀλεξάνδρεια, δπου ἀνθίζει και δροῦσε ζηλευτὰ ἔκεινη τὴν ἐποχὴ μιὰ δμάδα φιλομούσων και λογίων δμογενῶν, ποὺ συγκεντρωνόταν γύρω στὸ περιοδικὸ «Νέα Ζωὴ». Ὁλόκληρο, πανηγυρικὸ και πλούσιο σὲ πνευματικὴ ἀπόδοση τεῦχος, ἀφιέρωσε ἡ «Νέα Ζωὴ» γιὰ τὸ ἔργο και τὴ μορφὴ τοῦ Ππδ. Και ἡ ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος τῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων τοῦ Ππδ., ποὺ ἔγινε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς γιορτῆς ἀπ' τὸν ἀθηναϊκὸ τύπο και προκάλεσε τὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρο τοῦ πρίγκηπα Γεωργίου, ποὺ τίμησε ἔξαιρετικὰ τὸν Ππδ. κι ἔδωσε τὴ γενναιόδωρη συνδρομὴ του γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς, ἡ δνακίνηση αὐτὴ εἶχε ζωηρότατο ἀντίκτυπο στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς κύκλους, ποὺ κινήθηκαν ἀμέσως κι ἔξασφάλισαν τὶς οἰκονομικές προϋποθέσεις τῆς ἔκδοσης, χωρίς και πάλι νὰ γίνει τίποτα.

Μεγάλη ἐντύπωση ἔκανε στοὺς συγχρόνους λόγοτεχνικοὺς και κοσμικοὺς κύκλους τῆς γιορτῆς, τὸ φέρσιμο τοῦ Ππδ. νὰ μὴν θελήσει νὰ πάρει μέρος κι ὁ ἴδιος στὸν ἔορτασμό του και νὰ παρουσιαστῇ γιὰ νὰ δεχτῇ τὶς τιμὲς τῶν θαυμαστῶν του. Ή στάση του αὐτὴ μᾶς παραξενεύει περισσότερο σήμερα, ποὺ κάθε εἰκοσάχρονος και τριαντάχρονος και πενηντάχρονος λόγιος χαλᾶ τὸν κόσμο γιὰ νὰ τοῦ κάνουν γιορτή, πολλοὶ μάλιστα τὴν προκαλοῦν και τὴν δργανώνουν οἱ ἴδιοι και τοὺς βλέπεις νὰ παρουσιάζουνται χαμογελαστοὶ και καμαρωτοὶ γιὰ νὰ μαζέψουν προπόσεις και δοξολογήματα. Πόσο διαφορετικὴ ἥταν ἡ στάση τοῦ Ππδ!.. Στάση πραγματικοῦ τεχνίτη, ποὺ λατρεύει σιωπηλὰ και ταπεινὰ τὴν τέχνη του και τρέμει μὴν ταράξει ὁ ὄχλος τὴ μυσταγωγία του! "Ετοι ἄμα ἔμαθε τὴν ἡμέρα και τὴν ὥρα τῆς γιορτῆς χάθηκε ἀπ' τὸ πρόσωπο τῆς γῆς. "Εγινε ἄφαντος! "Εφαγαν τὸν κόσμο, πῆγαν στὸ σπίτι, στὴ Δεξαμενή, στοῦ Καχριμάνη, ρώτησαν στὸν "Αγιο Ἐλισσαῖο, στὰ κιόσκια και στὰ λημέρια του, μὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸν βροῦν. Και νὰ τὸν περιμένει ἡ πριγκήπισσα, ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ἱδιαίτερη πρόσκληση! Και ν' ἀνυπομονεῖ τ' ἀκροατήριο περιμένοντας ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ νὰ τὸν καμαρώσει, νὰ τὸν δῆ νάρχεται καμαρωτὸς και γελαστός, γιὰ νὰ μαζέψει χειροκροτήματα. Και νὰ μὴν μποροῦν νὰ τὸ πιστέψουν οἱ δργανωτές, πῶς κρύφτηκε γιὰ ν' ἀποφύγει τοὺς θεατρινισμούς, παρὰ νὰ τοὺς βλέπεις γεμάτους φόβο κι ἀνησυχία, μήπως τοῦ ἥρθε κάτι ξαφνικὸ ἀπ' τὴ συγκίνηση τοῦ πανηγυρισμοῦ κι ἔμεινε στὸν τόπο του σὲ καμμιὰ γωνιά. Πόσο μακριὰ του ἥταν! Πόσο τρομερὰ τὸν παρεξηγοῦσαν, ἀνίκανοι νὰ κατανοήσουν τὴ βαθύτερη ἀξιοπρέπειά του! Τέλος ἔκαναν μόνοι τους τὴ γιορτή, μπροστὰ στὸ ἀ-

δειανὸν κάθισμα τοῦ Ππδ. 'Ο Ππδ. ἦταν τόσο ξένος καὶ τόσο ἀ-
προσάρμοστος μὲ τὴν κίνηση ἐκείνη, ποὺ δὲν ἦταν τίποτα περισ-
σότερο γιὰ κεῖνον, παρὰ μιὰ εὖσχημη ἐπαιτεία, μιὰ διαπόμπεψη
τῆς δυστυχίας του, ἔνας ἀχάριστος γιορτασμὸς τῆς κατάντιας
του. «Ποτέ μου, μᾶς βεβαιώνει δὲ Βλαχογιάννης, δὲν θ' ἀποφά-
σιζα νὰ ὄργανώσω κοινωνικές γιορτὲς καὶ νὰ βγάλω τὸ φτωχὸ
φίλο μου στὴν ἀγορά!..» 'Ο Ππδ. ἀντὶ νὰ συγκινηθῇ ἀπ' τὴ χαρά
του «πικράθηκε, ταπεινώθηκε, δσο ποτὲ ἀλλοτε δὲν εἶχε ταπει-
νωθῆ...» (ΣΒΒ 447). Ντροπιάστηκε δὲ δύστυχος, γιατὶ γνώριζε πο-
λὺ καλὰ τί σκοπὸ εἶχε ἡ γιορτὴ ἐκείνη. Γι αὐτό, ἀφοῦ ἡ φτώχεια
κι δ κατατρεγμὸς δὲν τοῦδωσαν δυνάμεις ν' ἀντιδράσει καὶ νὰ
τὴ ματαιώσει, δπως θάκανε χωρὶς ἄλλο ὃν δ δράκος εἶχε τὴν υ-
γειὰ του, ἀναγκάστηκε νὰ δεχτῇ μὲ πίκρα τὴν πρωτοβουλία τῶν
πρόθυμων φίλων καὶ θαυμαστῶν του, καὶ νὰ ἐλπίσει ἀπ' αὐτὴν
κάποιαν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση, δπως ἔγραφε πρὶν ἔνα μῆνα περί-
που στὶς ἀδερφές του. "Οπως ἀνεχόταν τόσα καὶ τόσα ὀβάσταχτα
κι ἀνεπιθύμητο, ἔτσι ὑπόμεινε καὶ τὴν ταπείνωση αὐτή, ποὺ ἀπο-
τελοῦσε τὸ ἀποκορύφωμα τῶν δεινῶν του. Μ' ἀν δὲν μπόρεσε ν'
ἀντιδράσει σ' ἔνα εὖσχημο ἐξευτελισμό, δὲν ἦταν δυνατό νὰ βα-
στάξει καὶ τὸν ἐξευτελισμὸ τῆς ἀγορᾶς, ἐκθέτοντας τὸ κουφάρι του
στὸν οἴκτο καὶ στὴν περιέργεια τῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ μαζεύτη-
κε στὸν Παρνασσό. Γι αὐτὸ φρόντισε μὲ κάθε προφύλαξη νὰ κρυ-
φτῇ. Χώθηκε στὸ φτωχόσπιτο τοῦ φίλου του μανάβη Νικόλα Μπού-
κη καὶ πέρασε τὴ βραδειά του ἡσυχος κι ἀτάραχος, σὰ νὰ μὴ γι-
νόταν γύρω του τίποτα. "Επαιξε μὲ τὴ μικρὴ Ἀγγελικούλα, δέ-
χτηκε τὶς περιποιήσεις τῆς Πολυξένης, κάθισε στὸ λιτό της δεῖ-
πνο κι ὕστερα τραβήχτηκε στὴν ἀνοιξιάτικη ταράτσα, κάτω ἀπ'
τὸν ἀπέραντο οὐρανό, τὸ γεμάτο αὐστηρότητα καὶ δέος, ποὺ σὲ
κάνει κάποτε νὰ λυπηθῆς τὸ φτωχὸ ἀνθρωπὸ τῆς γῆς καὶ νὰ
κλάψεις τὴ ματαιόδοξη κακομοιριά του, δταν τὸν βλέπεις νὰ σερ-
νεται καὶ νὰ προεξοφλεῖ μὲ γιορτὲς καὶ πανηγύρια τὴν ἀθανα-
σία του. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ἄφησε τοὺς ρεμβασμούς του. «Ἀπόψε,
εἶπε στὸ Μπούκη, μὲ περιμένει ἡ πριγκήπισσα Μαρία, μὲ δλη τὴν
πλούσια κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν». 'Η Πολυξένη τάκουσε ξαφνια-
σμένη: «Μά, κύριε Ἀλέξανδρε, τοῦ κάνει, τὶ κάνετε λοιπὸν ἔδω;
θ' ἀργήσετε πολύ! Δὲν είναι σωστὸ νὰ σᾶς περιμένουν. Τὶ θὰ ποῦν
αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποι;» Κι δ Ππδ. ἀτάραχος καὶ γελαστὸς τῆς ἀ-
παντᾶ — «Ἐννοια σας, κυρία Πολυξένη. Είμαι πολὺ καλλίτερα
μαζὶ σας. "Ολ' αὐτὰ δὲν ἔχουν γιὰ μένα καμμιὰ σημασία. Προ-
τιμῶ νὰ περάσω τὴ βραδειά στὸ σπίτι σας. Κυρία Πολυξένη, κά-
νε μου, παρακαλῶ, ἔνα χαμογήλι καὶ δός μου ἔνα σπίρτο...» (ΓΠ
λα'). "Αναψε τὸ τσιγάρο, καλοκάθισε καὶ ἀρχισε νὰ σιγοψέλνει,
ἐνῷ ἡ δυστυχία του ντυμένη τὰ γιορτινά της γύριζε τὸ δίσκο τῆς
εὔσπλαχνίας στὴ μοσκομυρισμένη σάλα τοῦ Παρνασσοῦ. Τὴν ἄλ-
λη μέρα οἱ ἐφημερίδες δημοσίευαν περιγραφές καὶ χρονικά καὶ
ὕμνους καὶ τονίζανε ἴδιαιτέρως τὴν ἀπουσία τοῦ τιμωμένου συγ-
γραφέα, ποὺ «δὲν ἥθλησε νὰ παραβῇ τὰς ἔξεις του καὶ νὰ φανῇ
ἀσυνεπής πρὸς τὴν παροιμιώδη του μετριοφροσύνην...» (ΒΚ 322).

70) «Καλλίτερα στήν πατρίδα... 'Η γιορτή παρ' ὅλο πού ἦταν, ὅπως πολὺ σωστά τῇ χαρακτηρίζει ὁ Βλαχογιάννης μιὰ «κοινωνικῇ διαπόμπεψῃ» (ΕΠ σ') καὶ ἀντὶ νὰ τὸν χαροποιῆσει, τοῦ ἔκανε πιὸ συνειδητὴ τὴν κατάντια, εἶχε ἀρκετὲς εἰσπράξεις. Καὶ πηγαίνουν τὴν ἄλλη μέρα ὁ πρωτοστάτης τῆς διοργανωτικῆς ἐπιτροπῆς Ἀλέκος Μαυρούδης μὲ τὸ Νιρβάνα καὶ τὸν βρίσκουν στὴ Δεξαμενὴ καὶ τοῦ δίνουν τὸ τίμημα τῆς ἀθανασίας του. Μὲ ἀδιαφορίᾳ καὶ περιφρονητικῇ συγκατάβαση ἄκουσε ἀπ' τοὺς δυὸ ἑκείνους φίλους του τὰ δσσα ἔγιναν πρὸς τιμήν του στὴ γιορτή καὶ μὲ σπαραχτικὴ ταπείνωση ἄπλωσε τὸ χέρι του γιὰ νὰ δεχτῇ τὶς εἰσπράξεις. Ποσὸ σεβαστό, ποὺ τοῦ στάθηκε πολύτιμο γιατὶ τὸν γλύτωσε ἀπὸ βέβαιο θάνατο. Καθὼς πήγαινε ἡ κατάστασή του, λίγους μῆνες νὰ ἔμενε ἀκόμα ἔρημος, ὅπως πρίν, στὴν Ἀθήνα, δὲν θὰ βαστούσε. Αὐτὸ τὸ διαισθανόταν καὶ τὸν ἔπαιρνε τὸ κλάμμα, ὅταν σκεφτόταν πῶς εἰναι ἐνδεχόμενο νὰ πεθάνει στὸ ξένο κι ἀσπλαχνὸ χῶμα τῆς Ἀθήνας, μακρὺ ἀπ' τοὺς δικούς του, μακρὺ ἀπ' τὸν τόπο του, σὰ σκυλλὶ σὲ μιὰν ἄκρη τῆς Δεξαμενῆς. Γι αὐτό, μ' ὅλες τὶς συστάσεις τῶν φίλων του νὰ δεχτῇ νὰ τὸν βάλουν σὲ νοσοκομεῖο γιὰ νὰ συνέρθει λίγο, παρ' ὅλες τὶς προτροπές τοῦ Νιρβάνα, ποὺ σὰ γιατρὸς εἶχε κάθε λόγο νὰ τοῦ ὑποδείξει τὴν ἀνάγκη συστηματικῆς θεραπείας (ΒΚ 470), δὲν ἔστερξε μὲ κανένα τρόπο νὰ πάει στὸ νοσοκομεῖο (Ν 94). Δακρυσμένος ἔσκυψε τρέμοντας νὰ φιλήσει τὸ χέρι τοῦ Νιρβάνα καὶ ν' ἀποθέσει ἐπάνω του ἔνα μέρος τῆς ἀνέκφραστης εὐγνωμοσύνης του. «Οχι νοσοκομεῖο, τοῦ εἴπε ίκετευτικά κι ἐμπιστευτικά. Οι νοσοκόμοι είναι εἰρωνες!...». Φοβόταν μήν τὸν ἀναγελούν γιὰ τὸν ἀλκοολισμό του. Θὰ πρόσθετε κάτι καὶ γιὰ τοὺς γιατρούς, ποὺ δὲν τοὺς εἶχε σὲ καλὸ μάτι «...καὶ ἄρχισα, γράφει κάπου, ν' ἀνακαλῶ ἐν τῷ νῷ ἀπαισίας σκέψεις περὶ τῶν Ιατρῶν καὶ τῆς Ιατρικῆς...» (Γ 8), ἀν δ Νιρβάνας δὲν ἦταν γιατρός. **«Καλλίτερα στήν πατρίδα... ψιθύρισε».** Νὰ πεθάνω κοντά στοὺς δικούς μου. **Στήν πατρίδα!.. ξαναεῖπε.** Θὰ ἦταν τολμηρὸ καὶ μάταιο νὰ τοῦ ἀντισταθῇ κανεὶς, προσθέτει δ Νιρβάνας (Ν 94). 'Ο θάνατος τὸν παραφύλαγε κι ἔπρεπε νὰ ζητήσει τὴν ἀνάπτωση στὰ γνώριμα χώματα, πέρα στοὺς ἀφρόλουστους γυαλούς τῆς Σκιάθου του, ὅπου, δ θάνατος γίνεται ἐλαφρὸς κι ὁ τάφος ζεστός.

Μὲ τὶς εἰσπράξεις τῆς γιορτῆς ξοφλᾶ τὰ χρέη του, πληρώνει τὰ νόκια του, ἀγοράζει ροῦχα κι ἀποφασίζει νὰ φύγει ἀμέσως στὸ νησί. "Ἐνα πρωΐνῳ ὁ Μαλακάσης τὸν βρίσκει ἀπὸ πάνω ὡς κάτω στὰ καινούρια. Αὔριο, τοῦ εἴπε χαμογελῶντας, θὰ φύγω. 'Η εύτυχία του ἦταν ἀφάνταστη.—Καλά καὶ τὰ παπούτσια; Πῶς δὲν ἐπήρες παπούτσια; τοῦ κάνει ὁ Μαλακάσης.—Καινούρια; τὸν ρώτησε μὲ ταραχή. "Οχι! γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ! Θέλεις νὰ χαλάσω τὰ πόδια μου;» (ΒΚ 467). Εἶχε κάλους καὶ προτιμούσε νὰ φορεῖ τὰ ξεπαταλωμένα παπούτσια, ποὺ φαινόταν τὰ δάχτυλά του!...

71) Στήν ἀνάπτωση. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ Μάρτη 1908 φεύγει γιὰ τὴ Σκιάθο, γιὰ νὰ μὴ ξαναγυρίσει πιὰ στὸν τόπο τῆς καταδίκης καὶ τοῦ μαρτυρίου, στὴν πόλη «τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν...» (Π 154). Σὲ χειρότερα χάλια δὲν τὸν δέχτηκε πο-

τὲ τὸ νησί. Πολλές φορές εἶχε πέσει στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας «ἐκ σκοτοδίνης...» (ΣΤ 1α') Ἀνάπηρος, ἄρρωστος, λαβωμένος, γυρίζει στὴ Σκίαθο γιὰ νὰ βρῇ λίγη ἀνάπτωση, γιὰ νὰ στυλώσει τὴν ύγεια καὶ τὸ γκρεμισμένο ἥθικό του. Ο «ἀποκαμωμένος παλαιστῆς» γέρνει τὸ κεφάλι μὲ τρυφερότητα παιδιοῦ στὴ ζεστὴ ἀγκαλιὰ τοῦ ἡσυχοῦ νησιοῦ «ἀφοῦ κατὰ κόρον ἐγεύθη τῆς ζωῆς δῆλην τὴν τρύγα καὶ τὴν πικρίαν» (ΙΘ 239). Φεύγοντας ἀπ' τὴν Ἀθήνα ἥπιε μὲ κέφι καὶ τραγούδησε, μᾶς λέει ἔνα χρονικό (ΣΒΚ 51), πολὺ παθητικὰ σὲ φιλικὸ φαγοπότι, σὰ νάθελε ν' ἀφῆσει τὸν τελευταῖο χαιρετισμό του. ⁷ Ήταν τὸ κύκνειο ἀττικὸ τραγούδι του!

Τὰ δυό στερνά του χρόνια στὴ Σκίαθο εἶναι γεμάτα ἀπὸ θρησκευτικὴ ἑνατένιση κι οὐράνια νοσταλγία. «Ηρεμη μελαγχολία σκεπάζει τὴ ψυχὴ του. Τὸν θυμούμνται οἱ φίλοι τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ γράφει γράμματα στοργικά ἡ Πολυξένη. «Οσάκις γίνεται ἀγρυπνία νομίζω δτὶ τὸ μεσημέρι θὰ ἔλθητε· δλαι αἱ ἀδελφαὶ σᾶς ἀναζητοῦν, δὲ Νίκος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρηγορηθῇ...». (ΓΠ 198). »Αφησε πίσω του ἔνα κενὸ δυσαναπλήρωτο. Ἰδίως οἱ γυναῖκες τῆς ἀγρυπνίας θεωρήσαν τὴν ἀναχώρησή του σὰν πραγματικὴ ἀπώλεια. Τόσος ἥταν δ ψυχικὸς σύνδεσμός τους μὲ τὸν περίπαθο προσκυνητὴ τῶν ἀγρυπνιῶν. «Ωσαύτως, τοῦ ξαναγράφει μ' ἐπιμονὴ ἡ Πολυξένη, σᾶς παρακαλῶ νὰ μᾶς γράφητε, κατοι γνωρίζω δτὶ σᾶς ἔρχεται δύσκολον. Ἐπίσης γράψατέ μας παρακαλῶ, ἔὰν εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς γράψῃς, πότε θὰ ἔλθητε, καθόσον ἐμάθανε μερικοὶ δτὶ θὰ ἔλθης μετὰ δύο ἔτη καὶ δὲν παύουν νὰ μ' ἔρωτωσι, Ἰδίως αἱ γυναῖκες τῆς ἀγρυπνίας» (ΓΠ 201). Καὶ τὸν παρακαλεῖ ἡ Πολυξένη νὰ τῆς γνωρίσει δτὸν «γίνεται κατάλυσις οἵνου καὶ ἐλαίου» τὴν ἡμέρα τοῦ Εὔαγγελισμοῦ, ποὺ συνέπεσε μὲ τὴ Μ. Τετάρτη «καθόσον, προσθέτει, πολὺ μὲ παρεκάλεσε δὲρεὺς Χρυσόστομος τῆς ἐνορίας μου, νὰ τὸν πληροφορήσω περὶ αὐτοῦ τοῦ ζητήματος...» (ΓΠ, 206). Τὰ γράμματα αὐτὰ δὲν τὰ παραπετοῦσε δὲ Ππδ. οὕτε τὰφήνε χωρὶς ἀπάντηση. Σ' ἔνα γράμμα του μάλιστα πρὸς τὸν Μπούκη ἔγραφε πολλὰ καὶ «μὲ κάποιαν φαιδρότητα» ἔξυμνούσε τὶς δημοφιές καὶ τὴν ἡσυχὴν τῷ τοῦ νησιοῦ του (ΣΤ 1β'). Πόσο ύποχρεωμένος ἥταν στὸ Μπούκη τὸ συμπεραίνουμε κι ἀπ' τὸ γεγονός, πὼς φεύγοντας ἔβαλε στὸ χέρι τῆς Πολυξένης ἔνα κατοστάρι, ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῆς γιορτῆς.

Στὸ νησὶ ἀσχολεῖται σιγὰ-σιγὰ μὲ τὸ αἰώνιο ἔργο τῆς ζωῆς του, τὶς μεταφράσεις, ποὺ τοῦ προμηθεύει δὲ Βλαχογιάννης. Μεταφράζει τώρα ἀπ' τ' ἀγγλικὰ τὴν Ἰστορία τοῦ Φίνλεϋ κι ἔχει πάλι ἔξασφαλισμένο τὸ ψωμί του. Οἱ στενοὶ φιλολογικοὶ του φίλοι τοῦ γράφουν νὰ κατεβῇ στὴν Ἀθήνα καὶ διαδίδεται πῶς ἔγραψε σ' ἔναν, πὼς θὰ γυρίσει πολὺ γρήγορα. «Ομως αὐτὰ εἶναι διαδόσεις, ποὺ χαρακτηρίζουν μόνο τὴν ἀγάπη ποὺ τοῦ είχαν οἱ ἀνθρωποι, ποὺ τὸν πλησίαζαν, ὡστε νὰ τὸν ἀποζητοῦν καὶ νὰ νοιώθουν τὸ κενὸ τῆς ἀπουσίας του. Ο Ππδ. δοκιμασμένος ἀφάνταστα κατὰ τὴν τελευταῖα του διαμονὴ στὴν Ἀθήνα, δχι μόνο δὲν σκέπτεται νὰ γυρίσει στὸν τόπο τῆς δυστυχίας του, μᾶς προσπαθεῖ νὰ διώξει ἀπ' τὸ μυαλό του καὶ τὴ θύμηση τῶν μαύρων ἡμερῶν τῆς Δεξαμενῆς.

Γι αύτό βιάζεται μ' ἔνα ὄφος διαμαρτυρίας νὰ διαψεύσει τίς φῆμες τοῦ γυρισμοῦ του σ' ἔνα γράμμα πρὸς τὸ Βλαχογιάννη. «Δέν ἔγραψα, τοῦ λέγει, εἰς τοὺς φίλους μου ὅτι θὰ ἔλθω εἰς τὰς Ἀθήνας, τούναντίον ἔγραψα ὅτι «δὲν εἰξεύρω», ἀν εἶναι ύγεια, δπόταν ὁ Θεός θελήσῃ». Χάριν παρηγορίας πάλιν, «ὅταν θελήσῃ ὁ Θεός», «τὸ ταχύτερον». *Καὶ τί νὰ κάμω στὴν Ἀθήνα;* Διὰ νὰ πληρώνω νοίκι;» (ΓΠ 206). Εἶχε πολὺ πικρὴ πεῖρα τῆς Ἀθήνας! Εἶχε πικρὰ μετανοιώσει γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι του στὸ «παναρμονικώτατο» ἄστυ. Τὸ θεωροῦσε ἔνα ἀπ' τὰ μεγαλείτερα λάθη, ποὺ ἔκανε ποτὲ στὴ ζωὴ του, παρ' ὅλο ποὺ τὸ ἀποφάσισε ἀναγκασμένος ἀπ' τὴ στέρηση καὶ τὰ θλιβερὰ γεγονότα τοῦ σπιτιοῦ του. «Οταν τέλος μὲ εἶχαν βαρυνθῆ καὶ ἐκεῖ, ἐτόλμησα μετά τρία ἔτη νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν πρωτεύουσαν μὲ τὴν ἀμυδρὰν ἐλπίδα, ὅτι δὲν θὰ ἐγενόμην καὶ πάλιν βαρετὸς εἰς τοὺς φίλους μου...» (ΙΑ 95). Τώρα ἡ «ἀμυδρὰ ἐλπίς» του ἔχει γίνει βεβαιότητα καὶ δὲν τὸ κουνᾶ ἀπ' τὴν ἡσυχία καὶ τὴ φτωχικὴ ἀνάπταυση, ποὺ μαύρισε τὸ μάτι του νὰ τὴ ξαναβρῆ καὶ τοῦ ἥταν ἀναγκαῖα καὶ πολύτιμη, δσο ποτὲ ἄλλοτε.

72) Στὰ ψηλώματα. Στὸ νησὶ ὁ Γίπδ. ξαναβρίσκει τὸν ἔαυτό του καὶ χαίρεται τὸ μεγάλο ἀγαθὸ τῆς ψυχικῆς γαλήνης καὶ μοναξιῶς, ποὺ μέσα στὴν ταλαιπωρία καὶ τὸ θόρυβο τῆς πολιτείας νόμισε πῶς δὲν θὰ τὴ ξαναβρῇ πιά. Τὸ δνειρό του ν' ἀκουμπήσει τὰ χτυπημένα γηρατειά του στὴν πατρικὴ γωνιὰ καὶ νὰ βρῇ τὴν ἀνάπταυση τῆς φθίνουσας ζωῆς του σὲ γνώριμο κι ἀγαπημένο χῶμα, δ' ἄγριος ἐκεῖνος πόθος, τῶν ρόδινων ἀκρογιαλιῶν, ποὺ ξεχύνεται στοὺς μακρόσυρτους κυματισμοὺς τοῦ δμώνυμου ἔργου του, γραμμένου μέσα στ' ἀποκορύφωμα τῆς δυστυχίας κι ἀπελπισίας του στὴν Ἀθήνα, ἡ λαχτάρα του νὰ λούσει τὴ ψυχὴ του γιὰ μιὰν ἀκόμα καὶ στερνὴ φορὰ στοὺς ἀφρούς καὶ στὰ βάλσαμα καὶ στ' ἀγναντέμματα τῶν νησιώτικων γυαλῶν, ἔγινε πραγματικότητα, ποὺ τὴ δέχεται μ' ἄπειρη εὐγνωμοσύνη, σὰ δῶρο τῆς ἀχάριστης τύχης του, σὰν ξεχωριστὴ εὔνοια τῶν θεῶν. «Ω! τὰ ὠραῖα προσφιλῆ παράλια τῶν ἐλληνικῶν νήσων!» ἀναφωνεῖ μεθυσμένος σ' ἔνα σύγχρονο διήγημα (Π 156), ξαναλέγοντας στὸ πρωτότυπο τὸ σχετικὸ στίχο τοῦ Βύρωνα. Σὲ δυὸ-τρεῖς μῆνες μὲ τὴ δίαιτα καὶ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὶς περιποιήσεις τῶν ἀδερφάδων του, ξαναβρίσκει τὴν κλονισμένη ύγεια του. Δὲν τὸν πειράζουν πιὰ οἱ τρεμούλες κι οἱ ἀβάσταχτοι πόνοι τῶν ρευματισμῶν κι οἱ θολούρες κι οἱ κλονισμοί! Ζαλισμένος ἀπ' τὴν ταραχὴ καὶ τὴ ματασιδοξία τοῦ πλήθους, χτυπημένος ἀπ' τὴν ἀσπλαχνὰ τῆς πολιτείας, νοιώθει σὲ δυὸ-τρεῖς μῆνες νὰ ξαναγυρίζουν οἱ δυνάμεις του καὶ νομίζει πῶς ξαναβρίσκει ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν κόσμο, πῶς ἀρχίζει μιὰ νέα ζωὴ. Καθὼς στυλώθηκε πάλι στὰ πόδια καὶ πήρε τὸ μονοπάτι κι ἀντίκρυσε ὅλα τὰ γνώριμα καὶ τ' ἀγαπημένα, κάποιες ἀνοιξιάτικες ἀχτίνες, κάποιοι ἀπριλιάτικοι ἥχοι, παραβιάζοντας τὴν κλεισούρα τῆς ψυχῆς του, ἀραίωσαν τὰ σκοτάδια τῆς μὲ τὸ φῶς τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς χαρᾶς. Οἱ ἡσυχεῖς καὶ γαληνεμένες ἐκεῖνες ήμέρες τῆς ἀνάρρωσης καὶ τῆς ἀποκατάστασής του, εἶναι γεμάτες ἀπὸ ψυχικὴ ἀναζήτηση καὶ μελαγχολικὴ γοητεία. Μέσα στὸ

μοσκομυρισμένο περίγυρο τοῦ νησιοῦ του ζητᾶ ν' ἀγκαλιάσει τίς βαθύτερες ἀξίες τῆς θρησκευτικῆς κι ἔθνικῆς παράδοσης, καὶ ν' ἀφουγκραστῇ μέσα ἀπ' τὶς πηγές της τοὺς γνήσιους ἐλληνικούς ρυθμούς—τ' ὅστείρευτο τραγούδι τῆς δύμορφιᾶς καὶ τῆς πίστης. "Εχει πιὰ ἔξαυλωθῆ στοὺς ὑπεργήινους κόσμους τοῦ μεταφυσικοῦ του ἔρωτα. 'Η ψυχὴ του φτερουγίζει ἀποδημητικὴ στὶς κορυφές καὶ στὰ ψηλώματα τῆς θρησκευτικῆς ἐνατένισης καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς του λαχτάρας. Γίνεται ἔνα μὲ τοὺς ταπεινούς καὶ βασανισμένους ἀνθρώπους τοῦ νησιοῦ, ὅκονει μὲ θαυμασμὸν παιδιοῦ τὶς διηγήσεις τους καὶ μὲ τὸν ἕδιο θαυμασμὸν γυρίζει στὰ ἔωκλησια καὶ στὰ πανηγύρια, ἀποζητῶντας τὸ γλυκασμὸν καὶ τὴ λύτρωση τῆς θρησκευτικῆς γαλήνης.

«Σηκωνόταν πολὺ πρωΐ, ἔφερνε μιὰ βόλτα στὴν ἀκρογιαλὶδ κι ὑστερα ἀργά-ἀργά ἔμπαινε στὴν ἔκκλησιά. Εἶχε γυρίσει ὅλα τὰ μέρη τοῦ νησιοῦ... Σχεδὸν κάθε Κυριακὴ χαράματα θᾶβλεπες ὀλόκληρη παρέα συγκεντρωμένη στὴ θέση «Καλὸ Πηγάδι», ἔξω ἀπ' τὸ χωριό, νὰ ξεκινᾷ γιὰ κάποιο ξωκλήσι. 'Ο παπᾶς μπροστὰ καβάλλα στὸ γαϊδουράκι μ' ὅλα τὰ πράμματα· ἔπειτα ὁ μπάρμπ' 'Αλέκος, κουκουλωμένος μ' ἔνα φτωχικὸ μεγάλο πανωφόρο, μ' ἔνα ραβδὶ στὸ χέρι καὶ πίσω τὸ συγγενολόϊ, ποδῷ τάξει νὰ λειτουργήσει, συνήθως στὸν 'Αη-Νικόλα τοῦ Κάστρου, γιὰ τὸν ἔρχομό κάποιου κατετάνιου... 'Η συντροφιὰ βάδιζε ἀργά· κάποτε ὁ μπάρμπ' 'Αλέκος ἔμπαινε στὴν κουβέντα, ἔλεγε κάτι κι ἀμέσως σιωπούσε. 'Η παρέα σταματοῦσε στὴν κορφὴ τοῦ Κάστρου· ζεφόρτων τὸ γαϊδουράκι, ἔτοιμας ζόντουσαν κι' ἔμπαιναν εὐλαβικὰ στὴν ἔκκλησιὰ νὰ λειτουργηθοῦν, ἐνῶ ὁ ἥλιος ἔρριχνε τὶς πρῶτες ἀχτίδες του...» (BK 475).

'Η ζωὴ του αὐτὸ τὸν καιρὸ εἰναι μιὰ ἀδιάκοπη ψυχικὴ ἄσκηση καὶ προετοιμασία γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι. Δὲν ἀφήνει τὶς παληές του συνήθειες. Τὰ γηρατεῖὰ δὲν τὸν βαρύνουν. Αἰσθάνεται πάντα τὸν ἔαυτό του ἐλαφρὸ καὶ ἴκανό, δταν πρόκειται γιὰ θρησκευτικὴ Ἱεροτελεστία. 'Αδύνατος ἀκόμα, μὲ κάλους στὰ πόδια, προτιμᾶ καὶ ἐπιμένει νὰ ὀδοιπορεῖ νύχτες καὶ αὐγὲς καὶ μεσημέρια σὲ μακρυνὲς ἀποστάσεις, νὰ χάνεται στοὺς δρόμους καὶ στὰ μονοπάτια, ν' ἀνεβαίνει βουνά καὶ νὰ κατεβαίνει ρεμματιές, νὰ σκουντουφλᾶ σ' ἀδιάβατα στενά καὶ νὰ κακοπαθεῖ σὲ κακοτράχαλα περάσματα γιὰ νὰ κάνει τὸ τάμμα του, νὰ ξανοβρῇ τὰ ἀγαπημένα μέρη τῆς ἀγιωσύνης καὶ τοῦ πόθου. Ταπεινὸς προσκυνητὴς γεμάτος ἀναζήτηση καὶ δίψα ψυχῆς, στέκεται ὕρες ὀλόκληρες στὸ ἀναλόγι τῶν ἔξωκλησιῶν διαβάζοντας καὶ φάλλοντας μὲ δλους τοὺς τύπους.

«Τὴν ἐσπέραν, διηγεῖται ὁ ἕδιος, τῆς Παρασκευῆς 25 Σεπτεμβρίου ὡδεύομεν δμοῦ ἀνὰ τὴν ἀμπελόφυτον πεδίάδα, ἀπερχόμενοι εἰς τὸν ναϊσκὸν τοῦ 'Αγίου Ιωάννου τοῦ ὁσιού. Ἐτελεῖτο ἐκεῖ μικρὰ πανηγυρις. 'Εμελλεις νὰ γίνῃ παννυχίς ἀπὸ τῆς ἐννάτης ὥρας μέχρι τῆς τρίτης τοῦ ὅρθου, εἰτα μετὰ διώρον διάλειμμα, θὰ ἐτελεῖτο λειτουργία...» (Γ 127). «Εἰς τὰς 8 Σ)βρίου, ὥραν 3 μετὰ τὰ μεσάνυκτα, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὅρθου, εἰς τὴν πανήγυριν τῆς Παναγίας τῆς Λημνιδᾶς... κατηρχόμεθα τ' ὁλισθρόν λιθόστρωτον... (Γ 127). Στὸ προσκύνημα τοῦ 'Αγίου Χαραλάμπους ἀνεβαίνουν «πεζοὶ τὸ βουνὸν μὲ γαϊδουράκι φορτωμένον...» δ' πεπᾶς, δ' Ππδ. καὶ δυὸ τρεῖς λαϊκοί. «Ἐψάλλαμεν, διηγεῖται, τὸν 'Ἐσπερινὸν νύκτα... 'Ἐξυπνήσαμεν κι ἀρχίσαμεν τὸν ὅρθον εἰς τὰς τρεῖς μετὰ τὰ μεσάνυχτα. 'Ήτο η μνήμη τοῦ 'Αγίου 'Αρτεμίου καὶ 'Αγίου Γερασίμου τοῦ ἐν Κεφαληνίᾳ. 'Ἐψάλλαμεν τὸν 'Αμωμόν, ὅπως ουνήθεται εἰς τὸ 'Αγίου 'Ορος, καὶ τὸν θεσπέσιον ἐκείνον κανόνα τοῦ Θεοφάνους, τὸ 'Ἐν οὐρανοῖς θαλάμοις...». Εἴτα ἐμβήκαμεν εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ ἀπελύσαμεν μίαν ὥραν πρὶν ἀνατελῆ ὁ ἥλιος...» (Γ 159). Εἴναι χα-

ρακτηριστικό, δτι στά 1909, πού πήγε στήν Παναγιά τήν Κεχριά νύχτα και βρήκε τὸν παπᾶ νὰ κοιμάται, βάζει μπρός τὸν ὅρθρο μόνος του! (Ζ 80).

‘Οδοιπορεῖ πολλές φορές μόνος του νύχτα μὲ φεγγάρι «... βαδίζων τὸν φράκτην-φράκτην ἐν μέσῳ ἀμπέλων καὶ ἐλαιώνων...» (Ζ 75). Ρεμβάζει κι ἀναπολεῖ, συλλογίεται καὶ μετεωρίζεται ψυχικά στὰ ψηλώματα (Γ 128). «Δυστυχῶς εἶχα βγάλει τὸ ὑπόδημά μου τὸ ἀριστερόν, ἐπειδὴ μὲ ἡνῶχλει δικάλος κατόπιν τῆς δοιπορίας...» (Ζ 76). Τίποτα δὲν είναι ίκανό νὰ τοῦ στερήσει τὴν εὐχαρίστηση νὰ προσευχηθῇ καὶ νὰ φάλει στὰ ἑρμηικά ξωκκλήσια, ποὺ γιορτάζουν. Τὸ φεγγάρι χάνεται. ‘Ο δρόμος σκοτεινάζει. κι ἀνάβει κερὶ γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὸ δρόμο. «Ἐγὼ εἶχα τὴν ἰδέαν δτι δικαστής θὰ εἰξευρε καλλίτερ’ ἀπὸ ἐμὲ τὸν δρόμον, ὡς νέος καὶ κατοικῶν διαρκῶς εἰς τὸν τόπον. Εκεῖνος ἔφρόνει δτι ἔγὼ θὰ ἐνθυμούμην καλλίτερα τὰ κατατόπια, ὡς παλαιός καὶ ἀγαπῶν τὰ ἔωκκλήσια. ‘Αλλ’ εἶχα δέκα χρόνια νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Κεχριάν... Καὶ τὸ φεγγάρι ἔχαμήλωνεν. Τέλος ἔχάσαμεν ὡς εἰκός τὸν δρόμον. »Εβγαλα τὸ σπαρματσέτον καὶ τὸ ἥναψα. Ετρεπόμεθα δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀποδῶ κι ἀποκέτη, ἐκεῖνος καβάλλα, ἔγὼ πεζός. ‘Ο Κώτσος μοὶ ἐπρότεινεν φιλοφρόνως νὰ κατέλθῃ καὶ νὰ ἴππεύσω, ἀλλ’ ἔγὼ δὲν συνθίζω ποτὲ τὸ τοιούτον εἰς τὴν μικράν μου νῆσον...» (Ζ 78). Κάποτε μονάχα δέχτηκε νὰ κάνει καβάλλα μὰ κατέβηκε ἀμέσως, γιατὶ σταμάτησε γρήγορα τὸ γαϊδούρι. «Παρὰ τὴν βρύσιν ἐπέζευσεν ἐκεῖνος· ἔγὼ ἐπέμεινα πεζός νὰ βαδίζω. Τότε μ’ ἐβίασε φιλικῶς νὰ λάβω τὸ δνάριον, τὸ ὄποιον ἐσταμάτησε εἰς τὸν δρόμον...» (Π 145). Καὶ τοὺς κόπους αὐτοὺς καὶ τὰ μαρτύρια αὐτά, μέσα στήν τόση κατάπτωσή του, τὰ ὑποφέρει ἀγόγγυστα γιὰ νὰ ἀπολαύσει τὴν ἀνεξήγητη ἥδονή νὰ ἐκτελέσει ἔνα καὶ μόνο τροπάρι—ποὺ νοσταλγοῦσε νὰ τὸ κελαΐδήσει ἐπὶ τόπου καὶ νὰ σβύσει τὸ μεράκι του. Ἀπὸ πολὺ πρὶν προφταίνει νὰ ἔχασφαλίσει τὴν ἐκτέλεσή τοῦ τροπαριοῦ αὐτοῦ. ‘Ἐγὼ δὲν ἥλθα διὰ τὸν πολυέλεον, ἥλθα διὰ τὸ «Πεποικιλμένη...» Τέλος ἥξιώθην νὰ φάλω τὸ «Πεποικιλμένη» καὶ τοῦτο ἀρκεῖ...» (Ζ 79 καὶ 80). ‘Ηταν ἡ χαρὰ του, δι πόθος του νὰ φέλνει ἀγαπημένα τροπάρια, λυρικὰ σὲ μουσικὴ καὶ νοήματα, ποὺ τὸν συνέπαιρναν καὶ τὸν συγκινοῦσαν ἀφάνταστα. «Βαδίζων..., γράφει, προσαπήλαυα τὸ «Πεποικιλμένη...» ἔψαλλα τὸ δι «Ἐνσαρκος ἀγγελος...». (Ζ 75 καὶ 76). Κι δταν χόρταινε πιὰ τὴ δίψα του καὶ χαιρόταν τὰ τροπάρια καὶ τοὺς φαλμούς κοι τὰ γράμματα, ἔβγαινε ἀναπαυμένος καὶ καθόταν μὲ τοὺς φτωχικούς προσκυνητές πάνου στὴ χλόη κι ἀγναντεύοντας τ’ ἀτλαζένια κανάλια τοῦ νησιοῦ ἔπαιρνε μαζί τους τὸν καφὲ καὶ τὸ πρόγευμα, κι ἄκουε τὶς εύλαβικές γρηοῦλες νὰ διηγοῦνται παληές ἴστορίες καὶ θύμησες, νὰ συντυχαίνουν γιὰ πρόσωπα καὶ γιὰ ζητήματα τοῦ νησιοῦ, νὰ λένε τοὺς πόνους καὶ τὶς χαρές δλου τοῦ κόσμου καὶ τοὺς δικούς των, καὶ ν’ ἀνοίγουν κουβέντα γιὰ φαντάσματα καὶ στοιχεῖα καὶ δαιμόνια, παραδόσεις καὶ θρύλους, ποὺ κρύφτουν κάτ’ ἀπ’ τὴν ἀφέλεια καὶ τὴ χάρη τους δλόκληρη τὴ μοῖρα καὶ τὴ ψυχικὴ ἴστορία τοῦ λαοῦ. Κι δτν οἱ γρηές σιωποῦσαν θὰ τὸν ἔβλεπες μὲ τρόπο νὰ

τίς έρωτά καὶ νὰ τὶς παρακινεῖ νὰ ποῦν τὶς παληὲς ἴστορίες τοῦ τόπου. «Πέτε μας καμίαν ἴστορίαν γιὰ κανένα στοιχειό, χριστιανοί, εἶπα ἔγώ, καὶ ἐκάθησα πλησίον εἰς τὸ πῦρ. Ἐδῶ στὸ ρέμμα, τὸν κατήφορο, πόσα στοιχειά ἔβλεπα τὸν παλαιὸν καιρόν! Ποῦ κεῖνα τὰ χρόνια!..» Αρχισε τὸ Μαριώ τοῦ Μουσκαδιοῦ, κι ἡ γρηὴ Ἀγάλλαινα κι ἡ παπαδιά τοῦ Μπονάκη.. νὰ μᾶς διηγοῦνται διὰ στοιχειά!...» (Γ 79). Κι ἀκούει κι ἀποθησαυρίζει κι ἐμβαθύνει καὶ μελετᾷ καὶ δροσολογιέται στὶς πηγές τῆς λαϊκῆς φαντασίας καὶ πίστης—μέ σεβασμὸν καὶ μὲ λαχτάρα. Ἀπὸ τὶς ἐκδρομές αὐτές πηγάζει ἡ τέχνη τοῦ Ππδ., ποὺ μελετοῦσε τοὺς χαρακτῆρες καὶ τὰ θέματά του. Ἀκοινώνητος καθὼς ἥταν, ποῦ ἀλλοῦ θὰ εύρισκε τοὺς ἀνθρώπους του, παρὰ στὶς ἐκδρομές αὐτές, ὅπου ξεκούραστοι κι εὐδιάθετοι ἄνοιγαν τὴν ψυχή τους; Γι αὐτὸ δ τύπος τῆς γρηῆς κυριαρχεῖ μέσα στὸ ἔργο του.

Ο θεῖος γλυκασμὸς τοῦ δεκαπενταύγουστου μὲ τὰ γλαυκὰ καὶ πορφυρένια δειλινά, μὲ τοὺς καρποὺς καὶ τοὺς μούστους, μὲ τοὺς πανηγυρισμοὺς καὶ τὰ γέλια τῶν τρύγων, μὲ τὶς προσευχὲς καὶ τὶς λαχτάρες καὶ τὶς οὐράνιες μεταστάσεις ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. βάλσαμο παρηγοριᾶς καὶ ψυχικῆς ἀλάφρωσης. Τὸν ἔβλεπες νὰ γυρίζει ὅλες τὶς Παναγιές τοῦ νησιοῦ καὶ νὰ χαιρετᾷ τὸ μεγαλεῖο τῆς φύσης καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ νὰ ὑμνωδεῖ μ' αὐτοσχέδια στιχουργήματα τὴν χάρη καθεμιᾶς Παναγιᾶς. Πολλὰ ἀπ' τὰ θεομητορικά του αὐτὰ κελαῖδήματα, κύκνεια χαιρετίσματα τῆς ὀγιασμένης ψυχῆς του πρὸς τὴν Μητέρα «πάντων τῶν θλιβομένων», ἔχουν σωθῆ καὶ δημοσιευθῆ κατὰ καιρούς, ὅν καὶ εἶναι σκορπισμένα μπρὸς καὶ πίσω σὲ περιοδικὰ κι ἐφημερίδες. Ἐτρεχει στὶς Παναγίτσες, μακρυνὲς καὶ κοντινές, ἀπόμερες καὶ ξεχασμένες, κι ἀφηνει σὲ μιὰ λυρικὴ μέθη νὰ χυθῇ δ πόνος καὶ τὸ βάσανο τῆς μάταιης ζωῆς του, ποὺ δὲν ζητοῦσε πιὰ ἄλλο τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγη ἀνάπταυση καὶ ἡσυχία. Μελαδοῦσε παθητικὰ καὶ παραπονετικά, μὲ δάκρυα καὶ μὲ σπαραγμὸν ψυχῆς, «... ἔλεγε τὸν Μέγαν Παρακλητικὸν Κανόνα τὸν εἰς τὴν Παναγίαν, ὅπου διεκτραγωδοῦνται τὰ παθήματα καὶ τὰ βάσανα μιᾶς ψυχῆς, καὶ τὴν σειρὰν ὅλων τῶν κατανυκτικῶν ὕμνων, ὅπου εἶς βασιλεὺς «Ἐλλην, διωγμένος, πολεμημένος, στενοχωρημένος, διεκτραγωδεῖ πρὸς τὴν Παναγίαν τοὺς ἰδίους πόθους του...» (Ε 19). Πόσο τοῦ ἔμοιαζε!

73) Ή άνταρσία του. «Ἐνα ἀπ' τ' ἀγαπημένα προσκυνήματά του, ποὺ τὸν τραβοῦσαν ψυχικὰ κι εἶχαν ξεχωριστὴ θέση στὸ σεβασμὸ του ἥταν τὸ μοναστήρι τῆς Παναγιᾶς τῆς Κονίστριας, ποὺ μᾶς δόθηκε ὡς τώρα ἡ εὐκαιρία πολλὲς φορὲς νὰ τὸ ἀναφέρουμε. Τὸ μοναστηράκι αὐτὸ τὸ εἶχε δ Ππδ. ὑπὸ τὴν ἥθικὴ προστασία καὶ φροντίδα του, γιατὶ ἥταν χτισμένο ἀπ' τοὺς ἀγιορῖτες μοναχοὺς προγόνους τοῦ Ππδ., τοὺς Μοσχοβάκηδες, καὶ τὸ θεωροῦσε σάν πατρική του κληρονομία. Καὶ ἥταν σημαντικὸ σ' ὅλο τὸ νησί, γιατὶ εἶχε τὸ θαυματουργὸ εἰκόνισμα τῆς Παναγίας τῆς Κονίστριας, ποὺ ἀπὸ τὸ 1855 περίπου, ἐπειδὴ διαλύθηκε τὸ μοναστηράκι, τὸ εἶχαν κατεβάσει στὴ μητρόπολη τῆς Σκιάθου καὶ τὸ τιμοῦσαν μὲ ξεχωριστὴ ἀφοσίωση καὶ πίστη. Κάθε χρόνο, τὴν παραμενὴ τῶν Ελ-

σοδίων τῆς Θεοτόκου, πού γιόρταζε τὸ μοναστήρι καὶ γινόταν πάνδημη ἀγρυπνία, ἔφερναν τὸ εἰκόνισμα μὲ κατανυκτικώτατη καὶ θεαματικώτατη λιτανεία στὸ μοναστήρι. "Ολη ἡ Σκίαθος, γυναικες ἄνδρες, γέροι, ἄρρωστοι, παιδιά ἀκολουθούσαν τὴ μεγάλη ἑκείνη πομπὴ τῆς θαυματουργῆς Εἰκόνας. 'Ο Ἐπίσκοπος Δημητριάδος θέλοντας νάνοιξε ἐπίσημο προσκύνημα στὸ Βόλο, σ' ἔνα ἀπ' τὰ ταξίδια του (Δεκέμβρης 1908) κατάφερε τοὺς Ἐπιτρόπους καὶ τοὺς παπάδες νὰ δώσουν τὸ σεπτὸ εἰκόνισμα. Μά ὁ Ππδ. ἐπαγρυπνοῦσε! Μόλις ἔμαθε τὰ σχέδια τοῦ Δεσπότη καὶ εἶδε πῶς οἱ ἀρμόδιοι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιδράσουν, σήκωσε στὸ πόδι τὸν κόσμο. Μίλησε μὲ παρρησία. Πολέμησε τὴν αὐθαιρεσία μ' ὅλο τὸ σθένος τῆς πίστης του. Ἡταν ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ περίπτωση, ποὺ δὲ ἥρεμος καὶ ἄκακος διηγηματογράφος ἐπαιρνε ἐπαναστατικὴ πρωτοβουλία καὶ δημηγοροῦσε μ' ὅλα τὰ μέσα. Ἡταν ἡ μόνη φορά, ποὺ ἔγινε ἀντάρτης κι ὑψώσε τὴ φωνή του καὶ μίλησε στὰ πλήθη καὶ προπαγάνδισε γιὰ νὰ σώσει τὸ κειμήλιο τῆς παρηγοριάς καὶ τῆς προστασίας τοῦ νησιοῦ, τὴν ἐλπίδα καὶ καταφυγὴ τοῦ λαοῦ, τὸ οἰκογενειακό του σέμνωμα ποὺ ἡ ἴστορία του γραμμένη ἀπ' τὸ διάσημο Ἐπιφάνιο Δημητριάδη τὸ Λογιώτατο (Βλ. σελ. 72 καὶ 86) είχε τυπωθῆ μὲ προσθῆκες καὶ σημειώσεις τοῦ ἴδιου Ππδ. λίγα χρόνια πρίν. Πολεμοῦσε «ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν». Ἀγωνιζόταν νὰ σώσει ἔνα μέρος τῆς ψυχῆς του, ἔνα πολυτίμητο ἀντικείμενο τῆς πίστης τοῦ νησιοῦ του. Εἶχε γίνει ἀγνώριστος. Βαστοῦσε τὸ μπαστούνι στὸ χέρι—ὅχι πιά παραμάσκαλα— ἔτοιμος νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐγκληματικὴ ἀρπαγή. Μὲ χειρονομίες καὶ μὲ θεία δργὴ καυτηρίαζε τὴ στάση τῶν ἀρμόδιων καὶ μὲ ἀσυγκράτητη δρμὴ πολεμοῦσε καὶ ξεγύμνωνε τὰ ὑποπτα σχέδια τοῦ Δεσπότη. Παρουσιάστηκε τέλος δὲ ἴδιος στὸ Δεσπότη καὶ μὲ βρασμὸ καὶ πόνο ψυχῆς δισμαρτυρήθηκε καὶ τοῦ δήλωσε σὰν πρωτοπαλήκαρο, πῶς τὴ ψυχὴ μας δίνουμε, τὸ εἰκόνισμα δὲν τὸ παίρνετε. «Ἀρχισαν τότε οἱ καμπάνες νὰ χτυποῦν, δόλκληρος συναγερμὸς λαϊκὸς ἔγινε κι δὲσπότης ἔφυγε χωρὶς νὰ τολμήσει νὰ μεταφέρει στὸ Βόλο τὴν εἰκόνα» (Φ 1086). «Τὸ περιμένατε αὐτὸ ἀπὸ τὸν κύρο-Ἀλέξαντρο! ἔλεγαν οἱ νησιώτες. Νὰ τὰ βάλει μὲ τὸ Δεσπότη!...» Αν δὲν ἦταν αὐτὸς θὰ χάναμε τὴν εἰκόνα ἡ θάπεφτε στὴν Σκίαθο φωτιά». "Οταν σώθηκε τὸ εἰκόνισμα, δ Ππδ. αἰσθάνθηκε ἀπειρη ἀγαλλίαση καὶ χαρούμενος ἔξυμνουσε τὴν ἀξία τῆς ἀχειροποίητης Παναγιᾶς καὶ διηγόταν τὰ θαύματα καὶ τὰ ἴστορικά της. Τότε ἔγραψε καὶ ἔνα ὕμνο στὴν Παναγία τὴν Κονίστρια—ἀφιέρωμα τῆς πίστης του.

Εἰς δλην τὴν Χριστιανωσύνη
Μιὰ εἶναι μόνη Παναγία ἀγνῆ,
Κόρη παιδίσκη, Ἀσμα τῶν Ἀσμάτων,
Χωρὶς Χριστόν, θεῖο παιδί, στὰ χέρια,
Καὶ τρεφούμενη μὲ ἀγγέλων ἄρτον.

Ἐεσύ ὅσαι ἡ μόνη Παναγία Κουνίστρα
Ποὺ ἐφανερώθης στῆς Σκιάθου τὸ νησί,
Εἰς δένδρον πεύκον ἐπάνω καθημένη,
Κι' αἰωρουμένη εἰς τερπνήν αἰώραν,
"Οπως αἱ κορασίδες συνηθίζουν.

'Ἐφανερώθης κι ὅλος ὁ λαός
 Μετὰ θυμιαμάτων καὶ λαμπάδων
 'Ἐν θείᾳ λιτανείᾳ σὲ παρέπεμψε
 Κι ἑσήκωσεν ὡραῖον λευκὸν ναόν,
 ποὺ μὲ πιατάκια ἐλληνικά σοῦ στόλισε.
 Κι ὅλος ὁ ἥλιος ἔλαμπεν εἰς τὸν ναόν σου
 Καὶ φῶς τὸν πλημμυροῦσε μαργαρῶδες,
 "Ολα τ' ἀστέρια ἐφεγγοθελοῦσαν
 Καὶ ἡ Σελήνη ἔχαΐδευε γλυκά
 Τ' ἀπλά τῆς Ἐκκλησιᾶς σου καντηλάκια.
 Κι εἶδες ἡ Κόρη τοῦ λαοῦ τὴν πίστιν,
 Εἴδες καὶ τὴν πτωχείαν κι εύσπλαχνίσθης
 δπως τὸ πάλαι εἶχε σπλαχνισθῆ ὁ υἱός σου
 Τούς προιγόνους τοῦ ἰδίου τοῦ λαοῦ,
 'Ως πρόβτατα μὴ ἔχοντα ποιμένα.
 Κι ἄρχισες νὰ γιατρεύεις τοὺς ἀρρώστους
 καὶ νὰ γιατρεύεις τοὺς δαιμονισμένους,
 (ποὺ ἥρχετο ὡρα καὶ στοὺς τοίχους ἐκτυπώντο
 Μὲ φοβερὸν συγκλονισμόν),
 Κι ἄρχισες, θεία, νὰ θαυματουργῆς.
 Κι ἡ χάρη σου ἔξαπλωθηκε ὡς τὰ πέρατα
 Τοῦ εἰρηνικοῦ νησιοῦ τῆς Σκιάθου,
 "Ω Παναγία μου, κόρη πάναγην, καλή,
 Κι Ιωσάς νὰ φτάσει κι ὡς ἐμένα καὶ ν' ἀπλώσει
 Γαλήνη στὴν ψυχή μου τὴν ἀμαρτωλή.

74) 'Η ἐπίσκεψη τοῦ Καρκαβίτσα. Τις ἥσυχες κι ἀφιερωμένες ἡμέρες του ταράζει ὁ ἀνεπάντεχος ἔρχομός τοῦ Καρκαβίτσα στὴ Σκίαθο καὶ, κοντὰ στὴν εὐχαρίστηση, τοῦ προξενεῖ ἀνησυχία καὶ στενοχώρια, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν φιλοξενήσει καὶ νὰ τὸν περιποιηθῇ, δπως ἥθελε. Ντρέπεται τὸ φίλο του, ποὺ δὲν ἥταν μόνος του, μὰ εἶχε μαζί του τὸ Νομάρχη καὶ μερικοὺς ἀξιωματικούς. «Ο Καρκαβίτσας, γράφει στὸ Βλαχογιάννη, ἥτον ἐδὼ τὴν προπερασμένην ἔβδομάδα, 11-17 Μαΐου. »Ηλθε μαζί μὲ τὴν Στρατολογικὴν ἐπιτροπήν. Τοῦ ἄρεσε τὸ νησί μας, ἀν καὶ ἐστενοχωρήθην ἐγὼ διότι δὲν εἶχα τὰ μέσα νὰ τὸν περιποιηθῶ, δπως ὅφειλον. »Ήτον δὲ κουρασμένος ἀπὸ τὴν μακράν περιοδείαν ἀνὰ τὸ Πήλιον καὶ τὴν Μαγνησίαν καὶ δὲν εἶχεν ἐπιθυμίαν διὰ νὰ πηγαίνωμεν εἰς ἔκδρομάς ἀνὰ τὴν ἔξοχήν» (ΓΠ 209). Τις ἐντυπώσεις ἀπ' τὴν ἐπίσκεψή του αὐτή, μᾶς ἐδωσε ὁ Καρκαβίτσας σ' ἔνα ὡραῖο ἐπιθανάτιο ἄρθρο του (ΒΚ 400), ποὺ εἶναι πολύτιμο γιατὶ μᾶς παρουσιάζει μὲ ζωηρὰ χρώματα ὅχι μόνο μερικές ψυχολογικές στιγμὲς τοῦ Ππδ. μὰ καὶ τῇ θέσῃ του καὶ τῇ ζωή του μέσα στὸ νησί. «...Ἐκεῖ σῆμας, διηγείται ὁ Καρκαβίτσας, ποὺ κοίταζας ζερβόδεξα, σκάλωσε ἡ ματιά μου σ' ἔνα μαγαζί πέρα. Μοῦ φάνηκε, πώς ἄρπαξε ἀξαφνα ἔνα κομμάτι ἀπὸ τὸ γνώριμο πανωφόρι, ἀπὸ τὸ καπέλλο τὸ ἡμίψηλο, ἀπὸ τὴν τραχειά κι αὐστηρή φυσιογνωμία τοῦ φίλου μου [Ππδ.]. »Ἐκείνος ἥταν χωρὶς ἄλλο· στήριζε τὸ ἔνα του πλευρὸ διάστημα πάραστάτη τῆς πόρτας καὶ πρόβαλλε φυλαχτά τὸ κεφάλη νὰ μᾶς ἴδῃ, καὶ πάλι τύμπανε, σὰν ἐραστής ποὺ κατασκοπεύει τὴν ἔρωμένη του... Παίζαμε τὸ παιγνίδι ἔτσι ώς ἔνα τέταρτο. »Ἐπειτα σὸν νὰ πῆρε τὴν ἀπόφαση, φάνηκε θαρρετὰ στὴν πόρτα δλόσωμος. »Ἐπειτα βγῆκε στὸ δρόμο καὶ βάδισε ίσα πάνω μας μὲ τὸ συνηθισμένο του περπάτημα, μὲ τὸ μπαστούνι δρθό στὴν ἀριστερὴ μασχάλη, τὸ ἀριστερὸ χέρι, κλείνοντας τὸ πανωφόρι, στὸ στήθος, μὲ τὸ ἡμίψηλο κατεβασμένο στὰ φρύδια, χαμοθώρης καὶ δρθόκορμος σὰν κυπαρίσι. Κάθε ἄλλος θὰ νόμιζε

πώς ἔρχόταν νὰ μᾶς χαιρετήσῃ... Μόλις ἔφτασε εἰκοσι-τριάντα βῆματ' ἀπό μᾶς, ἔκαμε δεξιά κατά τὸ γυαλό... Σηκώθηκα, πήγα, χαιρετήκαμε. Φαινόταν πολὺ συγκινημένος.—Νάρθης στὸν τόπο μου καὶ νὰ μὴ μπορῶ νὰ σὲ περιποιηθῶ! Νὰ πᾶς ἀλαοῦ! Νὰ μὴ σὲ πάρω σπίτι μου! Εἶτε κι ὅρχισε νὰ δακρύζει.—Τὶ νὰ σοῦ κάμω δὲν μπορῶ, τί νὰ σοῦ κάμω! ξανάλεγε.—Τίποτα νὰ μὴ μοῦ κάμεις, τῇ συντροφίᾳ σου μονάχα, εἴπα γιὰ νὰ τοῦ ρίξω ἀλαοῦ τὸ νοῦ· πᾶμε νὰ καθίσουμε.—“Αἱ κάτσε, δὲν ἔρχομαι. Πῶς νἄρθω ἔγώ σὲ τέτοια συντροφίᾳ; τί είμαι ἔγώ; δὲν ἔπρεπε καὶ νἄρθω νὰ σὲ χαιρετήσω μᾶλιστα...».

“Εστριψε ἀπότομα, πήρε τὸν Ἰοίο δρόμο καὶ χώθηκε πάλι στὸ μαγαζί. “Εμεινα στὴ Σκίαστα κάπου ὀχτὼ ἡμέρες. ‘Ο Πρό. σύντροφός μου. Ἀλήθεια σὲν δὲν μὲ πήγαινε στὸν καλὸν κόσμο, μὲ σύσταινε σὲ κείνους, ποὺ τὸν ἔσερνε ἡ ψυχὴ του. Γυρίζαμε στοὺς ταρσανάδες, στὰ ἔξωκκλήσια, στὰ περιβόλια, στ' ἀπόκρυφα λιμανάκια καὶ στὰ στενοσόκακα τῆς χαριτωμένης μικρῆς πατρίδας του... Μ' ἔσμιγε μὲ καραβούρηδες, μὲ καλαφάτες, μὲ ψαλτάδες, μὲ κρασόπουλους, μὲ συνταξιούχους ὑπαλλήλους ἢ ἀπόμαχους ναυτικούς, μὲ γηρές μαυρομαντηλούσες, μὲ ὄρφανά ποὺ ἔβοσκαν ἀπόμερα τὶς κατσίκες τους, μὲ σταχυομαζωχτρες, ἐλημοάζωχτρες... «Χιλιοβασανισμένη ἡ ζωὴ μας ἀδερφούλας μ' πλιό!...».

“Ολοὶ κι ὅλες μόλις πλησιάζαμε προσηκώνονταν καὶ τὸν χαιρετοῦσαν μὲ σεβασμὸ τὸν κύρ.-Ἀλέξανδρο. Δέν πιστεύω, πώς τὸν ἥξεραν σωστὰ τί ἀξίζε, δπως τὸν ἥξερε ὁ καλὸς ὁ κόσμος, ἔδειχναν δύμως τὸ σεβασμό τους στὸν ἄνθρωπο σ' ἔκεινον... ποὺ ἔχουν γύρω του μιὰν ἀξιοπρέπεια λεπτατική καὶ μιὰν ἀπλότητα παιδιάτικη» (BK 400).

Σταματοῦν τὴν προσοχὴ μας καὶ τραβοῦν τὸ θαυμασμό μας, τὰ ὅσα ἀνιστορεῖ στὸ Ἅδιο σημείωμα ὁ Καρκαβίτσας γιὰ τὸν Πρό. καὶ τὴ στάση του ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴ ζωὴ τοῦ τόπου του. Φτωχὸς ὁ τόπος, φτωχότερος κι ὁ Ἅδιος, τὶ εἶχαν νὰ δείξουν σ' ἔνα ἐπισκέπτη τους! Πέτρες παντοῦ καὶ φτώχεια καὶ χαμόσπιτα κι ἐρημιά! Κι δύμως ὁ Πρό. ὀχτὼ ὀλάκερες μέρες ἔκανε τὸ ξεναγὸ στὸν Καρκαβίτσα. Κι ἀν στενοχωρήθηκε λίγο ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ τὸν φιλοξενήσει, λυπήθηκε ἀφάνταστα, ποὺ ὁ φίλος του δὲν εἶχε καιρὸ καὶ κουράγιο, γιὰ νὰ τὸν γυρίσει στὸ νησὶ καὶ νὰ τοῦ γνωρίσει τοὺς ἀρίφνητους θησαυρούς του. Εἶχε λοιπὸν ὁ Πρό. πολλὰ νὰ τοῦ δείξει καὶ πολλὰ νὰ τοῦ πῆ γιὰ τὸν τόπο του! Μέσα στὴ ψυχὴ του, μὲ τὴ λαχτάρα καὶ τὸ θαυμασμό, δλα ἔκεινα τὰ χαμόσπιτα κι οἱ βράχοι καὶ τὰ ξωκκλήσια, κι οἱ φαλακρὲς κορφούλες ἔγιναν ἀξίες καὶ θησαυροί, ίστορικὰ μνημεῖα καὶ κειμήλια, ποὺ τὰ λάτρευε κι ἡταν δεμένος μαζὶ τους ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ κι εἶχε γιὰ τὸ καθένα νὰ πῆ καὶ νὰ τονίσει τόσα, ὥστε νὰ μὴν τοῦ φτάνουν ὀχτὼ μέρες γιὰ νὰ ἔξαντλήσει τὴν ἐρυμηνεία του καὶ νὰ παρουσιάσει μιὰ φτωχὴ καὶ ἀσημη γωνιά γῆς σ' ἔνα ξένο. «Κι ἔκεινος μοῦ ἔλεγε, μοῦ ἔλεγε, τονίζει ἀπορημένος ὁ Καρκαβίτσας. Γιὰ κάθε τί, πρόσωπο ἢ πράμπια, ἄνθρωπο, χτίριο, δένδρο, ρεμματιά, βουνάκι εἶχε μιὰν ίστορία νὰ διηγηθῇ ίστορία ὅχι μακρυνή, ὅχι παράδοση, ἀλλὰ σύγχρονη. Ἐκεῖ τὸ Μελαχρώ, τὸ Βαΐνογλώ, τὸ Λασχώ, τὸ Πασώ, τὸ Ούρανιώ, τὸ Διόμικο ἔκει κι δ μπάρμπα-Μοναχάκης, δ Ρούγης τῆς Μπούρμπανιας, δ Νταλτογιάννης. “Ιδιοι καὶ συνόδιοι τους.—Καλῶς τὸν κύρ.-Ἀλέξαντρό μας, τοῦ ἔλεγαν οἱ χωριάτες κι οἱ νησιώτισσες. Πῶς περνᾶς κύρ.-Ἀλέξαντρε; “Ο νύρ.-Ἀλέξαντρός μας μαθές;» Τὶ ἔκφράζουν τέτοιες-τέτοιες ἀπλοϊκές κουβέντες μόνο ὁ Πρό. ἡταν σὲ θέση νὰ ξέρει, γιατὶ μόνο ἔκεινος κατώρθωσε νὰ κρατηθῇ στὸ ψυχικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ καὶ νὰ ζήσει μαζὶ του δλόκληρη

ζωή, χωρίς νὰ χαλαστῇ ἀπ' τὸ παράδειγμα τῶν καλαμαράδων τῆς ἐποχῆς του, ποὺ εἶχαν προδώσει τὴν καταγωγή τους καὶ περιφρονοῦσαν τὸ λαό. Μὲ τὴν ἔδια ἀκριβῶς γλώσσα τοῦ μιλοῦσαν στὴ ψυχὴ καὶ τὰ ζῶα καὶ τὰ δέντρα καὶ τὰ βράχια τοῦ νησιοῦ καὶ ἥταν πολὺ φυσικὸ νὰ νομίζει, πὼς εἶχαν τόσο ἐνδιαφέρον, ώστε νὰ λυπηθῇ γιατὶ δὲν μπόρεσε νὰ τὰ δείξει στὸ φίλο του λογοτέχνη, γιὰ νὰ ξεδιαντραπῇ λίγο δεύτερης καὶ φιλότιμος ἄνθρωπος, ποὺ ἡ φτώχεια του δὲν τὸν ἄφηνε νὰ τὸν εὐχαριστήσει διαφορετικά. Ἀφοῦ μέσα στὴν ντροπὴ καὶ τὴ στενοχώρια του ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ μὴ δεχτῇ τὴν πρόταση τοῦ Καρκαβίτσα, νὰ τὸν ἐπισκεφθῇ ἐπίσημα στὸ σπίτι του, λέγοντας πὼς δὲν ἔχει σπίτι. Μὰ ὅταν κι ὁ Νομάρχης ζήτησε νὰ τοῦ κάνει τιμητικὴ ἐπίσκεψη μὲ τοὺς ἀξιωματικούς καὶ τοὺς δικαστές, δ. Ππδ. ἔκανε τ' ἀδύνατα δυνατὰ καὶ τοὺς ὥρισε μιὰν ἡμέρα. Ἡ ἐπίσημη συνοδεία πέρασε τὴν ἀσπρισμένη αὐλή, ἀνέβηκε τὴ μοσκομυρισμένη σκάλα μὲ τὶς γλάστρες, διόπου τοὺς δέχτηκε δ. Ππδ. Δέσκεπος καὶ τοὺς ὡδήγησε στὴ σάλα, διόπου ἥταν τὸ φτωχικὸ τραπέζι του, στρωμένο μὲ ἀκράτο ντόπιο τραπεζομάντηλο. Τὸ στόλιζε ἔνας μεγάλος τόμος τοῦ Σαίκσπηρ στὸ πρωτότυπο. Οἱ ἀδερφές τοῦ Ππδ. ἔβγαλαν γλυκὸ τῆς κούπας καὶ καφέ. «Ο Ππδ. δρθός, περιποιητικός, διμιλητικός...» Ἄρχισε νὰ μεταφράζει στοὺς ἐπισκέπτες του μερικὰ κομμάτια τοῦ Σαίκσπηρ. «Οταν σηκώθηκαν νὰ φύγουν τοὺς συνέβγαλαν ώς τὴν αὐλή, ἐκεῖνος μπροστά κι οἱ τρεῖς μαυροφόρες ἀδερφές ξωπίσω του. Μεγαλείτερη ταραχὴ δὲν γνώρισε οὔτε δ. Ππδ. στὴ ζωή του οὔτε τὸ ἀπλὸ σπίτι στὰ ιστορικά του. Μέσα στὸ κεντρικὸ καφενεῖο, μπροστά στοὺς προύχοντες καὶ μορφωμένους Σκιαθίτες, δ. Νομάρχης ὅταν ἔγινε λόγος γιὰ τὸν Ππδ. Ἄρχισε νὰ τὸν ἐπαινεῖ καὶ νὰ τὸν θαυμάζει. Μίλησε γιὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Παρνασσοῦ, ποὺ «πήγε δ. Διάδοχος, οἱ Πρίγκηπες καὶ τὸ ὄνθος τῆς 'Αθήνας» κι ἔλεγε καὶ ξανάλεγε μὲ χτυπητὸ τόνο θαυμασμοῦ «Μώρ' εἶναι μεγάλος ἄνθρωπος!»

75) Μέτρα τους ταπεινούς... Κι οἱ Σκιαθίτες ἀκουγαν ξαφνιασμένοι τοὺς ὕμνους παρ' δλο ποὺ πολλὲς φορὲς ἔτυχε νὰ γνωρίσουν τὴν ἀξία του. Περισσότερο δύως συμφωνοῦσαν μὲ τὴ γνώμη τοῦ Νομάρχη, πὼς δ. Ππδ. δὲν κρατοῦσε τὴ θέση του. Καὶ ἥταν φυσικό, ἀφοῦ δ. Ππδ. δὲν ἔκανε συντροφιὰ μὲ κανένα ἐπίσημο καὶ γραμματισμένο τοῦ τόπου, παρὰ σύχναζε στὰ ψαράδικα καφενεδάκια καὶ στὰ μπακάλικα, κάνοντας παρέα δλο μὲ λαϊκοὺς τύπους τοῦ νησιοῦ, βασανισμένους καὶ τίμιους ἀνθρώπους, ψαράδες, ξωμάχους καὶ δραγάτες, ποὺ μιλοῦσαν γιὰ τὴ μοῖρα τους καὶ γιὰ τοὺς καθημερινούς καῦμούς τους. Εἶναι οἱ ἥρωες τῶν σκιαθίτικων διηγημάτων του, ποὺ τοὺς ἐμψυχῶνται ἡ συμπόνια κι ἡ ἀλογάδριαστη συγκατάβασή του. Οἱ ἀγράμματοι κι ἀπλοὶ αὐτοὶ τύποι ἔχουν τὴ φυσικὴ εὐγένεια κι εἰλικρίνεια στὸ φέρσιμό τους καὶ ξέρουν νὰ τιμοῦν καὶ νὰ λογαριάζουν τὸν ἀνώτερό τους. Κι δ. Ππδ. ποὺ γνώρισε στὴν 'Αθήνα τὴ ξετιπωσιὰ τῶν μορφωμένων ἥταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσει τὴ βαθύτερη ἀνθρωπιὰ καὶ ψυχικὴ ἀνδρεία τῶν συνομιλητῶν του. Πρὸ πάντων δὲν ἥθελε νὰ δείξει ἦ νὰ τὸν κάνουν

νὰ καταλάβει πώς εἶναι παρείσακτος στὴ παρέα τους καὶ ζένος ἀπ' τὸν κόσμο τους. Τοῦτο τὸν πείραζε πολύ. Κι ἄφηναν οἱ φτωχοὶ ἐκεῖνοι τύποι κι οἱ δυστυχισμένες γυναῖκες τοῦ νησιοῦ τοὺς μορφωμένους τοῦ τόπου κι ἔτρεχαν νὰ ποῦν τὸν πόνο τους στὸν κυρ.· Αλέξαντρο, νὰ τοῦ ζητήσουν τὴ συμβουλή του, νὰ τὸν παρακαλέσουν νὰ τοὺς γράψει σύσταση ἢ γράμμα.

«...Εἶχε διαδοθῆ, γράφει κάπου, καὶ πιστεύθη εἰς τὸ χωρίον δτὶ τάχα ἐγὼ ἡζευρα πολλὲς γλῶσσες... Κι ἐγὼ πράγματι δὲν ἥξευρα οὔτε μισήν γλῶσσαν νὰ μιλήσω, εἶχα δὲ ἐκμελετήσει κατ' ίδίαν ὅτι ἐκ τῶν ζένων γλωσσῶν εἶχα μάθει, χάριν φιλολογικῆς ἀπολαύσεως, εἴτα ἐξ ἀνάγκης καὶ πρὸς βιοπορισμόν... Τὸ βέβαιον εἶναι δτὶ ἡ κακὴ καὶ ἀστεία φήμη πολλὰ μὲ εἶχεν ἐνοχλήσει. Γυναῖκες, γέροντες τῆς ἀγορᾶς, θαλασσινοὶ καὶ χερσαῖοι ἀνδρες μ' ἐφορτώνοντο νὰ τοὺς κάμω τὴν «σύστασι»... «Υπομονή! ·Ἀλλ' ἥρχοντο στὴν πτωχικὴν πατρικὴν μου οίκιαν καὶ μ' ἐπολιορκοῦσαν. ·Ἀλλος πατριώτης εἶχεν ἀποθάνει σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη [Άμερικὴ κλπ.] ἢ εἶχε πνιγῆ σ' ἐκεῖνα τὰ πέλαγα, κι ἐστέλλοντο ἔγγραφα δικαστικὰ ἑτερόγλωσσα, καὶ μοῦ τὰ ἔφεραν διὰ νὰ τὰ μεταφράσω... ·Ολ' αὐτὰ ὕφειλα νὰ τὰ μεταφράσω. Θεέ μου! Καὶ ήταν τόσοι καὶ τόσοι στὸ χωρίον, σχολάρχαι, καθηγηταί, μισθοφόροι, ἐπιστήμονες μὲ διπλώματα, μορφωμένοι, εὐπρόσωποι, καλλωπισμένοι. Καὶ τόσοι ὅπλοι ἔζινευμένοι ἐπανέκαμπταν ἀνὰ πᾶν ἔτος ἐξ Ἀμερικῆς καὶ κανεὶς δὲν ἦτο Ικανὸς νὰ διαβάσῃ σωστὰ ἔνα γράμμα. ·Ω! τί βάσανον.—Εἶναι ἀληθές δτὶ σχεδὸν καμμία καὶ κανεὶς ποτὲ δὲν ἐστοχάσθη δτὶ αὐτὸ δηταν κόπος, καὶ ὀν δν ὀφειλε νὰ δώσῃ ἀντάλλαγμα διὰ τὸν κόπον. Πλὴν ἀξιοπρεπέστερον δι' ἐμὲ θὰ ἦτο νὰ μη ἐδέχομητο ποτὲ ἀμοιβῆν, ἀπείρως ὅμως εὐκτέρων νὰ μ' ἄφηναν εἰς τὴν ἡσυχίαν μου, εἰς τὴν ὀλιγάρκειάν μου. Εἶχα ἐγὼ ἐργασίας νὰ κάμω, κι ἐβιαζόμην νὰ τὰς ἀφήσω, διὰ νὰ κάμω τὰς ἀλλοτρίας. Εἶχα ἐγκαταλείπει τὰς ίδιας μου ὑποθέσεις, παραιτηθεὶς πρὸ πολλοῦ ἀπὸ πᾶν δικαίωμα κληρονομίας, ίδιοκτησίας κλπ. κι ἐπρεπε νὰ φροντίζω διὰ τὰς ὑποθέσεις τῶν ὅλων. ·Υπῆρχαν καὶ ἀνθρώποι ἐλθόντες νὰ μὲ συμβουλευθῶσι διὰ δικαστικὰς ὑποθέσεις. Καὶ δταν ὁμολόγησα δτὶ δὲν ἔννοοῦσα σειρά ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα, σείοντες τὰς κεφαλὰς ἔλεγον πρὸς ἑαυτούς : «Καὶ τι γράμματα ἔρει λοιπόν;» (Π 183).

Εἶχε ἀγανακτήσει ἀπὸ τὶς ὄκαιρες καὶ φορτικές ἐκεῖνες ἐνοχλήσεις, μὰ δὲν ἄφηνε κανέναν παραπονεμένο. Καθόταν ὁρες κι ἔχουν τὰ μάτια του, ἀφήνοντας δικές του βιαστικές ἐργασίες, γιὰ νὰ συντρέξει τοὺς φτωχοὺς πατριώτες του ποὺ εἶχαν παιδιά στὴ δενιτειά καὶ περίμεναν εἰδήσεις των ἡχρήματα.

«Ἐνα ἀπ' τὰ τακτικὰ ἀναχωρητήριά του ἦταν τὸ γειτονικό μὲ τὸ σπίτι τους παντοπωλεῖο τοῦ Ζιμπλοῦ (πρβλ. καὶ ΓΠ 226). ·Εκεῖ στάθμευε τὰ μεσημέρια καὶ τ' ἀπογεύματα καὶ εἶχε ἀνοιγμένο λογαριασμὸ γιὰ ψώνια καὶ τσιγάρα καὶ πιοτά. Καθόταν, δπως στοῦ Καχριμάνη καὶ στοῦ Ἀργυρόπουλου πάντα παράμερα στὸ βάθος, πίσω ἀπ' τὸν πάγκο. Τὰ βραδυνὰ τὸν ἔβλεπες νὰ κάθεται στὸ πόρτο, σὲ κανένα ψαράδικο καφενεδάκι, μόνος, βυθισμένος στοὺς ρεμβασμούς του, «ἄγναντεύων τὸ βαθύ πέλαγος καὶ τὰ ἄσπρα πετρώδη νησιά, κατοικίας τῶν θαλασσαετῶν καὶ τῶν γλάρων...» (ΙΑ 73) ἢ μὲ λαϊκοὺς τύπους. Κάπου γράφει γιὰ τὶς ἡμέρες του αὐτές. ·Καθημερινὴ μέθη δι' ἐμὲ εἶναι νὰ κάθωμαι τὸ δειλινόν, ἐπὶ ὥρας, ἔως τὴν δύσιν τοῦ ἥλιου καὶ τὴν πρωτὴν ἀμφιλύκην, ἔξω ἀπὸ τὸ μικρόν καπηλεῖον.... ὀπόθεν βλέπω δλους τοὺς διαβάτας χωρὶς νὰ κοιτάζω κανένα...» (Η 11) Περίμενε νὰ βγοῦν τ' ἀστεράκια—τ' οὐρανοῦ τ' ἀστέρι καὶ τοῦ ἀντικρυνοῦ σπιτιοῦ δ ἀποσπερίτης, ποὺ ἦταν ἡ ἀγγελόμορφη Πούλια—γιὰ νὰ παραγγείλει τὸ δρεκτικό του. ·Η-

συχα κυλοῦσε ἡ ζωή του «...ἐνύκτωνε κι ἐκαθόμουν ἔξωθεν τοῦ μαγαζείου τοῦ ἀγαπητοῦ νεαροῦ μου φίλου τοῦ Κωστή τοῦ Τσαμασφύρου πολλὰ ρεμβάζων καὶ οὐδέν σκεπτόμενος. 'Ο Κωστάκης μοῦ ἔφερε ποτήριον ρακίου διὰ νὰ μὲ κεράση...'» (Ζ 74). Καὶ ὅταν ἀργά τὴ νύχτα τραβιέται στὸ σπίτι ζαλισμένος, ἀντηχοῦν τὰ ἔρημικὰ βῆματά του στοὺς δρόμους τοῦ θαλασσονανούριστου χωριοῦ καὶ τὸν ἀκολουθεῖ δ σαψώνης δ ἀπαιτητικὸς σκύλλος τῆς προκυμαίας καὶ τὸν πάει ὡς τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του, «ὅπου ἔπρεπε νὰ τῷ ρίψω τι ἔκ τοῦ ὑστερήματος...» (Γ 156). Ἡταν φίλος του δ σαψώνης. Δὲν ἔμοιαζε μὲ τοὺς σκύλλους τῆς Δεξαμενῆς. 'Ο Σαψώνης συνώδευε τὸν Ππδ. καὶ στὶς θρησκευτικὲς ἐκδρομές του.

“Οταν πᾶς στὴ Σκίαθο καὶ κουβεντιάσεις μὲ παληοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, θ' ἀκούσεις νὰ σοῦ μιλοῦν γιὰ τὸν Ππδ. ἀναφέροντας ἀνέκδοτα τῆς ζωῆς του καὶ κάνοντας μὲ πόνο ψυχῆς τὸ μνημόσυνο τῆς ταπεινῆς κι ἀσημῆς ζωῆς του. Διηγήθηκε ἔνας παπαούτσης στὸ Merlier, πῶς σύχναζε δῦλο μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ καὶ τῆς θάλασσας. Θυμοῦνται ἀκόμα τὰ χάλια του (ΣΚ 26). Θυμοῦνται τὴν καλωσύνη του, ἀνιστοροῦν τὴν ἀγιασμένη ζωὴ του, κλαίνε ἔνα δικό τους ἀνθρωπο, ποὺ τὸν ἀγάπησαν σὰν ἀδερφὸ (ΒΚ 475). «Θεός σχωρέσ’ τον, λέει ἔνας ἀπλοίκος σκιαθίτης, αὐτὸς δ ἀνθρωπος θὰ μοῦ μείνει ὡς ὅτου νὰ πεθάνω· ἀλήθεια σὰν ἀγιος ἥταν δ μακαρίτης, εἶχα μιλήσει πολλὲς φορὲς μαζὶ του.—Κι ἐγὼ τὸν ἔφτασα εἰπ’ ἔνας ἄλλος· σὰν ἐρχόταν ἡ τράτα βράδι-βράδι κι δ κόσμος ἔτρεχε νὰ προφτάσει, αὐτὸς τελευταῖος σηκωνόταν ἀπ’ τὴν καρέκλα καὶ πλησίαζε τὴ βάρκα:—”Ε! κουμπάρε Νικολό, ἔχει τίποτα;—Κάτι μαριδίτσες μπαρμπ’ Ἀλέκο περίσσεψαν, δὲν ἐρχόσουν βλογημένε πρωτύτερα! Εἶχα καλὰ ψάρια...” Επαιρνε ἔκατὸ δράμια μαρίδες καὶ τραβοῦσε γιὰ τὸ σπίτι. Πολὺ φτωχὸς δ μακαρίτης, δυστυχοῦσε τὸ σπίτι του... στερεύονταν καὶ τὸ ψωμί.—”Αγιος ἀνθρωπος, ἀπόσωσε τρίτος σκιαθίτης. Μιὰ φορὰ εἴμασταν παρέα καὶ λόγο στὸ λόγο ἥρθαμε στὰ οἰκογενειακά· τοῦπα τὸν πόνο μου κι αὐτὸς ἔβγαλε καὶ μούδωσε ἔνα εἰκοσιπεντάρικο· γιὰ μένα ἥταν σωτήριο κείνο τὸν καιρό. Τί κάνεις μπάρμπ’ Ἀλέκο, τοῦ λέω.—Δὲν πειράζει παιδί μου, μοῦ εἰπε, αὐτὲς τὶς μέρες ἔχω λεπτά, κάνε κι ἔσυ τὴ δουλειά σου!..» (ΒΚ αὐτ.). Ἡ γεννητικότητα του ἥταν ἀνάλογη μὲ τὴ μεγαλοψυχία του. ”Ἀνοιγε ἀσυλλόγιστα τὴν τσέπη του στοὺς φτωχοὺς καὶ στένοχωρημένους, γιὰ νὰ μοιραστῇ τὸ φτωχὸ περιεχόμενό της μαζὶ τους, χωρὶς νὰ λογαριάζει πῶς αὔριο θὰ ἔρθει καὶ κείνος στὴν ἵδια ἀνάγκη καὶ θὰ ὑποφέρει. Καὶ ὅπας ἄνοιγε τὴν τσέπη, μὲ τὴν ἵδια ἀπλοχεριά ἄνοιγε καὶ τὴν κλειστὴ καὶ ρεμβαστικὴ ψυχή του γιὰ νὰ σκορπίσει μὲ στοργὴ στοὺς ταπεινοὺς κι ἀπλούς συμπότες του τὴ χαρὰ τῆς παρηγορᾶς καὶ τὸ φῶς τῆς νουθεσίας του, ποὺ ἔβγαινε ἀπὸ τὸν ἀκένωτο θησαυρὸ τῆς γαληνεμένης σοφίας κι ἀπ’ τὸ πεντάσταγμα τῆς βιοτικῆς δοκιμασίας καὶ πείρας του.” Εκανε δ Ππδ. σὲ τέτοιες-τέτοιες στιγμὲς τὸ ιερώτερο καθῆκον του, ποὺ στρέφεται γύρω στὸ διπλανό του γιὰ νὰ μοιραστῇ ἔνα μέρος τοῦ πόνου του σὰν ἀδερφὸς καὶ ψυχικὸς παραστάτης, προσπαθῶντας νὰ τὸν ξα-

λαφρώσει μὲ τὸ γλυκασμὸν τῆς κρουσταλλένιας διδαχῆς του καὶ νὰ τὸν ἡμερώσει καὶ νὰ τὸν δαμάσει μὲ τὸ βάλσαμο τῆς εἰρήνης καὶ τῆς συμπόνιας του, ποὺ ἔσταζε τὸ «μέλι τὸ ἐκ πέτρας» καὶ τὴ «σταγόνα οὐρανίας δρόσου», δάκρυ μυστικὸ ύπερμετρης θρησκευτικῆς ἀφοσίωσης.³ Απολείτουργα, κατὰ τὶς μεγάλες καὶ χαρμόσυνες γιορτές, ἡ παρέα τῶν θρησκών καὶ ταπεινῶν ψαλτάδων καὶ ψαράδων μαζευόταν στὴν ἐρημικὴ ταβέρνα τοῦ γυαλοῦ, δησοῦ δ. Ππδ. ἔκανε σὰν πρόεδρος τὴν ἀρχὴ τῆς βασικικῆς ἱεροτελεστίας. Κι ὅταν ἔρχόταν πιὰ δ οἰστρος τοῦ πιοτοῦ, ἡ ναρκωμένη ψυχὴ του ἔπαιρνε φτερὰ καὶ πετοῦσε καὶ πλατάγιζε καὶ λουζόταν μέσα στοὺς ἀφρούς καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ «ἄλυπιακοῦ», ξεπλύνοντας στὰ χρυσᾶ νάματά του τὴν πικρὴ καὶ τὴ σκυθρωπὴ σοβαρότητα τῆς σκλαβωμένης κι ἀγλύκαντης ζωῆς του. "Ἀρχιζε τότε νὰ μελωδεῖ καὶ νὰ δοξαρίζει μέσα του μὲ τὴ σειρὰ τ' ἀκριβῶτερα τροπάρια τῆς γιορτῆς, τὰ πεταχτὰ ἐκεῖνα καὶ χαρμόσυνα φτερουγίσματα τῆς θρησκευτικῆς δίψας τῶν αἰώνων. Κι ὅταν πιὰ θά τὰ χόρταινε καὶ θά τὰ ἐξαντλοῦσε, γύριζε τὸ φύλλο, κι ἀρχιζε-γελαστός τὶς σατυρικὲς παρωδίες ἐπάνω στὰ μέτρα καὶ τοὺς ἥχους τῶν ἵδιων τροπαριῶν. Ταίριαζε πάνου στὸν ἥχο κι αὐτοσχεδίαζε ἐπὶ τόποι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γιορταστικῆς κρασοκατάνυξης, γιὰ νὰ πειράξει καὶ νὰ δομπλιάσει τὶς χάρες μερικῶν τύπων τῆς παρέας του ἢ τῆς σκιαθίτικης κοινωνίας. Ἡ λεπτὴ κι ἀκακη σάτυρά του σκόρπιζε τὸ γέλοιο καὶ τὸ κέφι στὴ συμποτικὴ παρέα, ποὺ ξετρελλαίνοταν ἀπ' τὶς παρωδίες τοῦ προέδρου της. Τέσσερα ἀπ' αὐτὰ τὰ σατυρικὰ αὐτοσχέδια τροπάρια τοῦ Ππδ. σώθηκαν. "Ολα ἔχουν τὴν ἴδια μορφὴ καὶ τὸν ἴδιο ἥχο. Σ' ἔνα σατυρίζει τὸν ἀνηψιό του παπᾶ-Γρηγόρη.

«Τί σὲ δογμάσω Γρηγόριε; προδατήγες ἐμπολοῦντα μὲ κομμένες τὶς οὐρές, γαϊδουράκια κουδαλλοῦντα, κόττες φέροντα πεσκές· σουφράδες καὶ σταφίδες ἐμπορεύοντα, θδομάδες, μέρες, νύχτες ταξιδεύοντα· ρεκλαματζῆν ἀξιέραστον καὶ χαμπαρτζῆν προθυμότατον. Ἡσύχασε, μὴ ταράσσης τὰς ψυχάς ἡμῶν».

Σ' ἄλλο σατυρίζει ἔνα φωνακλᾶτο ψάλτη, λίγο ἀγράμματο.

«Τί σε Δημητράκη καλέσωμεν, μουσικὸν τῆς καραδάνας, ψάλτην τοῦ γλυκοῦ νεροῦ, ποὺ κοιτάζεις στὸ βιβλίο καὶ τὰ λές στὰ κουτουροῦ· ἰμάμην τῶν χοτζάδων προεξάρχοντα, χαμάμην τῶν μποχρῆδων ἐξάρχοντα· ἀμανιετζῆν ἡχηρότατον καὶ ματακτσῆν ὀχληρότατον. Λύγησες ἀπ' τὴ γλύκα τὰς ψυχάς ἡμῶν».

Τὰ στιχηρὰ ἐτούτα ἰδιόμελα τοῦ γεροντικοῦ κεφιοῦ του φανερώνουν τὴ γαλήνια εὐθυμία, ποὺ φώτισε τὶς τελευταῖες φτωχέες ἡμέρες τοῦ νοσταλγοῦ. Εἶναι οἱ καθυστερημένες ἀναλαμπὲς τῆς ἀγέλαστης ζωῆς του, ποὺ πήγαινε πρὸς τὸ τέλος της—χλωρὸς δαυλὸς ποὺ καίεται καπνίζοντας ἀποπνικτικά καὶ πρὶν σβύσει ξεπετά μιὰν ὡχρὴ φλόγα, γιὰ ν' ἀναγελάσει σαρκαστικὰ τὴν ἀχάριστη ματαιότητα τῆς ζωῆς καὶ νὰ πάρει μαζί του φεύγοντας λίγο φῶς χαρᾶς, σὰν ὕστατο χαιρετισμό, σὰν ἀνάξια ἀποζημίωση τῶν δεινῶν του. Οἱ εὕθυμες συμποτικὲς στιγμὲς τῶν γηρατειῶν του θυμίζουν τὶς χρυσές ἀνταύγειες τοῦ δειλινοῦ, ποὺ ξεπροβοδώνουν τὸ ἄστρο τῆς ἡμέρας στὸ χαμό του.

76) Μπροστά σε δυό τάφους. Δυό ξαφνικοί κι ἀνέλπιστοι θάνατοι ἀγαπημένων του προσώπων ἥρθαν νὰ σκεπάσουν μὲ τὸ μαῦρο ἵσκιο τους τὶς λευκές ἡμέρες τῆς φτωχικῆς γαλήνης του καὶ νὰ θολώσουν τὰ κουρασμένα μάτια του μὲ τ' ἀνατάραγμα τῆς πικρῆς κι ἀνεπανόρθωτης ὁδύνης. Κι ἔπεσαν ὁ ἔνας πάνου στὸν ἄλλο σὰν δμοβροντία θλιβερή. Τὸν Ἰούλη τοῦ 1909 ἐσβυνόταν ὁ ἀγγελικός ἐκεῖνος νέος, ποὺ ἀξιώθηκε νὰ κερδίσει τὴν ἀγάπη τοῦ Ππδ.—ὁ ἀδικοθάνατος Νώντας Δεληγιώργης. Πόνεσε ὁ Ππδ. στὸ ἄκουσμα τοῦ σπαραχτικοῦ χαμοῦ του καὶ μὲ τὰ συλλυπητήριά του ἔστειλε στοὺς δικούς του κι ἔνα ἐλεγειακὸ τρίστιχο, δπου μὲ τὰ τρεμάμενα χεῖλη τῶν γηρατειῶν του θρηνεῖ τὸν ἴδανικὸ φίλο του.

Γυρτὴ εἶμαι ἀπ' τὸ βορῆα ἀγριειλά καὶ χιονοφορτωμένη.

Νὰ βλέπω τὸ χειμώνανθο τὸν πολυζηλεμένο

Χλωμὸς νὰ πέφτει ἀντίκρυ μου! ”Ω! κάλλιο νὰ μὴν ἥμουν!

Ο Δεληγιώργης πρέπει νὰ ἦταν ἀνθρωπος πολὺ ἔξεχωριστὸς γιὰ νὰ βρῇ τόσην ἀνταπόκριση ἡ μορφὴ του στὴ δύσκολη ἐκτίμηση καὶ κλειστὴ ἀισθηματικότητα τοῦ Ππδ. Τὸν ἕδιο μῆνα καὶ μὲ τὸ ἕδιο ἔξαφνιασμα τῆς τύχης πέθαινε στὴν Αἰδηψὸ δπου εἶχε πάει γιὰ λουτρά, δ ἰσάδελφος τοῦ Ππδ. Σωτήρης Οἰκονόμου, ποὺ ἀφοῦ ἔκανε γυμναστιάρχης στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Τεργέστη καταστάλαξε νοσταλγὸς κι αὐτὸς στὸ νησὶ του, δπου προτίμησε νὰ ὑπηρετεῖ ὡς ἀσημὸς σχολάρχης. Ἀπὸ τὰ 1892 δ Οἰκονόμου ζοῦσε στὸ μικρὸ τόπο του, προσφέροντας μὲ ζῆλο τὶς πνευματικές του ὑπηρεσίες. Ο Σωτήρης, δπως πάντας, ἔξακολουθοῦντες νὰ συντρέχει στὶς δύσκολες στιγμές του τὸν Ππδ. καὶ τὸ ἀπροστάτευτο σπίτι του. Πολὺ χρήσιμος ἕδιως τοὺς φάνηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τρέλλας καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Γιώργη. Ο Οἰκονόμου ζοῦσε μὲ τὴν ἕδια ταπεινωσύνη καὶ ψυχικὴ ἀξιοπρέπεια. Εἶχε πετάξει πιὰ τὸν «ὑψηλὸν πίλον», ποὺ φορούσε σὰ γύρισε διδάκτωρ ἀπ' τὴ Γερμανία, εἶχε ἀπαρνηθῆ τοὺς τίτλους καὶ τ' ἀξιώματα, ποὺ τάβλεπε ὁ Ππδ. μὲ κάποια ἀνομολόγητη ζηλοτυπία. »”Ἐμελλον, ἔγραφε στὰ 1889, δταν δὲν εἶχε ἀκόμα κλείσει ἡ παλῆ πληγὴ τῆς μειονεξίας καὶ δὲν εἶχε κατασταλάξει δ ἐσωτερικός του κόσμος, ἔμελλον μετὰ δεκαετίαν νὰ κατέλθωσιν [τὰ ἔξαδέρφια του Σωτήρης Οἰκονόμου καὶ Σπυρίδων Μωραΐτης] ἐκ Γερμανίας, μὲ ὑψηλοὺς πίλους καὶ μὲ ἔνα ἔξοδα *doctores philosophiae et omniū utilium rerum...* καὶ ὁ πτωχὸς Ἀλέκος [Ππδ.] δ ὅποιος οὕτε διδάσκαλος κατώρθωσε νὰ γίνῃ, ἀν καὶ ἐνεγράφη ποτὲ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, ἔμελλε νὰ μείνῃ ἔσοκούφωτος καὶ ἀσημὸς συρράπτης ἐπιφυλλίδων!...». Μὰ δλα βγῆκαν μάταια! Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ποὺ τὸν χώριζε ψυχικὰ ἀπ' τὸ Σωτήρη εἶχε σβύσει πολὺ γρήγορα, γιατὶ δ μὲν *doctor* Σωτήρης κατήντησε ἀσημὸς ἐλληνοδιάσκαλος, δ δὲ ἀσημὸς συρράπτης ἐπιφυλλίδων πανελλήνιος λογοτέχνης. Ο καλοκάγαθος καὶ ταπεινὸς Σωτήρης «τῆς ὑπακοῆς γέννημα καὶ θρέμμα τῆς ύπομονῆς», καθὼς τὸν χαρακτηρίζει δ Ππδ. (ΓΠ 235), πλησίαζε χωρὶς «ὑψηλὸν πίλον» πιὰ καὶ μὲ αἴσθημα ἀληθινοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἕδιοφυΐα του, τὸν παραγκωνισμένο ξάδερφό του, μὰ δ δεῖλαιος Ἀλέξαντρος δὲν ἦταν ἱκανὸς οὕτε τὴ θέση τοῦ Σωτήρη νὰ ζηλέψει οὕτε τὴ θέση τὴ δική του

νὰ ἑκτίμησει. Ξεσκουύφωτοι ἦταν τώρα κι οἱ δυό τους καὶ ἄσημοι καὶ ταπεινοὶ ἔδειχναν ἀνάμεσα στοὺς πατριῶτες τους. Μ' αὐτοὺς εἶχαν δέσει τὴ μοῖρα καὶ τὴ ζωή τους! Καὶ ἦταν ἀντιστόλι ἐνθάρρυνσης καὶ παρηγοριᾶς ὁ ἔνας στὸν ἄλλο, μοιράζοντας μὲ νοσταλγικὴ περιπάθεια τὶς κοινὲς ἀναμνήσεις τῶν παιδικῶν καὶ φοιτητικῶν χρόνων στοὺς στοχαστικοὺς περιπάτους μιᾶς γαλήνιας ζωῆς. Τώρα ἔμεινε μόνος κι ἔρημος. «Ἐχασε ἔνα ψυχικό του παραστάτη καὶ σύντροφο τῆς ψυχικῆς ἀξίας τοῦ Σωτήρη. Κλαίει τὸ χαμό του. Μά πως, μὲ ποιὰ καρδιὰς καὶ μὲ τὶ μάτια; «Τί νὰ εἴπω καὶ πῶς νὰ κλαύσω; τίς νὰ δώσῃ ὕδωρ εἰς τὴν γῆν τὴν ἀνυδρον καὶ δάκρυσα εἰς τὴν ψυχήν τὴν ἀμαρτωλήν;... 'Ως πικρός ὁ κλήρος καὶ ἀπηνῆς ἡ μοῖρα... Δι' αὐτοὺς τοὺς νεκροὺς καὶ τὰ πουλιά δέησιν μινύρονται, προσευχὴν ἀναστενάζουν...» (ΓΠ 237 καὶ 238). Τὸν προσφωνεῖ χαϊδευτικά, τὸν ἔξυμνει, τὸν ύπερυψώνει—καὶ μέσα στὰ θρηνολογήματά του ἀκούεται τὸ παράπονο τῆς ὀρφάνιας καὶ τῆς ἐρήμωσής του. Καὶ τὴν ἐρήμωση αὐτῇ τῇ ζῇ μὲ τὸ σπαραγμὸν καὶ τὸ παράπονο παιδιοῦ, ποὺ χάνει τὴ μητέρα του.

77) Τὸ τέλος. Πεθαίνουν οἱ ὅμηλικοι, φεύγουν στ' ἀγύριστο ταξίδι ἔνας-ἔνας οἱ φίλοι κι οἱ γνωστοὶ κι οἱ ἀγαπημένοι στὸ νησὶ κι ὁ Ππδ. σέρνει τὰ ξεπέσμενα γηρατειά του πίσω ἀπ' τὰ φέρετρά τους, περιμένοντας νάρθει κι ἡ δική του σειρά. Εἶναι οἱ μέρες τῆς ψυχικῆς περισυλλογῆς του, ποὺ ἔξυμνει τὶς Παναγιές καὶ ἐπιμένει στὴ συγγνώμη καὶ στὴν ἔξομολόγηση, μεταλαβάνει πολὺ τακτικὰ καὶ ζητᾷ πρὶν ἀπ' τὴ Κοινωνία νὰ τοῦ διαβάσουν τὴ Μεγάλη Παρακλητική Εὔχή, ποὺ κάθεται καὶ τὴν ἀκούει «μὲ βαθυτάτην εὐλάβεισαν, δεικνύων διὰ τούτου τὴν ἄκραν αὐτοῦ ταπείνωσιν καὶ συκατάβασιν» (ΣΒΒ 435). «Ἄν καὶ εἴχε ἀναλάβει κάπως μὲ τὴν ἡσυχία καὶ τὴν ἀλλαγή, δὲν ἔπαισε ποτὲ τὸ πιοτό, ποὺ τοῦ τρώει τὰ σπλάχνα του κι ἔξασθενει, μαζὶ μὲ τὴ φτώχεια καὶ τὶς μικροστεναχώριες τῆς εὔθραυστης ἰδιοσυγκρασίας του, τὸν ὀργανισμό του. Καὶ τὸ τέλος δὲν ἄργησε. Καὶ σὰ νὰ τὸ εἴχε μαντέψει μὲ τὴ λεπτὴ διαίσθησή του, πρόφταινε νὰ ζητᾷ ἀπ' τὴν Παναγίτσα στὸ Πυργὶ «ἄνεσιν» (Π 205) καὶ νὰ φαντάζεται τὸ ἔρημο μνῆμα του (Π 184). Κάποτε δὲ Μωραΐτιδης τοῦ εἶπε σὲ μιὰν ἀγρυπνία ὅτι εἰδε δηνειρο πῶς θὰ πεθάνει στὰ 1910. Κι δὲ Ππδ. γύρισε χαμογελαστὸς καὶ τοῦ εἶπε: «Μακάριος ἐσύ ὅτι θὰ ζήσης ἀκόμη πέντε χρόνια. 'Εγώ δὲν ἐλπίζω νὰ ζήσω ξώς τότε!..» (ΓΠ 224). «Ἡ πρόρρησή του ἔγινε.

Εἶχε κρυολογήσει. Πιάστηκε ἡ πλάτη του, μὰ δὲν τὸ ψήφησε. Βγῆκε πάλι στὸ μπακάλικο τοῦ Ζιμπλοῦ. Γύρισε γρήγορα. Ξάπλωσε. Εἶχε ἀδιαθεσίες καὶ τρεμούλες. Τὴν τρίτη μέρα λιποθύμησε. Πυρετός τοῦ ἥρθε. Γρίπη τὴν ἦταν; Πνευμονία ίσως. (29.11.1910). Οἱ ἀδερφές του τρόμαξαν. Σὰ συνήρθε «Τί μοῦ συνέβη; τοὺς εἶπε. Τόσων ἐτῶν δὲν ἐλιποθύμησα. Δὲν βλέπετε ὅτι εἶναι προοίμια τοῦ θανάτου μου!..» Παράγγειλε μάλιστα νὰ φέρουν τὸν παπᾶ γιὰ νὰ κοινωνήσει. Οἱ ἀδερφές του ἀρχισαν νὰ κλαίν μὲ τὰ λόγια του κι ἐκεῖνος τὶς παρηγορούσε, πῶς δὲν θὰ μείνουν ἔρημες στὸν κόσμο. «Τώρα ποὺ θὰ φύγω ἔγω ἔχω καλούς φίλους καὶ μὲ ἀγαποῦν καὶ θὰ μὲ ἐνθυμούνται καὶ τὰ βιβλία μου θὰ τυπώσουν

καὶ λεπτὰ θὰ σᾶς δώσουν». "Εφεραν γιατρό — μὰ τὸν ἔδιωξε. «Μπά, τί θέλεις σὺ ἔδω; Θὰ κάμω πρῶτα τὰ χριστιανικά· αὔριο νὰ ἔλθης...». Φώναξαν παπάδες, τὸν καινώνησαν, τὸν περιποιήθηκαν. Διάβασαν εὐχές καὶ παρακλητικές. 'Ο ἄρρωστος ἡμέρευε καὶ προσκυνούμεσε. Περίμενε νὰ τὸν δυναμώσει ἡ θεία Χάρη. Τὴν ἄλλη μέρα ἥρθε κι ὁ γιατρός, τούκοψαν βεντοῦζες, τούδωσαν γιατρικά. Καὶ κεῖνος γόργυγζε καὶ πονοῦμσε. Εἶχε δύσπνοιες καὶ συγκοπές. Κάπου-κάπου ψιθύριζε ἀπελπισμένος «Θαρροῦσα νὰ κάνω τὸ παλληκάρι σᾶν ἄλλες φορές, ἀλλὰ τὴν ἔπαθα». Τριάντα πέντε μέρες βάσταξε ἡ ἀρρώστια του. Φοβόταν νὰ ἐσπλώσει—δ ἄρρωστος ὅρθιος θέλει ν' ἀντικρύσει τὸ Χάρο! Καθόταν ἀκουμπισμένος σὲ μαξιλάρια. 'Ηταν στὰ λογικά του. Πολλές φορές ζήτησε χαρτί γιὰ νὰ γράψει διήγημα. Κι ἔγραψε! 'Αποτέλιωσε τὸ κύκνειό του, ποὺ τὴν πρώτη συνέχειά του τὴν εἶχε στείλει στὸ περιοδικὸ Χαραυγὴ τῆς Μυτιλήνης κι ἔπρεπε νὰ στείλει καὶ τὸ τέλος. Τῶγραψε, μὰ δὲν πρόφτασε νὰ τὸ στείλει. Κι ἔμεινε τὸ διήγημα μισδ (βλ. σελ. 46). Στὸ ἀπόσωμα τοῦ διηγήματος συμφιλιώθηκε κι ἐκλεισε μέσα στὴν ἀγάπη του ὅλο τὸν κόσμο (βλ. σελ. 193). «Τρεῖς φορές, διηγόταν οἱ ἀδερφές, ἐκοινώνησε, τρεῖς τοῦ διάβασαν τὴν μεγάλην Εὔχην, ἐν εἴδει ἔξιμοιογήσεως· τοῦ ἔψαλαν ἀγιασμὸν καὶ εὐχέλαιον. Προσέτι δὲ ἔστειλε τὴν μικροτέραν ἀδελφήν μας εἰς τὸ εἰκονοστάσιόν μας, νὰ ἐπικαλεοθῇ ἐξ ἵδιων του τὴν βοήθειαν τοῦ Ταξιάρχου, ἀρχαῖον εἰκόνισμα τοῦ ἀπὸ πατρὸς πατιποῦ μας. Εἰς τὰς 2 'Ιανουαρίου Κυριακή, ἥλθαν καὶ τοῦ εἴπαν διὰ τὸν Σταυρὸν [τὸ λογοτεχνικὸ παράσημο] καὶ μετὰ 9 ὥρας, μίσ μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἑσηκώθη καὶ εἶπε νὰ πάγω εἰς τοῦ Ζιμπλοῦ, γειτονικὸν παντοπωλεῖον, καὶ ἐπειδὴ ἐκλονίζετο, τὸν καθίσαμεν εἰς τὴν καρέκλαν καὶ ὅρχισε νὰ κλαίῃ σὰ μικρὸ παιδί. Τὸν βάλαμε δίπλα καὶ μετὰ πέντε λεπτὰ ἔξεπνευσε. "Ἐκλεισε μόνος τὰ μάτια χωρὶς νὰ πιάσῃ ἄλλος...» (ΓΠ 226). Λίγες ὥρες πρίν, δταν ἀκουσε ἀτάραχος κι ἀδιάφορος καὶ μὲ συγκαταβατικὸ χαμόγελο τὴν παρασημοφορία του (Σταυρὸς τοῦ Σωτῆρος). «Κάπως παρηγορητικό, ἀλλὰ τώρα πιά!...» ψιθύρισε (ΕΒΒ 8). «'Ανάψτε μου ἔνα κηρί...» εἶπε, «Φέρτε μου ἔνα βιβλίον...» [έκκλησιαστικόν]. Μὰ δὲν βάσταξε. 'Αποκαμωμένος ἔγυρε τὸ κεφάλι ψιθυρίζοντας—ἡ λαλιά του σωνόταν σιγά-σιγά. «'Αφήστε τὸ βιβλίο. 'Απόψε θὰ εἰπῶ δσα ἐνθυμοῦμαι ἀπ' ἔξω. Καὶ ἥρχισε ψάλλων τρεμουλιαστὰ τὸ τροπάρι τῶν 'Ωρῶν τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων». «Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην....» Εἶχε κοινωνήσει λίγες ὥρες πρίν. Τὸ ζήτησε μόνος του. «Ξεύρεις! μήπως δργότερα δὲν καταπίνω!...» ἔλεγε (ΓΠ 231). Στις 2 ἀπ' τὰ μεσάνυχτα (3 'Ιαν. 1911), ἔδιωξε τὶς ἀδερφές του, γύρισε ἀπ' τ' ἄλλο μέρος, ἐκλεισε τὰ μάτια του ἀτάραχος, σταύρωσε τὰ χέρια καὶ παράδωσε τὴν ψυχή. Θάνατος πουλιού! "Υπνος παιδιοῦ! Τέλος δμολογητῆ, ποὺ παραδίνεται στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ του θαρρετὰ καὶ πρόθυμα. 'Η ψυχὴ τοῦ νοσταλγοῦ ἀφήσει τ' ὅθλια κουρέλια της, καὶ φτερούγισε χερούβικά στὴν παντοτεινὴ πατρίδα της, στὴ σφαῖρα ποὺ δὲν ἔπαισε ποτὲ στὴ ζωή του δ Ππδ. ν' ἀγναντεύει νοσταλγικά καὶ νὰ ὑψώνεται παθητικά—στοὺς λειμῶνες τῆς μεταφυσικῆς του

λαχτάρας. «"Εζησεν ἐν ἵδρωτι τοῦ προσώπου, λέγει ὁ Ἰδιος σ' ἔνα διήγημά του (ΙΗ 111). Ἀπέθανεν ὁ πτωχός καὶ εὗρεν ἀνάπταυσιν τῶν κόπων του. Τὸ σῶμα του τὸ ἀποκαμωμένον καὶ βασανισμένον, τὸ κυρτωθὲν ἀπὸ τὸ οκύψιμον καὶ τὸ φόρτωμα ἥσαξε καὶ ἔγινεν εὐθὺς ἐπὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης. Ἐλπίζω καὶ πιστεύω ὅτι θὰ ἐπῆγεν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον ὁ πτωχός, πολὺ σιμά εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον. Ναι, σιμά, πολὺ σιμά!». Χωρὶς ἀμφιβολία πολὺ σιμά!..

Ἡ κηδεία τοῦ Ππδ. ἔγινε ἐπιβλητικὴ μέσα στὰ δάκρυα καὶ στὸ ἀνυπόκριτο πένθος τῶν ἀπλῶν νησιωτῶν. Τὸν ἔκλαψε ὅλος ὁ κόσμος. Λόγο ἐπικήδειο ἔβγαλε ὁ τότε δημοδιδάσκαλος καὶ ὑστερα σεμνὸς λευτῆς τοῦ τόπου Γ. Ρήγας. Ἡ γῇ ποὺ τὸν δέχτηκε ἦταν τόσο γνώριμη καὶ τόσο ἀγαπημένη, ὡστε νὰ χαρίσει τὴν ἀνάπταυση καὶ νὰ στολίσει τὸ φτωχὸν μνῆμα του μὲ ταπεινὰ σὰν τὴ ψυχὴ του ἀγριολούλουδα. Κι ὁ τρυφερὸς Πορφύρας ποὺ ἀμετρα συγκινήθηκε ἀπ' τὸ χαμό τοῦ Ππδ. (πρβλ. ΣΒΚ 111) στὸ πονεμένο ἐλεγεῖτο του γιὰ τὴν ἀνάπταυση τοῦ Ππδ. τοποθετεῖ τὴ χαρὰ τοῦ λυτρωμοῦ του μέσα στὸ ἀγαπημένα καὶ τὰ γνώριμα τῆς ζώῆς του.

Χριστέ μου δόστου τὴ χαρά, τὴ μόνη, ποὺ μποροῦσε
Νὰ σοῦ ζητήσει ἀπάνω ἐκεὶ νοσταλγικὰ ἡ ψυχὴ του.

Κάνε τὸ θάμα κι' ἀσε τὸν νὰ ζήσει δπως ἐζοῦσε,
Σὲ μιὰ μεριὰ ποὺ τάχατες νὰ μοιάζει τὸ νησί του.

Νὰναι τὰ βράχια στὸ γκρεμὸ βαθιά κουφαλιασμένα,
Νὰχει σωριάσει ἡ θάλασσα στὴν ἀμμουδιὰ τὰ φύκια,

Κι ἀράδα ἀράδα στὸ γιαλὸ δεμένα, ἀποσταμένα,
Νὰ σιγοτρίζουν τὰ φτωχά κιοιαθιτικα καΐκια.

Νὰν' οἱ νησιώτισσες οἱ γρηές κι' οἱ νιές οἱ πεθαμένες,
Αὐτὲς πού τὶς θλιμένες τους μᾶς ἔλεγε Ιστορίες,
Νὰ γνέθουν τὸ λινάρι οἱ γρηές στὴν πόρτα καθισμένες,
Καὶ δίπλα στὰ παράθυρα ν' ἀνθίζουν οἱ γαζίες.

Κι' ὑστερα ἀκόμα νᾶναι ἐληές, καὶ νᾶναι κυπαρίσσια
Σκυμμένα νᾶναι καὶ τὸ φῶς τ' ἀχνὸν νὰ προσκυνᾶνε,
Νὰ τόνε περιμένουνε στὸν κάμπο τὰ ξωκκλήσια
Καὶ τὴν καμπάνα τους μακρύα οἱ ἀγγέλοι νὰ χτυπᾶνε.

Δόστου Χριστέ μου, τὴ στερνὴ χαρὰ νὰ ἰδῃ καὶ πάλι,
Τὴ γνώριμὴ του τὴ ζωὴ κοντὰ στὸ ἀκροθαλάσσι,
"Ἄχ! ἔτσι ἀθόα κι ἔτσι ἀπλὰ κι ἀγνά τὴν εἶχε ψάλει,
Ποὺ τῆς ἀξίζει ἐκεὶ ψηλὰ μαζί μ' αὐτὸν ν' ἀγιάσει..."

Κι ὁ Μαλακάσης ποὺ δυὸ χρόνια πρὶν εἶχε συνθέσει τὸ τετράστιχο ἔκεινο, ποὺ ὑψώνει τὸν Ππδ. σὲ δήμιουργό :

'Ο κάθε στοχασμός σου—ἀσμάτων ἀσμα
στὸν κόσμο τὸ δικό σου—κόσμος τὸ κάθε πλάσμα...'

στὸ ἐλεγεῖτο του γιὰ τὸν Ππδ. κλαίει τὴ συμπλένη μουσικὴ τῆς πρωσαπικότητάς του, ποὺ λυτρώθηκε ἀπ' τὰ δεινὰ τοῦ κόσμου μας.

Μιὰ σιωπὴ καὶ τώρα ἔχει περάσει
στ' δνειρό μέσα ἡ πλάστρα σου ἡ ζωὴ,
πνοὴ ποὺ δὲν χαίδεινε πιά τὰ δάση,
σιμεόνη στὸ ἀκρογιάλι μουσική.

'Ἀλλοὶ στὴ σκέψη τὴν τυραγνισμένη
ποὺ τὸ ἀπιαστα νὰ πιάσει πολεμᾶ!

Δεσμὸς κανένας τώρα δὲν σὲ δένει
μὲ τὰ καθημερνά, τὸ ἀνθρωπινά...'.

Τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο σφραγισμένο
μὲ τὴ λευκὴ σφραγίδα τοῦ φωτός,
ἔσβυσε πάει ἢ νὰ τὸ περιμένω
νὰ μὲ ξαναφωτίσει μ' ἄλλο φῶς:

Στήν Ἀθήνα μαθεύτηκε ἀμέσως τὸ τέλος τοῦ Ππδ. "Ολοὶ οἱ φίλοι του κι οἱ λογοτεχνικοὶ κύκλοι κι οἱ θαυμαστέες του συγκινήθηκαν ἀπ' τὸν ἀπρόσμενο χαμό του. Νόμιζαν πώς ὁ Ππδ. βρῆκε τὴν ύγεια του στὸ νησὶ καὶ γλύτωσε κάθε φόβο. Οἱ ἑφημερίδες ἀνήγγειλαν τὸ θάνατό του μὲ χτυπητούς τίτλους καὶ πένθιμες στήλες. Δημοσιεύθηκαν ἄρθρα, βιογραφήματα, σημειώματα, θρηνολογήματα καὶ ἐγκώμια γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του, ἀναδημοσιεύθηκαν ἐκλεκτὰ διηγήματά του. "Ολοὶ ἔκλαψαν, ὅλοι ἔγραψαν. Κανεὶς δὲν ἔμεινε ἀσυγκίνητος. Ἐκατὸν πενήντα περίπου νεκρολογήματα εἶδαν τὸ φῶς. "Ο Πρόεδρος, ἀν εἰχαν οἱ νεκροὶ αἴσθηση κι ἀν δὲ θόρυβος αὐτὸς ἔφτανε ώς τὴ Σκιάθο, θὰ φώναζε πάλι στοὺς δημοσιογραφικοὺς κύκλους σηκώνοντας τὸ μπαστούνι καὶ ἐπιβάλλοντας σιωπὴ καὶ στάση προσοχῆς: «Μὴ θορυβοῦν οἱ ὅχλοι. 'Ο κύρ. Αλέξαντρος ἀναπαύεται!...». Ἰδιαίτερα ἔκλαυσαν τὸ χαμό τοῦ Ππδ. οἱ ἀδερφές κι οἱ φίλοι τῆς ἀγρυπνίας. "Εκλαίαν ὅλοι δταν ὁ παπᾶς τὸν μνημόνεψε (ΓΠ 225). Ἡ γερόντισσα Συγκλητικὴ τοῦ ἔκανε εὐλαβικὸ σαρανταλείτουργο.

78) Ο ἀνθρωπος. Πολλὲς σελίδες χρειάστηκαν γιὰ νὰ ἔξιστορηθῇ ἡ ταπεινὴ ζωὴ τοῦ σκιαθίτη διηγηματογράφου. "Ομως μποροῦσε νὰ χωρέσει καὶ σὲ δυὸ σελίδες καὶ σὲ δυὸ γραμμές, χωρὶς νὰ χάσει τίποτα ἀπ' τὴν ἀξία της. Δὲν ἔχει περιπέτειες ἡ ζωὴ του, δὲν εἶναι μεγάλη, πολυκύμαντη, πολυτάραχη καὶ πολύπαθη ζωὴ, δὲν παρουσιάζει ἀλλαγές, δὲν ἔχει σταθμούς, δὲν ἔχει μεταβολές. Πηγαίνει ζισια. Κυλᾶ ἥσυχα—μονοκόμματη, μονότονη, ἀραδιαστή, συντονισμένη—μοιραία. Οἱ μέρες της εἶναι πάντα οἱ ἔδιες. Καὶ τὸν βρίσκουν πάντα στὸ ἔδιο μέρος καὶ στὴν ἔδια ψυχικὴ διάθεση. Δὲν ἔχουν νὰ σοῦ ποιῦν τίποτα νεώτερο, τίποτα καλλίτερο ἢ χειρότερο ἀπ' τὸ χθὲς καὶ τὸ προχθὲς καὶ τὸ περασμένο. "Η βιογραφία του εἶναι ἡ ίστορία τῆς ψυχῆς του. Μιᾶς ψυχῆς ποὺ δὲν ἔγελασε, ποὺ δὲν ξεθαρρεύτηκε «καὶ δὲν ἀνοίχτηκε στὸν κόσμο, παρὰ ἔζησε σὰν τὴν «τρυγόνα τὴ φιλέρημο», ποὺ ἔχει ἀπαρνηθῆ τὰ πάντα καὶ ζῇ στὶς ἀπόμερες ρεμματιές μὲ τὸν πόνο καὶ τὸν καύμο της, χωρὶς νὰ σκύβει στὶς γάργαρες πηγὲς τῆς ζωῆς. "Εκτὸς ἀπ' τὴ φτώχεια καὶ τὴ σκληρὴ βιοπάλη ποὺ εἶχε τὸν ἀντικτυπό της καὶ στὴν τέχνη του, τίποτα ἄλλο ἔξωτερικὸ δὲν παρουσιάζει τὸ ἔξηντάχρονο πέρασμά του ἀπ' τὸν κόσμο. Οὕτε ταξίδια ἔκανε, οὕτε ἀπό μεγάλα αἰσθήματα καὶ φιλοδοξίες ταράχηκε, οὕτε διξιώματα ζήτησε, οὕτε τοὺς ἀνθρώπους πλησίασε, οὕτε τ' ἀγαθὰ τῆς ζωῆς χάρηκε. "Εζησε ἀνάμεσα στὴν ταβέρνα καὶ στὴν ἔκκλησιά. "Ηπιε τὸ κρασὶ τῆς πίστης καὶ τὸ κρασὶ τῆς μέθης. Καὶ μεθυσμένος σ' δλη του τὴ ζωὴ δὲν γνώρισε τίποτα ἄλλο ἀπ' τὴ λυρικὴ ἔκσταση καὶ μεταφυσικὴ ἀναζήτηση. Τὴ νοσταλγία τοῦ τόπου καὶ τοῦ Θεοῦ του, τὴν ἔγνοια τῆς Σκιάθου καὶ τ' οὐρανοῦ. "Αν δὲν ἐσύχναζε στὶς ταβέρνες καὶ δὲν ἔπινε ποτά, θὰ μποροῦσε νὰ ισχυρισθῇ, πώς δὲν δοκίμασε τίποτε ἀπ'

αύτὸν λέμε ζωὴ, πῶς πέρασε χωρὶς ν' ἀγγίξει τὴ βρύση της. Ὡταν φύση παθητική, αἰσθηματική, θηλυκή, γι αύτὸν μποροῦσε ν' ἀφοσιώνεται καὶ νὰ λατρεύει, νὰ πιστεύει καὶ νὰ θαυμάζει. Καὶ ή ἀφοσίωση εἶναι πολὺ ζηλιάρα κι ἐγωϊστικὴ κι ἀποκλειστική. Γι' αύτὸν δὲ Ππδ. πάνου ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ τὴν τέχνη του τοποθετησε πάντα τὴ θρησκευτικότητά του καὶ προσπαθοῦσε καὶ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη, μὲ δο μποροῦσε περισσότερη πειθαρχία, συνοχὴ καὶ συνέπεια νὰ τὶς προσανατολίσει στοὺς θρησκευτικούς του ὁρίζοντες καὶ ἀκόμα περισσότερο νὰ τὶς συμμορφώσει μὲ τὴν πίστη του καὶ νὰ τὶς θέσει σὰ θεραπαινίδες στὴν ὑπηρεσία καὶ στὴν κυριαρχία της. Ο ἀφάνταστα θρῆσκος αὐτὸς τύπος κατάφερε τὸ δυσκολότερο κατόρθωμα, τὴ σημαντικότερη νίκη γιὰ ἀνθρωπὸ τῆς ἐποχῆς του—τὴν διστορικὴν ἀδμονία, τὴ ψυχικὴν συνοχὴν. Ἡ ψυχικὴ του ἴστορία εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη καὶ πεισματικὴ πάλη ἐνάντια στὸν πειρασμὸν τοῦ κόσμου, ἐνάντια στὸ πρόστυχο καὶ γενικώτερα τὸ χοῖνιδ. Καὶ στὸν ἀγῶνα αὐτὸν στάθηκε σωστὸ παλληκάρι δὲ Παπαδιαμάντης. Ἡ τελειωμένη προσωπικότητά του ἔλαμψε σὰ φωτεινὸ μετέωρο καὶ κίνησε τὴν ἀγάπη, τὸ σεβασμὸν καὶ τὸ θαυμασμὸν τῆς ἐποχῆς του κι ἔξακολουθεῖ νὰ μαγεύει ἀκόμα τὶς ψυχές μας μὲ τὴν ταπεινὴ γλώσσα τῆς ἀγιωσύνης καὶ τοῦ καθάριου ἐλληνισμοῦ του. Ὡταν ἔχωριστὸς ἀνθρωπὸς καὶ ἀληθινὸς ποιητής.

79) Τὸ πανελλήνιο πένθος. "Οχι μόνο στὴν Ἀθήνα, μὰ καὶ στὴν ἐπαρχιακὴ κι ὑποδουλωμένη καὶ ξενιτευμένη Ἐλλάδα εἶχε τὸ θλιβερὸ ἀντίκτυπό του δὲ θάνατος τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου. Νέοι καὶ περασμένοι, γέροι καὶ σύγχρονοι, λόγιοι καὶ φιλόμουσοι καὶ φιλαναγγώστες, προοδευτικοὶ καὶ καθυστερημένοι, δημοτικιστὲς καὶ καθαρευουσιάνοι, κληρικοὶ καὶ κοσμικοὶ δλου τοῦ ἐλληνισμοῦ ἔθρήνησαν τὸν Ππδ. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν Ἀθήνα, δπο, δπως εἴπαμε, δὲ τύπος καὶ οἱ διανοούμενοι ἐτίμησαν μὲ ἔκδόσεις τιμητικὲς τὸν Ππδ. καὶ διοργανώθηκαν δυὸ μνημόσυνά του (BK 380, 393) μὲ ὅμιλες καὶ ἀπαγγελίες, (τὸ ἔνα μάλιστα τῆς Φοιτητικῆς συντροφιᾶς μὲ ὅμιλητὴ τὸ φίλο καὶ θαυμαστὴ τοῦ Ππδ. Σπύρο Μελά, εἶχε ἔξαιρετικὴ ἐπιτυχία (BK 393), μνημόσυνο ἔγινε καὶ στὴν Πόλη ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν δημοτικιστῶν νέων λογοτεχνῶν (Μελαχροινό, Ροντάκη, Δαμασκηνό, Γιαλούρη κλπ.) ποὺ εἶχε ἀπρόοπτες περιπέτειες, γιατὶ οἱ προσκλήσεις ἥταν γραμμένες στὴ δημοτικὴ καὶ τοῦτο ἔγινε αἰτία νὰ μεταβληθῇ τὸ μνημόσυνο σὲ γλωσσικὸ καυγᾶ, πολὺ ἔντονο καὶ δρμητικό. Ὁστόσο τὸ μνημόσυνο ἔγινε σ' ἔνα σπίτι μὲ λίγους λογίους καὶ προσκαλεσμένους. Ἐπίσης στὴν Ἀλεξάντρεια ἔγινε μνημόσυνο ἀπ' τὸν κύκλο τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Ζωὴ», ποὺ τίμησε πάλι τὸν Ππδ. μὲ ξεχωριστὸ τιμητικὸ τεύχος ἀφιερωμένο ἔξ δλοικήρου στὴ μνήμη τοῦ Ππδ. Τιμητικὰ τεύχη βγῆκαν καὶ στὴ Μυτιλήνη ἀπ' τὸ περιοδικὸ «Χαρασυγή» καὶ στὴν Πόλη ἀπ' τὸ περιοδικὸ «Νέον Πνεῦμα». "Ενα χρόνο ὕστερο ἀπ' τὸ θάνατο του πραγματοποιήθηκε ἡ ἔκδοση τῶν 'Απάντων του καὶ ἔφερε σὲ ἐπαφὴ τοὺς νέους μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ., ποὺ ἥταν σκορπισμένο κι ἀνέκδοτο. Ἀλλὰ καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐπίκαιρος καὶ νὰ τιμᾶται δὲ Ππδ. Ἡ ἐπίσκεψη τῆς πριγκήπισσας Μαρίας στὴ

Σκίαθο (1913), δπου προσκύνησε στὸν ἔρημο τάφο τοῦ Ππδ., στολίζοντάς τον μὲ λουλούδια ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση. Ἡ πριγκήπισσα πήγε μὲ τὸν ύπασπιστὴ τῆς στὸ σπίτι τοῦ Ππδ. παρηγόρησε καὶ φωτογράφησε κι ἐνίσχυσε τὶς ἔρημες ἀδερφές του καὶ ζήτησε πληροφορίες γιὰ τὶς στερνές ἡμέρες τῆς ζωῆς του (ΣΒΒ 8). Στὰ 1917 (15 Μαρτίου) τίμησε δὲ Παρανασσὸς τὸν Ππδ. μὲ τιμητικὸν μνημόσυνο, δπου μίλησε δὲ Ζαχ. Παπαντωνίου, θαυμαστῆς καὶ φίλος τοῦ Ππδ. Ἡ διάλεξη εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία, τὴν ἐτίμησε μαζὶ μὲ τοὺς πολλοὺς ἄλλους ἐπισήμους κι ὁ λόγιος πρίγκηπας Νικόλαος, ποὺ στὸ τέλος σταμάτησε τὸν διμιλητὴ καὶ τοῦ ζήτησε συμπληρωματικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Ππδ. Στὰ 1909, ποὺ ἔγινε δὲ ἔρανος γιὰ τὶς ἀδερφές τοῦ Ππδ. γράφτηκαν πολλὰ καὶ βγῆκαν πάλι τιμητικὰ τεύχη. Ἀργότερα ἀφοῦ ἐπὶ 24 χρόνια χορτάριασε καὶ χάθηκε τὸ μνῆμα του (δὲ σταυρὸς εἶχε ἔξαφανιστῇ καὶ μέσα στὸν τάφο του εἶχαν θάψει μιὰ γυναικα... τὶ τραγικὴ εἰρωνία!), ἔγινε ἡ προτομὴ του καὶ στήθηκε στὸ Μπούρτζι, ποὺ δὲν ἦταν πιὰ «ἄχαρος καὶ πετροκόρυφος χερσονησίς», δπως τὴν ἔβλεπε δὲ Ππδ., μὰ πευκοφυτεύτηκε κι ἔγινε καταπράσινη. Ἡ ἑορτὴ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς του στὴ Σκίαθο (Αὔγουστος 1925) πλαισιώθηκε μ' ἐνδιαφέρουσα κριτικὴ κίνηση γύρω στὸ ἔργο καὶ στὴ φυσιογνωμία τοῦ Ππδ., καὶ μὲ τὴ δημοσίευση τῶν ἀνεκδότων διηγημάτων του. Στὰ 1933 ἐπισκεφθῆκαν τὴ Σκίαθο τετρακόσιοι περίπου Γάλλοι διανοούμενοι μέλη τῆς Association G. Budé καὶ 150 τοῦ 'Οδοιπορικοῦ Συνδέσμου μὲ τὴ συμμετοχὴ ἀντιπροσώπων τῆς Κυβέρνησης. Στὸ διαδικό καὶ σοβαρὸ αὐτὸ προσκύνημα μίλησαν μπροστά στὴν προτομὴ του δὲ Τσαμασφύρος, δὲ καθηγητὴς τοῦ Στρασβούργου Boulangé, δὲ γάλλος λόγιος Μολλύ κ. ἄ. Ἀγήματα παρουσίασαν δηπλα μπροστά στὸ μνημεῖο του, στεφάνια τὸ σκέπασαν, στολὲς καὶ ξίφη καὶ χρυσὲς ἐπωμίδες τὸ θάμπωσαν, πολεμικὰ τὸ χαιρέτησαν μὲ κανονιές, πανηγύρια ἔγιναν, σκιαθίτισσες μὲ ντόπιες στολὲς χόρεψαν καὶ τραγούδησαν. Ταράχτηκε τὸ νησί, ἀναστατώθηκε, σημαιοστολίστηκε, ἄλλαξε δύη. Κι δὲ ἐρημικὸς διηγηματογράφος, ποὺ κατὰ τοὺς στίχους τοῦ "Ἀργη Κόρακα:

Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ ἥρεμη νοσταλγικὴ γέρου μορφὴ φέρνει τὸ διάνερο βῆμα τῆς, τὸ ἀργὸν καὶ γύρω μου κι ἐντὸς μου καὶ σιγοφέλνει ἀγαλινὸν μ' ἀπόκοσμη φωνή, θλιβή:

Σάν ποτὲς νέχων τελειωμὸν τὰ πάθια κι οἱ καῦμοι τοῦ κδσμοῦ!..

Θορυβημένος ἔβλεπε τὰ δύσα γινόταν καὶ λεγόταν γύρω του. Κι ἀν μποροῦμες νὰ πάρει αἰσθηση ἀπ' τὸν τάφο του θὰ ἔλεγε στοὺς ἐπισήμους προσκυνητές του, διτὶ εἶχε πῆ στὸ Νιρβάνα στὴ Δεξαμενή. «Καλὰ ὅλ' αὐτά!.. Ἀλλὰ τελειώνετε γρήγορα... Nous exécitons la curiosité du public!..», στὴ γλώσσα τῶν ξένων διανοούμενων. Στὴ σειρὰ τῶν νεοελληνικῶν ἐκδόσεων τῶν Belles Lettres βγῆκεν δλόκληρος τόμος διηγημάτων τοῦ Ππδ. μεταφρασμένων καὶ προλογισμένων ἀπὸ τὸν O. Merlier. "Εδώσε δὲ ἡ κίνηση αὐτὴ μιὰν ὕθηση γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. καὶ ξυπνοῦμε παράλληλα τὸ ἐνδιαφέρο τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ὃστε τὸν 'Ιούνη τοῦ 1936 νὰ συστηθῇ ὀργάνωση μὲ τὴν προσωνυμία «Οἱ φίλοι τοῦ Παπαδιαμάντη», ποὺ σκοπός

της ήταν ή ἔκδοση και διάδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. κι ή διάσωση τοῦ σπιτιοῦ και τῶν ἐνθυμίων του.

'Η μνήμη του. Πραγματικά κανεὶς νεοέλληνας συγγραφέας δὲν ἔχει τιμηθῆ και ἀγαπηθῆ κι ἀναζητηθῆ τόσο πολύ, ὅσο ὁ Παπαδιαμάντης. Τὸ σπίτι του και ὁ τάφος του ἔχει γίνει εὐλαβικὸ προσκύνημα θαυμαστῶν, ποὺ πηγαίνουν νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὸ περιβάλλον, ὅπου ἔζησε κι ἐμπνεύστηκε, και ν' ἀναζητήσουν τὰ θυμητάρια τῆς παράδοσής του. Κάθε τόσο διαβάζουμε περιγραφές και ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν πατρίδα του Ππδ. Κάθε τόσο βλέπουμε φωτογραφίες ἀπ' τὴ Σκίαθο. Καθημερινῶς, μὲ τὴν πιὸ ἀσήμαντη ἀφορμή, βγαίνουν πανήγυρικὰ τεύχη περιοδικῶν κι ἐφημερίδων ἀφιερωμένων στὸν Ππδ. Εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἄρθρα και ποιήματα τιμῆς, ἀγάπης και θαυμασμοῦ πρὸς τὸ ἔργο και τὴ μνήμη τοῦ Ππδ. Μικρὲς ἑπαρχιακὲς ἐφημερίδες σὲ μικρὲς ἑπαρχιακές πόλεις, φιλοτιμοῦνται νὰ βγάζουν ἰδιαίτερες ἔκδόσεις, ὅπου συγκεντρώνουνται τιμητικὲς ἔκδηλώσεις νέων πρὸς τὸν Ππδ. Ἀφήνοντας τὶς ἄπειρες παρόμοιες περιπτώσεις, ἀναφέρω μόνο τὴ φιλολογικὴ σελίδα τοῦ «Ἐσπ. Ταχυδρόμου» Χανίων. Φαίνεται καθαρὴ ἡ ἀνταπόκριση, ποὺ βρίσκει τὸ ἔργο του μέσα στὶς ψυχές τῶν νέων γενεῶν. Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι τὸ ὀμαδικὸ προσκύνημα τῶν Θεσσαλῶν (Σεπτέμβρης 1937). Σωματεῖα, δργανώσεις, ἀρχές, διανοούμενοι, ἐπιστήμονες, πήγαν μὲ στεφάνια και τιμές στὴ Σκίαθο και προσκύνησαν στὸν τάφο τοῦ Ππδ. Οἱ φτωχές ἀδερφές του, ποὺ ἔζησαν μὲ τὸ παράπονο τῆς ἐγκατάλειψης ἀπ' τὸ ἐπίσημο κράτος — μιὰ μικρὴ σύνταξη ποὺ τοὺς δόθηκε στὰ 1919 κόπτηκε σὲ λίγα χρόνια — εὗρισκαν τὴν ἀχάριστη ἀλλὰ τόσο ξεχωριστὴ συγκίνηση στὶς τιμές αὐτὲς πρὸς τὴ μνήμη τοῦ μεγάλου ἀδερφοῦ τους. 'Η Χαρίκλεια πέθανε πρώτη. "Υστερα κατὰ τὸ 1934 ἔσβισε ἡ Σοφούλα. Καὶ τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1936, μὲ τὸ θάνατο τῆς Κυρατσούλας, ἔσβισε κι ὁ τελευταῖος κρίκος, ποὺ κρατοῦσε στὴ ζωὴ μας τὴν οἰκογενειακὴ θύμηση τοῦ Ππδ. Τὸ σπίτι, ὃπου ἔχει ἐντειχισθῆ ἐνδεικτικὴ μαρμάρινη πλάκα, κι ὃπου σώζονται μερικὰ ἐνθύμια τῆς ζωῆς και τῶν δικῶν του, φωτογραφίες, τὸ τραπέζι τῆς ἐργασίας του μὲ τὸ Σαίκσπηρ, τὸ ιστορικὸ τζάκι κλπ. εἶναι προσιτὸ σὲ κάθε ἐπισκέπτη, ἀλλὰ θάπρεπε νὰ ξενοικιαστῇ και νὰ γίνει μουσεῖο, ὅπου νὰ συγκεντρωθοῦν δλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ππδ. δημοσιεύματα — μελέτες και δλα τὰ ἔργα του και τὰ χειρόγραφά του. Στὸν πράσινο τάφο του ὑποδέχεται δ Ππδ. κάθε ξένο μὲ τὰ λόγια: «Σὰ νὰ εἶχαν ποτὲ τελειωμὸ τὰ πάθια κι οἱ καῦμοι τοῦ κόσμου...».

Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Παπαδιαμάντη παρ' ὅδο ποὺ ἀριθμοῦν τρεῖς ἀνατυπώσεις σὲ πολυάριθμα ἀντίτυπα, ἔχουν ἀπὸ χρόνια ἔξαντληθῆ και εἶναι σήμερα περιζήτες και ἀκριβώτατες, ίδιως ἡ πρώτη τοῦ Φέξη. Τὸ ἔργο του πάλι ἔξακολουθεῖ διαρκῶς ν' ἀνανεώνεται στὴν ἔκτιμησή μας και νὰ βρίσκει στοργικοὺς ἔρμηνευτές και μελετήτες. 'Ο νοσταλγικὸς σκιαθίτης λογογράφος πήρε ἔξαιρετη θέση μέσα στὰ νεοέλληνικὰ γράμματα. 'Απομένει τώρα νὰ μιλήσει στὶς ψυχές μας και νὰ σαλέψει τὴν ἔγνοια μας ἡ βαθύτερη προσταγή, ποὺ κλείνει τὸ ἔργο και ἡ στάση του μέσα στὴ ζωὴ μας.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ

1851	Μαρτίου 4	Γεννήθηκε 'Απόφοιτος Δημοτικού
1861		Μαθητής Α' Σχολαρχείου στή Σκίαθο
1862		Μαθητής Β' Σχολαρχείου στή Σκόπελο
1862—63		Μαθητής Γ' Σχολαρχείου στή Σκόπελο
1863—64		'Απόφοιτος Σχολαρχείου
1864		Διακόπτει τίς σπουδές του
1864—67		Μαθητής Α' Γυμνασίου στή Χαλκίδα
1867—68		Μαθητής Β' Γυμνασίου στή Χαλκίδα
1868—69		Δραπετεύει από την Γ' Γυμνασίου Χαλκίδας
1869	Νοέμβρη	Διακόπτει τίς σπουδές του
1869—70		Μαθητής Γ' Γυμνασίου Πειραιᾶ
1870	Σεπτέμβρη	Διακόπτει τίς σπουδές του
1871	Γενάρη	Προσκυνήτης στό "Άγιο Όρος"
1872—73		Μαθητής Δ' Βαρβακείου στήν Αθήνα
1873	Σεπτέμβρη	Παρασκευάζεται στή Σκίαθο γιά απολυτήριο
1874	Καλοκαίρι	Γράφεται στή Φιλοσοφική Σχολή
1874	Σεπτέμβρη	Παραθερίζει στή Σκίαθο
1875	Καλοκαίρι	Δέν πηγαίνει καθόλου στή Σκίαθο
1876—1881	Πάσχα	Δημοσιεύει τή «Μετανάστιδα»
1879		Στρατεύεται
1880	Φθινόπωρο	Πηγαίνει μέ αδεια στή Σκίαθο
1881	'Αποκρήτες	'Αποσπάται στό Υπουργείο Στρατιωτικῶν
1881	Μάρτη	'Απολύεται
1881	'Ιούνη 13	"Ετοιμάζεται γιά δίπλωμα Γαλλικῶν
1881		Πιάνεται στήν «Έφημερίδα»
1882	Σεπτέμβρη	Δημοσιεύει τούς «Έμπόρους»
1882	Νοέμβρη	Συνεργάζεται στήν «Ακρόπολη»
1884		Κάθεται στοῦ Ψυρῆ
1886		'Εγκαθιδρύεται στοῦ Καχριμάνη
1886	περίπου	Δημοσιεύει τό πρώτο του διήγημα
1887	Δεκέμβρη 26	'Ανακαλύπτει τόν "Άγιο Έλισσαϊο"
1887	Χειμώνα	Οι πρώτες ἑκδρομές του στό Χαρβάτι
1888	Πάσχα	Παραθερίζει στή Σκίαθο
1890	Καλοκαίρι	Πιάνεται στήν «Ακρόπολη»
1893		Πηγαίνει ἄρρωστος στή Σκίαθο
1894	'Απρίλη 7	Πεθαίνει δ πατέρας του
1895	'Ιούνη 2	Περνᾷ στή Σκίαθο
1895	Καλοκαίρι	'Ενάμιοη χρόνο στή Σκίαθο
1897—98		Συνεργάτης στό «Άστυ»
1898—1900		Τραβιέται στή Σκίαθο
1902	Αύγουστ. ἀρχές	Διαμένει στή Σκίαθο
1902—1904	'Οκτώβρη	Γυρίζει στήν Αθήνα
1904	Φθινόπωρο	Στήν Αθήνα
1904—08	Μάρτη	Πεθαίνει δ ἀδερφός του
1905	'Απρίλη	Στή Δεξαμενή
1906—08		Τά εἰκοσιπεντάχρονά του στόν Παρνασσό
1908	Μάρτη 13	Γυρίζει τελικά στή Σκίαθο
1908	'Απρίλη ἀρχές	Οι ταραχές γιά τήν εἰκόνα
1908	Δεκέμβρη	Πεθαίνει
1911	Γενάρη 3	'Επίσκεψη τής πριγκήπισσας Μαρίας στό σπίτι του
1913	Χειμώνας	Τά ἀποκαλυπτήρια τής προτομῆς του
1925	Σεπτέμβ. ἀρχές	Τό προσκύνημα τῶν ξένων λογίων
1933	Σεπτέμβρη 18	Πεθαίνει κι η τελευταία ἀδερφή του.
1936	Σεπτέμ. τέλος	

ΜΕΡΟΣ Δ' ΙΣΤΟΡΙΚΟΚΡΙΤΙΚΑ

Α' ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

"Οπως ύποσχέθηκα στόν πρόλογο τής μελέτης μου, στό μέρος αύτό θά μ' ἀπασχολήσει ἡ γραμματολογική θέση τοῦ Ππδ. καὶ ἡ ἴστορία τῆς κριτικῆς του. Εἶναι ἀνάγκη νὰ δέρουμε τὶ βρῆκε δ. Ππδ. καὶ τὶ καινούργιο ἔφερε στὴ λογοτεχνικὴ προσπάθεια τοῦ τόπου μας. Καὶ εἶναι ἀνάγκη ἀκόμης νὰ εἴμαστε πληροφορημένοι, πῶς εἰδαν τὸ ἔργο του οἱ κατὰ καιροὺς κριτικοί του.

Πολλοί ἔγραψαν γιὰ τὸν Ππδ. Δὲν ἔμεινε κανεὶς σύγχρονός του, παλαιότερος ἢ νεώτερος κριτικός, δὲν ἔλειψε κανεὶς λόγιος ἢ ποιητὴς ἢ δημοσιογράφος ἢ ρεπόρτερ, ποὺ νὰ μὴν ἔχει γραμμένο κάτι γιὰ τὸν Ππδ. Τὸ φαινόμενο εἶναι μοναδικὸ στὰ γράμματά μας. 'Η βιβλιογραφία τοῦ Ππδ. πάρουσιάζει πλούτο καὶ ποικιλία. Μέσα σὲ πενήντα χρόνια ἐξακόσια τόσα κομμάτια —μικρὰ καὶ μεγάλα. Κανεὶς ἄλλος λογογράφος μας δὲν ἔχει ἀπασχολήσει μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του τόσους ἀνθρώπους. "Όταν φυλλομετρήσεις τὴ βιβλιογραφία τοῦ Ππδ. ξαφνιάζεσαι μὲ τὴν ἐκταση καὶ τὴν ποικιλία της. Θαρρεῖς πῶς βρίσκεσαι σὲ περιβόλι, διόπου ἀντιπροσωπεύονται δλα τὰ βότανα κι δλα τὰ λουλούδια καὶ τὰ δέντρα. Βρίσκεις δλα τὰ δημοσιογραφικὰ καὶ λογοτεχνικά μας δνόματα νὰ σοῦ μιλοῦν γιὰ τὸν Ππδ. εἴτε μὲ ὅρθρο εἴτε μὲ ποίημα εἴτε μὲ σχόλιο ἢ περιγραφή, κριτική, μελέτη, νεκρολογία κλπ. "Αφθονο μελάνι ξοδεύτηκε καὶ πάμπολες πέννες δούλεψαν γιὰ τὴν ύστεροφημία τοῦ ταπεινοῦ πεζογράφου. Καὶ τὰ δημοσιεύματα αὐτά εἶναι σκορπισμένα σ' ἔφημερίδες καὶ σ' ἔντυπα μιᾶς ἔξηντάχρονης φιλογογικῆς ζωῆς. 'Η ύποχρέωση τοῦ μελετητῆ καὶ κριτικοῦ νὰ περάσει τὸ δυσκολοπλησίαστο καὶ πολλές φορὲς δυσεύρετο αὐτὸ ύλικό, παρ' δλες τὶς δυσκολίες ποὺ συναντᾶ, συνοδεύεται μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀποζημίωσης, ποὺ δίνει κάθε ἐπίσηνη ἔρευνα. Μὰ ἡ ἀποζημίωση τοῦ μελετητῆ ἀπ' τὸ ήράκλειο ἔργο τῆς σπουδῆς τοῦ γύρω στόν Ππδ. ύλικοῦ, περιορίζεται μόνο στὸ ἀρνητικὸ κέρδος τοῦ κατατοπισμοῦ του. 'Ο ἀνάκατος καὶ φανταχτερὸς στοὺς τίτλους του βιβλιογραφικὸς ὅγκος, ποὺ ύψωθηκε μὲ τὸν καιρὸ σὰν πυραμίδα μπροστὰ στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. δὲν εἶναι παρὰ σωρὸς ἀπὸ σκύβαλα κι ἀπατηλὰ καρυδόστουφλα. 'Εκτὸς ἀπὸ μερικὲς βιογραφικὲς πληροφορίες κι ἄλλες τόσες ἐποικοδομητικὲς διαπιστώσεις γιὰ τὴν προνομιακὴ θέση τοῦ Ππδ. ἀνάμεσα σὲ συγκαιρινοὺς καὶ καταπινούς, τίποτ' ἄλλο μονιμώτερο καὶ θετικώτερο δὲν κερδίζεις ἀπ' τὶς κοπιαστικὲς ἀναδιφῆσις σου. Τὸ μεγαλείτερο μέρος τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Ππδ. ἀποτελεῖται ἀπὸ δημοσιεύματα εὐηαιρίας (ἀγγελίες, περιγραφές, χρονικά, σχόλια, ἐκκλήσεις, δηλώσεις, γγώμες, ποιήματα, χρονονογραφήματα, χρονικά). "Ενα μεγάλο μέρος του πάλι ἀποτελεῖται ἀπὸ δημοσιεύματα βιογραφι-

κοῦ περιεχομένου (ἀνέκδοτα, ἀναμνήσεις, πληροφορίες, βιογραφίες, χαρακτηρισμοί, νεκρολογίες, ἐντυπώσεις). Τὰ κριτικὰ δημοσιεύματα καὶ λίγα εἰναι καὶ ἀσήμαντα. Εἶναι κι αὐτὰ ἔφημεριδογραφικὲς ἐπικαιρότητες — ποὺ βλέπεις τοὺς λογίους μας ἐντελῶς ἀπροετούμαστους μὲ τὴν εὐκαιρία ἐνὸς μνημόσυνου ἢ προσκυνήματος ἢ ἐօρτῆς γιὰ τὸν Ππδ. νὰ ξεπροβάλλουν καμαρωτοὶ καὶ σοβαροὶ γιὰ νὰ χρησιμολογήσουν στὴν ράχη τοῦ ἔργου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ππδ. Συναντᾶς κι ἐδὼ μιὰ μορφὴ τῆς ρωμέϊκης ἑξυπνάδας καὶ ἐπιτηδειότητας. Στὰ δάχτυλα μετριούνται οἱ κριτικὲς κι οἱ μελέτες, ποὺ δείχνουν πῶς εἰναι βγαλμένες ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ σχέση μὲ τὸν Ππδ. καὶ οσοῦ δίνουν τὴν ἐγγύηση πῶς εἰναι προϊόντα κάποιας προεργασίας καὶ σοβαρότητας. Ἀλλὰ κι οἱ ἄλλοι ποὺ μίλησαν «έξ ὑπογύιου» γιὰ τὸν Ππδ. πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ὅσο ἀξίζει, γιατὶ παρ' ὅλο ποὺ ψαρεύουν στὰ θολὰ καὶ ρίχνουν ἀσκόπευτα στὸν ἀέρα, κατορθώνουν εἴτε γιατὶ γνώρισαν τὸν Ππδ. ἀπὸ κοντὰ εἴτε ἀπὸ διαίσθηση καὶ τύχη, νὰ βροῦν στὸ στόχο καὶ νὰ ποῦν μερικὲς ἀξιοπρόσεχτες γνῶμες καὶ κρίσεις καὶ ἀπόψεις. Εἶναι τὰ «ψύγματα χρυσοῦ» — ποὺ ἔχουν τὴ σχετικὴ σημασία τους. Ξεκουράζουν κάπως τὸ μελετητὴ στὶς ἀχάριστες προσπάθειές του. Πόσο πρόχειρα καὶ φτηνὰ διούλεψαν οἱ κατά καιροὺς κριτικοὶ τοῦ Ππδ. μᾶς τὸ μολογᾶ καὶ τὸ περιστατικό, πῶς καμμιὰ μελέτη ἢ κριτικὴ δὲν εῖναι στηριγμένη οὔτε μνημονεύει προηγούμενες σχετικὲς ἔργασίες. Ὡστόσο τὰ κριτικὰ δημοσιεύματα, ποὺ ξεχωρίζουμε μὲ κάθε συγκατάβαση καὶ ἐπιείκεια ἀπ' τὸ σωρὸ τῶν βιβλιογραφημάτων γύρω στὸν Ππδ. μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ πέντε κατηγορίες : α') Μελέτες γενικές, β') Μελέτες εἰδικές, γ') Χαρακτηρισμοὶ γενικοί, δ') Γνῶμες καὶ κρίσεις γιὰ ἔργα, ε') Γραμματολογικές ἐπισκοπήσεις. Θὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ σ' ὅλα μὲ τὴ σειρά.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΘΡΥΛΟΥ (1882 - 1891)

Γαβριηλίδης καὶ ἄλλοι. "Αν ἀφήσουμε τὴ Μετανάστιδα, ποὺ φευγατισμένη κι ἀνυπόγραφη καὶ στὰ κλεφτᾶτα δημοσιεύτηκε στὴν Πόλη (βλ. σελ. 140) καὶ θεωρήσουμε ὡς πρώτη ἐμφάνισή του στὰ γράμματα τοὺς Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν (1882), μποροῦμε νὰ πούμε πῶς ὁ Ππδ. ἄρχισε τὸ λογοτεχνικό του στάδιο μὲ τὸ θρύλο καὶ τὴ δόξα. Κέρδισε τὴ φήμη καὶ τὸ θαυμασμὸ τῆς φτωχῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ 1882 μὲ τὸ πρῶτο του ἔργο. Οἱ σπαρταριστὲς ἀπὸ δροσιά καὶ τέχνη σελίδες τῶν Ἐμπόρων του «ἐγένοντο μετὰ πολλῆς εύμενείας δεκταὶ ὑπὸ τῶν ἐν τῇ κριτικῇ κορυφαίων» (ΒΚ 266). 'Ο Μποέμ, ἄγγωστος «ἐν τῇ πολλῇ μετριοφροσύνῃ του» καὶ «ἐπιμένων νὰ μὴ γίνουν τ' ἀποκαλυπτήριά του», ἀποτελοῦσε «ἄγγωστον ἀκόμη εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον δύναμιν». "Ολα αὐτὰ ἔδωσαν ζωὴ καὶ τροφὴ καὶ διαστάσεις στὴν περιέργεια καὶ τύλιξαν τὸν «κρυψίβιον» λογογράφο μὲ τὸ θρύλο μιᾶς ἀνεξήγητης φιλογογικῆς δόξας. Καὶ ἡ Γυφτοπούλα, ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ τ' ὅνομά του ἔκανε ἀνάστατους τοὺς φιλολογικούς κύκλους καὶ ὅψωσε τὸν Ππδ. τόσο πρώϊμα στὴν περιωπὴ δυνατοῦ ταλέντου.

Ιω. Καμπούρογλου. Πρῶτος κριτικὸς τοῦ Ππδ. πρέπει νὰ

Θεωρηθή δ 'Ιω. Καμπούρογλου, πού στά 1891, ἐπηρεασμένος ἀπό τις ζωηρές ἐντυπώσεις, πού τοῦ εἶχαν ἀφήσει τὰ δυό μυθιστορήματα τοῦ Ππδ. Θέλησε νὰ χαρακτηρίσει τὴ διηγηματογραφική του προσπάθεια, πού, ἀρχινημένη δειλά·δειλά ἀπ' τὰ 1887, δόλο καὶ πρόκοφτε. Ἀφορμὴ καὶ ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τοῦ Καμπ. στάθηκε τὸ διήγημα «Πάσχα Ρωμέϊκο» δημοσιευμένο μαζὶ μὲ ξνα διήγημα τοῦ Μωραΐτιδη στὸ «Ἀττικὸν Μουσεῖον». Καὶ συγκρίνει τοὺς δυό διηγηματογράφους. Βρίσκει τὸν Ππδ. «λεπτολόγον, δόλων τῶν παραδοξοτήτων παρατηρητήν, ἔρευνητὴν βαθὺν καὶ εἰς τὴν γλώσσαν ἴδιόρρυθμον, ἀλλὰ τρεχάτον... Πλέον ἀμερικανός, ἔτσι ὥσαν τὸν Πόε, ὧσαν τὸν Δίκκενς εἶναι δ. Ππδ.». Τοὺς χαρακτηρίζει «ἀστέρας εἰδίκοτήτος», «ἴδιοφυῖας» πού τὰ ἔργα τους «εἶναι ἔργα» Ἀνδερσεν, μὲ τὰ ὄποια ἡμπορεῖ, ἐνῷ τοσοῦτον τέρπεσθε, νὰ διαπλάσητε γενεάς ἑλληνίδας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς δ. Καμπ. «ἐν ὅψει» τῆς μετριοφροσύνης καὶ σοβαρότητας τοῦ Ππδ. χτυπᾶ τοὺς «διενεργητὰς τοιχοκολλημάτων καὶ παντοίων φορτικῶν ρεκλαμῶν» τῆς τότε φιλολογικῆς ζωῆς, καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκην νὰ μαζευτοῦν τὰ σκορπισμένα διηγήματα τοῦ Ππδ. «ἐνισχυομένου καὶ εἰδικῶς» πρὸς τοῦτο. Σὲ λίγους μῆνες, πού δ. Ππδ. κυκλοφοροῦσε τὴν ἀγγελία τῶν «Θαλασσινῶν Εἰδυλλίων» (BK 270), δ. Καμπούρογλου (BK 272) βρήκε εὐκαιρία νὰ ἐπαναλάβει τὰ ἔγκωμιά του καὶ τοὺς ὑπερβολικούς κι ἀστόχαστους παραλληλισμούς του. Βρίσκει στὰ διηγήματά του «ἔθνικὸν χρωματισμόν, χάριν, χαρακτῆρας λεπτεπιλέπτους καὶ γλώσσαν ρέουσαν, γλυκεῖαν, ἡ δόποια ποτέ, μὰ ποτὲ δὲν σᾶς κουράζει...». Καὶ ἀλλοι κριτικοὶ χαιρέτησαν τὴν ἀγγελόδμενη ἔκδοση. «Ἐνας λ.χ. ἀνώνυμος στὴν «Ἐφημερίδα» (ΓΚ 271) θεωρεῖ τὰ «διηγηματικὰ χρυσοτεχνήματα» τοῦ Ππδ. γεμάτα πρωτοτυπία. «Εἶναι ποιητής πρωτότυπος, διαβλέπων καὶ ἀναπαριστῶν τὴν φύσιν ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πλήρους πίστεως καὶ συμπαθείας τῆς καρδίας του, πιστὸς παρατηρητής τοῦ περὶ ἡμᾶς βίου, τοῦ βίου πρὸ πάντων ἀνθρώπων, ὃς αὐτός, μὲ ταπείνωσιν ἀφέλειαν καὶ χαρακτῆρα, καὶ τῶν πατρώων ἡθῶν καὶ ἔθιμων εἰκονογράφος ἀριστος, ἴδιόρρυθμος δὲ τοῦ ὅφους καλλιτέχνης». Στὰ ἔργα του «δύσφραινόμεθα τὰ ἀνθη τῆς πατρίδος, ἀπεσταλαγμένα ὡς ἐντὸς εὐπεριγράφων μυροδόχων...».

Iω. Ζερβός. Ἀποδεικτικὴ τῆς «ἐπὶ τῶν τοιούτων παρ' ἡμῖν κρατούσης συγχύσεως, ἐπιπολαῖότητος καὶ ἀγνοίας» θεωρήθηκε ἡ κριτικὴ τοῦ Καμπούρογλου ἀπὸ τὸν 'Ιω. Ζερβό, σοβαρὸ ἀνθρωπὸ καὶ λόγιο τοῦ καιροῦ. Μὲ ἀρθρὸ ἐπιθετικὸ (BK 274) κατηγορεῖ τὶς ἀκρισίες καὶ τὶς ὑπερβολές τοῦ Καμπ. καὶ προσπαθεῖ νὰ χτυπήσει τὴ γνώμη, πὼς δ. Ππδ. εἶναι Δίκκενς καὶ Πόου. Τοὺς χωρίζει βασικὴ διαφορὰ καὶ ἀπόσταση. 'Αναγνωρίζει τὸν Ππδ. μόνο ὡς ἡθογράφο καὶ «εἰκονογράφον... ζωγραφίζοντα μερικῶς καὶ μετριοφράνως μεμονωμένας τινὰς σκηνὰς τῶν ἡθῶν καὶ ἔθιμων νήσων, καὶ μιᾶς τούτων κυρίως...». 'Η ἐπέμβαση αὐτὴ τοῦ Ζερβοῦ δὲν εἶναι προσωπικὴ ἐπίθεση, μὰ ἔχει γενικώτερο χαρακτῆρα. Διερμηνεύει τὴν ἀντίδραση ποὺ σιγόβραζε σὲ πολλοὺς λογοτεχνικούς κύκλους ἐνάντια στὴν ἐπιβολὴ τοῦ Ππδ. Στὴν ἐπίκριση ἀπάντησε δ. Ππδ. (BK 233) μὲ

κάποια γελαστή άλλα νευριασμένη στενοχώρια. "Εβαλε σ' ένέργεια τό κεντρὶ τῆς τσουχτερῆς εἰρωνείας του" «κολυμβῶν, τοῦ γράφει, εἰς τὸ πέλαγος τῆς κριτικῆς ἐπῆγες εἰς τὸν πυθμένα». «'Αλλ' ἔγὼ σοὶ λέγω, ἀποσώνει μὲ σαρκαστικὸ πεῖσμα, διὰ δὲν δμοιάζω οὔτε μὲ τὸν Πόρε, οὔτε μὲ τὸν Δίκκενς, οὔτε μὲ τὸν Σαίκσπηρ, οὔτε μὲ τὸ Βερανζέ. 'Ομοιάζω μὲ τὸν ἑαυτόν μου. Τοῦτο δὲν ἀρκεῖ; 'Ιδού ἐν τούτοις ἀρχίζω ἀπὸ σήμερον νὰ κάνω ρεκλάμα διὰ τὸν ἑαυτόν μου καὶ σὲ εὐγνωμονῶ, διότι μὲ ἔδωκες ἀφορμήν». Σύντομη ἀνταπάντηση τοῦ Ζερβού μεταπότιζε τὸ ζήτημα ἀπὸ τὸ προσωπικό πεδίο στὸ γενικὸ καὶ μὲ συγκατάβαση ἔξηγούσε, διὰ σκόπευε μὲ τὴν ἐπίκρισή του, δχι τὴν ἀξία τοῦ Ππδ. νὰ μικρύνει, ἀλλὰ τὴν προχειρολογία κι ἀφέλεισα τῆς συγκαιρινῆς κριτικῆς νὰ χτυπήσει. Καὶ τὸ ζήτημα σταμάτησε αὐτοῦ.

Β' ΕΠΟΧΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΩΝ (1891-1899)

Βλ. Γαβριηλίδης. Τὰ ἡθογραφήματα τοῦ Ππδ. κίνησαν τὸ θαυμασμὸ τῆς κριτικῆς—μά πέρ' ἀπ' αὐτὴν ἦταν τὸ μεγάλο ἀναγνωστικὸ κοινό, ποὺ δεχόταν τὴ νέα τέχνη μὲ ψυχικὴ ἀναγάλλια κι ἀνακούφιση, γιατὶ εὗρισκε τὴν ἔκφραση τῆς ἔθνικῆς συνείδησης. Κατὰ τὸ Γαβριηλίδη, ποὺ συνειδητοποιούσε καὶ ἔρμηνευε τὴν κοινὴ γνώμη τῆς ἐποχῆς του, τὰ ἡθογραφήματα τοῦ Ππδ. «ένεκαίνισαν νέαν ὁδόν, μὴ γαλλικήν» (BK 275) καὶ «ἀποπνέουν ὅλα τὸ ἄρωμα τῆς ἐλληνικῆς φύσεως, μὲ ζωήν, μὲ δύναμιν, μὲ χρῶμα, καὶ ροφῶνται ἀναγιγνωσκόμενα καὶ ἀφήνουν βαθεῖταν ἐντύπωσιν» (BK 277). Μὰ καὶ τῆς βαθύτερης προσωπικότητας τοῦ Ππδ. εἶχε ὁ Γαβριηλίδης συνείδηση—καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτο μέσα σ' ὅλη τὴν ιστορία τῆς κριτικῆς του, ποὺ μέχρι σήμερα δὲν μπόρεσε νὰ δῇ τὸν Ππδ. πέρ' ἀπ' τὸν ἡθογράφο. «Δὲν εἶναι ἀπλοῦς διηγηματογράφος, κατὰ τὸ Γαβρ. ὁ Ππδ., εἶναι πνευματικὸς καὶ ἡθικὸς ἐργάτης, ἀγωνιστὴς τῆς προόδου, τῆς ἡμερώσεως, τῆς δικαιοσύνης· τὸ αἰσθημα τοῦ λαϊκισμοῦ πάλλει ἐν αὐτῷ καὶ θὰ ἰδήτε πῶς εἰς τὸ ἐκλογικὸν ἵπποδρόμιον δὲ λαός, δὲ χαμάλης λαός, τὸ θῦμα τῆς δλιγαρχίας, σκιαγραφεῖται ἐν τῷ πόνῳ του, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ὑπερηφανείᾳ του, ἐν τῇ συμφορᾷ του, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀνανήψει του» (BK 275). 'Ο Γαβριηλίδης εἶναι δὲ πρῶτος καὶ δύνοντος ποὺ ξεχώρισε τὸν ἀναμορφωτικὸ ἀγῶνα τοῦ Ππδ.—τὸ λαϊκισμό του.

Δημ. Χατζόπουλος. 'Υμνητὴς δημοσιογραφικὸς στὰ 1893 τοῦ Ππδ. δ Μποέμ, ξεπέρασε δλούς τοὺς συγχρόνους του στὰ ἔγκωμια πρὸς τὸν ταπεινὸ Σκιαθίτη (BK 276). Τὸν παραβάλλει μὲ τὸν Τουργένιεφ, τὸ Δίκενς, τὸν Κοππέ, τὸν Πλούταρχο, τὸ Θεόκριτο, τὸ Λουκιανό, ἔξαιρε δίπλα στὰ προσωπικά του χαρίσματα καὶ τὸν τεχνίτη. «ποὺ ἔχει γράψει πλεῖστα δσα ἀριστουργήματα. Τὰ διηγήματά του τὰ διακρίνει βαθεῖα ἔμπνευσις, φυσικότης ἀπαράμιλλος, ἀνθηρότης ὑφους συναρπάζουσα». 'Ο Μποέμ πρῶτος ξεχώρισε τὸν «ἀναλυτικὸν ψυχολόγον», καὶ πρῶτος παρατήρησε, πῶς ἡ γλῶσσα του «κλίνει πολὺ πρὸς τὸν δημοτικὸν χαρακτήρα».

Οι ἀρνητὲς τῶν παρασκηνίων. 'Αντιμέτωπη τῆς ἄμετρης ἐπιδοκιμασίας τῶν θαυμαστῶν τοῦ Ππδ. φάνηκε ἡ διστακτικὴ κι ἀρνη-

τική στάση μερικών φιλολογικών κύκλων, που είπε ότι συναδελφική άντιζηλία, είτε άπό πεποίθηση, σχολιάζανε μὲ πολλές έπιφυλάξεις κι άντιρρήσεις τὴν τέχνη τοῦ Ππδ. Ἐκτὸς ἀπ’ τὴν ἐπίκριση τοῦ Ζερβού, ἄλλο δημόσιο φανέρωμα πολεμικῆς δὲν ἔχουμε, γι’ αὐτὸς καὶ δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε τὶς θέσεις τῶν ἀρνητῶν τοῦ Ππδ. Ὁ ἀντίλαλος δύμας τῆς πολεμικῆς ὑπάρχει στὴν ἀπολογία τοῦ Ππδ. Ἡταν λοιπὸν τόσο δυνατὸ τὸ ρεῦμα τῆς ἀρνησης, ὥστε ν’ ἀναγκασθῆ στὰ 1893 ὁ ταπεινὸς καὶ σιωπηλὸς ἀνθρωπος νὰ διατήσει στοὺς ἐπικριτὲς τῶν καφενέων καὶ νὰ δικαιολογήσει τὶς καλλιτεχνικὲς κατευθύνσεις του. «Πολλοί, τονίζει, ἐσκανδαλίσθησαν, τινές δὲ καὶ τὸ ἀπεδόκιμασαν [τὸ θρησκευτικό του διήγημα]. Ἀρκούσι τόσαι ἄλλαι μανίαι καὶ τόσοι ξενισμοί. Ἡμεῖς δὲν εἴμεθα οὕτε “Ἄγγελοι οὕτε Ἀμερικανοί. Μὴ μᾶς σκοτίζῃς καὶ σύ. Πόθεν ἔλαβες ἀφορμὴν νὰ ὑποθέσης δτι τὸ κοινὸν θέλγεται ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις σου ἢ συγκινεῖται ἀπὸ τὰ αἰσθήματά σου; Τὸ ἔκαμες μίαν φορὰν ἡ δύο. Ἀρκεῖ. Παῦσε πλέον. Δὲν βλέπεις δτι τὸ αἰώνιον θέμα σου ἔξηντλήθη;... Πάλιαν χάριν, σᾶς παρακαλῶ, ποίαν δύναμιν ἡ ποίαν πρωτοτυπίαν θὰ εἶχε νὰ λάβῃ τις τὸν κόπον νὰ περιγράψῃ λεπτομερῶς, πῶς χωρικὸς ἴερεὺς εἰσῆλθε νὰ λειτουργήσῃ εἰς ἔξωκκλήσιον, χάριν μικρᾶς κοινότητος ἀγροίκων ἡ βοσκῶν, ποιοι καὶ πόσοι μετέσχον τῆς πανηγύρεως καὶ ποιά τινα ἦσαν τὰ ἥθη τῶν πανηγυριστῶν. Τοῦτο θὰ ἥτο δλῶς εὐτελές καὶ ταπεινὸν κατὰ τὴν γνώμην τῶν κριτικῶν... Μὴ θρησκευτικὰ πρὸς Θεοῦ. Τὸ ‘Ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν εἶναι Βυζαντινόν, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ ‘Ἐλληνες εἶναι κατ’ εὐθεῖαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων.’ Επειτα ἐπολιτίσθησαν, ἐπροώδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τὰ ἄλλα ἔθνη. Ποίαν ποίησιν ἔχει τὸ νὰ γράψῃ, δτι ὁ Χριστὸς «δέχεται τὴν λατρείαν τοῦ πτωχοῦ λασοῦ», καὶ δτι ὁ πτωχὸς ἴερεὺς «προσέφερε τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως»;. Καὶ νὰ περιγράψῃς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναΐσκου, μὲ τὰς νυσταλέας κανδήλας καὶ τὰς ἀμαυράς μορφὰς τῶν ἀγίων δλόγυρα! Δὲν τὰ ἐννοοῦμεν ἡμεῖς αὐτά. Ἡμεῖς θέλομεν διήγημα, τὸ δποίον νὰ εἶναι δλον ποίησις, ὅχι πεζὴ πραγματικότης...» (ΣΤ 18-19).

Μιχ. Μητσάκης. Ἀπὸ ἔνα σύγχρονο (1894) γράμμα τοῦ Μητσάκη (ΣΒΒ 456) πρὸς τὸ Μωραϊτίδη, βλέπουμε νὰ γίνεται λόγος γιὰ «τὴν βαθυτάτην σιωπὴν καὶ τὴν ἐπιδεικτικὴν περιφρόνησιν, τὴν δποίαν ἐτηροῦσαν καὶ ἐπετηρεύοντο ἐκεῖνοι, οἱ δποίοι ἡμποροῦσαν καὶ ὕφειλαν περισσότερον καὶ νὰ προσέχουν καὶ νὰ μιλοῦν...». Οἱ κύκλοι αὐτοὶ τῶν κριτικῶν τὸ Μωραϊτίδη τὸν θεωροῦσαν «ώς πάσχοντα μαλάκαν, διότι τάχα ἔχει ἰδέας ἀριστοκρατικάς», καὶ δὲν λογάριαζαν στὰ σοβαρὰ τὸν Ππδ. «τοῦ δποίου τούλαχιστον δέχονται νὰ δημοσιεύουν κάποτε κάτι τι καὶ καταδέχονται ἐπὶ τέλους νὰ λένε, κάπου·κάπου—προφορικῶς δύμας, νάχουμε τὸ νοῦ μας—δτι ἔχει μέσα του κάτι...». Καὶ πιστεύει ὁ Μητσάκης δτι καὶ στὴ σχετικὴ αὐτὴ ἀναγνώριση τοῦ Ππδ. ἀπ’ τοὺς ἀρνητικούς κριτικούς συνετέλεσε δ ἵδιος, «έγὼ καὶ μόνον ἔγω, φωνάζων πρὸ χρόνων δλοκλήρων ὑπὲρ αὐτοῦ. Νομίζεις δτι ἔγω ἔνα σωρὸ ἄλλοι, τοὺς δποίους καὶ βαρειοῦμαι καὶ συχαίνου-

μαι ν' ἀναφέρω όνομαστικώς, θά ἔλεγαν ποτὲ λέξη, ἢν δὲν ἔγκαρδιώνοντο ἢ δὲν ἔξεβιάζοντο ἀπό μένα; Λέω δὲν ἔγκαρδιώνοντο καὶ ἔξεβιάζοντο, διότι οἱ ἄνθρωποι τὰ ἔχουν καὶ τὰ δυὸς κακά, καὶ δὲν καταλαβαίνουν ἀπό φιλολογικὰ πράγματα, καὶ μοχθηροὶ καὶ ίδιοτελεῖς εἶναι...».

Γρηγ. Σεγόπουλος. Τις ἵδιες ἐπιφυλάξεις εἶχε κι ο Ξενόπουλος στὰ 1896. «'Υπῆρξεν ἐποχὴ, γράφει, κατὰ τὴν ὁποίαν διήγημα, μὴ περιγράφον ἥθη σκιασθίτικα δὲν ἔθεωρειτο ἐλληνικόν. Τελευταῖς ἐπεκράτησαν ὑγιέστεραι ίδεαι περὶ ἐλληνικῆς Ιθαγενείας· ἀλλ' ἡ κοινὴ ύπόληψις πρὸς τοὺς Σκιασθίτας διδύμους δὲν ἥλαττώθῃ..» (ΣΒΚ 22). 'Απ' ὅσα συνοψίζει ο Ππδ. στὴν ἀπολογία του, δηνού μὲν θάρρος κι αὐτοπεποίθηση ἀντικρύζει τοὺς ἀρνητές του· καὶ καθορίζει ἀκλόνητος τὸ δρόμο τῆς τέχνης του—τὸ «πιστεύω» του,—κι ἀπ' ὅσα μᾶς βοηθοῦν νὰ συμπεράνουμε ο Μητσάκης κι ο Ξενόπουλος, ο Ππδ. εἶχε τοὺς ἀρνητές καὶ κατηγόρους του, ποὺ δὲν ἦσαν ἄλλοι ἀπ' τοὺς μοντέρνους καὶ τοὺς γλωσσοτρίφτες τῆς ἐποχῆς. Μὰ αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν μιὰ μειοψηφία ἀσήμαντη. 'Η δικαίωση τοῦ Ππδ. ὑπῆρχε στὴν ἕκτιμηση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, κι αὐτὴ ἦταν, ποὺ τὸν θρόνιαζε καὶ τὸν δυνάμωνε καὶ τὸν κρατοῦσε ἀκλόνητο στὶς κατευθύνσεις του.

Κ. Παλαμᾶς. 'Η ἀναγνώριση δὲν ἄργησε νὰ φανῇ καὶ μάλιστα ἀπ' τοὺς κύκλους τῶν δημοτικιστῶν. 'Ο ἐπισημότερος κριτικὸς τῆς μεταψυχαρικῆς περιόδου, ο Κωστής Παλαμᾶς, συνώψισε στ' ἀδρότερα χαρακτηριστικά της τὴν διηγηματογραφικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ππδ. (ΒΚ 278), ποὺ «δίνει τὴν ἄϋλη χαρὰ τῆς τέχνης». 'Ο Παλαμᾶς εἶχε ύπ' ὅψη του τὸ μεγαλείτερο καὶ σπουδαιότερο μέρος τῆς ὡς τὰ 1899 παραγωγῆς τοῦ Ππδ. 'Ο Παλαμᾶς ἔκρινε τὸν Ππδ. σ' ἔνα ποιητικὸ δραματισμό, πλημμυρισμένο ἀπ' τὴν εἰδυλλιασκὴ χάρη τοῦ ἔργου του. Καὶ πρὸ παντὸς τὸν εἰδε μέσα ἀπ' τὸ ἔργο του μὲ μάτια ἀθόλωτα ἀπὸ κάθε ύστεροβουλία, ἔκτὸς ἀπ' τὴν γλωσσικὴ πρόληψη. Εἶναι δὲ πρῶτος κριτικός, ποὺ ζήτησε νὰ ἔρμηνεύσει τὸν Ππδ. διὰ τοῦ Ππδ. ξεκινῶντας ἀπ' τὶς ἀντικειμενικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτό, ὅσο κι ἢν δὲν κατάφερε νὰ προχωρήσει βαθύτερα, μᾶς ἔδωσε μερικοὺς εὔστοχους χαρακτηρισμούς, ποὺ θὰ μείνουν ἀπρόσβλητοι ἀπὸ κάθε καιναύριο κοίταγμα. 'Ο Παλαμᾶς κοιτάζει τὸν Ππδ. βιαστικὸ ἀλλὰ σίγουρα καὶ τίμια. «'Ενα περιβόλι, γράφει, εἶναι δὲ κόσμος, ποὺ μᾶς παρουσιάζει στὶς ἴστορίες του δ Ππδ., εἰν' ἔνα περιβόλι, ποὺ θαρρεῖς τὸ ἔξουσιάζει αὐτὸς καὶ γνωρίζει κάθε του κοίλωμα, κάθε του σπηλιά, κάθε του μυστικὸ καὶ μᾶς τὰ ζωγραφίζει δλα του...». Καὶ μεταφέροντας στὸν Ππδ. τὴν κρίση ἐνὸς ξένου κριτικοῦ γιὰ τὶς περίφημες φλωρεντινές τοιχογραφίες τοῦ Μεσαccio, ὅτι δὲ τεχνίτης τους «κτάνε μᾶζη παρατηρητῆς καὶ χριστιανὸς, καὶ μαζὶ στὴν ἰδιαίτερα εἰκόνα διβαλεν δ, τι ἔβλεπαν τὰ μάτια του κι δ, τι ἔβλεπεν ἡ ψυχὴ του», καὶ τονίζοντας τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. καὶ τὸ χτύπημα τῆς πολιτικῆς λέπρας τοῦ καιροῦ του, τελιώνει μ' ἔνα χαρακτηρισμό, ποὺ νομίζει «πτώς ίσως εἶναι καὶ τὸ κλειδὶ τῆς τέχνης του». «Παντοῦ τὰ συγκεκριμένα καὶ τὰ χεροπιαστά, ζωγραφίες τῶν πραγμάτων, ὅχι ἄρθρα, νὰ ἡ λυδία λίθος τῆς μελέτης τῆς βαθειᾶς! Πρόσωπα, ὅχι δόγματα Εἰκόνες, ὅχι φράσεις. Κουβέντες, ὅχι κηρύγματα. Διηγήματα, ὅχι ἀγορεύσεις». 'Υπογραμμίζει ἔπειτα δ Παλαμᾶς τὸν πραγματισμὸ τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. τὴν φροντίδα του νὰ μὴν ἀπομακρύνεται ἀπ' τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν φυσικότητα, τὴν ἔλλειψη σχεδίου καὶ σύνθεσης. 'Η

τέχνη του είναι νά μή δείχνει καμμιά τέχνη, όχι μόνο στά λόγια, αλλά και στή σύνθεση πολλές φορές τών έργων του». Καὶ τόσο ἐπιμένει καὶ στενά εἰναι δεμένος μὲ τὴν πραγματικότητα, ὥστε ὁ ἐπιπλάκιος ὀναγγώστης θὰ μποροῦσε... νά συμπεράνει πώς ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μνήμη, μόνον ἔχει, καὶ φαντασία σπειρί δὲν ἔχει. Καὶ ὅμως δὲν πιστεύων νά βρίσκεται ώς τὴν ὥρα στη φιλολογία μας τεχνίτης κατέχοντας τόσο ζωηρὸς τῇ δύναμη, ποὺ οἱ ψυχολόγοι ὄνομάζουν συμπαθητικὴ φαντασία». Ἐξαίρει ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ παρατηρητικὸ τοῦ Ππδ., καὶ τῇ φροντίδα του νά ζωγραφίζει εύσυνείδητα τὸν κόσμο του. «Ἡ φροντίδ’ αὐτὴ καμμιὰ φορὰ δὲν είναι πρὸς κέρδος τοῦ τεχνίτη· καμμιὰ φορὰ ὁ ρεπόρτερ ἀδικεῖ τὸ συγγραφέα». «Ἀλλοτε πάλι τὰ διηγήματά του είναι σὰν ὑδροκέφαλος· ἀρχίζουν μὲ μιὰ φόρα καὶ τελειώνουν σ’ ἔνα πούφ...» «Ἀλλοτε ὅμως ἡ περιφρόνηση πρὸς τὴν οἰκονομία καὶ τῇ σύνθεσῃ, ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὰ ἔξωτερικά στοιχεῖα τῆς Τέχνης, ὅχι μόνο δὲν ἐμποδίζουν ἀλλὰ—παράδειν!—νομίζεις πῶς συντρέχουν νά γεννηθῶν ἔργα ἴσχυροτάτης πρωτοτυπίας—καὶ δὲν φοβοῦμας τῇ μεγάλῃ λεξῆ—μιας πνοῆς σαιξεπηρικῆς». Ἀριστούργημα θεωρεῖ δὲ Παλαμᾶς τὸ διήγημα «Στὴν Ἀγίαν Αναστασίαν», ὃνειρο μιᾶς νύχτας Λαμπριάτικης, ὃπου ὑπάρχει «ὅλη ἡ μουσικὴ σκάλα τῆς ζωῆς». Ιδιαίτερο λόγος κάνει γιὰ τῇ γλώσσα τῶν διηγημάτων του «τὴν Ἱερατικήν», μὰ «κάποτε γυριζει μ’ ἔνα κρυφό πόθῳ πρὸς τὴν ἀφωρισμένη δημοτική...». Ο λόγος του ἔχει δλὴ τῇ δυσκινησίᾳ τῆς πεζῆς μας γλώσσας· ἀλλὰ τὸ δυσοκίνητον αὐτὸ δὲν τῷχει πάντα. Μιὰ θηλυκὴ ἀπάθεια, μιὰ νευρικὴ ἀνήσυχία, ἔνας impressionistισμός φανερώνεται, γενικῶς εἰπεῖν, στὸ ἔργο του, ποὺ τὸν κάνει ν’ ἀλλάζει γραμματική, γλώσσα, ψφος, σύμφωνα μὲ τὶς περιστάσεις, τοὺς ἥρωές του, τὰ γοῦστα του, τὰ κέφια του. Πολλοὶ τῇ γλωσσικῇ αὐτὴν ἔλαστικότητα στὸ συγγραφέα τῇ θεωροῦν ἀκαταστασίαν ἡ ἀδυναμίαν ἢ ἀλλοὶ τὸ ἀσύγχροντον...». «Οσο ἐπιφανειακοὶ, ἀξιοπρόσεχοι εἰναι δυδ-τρεῖς κριτικοὶ σχηματισμοὶ τοῦ Παλαμᾶς...» ἡ παρατηρητικότης πρῶτα καὶ ἡ θρησκευτικότης ὕστερα γέννησαν μιὰ ζωή, ποὺ μὲ δλὴ τῆς τῇ γερή στρογγυλοπρόσωπη ροδοκοκινάδα, δείχνει μιὰ ψυχή στοχαστική... Μέσα στὸν παρατηρητὴν είναι κι ἔνας ποιητής... «Ἡ Μοῦσα αὐτὴ είναι σὰν τῇ Λαλιώ, τῇ νοσταλγίᾳ. Πλαντεμένη μὲ τὸν πεζότατο μεσούκοπο κύρ-Μοναχάκη, ζῇ τὸν πειρισσότερο καιρὸ σὰ βυθισμένη στὸ δνειρό τῆς πατρίδας πέρα».

«Ἡ κριτική τοῦ Παλαμᾶς ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸ ώς τότε ἔργο τοῦ Ππδ., ποὺ δὲν εἶχε δώσει ἀκόμα τ’ ἀντιπροσώπευτικῶτερα ἔργα του. Καὶ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ δὲν τὴν ἐκλόνισαν οἱ γλωσσικὲς ἀντιθέσεις κι οἱ ίδεολογικὲς κατευθύνσεις τοῦ συγγραφέα.

Γ' ΕΠΟΧΗ ΕΠΙΒΟΛΗΣ (1900 - 1911)

Μὲ τὴν Φόνισσα καὶ τὰ σύγχρονά της ψυχολογικά διηγήματα δὲ Ππδ. κερδίζει τὴν ἀνεπιφύλακτη ἐκτίμηση δλῶν τῶν φιλολογικῶν κύκλων. Ἡταν δὲ κορυφαῖος τῶν συγχρόνων του καὶ οἱ ἀντιρήσεις τῶν δημοτικιστῶν δὲν προχωροῦσαν πέρ’ ἀπ’ τῇ γλώσσα του. Οἱ περισσότεροι μάλιστα καὶ καλλίτεροι θαυμαστές τοῦ Ππδ. ἀνήκαν στοὺς κύκλους τῆς γλωσσικῆς πρωτοπορείας καὶ τοῦτο είναι ἡ καλλίτερη ἀπόδειξη τῆς ἀκτινοβολίας, ποὺ ἔχει πάντα καὶ παντοῦ ἡ ἀληθινὴ τέχνη. Είναι ἀλήθεια πώς οἱ δημοτικιστὲς ἀπὸ λόγους πολεμικῆς καὶ σκοπιμότητας ἀποφεύγουν νά ψώσουν τὸν Ππδ. Σιωπούν μᾶς δὲν τὸν ἀρνοῦνται. «Ἐχουν τοὺς θαυμασμούς τους, μᾶς δὲν τοὺς φανερώνουν μὲ δημοσιεύματα.

Παῦλος Νιρβάνας. Περνοῦν κάμποσα χρόνια σιωπῆς. Καὶ μόνο στὰ 1906 παρουσιάζεται δὲ Νιρβάνας γιὰ νά συνοψίσει τὴν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸν Ππδ. (ΒΚ 227). «Ὁ Νιρβάνας παρουσιάζεται ἀκρος θαυμαστής τοῦ Ππδ. Μιλά γενικά, μὲ εἰκόνες καὶ ἀριστους χαρακτηρισμούς, γιατὶ δὲν εἶχε ύπ’ ὅψη του τὸ ἔρ-

γο τοῦ Ππδ. Βασίζεται σὲ ώρισμένα μόνο διηγήματα, γι' αὐτὸ διηγήματα, γι' αὐτὸ στὴν κριτική του μιλᾶ περισσότερο γιὰ τὸν ἀνθρωπο, παρὰ γιὰ τὸ ἔργο του. Μερικοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ θέσεις τοῦ Νιρβάνα ἔχουν πρωτοτυπία καὶ εἶναι ἀξιοπρόσεχτοι. «Ἐκεῖνος, γράφει, ποὺ θὰ δῶσῃ μίαν ἡμέραν μακρυνήν... τὴν εἰκόνα τοῦ συγγραφέως, τοῦ πρώτου καὶ τοῦ μοναδικοῦ τῆς ἐποχῆς μας, δὲν πρέπει νὰ χωρίσῃ ποτὲ τὸν συγγραφέα ἀπὸ τὸν ἀνθρωπον. Κάτι τὶ χρειάζεται διὰ τὸν Ππδ. ωσάν τὴν φωτεινὴν μελέτην ἐνὸς Μερεκόφσκη διὰ τὸν Δοστογιέφσκην, διὰ τὸν Τολστόγην. Διότι ἡ τέχνη τοῦ Ππδ. δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὸν διλλεταντισμὸν, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μεγαλείτερον μέρος τῆς τέχνης τῶν ἡμερῶν μας, τίποτε ἀπὸ τὸν γραμματανθρωπισμόν, ποὺ φονεύει τὰ ἀσθενῆ τάλαντα. 'Ο Ππδ. δὲν εἶναι γραμματάνθρωπος, εἶναι κυρίως ποιητής. 'Ο ἀνθρωπος καὶ διαχειρίζεται εἰς αὐτὸν εἶναι κάτι δμοούσιον. 'Η παραγωγὴ του ἔχει κάτι αὐθόρμητον καὶ τυχαίον, δπως τυχαῖα φαίνονται τὰ μεγάλα φυσικὰ φαινόμενα, ύποσυνείδητον καὶ ἀπρομελέτητον. Κανένας συρμὸς ἡ κανένα πρότυπον δὲν τὸν ἐπηρέασε ποτέ. Τίποτε δὲν ἐπρομελέτησε ψυχρῶς, δὲν ἐπροσχεδίασεν ἀκαδημαϊκῶς, δὲν προϋπελόγισε τεχνικῶς. Καμμία ύποχρέωσις φιλολογικῆς ἐθιμοτυπίας ἡ μορφῆς προϋπαρχούσης καὶ καθιερωμένης... δὲν τὸν ἐδέσμευσε ποτέ. Οἱ κατασκευάζοντες τὰ ἔργα τῆς τέχνης μὲ συνταγάς, μὲ μέτρα καὶ μὲ σταθμά, τὸν εύρισκουν συχνὰ πρωτογενῆ καὶ ἀκατάσκευον. 'Ενω ἀπλούστατα εἶναι μεγάλος, μεγάλος ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν περιφρόνησιν πρὸς κάθε προϋπάρχοντα μορφολογικὸν κανόνα... Μιὰ ζωὴ ἔντονος καὶ σπαρταριστὴ πλημμυρίζει τὸ ἔργον τοῦ παραδόξου αὐτοῦ συγγραφέως... 'Ο Ππδ. ἔχει τὸ προνόμιον ὅλων τῶν μεγάλων συγγραφέων νὰ δεσμεύῃ εἰς κάθε σελίδα του μὲ μίαν ὥραιότητα, δμοιάζουσαν μ' ἔκπληξιν, μὲ πολλὰς μικρὰς ὥραιότητας, μὲ πολλὰς μικρὰς λάμψεις, διεσπαρμένας εἰς ὅλον του τὸ ἔργον... Τὰ διηγήματά του... εἶναι προβολαὶ ψυχικαί, ποὺ δίνουν πάντα μίαν ἔντυπωσιν αἰσθητικήν... 'Η Φόνισσα εἶναι ἕνα ἔργον ἀπὸ τὰ δλίγα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας...». Μὲ τὸ πεταχτὸ καὶ στοχαστικὸ του ὄφος δ Νιρβάνας συνθέτει ἔνα προτραῖτο τοῦ Ππδ., ποὺ ἀν δὲν τοῦ μοιάζει, τὸν πλησιάζει ἀρκετὰ σὲ μερικά, ἔξωτερικά πάντοτε, γνωρίσματα. Στοὺς χαρακτηρισμούς του προχωρεῖ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπο στὸ ἔργο καὶ ἔαναγυρίζει πάλι στὸν ἀνθρωπο, χωρὶς νὰ σταματήσει στὸ ἔργο. Βρίσκεται δύως μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μορφῆς τοῦ Ππδ. κι αὐτὸ ἀποζημιώνει κάθε τι, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ύπερβολὴ ἢ ἀτυχία του.

Στὴ διάλεξη, ποὺ ἔκανε στὰ εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ Ππδ. δ ἰδιος Νιρβάνας (ΒΚ 340) προσπαθεῖ νὰ χαρακτηρίσει γενικώτερα τὸ ἔργο του Ππδ. Μιλᾶ γιὰ τὶς περιγραφές του, τοὺς ἀνθρώπους του, τὶς μορφές ίδιως τῶν γυναικῶν του, τὸν ὥρασιν ἀγγελικὸ κόσμο τῆς τέχνης του. Τὸν δόνομάζει «ζωγράφον τῶν εἰρηνικῶν γιαλῶν, πλάστην τῶν ἀγαθῶν καὶ δυστυχισμένων ἀνθρώπων, ποιητὴν τῶν χλοερῶν ἑρημοκλησιῶν...» Ολα ἔκεῖ ζούν.. τὴ δική τους ζωὴ, σφιχτὰ δεμένη μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Μιὰ βαθειά ἀνταπόκρι-

σις δένει σφιχτά ἀνθρώπους καὶ πράγματα στὸ ἔργο αὐτό. Ἡ ζωγραφιὰ τῆς φύσεως δὲν ἔχει τίποτε ψυχρὰ διακοσμητικό. Μιὰ κλασικὴ λιτότητα βασιλεύει ἐκεῖ μέσα. Ὁ, τι ζωγραφίζει ὅμως ζῆ, ζῆ μέσα στὴ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων του καὶ στὴ δικῇ μας ψυχῇ... καὶ τὰ ὄψυχα ἔχουν ἐκεῖ μέσα μιὰ βιογραφία. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ππδ. ἀνταποκρίνεται σὲ ψυχικὴ κατάσταση... Οἱ ἀνθρώποι του εἶναι ἔνας κόσμος ζεχωριστός. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι γοητευτικό... εἶναι ἡ πινακοθήκη τῶν γυναικῶν του... Ἡ γυναικεία ψυχὴ βρήκε τὸν πλουσιώτερο ζωγράφο της». Μά δυὸς κριτικοὶ σχηματισμοὶ τοῦ Νιρβάνα, ἀξίζουν νὰ γραφοῦν μὲ κεφαλαῖα καὶ νὰ μποῦν σὲ κορνίζα. Στὸν ἔνα, γιὰ πρώτη φορά τοποθετεῖται ὁ Ππδ. δίπλα στὸ Σολωμὸ «...ὁ μεγαλείτερος τεχνίτης, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ Σολωμὸ καὶ τὸν Γκύζη ἀποτελεῖ τὴν καλλιτεχνικὴ Τριάδα τῆς νέας μας ζωῆς...». Στὸν ἄλλο, γιὰ πρώτη φορά, ἔρμηνεύεται ἡ βαθύτερη σύνθεση τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. «Ἡ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ ἔνώνεται μέσα του σὲ μιὰ τέλεια μετουσίωση μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ εἰδωλολάτρη. Γιατὶ δ ἀνθρωπος, ποὺ μοίρασε τὴν ζωὴ του μεταξὺ τῆς ἑκκλησίας καὶ τῆς ύπαιθρου, μαζὶ μὲ τὸν ἀσκητισμὸ του, ἔνώνει μιὰ βαθύτατη φυσιολατρεία καὶ ἔνα θελκτικὸν ἥδονισμό. Ἀπ’ τὴν ἔνωση αὐτὴ τοῦ ἀσκητισμοῦ μὲ τὴν εἰδωλολατρεία... γεννήθηκε ἔνα σπάνιο ἄνθος, τὸ ἔξαιρετικὸ τάλαντο τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου, ἡ μαγευτικὴ του ζωγραφική, ἡ ὕρασια του φιλοσοφία, ὁ ύπομονετικός του πεσσιμισμός, ἡ ἀβροτάτη εἰρωνεία, ποὺ διαπένει ὅλο τὸ ἔργο του. Δυὸς ἀνθρωποι ζοῦν μέσα στὸ Ππδ. Δυὸς παράδεισοι θὰ τὸν διεκδικήσουν. Καὶ δύο θεότητες θὰ τοῦ ἀπλώσουν τὰ χέρια.... Ἡ Παναγία καὶ ἡ Περσεφόνη». Θαυμαστὰ καὶ τυχερώτατα εύρηματα κριτικῆς σπουδῆς!

Δημ. Κακλαμᾶνος. Στὰ εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ Ππδ. στὸν Παρνασσὸ μίλησε κι δ Κακλαμᾶνος (ΒΚ 339). Σύντομη καὶ πρόχειρη καὶ γενικὴ ἡ ὅμιλία του εἶχε τὸν πανηγυρικὸ παλμὸ καὶ ἔνθουσιασμὸ τῆς ἡμέρας. Πρωτα-πρῶτα ἐπεκτείνοντας τὸ λαϊκισμὸ τοῦ Γαβριηλίδη, ἔξαρει τὴν πρωτοπορειακὴ θέση τοῦ Ππδ. μέσα στὴ φτωχὴ μας γραμματολογία. «Ὕπηρχεν, τονίζει ἐποχή, καὶ οὐχὶ μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅλοι οἱ ἀνθρωποι δὲν εἶχαν τὰ αὐτὰ δικαιώματα ἀπέναντι τῆς φιλολογίας. Ὁ Ππδ. εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς λύσαντας τὰ δεσμὰ τῶν δουλοπαροίκων τῆς δημιουργικῆς φιλολογίας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰσήγαγε τὸν ἀφελῆ ἀγρότην, τὸν ἀπλοϊκὸν ἀλιέα, τὴν εὔπιστον καὶ εὐλαβῆ γραῖαν, τὸ ἀθώον παιδίον εἰς τὴν ζωὴν τῆς φαντασίας καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα τῆς εἰσόδου εἰς τὸν κόσμον τῆς ποιήσεως.» Επειτα δ Κακλ. συγκρίνει τὸν Ππδ. μὲ τὸν Μαξίμ Γκόρκι καὶ βρίσκει διμοιότητες πολλὲς—ὑπόθεση ἀπλῆ, πρόσωπα λίγα, ἐπεισόδια τῆς κοινῆς ζωῆς, ἡ μεγαλοφυὴς κοινοτυπία, μικρογραφικὴ ἐξεικόνιση χαρακτήρων, ἔλλειψη τεχνικῆς, σελίδες ἀπλές, ἀγνὲς καὶ ἀφελεῖς, ποὺ στὸν Γκόρκι φτάνουν «μέχρι ἐντατικοῦ ὀραματισμοῦ καὶ ἐκτυφλωτικοῦ πραγματισμοῦ», ἐνῷ στὸν Ππδ. «περιβάλλονται ἀπὸ τὸ βαυκάλισμα μιᾶς ἴλαρᾶς ποιήσεως καὶ ἐνὸς φυσικοῦ μέθυσος...». Κι ἀφοῦ δικαιώσει τὴν ἀνώμαλη τεχνικὴ τοῦ Ππδ. καὶ διαπιστώσει στὸ ἔργο του τὴν αὐθορμησία καὶ τὶς τρεῖς κύριες ἀρετὲς κάθε μεγάλου διηγηματο-

γράφου, τὴν δημιουργική δύναμη, τὴν παρατήρηση καὶ τὴν πρωτότυπία, κλείνει τὴν μελέτη του μὲ σύντομο χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ «ὁ χαρακτὴρ εἶναι ἡ ἰδιοφυΐα του. Εὔτυχης διὰ τὴν συνέπειαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν ἥθικὸν νόμον τοῦ βίου του». Εἶχει τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν φιλοσοφία στωϊκοῦ, γι' αὐτὸν κατάφερε νὰ φτάσει στὴν ἄπειρη ἀπλότητα, «ἡ ὁποία μᾶς συγκινεῖ καὶ μᾶς γοητεύει εἰς τὰ παιδία». Ή τελευταία εἶναι ἡ πρωτοτυπότερη ἀλλὰ καὶ ἡ βαθύτερη παρατήρηση τοῦ Κακλαμάνου.

Jean Dargos s. 'Ο Dargos εἶχε ύπ' ὅψη του μόνο τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ππδ. Στὴ μελέτη του (BK 290) γιὰ τὸν Ππδ. χρησιμοποίησε καὶ τὴν ἔργασία τοῦ Νιρβάνα—προεκτείνοντας ἡ μεταπλάθοντας πολλοὺς χαρακτηρισμούς του. 'Ο Dargos θέλησε νὰ γνωρίσει τὸν Ππδ. εὑρύτατα στοὺς ξένους. Εἶναι ὁ πρῶτος μεταφραστὴς τοῦ Ππδ. στὰ γαλλικά (BK 256-259). 'Ο πρόλογός του στὴ μετάφραση τοῦ διηγήματος «"Ονειρο στὸ κῦμα», ἔχει πρόχειρα προσωπογραφικὰ στοιχεῖα. Δὲν εἶναι, τονίζει ποιητής, εἶναι δηγηματογράφος μὲ δλα του, πεζογράφος πολὺ σπάνιας ἀξίας. "Εχει φυσικότητα, ὑφος ἀνεπιτήδευτο, ἀττικὴ χάρη καὶ γλυκεία μελαγχολία, ποὺ πεπλώνει γελαστὴν εἰρωνία, ζωηρὴ παρατήρηση, περιγραφικότητα λιτή, ἔξευγενησμένη καὶ στρογγυλὴ φράση." Εἶχει ἴδιως τὸ προτέρημα νὰ μιλᾷ καὶ νὰ ἐπικοινωνεῖ στὴ διήγησή του ἵσα μὲ τὸν ἀναγνώστη. Δὲν πρέπει τονίζει νὰ ἐπιτρέπουμε τὴν ἀνάλυση τῶν ἔργων τοῦ Ππδ. Αὐτὸν εἶναι προδοσία. Πρέπει νὰ τὰ διαβάζουμε καὶ νὰ τὰ χαιρόμαστε καὶ νὰ τρυγοῦμε πλέιρια τὴν χαρά του.

Νάντας Δεληγιώργης καὶ ἄλλοι. 'Η σύντομη σκιαγραφία τοῦ Δεληγιώργη, ποὺ σκόπευε νὰ γράψει πλατειὰ συνθετικὴ μελέτη γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν φυσιογνωμία τοῦ Ππδ., ἀναφέρεται κυρίως στὸν ἀνθρώπο (πρβλ. σελ. 253). Ξεχωρίζω μιὰ παρατήρηση τοῦ Δεληγιώργη: «Δὲν γνωρίζω κανέναν «Ἐλληνα ἡ ξένον, δστις νὰ ἔγραψε μὲ ἀπλούστερον τρόπον ἀπλούστερα πράγματα. Ή φορτωτικὴ προσποίησις τῶν naturistes εἶναι ἀντίθεσις διὰ τὸν Ππδ.». 'Η φιλολογία ποὺ δημιούργησε ἡ γιορτὴ τῆς εἰκοσιπενταετηρίδας τοῦ Ππδ. ἔχει τὸ χαρακτήρα τῆς πρόχειρης καὶ πολυώνυμης χρονικογραφίας.

Τὸ πανηγυρικὸν τῆς Νέας Ζωῆς. 'Αξιοπρόσεχτο εἶναι τὸ πανηγυρικὸν τεμχὸς τῆς «Νέας Ζωῆς» (BK 342), δόπου παληοὶ καὶ νέοι λογογράφοι καὶ κριτικοὶ χαιρετοῦν τὴν συγγραφικὴ δράση τοῦ Ππδ. "Ετσι ὁ *'Απ.* 'Αποστολόπουλος πιστεύει, πῶς ὁ χριστιανισμὸς μὲ τὴν ἄρνηση τῆς ζωῆς «ἔρχεται καὶ σακατεύει τὴν νοσταλγικὴν ψυχὴν τοῦ Ππδ. Εἰς τὸν «Ἐλληνισμὸν ἐζήτησεν ὡς ἔνας δεύτερος Φάρουστ τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν εἰρήνην του. 'Αλλὰ καὶ ἔκει ἀφοῦ μάταια ἥθελησε νὰ παίξῃ μὲ τὰ ἔξωτικὰ δὲν κατώρθωσε παρὰ νὰ λυπηθῇ βαθύτατα. Δὲν ἔσωθη. 'Αληθινὰ ύπηρξε βαθειά τραγικὴ ὑπαρξία, θλιμένο πνεῦμα ὁ Ππδ.». 'Ο *Π.* Ζητουνιάτης τὸν θεωρεῖ «ἲρεμον συνεχιστὴν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ψυχῆς. 'Ο *Δ. I. Καλογερόπουλος* ἔξαίρει τὴν ἐλληνικότητά του, μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς φύσεως καὶ ψυχῆς. 'Ο *'Αρ. Καμπάνης* βρίσκει στὸ ἔργο του «ἐπικουρείαν θερμότητα καὶ βυζαντινὴν κατάνυξιν. Εἶναι ὁ περισσότερον εἰσελθὼν εἰς τὸ νόημα τοῦ ἐλληνικοῦ

τοπίου, ὁ περισσότερον αὐθόρμητος, ἀληθινὰ ἐκ τοῦ περισσεύματος γράφων... ἔχθρὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ ψεύδους...»'Ο **Ανδρ.** **Καρ-**
καβίτσας ἀντίθετα μὲ τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν προστυχιὰ τῆς ἐποχῆς
βρίσκει τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. «γεμάτο ἀγνότη καὶ λαμπρότη καὶ ποίηση.
«Οπως ἀπὸ κάτι γλάστρες πήλινες βλέπουμε νὰ πετιέται τὸ ἀγνό-
λευκο κρῖνο». Ο **K. N.** **Κωνσταντινίδης** τὸν λέγει Βαλαωρίτη τοῦ
διηγήματος. Ο **Κλ. Ραγκαβῆς** κηρύσσεται θαυμαστής τοῦ Ππδ. ποὺ
·κέκτηται τὰ κύρια προσόντα τοῦ ἀληθοῦς διηγηματογράφου, τὴν
φαντασίαν, τὴν λεπτότητα τοῦ αἰσθήματος, τὴν ἔντεχνον πλοκήν...
Θεωρεῖ ἀριστούργημά του τὸ »Ονειρο στὸ κῦμα», ἀλλὰ διαφωνεῖ
μαζί του στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Ἀλλὰ κι ὁ γλωσσικὸς ἀντίμα-
χος τοῦ Ραγκαβῆ **Δ. Π. Ταγκόπουλος** κατηγορεῖ τὸν Ππδ., πῶς ἔ-
μεινε ἀμέτοχος στὸ γλωσσικὸ ἀγῶνα. Ο **Nικ. Χατζηδάνης** πάλι τὸν
θεωρεῖ καλὸ λογοτέχνη, «ζωγράφο τῆς πέννων», μὰ τονίζει, ὅτι δὲν
ἀνήκει στοὺς συγγραφεῖς ἑκείνους, ποὺ δόηγοῦν τὴν ψυχικὴ ζωὴ
τοῦ ἔθνους». Τὴν ἀπεικονίζει μόνο.

Πάνου στὸν τάφο του. Ἀλλὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Ππδ. κατὰ τὴν
περίοδο αὐτὴ τὴ δείχνει ἡ παρακολούθηση τῆς ἐπιθανάτιας φιλολο-
γίας. Οἱ πνευματικοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ξεπροβόδωσαν
μὲ θαυμασμὸ καὶ εὐλάβεια τὸν Ππδ. στὸν τάφο του. Σὲ μερικὰ ἄρ-
θρα γραμμένα μὲ τὴν εὐκαρία τοῦ θανάτου παρ’ ὅλη τὴν προχει-
ρότητα, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἐπικαιρότητα καὶ τὸ ξάφνιασμα τῆς στιγ-
μῆς, πρέπει νὰ σταματήσουμε λίγο.

Χαρίλαος Παπαντωνίου. Ἐγκωμιαστής καὶ ἄκρος θαυμαστῆς
τοῦ Ππδ. τὴν ὥρα ποὺ κατέβαινε στὸν τάφο του, ὁ Χαρ. Παπαν-
τωνίου (ΒΚ 335), βρῆκε χαρακτηρισμούς καὶ ἐπίθετα καὶ σχήματα
γιὰ νὰ ἔξαρει τὴ μεγάλη μορφὴ τοῦ τεχνίτη, ποὺ, δπως λέει πολὺ¹
σωστά, δὲν μπορεῖ νὰ κριθῇ ἀπ’ τοὺς συγχρόνους του, γιατὶ στέ-
κεται πέρα καὶ πάνου ἀπ’ αὐτοὺς καὶ ποὺ «μόνο γενεὰ εὐτελής καὶ
μικρὰ ἥδυνατο νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ μὴν τὸ διακηρύξῃ ἐγκαυ-
χωμένη, ὅτι περιέκλεισεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἔναν ἀπὸ τοὺς μεγα-
λειτέρους διηγηματογράφους τοῦ κόσμου. Διότι ὁ Ππδ. εἶναι γίγας
εἰς τὸ ψόφος, θεῖος εἰς τὴν ἔμπνευσιν, γόγης εἰς τὸ συναίσθημα, εὐ-
γεστάτη ἀντιληψις, ψηφὴ διατύπωσις κλασσικῆς γραφικότητος
καὶ διαυγείας εἰς τὰς περιγραφάς, μάγιος εἰς τὴν χρῆσιν τῆς γλώσ-
σης—τῆς ἀβιάστου, τῆς ἀπλῆς, τῆς μεθυστικῆς... Κατώρθωσε νὰ ζω-
γραφίσῃ καὶ νὰ ἀναλύσῃ τὸ συναίσθημα εἰς γραμμάς ἀμιμήτου τε-
λειότητος, διὰ σκηνῶν καταπλησσούσης δραματικότητος διὰ μέσου
ὅλων τῶν ἀδιεξόδων περιστροφῶν του. Ο Ππδ. εἶναι δ κατ’ ἔξο-
χὴν ψυχογράφος, δ κατ’ ἔξοχὴν συναισθηματογράφος, δ αἰσθητι-
κός τῆς καρδίας, δ αἰσθητικός τοῦ πόνου καὶ τῶν ύψηλῶν περιπε-
τειῶν τῆς ἀνθρωπίνης τραγῳδίας... δ μόνος μετὰ τὸν «Ομηρον ἀ-
ναπαραστήσας μὲ κλασσικὴν τελειότητα τὴν Ἑλληνικὴν φύσιν καὶ
ζωήν...». Ο Χ. Παπαντωνίου ἔχει καὶ τίς ἐπιφυλάξεις του. Αχίλλειο
πτέρνα τοῦ ἔργου του θεωρεῖ τὴν ἔλλειψη μύθου καὶ πλοκῆς, ποὺ
προσπαθεῖ «νὰ τὴν ἀντισταθμίσει μὲ τὴ λεπτομερῆ, παρατακτική,
τοπική μᾶλλον καὶ μονομερῆ, καθαρὰ χρονογραφικὴ ἀναγραφή». Ε-
πειτα «καθήλωσε τὴν ἔργασία του» σ’ ἔνα μικρὸν ησὶ—ἀλλ’ αὐτὸ

κάνει γιατί δὲν νοιώθει τὴν ἀνάγκη τῆς ἐπέκτασης, ἐξ ἄλλου δείχνει πόσον ἀνεξάντλητος εἶναι ἔνας τόπος για ἔνα ἀληθινὸν καλλιτέχνη. Δὲν εἶναι μόνο ἀνυπέρβλητος ἡθογράφος, ἀλλὰ καὶ τέλειος «χαρακτηριστής»—«ἔνας λυρικὸς ὑμνος, ἔνα λυρικὸ δέσπασμα, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, χωρὶς ἀρχιτεκτονική...»

Nίκος Καρβούνης. 'Ο Καρβούνης (BK 351) ἐξαίροντας περισσότερο τὴν ταπεινὴ κι ἀγιασμένη ζωὴ τοῦ Ππδ., τὸν χαρακτηρίζει «ἀληθινὸν πνευματικὸν δημιουργὸν» ποὺ «ώμοιαζεν μὲ τὰ δένδρα τὰ πολύχυμα καὶ καρπερά, τὰ ὅποια δίδουν τὸν καρπὸν τῶν πλουσιοπάροχα καὶ τὸν ἀφήνουν νὰ πέσῃ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τὸ μεσουράνημα τοῦ καλοκαιριάτικου ἥλιου, ἀδιάφορον ἀν διαβάτης θὰ σκύψῃ νὰ τὸν σηκώσῃ διὰ νὰ δροσίσῃ τὰ διψασμένα του χεῖλη μὲ τὸν γλυκύν του χυμόν... Ἡ γλῶσσα του, ἡ μορφὴ του, τὸ ὑφος του ἥσαν ἰδιορρύθμως ἴδικά του καὶ δὲν ἔπρεπε, οὕτε ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι διαφορετικά», διότι «τὸ πνεῦμα ποὺ ζωντανεύει τὰ ἔργα τοῦ Ππδ. εἶναι δυνατὸν καὶ συναρπάζει καὶ δίδει τὴν γέννησιν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ἀναγνώστου καὶ συγκινεῖ...».

K. Παλαμᾶς. Μ' ὅλο τὸ λυρισμὸ καὶ τὸν πόνο του δι Παλαμᾶς ἔθρηνησε τὸ θάνατο τοῦ Ππδ. (BK 345) καὶ παραπέμποντας στὴν παλὴ μελέτη του (βλ. σελ. 284), προσπαθεῖ νὰ ρίξει γρηγορώτερο καὶ γενικώτερο βλέμμα στὴ μορφὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. «Τὸ ἔργο του, λέγει, συνεχίζει καὶ τελιώνει τῇ βυζαντινῇ παράδοσῃ... μὰ εἶναι μαζὶ δροσολογημένο ἀπὸ τὸ γλυκοχάραμα τῶν νέων καιρῶν... Ὁ ποιητὴς αὐτὸς εἶναι διπρόσωπος. Μὲ τὴν ψυχὴν του τὴν ἄλλη, ποὺ δὲν εἶναι ξεραμένη ἀπὸ τοῦ σκολειοῦ τὴν παράδοση, βλέπει, κουβεντιάζει, ἀνασταίνει, χρωματίζει, κάνει μουσικὴ τὴ σκέψη του, ἀνοίγει τὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ του γιὰ νᾶμπει καθαρὸ μέσα του τὸ ἔλληνικὸ τὸ φῶς, δὲ ἔλληνικὸς ἀέρας... Μεγάλος ζωγράφος τῶν ταπεινῶν». Τονίζει πάλι δι Παλαμᾶς τὴν ἀδιαφορία τοῦ Ππδ. πρὸς τὴ συμμετρία καὶ τὴ σύνθεση καὶ τὸν θεωρεῖ «ἀπαλὸ καὶ ἀφρόντιστο αὐτοσχεδιαστὴ, ποὺ τραγουδᾶ πιὸ πολὺ καὶ ποὺ δημοσιογραφεῖ, παρὰ ποὺ χτίζει καὶ καλλιτεχνεῖ τὶς ιστορίες του...». Τὸν συγκρίνει τέλος μὲ τὸν Καρκαβίτσα, ποὺ τραχύς καὶ φροντισμένος δουλευτὴς καὶ ἥρωϊκὸς δημοτικοὶ στὴς ἐπιβάλλεται μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς δύναμης, ἐκεῖ ποὺ δι Ππδ. μᾶς κυριεύει μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς χάρης. Τὸ ἔργο του «τὸ μαζὶ ἔκκλησιστικὸ καὶ κοσμικό, βυζαντινὸ καὶ ἀνθρώπινο, κάτι τι διδαχτικὸ καὶ κυματιστό... δίγλωσσο καὶ διψυχο... Μὰ πάντα ἔσταζε κάποιο μέλι ἀπὸ τὰ χείλη του...».

Zαχ. Παπαντωνίου καὶ ἄλλοι. 'Ανάμεσα στὰ ἐπιθανάτια δημοσιεύματα ξεχωρίζει καὶ μιὰ μελέτη τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου (BK 354), ποὺ τὴν ξανάχυσε, δπως θὰ δοῦμε, ἀργότερα μὲ περισσότερη πετρα καὶ ἐπιμέλεια. «'Υπηρξεν, ἔγραφεν εἰκονικά, δι Ππδ. δπως τὰ δένδρα, τὰ ὅποια βυθίζουν τὰς ρίζας των, μυριάδες κλωστές, εἰς βάθος καὶ εἰς πλάτος ἀφάνταστον, εἰσχωροῦντα μὲ τρίχες ριζῶν εἰς τὰς σχισμάδας ἀκόμη τῶν πετρῶν ὑπὸ τὴν γῆν...». 'Εδὼ ύπαρχει κάποιος εύτυχισμένος ύπαινιγμός γιὰ τὴ βαθύτερη προέλευση τῆς δημιουργίας τοῦ Ππδ. ποὺ ἔσκαψε μέσα στὰ σπλάχνα

τῆς ψυχῆς τοῦ τόπου του γιὰ ν' ἀγροικήσει σὰν ἀληθινὸς τεχνίτης τὸ σφυγμό της καὶ ν' ἀκούσει τὸ μυστικό της ρυθμό. "Ἐνα ἄρθρο τοῦ **Μαλακάση** (ΣΒΚ 33) στὸ θάνατο τοῦ Ππδ. εἰναι ποιητικό, θρηνητικό, κατατοπισμένο, μὰ τοῦ ἔλειπε δ χρόνος καὶ ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ προεργασία, ἵσως νὰ τὸν σκότισε κι ἡ προσωπικὴ παρουσία, ποὺ κρύβει κι ἀπομακρύνει τὸν τεχνίτη ἀπ' τὰ μάτια τοῦ φίλου.

Tὸ τιμητικὸ τοῦ Καλλιτέχνη. Τὸ τεῦχος τοῦ Καλλιτέχνη (BK 402) τὸ ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Ππδ. συγκεντρώνει γνῶμες καὶ ἄρθρα καὶ ποιήματα καὶ χαρακτηρισμούς πολλῶν νέων καὶ παλῆων λογίων. 'Ο Δημ. Γεηγ. **Καμπούρογιλον** πιστεύει πώς «ἡ δύναμις τοῦ Ππδ. ἡταν τέτοια, ποὺ τὴν ἀντιλαμβάνονται καὶ οἱ μύσται τῆς τέχνης καὶ οἱ ἀμύητοι... Ἀφοῦ εἰς τὴν ψυχήν του, ποὺ τὴν είχε κατακτήσει ἡ θρησκοληψία—διδότης ἀποκλειστικὴ—ὑπῆρχε θέσις καὶ διὰ τὴν δημιουργικὴν φιλολογίαν, σημαίνει δτι ἦτο μεγάλος...». 'Ο Ἱδιος **Χαρίλαος Παπαντωνίου**, δεύτερος στὴ σειρὰ, ὑστερα ἀπ' τὸ Νιρβάνα, συσχετίζει τὸν Ππδ. μὲ τὸ Σολωμό. «Ἐναι δ Σολωμὸς τοῦ νεοελλήνικου πεζοῦ λόγου, ἀλλὰ ἐργασθεὶς περισσότερον καὶ περισσότερον πιστός εἰς τὸν ἔαυτόν του... Ὁ ποιητής, δ μουσουργός, δ ζωγράφος καὶ δ γλύπτης τοῦ συναισθήματος». 'Ο Ηλ. Π. **Βουτιείδης** τὸν παραμοιάζει μὲ τὸ Λύτρα, ὅπως ἀλλοτε δ Νιρβάνας μὲ τὸν Γκύζη. «Ο, ει δ Λύτρας γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, δ Ππδ. γιὰ τὴ φιλολογία... Στὴ ψυχὴ του μίλησε βαθειὰ ἡ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἡ τέχνη του ἔγινε καθρέφτης καὶ τῶν δύο, γι' αὐτὸ δέν μοιάζει μὲ κανένα δικό μας, μήτε καὶ ξένο. Πέθανε παίρνοντας μαζί του τὸ μυστικὸ τῆς τέχνης του». 'Ο Θ. Θωμόπουλος βλέπει μακρύτερα «.... μὲ τὴν ἀγνότητά του μᾶς δδηγεῖ ὡς δ καλὸς ποιμὴν εἰς τὸν ἑσωτερικὸν του κόσμον, ἔνα κόσμον εἰς τὸν δποῖον δέν βασιλεύει ἀπλῶς ἡ χριστιανικὴ ἡθική, ἀλλὰ μιὰ ζωὴ ἀνώτερη ἀπὸ τὰ ταπεινὰ πάθη τῶν ὀνθρώπων...». 'Ο Χρ. Θ. **Δαραλέξης** ἔξαίρει τὴν ἡθικὴ ἀνώτερότητά του μέσα στὴν ἐποχὴ τοῦ φιλατομισμοῦ καὶ τοῦ ψευδονιτεσίμοδ. 'Ο Ε. **Εὐστρατιάδης** πιστεύει δτι «δ θάνατός του δὲν ἐπρόσθεσε τίποτε εἰς τὸ μεγαλεῖον του. Ἡτο τόσον ύψηλὰ ὅταν ἦτο ἀκόμη ζωντανός, ὥστε ἔμεινε ἔκει καὶ πεθαμένος...». 'Αλλὰ τὶ νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὶς συμπαθητικὲς ἐκδηλώσεις τῶν νέων, ὅπως τοῦ Ν. Λαπαθιώτη, τοῦ Γ. Σπαταλᾶ, τοῦ Δ. Δημακόπουλου, τῆς Ἐλένης Σ. Λάμαρη, τοῦ Ἀγγ. Νάρβα κ. ἄ. ποὺ στὸ Ἱδιο τεῦχος ἔξυμνοιν τὴν ἀσπιλὴ ζωὴ τοῦ Ππδ.; Ποιὸς λογοτέχνης μας χάρηκε στὸν αἰῶνα τέτοιες αὐθόρμητες τιμές;

Tὸ τιμητικὸ τῆς Πόλης. Πλούσιο τὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ τῆς Πόλης «Νέον Πνεύμα» (BK 408) συγκέντρωσε ἄρθρα καὶ γνῶμες παλαιότερες—έκεινα τῆς Ν. Ζωῆς κἄ—καὶ καινούριες ντόπιων λογίων καὶ τίμησε ἔξαίρετα τὸν Ππδ. "Ἔτσι δ Λ. **Ἀστρέας** ἔξαίρει τὸν ἑλληνισμὸ του καὶ τὸν θεωρεῖ ὃς «τὸν πρῶτον Ἑλληνα διηγηματογράφον», δ Ν. **Ἀμουργιανὸς** ἀντὶ νὰ πῆ τὴ γνώμη του γιὰ τὸν Ππδ., χτυπᾶ τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν ἀδιαντροπιά τῶν συγχρόνων του, ποὺ «ἔγιναι τόσο πρόθυμοι γιὰ κριτικὲς καὶ μιλοῦν γιὰ πράμματα, ποὺ δὲν τὰ καλονοιάθουν». 'Ο Δ. Π. **Φωτεινὸς** παράγει τὴ μυστικοπάθεια τοῦ Ππδ. ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ Σο-

λωμού, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἔχει κοινὴ τὴ φαντασία, καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἑθνικοῦ βίου, μὲ τὸ Βαλαωρίτη. 'Ο **Ἡρ. Πίντσας** στοχαστικώτερα ἀνακαλύπτει, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ὅχι μόνον σημειώσει ἐποχή, μὰ εἶχε καὶ δυνατὴ ἐπίδραση. «Τὸ διήγημά του στέκεται γιὰ τὴν ὥρα μοναδικὸς τύπος, ποὺ πολλοὶ φιλοτιμοῦνται νὰ μιμηθοῦν ὥστε νὰ καταντοῦν ὡς τὴν ἀντιγραφὴν ἀκόμα. 'Η **Σοφ. Κ.** **Σπανούδη** εἶναι ἀκράτητη στὸ θαυμασμό της γιὰ τὸν Ππδ. καὶ κοντά σὲ ἄλλες κοινοτοπίες ἔξαίρει τὸν ἐσωτερισμὸν του. 'Ο **Χαρικλῆς** ἀποκλείει ξένες ἐπιδράσεις στὸ «ἀφρόντιστο ἔργο» του, ποὺ ἔχει τὴν χάρη βιβλικῆς ὁμοφιάς. «Εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔδωσε στὸ διήγημα τύπο καθ' αὐτὸ ρωμαΐκο».

Σπύρος Μελᾶς καὶ ἄλλοι. Σύντομο καὶ περιεκτικὸ εἶναι καὶ ἔνα ἄρθρο ἐπιμνημόσυνο τοῦ Σπύρου Μελᾶ (BK 356), ποὺ γνώρισε καλὰ τὸν Ππδ. καὶ ξεχώρισε μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιογνωμίας του, καθορίζοντας τὴν θαυμαστὴ θέση τοῦ Ππδ. μέσα στὴν προσπάθεια τῆς ἐποχῆς του. 'Ἐπίσης ὁ **Νιοβάνας** (BK 363) ξαναθυμήθηκε πολλές ἀπ' τίς προηγούμενες παρατηρήσεις του πάνου στὸ ἔργο τοῦ Ππδ., ἀλλὰ ὁ **Γερ. Βάκος** (BK 399) μέσα σὲ λίγες ἀποκρυσταλλωμένες γραμμές εἶπε τόσα εὔστοχα καὶ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν Ππδ., ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ίσοσταθμίσουν ὅλη τὴν ἐπιτάφια φλυαρία τῶν ποικιλωνύμων κριτικῶν καὶ θαυμαστῶν του. Εἶναι ὀνάγκη ν' ἀφήσουμε τὸ Βάκο νὰ μᾶς μιλήσει ὁ Ἰδιος μὲ τὴν πυκνότητα τῶν κριτικῶν γραμμῶν του.

"Ηρχισε μὲ ρομαντικὰ μυθιστορήματα, δόλιγον αὐθαίρετα εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν καὶ ἀφελῆ εἰς τὰ μέσα τῆς ἀποδόσεώς των. Ἀλλὰ ταχέως ἔξεδή λωσε τὴν Ἰδανικωτέραν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν τέχνην. "Ἐπειτα διηθάνθη, ὅτι ὅσα ἔζητος ἀσύρτως καὶ πολὺ μακράν ήσαν πολὺ πλησίον του, πρὸ τῶν τῶν ὅφθαλμῶν του. Καὶ ἤρχισε νὰ περιγράφῃ τὴν ζωήν, τὰς παραδόσεις, τὰ ἥθη, τὸ θρησκευτικὸν αἰσθήμα, τῶν κατοίκων τῆς πατρίδος του. Χριστιανός ὁ Ἰδιος ἀφωμοίωνε τὸ ἀτομικόν του αἰσθήμα πρὸς τὴν τέχνην του καὶ τὴν ζωήν του, ἔδωκε ὑπόδειγμα παραδόξου χριστιανοῦ τῶν ἀσκητικῶν χρόνων. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἐργασίας του. Μὲ ἐπίζηλα ποιητικὰ μέσα μᾶς ἔδωκε τὴν ιερότατην τῆς ταπεινῆς νεοελληνικῆς ζωῆς εἰς δι', ἐκτυλίσεται ἥρεμον, κανονικόν, ρυθμισμένον, ποιητικὸν καὶ πατροπαράδοτον. Εἶδε κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς Ιεράς του συνηθείας καὶ ιεράς σκηνογραφίας τὴν ἔξωτερην, κίνησιν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αἱ ἐμφανίσεις του ἀκόμη ἡσαν ἐορταστικαί. Τὰ Χριστούγεννα, τὸ Πάσχα καὶ τὰς ἄλλας ἐορτὰς εἴχομεν πάντοτε διήγυμα Παπαδιαμάντη. 'Αλλὰ ὑπῆρξε καὶ δευτέρα περίοδος δι' αὐτόν. 'Ωμίλησε τότε τολμηρότερον. 'Η μεγάλη ἀναλυτικὴ τέχνη, ἡ προωρισμένην ὑπεικονίζει τὸν ἐσωτερικὸν ἀνθρώπων, ἤρχισε νὰ τὸν διεκδικῇ. 'Ως χριστιανὸς δύμως καὶ τότε πάλιν βλέπει μόνον τὴν ἀμαρτίαν. Εἶναι ἡ δραματικὴ του ἵσως πνοή. 'Απὸ τὸν καιρὸν ποὺ ἔγραψε τὴν «Φόνισσαν» οἱ ἥρωές του εἶναι γενικῶτεροι ἀνθρώποι. Εἴτε ζοῦν εἰς τὴν Σκίαθον, εἴτε κινοῦνται εἰς τὰς Ἄθηνας, ἡμποροῦν νὰ ἔξεγειρουν τὸ ἐνδιαφέρον... 'Αλλ' ἐνῷ φαίνεται ἡ εὐσπλαχνία του, ὁ οἰκτὸς του, ἀκόμη ἵσως καὶ ἡ ἀγάπη του πρὸς τὰ δυστυχέστερα τῶν πλασμάτων του, παραμένει πάντοτε ὁ Ἰδιος ἔντρομος χριστιανός. 'Η ρεαλιστικὴ του τέχνη παρ' ὅλας τὰς ἀναφανομένας μέσῳ τῶν γραμμῶν παραδόξους ἐκφράσεις καὶ γνώμας του, καταπνίγει πολλάκις τὰ πλάσματά του, τὰ κάμνει ταπεινὰ καὶ σκιερόφωτα καὶ μᾶς ἀφίνει ἵσως ἀδιαφόρους τὸ δράμα του, ὃς ἀπλοῦν ἐπεισόδιον ζωῆς παρερχομένης, ποὺ δύσον καὶ ἀν τὸ γνωρίσωμεν πρὸς στιγμὴν δὲν ὑπάρχει ἐλπῖς νὰ μᾶς συγκινήσῃ βαθύτερον. Δι' αὐτῶν βλέπομεν ἀκόμη ἐκτὸς ἡμῶν. Δέν εἶναι ὁ διδάσκαλος ὁ δόποιος ἡμποροῦσε νὰ μᾶς κάμη νὰ ἔδωμεν ἐντὸς ἡμῶν. Καὶ αἱ διαφεύγουσαι κάποτε ἀπὸ τὰ χείλη του αὐστηραὶ κραυγαί, ὡς ἀντιπροσώ-

που μᾶς χριστιανικής Νεμέσεως, μᾶς διαθέτουν δυσμενῶς, δταν ἀναλογιζώμεθα τὰ γενικώτερα αἵτια τῆς ἀνθρωπίνης δυστυχίας. Άλλαδ καὶ εἰς τὴν περίοδον ταύτην, τὴν ὅποιαν προώρως ἀνέκοψεν ὁ θάνατος, ἔχει ὑποθέσεις, που μᾶς δίδουν τὴν ὅλην καλλιτεχνικὴν συγκίνησιν. Ή δὲ συνθετικὴ του δύναμις εἶναι συνολική. Καὶ ἀν̄ ἔνα μερικὸν πρόσωπον ἀφαιρέσετε ἀπὸ τοὺς πίνακάς του, δὲν ὑπολείπονται εἰς αὐθύπαρκτον ζωὴν αὐτάρκους καλλιτεχνικὸν δημιουργήματος ἔνας ἥρως του ἢ μία του ἥρωτες. Άλλ' εἰς μερικά του ἔργα καὶ αἱ συνήθεις ἀνθρώπινοι μορφαὶ εἶναι τόσον καλὰ πλασμέναι, ὡστε καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ πλαστικὴ ὑπεροχὴ του νὰ εἶναι καταφανής.

Αρνητικοὶ καὶ στοχαστικοί. Μέσα στὴν ἔγκωμιαστικὴ—τὴν ἀφάνταστα δημοσιογραφικὴ καὶ πρόχειρη—φιλολογία, ποὺ ξεπροβόδωσε τὸν Ππδ. στὸν τάφο του, μέσα στὴν ὁμόφωνη καὶ σὰν προσχεδιασμένη θαρρεῖς καὶ δημοκοπική, μὰ στὸ βάθος αὐθόρμητη καὶ ἀνυστερόβουλη ρητορικὴ καὶ λυρικὴ ὑμνογραφία τῶν θαυμαστῶν καὶ φίλων του, ἀκούστηκαν παράμερα καὶ μερικὰ ἀρνητικὰ κηρύγματα, σὰν ἀντίδραση πρὸς τὶς ἐπιπολαιότητες, τὶς ὑπερβολές καὶ τὶς ἄκριτες ἐπιθανάτιες φλυαρίες. Κάποιος βέρος δημοτικιστὴς Γέλης παρουσιάζεται ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ Νοῦμα, ὡς ἐπικριτὴς τῶν ἔγκωμιαστῶν τοῦ Ππδ. καὶ ὡς ἀρνητὴς τοῦ ἔργου του—δ πρῶτος στὴν ίστορία τῆς κριτικῆς τοῦ Ππδ. Κατηγορεῖ τοὺς ἔγκωμιαστὲς τοῦ Ππδ. πῶς ἔγραψαν «σαπουνόφουσκες»—«λόγια παχιά, λόγια φουσκωμένα, ρωμάντζες, ἐπεισόδια... ἀντὶ νὰ μᾶς μιλήσουνε μὲ πράμματα, ἀντὶ νὰ πάρουν ἔνα κομμάτι ἀπ' τὸ ἔργο τοῦ μακαρίτη καὶ νὰ τ' ἀναλύσουνε καὶ νὰ μᾶς δείξουν ἔτσι τὶς ὁμορφιές του καὶ τὰ κάλλη του». Ο Γέλης εἶναι ἀρνητικός. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ προσπάθεια χαμένη, δημιούργημα «ἀναμελιᾶς κι ἀπροσεξιᾶς», τίποτα δὲν βρίσκει στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. «ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ» τῶν κριτικῶν του. «Καὶ μοιάζει δ Ππδ.—καθὼς φαίνεται στὰ ἔργα του—σὰν τὸ ζωγράφο, ποὺ σὰ γεννήσει τὸ κεφάλι του μιὰν ἰδέα καὶ σὰν τὴν ἕκεινη σκεδιάσει τὸ χέρι του καλά, παίρνει μετὰ τὶς βιορτσες τοῦ σουβατζῆ καὶ τὴν ἔχρωματίζει. Μὰ τοῦτο δὲν θὰ πῇ τέχνη καὶ νὰ μὲ συμπαθᾶτε, κύριοι. «Ἐνα παραμύθι, μιὰ κουβεντούλα πιάνει νὰ μᾶς πῇ κανεὶς στὴν παρέα καὶ κοιμούμαστε σὰ δὲν ξαρίει νὰ κουβεντιάσει... Μὲ τὸ νὰ ξέρεις τὰ φυσικά, τὰ συνήθεια καὶ τὶς παράδοσες ἐνός λαοῦ καὶ νὰν τὶς γράφεις μαλλιαρὰ σὰν τὸν Ππδ., δὲν θὰ πῇ πῶς εἴσαι διηγηματογράφος. Μήτε μὲ τὸ νὰ σταυροκοπέσαι σὰν περνᾶς ἀπ' τὶς Καβοκολῶνες καὶ νὰ βγαίνεις ἀπ' τὸν "Άγιο Ελισσαΐο καὶ νὰ μπαίνεις στὸ κρασοπουλειό, θὰ πῇ πῶς ἔχεις τὸ δαιμόνιο τῆς τέχνης μέσα σου. Μήτε κι ἀν τύχει νὰ σ' ἀρέσει νὰ σπουδάζεις τὰ φερσίματα τοῦ μικροῦ λαοῦ καὶ νὰ θαυμάζεις τὶς ὁμορφιές τοῦ γύρω κόσμου θὰ πῇ πῶς εἴσαι ποιητής. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ συσταίνουνε μιὰ λεπτὴ φύση, ἔναν ἀνθρωπὸ αἰσθηματικὸ ἴσως, ἔνανε ποὺ μαρτύρησε στὴ ζωὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἀγιάσει στὸν ἄλλο κόσμο, δμως δὲν βαραίνουνε καθόλου στὴν πλάστιγγα, ποὺ ζυγιάζεται δ Τεχνίτης». Ή ἀρνηση τοῦ Γέλη εἶναι πολὺ ἔξωτερη καὶ ἀστήριχτη. Κι εἶναι πολὺ ἀκατανόητος μέσα στὶς ἀντιφάσεις του. Θέλει νὰ κρίνει τὸν Ππδ. γλωσσικὰ καὶ μεταθέτει τὸ ζήτημα στὸ τεχνοκριτικὸ ἐπίπεδο, δπου τοῦ λείπουν τὰ μέσα νὰ σταθῇ. "Ἐπειτα πηδᾶ ἀπ' τὸ ἔργο καὶ στὸν ἀνθρωπο—τὰ κάνει θάλασσα. Μὰ εἶναι φανερὸς δ σκοπὸς τοῦ Γέλη, ποὺ δὲν

έρχεται ἀπ' τὴν Ἀμοργό, δπως ὑποσημειώνει, μὰ ἀνήκει στοὺς προοδευτικούς γλωσσοκόπους τοῦ Νουμᾶ. Θέλει νὰ χτυπήσει τὴ γλῶσσα τοῦ Ππδ. Καὶ τὸ τονίζει φωναχτά: «Πιὸ πολὺ καθένας ἔχει τὴν ἀξίωση κεῖνος ποὺ γράφει, νὰ ξέρει τουλάχιστο νὰ γράφει στὴ γλῶσσα του. Μὰ τὰ διηγήματα τοῦ Ππδ. δὲν διαβάζουνται καὶ πρέπει νὰ δεθῇ κανεὶς μὲ μπριμάτσες, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τ' ἀκούσει... Γιατὶ σ' ὅλο τὸν κόσμο καὶ πιὸ πολὺ σὲ μᾶς τοὺς Ρωμιούς, κάθε ζήτημα φιλολογικὸ εἶναι γλωσσικὸ ζήτημα». Καὶ γιὰ νὰ θολώσει τὰ νερά Ισχυρίζεται λίγο παρακάτου πῶς δ Ππδ. ἔγραφε «μαλλιαρά». Πάρε ὕδριμα, πάρε κι ἄγκουρα, καθὼς λέει ἡ κοινὴ παροιμία. Κανεὶς ὅμως ἀπ' τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Ππδ. δὲν βγῆκε ν' ἀπαντήσει στὸ Γέλη. Κι δ Νουμᾶς μὲ τὴ σιωπὴ του υἱοθέτησε τὰ ἀρνητικά του δόγματα, ποὺ παρ' ὅλο ποιῦνται αὐθαίρετα καὶ ρηχά, τὰ προσέξαμε χωριστά, γιατὶ ἀντιπροσωπεύουν τὴ γνώμη τῶν δημοτικιστικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς, ποὺ δλα τὰ ἔβλεπαν καὶ τὰ ζύγιαζαν μὲ τὸ φακό τοῦ γλωσσικοῦ. Οἱ κύκλοι αὐτοὶ «ἔτήρησαν ἄκραν σιγήν» στὸ θάνατο τοῦ Ππδ. «Ο Νουμᾶς», ἐπίσημο ὄργανό τους, δὲν ἔγραψε οὕτε ἔνα σημείωμα παρὰ ξαναδημοσίευσε μόνο ἀπ' τὴν Ἀκρόπολη τὸ γνωστό μας ἐπιμνημόσυνο ἄρθρο τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ οἱ γνώμες του γιὰ τὴ γλῶσσα ταίριαζαν κάπως μὲ τὶς κατευθύνσεις τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ δημοτικισμοῦ.

Γρηγόριος Ξενόπουλος. Χωρὶς ν' ἀνήκει στοὺς γλωσσικούς σημαιοφόρους καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἀρνητής τοῦ Ππδ. δ Γρηγόριος Ξενόπουλος παρουσιάστηκε, ύστερ' ἀπὸ μακρόχρονη σιωπὴ, γιὰ νὰ σταματήσει τὴ δημοκοπικὴ ἀκρισία τῶν ἐγκωμιαστῶν τοῦ Ππδ. Δὲν εἶναι, τονίζει, οὕτε δ πρῶτος οὕτε δ μόνος. «Ἔχει τοὺς προδρόμους του καὶ τοὺς συνοδοιπόρους του στὸν ἀγῶνα τῆς λογοτεχνικῆς μας ἀναγέννησης. «Ν' ἀγνοῇ ἢ νὰ λησμονῇ κανεὶς δλην αὐτὴν τὴν ὀραίαν ἀνθησιν τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος καὶ νὰ Ισχυρίζεται ὅτι δ Ππδ. ὑπῆρξεν δ μόνος καὶ δ πρῶτος εἶναι μιὰ ἀσέβεια καὶ μιὰ ἀνακρίβεια, τὴν ὅποιαν οὕτε δ μεγαλείτερος πρὸς τὸν Ππδ. Θαυμασμὸς δὲν ἡμπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ. Καὶ δμῶς τὸ εἰπαν σχεδὸν δλοι. Καὶ τὸ λέγουν. Καὶ κάμνουν τὸν κόσμον νὰ πιστεύῃ, δτι ἔξω τοῦ Ππδ. οὕτε ἐλληνικὸν διήγημα οὕτε ἐλληνικὴ πεζογραφία ὑπάρχει. Παντού διλλού δ θάνατος ἐνὸς τόσον ἔξόχου συγγραφέως θὰ ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς κριτικούς νὰ ἐνθυμηθοῦν τοὺς προδρόμους καὶ τοὺς μαθητὰς του καὶ νὰ συγκρίνουν τὰ καλλίτερα τῶν δμοειδῶν ἔργων, διὰ νὰ ἔξακριβώσουν τὰς δμοιότητας καὶ διαφοράς. «Ἐδὼ οἱ κριτικοὶ τῶν ἐφημερίδων περιωρίσθησαν ν' ἀρνητοῦν πᾶσαν ἀλλην παραγωγὴν καὶ ν' ἀνακηρύξουν τὸν Ππδ. ὡς τὸν μόνον «Ἐλληνα διηγηματογράφον ἐν τῷ μέσῳ κοινῶν μιμητῶν ἀναξίων καὶ μνείας...». «Οσο κι ἀν δείχνει δ Ξενόπουλος πῶς δὲν ξεχνᾷ τὸν ἔσωτό του, κάνει πραγματικὴ κριτική, ύπερασπίζεται τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν εύθυκρισία καὶ δίνει ἔνα γερὸ μάθημα στοὺς θορυβοποιοὺς τῶν ἐφημερίδων.

Παράλληλα μὲ τὸ ἐπικριτικὸ αὐτὸ ἄρθρο, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ δ ἐπίλογος καὶ ἡ κάθαρση δλης τῆς ἐπιθανάτιας κριτικομανίας γύρω στὸν Ππδ. δ Γρηγ. Ξενόπουλος μὲ ξεχωριστὴ μελέτη

του (ΒΚ 387) προσπάθησε νὰ ἑκτιμήσει καὶ νὰ ἔρμηνεύσει βαθύτερα τὴ λογοτεχνικὴ φυσιογνωμίᾳ τοῦ Ππδ. Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Ξεν. δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἀπὸ τίς καλλίτερες κριτικὲς ἐργασίες του, μὰ καὶ μέσα στὴν ίστορία τῆς κριτικῆς τοῦ Ππδ. παίρνει σημαντικὴ θέση. «Οταν στὰ 1930 τοῦ ζητήσανε νὰ γράψει γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ὁ Ξενόπουλος δὲν εἶχε ν' ἀλλάξει ἢ νὰ προσθέσει τίποτε οὐσιαστικὸ στὰ δσα εἶπε γιὰ τὸν Ππδ. πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια! Καὶ ἀνατύπωσε τὴν παληὰ του ἑκείνη ἐργασία μὲ τὴν ἀκόλουθη σημείωση. «Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἔγραφη τὴν ἐπομένην τοῦ θανάτου τοῦ Ππδ. Ἀλλὰ καὶ σήμερα μὲ ἄλλην μόνον διατύπωσιν καὶ μὲ ἄλλην γλῶσσαν τὰ ἴδια θὰ ἐλέγαμεν διὰ τὸν συγγραφέα. Ἡ γνώμη μας δὲν μετεβλήθη ἀπὸ τὴν κατοπινὴν μελέτην τοῦ ἔργου του ἀλλ᾽ οὕτε καὶ οἱ νεώτεροι κριτικοὶ εἶπαν δι' αὐτὸ τίποτε κατ' οὐσίαν διαφορετικόν». Ὁ Ξενόπουλος στὰ 1911 δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του τὸ παλαιότερο ἔργο τοῦ Ππδ.—εἶχε δύμας τὸ μεγαλείτερο καὶ τὸ σπουδαιότερο. Καὶ δὲν ἔγραψε στὸ πόδι τὴ μελέτη του, παρὰ κάθισε καὶ διάβασε καὶ ἔρευνησε καὶ ἐμβάθυνε. Καὶ μὲ τὸ νὰ πλησιάσει τὸν Ππδ. μὲ σοβαρότητα καὶ δισταγμό, κατάφερε νὰ μᾶς δώσει μερικὲς ἀπόψεις, ποὺ θὰ μείνουν ἀπαραγγώριστες κι ἀκλόνητες ἀπὸ κάθε ξανακοίταγμα.

‘Ωστόσο ἡ μελέτη τοῦ Ξενόπ. ἔκλεισε μιὰ ἐποχὴ καὶ ἔνοιξε μιὰ καινούρια περίοδο στὴν ίστορία τῆς κριτικῆς τοῦ Ππδ. Πρῶτα· πρῶτα γιατὶ εἶναι ἡ κριτικώτερη προσφορὰ τῆς ἐποχῆς κι ἔδωσε τὴν τελευταία της λέξη γιὰ τὸν Ππδ., δταν ἀνέκδοτος καὶ δυσκολοπλησίαστος, καθὼς ἦταν, παρερμηνεύονταν ἀπὸ ὅλους. “Επειτα ἔδωσε τέλος κι ἔβαλε φύμωτρο στὸν κούφιο κι ἀστήρικτο θαυμασμό. Εἶδε τὸν Ππδ. ψύχραιμα, θαρρετά, σοβαρά, ἀντικειμενικά, αύστηρά, περισσότερο ἵσως ἀπὸ δσο ταίριαζε, μὲ κίνδυνο νὰ κατηγορηθῇ γιὰ μεροληψία κι ἀντίδραση. “Ομως ἡ αύστηρότητα φρονηματίζει, κι δισταγμὸς—ἀπὸ δπου κι ἀν ἔρχεται—ἀνοίγει δρόμους στὴ σκέψη. Κι δ Ξενόπουλος ἀν κάπου-κάπου πλησίασε τὸν Ππδ. ὡς διμότεχνος καὶ συνοδοιπόρος, προσπάθησε νὰ σταθῇ ψηλά καὶ νὰ μήν τὸν ἀδικήσει παρασιωπῶντας ἀρετές κι ἔξαιροντας ἐλλείψεις καὶ τρωτά. Μὲ πόση σοβαρότητα εἶδε τὸν Ππδ. δ Ξενόπουλος τὸ δείχνει καὶ τοῦτο, δτι εἶναι δ πρῶτος καὶ δ μόνος ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς τοῦ Ππδ. ποὺ ἔνιωσαν τὴν ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς κι δλοκληρωτικῆς σπουδῆς τοῦ ἔργου του μὲ τὴν ἔκδοση, μὲ τὴ συγκέντρωση, μὲ τὴν κριτικὴ κατάταξή του καὶ μὲ τὴ συγκριτικὴ τέλος ἐπεξεργασία του—θεμέλια ἀπαραίτητα κάθε σοβαρῆς ἔρμηνευτικῆς κι ἀξιολογικῆς προσπάθειας. Πόσο δίκηο εἶχε καὶ πόσο μακρύ ἔβλεπε δ Ξενόπουλος μᾶς τὸ πιστοποιεῖ ἡ κατοπινὴ ἔξελιξη τῶν μελετῶν γύρω στὸν Ππδ., ποὺ δὲν παρουσίασαν σημαντικὴ προκοπή, γιατὶ ἔλειπε ἀκριβῶς ἡ ὀργανωτικὴ καὶ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία, ποὺ θεωροῦσε ἀπαραίτητη δ Ξ.

Παραδέχεται κι δ Ξ. πῶς δ Ππδ. «δὲν ἔψεύτισε ποτέ, δὲν ἔμιμή-θη ποτέ, δὲν ἔπροσποιήθη ποτέ, δὲν ἔκιβδηλοποίησε ποτέ.» Εκοψε μόνον δλόχρυσα νομίσματα ἀπὸ τὸ μεταλλεῖον τῆς Ψυχῆς του, τῆς ἀγνῆς καὶ ἀδιαφθόρου». Η ψυχὴ τοῦ Ππδ. εἶναι «καθαυτό ἡ ρωμέϊκη

λαϊκή ψυχή». Καὶ ἡ διάθεση τῆς ψυχῆς του, ποὺ μὲ εἰλικρίνεια μεταβιβάζεται στὴν τέχνη του, βρίσκει τὴν ζωηρότερη ἀνταπόκριση στὴν ψυχὴ τοῦ "Ἐλληνα ἀναγνώστη, ποὺ στὸ βάθος του εἶναι δὲ λίδιος μὲ τὸν Ππδ. «Διότι αὐτὸ τὸ κράμα τοῦ ἀσκητικοῦ χριστιανοῦ καὶ τοῦ εἰδωλολάτρου "Ἐλλήνος, τοῦ διατηρουμένου ἀπὸ τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα δὲν εἶναι μόνον τὸ κράμα τοῦ Ππδ. ἀλλὰ καὶ τοῦ συγχρόνου Ρωμηοῦ γενικῶς. Ἡ διαφορὰ εἶναι, ὅτι ἐνῷ οἱ περισσότεροι κοινοὶ καὶ ἀδύνατοι ἀνθρώποι, μεταμορφώνονται μέχρι τοῦ ἀγνωρίστου, δὲ λίδιος ἔγινε ἀκόμα. Πρέπει πρῶτα νὰ συγκεντρωθῇ τὸ ἔργο του. «'Ο Ππδ. δὲν ἔχει τὰς λεπτομερείας, τὰς δποίας θαυμάζομεν εἰς ἄλλους συγγραφεῖς. Συχνά καταπλήσσει τὸ σύνολον, ἀλλὰ τὸ μέρος σπανίως... οἱ πίνακές του κάμνουν ἐντύπωσιν, δταν κοιτάζονται ἀπὸ μακράν. Ἡ φράσις του εἶναι σχεδὸν ἀσχημάτιστος, τὸ ὑφος του ἐλαττωματικόν, ἡ γλώσσα του ἀνώμαλος καὶ συχνότατα ἀκαλαίσθητος—ἐν συγκρίσει πάντοτε πρὸς τοὺς στυλίστ τῆς καθαρευούσης ἢ τῆς δημοτικῆς—καὶ τὸ σχέδιον ἀκόμη τοῦ διηγήματος ἀτελές, ὡς κάτι πρωτόγονον καὶ ἀκαλλιέργητον. "Ο, τι σώζει καὶ συχνάκις μεγαλώνει αὐτὰς τὰς ἀλλοκάτους συνθέσεις εἶναι ἡ διάθεσις, τὴν δποίαν δι' ἀσυλλήπτων μεθόδων γεννοῦμν». Τὰ ἐπίθετά του εἶναι κοινά. «'Υπὸ ἔποψιν ὕφους δὲν ἥμπορει νὰ ὑποστῆ καμμίαν σύγκρισιν πρὸς σελίδας ἄλλων διηγηματογράφων...» Σέ πολλές σελίδες του «ἀπαντοῦν τόσον ἀφθονοὶ αἱ ἀπροσεξίαι, αἱ ἀμέλειαι, αἱ χασμώδιαι, αἱ ἀνευ λόγου παλιλλογίαι... Βεβαίως δὲν ἀναγνώστης ἀνταμείβεται πάντοτε εἰς τὸ τέλος καὶ συχνάκις μὲ τὴν μεγαλειτέραν ἀφθονίαν». Ἀντίθετα μὲ τὸν Κακλαμάνο δὲ Ξενόπουλος ἀμφισβήτητι τὴν ποικιλία τῶν τύπων τοῦ Ππδ. «Μοῦ φαίνεται ὅτι οἱ ἀνθρώποι τοῦ Ππδ. δμοιάζουν τόσον πολὺ μεταξύ των, ὃστε δὲν ἀποτελοῦν παρὰ δύο-τρεῖς ἀνδρικούς τύπους καὶ ἄλλους τόσους γυναικείους. "Οχι μόνον αἱ ψυχαί των, τὰ αἰσθήματα, τὰ ἰδανικά, αἱ διαθέσεις των, αἱ ἀντιλήψεις των εἶναι τὰ λίδια, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ πολλάκις τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς των. Ἐν γένει ἡ ψυχογραφία, δπως καὶ ἡ ηθογραφία τοῦ συγγραφέως, περιορίζεται εἰς ἔνα στενώτατον σύνολον. Τὸ μικρόν του νησάκι φαίνεται οὕτως ἀκόμη μικρότερον, ἀδιάφορον ἂν ἐν μόνον διήγημα, ἀσχέτως πρὸς τὰ ἄλλα, ἥμπορει νὰ τὸ δείχνῃ ἀπέραντον ὡς δὲ κόσμος. Δύσκολα θὰ εὑρισκει κανεὶς ἔκει μέσα μίαν ἔξελιξιν, μίαν κίνησιν, μίαν πρόδον σκέψεως καὶ ἐπισκοπῆς. "Υπάρχουν ἔξαφνα πολλὰ μικρὰ διηγήματά του... τὰ δποία ἀπαντῶνται αὐτούσια σχεδὸν εἰς τὴν Φόνισσαν...» Ἀντίθετα μὲ τὰ «Ρόδινα ἀκρογιαλία» θεωρεῖ ἀριστούργημα τοῦ Ππδ. τὴν Φόνισσα, ποὺ τὴν χαρακτηρίζει «τραγῳδίαν μεγαλοπρεπεστάτην». Πρῶτος δὲ Ξενόπουλος εἰδε στὴν ψυχολογία τῆς Φόνισσας τὴν ἔννοια τοῦ ἔξαγνισμοῦ. 'Απ' τὰ μι-

κρότερα ἔργα του ξεχωρίζει τή Νοσταλγό, τὸ 'Ολόγυρα στὴ Λίμνη, τή Φαρμακούτρια καὶ τὸ "Ονειρο στὸ κῦμα. Τὸ τελευταῖο μὲ τὴν πολὺ δυνατὴ καὶ ρεαλιστικὴ περιγραφή του «στηρίζει τὸν ίσχυρισμὸν ἐκείνων, οἱ δόποιοι εἰς τὸν πλήρη ἀντιθέσεων Ππδ. βλέπουν νὰ συνυπάρχῃ δι μυστικοπαθῆς ἀσκητῆς μὲ τὸν ψυχιστικὸν ἡδονιστήν». 'Απὸ τὰ ἄλλα διηγήματα τοῦ Ππδ. ἀμφιβάλλει δι Ξενόπουλος «ἄν υπάρχουν τρία ἢ τέσσαρα ἀκόμη τόσον σημαντικά». Σὲ πολὺ ἔξωτερικά γνωρίσματα στηρίζεται ἡ κατάταξη τοῦ Ππδ. ἀπ' τὸ Ξενόπουλο στὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν κι δι χωρισμός του ἀπ' τὴ μεταψυχαρικὴ πεζογραφία. Παραγνωρίζεται ἔτσι τὸ βαθύτερο αἴτημα τοῦ ἔργου του καὶ σκοτίζεται ἡ ἐρμηνεία. 'Επιδραση κατὰ τὸ Ξενόπουλο εἶχε στὸν Ππδ. ή «Νανά» τοῦ Ζολά, μεταφρασμένη ἀπ' τὸν Ἰω. Καμπούρογλου στὰ 1880. 'Επίσης πιστεύει διτὶ τὸ ἔργο τῆς Μπητσερ-Στόου «Ἡ καλύβα τοῦ μπάρυπα-Θωμᾶ» ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση στὸν Ππδ., δπως ἐπίσης καὶ τὰ ἔργα τοῦ Δίκενς. «Μεγάλος δὲν ἦτο, ἐπιλέγει δι Ξενόπουλος, ὅχι μόνον διότι δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προτρέξῃ τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλα πολλά. Δὲν πιστεύω ν' ἀπέκτησεν ἀκόμη ἢ νεοελλήνικὴ φιλολογία ἔνα ἀληθινὰ μεγάλον διηγηματογράφον—ὅσον δι Νοστογιέφσκης ἐννοῶ—καὶ ἀν δὲν ἦτο δι Ππδ., δὲν εἶναι δύμως καὶ ἄλλος κανεὶς. 'Αλλὰ δὲν υπάρχει ἀμφιβολία διτὶ εἰς τὴν ἑκτηνέουσαν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν αὐτὸς ὑπῆρξεν δι μεγαλείτερος συγγραφεύς, τὸ ίσχυρότερον, τὸ σημαντικώτερον τάλαντον· ἀπολύτως δὲ δι Ππδ., καὶ ἀν ἀκόμη δὲν εἶναι βεβαιωμένον διτὶ δὲν ἔχει τὸν ἀνώτερόν του εἰς τὴν φιλολογίαν μας, εἶναι διηγηματογράφος δυνατός, ίδιόρρυθμος, πρωτότυπος, κατ' ἔξοχὴν ἑθνικός, τὸν δόποιον τὰ μεγάλα του προτερήματα θὰ κατέτασσον μεταξὺ τῶν πρώτων εἰς οἰανδήποτε φιλολογίαν καὶ ἀν ἀνῆκε». Μερικά προβλήματα, ποὺ θέτει στὴν κριτικὴ του δι Ξενόπουλος, δπως ἐκεῖνο τῆς ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἔργου του ἢ τῆς διάθεσης, ποὺ γεννᾶ τὸ ἔργο του «δι' ἀσυλήπτων μεθόδων» ἢ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργικῆς στενότητας κι αὐτοεπανάληψης μαζὶ μὲ ἄλλα δευτερώτερα, ἀξίζουν κάθε προσοχὴ καὶ περιμένουν μέχρι σήμερα τὴ λύση τους.

'Επισκοπηση. 'Εκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ὥς τὰ 1912 κριτικὴ τοῦ Ππδ. εἶναι ἡ ἀνεδαφικότητα. Μὰ γι' αὐτὴν δὲν εἶναι ἔξ δόλοκλήρου ύπευθυνοι οἱ κριτικοί. Τοὺς ἔλειπε ἡ ἀπόσταση, ποὺ τὴ δίνει μόνο δ χρόνος. Τοὺς ἔλειπε τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ποὺ ἦταν ἀσυγκέντρωτο. Τοὺς ζέφευγε τὸ σύνολο τῆς φυσιογνωμίας του, ποὺ ζούσε ἀνάμεσά τους καὶ πολὺ κοντά. "Άλλο χαρακτηριστικὸ τῆς κριτικῆς εἶναι δι μετρος θαυμασμός. Λίγες ἐπιφυλάξεις μέσα σ' ἀπεριόριστα ἔγκωμια. Εἶναι ἀναμφισβήτητο, διτὶ δι θαυμασμός αὐτὸς ἔβγαινε ἀπ' τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἔργου του καὶ μόνω. Βέβαια σὲ μερικές περιπτώσεις δὲν μποροῦμε ν' ἀποκλείσουμε τὶς κοινωνιολογικές καὶ γλωσσικές προκαταλήψεις τῆς ἐποχῆς. Μὰ δ Ππδ. ύψωθηκε ἀπ' τοὺς δημοτικιστές. "Οσο κι ἀν δι θαυμασμός τῶν συγχρόνων του μένει μετέωρος καὶ χωρὶς κριτικὴ δικαίωση, μᾶς βοήθει νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀνεξήγητη γοητεία, ποὺ σκορπούμε σὲ νέους καὶ παληοὺς ἢ τέχνη τοῦ Ππδ. Καθὼς ἦταν ἀσυγ-

κέντρωτο τὸ ἔργο του κέρδιζε τὸ ἀναγγνωστικό κοινὸ μὲ κάθε νέο διήγημά του. Ὡταν ὁ λογοτέχνης, ποὺ δὲν εἶχε παρελθόν γιὰ τοὺς πολλούς. Κάθε τόσο ἔδινε νέες ἔξετάσεις. Κι ἔβγαινε πάντα νικητής. Ἀνανέωντε τὴ θέση του μὲ κάθε νέο ἔργο του. Αὐτὸδ μόνο στὸν Ππδ. ἔγινε. Ζοῦσε σὰν ἀντίλασίος σιβυσμένης μουσικῆς τὸ προηγούμενο ἔργο του στὴ μνήμη τῶν παλαιοτέρων. Κάθε του νέο δημοσίευμα περνοῦσε σὰν ἐπικαιρότητα. Ἡ ἀοριστία αὐτὴ συνωδευμένη ἀπὸ μιὰ νοσταλγικὴ ἀναζήτηση τοῦ χαμένου καὶ τοῦ περασμένου καὶ τοῦ δυσεύρετου, ποὺ πέρασε κι ἄφησε κάτι στὸ νοῦ καὶ τὴ ψυχή, ἔδωσε φτερὰ στὸ θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων του. "Ομως κάθε νέα ἐμφάνιση τοῦ Ππδ. σπάνια γεννοῦμεσε τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴ διάψευση. Καὶ στὸ χειρότερο ἔργο του ὑπῆρχε πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἔδισας ψυχῆς καὶ τῆς ἔδισας διάθεσης. Ἡ ἀνανέωση συνεπώς ἦταν ἀδιάπτωτη. Πολὺ ἡ λίγο, τεχνικὰ ἡ ἀτεχνα, ἔσταζε πάντα τὸ μέλι τῆς τέχνης του.

Δ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΤΑΤΟΠΙΣΜΟΥ (1912-1925)

Αντίθετα μὲ τὴν προηγούμενη ἀοριστία ἀρχίζει στὴν περίοδο αὐτὴ νὰ γίνεται προσιτὸς δ Ππδ. Θετικώτερα κι ούσιαστικώτερα. Σὲ τοῦτο βοήθησε πολὺ ἡ ἔκδοση τῶν ἔργων του. Οἱ ἀνεδαφικοὶ θαυμαστὲς βρίσκουν τώρα τὴν εὔκολια νὰ προσεγγίσουν συνολικὰ τὸν Ππδ. καὶ νὰ τὸν παρακολουθήσουν μέσα στὸ μεγαλείτερο καὶ σπουδαιότερο μέρος τοῦ ἔργου του. Ἡ κριτικὴ τώρα δὲν κάνει χαρακτηρισμούς καὶ σκιαγραφίες, δὲν χάνεται σὲ γενικότητες, παρὰ ἔξετάζει τὰ ἔργα του, τὴ γλώσσα του, τὴν τέχνη του, τὰ γνωρίσματα καὶ τὶς μορφές της. Ἔπειτα προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει στοιχεῖα βιογραφικὰ καὶ προσωπογραφικὰ καὶ νὰ ἐννοήσει κάπως καλλίτερα τὴ φυσιογνωμία του. Ωστόσο δ ἀπολυτρωτικὸς καλπασμὸς κι οἱ πολεμικὲς κι ἐσωτερικὲς περιπέτειες, ποὺ ἀκολούθησαν, σταματοῦν τὸ ἔργο στὰ πρώτα του βήματα. Κι ἔτσι ἡ περίοδο αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ μεταβατικότητα, ποὺ ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἔκδοση τοῦ Ππδ. καὶ μερικὲς κριτικὲς ἔργασίες, δὲν ἔχει νὰ δείξει τίποτε θετικώτερο.

Ιω. Ζερβός. Ἐκδότης καὶ ἐπιμελητὴς τῶν ἔργων τοῦ Ππδ. δ Ζερβός περιωρίστηκε στὸν πρόλογό του μόνο σὲ βιογραφικὲς πληροφορίες. Ο Ζερβός χαρακτηρίζει τὸν Ππδ. «ώς μέγαν ραφώδον τῆς 'Ορθοδοξίας». Ποράλληλα μὲ τὴ «θλίψη τῆς ζωῆς» καὶ τὴ ζωηρὴ φυσιολατρεία, βρίσκει στὸν Ππδ. κάποια «πανθεϊστικὴ αἰσθηση» καὶ «χριστιανικὴ ἔκσταση μὲ φυσιολατρικὸ λυρισμό».

Κ. Χατζόπουλος. Ἀδισταχτὸς καὶ πάνοπλος κριτικὸς τοῦ Ππδ. παρουσιάστηκε στὰ 1913-1914 δ Κώστας Χατζόπουλος, κριτικός, ποὺ λογιόταν μέσα στοὺς πρώτους τοῦ καιροῦ του, κι ἡ γνώμη του βάραινε, δσο κανενὸς ἄλλου. Ο Χατζόπουλος παρ' ὅλη τὴν προσπάθειά του νὰ ζυγιάσει δίκαια τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ Ππδ. φαίνεται σὰ νὰ παρασύρεται ἀπ' τὶς κοινωνικές του πεποιθήσεις. Ἀργότερα, ὅταν λ. χ. ἔγραφε τὸ «Φθινόπωρο», δ Χατζόπουλος θὰ μποροῦσε πρόθυμα ν' ἀναθεωρήσει μερικές αὐθαιρεσίες τῆς κριτικῆς του. Ωστόσο είναι ἀξιοπρόσεχτος δ Χατζόπου-

λος δχι μόνον γιατί ήταν ένας βαθύς καὶ προσεκτικός κριτικός, ἀλλὰ καὶ γιατί εἶχε υπ' ὅψη του ὅλο τὸ τυπωμένο ἔργο τοῦ Ππδ. Κι ἔγραψε δυὸς κριτικές, δὲ Χατζόπουλος, μιὰ γιὰ τὴ Γυφτοπούλα καὶ τὴ Φόνισσα (BK 416) καὶ μιὰ γιὰ τοὺς ἄλλους ἐφτὰ τόμους διηγημάτων (BK 420).

Γιὰ τὴ Γυφτοπούλα ὁ Χατζ., φρονεῖ ὅτι «κεντὰ μόνο τὴν περιέργεια καὶ δὲν τὴ λύνει τουλάχιστο σὰν ἔνα διασκεδαστικὸ δάγκωσμα». Τῆς ἀναγνωρίζει «έφευρετικότηταν πλοκή», ἀλλὰ ἡ καλλιτεχνικὴ τῆς σύσταση εἶναι ἀσήμαντη. Μερικές σκηνές καὶ χαρακτηρισμοὶ τῆς μαρτυροῦν «τὸν ὅξιο παρατηρητή, τὸ γεννημένο διηγηματογράφο, ποὺ μὲ δόλο τὸ φορτικὸ τῆς περιττολογίας, μὲ δόλο τὸ ἀνιαρὸ τοῦ ψήφους καὶ τῆς γλώσσας, κατορθώνει ὥστόσσο νὰ μὴ γίνεται κουραστικῶτερος ἀπὸ ἄλλους διμότεχνούς του, ποὺ μεταχειρίζονται μιὰ ζωντανὴ γλώσσα, περισσότερο ἡ λιγώτερο συμμορφωμένη. Θά ἥταν πολὺ νὰ τὸν κρίνουμε ἀπ' αὐτὸ τὸ παλαιὸ ἔργο του».

Στὴ Φόνισσα καὶ στὰ συνεκδομένα μ' αὐτὴν διηγήματα «δείχνεται, κατὰ τὸ Χατζόπουλο, χαρακτηριστικὰ ἡ φυσιογνωμία τοῦ ποιητῆ», μὲ τὸν πιὸ γνήσιο κι ἐπιβλητικὸ ρεαλισμό. Στὰ διηγήματα («Ονειρο στὸ κῦμα, Φαρμακολύτρια κλπ.») βλέπει ὁ Χ. ἔνα μυστικισμό, «ποὺ τριγυρίζει μουχνὸς σ' ἔρειπωμένα τέμπλα κι ἔξωκκλήσια καὶ σέρνεται βαρύθυμος μέσα σὲ λιβάνια κι ἀγιοκέρια μουρμουρίζοντας κλαυθμοὺς ἀπὸ τροπάρια». Στ' «Ονειρο στὸ κῦμα βρίσκει δὲ Χ. τὴ «βαρύθυμη, ἀπαισιόδοξη διάθεση, ποὺ πνέει σ' δόλο τὸ ἔργο τοῦ Ππδ.» μὲ ἀλήθεια καὶ γηνήσιότητα, καὶ μᾶς ἀφήνει ἔνα μελαγχολικὸ συναισθήμα. Θεωρεῖ δὲς ἀδυναμίες τοῦ διηγήματος «τὸ ὑστέρημα στὴν πλαστικὴ μορφή, τὸ ἄταχτο κι ἀνεκδοτικό κι αὐτοσχέδιο καὶ περισσὸ σὲ λόγια, σὲ κοινοτοπίες καὶ σὲ σχολαστικισμόν». Τὴ «Φόνισσα» δὲ Χ. τὴ θεωρεῖ «τὸ ἀρτιώτερο, τὸ δυνατωτέρο κι ῥωσιότερο ἀπ' δσα ἔρω τοῦ Ππδ. Μιὰ δημιουργία γνήσια καὶ ρεαλιστική, ἀμα μὲ τὸ ρεαλισμὸ δὲν ἔννοοῦμε τὸ πνίξιμο κάθε ποιησης, ἀλλὰ τὴ φυσικὴ σύνθεση τῆς ζωῆς, τὸ πιθανὸ ἔετυλιγμα τῶν περιστατικῶν, τὴ δημιουργία τῶν ζωντανῶν, ὑπάρχειμων ἀνθρώπων... Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Ππδ. ξέρει νὰ βλέπει τὸν κόσμο του σὲ δόλο τὸ βάθος του, τὴ σκληρότητα τῆς ὑπαρξῆς σ' δόλη τῆς τὴν ἔκταση, τὸ ἄχαρο καὶ θλιβερὸ τῆς ζωῆς σ' δόλη τὴν τραγικότητά τους. Η ἔξελικη τῶν γεγονότων στὴ «Φόνισσα» γίνεται μὲ δόλη τὴ λογική τοῦ π α ρ α λ ο γ i s μ ο θ. »Ετοι ἡ Ιστορία τοῦ Ππδ. δὲν συνταράζει μ' ἄγρια δραματικότητα, μὲ τὴν τυφλὴ μανία τοῦ στίγματος, τῆς ἡθικῆς ἀρρώστιας, δὲν συναρπάζει μὲ τὸ σπαρταριστὸ ζεψόχνισμα τῶν ἀπόκρυφων τοῦ μέσα εἰναι, μὲ ζετυλίγεται μὲ τραγικότητα ἡρεμη καὶ κίνηση ἀβίστητη, μὲ ζωντανὴ παράσταση τοῦ μέσα καὶ ἔξω κόσμου, μὲ χαρακτηριστικὴ διαγραφὴ ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων, χραστικισμένων μ' ἔνα γνήσιο λυρισμό, ποὺ δίνει κάποια πνοὴ ἐπιβλητικώτερη στὸ ἔργο του, ἔνα ἔργο πραγματικὰ ὀρατοῦ, γνήσιο, ἀληθινό, ποὺ ἀν τοῦ λείπει μιὰ περισσότερη δύναμη, μικρὴ ἀφορμή σ' αὐτὸ δὲν εἰναι καὶ ἡ ἀψυχη γλώσσα, ὅπου κολλήθηκε μὲ τόσο πείσμα δὲ Ππδ. γιὰ νὰ ζημιώσει σημαντικὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία μιᾶς δημιουργίας ζεχωριστῆς; στὰ νεοελλήνικα γράμματα...».

Ἡ ἐντύπωση τοῦ Χατζόπουλου ἀπὸ τοὺς ἐφτὰ κατοπινούς τόμους εἶναι ἀπογοητευτική. «Αν δὲν ἥταν, τονίζει, μέσα σ' αὐτοὺς οἱ πέντε σελίδες τοῦ μοναδικοῦ «Ἐρωτας στὰ χιόνια» θὰ προτιμούσα νὰ μὴν τοὺς εἶχα ἀνοίξει. Στὸ Γουτοῦ-Γουπατοῦ «τὶ ἀν βιάζοντας τὸν ἔαυτό μου νὰ μὴ θυμηθῶ τὴν αἰσθητικὴ σημασία τῆς μορφῆς, τῆς ἔκφρασης, τῆς γλώσσας, καταφέρων νὰ βρῶ μιὰν αἰσθητικὴ χάρη, καὶ μιὰ κίνηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀκρογιαλισιοῦ στὸ «Ολόγυρα στὴ Λίμνη», καὶ νὰ πιάσω μιὰ μελαγχολικὴ συγκίνηση στὸ «Ρεμβασμὸ τοῦ Δεκαπενταύγουστου», νὰ πλάσω μιὰ διάθεση, μιὰ τραγικότητα, ἔναν τύπο ἀνθρώπου μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουνται στὴ «Νοσταλγό», στὸ «Χωρὶς Στεφάνι», στὸ «Πάσχα Ρωμέϊκο», ἡ στὸ «Ἀλλος Τύπος», ἡ κούραση καὶ ἡ πλήξῃ δύσκολα μὲ ἀφήνει καὶ σ' αὐτὰ τὰ

λίγα. 'Ο Παπαδιαμάντης μέσα στὸ σωρὸ τῶν τόμων αὐτῶν μοῦ εἶναι βαρετός, μοῦ καταντᾶ ἀδιάβαστος.' Αδιάβαστος μὲ δόλο τὸ φῶς, ποὺ ἀναδίνει ἐδὼ κι ἔκει, ἀδιάβαστος μὲ δλὴ τῇ παρατήρησῃ καὶ τοὺς ἡθογραφικοὺς χαρακτηρισμούς, ἀδιάβαστος μὲ δλὴ τῇ ψυχικῇ του νότα κάποτε... Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ σχολαστικὸ τῆς γλώσσας — στὸν «Ἐρωτα στὰ Χιόνια» συμβιβάζουμαι μ' αὐτὴ—δὲν εἶναι μόνον ἡ κοινοτυπία τῆς φράσης, ἡ μονοτονία τοῦ υφους, τοῦ τρόπου τῆς διήγησης, ποὺ μοῦ τὸν κάνουνε βαρετό, μὰ εἶναι μαζύ καὶ τὸ ἄπλαστο μορφῆς καὶ γλώσσας καὶ ἡ μονοτονία ἀνθρώπων, διαθέσεων καὶ περιστατικῶν. Δὲν εἶναι γιατὶ τάχα ἡ παρατήρηση δὲν ξεβγαίνει πέρ' ἀπὸ τῇ καθημερινὴ ζωὴ, ἀλλὰ γιατὶ δλὴ αὐτὴ ἡ παρατήρηση μένει ἀνοργάνωτη συνολικά κι ἡ περιγραφὴ ἡθῶν καὶ ἀνθρώπων δὲν κατορθώνει ὅξω ἀπὸ λιγοστές στιγμές, νὰ πάρει τὴν τεχνικὴ μορφή, τὴν ἀξία μήτε τῆς ἀπλῆς ἡθογραφίας. 'Εν' ἄπειρο φλύαρο πλήθος ἐπεισόδια καὶ καθέκαστα, ἰδωμένα ἀληθινά, θαυμαστὰ κάποτε, μὰ πάντα μερικά, πάντα ὁμοιόμορφα, περνοῦντε κομματιαστά, κουραστικά, ἀνίκανα νὰ συνδεθοῦντε δργανικά σὲ σύνολο, μένουντε σὰ σχέδια ἀπὸ διηγήματα, σὰ σκίτσα λογοτεχνικά, πέφτουντε μονομιᾶς στὸ υφος πραγματείας, ἀναφορᾶς, πρωτοκόλλου, συναξαριού, χάνονται καὶ σβύνουντε στὸ τίποτε, στὸ ἀσήμαντο, συχνὰ στὸ μήτε κάνε ἀνεκδοτικό.

'Ο Ππδ.—συνεχίζει δ. Χ.—τῶν ἀμέτρητων αὐτῶν σελίδων δὲν μπορεῖ νὰ πιάσει τὴ ζωὴ σὲ μιὰ εἰκόνα καθαρώτερη, οὕτε ἀκόμα στὸ μικρὸ νησὶ καὶ στ' ἀθηναϊκὰ ἀπόμερα, δθε ἀντλεῖ τὰ θέματά του. Νὰ τὴ δῆ συνολικώτερα, νὰ τὴ σκεφτῇ βαθύτερα,—οὕτε λόγος. Μιὰ δημοσιογραφία, καὶ δημοσιογραφία κακή, δπου ψιθυρίζει βέβαια ἐδὼ κι ἔκει δ ποιητής, ἀνασαίνει δ συμπαθητικὰ ἀπλός καὶ ταπεινὸς ἀνθρωπος καὶ ἡ ἀγαθὴ πονετικὴ ψυχή, μὰ περισσότερο βγαίνει τὸ πῶς δ στενός νοῦς, νοῦς κολλημένος ἐπίμονα στὸ πισωδρομικὸ πατροπαράδοτο, μισόξενος καὶ μισονεῖστης, ἀπλοϊκὸ ἀδύναμος νὰ πιάσει τὸ νόημα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου ἀλλιώτικα, παρ' δτι στὸ ἄτυχο διήγημα «'Ο Πολιτισμὸς εἰς τὸ Χωρίον», φανατικὸς λάτρης τῶν τύπων καὶ τῆς δρθόδοξης πρόληψης, δπου μέσα πνίγεται στὸ τέλος καὶ μιὰ πνοὴ ἀπὸ γνησιώτερο θρησκευτικὸ αἴσθημα, ποὺ ἔχει σαλέψει κάπου, στὴ «Φαρμακολύτρια» ἢ στὸ «'Ονειρο στὸ κῦμα»... 'Ο σωρὸς τῶν περιττῶν ἔργων του προδίνει μιὰ θέληση, φανερώνει ἔναν καλλιτεχνικὸ ἀγῶνα; 'Οσο κι ἀν ἀπὸ τὴν πιὸ φροντισμένη μορφὴ μερικῶν ἔργων του, τῶν καλλιτερων, μπορεῖ νὰ ύποψιαστῇ κανεὶς μιὰ ἐποχὴ ὥριμότητας, τὰ ύστερηματα δμως κι αὐτοῦ προδίνουντε τὸ ύστερημα γενικὰ τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. τὴν ἀδυναμία τῆς σύνθεσης καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ αὐτοσχέδιου, τοῦ πρόχειρου καὶ τοῦ δπως τύχει. Μπορεῖ οἱ μεγάλοι νὰ θαυματουργοῦν μὲ τὸ αὐτοσχέδιο. Μὰ ἡ σπουδαιότητα τῆς σύνθεσης, ἡ δύναμη, τὸ βάθος, ἡ πρωτοτυπία εἶναι αὐτονόητα συνυφασμένα μὲ αὐτό. 'Η ποικιλία στὸ περισσό, ὁ πλούτος στὴν ἀπλότητα, τὸ δλὸ στὸ ἔνα. 'Ο Ππδ. δύσκολα βρίσκει τὴν ἀπλότητα καὶ στὶς εὐτυχέστερες στιγμές, δύσκολα χαρακτηρίζει μὲ λίγα, δύσκολα μπορεῖ νὰ συγκεντρώσει,

νὰ συνθέσει, νὰ δώσει μιὰ μορφή, νὰ βρῇ μιὰν ἔκφραση ὅξως ἀπὸ τὴν τριμμένη. Δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρίσει σ' αὐτὸν κανεὶς τὸν γεννημένο διηγηματογράφο, κι ὡστόσο σπάνια ξέρει νὰ διηγηθῇ, δίχως νὰ κουράσει. Δὲ φαίνεται νὰ μὴ μαθήτευσε σὲ πρότυπα, μὰ σὰ νὰ μαθήτεψε σὲ πρότυπα κακά. Δὲν εἶναι δὲ συγγραφέας δὲ ἀφελῆς, δὲ δίχως μόρφωση. Δὲν τοῦ λείπει τὸ αἰσθημα οὕτε ἡ πρωτοτυπία σ' ἔνα βαθμό, δὲν τοῦ λείπει ἀκόμα μιὰ οὐμοριστικὴ διάθεση μέσα στὴ μελαγχολία, δὲν τοῦ λείπει παρατήρηση καὶ γνώση τῆς ζωῆς ποὺ περιγράφει, τοῦ λείπει δῆμως ἡ βαθύτητα στὴν παρατήρηση, ἡ φαντασία, ἡ δύναμη, κι ἡ καλλιτεχνικὴ συνείδηση. "Ο, τι ωραίο καὶ γνήσιο ἔγραψε δὲ Ππδ. δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μόχθου, τοῦ βρασμοῦ μιᾶς φύσης γόνιμης καὶ πλούσιας: μοιάζει περισσότερο μὲ τὸ τυχαίο βλάστημα ἐνὸς σπόρου, ποὺ μιὰ καλόβουλη πνοὴ τοῦ ρίπισε τὴν ψυχὴ μιὰ ὥρα γόνιμη, σὰν ἀπὸ ἀλλοῦ. "Ετσι φαντάζει ἡ «Φόνισσα» καὶ δὲ ""Ἐρωτας στὰ Χιόνια», δχι μόνον μέσα στὴν παραγωγὴ τοῦ Ππδ. μὰ καὶ μέσα στὴν παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς, μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἔκφράζει καὶ ίκανοποιεῖ καλλιτερα τὸ πλήθος τῶν πληκτικῶν, σχολαστικῶν σελίδων τοῦ Ππδ. τῆς βιβλιοθήκης Φέξη, παρ' δτι τὰ λιγοστὰ ἀξιοδιάβαστα διηγήματά του.

Ἄρ. Καμπάνης. Παράλληλα μὲ τὸ Χατζόπουλο ἔδωσε κι δὲ Καμπάνης (BK 419) μιὰ κριτικὴ σύνθεση γιὰ τὸν Ππδ., δπου γίνεται προσπάθεια νὰ ἔρμηνευθῇ δὲ ἄνθρωπος κι δὲ συγγραφέας. Ο Καμπάνης εἶναι ἀναλυτικώτερος, βλέπει συνολικώτερα κι ἔδαφικώτερα τὸν Ππδ., δὲν ἔχει τίς τόσες ἐπιφυλάξεις τοῦ Χατζόπουλου καὶ προσπαθεῖ νὰ συναντήσει μέσα στὸ αἰσθητικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του τὸ συγγραφέα. Μὲ πολλὲς ἀναθεωρήσεις καὶ προεκτάσεις σὲ κατοπινά του δημοσιεύματα δὲ Καμπάνης συνώψισε στὸ τέλος τὴν δριστικὴ γνώμη του γιὰ τὸν Ππδ. στὴ γραμματολογία του κι ἔκει θὰ τὸν ξανασυναντήσουμε ἀνετώτερα. Πρέπει δῆμως νὰ τονιστῇ δτι δὲ Καμπάνης μὲ τὸ Χατζόπουλο καὶ τὸν Παπαντωνίου ἀποτελούν τοὺς σοβαρώτερους μελετητὲς τοῦ Ππδ. στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ στείρου καὶ μεταβατικοῦ κατατοπισμοῦ. Οἱ ἔργασίες τους, ἐκτὸς δὲ τὴν μικρὴ ἡ μεγάλη ἑσωτερικὴ τους δξία, ἔχουν καὶ τὴν ιστορικὴ—τὴν προδρομικὴ καλλιτερα— σημασία τους στὴ μελέτη καὶ διάδοση καὶ τοποθέτηση τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ., γιατὶ αὐτοὶ τὸν ἔκαναν καὶ πάλι ἐπίκαιρο καὶ τὸν πλησίασαν σὲ μιὰν ἐποχή, που τῆς ἔλειπε ἡ ψυχικὴ ἐτοιμασία γιὰ ν' ἀναζητήσει τὸν Ππδ.

Τοργίας δὲ ἀρνητής. "Υστερα ἀπ' τὴν Γαλάτεια Καζαντζάη (ΣΒΚ 35), ποὺ κρίνοντας τὴν «Φόνισσα», τὴν θεωρεῖ ἀνύπαρκτο καὶ ἀπίθανο τύπο, παρ' ὅλο ποὺ δὲ Ππδ. εἶναι «μεγάλος διηγηματογράφος, ποὺ ἀνώτερό του δὲν ἔχει ἡ σύγχρονη φιλολογία», παρουσιάστηκε κάποιος **Τοργίας** (ΣΒΚ 36) μὲ πολλὲς ἀντιρρήσεις. Ο Τοργίας κρίνοντας τὸν τελευταῖο τόμο τοῦ Φέξη, τὸν τιτλοφορούμενο τὰ «Μετὰ Θάνατον», φρονεῖ δτι δὲ Ππδ. ἔμεινεν δὲ πιὸ στάσιμος ἀπ' ὅλους τοὺς "Ἐλληνας λογοτέχνες, κι ἔτσι τὸ ἔργο του, ἀν καὶ εἶναι δμοιόφορφο καὶ ἔαστερο, παραμένει πάντα φτωχό. Μειονεκτήματα τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. θεωρεῖ δὲ Τοργίας τὴν στασιμότητα,

τή στενότητα του κύκλου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ στοχασμοῦ: «παραγνώ-
ρισε τὴν ἀλήθεια, πῶς δὲ ἄνθρωπος εἶναι φαινόμενο ψυχολογικό
σύνθετο», τὴ ρηχὴ θρησκοληψία, τὴν ἀφροντισιὰ ἡ ἀδυναμία τῆς
σύνθεσης. Τὰ διηγήματά του εἶναι ἐπεισόδια ἀπλᾶ, κενὰ κι ἄψυ-
χα! Σκίτσα, ποὺ ἔχουν κάποια χάρη, μᾶς δὲν μᾶς φέρνουν στὴ βα-
θύτερη γνωριμιά τῆς ἑλλ. ψυχῆς. Τίποτε δὲν ἔχουν ποὺ ὀδηγεῖ σὲ
πλατύτερο κύκλο στοχασμῶν καὶ παρατήρησης. 'Ο Ππδ. δὲν μπαί-
νει βαθύτερα στὴ ψυχή, οὕτε καταπιάνεται βαθειὰ κοινωνικά ζη-
τήματα. "Οπου βάση τῶν διηγημάτων δὲν εἶναι ἡ θρησκοκρατία,
λέπει μιὰ κεντρικὴ ἰδέα. Τὸ ὄφος του εἶναι πρωτότυπο, ἀλλὰ ἀσύ-
μετρο, ἀκατάστατο. Δὲν εἶναι ὑπόδειγμα διδασκάλου. 'Η σημα-
σία του πιότερο ιστορικὴ παρὰ καλλιτεχνική. "Ολες αὐτές οἱ ἀπό-
ψεις τοῦ Γοργία εἶναι συζητήσιμες.

Ζαχ. Παπαντωνίου. Στὰ 1917 ἡ πανηγυρικὴ διάλεξη τοῦ Πα-
παντωνίου ἀποτελεῖ σταθμὸ καὶ ὀδηγεῖ τὴν κριτικὴ τοῦ Ππδ. ἀπὸ
τὸ ρεαλιστικὸ κι ὀρθολογιστικὸ ἐπίπεδο, ποὺ εἶχε κατεβῆ μὲ τὸ
Ξενόπουλο στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ Χατζόπουλο, περισσότερο, σὲ αἰσθητι-
κοὺς προσανατολισμοὺς πειδὸ συγγενικοὺς καὶ κοντινοὺς μὲ τὴν
ἀτμόσφαιρα τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. Κρῖμα ποὺ δὲν τυπώθηκε ἡ ἐργα-
σία αὐτῆ. Θ' ἀποτελοῦσε σπουδαῖο βιόθημα στὴν κατανόηση τοῦ
Ππδ. "Ομως δημιούργησε μεγάλη κίνηση (ΣΒΚ 37 42), κι εἶχε βαθύ-
τερη ἀπήχηση στοὺς νέους, ποὺ ἔγινησε τὸ ἐνδιαφέρο τους γιὰ τὸν
Ππδ. 'Ο Παπαντωνίου οἰκοδόμησε τὴν ἐρμηνεία του στὴ λυρικὴ
ὑφὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. «'Ο Ππδ., τονίζει, εὐρίσκετο εἰς μίαν λυρι-
κὴν κατάστασιν. Δὲν ἡμιποροῦσε νὰ παρουσιασθῇ εἰς ἐπικὰ ἔργα.
Τὴν δημοτικὴν τὴν ἀπέφευγε ὅχι ἀπὸ δειλίαν, ἀλλὰ ἀπὸ παράδο-
σιν. 'Ήτο λυρικός. Καὶ τὰ λυρικὰ ἔργα δὲν ἀκινητοῦν, δὲν λαμβά-
νουν τελειότητα καθιερωμένην, ζοῦν εἰς τὴν ἀνάγνωσίν των... Τὰ
διηγήματά του εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιγραφαὶ ψυχικῶν μό-
νον καταστάσεων. Πολλὰ εἶναι χωρὶς ὑπόθεσιν καὶ πολλὰ χωρὶς
τέλος». Θεωρεῖ ὡς ἀπώτερη πηγὴ ἐμπνεύσεων τοῦ Ππδ. τὴ φρίκη
τῆς ζωῆς. Εἶναι κάτι καθολικώτερο.

'Η ἀφύπνιση τοῦ 1919. 'Ο ἔρανος γιὰ τὶς ἀδερφές τοῦ Ππδ.
κι ἡ χρονογραφικὴ κίνηση, ποὺ τὸν πλαισίωσε τιμητικὰ ἀπ' ὅλες
τὶς μεριές καὶ τὶς ἡλικίες, δείχνει τὴν ἀμείωτη ἐπιβολὴ τοῦ συγγρα-
φέα, σὲ μιὰν ἐποχὴ ταραγμένη κι ἀπαράσκευη ψυχικά. Οἱ νέοι ἀγ-
καλιάζουν μὲ σεβασμὸ καὶ θαυμασμὸ τὸ ἔργο του. 'Αναζητοῦν
τὴν παράδοσή του. Γράφουν γιὰ τὸ σπίτι του, τὶς ἀδερφές του, τὸ
χορταριασμένο μνῆμα του. 'Εκτὸς ἀπ' τὸ Φαλτάϊτς, ποὺ ἔγραψε πρῶ-
τος γιὰ τὸ σπίτι τοῦ Ππδ. (ΒΚ 113), χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση
πολλῶν νέων μπροστά στὴ μνῆμη τοῦ Ππδ. 'Ο Θείελπις Λευκίας,
ἔνας δημιουργικὸς νέος τῆς νεολεσβιακῆς λογοτεχνικῆς διμάδας,
περαστικὸς ἀπ' τὸ νησὶ ἀναζητᾶ εὐλαβικὰ τὸν τάφο τοῦ Ππδ. καὶ
γράφει τὶς ἐντυπώσεις στοὺς φίλους του (ΣΒΒ 433). «Ἐίμαι, γράφει,
στὴ Σκίαθο. 'Αμιλητος θὰ πάγω νὰ προσκυνήσω τὸ μνῆμα τοῦ
Ππδ. Μὴ μοῦ πήτε τίποτα. Προσκυνάτε μαζί μου...» καὶ συνοδεύει
τὸ γράμμα του μὲ στίχους συγκινητικούς, ἀφιερωμένους «στ' ἀ-
γνώριστο μνῆμα τοῦ Ππδ.».

Δέντρο νὰ βγάλει δὲ λάκκος σου, ν' ἀνθίσει, νὰ κλαδίσει,
νὰ ρίξει φούντα καὶ κλωνί, νὰ κάνει πρασινάδα,
νάρτει τ' ἀηδόνι τὸ πουλί νὰ γλυκοκελαδήσει...

Πῶς μετριούνται παρόμοια φανερώματα καὶ τότε καὶ ἀργότερα καὶ πρωτύτερα καὶ πάντα; «Γιὰ μᾶς τὰ παιδιά τότε ἀπομνημονεύει δὲ Ἀγρας (ΣΒΚ 91) τ' ὄνομά του εἶχε βυθισθῆ στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ θρύλου. Οἱ μεγαλείτεροί μας τὸ πρόφεραν δίνοντάς του τὴν μουσικὴ ἔκεινη τῆς ἀποστάσεως καὶ τῆς λατρείας. Ἡταν... κάτι ἄλλο — ἔνα ὅργανικὸν δῦλο χρωματισμένο μὲ τὸ μυστηριώδη ἥχο, ποὺ ἔνα δύνομα παίρνει, δτὰν περνᾷ ἀπ' τὴν πραγματικότητα καὶ γίνεται παράδοση...». Τόση ἥταν ἡ αἰγλὴ του!..

Τὸ τιμητικὸν τῶν νέων. Συγκινητικῷ τεροῦ δύμως εἶναι τὸ τευχὸς τῆς Ἑλλ. Ἐπιθεώρησης (1920), τὸ ἀφιερωμένο, μὲ τὴν ἀσήμαντη ἀφορμὴ τοῦ ἑράνου γιὰ τὶς φτωχές ἀδερφές του, στὴ μνήμη τοῦ Ππδ. καὶ γεμάτο ἀπὸ ἄρθρα καὶ μελέτες νέων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ διτὶ ἐδῶ ἀρχίζουν νὰ φαίνουνται οἱ πρῶτες εἰδικές ἐργασίες γιὰ τὸν Ππδ., σημαδί βαθύτερου κατατοπισμοῦ. Ἔτσι δ. Γ. Θ. Σταυρόπουλος, γράφει γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ Ππδ. Τὸν θεωρεῖ «πρωτοπόρον τῆς ἐλληνικῆς ἀναγέννησης», «δὲ δρόμος ποὺ θὰ μᾶς φέρει—τοὺς νέους — στὴν πραγματοποίησή της». Ὁ Στεφ. Δάφνης μιλᾶ γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ππδ. Ἀναλύοντας πολλὰ διηγήματα, διαπιστώνει, πῶς «τὸ εὔθυμο πνεῦμα εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς τέχνης τοῦ Ππδ., σύμφωνα μὲ τὴν κλασσικὴν ἀπλότητα, ποὺ διαφεντεύει δῦλο του τὸ ἔργο». Ὁ Κ. Φαλτάϊτς ἀπομνημονεύει τὶς τελευταίες στιγμὲς τοῦ Ππδ. Εἶναι ἀπ' τοὺς πρῶτους καὶ καλλίτερους ἐρευνητές τοῦ Ππδ. ὁ Φαλτάϊτς. Ὁ Ἀγγελος Δόξας ἔξετάζει τὰ τραγούδια του. Ἡταν, τονίζει, ποιητῆς μὲ εἰδωλολατρικὴ μυστικοπάθεια, γράφοντας ἀπὸ καθαρὰ ἐσωτερικὴ διάθεση... Βιβλικὸς δραματιστής τῶν κυμάτων». Ὁ Τέλλος Ἀγρας προσπαθεῖ νὰ χαρακτηρίσει τὴν τέχνη του—μὰ εἶναι ἀκόμα πολὺ ἀνώριμος στὴ σκέψη. Θεωρεῖ τὸν Ππδ. «νατουραλιστὴ μὲ ὑφος ὑποδειγματικό, ἀποτέλεσμα μακρᾶς καὶ καταλλήλου πειθαρχίας, κάτι ἀνάλογον μ' ἔκεινο τοῦ Ροΐδη... Λησμονεῖ πολλὲς φορές τὸν ἄνθρωπο περιγράφοντας τὴν φύση. Οἱ τύποι του εἶναι μετρημένοι, οἱ μάσκες τους ἀλλάζουν. Ἀβρός, ἐκλεκτικὸς καὶ λεπταίσθητος μετουσιώνει καὶ ἔξαγνίζει τὴν ἀκατέργαστη κι ἀκάθαρτη ἀλήθεια. Λεπτὸ ἀπολλώνιο πνεῦμα ἀδελφώνεται μὲ τὴ χριστιανικὴ του ἐνατένιση τοῦ κόσμου καὶ πνέει ἀπάνω ἀπ' τὴν ἔκφραση. Ζητεῖ νὰ ξεφύγει τὴν κακὴ καὶ γεμάτη ἀσχημιά, κακία κι ἀντιφάσεις πραγματικότητα, δὲν θέλει τὸ ψέμμα, ἀλλὰ θέλει ἔναν ἄλλο κόσμο περισσότερο ποιητικὸν ἔκει ὅλα ἔχουν ύποθερμία· καὶ ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῆσος καὶ ὁ πόνος καὶ ἡ μανία...». Ἡ τελευταία παρατήρηση τοῦ Ἀγρα πρέπει νὰ ύποσημειωθῇ. Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ δὲν ἔχει νὰ δείξει καμμιά φιλολογία. Ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Πράτσικα καταλαβαίνουμε τὴ μυστικὴ ἀνταπόκριση, ποὺ εὑρίσκει στὶς ψυχές τῶν νέων ἡ τέχνη τοῦ

Ππδ. Και είναι χαρακτηριστικό, πώς οί νέοι αύτοί δὲν μιλάν καθόλου γιὰ τὴ γλῶσσα. "Αρχισαν νά προχωροῦν ἀσφαλέστερα καὶ νὰ βρίσκουν ψυχικὸ περιεχόμενο καὶ αἰσθητικὴ δικαίωση ὅχι μόνο στὸ βάθος, μὰ καὶ στὴν ἔξωτερη μορφὴ τοῦ ἔργου του. Ἐκεῖ ποὺ οἱ παλαιότεροι ἔβλεπαν κουρέλια καὶ γλωσσικὰ ἔδανα, οἱ νέοι γοητεύουνται κι ἀπ' τὴ γλῶσσα κι ἀπ' τὸ ἐπίθετο κι ἀπ' τὸ ὑφος κι ἀπ' τὶς ἔκφορες τοῦ Ππδ. 'Ο ψυχαρικὸς δημοτικισμὸς δὲν είναι τοῦ συρμοῦ. Οἱ νέοι μὲ κάποιο αἰσθημα ἀντίδρασης καὶ κόρου ἀναζητοῦν στὴν καλλιτεχνικὴ τους ἔκφραση τὴν ποικιλία καὶ τὴν ἔρασμιότητα ἀχρησιμοποίητων τύπων καὶ λέξεων τῆς γραφτῆς παράδοσης. Στὴ στροφὴ αὐτὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ππδ. είναι ἀπαραγγώριστη. 'Ο νέος ποιητικὸς λόγος ἔσπασε τὴ γλωσσικὴ αύστηρότητα. Μέσον τοῦ Ππδ. δικαιώνει κι ὁ Καβάφης. Είναι χαρακτηριστικὸ δὲτι στὰ 1924, ποὺ ἔκθειάζεται ὁ Καβάφης ἀπ' τοὺς νέους, ὁ Ν. Λαπαθιώτης, ποιητής, θαυμαστής καὶ μελετητής τοῦ Ππδ. (BK 442, 445) δείχνοντας τὴν ἀδυναμία του πρὸς τὸ ὑφος τοῦ Ππδ. δοκιμάζει νά τὸ μιμηθῆ σ' ἔνα διήγημά του (BK 442).

D. Hesselīng. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀνήκουν κι οἱ γραμματολογικὲς ἐπισκοπήσεις τοῦ Hesselīng καὶ τοῦ Καμπάνη. 'Ο Hesselīng δὲν δίνει τὴν πρεπούμενη θέση στὸν Ππδ. Τὸν βάζει ὑστερα ἀπ' τὸ Βλαχογιάννη, ὑστερα ἀπ' τὸν Ἐφταλιώτη, τὸν μπερδεύει μὲ τοὺς Παπαγιάννηδες καὶ τὸ Νιρβάνα. Τοῦ ξεφεύγει ἡ ιστορικὴ τοποθέτηση, ποὺ σὲ κάθε γραμματολογία είναι τὸ πρώτιστο. Σταματᾶ δμως περισσότερο στὸν Ππδ. 'Ο Hesselīng τονίζει τὴν πρωτοτυπία τοῦ Ππδ., ποὺ ἔμεινε ξένος ἀπὸ κάθε ἐπίδραση. 'Η γλῶσσα καὶ τὸ ὑφος του θυμίζουν τὰ συναξάρια καὶ τὰ κανονίζει κάθε τόσο ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα καὶ τὶς ἐμπνεύσεις τῆς στιγμῆς. Οἱ ἄνθρωποι του είναι ἀπλοῖ καὶ παρ' ὅλο ποὺ δὲν παίζουν πολλές φορὲς κανένα ρόλο μέσα στὴ διήγηση, μᾶς κινοῦν τὸ ἐνδιαφέρο. 'Αρχίζει τὸ διήγημά του ὅχι μόνο μὲ περιγραφές ἀλλὰ καὶ μὲ πρόσωπα, ποὺ δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ιστορία. Καὶ δὲν τελιώνει ποτὲ δραματικά. 'Η μακρολογία του δίνει τὸν τόνο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀλήθειας. 'Η ἀνεξάντλητη ποικιλία χαρακτήρων καὶ τύπων θυμίζει λίγο τὸ Σαΐκσπηρ. Κατὰ τὸν Hesselīng δ Ππδ. είχε χαρίσματα μυθιστοριογράφου—είναι ἀναλυτικός, παρεκβατικός, πλατυαστικός. Δὲν ἔγραψε δμως μυθιστορήματα, γιατὶ ἦταν ἔχθρὸς τῆς γενικότητας. Νομίζω πώς ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει δ Καμπάνης σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα είναι πειστικώτερη (πρβλ. σελ. 227). 'Απ' τὰ διηγήματά του δ Hesselīng ἀναλύει καὶ ξεχωρίζει τὴ Φόνισσα καὶ τὴ Νοσταλγία.

Τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ τὴν δ. νομάσαμε περίοδο κατατοπισμοῦ είναι δ ὀρθολογισμὸς κι δ θετικισμὸς. Οἱ κριτικοὶ δὲν ἀεροβατοῦν ὅπως στὴν προηγουμένη περίοδο, δὲν χάνουνται σὲ κούφιους λυρισμούς καὶ σὲ ἀοριστίες, δὲν πάσχουν ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ἀνεδαφικοῦ θαυμασμοῦ, μὰ είναι μετρημένοι, λογικοί, διστακτικοί, ἔτοι σὰν τὸ Ξενόπουλο ποὺ ἔγκαινασε τὴν περίοδο αὐτὴ μὲ τὴν πολυσήμαντη κριτική του. Οἱ κριτικοὶ μελετοῦν, συγκρίνουν, ἀναλύουν, χαρακτηρίζουν. "Έχουν

στή διάθεσή τους τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. 'Αντὶ νὰ τὸν θαυμάζουν στὰ χαμένα, τὸν μελετοῦν. Κι ἀπ' τὴ μελέτη αὐτὴ ἐλάχιστα μειώθηκε ὁ Ππδ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ κριτικοὶ βγαίνουν μὲ πολλοὺς δισταγμούς κι ἐπιφυλάξεις ἀπ' τὸ πλησίασμά του, μ' αὐτὸ φυσικά δὲν ἔζημωσε τὴ θέση τοῦ Ππδ., ἀπεναντίας τὴν ἔκανε πιὸ κατανοητὴ καὶ πιὸ γόνιμη. Βέβαια ἡ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία τοῦ Ππδ. δὲν κέρδισε πολλὰ πράματα οὔτε σὲ βάθος οὔτε σὲ ἔκταση. Οἱ νέοι δῆμοις βρίσκουν, ὅπως εἴδαμε, ψυχικὴ ἀνταπόκριση στὸ ἔργο του καὶ τοῦ δίνουν εὐρύτερες ἀπαιτήσεις. "Οπως τὸ γλωσσικό, ἔτσι καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα ἔχει τὴ σχετικὴν ἐπίδρασή του στὴν κριτικὴ τοῦ Ππδ. 'Η κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου δύσκινη κι ἀν πάσκισε γὰ μείνει στὸ καθαρὰ αἰσθητικὸ πλαίσιο, κήρυξε ξεπερασμένο τὸν Ππδ. 'Η κριτικὴ τοῦ Παπαντωνίου τὸν ξανάφερε στὴν καλλιτεχνικὴ του θέση. Οἱ νέοι δῆμοις τὸν θεωροῦν πρωτοπόρο τῆς ἑθνικῆς ἀναγέννησης, πρόδρομο τῆς νέας ζωῆς. Καὶ δὲ ψωμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ὀνειδάρτητος ἀπ' τίς κοινωνικὲς κι ίδεολογικὲς κατευθύνσεις καὶ καταστάσεις τῆς ἐποχῆς.

Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ (1925-1940)

"Οπως δὲ ἔρανος ἔτσι καὶ τ' ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς του ποὺ ἔχουν τὴν ἔννοια κάποιας συμβολικῆς ἀναβίωσης, ξανάφεραν στὴν ἐπικαιρότητα τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τοῦ Ππδ." Εχουμε πάλι πολλὰ δημοσιεύματα ἐπικαιρότητας. Μὰ ἡ θέση τοῦ Ππδ. εἶναι τώρα πιὰ πολὺ διαφορετική. 'Η σπουδὴ του παίρνει θετικῶτερες κατευθύνσεις. Συντελεῖται νέα ἔκδοση τῶν 'Απάντων του. Δημοσιεύονται ἄγνωστα ἔργα του. Συγκεντρώνονται πληροφορίες. Γίνεται μιὰ προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης.

Τὸ πανηγυρικὸ τῆς πολιτείας. "Υστερα ἀπ' τὸν **Κ.** 'Αθάνατο ποὺ κήρυξε ὅτι «μετὰ τὸν Σολωμὸν μόνον δ Ππδ. ύπάρχει σοβαρῶς εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα», καὶ μαζὶ μὲ τὸν **Φάνη Μιχαλόπουλο** (ΒΚ 444, 440), ποὺ ζήτησε νὰ μελετήσει ἀναλυτικῶτερα τὸν Ππδ., καθὼς θὰ διοῦμε σὲ λίγο, πολλοὶ πολλὰ ἔγραψαν γύρω στὴ ζωὴ του—ἀναμνήσεις, πληροφορίες κλπ. (Μαλακάσης, Νιρβάνας, Βέης, Κόκκινος, 'Αστέρης, δ Βλαχογιάννης κλπ.), ἀλλὰ συγκεντρωτικὸ κριτικῆς ὅλης ήταν τὸ διπλὸ πανηγυρικὸ τεῦχος τῆς Πολιτείας, ὅπου ξεχωρίζουν μερικὲς νεώτερες προσπάθειες. "Ετσι δ **Δημ. Γρ.** **Καμπούρογλου** θεωρεῖ τὸν Ππδ. καθὼς καὶ τὸν παληὸ συνοδοιπόρο του Π. Γιαννόπουλο, ὃς σύμβολο· «ὅ μὲν ἐκπροσωπεῖ τὸ αὐταρκες τῆς ἐγχωρίου αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως, δὲ τὸ ἀμείωτον τῆς ἑθνικῆς φυλετικῆς ύποστάσεως». 'Ο **Ζαχ. Παπαντωνίου** πιστεύει πώς δ Ππδ. «δὲν εἶναι πανελλήνιος, μᾶλλον θὰ μείνῃ δ διηγηματογράφος τῶν διλγῶν. Μὲ δὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθαρεύουσαν, τὴν δποιαν ἔφερεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον τῆς μουσικότητος καὶ τὰ τόσα στοιχεῖα ποὺ εἶχε γιὰ νὰ εἶναι δημοτικὸς (συντηρητικότης, εὐλάβεια κλπ.), ἡ λοξὴ γραμμὴ τοῦ διηγήματός του, ἡ ἔχθρότης του πρὸς τὸ περίγραμμα καὶ ἡ ἐντελῶς προσωπικὴ του τέχνη, θὰ τὸν κρατοῦν πάντοτε σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ πολὺ κοινόν. Δύσκολα τὸ κοινόν θὰ καταλάβει ἐκεῖνο, ποὺ ήταν ἡ

μεγάλη του πρωτοτυπία και ή εύγένεια στούς άνθρώπους του. Οι άνθρωποι αύτοί, τούς δποίους μὲ περιφρόνησιν ἀπέρριπταν οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς, ἥρθαν στὸν ἑλληνικὸν κόσμον μὲ τὸν Ππδ. Κανένας δὲν τοὺς ἔβλεπε πρὸ τοῦ Ππδ.—κανένας δὲν βλέπει τὰ πράγματα προτοῦ ἡ τέχνη τὰ δῶσῃ...». Ό *Χαρ. Παπαντωνίου* δινει γενικώτερους προσωπογραφικοὺς χαρακτηρισμούς. Τονίζει τὶς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις—τὸν χριστιανὸν καὶ τὸν καλλιτέχνην, ποὺ τὸν ἔκαναν «ἔρματο ψυχοβόρου πάθους». Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ *Φ. Πολίτη*, ποὺ θέτει ὡς γενετικὴ ἀρχὴ τῆς ψυχικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς του σύστασης τὴν *νοσταλγία*. Στὴ Γυφτοπούλα «ἄγωνίζεται ἀγῶνα σκληρὸν πρὸς τὸν ἔδιον ἔαυτόν του». Καὶ στὸ τέλος νικᾶ. «Νέοι δρίζοντες ἀνοίγονται εἰς τὰ δόλοκάθαρα μάτια του. Ἡ ἥρεμη ζωὴ εἰρηνικοῦ χωριοῦ... λαμπυρίζει μπροστὰ στὰ μάτια τῆς ψυχῆς του... Ό Ππδ. λυτρώνεται δταν κατανοῇ, δτι ἡ πραγματικότης δύναται νὰ ύψωθῇ εἰς ἀξίαν συμβόλου... Καὶ ἀρχίζει τὴν σειρὰν τῶν ἡθογραφικῶν διηγημάτων του...».

«...’Ηθογραφίες; Πλάνη! Εἶναι διηγήσεις μελωδίκαι, ποὺ ίστορούν γιὰ μιὰ ζωὴ, ποὺ ὑπάρχει καὶ δύμας μένει ἀσύλληπτη... Προσπαθεῖ νὰ ζήσῃ μέσα εἰς τὰ ἔργα του τὸ δνειρὸν κόσμου ἀγαθοῦ... »Αν ἡ νοσταλγία του δὲν ἀπέβλεπε ρητῶς πρὸς τὸν ὀρισμένην ζωὴν δωρισμένου νησιοῦ, δὲν ἡ νοσταλγία του ἦτο δυνατὸν νὰ μετατραπῇ εἰς πόθον, πόθον δράματος θεϊκοῦ, ὃ δποίος ν' ἀγκαλιάσῃ μὲ δύναμιν καὶ τὰ τωρινά, δπως καὶ τὰ περασμένα, καὶ τοὺς ἔγγυς τόπους, δπως καὶ τ' ἀπόμακρα νησιά, τότε ὁ Ππδ. Θά μᾶς ἔδιδε μὲ τὸ ἔργον του δεῖγμα καὶ σύμβολον ποιήσεως ύψηλῆς. ’Αλλ’ ἡ ὅμη πραγματικότης τῆς καθημερινῆς ζωῆς τὸν νικᾶ. ’Η ποιητικὴ του δύναμις εἶναι ἀπέναντι τῆς ἀνίσχυρος. Οι τύποι τῶν ἀθηναϊκῶν διηγημάτων του εἶναι τόσον ξένοι πρὸς τὰ πρόσωπα τοῦ πράσινου νησιοῦ. Τοὺς ἀντικρύζει μὲ βλέμμα σκώπητον καὶ εἰρωνος, χωρίς συγκατάθασιν, κάποτε ὡς σατυρικός, παρὰ ὡς διηγηματογράφος... ’Αλλ’ εἶναι ἀνόμοιος διότι εἶναι νοσταλγός. Νοσταλγὸς ἀκόμη καὶ εἰς τὸ θρησκευτικὸν του ἀσθηματα». ’Η θρησκευτικότης του εἶναι ἔξωτερη. «Εἶναι ὁ πιστὸς τῶν ἔξωτερικῶν συμβόλων τῆς λατρείας. ’Η νοσταλγία ἡ Ισχυρὰ θύλανει καὶ τὴν σκέψιν του...». Πειράζεται ἀπ' τὴ ξενομανία καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τέρπεται ἀπ' τὶς παγανιστικὲς δοξασίες τῶν χωρικῶν. «’Ελλην γνήσιος καὶ συγγραφεὺς Ισχυρὸς ἔχδρισε σελίδας ἔξόχου ἀγνότητος καὶ ήθικῆς ρώμης...». Ό Πολίτης ἀργότερα συνέθεσε τὸν Ππδ. μὲ τὸ Σολωμό. Μόνο ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Σολωμός μᾶς ἔδωσαν ἔργα μὲ συνολικὴ σύλληψη ζωῆς, λυτρωμένα ἀπὸ τὸ τυχαῖο καὶ τὸ ἐπεισοδιακό. Ό Ππδ. παράδερνε στὴν ἀρχὴ δῶθε κεῖθε, μήν καταφέρνοντας νὰ ἔξοικονομήσει τὸ πηγαδὸν ταλέντο του. «Ωσπου ἡ πίκρα τῆς βάνωσης, τῆς ἄσκοπης, τῆς πνιγηρῆς ζωῆς μᾶς πρωτεύουσας διχώς χαρακτήρα, δπου ύποχρεώθηκε νὰ παλεύει σκληρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ του, ἔκαμε νὰ φουντώσει πανίσχυρη μέσα του ἡ νοσταλγία...». Απὸ τὸ «πάθος» βγῆκε «μάθος». Μέσα ἀπὸ τὸν πόνο ξεκαθαρίσεις ἡ τέχνη του... ’Η πραγματικότητα τῶν διηγημάτων τοῦ Σκιαθίτη ποιητῆ ὑπάρχει ἀπάνω ἀπ' δλα μὲ σ α το ω. Οι τύποι του εἶναι λουσμένοι σὲ χρυσὴν ἀτμόσφαιραν νοσταλγίας κι ἔτσι ἔχει στομώσει σ' αὐτοὺς ἡ τραχύτητα κι ἡ σκληράδα τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας. ’Ενας τόνος μουσικὸς ύψωνεται τώρα ἀπ' τὴ ψυχὴ τοῦ καθενός, τόνος ποὺ συμβάλλει στὴ σύνθεση μιᾶς ζωῆς ἀρμονίας. ’Η δημιουργικὴ νοσταλγία τοῦ Ππδ. συνέλαβε συνολικὰ ἔνα δραματικῆς ζωῆς, ποὺ μέσα του δικαιωμένες, φωτισμένες ἀπὸ τὴ χάρη τῆς τέχνης, κινοῦνται οἱ φυσιογνωμίες τῶν ἀγαπημένων του νησιωτῶν...».

Κωστῆς Μπαστιᾶς. Παράλληλα μὲ τὸν Πολίτη, ποὺ μὲ τὴν κριτικὴ του ἔμβριθεια καὶ ἐπιβολὴ δὲν ἔπαισε ποτὲ νὰ ξεχωρίζει καὶ νὰ ύψωνει τὴ μορφὴ τοῦ Ππδ. μέσα στὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, ὁ Κωστῆς Μπαστιᾶς στὰ 1928 ἀγωνιζόταν νὰ συνειδητοποιήσει στοὺς

νέους τὸ βαθύτερο νόημα τῆς δημιουργικῆς ἐπαγγελίας τοῦ Ππδ. "Ανοιξε διάπλατα τὶς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ του γιὰ νὰ συγκεντρώσει ύλικό βιογραφικό, καὶ ίστορικό, προωρισμένο νὰ βοηθήσει τὴ μελέτη καὶ τὴν κατανόηση τοῦ Ππδ. Μὲ σχόλια καὶ ἄρθρα, τὸ ἔνα ὅστερ' ἀπ' τ' ἄλλο, τὸ ἔνα ἐντονώτερο ἀπ' τ' ἄλλο, δ. Μπαστιᾶς τονίζει τὴ σημασία τοῦ Ππδ. καὶ ὡς ἀνθρώπου καὶ ὡς τεχνίτη. Τὸν χαρακτηρίζει μεγάλο συγγραφέα. Τὸν ύψωνει σὲ πνευματικὸ σύμβολο. Κάνει ἔκκληση σ' δλους τοὺς νέους νὰ ἔγκυψουν καὶ νὰ προσέξουν τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Θεωρεῖ τὸ ἔργο του σημαντικώτατο γιὰ τὴν πνευματική μας ζωὴ. 'Ο Ππδ. ὡς συγγραφεὺς ἀντιπροσωπεύει βαθύτατα μιὰ φυλὴ σὲ ὥρισμένη ἐποχή.... Εἶναι ἔνας δέκτης πολὺ εὐαίσθητος, πού ρουφᾶ ἀπ' δλους τοὺς πόρους του τὶς μύριες ἀρμονίες τῆς ζωῆς καὶ τὶς πειδὸς κρυφές καὶ τὶς πειδὸς ἀσήμαντες, γιὰ νὰ τοὺς δώσει σημασία καὶ νὰ τὶς δναδείξει μὲ τὴν τέχνη του. Καμμιὰ προσποίηση, καμμιὰ προσπάθεια, ἔχνος πνεύματος. 'Η ποίησή του εἶναι ἡ πιὸ ἀγνή....'. 'Ο Μπαστιᾶς στάθηκε δὲ κατ' ἔξοχὴν προπαγανδιστής τοῦ Ππδ. Τὸ κήρυγμά του γιὰ τὸ στενὸ πλησίασμα καὶ τὴν κατανόηση τοῦ Ππδ. εἶχε εύνοϊκὴ ἀπήχηση στοὺς πνευματικούς κύκλους. 'Η ἀνάγκη τῆς ἀναζήτησης τοῦ Ππδ. γίνεται συνειδητὴ ἀπ' δλους. Καὶ βλέπουμε νέους καὶ παλιούς, εἴτε στὰ «Ἐλληνικὰ Γράμματα» τοῦ Μπαστιᾶ, εἴτε σ' ἑφημερίδες καὶ περιοδικά, νὰ μαζεύουν ύλικό γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ππδ. (Φαλατάϊτς, Γρίβας, Βασιλείου, Γιαλούρης κλπ.), νὰ μελετοῦν καὶ νὰ σπουδάζουν τὸ ἔργο του. Καὶ ἡ κίνηση αὐτῇ δὲν σταματᾷ, μὰ δλο καὶ προκόφτει καὶ ξαπλώνεται καὶ πλουτίζεται, μᾶς χαρίζει πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔρμηνεα καὶ κατανόηση τοῦ Ππδ. Τὴς προσπάθειας αὐτῆς πολυτιμότατα ἀποκτήματα εἰναι τοῦ Βουτιερίδη οἱ βιοβιβλιογραφικές πληροφορίες (BK 494 καὶ 500). Οἱ ἔργασίες τοῦ Merliner, (βιογραφικά στοιχεῖα, ἀνέκδοτα γράμματα κλπ), καὶ τὰ βιβλιογραφικά κατατοπίσματα τοῦ Κατσίμπαλη. Οἱ προεργασίες αὐτές ἀνοίγουν νέους δρόμους γιὰ τὸ θετικῶτερο πλησίασμα τοῦ Ππδ. "Ετσι εύτυχήσαμε νὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας πλούσιο ύλικό καὶ βοηθήματα καὶ πηγές. 'Η μορφὴ τοῦ Σκιαθίτη βγῆκε ἀπ' τὸ θρύλο, τὴν ἀστριστία, καὶ συνεπῶς γλύτωσε καὶ ἀπὸ κάθε ἔρμηνευτικὴ παρεξήγηση. "Εγινε προσιτή, κατανοητή, πήρε κάποια συγκεκριμένη υπόσταση, ἔτοιμη νὰ χαρῇ τὴν ίστορική της δικαίωση.

"Η ἐπίμονη καὶ ἐντατικὴ ἀναζήτηση, πού χαρακτηρίζει τὴν περίοδο ἡταν φυσικό νὰ φέρει κάποιο σταμάτημα καὶ χαλάρωμα στὴ κριτικὴ κι ἔρμηνευτικὴ προσπάθεια γύρω στὸν Ππδ. Οἱ κριτικὲς ἔργασίες πού εἶδαν τὸ φῶς ἀπ' τὰ 1925 καὶ πέρα δὲν παρουσιάζουν σημαντικὴ προώθηση στὴν αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ τεχνίτη. 'Επαναλαμβάνουν παλαιότερες θέσεις, κάνουν προεκτάσεις ἢ ἀναθεωρήσεις σὲ ύπαρχουσες παρατηρήσεις, προχωροῦν σὲ συνολικῶτερα ἢ ίστορικῶτερα κοιτάγματα, μὰ ἔκτος ἀπὸ προσθήκες καὶ διασαφήσεις, σπάνια κατορθώνουν νὰ σταθοῦν μὲ πλατύτερη προοπτικὴ καὶ νὰ βροῦν τὶς κεντρικές καὶ γενετικές φλέβες ἔρμηνειας. Σταματοῦν στὰ παρακλάδια. Δὲν σκάφουν στὸ βάθος.

Ξύνουν μὲ τὰ νύχια τὴν ἐπιφάνεια καὶ συχνὰ χάνουνται σὲ διαπιστώσεις μόνο ἔξωτερικῶν σχέσεων καὶ δευτερογενῶν γνωρισμάτων τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. Τούς ξεφεύγει τὸ σύνολο.

Φάνης Μιχαλόπουλος. Σὲ μιὰ μελέτη του, ποὺ τὴν τιτλοφορεῖ «Ψυχομετρικὸ σημείωμα», δ. Φ. Μιχαλόπουλος συγκεντρώνει κι ἀνανεώνει καὶ συμπληρώνει προηγούμενες προσπάθειές του γύρω στὸν Ππδ. Ἐπειδὴ καὶ νεώτερη καὶ πρόσφατη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Μιχ. θὰ περιοριστῷ νὰ ὑπογραμμίσω μερικές ἀπόψεις του πρωτότυπες, ποὺ νομίζω πῶς προάγουν τὴν κατανόηση τοῦ Ππδ. Παρεκβατικά κι ἔτοι σὰν ἀπὸ διάσιθηση τῆς στιγμῆς, χωρὶς νὰ τὴν ἀναπτύσσει καὶ νὰ τὴν ὑψώνει σὲ παραγωγικὴ γραμμὴ ἔρμηνείσας, δ. Μιχ. πρῶτος εἶδε τὴν **παιδικότητα** στὴ μορφὴ τοῦ Ππδ. «Μέσα στὴ συγχώρεση εἶχε βρῆ τὴν αἰωνία νεότητα. Καὶ πραγματικὰ εἶχε μείνει παιδὶ μέχρι ποὺ πέθανε. Αἰσθάνθηκε τὴν πίστη, τὸν ἔρωτα, τὴν ἥδονὴν καὶ τὴ φτώχεια, μ' ἔνα λόγο ὅλη τὴν τραγωδία τῆς ζωῆς, σὰν ἔνα μεγάλο παιδὶ, ποὺ παίρνει μέρος στὴ δυστυχία ἡ στὴ χαρὰ τοῦ σπιτιού του, χωρὶς νὰ ξέρει γιατί...». Μόνο ἡ Λάμαρη ἀπ' τὰ 1911 εἶχε δῆ στὴ ζωὴ τοῦ Ππδ. «τὸ χαμογέλιο δλόσιγνου παιδιού». Σὰ νὰ ἔρμηνεύει πλατύτερα τὴ γνώμη τοῦ Νιρβάνα δ. Μιχ. ἐπιμένει στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς θρησκευτικότητας τοῦ Ππδ. «Ο χριστιανισμός του εἶναι χριστιανισμός ἑλληνικός [εἰδωλολατρικός] κι δ ἑλληνισμός του ἑλληνισμός χριστιανιζῶν». Ἐπίσης ἐπιμένει στὴν ἔθνικὴ οὐσία τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. «Ἐπίσης συνδέει τὸν Ππδ. μὲ τὸ περιβάλλον τὸ φυσικό, ποὺ τοῦ «πρόσφερε τὸν εἰδωλολατρισμὸ τοῦ αἰσθήματος... τὸν ἀπάλλαξε ἀπ' τὴ νεφελώδη μεταφυσικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ... Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ μείνει τὸ τελειότερο ὑπόδειγμα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἔθνικοῦ χαρακτήρα ἀπέναντι τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Ο Ππδ. δὲν ἔλησμόνησε ποτὲ τὸν ἔθνισμό του... μᾶς παρουσίασε τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση στὸν ἀτομικῶτερο χαρακτήρα της... Παντοῦ βασιλεύει μιὰ βλάστηση, μιὰ ἀνθηρότητα, μιὰ εὐγένεια καθαρός ἑλληνική, μὲ τὴ φυσιολατρεία του, τὸν πανθεϊσμό, τὴν αἰσθηση τῆς ἑλληνικῆς διαύγειας κλπ. Κατὰ τὸ Μιχ. ἡ ἀφοσίωση τοῦ Ππδ. στὸν κόσμο του, ἔξαυλῶνει, ἀγγελοποιεῖ τὰ πλάσματά του. «Σεβόταν ὑπερβολικὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν τέχνη του» αὐτὸ δύπριξε ἡ μεγαλείτερη πλάνη του κι ἡ ψηλότερη ἀρετή του». Καὶ δὲν κατώρθωσε μὲν νὰ προσδώσει στούς τύπους του μιὰ γενικῶτερη καὶ πλατύτερη ζωϊκὴ δράση, δύμας τούς παρουσίασε γυμνούς κι είλικρινεῖς...». Τὸ ἔργο τὸ θεωρεῖ «στενῶς ἡθογραφικό». Δὲν ἔχει καθολικῶτερη ψυχολογία. Δὲν συμβάλλει στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνύψωση τοῦ συνόλου. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀθανατὴ δημιουργικότητα κι ἀνησυχία τοῦ ἑλληνισμοῦ, δ κόσμος τοῦ Ππδ. εἶναι «παθητικός, σιωπηλός καὶ κάποτε πλήσσων...». Ο Ππδ. δὲν στάθηκε ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τῆς ἐποχῆς του, δούλεψε δύμας γιὰ τὴν ἀναγέννησή της. Ο Μιχαλόπουλος παρ' ὅλη τὴν ἀταξία τῆς σκέψης του, εἶναι ὁ ἐνημερώτερος καὶ συνολικώτερος ἀπ' τοὺς νέους μελετητές τοῦ Ππδ. κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. «Αν δὲν ἔρμηνεύει ἐσωτερικά, δύμας πιστοποιεῖ καὶ καθορίζει ἀπ'

έξω έστω, κι από μακρυά, μερικές άκοιταχτες ή άκαθόριστες πλευρές της ψυχολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Ππδ.

"Άγγελος Τερζάκης. Ιστορικά θέλησε νὰ τοποθετήσει τὸν Ππδ. ὡς μυθιστοριογράφο ὁ Τερζάκης καὶ παρατρέχοντας τὰ πρῶτα του μυθιστορήματα ἀναλύει κυρίως τὴν «Φόνισσα», κάνοντας ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις ψυχογραφικῆς καὶ αἰσθητικῆς μορφῆς. 'Ο Τερζάκης στὸ τέλος συμφωνεῖ μὲ τὴ γνώμη τοῦ Ξενόπουλου, πῶς ὁ Ππδ. δὲν εἶναι ὁ μεγαλείτερος πεζογράφος μας, μὰ ξνας ἀπ' τοὺς δυὸς τρεῖς μεγαλειτέρους μας. Διαπιστώνει ἐπίσης πῶς «μιὰ ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ αἰσθηματικοῦ καὶ συχνὰ ὑπερβολικοῦ» εἶχε ἀναπτυχθῇ γύρω στὸν Ππδ., παρ' ὅλες τὶς ἀτέλειες του.

Μιχ. Πετρίδης. Στὰ 1927 ὁ Πετρίδης (ΒΚ 464) ἔκανε ἔνα σύντομο καὶ χωρὶς ἀξιώσεις χαρακτηρισμὸ τοῦ Ππδ., ὅπου μὲ τὰ βιογραφικὰ καὶ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα προσπαθεῖ νὰ χαρακτηρίσει καὶ τὴν τέχνη του — πάντοτε ἔξωτερικά. 'Ο Πετρίδης ἔξαίρει τὴν ἡθογραφία ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ συνταιριάζει γλωσσικὰ τὸν Ππδ. μὲ τὸν Κάλβο καὶ τὸν Καβάφη. Γενικώτερος φαίνεται ὁ **Λευτέρης Άλεξιον** (ΒΚ 465), ποὺ τὴν Ἰδια χρονιὰ βλέπει στὴ δημιουργία τοῦ Ππδ. τὴν ἔκφραση τῆς ἔθνικῆς καθολικότητας καὶ τὸν κατατάσσει στὶς μεγάλες προσωπικότητες τοῦ τόπου μας.

'Ηλίας Βουτιερίδης. Μὲ τὴν ἀφορμὴ τοῦ μνημόσυνου τῆς εἰκοσαετηρίδας ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ Ππδ. μίλησε στὸν Παρνασσὸ δ 'Ηλ. **Βουτιερίδης** καὶ ἔξέτασε τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ Μωραϊτίδη. Καθὼς κι ὁ Ἰδιος ὁμολογεῖ προλογίζοντας, ἡ ἔργασία του αὐτὴ ἔγινε ξαφνικά, χωρὶς τὴν ἀπαίτουμενη προπαρασκευή, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἐκλαϊκεύσει καὶ νὰ ὑψώσει τὸ στοχασμό του πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους, γιὰ ν' ἀντικρύσει τὴν ὁμορφιά του...». 'Ωστόσο δ 'Ηλ. Βουτιερίδης δίνει βιογραφικὰ στοιχεῖα, προσθέτει στὸ τέλος καὶ ἀνέκδοτα ποιήματα καὶ βιβλιογραφικά, τοποθετεῖ ιστορικά τὸν Ππδ., βρίσκει μερικές ἔξωτερικές ἀναλογίες μὲ τὸ ἔργα τοῦ Ντίκενς καὶ χτυπᾷ τὴ γνώμη τοῦ Κακλαμάνου (βλ. σελ. 287) πῶς ὁ Ππδ. μοιάζει μὲ τὸν Γκόρκι. Κυρίως δ Βουτ. χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται τὸν ἐσωτερικὸ ἀγῶνα τοῦ Ππδ. ἐπιμένει νὰ τὸν παραλληλίζει, ωρὶς κανένα λόγο, μὲ τὸ Μωραϊτίδη. «Πόσες καὶ πόσες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στοὺς δύο. Ποιὰ στενὴ συγγένεια ὅχι μονάχα αἵματος μὰ καὶ ψυχῆς...». Στὸ τέλος δ Βουτ. ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ἔξεταστῃ ὅπως πρέπει, νὰ ἀναλυθῇ καὶ νὰ κριθῇ τὸ ἔργο καὶ τῶν δύο. "Ενα ἔργο πλούσιο σὲ ποσότητα καὶ πλούσιο σὲ ἀξία. Καὶ μόνο στὸ τέλος ξεχωρίζει τὸν Ππδ. ἀπ' τὸ Μωραϊτίδη καὶ τὸν θεωρεῖ «έθνικό, τυπικό, μεγάλο διηγηματογράφο».

Σύντομος καὶ τρεχάτος κι ἔξωτερικὸς παρουσιάζεται δ Βουτιερίδης καὶ στὴ γραμματολογία του (ΣΒΚ 58). 'Εκτὸς ἀπ' τὴ θέση ποὺ δίνει στὸν Ππδ. ὄστερα ἀπ' τὸ Βιζυηνὸ καὶ μαζὶ μὲ τὸ Μητσόκη καὶ μερικοὺς κοινοὺς χαρακτηρισμούς γιὰ τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἡθογραφία τοῦ Ππδ. Τίποτε ἄλλο δὲν βρίσκουμε.

"Αριστος Καμπάνης. Μελετητής καὶ προπαγανδιστής μὲ πολλὰ δημοσιεύματά του γύρω στὸν Ππδ. ἀπὸ τὰ 1914 δ "Αριστος Καμπάνης συνώψισε τὴ γνώμη του τελικὰ στὴν τελευταία ἔκδοση τῆς

γραμματολογίας, δπου και ίστορικωτερη και κεντρικώτερη θέση στὸν Ππδ. ἔδωσε και συνολικώτερα τὸν χαρακτήρισε. 'Ο Καμπάνης παραδέχεται πολλές γνῶμες τοῦ Ξενόπουλου (πρβλ. σελ. 294). Τὸν βλέπει μέσα στὴ ζωὴ και μέσα στὸ περιβάλλον του. 'Αναλύει, συγκρίνει και συμπυκνώνει. «Τοὺς πίνακες τοῦ Ππδ. φωτίζει κάποτε ἐνα φῶς ὑπερούσιου ὑποκειμενισμοῦ. Λίγοι ἀπ' τοὺς δικούς μας ἔχουν τόσον ἴσχυρὴ τὴν αἰσθηση τοῦ τοπίου. 'Εξαίσιες εἶναι οἱ σκηνογραφίες δλων σχεδόν τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Ππδ. 'Εξαίρετες δσο κι ἀν εἶναι πλατυαστικὲς οἱ ρωμαντικὲς περιγραφές του...». «'Ολα τὰ μεταμορφώνει κάποιο «μαγικὸν ὑγρό», ή μυστικολυρικὴ διάθεσις τοῦ συγγραφέως... Μὰ καὶ στὸ χειρότερο διήγημα τοῦ Ππδ. ὑπάρχει κάτι, ποὺ θὰ προσέξεις: Τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Καὶ ὅχι σπανίως δ λυρισμός. 'Η ποιητικὴ οὐσία. Καὶ τὸ θρησκευτικὸ δέος... Τὸ βαθύτερο ἀισθημα τῶν ἀφηγήσεων του ἔξουδετερώνει συχνὰ δλα τὰ τεχνικὰ σφάλματα». 'Ο Καμπάνης βρίσκει στὴ Φόνισσα κάτι τὸ Σαικσπηρικό. Καὶ βρίσκει ἀκόμα «ἐνα βαθὺ συμβολισμὸ—ἔναν ὑπαίνιγμὸ γιὰ τὸ πεπρωμένο τοῦ πενιχροῦ ἀνθρώπινου λόγου, δταν γυρεύει νὰ νοήσει τὰ γύρω του αἰνίγματα...».

'Επίκαιρη φιλολογία. Οι γιορτές τῆς Σκιάθου τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1933 ἀποτελοῦν ἔνα σταθμὸ στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς άναζήτησης. 'Ο Ππδ. ἔγινε και πάλι ἐπίκαιρος. Μέσα στὴν ἀφθονη δημοσιογραφικὴ κι ἐγκωμιαστικὴ φιλολογία, ποὺ πλαισίωσε τὸ μνημόσυνο ἔκεινο, ἀκούστηκαν και πολλὲς ἐπιφυλάξεις. 'Ο Φάνης Μιχαλόπουλος, δ Τερζάκης, και πολλοὶ ἄλλοι νέοι ἔβλεπαν τὸν Ππδ. μὲ περιορισμούς. Σ' αὐτοὺς ἀποτείνεται δ Γρηγ. Ξενόπουλος μὲ ἔνα σύντομο ἀλλά περιεκτικὸ κι ἀποστομωτικὸ ἄρθρο του, ποὺ δπως ἀκριβῶς ή μελέτη του στὰ 1911, ἀποτελεῖ τὸν ἐπίλογο τῆς κριτικῆς ἔκεινης κίνησης (BK 529).

«...Εἶναι νὰ γελᾶ, τονίζει, κανεὶς μὲ μερικοὺς κριτικούς, ποὺ τὸ ἔλαττώματα [στὴ σύνθεση, στὸ ψφος, στὴ γλῶσσα] αὐτὰ, μαζὶ μὲ τὴν ἔλλειψη τάχα «κοινωνικοῦ περιεχομένου», τὸ θεωροῦν τόσο σπουδαῖα, ὥστε ν' ἀρνιοῦνται κάθε σχεδὸν ἀξία στὸν Ππδ. "Ἐνας ἀπλὸς ἡθογράφος σᾶς λένε, ἀμορφος, ἀκατασκεύαστος, ἀγλωσσος, μὲ στενὸν δρίζοντα, μὲ περιωρισμένες ίδεες, ξένος πρὸς τὴν πνευματικὴ κίνηση και τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας. "Ἄχι! αὐτὰ τὰ «μεγάλα προβλήματα! Πόσους κριτικοὺς ἔχουν πάρει στὸ λαιμὸ τους! Τὰ ζητοῦν πάντοι, κι δπου δὲν τὰ βρίσκουν, γράφουν σταυρό. Μονόπλευροι, ἀποκλειστικοὶ, δὲν μποροῦν νὰ ίδοιν τίποτα, οὔτε νὰ ἔννοήσουν τέχνη ἔξι ἀπ' αὐτά. "Εγσι και τὸν Ππδ. τὸν δνομάζουν περιφρονητικὸ ἀπλὸ ἡθογράφο, ἐνῶ εἶναι ἔνας μεγάλος ψυχογράφος και δημιουργός" βρίσκουν στενὸ τὸν δρίζοντά του, ἐνῶ τὸ ἔργο του, αὐτὸ τὸ σκιαθιτικο, εἶναι κόσμος δλόκηλος και φωνάζουν πῶς δὲν ὑπάρχουν «ἰδέες», ἔκει ποὺ δὲν ἔπειτε νὰ βλέπουν παρὰ τὴν ίδεα τῆς τέχνης, τὴν ἀλήθεια και τὴν δμορφιά. Γι' αὐτοὺς δ Ππδ. καταντᾶ ἔνας μέτριος διηγηματογράφος—«ἀφηγητῆς» μάλιστα—καλὸς τὸ πολύ·πολύ γιὰ τὴν ἐποχή του: ἐνῶ δ ἀληθινὸς συγγραφέας—αὐτὸ τὸ ξεχοῦν δλωσδιόλου—μπορεῖ βέβαια νὰ κρίνεται σχετικὰ μὲ τὴν ἐποχή του, εἶναι ὅμως καλὸς γιὰ κάθε ἐποχή...».

'Ο Ξενόπουλος τελιώνει τὸ ἄρθρο του μὲ τὴ διαπίστωση, πῶς δ Ππδ. εἶναι δημιουργικὸς συγγραφέας, ἀξεπέραστος ἀκόμα ἀπὸ τοὺς καταπινούς του.

Oct. Merlier. 'Αλλά, καθὼς εἴπαμε παραπάνω, τὸ θετικώτερο ἀπόκτημα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ή προσφορὰ τοῦ Merlier,

πού μὲ τ' ἄγνωστα βιογραφικά στοιχεῖα, πού ἔφερε στὸ φῶς, μᾶς γνώρισε τὸν ἀληθινὸν Ππδ. Στὸ Merlier χρωστᾶμε καὶ μιὰ μελέτη γαλλική, προωρισμένη νὰ γνωρίσει τὸν Ππδ. στοὺς ξένους. Ὁ Merlier κάνει ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Προσπαθεῖ νὰ τοποθετήσει τὸν Ππδ. Ιστορικά, ἀναζητᾷ τὶς ξένες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο του, ἔξετάζει ζητήματα γλώσσας καὶ τεχνικῆς. Ἰδιαίτερα ἐπιμένει στὴ συνόψιση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ππδ. καὶ στὸν καθορισμὸν τῆς στάσης του στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. "Ἐχοντας ὑπ'" ὅψη του τοὺς ξένους, προσπαθεῖ νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ νὰ τοποθετήσει τὸ ἔργο μέσα στὴν πηγὴ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Ππδ. ποὺ τὸ θεωρεῖ χρονικὸν τῆς Σκιάθου, ἔνα ποίημα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς σ' ὅλα τῆς τὰ φανερώματα, δημιούργημα ὅχι τῆς φαντασίας, μὰ γνήσιο ἀντικαθρέφτισμα τῆς πραγματικότητας. Πρωτοτυπία ἔχουν πολλὲς διαπιστώσεις τοῦ Merlier, ἀξιοσημείωτη δύμως εἶναι ἔκεινη ποὺ καθορίζει τὸν σκοπὸν τῆς τέχνης τοῦ Ππδ. Γι' αὐτὸν δισυγγραφέας δὲν εἶναι μόνο τεχνίτης, μὰ κι δάσκαλος, ποὺ δουλεύει γιὰ τὸν ἡθικὸν ύψωμὸν τῆς ἐποχῆς του. "Ἐτσι τὰ διηγήματα του μπορεῖ νὰ χωριστοῦν σὲ δυὸς κατηγορίες, στὰ καλλιτεχνικὰ καὶ στὰ διδακτικά. Ὁ Merlier δὲν προχωρεῖ στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. οὕτε τὸ τοποθετεῖ μέσα στὴ νεοελληνικὴ διηγηματογραφία. Περιορίζεται σὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση, στηριγμένη στὰ πραγματικά στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του.

Νεώτεροι κριτικοί. Πλατειά καὶ πολύπλευρη εἶναι μιὰ μελέτη τοῦ "Ἀγρα" μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «Πῶς βλέπουμε σήμερα τὸν Ππδ.» (ΣΒΚ 91). Κοντά σὲ μερικὲς ἀξιοπρόσεχτες παρατηρήσεις του γιὰ τὶς περιγραφές, τὴν φυσιολατρεία, τὴν θάλασσα, τὸ υφος, δ "Ἀγρας βλέπει τὸν Ππδ. πολὺ ἔξωτερικὰ κι ἀκαδημαϊκά. Καθορίζει ὀλλὰ δὲν ἐρμηνεύει. Πιστεύει μάλιστα πῶς δ Ππδ. «εἶναι σὰν τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια βιβλίο ἀνοιχτό. Δὲν χρειάζεται ἔξήγηση, μόνο συστηματοποίηση κι δύνομασία». Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τοῦ λείπει δ ἔξωτερικὸς προσανατολισμός, χάνεται σὲ δευτερεύουσες παρατηρήσεις, ποὺ οἱ περισσότερες εἶναι ἀστοχεῖς κι ἀδικοῦν νομίζω τὸν Ππδ. Πιστεύει λ. χ. πῶς δ Ππδ. βρήκε καὶ πήρε ἔτοιμη γλώσσα. Κι ἀκόμα πῶς ἡ γλώσσα του δὲν ἦταν «καρπὸς ἔξελίξεως ὀλλὰ περιστάσεως ἔργο. Ποιὸς ξέρει, ἃς μὴ λησμονοῦμε καὶ τὰ βιοτικά....». Ἐπίσης ύποστηρίζει δτὶ «οἱ ίδεες τοῦ Ππδ. δὲν ἔχουν πρωτοτυπία, δὲν ἔχουν γενναιότητα...». Τὶς εύρηκεν ἔτοιμες κι αὐτές. "Ἐτσι προδίνεται τὸ τιμιώτερο γνώρισμα τῆς ἡθικῆς συνείδησης τοῦ Ππδ. Πιστεύει ἀκόμα δ "Ἀγρας, πῶς δ ἐλληνισμὸς τοῦ Ππδ. εἶναι «χωρὶς ἐθνισμὸν» ἢ δ «ἐθνισμὸς του χωρὶς ἐλληνισμὸν». Βέβαια δ ἀληθινὸς ἐθνισμὸς πρέπει νᾶναι ἀρματωμένος μὲ καρυοφύλλια καὶ χαντζάρια. Ἐπίσης διαπιστώνει, δτὶ πολλὰ ἔργα τοῦ Ππδ. εἶναι «γραμμένα σχεδὸν πάντοτε, ἀπὸ βιοτικὴν ἀνάγκη, κάποτε μὲ τὸ θέμα παραγγελμένο ἀπὸ πρίν....» ἢ δτὶ «στὸ υφος καὶ στὴν τεχνικὴ καὶ στὴ σύνθεση καὶ στὸ περιεχόμενο ἔμεινε ἀνεξέλικτος, στατικός...». «Πρωτοπόρος δὲν στάθηκε δ Ππδ. Στάθηκε δύμως ἀντιπρόσωπος» τῆς ἐποχῆς του. Οι γνῶμες του γιὰ τὴν «μητριαρχία» στὴ Σκιάθο, δπου μ' ὅλα ταῦτα

ή γυναῖκα ύποτάσσεται κι ἔγκαρτερετί στὸ ροιζικό τῆς, γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ππδ. νὰ θανατώνει τὰ παιδιά καὶ τὶς κορασίδες τοῦ ἔργου του, γιὰ τὸ δὲ τὸ ἔργο του «δὲν ἀφήνει ἐπιδράσεις στοὺς μεταγενεστέρους του» ἔξαιτίας τῆς γλώσσας καὶ τοῦ περιεχομένου του, εἶναι συζητήσιμες πάντα.

Η ἡθικαφία. Στὸ 1937 ἀνακινήθηκε πάλι τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἥθιογραφίας. Οἱ νέοι μας πεζογράφοι στὴν προσπάθειά τους νὰ δημιουργήσουν ψυχόλογικὸ καὶ κοινωνικὸ μυθιστόρημα, δηλητηριασμένοι ἀπὸ ξένα πρότυπα καὶ συρμούς, εἶδαν στὸν Ππδ. τὸν ἐπιφανειακὸ καὶ περιωρισμένο ἀντιγραφέα τῆς στενῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς του. "Ανοιξαν συζητήσεις, κένωσαν ἀπ' τὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν ὅλη τὴν ὑποπτητὴ σοφία τους, χωρὶς νὰ θυμηθοῦν, πῶς τὸ ζήτημα εἶχε τεθῇ καὶ ἄλλοτε (1933) καὶ εἶχε τελιώσει μιὰς γιὰ πάντα. Κοντὰ στὸ Ξενόπουλο ποὺ εἶχε ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα (βλ. σελ. 310), τονίζοντας, πῶς ὅσο κι ἀν προσπάθησαν καὶ προσπαθοῦν νὰ συγχρονίσουν τὸ διήγημά τους οἱ νέοι, δὲν παρουσιάζεται ώστόσο καμμιὰ ούσιαστικὴ πρόσδοσης, παρὰ μόνο κακῆς ποιότητας καὶ ὑποπτητῆς προέλευσης φιλολογία. «Τότε μόνο θάλεγα, πῶς ἡ νεοελληνικὴ διηγηματογραφία προώδεψε ούσιαστικά, ἀν εἶχε γεννηθῆ ἔνας διηγηματογράφος πιὸ δημιουργὸς ἀπ' τὸν Ππδ. Ἄλλὰ ποιὸς εἶναι δὲν τὸν βλέπω...», κοντὰ στὸ Ξενόπουλο κι ὁ στοχαστικὸς νέος *Γιάδρος Κοτζιούλας*, θέτοντας γενικώτερα τὸ ζήτημα, προσπάθησε ν' ἀποδείξει πῶς ἡ καταφρονεμένη νεοελληνικὴ ἥθιογραφία εἶναι «ὅ πιὸ ὕριμος καρπὸς τῆς ἔθνικῆς λογοτεχνίας μας» καὶ εἰδικώτερα ὁ Ππδ. εἶναι «ὅ μόνος μας μεγάλος συγγραφέας, ποὺ βγῆκε ἀπ' τὸ λαό κι ἀφιερώθηκε σ' αὐτὸν» (ΣΒΚ 89), ἀντίθετα μὲ τοὺς σημερινοὺς νέους, ποὺ χάνουνται στὴ μίμηση ξενικῶν προτύπων. Παράλληλα μὲ τὴν ἥθιογραφία συζητήθηκαν κι οἱ γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Ππδ. ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς σχετικῆς μελέτης μου (ΣΒΒ 429). Ίδιαίτερα ὁ *"Ἀγγελος Τερζάνης* θέλησε νὰ διαφωτίσει μὲ νέες ἀπόψεις τὸ ζήτημα. 'Υποστήριξε πῶς μετάφραση τῶν ἔργων του δὲν πρέπει ν' ἀποτολμηθῇ γιὰ λόγους περισσότερο αἰσθητικούς. Τὴν καθαρεύουσα τὴν ἔγραφε ἀπὸ ταχύτητα ἀποχτημένη, ἀπὸ δηναγκαιότητα ψυχική, ποὺ δημιουργούσαν μέσα του ὕρισμένες θρησκευτικῆς μορφῆς συναρτήσεις... 'Ο Ππδ. ἔμενε πεισματερά προσκολημμένος στὸν ἑαυτό του. Πάσχιζε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ψυχῆς του, γιὰ τὴ σωτηρία τῆς, μὰ ὅχι γιὰ τὴν ἐκπλήρωση μιᾶς ἀποστολῆς, ἥθικὰ ἀφιλόκερδης. Δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο του σὰ συγγραφέα, ποὺ θὰ τὸν θεωροῦσε δίχως ἄλλο πρᾶμμα πολὺ κοσμικό, ἀνάμιξη ἀμαρτωλὴ στὸν Αἰῶνα... Φοβερὸς ἔγωκεντρισμὸς μοναστικῆς ψυχῆς». Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς τοῦ Τερζάκη δὲν ἀνταποκρίνουνται μὲ τὴν πραγματικότητα. Εἶναι αὐθαίρετα συμπεράσματα, σὰν ἐκεῖνα τοῦ *"Αγρα"*.

Κριτικὸ τῆς Θεσσαλονίκης. "Υστερ' ἀπ' τὸ *Γιάννη Ταχογιάννη*, ποὺ εἶναι ἔνας θερμὸς ζηλωτής καὶ προπαγανδιστής τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. κι ἔχει γράψει μερικὰ ἀρθρά κριτικά, διποὺς ἡ ἀνάλυση τῆς Νοσταλγοῦ (ΣΒΚ 54) κι ἡ ἔκδοση ἐνὸς σημαντικοῦ αὐτογρά-

φου τοῦ Ππδ. (ΕΒΒ 20), καὶ τὸ **Γ. Θέμελη**, ποὺ μίλησε διεξοδικώτερα γιὰ τὸ μυστικισμὸ στὸ ἔργο τοῦ Ππδ., ἀξιοσημείωτες εἶναι μερικὲς σκόρπιες ἐργασίες τοῦ **Π. Σπανδωνίδη** Στίς Μακεδ. Ἡμέρες δημοσίευσε ὀναλύσεις δυὸ διηγημάτων τοῦ Ππδ. (Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα καὶ Ἐλαφροήσκιωτοι). Ἐπίσης σ' ἄλλο ὄρθρο ἔξετάζει τοὺς λόγους, ποὺ ἔκαναν τὸν Ππδ. νὰ μὴ γίνει καθηγητής. Ἐκτὸς ἀπ' τὴ φτώχεια του, τὴν κλίση του πρὸς τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἀηδία του γιὰ τὰ χάλια τοῦ πανεπιστημίου, δὲ Σπανδ. πιστεύει πῶς δὲ Ππδ. δὲν ἔγινε καθηγητής ἀπὸ ἑσωτερικὴ ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, «ποὺ ἔσυνθετε μέσα του ἔνα κλίμα, πολὺ διάφορο ἀπὸ κεῖνο, ποὺ μποροῦσε νὰ τὸν ἀφήσει ν' ἀναπνεύσει ἄνετα κι ἐλεύθερα....». Μ' αὐτὸ καὶ μ' ὅσα ἄλλα παρατηρεῖ γιὰ τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Ππδ. μπροστά στὴν ἀρχαιότητα, τὸν Παρθενῶνα «τὴ μητρόπολη τῶν εἰδωλολατρῶν», παρερμηνεύεται δὲ βαθύτερος ἐλληνισμὸς τοῦ Ππδ. Ἐπίσης ἄστοχα καὶ παραπανίσια μοῦ φαίνονται καὶ ὅσα λέει γιὰ τὴ νοοτροπία τοῦ Ππδ. «διαφορετικὴ ἀπὸ δὲ τι χρειαζόταν νὰ γίνει κανεὶς φιλόλογος...», ἥ γιὰ τὴν ἰδέα ποὺ εἶχε γιὰ τὸ διδακτικὸ ἔργο ἥ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας «ποὺ τοῦ φαινόταν ἀδικη σκοτούμρα... ἄλλὰ καὶ τὸ χειρότερο ἄγονη». Τὸ ρόλο μποροῦν νὰ παίξουν αὐτοὶ οἱ λόγοι, μπροστά στοὺς ψυχολογικούς, μπροστά στοὺς πραγματικούς—τὴ βιοπάλη, τὸν ἀποκλεισμὸ του ἀπ' τὸ Φιντικλῆ, τὴν παραξενία τῆς μειονεξίας του; «Αν εἶχε ύπ' ὅψη του αὐτὰ τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα ἐνωρίτερα δ. κ. Σπανδ. δὲν «θᾶστηνε κανόνια γιὰ νὰ σκοτώσει μιὰ τοίχλα», δπως λέει δὲδιος καὶ πρὸ παντὸς δὲν θ' ἀδικοῦσε τὴ στάση τοῦ Ππδ. μπροστά στὴν ἐλληνική, τὴν εἰδωλολατρικὴ ἀρχαιότητα. Ο Ππδ. ἡταν φιλολογικὸ μυαλὸ καὶ στὰ πρῶτα του χρόνια ὑπῆρξε δεινὸς ἀρχαιοκλεῖστης καὶ προτίμησε τὴ φιλολογία.

Ἐπίσης πολὺ παρατραβηγμένη μοῦ φαίνεται ἥ ἐργασία τοῦ Σπανδωνίδη γιὰ τὴ μαγικὴ γνώση στὸν Ππδ. Πρῶτα-πρῶτα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει, ἀν δὲ κριτικὸς ἔξετάζει τὸν Ππδ. ὡς διανοούμενο, δπως λέει, ἥ ὡς ποιητή. Καὶ ἐπειδὴ πρέπει νὰ συμβαίνει τὸ δεύτερο, δμολογώ, πῶς ἡταν περιττὴ τόση σκοτούμρα, τὴ στιγμὴ ποὺ μέσα στὴ φύση τῆς τέχνης ὑπάρχουν οἱ μαγικοὶ δρόμοι τοῦ ὀνείρου, τοῦ ρεμβασμοῦ, τοῦ θαυμασμοῦ, τῆς ἔκστασης καὶ ὅσα ἄλλα ἀραδιάζει δὲ κριτικός μας. Πιστουσιάζεται τάχα δὲ Ππδ. ὡς νέος τύπος καλλιτέχνη ἥ μήπως μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀληθινὸς καλλιτέχνης, καὶ δημιουργικὸς φιλόσοφος ἀκόμα, μέσα στὴν ἄνυδρη περιοχὴ τοῦ Λόγου, δεμένος μὲ τὶς χειροπέδες τῆς στεγνῆς καὶ σχηματικῆς γνώσης; Καὶ πρέπει νὰ κατεβάσουμε δλους τοὺς αἰσθητικούς (Delacroix κλπ.), δπως κάνει δὲ Σπανδ. γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὸ θαῦμα στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία; Πρόκειται νὰ ἐρμηνεύσουμε ἔνα συγγραφέα ἥ νὰ ἀνατρέψουμε τὴν ὑπάρχουσα αἰσθητικὴ καὶ νὰ βάλουμε στὴ θέση της μιὰ δική μας. «Ομολογῶ πῶς καὶ στὸ ἔνα καὶ σ' ἄλλο τὰ θαλασσώνει ἀνέλπιστα δὲ Σπανδ. Καὶ ἥ μὲν αἰσθητικὴ σοφία του δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀς δοῦμε δῆμως τὶ καινούριο ἔφερε στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ππδ. μὲ τὰ νέα αἰσθητικὰ ματογιάλυα, ποὺ προμηθεύτηκε ἀπ' τὰ εύρω-

πασίκα περίπτερα. Διαπιστώνει πώς τά ἔργα του Ππδ. είναι ένας μαγικός καθρέφτης, πού μᾶς βοηθεῖ ν' ἀντικρύσουμε συνοπτικά, δυνατά και ούσιαστικά τή ζωή, δτι δ Ππδ. «κυβερνήθηκε ἀπό τή συνήθεια τοῦ δνείρου του. 'Ο Ππδ. ποτὲ ώς τό τέλος τῆς ζωῆς του, δὲν ἐπέστρεψε ἀπό τό Σκιαθίτικο δνείρο του, ἡταν πάντοτε δέκα ἔως εἴκοσι χρονῶ παιδί...». Μὲ τή διαπίστωση αὐτή, πού τήν πρωτόφεραν ἄλλοι κριτικοί (δνειρο είναι ή νοσταλγία τοῦ Πολίτη, τήν παιδικότητα πάλι, δσο ἀκαθόριστα, τήν εἰδε δ Φ. Μιχαλόπουλος), μπορεῖ νὰ συνοψιστῇ δλη ή μελέτη τοῦ Σπανδ. χωρίς νὰ ζημιωθῇ ἀπολύτως τίποτε. Μὰ κι αὐτήν τήν ἀναποδογύριζει δ ὕδιος μὲ δσα λέει ἀμέσως παρακάτω, χωρίζοντας τήν παιδικότητα ἀπ' τήν δνειροπόληση και ξεγυμνώνοντας και τή μιά και τήν ἄλλη ἀπ' τά «ῶν οὐκ ἄνευ» στοιχεῖα τους, τοῦ θαυμασμοῦ και τοῦ ἐνθουσιασμοῦ και τῆς ἀγάπης, «πού τὸν ἀνατρέπει» και κάνει τὸν ἀνθρωπο νὰ «ζαλίζεται ὅταν ζητήσει ἀπό ἄλλη πλευρά ν ἔξηγήσει αὐτή τήν ἀντινομία στὸ φυσικό τοῦ Ππδ. τή χριστιανικ ιτητα και τὸν παγανισμὸ του...», ἐνδ ἀλλοῦ βρίσκει, δτι δυδ είναι «οἱ ἥλιοι τοῦ μεσονυκτίου τῆς ψυχῆς του: δ "Ἐρως και ή Θρησκεία». 'Ατυχέστατα είναι δσα καταλογίζει δ Σπανδ. στὸν Ππδ. σχετικά μὲ τήν καλλιτεχνική του συνείδηση, πώς τάχα στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. «δὲν διαγράφεται ή πάλη πρὸς κάπιο πάθος γιὰ νὰ κερδηθῇ ἔνα ἀγαθὸ ἀνώτατο. 'Ο Ππδ. δὲν εικονίζει τή ψυχολογική και ἥθική ἀγωνία», δπου κοντά στήν ἀοριστία θρασομανᾶ κι ἀγνοια τοῦ ἔργου τοῦ Ππδ. 'Επίσης ἀστοχεις κι αύθαίρετες μοῦ φαίνουνται μερικές ἀδέσποτες κρίσεις, δπως ἑκείνη «ὅτι δ Ππδ. δὲν είναι ἀνθρωποποιός» ή «ὅτι δ Ππδ. δὲν ζητάει νὰ ἐπιβάλει τή συμπάθεια μας πρὸς τοὺς ταπεινούς και κατατρεγμένους, πού περιγράφει», ή δτι στὰ ίστορικά μυθιστορήματά του δὲν ἔκφραζει τὸν ἔσωτό του και τάγραψε ἀκολουθώντας τή μόδα, ή δτι δὲν παίρνει κριτική στάση ἀπέναντι στὸν ἐσωτερικό του κόσμο. Αύτά συσκοτίζουν τήν ἔρμηνεία, μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπ' τό συγγραφέα, πού ή κριτική του πρέπει νὰ βγαίνει φυσικά κι ἀβίαστα—ν' ἀναδύεται—μέσο' ἀπ' τό ἔργο του και νὰ οίκοδομεῖται μὲ τά ίδια τά ύλικά του, κι δχι νὰ γίνεται ἀντικείμενο αἰσθητικῶν ἐφαρμογῶν, κάθε προέλευσης και κάθε ποιότητας.

'Ιω. Μ. Παναγιωτόπουλος. Δὲν ἀσχολήθηκε εἰδικά μέχρι τώρα δ 'Ιω. Παναγιωτόπουλος γιὰ τὸν Ππδ. μὰ στή Γραμματολογία του (ΣΒΚ 64), παρ' δλο πού τοποθετεῖ τὸν Ππδ. κοντά στὸ Μωραΐτιδη, δηλ. ἔξωτερικά, βρίσκει στὸν Ππδ. κοντά στήν ἀγνότητα και «παιδική ἀφέλεια», τὸ πάθος τῆς νοσταλγίας, χαρακτηρίζει δὲ τή θρησκευτικότητά του «ἀπέριττον και χωρὶς ἀνησυχίαν εὐλάβειαν». 'Ιδιοίτερα τοῦ δόθηκε ἀφορμὴ (ΣΒΒ 451), νὰ χαρακτηρίσει τά γιορταστικά διηγήματα τοῦ Ππδ., δπου βρίσκει πλουσιώτατο ἡθογραφικό χρώμα, ἔκφραση μιᾶς ζωντανῆς θρησκευτικότητας και πάν' ἀπ' δλα λυρική διάθεση. 'Επίσης δ **Κ. Θ. Δημαράς** (ΣΒΒ 450) βλέπει στή γένεση τῶν πασχαλινῶν διηγημάτων τοῦ Ππδ. «τή διπλῆ σφραγίδα τῆς ἐπιταγῆς και τῆς ἀξίας... μέσα ἀπ' τή ψυχή του, δπου

εἶχε κλείσει ἀκέρια τὴν Ἑλληνική παράδοση (ό Ππδ.) πονεῖ γιὰ νὰ κάνει τὸ ἔργο, ποὺ θὰ τὸν ἀναδείξει. Μὰ ἀν’ ἀπ’ τὰ διηγήματα ἐξωρίζουν πολλά, κατ’ ἀναλογίαν Πασχαλινά, εἰναι γιατὶ τὸ θέμα, πιὸ τυπικὰ ἐλληνικὸ καὶ δρθόδοξο, μιλούσε στὴ ψυχὴ του βαθιά...».

Νεώτερες έργασίες. Προεργασίες ἑρμηνευτικῆς ἀξίας γιὰ τὴ «Φόνισσα» εἶναι τὰ μελετήματα τοῦ *G. Βλαχογιάννη* (ΣΒΚ 116) γιὰ ἔνα ἄγραφο γυναικεῖο νόμο, καὶ τοῦ *N. Βέη* (ΣΒΚ 115), ποὺ συσχετίζει τὴ Φόνισσα μ’ ἔνα πάπυρο τοῦ Ὁξυρύγχου, τοῦ *G. Καλαματιανοῦ* (ΣΒΒ 444) μερικὲς αἰσθητικὲς παρατηρήσεις, δχι κεντρικῆς ἀξίας. Ἐπίσης ὁ *G. Βερίτης* (ΕΒΒ 27) πάσκισε νὰ ἔξετάσει συνοπτικῶτερα τὰ χριστουγεννιάτικα διηγήματα τοῦ Ππδ., χωρὶς δύμας νὰ μπορέσει νὰ τὰ τοποθετήσει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς παπαδιαμαντικῆς δημιουργίας. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πρόσφατη ἔργασία τοῦ νεαροῦ φιλολόγου *'Αλ. Διαμαντοπούλου*, ποὺ παρ’ δλο τὸ φόρτο καὶ τὸ στόμφο καὶ μ’ δλο τὸ μασινδρούσμὸ τῆς σκέψης καὶ τῆς ἔκφρασης—σὲ βαθύμο, ποὺ νὰ κατατά δχι μόνο δυσκολοδιάβαστος μὰ κι ἀκατανόητος σὲ πολλὰ σημεῖα—κάνει μερικές πρωτότυπες παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις πάνου στὸ ἔργο καὶ τὴ ψυχολογία τοῦ Ππδ., βγαλμένες μέσ’ ἀπ’ τὴν ἄμεση ἐποπτεία του. Τοῦτο εἶναι ίδιαίτερα ἀξιοσημείωτο, γιατὶ πρὶν καὶ ὅστερ’ ἀπ’ τὸ Merlier κανεὶς ἄλλος κριτικὸς τοῦ Ππδ.—δ. Πολίτης κάπως—δὲν ζήτησε τὴ λύση τῶν προβλημάτων του καὶ δὲν θεμέλιωσε τὴν ἑρμηνεία μέσα στὸ ἵδιο ἔργο τοῦ συγγραφέα. Ὁ Διαμαντόπουλος βλέπει τὸ ἑσωτερικὸ δρᾶμα τοῦ ποιητῆ, τὸ γνήσιο Ἑλληνισμὸ του, τὴ «μεσογειακή, εἰδωλοχριστιανικὴ πραγματικότητα» τῆς ψυχῆς του. Πιστεύει πῶς ἡ βιοτικὴ ἀνάγκη ἔκανε τὸν Ππδ. λογοτέχνη, πῶς δ. Ππδ. ἤταν «ἄμαχος λυράρης, δεμένος στὴν ἀνάγκη τῆς λύρας του,—έδὼ ὑπάρχει ἀντίφαση—, βρίσκει «μιξοβάρβαρο ρυθμὸ» στὰ πρῶτα μυθιστορήματα, βρίσκει πῶς δ. Ππδ. «φερόταν ἀδυσώπητα ἀπ’ τὴ μέθη τῆς καταστροφῆς» χωρὶς νὰ καθορίζει τὸ εἶδος τῆς μέθης καὶ τῆς ἀνύπαρκτης καταστροφῆς. Ἡ γλώσσα του «ξέφευγε ἀπ’ τὸ λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς». Μὲ τὰ δργιαστικὰ κύματα τῶν χρωμάτων τῆς τῶν ύποβλητικῶν, ἡ γλώσσα τοῦ Ππδ. «γλώσσα ποὺ δίδαξε τὰ δράματά της κι ἐποίησε τὴν ἐποποίηση τῆς μέσ’ τὴ Μεσόγειο ἡ 'Ἐλλάς τῶν τριάντα αἰώνων», σκέπαζε κι ἔκρυβε τὸ τυπικὸ τελάρο τῆς καθαρεύουσας, ποὺ πήρε σὰν πρόχειρο στατικὸ φόντο δ. ποιητής...». Μέσα στὸ ἔργο του —συνεχίζει δ. Διαμαντ.—ὑπάρχει τὸ δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι δ. ἴδιος συγγραφέας μὲ τὴν ἀνταπόκρισή του στους ἥρωές του. Τὸ ζούσε δ. ἴδιος καὶ τὸ ἔργο του δὲν τὸ ἐκήρυττε, ἀλλὰ τὸ ὑπέβαλλε. Ἡταν τὸ δρᾶμα, ποὺ ἔγραφε ἡ μητέρα Μεσόγειος». Αὐτὴ τὴν αἰώνια, τὴ μεσογειακὴ ψυχὴ τοῦ Ππδ. τὴν ἀκούει δ. Διαμαντόπουλος μέσα στὴ λέξη, μέσα στὴν ποιότητα τῆς φράσεως καὶ μέσα στὸ δράμα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου του. Γλώσσα καὶ ζωὴ, λέξη καὶ εἰκόνα, ἔκφραση καὶ οὐσία—ἐπίθετα, ύποβλητικὴ εἰκόνα κλπ. Θυμίζουν τὸν «Ομηρο καὶ τοὺς πανάρχαιους τραγουδιστές». Ἀξιοσημείωτη, δσο κι ἀν’ εἶναι ξεκρέμαστη καὶ συμπτωματική,

είναι ή διαπίστωση τοῦ Διαμαντόπουλου, ότι δὲ Ππδ. «έραστής μεθύων τοῦ κόσμου, εἰκονολάτρης καὶ εἰδωλολάτρης», πολὺ λίγο θυσίασε τὴν αἰσθητικὴν χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης στὴν χριστιανικὴν του ἄρνησην». Αλλὰ κοντὰ στὶς ἀοριστίες τῆς ἀνωριμότητάς του καὶ τὶς ἀπερχόμενες ἀπ’ τὰ διαβάσματά του, δὲ Διαμαντόπουλος κατορθώνει νὰ συναντήσει τὸν κόσμο τοῦ Ππδ. κάπως συνολικώτερα καὶ βαθύτερα, νὰ βρῇ στὸ ἔργο του μερικές προεκτάσεις λυρικῆς καὶ ψυχολογικῆς μορφῆς (ΣΒΒ 442).

Μιλτιάδης Μαλακάσης. Ο τελευταῖος χαρακτηρισμὸς τοῦ Ππδ. διφείλεται στὸν ποιητὴ Μ. Μαλακάση (ΕΒΒ 42), ποὺ θεωρεῖ τὸν Ππδ. ποιητὴ τοῦ σκιόφωτος, αὐτόματο δημιουργὸ ἀνθρώπων καὶ λυρικῶν καταστάσεων. «Πνεῦμα Θεοῦ φυσοῦμε καὶ γεννοῦμε καὶ ἀνάσταινε. Ἀνάσταινε πράγματα καὶ πρόσωπα... Εἶναι περισσότερο ἐκκλησιαστικός, παρὰ θρῆσκος. Σοφός, ἀλλὰ γυμνωμένος ἀπὸ κάθε ἀγκάθη σοφίας. Εἶναι μέγας στὴν ἀληθινὴ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Εἶναι κλασσικός. «Ομοιος σὲ πολλὰ μὲ τὸν Δοστογιέφσκι, στερεῖται τὴν ἐφεύρετικότητα τοῦ μεγάλου Ρώσου καὶ σώζεται ἀπὸ κάθε τι, ποὺ θὰ ἔκανε τὸ ἔργο του γιὰ ν' ἀρρωσταίνει τὶς ψυχές... Ποιητὲς καὶ πεζογράφοι λίγοι, ἐλάχιστοι στὸ ἀνάστημά του». «Οταν ἡ ἐφημερίδα «Ἡχὼ τῆς Ἑλλάδος» (ΣΒΒ 410—416) δημοσίευε συνεντεύξεις μὲ τοὺς λογίους μας, δῆλοι—παλαιοὶ καὶ νέοι—θυμήθηκαν καὶ δεχώρισαν τὸν Ππδ. καὶ τὸν ἔξυμνησαν, μὰ δὲ Μαλακάσης τὸν ὑπερύψωσε στὴν κορφὴ τοῦ μεγάλου «Ἑλλῆνα ποιητῆ». Ἀπὸ τότε ποὺ δὲ Μορεάς χαρακτηρισε τὸ «Μοιρολόγι τῆς φωκιας» τοῦ Ππδ. ἀριστούργημα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας κι ὑποσχέθηκε, πῶς θὰ τὸ μεταφράσει, ἡ κριτικὴ τοῦ Ππδ. πήρε τὸ δρόμο τοῦ ἄμετρου θαυμασμοῦ, ποὺ στέκεται πάντα μακρυά ἀπ’ τὴν οὐσιαστικὴν ἔρμηνεία τοῦ ἔργου του.

Γενικὴ έπισκόπηση. Πραγματικὰ δὲν δὲν φάνηκε ἀκόμα δὲ καθολικός ἐρμηνευτής, ποὺ θὰ σηκώσει στοὺς ὅμους του καὶ θὰ ὑψώσει μπροστὰ στὰ μάτια τῶν γενεῶν δῆλο τὸ βάρος καὶ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀξία τοῦ ποιητῆ, οἱ κριτικὲς προεργασίες, ποὺ στὶς μέρες μας γίνουνται περισσότερες καὶ πλουσιώτερες, δῆλο καὶ ξανοίγουνται σὲ νέους προσανατολισμούς καὶ προετοιμάζουν τὸ δρόμο τοῦ μελλοντικοῦ ἐρμηνευτῆ. Ή μεταπολεμικὴ γενεά, ποὺ θὰ ἔχει τὸ φθονετὸ προνόμιο νὰ καυχιέται μιὰ μέρα, πῶς κατώρθωσε νὰ πλησιάσει καὶ νὰ γνωρίσει τὸ Σολωμὸ καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἡ ἐποχὴ ποὺ δξιώθηκε νὰ ἔχει ήθικὸ παραστάτη καὶ αἰσθητικὸ καθιδηγητή της τὸν Ἀποστολάκη, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀκούσει τὸ τραγούδι τοῦ Ππδ., δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στερηθῇ τὸν κλειστὸ κόσμο του. Θὰ σημάνει μιὰ μέρα κι ἡ ὥρα τῆς ἀνάστασης τοῦ Ππδ. μέσος ἀπ’ τὰ σπλάχνα τῆς ἔθνικῆς μας συνείδησης. Τὸ βεβαιώνει ἡ ἀναζήτηση, ποὺ πλαισίωνε τὴν ἀγέραστη ὑστεροφηφία του. Βέβαια, ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ ἥταν ἔξωτερική, συλλεκτική, κατατοπιστική. Μὰ ρυθμιζόταν ἀπὸ τὸ κάλεσμα τῆς προσωπικότητας, ἀπ’ τὴν ἀνάσα ἐνὸς κλειστοῦ ἔργου. Καὶ οἱ κριτικὲς ἔργασίες ἥταν ἐπεισοδιακές, ξώπετσες καὶ συμπτωματικές, πολλές φορές γεμάτες ψευτοσοφία καὶ ύποπτη μεταφορά. Δὲν ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν ἔμ-

πειρία τῆς πραγματικότητας, δὲν εἶχαν ἐσωτερική σχέση μὲ τὸ ἔργο. "Ομως τήγαναν γιὰ τὸ συναντήσουν στὴ μυστικὴ οὐσία του, ποὺ δὲν τὴν ὑποπτεύσταν, οὕτε τὴν ἐζούσαν, παρὰ μόνο ἐβλεπαν τὶς ἀναλαμπές του. Τὶς ἵδιες περιπέτειες παρουσιάζει καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Θαυμασμός ἀστήριχτος, ὅλλα πουθενά ἡ κατανόηση. Λατρεία ἀνεξήγητη, μὰ πουθενά ἡ ἐρμηνεία. Λόγια φουσκωμένα, μὰ πουθενά ἡ ψυχικὴ παρουσία. Πρὶν ἀπ' τὴν καταστροφὴν οἱ νέοελληνικὲς ἀξίες ἥταν ἄγνωστες καὶ καταφρονεμένες. "Ήρθε ὁ Ἀποστολάκης καὶ τὶς ἀνύψωσε στὸ βωμὸ τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῆς λαϊκῆς μας δημιουργίας. Ξέθαψε κι ἀναστύλωσε τοὺς λιγοστοὺς θησαυρούς, ποὺ ἔκρυβε ἡ καταπατημένη γῆ μας. Τὸν ἀκολούθησε ὁ Πολίτης καὶ δοσοὶ νεοφώτιστοι καὶ κληρωτοί, ποὺ εἶχαν αὐτὶα γιὰ ν' ἀκούσουν τοὺς γνήσιους ρυθμούς τῆς ζωῆς. Καὶ ὁ Πολίτης πρῶτος μάντεψε τὸν κλειστό, τὸ σφραγισμένο κόσμο τῆς δημιουργικῆς ἀγωνίας τοῦ Ππδ. "Ολη ἡ προσπάθεια τῆς ἀναζήτησης, ποὺ ἔγινε κατὰ τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια, ἔχει τὴν ἀφετηρία τῆς στὸν Πολίτη, ποὺ δὲν ἥταν πάρεξ ἡ φωνὴ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, πού, ὕστερα ἀπὸ περιπλανήσεις καὶ περιπέτειες κι ἀγονιῶν πειραματισμούς, ξύπνησε κι ἄρχισε νὰ μαζεύεται καὶ νὰ συνέρχεται στὸν ἑαυτό της γιὰ νὰ ξετινάξει τὸ μαρασμὸ καὶ τ' ἀποκάρωμα τῆς νάρκης της. Τόση προπαρασκευαστικὴ ἐργασία γιὰ τὸν Ππδ. δὲν θὰ γινόταν εὔκολα καὶ μὲ τόσο κουράγιο ἀπ' δλους — ὅπως δὲν ἔγινε γιὰ κανένα ἄλλο σύγχρονο ἢ παλαιότερό του, ἐκτὸς ἀπ' τὸ Σολωμό — ἀν δὲν ἥταν ἡ βαθύτερη ἀνταπόκριση, ποὺ ξυπνοῦμε στὶς ψυχές τὸ ἔργο του. Μεσ' ἀπ' τὸ Σολωμὸ μπορέσαμε νὰ διαισθανθοῦμε καὶ στὸν Ππδ. τὸ κάλεσμα τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ν' ἀκούσουμε κάποιον ἀντίλαλο τοῦ ἐθνικοῦ μας ρυθμοῦ. Μὲ τὸν ἵδιο τρόπο ἀξιωθήκαμε νὰ νοιώσουμε τὴν ἀνάγκη μερικῶν ἀβατῶν καὶ ιερῶν τόπων στὴ ζωὴ μας, ποὺ ἥταν ξέφρασγοι κ ἀνοιχτοὶ στὰ γοινόστα τῆς ἀγορᾶς. 'Ο ποιητὴς δὲν κερδίζεται μέσα στὸ θόρυβο. Πρέπει νὰ βασιλέψει γύρω ἡ κρουσταλλένια σιωπὴ τῆς ψυχῆς, νὰ κατακαθίσει ἡ θολούμρα, γιὰ ν' ἀκουστῇ ὁ λόγος τού καὶ νὰ φέξει στὴ ζωὴ μας ἡ μορφή του.

Β' ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

'Ο Ππδ. εἶχε τὴν ἵδια τύχη μὲ τὸ Σολωμὸ στὴν ίστορία τῆς κριτικῆς μας. Οἱ Φαναριώτες τὸν ἔβαζαν μὲ τοὺς στιχοπλόκους, ὅπως βάζουν τὸν Ππδ. οἱ σημειρινοὶ μὲ τοὺς λαογράφους. Κι ὅπως τὸ Σολωμὸ τὸν ξεχωρίζει ἡ γλώσσα του, ἔτσι καὶ τὸν Ππδ. τὸν χωρίζει ἀπ' τοὺς δημοτικούς ἡ γλώσσα του. Τὸν χωρίζουν λ. χ. ἀπ' τὸν Καρκαβίτσα καὶ τοὺς συνοδοιπόρους του γιὰ τὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας, ὅπως τὸν κατατάσσουν ὕστερ ἀπ' τὸν Ραγκαβῆ, Καλλιγά κλπ. γιὰ τὴν δόμοιότητα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ εἰδούς. 'Ο Ξενόπουλος μάλιστα δὲν δίστασε νὰ τὸν πετάξει στὴ σχολὴ τῶν Σούτσων — τὴν Ἀθηναϊκή. "Έτσι κι οἱ παληοὶ δίπλα στὸ Σολωμὸ ἔβαζαν τὸν Κάλβο καὶ τὸν χώριζαν ἀπ' τοὺς Σούτσους, μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἔγραψε στὴ δημοτική. Τὸν κατηγορούμσαν κι αὐτὸν γιὰ τὴ γλώσσα του, ὅπως κατηγοροῦν σήμερα καὶ τὸν Ππδ. Καὶ βά-

ζουν κοντά στὸν Ππδ. τὸ Μωραΐτιδη—πάλι γιὰ τὴ γλῶσσα του καὶ τὴν ἔξωτερικὴ δμοιότητα τῆς τέχνης τους καὶ τῆς ζωῆς τους. Μὰ δὲ Μωραΐτιδης ἀπέχει ἀπ' τὸν Ππδ. δσσο δὲ οὐρανὸς ἀπ' τὴ γῆ. Τὸ ίδιο κι δὲ Καρκαβίστας κι δλοι οἱ λαογράφοι καὶ συλλέκτες τῆς μεταψυχαρικῆς μας πεζογραφίας. 'Ο κόσμος τῆς ποίησης λαχταρᾶ στὸ βάθος τοῦ ἔργου κι ὅχι στὰ ἔξωτερικὰ συστατικά του, που εἶναι δευτερώτερα καὶ δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν μόνα τους τὸ μέτρο τῆς κρίσης καὶ τῆς σύγκρισης. Μέσον ἀπ' τὸ Μωραΐτιδη θὰ μπορέσουμε ἵσως νὰ κατανοήσουμε καλλίτερα τὸν Ππδ. νὰ βροῦμε τὴν ύψηλὴ τάση του καὶ νὰ τὸν τοποθετήσουμε ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους καὶ προγενεστέρους καὶ μεταγενεστέρους του.

Μαζί ξεκίνησαν, μαζί περπάτησαν, μαζί ἔζησαν οἱ δυὸς ἔξαδελφοι. «Διδύμους» καὶ «Διοσκούρους», καὶ «δυαδικὸν ἄστρον τῆς Σκιάθου» τοὺς καλούσαν ἀνέκαθεν. «Ομως ἡ ψυχική τους ἴστορία κι ἡ καλλιτεχνικὴ τάση τους ἥταν διαφορετικές. Ποτὲ δὲν συναντήθηκαν. Βάδισαν διαφορετικὸ δρόμο, δὲ καθένας. 'Ο Μωραΐτιδης τὸ δρόμο τῆς ἐποχῆς, δὲ Ππδ. τὸ δρόμο τῆς ψυχῆς—τὸ δικό του δρόμο. 'Ο ξένας στεκόταν στὴν ἐπιφάνεια. 'Ο Ππδ. ἀγωνιζόταν στὸ βάθος. 'Ο Μωραΐτιδης ἥταν δημοσιογράφος. 'Αντιπρόσωπος δλῆς τῆς γενιᾶς του—μὲ τὸν πατριωτισμὸ τῶν λόγων, τὴ ρηχὴ ψυχή, τὸ συμβιβασμό, τὰ κούφια αἰσθήματα. Πέρασε τὴ ζωὴ του στὰ γραφεῖα τῶν ἐφημερίδων ἀπὸ κλίση—ὅχι ἀπὸ ἀνάγκη—πρὸς τὴ δημοσιογραφία, στὴν ὀρχὴ μάλιστα ἔβγαλε καὶ δικό του σατυρικὸ φύλλο, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «Ἀγορά». 'Ηταν πραγματικὰ ἀνθρωπος τῆς ἀγορᾶς καὶ τέτοιος ἔμεινε ὡς τὸ τέλος, ὕσπου βαριεστημένος ἀπ' τὸ θόρυβο τραβήχτηκε σὲ μοναστήρι γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του. Γι' αὐτὸ δὲ Μωραΐτιδης δὲν μπόρεσε νὰ ξεπεράσει τοὺς καλαμαράδες τῆς ἐποχῆς του. Δινόταν εὔκολα σ' ὅλους καὶ σ' ὅλα. Μεγαλοϊδεάτης, ὀρχαιοκλεῖστης δὲν εἶχε κάνει τὸ πλεονέκτημα τοῦ συντηρητικοῦ. 'Η ζωὴ του πέρασε μέσα σὲ ἀντιφάσεις. Νεωτεριστής ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ Γαβριηλίδη, θρῆσκος ἀπὸ μίμηση τοῦ Ππδ. Ψάλτης στὸν «Ἄγιο Ελισσαῖο καὶ ρεπόρτερ τῆς πρωτοχρονιάτικης κίνησης τῆς Αθήνας. Συνθέτης ἀκολουθιῶν καὶ πρακτικογράφος τῆς Βουλῆς. Τὸν τραβούσαν καὶ τὸν ἔσερναν πρὸς κάθε κατεύθυνση καὶ προσανατολισμὸ τὰ κύματα τοῦ βιορῆ. 'Η ἄσκοπη περιπλάνηση, ἡ μάταιη ἀναζήτηση, ἡ δημοσιογραφικὴ περιέργεια. 'Ο Μωραΐτιδης εἶναι δὲ τυπικώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς ἐποχῆς του. Κοινὸς καὶ στὸ θρησκευτικὸ του αἴσθημα περιωρίστηκε στὴν ἔξωτερικὴ ἐκδήλωσή του. 'Αστατος καὶ χαλαρὸς δὲν εἶχε τουλάχιστο τὴ ψυχικὴ στερεότητα τῶν παλαιότερων ψευδατικιστῶν, που δὲ πατριωτισμὸς τους ἥταν ζωντανὸς πόθος ψυχῆς. Γι' αὐτὸ δὲν μπόρεσε, παρ' ὅλο ποὺ βρισκόταν τόσο κοντά στὸν Ππδ. καὶ χαιρόταν τὴ συναναστροφή του, νὰ καταλάβει τὴν ύψηλὴ ψυχικὴ τάση τοῦ ἔξαδέρφου του, πολὺ λιγώτερο νὰ αἰσθανθῇ τὸ ἔσωτερικὸ δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ τεχνίτη, που παιζόταν στὸ βάθος τοῦ Ππδ. Στάθηκε μόνο ξένας στεγνός καὶ ἐπιφανειακός μιμητής του, σ' ὧρισμένα ἔξωτερικὰ φανερώματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης του. Τὴ ζωντανὴ 'Ελλά-

δα δὲν τὴν ἔκλεισε μέσα του. Μὰ καὶ τὴν Σκίαθο τὴν ἀφῆκε ἀπ' ἔξω. Ἡ παρθενικὴ ἀγάπη τοῦ τόπου, ποὺ λαχταρίζει στὴ νοσταλγία τοῦ Ππδ. καταντᾶ στὶς περιγραφές τοῦ Μωραΐτιδη κούφιος ἥχος καὶ χλιαρὸς αἰσθηματισμὸς κακομαθημένου παιδιοῦ, ποὺ μᾶς ἀφήνει ὀλότελα ἀσυγκέντους, γιατὶ εἶναι ἀπόκτημα ἔνοι καὶ δανεικὸ—ἀπ’ τὴν ψυχὴν του κι ἀπ’ τὴν ἀνάγκην τῆς ζωῆς του δὲν βγαίνει. Τὸ ἵδιο γλωσσικὸ καὶ λαογραφικὸ ὑλικὸ ἐκμεταλλεύθηκε μὲ τὸν Ππδ. στὸν ἵδιο στενὸν τόπον κινήθηκε, δῶμας πουθενά δὲν συναντήθηκαν. Ὁ Μωραΐτιδης ἔμεινε νεκρὸς λεξιθήρας, ἐνῶ δὲ Ππδ. φύσηξε ζωὴν στὸ ἄψυχο ὅργανο, ποὺ μεταχειρίστηκε. Στόμφο δημοσιογραφικὸ καὶ φόρτο ρητορικὸ καὶ προσποίηση παρουσιάζει δὲ Μωραΐτιδης, συλλέκτης καὶ ἀντιγραφέας φαίνεται, ἐκεῖ ποὺ δὲ Ππδ. πλάθει μορφέας ζωῆς κι ὑφαίνει μὲ τὴν ἔγγονα τῆς ψυχῆς του τὸ μυστικὸ πέπλο τῆς τέχνης του. Δὲν εἶναι συλλέκτης σὰν τὸ Μωραΐτιδη, οὕτε κουραστικὸς κουριέρης, ποὺ ἡ μανία του εἶναι νὰ παρουσιάσει τὶς γραφικότητες τῆς πανηγυρικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ εὐχαριστήσει καὶ νὰ κάνει ἐντύπωση στὸ ἔνοι καὶ στὸν ἀστό, παρὰ μὲ δισταγμὸ ἀνοίγει τὸν κύκλο τῆς τέχνης του γύρω ἀπ’ τὸν πυρήνα τῆς ψυχῆς του. Κάποιος ἥχος ζωῆς ἀκούεται ἀπ’ τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα τοῦ Μωραΐτιδη, κι αὐτὸς εἶναι ποὺ τοῦ δίνει κάποια συνοχὴ καὶ τὸν κρατᾶ στὰ πόδια, χωρὶς οὕτε νὰ τὸν πλησιάζει πρὸς τὸν Ππδ., ποὺ ἡ πίστη του εἶναι γέννημα ἀνάγκης κι ἀνύψωσης, ὅχι ρηχὴ καὶ τυπικὴ συνέχεια ἀνατροφῆς καὶ συνήθειας. Τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα τοῦ Μωρ. δὲν ξεπερνοῦσε τὴν κοινὴ εὐλάβεια, ἐνῶ στὸν Ππδ. ἔγινε καθοσίωση ψυχῆς κι ἀγῶνας τελείωσης. Γι’ αὐτὸς στὰ θρησκευτικὰ διηγήματα τοῦ Μωραΐτιδη ὑπάρχει ἄφθονο διακοσμητικὸ καὶ περιγραφικὸ στοιχεῖο, ἐκεῖ ποὺ δὲ Ππδ. ἀπλώνει γύρω του ψυχικὰ πλασια καὶ τυραννιέται στὴν ἀναζήτηση ψυχῆς. Ὁ Μωρ. ἡταν χαλαρὴ καὶ μιμητικὴ φύση, βαθύτερα αἰσθηματα καὶ προβλήματα δὲν τάραξαν τὴν ψυχὴν του, γι’ αὐτὸς ἔμεινε ἔνοις κι ἀνίδεος ἀπ’ τὸν κλειστὸν κόσμον τοῦ Ππδ. κι ἔχασκε κι αὐτὸς σὰν τοὺς ἄλλους μπροστὰ στὸ κάστρο τῆς ἑσωτερικῆς μοναξιάς τοῦ ποιητῆ, νεκρὸς κι ἔτερόφωτος δορυφόρος, μὲ μιὰ ρηχὴν ζωὴν γεμάτη παραφωνίες.

Σταθήκαμε περισσότερο στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Μωραΐτιδη καὶ στὴ σύγκρισή του μὲ τὸν Ππδ., γιατὶ πιστεύουμε, πώς δὲ Μωραΐτιδης ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐποχὴν του. Συνδέει τὸν ἀρχαϊσμὸ μὲ τὸ δημοτικισμό. Στὴ ἵδια θέση βρίσκεται κι δὲ Καρκαβίτσας καὶ ὄλοι οἱ σύγχρονοι του λογοτέχνες καθαρευουσιάνοι καὶ δημοτικιστές. Ὁ Μωραΐτιδης στὰ νιδάτα του, ὅπως δὲ Παλαμᾶς καὶ τόσοι ἄλλοι, ἔγραψε ἄφθονους ἴαμβους—δράματα ἴστορικὰ καὶ κωμῳδίες καὶ ἔπη—καὶ κυλίστηκε, ζητῶντας τὴν δάφνην, στὶς σάλες τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν. Ἀργότερα ὅλη αὐτὴ ἡ νεολαία τοῦ 1876 πήγε στὰ γραφεῖα τῶν ἐφημερίδων καὶ δημοσιογραφοῦσε μὲ λογοτεχνικὲς ἐπιδιώξεις. Πολλοὶ μάλιστα μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βαλλαρίτη καὶ τοῦ Παράσχου ἀρχισαν νὰ γράφουν τὰ ποιήματά τους στὴ δημοτική. Εἶναι οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Νέας Σχολῆς, ποὺ εἶχαν περισσότερη ζωὴν ἀπ’ τοὺς προγενεστέρους τους καὶ ζητοῦ-

σαν περισσότερο ἀέρα. Μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς λαογραφικῆς ἔργασίας τοῦ Πολίτη ἄρχισαν νὰ μαζεύουν καὶ νὰ δημοσιεύουν στὴν Ἐβδομάδα καὶ στὴν Ἑστία λαογραφικὸ καὶ ἴστορικὸ ὄλικό. Παραδόσεις καὶ θρύλους ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴ λαϊκὴ ζωὴ. Σὲ λίγο τὸ ἐνδιαφέρο τους ξαπλώθηκε κι ἄρχισαν νὰ περιγράφουν ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ τύπους, στὴν ἄρχῃ στὴν καθαρεύουσα, ἀργότερα μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ψυχάρη στὴ δημοτική. "Ετοι γεννήθηκε ἡ δίγλωσση καὶ λαογραφικὴ ἥθιογραφία. Κυριώτερος ἀντιπρόσωπός της στάθηκε ὁ Καρκαβίτσας, γιατὶ τὴν ἄρχισε ἀπ' τὶς πρῶτες καθαρὰ συλλεκτικὲς ἐκδηλώσεις της—ἴστορικὸ καὶ λαογραφικὸ ὄλικό—καὶ τὴν ἔφερε ὡς τὴν προσωπικῶτερή της μορφὴ—τὴ μεταφορικὴ ἀφήγηση καὶ τὴ λυρικὴ περιγραφή. Στὸν Καρκαβίτσα λοιπὸν θὰ σταθοῦμε, γιατὶ αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει ὅλους τοὺς συγχρόνους του. Κι ἡ ψυχικὴ διαφορὰ τοῦ Καρκαβίτσα ἀπ' τοὺς ἀρχαῖστες δὲν παρουσιάζει καμιαὶ ἀπολύτως ἐσωτερικὴ κι οὐσιαστικὴ ἀντίθεση, παρὰ σὲ μερικὰ ἔξωτερικὰ γνωρίσματα, ποὺ ἀποτελοῦν συνέχεια καὶ πρόδομο μόνο. Κι ὁ ἀρχαῖστης γιὰ τὴ νέα Ἑλλάδα διούλευε καὶ μισούσε τὰ εξενικὰ καὶ τὰ χυδαῖα, γιατὶ πίστευε πῶς τὸ πατριωτικό του ἰδανικὸ—ζωντανό, πολὺ ζωντανὸ—ἐξυπηρετεῖται μόνο, ὅταν μπορέσουμε νὰ φανοῦμε γνήσιοι ἀπόγονοι καὶ δῆμοιοι μὲ τοὺς ἀρχαῖους. Κι ἐπειδὴ ἡ γλώσσα εἶναι τὸ βασικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, σ' αὐτὴν γύρισε ὁ ἀρχαῖστης ὅλη τὴν προσοχὴ του κι ἀφιέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του. Τὸν ἔφαγαν τὰ λεξικὰ κι οἱ τύποι, τὸν ἀπονέκρωσαν οἱ γραμματικές. "Ετοι γυρισμένος πρὸς τὰ πίσω ξέχασε τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα καὶ περιφρόνησε τὴ νέα γλώσσα καὶ τὸ λαό. Ὁ ἀρχαῖστης εκείνησε ἀπὸ ζωντανὸ ἰδανικὸ καὶ χάθηκε μέσα σὲ νεκροὺς τύπους. Τὸ ἕδιο δῆμας δὲν ἔπαθαν ὁ γλωσσολόγος κι ὁ λαογράφος, ποὺ τὸν συνώδευαν. 'Η ἔργασία τους εἶχε τὸν ἕδιο σκοπὸ—τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ—, κι ἐμπνεόταν ἀπ' τὸ ἕδιο ἰδανικό—τὸ πατριωτικό. Γύρισαν δῆμας μὲ γεμᾶτα τὰ χέρια ἀπὸ θησαυρούς, γιατὶ διούλεψαν σὲ ζωντανές κι ἀνθισμένες περιοχές—μέσα στὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. "Ετοι ἐνῶ ὁ Κόντος χάθηκε, χωρὶς νὰ γυρίσει ἀνάμεσά μας, ὁ Πολίτης κι ὁ Χατζηδάκις ἔμειναν στὴ ζωὴ μας. 'Η ἔργασία τους, ὃν καὶ δὲν εξεκινοῦσε ἀπ' τὴ ζωὴ μας—γι' αὐτὸ ὁ Πολίτης κι ὁ Χατζηδάκις ἔμειναν ὡς τὸ τέλος καθαρευουσιάνοι, κι ὁ δεύτερος μάλιστα πολέμησε τὸ δημοτικισμὸ—μὲ τὸ νὰ συναντηθῇ καὶ νὰ κινηθῇ μέσα στὴ ζωὴ μας, ἔστω καὶ γιὰ χάρη τῆς ἀρχαιότητας, ἄφησε ζωντανές ἐπιβιώσεις καὶ δικαίωσε τὸ νέο ἑλληνισμὸ στὴν ἴστορικὴ του συνέχεια καὶ καταγωγή. 'Ανύψωσε τὴν ἀξία τῆς λαϊκῆς μας ζωῆς καὶ γλώσσας. 'Ο δημοτικιστής καὶ ὁ ἥθιογράφος τῆς μεταψυχαρικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ γλωσσολόγου καὶ λαογράφου τῆς προψυχαρικῆς. "Οπως ὁ ἀρχαῖστης περιφρονοῦσε τὴ νέα Ἑλλάδα γιὰ χάρη τῆς ἀρχαίας, ἔτοι κι ὁ δημοτικιστής συχαίνεται καὶ πολεμᾷ τὴν ἀρχαία γιὰ χάρη τῆς νέας. Κι ἡ σχέση τοῦ ἀρχαῖστη μὲ τὸ δημοτικιστή εἶναι μόνο στὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας δηλ. στὴν ἔξωτε-

ρικὴ ἀντίθεση. "Αν ἡ νέα 'Ελλάδα μιλούσε τὴν ἀρχαία δὲν θὰ δραπέτευε, δὲν θὰ τὴν καταφρονοῦσε δ' ἀρχαῖστής, κι ἀν δὲν ἦταν δ' ἀρχαῖστής δὲν θὰ ὑπῆρχε δ' δημοτικιστής, οὕτε ἡ στάση του πρὸς τὴν ἀρχαιότητα θὰ ἦταν πολεμική. Τύπους λοιπὸν καὶ λέξεις βλέπει δ' ἀρχαῖστής, γιὰ τοὺς τύπους καὶ τὶς λέξεις παθαίνεται κι ὁ δημοτικιστής. 'Υλικὸν νεκρὸν ἔχουν μπροστά τους κι οἱ δυό. Συλλέκτες καὶ συρράπτες εἶναι. 'Απ' τὴ ζωὴ δὲν ἔρχουνται κι οὕτε στὴ ζωὴ μᾶς πηγαίνουν. Τὸ ἴδιο χάρος τοὺς περιτριγυρίζει. 'Ο ἀρχαῖστής μπροστά στοὺς τύπους θυσίαζε τὴν οὐσία. 'Ο δημοτικιστής μπροστά στὴ γλώσσα ἔχανε τὴν ἐπαφή του μὲ τὴ λαϊκὴ ζωὴ. Θεατές κι ἀντιγραφεῖς, μεταπράτες καὶ γυρολόγοι. Κι δ' ἀρχαῖστής, νὰ πῆς, εἶχε κάποια ψυχικὴ συνοχὴ. Πίστευε σ' ἔνα βαθύτερο ἰδανικό, τὴν ὀλοκλήρωση τῆς λευτεριάς. Εἶχε ὄνειρα καὶ ἐνθουσιασμούς πραγματικούς. Εἶχε τὸν αὐτοσεβασμὸν στὴ ψυχὴ του, γιατὶ τὸ 21 ἦταν ἀκόμα ζωντανὸν γύρω του. Κι ἀν πελαγοδρόμησε στὴν ἀρχαιότητα, τὴ νέα 'Ελλάδα ἥθελε νὰ ύψωσει στὰ μάτια τῶν ξένων, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς του ξεκίνησε κάποτε. Καὶ τὸ ἰδανικὸν αὐτὸν τὸν κρατοῦσε στέρεο στὴ ζωὴ. 'Ο δημοτικιστής δύμας δλα τὰ ἔκανε γλώσσα. Καὶ τὴ γλώσσα τὴν ἔκανε Ἰδέα, καὶ κίνημα καὶ θόρυβο τῶν τριόδων. Καὶ τὴ γλώσσα τὴν ἔκανε Τέχνη. Τόσο ρηχός καὶ ξεκρέμαστος εἶχε καταντήσει, ὥσπου γρήγορα τὸν πῆρε τὸ ρέμμα καὶ ξερριζώθηκε ἀπ' τὴ ζωὴ του καὶ κατάντησε παίγνιο τῶν ἀνέμων, σὰ χαρταριτὸς ποὺ δέρνεται καὶ παρατραβιέται, ὥσπου πέφτει ἐλεεινὰ κι ἄδοξα στὸ χῶμα. 'Ο δημοτικιστής δοκίμασε ὅλες τὶς μανίες τοῦ καιροῦ του καὶ φόρεσε ὅλα τ' ἀποφόρια τῶν εύρωπαϊκῶν παλαιοπωλείων καὶ μιμήθηκε δλα τὰ φιγουρίνια τῶν περιοδικῶν • τῆς μόδας. Μὲ τὴ ψυχὴ του δὲν συναγροικήθηκε ποτέ. Ποτὲ δὲν ἔσκυψε πάνου ἀπ' τὴ ζωὴ του. 'Ο ἀρχαῖστής τουλάχιστο πατοῦσε σ' ἐλληνικὸν χῶμα. 'Ο δημοτικιστὴς πηδῶντας ἀπὸ πέτρα σὲ λιθάρι κατάντησε γύφτος. Οὕτε στάχτη δὲν ἔμεινε στὴ ψυχὴ του. Καὶ τὴ γλώσσα ἀκόμα τὴ χάλασσε στὰ χέρια του καὶ τὴν ἔκανε ἀγνώριστη. Χειρότερη τιμωρία δὲν μποροῦσε νὰ γίνει. Μέσα στὴ φτώχεια, ποὺ τὸν βασανίζει ἀπὸ παντοῦ, σηκώνει τὰ χέρια του καὶ φωνάζει πάλι τὸ γυρισμὸν στὴν 'Ελλάδα. Μὲ τὰ λόγια δύμας γυρισμοὶ δὲν γίνονται. Κι ἡ 'Ελλάδα στέκεται πολὺ μακρυά ἀπ' τὸ δημοτικιστὴ τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ ἔξαικολουθεῖ ἀκόμα νὰ πολεμᾶ τοὺς ἀρχαῖστες—δ' ζωντανὸς τοὺς νεκρούς. 'Ο ἄσωτος ἀπόγονος καταριέται τοὺς προγόνους του. Μισὸ αἰῶνα ἀγωνίστηκε καὶ δὲν κατάφερε νὰ φτάσει σὲ κάποια αὐτοτέλεια, καὶ τώρα γυρίζει σὰν ἀποτυχημένος καὶ μετανοιωμένος γιὰ νὰ ξαναρχίσει τὸ δρόμο του.

'Ο Καρκαβίτσας ἀνήκει στοὺς προσήλυτους καὶ νεοφῶτιστους δημοτικιστές, ποὺ πολέμησαν τὸν ἀρχαῖσμὸν καὶ τὸ νεωτερισμὸν καὶ προσπάθησαν νὰ βάλουν στὴ θέση του τὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ τὴ λαϊκὴ ζωὴ. 'Η θετικὴ κι ἀρνητικὴ αὐτὴ προσφορά τους δὲν ξαπλώθηκε περισσότερο. "Εμειναν στὴν ἀντίθεσή τους μὲ τὸ λογιωτατισμὸν καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῆς λαϊκῆς ζωῆς. Μέσ' ἀπ' τὸ λογιωτατισμὸν μίσησαν καὶ τὴν ἀρχαιότητα, κι ὑψώσαν πάνω τοὺς τὸν τε-

χνητὸ οὐρανὸ τῆς γλώσσας, δπως οἱ ἀρχαῖστες. 'Ο Καρκαβίτσας εἶναι δὲ γνησιώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς γενιᾶς του. Μὲ θαυμασμὸ ἀληθινὸ πλησίασε τοὺς λαογραφικούς μας θησαυρούς, μὰ ἔμεινε ἀπλὸς θαυμαστής, διασκευαστής καὶ συλλέκτης, ἐκεῖ ποὺ δὲ Ππδ. εἶχε καταργήσει τὸ σημειωματάριο καὶ ἀφωμοίωνε καὶ μελετοῦσε ἥ μᾶλλον ἔζοῦσε καὶ πονοῦσε. 'Η δημοτικὴ πεζογραφία τοῦ Καρκαβίτσα, τοῦ Ἐφταλιώτη καὶ μερικῶν ἄλλων ἔχει κάποιο κυμάτισμα. Νεκρὴ δὲν εἶναι. Εἶναι δύμας στὸ στάδιο τῆς ἀναζήτησης, στατική, ἀπλαισίωτη, γιατὶ ἡ λαϊκὴ ψυχή, ποὺ σπάραζε καὶ κυμάτιζε δλοζώντανη πίσω ἀπ' τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις, ἥταν κλειστὸς κόσμος γιὰ τὸν Καρκαβίτσα καὶ τοὺς συνοδοιπόρους του ἥθιογράφους. 'Η Φύση εἶναι ἄψυχο διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τους. Τὰ διηγήματά τους εἶναι εἰκόνες ἀπ' τὴ λαϊκὴ ζωὴ—καλοκαμωμένες ἵσως, μὰ ἀτοποθέτητες ψυχικά, ἀκριβῶς γιατὶ δὲν ἔκφραζουν προσωπικούς πόθους ψυχῆς, μὰ γίνουνται αὐτοσκοπός, δχι σύμβολα, δχι μέσα κατανόησης κι ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας. 'Ο ἥθιογράφος, γιὰ νὰ μιλήσω παραστατικῶτερα, δούλευε μὲ τὸ μάτι καὶ τὸ χέρι. 'Η ψυχὴ του στὸ βάθος ἔμενε ἀνεργὴ κι ἀδιάφορη, γιατὶ ἄλλο δὲν ζητοῦσε παρὰ γραφικότητες καὶ σκηνὲς νὰ ξεδιπλώσει, ἀντιγράφοντας ἥ παραποιῶντας τὴν πραγματικότητα. 'Η προσπάθειά του ἥταν νὰ ἀποθησαυρίσει τὸν ἔθνικὸ μας πλοῦτο, ποὺ, καθὼς πίστευε, κινδύνευε νὰ χαθῇ, περιφρονημένος τόσα χρόνια ἀπ' τοὺς ἀρχαῖστες. Γι' αὐτὸ δὲν ἥθιογράφος ἔμεινε στεγνός λαογράφος κι δταν θέλησε νὰ δώσει περιεχόμενο στὸ δημοτικό του ἔμεινε μὲ τὰ χέρια ἀδειανὰ καὶ πίστεψε πῶς ἡ σωτηρία του ἔθνους μας κεῖται στὸν ἔξαφανισμὸ τοῦ ἀρχαῖσμοῦ, στὴν τέλεια ἀποξένωσή μας ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα. Τοῦτο τὸ ἀφάνταστο ἔγινε, γιατὶ οἱ δημοτικιστὲς δὲν μπόρεσαν νὰ συλλάβουν στὴ ψυχὴ τους ζωντανὴ τὴ νέα 'Ελλάδα, ποὺ εἶναι ἀχώριστη κι αἰώνια καὶ μοναδικὴ—δχι κομματιασμένη. Συνολικὴ μορφὴ ψυχῆς, δχι χωρισμένη.

"Οποιος διαβάσει τοὺς Νέους Θεούς—τὸ συμβολικὸ καὶ ζωτανότερο—τοῦ Καρκαβίτσα, τρομάζει στὴ σκέψη, πῶς ἡ νέα 'Ελλάδα ἥταν τόσο ξένη πρὸς τοὺς δημοτικιστές, ὥστε νὰ θεωροῦνται τὰ μεγάλα χρόνια τοῦ 21 ξεπερασμένα καὶ ξεχασμένα, ἐνδ πέρ' ἀπ' τοὺς λογιωτάτους καὶ τοὺς δασκάλους δὲν έλληνικὸς λαὸς ἔξακολουθοῦσε νὰ κρατᾶ στὴ ψυχὴ του ἀκοίμητη τὴ φωτιά, ποὺ κληρονόμησε ἀπ' τὸ αἷμα καὶ τοὺς καπνοὺς τοῦ 21. Γι' αὐτὸ ἥ στάση τῶν δημοτικιστῶν ἥταν ἀρνητικὴ. 'Αρνήθηκαν καὶ πολέμησαν τὸν ἀρχαῖσμο, μὰ στὴ θέση του ἔβαλαν ἔνα καινούριο ἀρχαῖσμό, γλωσσικὸ καὶ ψυχικό, ὥσπου ἥρθε δὲν νεωτερισμὸς καὶ θρόνιασε στὶς ψυχὲς τῶν δημοτικιστῶν νέους θεούς καὶ νέα εἴδωλα. Διαφορετικὰ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει. 'Ο Καρκαβίτσας ἔκλεισε τὸ στόμα του κακοκαρδισμένος κι ἀπελπισμένος. Τοὺς ζητιάνους, ποὺ ἄγρια μαστίγωσε, δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἔξοντάσει. Μὰ πρωταπρώτα ἔπρεπε νὰ τοὺς κερδίσει καὶ νὰ τοὺς δικαιώσει μέσα του. Αὐτὸ ξεπερνοῦσε τὶς δυνάμεις ἐνὸς ἀφηγητῆ, ποὺ ἡ δουλειά του εἶναι νὰ παρουσιάζει καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνει—δχι νὰ δημιουργεῖ. 'Ο πατριωτισμὸς τοῦ Καρκαβίτσα στηριζόταν στὴν ἀντίθεσή του

μὲ τὸ νεωτερισμό. Θέση ἔχωριστὴ στὴ ψυχὴ του δὲν κρατοῦσε. Τὰ μεγάλα χρόνια τὰ ἔξυμνοῦσε καὶ τὰ θαύμαζε σὰν κάτι σβυμένο δλότελα. Γι' αὐτὸ δ Καρκ. ἔτρεχε μπρός καὶ πίσω καὶ μάζευε ἴστορικό καὶ λαογραφικό ύλικό, γιὰ νὰ τὸ σώσει καὶ νὰ τὸ ζωντανέψει. 'Απ' τοὺς συνοδοιπόρους του μερικοὶ ἔγιναν ἀναδιφητὲς ἀρχεῖων κι ἴστορικοι. 'Ο Καρκαβίτσας εἶναι δ πρόδρομός τους. Μόνο ή θάλασσα κυματίζει στὰ Λόγια τῆς Πλώρης καὶ σκορπίζει κάποιο ἀνατρίχιασμα ἐπικῆς λαχτάρας, δύμως στὴ ψυχὴ δὲν φτάνει, σύμβολο ζωῆς δὲν γίνεται.

'Ο Μωραϊτίδης μεγαλοίδεατης, δ Καρκαβίτσας πατριώτης, δ ἔνας μέσα στοὺς ἀρχαῖστές, δ ἄλλος μέσα στοὺς δημοτικιστὲς κι οἱ δυό τους ἡθογράφοι στενοὶ κι ἀφηγητὲς ξεροὶ—νά! ή λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ ἀνατράφηκε μὲ τὰ διηγήματα τοῦ Ραγκαβῆ (Χρυσοῦν μαστίγιον, Γλουμομάουθ, Τὸ κακουργοδικεῖον τῆς Ἐλισσαβετῶνος καὶ τὰ παρόμοια) καὶ τὶς κακομεταφρασμένες γαλλικὲς φυλλάδες. "Ομως δ Ππδ. τραβᾶ δικό του δρόμο καὶ δὲν ἀνταμώνεται οὕτε μὲ τὸν ἔνα οὕτε μὲ τὸν ἄλλο. Θρησκευτικός εἶναι κι δ Μωραϊτίδης, θαλασσινὸς δ Καρκαβίτσας—δύμως πόση διαφορά! 'Ο Ππδ. μόνο κοντὰ στὸν ἀτυχὸ Βιζυηνὸ θὰ μποροῦσε νὰ μπῇ, γιατὶ κι δ Βιζυηνὸς πέρασε τὸ ἵδιο δρᾶμα μὲ τὸν Ππδ.—τὸ δρᾶμα τῆς ξενιτεῖας, τῆς ὁρφάνιας, τῆς στέρησης, τῆς νοσταλγίας—τῆς «καρδιοβόρου», ὅπως τὴ λέει κάπου δ Βιζυηνός, κι δ Ππδ. δὲν βρίσκει ἐπίθετο νὰ τὴ χαρακτηρίσει. Μέσ' ἀπ' αὐτὸ τὸ δρᾶμα ἄναψαν στὶς ψυχές τους οἱ δυὸ ἔκεινες φλόγες τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιᾶς, ποὺ βλέπει δ Σολωμὸς ἀναμμένες στὴ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴ φύση σὲ κάποιους ἀνθρώπους, οἱ φλόγες, ποὺ χαρίζουν τὴ λύτρωση, γιατὶ εἶναι ἀναλαμπὲς ἄγρυπνης ἑσωτερικῆς ζήτησης. Τὸ ἔργο τους εἶναι πλημμυρισμένο ἀπὸ λαχτάρα ψυχῆς, σπιθίζεται ἀπὸ ἀνθρώπινο περιεχόμενο. 'Η ἔγνοια πέπλους ὑφαίνει μέσατους, χέρια ἀπλώνει, ἀγκαλιές ἀνοίγει, φλόγες ἀνάβει. Τὸ ἔργο τους κρυφοβράζει ἀπὸ καῦμό.

Μέσα τους κρυφανεσσαίνει δ ἀνοιξιάτικος καὶ μακαριστὸς κόσμος τοῦ παιδιοῦ, ποὺ βλέπει τὸ θαῦμα γύρω του καὶ δημιουργεῖ αὐθόρμητα τὶς ἀβαστίλευτες μορφὲς ζωῆς, τοῦ τόπου, τοῦ σπιτιοῦ, τῆς μάνας, τοῦ ἀδερφοῦ, τοῦ φίλου, τῆς πατρίδας, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου. Κύκλος, ποὺ δύο ξανοίγεται καὶ ξαπλώνει τὴν περιφέρειά του γύρω ἀπὸ δλοιζώντανο πυρῆνα ζωῆς καὶ φτάνει πολλὲς φορὲς νὰ κλείσει δύο τὸν κόσμο μέσα του, γιατὶ ή ἀνθρώπινη μοῖρα εἶναι παντοῦ καὶ πάντα ή ἵδια. 'Η παιδικότητα αὐτὴ εἶναι ποὺ δίνει ἀξία στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ. Κι αὐτὴ τοὺς κράτησε μέσα στὴ ζωὴ κι ἀνοιξε τὸ δρόμο τους. Αὐτὴ ἔσωσε τὸ Βιζυηνὸ ἀπ' τὸν ἀρχαῖσμὸ κι ἔξευρωπαῖσμό, αὐτὴ κράτησε τὸν Ππδ. μακρὺ ἀπ' τὶς ἄψυχες ἀπομιμήσεις καὶ περιγραφές τῶν ἡθογράφων. Αὐτὴ τὸν ἔσωσε ἀπ' τὰ νύχια τοῦ λογιωτατισμοῦ κι ἀπ' τοῦ νεωτερισμοῦ τὸ μαρασμό. Γι' αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ, ποὺ βγαίνει ἀπ' τὴ ψυχὴ του κι ἔχει τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τῆς δημιουργίας εἶναι τὸ πεζογραφικό. Τὸ ποιητικό του, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἔξαιρέσεις, εἶναι ἔμμετρη λαογραφία κι ἡθογραφία. Χάρη καὶ δρο-

σιά κι ἀξέχαστες λαχταριστές μορφές πηδοῦν ἀπ' τὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ, ποὺ ἀξιώθηκε μὲ τὴν ἀδιάκοπη ζήτηση νὰ βρῇ τῇ συνέχεια τοῦ παιδιοῦ μέσα του καὶ μὲ μάτια παιδιοῦ ν' ἀντικρύσει τὸ γλωσσικό μας πρόβλημα καὶ μὲ καρδιὰ παιδιοῦ νὰ κλείσει μέσα στὸ μικρὸ θρακιώτικο καὶ σκλαβωμένο σπίτι του ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ὅλη τὴν ἐλληνικὴ ψυχὴ κι ὅπὸ κεῖ μὲ καθαρὸ κι ἔξαγνισμένο τὸ ἐσωτερικό του νὰ φτάσει στὴ δικαίωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅποιας φυλῆς κι ἔθνικότητας. 'Ο Βιζυηνὸς ἔφερε στὴν Ἑλλάδα τὸ παιδί— κι ὑποπτεύουμαι κάποιαν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του, ἵσως καὶ τῆς διδασκαλίας του στὸν Ππδ., ποὺ ἔκει στοῦ Κουσουλίνη, ὅπου ὁ Βιζυηνὸς σύχναζε καὶ τύπωνε τίς αἰσθητικές πραγματείες του, πρέπει νὰ ουναντήθηκε καὶ νὰ γνώρισε τὸν πρῶτο μας διηγηματογράφο. Τὸ ἔργο του πρέπει νὰ βρῆκε ἀνταπόκριση στὴ ψυχὴ τοῦ Ππδ. γιατὶ ἥταν ἔκφραση τοῦ ἔδιου ἀγῶνα καὶ τῆς ἕδιας μοίρας του. 'Ομως ὁ Ππδ. μὲ τὴ γλωσσομάθειά του κινήθηκε σ' εὐρύτερες ἐκτάσεις κι ὁ κατασταλαγμένος κόσμος του καθρέφτισε στὰ ἡσυχα καὶ καθαρὰ νερά του πολλὰ πρότυπα ἀληθινῆς δημιουργίας καὶ ψυχικοῦ ἔρωτα. Κείνο, ποὺ τὸν χωρίζει ἀπ' τὸ Βιζυηνὸ εἶναι ὁ λαϊκισμός του. Τὸ λαϊκὸ σπίτι μὲ τὶς μορφές του καὶ τὴ μοίρα του στὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ, ἄνοιξε, ἔγινε ἐκκλησιά, καὶ χώρεσε μέσα του τὸ λαὸ καὶ τὸν τόπο, τὸ βαθύτερο ἐλληνισμὸ τοῦ Ππδ.

'Ο Βιζυηνὸς ἥταν ἄτυχος ἄνθρωπος κι ἡ ἐποχὴ του δὲν τὸν βοήθησε, ὅσο τὸν Ππδ. ἡ δικὴ του. 'Επειτα διχάστηκε καὶ ἀπορροφήθηκε στὰ λιγοστὰ χρόνια τῆς δημιουργίας του ἀπὸ ἐπιστημονικές ἐπιδιωξεις. Δὲν ἥταν μονοκόμματος σάν τὸν Ππδ. Πολιτισμένος ἥρθε, ἀπ' τὴν λαογραφία ἥταν μαγευμένος, ἥθη καὶ ἔθιμα θελεὶ νὰ ζωγραφίσει, ὅμως πόση ἡ διαφορά του ἀπ' τὸν Καρκαβίτσα. Κι ἔκει ποὺ σταματᾶ γιὰ νὰ ἔξαρει προλήψεις, ἡ διακοπὴ δὲν γίνεται αἰσθητή, γιατὶ ἡ συνέχεια εἶναι ψυχική. Στὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ βλέπουμε ἀνοιγμένο τὸ δρόμο πρὸς τὸ λαὸ καὶ πρὸς τὴν ἔκφραση τῆς ψυχῆς του. 'Ήταν ὁ δρόμος τοῦ Ππδ. 'Η ψυχὴ τοῦ ραγιδί, τοῦ ἀλύτρωτου καὶ μισολυτρωμένου καὶ πάντα σκλάβου, λαχταρίζει στὰ ἔργα τῶν δυὸ διηγηματογράφων μας. 'Απὸ δῶ ἀνοίγεται κι ἀναπτύσσεται καὶ ξαπλώνεται μέσα σὲ παρθενικές ἐκτάσεις ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας τοῦ Ππδ. 'Η γραμματολογικὴ του θέση εἶναι δεχχωριστή, γιατὶ ὁ Ππδ. κι ἔκει ποὺ περιγράφει, κι ἔκει ποὺ λαογραφεῖ ἡ διδάσκει, στὴν ἀνάγκη τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς ὑπακούει, τὸν πόθο του διοχετεύει, κι αὐτὸς εἶναι τὸ μαγικὸ ὑγρό, ποὺ ἔμψυχώνει τὸ ἔργο του καὶ τὸ πλαισιώνει μὲ λυρικές προεκτάσεις. Τὸ νεοελληνικὸ διήγημα, ἀφοῦ κακοπάθησε καὶ περιπλανήθηκε ὡς τὶς Ἱνδίες στὰ χέρια τοῦ Ραγκαβῆ, γύρισε στὴν Ἑλλάδα καὶ βρήκε τὸ δημιουργό του στὸ δυναμογόνο φανέρωμα τοῦ Βιζυηνοῦ καὶ πῆρε τὴ σφραγίδα τῆς τελείωσής του στὴν πεζογραφία τοῦ Ππδ. μ' ὅλες τὶς μορφές, ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ αὐθόρμητη καὶ πηγαία δυναμικότης του,—χρονικό, εἰκόνα, σκηνή, εἰδύλλιο, πίνακας, κοινωνικὴ σάτυρα, σύνθεση ψυχογραφική, λυρικὴ ἐνστελέχωση. 'Η πεζογραφία τοῦ Ππδ. ἄρχισε ἀπ' τὸ 1879. Εἶναι λοιπὸν τοποθετημένη πρὶν ἀπ' τὸ Ταξίδι, κι ἄς συ-

νεχίζεται κι υστερ' ἀπ' αὐτό. Πρὶν δύμας βγῆ τὸ Ταξίδι, δ. Ππδ. ἔγραψε στὰ 1887 τὸ πρῶτο του Χριστουγεννιάτικο διήγημα. Κι ὁ Ξενόπουλος πῆγε στὴ Ζάκυνθο, μὰ ἡ ήθογραφία του ἀνήκει στὴ μεταψυχαρική περίοδο. Κι ὁ Πολυλᾶς κι ὁ Ροΐδης ἀνήκουν στοὺς πρώτους μας διηγηματογράφους, ὅπως ὁ Ἐφταλιώτης, δ. Καρκαβίτσας καὶ τόσοι ἄλλοι πρόδρομοι καὶ σκαπανεῖς. ‘Αν ζητήσουμε ἐσωτερική συγγένεια αὐτὴ εἶναι στενώτερη στὴ σχέση Πολυλᾶς καὶ Παπαδιαμάντη, ὡς πρὸς τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχικῆς τους τάσης. ‘Ο Βιζυηνὸς δύμας κι ὁ Ππδ. εἶναι πα τέρες, χωρὶς συνεχιστὲς καὶ ἐπιγόνους. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ὑπογραμμίσω μὲ διπλῇ γραμμῇ. Κι ἡ ἐποχή τους κι ἡ ἐξωτερικὴ μορφὴ τῶν ἔργων τους, μὰ περισσότερο ἡ ψυχική τους τάση, ἀποτελοῦν ἔνα κλειστὸ κι αὐθυπόστατο κόσμο. Εἶναι οἱ ἑλληνικῶτεροι ‘Ἐλληνες πεζογράφοι. Κι ἀν δ. Βιζυηνὸς παρουσιάζει κάποια χάσματα, δ. ἑλληνισμὸς τοῦ Ππδ. εἶναι πεντακάθαρος. ‘Απ' τὴν πλευρὰ αὐτὴ δ. Ππδ. εἶναι ἀμίμητος. ‘Ακόμα καὶ τὰ πρῶτα του μυθιστορήματα ἔχουν ἑλληνικὴ καταγωγὴ καὶ παρ' ὅδο, ποὺ δὲν στέκουνται καλὰ στὰ πόδια τους, εἶναι γεμάτα ἀπὸ προσωπικὸ στοιχεῖο, ἐκφράζουν, μέσα στὴν ιστορικὴ τους παραπλάνηση, τὴ ψυχικὴ τάση τοῦ ποιητῆ. ‘Η Γυφτοπούλα εἶναι τὸ πρῶτο γνήσιο καὶ προσωπικὸ ἑλληνικὸ πεζογράφημα. Δὲν εἶναι ιστορικὸ – εἶναι συμβολικὸ ἔργο, ὅπου ὑπάρχει ἀγῶνας ψυχῆς καὶ δημιουργίας. Μιὰ πρόχειρη σύγκρισή της δχι μὲ τὸ Ραγκαβῆ καὶ τὸ Ξένο καὶ τὸ Ζαμπέλιο, μὰ καὶ μ' αὐτὸν τὸν Καλλιγᾶ, ποὺ μελετᾷ καὶ σκηνοθετεῖ ἀπλῶς μὲ κάποια δεξιωσύνη, δείχνει πόση ἡ ἀπόστασή της ἀπὸ τὰ ιστορήματα καὶ τ' ἀφηγήματα, ποὺ βρήκε μπροστά του δ. Ππδ. ‘Η νεοελληνικὴ πεζογραφία ἀρχίζει ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη. Πρωτύτερα ὑπῆρχε ιστορία μονάχα καὶ σκηνοθεσία ἀψυχή. Οἱ δύμότεχνοι του διηγηματογράφοι ἀν σχετίζουνται σὲ μερικὰ φανεράματα, ἡ σχέση αὐτὴ βρίσκεται σ' δ, τι δανείστηκαν ἡ μιμήθηκαν ἀπ' τὸν Ππδ. ἡ σ' δ, τι κομματιαστὰ κι ἐπεισοδιακὰ δημιούργησαν, δχι σ' δ, τι συνέλαβαν μὲ προσωπικὴ τους ἐμπειρία, πάει νὰ πῆ σ' δ, τι ἐπλασσαν μὲ τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς τους. ‘Ο ραγιδές τοῦ Βιζυηνοῦ γίνεται Ρωμηός, γίνεται ‘Ἐλλην στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ‘Η ψυχικὴ δύμας ὑπόστασή του εἶναι προεπαναστατική, ἀντικρύζει δηλαδὴ καὶ περιμένει κι ἐτοιμάζεται γιὰ μιὰ νέα παλιγγενεσία. ‘Αντικρύζει μιὰ νέα δοκιμασία. Βλέπει μπροστά της μιὰ νέα θυσία. ‘Η ἑλληνικὴ ψυχὴ στὸ ἔργο τοῦ Ππδ. ἀναδύεται ἀπ' τὰ μυστικὰ κέντρα τῆς σκλαβωμένης ἔθνικότητας μὲ τὴν πίστη καὶ τὴν κρυφὴ ἐλπίδα τοῦ ραγιδά. Σαλεύει κι ἀναδεύεται ἀπ' τὸν πόθο τῆς ἀνύψωσης καὶ τῆς λευτεριάς. Κι αὐτὴν δείχνει. Αὕτην θέλει ν' ἀναστήσει στὶς ψυχὲς τῶν Γραικύλων τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἀπολημονήθηκαν στὸ δρόμο τους καὶ στὴν ἀποστολή τους κι ἔμειναν μ' ἀδειανὰ χέρια, θεατὲς καὶ μιμητές καὶ δύμφαλοσκόποι – χαλκεύτες νέων ψυχικῶν δεσμῶν τους. ‘Εδὼ βρίσκεται τὸ μυστικὸ τῆς θρησκευτικότητας, τῆς ύψηλῆς τάσης, τοῦ λαϊκισμοῦ, τοῦ βαθύτερου ἑλληνισμοῦ, τῆς αὐτοτηρᾶς ξενηλασίας καὶ τῆς γλωσσικῆς ἀκόμα μορφῆς τοῦ Ππδ. ‘Ο Ππδ. δὲν εἶναι ἡθογράφος, εἶναι δ. ἐθνικὸς ποιητὴς τοῦ μετεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ, δ. Σολωμός του,

πού ἔκλεισε στὴ ψυχή του τὴν Ἑλλάδα καὶ λαχτάρησε τὴν ἑθνικὴ δλοκλήρωση καὶ ψυχικὴ ἀναγέννησή της. Εἶναι δὲ ἡρωϊκώτερος ἀνθρωπὸς τῆς ἐποχῆς του. Δεύτερος μετὰ τὸ Σολωμὸν στὴ ξαναγεννημένη Ἑλλάδα. Ἀγωνιστὴς τῆς ψυχῆς — ὅχι ρήτορας τῆς ἀγορᾶς. Οἰκοδόμος ἑθνικῶν ρυθμῶν κι ἰδανικῶν. Οδηγητὴς κι ὀφυπνιστὴς. Ἡ ζωντανότερη συνείδηση τοῦ καιροῦ του. Ὁ ποιητὴς του. "Οπως δὲ Σολωμὸς τῇ νέᾳ ποίησῃ, ἔγκαινιαζει κι δὲ Παπαδιαμάντης τῇ νέᾳ πεζογραφίᾳ. Ὁ θεμελιακός ρυθμὸς τῆς πεζογραφίας τοῦ Ππδ. δὲν βρήκε συνεχιστές, ἀλλ' οὕτε κι ἔρμηνευτές. Σάν τὸ Σολωμὸν στέκεται κι αὐτὸς μονάχος κι ἀπλησίαστος. Πρὸ παντὸς ἀξεπέραστος. Οἱ ἡθογράφοι κι οἱ ψυχογράφοι κι οἱ κοινωνιστές κι οἱ ψυχαναλυτές συνεχίζουν τὸν κατήφορο. Ὁ Ππδ. θά τοὺς ἔλεγε «ἀνθρωπάρεσκους» ἢ «παλιμψήστους».

Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ππδ. στὰ νεοελληνικὰ γράμματα εἶναι ἐξωτερικές. Σάν τὸ Σολωμὸν κι αὐτὸς ἀπλησίαστος ἐσωτερικά, κλειστὸς κι ἀνέκδοτος καὶ σκορπισμένος, εἶχε τὸ προνόμιο κοντά στοὺς ἀμέτρητους θαυμαστὲς νὰ βρῇ καὶ μερικούς πολὺ ξηρούς μιμητὲς ἢ διασκευαστές, ποὺ ἄκουσαν μερικούς ἥχους ἀπ' τὸ ἔργο του καὶ ζήτησαν νὰ τοὺς ἀρμονίσουν στὶς δικές τους συνθέσεις. Ἡ ἐλληνικὴ φύση καὶ τὸ τοπίο καὶ ἡ θάλασσα μὲ τοὺς ἀνθρώπους της καὶ τὸ εἰδύλλιό της ἔρχουνται στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία ἀπ' τὸν Ππδ. Ὁ Καρκαβίτσας κι δὲ Νιρβάνας ὡδηγήθηκαν στὴ θάλασσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. Τὸ ποιητικὸ διήγημα εἶναι δικό του δημιούργημα. Τὸ θρησκευτικὸ διήγημα τὸν ἀναγνωρίζει πατέρα του — ἀλλὰ πόσους καὶ ποιοὺς μιμητὲς βρήκε τὸ εἶδος! Μὲ πόσο ἀγῶνα καὶ πόνο ψυχῆς τὸ δημιούργησε καὶ τὸ ἐπέβαλε καὶ τῶκανε συνήθεια κι ἀνάγκη ἡ εὐλαβικὴ μοῖσσα τῷ νοσταλγοῦ! Βέβαια τὸ εἶδος εἶχε καλλιεργηθῆ καὶ στὴν Εύρωπη πρὶν ἀπ' τὸν Ππδ. δημως ἡ προσωπικὴ του σφραγίδα τὸ ἔκανε ἐλληνικό, δύστε νὰ μένει τὸ ίθαγενέστερο εἶδος στὸν τόπο μας. Μά ἡ φυσιολατρεία μὲ τὸ θερμὸν ἀδονισμὸν καὶ συμβολισμὸν της στὰ ἔργα παλαιοτέρων καὶ συγχρόνων πεζογράφων μας εἶναι καθαρὰ παπαδιαμαντικῆς ἀρχῆς, ὅπως καὶ τὸ σύμβολο κι δὲ μυστικισμὸς καὶ τὰ θρησκευτικὰ μοτίβα στὴν ποίηση. Ὁ Παπαντωνίου συνειδήτοποίησε μερικές ἀσκητικές διαθέσεις τοῦ Ππδ. κι οἱ θαλασσινοὶ τοῦ Νιρβάνα θυμίζουν πρόσωπα τοῦ Ππδ. Ἀλλὰ ποῦ καὶ πρὸς τὶ νὰ κυνηγήσεις τὰ ψύχουλα, ποὺ σκορπίζουνται μπρὸς καὶ πίσω ἀπ' ἐνα ἀρχοντικὸ τραπέζι, ζητήματα λ. χ. τεχνικῆς, ύφους, διάθεσης. Ὁ προσωπικὸς λ. χ. τόνος οἱ πλάγιες διαθέσεις, ἡ λοξὴ γραμμὴ σύνθεσης, τὸ ἔξομολογητικὸ σὲ πρῶτο πρόσωπο όφος, ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὴ δημιουργία τοῦ Ππδ. Μά, δημως δὲ Σολωμός, κι δὲ Ππδ. εἶχε μόνο μιμητὲς γνωρισμάτων τῆς τέχνης του. Συνεχιστές δχι. Διαφορετικά οὕτε ἔγινε, οὕτε μπορούσε ποτὲ νὰ γίνει, γιατὶ οἱ κόσμοι τῆς δημιουργίας εἶναι σφραγισμένοι καὶ κρατοῦν σφιχτά τὸ μυστικό τους, κι ἀνεξήγητη τὴ γοητεία τους. Τὸ δίδαγμα τοῦ ποιητῆ ἀγγίζει τὴ μυστικὴ ούσια τῆς τέχνης, κι ἀκούεται μόνο μέσ' ἀπ' τὸν ἀγῶνα τῆς ψυχῆς του.

ΜΕΡΟΣ Ε' ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

‘Η καλύπτρα, φεῦ! πρὸ πολλοῦ εἶχε
καταργηθῆ εἰς τὰ ἥθη μας. (Ζ 44).

Εἰσαγωγή. “Υστερόπολη” τὸ Ζερβό (ΣΤ ιε') καὶ τὸν Καμπάνη (ΣΒΚ 59), ποὺ ἔκαναν μερικές νύξεις, καὶ τὸ Merlier (ΣΚ 50 κπ.), ποὺ πρῶτος συνώψισε σὲ γενικές γραμμές τὶς ἰδέες τοῦ Ππδ., δοκιμάζω νὰ κάνω μιὰ ὑποτύπωση τῆς κοσμοθεωρίας του καὶ νὰ παρακολουθήσω τὴ στάση του μπροστά στὰ προβλήματα τοῦ τόπου του καὶ τοῦ καιροῦ του. Ἔτοι δχι μόνο πλησιάζουμε ἐσωτερικώτερα τὸν ἄνθρωπο, μὰ καὶ τὶς πηγὲς καὶ τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς προθέσεις τῆς δημιουργίας του κατανοοῦμε. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχή του μελετοῦμε. Μὰ οἱ ἰδέες τοῦ ποιητῆ καὶ μόνες τους μᾶς εἶναι χρήσιμες καὶ λαχταριστές. “Ἐνας κόσμος ὅμορφος κι ἡθικός, «ἀγγελικὰ πλασμένος», ξανοίγεται στὰ μάτια μας. Φτάνει καὶ μόνος του νὰ σὲ ὑψώσει καὶ νὰ σὲ φρονηματίσει.

Ἡ βαθειὰ καὶ ζωντανὴ πίστη τοῦ Ππδ. στὸ χριστιανισμό, μὲ τὴν ἔγνοια καὶ τὴν ζήτηση, ἄνοιξε μέσα του κέντρο ζωῆς ὑψηλῆς κι ὀραίας. Ἡ δίψα του φιλεύρενα ἀπλώθηκε σ' ὅλες τὶς πηγὲς τοῦ Λόγου καὶ τῆς Παράδοσης καὶ πλούτισε τὴ γνώση του μὲ τὴν κατανόηση τοῦ χριστιανισμοῦ σ' ὅλες τὶς πνευματικές καὶ ψυχικές ἐκδηλώσεις του. Ἡταν πρῶτόπολη τὸν Ππδ. τὴν προθέσεις τῆς δημιουργίας του, προσέταξε σὲ τὸν Λόγον της Παράδοσης καὶ πλούτισε τὴ γνώση του μὲ τὴν κατανόηση τοῦ χριστιανισμοῦ σ' ὅλες τὶς πνευματικές καὶ ψυχικές ἐκδηλώσεις του. Ἡταν πρῶτος ἀπόλοιτος Ἐλληνας χριστιανός, κι ἀκόμα περισσότερο σὰν ἀπλοῖκός Ἐλληνας χριστιανός. Τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ λαϊκή του ἐκδήλωση εὔρισκε στὴ ψυχὴ τοῦ Ππδ. τὴν ἐντονώτερη καὶ παθητικώτερη ἀνταπόκριση κι ἔγινε ὁ κρίκος, ποὺ τὸν συμφιλίωσε μὲ τὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαοῦ,—μὲ τὴ ζωή.

Ἡ Μοῖρα. ‘Ο Ππδ. πιστεύει στὸ Θεό κι ἀπορεῖ «πῶς δὲ Θεός ἐπιτρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ ὑπ’ αὐτοῦ δημιουργηθείσῃ φύσει αἰσθημα ἴσχυρότερον τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως καὶ Θεός ἀνώτερος πάσης θείας παντοδυναμίας» (ΕΕ 91). Πιστεύει στὴ θεία βοήθεια—στὴν Πρόνοια (Α 105). “Ολα ἀπὸ κεῖται κρέμουνται καὶ γι’ αὐτό, χωρὶς «νὰ ἀφήνωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς εἰς τὸ ρεῦμα τῆς τύχης, πρέπει ν’ ἀκολουθῶμεν προσεκτικῶς τὰ γεγονότα καὶ νὰ μὴ ζητῶμεν νὰ προδράμωμεν αὐτῶν. Δὲν πρέπει νὰ προτρέχωμεν τῆς θείας Προνοίας, ἀλλὰ ν’ ἀκολουθῶμεν αὐτήν» (ΕΕ 116), γιατί, διποὺ ὑπάρχει πίστη καὶ καλὴ προσάρεση κι ἔχει κανεὶς «νὰ πληρώσῃ χρέος», ἐκεὶ «ἔρχεται δὲ Θεός βοηθός καὶ ἐναντίον τοῦ καιροῦ καὶ μὲ χλιαρὰ ἐμπόδια· ἐκεὶ δὲ Θεός συντρέχει καὶ μὲ εύκολίας πολλάς καὶ μὲ θαῦμα ἀκόμα...» (Δ 49). Πολλές φορὲς μεμψιμοιροῦν οἱ ἄνθρω-

ποι καὶ παρεξηγοῦν τὸ ἔργο τῆς θείας Προνοίας, ἀπὸ τις ἐναντιότητες τοῦ ἀτόμου. Μὰ «ἄλλο τὸ γενικὸ καὶ ἄλλο τὸ μερικό» (Δ αὐτ.). Ἡ βαρυχειμωνιά, ποὺ στενοχωρεῖ τοὺς ναυτικούς «γίνεται γιὰ καλό, γιὰ τὴν εύφορίαν τῆς γῆς καὶ γιὰ τὴν ύγειαν ἀκόμη» (Δ αὐτ.). Καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ τύχη τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἔργο τῆς θείας Προνοίας. "Αν εἶναι ἐκ Θεοῦ νὰ ζήσῃς, θὰ βοηθήσῃ ὁ Θεός (Θ 90), περισσότερο ἀπ' τοὺς γιατρούς, ποὺ δὲν τοὺς ἔκτιμα καθόλου ὁ Ππδ. (Γ 8), καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Πολλές φορές ὁ νοῦς του πάει στὴν «τυφλὴ εἰμαρμένη». ποὺ κυβερνάει δεσποτικά τὸν κόσμο (Θ 54). Πιστεύει στὴ θεία ἀνταπόδοση. Τὰ δεινὰ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ξεπλήρωμα ἀμαρτίων δικῶν τους καὶ ξένων—κληρονομικῶν. Τὸ πνεῦμα τοῦ κακοῦ, «τὸ κράτος τῆς ἀμαρτίας», ποὺ ἀντιστρατεύεται τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, γεννᾷ στὴ ψυχὴ τοῦ Ππδ. τὴν «φρίκη καὶ τὸν ἀνεκλάλητον πόνον», τὴν ἀγωνία, τὸ μαύρο φάντασμα τοῦ πειρασμοῦ (Γ 131), φθείρει τὴν ὁμορφιὰ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ, παραμερίζει τὴν ἀρετὴν», σκορπά τὴν ἀσκήμια καὶ τὸν ὅλεθρο πάνω στὴν τελειότητα καὶ τὴ γοητεία.

Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν ὁ ἀνθρώπος λυγίζει. Πέφτει συντρίμμι τῆς κακίας, ποὺ τὴν ἔσπειρεν ὁ διάβολος λίσαν πρωτίως εἰς τὸν κόσμον». Εἶναι ἡ μιζέρια τῶν ἀνδρῶν, ἡ στριγγιλά τῶν γυναικῶν. Πιστεύουν πῶς ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι καλός. «Πόθεν ἀντλοῦσι τὰ ἐπιχειρήματα; Τί ἄλλο εἶναι ἡ κρίσις εἰμὴ σύγκρισις. 'Ἄλλ' ὑπάρχει ἑδὼς ὅρος συγκρίσεως; Εἴδομεν ἡδη ἄλλον κόσμον, μὲ τὸν ὄπιον νὰ συγκρίνωμεν τὸν παρόντα; Ακατάληπτον εἶναι ἀνέκαμψεν ἀφηρημένας ἔννοιας ὁ Δημιουργὸς ἢ πόθεν ὀυτά εἶγενηνήθησαν. Εἶναι μόνον βέβαιον, ὅτι ἔπλασεν ἔνα δρατόν κόσμον καὶ ἐβεβαίωσεν αὐτός, διὰ τὸ ἔργον του εἶναι ὡραῖον...» Επειτά θρασύνεται ὁ παραλογισμὸς καὶ λέγει: Δὲν εἶναι, ὅχι, καλός ὁ κόσμος... καὶ ἐντεῦθεν ἔγεννηθη ἡ κακία, ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἡ ἄνοια, ἀν δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ δηλητήριον τοῦ ὄφεως· καὶ ἐν κεφαλαίῳ εἶναι ὁ ἀπηλπισμένος ἀγών τοῦ παραλογισμοῦ, ὅπως ἀποδείξῃ διὰ ἔχει δικαιον, καταβάλλων πᾶσαν προσπάθειαν νὰ κάμῃ τὸν κόσμον νὰ φαίνεται τέρας ἀσχημίας...» (Π 102). Στὴν ἀντινομία αὐτῇ στηρίζεται ὁ ἀγῶνας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀγωνία τοῦ ποιητῆ. 'Ἡ εὐτυχία εἶναι ὁ φθαστὸ ἀγαθό. Ἡ ἀρετὴ καταντᾶ πολύμοχθος ἄθλος. Γι' αὐτὸ τὴν παραβλέπει ὁ ἀνθρώπος καὶ γίνεται αὐτούργος τῆς δυστυχίας του. «Ἐίναι ἡ αἰλούνια τάσις τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας ν' ἀγαπᾷ πᾶν τὸ μιστόν. Τίς ἀγαπᾷ τὴν ἀρετὴν; οὐδεῖς! Πάντες ἀγαπᾶτε τὴν κακίαν. Οὐχὶ μόνον τὴν ἀγαπᾶτε, ἀλλὰ τὴν θαυμάζετε. Οὐχὶ μόνον τὴν θαυμάζετε, ἀλλὰ τὴν θυμιάτε...» (ΕΕ 154). Τὰ δρια τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας εἶναι τοσοῦτον δυσδιάκριτα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει (Κ 125). 'Ο κόσμος κυβερνᾶται ἢ μᾶλλον φέρεται μὲ τὴν ψευδομανίαν, μὲ τὴν τυφλὴν πρόληψιν, μὲ τὴν κωφὴν φήμην» (Π 183). "Αν καὶ «τὸ πονηρὸν πνεῦμα μαστίζει κατὰ θείαν παραχώρησιν τοὺς ἐναρέτους τῶν ἀνδρῶν», δημιώς «καίτοι μαινόμενον καὶ λυσσῶν, μετὰ φόβου καὶ ἀκουσίου εὐλαβείας ἔγχωρεῖ εἰς τὸ ἔργον» (Ε 135). 'Εδῶ, ἀπ' τὴ θέση ποὺ θὰ πάρει μπροστά στὸ κακό, κρίνεται ὁ ἀνθρώπος.

"Ομως πάντα νικᾶ τὸ πονηρό, γιατὶ «οἱ δείλαιοι θνητοὶ γεννῶνται διὰ νὰ χάσκωσι πρὸς καιρὸν ἀναβλέποντες ἔκει ἐπάνω καὶ διὰ νὰ συγκαλύπτῃ χρονίως τοῦ θανάτου ἡ νῦν τοὺς ὁφθαλμούς των εἰς τὸ ὑποχθόνιον σκότος» (Θ 129). Ἀνίκητες οἱ ἀνθρώπινες ἀδυνατίες, δημιουργοῦν τὴ μιζέρια—τὰ δεσμὰ τῆς ψυχῆς. Σὰν τὸν "Ατλα, τὸν «ἀντιπρόσωπον ὄλης τῆς ἀχθοφορούσης ἀνθρωπότητος», οἱ θεοὶ ἔχουν φορτώσει τὸ θνητὸ μὲ πολλές ἀμαρτίες καὶ πολλὰ βάσανα (Ι 27). Κι ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ δὲν βαστᾶ μπροστά στὴν ἐπίγεια κόλαση. Βγάζει «τὴν κραυγὴν τοῦ πικροῦ σαρκασμοῦ

πρὸς τὴν ταλαιπωρον ἀνθρωπότητα» (Δ 89), καὶ κλαίει τῇ μοῖρᾳ τῆς, μέσα στὸν πόθο του νὰ τὴν ἀνακουφίσει. «Τὶς κατεδίκασε τὴν δυστυχῆ ἀνθρωπότητα εἰς τὸ νὰ ζῇ τὸν θετικὸν καὶ κτηνῶδη τοῦτον βίον; Τὶς κατεδίκασεν αὐτήν, ἢ νὰ ἔρῃ χαμαιπετῶς κυλινδουμένη ἐν τῷ βορβόρῳ ἢ νὰ νομίζηται, διτὶ παραφρονεῖ, ἢν ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐντείνῃ στιγμαίαν πτῆσιν μὲ πτερὰ μύρμηκος;» (ΕΕ 109). Νά, ἀπ' τὸ βάθος τοῦ γιαλοῦ, οἱ Τρίτωνες κι οἱ Σειρῆνες τονίζουν «τὸν θρῆνον καὶ τὴν πικρὰν εἰρωνίαν διὰ τοὺς θητοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν μοῖράν των» (Ε 8), ποὺ τὴν ρυθμίζει ἡ ἀνάγκη τοῦ βίου καὶ ἡ συνήθεια, «ἡ μανιώδης μέριμνα καὶ μεταλλευτικότης» (Ε 24 καὶ 25), πρὸ πάντων δύμας τὸ «ἀνίσχυρον καὶ ἀτελὲς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως» (Α 125). Τὴν κόλασην αὐτὴν καλλίτερα νὰ μὴν ἔχει κανεὶς μάτια νὰ τὴν βλέπει καὶ αὐτιά νὰ τὴν ἀκούει. Ἡ μόρφωση εἶναι πηγὴ δυστυχίας. Καλλίτερος δὲ φυσικὸς βίος, ποὺ, ἀς εἶναι γεμάτος μὲ προλήψεις, ἔξασφαλίζει στὸν ἀνθρωπὸ τὴν εὔτυχία τῆς ἀγνοίας του. «Οσον πλειότερον ἀγνοεῖς, τόσον εὔτυχεστέρα είσαι. Τί ἑκέρδισαν οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ἀστρολόγοι, οἵτινες εἴξευρον τὰ πάντα; Τὸ αὐτὸν χῶμα θὰ σκεπάσῃ τοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς, ἡ αὐτὴ φωτιὰ θὰ καύσῃ τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς πτωχούς, τοὺς ἴσχυρούς καὶ τοὺς ἀδυνάτους» (Α 168). Ἐπιθυμῶ νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸν κατὰ φύσιν ἀνθρωπὸν. Πιστεύω διτὶ οἱ ἀμαθεῖς εἶναι εὔτυχεστεροι τῶν σοφῶν (Α 246). Πλέον μακάριος εἶναι δὲ Πατσοστάθης, ποὺ ροχαλίζει χωμένος εἰς ἐν σχοῖνον, τυλιγμένος μὲ τὴν κάπαν του...» (Ι 61), ἐνῶ δὲ ποιητὴς τρώγεται ἀπ' τὴν ἀγωνία καὶ τὴν ἔγνοια του γιὰ τὸ δυστυχισμένο ἀνθρωπὸ. Πολλὲς φορὲς λυγίζει καὶ κυριεύεται ἀπ' τὸν πόθο τῆς λύτρωσης, «τὴν νοσταλγία τοῦ μηδενός, τὸν πόθον τῆς ἀνυπαρξίας» (Α 246). Μὰ γρήγορα ὀρθοπατεῖ μπροστὰ στὸ θαῦμα τῆς ζωῆς. «Ἐσηκώθην αἰσθανθεὶς ρώμην τινά, καὶ ἔφερα δλίγους γύρους περὶ τὸν αἰγιαλὸν καὶ τὴν μικρὰν κοιλάδα, βλέπων πόσον ἡ ζωὴ ἦτο γλυκεῖα εἰς τὰ ὄρατα, τὰ ἔρημοι ἀκρογιάλια τῆς πτωχῆς νήσου...» (Ι 54). Μέσα στὴν ἔρημια του σκάει τὸ μπουμπούκι τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς ἀπαντοχῆς. Καὶ μὲ «τὴν ρώμην», ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ ἔγνοια του, τρέχει πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ τοὺς χαρίσει τῇ λύτρωση τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς καλλιτέρεψης — τὴν ἀσίγαστη ἐλπίδα τῆς πίστης του.

'Ο αγωνιστής. «Ολὴ του ἡ ζωὴ εἶναι χαρισμένη στοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἥταν δὲ Πρό. νεκρὸ πνεῦμα, παρατημένο, ἀσκητικό, ἐγωῖστικό, παρὰ σὰν ἀληθινὸς ποιητὴς ἀγωνιστὴκε γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἡθική, γιὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ Λόγου καὶ τὸν ὑψωμὸ τοῦ διπλανοῦ του μεοὐδέτερον τοῦ Λόγου καὶ τὴν τελείωσην. Οἱ ἀγῶνες του στάθηκε διμέτωπος καὶ ἀφάνταστα τραγικός, γιὰ τὸν πόνον του συνώδεψε ὡς τὸν τάφο τὴν ἡρωϊκὴ ζωὴ του. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν δόθηκε ὀλάκερος μ' ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, τῆς διανοίας καὶ τῆς τέχνης, ποὺ τὶς ὑπόταξε ὅλες στὸ ἔδιο νόημα καὶ στὸν ἔδιο σκοπό, γιατὶ ὅλες εἶχαν τὴν ἔδια πηγή, τὸ θαυμαστὸ κέντρο ζωῆς, ποὺ στέριο καὶ πλούσιο τροφοδοτοῦσε τὴν προσωπικότητά του. Ή ἀγάπη, δὲ πόθος τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δὲ πυρῆνας τῆς προσωπικότητας τοῦ Προ. Απὸ σκαλὶ σὲ σκαλὶ, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ζήτηση, ἔφτα-

σε στήν κορφή της ζωῆς, όπου πνέει ό αγέρας της ἀγνότητας καὶ ξανοίγονται οἱ ἀπροσπέλαστες ἐκτάσεις τοῦ θείκοῦ, τοῦ ὑψηλοῦ, καὶ τοῦ ὠραίου. Ἡταν λοιπὸν δὲ Ππδ. ἔνας ἀγωνιστής, στὶς ὑψηλές ἐπάλξεις τῆς ζωῆς. Γι' αὐτό κι ἀπ' τὸ ἔργο του σταλάζει τὸ μέρο τῆς πίστης καὶ τῆς ἡθικῆς δύμορφιάς.

Χτύπησε δὲ Ππδ. τὸ ταπεινό καὶ τὸ πρόστυχο μὲ φραγγέλιο πολὺ τσουχτερό. Ἀντίκρυσε μὲ σπαραγμὸ ψυχῆς τὸ καταπάτημα τῶν ἀγνῶν χώρων τῆς ζωῆς ἀπ' τοὺς νεωτεριστὲς καὶ τοὺς διεφθαρμένους ψυχικά. Πολέμησε τὴν ἀδικία, τὴν ψευτιά, τὴν διαφθορά, τὴν προστυχιὰ κάθε εἰδούς—τὸ πονηρό. Χτύπησε τὴν πρόληψη. Τὸ κήρυγμά του ἔβγαινε ἀπὸ πολὺ βαθιὰ κι ἔδειχνε πολὺ μακριά. Ἡταν ζυμωμένο μὲ τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς του, μὲ τὸ ἀπονύχτερα δάκρυα τοῦ πόθου του γιὰ τὴν ἡθικὴ τάξη καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀναμόρφωση. Ό φιλέρευνος καὶ φιλοσοφικὸς νοῦς του εἶχε κατακτήσει μόνιμα κριτήρια, σύνολα θεωρητικά, ποὺ μόνο ἡ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς κι ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς τὰ χαρίζει στὸ μελετητή της, διποὺ εἶναι ὁ ποιητής.

Οἱ Γραικύλοι. Ό Παπαδιαμάντης ἔζησε δλα τὰ προβλήματα, τῆς μεταβατικῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας. Μὲ ἔχθρότητα καὶ πόνο ἀντίκρυσε τὴν ἀνατροπὴ καὶ τὴν παράλυση τῆς ντόπιας παράδοσης ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς ξενομανίας καὶ τοῦ παράφορου νεωτερισμοῦ. Γενικὸς ζεπεσμός! «Καὶ τὶ δὲν ἔξεπεσεν;» Όλοι οἱ παλαιοὶ θεσμοὶ εἶναι καλοί, δλους τοὺς ἐνόθευσεν ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ κακία». (ΙΗ 161), τὸ φάσμα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ (Π 214), ποὺ ἔφερε τὴ θρησκευτικὴ παρακμὴ καὶ τὴν ἡθικὴ ἔκλυση (ΙΗ 162). «Ολοὶ ἔγιναν αἱστόνθετοι καὶ ἄσπονδοι» (ΙΑ 77), κίβδηλοι καὶ προσποιημένοι (Θ 10), ρημάδια «τῆς νεωτέρας ἀνατρεπτικῆς λογικῆς» (Π 167), ώστε νὰ κατανήσουν τὴν ἐποχὴ τους «ἀπροσδιόριστον» (Α 113), καὶ νὰ κολυμποῦν ἐν μέσῳ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐικλησιαστικῆς ἐλεεινότητος, ἥτις πανταχόθεν μᾶς περιβάλλει» (ΙΗ 175). Ἐποχὴ τῆς αὐτολατρείας (ΕΕ 154), «ἐστέναξε καὶ ὥκτιρε τὴν ἴδιοτέλειαν καὶ μικροψυχίαν» (Δ 85), τὴν ἔλλειψιν πάσης θρησκείας...» (Α 113). Βασίλεψε ἡ ἐπιτηδειότητα. Ή βασιλική, ή αἰωνόβια δρῦς τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης ξερριζώθηκε ἀπὸ «τοὺς ἀσυνειδήτους βαρβάρους, τῇ ἀνοχῇ καὶ τῇ ἐνοχῇ ἐκείνων τοὺς δποίους ὃ πλέον ἀτυχοῖς τῶν λαῶν τοῦ κόσμου, ἐκ περιτροπῆς ἐκλέγει ἅρχοντας ἡ προστάτας του» (ΣΤ 21). «Ἐτσι ἀπογυμνώθηκε ὁ τόπος μας ἀπὸ τὸ μοναδικὸ στολισμό του (αὐτ.), ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ζωῆς του καὶ τὴ συνέχεια τῆς παράδοσης, ποὺ πρέπει νὰ ξανανοιῶνται σὰν τὰ κλαδιά τοῦ δρῦ στὸν αἰωνόβιο κορμό του, ποὺ οἱ ρίζες του κατεβαίνουν καὶ τρέφουνται στὰ παρθενικὰ καὶ μυστικὰ βάθη τῆς ἔθνικῆς μαγιαίς. Ό χαλασμὸς αὐτὸς γεμίζει πόνο τὸν Ππδ. Ή «καταφρονεμένη ἐποχὴ τοῦ Ἀγῶνα ἦταν ἀνώτερη. «Οἱ τότε ἄνθρωποι ἥσαν εὐτυχεῖς, χωρὶς νὰ τὸ εἰξεύρουν. Ποὺ ἡ ἀφθονία εἰς δλα τὰ πράγματα; εὐλογημένος καιρός!» (ΙΑ 50). Άλλος κόσμος! «Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν πόνο, εἶχαν ἀγάπη μεταξύ τους» (Δ 24). Οἱ ραγιάδες, διποὺ οἱ γυναῖκες τους στὸ πρόσωπο, εἶχαν «καλύπτρα» στὴ ψυχή, καὶ ζούσαν μὲ τὴν πίστη καὶ τὸν πόθο τῆς λευτεριάς. Οἱ σύγχρονοι

του ἥταν ξεσκέπαστοι Γραικύλοι, ἔτοιμοι νὰ προδώσουν καὶ τὸν τελευταῖο μαργαρίτη τῆς ψυχῆς στὸ δυνάστη τους. Ξελογιάστηκαν ἀπ' τὶς ρουκέτες τοῦ ξένου πολιτισμοῦ. Περιφρόνησαν τὸν τόπο τους, τὴν παράδοσή τους. Τοὺς ἔφαγε ἡ ξενολατρεία. Οἱ Γραικύλοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ππδ. ἔμοιαζαν μὲ τοὺς ἔξωμότες ραγιάδες—οὕτε Τούρκοι μποροῦσαν στὸ βάθος νὰ γίνουν, οὕτε Χριστιανοὶ ἦταν. «Οἱ τοιοῦτοι δὲ ἄνθρωποι κατήντων εἰς οἰκτρὰν καὶ γελοίαν θέσιν, διότι οὕτε οἱ χριστιανοὶ τοὺς ἥθελον πλέον ὡς χριστιανούς, οὕτε οἱ Τούρκοι τοὺς ἐδέχοντο ὡς Τούρκους. Ἄλλα τοῦτο πάσχουσι καὶ ἄλλοι πολλοὶ...» (Κ 110). Σὲ κάθε ἐποχὴ ὑπάρχουν οἱ Γραικύλοι! Κι οἱ πιότεροι ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν αὐτολεγομένων πνευματικῶν ἀνθρώπων—τῶν λογίων!

“Ομως τὸ σωστὸ δρόμο μόνο ὃ ποιητὴς τὸν βλέπει καὶ τὸν φωνάζει μὲ σπαραγμὸν ψυχῆς στοὺς συγχρόνους του, ποὺ εἶχαν χρεία μόνον ἐνὸς—τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἀντὶ νὰ κόψουν τὸ δέντρο τῆς ζωῆς καὶ νὰ τὸ κεντρίσουν μὲ ξενικὰ ἐμπόλια, ποὺ δὲν ἔπιασαν—κι ἔτοι βρέθηκαν μπροστά σὲ κούτσουρα—ἔπρεπε νὰ τὸ καλλιεργήσουν, νὰ ρίξει κλαδιά, ὥστε τὸ ἔθνος νὰ μπορέσει νὰ δλοκληρώσει τὴν λευτεριά του.

«Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἔπηγε δυστυχῶς τόσον ἐμπρός, δσον λέγουν αὐτοί. Τὸ ἔθνος τὸ Ἑλληνικόν, τὸ δοῦλον τούλαχιστον, εἶναι ἀκόμη πολὺ δύσιω, καὶ τὸ ἔλευθερον δὲν νύναται νὰ τρέξῃ ἀρκετά ἐμπρός, χωρὶς τὸ δλον νὰ διασπαραχθῇ, ὡς διασπαράσσεται τοῦ φεῦ! ἦδη. “Ο τρέχων πρέπει νὰ περιμένῃ καὶ τὸν ἐπόμενον, ἔαν θέλῃ ἀσφαλῶς νὰ τρέχῃ· ὃ ἔλευθερος πρέπει νὰ βοηθῇ καὶ τὸν δεσμώτην ἢ πρέπει νὰ τὸν ἀνακουφίζῃ. “Οσον παρέρχεται ὁ χρόνος, τόσον τὸ ἔλευθερον ἔθνος καθίσταται ἦδη, οἵμοι I, ἀνικανώτερον, δπως δώσῃ χειρα βοηθείας εἰς τὸ δοῦλον ἔθνος. “Αγγλος ἢ Γερμανὸς ἢ Γάλλος δύναται νὰ εἴναι κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικός ἢ θεοῦ! ἢ διτήποτε. “Εκαμε τὸ πατριωτικὸν χρέος του, ἔκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα εἴναι ἔλευθερος, νὰ ἔπαγγέλληται, χάριν πολυτελείας, τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν. Ἄλλα Γραικύλοις τῆς σήμερον, δστις θέλει νὰ κάμη δημοσίᾳ τὸν δθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, δμοιάζει μὲ νάνον ἀνορθούμενον ἐπ’ ἄκρων δνύχων καὶ τανυόμενον νὰ φθᾶση εἰς τὸ δοῦλον ἔθνος καὶ νὰ φανῇ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, τὸ δοῦλον, ἀλλ’ οὐδὲν ἥττον καὶ τὸ ἔλευθερον, ἔχει καὶ θὰ ἔχῃ διὰ παντὸς τὴν ἀνάγκην τῆς θρησκείας του...». Καὶ μέσα στὴν ιερὴ ἀγανάκτηση του σηκώνει τὸ χέρι κι ὄρκίζεται ὃ ποιητὴς: «Τὸ ἐπ’ ἔμοι, ἔνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ίδιως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου, νὰ περιγράφω μετ’ ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια Ἑλληνικὰ ἥθη. «Ἐδέν ἐπιλάθωμαί σου, ιερουσαλήμ, ἐπιληηθείη ἢ δεξιά μου, κολληθείη ἢ γλώσσα μου τῷ λάρουγγί μου, ἔάν οὐ μή σου μηησθῶ» (ΣΤ 20).

Νὰ πάρεις μιὰ δριστικὴ θέση μέσα στὴ ζωὴ σου, νὰ σταθῆς μὲ στερεότητα σὲ μιὰ βίγλα ψυχική, καὶ νὰ φωνάξεις τόσο θαρρετά καὶ τόσο ἀποφασιστικά, καθορίζοντας δρόμους καὶ δείχνοντας κατευθύνσεις, εἶναι προνόμιο τῶν σοβαρῶν ἀνθρώπων, ποὺ τυρανίστηκαν ψυχικά καὶ πόνεσαν ἀφάνταστα γιὰ τὸν ἄλλον. Ο Ππδ. δὲν εἴναι ιεροκήρυκας, εἶναι ποιητὴς, ποὺ ἐμπνέεται ἀπ’ τὸν Ἑλληνισμὸ του, τὸ τρικέρι τῆς πίστης, τῆς πατρίδας καὶ τῆς ὁμοφιᾶς, ποὺ κλείνει μέσα του δλες τὶς ἀξίες τῆς ζωῆς καὶ σκορπίζεται σὰ φῶς σ’ ὅλο τὸν κόσμο.

Μέσα στὸ ξεπεισμό. Κρατῶντας λοιπὸν ἀπ’ τὸ ἔνα χέρι τὴν λύρα κι ἀπ’ τ’ ἄλλο τὸ φραγγέλιο, σκίζει μὲ θάρρος τὰ πλήθη κι ἀ-

ναζητᾶ τὰ φοβερά καρκινώματα τῆς δύστυχης πατρίδας του, ποὺ τὸν καλεῖ μὲ τὴ φωνὴ τῆς πίστης καὶ τῆς θυσίας στὴν ἀνόρθωσή της. Παντοῦ πληγές, παντοῦ ὁ μαρασμός. «Εἰσῆλθεν ἐν πρώτοις εἰς ἐν ἀρχοντικὸν μέγαρον. Εἶδεν ἔκει τὸ ψεῦδος, τὴν σεμνοτυφίαν, τὴν ἀνίαν καὶ τὸ ἀνωφελές τῆς ζωῆς, ζωγραφισμένα εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς καὶ ἥκουσε τὰ δύο τέκνα νὰ ψελλίζωσι εἰς ἄγνωστον [γαλλικὴν] γλῶσσαν...» (Π 142), ἀκούει «τὸ βάρβαρον καὶ ξενίζον «μπαμπά», τὸ ὅποιον παρεισῆλθεν ἐσχάτως μετὰ πολλῶν ἀλλων κηλίδων εἰς τὰ ἥθη μας» (Θ 49). ‘Η χαρτοπαιξία μαστίζει τὴν κοινωνία. ‘Η καφενομανία τὴ δέρνει. ‘Η ξενομανία καὶ ἡ μόδα σ’ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις «εἶναι σαπρὸν δένδρον καὶ δὲν μπορεῖ πάρα νὰ κάμῃ καρποὺς σαπροὺς (ΙΗ 84). Προλήψεις καὶ σκουριασμένες ἰδέες κατάντησαν ὅλα τὰ ἔλληνικά φανερώματα, «εἰς πόλιν (δόξα τῷ Θεῷ!) πρωτεύουσαν τῆς Ἑλλάδος» (ΙΑ 172). Νέοι θεοὶ θρονίαστηκαν. ‘Η ἀπιστία, ἡ πορνεία, ἡ διαφθορά. Μέρα μεσημέρι μπροστά στὰ μάτια τῶν νεωτεριστῶν «εἰς τὴν λεωφόρον Πανεπιστημίου καὶ εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος» οἱ φαντάροι πειράζουν τὶς δούλεις «μετ’ ἀκκισμῶν στρεφομένας δπίσω καὶ ἀνταλασσούσας φιλικάς λέξεις» ἢ οἱ «πυροσβέσται ἐντρυφάσι εἰς ἀτελείωτον συνδιάλεξιν μὲ τὰς μαγειρίσσας εἰς τὸ παράθυρον τοῦ Ισογείου, εἰς ὅλας τὰς συνοικίας τῶν Ἀθηνῶν...» (ΙΗ 127). ‘Η οἰκογένεια πάει νὰ διαλυθῇ. Παράνομες συζυγίες καὶ χωρισμοὶ καὶ δράματα. Ἀθλιότητα κοινωνική, ἀπ’ τὶς ἀνώτερες τάξεις ὡς τὶς κατώτερες. Ἰδιόκτητοι οἱκοι ἀνοχῆς μέσα στὶς φτωχές γειτονιές (Π 153). Κηρύγματα κι ἀνεμομαζώματα ἀπὸ κάθε πλευρά. Γενικός κατήφορος. Παντοῦ οἱ καλοθεληταὶ κι οἱ συμβουλάτορες, οἱ ἐπιτήδειοι, οἱ σχολαστικοί, οἱ δημοσιογράφοι—οἱ κακῶν παρακλήτορες. Περίσσευαν οἱ καλαμαρδεῖς. Οἱ ἀνώτερες κοινωνικές τάξεις ἔδιναν τὸ παράδειγμα στὸ λαό. Κι ἀπὸ τὸ κεφάλι βρωμᾶ τὸ ψάρι. Τὸ κῦμα τοῦ ψευτοπολιτισμοῦ, σέρνοντας μαζὶ του ὅλα τὰ φώνια τῆς ἀμαρτίας καὶ τὸ ἀποφόρια καὶ τοὺς παλητοτενεκέδες τοῦ εὐδρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ξαπλωνόταν ἀκράτητο καὶ στὴν ἐπαρχία—ὅπου σωζόταν ἀκόμα τὸ λαϊκὸ σπίτι μὲ τὸν ἔθνικὸ ρυθμὸ τῆς ψυχικῆς ἀρχοντιᾶς του, «ὁ πάλευσκος, ἀσπιλος οἰκίσκος, ἀρχαϊκὸν κτίριον, ἐμπνέον σέβας, ἐπέστεφε τὴν ἀνωφερῇ μαρμαρίουσαν αὐλὴν» (Γ 28), μὲ τὴν κληματαριὰ καὶ τὸ προσκυνητάρι τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. «Κοντὰ εἰς ὅλα τὰ δεινά, εἶχε κολλήσει καὶ ἡ ψώρα αὐτὴ εἰς τὸ πάραθαλάσσιον χωρίον, νὰ μάθουν οἱ νέοι νὰ παίζουν χαρτιά» (Η 20). Ξημερωνόταν στὸ παιγνίδι—σκόρπιζαν στὴν τύχη τὸν ἴδρωτα τῆς ἡμέρας τους καὶ τὸ ψωμὶ τοῦ σπιτιοῦ τους, κι ὕστερα σκόρπιζαν τὰ κειμήλια τοῦ σπιτιοῦ στοὺς τοκογύλφους καὶ τῆς καρδιᾶς τὰ ἴερα στὴν ἀνηθικότητα. Τ’ ἀκράτητο «ρεῦμα τῆς μεταναστεύσεως» (Η 12) δὲν ἦταν μόνο ἡ αἰμορραγία τῆς φτωχῆς ἐπαρχίας, ποὺ ἤθελε χέρια νὰ τὴν ξεχερσώσουν, μὰ κι ἡ ἀρχὴ τῆς ξενομανίας. «Εἶχαν φέρει μαζὶ των ἀπ’ τὸ Σουέζ, ὀλίγα ἡ πολλὰ ναπολεόνια, ἀλλὰ πολὺ περισσοτέρας νέας ἔξεις, βλασφημίας, ἔριδας, θράσος, μέθην καὶ πρόκλησιν» (Θ 15), τὸ «στίλβωμα» τῆς ψυχῆς (ΣΤ 57). ”Ἐπειτα οἱ ξέ-

νοι ύπαλληλοι τοῦ χωριοῦ, οἱ δικηγόροι, οἱ γιατροί, οἱ δασκάλοι, οἱ μορφωμένοι ἡταν φορεῖς νεωτερισμῶν, τοῦ «κοινωνικοῦ δηλητηρίου, τὸ δόποιον ἐνωρίς ἥρχισεν' ἀναπτύσσηται εἰς τὰς τάξεις τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας» (Θ 74). Οἱ ἐπιστήμονες, ποὺ ἔτρεχαν στὴν Εὐρώπη, ὅπως «ἀγοράσσουν σοφίαν» (Η 23), καὶ γύριζαν φορτωμένοι σὰν ἔμποροι ψιλικῶν. Ἀλλοίμονο στοὺς ἔπειρασμένους! «Ο κόσμος θὰ ἔξακολουθῇ πάντοτε νὰ βαδίζῃ ἐμπρός, λέγει μὲ εἰρωνία, πότε κούτσα-κούτσα, πότε σήκω-πέσε, μὲ σκιρτήματα μονοπόδαρα ἢ μὲ βήματα καρκίνου, καὶ ἀλλοίμονον εἰς τοὺς δοσοὶ ἑγήρασσαν κι ἐκουράσθησαν καὶ δὲν δύνανται νὰ παρακολουθήσουν· εἰς δοσοὺς ἐπαλαιώθησαν καὶ ἔχωλαναν ἐπὶ τῶν τρίβων αὐτῶν» (Δ 29). Οἱ Ἀρσακειάδες σκορπίζουν στὴν Ὂπαιθρο τὴν μόδα καὶ τὸ συρμό. Ἀκόμα καὶ στὶς γρηγὲς κόλλησεν ἡ ξενομανία (Π 135). Ἀλλὰ ἡ πηγὴ τῆς διαφορᾶς ἡταν ὁ κομματισμός, ποὺ ἔσπειραν οἱ πολιτικοὶ στὸ λαό. Τὰ ἐκλογικὰ ἥθη, ἡ κακία, ἡ μικροπρέπεια, ἡ νοθεία, ἡ κακοδαιμονία, ἡ ρουσφετολογία, ἡ θεσιθηρία (Ε 124 κπ.). «Ἐτσι δημιουργήθηκαν οἱ χαλασσοχώρηδες; οἱ ἐπίδοξοι συνεχιστὲς καὶ διάδοχοι τοῦ 1821, οἱ ἀνάξιοι σημαιοφόροι τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Μή πλανᾶσθε. Μὲ τὴν ἴδια αὐστηρότητα καὶ ὠμότητα—γέννημα πόνου καὶ ἀγάπης—δ Ππδ. χτύπησε τοὺς ψευτονεωτεριστές, ποὺ ἔφερναν στὸν τόπο ξενικές ἴδεες καὶ συστήνανε συλλόγους καὶ σωματεῖα κι ἔβγαζαν περιοδικὰ γιὰ νὰ τὶς μεταδῶσουν. Ζητήματα λυμένα πρὸ αἰώνων. «Ἐτσι χτύπησε τὴν ἐπιστροφὴ στὴ φυσικὴ ζωὴ καὶ στὴ χορτοφαγία τοῦ Πλ. Δρακούλη, καὶ τὴν ἀκρεωφαγία καὶ τὴ ζωοφιλία τοῦ Φιλάρετου κά. (Π 238). »Ας παρακολουθήσουμε τὴ σκέψη του.

«Κατὰ φύσιν ζῆν, τονίζει, εἰναι ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀγρίαν κατάστασιν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ πρέπον ζῆν εἰναι τὸ ζῆν, δχι μόνον κατὰ φύσιν καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὸν θεῖον νόμον, δι' οὐδὲν εὐλογεῖται μέν ἡ φύσις, κυροῦται δὲ ὁ ὄρθδος λόγος. Λοιπὸν ὁ ὄρθδος λόγος διδάσκει μετὰ τῆς φυσιολογίας, διτε εἰς κρίσης ἢ τράγος, ἀρκεῖ νὰ γονιμοποιήσῃ δεκάδας ἀμνάδων ἢ αἴγαν. »Αρα τὰ ἀρρενα πλεονάζουσιν καὶ διὰ τοῦτο ἔξι ἀνάγκης πρέπει νὰ θύωνται. Δέν Ὂπάρχει καμμία σκληρότης εἰς τοῦτο, δοποὶαν φαντάζονται ἐκ νοοηροῦ καὶ ὑποκριτικοῦ αἰσθήματος, οἱ ἔκφυλοι τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, οἱ λατρεύοντες τὸ κυνάριο των πειριφρονῶντες δῆλην τὴν ἀνθρωπότητα. Σκληρότης εἶναι τὸ νὰ βασανίζωνται τὰ ζῶα, ἀνευ ἀνάγκης, καὶ δημοσίᾳ μάλιστα, ἀδιαφορούσης τῆς ἔξουσίας, ἀπὸ ἀγωγιάτες, καροπισέρηδες, ζωεμπόρους καὶ ἀλλούς. Ἡ δὲ σφαγὴ πρέπει νὰ ἔκτεληται μὲ πᾶσαν τὴν πρέπουσαν εὔσπλαγχνίαν, τὴν ἡπιότητα καὶ λογικότητα. Πάλιν ὁ ὄρθδος λόγος διδάσκει, μετὰ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, διτε ἐδὲν ἔχοτοφάγει δῆλη ἡ ἀνθρωπότης, δοπως χορτοφαγῶσι τὰ θρέμματα αὐτῶν, καὶ ἔμενον ταῦτα αὐξανόμενα ἐπὶ χρόνους, χωρίς νὰ θύωνται, ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἔξελειπε πᾶσα βλάστησις καὶ φυτεία, καὶ πᾶς καρπὸς καὶ δὲν θὰ ἔμενε πλέον χόρτον, δοσον θὰ ἥρκει διὰ νὰ φάγωσιν δῆλοι οἱ ἀνισόρροποι καὶ οἱ ξενομανεῖς καὶ ἀερολογοῦντες, ἀτομαὶ ἡ σύλλογοι, καὶ εἴται δὲ λοιπός ἀνεύθυνος κόσμος· καὶ τότε, ὡς εἰκός, αἱ μυριοπληθεῖς ἔκειναι ἀγάλα τῶν προβάτων καὶ ἐρίφων θὰ ἐμαίνοντο ἐκ πείνης καὶ ὀργασμοῦ, καὶ θὰ ἐλύπουν, καὶ θὰ ἔτρωγον πρῶτων τὸν κ. Δρακούλην, εἴται τὸν κ. Γ. Φιλάρετον καὶ κατόπιν τὴν λοιπὴν ἀνθρωπότητα. —Κύκλωρ οἱ ἀσεβεῖς περιπατοῦσιν. «Ολα τὰ παλαιά, τὰ ἀπὸ 15 αἰώνων λελυμένα, δογματικῶς καὶ ἡθικῶς, ζητήματα, εύρισκονται ἔκάστοτε ἀνθρωποί, νοσοῦντες ἔξι ἀλφρότητας καὶ ρεκλαμομανίας, διὰ νὰ τ' ἀνακαινίζουν καὶ τ' ἀνακατεύουν. »Η κρεωφαγία εἶναι φυσική, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι μετρία.. Τὰ τετραδοπαράσκευα καὶ αἱ τεσαρακοστοὶ ἀρκοῦν διὰ τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ κρέατος... Μή πλανᾶσθε I»(Π 238).

Χτυπᾶ δ Ππδ. τὴν κολακεία «ποὺ ὑποδύεται τὸ πρόσωπον τῆς φιλίας» (Α 173), τὴν ὑποκρισία ποὺ δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο «νὰ τολμήσῃ ποτὲ ν' ἀτενίσῃ ἐντὸς ἔσωτοῦ, ὡς εἰς βαθὺ καὶ ἀπύθμενον φρέαρ, πρὸς ὃ ἵλιγγια ἡ ὅρασις» (ΕΕ 160), καὶ δλες τὶς κακίες τῆς πρόθεσης, τῆς μίμησης, τῆς ἐπίδειξης καὶ τῆς ἄγνοιας, μὰ τὸ καστρο τῆς πολεμικῆς του τὸ στήνει ἐνάντια στὴν ἀθεῖα—τὴν πηγὴ τῶν κακῶν—καὶ τὸ ψευτοπολιτισμὸ—τὴ διαφθορὰ τῆς ψυχῆς.

Ἀπολογητής. Ὁ χριστιανισμός δὲν εἶναι τυφλὴ πίστη γιὰ τὸν Ππδ. Εἶναι σύστημα ζωῆς κι ἀλήθειας. Αἰώνια πηγὴ ἀγαθοῦ. «Πρὸ τῶν σήμερον ὑλιστῶν, δαρβινιστῶν καὶ θετικιστῶν, ὑπῆρξαν οἱ ἀπαισιόδοξοι καὶ οἱ κριτικιστοί· ἀλλὰ παρῆλθον· πρὸ σύτῶν ἥσαν οἱ πανθεϊσταί, ἀλλὰ ἔξελιπτον. Παρέρχονται, κρύπτονται ἐν τῇ σκιᾷ, ἀφανίζονται, ἀφοῦ ἐπὶ βραχὺ τέρψουσι τοὺς φιλοκαίνους καὶ τοὺς φιλαναγνώστας...». Ὁ χριστιανισμὸς ἔμεινε καὶ θὰ μένει. Ὁ Ἀναξαγόρας, δὲ Σωκράτης, εἶναι οἱ πρόδρομοι τῆς τελεολογικῆς ἀπόδειξης τοῦ Θεοῦ... «Ο πόθος τῆς μωρᾶς ἐπιδείξεως, ἡ μανία τοῦ καινὰ ἔκάστοτε λέγειν, ἡ δόκησισοφία, δὲ τῦφος, καὶ ἡ οἴησις, ἀγουσιν εἰς τὰς συγχρόνους ἀθεϊστικάς θεωρίας...» (ΙΑ 64-5) Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι τὸ ἄστρο τῆς ζωῆς—θὰ σιύσει μόνο μὲ κείνη. Χωρὶς τὸ χριστιανισμὸ ζούμε «πενιχρὸν διανοητικὸν βίον» (Α 114). Ἡ ψυχολογία καὶ ἡ μεταφυσικὴ δὲν μᾶς βοηθοῦν στὴ ζήτηση τῆς ἀλήθειας (Κ 125). Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ δὲν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθῇ μὲ καμμιὰ ἄλλη θρησκεία, «πλὴν τῆς ἐλλείψεως πάσης θρησκείας, ὅπως συνέβη ἐπὶ τῶν ήμερῶν ήμῶν» (Α 113-4). Οἱ νεωτεριστὲς καὶ οἱ ἄθεοι εἶναι «αὐτόμολοι καὶ δραπέται». Τὸ αἰσχος τους δὲν μπορεῖ νὰ τὸ σκεπάσει κανένα πλεονέκτημα. Γι' αὐτὸ «πρέπει νὰ μένῃ τις ἐν τῇ τάξει, ἐν ᾧ εὑρέθη ἀπ' ἀρχῆς, δὸν ταπεινὴ καὶ πενιχρὰ καὶ ἀν φαίνεται, αἰρετωτέρα δὲ εἶναι ἀείποτε ἡ ἔντιμος εὐτέλεια, τῆς ἀδόξου καὶ κομώσης πολυτελείας καὶ τρυφῆς», γιατὶ «τὸν καθαροῦντα φραγμὸν δήξεται ὅφις». Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς ισχύει καὶ γιὰ τὰ ἄτομα καὶ γιὰ τὰ ἔθνη. Ἡ τουρκικὴ βία, δὲ λατινικὸς δόλος, ἡ χαλαρὴ συνείδηση τῶν 'Ἐλλήνων τῆς Ἰταλίας, ἀπασχολοῦν τὸν Ππδ. Ἡ θέση τῶν Ἐμπόρων τῶν Ἐθνῶν εἶναι δὲ ἀντικαθολικισμός. Ἡ θέση τῆς Γυφτοπούλας, ποὺ συμβολίζει τὴ χριστιανικὴ ἰδεολογία, εἶναι τὸ χτύπημα τοῦ δρθιογισμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς χαλαρότητας τῶν 'Ἐλλήνων τῆς Δύσης μετὰ τὴν ἄλωση, τοῦ ἐκλατινισμοῦ τους καὶ τοῦ ξεπεσμοῦ τους. Ὁ Πλήθων, μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ ξαναφέρει τὴν ἀρχαία θρησκεία, «προελείσανε τὸν ἐκλατινισμὸν τῶν λογίων, οἵτινες ἀποβαλόντες πᾶσαν χριστιανικὴν πεποίθησιν, εὑρέθησαν ἔτοιμοι, ἐμπορίας χάριν, νὰ δεχθῶσιν πᾶσαν ἄλλην, ἢν ἥθελε προτείνει τις εἰς αὐτούς». (Α 252). Σατυρίζει τὶς ἀδυναμίες τῆς καθολικῆς θρησκείας, τὸν ἐγωῖσμὸ τοῦ ἀλανθάστου τοῦ Πάπα (Α 157), τὴν ἔκπιωση τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου (ΕΕ 108), τὶς καθολικὲς καλογρήες Σιξτίνα, Φηλικίτη καὶ Πία. Εἶναι ἀπολογητής τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ Βησσαρίων καὶ δὲ Πλήθων ἥταν προδότες ἔξωμότες. Ὁ Πλήθων ἥταν ἰδεολόγος, μὰ δὲ Βησσαρίων ὑλιστής, κι αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο, καὶ τὸ ἀσυγχώρητο κατὰ τὸν Ππδ. Ἀλλὰ στὸ βάθος τὸ ἔργο του εἶναι ἔνα κήρυγμα

ἀπολογητικὸ πρὸς τοὺς συγχρόνους του, ὅπως φαίνεται ἀπ’ τοὺς ἄπειρους ὑπαίνιγμούς. Εἰρωνεύεται τὸν Πλήθωνα. «Πιστεύει ὅτι ἀνεκάλυψε νέον Θεόν. Φαίνεται ὅτι δὲ παλαιός ἐγήρασεν» (A 61). Βλέποντας τὴν προπαγάνδα τῶν καθολικῶν, τοὺς πολέμησε μὲν ἀφάνταστη δρμητικότητα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἄρθρο του (Π 225), ὃπου θίγει δογματικὰ ζητήματα, ἀπαντῶντας στὸν καθολικὸ Ἱερέα δομ. Παῦλο, γιὰ τὸ μνημόσυνο τῆς πριγκήπισσας Ἀλεξάνδρας. Ἡ θέση του εἶναι πῶς δὲν ταίριαζε οἱ ἔτερόδοξοι νὰ κάνουν μνημόσυνα δρθιδόξων. Ἀποδεικνύει μὲν ὁμότητα τὴν πλάνη καὶ ἀγυρτεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συνοδικῶν πράξεων, τῆς πατερικῆς καὶ ἀποστολικῆς παράδοσης, ἀπ’ ὅπου φαίνεται ὁ εὐρύτατος θεολογικὸς ὀπλισμὸς τοῦ Ππδ. Γιὰ τὸ Μακράκη πάλι πίστευε «πῶς περιέρχεται τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία ἔρμηνεύων κατὰ τὴν ἰδίαν αὔτοῦ φαντασίαν τὰς Ἱεράς Γραφάς, ἀνευ κύρους καὶ ἐγκρίσεως ἐκκλησιαστικῆς». Τὸ κήρυγμα τοῦ Μακράκη ἡταν στηριγμένο στὰ «παλαιὰ ἔθιμα, μοναστικῆς τινος κοινότητος, λίαν ἀρχαιοπρεποῦς», τῶν Κολλυβάδων, τοῦ ἀββᾶ Διονυσίου. (Ε 68-69). Μά ἀν βρήκε διαδοὺς ὁ Μακράκης αἵτια ἡ ἔλλειψη θρησκευτικῆς διαφώτισης τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἐβραίους κυνηγᾶ ὁ Ππδ. καὶ κατηγορεῖ τὸ φανατισμὸ τους καὶ τὴ μικροπονηρία τους (ΙΑ 52), τὴν κιβδηλία τους (ΙΗ 7), τὴν ἀθλιότητά τους. Τελευταῖα ὅμως ὁ ἀντιεβραϊσμὸς του ἔφτασε στὴν ἀμφιβολία καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ (Π 185 βλ. καὶ σελ. 193). «Ωστόσο, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἄλωση», ἡ ταλαπίωρος Ἀνατολὴ ὑπῆρξε καὶ τότε καὶ τώρα, ὑπὸ τε γεωγραφικὴν καὶ κοινωνικήν, ὑπὸ πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν, ἀφρακτος ἀμπελῶν....» (Θ 77). «Ομως οἱ ἡγέτες ἀδιαφοροῦν καὶ καθεύδουν. Ἀλλ’ ὁ Χριστὸς ὁ «κύριος τοῦ ἀμπελῶνος» θὰ ἔλθῃ μιὰ μέρα καὶ θὰ σκορπίσει τὴν «ἄτιδιον πλάνην τῶν λαῶν» (Α 252). Ἀπολογητὴς λοιπὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Ππδ. δὲν θυσίαζε ποτὲ τὶς θρησκευτικές του δοξασίες. «Οταν ἡταν ἀναγκασμένος νὰ μεταφράζει γιὰ τὸ «Νέον Πνεύμα» ὑλιστικὰ κι ἀθεϊστικὰ ἄρθρα, πρωσπαθοῦσε νὰ τὰ κακομεταφράζει καὶ νὰ τὰ κάνει σχεδὸν ἀκατανόητα σὲ μερικὰ κακόδοξα σημεῖα. Ἡταν τὸ «καταχθόνιον μυστικόν» του, ποὺ τὸ ἔξωμολογήθηκε μὲ πόνο στὸ Νιρβάνα (ΣΒΚ 81).

Ἡ ἑλληνικὴ Ἐπιλησία. Ἀλλὰ ὅλη τὴν προσοχὴ του τὴν ἔχει γυρισμένη ὁ Ππδ. στὴν ἐκκλησία τὴν ἑλληνικήν, που τὴ γνώρισε καὶ τὴν πόνεσε, δσο κανεὶς ἄλλος. Γνήσιος μαθητὴς τοῦ ἀββᾶ Διονυσίου, πιστεύει στὴν αὐστηρὴ παράδοση τῶν Κολλυβάδων, που δὲν ἥθελαν νεωτερισμούς, που ζούσαν τὸν χριστιανισμὸ στὴν ούσια καὶ στοὺς τύπους του. Χωρὶς τοὺς τύπους η ούσια δὲν ὑπάρχει. «Ἡ χριστιανικὴ ἔλευθερία στηρίζεται στὴν προαίρεση (ΙΗ 160), μὰ ἡ προαίρεση, ὅταν εἶναι πραγματική, δὲν μπορεῖ ν’ ἀνατρέψει οὕτε γράμμα ἀπ’ τὸν κανόνα τῆς πίστης καὶ τὴν παράδοσης. Στὸ χριστιανισμὸ τίποτα δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό, ὅμως η ἀνατροπὴ τῆς παράδοσης ἀποσυνθέτει τὸ θρησκευτικὸ αἰσθημα. Ἡ θρησκεία εἶναι σύμβολο καὶ δόγμα—πίστη. Ἡ λειτουργία ψυχικὴ ἀναζήτηση—κανόνας. «Ωστόσο ἡ «ἔλευεινότης» (ΙΗ 175) τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ὠδηγοῦμε στὴν ἀποσύνθεσή της καὶ στὸ ξεπε-

σμὸ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθῆματος. Καὶ ύπαίτιοι ἦταν ἐξ δλοκλήρου οἱ Δεσποτάδες—ό ἀνώτερος κλῆρος. Αὔτοι λησμονοῦν τὴν ἀποστολή τους. «Οὐδεμίαν μέριμναν λαμβάνουν πρὸς θεραπείαν τῆς ἀνάγκης» τοῦ φωτισμοῦ τοῦ λαοῦ, ποὺ «διψάθρησκευτικῆς διδασκαλίας» (Ε 69), γι' αὐτὸ δργιάζει δ προσηλυτισμὸς κι ἡ κακοδοξία. «Βόσκουσιν ἔσυτούς, οὐχὶ τὰ πρόβατά τους» (Π 131), ἀργυρολογοῦν, δωροδοκοῦνται, ἐμπορεύονται. «Μὲ δύο ἀστακοούρας καὶ μὲ μίαν δαμετζάναν μοσχάτου τὸ ζήτημα θὰ ἥδυνατο νὰ λυθῇ εύνοϊκῶς εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἐπισκοπῆς, ἐπειδὴ τότε ἀκόμα δὲν εἶχεν ἀκριβήνει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἡ σιμωνία, καὶ δὲν εἶχον διορίσει οἱ δεσποτάδες ἀνὰ τὸ θεόσωστον βασίλειον [τὸ ἑλληνικόν] πρωτοσυγκέλους ἐργολάβους, οἵτινες ν' ἀπαιτοῦν ἑκατοστάρικα εἰς πᾶσαν τοιαύτην περίπτωσιν [παρανόμου γάμου] (Γ 110 καὶ Ε 5). "Αλλοι Δεσπότης, «δ γεννάδας ἐδίδασκε τὸ ποίμνιόν του πῶς νὰ γίνωνται ἀπατεῶντες νὰ διεκδικῶσι προσωπικὰ πάθη, ἵσως καὶ καταδόται». Οἱ Δεσποτάδες, «χάριν μισθαρίου καὶ δοξαρίου, εἴναι οἱ ἀπεμπολήσαντες πᾶσαν ἀνεξαρτήσιαν καὶ ἀξιοπρέπειαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἔξουσίαν, οἱ περιορίσαντες πᾶσαν αὐτῶν ἐνέργειαν εἰς τὴν ἐπιδειξιν καὶ τὸ τελετουργικὸν μόνον». Μὰ καὶ τοὺς τύπους δὲν τοὺς προσέχουν. Κάνουν μνημόσυνα τὶς Κυριακές. Περικόφτουν δλες τὶς ἀκολουθίες. Καταργοῦν τὸ τυπικό. «Υπογράφουν ἔγκυκλους καὶ τὶς παραβαίνουν πρῶτοι αὐτοί. Κάνουν γάμους καὶ βαφτίσια στὰ σπίτια. 'Ανέχονται «τὴν θεμελικὴν παρῳδίαν» κλπ. κλπ. (ΙΗ 167). 'Η δοξομανία τοὺς κάνει νὰ μοιάζουν μὲ χρυσοστόλιστους σατράπες τῆς ἐποχῆς τοῦ Δαρείου. Οἱ παρατυπίες πειράζουν ἀφάνταστα τὸν Ππδ. Οἱ δυὸς ἐπανωτές λειτουργίες (ΙΗ 165), οἱ νυκτερινές ὀγρυπνίες, οἱ δίσκοι (Π 142), ἡ νοθεία τοῦ κεριοῦ (Β 112), ἡ συνήθεια νὰ μὴν ἀκολουθοῦν γυναικεῖς τὸ λείψανο (Γ 9), δ ἐκκλησιασμὸς γυναικῶν μὲ καπέλλα, φτερά, μυρωδιές (ΙΗ 164), δ πολυτέλεια στοὺς ναούς, τὰ βεγγαλικὰ καὶ τὰ βάρβαρα ἔθιμα τοῦ Πάσχα, δλα, ἀκόμα καὶ τὰ παραδιαβάσματα τῶν ψαλτάδων. 'Αλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ βαστάξει τὸν ἐξευρωπαῖσμὸς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς—, ποὺ κατάντησε καντάδα (Π 127) καὶ δ ἐκκλησία «θέατρον» (Π 229) καὶ ἔρμαιο «τῶν αὐτοσχεδίων ψαλτῶν ἐν σπαρακτικῇ παραφωνίᾳ, καταστρεφόντων διὰ κωμικῶν σφαλμάτων τὰς δλίγας λέξεις, δσαι εἰναι δρθῶς τυπωμέναι» (ΣΤ 17). Πραγματικὰ «βρίθουν λαθῶν καὶ παρανοήσεων» τὰ ἐκκλ. βιβλία, ποὺ τὰ «ἐσφαγίασαν» μερικοὶ δασκάλοι (Π 230). 'Ονειρεύεται δ Ππδ. τὴν τάξη, τὴν ἀπλότητα, τὸ ὅφιος τοῦ Ἀγιονόρους. «'Υφίστατο ἄκων ἵσως, ως καὶ τόσοι ἄλλοι, τὸ ἀπειρον μεγαλεῖον καὶ τὴν ἄφατον γλυκύτητα τῆς ἐκκλησίας τῆς ἑλληνικῆς» (ΣΤ 24), τὴν ὑποβολὴ τοῦ ἡμίφωτος, τὴν ἀνάταση τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς ποίησης.

Μὰ δσο αύστηρος δείχνεται πρὸς τοὺς Δεσποτάδες, «τοὺς μόνους ὑπευθύνους τῆς ἐκλύσεως» (ΙΗ 167), τόσο στοργικά καὶ δίκαια βλέπει τὸν κατώτερο κλῆρο, «τὸν ἀχθοφοροῦντα». "Αν εἰναι δεκαρολόγοι δὲν φταίνε αὐτοί. "Έχουν ἀνάγκες, «πένονται καὶ δυσπραγοῦν» (Δ 11, πρβλ. ΙΗ 165). Εἰναι πάντα, μ' δλη τὴν ἀγραμματωσύνη καὶ τὶς ἀδυναμίες τους, στυλοβάτες. "Έχει δλόκληρη θεωρία δ Ππδ. γιὰ τὴν ἔξυγίανση τοῦ κατώτερου κλήρου (Π 228). Βγαίνει δπ' τὸ σύνολο τῶν πεποιθήσεων του γιὰ δλα τὰ ζητήματα καὶ προβλήματα.

«Οι ἄγαμοι, τονίζει, πρέπει νὰ φύγουν στὰ μοναστήρια. Οι ἄλλοι πρέπει νὰ εἰναι ύποχρεωτικῶς ἔγγαμοι. Πρέπει νὰ ίδρυθη ταμείο συντάξεως γιὰ τοὺς γέρους καὶ τοὺς ἀναπήρους κληρικούς. Νὲ αὐξήθη ὁ μισθός τους. Νὰ μορφωθοῦν—δχι στὴ Ριζάρειο, ἀπ' ὅπου βγῆκαν δλίγιστοι καλοὶ ιερεῖς. «Μὴ πλανᾶσθε! Τὸ ράσον δὲν κάμνει τὸν μοναχὸν καὶ τὸ ιεροδιδασκαλεῖον δὲν κάμνει τὸν ιερέα. Πρέπει νὰ ἔχῃ πῦρ μέσα του!... Νὰ παύσῃ ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐν μέροις πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων. 'Η λεγομένη ἀνωτέρα τάξις νὰ συμμορφωθῇ μὲ τὰ ἔθιμα τῆς χώρας, ἀν τὴλη νὰ ἔγκλιματισθῇ ἐδῶ. Νὰ γίνη προστάτις τῶν πατρίων καὶ οὐχὶ διώκτρια. Νὰ μὴ περιφρονῇ ἀναφανόδων ὅ,τι παλαιόν, ὅ,τι ἔγχωριον, ὅ,τι ἑλληνικόν. Νὰ καταπολεμηθῇ ὁ ἔνεισμός, ὁ πιθηκισμός, ὁ φραγκισμός. Νὰ μὴ νοθεύωνται τὰ θρησκευτικὰ καὶ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νὰ καλλιεργηθῇ ἡ σεμνοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ναδῶν, τὴν μουσικήν, τὴν ζωγραφικήν. Νὰ μὴ μιμούμεθα τοὺς παπιστάς οὕτε τοὺς προτεστάντας. Νὰ μὴ χάσκωμεν πρός τὰ ξένα. Νὰ στέργωμεν νὰ τιμῶμεν τὰ πάτρια. Εἶναι τῆς ἐσχάτης ἔθνικῆς ἀφίλοτιμίας νὰ ἔχωμεν κειμήλια καὶ νὰ μὴ φροντίζωμεν νὰ τὰ διατηρήσωμεν.» Ας σταθμίσωσι τάς εὐθύτας των καλῶς, οἱ ἔχοντες τὴν μεγίστην εὐθύνην...» (Π 228). Νά, τὸ πιστεύω του.

'Ενδιαφέρουσες ἐπίσης εἶναι οἱ γνῶμες τοῦ Ππδ. γιὰ τὸ μοναχικὸ βίο. Αἴτια τῆς παρακμῆς του εἶναι «ἡ σκανδαλώδης ἀνάμιξις τῆς πολιτείας εἰς τὰ καλογηρικά». 'Η πολιτεία πρέπει νὰ συγχωνεύσει τὰ μοναστήρια σὲ 40-50, τὰ μεγαλείτερα, ὅπου, νὰ συγκεντρώσει ὅλους τοὺς μοναχούς. Τὰ ἄλλα νὰ γίνουν μετόχια καὶ τὸ περίσσευμα νὰ πηγαίνει στὸ ἐκκλησιαστικὸ ταμεῖο. Πρέπει παντοῦ νὰ ἐπιβληθῇ ἡ αὐστηρὴ κοινοβιακὴ τάξη. Νὰ μὴν πατοῦν γυναῖκες—κουμπάρες καὶ κολλήγισσες. 'Ἐπίσης νὰ μὴ χυμοῦν δήμαρχοι καὶ προεστοὶ στὰ ἀρχονταρίκια. 'Ἐπειτα ἡ προσευχὴ νὰ γίνεται πλήρης μ' ὅλα τὰ παληὰ τυπικὰ—παννυχίδες, βαθεῖς ὅρθροι, στιχολογίες καὶ ψαλτήρια. Κανών, κοινὴ τράπεζα καὶ νηστεία. Πρὸ παντὸς νὰ μὴν κυλιοῦνται οἱ μοναχοὶ μέσα στὶς πόλεις! (ΙΗ 160).

Ξεχωριστὰ περιποιεῖται δὲ Ππδ. τοὺς θεολόγους, ἔκείνους ποὺ «μεταγγίζουν ἀθεϊστικὸν πνεῦμα εἰς τὴν 'Ελλάδα» (ΙΗ 81), δὲν μελετοῦν τὴν παράδοση καὶ πρὸ παντὸς δὲν ἀγαποῦν τὸ σχῆμα—τὴν ἀποστολὴ τους. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς Ριζαρίτες, ποὺ εἶναι περιέργο, ἀφοῦ δὲν δρέσσει σὲ πολλοὺς ἡ θρησκεία καὶ τὸ ιερατικὸ στάδιο, νὰ φοροῦν ράσα. Καὶ ξαναρωτὰ πάλι μὲ ἀνέκφραστο πόνο ψυχῆς. «'Εως πότε θὰ εἴμεθα ἀχαρακτήριστοι Γραικύλοι;».

Οι χαλασσοχώρηδες. 'Αμείλικτος εἶναι δὲ Ππδ. μπρὸς στὴν πολιτικὴ καὶ κρατικὴ κατάντια τοῦ καιροῦ του, ποὺ τὴν θεωρεῖ τὴν πηγὴ ὅλης τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς κατάπτωσης τῆς φτωχῆς χώρας. 'Η κακοδιοίκηση, ἡ συναλλαγή, ἡ ρουσφετολογία, ἡ πολιτικὴ ἀνεπάρκεια, τὰ κρατικὰ χάλια, οἱ ἐκλογές, ὁ δικολαβισμός, ἡ δημαγωγία, ἡ ἐκμετάλλευση ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν Ππδ. πληγές ἀνοιχτές, ποὺ κρατοῦσαν τὸ κράτος σὲ μαρασμὸ κι ἀθλιότητα καὶ δὲν τ' ἀφήναν νὰ δρθοποδήσει. Μιλᾶ μὲ ὡμότητα. 'Η παρρησία του ξεπερνᾷ κάθε δριο. Χτυπᾶ πολὺ οκληρά. 'Υψωνει τὴ διαμαρτυρία του μὲ θεία ὀργή. Τὸ κνοῦτο του ἀφήνει σημάδια, τὸ φαρμακερὸ βέλος του τρυπᾶ πολὺ βαθεία. 'Ατέλιωτη εἶναι ἡ φαρέτρα τοῦ ἀγωνιστῆ αὐτοῦ τῆς ἀλήθειας, τῆς ἡθικῆς τάξης, τῆς δικαιοσύνης. —τῆς ἀνθρωπιᾶς. Καὶ δὲ πολεμιστῆς αὐτὸς περνοῦσε ὡς σήμερα γιὰ ἀπόκοσμος ἡσυχαστῆς καὶ ψυχωφελῆς ἀσκητῆς. Τὶ πλάνη!...

Η γενεαλογία τῆς πολιτικής σ' ὅλες τις ἐποχές εἶναι «συνεχής καὶ γνησία κατὰ τοὺς προγόνους». Η ἀργία ἔγεννησε τὴν πενίαν. Η πενία ἔτεκεν τὴν πείναν. Η πείνα παρήγαγε τὴν δρεῖν. Η δρεξις ἔγεννησε τὴν αὐθαιρεσίαν. Η αὐθαιρεσία ἔγεννησε τὴν ληστείαν. Η ληστεία ἔγεννησε τὴν πολιτικήν. Ἰδεύ ἡ αύθεντική καταγωγή τοῦ τέρατος τούτου. Τότε καὶ τώρα πάντοτε ἡ αύτη. Τότε διὰ τῆς βίας, τώρα διὰ τοῦ δόλου... καὶ διὰ τῆς βίας. Πάντοτε ἀμετάβλητοι οἱ σχοινοβάται οὗτοι, οἱ Ἀθίγγανοι, οἱ γελωτοποιοί οὗτοι πίθηκοι (καλῶ δ' οὕτω τοὺς λεγομένους πολιτικούς). Μαῦροι χαλκεῖς κατασκευάζοντες δεσμὸς διὰ τοὺς λαοὺς ἐν τῇ βασιλέωφι σκοτίᾳ τοῦ οἰλωνίου ἐργαστηρίου των...» (ΕΕ 134). Θύμω τῆς κατακτητικῆς μανίας τῶν πολιτικῶν ἐμπόρων τῆς Βενετίας ἔπεισε καὶ ἡ νησιώτικη Ἑλλάδα. Διαφθορά, σκοτάδι!.. Κι ἀφοῦ κάθισαν τόσοι καὶ τόσοι τύραννοι πάνω στὴν πλάτη τοῦ μοιραίου λαοῦ, ἡταν πεπρωμένο, καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του νὰ τραβᾶ τὰ πάνδεινα ἀπ' τοὺς ἀνάξιους πολιτικούς του. «Δὲν λέγομεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου ἥσαν ἑκτάκτως κακοί. Ἀλλοῦ ἵσως εἶναι χειρότεροι. Ἀλλὰ τὸ πλεῖστον κακὸν ὁφείλεται ἀναντιρρήτως εἰς τὴν ἀνικανότητα τῆς ἐλληνικῆς Διοικήσεως. Θὰ ἔλεγε τις ὅτι ἡ χώρα ἡλευθερώθη ἐπίτηδες, διὰ ν' ἀποδειχθῆ, ὅτι δὲν ἦτο ἱκανὴ πρὸς αὐτοδιόκησιν» (Θ 79). Οἱ ἑκλογές, ἡ δημαγωγία «έξαπολύουν δλα τὰ ἑκλογικὰ ἀκάθαρτα δαιμόνια» (Θ 15), ποὺ σκορπίζουν τὴν διαφθορὰ καὶ τὴν ἀνηθικότητα «ἐκ τῶν ἄνω», καὶ μαγαρίζουν καὶ τὶς ἑκκλησιές, ὅπου στήνουνται συνήθως οἱ κάλπες (Θ 17). Οἱ ἑκλογές «γίνονται μὲ κουμπαρίες κι ἐνίστε μὲ κουμπουριές» (ΙΗ 79). Οἱ κομματάρχες ἀγοράζουν ψήφους καὶ δίνουν ψεύτικες υποσχέσεις γιὰ τὰ γενικὰ τοῦ ἔθνους συμφέροντα καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπαρχίας τους. Μὰ σὰν ἔπιτύχουν τὰ λησμονούν, δλα ἔκτὸς ἀπ' τ' ἀτομικό τους συμφέρον (Ε 84). Εἶναι «αἱ μάστιγες τοῦ ἐλληνισμοῦ». Τὰ ἑκλογικὰ ἥθη ἀποτελοῦν μόλυσμα, ἄξιο ν' ἀπασχολήσει δλους, περισσότερο «τὸν μήπω ἐμφανισθέντα παρ', ἡμῖν μυθιστοριογράφον» (Π 239). Οἱ ἑκλογές «αὔτη εἶναι ἡ ἐπὶ ἐβδομήκοντα ἔτη ἀσχολία μας, ἀφότου ἡλευθερώθημεν, ἀφότου δηλαδὴ μετηλλάξαμεν τυράννους, τοὺς δποίους διὰ τῶν ἑκλογῶν φανταζόμεθα, ὅτι ἀντικαθιστῶμεν τάχα συχνότερον, δπως μὴ ἀποδειχθῆ φευδεῖς τὸ δημῶδες λόγιον: «Ἄλλαξε δ Μανωλίσ, κι ἔβαλε τὰ ροῦχ' ἀλλιώς» (Π 227). Ο Ππδ. μισεῖ τὸν κοινοβουλευτισμό, τὴν καθολικὴ ψηφιοφορία, ποὺ εἶναι μιὰ αἰσχρὴ ἀπάτη, καὶ πιστεύει πῶς ἡ ἀπολυταρχία θὰ ἔσωζε τὴ χώρα μας (Ε 124). Θὰ ἔλειπε ἡ δημαγωγία κι ἡ πολιτικὴ ἔλεεινότης—νὰ ψηφίζουν λ.χ. κι οἱ πεθαμένοι κι οἱ ξενιτευμένοι καὶ νὰ νοθεύονται τ' ἀποτελέσματα (Ε 132). Θὰ ἔλειπε ἡ ρουσφετολογία, ποὺ τὴ χτυπᾷ ἀλύπητα δ ποιητής (Π 133, Π 144, Π 126, ΙΑ 63 κά. κά.). Θὰ σωζόταν δύναμις ἀπ' τοὺς ψηφοθήρες, ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει ἀδίσταχτα ως καταστροφεῖς, ως χαλασοχώρηδες. Όλα τὰ κατορθώματά τους τὰ διεκτραγωδεῖ στὸ δύμώνυμο διήγημά του. Πολεμᾶ ἐπίσης δ Ππδ. τὴν κακοδιόκηση, τὴν ἐγκατάλειψη στὸ ἔλεσθ τοῦ Θεοῦ τῆς ἐπαρχίας. «Τὴν πλιατσικολογίαν [μετὰ τὴν ἐπανάστασιν] διεδέχθη ἡ φορολογία, καὶ ἔκτοτε δλος ὁ περιούσιος λαὸς ἔξακολουθεῖ νέο δουλεύη διὰ τὴν μεγάλην κεντρικὴν γαστέρα, τὴν ὃτα οὐκ ἔχουσαν» (Β 4). Μένουν αἱ «ἀτυχεῖς νῆσοι» χωρὶς συγκοινωνίαν (Γ 114), χωρὶς ἐκπαίδευση, χωρὶς μέριμνα, «Ἡ διοίκηση, ἐπιφωνεῖ, εἶναι ρωμαϊκή, τὶ τὰ θέλετε λ» (Θ 133). Κόβουν τὸ μισθὸ τοῦ παιδονόμου κι αὐξάνουν τοῦ δημολογιστῆς «καὶ ἔξογκώνουν ὅπα κονδύλια προορίζονται διὰ τὸ κέντρον, εἰς βάρος τῶν δημοτικῶν ἔργων».

(Θ 41). Οἱ «παχύμισθοι» πάλι ύπάλληλοι διεκαρολογοῦσαν. Δούλευαν μὲς «συμβατικότητα καὶ ἀβέλτηρίαν» (Ζ 64-65). «Ἐνα ψοφήμι δέν βρέθηκε ἄνθρωπος νὰ τὸ πετάξει, παρὰ ἔλυσωσε στὸν τόπο του. Εἰδοποιεῖται ὁ ἀστυφύλακας «ὅστις προθύμως καὶ φιλοφρόνως ἀναλογμένοι νὰ εἰδοποιήσῃ μὲς ἄλλον ἀστυφύλακα νὰ πῇ τοῦ σκοποῦ τοῦ τημάτος, νὰ πῇ τοῦ Σταθμάρχη, νὰ στείλῃ ἔνα ἀστυφύλακα, νὰ βρῇ ἔνα σκυλί ψόφιο, νὰ τὸ πάρουν ἀπ' ἐκεῖ, νὰ τὸ πετάξουν πουθενά». «Ωσπου νὰ γίνουν αὐτά τὸ σκυλί ἔλυσωσε καὶ τὸ τράβηξε ἡ νεροποντή... Θαυμάσια ἀλληγορία καὶ σάτυρα τῆς κακοδιοίκησης, τῆς γενικῆς ἀδιαφορίας, τῆς κρατικῆς παραλυσίας. (Π 123). »Ετσι δημιουργεῖται τὸ ὀδιέξοδο—ή παραλυσία, ποὺ θρηνεῖ μὲ συντριβὴ ὁ Ππδ.

Ἡ παιδεία. Πολὺ πόνεσε ὁ Ππδ. γιὰ τὴν κατάπτωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὰ χρόνια του, γι αὐτὸ σατυρίζει τὸ σχολαστικισμό, τὸν παπαγαλισμό, τὸ νεκρό δασκαλισμό. «Οποιος διαβάσει τὸν «Τυφλοσύρτη» του θὰ διαπιστώσει τὸ ζωντανὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ—τη δημοτικιστική του συνείδηση. Θυμίζει σὲ πολλὰ ἀρνητικὰ σημεῖα τὸ Διάλογο τοῦ Σολωμοῦ.

‘Ο ὁγῶνας τοῦ νεοελληνικοῦ σχολείου γιὰ τὰ «κόμματα καὶ τὰς τελείας, τὰς δξείας καὶ βαρείας, τὸ ὅργαμα τῶν κειμένων μὲ τὴν ἀποξυλωμένη μύτη τοῦ σχολαστικοῦ», ἡ παιδαγωγὴ δουλοσύνη καὶ βαρβαρότης—τὰ χάλια τοῦ σχολείου. ’Ἐπίσης στὴ Δασκαλομάνα σατυρίζει τὴν προχειρολογία, τὴν ἐπιπολαστήτητα, τὸ σχολαστικισμό, τὴν ἔλλειψη πειθαρχίας, τὸ ξεπεσμό τοῦ δασκάλου, (τοῦ ἀρραβωνισμένου, τοῦ πότη, τοῦ ζητιάνου, ποὺ δέν ἔχει ἐπίγνωση τῆς ψηλῆς του ἀποστολῆς, κι ἀν θέλει νὰ κάνει κάτι καλὸ τὸ ματαιώνει ἡ ἀντίδραση τῶν σχολικῶν ἐπιτρόπων (Ε 76-77). ’Αλλὰ τὶς δασκάλες, τὶς Ἀρσακειάδες, δέν τὶς χωνεύει καθόλου ὁ Νεωτερίστριες, ἀγράμματες, ἀκατάλληλες γιὰ τὸ ἔργο, «μήπως ὁ γυναικεῖος ἔγκεφαλος εἰναι κατασκευασμένος διὰ γράμματα; ’Ἐργόχειρα κάλλιον νὰ εἰξεύρῃ... (Π 126). Χατηρικῶς παίρνουν τ’ ἀριστοβάθμια διπλώματά τους, γιατὶ «πέντε ν’ ἀρνηθῆ τις ἐν διπλωμα εἰς μίαν τρυφεράν κόρην, εἴτε πρὸς τιμὴν καὶ ἔπαινον τὸ ζητεῖ αὐτὴ, εἴτε πρὸς βιοποισμὸν». Χατηρικῶς διορίζονται—καὶ μάλιστα στὴν Ἀθήνα, κι δμως ἡ ἀποστολὴ τους εἰναι «νὰ σιάζουνται, νὰ βεργολολυγοῦνται καὶ νὰ διδάσκουν «τὴν τέχνην τῆς σεισσορίδος» μὲ τὸ παράδειγμά τους, δστε καὶ τὰ μικρὰ κοριτσάκια νὰ μάθουν τὰ τσακίσματά τους (Π 126). ’Ἐπειτα γυρίζουν στὰ χωριά καὶ φέρνουν τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὶς προστυχίες τους—καὶ τοῦτο στενοχωρεῖ ἀφάνταστα τὸν Ππδ.

Μᾶς ἀδιάλλακτος φαίνεται στὴ γνώμη του γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο. Μὲ μαῦρα χρώματα διεκτραγωδεῖ τὰ χάλια τοῦ ἀνωτάτου ἰδρύματος, «τῆς ποτνίας μητρός» τοῦ ἔλληνισμοῦ. Οἱ καθηγητὲς «συνήθιζον νὰ δίδουν γαλλικὰ γράμματα εἰς εύνοουμένους σπουδαστὰς ἡ ἀποφοίτους, καὶ τοὺς ὑπεδείκνυον σελίδας πρὸς μετάφρασιν, διὰ νὰ κατασκευάσωσι τὴν λεγομένην ἐναίσιμον διατριβὴν. Ποιοὶς νὰ ξεύρῃ γαλλικά τόσα διὰ νὰ κάμη τὴν μετάφρασιν; ’Ο προγονὸς δμως τοῦ κύρ.-Γιάννη ἥξειρε, φαίνεται, ἀρκετά. Μετέφρασε δυὸς-τρεῖς περικοπὰς περὶ ἐπιστημονικῶν θεμάτων διὰ τοιούτους ὑποψήφιους διδάκτορας τῆς Νομικῆς καὶ ἀλλην μίαν δι’ ἔνα θεολόγον», ἀπὸ προτεσταντικὸ λεξικό! (ΙΗ 81). Χτυπᾶ τὸ νεωτεριστικὸ πνεῦμα πολλῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (πρβλ. σελ. 136), ποὺ κωνβαλοῦν ὅπ’ τὴν Εύρωπη τὴν κακοδιξία.

Γραμματοσοφισταὶ καὶ τοκογλύφοι. ’Άδυσώπητος δμως εἰναι πρὸς τοὺς δικολάβους, τοὺς τοκογλύφους καὶ τοὺς νεοπλούτους—εἰναι οἱ κηφῆνες τοῦ φτωχοῦ λαοῦ, οἱ ἔκμεταλλευτὲς τῆς κακομοιριᾶς του. «Οἱ νομολόγοι καὶ οἱ δικορράφοι παντὸς χρόνου καὶ τόπου, ὡς ἔμπειροι σκυτοτόμοι, δεινοὶ εἰς τὸ νὰ ἐντείνουν καὶ συ-

στέλλουν έκαστοτε τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν Ἱερῶν ρητῶν...», τῶν νόμων(Κ 31). Κυριάρχησαν παντοῦ—μάστιγες τοῦ φτωχοῦ λαοῦ! Οἱ «γηραιοὶ πλοίαρχοι δὲν ἔβγαιναν πλέον δῆμαρχοι, καθότι ὡς εἰκός εἶχαν ἀναδειχθῆ ἄφθονοι δικηγόροι, καὶ ἄλλοι γραμματοσοφισταί» (Π 167), αὐτοὶ «ποὺ δὲν λείπουν ἀπὸ κανένα μικρὸ χωρὶδ» (ΙΑ 126). Κόβουν καὶ ράβουν, «κάμνουν εἰκονικὰ ἔγγραφα καὶ στρεψοδικίας, χρησιμοποιοῦν ψευδομάρτυρες (ΙΑ 42). Αὐτοὶ συνεργάζονται μὲ τοὺς τοκογλύφους. «Ω! νὰ ἡ κατάρα, νὰ ἡ κοινωνικὴ γάγγραινα. «Ἐγὼ—ἀκουσε νὰ σοῦ πῶ—ἔγώ εἰξεύρω στὶ ὁ κόσμος τοιοῦτος εἶναι, κατασκευασμένος, διὰ νὸ κλέφτη καὶ νὰ σκοτώνῃ. Καὶ αὐτοὶ ποὺ κάνουν τὸν ἀφέντη ἔχουν κλέψει καὶ σκοτώσει πολὺ περισσοτέρους». Οἱ τοκογλύφοι ήταν δεύοφετοι καὶ ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν ἀνεμοζάλη τῆς Ἐπανάστασης καὶ κατακτήσαν τὰ πάντα. «Οἱ ἐπήλυδες, ὡς πράττουσιν ὅλοι οἱ φύσει καὶ θέσει Ἐβραῖοι, ἔδωκαν δλητὴ τὴν σημασίαν καὶ τὴν προσοχήν των εἰς τὰ χρήματα. «Ἀνοιξαν ἐργαστήρια, μαγαζεῖα, κι ἐμπορεύοντο κι ἔχρηματιζοντο. Εἴτη ἥθεν ὅρα, δπως καὶ τώρα καὶ πάντοτε συμβαίνει, δόπτε οἱ ἐνόπτιοι ἔλαβον ἀνάγκην τῶν χρημάτων καὶ τότε ἥρχισαν νὰ ὑποθηκεύουν τὰ κτήματα. «Ἐως ὅτου παρῆλθε μία γενεά, ἡ μία καὶ ἡμίσεια, καὶ τὰ χρήματα ἐπέστρεψαν εἰς τοὺς δανειστάς, συμπαραλαβόντα μεθ' ἔσωτῶν καὶ τὰ κτήματα» (Ε 12). Στὴν ἀρχὴ παρουσιάστηκαν μὲ τὴν ἐργασία καὶ τὴν οἰκονομία «εἴτια εὐσπλαχνία, τοκογλυφία, ἐκμετάλλευσις ὅλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων...» (ΙΑ 108)* «...σκληροὶ ἐκμεταλλεύεται τῆς δυστυχίας» (Θ 79). Οἱ Σαδουκαῖοι αὐτοὶ (Π 67) ἐφαρμόζοντας πάντα τὸ ἀξιώμα «τὰ ἐμὰ ἐμὰ καὶ τὰ σὰ ἐμὰ» ('Ολογ. στὴ λίμνη), ἔγιναν μὲ τὴν ἀνομία τους πλούσιοι καὶ ὀργύτερα σύμβουλοι, δῆμαρχοι καὶ βουλευτές (Π 72). Μόλις ἔπιασσαν μερικὰ λεπτά εἰχαν μεγαλοπιασθῆ ἐξαίφνης καὶ ἥθελαν νὰ ὑπάγουν μὲ τοὺς ἀρχόντους (Θ 15). Μὲ τὸ 36 % καὶ τὸ «διάφορο κεφάλι» ἐφαγαν τὴν φτωχολογιά. «Ο τοκογλύφος βίος ἐπαίτης καὶ ἐνίστε ὁ ἐπαίτης βίος τοκογλύφος—ποῖον ἔκ τῶν δύο θηρίων εἶναι τὸ χαλεπώτερον;» (ΙΗ 8). Ο ἴδρωτας τῆς φτωχολογίας μαζωνόταν στὴν κάσα τους, «εἰς τὸν πυθμένα ἐκείνης τῆς κάσας ὑπῆρχον, ὡς ἐλέγετο, δχι μόνον σπίτια καὶ χωράφια καὶ ἐλαϊδινες, ἀλλὰ καράβια πλέοντα καὶ καράβια ναυαγούντα...» (Θ 15). Ο κύρ·Μαργαρίτης δ ἄπονος, ψευδής ἔβραῖος, δ ἐκμεταλλευτής, δ ἀπαίσιος, ἡ δ ἄλλοις δ γέρω·Μαρῆς, οἱ ἥρωες δυὸ δηγημάτων του, ήταν τέρατα τοκογλυφίας—ἀντιπρόσωποι «τῆς ἐμπορικῆς καὶ τυχοδιωκτικῆς τάξεως» (Θ 79).

Οἱ δημαγωγοί. Ο νεοπλουτισμός, ή πλουτοκρατία «εἶχε συμμαχήσει μὲ τὴν δχλοκρατίαν, τὸ τέρας τὸ κίτρινον εἶχε καλέσει εἰς βοήθειαν τὸ ἄλλο τέρας, τὸ κόκκινον...» (Θ 15). Οἱ «αἰματοφάγοι», ποὺ «τρῶν σπίτια, καταπίνουν χωράφια, βουλιάζουν καράβια, μὲ τριανταές τὰ ἔκατό, θαλασσοδάνεα καὶ τὸ διάφορο κεφάλι», (ΙΑ 115), διψοδαν γιὰ ἀξιώματα καὶ τ' ἀγόραζαν μὲ δωροδοκία καὶ δημαγωγία, «γιατὶ πρᾶγμα ποὺ ἔχασε πρὸ πολλοῦ πᾶσαν ἡθικὴν ἀξίαν μόνον διὰ χρημάτων εἶναι κτητόν» (Ε 127), γιὰ νὰ ίκανοποιήσουν τὴ φιλοδοξία τους «τὴν νόσον τῶν χορτάτων», ἐκμεταλλεύμενοι τὴ λαιμαργία, ποὺ εἶναι τῶν πεινασμένων τὸ νόσημα» (Ε 126), τοῦ «ψευδομανοῦς δχλου» (Θ 133). «Ἐτοι ή «πλουτοκρατία ἥτο καὶ θὰ εἶναι δ μόνιμος ἄρχων τοῦ κόσμου, δ διαρκής Ἀντίχριστος. Αὕτη γεννᾷ τὴν ἀδικίαν, αὕτη τρέφει τὴν κακουργίαν, αὕτη φθείρει σῶματα καὶ ψυχάς. Αὕτη παράγει τὴν κοινωνικὴν σηπεδόνα. Αὕτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγεῖς» (Ε 125), καθὼς ἡ ἐλληνική. Αὕτη θριαμβεύει πάντα μὲ τὴ

συναλλαγή, μὲ τὴ δωροδοκία—ποὺ ἔκμεταλλεύεται τὴν ἀνάγκη τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων, ποὺ «πεινῶσι καὶ θέλουν νὰ φάγωσι», ποὺ «δὲν ἔχουσι μεγάλας ἀξιώσεις. Δὲν περιμένουν διορισμούς καὶ παχέα ρουσφέτια ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν. Ἀλλ’ ἀφοῦ θητεύσουν ἐπιπόνως καὶ δὲν ἔπαρκωσιν νὰ τραφῶσιν ἐκ τοῦ ἰδρωτός των, ἀφοῦ οἱ λεγόμενοι ἀντιπρόσωποί των δὲν παύουν νὰ ψηφίζωσιν ἐλαφρῷ τῇ καρδίᾳ φόρους καὶ πάλιν φόρους, ἀς τούς θρέψωσιν ἐπὶ μίαν ἡμέραν ἐκ τοῦ βαλαντίου των» (Ε 127). «Τὸ τέρας τὸ καλούμενον ἐπιφανῆς τρέφει τὴν φυγοπονίαν, τὴν θεσιθηρίαν, τὸν τραμπουκισμόν, τὸν κουτσαβακισμόν, τὴν εἰς νόμους ἀπείθειαν» (Ε 128). Τὸ καλλίτερο εἶναι ν' ἀποφεύγει κάθε τίμιος ἀνθρωπός τὴν «σητεδόνα» τῶν ἑκλογῶν καὶ τῆς πολιτικῆς τὴν κατάντια. Νὰ μένει ἐντελῶς οὐδέτερος, νὰ μὴ «μετέχῃ τοῦ πολιτικοῦ ἄγνωνος, μήτε ὡς ἐκλογεύς μήτε ὡς ἐκλέξιμος. *Κυάμων ἀπέχεσθε!*» (Ε 128). Ἡ κατάσταση δὲν μπορεῖ νὰ καλλιτερέψει μὲ τὰ κηρύγματα «τῶν ψιττακῶν ἡθικολόγων τῶν ἐφημερίδων». Αὐτοὶ «πετῶντες ἀπὸ γενικότητα εἰς γενικότητα περιέδρεψαν συλλογήν τινα ἡθικῶν ἀξιωμάτων, τὴν δποίαν νομίζουσιν ἀλάνθαστον πανάκειαν πρὸς θεραπείαν πάσης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς νόσου» (Ε 124). Μὰ ἡ ἡθικὴ δὲν διδάσκεται καὶ ὅποιος «ώς ἐπάγγελμα θέλει νὰ τὴν μετέλθῃ πλανᾶται οἰκτρῶς καὶ γίνεται γελοῖος» (Ε 125). Γι' αὐτὸ θαύμαζε πάντα ὁ Πρό. τοὺς θετικοὺς "Αγγλους. Ἡ διαφθορὰ δὲν σταματᾷ μὲ τὰ λόγια. Ἡ κατάσταση δὲν σώζεται μὲ τὰ κηρύγματα, μὲ τὶς εὐχές καὶ τοὺς οἰωνούς. «Οἱ μόνοι ἀληθεῖς οἰωνοὶ εἶναι τὰ πράγματα» (Γ 17). Ἡ αὐτοσύναίσθηση, ἡ θετικὴ ἐργασία, ἡ ἐθνικὴ προσπάθεια φέρνουν τὴν εύτυχία καὶ τὴν προκοπὴ σ' ἔνα λαό. «"Αμυνα περὶ πάτρης δὲν εἶναι αἱ σπασμαδικαί, κακομελέτητοι καὶ κακοσύντακτοι ἐπιστρατεῖαι, οὐδὲ τὰ σκωριασμένης ἐπιδεικτικότητος θωρηκτά. "Αμυνα περὶ πάτρης θὰ ἥτο ἡ εύσυνείδητος λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ ἐθνικὴ ἀγωγὴ, ἡ χρηστὴ διοίκησις, ἡ καταπολέμησις τοῦ ξένου ὄλισμοῦ καὶ πιθηκισμοῦ, τοῦ διαφθείραντος τὸ φρόνημα καὶ ἐκφυλίσαντος σήμερον τὸ ἔθνος, καὶ ἡ πρόληψις τῆς χρεωκοπίας. Τὶς ἡμύνθη περὶ πάτρης; Καὶ τὶ πταίει ἡ γλαύξ, ἡ θρηνοῦσσα ἐπὶ τῶν ἔρειπίων; Πταίουν οἱ πλάσαντες τὰ ἔρειπια. Καὶ τὰ ἔρειπια τὰ ἐπλασαν οἱ ἀνίκανοι κυβερνήται τῆς *"Ἐλλάδος"*. (Γ 17). Τὸ πατριωτικὸ αὐτὸ κήρυγμα, ποὺ πρέπει νὰ μπῇ σὲ χρυσῆ κορνίζα, τὸ ἔκανε ὁ ποιητὴς τὶς παραμονὲς τῆς καταστροφῆς τοῦ 97. Καὶ σὰ νὰ ἐβλεπε πολὺ κοντὰ τὴν ἐθνικὴ συμφορά, εὐχόταν «τὸ ἐρχόμενον ἔτος νὰ μὴν εἶναι χειρότερον ἀπὸ τὸ φεῦγον». Μὰ ἥταν πιὰ ἀργά. Ἡ κακὴ πολιτικὴ κι ἡ κακὴ διοίκηση, ἡ ἀφάνταστη ἐπιπολαιότητα ὠδηγοῦσε στὴν ἀποσύνθεση—στὴ πτώση. Τὸ μάθημα ἥταν πολὺ σκληρὸ γιά τὸν ἐλληνισμό. Οἱ χαλασσοχώρηδες ἐθρήνησαν πάνου ἀπ' τὰ ἔρειπια. «Ο ποιητὴς προφήτευε μεο' ἀπ' τὸν πόνο καὶ τὴν ἀγάπη του. Μὲ σαρκασμὸ γεμάτο πατριωτικὴ φλόγα ἐρωτούσε τὶς παραμονὲς πάλι τοῦ 97. «Καὶ τὸν ἄρρωστον, τῶν 144 [† 1453=1897] ἐτῶν τὸν ἀσθενῆ, ποῖος θὰ τὸν ὀβασκάνη;» (Γ 59). Ἡ μικρὴ χώρα ἔξακολουθοῦσε νὰ ζῇ μέσα στὴ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ δουλεία. Ἡ σκλαβιά τῆς συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν 'Επα-

νάσταση—έσωτερική σκλαβιά, κοινωνική «σηπεδών», ψυχικός ξεπεσμός, πνευματική στείρωση. Πώς νά προκόψει;

Ο πατριώτης. Ό ποιητής έχει γυρισμένα τά μάτια τής ψυχής του στά Μεγάλα Χρόνια καὶ στήν Πόλη. Ζῇ μὲ τὸ δινειρό τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Καὶ κλαίει τὸ ξεφύλλισμα τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ στὶς ψυχές τῶν συγχρόνων του. «Ἄλλα παρῆλθε πλέον ἡ ἐποχή, καθ’ ἥν ὁ Γιαννιός ἦτο κύριος δύο υπερηφάνων λέμβων τῆς «Ἐπταλόφου» καὶ τῆς «Ἀγίας Σοφίας», ἐποχὴν καθ’ ἥν ὡς μόνην τροφὴν τῶν δινείρων του εἶχε τὴν παρὰ τὸν Βόσπορον ἀποκατάστασιν τοῦ Γένους. Οἱ Μεγαλοϊδεῖται, δσοὶ ἐπέζων ἀκόμη, εἶχον ἐντελῶς ἀπογοητευθῆ...» (Γ 87). Ή Γυφτοπούλα του εἶναι τὸ παθητικὸ τραγούδι τῆς Ἰδέας, τὸ δικέφαλο δραμα τοῦ Ἐλληνισμοῦ.

«Ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων, ἡ πόλις τῆς Θεοτόκου, ἡ λατρευτὴ Κωνσταντινούπολις ἔμελλε νά πέσῃ εἰς χείρας τῶν ἀλλοπίστων. Προσκυνήσατε πάντες οἱ «Ἐλληνες τὴν ὀνάδην ταύτην, ἐνόσῳ αὕτη δὲν ἔξειφθη ἀκόμη. Διότι εἰναι ἀνάμνησις μόνον, καὶ οὐχὶ πλέον ἐλπίς. Δὲν ἐνθυμούματι τίνος λαοῦ παροιμία λέγει : «Ἡ ἐλπὶς ἦτο καλή, ἀλλ’ ὁ δύνος τὴν ἔφαγεν». Ἀγνοῦμε ποὺς δύνος ἔφαγε τὴν ἐλπίδα τῶν Ἐλλήνων. «Οπως καὶ ἀν ἔχῃ τοῦτο, πταίουσαν οἱ «Ἐλληνες, οἵτινες ἐπέτρεψαν εἰς τὸν δύνον νά τὴν φάγη» (Α 251). Καὶ τ’ ἀψυχα θρηνήσαντας τὴν «Ἀλώση» (Α 276)—τόσο ζωντανὸς εἶναι ὁ πόνος του! Μὲ συγκίνηση ἀντικύρζει «τὰ σκλαβωμένα χώματα τῆς Κασσάνδρας» (Γ 52), καὶ ξαναζῆ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση μέσα του. «Ἄπο τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, πόλεως τῆς ἀναγεννηθείσης «Ἐλλάδος, διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ οὐρανοβάμονος Πιασύλου, πέμπομεν μυστηριώδη ἀσπασμὸν εἰς τὰς ὑπωρείας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς «Ἀθω μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χιλιετεῖς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰωνόβια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μινυρισμοὺς τῶν ἀπειραίθμων κωδῶνων, δύπον «Ἐλλην ψάλτης ὁ Κουκουζέλλης ἔδων ἔκινει τὰς ἀγίας... δύπου ζῆ καὶ θάλλει ἡ λερὰ παράδοσις τοῦ μεσαιωνικοῦ «Ἐλληνισμοῦ καὶ δύπου ἔχει τὴν κοιτίδα μίαν ψηλὴ ποίησις, ἡ χριστιανική, ἡτις δὲν ἔπαυσε ποτὲ νά ἐμπνέῃ καὶ νά παρηγορῇ τοὺς θιασώτας αὐτῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ...» (Π 220).

Καὶ κλαίοντας τὴν κατάπτωση καὶ τὴ φτώχεια τοῦ τόπου του, ύψωνει δέηση ψυχῆς πρὸς τὸν «Ἀη-Γιώργη, τὸ λυτρωτὴ τῶν αἰχμαλώτων. «Ἄλλ’ εἴθε ν’ ἀνατείλῃ τὸ ταχύτερον «Ἀη μου Γιώργη, ἡ εύλογητὴ ἐκείνη ἡμέρα τῆς ἀναπλάσεως τοῦ Γένους, εἴθε λεβέντη μου ἀστραποφόρε, πρῶτε καβαλλάρη!..» (Π 227). Θρηνεῖ ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλώνος! Ακούοντας «μετὰ συντόνου προσοχῆς» τὶς ἀναμνήσεις τῶν γέρων ἀπ’ τὸν «Ἀγῶνα «δάκρυ ύγραίνει τὰς παρειάς του»... Καὶ σιωπᾶ καὶ συλλογίέται (Γ 75). «Ἔχει ζωντανὸ μέσα του τὸ 21 καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ ἡρωϊκοῦ Χρήστου Μηλιώνη ξυπνᾶ ἔνα «τῶν ἀντιπροσώπων τῆς σφαδαζούσης ἐλληνικῆς ἐλευθερίας, τῶν περιφανέστερον παραστησάντων εἰς τὸν ἔκπεπληγμένον εὑρωπαϊκόν κόσμον τὰ δίκαια τοῦ διδικημένου ξένου» (Κ 78). Πιστεύει, πώς τὰ Μεγάλα Χρόνια δὲν πρέπει νά ιστορούνται οὕτε νά ἔχυμνονται. Πρέπει νά μιλούν στὴν ψυχή μας—γιατὶ τὸ φῶς τους δὲν ἔσβυσε ἀκόμα ἀπ’ τὴ ζωή μας. Γι’ αὐτὸ δὲν στάθηκε στὴν «Ἐπανάσταση. Τὴν ἀντίκρυσε μέσ’ ἀπ’ τὴ δουλεία (Χρήστος Μηλιώνη). Στὸ Χαρβάτι συντυχαίνει παληούς ἀνθρώπους κι ἀκούει τὶς ἀναμνήσεις τους—«εἶναι ιστορία μόνοι τους!..» (Π 214). Καὶ ἀναπνέει τὸ μοσκοβόλημα τῆς δγιωσύνης καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ ἀπ’ τὸ χῶμα, που καθαγιάστηκε μὲ τὸ σίμα τῶν νεομαρτύρων τῆς

πίστης καὶ τῆς λευτερίδας—τῶν φτωχῶν, τῶν ἀνωνύμων, τῶν ἀμέτρητων ἀγίων καὶ ἡρώων τῆς τουρκοκρατίας—«πτωχοὶ αἱπόλοι μιμηθέντες τὸν Ποιμένα τὸν καλόν, τὸν τιθέντα τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Π 27). Πόσο μακρύα τους εἴμαστε!... Οἱ Φαναριώτες ἔφεραν τοὺς νεωτερισμούς. Δηλητηρίασαν τὴν ἄπλερη κοινωνία, «φιλοτιμούμενοι νὰ μιμῶνται τοὺς πρίγκηπας τῆς Δυτικῆς Εύρωπης, συνήθιζαν τοιαύτας αἰμοριξίας μεταξύ των (Γ 111). Καὶ «ἡ πατροπαράδοτος ἐκείνη ἔθνική ἀρά—ἡ ἐπὶ διχονοίᾳ μομφὴ» (Κ 79) μαστίζει ἀνέκαθεν τὸν τόπο. Τὰ παιδιά «παρῳδοῦν μὲ ἀτάκτους φωνὰς τὸ κήρυγμα τοῦ Χότζα, τὸ ὅποιον ποτὲ δὲν ἤκουσαν—εἶχον τύχην!» (Γ 53). «Ομως πρέπει νὰ μάθουν τὶ προηγήθηκε γιὰ νὰ μείνουν ἔρημα καὶ ἄλαλα τὰ τεμένη!.. Τὸ ἔθνος ἔχει ἀνάγκη ψυχικῆς καλλιεργείας—ἐσωτερικοῦ ἔξοπλισμοῦ. «Οἱ πολιτικοὶ τὸ ὡδηγοῦσαν στὴν ἀποσύνθεση. Κι δ ποιητὴς βλέπει τὸ μέλλον πολὺ σκοτεινὸν καὶ διστάζει, φτάνει στὴν ἀπαισιόδοξη ἀμφιβολία. «Καὶ μετὰ τρεῖς γενεάς—ἄν περισωθῇ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος...» (Ζ 67). Οἰωνοὶ εἶναι τὰ πράγματα,—κι δ κακός δρόμος θὰ βγάλει σὲ κακό τέλος. Τὸ βλέπει καὶ πονεῖ,—πονεῖ κατάκαρδα.

Οἱ ταπεινοί. Ἡ θέση του εἶναι μέσα στὸ λαό. Ἀπὸ τὸ λαὸν εκείνησε, μὲ τὸ λαὸν πέρασε τὴ ζωὴ του, στὸ λαὸν ἀνοιξε τὴ ψυχὴ του. Τὸ μαρτυρεῖ δ βίος καὶ τὸ ἔργο του. Ταπεινὸς μὲ τοὺς ταπεινούς, φτωχὸς καὶ βασανισμένος μέσα στοὺς ἀποκλήρους τῆς τύχης. Πόνεσε, ἔκλαψε, ἔξαγνιστηκε μέσα στὸ δρᾶμα τοῦ λαοῦ—ποὺ ἦταν δρᾶμα δικό του. Μέσα στὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀπλοϊκότητα βρῆκε τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς. Λαχταρᾶν μέσα στὴ ψυχὴ του καὶ μέσα στὸ ἔργο του οἱ μορφὲς τῶν ταπεινῶν καὶ βασανισμένων τῆς ζωῆς. Τοὺς ἀγκαλιάζει μὲ τὸν πόνο του. «”Ω! τὶς θὰ διηγηθῇ τὰ συναξάρια τῶν θαλασσομαρτύρων τούτων, τῶν βιοπαλαιστῶν, τῶν ἀξίων παντὸς οἴκου καὶ πάσης συμπαθείας...» (Ε 47). Συμπονεῖ, συμμερίζεται, θέλει νὰ κάνει δικό του τὸν ἀγῶνα τους «Τοὺς φύκτιρα καὶ ἥθελα νὰ σκάψω, ἀλλ’ ἥμην ἀδεξιούς». Κλαίει καὶ σπαράζει γιὰ τὴν ἀχάριστη μοῖρα τους. «”Ἡ βρατσέρα ἐκείνη ἀπωλέσθη αὔτανδρος—τὶ φρίκη, τὶ καύμός!...» (Ζ 3). Μπαίνει μέσα στὸ λαϊκὸ σπίτι γιὰ νὰ ζήσει τὴν ἀθλιότητα, ποὺ τὸ δέρνει. «”Ο ἀνήρ ἔλειπεν ὅλην τὴν ἐσπέραν εἰς τὴν ταβέρναν. Ἡ γυνὴ ἐπροσπάθει ν’ ἀποκοιμήσῃ μὲ δλίγον ἄρτον τὰ πέντε τέκνα, βλασφημοῦσα δμα τὴν ὥραν, ποὺ εἶχε ὑπανδρευθῆ. Τὰ μεσάνυχτα ἐπέστρεψεν διάσυγρός της· αὐτὴ τὸν ὅμιλον νευρική, μὲ φωνὴν δίξειαν, ἐκείνος τὴν ἔδειρε μὲ τὴν ράβδον τὴν δζώδη...» (Π 142). «”Ἡ χαρτοπαιξία, ἡ πολιτικὴ διαφθορά, ἡ ἔγκαταλειψη, διευτονεωτερισμός, ἡ ἐκμετάλλευση διαφθείρουν τὸ λαὸν καὶ τοῦ δημιουργοῦν τὴ χειρότερη δυστυχία. Μολύσματα ὅλα ψυχικά—ποὺ χαλαρώνουν τὴν πίστη καὶ μολύνουν τὴν ἀγνότητα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Ἡ φτώχεια εἶναι κακός σύμβουλος. ‘Υπάρχει ὅμως ἀνταπόδοση καὶ δίκαιοι—σ’ αὐτὸν τὸν κόσμο καὶ στὴν ἀλλη ζωή. Αὐτὸν πιστεύει δ ΠτΔ. Μὰ μέσα στὴ φτώχεια ἀνθίζουν λουλούδια. «”Ω πενιχρὰ ἀλλ’ ὑπερτάτη εύτυχία τοῦ πτωχοῦ!...» (Ζ 25), ἀναφωνεῖ στ’ ἀντίκρυσμα τῆς ἀγνῆς λαϊκῆς ζωῆς.

Ἡ λαϊκὴ ζωὴ. Κι δπως πόνεσε τὸ λαό, ἔτσι ἀγάπησε καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς του—στὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, στὶς παραδόσεις, στοὺς θρύλους κλπ. «Τὶ ὡραῖα ἔθιμα, τὶ ἀφελῆ ἔθιμα ἔχει ὁ ἐλληνικὸς λαός!..» (Π 34), γράφει μὲθαυμασμό. Σέβεται ὁ Ππδ. ἀφάνταστα τὴ λαϊκὴ πίστη σ' δλες της τὶς μορφές, ἀκόμα κι ἐκεῖ ποὺ προσκρούει στὸ χριστιανισμό. Πίσω ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τοῦ λαοῦ ἔβλεπε, μὲ τὰ μάτια τῆς δικῆς του ψυχικῆς ἐμπειρίας, τὴν ἀνάγκη τοῦ λυτρωμοῦ, τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα, μεγάλες ἥθικες καὶ θρησκευτικὲς καὶ ιστορικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλήθειες, ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν πεῖρα καὶ σκληρὴ δοκιμασία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μέσα στοὺς αἰῶνες. Ἡ ποιητική, ἡ ἐρευνητική συνείδησή του μὲ προσωπικὴ κι ὑπεύθυνη ζήτηση ἔβλεπε πίσω ἀπὸ τὰ περιτυλίγματα καὶ τοὺς φλοιοὺς τῶν λαϊκῶν πεποιθήσεων καὶ δοξασιῶν τὸ ψυχικὸ πυρῆνα, τὴν ἀγωνία τῆς ψυχῆς, ποὺ τὶς δημιούργησε. «Ἐτσι καὶ τῇ δεισιδαίμονίᾳ τῶν ἀπλοϊκῶν τὴ θεωρεῖ μορφὴ θρησκευτικῆς ἀνάγκης. «Πῶς νὰ μὴν εἶναι τὶς δεισιδαίμων, δταν πολεμᾷ μὲ τὸ μεγαλείτερον θηρίον, δταν παλαίη μὲ τὸ ἄγνωστον καὶ δὲν ἥξευρη ἀν αὔριον θὰ ἐπιπλέῃ ἢ θὰ ποντισθῇ, ἀν θὰ εἶναι εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἢ εἰς τὸν πυθμένα;» (Ε 27). Κι δταν ἀκούει τοὺς μορφωμένους καὶ τοὺς φωτισμένους ν' ἀμφισβήτουν τὶς δοξασίες τοῦ λαοῦ, φωνάζει μὲ αὐστηρότητα. «Παντοῦ παρουσιάζονται Ρωμηοὶ διὰ συζήτησιν περὶ τοῦ ἀν υπάρχουν στοιχειά. Ἐγὼ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, ἀν εἴχα ἔξουσίαν, θὰ ἔθετα φίμωτρον» (Ζ 79). Καὶ παρακινεῖ σὰν παιδὶ τὶς γρηούλες νὰ τοῦ ποιην ιστορίες γιὰ στοιχειά. Ἡ μόρφωση κι ὁ χρόνος δὲν μάρσαν καὶ δὲν ἀπονέκρωσαν τὴν παιδικότητά του. Καὶ λαχταρᾶ, λαχταρᾶ ν' ἀνανεώσει μόνος του τὸν ἀνθισμένο κόσμο καὶ τὴ δροσερὴ ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ. «Ἐδὼ στὸ ρέμμα τὸν κατῆφορο, πόσα στοιχειά ἔβλεπα τὸν παλαιὸν καιρόν! Ποῦ κεῖνα τὰ χρόνια!...» (Ζ 79). Καὶ μεταφέρεται ψυχικὰ καὶ ἐμψυχώνει τὰ παραμύθια μὲ φαντασία παιδιοῦ. «Ἐγὼ ἥκουα μετὰ προσοχῆς καὶ ἐκοίταζα γύρω-γύρω, ὡς νὰ ἥλπιζα νὰ ἰδω κάπου ἀνάμεσα στὰ πυκνὰ κλαδιά κάτω στὸ ρέμμα τὶς Καλές Κυράδες, δπως ἔλεγεν δ Νικολός...» (ΙΑ 111).

Καὶ τὶς προλήψεις τὶς βλέπει μὲ καθαρὸ μάτι—δχι σὰ θρῆσκος. Τὶς δικαιολογεῖ πολλές φορές. Βρίσκει λ. χ. σωστὴ καὶ ψυχολογικὴ τὴν πρόληψη, δτι οἱ Χριστιανοὶ, ποὺ συμμαχοῦσαν μὲ τοὺς Τούρκους, «οὐδέποτε ήνυνούντο εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν» (Κ 82). «Ἐπίσης σέβεται τὴν τοπικὴ συνήθεια, ποὺ «εἶναι νόμου κεφάλαιον», στηριγμένη πάντα στὸν «ὅρθον λόγον καὶ τὸ πρέπον, τὸν ἄγραφον νόμον τοῦ Θεοῦ» (Π 167). Σὲ πολλές συνήθειες βρίσκει «τὸ μάταιον καὶ τὸ συνθηματικὸν καὶ ἀγοραῖον» (Δ 92), μὰ αὐτὸ ἔξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἐλάσφροησκιωτοι, τὰ στοιχεῖα ἔχουν τὴ θέση τους στὴ ψυχὴ τοῦ λαοῦ—εἶναι ἀγαθὰ πνεύματα, «δὲν κατατρέχουν, δὲν κάμνουν κακό». (Ε 88). Σὰν παδὶ φοβᾶται δ Ππδ. τὴν κατάρα (Γ 80, Π 134), σὰν ἀπλοϊκὸς φεύγει τὴ μαγεία—μεγάλο ἀμάρτημα, ἔργο τοῦ Σατανᾶ (Ι 48 Γ 6 κ. ἀ. κ. ἀ.), γι' αὐτὸ τὴ χτυπᾶ ἀμείλικτα, ὅπου τὴ συναντήσει. «Ἐπίσης δὲν ἀνέχεται τὴν προφήτεια, τὴ μαντεία (Γ 15), τὴ μαγγανεία. Χτυπᾶ σὰ μεγάλο ἀμάρτημα τὴ συνήθεια πολλῶν νὰ διαβάζουν καὶ νὰ πιστεύουν στὴ Σολωμονική (Ι 59, Π 112), τὰ πειρασμικὰ πράγματα (ΙΑ 121). Κι δταν μιὰ γρηὰ βλέπει στὸν ύπνο της κόκκαλα, ποὺ ζώντανεύουν κι ἀλληλοχτυπούμπται, δ Ππδ. πιστεύει, πώς πρόκειται γιὰ ἀσυνείδητη ἀναπόληση παλαιῶν ἀναγνωσμάτων (Ε 103). Πολλές ὀνειροφαντασίες ἀπλοϊκῶν ἀλήθευσον στὴ ζωὴ καὶ δημιουργοῦν τὶς

λαϊκές πεποιθήσεις (Ε 181). Βλέπει πολὺ καλά ό Ππδ. πόσο ρηχή πολλές φορές είναι ή πίστη τοῦ λαοῦ καὶ πόσα στοιχεῖα ἐτερώνυμα κλείνει μέσα τῆς, δύμας τῇ σέβεται καὶ προτιμᾶ τὸ φυσικὸ ἄνθρωπο μὲν τίς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς ψυχικῆς του ἀγωνίας, ἀπὸ τὸ χαλασμένο νεωτεριστὴ καὶ ὅρθολογιστὴ, ποὺ εἶναι ἀδειος ψυχικά. Οἱ γρηγόρες, ποὺ στὴν ἀνάγκη καὶ στὴν ἀτυχία προσκυνοῦν «έλληνοπλαστικῶς καὶ ἔλληνολατρικῶς» ἔχουν μέσα τους ἀγνότητα—τὸν πόθο τῆς λύτρωσης. Τὶς συμπαθᾶ ὁ Ππδ.

Κι ἡ λαϊκὴ μυθολογία —μὲ τὰ ἑωτικὰ καὶ τοὺς καλλικαντζάρους καὶ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ δαιμόνια, τὶς νεράϊδες, τοῦ εἶναι ἀνοιχτός, ὥρατος, νοσταλγικὸς κόσμος ἀλήθειας κι ὁμορφιᾶς. Βρίσκει μέσα στὴν πίστη τοῦ λαοῦ ἔνα βαθύτατο συμβολισμό, μιὰ δημιουργικὴ πνοή,—τὴν ἐπιβίωση τῆς μακρόχρονης ἔλληνικῆς παράδοσης. Στὰ στοιχειωμένα δέντρα ζοῦν οἱ Ἀμάδρυαδες καὶ «συναποθνήσκουν» μαζὶ τους. Δίπλα στὸ ἔωκλήσι τῆς Φαρμακολύτριας ὑποπτεύεται «ἰερὸν τῆς Ἀφροδίτης, βωμὸν τοῦ Ἐρωτοῦ» (Β 113). Οἱ θρόλοι κι οἱ παραδόσεις εἶναι γνήσια βλαστάρια τῆς λαϊκῆς ζωῆς τοῦ ἔλληνισμοῦ. «Οπως βλέποντας τὰ τρία λευκοφορεμένα κορίτσια στὴ βρύση (Α 113), ξαναζή τὸ ὅραμα τῶν νεράϊδων, ἔτοι ἀνασταίνει μέσα του, ἀπ’ τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐμψύχωση τῆς φύσης, τὶς μορφές τῆς ἀρχαίας μυθολογίας : «Δρυάδες εὔστομοι καὶ Ὁρεστειάδες ραδιναὶ ἐλευθέρως ἀνάσσουσαι ἀνὰ τοὺς πυκνοὺς δρυμῶνας καὶ σήμερον μεταμορφωθεῖσαι εἰς νυκτερινὰ τελώνια» (Γ 66). Χαίρεται «μέλη Σειρήνων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κύματος καὶ κάλλη νεράϊδων, ἀνεκλάλητα μυστήρια εἰς τὸ βάθος...» (ΙΗ 91).¹ Αόρατοι Τρίτωνες, Σειρήνες, Νηρηΐδες (Δ 20 καὶ Κ 3, 152) ἔρχονται ἀπ’ τὴ φαντασία τοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ, ζοῦν στὴ ψυχὴ του μ' ἄλλα δύνοματα καὶ μ' ἄλλες μορφές. «Αἱ μυθολογικαὶ νύμφαι κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους ἐνεδύθησαν πάντως ἐσθῆτας καὶ δὲν ἐτόλμων πλέον νὰ ἐμφανίζωνται γυμναὶ, ὅπως κατὰ τὴν εἰδωλολατρικὴν ἀρχαιότητα» (Α 142). Ἡ Ἡχὼ (Π 118), τὸ κῦμα ἢ ὁ κρυπτόμενος ἐν αὐτῷ δαίμων (Ε 135), οἱ Σειρήνες, οἱ Γοργόνες (Α 238), οἱ νεράϊδες εἶναι κατὰ τὸν Ππδ. «αἱ ὥραῖαι, πονηραὶ καὶ τρομεραὶ ἔκειναι νύμφαι, δι' ὃν ἡ φαντασία τοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ οἴκιζει μέχρι σήμερον πάντα τὰ σπήλαια καὶ τοὺς δρυμῶνας» (Α 266). Στοιχειωμένοι τόποι, δέντρα, πηγὲς—κρύβουν τὴν παράδοση, μᾶς φέρνουν στὴ συναίσθηση τοῦ ἐσωτερικοῦ μας ἀγῶνα. Εἶναι ἡ ψυχικὴ ἴστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Πεπλώνουν τὶς ρίζες τῆς ζωῆς μας. «Καὶ διὰ τῆς ριπῆς τοῦ Βορρᾶ, δστὶς ἐφύσα εἰς τὰ φύλλα τῶν παναρχαίων δένδρων ὁ δρυμός, μεγαλοπρεπής, στοιχειωμένος, ἀπηνής, ἀνάλωτος ἀπὸ ἐμπρησμὸν ὡς λέγουσι, βλάπτων τὸν ύλοτόμον, δστὶς θὰ ἐτόλμα υὰ ὑψώσῃ ἐναντίον του πέλεκυν ἀσεβῆ, διηγεῖτο, εἰς γλώσσαν ἀκατάληπτον εἰς πάντας, πόσους καιροὺς καὶ χρόνους εἰχε ζήσει καὶ πόσας γενεὰς ἀνθρώπων εἰχεν ἵδη διαμαχούμενας ἀλλήλας, χωρὶς οἱ μεταγενέστεροι νὰ διδάσκωνται ἐκ τῆς πειρας τῶν προγενεστέρων καὶ γίνωνται λογικώτεροι» (Ε 61). Μά δ Ππδ. νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ βυθιστῇ βαθύτερα στὴ Φύση καὶ στὴ λαϊκὴ ψυχὴ καὶ ν' ἀκούσει τὶς μυστικές φωνές τῆς δημιουργίας, ποὺ διαπιστώνουν ἡ καθεμιὰ μὲ τὸν τρόπο της καὶ μὲ τὸ μεγαλεῖτο τῆς τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀρμονία τοῦ μεγα-

λείου του. «Ἐπίστευεν ἐκείνην τὴν στιγμὴν ὅτι ὑπάρχει νοῦς εἰς τὰ ὄψυχα πράγματα καὶ ὅτι ὅλα ὑπόκεινται εἰς Θεοῦ τίνος τὴν ἐπιστασίαν» (Δ 11). Ἡ πανθεϊστική πνοή, ἡ μυστικιστική διάθεσή του βγαίνει ἀπ' τὸν ἀσίγητο πόθο τῆς ἀγγελικῆς θεωρίας, πού ἡ λογική δὲν τὴν χωρεῖ καὶ κρύβει ἀπ' τὰ μάτια τῆς ψυχῆς τὰ μυστικά, τὰ ἀπλησίαστα βάθη τῆς ζωῆς. Εἶναι ἡ ἀνάγκη πού φλογίζει τὴν χερουβική νοσταλγία του πρὸς τὰ ψηλώματα τῆς ζωῆς, πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀπεραντωσύνης καὶ τῆς ἀρμονίας τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, ὁ ἀκοίμητος πόθος του πρὸς τὸν «ἄνω βυθὸν τῶν ἀκαταλήπτων πραγμάτων, ὅπου τὸ ἀστρατό ἐν μετὰ τὸ ἄλλο πίπτουσι καὶ σβύνονται φευγαλέα» (Θ 11). Ἀφουγκράζεται τὴν ἀπόκοσμη συναυλία τῶν ὄντων. «Καὶ ἡ χιών ἔστιλβε τῇδε κακεῖσε ἀνάμεσα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ σκοτεινοῦ δρυμῶνος, λευκὸν μυστήριον, σιωπηλόν, ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἀστρων ἀνταποκρινόμενον ἐπάνω μὲ τὴν Πούλιαν, μὲ τὸν Πολικὸν Ἀστέρα, μὲ τὴν Ἀρκτον καὶ μὲ τὸν Γαλαξίαν...» (Ε 60). Ἡ ζωντανὴ φυσιολατρεία του, ἡ ἀδυναμία του πρὸς τὰ λουλούδια καὶ τὸ ἀγγαντέμματα, τὰ τοπία καὶ τὰ ψηλώματα καὶ τὸ ἀνεβάσματα, τὶς πηγές καὶ τὰ χιόνια, εἶναι ἡ ἀνταπόκριση ποὺ βρίσκει στὴν ψυχή του ἡ παρουσία κι ἡ ἀναζήτηση τοῦ ζωντανοῦ Θεοῦ. Τὰ σκιαθήτικα μονοπάτια καὶ ρέμματα ἄνοιξαν τὴν ψυχή τους καὶ τοῦ μίλησαν καὶ ζήτησαν τὴν ἔκφραση καὶ τὸ συναγροίκημά τους μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ δραματιστῆ.

Ο ἔλληνισμός του. "Ἐτοι ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς δικῆς του πραγματικότητας, πού τὴν ἀγκάλιαζε μ' ἀκοίμητη ἔγγοναια, ἀπλωσε δὲ ποιητὴς τὸν κύκλο τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου καὶ χωρὶς δυσκολία κι ἀντίθεση, χωρὶς νὰ διχαστῇ καὶ νὰ ραγίσει ἡ ψυχική του ἐνότητα καὶ συνοχή, συμφιλιώθηκε μὲ τὴν εἰδωλολατρικὴ Ἑλλάδα, ὃχι μόνο στὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά της φανερώματα, μὰ καὶ στὴν οὐσιαστικώτερη καὶ προσωπικώτερη μορφή της—τὴ θρησκεία. Μόνο ζωντανὸς ἀνθρωπος, πού κυνηγᾶ κι ἀγωνίζεται γιὰ ζωντανὰ ἰδανικὰ ἥταν δυνατὸ νὰ ὑψωθῇ σὲ τόση πνευματικὴ λευτεριά. Τὸ κατόρθωμα ἥταν μεγάλο καὶ μοναδικὸ μέσα στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ καὶ δείχνει τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ὑψηλὴ τάση τοῦ Ππδ. Ἀγκάλιασε τὴν ἀρχαιότητα, ὃχι σὰν ίστορία καὶ σὰν περασμένη γεκρή μορφή, οὕτε σὰν ἐπιβίωση ζωῆς, μὰ στὸ ζωντανό της σύνολο, στὴν ἀνθρώπινη οὐσίᾳ της. Κατανόησε τὸν ἀρχαῖο ἀνθρωπὸ καὶ κατάφερε νὰ τὸν συναντήσει μέσα ἀπ' τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς καὶ τῆς μοίρας του. Δὲν τὸν ἀναζήτησε ἔξωτερικό, τὸν πλησίασε μέσο' ἀπ' τὴν ἀγωνία τῆς ψυχῆς του, ἀκριβῶς ὅπως πλησίασε καὶ κέρδισε τὴ λαϊκὴ ψυχή. Συνέπεια τῆς ψυχικῆς του αὐτῆς προέκτασης ἥταν ἡ συνδιαλλαγὴ τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὸν εἰδωλολάτρη, ἡ ἐναρμόνιση τῆς ἐσωτερικῆς ἀντινομίας, πού γεννοῦσαν μέσα του δυὸ κόσμου ἀντικρυστὰ διαφορετικοὶ κι ἀντίθετοι. Δὲν πήγε δὲ Ππδ. πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, δὲν αὐτομόλησε πρὸς τὴ θρησκεία της, οὕτε ζήτησε νὰ ἐπαληθεύσει τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἀρχαίας λατρείας στὴ λαϊκὴ πίστη καὶ χριστιανικὴ λατρεία, δπως ἔκανε δὲ Πολίτης, ποὺ καθώς ἔδειξε στοχαστικώτατα δὲ Ἀποστολάκης, ἔφτασε νὰ νομίζει, πώς

«καὶ ἔξ ἀγάπης καὶ ἐκ πεποιθήσεως εἶναι καὶ τὴν θρησκείαν "Ελληνί". Τὸ πάθημα τῶν θαυμαστῶν τῆς καλλιτεχνικῆς ἀρχαιότητας τὸ ἔνοιωσε μέσα στὴ ζωὴ του ἀπὸ πολὺ νωρὶς δὲ Ππδ., γιατὶ σὰν τὸν Πολίτη κι ἄλλοι δικοὶ μας καὶ ξένοι ἀρχαιολάτρες ξεμαυλίστηκαν στὰ κρυφὰ ἢ στὰ φανερὰ ἀπ’ τὸ ἴδιανικό τους καὶ θόλωσαν τὸ ψυχικὸ οὐρανό τους—στὸ πιὸ τίμιο καὶ προσωπικὸ καὶ πρωταρχικὸ συστατικό του, τὴν πίστην. Η Γυφτοπούλα τοῦ Ππδ. εἶναι ἀκριβῶς τὸ δρᾶμα τῆς ἑσωτερικῆς αὐτῆς ἀντινομίας, ποὺ δημιουργεῖται στὸν ἀνθρωπὸ ἀπ’ τὴν πλάνη καὶ τὴν ἔλειψη ψυχικῆς συνοχῆς: 'Ο Άννιβας Βελμίνης, δὲ ἥρωας τῆς Γυφτοπούλας ξετρέλλαθηκε ἀπ’ τὸ τραγούδι τῆς ἀρχαίας Σειρήνας, δπως κι δ Γεμιστὸς κι δ Πλήθων καὶ τόσοι ἄλλοι, καὶ «εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς εὔνοίας της κατέστη ἔνθερμος κήρυξ καὶ ἀπόστολος τῆς παλιμψήστου θρησκείας τοῦ Πλήθωνος» (Α 243). Παλιμψηστη λοιπὸν θρησκεία—νὰ μισοσύβουσεις τὴ πρώτη γραφὴ τῆς ζωῆς στὴ ψυχὴ σου καὶ νὰ γράψεις βουστροφηδὸν τὸ ἀρχαϊκὸ σύμβολο τῆς πίστης σου καὶ νὰ ζῆς σ’ ἀδιάκοπη καὶ τυραννικὴ σύγχυση, νοιώθοντας νὰ φεγγρίζουν στὸ βάθος τῆς ψυχῆς σου οἱ ἀξέγραφτοι χαρακτῆρες τῆς πίστης, ποὺ παιδὶ σ’ ἔθρεψε μὲ τὸ μάγιο της, κι ἐφώτισε τὴ ψυχὴ σου μόλις ἀντίκρυσες τὸ φῶς τοῦ ἥλιου. Αὕτο ἔπαθαν μερικοὶ ξεπαρμένοι ἀρχαιολάτρες κάθε τόπου καὶ χρόνου.

‘Ο Ππδ. ἀπὸ τὸ ζωντανὸ του πόθο. γιὰ ζωὴ πλησίασε, μέσ’ ἀπ’ τὴ λαϊκὴ ζωὴ καὶ πίστη, τὴν ἀρχαιότητα...

Ταξίδευε μὲ φεγγάρι. Ξαγρυπνοῦσε στὴν καμπίνα μὲ τὴν ἔγνοια του—ἄρρωστος, ἀπελπισμένος, κουρασμένος. Ἀπὸ τὸ φεγγίτη παρακολουθεῖ τὸν ἀγῶνα τῶν θαλασσινῶν, τῶν θαλασσομαρτύρων «μιὰ βρατσέρα δγωνιδσα νὰ εὔρῃ τὸν δέρα... ἀνθρώποι ήγωνίνων καὶ ἐπάλαιον εἰς τὸ καραντί των, εἰς τὴν χιονιάν, εἰς τὴν φουσκοθαλασσίαν καὶ εἰς τὴν μπόραν, διὰ νὰ κερδίσουν δχι τὸ δρτον, ἀλλὰ τὸ δίπυρον τὸ καθημερινόν: «Καλό σας κατευδόιο, φτωχοὶ τυραγνισμένοι...», εἶπεν ἡ καρδιά μου αὐθορμήτως εἰς τοὺς ἀγγώνωστους τούτους, »Ητο δὲ ἡ ἐπωδὸς ἔσπαστος ἐπιθαλασσίου καὶ αἰθερίου ποιήματος κοινοτικοῦ, ύψηλοῦ, παθητικοῦ, ἀνισροῦ καὶ σπαρακτικοῦ, τὸ δποῖον δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καὶ τὸ δόπιον ποτὲ δὲν ἔπαισες νὰ ὑπάρχῃ, ἀς μὴ εὑρέθη ποιητὴς νὰ τὸ συνθέσῃ, μήτε μουσικὸς νὰ τὸ τονίσῃ...». 'Αντικρύζει τὴν σεισμόπληκτη 'Αταλάντη καὶ προσεύχεται στὸ Θεό νὰ σώζει καὶ νὰ ἐλεεῖ τὴ δύστυχη φτωχολογία. 'Ἐτσι μ' ἀνοιγμένη τὴ ψυχὴ του στὸν ἀνθρωπὸ, μὲ ἔνπνιο καὶ ζωντανὸ καὶ καθαρὸ τὸ ἑσωτερικὸ του, βλέπει μέσα στὴ φεγγαροβραδεῖλ τὴ Σουνιάδα 'Αθηνᾶ. 'Αναδέύεται δὲ πόθος του γιὰ τὸν ἀνθρωπὸ—ξαπλώνει. «Εἶδα, ἔξομολογεῖται, τὸν ναὸν τῆς 'Αθηνᾶς, εἶδα τὰ ἔρειπτα τῆς Σουνιάδος, εἶδα τοὺς κίονας τῆς Παρθένου, νὰ δέχωνται τὴν μελιχράδαν ἀνταύγειαν τῶν βελῶν καὶ τῶν φίλτρων τῆς 'Εκάτης, ἐπὶ τῶν γυμνῶν καὶ ήγιασμένων καὶ χρισμένων ἀπὸ τὰς θυέλλας καὶ ἀπὸ τοὺς αἰῶνας μαρμάρων των. Παρ' ὀλίγον θὰ ἔστελλε φίλημα διὰ τῆς χειρός... ἀλλ' εἰχα λησμονήσει πρὸ πολλοῦ πᾶς στέλλονται τὰ φιλήματα. 'Ακουσίως ἔκαμα τὸν σταυρόν μου. 'Ο Χριστιανισμὸς τῆς σήμερον ἔστελλε, διὰ μέσους ὄγδοήκοντα γενεῶν, θρησκευτικὸν χαιρετισμὸν εἰς τὸν εἰδωλολάτρην τὸν πρὸ 25 αἰώνων...» (Π 252).

Μέσα ἀπ’ τοὺς αἰῶνες ἀντικρύζει δὲ Ππδ. τὸν ἀρχαῖο. Βυθίζεται στὸ δρᾶμα τῆς ψυχῆς του μέσ’ ἀπ’ τὸ δικό του δρᾶμα καὶ μέσ’ ἀπ’ τὴ δική του ψυχή, ἀγκαλιάζει τὸ δρᾶμα, ποὺ ὠδηγοῦσε καὶ τὸν ἀρχαῖο, μὲ τὸν Ὁδίο τρόπο καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀγωνία, στὸ βωμὸ τῆς ἱκεσίας—στὸ Θεό του. Προσκυνᾶ «ἀκονουσίως», μέσ’ ἀπ’ τὴ νεροποντὴ τοῦ πόθου του γιὰ τὸ συνάνθρωπο, τὰ «ἡγιασμένα» εἰ-

δωλοιλατρικά ἔρειπια. 'Ο ανθρωπος συναντά τὸν ἄνθρωπο. Οἱ δυὸι πόνοι γίνουνται ἔνα. Οἱ δυὸι πιστοὶ συμφιλιώνουνται μέσα στὸν πόνο τους. Τὸ δρᾶμα τοῦ χριστιανοῦ καὶ τοῦ εἰδωλολάτρη συνταυτίζεται καὶ συνηχεῖ στὸ βάθος τὴν ἴδια ἐλπίδα τῆς λύτρωσης, τὸ ἴδιο μαρτύριο τοῦ ἀνθρώπου μπροστά στὸ μυστικό, στὸ τρομακτικό βάθος τῆς ζωῆς του. "Ἐτσι στὴ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ, ποὺ προσκυνᾷ τὰ εἴδωλα δὲν γεννιέται κανεὶς διχασμός, δὲν παρουσιάζεται κανένα σταμάτημα. 'Η πίστη μένει ἀκέρια, μὰ καὶ δυναμώνεται μὲ τὸ ξάπλωμά της καὶ τρέφει τὸν πόθο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦτο γιατὶ ὁ Ππδ. δὲν προσκύνησε σὰν ὥραιολάτρης ἐλληνιστής (Ρενάν κλπ.) μὲ τὴν ἀδυναμία τοῦ καλλιτέχνη, μὰ μὲ τὴν ἀνάγκη τοῦ πιστοῦ. Γι' αὐτὸ στὰ ἔρειπια πέρ' ἀπ' τὴν ὅμορφιά βλέπει τὴν ἀγιωσύνη, καὶ γύρω τους δὲν θαυμάζει μόνο τὴ φύση καὶ τὴν ἴστορία, μὰ συναντᾷ καὶ χαιρετᾷ καὶ συμπονᾷ τὸν ἀρχαῖο ἀνθρωπο στὸν ἀγῶνα τῆς ψυχῆς του, ἔτσι ὅπως συμπόνεσε κι ἔκλεισε στὴ ψυχὴ του, κι ἄκουσε καὶ συνταίριασε μέσα του τὸ τραγούδι τοῦ πόνου καὶ τῆς βιοπάλης τους, τοὺς φτωχοὺς θαλασσομάχους.

"Ἐτσι ὁ Ππδ. ἔφτασε μεσ' ἀπ' τὸ ἰδανικό τῆς ζωῆς του στὴν κατανόηση τοῦ ἐλληνισμοῦ, στὴ συναδέλφωσή του. Βρήκε στὴν ἀρχαιότητα μιὰ πνευματικὴ πατρίδα, ποὺ προετοίμασε τὴ βασιλεία τοῦ Λόγου. "Οταν ὁ Πίνδαρος ἔρωτοισε «'Αναξιφόρμιγγες ὕμνοι, τίνα Θεόν, τίν' ἥρωα, τίν' ἄνδρα κελαδήσωμεν;», προφήτευε. «Διότι τὶς ἄλλος εἶναι ἀληθῆς Θεός, τὸν δόποιον ἔπρεπε νὰ κελαδῶσιν οἱ ὕμνοι, εἰμὴ ὁ Χριστός; Καὶ τὶς ἥρως εἶναι μεγαλείτερας τοῦ Χριστοῦ;» (Π 232). 'Ο 'Αναξαγόρας εἶπε, δτι «νοῦς ἐδημιούργησε τὰ πάντα» κι ἐννοοῦσε τὸ Θεό. 'Ο Σωκράτης πάλι «ὅτε ἡρμήνευε πρὸς τὸν 'Αριστόδημον τὴν θαυμαστὴν σκοπιμότητα τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος... ἔθετε τὰς βάσεις τῆς τελεολογικῆς ἀποδείξεως τῆς ὑπάρχειας τοῦ Θεοῦ. Πνεῦμα εὔθυ, διάνοια ὑψηλὴ καὶ εὐρεῖα ὃ δητας ἐκεῖνος φιλόσοφος ἀνεκάλυπτε φῶς, δπου οἱ πολλοὶ εὑρίσκουσι σκότος. Μετεῖχε τῆς οὐσίας τοῦ ἀληθοῦς καὶ μετέδιδεν αὐτῆς πρὸς πάντας...» (ΙΑ 65). Καὶ δταν δ ποιητὴς θέλησε νὰ μιλήσει γιὰ τὴν 'Αθήνα ώς ἀνατολικὸ κέντρο, πέρασε εὐλαβικὰ καὶ προσκύνησε ὅλες τὶς ἐκκλησιές, σταμάτησε στ' 'Αναφιώτικα καὶ δροσολογίστηκε στὶς πηγές τῆς λαϊκῆς ζωῆς, εἶδε στὸν 'Αρειο Πάγο, τὰς «λαμπρὰς δόπτασίας» τοῦ Παύλου καὶ Διονυσίου, πάναγνος, μὲ τὴ θέρμη τῆς πίστης του καὶ τοῦ ἐλληνισμοῦ του, ἀγνάντεψε τὸν ἵερο Βράχο κι ἀνοιξε τὴ ψυχὴ του στὴν αἴγλη τοῦ «θείου μαρμάρου», καὶ τὸ φίλησε μὲ τὰ χείλη τῆς ψυχῆς καὶ βροντοφώναξε στοὺς βεβήλους τῆς ἐποχῆς του: «Σαρκικοὶ καὶ ὄλόφρονες καὶ νωθροὶ ἀνθρώποι δὲν δύνανται ν' ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἵερον Βράχον τῆς 'Ακροπόλεως. 'Ἄς δπισθοχεγήσωμεν ἢ μᾶλλον ἀς σταματήσωμεν ἔδω...». Κι ὁ ποιητὴς σταμάτησε στὸ μεταίχμιο, ποὺ χωρίζει τὸ χριστιανισμὸ ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα. 'Αρχαῖος δὲν ἔγινε. "Εζησε τοὺς ἀρχαίους σὰ χριστιανός. Τοὺς πλησίασε μέσο' ἀπ' τὴν πίστη του, μέσο' ἀπ' τὸ ζωντανὸ ἰδανικό του, μέσα στὴ διαφορὰ καὶ μέσα στὴν ὁμοιότητά τους μὲ τὸ

ζωντανὸς ἐλληνισμός. "Ετοι μπόρεσε νὰ τοὺς κερδίσει ούσιαστικώ-
τερα καὶ νὰ στερεώσει καὶ ν' ὀπλώσει τὴν ζωὴν του, ἀντὶ νὰ τὴν σκο-
τεινιάσει καὶ νὰ τὴν ψευτίσει, ὅπως τῶπαθαν οἱ ἀρχαιολάτρες κι οἱ
ψευδαττικιστές μὲ τὰ «παλίμψηστα» ὠραιολατρικά ἰδανικά τους.
Κοιτάξτε πόσο ἀνοιχτὴ ἔχει τὴν ψυχὴν του πρὸς τὴν ὀρχαιότητα—αὐτὸς ποὺ
πολλοὶ τὸν θεωροῦν φανατισμένο καὶ κοντόθωρο καλόγερο!... «...τὸ ἄσυλον
τοῦτο τοῦ εἰδωλολάτρου διὰ τῶν λειψάνων τούτων τῆς ἀγλαομόρφου ὀρ-
χαιότητος,,.. ἀπέπνεεν ὡς τελευταίαν τινὰ πνοήν τῶν ἀπαραμίλλων ἑκείνων
τύπων τῆς τέχνης καὶ τοῦ κάλλους, τῶν τελειοτάτων ἑκείνων μύθων, τῶν
διδακτικώτερων τῆς ἴστορίας, τῶν ἀληθεστέρων τῆς πραγματικότητος, τῶν
ἀνεφίκτων ἑκείνων ἀριστουργημάτων, ὃν ἡ αἴγλη ἀντιλάμπει διὰ τῶν γενεῶν
μέχρι σήμερον, ὃν ἡ πρόσκαιρος συγκάλυψις ἔκαμε τόσους αἰώνας νὰ με-
λανειμονῶσιν, ὃν ἡ κατάργησις διέχυσε, πένθος καὶ σκοτίαν ἐπὶ τοῦ προσώ-
που τῆς γῆς...» (A 282). Κοιτάξτε μὲ πόσο ὁρθολογισμό μιλᾶ ὁ δοκητής γιὰ
τὴν Ἀφροδίτη: «τὴν ἀπλούστατην καὶ ἀθωατάτην θεότητα, ἥτις ἐπλάσθη
κατὰ φύσιν, ὡς ἔπρεπε νὰ πλασθῇ καὶ οὐδὲν ἔγκλημα εἶχε. «Δέν ὑπῆρξεν
ἴλιος καὶ βόρβορος, δι' οὗ δέν ἔχραναν τὸ πρόσωπον τῆς θεᾶς ταύτης, οἱ ζο-
φεροὶ τοῦ μεσαίωνος τρωγλοδύται, δέν ὑπῆρξεν ράκος, δι' οὗ δέν ἔζητοσαν
νὰ καλύψωσι τὴν γυμνότητα τῆς περικαλλοῦς ταύτης μορφῆς οἱ σεμνότυφοι
ἔκεινοι σχολαστοί. Καὶ ἐν κρυπτῷ μὲν ἔθυσον καὶ εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὸν
Διόνυσον καὶ εἰς τὴν ἀγέλην αὐτοῦ, ἐν τῷ φανερῷ δὲ τὴν ὕβριζον καὶ διέ-
συρον...» (A 281). Μὲ τόσην εὐθυκρισία κι ἐλευθερόστομη ἀνεξαρτησία ἔκρινε
τὸν καλογερισμὸν καὶ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου.

Μὲ τὸ θάρρος τοῦ ὠπλισμένου ἀπὸ ζωντανὰ κι ὑπεύθυνα κριτήρια, κερ-
δισμένα μὲ ἀγώνα καὶ μὲ ἀκατάβλητη ζῆτηση, τοὺς θησαυροὺς
τῆς ὀρχαιότητας, καὶ τρέφεται μὲ τὴν ποίησην καὶ τὴν ὀλήθεια τῆς. Ἡ ὀρχαία
μυθολογία ἀπ' τὸ ἔνα χέρι, ή Βίβλος ἀπ' τ' ὅλο. Ὁ «Ομηρος καὶ τὸ δημοτικὸ
τραγούδι. Ὁ Ρωμανὸς κι ὁ Πίνδαρος. Οἱ ὀρχαῖοι Θεοὶ—ὁ Ἄτλας (I 26, 27),
ὁ Ποσειδῶν (I 60, E 134), ὁ Πρωτεύς, ἡ Ἐστία, ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Ἐκάτη μὲ
τὸ συμβολισμὸν τους καὶ τὴν ζωντανία τους ἀντιπροσωπεύουν κι ἔκφράζουν τὴν
ζωντανὴ φυσιολατρεία του, ὅπως ἡ λαϊκὴ μυθολογία. «Ἡ Πούλια... χρυσῆ
κλωσσᾶ μὲ τὰ πουλιά της, καταστερωθεῖσα καὶ ἀθανατισθεῖσα θεῖαν νεύσει,
διὰ νὰ διδάσκῃ τὴν οἰκογενειακὴν συνοχὴν καὶ ἀρμονίαν εἰς τοὺς δειλάσιους
θνητούς...» (Θ 129). Ὁ παγανισμὸς του αὐτὸς εἶναι καθαρὰ καλλιτεχνικός.
Ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνάγκη του γιὰ τὴν παράσταση καὶ τὴν ἔκφραση—τὴ διο-
χέτευση κι ἐμψύχωση τοῦ ἔντονου καὶ θερμοῦ αἰσθηματισμοῦ του.

Ἡ βυζαντινὴ πατρίδα. Κι ὅπως ὁ ἐλληνισμὸς του ἔτοι κι ὁ δ
βυζαντινισμὸς του εἶναι ζωντανός. Στέκεται στὸ κέντρο τῆς ψυχῆς
του καὶ συνδέει τὸν ὀρχαῖο μὲ τὸ νέο ἐλληνισμό. Συγκινεῖται βα-
θύτατατα ἀπὸ «τὸ σεμνὸν καὶ ἐπιβάλλον τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ»
(A 139), δονεῖται δόλωψυχα ἀπ' τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσική, θαυ-
μάζει τὴν ἀγιογραφία, δχι μόνο τὴν βυζαντινὴ μὰ καὶ τῶν «μεγά-
λων τεχνιτῶν τῆς δύσεως» (H 27), καὶ συγκρίνει τὸ ὀρχαῖο πνεῦμα
μὲ τὸ βυζαντινό. Ἡ φυσιολατρεία τῶν βυζαντινῶν, ποὺ πολλοὶ τοὺς
θεωροῦν τρωγλοδύτες καὶ ζοφεροὺς ἀπαρνητές, ἥταν ζωηρότατη.
«Οπως οἱ ὀρχαῖοι «ἴχον τὴν ὑπερτάην τέχνην νὰ ἐκλέγωσι τὰς θέσεις τῶν
ναῶν των, ἀξίους στυλοβάτας τῶν φαιδρῶν θεοτήτων, ἀς ἐλάτρευον, οὕτω
καὶ οἱ ζηλωταὶ τῶν μέσων αἰώνων ἔζητούν τὰς προσφιλεῖς αὐτοῖς ἐμπνεύ-
σεις τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος ἐν μέσω γραφικωτάτων τοποθεσιῶν. Οἱ
μὲν πράστεροι καὶ ἀνθρωπινότεροι ἐθήρευον τὰς ἡμέρους καὶ χλοεράς θέ-
σεις, οἱ δὲ ἄγαν ζηλωταὶ ἦσαν αὐτόχρημα «κρημνοποιοί», κατὰ τὴν λέξιν
τοῦ ὀρχαίου κωμικοῦ. Οὗτοι δὲν ἀνεπαύοντο ἐκ τῶν μειλιχίων καὶ ἡρέμα
μελαγχολικῶν θέσεων, ἀλλ' ἐπεδιώκονταν ἀπορρωγας βράχους, ἀβάτους κρη-
μυνῶν καὶ τραχείας φάραγγας...» (A 140). Καὶ προχωρεῖ βαθύτερα—στὸ πνεῦ-
μα τοῦ λαϊκοῦ χριστιανισμοῦ. «Ἡ εὐσέβης τάσις τοῦ λαοῦ, ζητοῦντος, διὰ
τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἔξωκλησίων ἀνὰ τὰ δρη καὶ τὰς κοιλάδας, νὰ

παρηγορηθῆ διὰ τὴν στέρησιν τῶν τόσων τὸ πάλαι ἕρδων καὶ βωμῶν του, λησμονοῦντος τοὺς παλαιοὺς θεούς του χάριν τῶν νέων ἀγίων του, κατίσχυσε τῆς αὐστηροτέρας καὶ δογματικωτέρας θεωρίας, καθ' ἥν ἀπηγορεύοντο εἰς τοὺς χριστιανούς οἱ ἀγροτικοὶ ναοί...» (Γ 69). ‘Ο ‘Αθως μὲ τὴν παράδοση, τὸν ἐλληνισμὸν του, τὰ κειμήλια του, τὴν ἀγιωσύνην του, εἶναι ἡ ψυχικὴ κιβωτὸς τοῦ Ππδ. Γ’ αὐτὸν λυπᾶται κατάκριτα γιὰ τὶς ἐπιδρομές καὶ τὴν ἔγκαθίδρυσην ἑνῶν μοναχῶν (Π 220), ὅπως καταφέρεται δριμύτατα καὶ χτυπᾷ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν μελετητῶν καὶ «ἐραστῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης», που σὰν «θρασεῖς λερόσυλοι, ἀρπάζουν ἐκ τῆς κόγχης [τῶν ἐκκλησιῶν τὰς εἰκάνας], διὰ νὰ τὰς μεταφέρουν εἰς ‘Αθήνας καὶ τὰς καθιδρύουσαν ὅχι εἰς ναὸν καὶ ὀλοκαύτωμα καὶ θυσιαστήριον, ὅχι εἰς τόπον τοῦ καρπῶσαι, ἀλλ’ εἰς Μουσεῖον». ‘Υψιστε Θεέ!.. εἰς Μουσεῖον, ὃς νὰ εἴχε παύσει ν’ ἀσκῆται εἰς τὸν τόπον τοῦτον ἡ χριστιανικὴ λατρεία καὶ τὰ σκεύη ν’ ἀνῆκον εἰς θαμμένον παρελθόν καὶ νὰ ἦσαν ἀντικείμενον περιεργείας!...’ ‘Ιλεος γενοῦ ἀυτοῖς, Κύριε!...» (ΣΤ 26, πρβλ. καὶ Β 113). Αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ γνώμη του καὶ γιὰ τοὺς λαογράφους τῆς ἐποχῆς του. ‘Οπως προσκυνεῖσθε τὶς εἰκόνες στὴν ἐκκλησιά, ἔτοι μελετοῦσε καὶ ἀποθησαύριζε τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῶν λαϊκῶν δημιουργημάτων, ὅχι σὰ νεκρὰ καὶ ἔπειρασμένα, μὰ σὰ ζωντανὰ καὶ παρόντα.

‘Οπως ἀγάπησε τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν καὶ ἀγωνίστηκε γιὰ τὴ σωτηρία της, ἔτοι θαύμασε τὴν λεβεντιὰ καὶ τὴν ἐκφραστικὴν γραφικότητα τῶν ἑθνικῶν μας χορῶν, ποὺ τοὺς ἔβλεπε ν’ ἀνεβαίνουν λυγεροὶ ἀπ’ τὰ βάθη τῆς ἑθνικότητας. ‘Η ἑθνικὴ παράδοση ἦταν γιὰ τὸν Ππδ. κάτι τὸ ιερό κι ἀπαραβίαστο. ‘Η ξενηλασία του ἔβγαινε ἀπ’ τὸν πόθο του γιὰ δγγότητα καὶ πνευματικώτερη ζωή, πρὸ παντὸς ἀπ’ τὸν πόνο του γιὰ τὴ νοθεία καὶ τὴ ψυχικὴ ξετοπωσία τῶν νεωτεριστῶν τῆς ἐποχῆς του. Κάποτε ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ γράψει, πῶς «προτιμᾷ νὰ ἔορτασθοιν τὰ Διονύσια, ποὺ εἶναι τούλαχιστον ἐλληνικὰ παρὰ νὰ κυριαρχήσουν ζενικὰ ἔθιμα. ‘Ετοι κατανοοῦμε βαθύτερα τὸν ἐλληνισμὸ του,—τῇ θέρμη του.

Οι γλωσσικές του ίδεες. ‘Απὸ τόση καὶ τέτοια (έθνικοθρησκευτικῆς μορφῆς) ξενηλασία κυριεύμένος, ἦταν ἐπόμενο νὰ πάρει ἀντιδραστικὴ στάση μπροστά στὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Τοῦ γεννοῦσε πολλὲς ἀμφιβολίες κι ὑποψίες ἡ προέλευση κι ἡ ἐπιδιωξῃ κι δ τρόπος κι ἡ στάση τοῦ Ψυχάρη. ‘Απὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐμφάνισης τοῦ Ψυχάρη (1893), δ Ππδ. τὸν θεωροῦσε «λεβαντῖνον, ψευδῆ, τεχνήτον, ἀριστοκράτην Φαναριώτην, ἐπιχειροῦντα μ’ ἔν στρεβλωτικὸν ἰδίωμα νὰ ἐπιβληθῆ ὡς δημιουργὸς καὶ διδάσκαλος δλοκλήρου ἔθνους. ‘Οχι! αἱ γλώσσαι δὲν ἐπιβάλλονται οὕτω εἰς τὰ καλὰ καθούμενα ὑπὸ τῶν δτόμων εἰς τοὺς λαούς..’ ‘Η ψυχάρειος δόξα θὰ ἔξατμισθῇ ὡς πομφόλυξ, αὐτὴ ἡτὶς παίρνει καὶ δίνει εἰς τὴν δόδον Κλωδίου εἰς τὰ Παρίσια...» (ΒΚ 276). Καὶ δὲν πίστευε μόνο, πῶς δ Ψυχάρης δ, τι ἔκανε τὸ ἔκανε ἀπὸ «μονομανίστοιν ν’ ἀποκτήσῃ ὄνομα εἰς τὴν ‘Ἐλλάδα», παρὰ καὶ τοὺς δπαδούς του τοὺς κατηγορεῖ, διότι «διακαιόμενοι θερμῶς ὑπὸ τοῦ πόθου τῆς ρεκλάμας τοῦ ὄνδρας τῶν εἰς τὴν Εύρωπην ὑπὸ τοῦ ιεροφάντου Ψυχάρη, προσεκολλήθησαν στερρῶς καὶ τυφλότατα πρὸς αὐτόν...». ‘Ετοι κακίζει τὸν Καρκαβίτσα, διότι «τελευταίως τὰ μπέρδεψε μὲ τὴν ἀπότομον ἀποσκοράκισιν τῆς γλώσσης», ποὺ «δὲν εἶναι καθόλου δημοτικ... ἀναμιγνύουσα τύπους τῆς καθαρευούσης μὲ τύπους δημοτικούς π. χ. τὸν δποίον... Δὲν λέγει δ χριστιανὸς κι αὐτός, «δπού» καὶ νὰ τελειώνει!’. Τὴν ἔνια δμως χρονιὰ εἶχε «ταχθῆ

ύπέρ της μέσης». Πίστευε πώς ή γλώσσα πρέπει «νὰ ἀκολουθήσῃ ἔνα μεταίχμιον, δηλαδὴ οὕτε ἄκρως δημοτικὴ νὰ εἶναι, οὕτε ὑπερβολικῶς καθαρεύουσα» (BK 276). Τὴν ἴδια χρονιὰ ἐπαινοῦσε τὸν Κρυστάλλη, «ώς τὸν μόνον ἀγνὸν δημοτικόν, δστις ἐκ τοῦ φυσικοῦ μόνον δανείζεται τὴν δημώδη γλώσσαν». Τὰ ἴδια καὶ γιὰ τὸν Ἐφταλιώτη. Στὰ 1907 δημοσίευσε μιὰ μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Γλώσσα καὶ Κοινωνία» (Π 250), δπου βρίσκουμε τὶς γλωσσικές του ίδεες.

‘Απ’ τὴ μελέτη αὐτὴ μαθαίνουμε, πῶς δὲ Ππδ. εἶχε ἀσχοληθῆ πολὺ νωρὶς μὲ τὸ γλώσσικὸ ζήτημα. Λογάριαζε μάλιστα τὴ μελέτη του νὰ τὴν τιτλοφορήσει τὰ Ξόανα «Πλὴν ποίους τάχα θὰ ἔννοοῦσα «ξόανα»; Κι ἐγὼ δὲν ἥξεύρω. »Ισως δύμως δυνηθῶ νὰ τὸ εἴπω, ἀν συνεχίσω τὴν παρούσαν μελέτην...». Καὶ ξόανα θεωρεῖ τὴν γλώσσα τοῦ Ψυχάρη καὶ πολλῶν ὀπαδῶν του, τὴν σόλοικη γλώσσα τῶν δημοσιογράφων, τὴ μανία τῶν νεωτεριστῶν νὰ προτιμοῦν ξενικές λέξεις, ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχουν ἐλληνικές. Γιὰ τὸ Ψυχάρη καὶ τὴ ψυχαρικὴ γλώσσα δὲν ἄλλαξε ποτὲ ίδεα.

«Τότε εἰς τὸ Παρίσιο εἶχεν ἀνακαλυφθῆ, ὡς φάίνεται, νέα γλώσσα, Ἑλληνικὴ καλούμενη· σήμερον δὲ ὅχι μία, ἀλλὰ περισσότεραι ἐλληνικαὶ γλώσσαι συγχρόνως ἔχουν ἐπινοηθῆ· ἀλλὴ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸ Παρίσιο καὶ ἀλλὴ ἐπιδημεῖ ἐνθρονισμένη ἐδῶ, εἰς τὰς Ἀθήνας. Καὶ δλαι λαλούμεναι, γραφόμεναι, ἀναγιγνωσκόμεναι ἀνὰ Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ τὴν ἀγλώσσον, ἡχοῦσιν ὡς «συμμεικτὸν εἶδος κάποιωλιον τέρας...». «Οπως χτυπά τοὺς καθαρεύουσάνους «νεαρούς δημοσιογράφους», ποὺ γράφουν ἀδόκιμους λαθεμένους τύπους: «τὸν Ἀπόκρεω, ἀπεβίωσεν, ἀνήγγειλον, διένειμον κλπ.», καὶ φορτώνουν τὴ γλώσσα μὲ βαρβαρισμούς, ξενισμούς καὶ «ἀστείους παραλογισμούς καὶ ἀκυρολεξίας», ἔτσι χτυπᾶ εἰρωνικὰ καὶ τοὺς ψυχαριστές, ποὺ γράφουν «τὸν ἀνθρώπω, τῶν ἀνθρώπων». Καὶ προσθέτει, «...ἢ πρέπει νὰ κλαδεύσῃ τὶς ἢ νὰ τοῦ προσθέσῃ μίαν φούντα. Μόνον εἰς τὴν γνησίαν μορφὴν δὲν πρέπει νὰ τὸ γράψῃ, διότι ἀλλοίμονον εἰς δύσους γράφουν τὴν καθαρέβουσα...». Οἱ ξενισμοὶ τὸν πειράζουν πολὺ καὶ τοὺς χτυπᾶ ἀμείλιχτα, (Μπάντα: ἀντὶ χορός, θίασος, δμιλος, πρῶται βοήθειαι, ἀντὶ πρόχειροι βοήθειαι). »Αλλὰ τί μᾶς χρειάζεται τὸ ἐλληνικὸν τῆς φράσεως;... «Ωχ ἀδελφέ! Μήπως ἡ Ἑλλάδας φιλολογικῶς δὲν εἶναι «μία ἐπαρχία τῆς Γαλλίας, δύπως εἰπε πρὸ χρόνων ὁ κ. Γρηγορίος Ξενόπουλος»; Αὐτὸ τὸν ἔξοργίζει... «Ο ψευτονεωτερισμός καὶ ψευδαττικιστικὸς λογωτατισμὸς τῆς δημοσιογραφίας μὲ τὴ «μανία τοῦ περιφρονεῖν τὰ κοινὰ καὶ τὰ πεπατημένα καὶ νομίζειν αὐτὰ ὅχι ἐλληνικά, ἀφοῦ τὸ ἐλληνικὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν πολλῶν ἐσήμαινεν ἄρρητα θέματα [sic]. Εἰείδια δχι συνήθη εἰς τὸν κοινὸν λόγον..., κατέστρεψε τὴν ἐλληνικὴ γλώσσαν. »Ετσι «μὲ τὴν λογικὴν καὶ τὴν μεθόδον αὐτὴν κατήντησε νὰ γίνη δλη σχεδὸν ἡ γλώσσα νόθον καὶ κίβδηλον κατασκεύασμα, ἄκομψον καὶ κακόζηλον καὶ τεχνητὸν καὶ κατὰ συνθήκην...». Κάτω λοιπὸν δὲ γλωσσικὸς ψευδαρχαϊσμός, κάτω κι δ ἀχαρακτήριστος ψευδοξενισμός, κάτω κι δ ψυχαρισμός. »Ο Ππδ. ἐπίστευε στὴ ζωντανὴ, τὴν ὁργανικὴ διαμόρφωση τῆς γλώσσας. «Οπως ἐν ζωντανὸν σῶμα δὲν δύναται νὰ ζήσῃ δι' ἐνέσεων, τρόπον τινά, ἀπὸ κόνιν ἀρχαίων σκελετῶν καὶ μνημείων, ἀλλο τόσον δὲν δύναται νὰ ζήσῃ, εἰμὴ μόνον κακὴν καὶ νοσηρὰν ζωὴν, τρεφόμενον μὲ τουρσιά καὶ μὲ κονσέρβας εύρωπαϊκάς. »Εχει πολλὰς ἀνάγκας καὶ ἀδυναμίας ἡ γλώσσα. »Εχει τὴν δεσπόζουσαν ἀνάγκην καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ νεωτερισμοῦ. Φοβερὰ εἶναι τοῦ ξενισμοῦ ἡ ἐπίδρασις... Ἄλλ' ἡ γλώσσα ἡ Ἑλληνικὴ ἐπρεπε νὰ βλέπῃ μακράν, ὡς φάρον παμφαῆ, τὴν λαμπράν αἴγλην τῆς ἀρχαίας, χωρὶς νὰ ἔχῃ τέρμα τὸν φάρον αὐτόν. »Ο φάρος δόδηγει εἰς τὸν λιμένα, δὲν εἶναι αὐτὸς λιμήν. Πάλιν τὰς γλώσσας τὰς νεω-

τέρας ἔπειτε νὰ τὰς ἔχῃ σύμπλους, χωρὶς νὰ ρυμουλκεῖται ἀπὸ καμμίαν ἔξ αὐτῶν. Διότι οἱ νεωτερισμοὶ εἶναι ἀνάγκη, δὲν ἔπειται ὅτι πρέπει νὰ τὸ παρακάμνωμεν εἰς τὸν νεωτερισμόν. Οὕτω πως ὁνομασίας νεωτερικάς δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν—οἶον ὄνοματα, φράσεις, τρόπους ἐκφράσεων—, δῆθείλομεν νὰ τὰς υἱοθετῶμεν. “Οπου δύμας ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχον, πολὺ εὐφωνότερον καὶ κομψότερον εἰς τὴν γλῶσσάν μας, ἐκεὶ πρέπει τὸ ἐλληνικὸν νὰ προτιμᾶται...».

Ο γλωσσικὸς ἀγῶνας τοῦ Ππδ. εἶναι πολυμέτωπος. Ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν ἄκρατο κι ἀτόφιο ἔθνικισμό του σ' ὅλα—ἀπὸ τὸν ἐλληνοκεντρισμό του. Χτυπᾶ τὴν πολυγλωσσία, τὴν ἀγλωσσία, τὴν κακογλωσσία τῆς ἐποχῆς του. Πιστεύει στὸ λαὸν καὶ σέβεται τὴν γλωσσική του δημιουργία. Σὲ κανένα δὲν ἔπιτρέπει ὁ Ππδ. νὰ βάλει χέρι στὴ λαϊκὴ γλῶσσα—νὰ τὴν νοθεύσει, νὰ τὴν κουτσουρέψει, νὰ τὴν κάνει ἀγνώριστη. «Ο λαὸς εἶναι δημιουργὸς ναὶ κυριαρχὸς, καὶ ὀφοῦ δ λαός, ἐν τῷ δικαιώματι του εἶπε λ. χ. «φανέλα καὶ μοδίστρα», δὲν πρέπει κανεὶς νὰ τολμᾷ νὰ λέγῃ ἡ νὰ γράφῃ «φλανέλα καὶ μοδίστα». Ο μαστροχαλαστής καὶ διορθωτής τῆς λαϊκῆς γλώσσας εἶναι βέβηλος, «έκφυλισμένος ἀνθρωπίσκος». Ο φευτονεωτερισμὸς χύμης ἀκράτητος καὶ κινδυνεύει νὰ ἔξαφανίσει τὴ λαϊκὴ γλῶσσα, νὰ στρεβλώσει τὸ γλωσσικὸ αἰσθήμα τοῦ λαοῦ. Ή γρηγά «εἶχε ζήσει εἰς τὰ ἥμερα βουνά, ὅπου ὁ παράσιτος νεωτερισμὸς ἀκόμη δὲν εἶχε ποδάρια γιὰ ν' ἀναρριχηθῇ, ὕνόμαζε τὸ πιάτο πινάκι, τὴ σουπιέρα λουπάδα, τὸ μπαρμπούνι τριγλί, τὸ τσεκούρι ἀξινάρι, τὴν πουλάδα νοσίδα καὶ τὴν κουμπάρα συντέκνισσα» (Κ 137). Ο λογωτατισμὸς ἐπίσης ἀφορεῖ τὴν καταστρεπτικὴ ἐπίδρασή του. «Ο χωριάτης τὴν ἔλεγε «κατὰ τὰ σκοίνια», τὴν «πανσέληνον» τὴν ἔκανε «πᾶν το' Ἐλλήνες». Καὶ προσθέτει ὁ Ππδ. «Τοιαῦτα ἐλληνικὰ διμίλει δ Νταραδῆμος...» (Ζ 21).

Ο λαὸς εἶναι δάσκαλος. Ο Ππδ. ἔξομολογεῖται ὅτι τὸ γλωσσικὸ του αἰσθημα τὸ ἀπέκτησε ἀπὸ τὴ συναναστροφή του μὲ λαϊκοὺς τύπους. «Τὸ μάθημα ὑπῆρξεν λίαν διδακτικόν. Καίτοι ὀγράμματη ἡ γραῦα μ' ἐδίδαξεν, ὅτι εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν ἄλλως νοοῦμεν, ἄλλως διμιούμεν καὶ ἄλλως γράφομεν» (Π 250). Πίσω λοιπὸν στὸ λαό, στὴ ζωὴ! Μακρυά ἀπ' τοὺς ψυχαρισμούς, τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τοὺς νεκροὺς φευδαττικισμούς, μακρυά ἀπ' τὴν ὀγραμματωσύνη τῶν «έκφυλισμένων ἀνθρωπίσκων» τῆς δημοσιογραφίας. Ο Βλαχογιάννης μᾶς βεβαιώνει πῶς δ Ππδ. «δὲν χώνευε πάντα τὸ ψυχαρισμό, τὴν ψυχρὴν ἔφαρμογὴν τοῦ γλωσσικοῦ νόμου πάνου ἀπ' τὸ νόμο τὸν αἰσθητικό. Ο δημοτικισμὸς τοῦ ἦταν ἀνεχτός, ποτὲ δύμας δ Ππδ. δὲν διάβασε βιβλίο γραμμένο στὴ δημοτική» (ΣΒΒ 447). Γι' αὐτὸ δὲν καὶ συναναστρεφόταν δὲν δημοτικιστές, δὲν ἄνοιξε ποτὲ συζήτηση γλωσσικῆ. Εἶχε λεπτότατο γλῶσσικὸ αἰσθημα. Ξέσκιζαν τὴν εὐαίσθησία του τὰ γλωσσικὰ κατασκευάσματα τῶν ψυχαριστῶν. Ποτισμένος ἀπὸ γνήσιες λαϊκές πηγές γνώριζε στὴν ἐντέλεια τὴ δημοτική καὶ μελετούσε τὰ ἴδιωματα, κι εἶχε φτάσει σὲ μιὰ μουσικὴ ἀντίληψη τῆς γλῶσσας. Γι' αὐτὸ θεωρεῖ «συμφυῇ ἐλατώματα τῆς γλώσσης μας» τὸν ἰωτακισμὸ (τὸ πολλὰ i) καὶ τὸ πολυσύλλαβο τῶν λέξεων (Π 250). Τὸν πείραζαν αἰσθητικὰ καὶ τ' ἀπόφευγε. «Αλλὰ κι δ λαός νίκησε τὶς ἀτέλειεις αὐτές. «Αλλ' εἰς τὴν Βόρειον Ἐλλάδα, δῆθε εἶναι παλαιότερα τὰ

λαλούμενα 'Ελληνικά (... "σως οί λαλοῦντες "Ελληνες), έτελειοποιήθη κατά τοῦτο ή γλῶσσα, φθάσασα μέχρι τοῦ μονοσυλλαβού τῶν λέξεων. 'Αφοῦ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἐὰν θέλωμεν νὰ γράφωμεν τὴν δημώδη, διατὶ νὰ μὴ γράφωμεν «τοὺ στάρ, τοὺ κθάρ», ὅπως προφέρεται εἰς τὴν πατρίδα μου, ἀλλὰ «τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι», ὅπως προφέρουν οἱ ὄψιμοι 'Ελληνες τῶν Νοτιανατολικῶν μερῶν; Τί μᾶς χρειάζεται ή 'Εσπεράντο καὶ τὸ μονοσύλλαβον τῶν λέξεων τῆς 'Αγγλικῆς;» (Π 250). Τοπικισμὸς τάχα;

'Ο Πρό. χτύπησε τὸ ξενισμὸς καὶ τὸ δασκαλισμό, ὅπου τὸν βρῆκε. Πολέμησε τὰ γλωσσικὰ ξόανα. 'Αγκάλιασε τὴ γνήσια γλωσσική μας παράδοση—γραφτή καὶ ζωντανή. Στὴ γλῶσσα τῶν διηγημάτων του ζῆ καὶ ἀντιπροσωπεύεται δλος δ ἐλληνισμὸς—τριάντα αἰώνες γλωσσικῆς ζωῆς. 'Απὸ τὸν ἀρχαῖσμὸν τῶν πρώτων ἔργων ή γλῶσσα του ὄλο καὶ ξανοίγεται κι ἀπλουστεύεται καὶ γίνεται μικροπερίοδη, ἐκφραστική, κυματισμένη ἀπὸ ζωντανὰ στοιχεῖα καὶ ἐκφορές καὶ τύπους. Μὲ τὴν Ὂδια ἐλευθερία τὸν βλέπουμε νὰ χρησιμοποιεῖ λέξεις ἀπ' τὸν "Ομηρο, τὴ Γραφή, τὰ Συναξάρια, τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὴ ντοπιολαλία. Διάλογοι φυσικώτατοι. Κι ὅπως ἔγραψε τὴ Γυφτοπούλα στὴ γνήσια καθαρεύουσα, ἔτσι ἔγραψε καὶ τὴ Χολεριασμένη ἡ τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς ἡ τὴν 'Αποσώστρα στὴν καθαρὴ δημοτική.

'Αγαπούσε τὴ δημοτική. Μισούσε τὸ ψυχαρισμό. Περισσότερο καὶ κυρίως τὸ ψυχαρικὸ «λεβαντινισμὸ» (μοντερνισμὸς, δημαγωγία, ξετιπωσία, δοξομανία καὶ πρὸ παντὸς θρησκευτικὴ—δογματικὴ χαλαρότητα). Αὐτὰ ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὴ γλωσσική του συντηρητικότητα καὶ δὲν πρέπει νὰ τὰ ξεχνοῦμε. Στὴ Γυφτοπούλα (Α 95) βάζει μιὰ περικοπὴ στὴν ἀρχαία ἐλληνική, ἀπ' ὅπου φαίνεται ἡ ἐμβριθέστατη ἀρχαιομάθειά του. 'Αλλὰ βάζει καὶ διάλογο στὴ δημοτικὴ (Α 74—75 καὶ 98). 'Ἐπίσης ἐνωρίτερα στοὺς 'Εμπόρους βρίσκουμε διηγήσεις στὴ δημοτικὴ (ΕΕ 169, 115, Κ 29, 53) Τὸν μπάτη τὸν ἔλεγε «ἐμβάτη» (Α 176). 'Αλλὰ πόση διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ γλῶσσα τῆς Γυφτοπούλας καὶ τῶν Θαλασσινῶν Εἴδυλλίων. Στὰ 1892 δοκιμάζει τὴ δημοτικὴ στὴν ὑπέροχη διήγηση τοῦ Γιώργη τῆς 'Αγιού 'Αναστασίας (Γ 74), καθὼς καὶ τὴν ἡθογραφικὴ ντοπιολαλία (Γ 71 κ. ἀ.). 'Η σύνταξη κλίνει πρὸς τὴ δημοτικὴ—ἀπλουστεύεται. 'Ωστόσο στὰ 1893 καὶ 1894 ἀκόμα διστάζει στοὺς τύπους. Γράφει: «εἰς τῆς βουρλιαίς» (Θ 98), ἀλλὰ καὶ «εἰς τὰς ἀμμουδιάς» (Δ 6). Γράφει: «ἀνάμεσα εἰς τὰς...» καὶ «ἀνάμεσα εἰς τὴς....». Γράφει καὶ «μεταξὺ τῶν...». Γράφει: «Σύρριζα εἰς τὸ βουνὸν εἶναι κτισμένον τὸ μοναστήριον, κάτω εἰς τὸ ρέμμα ἀνάμεσα εἰς τὰς καρυάς καὶ εἰς τὰς πλατάνους, διο πελώρια κλήματα ἔρπουσιν ἀνὰ τοὺς βράχους καὶ τοὺς κρημνούς...» (Θ 107). Παίρνει τὸ δημοτικὸ «χωρῶ» καὶ σχηματίζει τὴ μετοχὴ «χωροῦσα» (Δ 1). Κοντά στὸ «ἐπέταξεν», «ἐθαλάσσωσεν» κολλᾶ κι ἔνα «συνέλαβε» (Δ 2). Τὸ φράχτη τὸν κάνει «αίμασιά» κλπ. Στὰ 1896 μὲ τὸν "Ερωτα στὰ Χιόνια ή γλῶσσα του ἀπλουστεύεται. Τὸ σωστότερο θὰ ἦταν, δημοτικοποιεῖται. Παίρνει νεῦρα, κίνηση, παλμὸ ζωῆς—στὶς λέξεις, στὴ σύνταξη, στὸ ὄφος. Τὸν βλέπεις ἐλεύθερο κι ἀδέσμευ-

το άπό κάθε κανόνα καὶ πρόληψη νὰ κορφολογᾶ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐκφραστικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἀνάγκες, ἀπ' ὅλο τὸ θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ νὰ κεντᾶ στὸ τελάρο τῆς δημοτικῆς (σύνταξη, ὑφος). «Ἐνα βῆμα τοῦ χρειαζόταν—ή ἀλλαγὴ τοῦ τυπικοῦ κι ἡ δμοιομορφία τῆς σύνταξης—γιὰ νὰ φτάσει στὴ δημοτική. Μὰ δὲν τῶκανε! Ἡ λογιότητά του ἐναλάσσεται μὲ τὸ δημοτικισμό του στὴ γλωσσική του ἔξελιξη. Ξαναγυρίζει. Προχωρεῖ, μὰ δὲν σταματᾷ τουλάχιστο. Στὰ 1900 εἶπε στὸν "Αγγ. Σημηριώτη μὲ λύπη: «Ἐίσθε εύτυχεῖς ἀνθρωποι ἐσεῖς οἱ νέοι! κατέχετε καὶ μπορεῖτε νὰ μεταχειρισθῆτε ἔνα ὅργανο τέλειο, ποὺ τὰ ἐκφράζει ὅλα μὲ δση δύναμη τὰ αἰσθάνεσθε.... Δυστυχῶς ἐμεῖς!...». Καὶ στὴν παρατήρηση τοῦ Σημηριώτη, δτι ἡ γλώσσα στὰ χέρια του εἶναι ζωντανή: «Θὰ ἥθελα νὰ τὴν ἀλλάξω... Δυστυχῶς δὲν μπόρω: συνήθισα νὰ γράφω ἔτσι καὶ τώρα πιὰ εἶναι ἀργά!...», πρόσθεσε μὲ λύπη. (ΣΒΚ 79) Σὲ λιγούς μῆνες ἔγραψε δυὸ διηγήματά του (Π 82 καὶ 84) στὴ δημοτική. 'Αλλὰ πῶς; Τὰ παρουσίασε ὡς διήγηση (καὶ ἥταν) κάποιας παλαιάκης γρηγᾶς. Κι δταν μέσα στὴ φτώχεια του τῶν χρόνων τῆς Δεξαμενῆς, δ Βλαχογιάννης, γιὰ νὰ προσελκύσει ζωας τὴ συμπάθεια τοῦ Πάλλη, τὸν παρακίνησε νὰ γράψει στὴ δημοτική (ΣΒΒ 447), τὸν ἄκουσε σὰ μαθηταρούδι κι ἔγραψε τὴν 'Αποσάστρα, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Νουμᾶ τοῦ 1905. Τὴν ἵδια χρονιὰ ἔδωσε λαϊκὲς διηγήσεις στὴ Μαούτα του. Καὶ στὰ 1906 ἔγραψε τὸ «"Ανθος τοῦ γιαλοῦ» (Π 138) στὴ δημοτική τὸ περισσότερο—ώς λαϊκὴ παράδοση. Καὶ στὰ 1907 ἔγραψε καὶ γράμμα σὲ ψυχαρικὴ δημοτικὴ πρὸς τὸ Βλαχογιάννη, δπου κοντὰ στ' ἄλλα τὸν πληροφοροῦμσε, πῶς «ἔχτὸς τούτου μοῦ ἥρθε ν' ἀρχίσω ἔνα μεγάλο διήγημα. «Μάνας δυγατέρα» στὴ δημοτική» (ΓΠ 197, πρβλ. καὶ σελ. 251—252). Τὸν ἵδιο καιρὸ παρακαλοῦμσε ἐμπιστευτικὰ τὸ Βαρλέντη νὰ γράψει στὸν Πάλλη «νὰ τυπώσει ἀν ἥθελε τὰ ἔργα του... καὶ συμφωνοῦμσε νὰ διορθωθῇ ἡ γλωσσική τους ἀνωμαλία, γιὰ τὴν δποίαν ὁμολογοῦσε, πῶς τοῦ ἔσταθη ἀδύνατο νὰ τὴν ἀποφύγει» (ΒΚ 402). Καὶ παράλληλα δλη του ἡ ζωὴ ἥταν στενώτατα δεμένη μὲ τοὺς δημοτικιστές, δσο ἥταν ἀπομακρυσμένος, βιοτικὰ καὶ πνευματικά, ἀπ' τὸ λογιωτατισμό, ἄσχετα ἄν, δπως μᾶς βεβαιώνει δ Βλαχογιάννης, δὲν διάβασε ποτὲ βιβλίο γραμμένο στὴ δημοτικὴ ἡ δὲν ἀνεχόταν τὶς συζητήσεις γιὰ τὴ γλώσσα (ΣΒΒ 447). Ἡ καρδιά του πονοῦμσε καὶ λαχταροῦμσε τὸ δημοτικισμό. Τὶ λοιπόν; Θὰ ἔκανε ποτὲ δπδ, τέτοιες καὶ τόσες ύποχωρήσεις στὸν ἔαυτό του καὶ στοὺς δημοτικιστές, ἀν δὲν ἥταν σύμφωνος μὲ τὴ συνείδησή του, ἀν δηλαδὴ δὲν πίστευε στὸ δημοτικισμό;

Οἱ δημοτικιστὲς τὸν θεωροῦμσαν δικό τους, παρ' ὅλο ποὺ δ Ψυχάρης τὸν κήρυξε στὰ 1905 ἀποσυνάγωγο τοῦ δημοτικισμοῦ, «γιατὶ ἀν ἀφαιρέσῃς, ἔγραφε, κάτι φρασούλες τοῦ διαλόγου στὴ δημοτικὴ δὲν μοιάζει οὔτε μισὴ γλώσσα, παρά, πολὺ περισσότερο καθαρεύουσα» (ΣΒΒ 278). Κι δ Νουμᾶς (ΣΒΒ 328) κι δ Παλαμᾶς (ΣΒΒ 284) καὶ τόσοι ἄλλοι πρότειναν καὶ φρόντισαν γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του. Κι ἀπ' τὶς στήλες τοῦ ἵδιου Νουμᾶ γινόταν ἀπ' τὸν 'Αστεριώτη διαπιστώσεις σὰν αὐτές: «Τὸ ἔργο του δμως ἀνήκει δλό-

τελα στή μιχτή γλώσσα: δλλά τί ένδιαφέρουνε τό διηγηματογράφο τοῦ «Πνιγμένου παιδιού» οἱ ἀγῶνες τῶν σχολῶν καὶ ποιὸς θὰ τολμοῦσε νὰ τὸν κατηγορήσει, γιατὶ στέκεται παράμερα; "Έχει τὸ ἀποκλειστικὸ πάθος γιὰ τὴν τέχνη του καὶ δὲν ύπάρχουν διηγήματα πιὸ ζωντανὰ ἀπ' τὰ δικά του, πιὸ χρωματισμένα, πιὸ σπαρταριστὰ ἀπὸ φλογερὴ φυσιολατρεία. 'Ανάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, ὁ χαρακτῆρας τῶν προσώπων, τὰ γοῦστα τους, ἡ διάθεσή τους ἀλλάζουν τὴ γραμματική, τὴ γλώσσα, τὸ υφος τοῦ συγγραφέα» (ΣΒΒ 287). Οἱ δημοτικιστὲς εἰν' ἔκεινοι ποὺ ἔξυψωσαν τὸν Ππδ. Αὐτοὶ τὸν θαύμασαν καὶ τὸν μελέτησαν καὶ τὸν ἐτίμησαν καὶ τὸν ύποστήριξαν—παρ' δλο ποὺ οἱ ἀνάγκες τῆς πολεμικῆς τους ἤταν ἐπιτακτικώτατες. Οἱ καθαρευουσιάνοι δὲν ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τὴ μιχτὴ γλώσσα του. 'Ο Κλέων Ραγκαβῆς, ὁ τελευταῖος ἐπίγονος τοῦ αὐστηροῦ λογοτεχνικοῦ λογιωτατισμοῦ, δὲν χώνευε τὴ γλώσσα του (βλ. σελ. 289). Καὶ μόνο οἱ γλωσσαμύντορες τῆς Πόλης γιὰ ν' ἀντιδράσουν καὶ νὰ ματαιώσουν τὸ μνημόσυνο τοῦ Ππδ. ἀπ' τοὺς δημοτικιστὲς (1911), τὸν ἔκαναν δικό τους κι ἥθελαν νὰ σώσουν τὴν «περιύβριζομένην μνήμην του» καὶ φῶναζαν πῶς «μαλλιαροὶ καὶ Ππδ. εἰναι ἀνθρακεῖς καὶ γναφεῖς, δύο ἄκρα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα, τὸ δὲ περίφημον αὐτὸ μνημόσυνον, διὰ τὸ ὄποιον θὰ ἔτριζον βεβαίως τὰ κόκκαλα τοῦ μακαρίου διηγηματογράφου, ἐὰν ἐπραγματοποιεῖτο, δὲν θὰ ἦτο ἄλλο ἢ ἀντιποίησις ἀλλοτρίων καθηκόντων...» (ΣΒΒ 319), καὶ δτι «ἄφοι μάτην προσεπάθησαν νὰ πείσουν τὸν Ππδ. ὅπως ἀσπασθῇ τὴν μαλλιαρικήν, ἥθέλησαν νὰ τὸν χειροτονήσωσι μαλλιαρὸν μετὰ θάνατον, μὴ ὅπισθιχωρήσαντες μηδὲ πρὸ τῆς τυμβωρυχίας» (ΣΒΒ 315). Οἱ ίδιοι γλωσσαμύντορες κατηγοροῦσαν στὰ 1905 τὸν Ππδ., πῶς πήρε ρούβλια γιὰ νὰ γράψει τὴν 'Αποσάστρα στὴ δημοτική (ΣΒΒ 279). Κι ὅταν στὸ θάνατό του δ Γέλης χτυποῦσε τὴ γλωσσικὴ συντηρητικότητα τοῦ Ππδ. (βλ. σελ. 293), ἡ φοιτητικὴ συντροφιὰ τοῦ ἔκανε μνημόσυνα καὶ πολλοὶ δημοτικιστὲς τὸν ἔκλαιαν καὶ ὑμνούσανε.

Κάπου δ Ππδ. σατυρίζει τὶς βάρβαρες ύπερβολὲς τῶν ψυχαριστῶν, βάζοντας μέσα σὲ εἰσαγωγικά τὸ ἐπίθετο «παναρμονικότατη» (βλ. σελ. 232). 'Αλλοῦ πάλι μᾶς μιλᾶ γιὰ τὸν ἴωτακισμὸ καὶ τὶς πολυσύλλαβες λέξεις τῆς δημοτικῆς (δ. π.). 'Αφόρητες τοῦ εἰναι οἱ καταλήξεις -ιδης καὶ -αδης (Ζ 67). Μαζύ μ' αὐτές—δημιουργήματα τοῦ δασκαλισμοῦ—χτυπᾶ καὶ τὰ ἡρωϊκοκωμικὰ ἐπύλλια τῶν ψευδαττικιστῶν. Κι ὅπως μισοῦσε τοὺς Φαναριώτες καὶ τοὺς δημαγωγούς, ἔτοι δὲν μποροῦσε νὰ βαστάξει καὶ τὸ ψυχαρισμό. 'Ο Βλαχογιάννης κάπου βάζει τὸν Ππδ. κοντὰ στὸ Μωροτίδη καὶ τὸν Κονδυλάκη καὶ τοὺς χαρακτηρίζει καὶ τοὺς τρεῖς «ἀντιδημοτικιστές» (ΣΒΒ 440). 'Ο Ππδ. ἥταν ἀντιψυχαριστής, ἀντιδημοτικιστής δχι. Μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ, πῶς δ Ππδ. στάθηκε ἡ πειδ ζωντανὴ δημοτικιστικὴ συνείδηση τοῦ καιροῦ του. Καὶ μὲ τὴν ίδια ἔγνοια, ποὺ ἀντίκρυσε τόσα καὶ τόσα προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, βασανίστηκε κι ἀπ' τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα. Τὸ μαρτυρεῖ τὸ ἔργο του. Καλλιτέχνης σὰν τὸν Ππδ. πῶς ἤταν δυνατὸ νὰ μείνει ἀδιάφορος μπροστά σ' ἔνα ζήτημα, ποὺ ἥταν καλλιτεχνικὸ μαζὶ

καὶ κοινωνικό; Γι' αὐτὸ τὸν βλέπουμε νὰ βρίσκεται πάντα σ' ἔνα στάδιο ἀναζήτησης, ὅλο νὰ πασκίζει γιὰ νὰ βρῇ ἔνα δρόμο σωστὸ κι ἰκανοποιητικό. Σὲ κανένα διήγημά του ὁ Ππδ. δέν εἶναι ὁ Ἰδιος. Προχωρεῖ καὶ γυρίζει. Στέκεται κι ἀναζητεῖ. "Αν ὁ Ψυχάρης ἔβλαψε σὲ πολλὰ τὴ γλωσσική μας ἀναμόρφωση, περισσότερο ἔβλαψε τὸν Ππδ. Ἐκεῖνος ὁ κομματισμός, ἡ δημαγωγία, ἡ βία, ἡ ἀπολυταρχία ἔκαναν τὸν Ππδ. δισταχτικό καὶ συντηρητικό. Λεβαντινισμὸ εὑρίσκε στὸ φέρσιμο καὶ στὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Ξενισμός, εὐρωπαϊσμός τοῦ μύριζε. Νεωτερισμοῦ ἀέρας τὸν χτυποῦσε. Γιὰ τὴ γλώσσα γράφοντας τοποθέτησε τὸ γλωσσικὸ μέσα στὴν ἀρρώστια τοῦ ξενισμοῦ. «Ολοὶ οἱ ἀργέσται καὶ οἱ ζέφυροι καὶ οἱ ἵαπυγες μᾶς φέρουν τ' ἀπορρίματα καὶ τὰ καθάρματα τῶν δογμάτων καὶ τῶν θεωριῶν, τῶν μεθόδων καὶ τῶν τρόπων, τῶν ἥθων καὶ τῶν ἔξεων ἀπὸ τὴν 'Ἐσπερίαν» (Π 250). Ἀπ' τὸ Παρίσιο ἐρχόταν δὲ Ψυχάρης καὶ τὰς μεθόδους καὶ τοὺς τρόπους τῆς 'Ἐσπερίας ἔφερνε—τὴν ἐπιστημονικὴ γλωσσολογία μὲ τοὺς διαβῆτες καὶ τὰ θέσφατα. Κι δι τὴν ἐρχόταν ἀπ' ἔξω ἥταν γιὰ τὸν Ππδ. ὑποπτο. "Εκρυβε ἀθεῖα, καθολικισμό, όλισμό, μοντερνισμό, ρεκλαμομανία. Ἐδὸ ἀκριβῶς ὑπάρχει ἡ βαθύτερη αἰτία τοῦ ἀντιψυχαρισμοῦ του. "Ετοι περισσότερο ἀπ' τὸ Σολωμὸ ἔκτιμοῦσε τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὸ Ζαλοκώστα. Τὸ Σολωμὸ τὸν γνώριζε καὶ ίσως νὰ τὸν ύποπτευόταν σὲ κάποια βαθύτερη συνάρτηση, ἀλλὰ τοῦ φαινόταν «κάπως ξένος, ἐν Ἰταλίᾳ ἀνατραφεῖς καὶ οὐχὶ ἀδόλως ἔμπνευσθεῖς, 'Ἐπτανήσιος ὕν...'», ἐνῶ ἀντίθετα δὲ Βαλαωρίτης «αὐτὸς μόνον εἶχε καρδίαν, αἷμα, αἷσθημα, ἔξεις, ὅλα συγχωνευμένα ἐλληνικά..» (ΒΚ 276).

Συνήθισα, εἶπε μὲ πόνο στὸ Σημηριώτη, καὶ τώρα πιὰ εἶναι ἀργά...» (ΣΒΚ 79). Στὶς δυὸ αὐτὲς φράσεις ὑπάρχει ὅλη ἡ γλωσσικὴ ἀπολογία του. Στὴ συνήθεια ἔξυπακούνται λόγοι αἰσθητικῆς, αἰσθηματικῆς καὶ ψυχολογικῆς μορφῆς. Δύσκολα ἀλλαζε τρόπους καὶ συνήθειες δὲ Ππδ. Εἶχε καταχθόνια μυστικά, ἀ κατανόητες ἀδυναμίες, παιδικές εύαισθησίες. "Οταν πλούτισε δὲν ἀλλαξε φορεσιά. "Οταν ἥρθε ἡ ὕδρα δὲν ἀλλαξε γλώσσα. "Ηθελε νὰ μένῃ στὴν «τάξιν, ἐν ᾗ εύρεθη ἔξ ἀρχῆς...»—στὴν ταπεινότητα, στὴ συνήθεια, στὴ ξεχωριστὴ θέση του, στὴν υπεροχὴ τῆς οὐδετερότητας καὶ τῆς ιδιοτροπίας του. Πρὸ παντὸς σ' αὐτήν. "Επειτα ἥταν ἀναποφάσιστος, διστακτικός, σκεπτικός στὸ κάθε τι. Κι ἡ γλωσσικὴ ἀλλαγὴ ἥταν ἔνας νεωτερισμός, ἔνα τόλμημα γιὰ τὸν πιστὸ καὶ θρῆσκο, ποὺ λογάριαζε κι ἔτρεμε, πῶς μποροῦσε νὰ πέσει στὰ στόματα τοῦ ὅχλου.

"Επειτα οἱ βιοτικὲς κι οἱ συγγραφικὲς περιστάσεις του δὲν βοηθοῦσαν. Στὰ 1901 ποὺ μποροῦσε ν' ἀλλάξει ἀρχῆς εἰ δικτύος της φτώχιας του, δ ψυχικὸς ξεπεσμός του. "Αγωνίζεται γιὰτὸ ψωμὶ του. "Οταν ἔγραψε στὴ δημοτικὴ, μὲ τόση ἐπιτυχία καὶ προθυμία, τὸν κατηγόρησαν, πῶς πληρώθηκε μὲ ρούβλια τῆς ρωσικῆς προπαγάνδας (δ. π.). Κοντὰ στ' ἀλλα κι αὐτὸ δὲν ἥταν μικρὸς λόγος, ποὺ ξαναγύρισε στὰ Ἰδια. "Ισως γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀκεραιότητα κι ἀνεξαρτησία του. "Επειτα στὰ 1905 ἥταν πιὰ ἀργά. Πολὺ ἀργά. "Η πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Ππδ. σταματᾷ ὀκρυβῶς στὰ 1905—συντρίβεται ἀπότομα. "Άλλὰ μὴν ξεχνοῦμε καὶ τὴν ἐποχή του!..

Ο ΤΕΧΝΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ

(ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ)

Στὸν Παπαδιαμάντη δὲν ύπάρχει διχασμός ἀνθρώπου καὶ τεχνίτη. «Ολα του τὰ φανερώματα ἐκπορεύονται ἀπ' τὸ ἴδιο κέντρο ζωῆς—ἀπ' τὸ συγκροτημένο κι αὐθυπόστατο πυρῆνα τῆς προσωπικότητάς του. Κομμάτια κι ἔξαιρέσεις καὶ παραφωνίες δὲν ύπάρχουν μέσα στὸ ἀρμονισμένο αὐτὸ σύνολο τῆς ψυχικῆς του σύστασης, δῆποι βασιλεύει ὁ προσωπικός ρυθμός, ἡ κατηγορικὴ προσταγή τῆς μὲ αἷμα καὶ πόνο ἀποκτημένης ἐλευθερίας—ἡ φωνὴ τῆς ἡθικῆς του ἀνεξαρτησίας. Ἡ ἥχω τῆς ἀλήθειας, ποὺ «ὅσον καὶ ἀν πιεσθῇ, ὅσον καὶ ἀν συμπνιγῇ, λαλεῖ πάντοτε καὶ σπανίως ἐπιστομίζεται...» (ΕΕ 115). Ὁ τεχνίτης εἶναι ἀπόστολος,—ἀφυπνιστής κι ὁρθοτόμος τῆς ἀλήθειας. Τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ «ὕποδουλῶσῃ» μέσα του «τὴν δύναμιν τοῦ νὰ σκέπτηται καὶ νὰ φρονῇ» (Α 114). Ἡ μισθωμένη, ὅπως κι ἡ ρυμουλκουμένη ἀπὸ τὶς διασθέσεις τοῦ κοινοῦ τέχνη, εἶναι ἀπάτη καὶ διαφθορά—ἐμπόριο.

‘Ο τεχνίτης δὲν ύπακούει σὲ τίποτα. Πραγματώνει γιὰ τοὺς συνανθρώπους του τὴν ἡθικὴ δμορφιά. ‘Ο ποιητὴς ἐκφράζει τὰ ύψηλὰ αἰσθήματα, ποὺ συγκλονίζουν τὴ ψυχὴ του. Φρονιματίζει κι ἔξυψωνει κι ἀπολυτρώνει. «Δύναται τὶς λοιπὸν νὰ εἶναι ἀλλως μέτριος καὶ ἐπιεικῆς καθ’ ἑαυτόν, ἀλλ’ εἰς τὸ δημόσιον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μετέρχηται τοιούτον ὄφος, ὅταν ἡ ἐποχὴ δὲν ἐπιτρέπει τοῦτο...» (Α 122). Δὲν πρέπει ἀλλα νὰ πιστεύει κι ἀλλα νὰ γράφει,—νὰ καταντᾶ συρράπτης καὶ θεατρίνος, προδότης τῆς ἀπόστολῆς του. «“Οθεν ἡ συγγραφικὴ τέχνη παρὰ τοῖς «λογίοις» πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἔκφρασις ἀτομικῶν αἰσθημάτων...» (Α αὐτ.). Χτυπᾶ τὶς πιρνοφυλλάδες τῆς ἐποχῆς του. Καυτηριάζει τὰ χαλασμένα γοῦστα τοῦ κοινοῦ. «Ζητεῖτε ἡθικὰ βιβλία; ἀλλὰ ποῦθα εὑρητε τὴν ἡθικήν; Προτιμᾶτε τοὺς φαρμακεῖς, τοὺς παρασκευάζοντας ὑμῖν πρὸς σιτισμὸν τὰς ἰδίας ὑμῶν κακίας, τὰ ἕδια ὑμῶν πάθη κεκοσμημένα; Προτιμᾶτε τὴν ἐποποιίαν τῶν βδελυρῶν καὶ αἰσχροτήτων ἢ τὸν σατυρισμὸν αὐτῶν;» (ΕΕ 110). ‘Ο σατυρισμὸς τῆς ἡθικῆς ἀσχήμιας, ἡ ἔδυψωση τῆς ἡθικῆς δμορφιδᾶς, νά! ὁ σκοπὸς τῆς τέχνης. Τέχνη κι ἡθικὴ πᾶν ἀγκαλιαστὰ καὶ σκορπίζουν τ’ ἀγγελικὸ τραγούδι τῆς ζωῆς,—τὴ λύτρωση. «Δύνασαι νὰ πιστεύῃς [ὅ, τι δήποτε], ἀλλὰ δὲν δύνασαι, δὲν πρέπει, δὲν εἶναι θεμιτὸν οὐδὲ δύσιον, τὸ νὰ κηρύττῃς τὰ διδάγματα ταῦτα εἰς τὸν κόσμον...» (Α 121). Μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ αὐτὸ πιστεύω παρουσιάστηκε ὁ Πιπό. στὰ 1882 ὡς ἀναμορφωτὴς τῆς πεζογραφίας μας ἀπ’ τὰ ξενικὰ πορνογραφήματα καὶ φαντασιοκοπήματα.

Στάθηκε ἵκανδις νὰ ύποτάξει τὴν Τέχνην στὸν πόθο του, νὰ τὴν κάνει ἔκφραση τῆς ύψηλῆς του τάσης. Γι’ αὐτὸ τὸ λόγο ἀπόφευγε νὰ ἐκμεταλλεύεται θέματα κι ἐμπνεύσεις ἀπ’ τὴν ἀθηναϊκὴ ζωὴ. Στὰ 1896, δταν καταπιάστηκε ἀθηναϊκὸ διήγημα, ἀφοῦ μὲ πόνο ζωγράφισε τὸ ξεπεσμὸ—κοινωνικό, ἡθικό, ψυχικό—ἀπολογούμενος πρόσθετε: «Κι ἔπειτα γράψε ἀθηναϊκὰ διηγήματα!...» (Θ 3).

Αὐτὸς εἶν' δ λόγος, ποὺ στὰ ἀθηναϊκά—μὰ καὶ σ' ἀρκετά σκιαθίτικα—μυκτηρίζει καὶ εἰρωνεύεται τοὺς ἥρωές του, ὅχι γιατὶ δὲν τοὺς συμπιονοῦσε, ὅπως νόμιζε ὁ Πολίτης (ΣΒΒ 371), μὰ γιατὶ ἥθελε νὰ ύψωσει ἥθικά τὸ κοινό, νὰ βάλει τὴν τέχνη στὴν ὑπηρεσία ἀνώτερης ψυχικῆς ζωῆς, ν' ἀναστυλώσει τὴν καταπατημένη ἀρετὴ—τὴν *εὐτυχίαν τῶν ἀνθρώπων*. Κι αὐτὸς ἐπίσης εἶναι δ λόγος, ποὺ κόφτει πολλὲς φορὲς τὴ διήγηση γιὰ νὰ διασαφήσαι κάτι ἡ νὰ ἐπαινέσει κι ἐπεμβαίνει καὶ χαλᾶ τὴ ψευδαίσθηση τῆς πλοκῆς καὶ τῆς σκηνοθεσίας, ὅπως τὴν ἐννοοῦν οἱ τεχνοκρῆτες. Κι αὐτὸ τὸ κάνει βιαστικά καὶ στανικά, σπρωγμένος ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς ἥθικῆς του συνείδησης, παρ' ὅλον ὅτι, σὰ δημιουργικός τεχνίτης, ἔχει βαθειά ἐπίγνωση τῆς ζημιᾶς, ποὺ παθαίνει ἡ τέχνη του. 'Από τὰ πρώτα χρόνια τῆς συγγραφικῆς του ζωῆς θεωρεῖ ἀποτυχημένο τὸν τεχνίτη, ποὺ λογικοποιεῖ τὴν τέχνη του. «Ἡ εἰς τὴν καρδίαν πρέπει ν' ἀπευθύνηται διήγησίς τις ἡ εἰς τὴν φαντασίαν, δστις δὲ στοχάζεται τοῦ ἐνδός, ἔξ ἀνάγκης ἀστοχεῖ τοῦ ἐτέρου. 'Αλλ' δστις καὶ τοῦ πρώτου ἀστοχεῖ καὶ τοῦ δευτέρου ἀποτυγχάνει, εἶναι ἀτυχῆς συγγραφέν, ἄξιος οἴκτου» (Α 268). Τὸ ἔργο πρέπει νὰ κινᾶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη—μὰ ὅχι τὴν περιέργεια. Λογογράφος, ποὺ συνδαυλίζει τὴν περιέργεια—δανείζεται ξένα ὅπλα, ἔκμεταλλεύεται ἀδυναμίες, δὲν δημιουργεῖ (Α 268). «Δὲν θέλομεν διηγηθῆ οὐδέν, δπερ νὰ μὴ παρέχῃ ἡμῖν ἀφ' ἐαυτοῦ τὴν ςλην πρὸς περιγραφήν. 'Ο οὐρανὸς καὶ ἡ ἀπελπισία λαλούσι μὲ ἀποσιωπητικά, ὡς εἶπε ὁ ποιητής, δστις διὰ τοῦτο ἵσως καὶ προώρως ἐσιώπησε...» (ΕΕ 110). Κι ἀκόμα: «Δὲν ἐπετρέπετο ἡμῖν νὰ πλάσωμεν ἀπίθανα μυθεύματα πρὸς ἐξήγησιν παραδόσεων ἀπιθανωτέρων» (Α 269). 'Αποφεύγει τὶς ἀλλόκοτες, τὶς ρωμαντικές, τὶς μελλοδραματικές περιπέτειες—ναυάγια καὶ διαχύσεις καὶ γλυκασμούς καὶ τραγικότητες. 'Ονομάζει τὴν τέχνη «ναὸν εὑβουλίας». Φτάνει σ' ἔνα σημεῖο τῆς πλοκῆς καὶ σταματᾷ. 'Αναποδογυρίζει τὰ πάντα. Στὴ Νοσταλγό, δταν τὸ εἰδύλλιο κινδυνεύει νὰ καταντήσει περιπέτεια, παρασυσιάζεται ἔσφυτικά δ συγγραφεύς καὶ μὲ σκληρὸ σαρκασμὸ πετροβιόλα, μέσ' ἀπὸ μιὰ παρένθεση, τοὺς ρωμαντισμοὺς καὶ τὶς ἀσυνειδησίες τῶν μυθογράφων.

«Ω! πόσην φλόγα εἶχε μέσα του! Καὶ πῶς ἥσθάνετο δλα τοῦ τραγικοῦ ἥρωος τὰ ἔνστικτα βρυχώμενα καὶ λυσσώντα εἰς τὰ ἐνδόμυχά του τὴν στιγμὴν αὐτήν! (Καὶ πῶς ἥδυνατο νὰ μεταβάλῃ τὸ παρόν εἰδύλλιον εἰς δράμα, ἀν μόνον τὸ ἐπέτρεπεν ἡ φιλολογικὴ τοῦ συγγραφέως συνείδησις. Φαντασθῆτε τὴν σκαμπάτιαν, κυνηγούσαν τὰς δύο φρεγάδας ἐπὶ ἐλαφρᾶς βαρκούλας, τὸν Μαθιόν διαφεύγοντα διὰ θαύματος κωπτλασίας τὴν καταδίωξιν, τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἀνακαλύπτοντα, διη τὴ Νοσταλγός εἶχεν ἐραστὴν ἐκεὶ πέραν καὶ σχίζοντα τὸ στήθος τῆς μὲ ἐγχειρίδιον ἡ βυθίζοντα τὴν βάρκαν ἡ πνίγοντα τὴν γυναῖκα, πνιγόμενον καὶ αὐτὸν εἰς τὰ κύματα... 'Οποῖον θαύμα ρωμαντικότητος, ὅπόσα δάκρυα εύαισθησίας....» (Δ 12). Καὶ στοὺς Ἐμπόρους, ἀφοῦ συναντήθοντον οἱ ἐραστές, δ συγγραφεύς σταματᾶ τὸ εἰδύλλιο κι ἀναρωτίεται : «Ποίας εἴρων τύχη αὐτοσχεδίας δρά τὴν παρὰ τὸν βράχον τοῦτον συνάντησιν; Τὶς δύναται ν' ἀτενίσῃ πρὸς τοιαῦτα θεάματα, χωρὶς νὰ θαμβωθῇ τὴν ὅψιν; Τὶς δύναται νὰ προσεπιψύξῃ τὴν λάθαν ταύτην, χωρὶς νὰ καῇ τὰς χειρας...» (ΕΕ 109). 'Ο τεχνίτης «δὲν εἶναι γαλῆ παίζουσα μὲ τὸ θῦμό της, ὡς μὲ μόνη...» (αὐτ.). Κι ἀλλοῦ πάλι ἀντὶ νὰ προχωρήσει στὴ λύση, κόφτει τὴ διήγηση καὶ ωτᾶ: «Τέλος, ἀναποδογύρισε τὴν βάρκαν; Ξπιλεῖ τοὺς ἐπι-

βάτας; τὴν ἔσωσεν ἐκείνην; Δὲν ἴσχύει τηλαιοιθοία οὕτε τηλεπάθεια διάκα νὰ ζητήσωμεν τάς ψήφους τῶν ἀναγνώστων, νοερῶς, ἀκαριαίως, οὐδὲ Κοινοβουλίου τέμανος, ἀλλὰ ναός εὑθυνούς. Πᾶς συγγραφεὺς ύποτίθεται δτὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν μέσην κρίσιν καὶ τὸ μέσον αἰσθῆμα τῶν ἀναγνώστων του...». Κι ύπερασπίζοντας στά 1893 τὶς ἀρχές τῆς τέχνης του, θεωρεῖ βαρύτατο ψεγάδι στὸν τεχνίτη τὴν διαστρέβλωση τῆς φυσικότητας καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ αἰσθήματος. «Ἐπειτα οὐδαμούσι σχεδόν θά εὔρητε, δτὶ ἐπεζήτησα βεβιασμένην θέσιν ἢ πλοκήν, δπως γαλβανίσω τὴν περιέργειαν τοῦ ἀναγνώστου...» (ΣΤ 19). Θαυμάσιο δίδαγμα γιὰ πολλούς συγχρόνους μας!

"Ἄν καὶ πιστεύει δτὶ 'οἱ μυθογράφοι δὲν εἶναι κριτικοί' (Α 255.6), καὶ συνεπής μὲ τὴ χρυσῆ αὐτὴ ἀρχὴ δὲν ἀσχολήθηκε ποτὲ μὲ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ—ὅμως, στὰ πρῶτα του ἵδιως μυθιστορήματα, ἔχει τὴν ἀδυναμία νὰ σταματᾷ τὴ διήγηση καὶ νὰ κάνει κρίσεις κι ἔξομολογήσεις γιὰ τὴν τέχνη του καὶ γιὰ τοὺς ἥρωες του. «Γράφων τὶς μυθιστόρημα» δὲν δύναται ν' ἀποφύγῃ πράγματά τινα, ἄτινα δὲν δύνανται ἢ νὰ φανῶσιν ἀλλόκοτα, κατὰ τὰς σήμερον ἐπικρατούσας δοξασίας» (Α 288). «Ἀπηγορεύετο ήμιν νὰ μηκύνωμεν ἐπὶ πλέον τὴν διήγησιν ταύτην...» (Α 269). «Λυπηρὸν δτὶ ἡ φαντασία τινῶν τῶν ἀναγνώστων προέδραμε τῆς ἡμετέρας. (Α 265). «Τὸ μυστήριον... δπερ ὅκοντος ἐμοὶ, ἥλεκτρισε παραδόξως τῶν ἀναγνώστων τινας...» (Α 269), «κατ' οὐδέν σχεδόν προήγαγον τὴν ἡμετέραν ἰστορίαν τὰ δύο ταῦτα γραπτὰ μνημεῖα...» (Α 274), «τοιοῦτον μελλοδραματικὸν αἰσθῆμα δὲν ἥδυνάμην, τὸ κατ' ἔμε, νὰ δώσω εἰς τὴν 'Αἰμα...'» (Α 265). «...θ' ἀφήρει, πᾶν διαφέρον ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τούτου καὶ δὲν ἥδυνάμην νὰ τὴν παραδεχθῶ. Ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς γράφοντας μυθιστορήματα νὰ παρακολουθοῦμεν πιστῶς... τοὺς τυμβωρύχους τοῦ μεσαίωνος» (Α 255). «Τὸ δμοιοτέλευτον δὲν τὸ ἔκαμα ἐκ προθέσεως» (ΙΗ 148), «... δχι κατὰ σχῆμα τετριμμένης προσωποποιίας, ἀλλὰ σχεδόν κυριολεκτικῶς» (Γ 83).

'Ο Ππδ. ἐπιμένει πάντα νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει, πῶς τὰ διηγήματά του εἶναι ἐκ τοῦ φυσικοῦ,—δὲν εἶναι πλάσματα τῆς φαντασίας του. «Ἐνεπνεύσθην ἀληθῶς ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις μου καὶ τὰ αἰσθήματά μου, τὰ ὅποια θέλγουσιν πρῶτον ἐμὲ αὐτόν...» (ΣΤ 18). Πουθενά δὲν κυνήγησε τὸ «ἀπίθανον» (ΣΤ 19), ἢ τὸ πλασματικό. «Μὴ νομίσῃ τὶς δτὶ πλάττω ἢ ἐπινοῶ τι ἐκ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ. Καὶ ἡ ἐγκαρτέρησις καὶ ἡ οἰκονομία τῆς συζύγου καὶ ἡ στοργὴ τῆς μητριαῖς εἶναι γεγονότα ἐξ ὅσων εἰδία ἰδίοις ὅμμασιν, ἀλλ' οἱ πολλοὶ πιστεύουν προθύμως τὰ μυθεύματα, ἢ δὲ ἀληθεία φαίνεται αὐτοῖς ἀπίθανωτέρα τοῦ ψεύδους...» (Γ 85). 'Η τέχνη κατὰ τὸν Ππδ. εἶναι ἀλήθεια καὶ ἀληθοφάνεια—πιθανότητα. Γι' αὐτὸ μετατρέποντας καὶ συμπληρώνοντας τὸ δμηρικό: «"Ισκε ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν δμοῖα", σὲ :

ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν δμοῖα,

ἴδμεν δ' εῖτ' ἐθελῶμεν ἀληθέα μυθήσασθαι. (Γ 85)

Θέλει νὰ ἔξαρει τὴ φυσικότητα καὶ ζωντάνια τῆς τέχνης, εἴτε ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐμπνέεται εἴτε μὲ τὴ φαντασία δημιουργεῖ,—τὴ μίμηση. Πρὸ παντὸς μακρυά ἀπ' τὸ ψεύδος. Καὶ ψεύδος εἶναι ἢ ἀπομάκρυνση ἀπ' τὴ ζωή, ἡ κιβδηλοποίηση τοῦ φυσικοῦ. Στοὺς χαλασσοχώρηδες ζωγραφίζει καὶ σατυρίζει τὰ ἐκλογικὰ ἥθη. "Οταν δμως στὸ τέλος δίνει μὲ ἀριθμούς τ' ἀποτελέσματα τῆς ψηφοφορίας, προλαμβάνοντας κάθε υποψία ἀπίθανότητας, σπεύδει νὰ μπήξει ὀλόκληρη παρένθεση μέσα στὴ διήγηση, γιὰ νὰ δηλώσει τὸ πλασματικό. «Συγγραφεὺς, δστις ἐστοχάσθη νὰ γράψῃ ἡθογραφικὴν

μελέτην ἐκλογικοῦ θέματος ὀφεῖται νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὑποψήφιος κομματάρχης καὶ ψηφοφόρος καὶ κήρυξ τοῦ ἔξαγομένου ἀποτελέσματος..» (Ε 132). Στὸν Καλόγερο πάλι κάνει ὀλόκληρη παρέκβαση: «...Καὶ ταῦτα δὲν τὰ ἐσκέπτετο ὅλα ὁ Σαμουὴλ μὲ τὴν κεφαλὴν του, ἀλλὰ τὶς συγγραφεὺς ὑπῆρξεν, δοτὶς δὲν ὑπεκατέστησεν ἐνίστε ἐαυτὸν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ ἥρωος; Μὲ τὴν ἀδειαν τοῦ ἀναγνώστου παρενεβάλαμεν καὶ ἡμεῖς ὀλίγας ἰδέας ἀτομικάς μας εἰς τὰ αἰσθήματα τὸν ἀτυχοῦς μοναχοῦ. Σπεύδομεν δὲ νὰ δηλώσωμεν, ὅτι μὲ τὰ ἀνωτέρω δὲν προσβάλλομεν τὸ κῦρος τῆς ἐκκλησίας...» (ΙΗ 168). Εἶναι εύνόητη ἡ σκοπιμότητα τῆς παρέκβασης αὐτῆς. Πρῶτα - πρῶτα θέλει ν' ἀποφύγει τὴν ἀπιθανότητα—ἀνώτερες σκέψεις ἀπὸ ἀμόρφωτο καλόγερο. "Ἐπειτα τὴν ἀμαρτία,—ἔνας καλόγερος νὰ ἀσεβῇ ἐλέγχοντας τοὺς ἀνωτέρους του. Τέλος θέλει νὰ προλάβει κάθε παρεξήγηση,—δικές του εἶναι οἱ σκέψεις καὶ τὶς γράφει ὅχι γιὰ νὰ «προσβάλῃ τὸ κῦρος τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύπην του διὰ τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων». Τὸν κίνδυνο τῆς κακοδοξίας θέλει νὰ προλάβει καὶ μὲ μερικὲς ἄλλες παρεκβάσεις του, ὅπως λ. χ. ὅταν μιλᾶ γιὰ τὰ κόκκαλα, ποὺ ζωντάνεψαν καὶ ἀλληλοχτυπιόταν, σπεύδει νὰ δηλώσει, ὅτι «...δὲν ἀντιποιεῖται ὁ συγγραφεὺς τὴν πατρότητα τῆς ἐπινοίας ταύτης, δημοσιευμένης ἀπλῶς πρὸς διδακτικὸν σκοπόν...» (Ε 64). Ἡ τελευταία ὁμολογία μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσουμε τὶς προθέσεις καὶ ἀπαιτήσεις μερικῶν παγανιστικῶν καὶ ἄλλων διηγημάτων του. 'Ο σκοπός του εἶναι νὰ πολεμήσει τὶς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες ἡ τὴν κακία καὶ τὸ ξεπεσμό.

"Ολες αὐτές οἱ ἐπεμβάσεις του μέσα στὴ διήγηση τοῦ κοστίζουν. Τὶς κάνει μὲ δύσκολία. Τὶς θεωρεῖ «δὲλισθήματα τῆς γραφίδος, ἀτινα ἡμεῖς πρῶτοι ἀποκηρύττομεν...» (Α 113). Κι ἀλλοῦ «ἡ παρέκβασις αὐτῇ εἶναι ὡς νὰ μὴ ἐγράφῃ...», ἢ «ἄλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι τοῦ παρόντος» ἢ «ἄλλὰ ταῦτα εἶναι περιττά»! 'Αργότερα χρησιμοποίησε τὶς ὑποσημειώσεις. «'Αντὶ φορτικῆς παρεκβάσεως, ἃς μοῦ συγχωρθῆ μικρὰ ὑποσημειώσις...» (Γ 85). Ἐπιμένει δῆμως νὰ ὑπενθυμίζει, πῶς τὰ ἔργα του εἶναι πραγματικά. «Γράφω ἀπλῶς τὰς ἀναμνήσεις καὶ ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας μου» (Δ 69), ἢ «ἡμεῖς γράφομεν δ, τι ἡκούσαμεν» (Γ 13), ἢ «ὅφειλομεν χάριν τῆς ἀκριβείας νὰ προσθέσωμεν» (Θ 135), ἢ «ἡ διήγησίς μας κινδυνεύει ἵσως νὰ γίνη πρωθύστερος καὶ νὰ ὑποπέσωμεν εἰς ἀνακριβείας τινάς, ἐφ' ὃ ἐπικαλούμεθα τὴν ἐπιείκειαν τῶν ἀναγνωστῶν» (Θ 93, πρβλ. καὶ Γ 58 καὶ 131), ἢ ὅτι «ἡ φράσις ἦτο ἔξ ἀντικειμένου... ἀπέδινεν δηλαδὴ διὰ λέξεων τὰ χρῶματα τοῦ ζωγράφου...» (ΣΤ 19). Γιατὶ δῆμως τόση ἐπιμονή; Εἶναι τάχα ὁ θρῆσκος, ποὺ φοβᾶται τὴν φευτιά, ἢ ὁ φανατικὸς ὀπαδὸς τοῦ Ζολᾶ, ποὺ ἦταν τῆς μόδας τότε; Τὴν ἀπάντηση μᾶς τῇ δίνει ὁ ἔδιος στὴν ὑποσημειώση τῆς Μαυρομαντηλοῦς (Γ 85). 'Υπενθυμίζοντας δηλ. πῶς τὰ γεγονότα εἶναι πραγματικά καὶ πῶς τὰ εἶδε «ἰδίοις ὅμμασι», θέλει νὰ τὰ κάνει πιστευτά, νὰ τραβήξει τὸν ἀναγνώση ἀπ' τὴ συνθήκη τῆς τέχνης στὴν ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, κι ἔτσι νὰ τὸν βάλει σὲ σκέψη μπροστά στὶς ἡθικές ἐπιτεύξεις τῶν ἥρωών του ἢ

στίς κοινωνικές πληγές κι ἀδυναμίες. Τοῦ ύπενθυμίζει, πώς δὲν τοῦ προσφέρει πλάσματα «πρὸς τέρψιν καὶ ἀναψυχὴν», μὰ κομμάτια ζωῆς, ποὺ πρέπει νὰ τὸν ἀπασχολήσουν καὶ νὰ κινήσουν τὴν ψυχή του σὲ φόβο καὶ ἔλεος. 'Ο σκοπός του λοιπόν εἶναι διδακτικός. 'Η προσπάθειά του ήθικοπλαστική.

Κάποτε σ' ἔναν, ποὺ τὸν ρώτησε ποιὰ ἰδέα ἔχει γιὰ τὸν δεῖνα λογοτέχνην, ἀπάντησε νευρικά καὶ ξηρά: «Ἐγὼ ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ ὀραῖον....» (ΣΒΒ 351). Ἐννοοῦμε τὴν ἀνωτερότητα τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς στὸ συνταῖριασμά της μὲ τὴν ἡθικότητα. Τὸ ἀξίωμα, ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη, τοῦ ἥταν ἀκατανόητο, ὅπως μισητὴ τοῦ ἥταν κι ἡ πλερωμένη τέχνη. 'Ο ἥρως του Φιλάρετος ὁ βιολιτζῆς (Π 83), σὰ γύριζε ἀπ' τὰ γλέντια μεσάνυχτα, «...τραβοῦμε δυὸς τρεῖς δοξαριές καὶ ἥρχιζεν αὐτὸς καθ' ἐαυτὸν διὰ νὰ εὔχαριστησῃ τὸν ἴδιον ἑαυτόν του, ἔνα ἥχον περικαθῆ...» (βλ. σελ. 227). 'Ο Ππδ. ἔζησε κυρίως ἀπ' τὶς μεταφράσεις. Κρατήθηκε στὴν ἐλευθερία καὶ στὸ ὕψος τοῦ τεχνίτη, ὁδηγητής, ὅχι δοῦλος τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ κοινοῦ του. Τὸ συμμόρφωσε μὲ τὴν τάση του, δὲν συμμορφώθηκε μὲ τὰ κέφια τοῦ ὄχλου καὶ τῆς δημοσιογραφίας.

Κάπου μιλᾶ γιὰ τὶς γενικότητες—«πέλαγος ἐσπαρμένον σκοπέλους» (Ε 125), ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἐπιπολαιότητα. Ἄλλοι πάλι μᾶς θυμίζει, πώς «θ' ἀρκεσθῇ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν προσώπων καὶ πραγμάτων, ὅπερ εἰναι στενῶς καὶ ἀκριβῶς τὸ ἡμέτερον ἔργον...» (Α 114). 'Ονειρεύεται τὴν «βαθεῖαν τῶν πραγμάτων μελέτην» (Ε 125). Εἶχε τὴν αἰσθησην τῆς λεπτομέρειας,—τοῦ ἐπεισοδιακοῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς τέχνης. 'Απ' ὅσα λέει στὸ καλλιτεχνικό του μανιφέστο (1893), μποροῦμε νὰ θαυμάσουμε τὴν συνοχὴ καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του. «Τὸ ἐπ' ἐμοὶ ἔφ' ὅσον ξῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου, νὰ περιγράφω μετ' ἔφωτος τὴν φύσιν, καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἐλληνικὰ ἔθη» (ΣΤ 19). Ἐδῶ ύπάρχει δλος ὁ Ππδ. Λατρεία, ἔρως, στοργή, (ἀλλοι τὴ λέγει «ἐνδόμυχον πόνον» (Ε 125). "Υμνος, περιγραφή, ζωγραφία. Θυσία, πατρίδα, φύση. Μελέτη, ἔγνοια, καθοσίωση ζωῆς. Νὰ τὰ μυστικὰ στημόνια τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς τέχνης του. 'Ηθογράφος δὲν εἶναι,—ὅπως οἱ σύγχρονοί του, γιατὶ ἡ ἡθογραφία τους σταματᾷ ἐκεῖ, ὅπου ἀρχίζει τὸ ἔργο τοῦ Ππδ. δηλ. στὴ μελέτη, στὴ δημιουργία τὴν καθαγιασμένη μὲ πόνο καὶ κερδισμένη μὲ ἔγνοια ψυχῆς. Καὶ ἐκεῖ ποὺ διδάσκει καὶ ἐκεῖ ποὺ μελετᾷ κι ἐκεῖ ποὺ περιγράφει ἡ νοσταλγία τῆς ἔγνοιας του ἐμψυχώνει κι ἔξωραΐζει τὰ πάντα στὸ φῶς μιᾶς ύπερούσιας δημορφίας. Στὴν ἐπικοινωνία του ζῆ κανείς καὶ καλωσυνεύει καὶ χαίρεται τ' ἀγγελικά «πτερέοντα δῶρα» τοῦ πόθου του: «..τὸ δστρον, τὸ προωρισμένον νὰ λάμπῃ εἰς τὰς συνειδήσεις, τὴν αὔραν, τὴν ίκανην νὰ δροσίζῃ τὰς ψυχάς, τὴν ζωὴν τὴν πλασμένην νὰ πάλλῃ εἰς τὰς καρδίας» (Π 142).

Κάθε μελέτη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Ππδ. πρέπει νὰ τελειώνει μὲ τὰ δικά του τὰ λόγια, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ θαυμάσια αὐτοκριτικὴ τοῦ ἔργου του. Στὴ μεταφορὰ αὐτὴ—ὅπου ἀπὸ μακρυά βλέπει κι ἐκφράζεται γιὰ τὸ ἔργο του—ύπάρχει ύπαινιγμός γιὰ τὸ πεπρω-

μένο τοῦ λόγου, δταν, μέσα στὴν ἀδυναμία του, μέσα στὰ δεσμὰ τοῦ ἀνθρώπινου καὶ παροδικοῦ ζητᾶ νὰ συλλάβει καὶ νὰ ἐκφράσει τὸ συνολικὸ καὶ τὸ τέλειο. Κρυφακούεται ἡ τάση τοῦ τεχνίτη. 'Υπάρχει ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν καθολικότητα τοῦ μερικοῦ στὴν τέχνη—τὴν καθολικότητα κι αἰωνιότητα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς—τῆς Φύσης. 'Υπάρχει ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἥθιογραφία, ποὺ στὰ χέρια τοῦ καλοῦ τεχνίτη φτάνει στὴ σύλληψη μορφῆς καὶ στὴν παγκοσμιότητα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ τόπου—στὶς προεκτάσεις καὶ γενικεύσεις τοῦ μερικοῦ κοὶ τοῦ συγκεκριμένου, ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ γενικοῦ, μόνο δταν τὸ συναντᾶ ὁ τεχνίτης μέσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θερμαίνει μὲ τὸν πόνο του. Καὶ ὑπάρχει τέλος στὴ συμβολικὴ αὐτοκριτική του ἡ Βαθύτερη ἀντίληψη τῆς Τέχνης, ποὺ τρέφεται καὶ φτάνει στὸν προορισμό της ἀπ' τὴν ἄμεση πραγματικότητα καὶ ψυχικὴ ἐμπειρία τοῦ τεχνίτη. Μιλᾶ γιὰ τὴν κεντήστρα τὴ Μαλαμά, ποὺ συμβολίζει θαυμάσια τὴν τέχνη του (Γ 31). «'Αλλὰ πῶς νὰ φθάσῃ τις ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸ ἰδεῶδες τῶν παραπομπῶν; Πῶς νὰ ζωγραφήσῃ κεντητὰ «τὸν οὐρανὸ μὲ τ' ἄστρα, τὴ γῆς μὲ τὰ λουλούδια, τὴ θάλασσα μὲ τὰ καράβια; 'Εσχάτως εἶχε διαδοθῆ, δτι τὸ Μαλαμά τοῦ παπᾶ-Γιαννάκη ἔβαινε πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, καὶ ἀν δὲν ἡμποροῦσε νὰ κεντῷ δλον τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, μὲ δλα τὰ ἄστρα, τὰ λούλουδα καὶ τὰ καράβια, κατώρθωσε τούλαχιστον νὰ κεντήσῃ γωνίαν οὐρανοῦ μὲ ἄστρα, γωνίαν γῆς μὲ λουλούδια καὶ γωνίαν θαλάσσης μὲ δλίγα καράβια...» "Ας ἦτο καὶ τόση μόνον γωνία οὐρανοῦ, δσην ἀνατείνουσα τὸ ὅμμα ἐθεώρει ἀπὸ τὸ μπαλκονάκι της, τόση γωνία γῆς, δση κατήρχετο εἰς τὸν κρημνὸν κάτω ἀπ' τὸ σπιτάκι της, καὶ τόση γωνία θαλάσσης, δσην περιέκλειε τὸ μικρὸν λιμανάκι, μὲ τὰ δύο ἡ τρία καραβάκια του, μὲ τὰς τέσσαρας βρατσέρας, τὰ τρία κόττερα καὶ τὴν εικοσάδα τῶν λέμβων τῶν ἀλιευτικῶν. Τὸ πατέροθεν με...». Καὶ μεγάλος ὁ κατορθωτής του.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ-ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

- 1) Άλ. Μωραϊτίδη 'Ο πάτερ-Διονύσιος, 'Ακρόπολις Γεν. 1888 = Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα Δ' 111 κπ.
- 2) Άλ. Μωραϊτίδη [Η ιστορία τῆς Παναγίας τῆς Κονίστριας], δ. π. Δ', 105.
- 3) Στ. Ζήση Τυπικὸν ὀλονυκτίου ἀκολουθίας ... 'Ἐν Ἀθήναις, τύποις Κ. Ρόκου. 1934, 17 σημ. 2.
- 4) Ἀνωνύμου Χρονικά. Μελέτη 1908, 187 β [γιὰ τὰ 25χρονά του].
- 5) Γερ. Βώκος [Ππρ.-Βλαχογιάννης]. Καλλιτέχνης Β' Φεβρ. 1912, 388β-389α.
- 6) [Τοῦ ίδιου] [Η ἔκδοση τῶν ἔργων του]. Καλλιτέχνης Β' 1912, 418α.
- 7) 'Αγγελία ὀλοσέλιδη δημοσίευσης τοῦ διηγ. Δημαρχίνα νύφη. Καλλιτέχνης Β', στὸ ξώφυλλο (μετὰ τὴ σελ. 418).
- 8) Κ. Φαλτάτης Οἱ τελευταῖες στιγμές τοῦ Ππρ. 'Ελλ. 'Επιθ. ΙΔ' 1921, 6α-7α.
- 9) 'Η γνωσὶς τοῦ στῆ Σκιάθο. Φωτογραφία Ζίμερ. Εἰκονογρ. τῆς 'Ελλάδος Α' 3 Μάρτης 1925, σελ. 29, μὲ τὴ ἔνδειξη : 'Ἐδώ γυρμένος ἀφῆκε τὴν ὑστερὴ τοῦ πνοῆ=Φάρος Βορ. 'Ελλάδος Β' 1940, 291.
- 10) 'Ηρ. Ν. Αποστολίδη [Ππρ.-Μωραϊτίδης] 'Ελλην. Γράμματα Ε' 72, 649 κπ.
- 11) Φ. Δραγούμη Σκάψιμο γιὰ θεμέλιωμα. Πρωτοπορία Β' 14 'Απρ. 1930, 112β.
- 12) John Mavrokoindato Modern Greece (1800-1931). Oxford 1931, στὸ κεφ. Reconstruction and Republic (201-212)=μετάφρ. ἀπ' τὸν Μ. Σαρῆ, Κυπριακὰ Γράμματα Δ' 5 Σεπτ. 1939, 293.
- 13) Κλ. Παπάσχεων [Η μελέτη τοῦ Νιρβάνα] Ν. 'Εστία ΚΓ' 1938, 376-377.
- 13) 'Άλ. Παπαδιαμάνη [Εἰς τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Κονίστριας] ποίημα. 'Ελλ. 'Επιθεώρησις ΙΔ' 1920, σελ. 7β. (πρώτη ἔκδοση).
- 15) Ιω. Μ. Παναγιωτόπουλος Ταξιδιωτικὰ κλπ. Πρωΐα, θέρος τοῦ 1938.
- 16) Φ. 'Ανατολέα Προλόγισμα στὸ διήγημα "Ἐρημο μνῆμα (ΣΒΒ 48).
- 17) Σ. Μυριβήλη Χρυσοθρύη. 'Ἐθνική, (ἐφ.) Μάρτης 1939.
- 18) Γ. Δροσίνη 'Ιστορίες ἄλλων χρόνων. 'Ελλ. Βῆμα 23.12.1940, 1η-θ = Φιλολογ. 'Αναμνήσεις, ('Αθ. Σιδέρης), 1940.
- 19) Κ. Βάρναλη Χριστουγεννιάτικη φιλολογία. Πρωΐα 25.12.1939, 1β.
- 20) Κ. Κλ. Στὸ προσκύνημα τοῦ Ππρ. Νεολαία Α' 48, 9.9.39, 1554 καὶ 1576.
- 21) Φωτοτυπία τοῦ ἔξωφύλλου τοῦ πανηγ. τεέχουνος τῆς Χαραυγῆς (ΣΒΒ 305).
- 22) Μ. Καραγάτση Ο δινθρωπος μὲ τὸ κανεὶλ πανωφόρι. Διήγημα μὲ ἥρωα τὸν Ππρ. Νεοελλ. Γράμματα περ. Β', 156, 25.11.1939, 1-3.
- 23) Κ. Φριλίγγου Γιὰ τὸν Ἐκκλησιαστή. Νεοελλ. Γράμματα Β', 158, 9.12.1939.
- 24) Π. Μενιδιάτη 'Ορεσείβιοι. 'Ηχώ Πιερίων 2.2.39.
- 25) Μυτάλη-Μάγειρ Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία. 'Αθ. 1939, σελ. 158-9.
- 26) Ν. Κρανιδιώτη [Ππρ. -Ξενόπουλος]. Κυπρ. Γράμματα Δ' 5 Σεπτ. 1939, 269 καὶ 270.
- 27) Γ. Βερίτη Τὰ χριστουγ. διηγήματα τοῦ Ππρ. 'Ακτίνες Β' 1940, 16-21.
- 28) Β. Ρώτα [Νὰ μεταφραστῇ στὴ δημοτική]. Νεοελλ. Γράμματα Γ' 162, 6.1.40, 3ε.
- 29) Γιάννη Ταχογιάννην 'Ἐνα ἐνδιαφέρον χειρόγραφο τοῦ Ππρ. 'Ο Φάρος τῆς Βορ. 'Ελλάδος. Θεσσαλονίκη 1940, 291-295 (δημοσιεύεται φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου=ἀντιγράφου τοῦ α' κεφ. τοῦ κατὰ Ματθ. Εὐαγγελίου).
- 30) Δ. Φωτιάδης [Ππρ.-Παπαντωνίου]. Νεοελλ. Γράμματα Γ' 197, 10.2.1940, 3δ.
- 31) Ιω. Μ. Παναγιωτόπουλος [Ππρ. Παπαντωνίου], αὐτ. δ. π. 3α.
- 32) Π. Χάρη [Η ἔκδοση τῶν 'Απάντων του]. Καθημερινή 12.2.1940, 1γ.
- 33) Λ. 'Ελευθεριάδη. Νέα 'Εστία ΚΔ' 1938, εἰκονογραφικά.
- 34) Σ. Βασιλείου Τὸ σπίτι τοῦ Ππρ. στὴ Δεξαμενή. 'Ελλ. Γράμματα Ε' 72, 2.11.1929, σελ. 656 (σχέδιο).
- 35) Μ. Ζωγράφου (σύνθεση προσωπογρ.) Φιλολογικὴ Μακεδονία 11.4.1939.
- 36) 'Ο Χριστός στὸ Κάστρο (1906), φωτογρ. Μωραϊτίδη Διηγ. Σ' 1928, σελ. 151.
- 37) 'Αποφή τοῦ Κάστρου (φωτογραφία) αὐτ. σελ. 149.
- 38) Σ. Μυριβήλης Οἱ πενηντάχρονοι. Ν. 'Εστία ΚΖ' 1940, 269 καὶ 270.
- 39) Γ. Βαλέτα Φιλολογικὰ στὸν Καρκαβίτσα. Πάτραι ('Αχαΐα), σελ. 22.
- 40) Αντ. Κυπρολέων Ν. 'Εστία ΚΖ' 1940, 509.
- 41) Μ. Μαλακάση 'Ο ποιητής τοῦ σκιόφωτος. 'Ελευθ. Βῆμα 28.4.1940.

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

1) Στή Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη (στὸν ἀρ. 394) ἀς διορθωθῆ τὸ ὄνομα Τσώκλης σὲ Τσικνόπουλος.

2) Σχετικά μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ππδ. στὸ "Ορος (βλ. σελ. 115 κτ), ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀναμνήσεις, ποὺ μᾶς δίνει στὸ διήγημά του 'Αγάπη στὸν γκρεμνὸν (ΙΙ 60-62), ὅπου τὸ «'Αθωνα» ἔγινε «Αθῆνα» καὶ χάλασε τὸ νόμημα ὅλης τῆς περικοπῆς. 'Απ' αὐτοῦ μαθαίνουμε πῶς ἔμεινε «ἐπὶ ἐβδομάδας εἰς τὴν σκήτην τὴν Ξενοφωτεινήν... εἰς τὴν καλύβαν τοῦ Νήφωνα τοῦ Δοξειστρίου...».

3) Στή σελ. 72, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνέκδοτη 'Ακολουθία εἰς 'Αγιον 'Αντύπαν, ἀς σημειωθῆ ἡ πληροφορία τοῦ Merlier (ΣΚ 36), ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ διασωζεῖ ὁ αἱ. Γ. Ρήγας στὴ Σκιάθο καὶ δτὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν ὁ Ππδ. σύνθεσε κι ἄλλη μιὰ εἰς 'Αγιον Διονύσιον (ΣΚ αὐτ.).

4) 'Ο Μαλακάσης τελευταῖσα ἑξετάζοντας τὴ στάση τοῦ Ππδ. μπροστὰ στὸ γλωσσικό, βεβαιώνει πῶς ήταν ἀδιάφορος μπροστὰ στὶς γλωσσικὲς σχολές : «'Αδιαφοροῦσε. Δέν ἐφίλοσοφοῦσε τὸ ζήτημα, γιατὶ αἰσθανόταν νὰ ἔχει ἄλλον προορισμό. Κάποτε τὸν ἔρωτησε ἔνας φίλος του γιὰ κάτι σχετικόν— 'Ἐγὼ καταγίνομαι μὲ τὸ ὡραῖον, εἴτε». Πιστεύει ὁ Μαλ. ὅτι ὁ Ππδ. στέκεται ψηλά στὸν οὐράνῳ τῆς τέχνης, ὅπου μορφὴ καὶ ψυχὴ εἶναι ἔνα. «'Ο Ππδ. τὴν ὀραιότητα αὐτὴ τὴν παρουσίασε τέλεια. Τὶ λοιπὸν ἡ γλωσσα πρὸς αὐτὸν ; Καὶ ποία γλῶσσα» (ΕΒΒ 41).

5) Τὸ χειρόγραφο Εὐαγγελίου τοῦ Ππδ. (ΕΒΒ 29), μὲ βυζαντινὴ γραφὴ εἶναι γνήσιο καὶ πολὺ χαρακτηριστικό. "Ελείπε ἡ πρώτη σελίδα τοῦ οίκογενειακοῦ τους Εὐαγγελίου τῶν Κολλυβάδων καὶ κάθισε καὶ τὰ συμπλήρωσε μὲ τὸ χερὶ μὲ βυζαντινὴ σύνθετη γραφή, πολὺ συντομογραφημένη. Διαπιστώνει κονεῖς ὅχι μόνο τὴν εὐλάβεια τοῦ Ππδ., μὰ καὶ τὸ σεβασμό του πρὸς τὴν οἰκογενειακὴ του παράδοση. Φωτοτυπία του ἀπ' τὸ Γιάννη Ταχογιάννη, δημοσιεύεται στὸ εἰκονογραφικὸ παράρτημα τοῦ τόμου αὐτοῦ.

ΔΙΟΡΘΩΜΑΤΑ

Σελ. 13 "Αψαλτος γρ. "Α ψ α λ τ ο c.

Σελ. 27 Ζωὴ γρ. Ζ ω ḥ.

Σελ. 30 στὸν ἀρ. 420 'Ανωνύμου γρ. Γ. Β[ώ κο υ].

Σελ. 31, στὸν ἀρ. 437, νὰ γραφῇ σωστὰ grecque au XXXe siècle.

Σελ. 31 στὸν 447 ἀντὶ 455 γρ. 441.

Σελ. 44 (γραμμὴ 7η ἀπ' τὰ κάτω) πηγὴ γρ. π λ η γ ḥ.

Στὸν πίνακα σελ. 67 (ἀρ. 102) κούτυρα γρ. κο ύ τ σ ο υ ρ α.

Σελ. 56 (γραμμὴ 8η ἀπ' τὰ κάτω) «... φαίνονται γραμμένες πολὺ ἐνωρίς, δταν ἡταν νεώτερος», νὰ γίνει «εἴναι γραμμένες στὰ τελευταῖα του χρόνια στὴ Σκίαθο».

Σελ. 53, κβ' ἔξακριβωθῆκε ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ «'Αειπλάνητου» ἀπ' τὸ Γ. Κατσίμπαλη (Π 97).

Σελ. 100 (γραμμὴ 18η ἀπ' τὰ πάνω) ἀνυφόρους γρ. ἀ ν η φ ὁ ρ θ υ c.

Σελ. 157 (γραμμὴ 2η ἀπ' τὰ πάνω) Ιλαροτραγικές γρ. ί λ α ρ ο τ ρ α γ υ κ ἔ c.

Σελ. 168 (γραμμὴ 22η ἀπ' τὰ κάτω) Μποέμ γρ. Γ. Β ώ κ ο υ.

Σελ. 182 (γραμμὴ 7η ἀπ' τὰ πάνω) πέμπτο μέρος γρ. δ ε ύ τ ε ρ ο βιβλίο.

Σελ. 191 (γραμμὴ 14η ἀπ' τὰ κάτω) Κεχριμάνη γρ. Κ α χ ρ ι μ ἄ ν η.

Σελ. 209 (γραμμὴ 19η ἀπ' τὰ κάτω) γελειοποίηση γρ. γ ε λ ο ι ο π ο η σ η.

Σελ. 211 (γραμμὴ 13η ἀπ' τὰ κάτω) χαμηλώτερα γρ. χ α μ η λ ὁ τ ε ρ α.

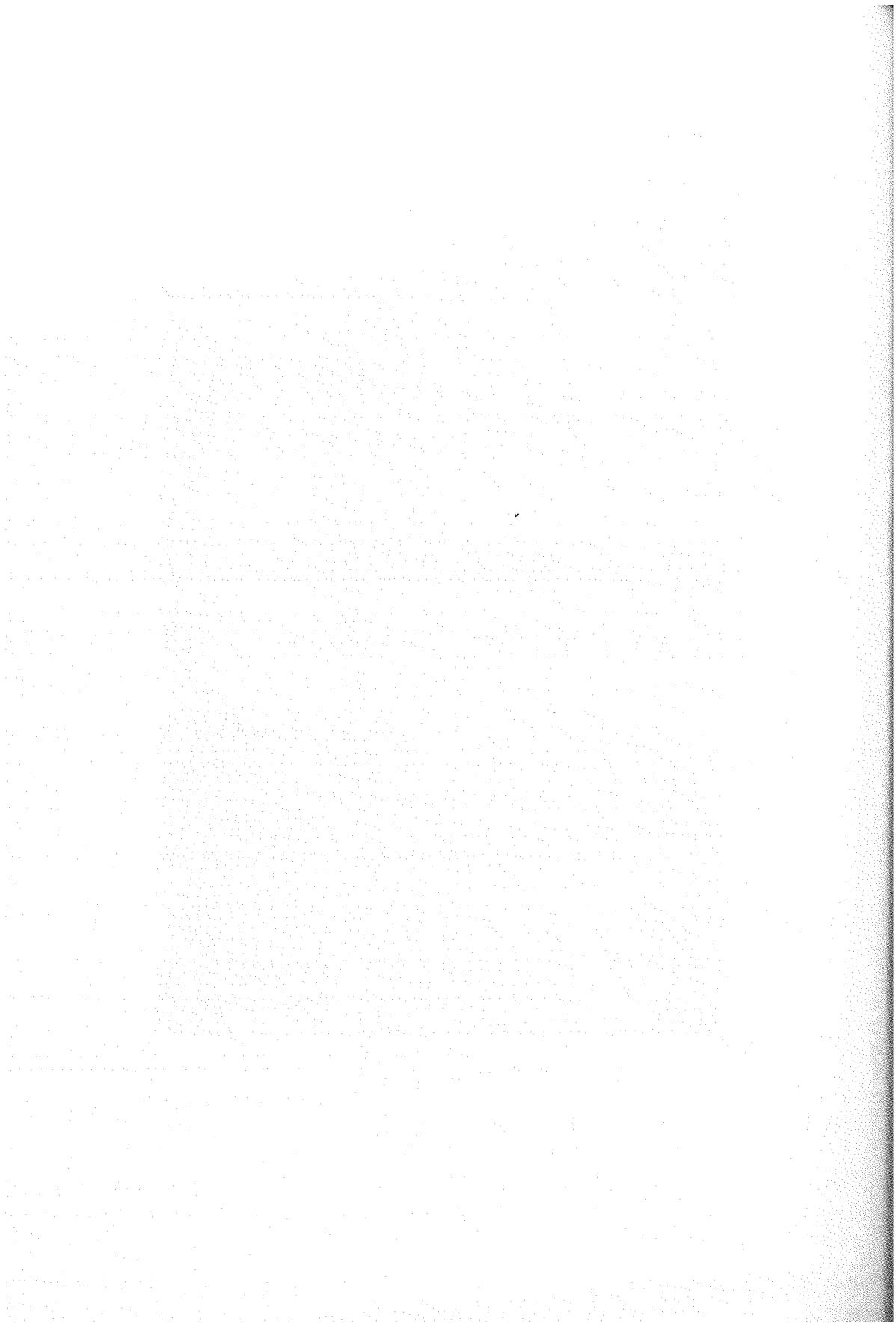
Σελ. 251 (γραμμὴ 25η ἀπ' τὰ πάνω) Ιμάτια γρ. ί μ α τ ι α.

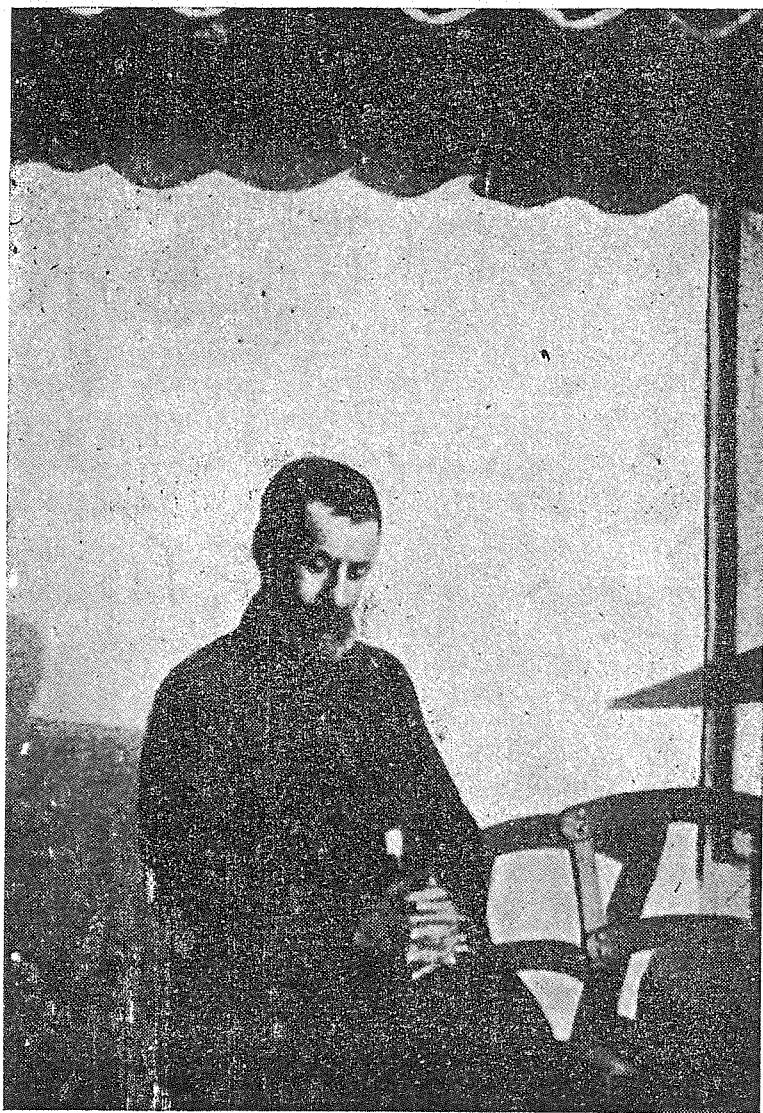
Σελ. 277 (γραμμὴ 21η ἀπ' τὰ κάτω) 1934 γρ. 1930.

Σελ. 307 (γραμμὴ 23η ἀπ' τὰ πάνω) Γρίβας γρ. Δ ρ ί β α c.

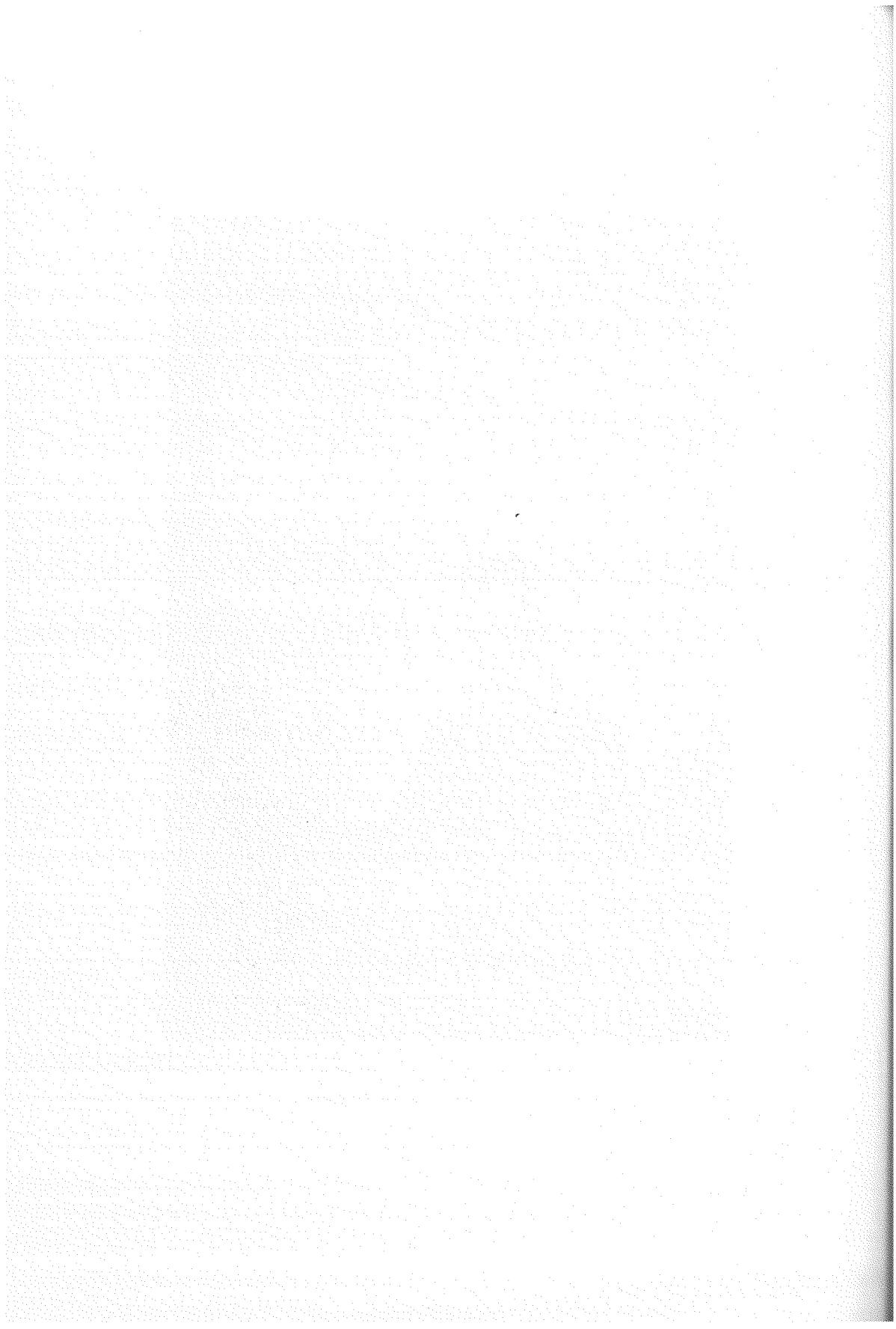

1. Παπαδιαμάντης (1908)

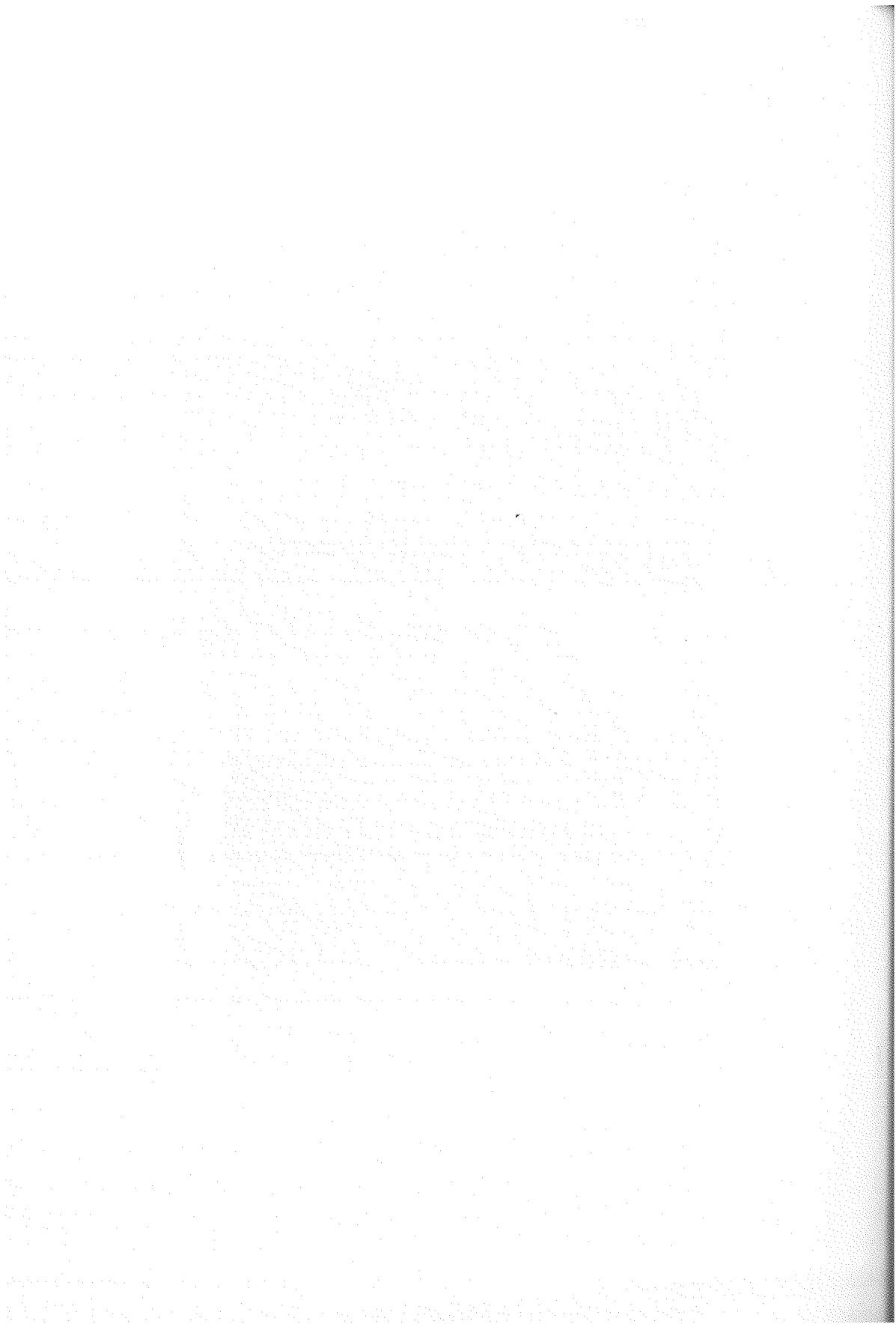

2. Άλ. Παπαδιαμάντης (1906)
Φωτογραφία Νιοβάνα

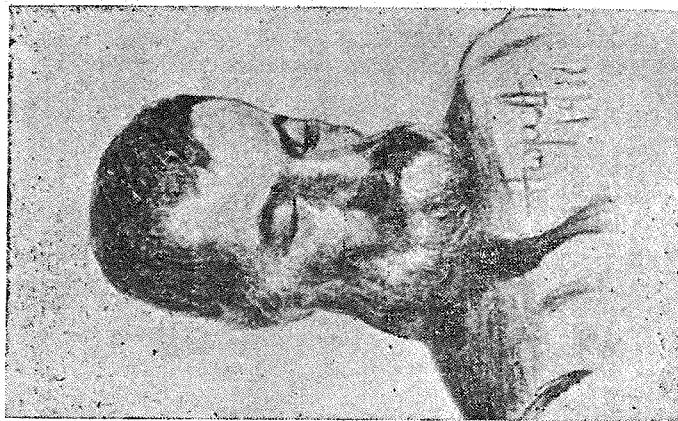
3 'Ο Παπαδιαμάντης μὲ τὸ Βλαχογιάννη στὴ Δεξαμενή (1908)

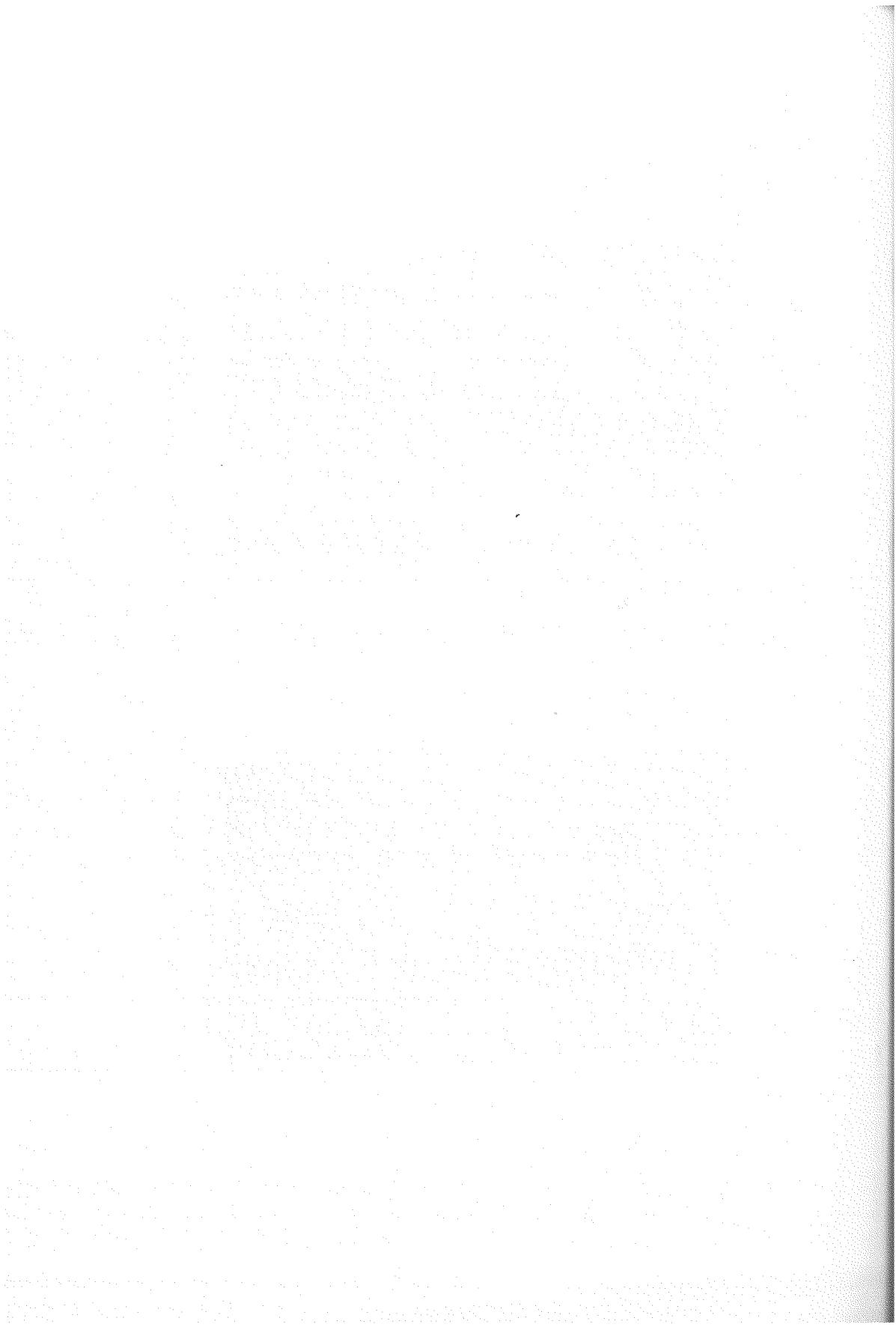

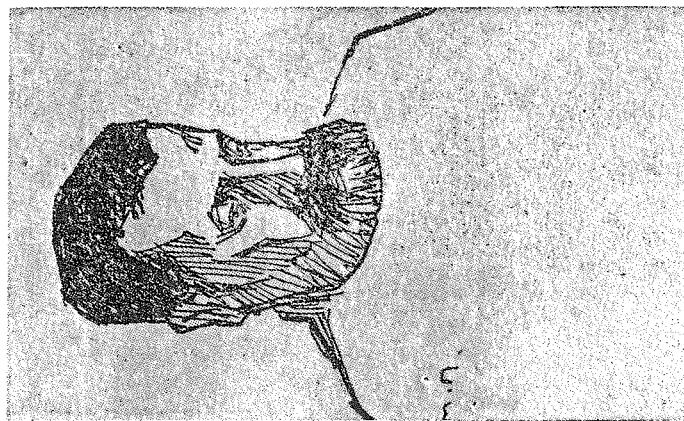

4. Άλ. Παπασδιαμαρτυρίς (1911)

5. Η πρώτη σελίδα του πινακικού τεύχους της Χαρασυγῆς (ΣΒΒ 305)

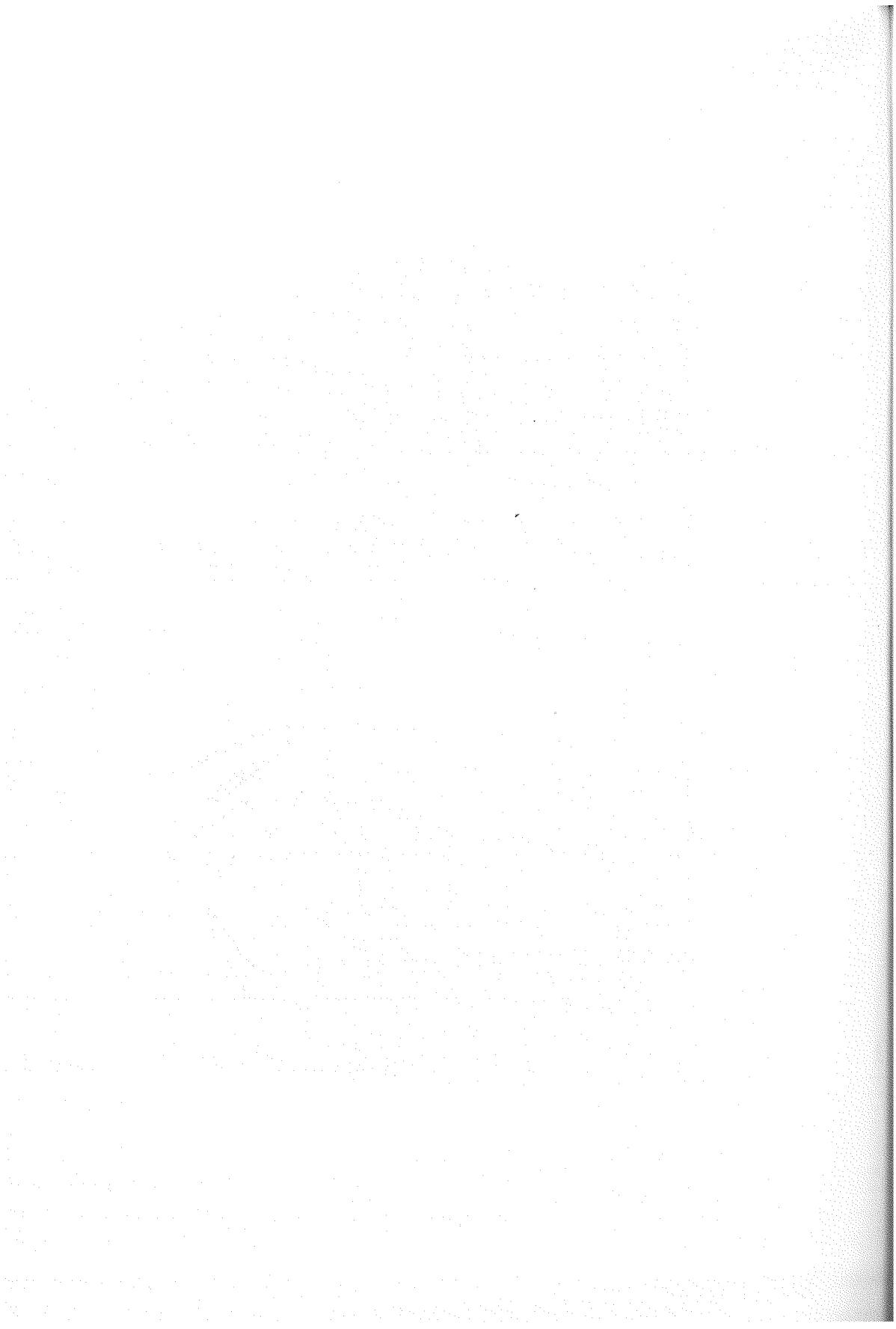

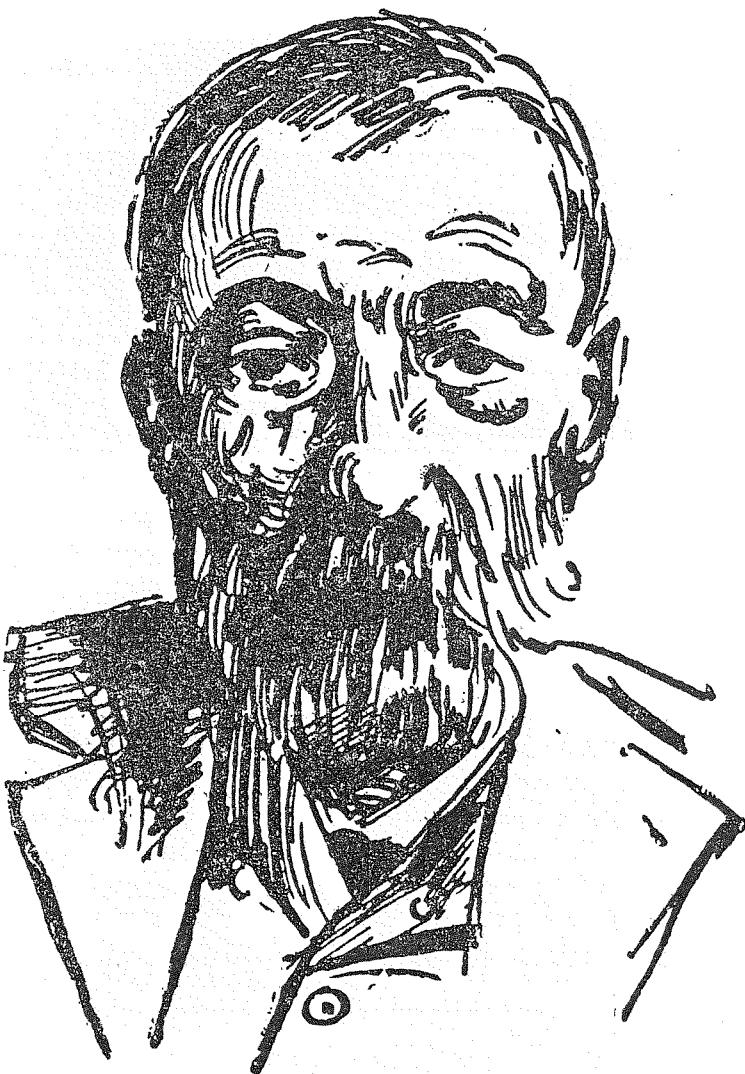

7. Σκίτσο, Αλ. Ππδ. (1921)

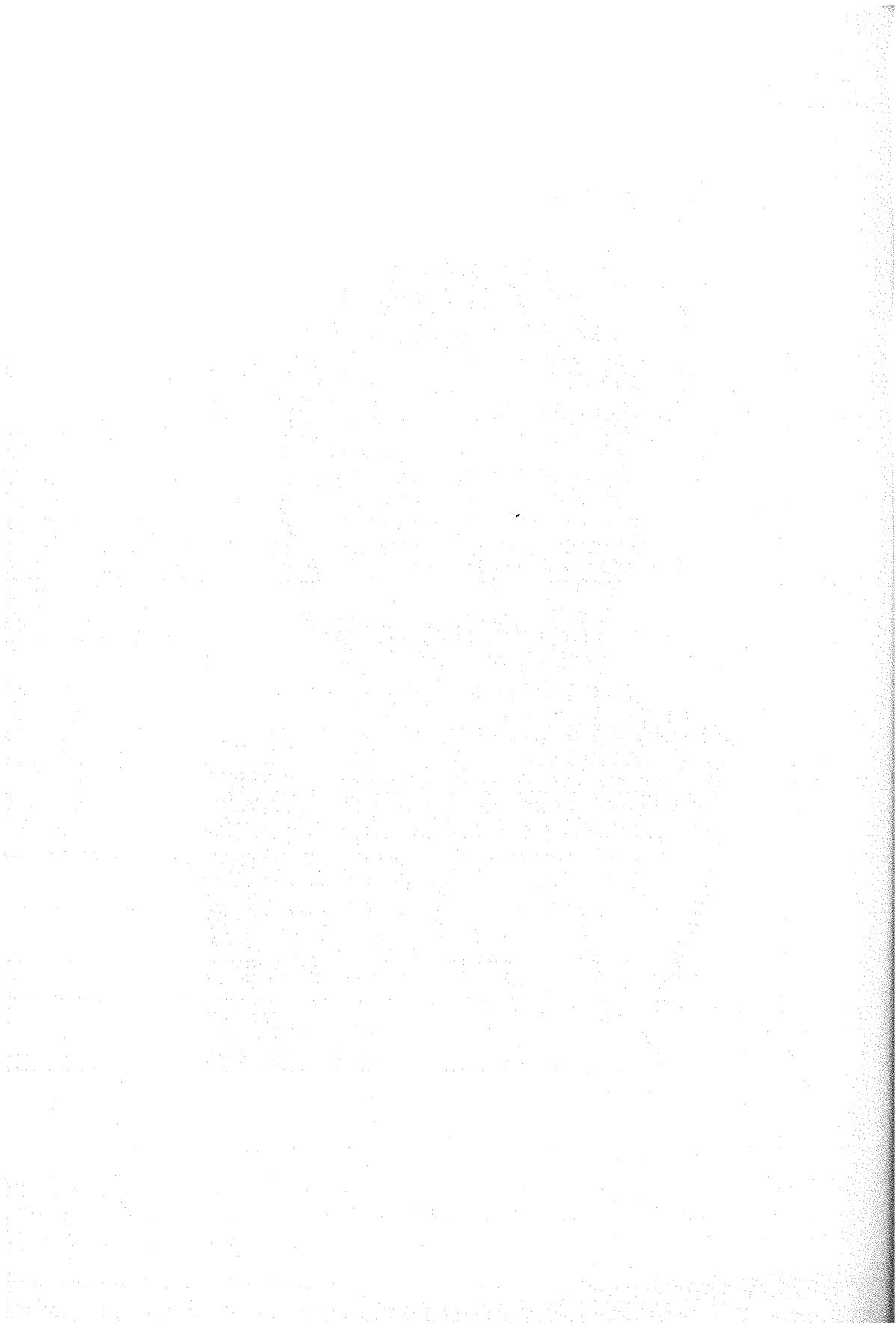

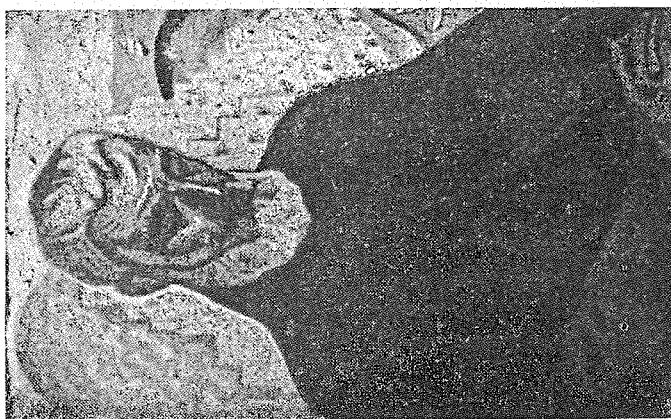
6. Γιαπαδιαμάνης (1928)

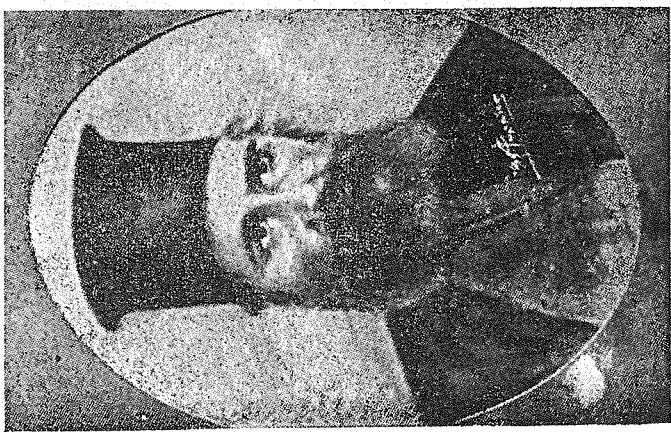

8. Σκίτσο τοῦ Ππδ. (1934)

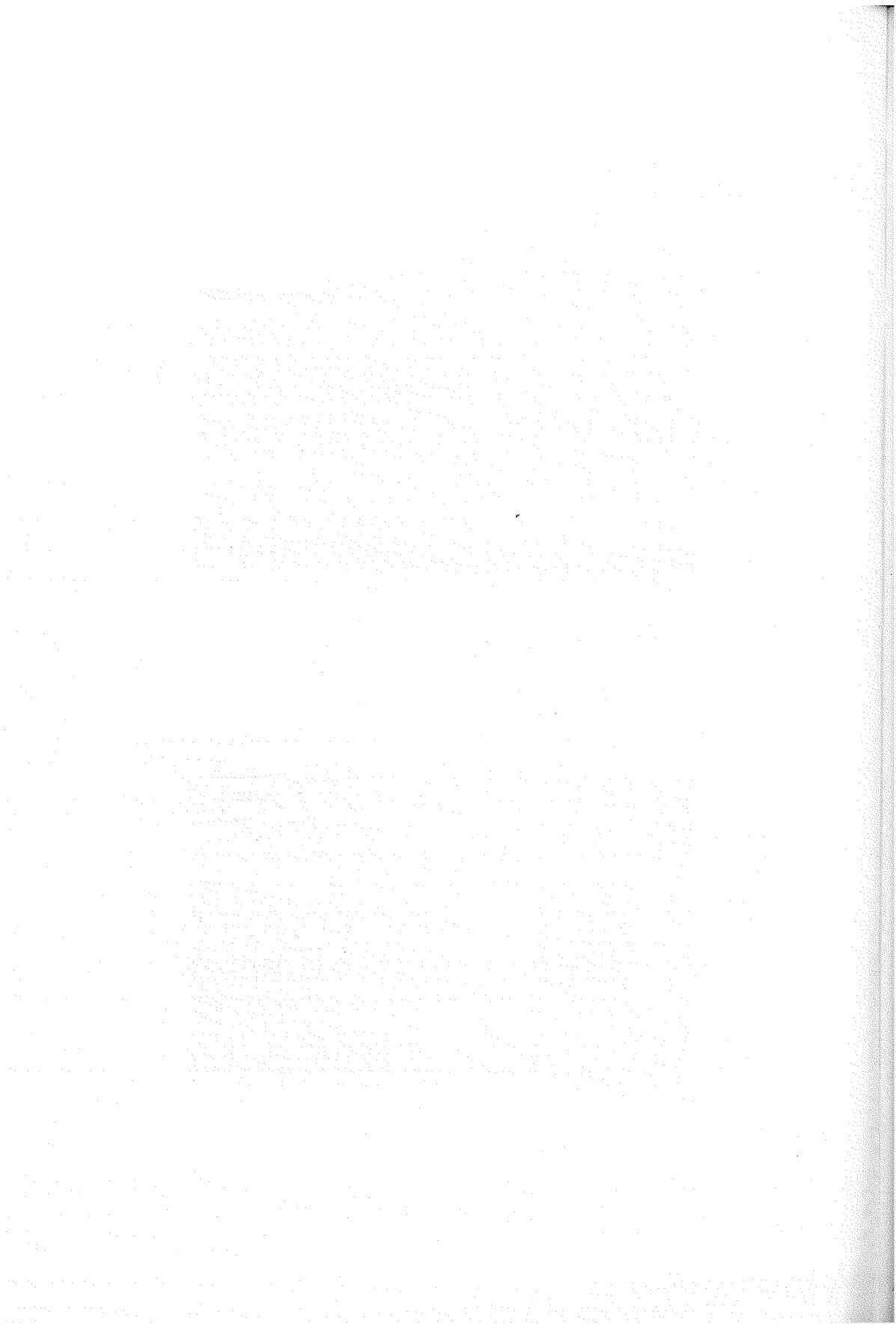

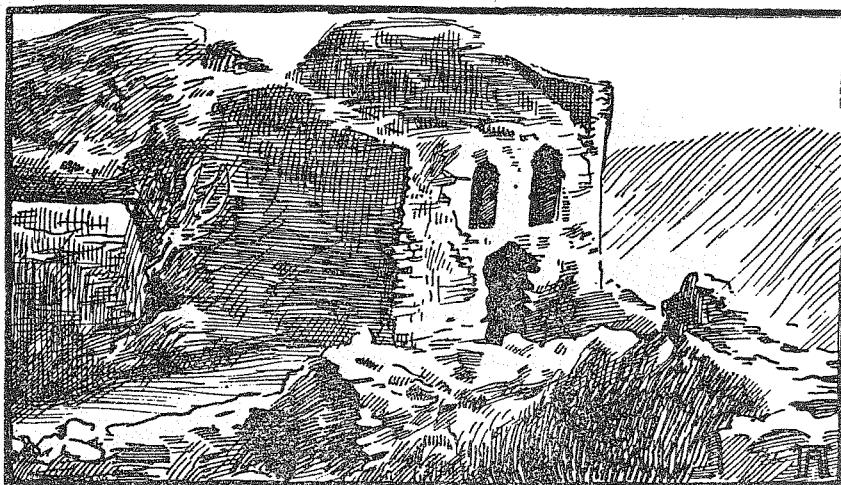

10. Ἀλ. Παπαδιαμάντης

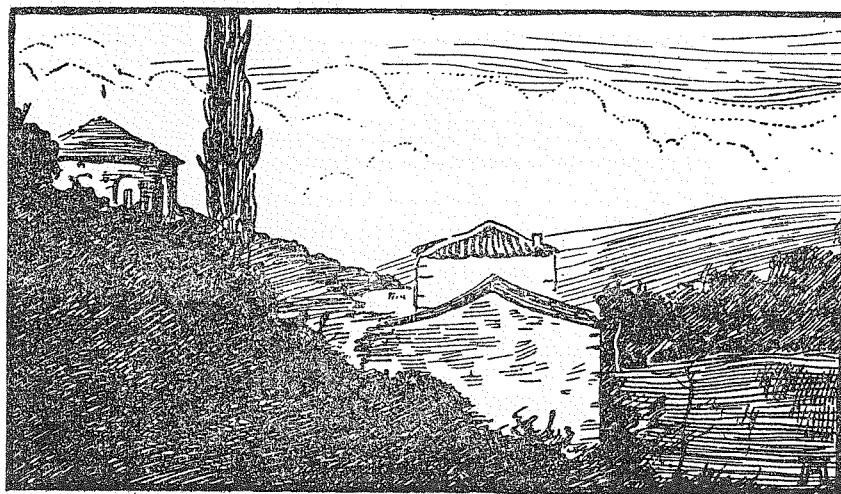

9. Ο πατέρας του

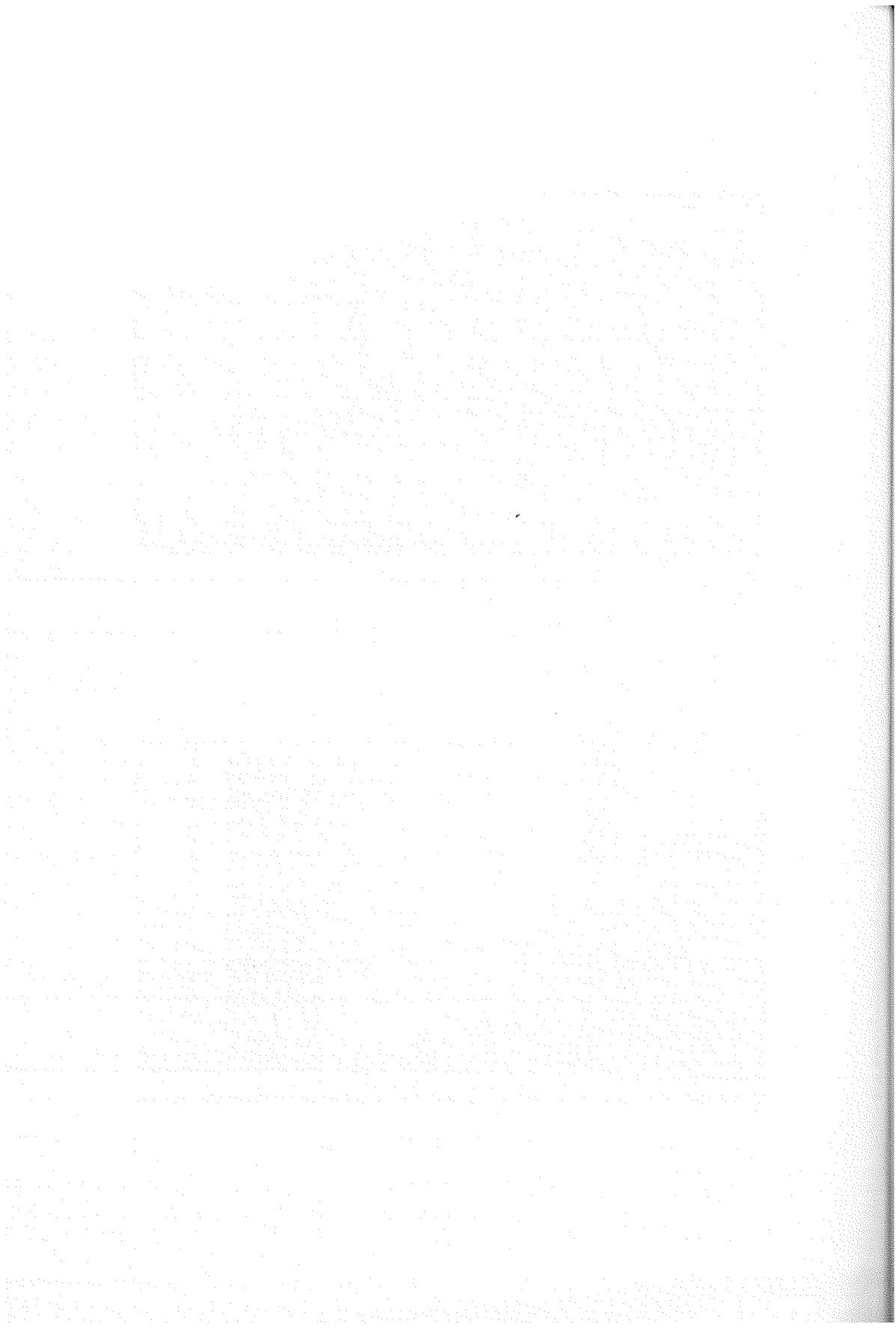

11. Ἐρείπια τοῦ Κάστρου

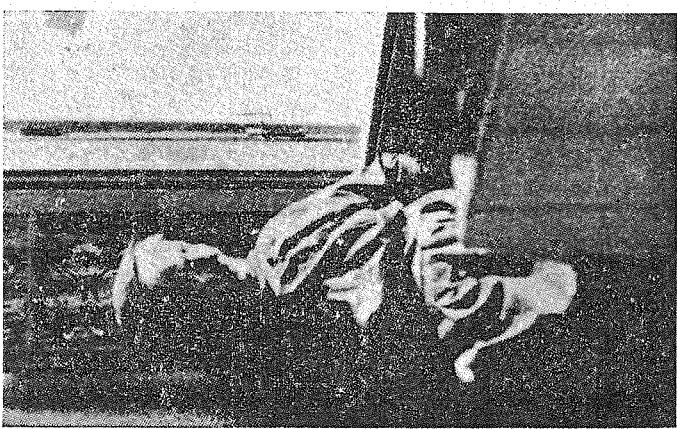

12. Παναγία ή Κεχριά

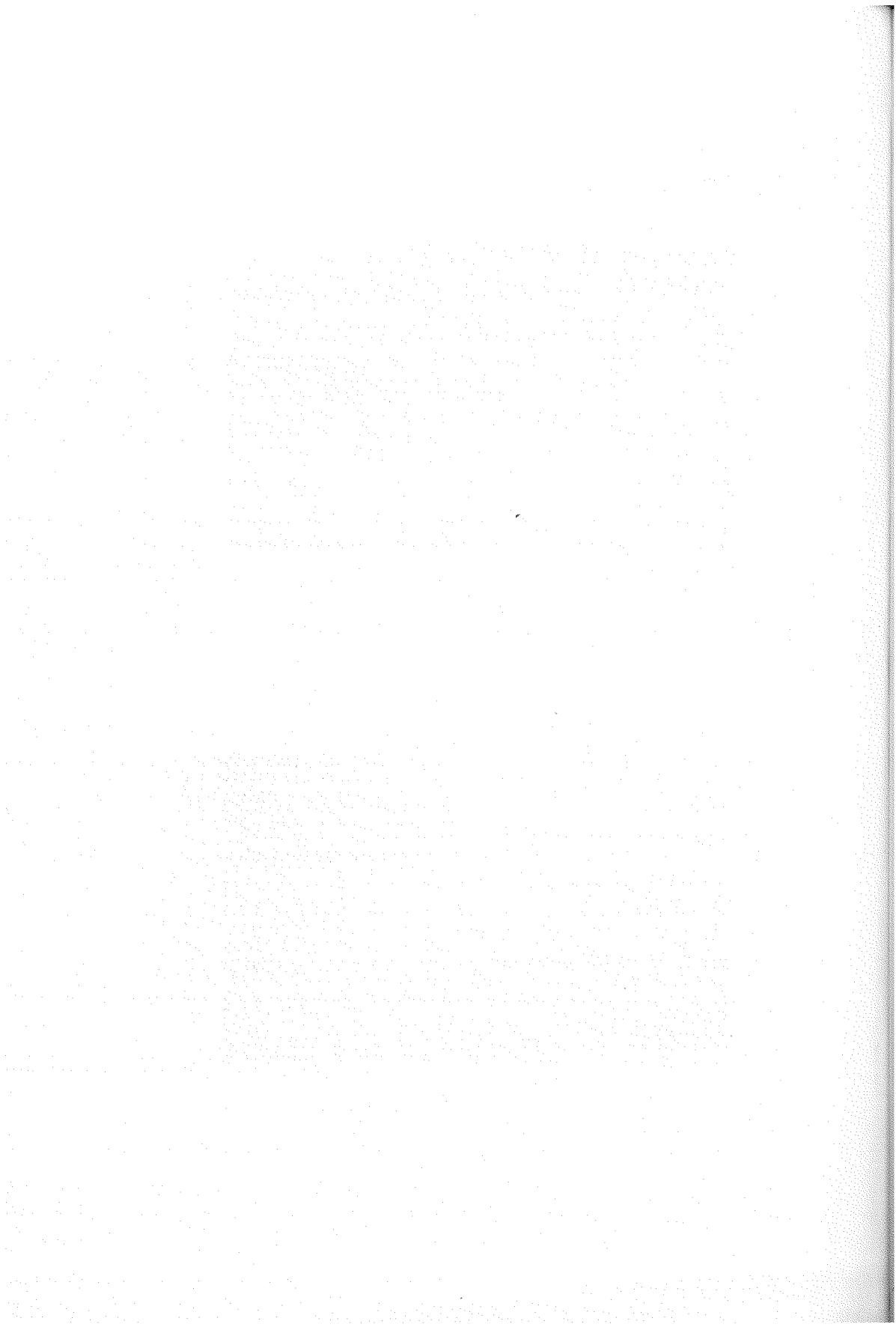

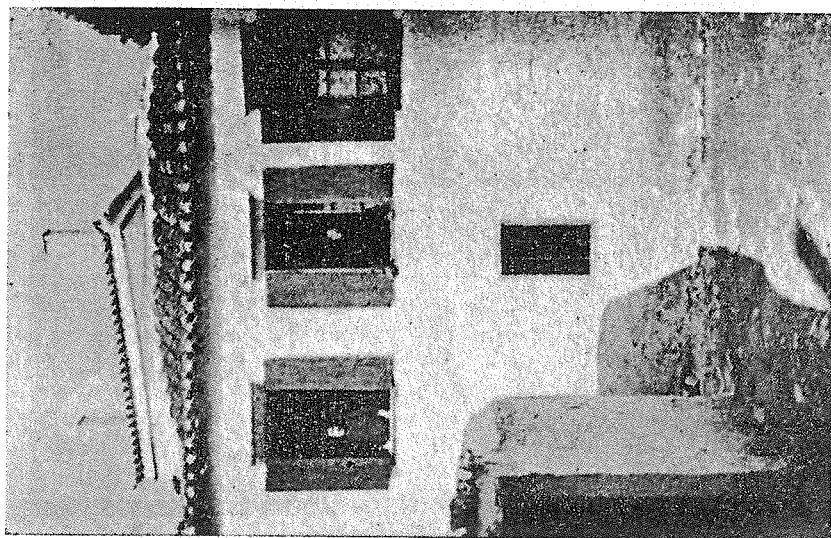

13. Η αδελφή του Σοφούλα († 1930)

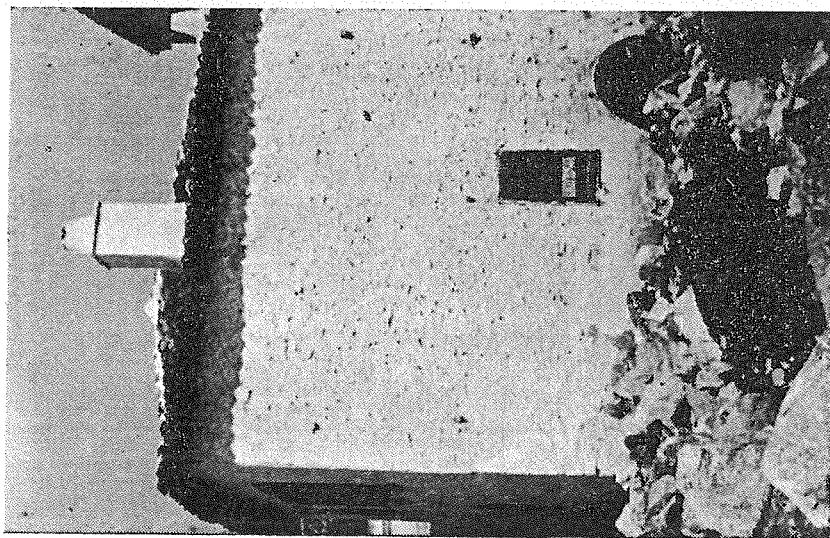

14. Η αδελφή του Κυριακούλα († 1936)

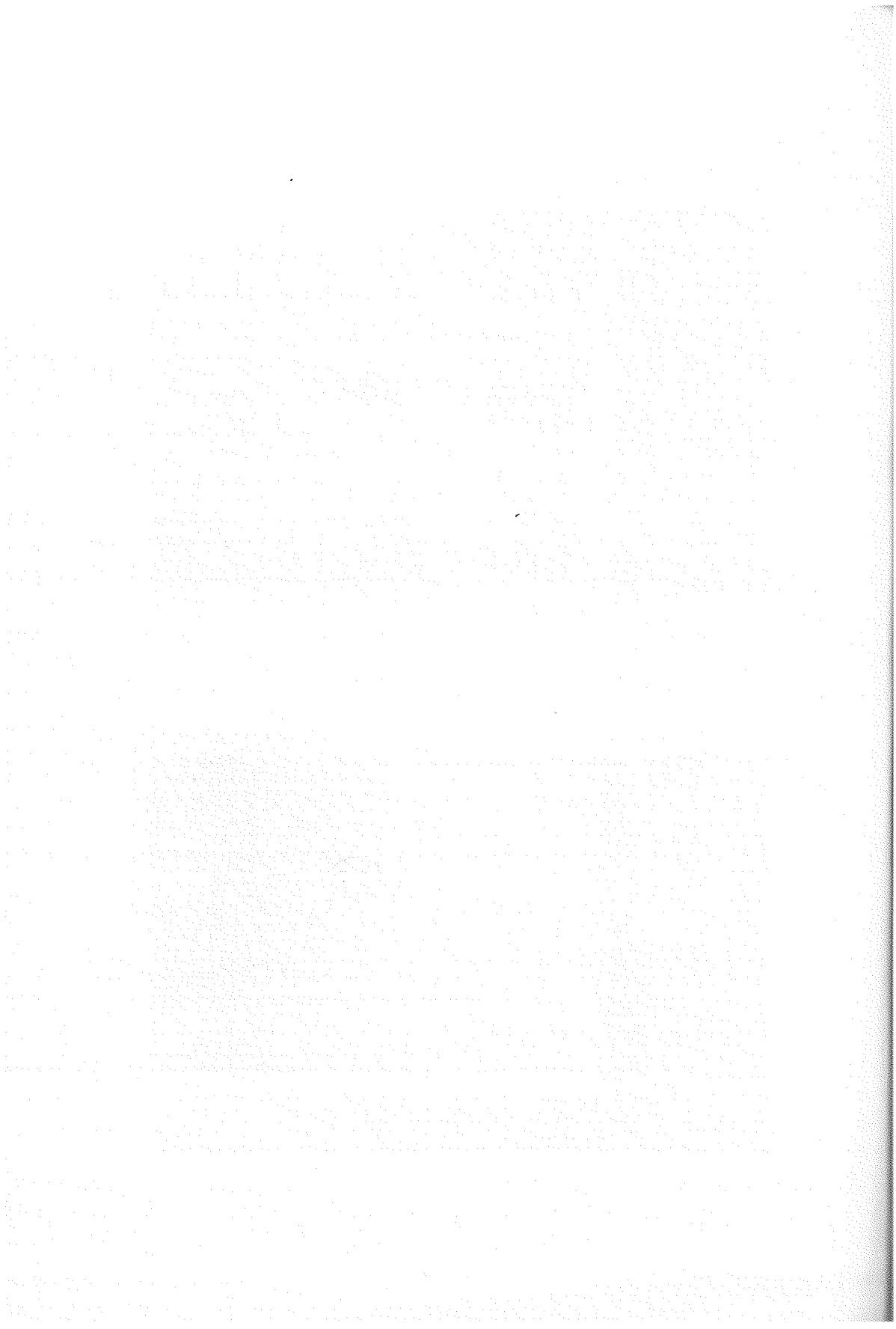

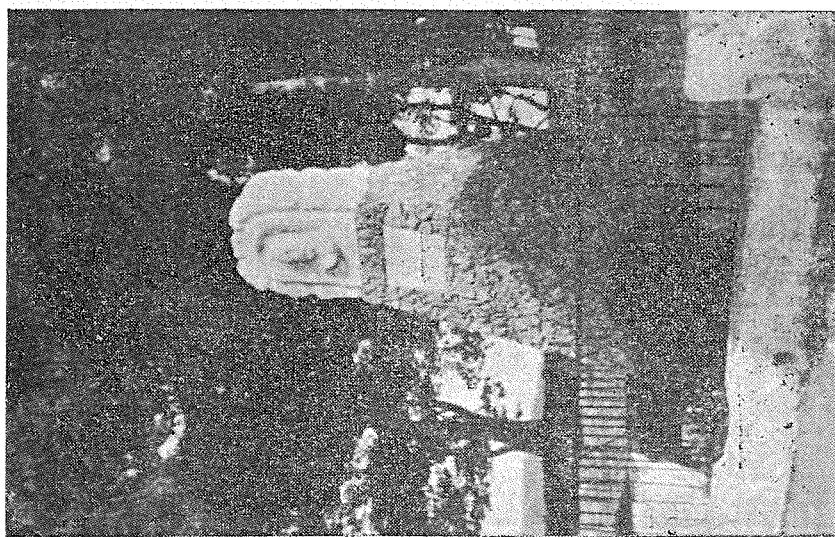

16. "Άλλη πλευρά του σπιτιού του

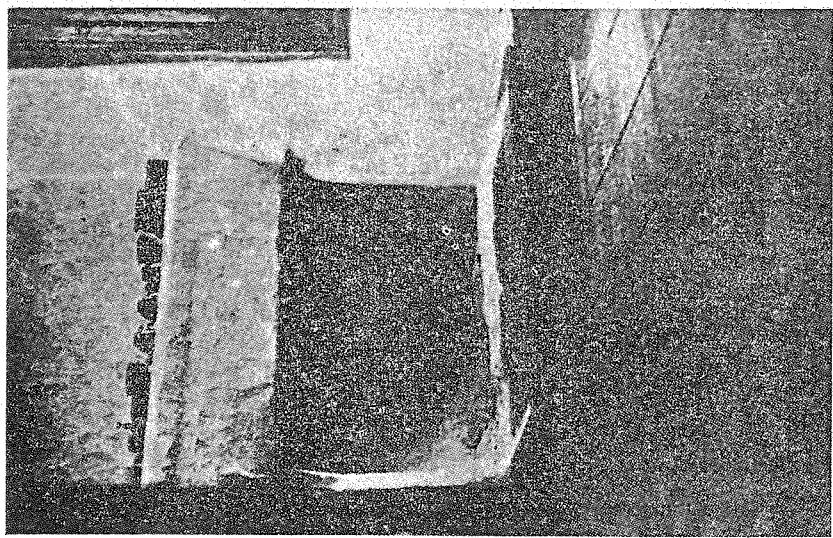

15. Το σπίτι του

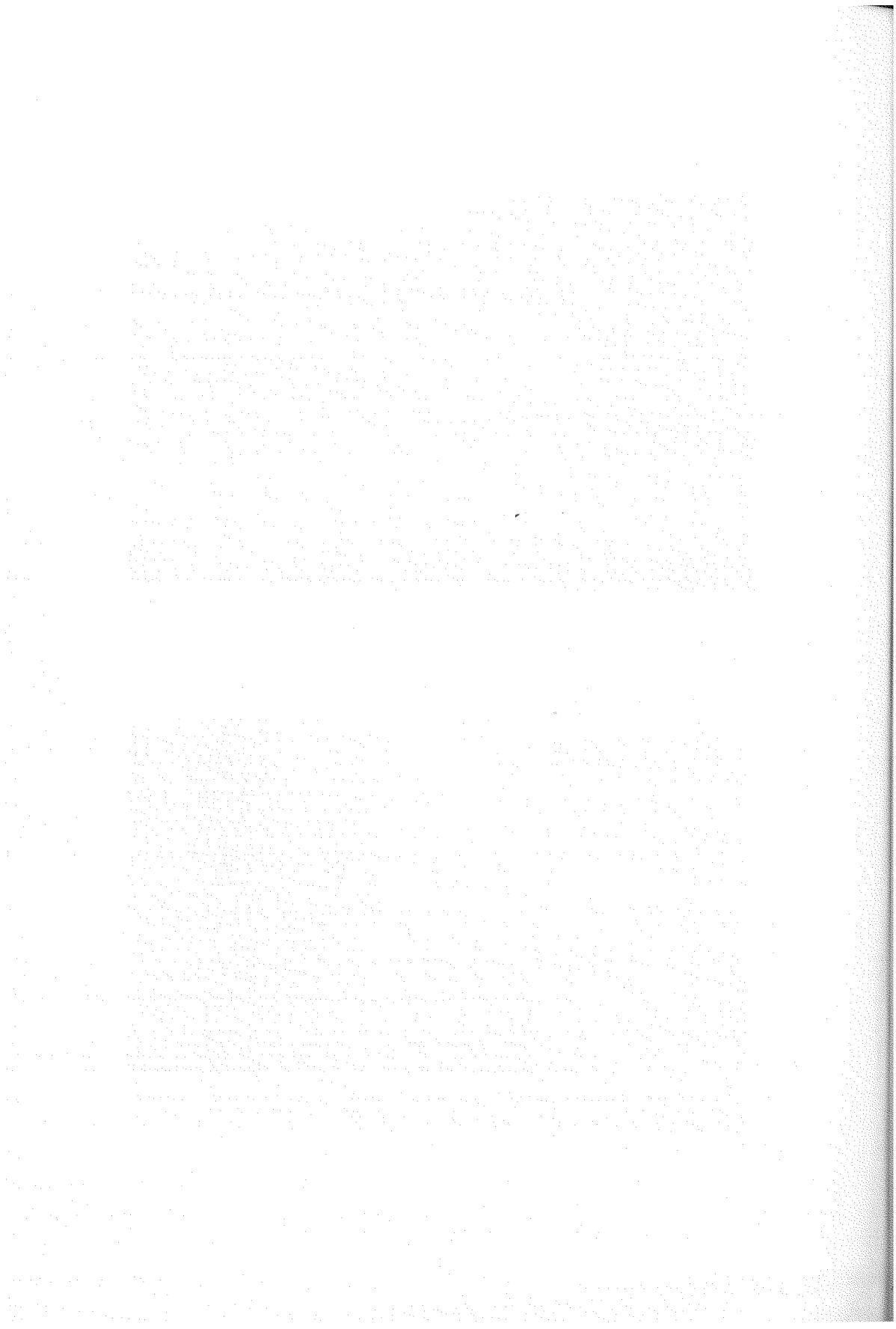

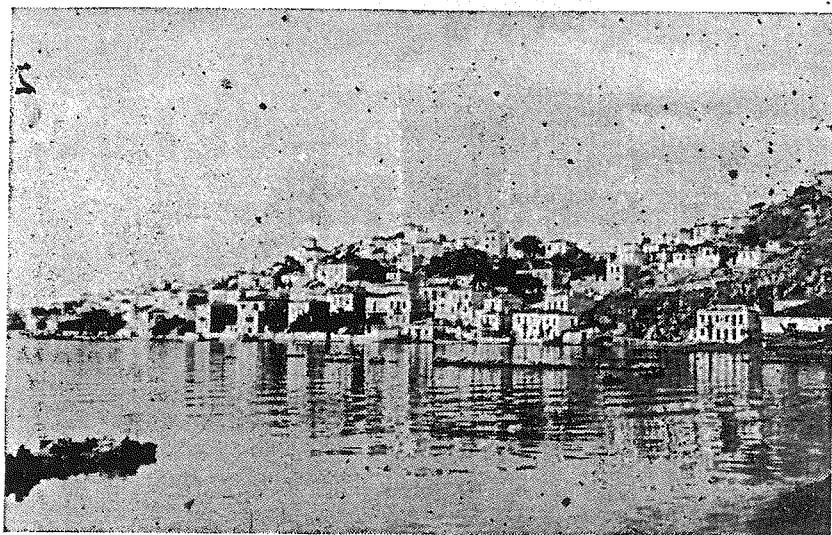

17. Η γωνίδια του παταρικού σπηλιού του Σκίαθο (1925)

18. Το μνημείο του στη Σκίαθο (1925)

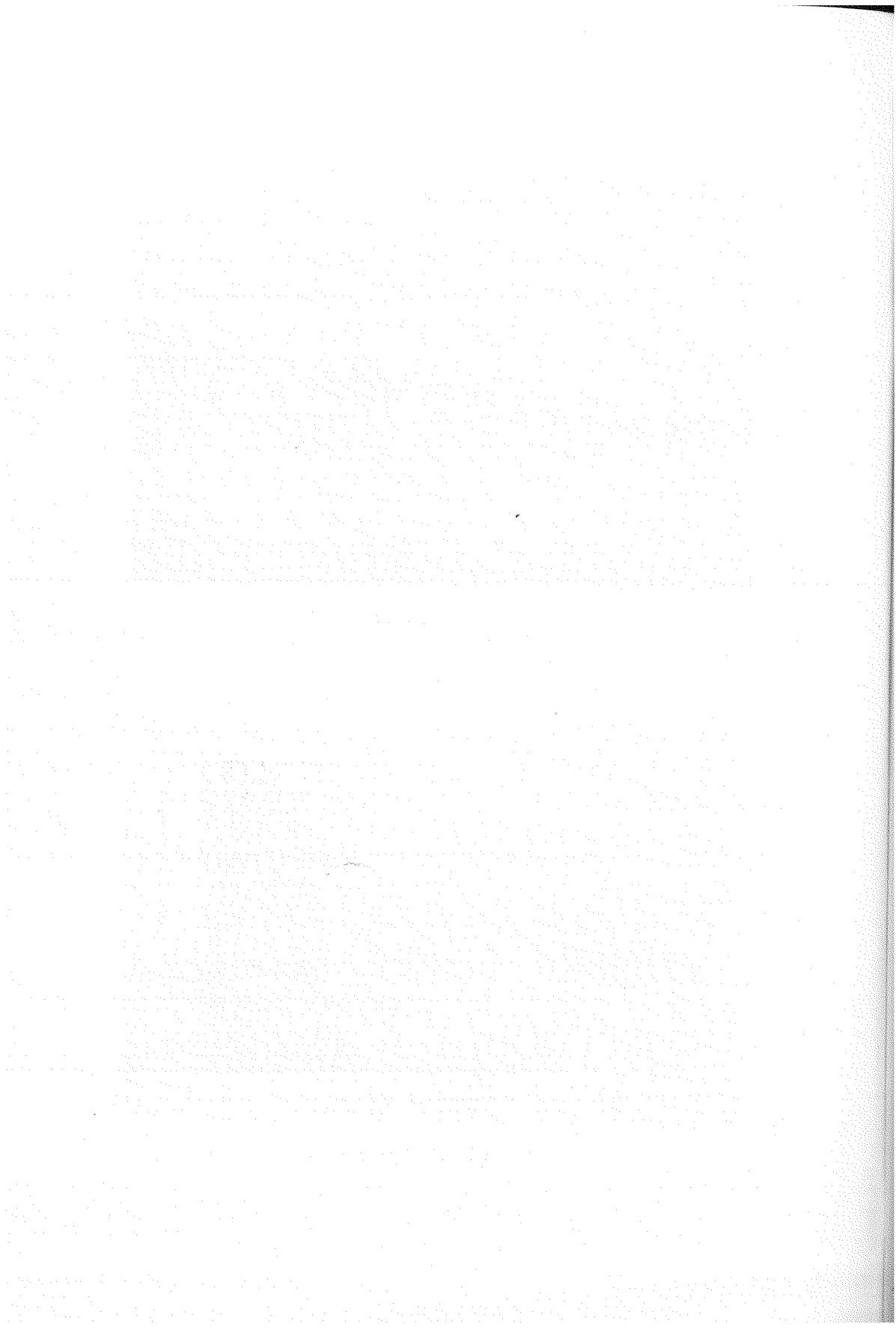

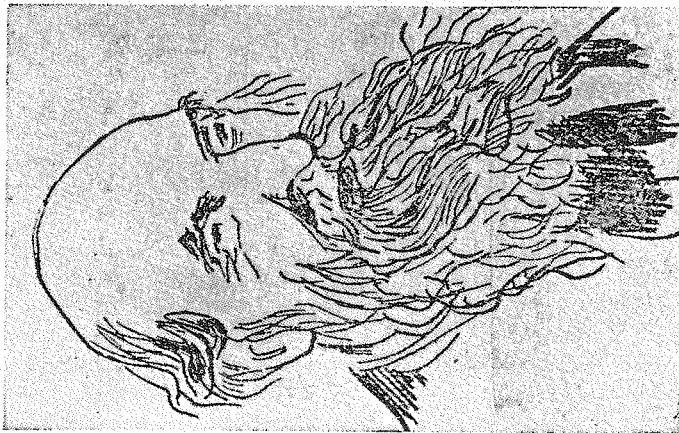

19. Ή Σκίαθος

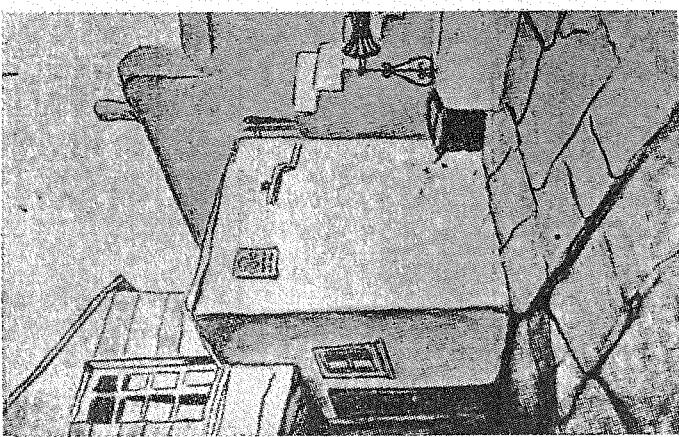

20. Ή Σκίαθος (Μπούρτζι)

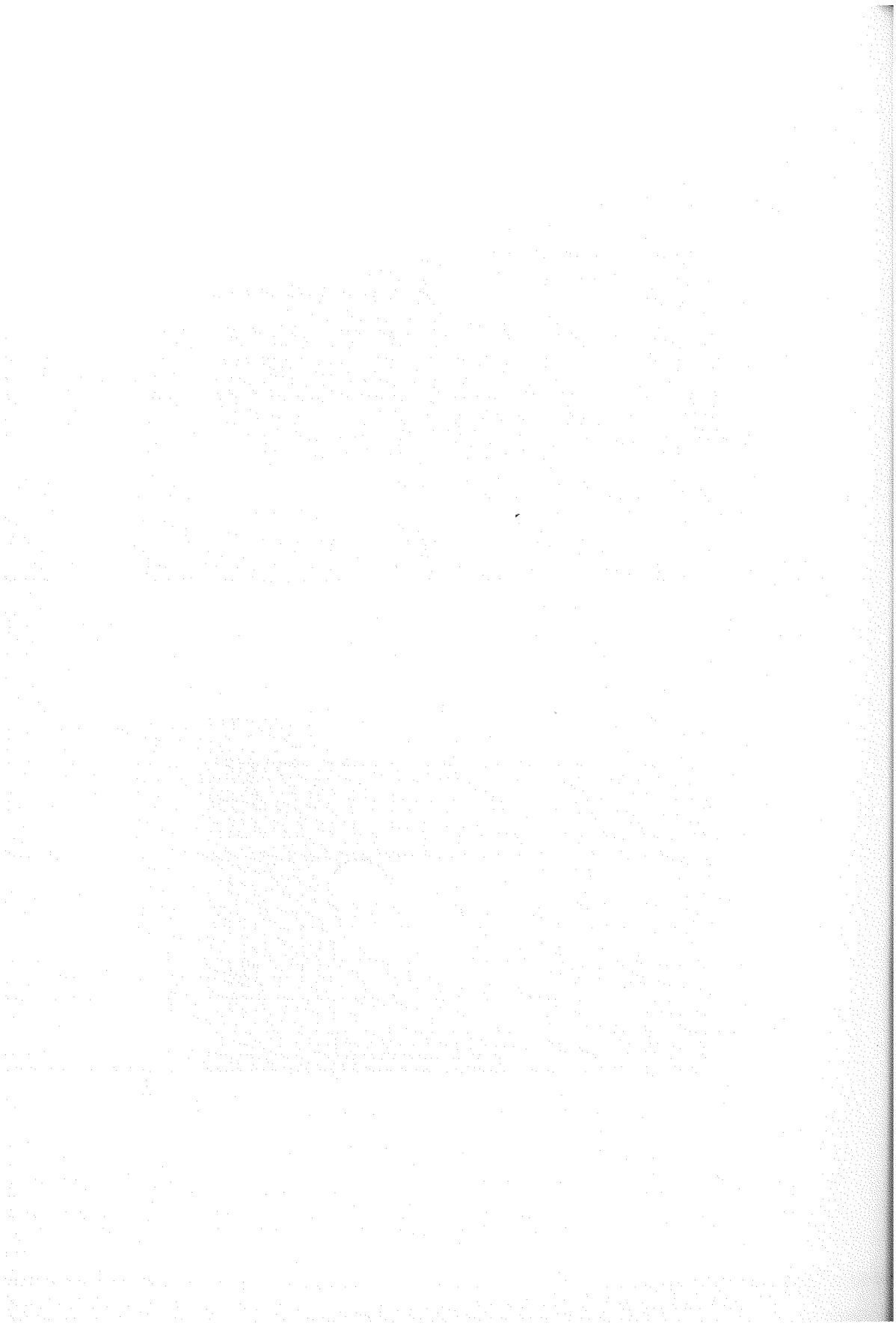

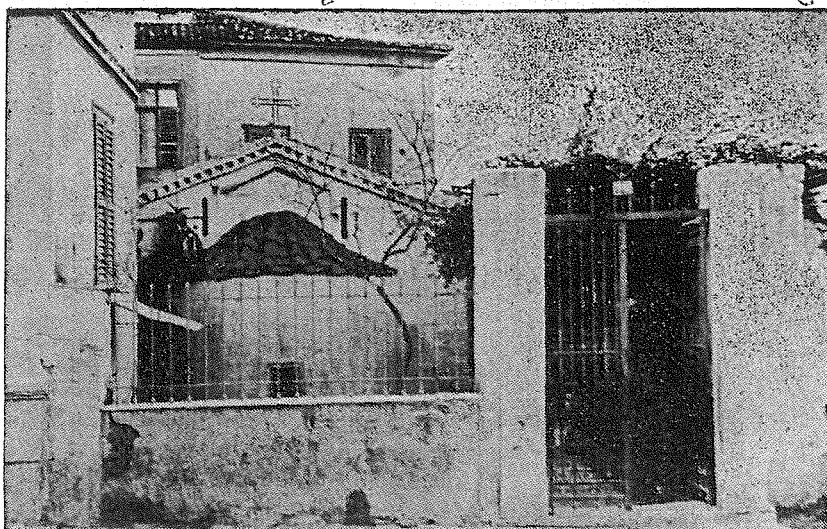

22. Αλ. Μωραΐδης
(Σχέσιο A. Πρωτοπάτων)

21. Τό σπίτι του στή Δεξαμενή (1929)

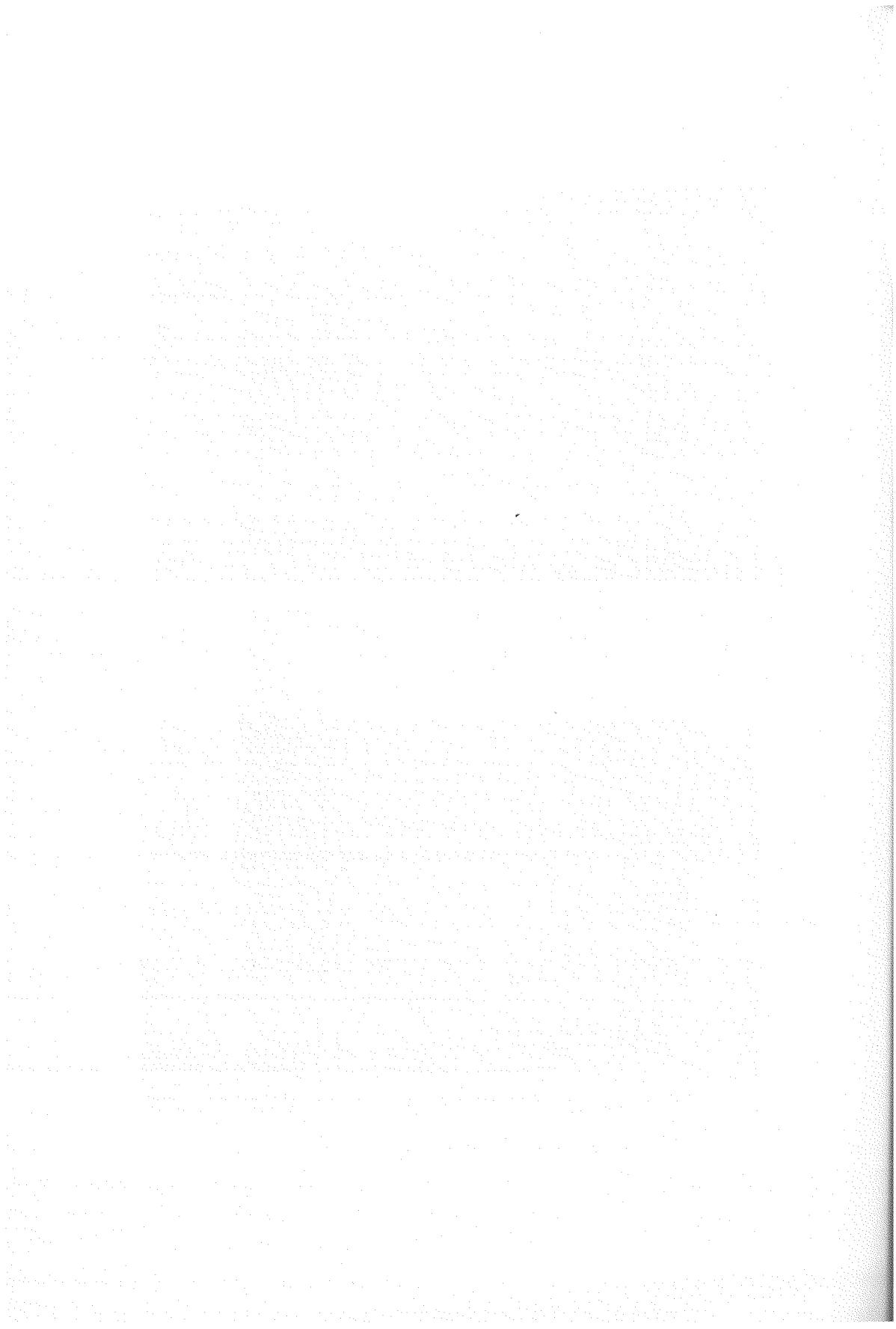

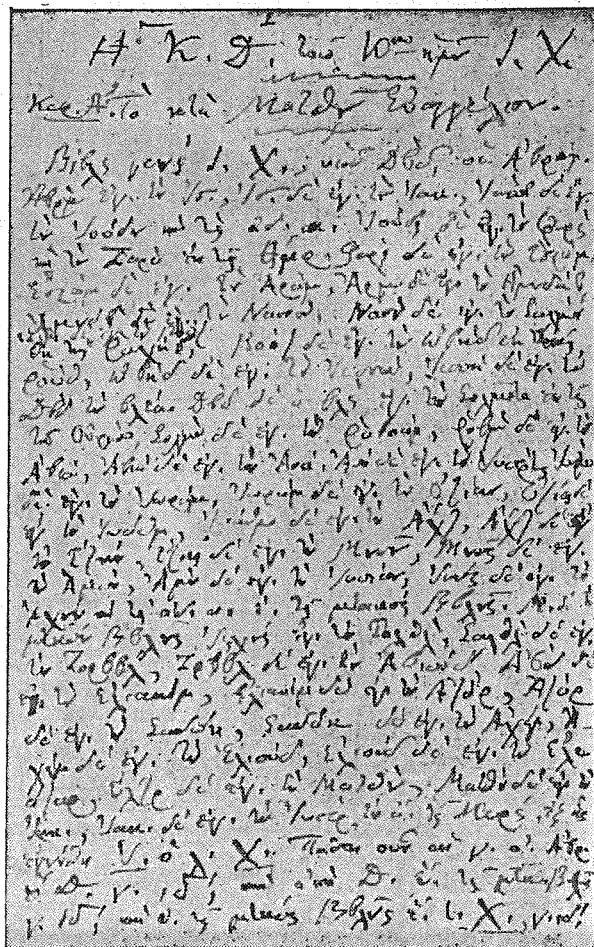

23. Ο "Άγιος Έλισσας", δπως εἶναι σήμερα

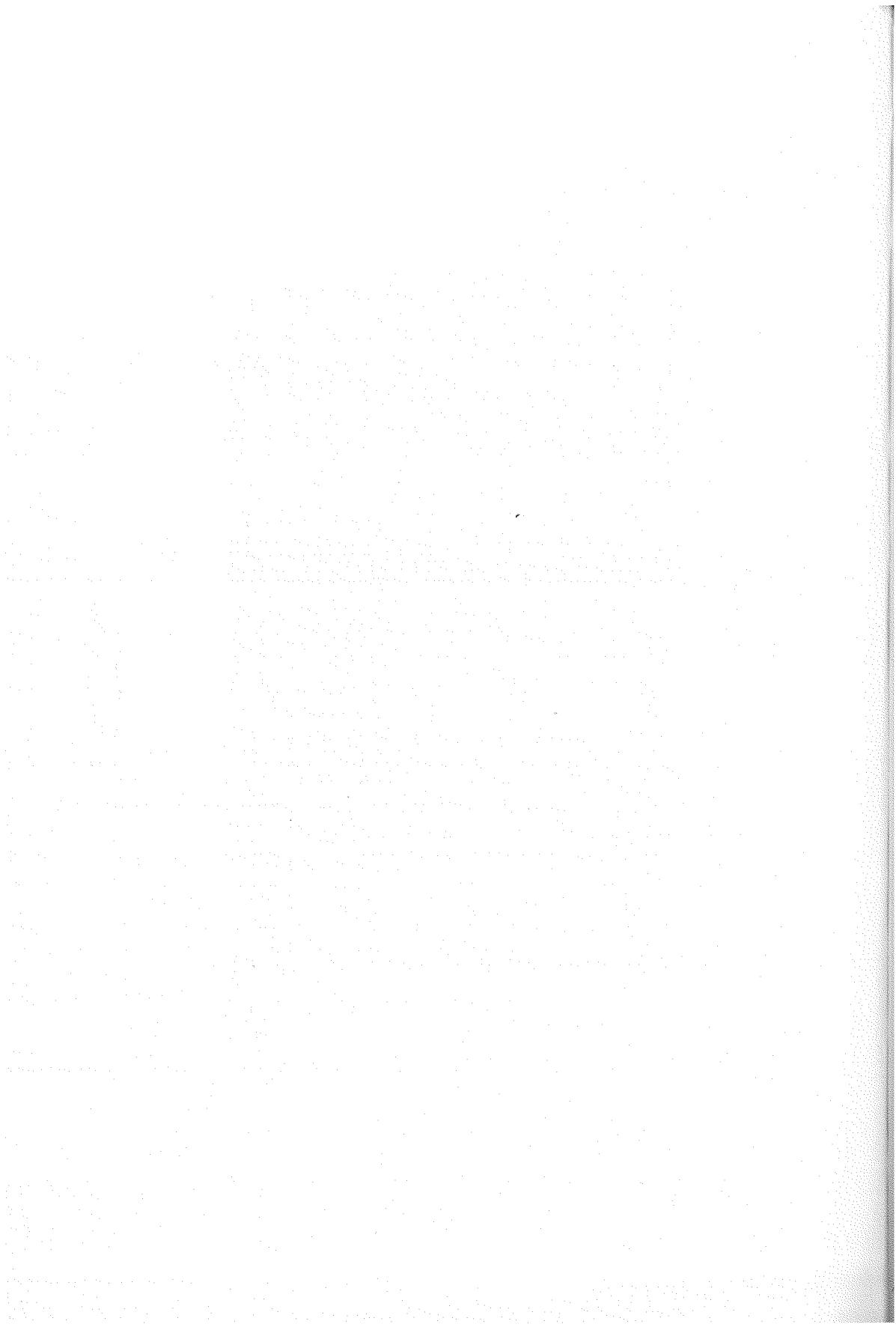

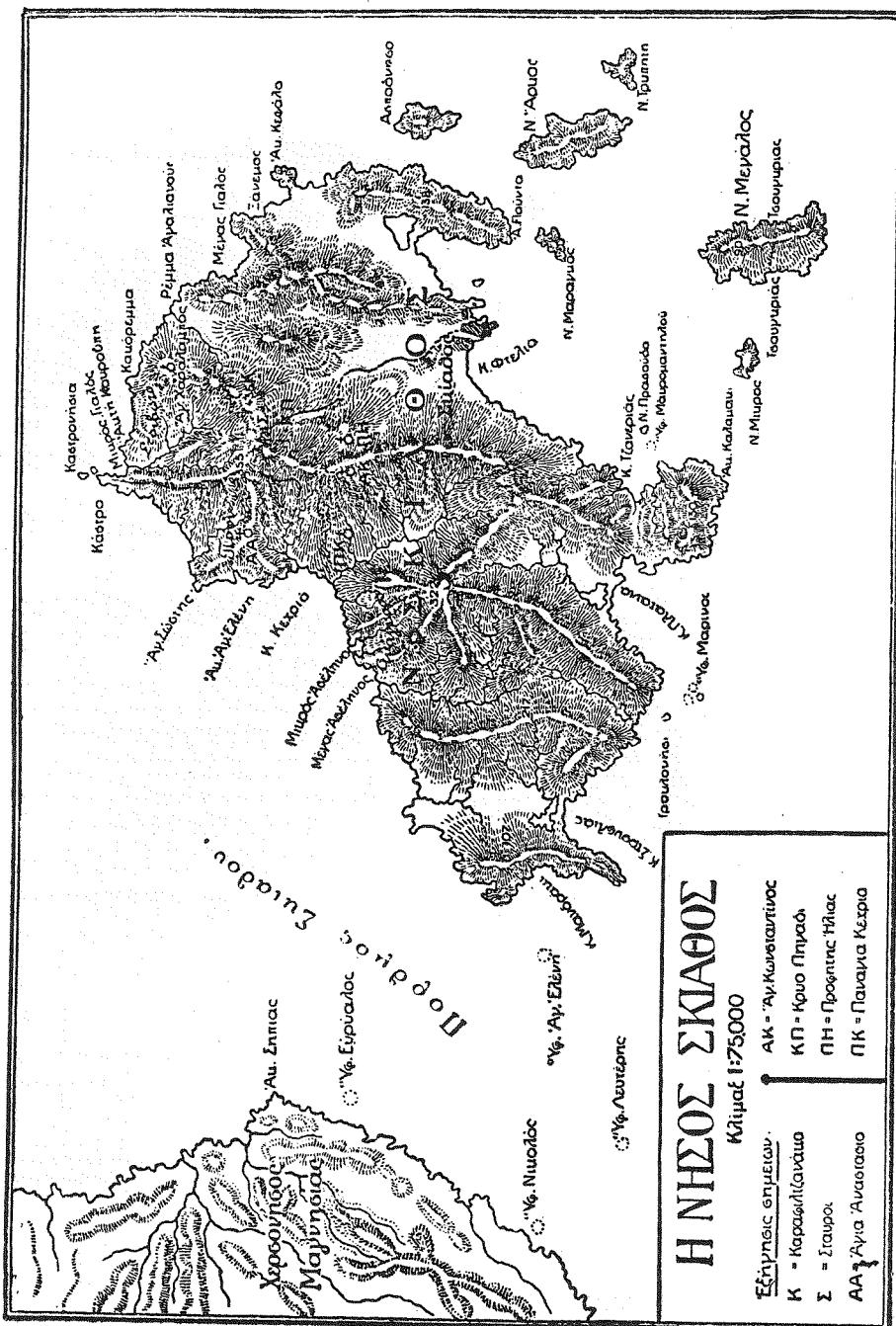
24. Τὸ παντοπωλεῖο Καχριμάνη, δπως εἶναι σήμερα

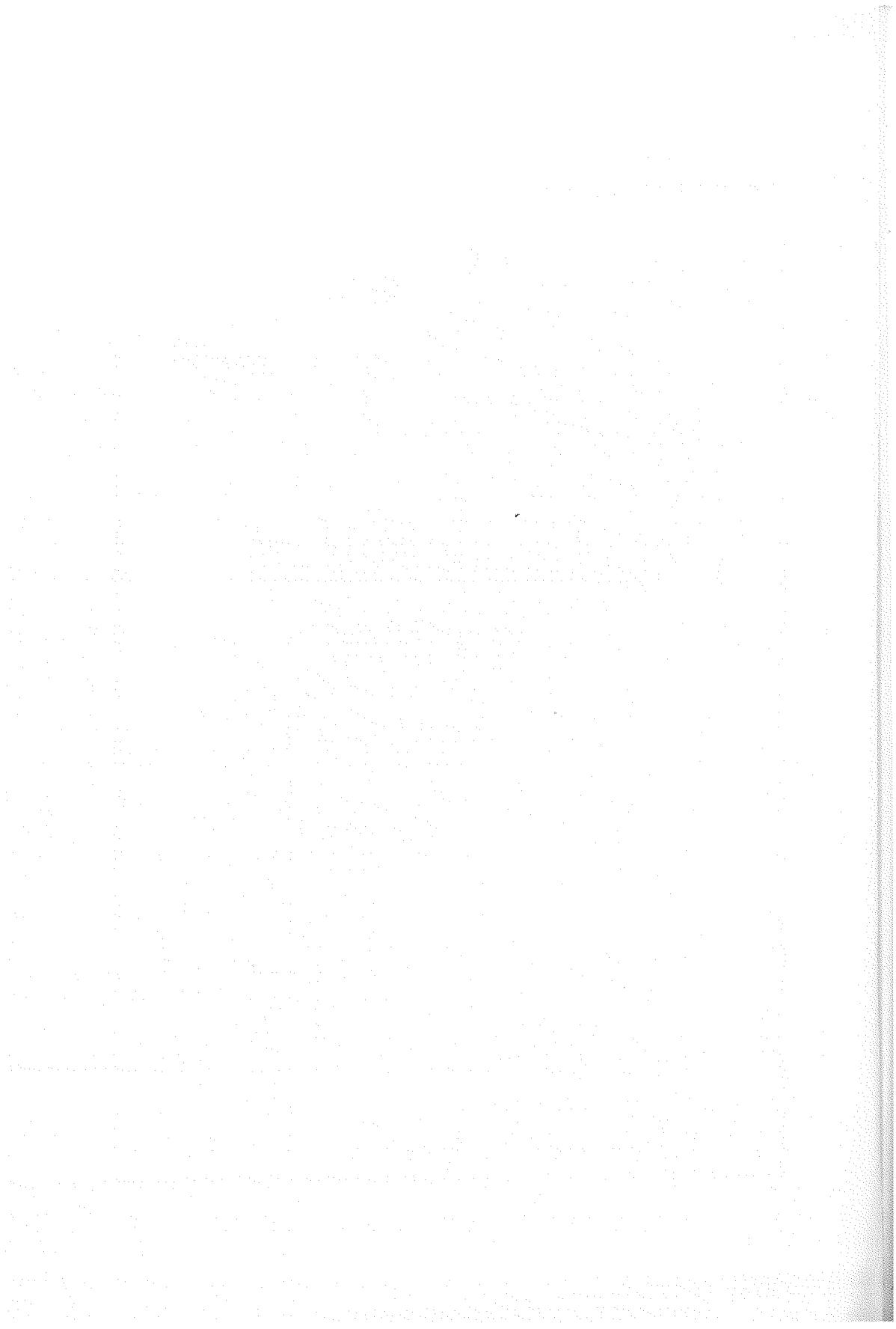

25. Χειρόγραφο τοῦ Ππδ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

"Εφαρχία τόπου χειρόδν της μακρᾶς
καιρούσας καὶ ὑπομονῆς... (II 167).

(Οι άριθμοί παραπέμπουν σὲ σελίδες)

<p>Αγγελική, μητέρα του 129.
 "Αγιον "Ορος 99, 114, 115, 117, 165,
 189, 342, 350.
 'Αγορά, ἐφημ. 146.
 'Αγρας Τ. 305.
 'Αθάνατος Κ. 305.
 'Αθήνα 120, 122, 127, 131.
 'Αθηνᾶ Σουνιάς 347.
 Αιγαλίδης, Ιατρός 141.
 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν ε'.
 'Ακρόπολις 'Αθηνῶν 348.
 'Ακρόπολις ἐφημ. 148, 149, 195, 197,
 208, 224.
 'Αλβανός Δ. 26, 27, 28.
 'Αλεξάνδρα πριγκ. 335.
 'Αλεξίου Λ. 309.
 'Αλογάκη 'Αλεξανδρώ 124.
 'Αλτανού 98.
 'Αμοργιανός Ν. 291.
 'Αναζαγόρας 348.
 'Αναστασόπουλος Δημ. Α. 25.
 'Ανατολέας Φ. 31.
 'Ανατολή (τιμητ. τεῦχος) 27.
 'Αννινος Θ. 216, 217.
 'Αννινος X. 25, 146, 147.
 'Αντώνης Βουλγαροφάγος 173.
 'Αντώνης-κύρ, συμπότης 239.
 'Αποστολάκης Γιάννης 316, 317, 346.
 'Αποστολίδης Γ. Κ. 107.
 'Αποστολίδης 'Ηρ. 42.
 'Αποστολίδης Σίμων 204, 205.
 *Αποστολόπουλος Α. 288.
 'Αργυρόπουλος καφετζῆς 246.
 'Αρχικώνυμοι 75.
 'Ασπρέας Λ. 291.
 'Αστέρης Λ. 196, 305.
 Asteriotis D. 26, 28, 354.
 "Αστυ 224.
 'Αχιλλέϊνα, σπιτονοικοκυρά 175.
 Βαλακωρίτης 122, 131, 289, 292, 356.
 Βαλέτας Γ. ε', 30, 31.
 Βάλλης Μανώλης 29.
 Βαρβάκειο 119, 120, 122.
 Βάρναλης Κ. 32, 238, 239.
 Βασιλειάδης Ν. 26, 31.
 Βασιλειάδης Σπ. 131.
 Βασιλείου 307.
 Βαρλέντης Χρ. 63, 239.
 Βένης Ν. 166, 239, 305, 315.
 Βελόνης Π. 31.
 Βερίτης Γ. 315.
 Βηθλεεμῆς Α. 27.
 Βιζυηνός Γ. 119, 309, 323 – 5.
 Βίλδ Γουλ, Ιατρός 45.</p> | <p>Βλαστός Π. 30, 75.
 Βλαχάρβας 83.
 Βλαχογιάννης Γιάννης 13, 27, 30, 31,
 32, 37, 39, 55, 63, 77, 195, 210, 219 –
 220, 225, 229-230, 231, 236, 237, 239,
 240, 241, 246, 247, 249, 251, 252, 256,
 257, 259, 264, 305, 315, 354, 355.
 Βλέχος 'Αγγ. 131.
 Βόλος 233.
 Βοναπάρτη Μαρία 28, 64, 92, 253, 254,
 275 - 6, 278.
 Roulangé 276.
 Βούλγαρης Θ. 35.
 Βουτιερίδης 'Ηλ. 24, 77, 291, 307, 309.
 Βουτυρᾶς Σ. Ι. 27.
 Βυζαντιον 283, 349, 350.
 Βύρων 259.
 Βώκος Γ. 28, 43, 292.
 Γαβριηλίδης Βλ. 25, 42, 73, 139, 145,
 146, 197, 200, 203, 280, 282, 287.
 Γαρδίκας Γ. Κ. 29.
 Γάτσος 83.
 Geeur P. 17.
 Γέλης 293, 355.
 Γεμιστός Γ. 347.
 Γεράσιμος - παπᾶ 120, 123.
 Γεωργάρας Σκοπελίτης 96.
 Γεωργιάδης 'Αχ. 27.
 Γεώργιος Παπαδιαμάντης 55, 92, 102,
 126, 128, 129, 130, 155, 187, 232, 235.
 Γεώργιος πρίγκηψ 255.
 Γιαλούρης Γ. 275, 307.
 Γιαννόπουλος Π. 147, 217.
 Γιαννούκος Π. 29.
 Γιοφύλλης Φ. 30.
 Γκόρκι Μαξίμ 287, 309.
 Γκύζης Γ. 287, 291.
 Γοβανίδης 'Αλεξ. 125.
 Γοργίας 301.
 Γόρδων 53, 72.
 Γραικύλοι 330.
 Γρηγόριος - παπᾶ 269.
 Γρηγόριος Νύσσης 183.
 Γρυπάρης Ι. 229.
 Δαμασκηνός Μ. 27.
 Δαμιβέργης Ιω. 147, 164, 168, 195, 211,
 217.
 Δαμιανός ήγούμενος 114, 115.
 Dargos J. 288.
 Δαραλέξης Χρ. Θ. 291.
 Daramont 25.
 Δάφνης Στ. 29, 303.
 Δεληγιώργης 'Επ. 26, 252, 253, 254,
 270, 288.</p> |
|--|--|

- Δεληγιώργη Σοφ. 253.
 Δεξαμενή 55, 236 κπ., 257.
 Δημαρχός Κ. Θ. 31, 315-16.
 Δημακόπουλος Δ. 291.
 Δημητριάδης Ἀλύπιος 86.
 Δημητριάδης Ἐπιφ. 72, 86.
 Δημούλης Π. (ψευδ. Ππδ.) 175.
 Διαμαντής Γ. Ππδ. 92.
 Διαμαντόπουλος Ἀλ. 31, 315.
 Διανέλλος Ν. ἡ Νήφων 100, 114-5, 117,
 147, 157, 166, 173, 174-5, 177-8.
 Δικαίου ἐκδόσεις 14.
 Δίκ. 27, 28, 288.
 Δίκενς 149, 297.
 Διονύσιος ἀββᾶς 85, 87-8, 93, 113-4,
 118, 335.
 Δόξας "Αγγ. 72.
 Δόξας Τ. 31.
 Δοστογιέφσκι 297.
 Δραγούμης Φ. 363.
 Δρακούλης Πλ. 333.
 Δριβάς Ἀν. 307.
 Δροσίνης Γ. 29, 30, 61, 216.
 Δωδὲ Α. 17, 25.
 Ἑκκλησία Ἐλληνική 335.
 Ἐλευθεριάδης Λ. 32.
 Ἐλευθερουδάκη ἐκδόσεις 59.
 Ἐλισσαΐος ἄγιος 157, 161, 168-9.
 Ἐμμανουὴλ Ἀδαμάντιος-παπᾶ 87,
 136-7, 172.
 Ἐνδυμίων 29.
 Ἐπισκοπόπουλος Ν. 220.
 Ἐπιφάνιος διδασκ. Ππδ. 94.
 Εὐαγγελίη σπιτονοικ. 124.
 Εὐαγγελίδης Τρ. 31, 32.
 Εὐαγγελισμοῦ Μονὴ 33, 83, 85, 119.
 Εύοτρατιάδης Ε. 291.
 Ἐφημερίς 132, 133, 145, 146, 154, 157,
 195, 197.
 Ἐφταλίωτης 304, 322, 325, 351.
 Ζαλοκώστας Γ. 356.
 Ζάμπα Μαρία 28.
 Ζαμπέλιος Σπ. 132, 325.
 Ζαφείραινα σπιτονοικ. 188-190.
 Ζαχαρία-κύρ, πολυκατ. 188.
 Ζερβός Ἰω. 281, 298
 Ζερβός Ἰω. 29, 77, 95, 111, 115, 153,
 179, 223, 327.
 Ζερβός Γιάννης Κλ. 211.
 Ζήτης Στ. 363.
 Ζητουνιάτης Π. 288.
 Ζιμπλοῦ παντοπώλειον 267, 272.
 Ζολδς 149, 297.
 Ζωγράφος Μ. 31.
 Ζώης Λ. Χ. 27, 31.
 Θέμελης Γ. 30, 313.
 Θεοδωρίδη Εύσα 27.
 Θεοτοκᾶς Γ. 31.
 Θεοτόκης Κ. 29.
 Θεοφάνης, φίλος του 170.
- Θεοφιλάτος Ν. 157, 173, 174.
 Θωμᾶς Π. 147.
 Θωμόπουλος Θ. 32, 291.
 Ιωάννου Φίλιππος 135.
 Καζαντζάκη Γαλ. 301.
 Καβάφης Κ. 206, 304, 309.
 Καβάλλιεράτος Μ. 217.
 Καΐρης Θ. 87.
 Κακλαμάνος Δ. 37, 39, 53, 54, 64,
 216, 217, 225, 226, 254, 287, 291, 296.
 Καλαματιανὸς Γ. 31, 315.
 Κάλβος Ἀνδρ. 309, 317.
 Καλλιγάδης 132, 325.
 Καλογερόπουλος Δ. Ι. βλ. Δίκ.
 Καμπούραγλους Ἰω. 17, 281.
 Καμπούρογλους Δ. Γρ. 291.
 Καμπύσης Γ. 25.
 Καπνικάρεα 133.
 Καραγάτσης Μ. 363
 Καρατάσσος 83, 87.
 Καρβούνης Ν.Ι 27, 290.
 Καμπάνης δικάσκαλος 96.
 Καμπάνης "Αρ. 28, 30, 227, 288, 301,
 304, 309, 327.
 Καμπάνης μητρ. Χαλκίδος 188.
 Καρκαβίτσας Ἀνδρ. 25, 26, 29, 195,
 217, 229, 247, 264-266, 289, 318, 319,
 323, 325, 326, 350.
 Καρδασάκης Σπ. 202.
 Κασδόνης Γ. 25.
 Καστανάκης Θ. 28.
 Κατοίμπαλης Γ. 13, 14, 16, 24, 38, 43
 44, 72, 73, 307.
 Καχριμάνης Δ. καὶ Β. παντοπώλης
 158, 183, 191-4, 200, 217, 228, 236, 267.
 Κέϊν 25.
 Κεφαλᾶς Νεκτάριος Πενταπόλεως 162
 Κόκκινος Διον. 239, 305.
 Κόκκινος Νικ. 202.
 Κολλυβάδες 33, 85.
 Κονδυλάκης Ἰω. 31, 63, 65, 217, 229,
 355.
 Κονίστρια Παναγία 51, 137, 234, 262.
 Κόντος Κώστας Ἰω. 29.
 Κόντος Κ. Σ. 135, 320.
 Κοραής Ἀ. 226.
 Κόρακας Ἀργης 32, 276.
 Κορνάρος Βικ. 26.
 Κορομηλᾶς Δ. 24, 145, 147, 155.
 Κοτζιάς Κ. 135.
 Κοτζιούλας Γ. 312.
 Κουκούλας Λ. 30.
 Κουμανούδης Στ. 123, 135.
 Κουμπούγιας Β. 43.
 Κουρτίδης Ἀρ. 195, 217.
 Κουσουλίνος Γ. 132, 133, 139, 187.
 Κουτσούκος Π. 228.
 Κρανιδώτης Ν. 363
 Κριναΐς Λ. 29.
 Κρυστάλλης Κ. ζ', 351.

- Κυρατσούλα Ππδ. 92-93, 381.
 Κυπραίος φοιτητής 135.
 Κυπρολέων Ἀντ. 363.
 Κωνσταντινίδης Κ. Ν. 289.
Λαμάρη Ἐλ. Σ. 291.
 Λαπαθώτης Ν. 291, 304.
 Λεφκίας Θ. 31, 302.
 Λιττρέ 56.
 Λογοθέτης Ἀλ. 90.
 Λυδάκης Φ. 32.
 Λυκιαρδόπουλος Μ. 26.
 Λυκούδης 147.
 Λυκούργος Ἀλ. 113.
 Λυμπουσάκης Λ. 27.
 Λύτρας Ν. 291.
Μακράκης 89, 335.
 Μακρής Ε. 25.
 Μαλακάσης Μ. 27, 28, 30, 177, 194,
 229, 239, 247, 252, 253, 257, 273, 291,
 305, 316, 363, 364.
 Μᾶνος Κ. 217.
 Μανούσος Κ. 121, 123.
 Μαρασλῆς Γ. 63, 252.
 Μαργαρίτης Ι. 148.
 Μάρκος-μπάρμπα, συμπότης 167, 169,
 224.
 Μαρουδιά σπιτονοικ. 239.
 Μάρω Σ. ἐκ Καρυστίας βλ. Ζαφείρα
 Μαυροκορδάτος Ἰ. 363.
 Μαυρομάτης Γερμ. 51.
 Μαυρουδῆς Ἀλ. 28, 252.
 Μεθόδιος-παπά 161.
 Μελανδρινό Χαρ. 26, 27.
 Μελάς Σπ. 29, 30, 225, 226, 239, 275, 292.
 Μελαχροινός Ἀπ. 27, 275.
 Merlier Oct. ζ', 13, 46, 50, 73, 74, 78,
 111, 115, 187, 276, 307, 310-311, 315,
 327, 364, 406.
 Μεταξᾶς-Βοσπορίτης Ἰ. 25.
 Μητσάκης Μιχ. 28, 32, 147, 181, 217,
 219, 221, 283, 309.
 Μή Χάνεσαι 145, 146, 147.
 Μίλτων 189.
 Μίχα φούρνος 170.
 Μιχαηλίδης Κ. Μ. 16, 31, 187.
 Μιχαηλίδης Κίμων 25, 73.
 Μιχαλόπουλος Φ. 305, 308, 310, 314.
 Moreas J. βλ. Παπαδιαμαντόπουλος Ι.
 Μοσχοβάκης Ἀδαμ. Ἐμμ. βλ. Ἐμμ.-
 μανουηλ. παπά-Ἀδαμάντιος.
 Μουσούρης Κ. 187.
 Μπαστιᾶς Κ. 30, 65, 306.
 Μπῆτοερ-Στόου 297.
 Μποέμ βλ. Χατζόπουλος Δημ.
 Μποέμ, ψευδώνυμο Ππδ. 144.
 Μπούκης Νίκος καὶ Πολυξ. 49, 166,
 223, 239, 256, 257.
 Μπούτζι (Σκιάθου) 32, 83, 276.
 Μολλύ 276.
 Μυριβήλης Σ. 29, 363.
- Μυστρᾶς 90.
 Μωραΐτης Ἀλ. 90, 124, 127, 128.
 Μωραΐτης Δημ. Γ. 166.
 Μωραΐτης Κ. 90, 126, 145.
 Μωραΐτης Σπ. 90-1, 100, 102, 114.
 Μωραΐτης Ἀλ. 25, 27, 29, 30, 32, 81,
 84, 86, 87, 91, 94, 100, 102, 108, 111,
 113, 114, 120, 123, 124, 132, 141, 144,
 146, 147, 149, 151, 155, 156, 157, 164,
 166, 168, 169, 170-1, 188, 191, 205, 216,
 224, 226, 281, 283, 309, 317-9, 355, 363.
Νάκος Λ. 217.
 Νάρβας "Αγγ. 291.
 Νέα Ζωὴ (πανελ. τεῦχος) 288.
 Νεολόγος (Πόλης) 140.
 Νέον Πνεῦμα (τιμ. τεῦχος) 199, 291.
 Νησιώτης Δ. 29.
 Νήφων Διανέλος βλ. Διανέλος
 Νικόλας Θεσσαλικός 173.
 Νικοτάρας 83.
 Νιρβάνας Π. 27, 28, 29, 30, 37, 77, 78,
 79, 197, 198, 199, 211, 216, 217, 220,
 224, 225, 228, 229, 237, 247-51, 254,
 257, 276, 285-87, 288, 291, 292, 304,
 305, 308, 326, 367.
 Νουμᾶς 354.
 Ενέόπουλος Γρ. 26, 28, 29, 54, 60, 62,
 73, 248, 284, 294, 305, 310, 317, 325, 351.
 Ξένος Κ. 219.
 Ξένος Στ. 325.
Οἰκονόμου Γ. Π. ζ'.
 Οἰκονόμος Δ. 86, 91.
 Οἰκονόμου Σωτήριος 91, 100, 102, 104,
 119, 120, 123, 124, 142, 151, 270-271.
 Ὁλυμπιάς ἐκκλησιάρχ. 167, 222, 224.
 "Ομηρος" 349, 353.
 Ὁρφανίδης Θ. 131.
 Ούρανης Κ. 30.
 Ούρωνία Ππδ. 92, 119.
 Ὁφερέτης Φίλων 27, 371.
 Πυλαρινὸς Σπ. 25, 147, 217.
 Παλαμᾶς Κ. 25, 26, 27, 28, 29, 62, 63,
 73, 195, 220, 284, 290, 294, 354.
 Παλαιολόγος Π. 30.
 Παλιγγενεσία (ἐφημ.) 139.
 Πάλλης Ἀλ. 44, 63, 75, 251, 252, 354.
 Παλιόκαστρο (Σκιάθου) 82, 97, 379.
 Παναγιωτόπουλος Ἰω. Μ. 31, 314, 363.
 Πανᾶς Π. 29.
 Πανεπιστήμιον 121.
 Παιδεία 339.
 Πανταζῆς Ἀλ. 27.
 Παπᾶ Θ. 254.
 Παπαδάκης Ἀρ. Σ. 28.
 Παπαδημούλης Λέανδρος ψευδώνυμο
 τοῦ Ππδ. 206.
 Παπαδιαμάντη συγγενεῖς βλ. στὰ
 μικρὰ τους δύναματα.
 Παπαδιαμαντόπουλος Ἰω. (Moreas)
 132, 133, 139, 316.

- Παπαδόπουλος 65.
 Παπαμιχαήλ Γρ. 31.
 Παπαντωνίου Ζαχ. ζ' 16, 29, 31, 39,
 165, 211, 276, 290, 301, 302, 305, 326.
 Παπαντωνίου Χαρ. 289, 291, 306.
 Παπαρρηγόπουλος Δ. 131.
 Παπατάσης Τ. 30.
 Παράσχος Γ. 131.
 Παράσχος Κλ. 363.
 Παρθενικός Στ. 26.
 Παρίτσης Ν. 26.
 Παρνασσός 255 - 6, 266, 276, 309.
 Παρρέν Καλλ. 26.
 Πασαγιάννης Κ. 247, 304.
 Παύλος (άποστ.) 348.
 Πειραιώτης 27.
 Πειραιᾶς 112, 114.
 Περραϊβδ.; 83.
 Πετρίδης Γ. 39, 44.
 Πίνδαρος 348, 349.
 Πίντσας Ἡρ. 292.
 Πίπης Κερκυραῖος, συμπότης 159, 174.
 Πλήθων 347.
 Πολέμης Ἰω. 147.
 Πολιτείας (πανηγ. τεῦχος) 305.
 Πολίτης Ν. Γ. 13, 14, 15, 23, 320, 346.
 Πολίτης Φ. 29, 30, 254, 306, 317.
 Πολιτικοί 338.
 Πολυλάς Ἰ. 325.
 Πόδου 149.
 Πορταριά 92, 233.
 Πορφύρας Λ. 273.
 Πούσκιν Ἀλ. 75.
 Πράτσικας Γ. 303.
 Προβελέγγιος Ἀρ. 26, 254.
 Πρόνοια Θεία 327.
 Πρωτοπάτος Ἀντ. 29, 31.
 Πυλαρινός Ὅθ. 135.
 Ψαγκαβῆς Ἀλ. 317, 325.
 Ραγκαβῆς Κλ. 289, 355.
 Ραμπαγᾶς 146.
 Ρήγας Γ. 28, 93, 95, 96, 111, 115, 116,
 273, 364.
 Ριζόκαστρο 188.
 Ροδάς Μιχ. 28.
 Ροΐδης Ἐμμ. ε', 25, 132, 325.
 Ροντάκης Γ. 27, 275.
 Ρούκης Ἀρ. 196.
 Ρώτας Β. 363.
 Σαίκσπηρ 189, 266, 277, 304, 310.
 Σαχίνης 142.
 Σβορώνου Ἐλ. 28.
 Σειζάνης Μιλτ. 26.
 Σεμιτέλλος 135.
 Σερπουλιέ Βίκτωρ 17.
 Σημηριώτης Ἀγγ. 27, 354, 356.
 Σιαπάτης Δ. 148.
 Σιγούρος Μαρίνος 43, 74.
 Σιέγκεβιτς 18.
 Σκαρτσόπουλος, καφετζῆς 133, 134.
- Σκίαθος (περιγραφή) 80, 385 (εἰκ.).
 Σκίπης Σωτ. 26, 29, 239.
 Σκόκος Κ. Φ. 29, 48.
 Σκόπελος 96.
 Σμύρνη 99.
 Σολωμός Δ. 245, 291, 292, 305, 306,
 316 - 318, 323, 324 - 325, 339, 356.
 Σουρῆς Γ. 25, 207, 208.
 Σοῦτσος Ἄλ. 26, 317.
 Σοφούλα Ππδ. 92.
 Σοφούλα γιαγιά του 97.
 Σπανδωνίδης Π. Σ. 31, 313 κπ.
 Σπανδωνῆς Ν. 239.
 Σπανόπουλος Σ. 37.
 Σπαταλᾶς Γ. 291.
 Σπανούδη Σοφ. 27, 292.
 Σταθᾶς 83.
 Σταθόπουλος Τιμ. 26.
 Σταμάτης σκιαθίτης 127.
 Σταματίου Χαρ. 74.
 Σταυρόπουλος Γ. Θ. 303.
 Σταύρου Θρ. 190.
 Steimetz Α. 29.
 Στέφανος Πρόεδρος 238, 246, 274.
 Στεφάνου Στεφ. 207.
 Στρατής κύρο, ψάλτης 157, 171, 172, 183.
 Συγγρός Ἄνδ. 204, 205.
 Σχολή Νέα 132.
 Σωκράτης 348.
 Σωτήρ (περιοδ.) 143.
 Ταγκόπουλος Δ. Π. 26, 28, 29, 62, 168,
 207, 219, 289.
 Ταχογιάννης Γιάννης 30, 31, 312, 363.
 Ταρσούλη Γ. 76.
 Τερζάκης Ἀγγ. 30, 31, 309, 310, 312.
 Τέρψις (καφενεῖο) 241, 242, 251.
 Τζάρτζανος Ἀχ. 29.
 Τριαντάφυλλος Κλ. 146, 219.
 Τρικούπης Χ. 18, 25, 34, 35.
 Τσάμης Ν. 173.
 Τσαμοσφύρος Κ. 40, 268, 276.
 Τσάτσος Μιμίκος 217.
 Τσικνόπουλος Α. 162, 165, 364.
 Τσοκόπουλος Γ. 63.
 Φαγκέ Αιμ. 28.
 Φαλατάτης Κ. 29, 46, 72, 77, 302, 303, 307.
 Φαναριώτες 342, 355.
 Φαρձρ Φρ. 25, 224.
 Φέξη ἐκδόσεις 13, 59, 64, 65.
 Φιλάρετος Γ. 217, 333.
 Φιλίππου Λοΐζος 31.
 Φιλύρας Ρώμος 28, 30.
 Φίνλανδ 72.
 Φιντικλῆς 135, 136, 140, 152, 313.
 Φλαβιανός ἥγούμενος 86, 93.
 Φοιτητική συντροφιά 275.
 Φραγκούλας Ἰω. 51.
 Φριλίγγος Κ. 27, 363.
 Φωτεινός Δ. Π. 291.
 Φωτιάδης Δ. 363.

- Χαλκίδα** 102, 110, 112, 118, 130, 131.
Χαμουδόπουλος Τ. 28.
Χαρασυγή (Μυτιλήνης) 27, 225, 275.
Χαρβάτι 173, 342.
Χάρης Π. 30.
Χαρίκεια Ππδ. 92, 235.
Χαρικλῆς 292.
Χατζιδάκις Γ. 31, 320.
Χατζιδάκις Ν. 289.
Χ" Σταμάτης Γρηγ. 86.
Χατζόπουλος Δημ. 25, 77, 152, 168, 203-205, 211, 283, 364.
- Χατζόπουλος** Κ. 26, 229, 298-301.
Hesseling 304.
Heisenberg 29.
Χιδμελ Κατερίνα 45.
Χρηστοβασίλης Χρ. 27.
Χριστοφίλης Α. Ν. 28.
Χρονόπουλος Δ. 31.
Χριστεφίλης Γ., ψάλτης 157, 161, 168.
Ψάλτης Π. 28, 31.
Ψυρή 188-189, 236.
Ψυχάρης Γ. 25, 26, 29, 320, 350 κπ.
Ωμόδλλ 217.

ΕΡΓΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

(Οσα έξετάζονται ή άναφέρονται όπωσδήποτε)

- Αγάπες** ταξιδιώρες 42, 43, 56.
Άγαπη στόν κρεμνό 58.
Άγγελιασμα 50, 58.
Αειπλάνητος 53, 58, 364.
Ακολουθίας εἰς "Αγ. Αντύπαν" 72.
Ακολουθίας εἰς "Αγ. Διονύκιον" 364.
Άλιβανιστος 43.
Άνακατος 51.
Άνεορτοι 17.
Άνθος τοῦ Γιαλού 354.
Άντικτυπος τοῦ νοῦ 26, 27, 46, 193.
Άποσώστρω 57, 251, 353, 354, 355.
Άστεράκι 183, 285.
Άτυχος Καραβοκύρης 42, 43.
Άυτοβιβλιογράφημα 56.
Άυτοβιογράφημα 56.
Άυτοκτόνος 46, 48, 117.
"Αψαλος 13.
Βιδάνιο 39.
Βενέτικα 51, 58, 90.
Βασιλικόν Εἰδύλλιον 17, 35.
Βαρδιδίνος στά δύορκα 31, 313.
Γάμος Καραχμέτη 52.
Γοργόνα 42.
Γόρδωνος Ἰστ. μετάφραση 72, 232.
Γλυκοκαρδούσα 45.
Γλυκοφιλούσα 25.
Γυφτοπούλα 25, 148, 280, 299, 306, 325, 334, 342, 347, 353,—μετάφρ. 75.
Δαιμόνια στὸ ρέμμα 105-6, 107.
Δασκαλομάννα 339.
Δημαρχίνα νύφη 48, 49.
Δέησις 144.
Δελφινάκια 42.
δίστιχο σατυρικό 184.
Δίψα Δαυΐδ 26.
Δοῦλα 43.
Δυδ κούτσουρα 47, 51.
Ἐγγόνι στρίγγαλας 39.
Εἰκόν' ἀχειροποίητη...(ποίημα) 180-181.
Εἰκόνες (σειρά διηγ.) 53, 54, 61.
Ἐκκλήση, ρήτορες καὶ Ἱ. Σύνοδος 34.
Ἐλαφροήσκιωται 25, 31, 313.
Ἐλεγεῖο στὸ Ν. Δεληγιώργη 270.
Ἐννεακοσιετ. Πάμι. Λαύρας 34, 116.
- Χατζόπουλος** Κ. 26, 229, 298-301.
Εμποροί Εθνῶν 62, 145, 148, 280, 234, 353, 358.
Ἐννοια Θεοῦ καὶ ώλισμὸς 56.
Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον 55.
Ἐρωτας στὰ Χίονια 299, 300, 301, 353,
Θάλασσα-Πύρ καὶ Γυνὴ 42.
Θαλάσσινά Εἰδύλλια 42, 61, 62, 63, 64, 65, 73, 353.
Θαλασσωμένη 42.
Θαῦμα Καισαριανῆς 353.
Θεομητορικά ποιήματα 56, 72.
Θέρος Έρωας 180.
Θρησκευτικαὶ ἔορταί... 34.
Καλλικαντζούνα 53, 58.
Καλόγερος 46, 48, 117, 174, 177.
Καλούμπατς 17, 30, 48.
Κανταραῖοι 44, 45, 50.
Κατάλοιπα Ππδ. 57.
Κοιμάμενη Βασιλοπούλα 25, 196, 254.
Κοίμησις Θεοτόκου 34.
Κοσμολαΐτης 116.
Μακρακιστίνα 42.
Μάννα καὶ κόρη 52.
Μάννας δυγατέρα 44, 52, 354.
Μαδρα κούτσουρα 51, 58.
Μεγάλη Έβδομάς 34.
Μεγαλείων Οψώνια 44, 46, 48, 51.
Μετανάστης 15, 139-140.
Μεταφράσεις Ππδ. 74-75.
Μικρὰ ψυχολογία 43.
Μοιρολόγι Φώκιας 316.
Μπάρμπα-Γιάκωμος 42, 43.
Νεκράνθεμα 55, 236.
Νοσταλγία Γιάννη 17.
Νοσταλγός 25, 42, 47, 112, 297, 304, 312, 358.
Νύχτα Βασάνου 180.
Ολόγυρα στὴ, λίμνη 297.
Όλυμπιακοί ἀγῶνες 35.
"Ονειρο στὸ κῆμα 182, 289, 297, 299, 300, 303.
"Οψιμα 45, 49, 61.
Παναγία Κονίστρια (φυλλάδιο) 57.
Παναγία Κονίστρια (ποίημα) 56, 72, 73, 263-4.

- Παναγία Ντομάν (ποίημα) 95.
 Παναγίτσα Πυργί 271.
 Παπά-'Αδαμάντιος Οίκονόμος 33.
 Παραπονεμένες 186.
 Παραφράσεις έργων Ππδ. 75.
 Παραδίεις Ππδ. 56.
 Πάσχα 34.
 Πασχαλινά και Χριστ. διηγ. 314-15.
 Πατέρα στὸ σπίτι 41, 42.
 Πεποικιλμένη 95, 261.
 Ποιήματα Ππδ. 17.
 Πονηροῦ πονηρότερος 35.
 Πόδις και Δέμαρ 71.
 Ρόδιν' ἀκρογάλια 52, 227, 296.
 Σημαδιακὸς 104.
 Σπηλιάδου μετάφρ. 225, 232.
 Στὴν 'Αγι' 'Αναστασὰ 285, 353.
 Στὴ μάννα μου (ποίημα) 121.
 Στίχοι του ἑρωτικοὶ 139, 176.
 Στὸ Μέγα Γιαλὸ 56, 57.
 Στοιχεῖο τοῦ καραβιοῦ 42.
 Συμβάντα στὸ μῶλο 52, 58.
 Σχολικὲς ἐκδόσεις Ππδ. 75.
 «Τὰ μετὰ θάνατον» 301.
 Τ' Μπούφ' τοῦ π'λι 57.
 Τραγούδια τοῦ Θεοῦ 49, 58, 223.
- Τραχαλόμαντρα 39, 44.
 Τρελλὴ βραδεῖα 13.
 Τρικούπης Χαρίλαος 34.
 Τυφλοσύρτης 99-100, 112, 339.
 Υμνος 'Ακάθιστος 34.
 «Υποψήφιος» Κλαρετῆ 33.
 Φαρμακολύτρια 179, 297, 299.
 Φιλόστοργοι 53, 58.
 Φίνλεϋ μεταφρ. 72, 235, 258.
 Φλώρα ή Λάβρα 55.
 Φόνισσα 28, 31, 225, 227, 229, 285, 296,
 299, 301, 303, 304, 308, 309, 315.
 Φραγκλέϊκα 51.
 Φωνὴ τοῦ Δράκου 106, 107.
 Χαλασσοχώρηδες 46.
 Χαρασμάδος 57.
 Χατζόπουλο 51.
 Χέλια 53.
 Χολεριασμένη 57, 59, 353.
 Χρήστος Μηλιόνης 155, 342.
 Χριστὸς 'Ανέστη τοῦ Γιάννη 52.
 «Χριστούγεννα—Πρωτοχρονιά — Φω.
 τα» σειρὰ διηγημάτων 74.
 Ψυχοπαίδα 56, 239.
 Ωραίον Φάσμα 17, 179.

ΓΕΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ

(Οι ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸν εἰδολογικὸ-χρονολογικὸ πίνακα τῆς σελ. 66-69. Αναφέρονται καὶ τ' ἄγνωστα καὶ τὰ χαμένα).

- Βάσκακμος τοῦ ἀγᾶ, ὁ 60
 'Αγάπες ταξιδιώρες 19
 'Αγάπη στὸν κρεμνὸν 117
 'Αγγέλιασμα, τ' 119
 'Αγια καὶ πεθαμένα 58
 'Αγνάντεμμα τ' 66
 'Αειπλάνητος, ὁ 97
 'Αερικό στὸ δέντρο, τ' 147
 'Απλερη, ἡ 112
 'Αλιβάνιστος, ὁ 91
 'Αλλος τύπος 100
 'Αμαρτίας φάντασμα 69
 'Αμερικάνος, ὁ 31
 'Ανάκατος, ὁ 182
 'Ανέορτοι 54
 'Ανθος τοῦ γιαλοῦ 138
 'Αντίκτυπος τοῦ νοῦ, ὁ 185
 'Αποκρήπατικη νυχτιὰ 34
 'Απόλαυσις στὴ γειτονίᾳ 73
 'Αποσώστρα, ἡ 113
 "Ασπρη σὰν τὸ χιόνι 145
 'Ασπροφουστανομσα, ἡ 152
 'Αστεράκι, τ' 168
 "Ατυχος καραβοκύρης, ὁ 14
 Αύτοκτόνος, ὁ 37
 "Αψαλος 116
 Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα 46

- Βασιλικὸν ειδύλλιον 5
 Βλαχοπούλα, ἡ 39
 Βενέτικα, τὰ 171
 Γαγάτος καὶ τ' ἀλογο, ὁ 72
 Γάμος τοῦ Καραχμέτη, ὁ 178
 Γείτονος μὲ τὸ λαγοῦτο, ὁ 78
 Γιὰ τὰ ὄνδματα 87
 Γιὰ τὴν περηφάνεια 67
 Γλυκοκαρδοῦσσα, ἡ 105
 Γλυκοφιλοῦσσα, ἡ 52
 Γοργόνα, ἡ 16
 Γουτοῦ—Γουπατοῦ 64
 Γραῖα κι ἡ θύελλα, ἡ 135
 Γράμμα στὴν 'Αμερική, τὸ 183
 Γυνὴ πλέουσσα 111
 Γυφτοπούλα, ἡ 3
 Δαιμόνια στὸ ρέμα, τὰ 70
 Δασκαλομάνα, ἡ 48
 Δελφινάκια, τὰ 18
 Δημαρχίνα νύφη, ἡ 106
 Διάδχος, ὁ 136
 Διούλα, ἡ 121
 Δύο Δράκοι, οἱ 124
 Δύο κούτσουρα, τὰ 102
 Δύο τέρατα, τὰ 173
 Ελαφροήσκιωται, οἱ 43
 "Εμποροι 'Εθνῶν, οἱ 2

- *Ενιαύσιον Θῦμα, τὸ 68
 *Εξοχική Λαμπρὴ 20
 *Εξοχικόν κροῦσμα 130
 *Επιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον 156
 *Επίσκεψις τοῦ ἀγίου Δεσπότη 131
 *Ἐρημος μνῆμα 184
 *Ἐρμῇ στὰ ξένα 118
 *Ἐρως-Ἑρως 63
 *Ἐρωτας στὰ χιόνια 55
 Ζωντανὸν κιθώρι μου, τὸ 160
 Θάλασσα Πῦρ καὶ Γυνὴ 17
 Θαλάσσωμα, τὸ 132
 Θαλασσωμένη, ἡ 12
 Θάνατος κόρης 134
 Θαῦμα Καισαριανῆς, τὸ 82
 Θεοδικία τῆς Δασκάλας, ἡ 126
 Θέρος-ἔρως 26
 Θητεία τῆς Πενθερᾶς, ἡ 89
 Ιστρεῖα Βαθύλωνος 159
 Ἰδιόκτητο, τὰ 153
Κακόμης, ὁ 95
 Καλαμπούρια ἐνδὸς δασκάλου, τὰ 163
 Καλόγερος, ὁ 35
 Καλούμπας, ὁ 56
 Καλλικαντζούνα, ἡ 164
 Κάλτσα τῆς Νόενας, ἡ 144
 Καμίνι, τὸ 146
 Κανταραῖοι, οἱ 162
 Κλεφτοπάρεια, ἡ 158
 Κοινωνική ἀρμονία 133
 Κοκκώνα θάλασσα 77
 Κοσμολαΐτης, ὁ 92
 Κουκλοπαντρείς, οἱ 96
 Κουκούλωμα, τὸ 157
 Κρούσματα, τὰ 94
 Κρυφὸ μανδράκι, τὸ 141
Λαμπριάτικος ψάλτης 45
 Λιμανάκια, τὰ 139
 Λίρες τοῦ Ζάχου, οἱ 150
Μάγισσες, οἱ 71
 Μακρακιστίνα, ἡ 140
 Μάννα καὶ Κόρη 176
 Μασύτα, ἡ 115
 Μαύρα κούτσουρα, τὰ 93
 Μαυρομαντηλοῦ, ἡ 24
 Μεγαλεῖων Ὁψώνια 36
 Μετανάστις, ἡ 1
 Μὲ τὸν πεζόβολο 143
 Μία ψυχὴ 29
 Μικρὰ ψυχολογία 98
 Μοιρολόγι τῆς Φώκιας, τὸ 162
 Μπάρμπα—Γιάκωμος, ὁ 15
Νάμι της, τὸ 128
 Ναυαγίων ναυάγια 44
 Ναυαγοσῶσται, οἱ 85
 Νεκράνθεμα 154
 Νεκρὸς ταξιδιώτης 181
 Νησὶ τῆς Οὐρανίτσας, τὸ 86
 Νοσταλγία τοῦ Γιάννη, ἡ 122
 Νοστελγός, ἡ 28
 Ντελησυφέρω 104
 Ξεπεσμένος δερβίσης, ὁ 57
 Ξομπλιαστήρα, ἡ 137
 *Ολόγυρα στὴ λίμνη 40
 *Ονειρο στὸ κῦμα 74
 Παιδικὴ Πασχαλιά 23
 Πανδρολόγος, ὁ 83
 Πανταρώτας, ὁ 22
 Παραπονεμένες, οἱ 65
 Πάσχα Ρωμέϊκο 25
 Πατέρα στὸ σπίτι 53
 Πεντάρφανος, ὁ 114
 Πεποικιλμένη, ἡ 175
 Πιτρόπισσα, ἡ 167
 Πύξιμο τοῦ παυδιοῦ, τὸ 75
 Ποία ἐκ τῶν δύο 125
 Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον, ὁ 30
 Πτερόεντα δῶρα, τὰ 142
Ρεμβασμός τοῦ Δεκαπενταύγ. 120
 Ρόδινα ἀκρογάλια, τὰ 149
Σημαδιακός, ὁ 10
 Σπιτάκι στὸ λειβάδι, τὸ 61
 Σταγόνα νεροῦ 129
 Σταχομαζώχτρα, ἡ 11
 Στήην 'Αγι' Αναστασά 38
 Στοιχεωμένη καμάρα, ἡ 103
 Στὸ Μέγα-Γιαλό 33
 Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο 32
 Στοιχεῖο τοῦ καρστιοῦ, τὸ 13
 Στρίγγλα μάννα 88
 Συμβάντα στὸ μύλο, τὰ 177
 Συντέκνισσα, ἡ 99
 Συχαρίκια, τὰ 49
Τελευταία βαστιστική, ἡ 8
 Τελευταία τοῦ γέρου, τὰ 155
 Τῆς δασκάλας τὰ μάγια 174
 Τῆς Κοκκώνας τὸ σπίτι 47
 Τ' Μπούφ τοὺ π' λί 107
 Τρελλὴ βραδεία 76
 Τραγούδια τοῦ Θεοῦ 161
 Τυφλὸ σοκάκι, τὸ 127
 Τύχη ἀπ' τὴν Αμέρικα, ἡ 81
Υπηρέτρα 9
 *Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν[‡] 80
 Φαρμακολύτρια, ἡ 79
 Φιλόστοργοι 166
 Φλώρα ἡ Λάβρα 151
 Φόνισσα, ἡ 90
 Φορτωμένα κόκκαλα 148
 Φραγκλέίκα, τὰ 172
 Φτωχὸς ἄγιος 27
 Φωνὴ Δράκου, ἡ 101
 Φῶτα δλόφωτα 51
Χαλασσοχώρηδες, οἱ 41
 Χαραμάδος, ὁ 108
 Χατζόπουλο, τὸ 170
 Χέλια, τὰ 165
 Χήρα τοῦ Νεομάρτυρος, ἡ 110
 Χήρα παπαδίκη, ἡ 7
 Χολεριασμένη, ἡ 84

Χορδός είς τοῦ κ. Περιάνδρου, δ 109
 Χρῆστος Μηλιόνης 4
 Χριστός Ἀνέστη τοῦ Γιάννη, τὸ 179
 Χριστόψωμο, τὸ 6
 Χριστούγεννα τοῦ Τεμπέλη, τὰ 26

Χτυπημένη, ἡ 21
 Χωρὶς στεφάνη 59
 Ψοφήμι, τὸ 123
 Ψυχοπαίδα, ἡ 180
 Ωχ! βασανάκια 50

**ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΙ ΑΠ' ΤΟΝ ΠΠΔ.
(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸν αὐξ. ἀρ. τῆς βιβλιογραφίας)**

- Achard Amédée 55, 56
 Adam P. 162
 Adler Herm. 147
 Aigremont P. de-146, 225
 Aimard Ol. Gustave 83, 85
 Arnould Al. βλ. Matthey
 Barrière J. Mme 80
 Benson Edw. F. 203
 Black W. 232
 Boogove F. 61
 Bourdon Ch. 123
 Bourget Paul 196
 Bouvier Alexis 69
 Brunetti 183
 Buchener L. 184
 Capendu Ernest 71, 72, 74
 Carvin Ch. 102
 Chatrian-Herckmann 58, 76
 Cherbuliez V. 122
 Claretie Jules 86, 112, 113
 Collins W. 57
 Coppée Fr. 75, 106
 Crave Al. 129, 155, 160, 169
 Dale G. 211
 Daudet Alph. 90, 185
 Dechamps G. 104
 Delpit Albert 99, 115
 De Saint Georges 96
 Dumas Al. 67, 120
 Duruy G. 101
 Farrar Fr. 210
 Feuillet Oct. 60, 119
 Flammarion Cam. 114
 France An. 207
 Gaston J. 59, 77, 126, 194, 201
 Geeur 94
 Goubovitz L. 130
 Grant Sara 193
 Gyp (Sibylle de Riquetti) 62, 63
 Halevy Lud. 98
 Hart Err. 132
 Herckman-Chatrian 58, 76
 Hotorn J. 176
 Hull El. 150
 Hudson G. 177
 Jeanningros Emile 93
 Jerome K. J. 170, 172
 Jokay M. 64
 Kipling Rudyard 220
 Le Clerc Jean 182
 Lee Edgar 132
 Lemonier Ch. 235
 Lermina J. 97
 Lewis H. 133
 Lilly W. 131
 Lockner W. 145
 Lubbock Jhon 134
 Maël Pierre 212
 Malin Henri 184
 Malot Ch. 204
 Martley Heinr. 214
 Mary Jules 118, 164, 186, 189, 198
 Marthay A. (Arnould A.) 103, 107, 109
 Maupassant Guy de—81, 84
 Montepin Xavier—124, 125, 126, 197, 208
 Müller Max 152
 Nordau Max 181
 Norman Henry 167
 Norton William 117
 Ohnet G. 110, 116
 O'Reil M. 231
 Palgrave Turner Fr. 78
 Pampery Ed. 128
 Pimperton Max 209
 Pont-Jest K. de—95
 Prevot M. 218
 Proctor Richard A. 153
 Reid M. 91
 Stevens L. 168
 Sienkiewitz Henrik 206, 226, 227, 234
 Souvestre Emile 88
 Spencer Herb. 135, 163
 Spencer W. 216
 Stanley H. 180
 Sully James 138
 Sudermann 191
 Taine Hipp. 136
 Tankard Arm. 215
 Tourguenev Ivan 66, 82
 Tuckey L.loyd 140
 Twain Marc 171, 178
 Valois K.—Zaccone P. 65
 Vernier Paul 89
 Xanrof 230
 Walter Scott 175
 Washborn G. 179
 Wellon J. 164
 Welman Stanley 233
 Weyman St. J. 229
 Willcocks W. El. 228
 Witmann S. 154
 Wuland K. 174
 Zacon P.—Valois K. 65
 Zola Emille 188, 202

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αφιέρωση
Προεισαγωγικά
Συντομογραφήματα
Πρόλογος

Σελ. β'
» ε'-ζ'
» η'
» θ'-ιβ'

» 13-32

ΜΕΡΟΣ Α' ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α' "Εργα Παπαδισμάντη 13-18. Προεργασίες 13. 2) Συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὴ βιβλιογρ. Καταίμπαλη 16. 3) "Εργα Ππδ. 4) 'Αναντιπώσεις ἀνεκδότων ἔργων. Β' Μεταφράσεις Ππδ. 19-23. (α' ποιήματα. β' πεζά). Γ' Φιλολογία γύρω στὸν Ππδ. 23-32 (Προεργασίες —Βιβλιογραφία).

» 33-76

ΜΕΡΟΣ Β' ΚΡΙΤΙΚΑ

α' Ζητήματα γνησιότητας : ("Εργα ἀνώνυμα 33-38. "Εργα ὑποβολιμαῖα 39-42). β' Ζητήματα κριτικῆς ("Εργα χαμένα 42-47). γ' Ζητήματα χρονολογίας (Χρονολόγηση διηγημάτων 47-56. Χρονολόγηση τῶν ἄλλων ἔργων 56-57). δ' Τὰ κατάλοιπα τοῦ Ππδ. 57-8. ε' Οἱ ἐκδόσεις Ππδ. 58-60. σ' 'Η ἔκδοση τῶν ἀπάντων του 61-65. ζ' Χρονολογικὴ-εἰδολοσημεικὴ κατάταξη 65. Πίνακας ἔργων 66-71. η' Ἐκδοτικὰ Παραλειπόμενα 72-76.

» 77-278

ΜΕΡΟΣ Γ' ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α' Προεργασίες. Β' 'Ο ἄνθρωπος καὶ ἡ ζωὴ του 80: 1) 'Η Σκίαθος 80. 2) Πνευματικὴ ζωὴ Σκιάθου 85. 3) 'Ο ἀββᾶς Διονύσιος 86. 4) 'Ο πατέρας του 87. 5) 'Η μητέρα του 90. 6) Τ' ἀδέρφια του 92. 7) Γέννηση 93. 8) Τὰ πρῶτα χρόνια 93. 9) Μαθητής στὴ Σκόπελο 96. 10) Τὰ μαθητικὰ καὶ παιδικὰ χρόνια 97. 11) Τὸ ἀπραγὸ παπαδόπαιδο 98. 12) Στὸ σταυροδρόμο τῆς ψυχῆς 103. 13) Παράμερα ἀπ' τὸν κόσμο 107. 14) 'Η Πολύμνια 109. 15) Στὴ Χαλκίδα 110. 16) 'Ασκητικὴ μύηση 113. 17) Στὸ Πειραιᾶ 114. 18) Στὸ "Αγιο" Όρος 115. 19) Βαρβάκειο 119. 20) Φοιτητὴς 122. 21) Δεύτερος χρόνος 124. 22) Χρόνια κρίσιμα 127. 23) 'Η πνευματικὴ 'Αθήνα 131. 24) Στὸ βιβλιοπωλεῖο Κουσουλίνου 132. 25) Στοῦ Σκαρτσόπολου 133. 26) Οἱ σπουδές του 135. 27) 'Ο 'Αδαμαντιάδης 136. 28) Πρὸς τὸ λυτρωμὸ 138. 29) Στὸ φῶς τοῦ λόγου 139. 30) Στρατιώτης 140. 31) Καὶ νῦν καὶ ἀεὶ... 141. 32) 'Ο Μποέμ 144. 33) 'Ο Νήφων 147. 34) Μέσα στὸ θρῦλο 148. 35) Στὸ πεῖσμα τῆς ἀνθρωποπρέπειας 149. 36) 'Η ἀπολογία του 150. 37) Στὴν 'Ἐφημερίδα 154. 38) Οἱ συμποτικοὶ ἀδελφοὶ 157. 39) 'Ολόγυρα στὴ λίμνη 159. 40) 'Η δίψα τοῦ Δαυΐδ 160. 41) Ψάλτης καὶ τυπικάρης 162. 42) Μακάριος ἀνὴρ... 168. 43) Χριστούγεννα στῆς 'Αγαλλίανομος τὸ ρέμμα 170. 44) Θλιμμένα Χριστούγεννα 171. 45) Λαμπριάτικος ἀναχωρητὴς 173. 46) 'Ο κοσμοκαλόγερος 175. 47) 'Αναχωρητήρια 188. 48) 'Αναψυκτήρια 191. 49) Στὴν 'Ακρόπολη 195. 50) 'Ο «ἀποκαμμένος παλαιστὴς» 199. 51) 'Ο διακονιάρης τοῦ δρόμου 203. 52) Εἰκόνα του 211. 53) Φιλολογικές βραδείες 216. 54) 'Αγάπαι 221. 55) Στὸ "Αστυ 224. 56) 'Ο προστάτης του 229. 57) Στὸ νησὶ 230. 58) 'Η τρέλλα κι ὁ θάνατος τοῦ ἀδερφοῦ του 232. 59) Στὴν 'Αθήνα 235. 60) Στὴ Δεξαμενὴ 236. 61) 'Ο Πρόεδρος 238. 62) Στὸ σπίτι τῆς Μαρουδιᾶς 239. 63) Οἱ δύο κόσμοι 240. 64) Μή θορυβοῦν οἱ ὅχλοι... 246. 65) 'Η μερίδα τῆς ἀμαρτίας 246. 66) 'Η φωτογραφία του 247. 68) Διεμερίσαντο τὰ Ιμάτια... 251. 69) 'Ο πανηγυρισμὸς τῆς κατάντιας του 252. 70) «Καλλίτερα στὴν πατρὶδα...» 257. 71) Στὴν ἀναπομονὴ 257. 72) Στὸ ηλιόλαμπα 259. 73) 'Η ἀνταρσία του 262. 74) 'Η ἐπίσκεψη τοῦ Καρκαβίτσα 264. 75) Μὲ τοὺς ταπεινοὺς 266. 76) Μπροστὰ σὲ δυσὶ τάφους 270. 77) Τὸ τέλος 271. 78) 'Ο ἄνθρωπος 274. 79) Τὸ πανελήνιο πένθος 275. 80) 'Η μνήμη του 277. 81) Χρονολογικὸς-βιογραφικὸς δείκτης 278.

ΜΕΡΟΣ Δ' ΙΣΤΟΡΙΚΟΚΡΙΤΙΚΑ

Σελ. 279-326

Α' Έπισκοπήση τῆς κριτικῆς τοῦ ἔργου τοῦ 279-317. α') Περίοδος θρύλου 280. β') Ἐποχὴ ἀμφισβητήσεων 282. γ') Ἐποχὴ ἐπιβολῆς 285. δ') Περίοδος κατατοπισμοῦ 298. ε') Περίοδος ἀναζήτησης 305. Νεώτεροι κριτικοὶ 311. Γενικὴ ἐπισκόπηση 316. Β' Γραμματολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου τοῦ 317-326.

ΜΕΡΟΣ Ε' ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

Σελ. 327-356

1) Εἰσαγωγὴ 327. 2) Ἡ Μοῖρα 327. 3) Οἱ ἀγωνιστὴς 329. 4) Οἱ Γραικύλοι 330. 5) Μέσα στὸ ξεπεσμό 331. 6) Μῆ πλανάσθε 333. 7) Ἀπολογητὴς 334. 8) Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐικλησία 335. 9) Οἱ χαλασοχώρηδες 337. 10) Ἡ παιδεία 339. 11) Γραμματοσοφίσται καὶ τοκογλύφοι 339. 12) Οἱ δημαργοὶ 340. 13) Οἱ πατριώτης 342. 14) Οἱ ταπεινοὶ 343. 15) Ἡ λαϊκὴ ψυχὴ 344. 16) Οἱ ἑλληνισμός του 346. 17) Ἡ βυζαντινὴ πατρίδα 349. 18) Οἱ γλωσσικές του ιδέες 350.

ΒΙΒΛΙΟ Β' ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ

ΜΕΡΟΣ Α' (Γενικὸ - προεισαγωγικὸ)

Σελ. 357-362

'Ο τεχνίτης καὶ ἡ τέχνη

» 363

'Επίμετρο βιβλιογραφίας—εἰκονογραφίας

» 364

Προσθήκες—διορθώματα

Σελ. 365-396

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Παπαδιαμάντης (1908)
- 2) Ἄλ. Παπαδιαμάντης. Φωτογραφία Νιρβάνα (1906)
- 3) Ὁ Παπαδιαμάντης μὲ τὸ Βλαχογάλλν (χειμῶνας 1908)
- 4) Ἄλ. Ππδ. Σκίτσο Π. Θωμοπούλου (1911)
- 5) Ἡ α' σελίδα τοῦ τιμητικοῦ τεύχους Χαρανυῆς Μυτιλήνης
- 6) Παπαδιαμάντης. Σκίτσο Λυδάκη (1928)
- 7) Παπαδιαμάντης. Σκίτσο Μ. Παπαδημητρίου (1921)
- 8) Σκίτσο τοῦ Ππδ. (1934)
- 9) 'Ο πατέρας του (ἀπ' τὸ βιβλίο τοῦ Merlier)
- 10) Ἄλ. Ππδ. Σπουδὴ Βασιλείου (1929)
- 11) Ἐρείπια τοῦ Κάστρου (φωτογραφία)
- 12) Παναγία ἡ Κεχριὰ (φωτογραφία)
- 13) Ἡ ἀδελφὴ του Σοφούλα (φωτογραφία Merlier)
- 14) Ἡ ἀδελφὴ του Κυρατσούλα (φωτογραφία Merlier)
- 15) Τὸ σπίτι του (φωτογραφία Γ. Βαλέτα)
- 16) "Ἄλλη φωτογραφία τοῦ σπιτιοῦ του (φωτογρ. Merlier)
- 17) Ἡ γωνιά τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ του στὴ Σκίασθο (φωτ. Ζίμμερ)
- 18) Τὸ μνημεῖο του στὴ Σκίασθο (φωτογρ. "Αργη Κόρακα)
- 19) Ἡ Σκίασθος (φωτογρ. "Αργη Κόρακα)
- 20) Ἡ Σκίασθος (τὸ Μπούρτζι)
- 21) Ἄλ. Μωραΐτης (Σκίτσο Α. Πρωτοπάτω)
- 22) Τὸ σπίτι του στὴ Δεξαμενὴ (σχέδιο Βασιλείου)
- 23) 'Ο "Αγιος Ἐλισσαῖος (φωτογραφία Γ. Βαλέτα)
- 24) Τὸ παντοπωλεῖο Καχιριμάνη (φωτογραφία Γ. Βαλέτα)
- 25) Χειρόγραφο τοῦ Ππδ. (ἔκδοση Γ. Ταχογάλλη)
- 26) Χάρτης Σκιάσθου (ἐκ τοῦ 'Αναγγωστικοῦ Σαρρῆ)

» 397-404

ΠΙΝΑΚΕΣ—ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

α') Εὐρετήριο δόνομάτων τοῦ κείμενου

» 397

β') "Ἐργα τοῦ Ππδ. δόσα ἔξετάζονται ἡ ἀναφέρονται στὸ κείμενο

» 400

γ') Γενικὸς ἀλφαβητικὸς πίνακας δόλων τῶν διηγημάτων τοῦ Ππδ.

» 402

δ') Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἀπ' τὸν Ππδ.

» 404

ε') Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἀπ' τὸν Ππδ.

» 405-406

Περιεχόμενα

